

ئاستانە

مەندى اقرا الثقافى

www.iqra.ahlamontada.com

فەلسەفە

لەنيوان ئىسلام و خۇرئالوا

نووسىنى: ملاح الدين أحمد

فەلسەفە لەنيوان
ئىسلام و خۆرئاداد

ناوی نووسەر : صلاح الدین أحمد
دیزاینی ناوه وه و بهرگ : ریکخراوی ئاستانه
نۆبهتی چاپ : یه کهم ۲۰۲۳
تیراژ : ۱۰۰۰ دانه

له بهر ئوه به رایه تی گشتی کتیبخانه گشتیه کان - هه ریمی کوردستان
ژماره سپاردنی (۱۳۲۰) ی سالی ۲۰۲۳ پیدراوه

فەلسەفە لەنيوان ئىسلام و خۆرئاداداد

نووسینی:

صلاح الدین أحمد

پیشەکی

بە ناوی خۆی بەخشندە میهرەبان

زۆر دەمێکە خەفەت لە فەلسەفە دەخۆم، چونکە هەر کتییەک دەستم بۆی دەبرد (لە عەرەبیەکان و کوردییەکان) یان زمانەکی زۆر قورس بوو، یان زۆر درێژ بوو، یان وەرگیرانەکی زۆر سەقەت بوو، یان مەنەجی نەبوو، یان روون و پەوان نەبوو و تێکەڵ و پێکەڵ بوو، یان هەستت دەکرد بۆ فەیلەسووفێک نووسراوە، یان ...، لە بەرهەنجامی ئەم هەموو خەفەتانە دەستمدایە نووسینی ئەم کتیبە، هەرچەندە من بانگەشە ئێوە ناکەم خۆم هەموو ئەمانەم کۆتایی پێ هێنابێت، بەلام دەتوانم بڵێم گریی دڵم بوویەو بەم کتیبە، هەرچەند ئیستاش ماویەتی، سەرەتا پێش ئێوەی دەست پێ بکەم، پەيوەندیم بە چەند برادەرێکەو کرد کە پسیپۆرییان (ئیختیسیاسیان) فەلسەفەیه و داوام لێکردن هەستن بەم کارە، چونکە بۆشایییهکی زۆر هەیه لەم بوارەدا، بەلام هیچیان وەلامی ئەرێنییان نەدایەو و دەستیان پێ نەکرد، بۆیه هەرچۆنێک بێت بەو زەخیرە سنووردارە خۆمەو دەستم بەم کارە قورسە کرد، قورسترین شتی ئێوەبوو بەشیکی ئەم بابەتە پسیپۆری کاری من نەبوو، بەلام بۆ پرکردنەوێ بۆشایییهکە هەرچۆنێک بێت دەستمدایە و قۆلم لێ هەلمالی.

بەر بەستەکانی بەردەمم

١. کەمی سەرچاوەی پروون و زمانخۆش و سادە و ئاسان.
٢. نەبوونی دەستەواژەی گونجاو لەبەرانبەر دەستەواژەی عەرەبی و ئینگلیزی و ...، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەرێتەوە کە زمانی کوردی لەم بوارەدا هەزارە، بۆیە هەندیکجار ناچاربوومە عەرەبییەکی دابنێم.
٣. دەستەواستانی لەبەرانبەر دارشتن و ڕاڤەکردن و گەیاندنی هەندیک بابەتەدا، لە هەندیک شوێندا چەندان دێر و لاپەرەم نووسیوە، بەلام دواوی لامبردوو و ڕەشمکردوووە، چونکە زانیومە خۆینەر بە ئاسانی لێی تێناگات و بابەتەکی بە جوانی ناگات.

ئامانج لە نووسینی ئەم کتێبە

١. ئاسانکاری و سادەکردنەوەی بابەتە فەلسەفییەکان
  ٢. گەیاندنی فەلسەفە بۆ ئاستی سەرەتایی و ناوەندی، چونکە کتێبی فەلسەفی بۆ ئەم ئاستە زۆر کەمە، هەرچەندە ئەم کتێبە بۆ ئاستی بەرزیش زۆر سوودبەخشە
  ٣. بەراورد لە نێوان فەلسەفەی خۆرئاوا و فکری ئیسلامی.
- بەلام بە پلەی یەکەم مەبەستمان ئاسانکاری و بەمەنەهێجکردنی بابەتە فەلسەفییەکانە.

تایبەتمەندی ئەم کتێبە

۱. سادەیی، ئاسانی، پەوانی، زمانی خۆمالی دوور لە قورسکاری و دەستەواژەیی ناپروون، بەشیوەیەکی، هەندێ کەس ئەگەر نیهتە کەمان نەخوینیتەوه، پەنگە پەخنە لە زمان سادەییەکی بگریت و پێیوابێت لە بازەنی فەلسەفە چۆتە دەر، بەلام لە راستیدا ئامانجی هەرە سەرەکی ئیمە بریتیبوو لە خستنه‌پرووی فەلسەفە و میژووی فەلسەفە و تەوژم و رێباز و ئاراستە و بابەت و تیۆرە فەلسەفییەکان بە زمانیکی سادە، بەشیوەیەکی، ئەوانەیی تاوێ کو ئیستا دەستیان نەگەشتوو بە فەلسەفە لەم پێیەوه دەستیان پێی بگات و لە بەراوردی ئیسلام و فەلسەفەش بێش نەبن و بە بیروبووچوونی فەیلەسوفان و ئایدیا و فکری ئیسلامیش شاد بین.

۲. کورتی و پوختی، زۆربەیی زۆری بابەتەکانمان بەشیوەی مەتن نووسیوه و نەمانتوانیوه زۆر تەفسیلی پێدەین، چونکە ویستوویمان زۆربەیی بابەتە سەرەکییەکانی فەلسەفە باس بکەین، ئەگەر بە تەفسیلی نووسیایان، زۆر زۆر درێژ دەبوویه و چاپکردن و خویندنه‌وهی زۆر قورس دەبوو.

۳. دابەشکاری، بۆ ئاسانکاریی خوینەر و لێتیکەلنەبوونی، کتێبە کەمان لەسەر دوو ئاستدا دابەشکردوو، ئاستی یەکەم: هەرسێ مەبەس و بابەت و تەوهرە سەرەکییەکی فەلسەفە: مەعریفە (زانین)، وجود (بوون)، قیەم (بەهاکان). ئاستی دووهم: شیوه میژووییەکی، لە پێش یۆنانەوه تاوێ کوو سەرده‌می هاوچەرخی. ئەمە جگە لە پێشەکییەکی تیروتەسەل بۆ ناساندنی فەلسەفە و پەيوەندی بە بابەتەکانی تری وەک زاستی کەلام و ئیسلام و ...

۴. خستنه‌پرووی قوتابخانە و فەیلەسووفە بەناوبانگەکان، هەولمانداوه زۆربەیی تەوژم و قوتابخانە و مەزەهەبە سەرەکییەکانی فەلسەفە بخەینه‌پروو، هاوکات لەگەڵ فەیلەسووفە بەناوبانگ و خاوەن قوتابخانەکان.

پێناسەى فەلسەفە لە رووى زاراوهوه:

پێناسەکردنى فەلسەفە شتىكى قورسە، هەتا واى لێهاتوو هەندىك لە نووسەران وتویانە مەحالە پێناسەى فەلسەفە بکەیت، پێناسەى فەلسەفە زۆر زۆرە، چونکە پێناسەى فەلسەفە بەپێى فەیلەسووف و کات و سەردەم و شوێن و بابەتەکانى فەلسەفە دەگۆرێت، بەلام ئێمە بەشێک لە پێناسەکان دەهێنین. بۆ نموونه:

۱. سەردەمى پيش سوقرات:

فەلسەفە بریتى بووه لە تێرمان و لىكۆلینهوه لە بوون و گەردوون و سروشت، بۆیه گرنگىیهكەیان بریتى بوو لە زانىنى ئەسلى ئەم گەردوونه، ئاخۆ لە چى دروستبووه، بىروپايان جياواز بوو، بۆ نموونه:

«تالیس» دەیوت: ئەسلى بوون ئاوه.

«ئەنەكسىمەندر» پيش دەیوت: ئەسلى بوون ماددەیه^(۱).

«ئەناسكىمنس» دەیوت: ئەسلى بوون هەوايه.

«ئەمبادوكلیس» دەیوت: ئەسلى گەردوون ئاگر و هەوا و گل (خاك) و ئاوه.

لەگەڵ چەندین پێناسە و بىروپاي فەیلەسووفانى دیکەش، کەواتە: فەلسەفە لە پيش سوقرات لە ئەسلى بوونی دەکۆلییهوه.

۲. سەردەمى سۆفستاییهکان و سوقرات و ئەرستۆ:

فەلسەفە لە سەردەمى سۆفستاییهکان و سوقراتدا کورت هەلاتبوو لە:

(۱) ئەنەكسىمەندرىش دەیوت: ئەسلى بوون شتىكى بيشكل و دیارىنەكراوه كە ئەو خۆى ناوى «ئاپىرون»ى لەسەر داوهنا. ئەپایرونیش لە زمانى یونانیدا واتە: دیارىنەكراو، بىسنوور، ناكۆتا.

«مرۆڤ»، «حەقیقەت»، «راستی»، «حەق»، «دادگەری»، «خێر» و «شەر» دا، هەر بۆیە سوقرات بەو بەناوبانگە کە فەلسەفەی لە ئاسمانەو دابەزاندە سەر زەوی و تاییبەتی کرد زیاتر بە مرۆڤ و بابەتەکانی خێر و شەر ... هتد.

پێناسەی سوقرات (٤٦٩ - ٣٩٩ پ. ز) بۆ فەلسەفە: گەڕانی ئەقڵ بە دواى نێوەڕۆکی ئەو شتانەى دەمانگەیی نە چاکە.

٣. ئەفلاتوون (٤٥٧ - ٣٤٧ پ. ز):

پێناسەی ئەفلاتوون بۆ فەلسەفە: گەڕانە بۆ کەرۆکی بوونەکان و یاسا جوانەکان تا یەكەم بەدیھێنەریان بناسرێت، شەرەفی سەرکردایەتی هەموو زانستەکانی هەبێت.

٤. ئەرستۆ (٣٨٤ - ٣٢٢ پ. ز):

پێناسەی ئەرستۆ بۆ فەلسەفە: زانستێکی بێردۆزییە بۆ بنەما و ھۆکارە سەرەتاییەکان.

فەلسەفە لە لای ئەرستۆ زۆر زۆر فرەوان بوو، تا وای لێھات یەكسان بوو بە زانست، واتا: زانستەکانی هەمووی لەخۆ دەگرت.

دابەشکاری ئەرستۆ بۆ فەلسەفە:

١- الفلسفة النظرية، الحکمة النظرية، العلم النظرى، فەلسەفەی بێردۆزیی نەزەری، کە سێ بەش دەگرێتەو:

(الطبیعیات) سروشت، وەک: فیزیا و کیمیا و بایەلۆجی و فەلەک و ... هتد.

(الریاضیات) ریازیات، وەک حیساب و ئەندازاری و ... هتد.

(الإلهیات) ئیلاھیات بە دوو واتا بەکارهاتوو، (عام، گشتی)، کە بوون دەگرێتەو، (خاص، تاییبەت) کە ناسینی خودا دەگرێتەو.

۲- الفلسفة العملية، الحكمة العملية، العلم العملی، فەلسەفەى کردەیی، ئەویش سى بەش دەگرێتەو:

(الأخلاق) ره‌وشت، كه بۆ رێكخستنى تاكه.

(الاقتصاد) ئابوورى، بۆ رێكخستنى خێزان.

(السياسة) سياست، بۆ رێكخستنى شار و ده‌وله‌ت.

كه‌واتا لێره‌وه‌ بۆمان ده‌ركه‌وت كه فەلسەفە لای ئەرستۆ ماناكەى زۆر فراوانه‌، به‌ شێوه‌یه‌ك كه زانست و غه‌یری زانستیش ده‌گرێتەو.

سەردەمی دواى ئەرستۆ

له دواى ئەرستۆوه فەلسەفە جورێك له چه‌قەستوویی به‌خۆیه‌وه‌ بىنى، هه‌ربۆیه فەيله‌سووفانى دواى ئەرستۆ شتىكى وا گه‌نگيان نه‌هێنا شایه‌نى باس بێت، به‌لكوو زیاتر ته‌قلیدی پێش خۆيان بوو به‌شێوه‌ى جیاجیا، هه‌ر لهم سەردەمه‌دا بوو دوو قوتابخانه سەریان هه‌لدا، ئەوانیش بریتىبوون له «ئەپىكوڤیه‌كان و ره‌واقیه‌كان»، فەلسەفە له سەردەمی ئەواندا له ده‌ورى مرو‌وف ده‌سوورایه‌وه‌، له‌رووى ئەخلاق و سلووک و به‌خته‌وه‌رى و خۆشه‌ختى و هۆكاره‌كان لهم ژيانهدا، هه‌روه‌ها نرخی مرو‌وف لهم ژيانهدا، هه‌رچه‌نده‌ ئەم دوو قوتابخانه‌یه له میتۆد و فیکردا جیاوازیبوون^(۱).

۵. فارابى (۸۳۷ - ۹۵۳ ز):

پێناسەى فەلسەفە لای فارابى: زانینى ئەو بوونانه‌یه كه هه‌ن به‌و شێوه‌یه‌ى كه هه‌ن، هه‌روه‌ها زانستىكى كۆكه‌ره‌وه‌یه كه وێنه‌یه‌كى تێروته‌سه‌لى بوونه‌وه‌ر

(۱) بۆ ئەو پێناسه‌و بابەتانه‌ بگه‌ڕێوه‌ بۆ: دراسات في الفلسفة اليونانية، ب ۱، ل ۶۶. الفلسفة اليونانية، كريم متي، ل ۲۳. مقدمة في الفلسفة العامة، ل ۲۲.

دەبەخشیتە مروۆف.^(١)

٦. ئىبن سينا (٩٨٠ - ١٠٣٧ ز):

پېناسەى ئىبن سينا بۆ فەلسەفە: وەستانە لەسەر راستىي ھەموو شتەکان بەو ئەندازەيەى دەگونجیت مروۆف لەسەرى بوەستیت.

٧. ئىبن روشد (١١٢٦ - ١١٩٦):

پېناسەى ئىبن روشد بۆ فەلسەفە: سەرنجدانە لە بوونەوەر لە لایەنى بەلگەبوونینەو لەسەر بەدیهینەرەكەى.

٨. رینى دىكارت (١٥٩٦ - ١٦٥٠):

پېناسەى دىكارت بۆ فەلسەفە: فەلسەفە وەك درەختىك وایە رەگەكەى مېتافىزىكە (ئەودىو سروشت)، قەدەكەى فىزىكە، لق و پۆپەكانى كە لەو قەدە دەردەچن ھەموو زانستەكان، كە دەگەرپێنەو بۆ سى زانستى سەرەكی: زانستى پزىشكى، ماتماتىك، ئەخلاق.

كەواتە وەك بىنيمان فەلسەفە پېناسە و واتاكەى جياواز بوو بەپێى فەیلەسووف و سەردەمەكان.

بەلام بەشیوەيەكى گشتى فەلسەفە لە زۆربەى كتیبە فەلسەفەكاندا و لەو سەردەمەدا دابەشەكړیت بۆ سى بابەتى سەرەكی:

١. فەلسەفەى بوون، بووناسى (الوجود) (Ontology) (ئۆنتۆلۆژيا).

٢. فەلسەفەى ناسین و زانین، تیۆرى زانین (المعرفة) (Epistemology) (ئىپىستمۆلۆژيا).

٣. فەلسەفەى قیەم و ئەخلاق و بەهاكان، بەهاناسى (الأخلاق والقيم)

(١) كتاب الكندى إلى المعتصم فى الفلسفة الأولى، ٧٧

(Axiology) (ئىكسىۆلۆژيا).

هەروەها چوار بابەتی دیکەشمان هەن کە ئەوانیش بە بابەتی فەلسەفی گرنڭ دادەنرێن بە تايبەت لەو سەردەمەدا:

۱- فەلسەفەی یاسا (فلسفة القانون).

۲- فەلسەفەی ئایین (فلسفة الدين).

۳- فەلسەفەی مێژوو (فلسفة التاريخ).

۴- فەلسەفەی زمان (فلسفة اللغة).

لق و بابەتە سەرەکییەکانی فەلسەفە

سەرەکیترین بوارەکانی خۆپندن لە فەلسەفەدا ئەمانە ی خوارەوێن:

میتافیزیک: لیکۆلینەوێهە لە سروشتی بوون و جیهان.

تیۆری زانین (تیۆری مەعریفە) (مەعریفەتەناسی): گرنڭی بە سروشت و مەودای مەعریفەت دەدا.

فەلسەفەی ئەخلاق: گرنڭی بەو پرسیارانە دەدا کە مەروڤەکان دەبێت چۆن هەڵسوکەوت بکەن یان ئەوێ کە ئاخۆ وەها پرسیارگەلیک وەلامدارن یان نا.

جوانیناسی: سەرۆکاری هەیه لەتەک جوانی، هونەر، چێژ، هەستپێکردن، تام و سۆزدا.

لۆژیک: لیکۆلینەوێهە لە شیوە گونجاوەکانی بەلگاندن (الاستدلال).

فەلسەفەی سیاسی: لیکۆلینەوێهە لە حوکومەت و پەيوەندی تاکەکان و کۆمەڵ لەگەڵ دەوڵەتدا، هەروەها حوکمران و حوکمرانی چاک.

فەلسەفەى زەین: سەرۆکارى ھەيە لەتەک سروشتى زەین و پەيوەندىی لەگەڵ لەشدا.

فەلسەفەى زمان: پرسینەوہیە لە سروشت، سەرەتاکان و بەکاربەریی زمان. فەلسەفەى ئایین: ئەو لاقە لە فەلسەفەيە کە رووی پرسیارەکانى خۆی لە ئایین دەکات.

جگە لەوانە، زۆربەى بابەتە زانستیيەکان فەلسەفەى خۆیانیان ھەيە، بۆنموونە فەلسەفەى زانست، فەلسەفەى بیرکاری، فەلسەفەى لۆژیک، فەلسەفەى یاسا، فەلسەفەى مێژوو یاخود زۆر شتى ژيان ...

تیۆر و باس و مەبەحەسى میتافیزیک (مبحث الوجود)

تیۆر و مەبەحەسى میتافیزیک ئەو لاقە لە فەلسەفەيە کە گرنگى بە سروشتى بوون و جیھان دەدا. بە کەسێک کە لە تاییبەتمەندییە بنەرەتیيەکانى پیکهاتەى جیھان دەکۆڵیتەوہ دەوتریت میتافیزیکزان یان زانای میتافیزیک.

وشەى میتافیزیک لە دوو وشەى یۆنانى پیک هاتووہ کە لکینراون بە یەکەوہ: میتا (μέτα- بە واتای «چی ھەيە لەپشتەوہى یان دواوہى» و فیسیکا مانای «سروشت». ھەردوو وشەکە بە مانای «دواوہى سروشت یان ئەو دیوی سروشت» لیرەدا، «فیزیکی» ئاماژەيە بە کارەکانى ئەرستۆ لەسەر ماددە. پێشگری میتا پاش مردنى و لە کاتى کۆکردنەوہ و پێداچوونەوہ و ریکوپیککردنى بەرھەمەکانى لەلایەن کەسانى ترەوہ خرایە سەرەتای ناوی ئەو بابەتانەى کە لەدواى بابەتەکانى سەبارەت بە سروشت و فیزیکەوہ دانرابوون. ئەرستۆ بۆخۆى بەو بابەتانەى نەوتبوو میتافیزیک، بەلام ھەندیک جار وەکوو "فەلسەفەى یەکەم" ناویانى بردبوو.

میتافیزیک خۆی چەند لقیکی تری لئ دەبیتهوه که له هه‌موویان ئاشناتر ئانتۆلۆژی یان بوونناسییه. بوونناسی لیکۆلینه‌وه له خودی بوون (وجود)، وه‌ک ئه‌وه‌ی که هه‌یه، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا لیکۆلینه‌وه‌ش له‌وه‌ ده‌کات که شته‌کان له‌ جیهاندا چەند جۆرن و چ په‌یوه‌ندییه‌ک هه‌یه له‌نیوان جۆره‌کاندا. هه‌روه‌ها میتافیزیکزانان هه‌ول بۆ روونکردنه‌وه‌ی ئه‌و بیروپرایانه‌ ده‌ده‌ن که به‌هۆیانه‌وه‌ مروّقه‌کان له‌ جیهان و ئه‌وه‌ی تێدایه، تێده‌گه‌ن، وه‌کوو: بوون، سامان، جی، کات، هۆیه‌تی و هتد.

پیش په‌ره‌گرته‌ی زانستی مۆدێرن، به‌شیک له‌ میتافیزیک به‌ ناوی فەلسەفە‌ی سروشتی راسپێردرابوو بۆ وه‌لامدان‌ه‌وه‌ی پرسیاره‌ زانستییه‌کان. وشه‌ی (science = زانست) هه‌تا یه‌ک یان دوو سه‌ده‌ له‌مه‌وبه‌ر به‌کار نه‌ده‌هێنرا. میتۆدی زانستی وای له‌ فەلسەفە‌ی سروشتی کرد که به‌پێچه‌وانه‌ی فەلسەفە‌کانی تر بێت به‌ چالاکییه‌کی له‌سه‌ر تاقیکردنه‌وه‌ و ئه‌زموون بنه‌رتنراو و له‌ کۆتاییی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌م به‌م لاوه‌ ناوی بێت به‌ زانست. هۆی ئه‌م ناوگۆڕینه‌ ئه‌وه‌ بوو که فەلسەفە‌ی سروشتی به‌ته‌واوی له‌ ئه‌وتر بواره‌کانی فەلسەفە‌ جیا بکریته‌وه‌. دوا‌ی ئه‌وه‌، واتای میتافیزیک بوو به‌ تاوتوێکردنی سروشتی‌بوون به‌ شیوه‌ی نائەزموونی.

تیۆر و باس و مەبەحەسی زانین (تیۆری مەعریفە) (نظریة أو مبحث المعرفة)

تیۆر و مەبەحەسی زانین (تیۆری مەعریفە)، مەعریفە‌تناسی، ئیپیستیمۆلۆژی (به‌ ئینگلیزی: Epistemology، به‌ عه‌ره‌بی: نظریة المعرفة) له‌ لقه‌کانی فەلسەفە‌یه‌ که‌ گرنگی به‌ سروشت و سنووره‌کانی زانین ده‌دات. مەعریفە‌تناسی خۆی رووبه‌رووی ئه‌م پرسانه‌ ده‌کاته‌وه‌:

زانين چييه؟

زانين چۆن بە دەست دێت؟

مروڤ چى دەزانیت؟

ئەو شتە كە ئیمە دەزانين، چۆن دەيزانين؟

زۆرىنەى گەتوگۆكان لەم گۆرەپانەدا وردبونهتەووە لەسەر شیتەلكارىيى سروشتى زانين و ئەووى كە زانين چۆن گرێدراوە بە تىگەيشتنەكانى دىكەووە، لەوانە: دروستى باوەر و پاساوھێنانەووە. لەگەڵ واتاى بەرھەمھێنانى زانينيشدا سەروكارى ھەيە و ھەروەھا لەگەڵ گومانكارى لە بانگەشە جۆرەجۆرەكانى مەعرفەتدا.

وشەى «ئىپىستىمۆلۆژى» (Epistemology) لە یۆنانىيەووە وەرگىراوە: episteme - ἐπιστήμη، «زانين، زانست» + λόγος، لۆگۆس.

تيۆر و باس و مەبجەسى بەھاكان (مبحث القيم)

تيۆر و مەبجەسى بەھاكان، (بەئینگليزى: Ethics يان Moral Philosophy) بەشپەكە لە فەلسەفە كە ئەركى وەلامدانەووەى دروست و نادروست، خێر و شەر و ھەق و راستى و جوان و ناجوانى لە ئەستۆدايە.

فەلسەفەى بەھاكان (مبحث القيم) دابەش دەبێت بۆ سێ بابەت و زانستى سەرەكى:

۱. بەھای راستى و ھەق: كە زانستى لۆژىك (علم المنطق) لێى دەكۆلێتەووە.
۲. بەھای خێر و چاكە: كە زانستى رەوشتناسى (علم الاخلاق) لێكۆلێنەووەى لەبارەووە دەكات.

۳. بەهای جوانی: که زانستی جوانیناسی (علم الجمال) لیکۆلینهووی له بارهوه دهکات.

کهواته دهتوانین بڵین: فەلسەفە ئەم بەشانه دهگریتهوه:

جۆرهکانی فەلسەفە بهپێی سهردهمهکان (مۆناغهکانی فەلسەفە):

۱. فەلسەفەى رۆژههلاتى کۆن

۲. فەلسەفەى یۆنانى

۳. فەلسەفەى سهدهى ناوهراست (مەسیحی)

۴. فەلسەفەى سهدهى ناوهراست (ئىسلامى)

۵. فەلسەفەى ئەورووپى له سهردهمى رینیسانس (پاپه‌رین، نه‌هزه)دا

۶. فەلسەفەى نوێى ئەورووپى

۷. فەلسەفەى هاوچه‌رخ

جۆرهکانی فەلسەفە بهپێی ئایین:

۱. فەلسەفەى ئایینى

۲. فەلسەفەى ناایینى

جۆرهکانی فەلسەفە بهپێی بیردۆزى (نظرى) و کردەیی (عملى):

۱. فەلسەفەى بیردۆزى (الفلسفة النظرية)

۲. فەلسەفەى کردەیی (الفلسفة العملية)

جۆره‌کانی فەلسەفە لە رووی ئیلحادی و نائیلحادی:

۱. فەلسەفەی ئیلحادی بێباوەڕ
۲. فەلسەفەی نائیلحادی باوە‌ردار (مەرج نییه‌ ئایینی بێت، دە‌ک‌رێت بە‌س ب‌روای بە‌خودا هە‌بێت).

جۆره‌کانی فەلسەفە لە رووی ماددی و ناماددی:

۱. فەلسەفەی ماددی، بە‌ واتای رە‌ت‌کردنە‌وه و وه‌لانی هە‌موو شتێک و بێ‌ر و فیک‌رێک کە‌ مادده‌ بە‌ر‌هە‌م نە‌هێنێت و سوود و قازانجی ماددی و بە‌ر‌هە‌ستی نە‌بێت، وه‌ک مە‌ز‌هە‌بی پۆ‌زه‌تی‌فیزم (وه‌زعی).
۲. فەلسەفەی ناماددی (پ‌رۆ‌حی)، کە‌ تە‌ر‌ک‌یزی زیاتر لە‌سەر پ‌رۆ‌ح و ئە‌و پ‌ەر مادده‌یه‌، نە‌وه‌ک مادده‌ و سوود و قازانجی ماددی.

کە‌واتە‌ دە‌توانین ب‌لێ‌ن فەلسەفە بە‌م شێ‌وه‌یه‌ هاتووه‌:

۱. بێ‌ر‌کردنە‌وه و بە‌دواداچوون بۆ‌ بوون و ئە‌س‌لی بوون و گە‌ردوون، سە‌رده‌می پێ‌ش سو‌ق‌رات، واتا سە‌رده‌می (تالیس)^(۱).
۲. گ‌ر‌نگ‌یدان بە‌ م‌ر‌و‌ف و سە‌رنج خستنه‌ سەر م‌ر‌و‌ف، سە‌رده‌می سو‌ق‌رات.
۳. تێ‌کە‌ڵ‌کردن و تێ‌کە‌ڵ‌بوونی فەلسەفە بە‌ زانست، لە‌خ‌و‌گ‌رتنی هە‌موو زانسته‌کان، سە‌رده‌می ئە‌رس‌تۆ.
۴. تێ‌کە‌ڵ‌بوونی فەلسەفە بە‌ ئایین، سە‌رده‌می سە‌ده‌ی ناوه‌راستی فەلسەفە

(۱) کە‌ دە‌لێ‌ن سە‌رده‌می تالیس، مە‌به‌ستمان فەلسەفەیه‌ بە‌شێ‌وه‌یه‌کی مە‌نه‌جی و تێ‌روانینی فەلسەفییانه‌، ئە‌گە‌رنا زۆ‌ر پێ‌ش تالیس ئە‌م بابە‌تانه‌ تاووتوێ‌ ک‌راون و قسە‌یان لە‌ باره‌وه‌ ک‌راوه‌، چونکە‌ خ‌ۆ‌ می‌ژ‌ووی م‌ر‌و‌فایه‌تی لە‌ سە‌رده‌می تالیسه‌وه‌ دە‌ست پێ‌ ناکات! بە‌ل‌کوو زۆ‌ر پێ‌ش تالیس و فەلسەفەی ی‌ۆ‌نانی ئە‌م بابە‌تانه‌ و غە‌یری ئە‌وانه‌ش قسە‌ و بێ‌ر‌کردنە‌وه‌یان لە‌ باره‌وه‌ ک‌راوه‌.

مەسیحی و فەلسەفەى ئىسلامى، وەك: ئۆگستىن و كىندى و فارابى و ئىبن سىنا و... ھتد، لەو سەردەمەدا ھەولێ بە فەلسەفاندنى بابەتە ئایینیەكان دراوہ.

۵. جیاكردنەوہ و دوورخستنەوہى ئایین لە فەلسەفە، دوای شۆرشى فەرەنسى.

۶. ماددىبوون و ھەستىبوون و بەرەو ئىلحاد چوون، وەك ماركس.

۷. دووركەوتنەوہ لە ماددىبوون و تەركىز خستە سەر ئەخلاق و عەقل، وەك كانت.

۸. تەركىز خستە سەر قازانج و سوود، دووركەوتنەوہ لەو بىر و فەكرانەى عەمەلى و كەردەبى نىن و دوورن لە واقىع و سوود و قازانجى ماددى، پىيازى وەزعى و براگماتىكى، وەك: ئۆگست كۆنت و جۆن دىوى.

۹. فەلسەفەى جوانى، زانست، ياسا، ئایین، مېژوو و... ھتد.

۱۰. فەلسەفەى زمان

بە كورتى: فەلسەفە واتا بىركردنەوہ و بەدواداچوون و پىرسياركردن دەر بارەى خۆم، خودا، خەلك، كۆمەلگە، بوون، گەردوون، ژيان، مردن، خىر، شەر، جوانى، ناشىرىنى، باش، خراپ، تاك، خىزان، كۆمەلگە، سىياسەت، ئابوورى، ئەخلاق، ئایین، ئىلحاد، دادگەرى، ستەم، واجب، ممكن، ئەستەم، سروشت، ھۆش، ئەقل، فەكر، زانست، ناسىن، خەيال، مېژوو، ياسا، عىشق، خۆشەويستى، پەيوەندى، زمان، ھونەر و... ھتد.^(۱)

(۱) بۆ ئەم باسانەى رابردوو بگەرێوہ بۆ:

موسوعة الفلسفة والفلاسفة للدكتور عبد المنعم الحفني. والمعجم الفلسفي، المصطلح الفلسفي عند العرب، للدكتور عبد الأمير الأعصم. ومعجم الفلاسفة، جورج طرابيشي. والمعجم الفلسفي، جميل صليبا. والمعجم الفلسفي عبد المنعم الحفني. والمعجم الفلسفي، مجمع اللغة العربية. والمعجم الفلسفي مراد وهبة. والفلسفة الحديثة، أحمد السيد رمضان. والفلسفة الحديثة من عصر النهضة وحتى التنوير، سواد سواف تاتاركيفتش. وتاريخ

پەيوەندی نێوان زانستی کەلام و فەلسەفە

پێناسەی زانستی کەلام

زانستی کەلام پێناسەی جۆراوجۆری بۆ کراوە هەم بەپێی سەردەمەکان هەم بەپێی زاناکانی ئەم بوارە.

بەلام دەتوانین بڵێین جوانترین پێناسە ئەمەیه:

زانستی لیکۆڵینەوه و چەسپاندن و جێگیرکردنی بیروباوەڕ و عەقیدەى ئیسلامییه، بە هێنانەوه و خستەڕووی بەلگه و لادان و ڕهواندنهوه و نههێشتنی گومان.^(۱)

کەواتە بەم پێیه زانستی کەلام دوو شت دەگرێتەوه: جێگیرکردن و بەلگههێنانەوه لهگهڵ لادان و ڕهواندنهوه و نههێشتنی گومانەکان لهسەر بیروباوەڕی ئیسلامی.

بابەتەکانی زانستی کەلام

بابەتی زانستی کەلام سێ بابەتی سەرەکییه:

۱. ئیلاهیات: واتە هەموو ئەو بابەتانەى پەيوهست بە خودی خودای گەوره، بۆنموونه: بوونی خودا.

۲. نبوات: واتە هەموو ئەو بابەتانەى پەيوهندیان بە پێغه‌مبەرێه‌تى و پێغه‌مبەرانه‌وه هه‌یه.

الفلسفة اليونانية، يوسف كرم. وتاريخ الفلسفة الأوروبية في العصر الوسيط، يوسف كرم. وتاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف كرم. وفلسفة الشريعة، الدكتور مصطفى الزلمي. ودراسة في الفلسفة اليونانية والإسلامية، الدكتور صالح الرقب.

(۱) المواقف للإيجي، ب ۱، ل ۳۵.

۳. سمعیات: ھەموو ئەو بابەتانەى بە بیستن دەزانرێن و زانییان بە سەمع و بیستن لە خوا و پێغەمبەرەو نەبێت نازانرێن، بۆنموونە دۆزەخ و بەھەشت و چۆنیەتییان و ...

بەلگەکانی زانستی کەلام

زانستی کەلام بۆ سەلماندنی بابەت و مەبەست و بیروپراگانی پشت بە دوو سەرچاوە و بەلگەى سەرەکی دەبەستێت: ئەقڵ و نەقڵ، کە قورئان و سوننەیه.

پەيوەندى زانستى کەلام و عەقیدە

لەبارەى پەيوەندى نێوان کەلام و عەقیدە سێ پامان ھەیه:

۱. زانستى کەلام خودى زانستى عەقیدەیه.

۲. زانستى کەلام بەھىچ شىوہیەک زانستى عەقیدە نییە و لێک جیان.

۳. عەقیدە نە زانستى کەلامە و نەغەیری کەلامیشە، لای ئەم ئاراستەیه زانستى کەلام پەيوەستە بە عەقیدە لەم ڕووی کە پارێزگاری لە عەقیدە دەکات و شوبھە و گومانەکان دەرەوێنێتەو.

ئێمە پێمان وایە زانستى کەلام لە عەقیدە فراوانترە، زانستى کەلام عەقیدەش لەخۆ دەگرێت، بەلام بە فراوانتر و تێکەڵ کردنى بە لایەنى عەقلى و فەلسەفى و لۆژیکى و زمانەوانى، کەواتە دەکرێت بڵێین ڕای یەکەم و سێیەم تێکەڵ بکەین، چونکە لەو ڕووی زانستى کەلام بنەماکانى ئایین و عەقیدە لەخۆ دەگرێت و بەلگەیان بۆ دەھێنێتەو ئەو ڕێک عەقیدەیه و جیاوازییان نییە، بەلام لەو ڕووی کە تێکەڵ دەبێت بە فەلسەفە و فەلسەفەکارى و عەقڵکارى و لۆژیک

ئەو ناکرێت بە خودی عەقیدە لێکی بدەینەو، کەواتە کەلام خودی عەقیدەیه بەلام بە فراوانتر.

هۆکاری ناوانی زانستی کەلام بەم ناو

چەند ڕایەکمان هەیە دەربارەی ناوانی زانستی کەلام بەم ناو

۱. زانایانی کەلام (موتەکەللیمەکان) قسەیان دەربارەی شتاتیک کردوو و لە شتاتیکدا دواون کە پێشینان لەم شتانهدا قسەیان نەکردوو و نەدواون لێیان، بۆنموونە باسی خەلقى قورئان و ناو و سیفەتەکانی خودای گەورە و قەزا و قەدەر و...

۲. گەرنترین و باوترین بابەت کە جیاپایی لێ کەوتوووە بابەتی «فەرماشت و قسەى خودا» (کلام الله)، «بەدیهینراوی قورئان» (خلق القرآن) بوو، هەر بۆیە ئەم زانستە بەم بابەتە مشتومر و جیاپا لەسەر ناونا.

۳. توانای قسەکردن و گفتوگۆ دەبەخشێت لەبارەی چەسپاندنی بابەتە عەقیدەیی و فیکرییەکان و گفتوگۆکردن لەگەڵ دژەکاندا.

۴. چونکە بابەتەکانی ئەم زانستە بە (الكلام فى كذا وكذا) واتە: "دوان لە فلان بابەت و فلان بابەت" دەست پێدەکات.

۵. چونکە ئەم زانستە بە قسەکردن و دوان و گفتوگۆ لە نێوان لایەنە جیاوازهکاندا دێتە کایەو.

۶. چونکە لە هەموو زانستەکانی تر زیاتر جیاوازی و ڕاجیایی و کێشمەکێش هەڵدەگرێت، ئەمەش پێویستی بە قسەکردن و گفتوگۆکردنە لەبارەیانەو.

۷. بنهما و ئەساسەکەى بریتییە لە کەلام و قسەکردن و هیچ جۆرە کار و کردەوێهەکی تێدا نییە.

ناوەکانی زانستی کەلام

زانستی کەلام زیاد لە ناویکی هەیە

۱. بیروباوەری ئیسلامی (العقيدة الاسلامية).

۲. فیهی مەزن و گەورە (الفقه الاکبر): ئەم ناوە یە کەمجار ئیمامی ئەبوو حەنیفە بە کاری هێناوە، ئێمە دوو جۆر فیهی هەمان هەیە: فیهی مەزن و گەورە کە عەقیدە و بیروباوەرە، فیهی بچووک کە ئەحکامی فیهی و فەرعی، کەواتە فیهی و تیگەیشتن لە بیروباوەر و عەقیدە ئەسل و بنچینە، فیهی و تیگەیشتن لە ئەحکامی فیهی فەرە و جۆزئە.

۳. زانستی بنەماکانی ئایین (اصول الدین): بۆیە وای پێ دەوترێت، چونکە هەڵدەستێت بە ڕوونکردنەوە و شیکردنەوەی بنەماکانی بیروباوەر و عەقیدە.

۴. زانستی یە کخواناسی و یە کخوایەری (التوحید): بۆیە بەم ناوە ناودەبرێت، چونکە یە کخواناسی و یە کتاپەری ناودارترین و گەرتن بابت و بەشی ئەم زانستە.

۵. زانستی کەلام: ھۆکاری ئەم ناوانەشمان ڕوون کردووە.

دوو جۆرە کەلامی زانستی کەلام

ئێمە ئەگەر سەیری ڕابردوومان بکەین دوو جۆر میتۆد و مەنھەج دەبینین لای زانایانی زانستی کەلام:

۱. زانستیی کەلامی عەقڵی و نەقڵی بە لگەدار بە وەحی و عەقڵیی سەلیم و دوور لە ڕۆچوون و توانەو لەناو فەلسەفەیی یۆنانی و ئیغریقی و لۆژیکی ئەپستە، ھەرەھا دوور لە تەعقید و قورسکاری و فەلسەفاندن.

۲. زانستیی کەلامی ڕۆچوون لەناو فەلسەفەیی یۆنانی و ئیغریقی و لۆژیکی

ئەرستی، قال بوو له تهعقید و قورسکاری و فەلسەفاندن.

ئیمە لێرەدا مەبەستمان جۆری یەكەمی زانستی كەلامە كە بەم شیوەیە:

۱. تاییبەتمەندی خۆی دەپارێزێت و وەحی و عەقڵی سەلیم دەكاتە سەنتەر و چەق و بنچینە.

۲. رووناچێت لە فەلسەفەییەکی وشك و موعەققەد و لوژیکیکی ئەرستویی.

۳. کاری سەرەکی لێكۆڵینەو و بەلگە هێنانەو و یەك لەسەر بنەماکانی ئایین و عەقیدە و وەلامدانەوی گومان و شوبهەكان.

جیاوازی كەلام و فەلسەفە

۱. كەلام^(۱) (عەقیدە)، هێلە گشتییەكانی رەببانییە و لەخواوەیە و لەرێی وەحییەو و گەییەنراوە بە مروۆف.

بەلام فەلسەفە بەشەرییە و لە مروۆف خۆیەو و سەرچاوەی گرتوو.

۲. كەلام (عەقیدە) هێلە گشتییەكانی وەك بوونی خوا و پۆژی دواوی و...، جیگیر و نەگۆرن و بەپێی كەس و شوین و كات و ژینگە و...، ناگۆرین.

بەلام فەلسەفە هیچ شتیکی جیگیری تیدا نییە و هەمووی قابیلی گۆرانی بەپێی كەس و شوین و كات و سەردەم.

۳. كەلام (عەقیدە) پشت بە بەلگەیی عەقڵی و نەقڵی دەبەستێت، بەلام

(۱) كەلام لێرەدا وەك هاومانای (عەقیدە) بەكارمان هێناوە، بەلام ئەگەر وەك مەعریفەیی دینی بەکاری بێنین، ئەو بەلناوییەو قبوولی هەلەیی هەیه و جیاوازی لە دین، واتە دەبێتە تێگەشتن بۆ دین، ئەك خودی دین، بەلام ئەگەر وەك هاومانای عەقیدە بەكارمان هێنا (كە یەكێكە لە ناوەكانی) ئەو دەبێتە خودی دین. عەقیدەش مەبەستمان لە و بنەما گشتی و نەگۆرانیە كە لە رێی وەحییەو هاتوون.

فەلسەفە مەگەر فەلسەفەیهکی ئایینی بێت ئەگەرنا پشت بە وه‌حی و نه‌قل نابەستیت.

۴. کەسی فەیلەسووف دێت لەرێی عەقلەوه بنەما فیکریه‌کانی خۆی بنیات دەنێت، واتە هیچ سنووریکی پێشوەختە ی بۆخۆی دانەناوه، بەلام مۆتەکەللیم کە دێت بێردەکاتەوه، بنەمای فکری دامەزراوه و سنووریکی هەیه، بۆنموونه پێش ئەوه‌ی بێت پرۆای بەخوا هەیه، ئینجا دێت گفتوگۆی ناو و سیفەت و ... دەکات.

۵. فەیلەسووف مەرج نییه بگات بە حەقیقەت و شتێکی دنیایی، بۆی هەیه تا دەمرێت بەگومان بێت لە هەموو شتێک، بەلام مۆتەکەللیم وانیه، یەقینی لەسەر زۆر شت هەیه، با لە هەندێک شتی فەرعی و لاوه‌کیش گومانی هەبێت.

۶. کەلام گەرانه بەدوای حەقیقەتێکی ئایینی، بەلام فەلسەفە گەرانه بەدوای حەقیقەتدا، گرنگ نییه حەقیقەتێکی ئایینی یەخود نا‌ئایینی.

بەکورتی هێله‌ گشتیه‌کانی کەلام، دینی و ئایینی و سنوورداری و جێگیر و یەقینین، بەلام فەلسەفە سنووری نییه و جێگیر و یەقینیش نییه و ئەگەر ئایینیش نه‌بێت سەرچاوه‌ی به‌هیچ جۆرێک نه‌قلی و ئایینی نییه.

زانست و فەلسەفە

زانست و فەلسەفە لە سەرده‌می کۆندا و بەتایبەت لەسەرده‌می ئەرستۆدا بەیه‌ک چاو سەیر کراوه و زانسته‌کانیش لەژێر بازنه‌ی فەلسەفەدا جێیان کرابوووه، بەلام لە راستیدا جیاوازیان هەیه.

زانست چییه؟

زانست مانا بنه‌ره‌تییه‌که‌ی بریتییه له زانین، واته زانین و زانیاری ده‌رباره‌ی بابەتێکی دیاریکراو، بۆنموونه: فیزیا، کیمیا، زمان، ئایین، ئەخلاق، گەردوونناسی، ... هتد، زاناش ئەو کەسه‌یه که زانیاری ده‌رباره‌ی بابەتێکی دیاریکراو هه‌بێت و تێیدا قāl بووبێته‌وه.

به‌لام زانست له سه‌رده‌می ئەم‌ڕۆ و له جیهانی پێشکه‌وتوو ئیستادا ماناکه‌ی جیاوازه له مانا فراوانه‌که‌ی پێشوو و ته‌نیا شتانیکی ده‌گرێته‌وه که ئەزموون کراوبن و له پێگه‌ی تاقیکردنه‌وه و تاقیگه و ئەزموونی ماددی راسته‌وخۆی هه‌ستییه‌وه به‌ده‌ست هاتبن.

که‌واته مه‌فه‌وومی زانست له‌ئیستادا و له‌سه‌رده‌می نوێدا جیاوازه له مانا فراوانه‌ کۆنه‌که‌.

جیاوازی نێوان زانست و فەلسەفە

۱. زانست پشت به ئەزموون و تاقیکردنه‌وه و گریمانه ده‌به‌ستێت، به‌لام فەلسەفه پشت به بیرکردنه‌وه‌ی عه‌قلی و فکری و سه‌رنج و تێپرامانی عه‌قلی رووت ده‌به‌ستێت نه‌وه‌ک ئەزموون و تاقیکردنه‌وه.

۲. بابەت و بنه‌ره‌تی زانست مادده‌ی هه‌ستییکراوه، به‌لام هی فەلسەفه زیاتر پشت مادده‌یه و که‌متر مامه‌له‌ی له‌گه‌ڵ مادده‌دا، ئەگه‌رچی له مادده‌ش ده‌کوڵێته‌وه، چونکه‌ بوون (وجود)ه، فەلسەفه‌ش کاری سه‌ره‌کی لێ‌کوڵێنه‌وه‌یه به‌ بوون، به‌لام وه‌ک زانست نییه هه‌موو سه‌رنجی به‌س له‌سه‌ر مادده‌ی هه‌ستییکراو بێت.

۳. فەلسەفه به‌زۆری کاری پرسیارکردنه، به‌لام زانست هه‌ولده‌دات وه‌لامی پرسیاره‌کان بداته‌وه، به‌لام زۆرجار وه‌لامی زۆریک له پرسیاره فەلسەفیه‌کانی

پێ نییه، چونکه پرسیاره‌کانی فەلسەفە بەشیکی زۆری هی ئه‌ودیه‌و ماده‌ و سروشته‌.

۴. زانست یاسا و پرسیا و بنه‌مای جیگری تێدایه‌ که زانایان له‌سه‌ری کۆکن، به‌لام له‌ فەلسەفه‌دا شتیکی نه‌گۆری کۆده‌نگی له‌سه‌ر نییه‌ له‌نێوان فەیه‌سه‌وه‌فاندا.

۵. زانست له‌ شتیکی دیاریکراو ده‌کۆلێته‌وه‌، به‌لام فەلسەفه‌ له‌ هه‌موو بوون ده‌کۆلێته‌وه‌ و گشتگیره‌.

۶. زانست له‌کوێ کۆتایی هات، فەلسەفه‌ له‌وێه‌ ده‌ستیپێده‌کات.

سه‌ره‌لانی فەلسەفه‌

فەلسەفه‌ ئه‌گه‌ر به‌ مانا فراوانه‌که‌ی وه‌ریبگرین که بریتییه‌ له‌ بیرکردنه‌وه‌ و تێرمان و به‌دواداچوون و پرسیارکردن، ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ دروستبوونی یه‌که‌م مرۆف و سه‌ره‌تاکانی مرۆفایه‌تی و ژیانی مرۆف. به‌لام ئه‌گه‌ر به‌ واتایه‌کی ته‌سکتر وه‌ریبگرین، دوو بۆچوونمان هه‌یه‌:

بۆچوونی یه‌که‌م: پێیان وایه‌ فەلسەفه‌ له‌ رۆژه‌لاته‌وه‌ سه‌ره‌یه‌لداوه‌ و شارستانیه‌تی رۆژه‌لات خاوه‌نییه‌تی، وه‌ک: میسر و فارس و بابل و چین و هیند و ... هتد. هه‌ربۆیه‌ چهندان فەیه‌سه‌وه‌ف هه‌بوون که بابته‌کانی فەلسەفه‌یان تاوتوێ کردوه‌، بۆنموونه‌ له‌ میسر: «بتاح حتب و أبور» له‌ چین: «لاوتسه‌، کونفوشیوس، مانسیوس و ...، له‌ فارس: «زراشت، مانی و مزدک»، له‌ هیند: «بوذا، سیکیا مونی و کابیل»

بۆچوونی دووه‌م: پێیان وایه‌ فەلسەفه‌ له‌ یۆنانه‌وه‌ سه‌ری هه‌لداوه‌ و یه‌که‌م فەیه‌سه‌وه‌فیش (تالیس)ه‌، یه‌که‌م که‌سیش که زاراوه‌ی فەلسەفه‌ی به‌کارهێناوه‌ هه‌ر له‌ یۆنان بووه‌ که (فیساکۆرسه‌).

بەلام دەتوانىن بۆچوونى سىيەمىشى بۆ زىاد بکەين، کە پىيوايە فەلسەفە بە مانا کردارىي و فراوانەکەى لە رۆژهەڵاتەوه سەريهەلداوه، بەلام بەمانا تايبەتەکەى لە یۆنانەوه سەريهەلداوه، چونکە فەلسەفە دەبیت خاوەنى میتۆد و رىيازى تايبەت بەخۆى بىت، کە ئەمەش ديارە لە یۆنان بوو نەک لە خۆرەللات، يان هەندىک دەلێن کە ئەو میتۆدانەى لە رۆژهەللاتدا هەبوون، زياتر میتۆدى ئايىنى بوون تاوهکوو فەلسەفى، بەلام ئەوهى یۆنان فەلسەفى بوون.

میتۆدى توێژینهوه و لىکۆلینهوه و نووسىنى پەرتووکی فەلسەفى

بەشپوهیهکى گشتى دوو جۆر میتۆدى توێژینهوه و نووسىنى پەرتووکی فەلسەفیمان هەیه:

۱. میتۆدى نووسینهوهى مێرووی

۲. میتۆدى نووسینهوهى بابەتى

یەكەم: میتۆدى نووسینهوهى مێرووی

ئەم جۆرهیان ریزبەندى مێرووی و کاتى سەردەمییه، واتە دىت لەسەرەتای پەیدابوونى فەلسەفەوه توێژینهوه دەکات بەپێى سەردەمەکان تاوهکوو ئەمرو، بەم شپوهیهى خوارهوه:

۱. فەلسەفەى رۆژهەللاتى کۆن

۲. فەلسەفەى یۆنانى

۳. فەلسەفەى سەدهى ناوەراست (مەسیحى)

۴. فەلسەفەى سەدهى ناوەراست (ئىسلامى)

۵. فەلسەفەى ئەورووپى لە سەردەمى رېنيسانس

۶. فەلسەفەى نوێ ئەورووپى

۷. فەلسەفەى ھاوچەرخ

دووەم: میتۆدى نووسینەوێ بابەتى

ئەم میتۆدەیان بەپێى سەردەم نارهات، بەلکوو بەپێى بابەتەکانى فەلسەفە دەرهات، واتە بابەتیک دینیت ئینجا بۆچوونى قوتابخانە و فەیلەسووفەکان لەسەرى باس دەکات، بابەتە سەرەکییەکانى فەلسەفەش دابەش دەبن بۆ سێ بابەت و مەبەحەسى سەرەکی:

۱. فەلسەفەى بوون، بوونناسى (الوجود) (Ontology) (ئۆنتۆلۆژیا).

۲. فەلسەفەى ناسین و زانین، تیۆرى زانین، مەعریفەتەناسى (المعرفة) (Epistemology) (ئىپستیمۆلۆژیا).

۳. فەلسەفەى قییم و ئەخلاق و بەهاکان، بەهاناسى (الأخلاق والقيم) (Axiology) (ئیکسیۆلۆژیا).

هەریەکیک لەم بابەتانەش چەندان لقی تریان لێ دەبێتەوێ دەبنە دەیان بابەتى جیاواز.

گرنگی و سوودی فەلسەفە

۱. ھۆشیارى و ئاگاییە دەربارەى بیرکردنەوێ و بەدواداچوون و پرسیارکردن دەربارەى خود خودا، خەلک، کۆمەڵگە، بوون، گەردوون، ژيان، مردن، خیر، شەر، جوانى، ناشیرینى، باش، خراپ، تاک، خێزان، کۆمەڵگە، سیاسەت،

ئابووری، ئەخلاق، ئایین، ئیلحاد، دادگەری، ستەم، واجب، ممکن، ئەستەم، سروشت، ھۆش، ئەقل، فیکر، زانست، ناسین، خەیاڵ، مێژوو، یاسا، عیشق، خۆشەویستی، پەیوەندی، زمان، ھونەر و ... ھتد.

۲. شارەزابوونە لەو کەلەپوور و توراسە فراوانە.

۳. بەرچاوری و نەیارە دەربارەی بیر و ھزرە لادەرەکان و خۆپاراستنە لێیان.

۴. فراوانکردنی بیر و ھۆش و بیرکردنەو و تێڕوانین و تێڕامان.

۵. دۆزینەوێ چارەسەری کێشە و ئارێشەکان.

پەیوەندی نێوان فەلسەفە و ئایین (ئەسڵام)

فەلسەفە واتە: بیرکردنەو و بەدواداچوون و پرسیارکردن دەربارەی خۆم، خودا، خەڵک، کۆمەڵگە، بوون، گەردوون، ژيان، مردن، خێر، شەر، جوانی، ناشیرینی، باش، خراپ، تاک، خێزان، کۆمەڵگە، سیاسەت، ئابووری، ئەخلاق، ئایین، ئیلحاد، دادگەری، ستەم، واجب، ممکن، ئەستەم، سروشت، ھۆش، ئەقل، فیکر، زانست، ناسین، خەیاڵ، مێژوو، یاسا، عیشق، خۆشەویستی، پەیوەندی، زمان، ھونەر و ... ھتد

کەواتە مادام فەلسەفە ئەوەبێت کە باسمان کرد، دەرکەوت کە فەلسەفە بێلایەنە و پەیوەستە بە مەزھەب و بیرکردنەوکان، بۆیە بەپێی کەسەکان و بیروباوەر و مەزھەب و ئایینەکان دەگۆڕێت.

ئەسڵامیش وەکوو بەرنامەیەکی گشتگیر ھەموو بابەت و مەبەستەکانی فەلسەفە تێدایە و جێی دەبێتەو، بەلام بە تێگەیشتن و بیروباوەر و تێڕوانینی خۆی.

کەواتە ئیسلام دژی فەلسەفە نییە، بەلام فەلسەفە یەکی گشتگیر، ڕیکوپییک، عەقڵی، ڕۆحی، کردەیی، گوشتاری، تاکی، خێزانی، کۆمەلایەتی، سیاسی و ئابووری ھەبە و خاوەن تێروانین و فەلسەفە ی تاییبەت بە خۆیەتی.

فەلسەفە واتە بیرکردنەوە و تێروانین و بیر و فکر، جا ئەگەر ئەو بیرکردنەوە یە لە چوارچۆی ئیسلام بێت و تێکنەگیریتلەگەڵی و دژایەتی نەکات، ئەوا دەبێت بە فەلسەفە یەکی ئیسلامی. ئەگەریش بەپێچەوانەو بوو، دژی ئیسلام بوو و لەگەڵیدا تێکگیرا و نەگونجا و لە پەرنسیپە گشتیەکان لایدا، ئەوا دەبێتە فەلسەفە یەکی غەیرە ئیسلامی. جا ئەو کاتیش ئەگەر لە چوارچۆی ماددیەتدابوو، دەبێتە فەلسەفە یەکی ماددی. ئەگەر لە چوارچۆی مارکسی بێت، دەبێتە فەلسەفە یەکی مارکسی. ئەگەر لە چوارچۆی مەسیحیدا بوو، دەبێتە فەلسەفە یەکی مەسیحی، ئەگەر لە چوارچۆی...

ئەو ئایینە، ئایینیش پێناسە و تاییبەتمەندی خۆی ھەبە، بۆیە ئێمە لێرەدا چەند پێناسە یەکی باس دەکەین:

ئایین وەک دکتۆر عەبدوللا دراز دەلێت: "دانراوی خودایە، پێنمونی خەلک دەکات بۆ ڕێگای راست لە عەقیدە و بیروباوەردا، پێنمونیان دەکات بۆ خێر و باشە و چاکە لە سلووک و ڕەوشت و مامەڵە و ھەڵسوکەوتدا."

«ئەلتەھانوی» دەفەرموویت: "ئایین دانراوی خودایە، دەستی خاوەن عەقلەکان دەگرێت بۆ خوشگوزەرائی و چاکسازی لە دنیا و سەفرازی لە دواڕۆژدا، بە ویست و ھەلبژاردە ی خۆیان."

ھەر ھەھا «شیشرون» دەلێت: "ئایین ئەو ئامرازە یە کە مەرۆف دەبەستیتەو بە خودا و دە یگە یە نیت بەخودا."

فەلسەفە شمان بە درێژی باسکرد.

دەتوانین بڵێن ئایین دابەش دەبێت بۆ سێ جۆر:

۱. ئایینێکی خودایی پارێزراوی کۆکەرەوێ هەموو ئایینەکانی پێش خۆیەتی، کە ئەمە بەس ئىسلام دەگرێتەو.

۲. ئایینێکی خودایی دەستکاریکراوی گۆراو و شۆینراو، وەک مەسحییەت و جوولەکە.

۳. ئایینێکی مەروۇفی (فەلسەفی)، کە دەستکردی مەروۇفە، وەک بوودایی و کۆنفۆشیۆس.

بۆیە ئێمە لێرەدا زیاتر مەبەستمان لە ئایین، ئىسلام؛ وەک ئایینێکی خودایی پارێزراوی دەستکاریکراو، بەلام ئەوانی تر یان خودایی نین، یان لە ئەسڵدا خودایی بەلام دەستکاریکراو و بەتەواوی شۆینراو.

جیاوازی ئىسلام و فەلسەفە

۱. مەبەستی ئىسلام پێنموونی عەقل، پۆخ، جەستە، کردار، گوفتار، تاک، خێزان، کۆمەلگە، دەوڵەت و جیهانە بۆ باشی و چاکى و خوشگوزەرائى و... هتد، لە دنیا و دواژدا.

بەلام فەلسەفە مەبەستی زیاتر زانین و ناسین و بەدواداچوون و پرسیارکردنە.

یان دەتوانین بڵێن: مەبەستی ئىسلام زانین و ناسین و ئیمانە، بەلام فەلسەفە مەبەستی زانین و ناسینە، مەرج نییە بەرە و ئیمانەت بەریت، هەندیکجار بەرەو بێباوەریت دەبات.

۲. ئىسلام سەرچاوەکەى لە خداوەیە، بەلام فەلسەفە مەروۇفی، ئەنجامی بیرکردنەو و بەدواداچوونی مەروۇفە.

۳. ئىسلام گشتىيە وبۆ ھەموو خەلک، ھەموو کات، ھەموو شوێن ھەموو قۇناغىکى ژيانە، بەلام فەلسەفە گشتى نىيە.

۴. ئىسلام گشتگىرە و ھەموو بوارەکان دەگرێتەو (فکر، رۆح، جەستە، تاک، خێزان...) بەلام فەلسەفە بەشیوەيەکی گشتى وا نىيە، ھەر فەلسەفەيەک تايبەتە بە شتىک و لە شتىکى ديارىکراو دەکۆلێتەو.

۵. ئىسلام واقىعيە و لەگەڵ سەردەمەکان و بارودۆخەکاندەگونجێت، بەلام مەرج نىيە فەلسەفەوابێت، چونکە مرۆفییە، تێروانىنى مرۆفە و زادەى عەقلىيەتى بۆ شوێن و کات و بارودۆختىکى ديارىکراو، بۆيە ھەندىکجار نەک واقىعى نىيە، بەلکىو دژى واقىعە و بەتەواوى رەتیدەکاتەو. نەک ھەرئەو، جارى وا ھەيە ھەرچى واقىعە بە درۆرى دەخاتەو و پێى وايە خەون و خەيالە، وەک سوفستائىيەکان.

۶. ئىسلام نەزەرى و کردارىيە، بەلکىو بەشى زۆرى عەمەلى و کردەيىيە، بەلام فەلسەفە زیاتر نەزەرى، فکرى، بىردۆزى و زىھنىيە.

۷. فەلسەفە _ بەشیوەيەکی گشتى _ قەواعید و مەبادى و بنەمايەکی وای نىيە، بەلکىو ھەمووى قابىلى گۆرانە، بەلام ئىسلام بنەما و مەبادى و نەگۆرى ھەيە، کە کەس ناتوانێت دەستى بۆ ببات و بىخاتە ژێر گۆران ...

۸. بنەما نەگۆرەکانى ئىسلام گۆرانىيان بەسەردا نایەت ھەرچەند کات و شوێن و باردۆخ و کەسەکان بگۆرێن، بەلام فەلسەفە وانىيە و بەردەوام لەگۆراندايە.

۹. لە زۆربەى ھالەتەکاندا فەلسەفە پرسىار دەکات و ئىسلام وەلام دەداتەو.

۱۰. ئىسلام (وەک ئايىن و بنەماکانى، نەک فەرموودەى ھەلبەستراو و لاواز، يان توراس و راي ئەم زانا و ئەو زانا) تىکناگىرێت لەگەڵ عەقل، رۆح، جەستە، تاک، خێزان و... ھتد، بەلام فەلسەفە ھەندىکجار تىکدەگىرێت.

۱۱. ئىسلام پشت دەبەستىت بە عەقل و وەحى و ھەست و ئەزموون (تەجرىبە)،

بەلام فەلسەفە بەشیوەیەکی گشتی پشت بە عەقل دەبەستێت.

١٢. ئیسلام روکن و بنەمای ئەساسی بریتییە لە بوونی خودا، بەلام فەلسەفە مەرج نییە وابێت، دەکرێت شتێک نەبێت بەناوی خوداوە، وەک فەلسەفە ناباوەرییەکان (دەهری و ماددیەکان).

١٣. بوونی پێخەمبەر و پیامهێن روکن و بنەمای ئەساسییە لە ئیسلامدا، پیامبەر وەک هەلبژێردراوی خودا و گەیەنەری پیامی خودا و روونکەرەو و رێنمونیکاری خەڵک بەرەو خودا، بەلام فەلسەفە مەرج نییە وابێت، مەگەر فەلسەفەییەکی ئایینی بێت.

١٤. بوونی وەحی روکن و بنەمای سەرەکییە لە ئیسلامدا، واتە: خودا پیامی ناردووە بۆ تاک و بۆ...، بەلام مەرج نییە فەلسەفە وابێت، مەگەر فەلسەفەییەکی ئایینی بێت.

١٥. روکن و بنەمای سەرەکی ئیسلام بریتییە لە بوونی پوژری دواوی (قیامەت)، کە لەو پوژەدا خەڵکی لێپرسنەو و لێپێچینەوێان لەگەڵدا دەکرێت، بەلام مەرج نییە لە فەلسەفەدا وابێت، مەگەر فەلسەفەییەکی ئایینی بێت.

١٥. ئیسلام تەشریعی تێداوە کە لە دوو بەشی سەرەکی پێک دێت:

یەكەمیان: پەيوەندی مەرۆفە بەخوداوە، کە خۆی لە پەرستشەکان (العبادات) دا دەبینێتە وەک نوێژ و پوژوو و حەج و زەکات و...، ئیسلام گەرنگییەکی زۆری پێداوە و بەرنامە و سیستەمیکی تایبەتی بۆ داناوە هەم لەپێی قورئان و هەم لەپێی سوننەت و پاشان هەم لەپێی زانایان و دانانی زانستێک بەناوی (فیقه) (علم الفقه الإسلامي) کە بە سەدان و هەزاران پەرتووکی لەبارەییەو نووسراوە و هیچ شتێکی شاراوە نەماوە قسەیی تێدا نەکردبێت. کەواتە ئیسلام ئەو بەشەیی مەرۆفیشی پشتگوێ نەخستووە، بەلکەو زۆر بەجوانی پەيوەندی نێوان مەرۆف و خودای گەورەیی رێک خستووە.

دووهمیان: که بریتییە لە پەییوەندی نێوان مەرقەکان خۆیان (المعاملات)، ئیسلام زۆر بە جوانی و پێکوپێکی بەرنامە ی بۆ داناوه، بە شێوەیەک که هیچ شتێکی تێدا نییە لە گەڵ مەرق و مەرقایەتی و عەقڵ و سروشت و فیتەرت و رۆح و ناخی مەرقدا نەگونجێت. ئەم بەرنامە و گرنگیپێدانە هەم لە قورئان هەم لە سوننەت و هەم لە زانستی (فقه) بوونی هەیە، بۆنموونە ئەو یاسایانە ی ئەورۆ باون و کاریان پێدەکرێت لە جیهاندا هەموویان زۆر جوانتر و باشتەر و پێکوپێکتر و تێروتهسەلتر بوونیان هەیە لە ئیسلامدا، بۆنموونە: یاسای باری کەسێتی (قانون الاحوال الشخصیه). یاسای دارایی (القانون المالیه). یاسای تاوانکاری (القانون الجنائی)....

۱۶. ئیسلام هەندێک بنەمای رەوشتی هەیە که گشتییە و ناگۆرێت، بەلام فەلسەفە وانییە _ بەشێوەیەک گشتی _، رەوشت بەپێی فەیلەسووف و شوین و کات و...، دەگۆرێت، هەتا زۆر جار وای لێدێت رەوشت بوونی نامینیتۆهک لە ناباوەریدا، یان دەبێتە شتێکی نیسبی و پێژەیی، که بەپێی کەس و باردۆخەکان دەگۆرێت و رەوشتی نەگۆر و سابت بوونی نامینیت.

۱۷. بەشێکی سەرەکی ئیسلام رۆح و بابەتە رۆحییەکانە و هەولێدانه بۆ رزگارکردنی و خاویێ کردنەوهیی و پاراستنی، بەلام مەرج نییە فەلسەفە وابێت، بەتایبەت ئەگەر فەلسەفەیهکی ماددی و ناباوەری بێت، ئەوا رۆح بوونی هەر نییە و شتێک بوونی نییە بەناوی رۆحەوه و بەتەوا ی پشتگوێ خراوه.

بۆیه ئیسلام بەرنامەیهکی تێروتهسەل و جوانی هەیە بۆ پێنمونی کردن و ئاراستەکردنی رۆح و دل و دەروون، ناتەواوی و کەموکۆری و بۆشاییهکانی بۆ پردهکاتهوه. بۆیه هیچ شتێک نابینی لە ئیسلامدا که لە گەڵ رۆح و ناخ و دل و دەروون و فیتەرت و خوهرەوشت و ئاکاری مەرقدا نەگونجێت و تێک بگێرێت، بەلگەش لەسەر ئەمە قورئان و سوننەتە، هەروەها هەبوونی زانستێک بەناوی زانستی پاککردنەوهی رۆح و دل و دەرون (علم تزکیة النفس) یان زانستی

پەروشت (علم الاخلاق)، کە ئیش دەکات لەسەر ئەوەی مرۆف خۆی پرازییتەوه بە هەمووپەروشت و سیفەتییکی جوان و باش لە ناوەوهو لە دەرەوهی خۆیدا، خۆی دارنیت و دوورکەوێتەوه لە هەموو خورپەروشت و پەروشت و سیفەتییکی ناشیرن و خراپ لە ناوەوه و دەرەوهی، کەواتە ئیسلام ئەو بەشە سەرەکییە تری مرۆفی پشتگوێ نەخست و گرنگییەکی تەواوی پێداوه و پێنمایی تەواوی کردووهو بۆشاییەکانی پێکردووهتەوه و هیچ شتێکی تێدا نییه کە تێکبگیرێت لەگەڵیدا. بۆیه ئەو بەشەش کە جوان و پێکوپێک بوو راستەوخۆ پەنگدانەوهی ئەزینی و جوان و باشی دەبێت لەسەر گوفتار و پەفتار.

۱۸. ئیسلام پوون و ئاشکرایە و بێ گری و گۆلە لە شتە نەگۆرەکانی، بەلام هەندیکجار فەلسەفە ئەوەندە ناروون و ئالۆز (موەقە) دە، فەیلەسووفەکانیش لێی تێناگەن.

۱۹. ئیسلام میانپەرەوه، دوورە لە کەمپەرەوی و زیادەپەرەوی، بەلام فەلسەفە زۆرجار تووشی کەمپەرەوی و زیادەپەرەوی دەبێت، وەک ماددی و میسالی و شیوعی و سەرمایه‌داری...

۲۰. ئیسلام مرۆفدۆستەو لەگەڵ مرۆف دێتەوه، بەلام زۆر جار فەلسەفە دەبێتە دژی مرۆف و لە دژی دەوەستێتەوه و زیانی بۆی هەیە، وەک فەلسەفەی مارکسی کە ئەوەندە مافی کۆمەڵگەی زاکردووه، تاکی لەبیرکردووه و مافی خواردووه و پێشلکردووه، یان سەرمایه‌داری ئەوەندە تاکی زاکردووه و پیرۆزی کردووه، کۆمەڵگەی لەبیرکردووه و کردوویەتیبە قوربانی تاکە هەلپەرسە و خۆسەپین و چاوچنۆکەکان.

۲۱. ئیسلام سنووردانەرە، لە زۆر شوێندا سنوور بۆ مرۆف داده‌نێتە بواری:

فکری و عەقیدەیی، پەروشتی و سلووک، کردار و گوفتار و مامەڵە.

بەلام فەلسەفە _ بەشیوەیەکی گشتی _ وانییه و سنووری نییه، نازانیت

پیرۆز چییە و سنوور چییە -مەگەر فەلسەفەیهکی ئایینی بێت- بەلکوو ھەر دەروات و سنووری نییە.^(۱)

سێ تیۆرییە بنەرەتییەکی فەلسەفە

ھەر لەسەرەتای فەلسەفەو تەواوەکوو ئەمڕۆ، واتە لە شەش سەدە پێش زایینەو، کە دەکاتە بیست و شەش سەدە، فەلسەفە سێ تیۆریای سەرەکی بەخۆیەو بینیوە کە چوارەمی نییە، سەدان قوتابخانە و فەیلەسووف لەژێر ئەم سێ تیۆریایەدا کاریان کردووە، ھەر بۆچوون و ڕایەکیان ھەبێت، لەکۆتاییدا دەچنەو سەر ئەم سێ تیۆریایە، ئەوانیش ئەمانەن:

یەكەم: تیۆریای ماددی، ئەزموونی، واقعی، ھەستی، پۆزەتیفیزم (وہزعی)

ھەموویان ناوێک بۆ یەک ناوەڕۆک، بە لە جۆز ئیاتیشدا جیاواز بن، بەشیوەیەکی گشتی کۆکن لەسەر خاڵ و بنەما گشتییەکان.

پوختە بۆچووونی ئەم تیۆریایە بریتیە لە: سەنتەربوونی ماددە و سەربەخۆبوونی، عەقڵیش تەنیا ئاوێنەییەکە بۆ وێناکردنی ئەو شتانە کە

(۱) تێبینی

۱. ئەوێ باسمان کرد دەربارەی ئیسلام، ئەوێ ھەک ئەسڵی دین و ھەحی و پەيامی خودایی، ھەوێ فەرموودە زەعیف و توراس و قەسە ئێو زاناو ئەم زانا...
۲. ئەوێ باسمان کرد زەمی فەلسەفە نییە، بەلکوو بەراوردێکە لە نێوان فەلسەفە و ئیسلام.
۳. ئەو بابەتە بەشیوەیەکی سادە نووسیومانە کە ھەموو کەسێکی خوێندەوار لێ تێ بگات، چونکە گەورەترین کێشە بابەتە فەلسەفەییەکان ئەوێ ئەوێ قورس دەرکێن کەم کەس لێیا تێدەگات، بۆیە سادەکردنەوێ بابەتەکان لەم سەردەمەدا زۆر پێویستە چونکە لە زۆر ڕووەو جیاوازی لە سالان و سەردەمانی پێشوو، ھەر بۆنموونە ئەو لۆژیکە (منطق) ھە لە حوجرەکان دەخوێنرا و دەخوێنرێت ئەوێ قورس کرا بوو، کەم کەس دەیتوانی ھەک خۆی لێی تێبگات، یان (أصول الفقه، علم الکلام، النحو، الصرف، البلاغة)، ... بۆیە زۆر پێویستیمان بە سادەکردنەوێ زانستەکان و بابەتە فکری و فەلسەفییەکان ھەبە، ئەگەرنا وای لێدێت کەم کەس دەستی پێیان دەگات.

ههسته‌کان وهریده‌گرن و ده‌یان گه‌یه‌نن، عه‌قل ته‌نیا په‌نگدانه‌وه و ده‌نگدانه‌وه‌ی واقیع و مادده‌یه و به‌س.

پوخته‌ی بیر و رای تیۆریای ماددی، ئەزموونی، واقعی، ههستی، وه‌زعی

۱. گەردوون پێک هاتوو له یه‌ک پێکهاته که بریتیه له ماده، غه‌یری ماده و سروشتی هه‌ستپێکراو شتیکی دیکه بوونی نییه.

۲. نکۆڵی کردن له هه‌موو غه‌یبیات و شته په‌نه‌انه‌کان، هه‌رچی ئه‌ودیه سروشت و ماده و واقیع بێت بوونی نییه، نکۆڵیکردن له خودا^(۱)، واته ئه‌وانه برۆیان به دروستکار و به‌رپۆه‌به‌ری گەردوون نییه، ده‌لێن: به هیچ شیوه‌یه‌ک خودا گەردوونی دروست نه‌کردوه به‌لکوو گەردوون:

ا- هه‌ر هه‌بووه

ب- بۆ خۆی خۆی هێناوه‌ته‌ بوون.

ج- به‌رپکه‌وت دروست بووه.

د- سروشت ئه‌م گەردوونه‌ی هێناوه‌ته‌ بوون.

ه- ئه‌م گەردوونه‌ی خه‌ون و خه‌یاڵه و له واقیعه‌دا بوونی نییه.

ماددیه‌کان و ئەزموونگه‌راکان به‌شیوه‌یه‌کی گشتی برۆیان به‌یه‌کێک له مانه‌هه‌یه. وه‌هه‌روه‌ها نکۆڵی له سه‌رجه‌م ئایین و پێغه‌مبه‌ران و وه‌حی و رۆح و زیندوو‌بوونه‌وه و کتێبه ئاسمانیه‌کان ده‌که‌ن، چونکه وه‌ک ئاماژه‌مان پێدا ئه‌وان برۆیان به‌خودا نییه، که‌واتا ئاشکرایه باوه‌ریان به‌خودا نییه تا بگاته سه‌ر لق و په‌له‌کانی باوه‌رداری و ئایین و کتێبه ئاسمانیه‌کان، چونکه ئه‌مانه هه‌موویان ناماددی و هه‌ستپێنه‌کراو و ئەزموون نه‌کراون، نه‌ک هه‌ر ئه‌مه به‌لکوو پتیا‌ن وایه ئایین و پێغه‌مبه‌ران شتیکی خورافی و ناراسته و بۆ خه‌لکی

(۱) ئه‌وه به‌شیوه‌یه‌کی گشتی، ئه‌گه‌رنا ماددی هه‌یه برۆای به‌خودا هه‌یه، جا ئه‌و خودایه‌یان دوا‌ی گەردوون دروستبووه! یان له‌گه‌ڵ هاتنه‌دی بوونه‌وه‌ره‌کان! یان ...!

ساویلکە و نەزان و نەقامە، تەنیا بۆ خەڵەتاندنی مرۆڤ و مرۆڤایەتی ھاتووە. نەک ھەر ئەوەش، بەلکوو ئایین بە سەرچاوەی گێلکردنی مرۆڤایەتی دەزانن، وەک مارکس دەلێت: "الدین أفيون الشعوب"، واتا: ئایین تریاکى گەلانی و بۆ سەرخۆشکردن و مەستکردنی نەتەوێکەکان و مرۆڤ و مرۆڤایەتی دروستکراوە. دیارە پێناسەکیان لە تێروانییان لە ئایینی مەسیحیەت و ئینجیل و قەشە و کلێساوە سەرچاوەی گرتوو و دواتریش ئەو جیھانیینیەیان بەسەر سەرچەم ئایینەکاندا گشتاندوو. ئەم تیۆریایە بۆ ھەموو شتێک تەفسیر و ڕاقەى ماددى دەکات، بۆنموونە ئایین:

١- مارکسییەکان دەلێن: ئایین و خودا داھێنراوی سەرمایەدارەکانە بۆ چەوساندنەوێ چینی ھەزار، بۆ ئەوێ بە ناوی ئایین و خوداوە بەکاریان بەتێن و بیانچەوستنەوێ و لێیان بە ھەرمەمەندن.

٢- ھەندێکی دیکە پێیان وایە خودا و ئایین بەرھەم و زادەى ترسن، دەلێن: پێش ھەزاران سال لەمەوبەر مرۆڤ لە ترسی لافاو و بورکان و ھەورە تریشقە و بروسک و گێژەلۆوکە و باران و بوومەلەرزە و ڕووداوەکانی دیکە کە مرۆڤ دەسەلاتی نەشکاوە بەسەریاندا پەناى بردوووە بەر ئەودىو سروش و خودا، ڕوایان وا بۆ دروست بوو کە خودایەک یان چەند خودایەک ھەن کە بتوانن ڕزگاری بکەن، واتا بەم پێشەش بۆ مرۆڤ خودا و ئایینی دروست کردوو.

٣- ھەندێکی دیکە دەلێن: خودا و ئایین لە ئەنجامی نەزانییەوێ سەریان ھەلداوە، بۆ نموونە کاتێک مرۆڤ دیاردەیکى سروشتی بینیوە، ھەولێ داوێ ھۆی پەیدا بوونی بدۆزیتەوێ، جا کاتێک نەیتوانیوێ ھۆکەى بدۆزیتەوێ، پەناى بردوووە بەر ئەودىو سروش و ھێزێکی دەرەکی، ئیتر خودا و ئایین بەم شێوێ پەیدا بوون و ھاتوونە نێو کۆمەلگە و مرۆڤایەتیەوێ.

٤- ھەندێکی دیکە دەلێن: خودا و ئایین بە پالێنەری جنسی (سێکس) پەیدا بوون، وەک فرۆید کە ھەموو دیاردەکانی ژبانی مرۆڤ دەگەڕێنیتەوێ بۆ پالێنەرە ئارەزووییەکانی مرۆڤ.

٥- هەندیکى دیکە دەلێن: خودا و ئایین پیاوانى ئایینی و کاهینه‌کان دایانەتێناوه، بۆ چه‌وساندنەوه‌ی خەڵک و سوود وەرگرتن لێیان.

٦- بەشیکیان دەلێن: خودا و ئایین لە ئەنجامی ئەوه‌وه پەیدا بوون، که مرۆڤه سەرەتاییه‌کان خۆیان پەيوه‌ست کردووه به‌ پۆحى مردوووه‌کانه‌وه، کاتێک هەندیکیانان بینوون له‌ خه‌ودا وایان زانیوه که ئەو پۆحانه‌ ده‌سه‌لات و کاریگه‌رییان هه‌یه به‌سەر ژيانى دونیادا، بۆیه هه‌ولێ رازیکردنیان داوون بۆ ئەوه‌ی خۆیان بپارێزن له‌ زهره‌ر و زیانیان و له‌پاشاندا هەندیک دروشمی دیاریکراویان داھێناوه، قوربانیان بۆ کردوون، به‌ هیواى ئەوه‌ی یارمه‌تییان بده‌ن و خۆشبه‌ختیان بکه‌ن و بیانپارێزن، بۆیه به‌م پتیه‌ ئایین سه‌رچاوه‌که‌ی بریتیه‌ له‌ عیبادەت کردن بۆ پێشینیان و مردووان.

٧- هەندیکى دیکە دەلێن: خودا و ئایین ده‌ستکردی کۆمه‌لگه‌ن، ئەوه‌ کۆمه‌لگه‌یه‌ خودا و ئایینی دروست کردووه، که کۆمه‌لناسی فەرهنسی (دۆرکه‌ایم) به‌ دامه‌زرێنه‌ری ئەم بیردۆزه‌ داده‌نرێت.

٨- بەشیکیشیان ئەوه‌ ده‌خه‌نه‌ روو که ئایین و خودا مردوووه^(١) و هه‌موو ئەوه‌ی ئەم‌رۆ هه‌یه به‌س زانسته‌ و پتووستیمان به‌ هه‌بوونی خودا نییه^(٢)، ده‌شێن: هه‌موو ئەو پرسیارانه‌ی هه‌مانه‌ له‌ زانستی ده‌که‌ین نه‌ک له‌ ئایین، ئەگه‌ر ئەم‌رۆ زانست وه‌لامه‌که‌ی نه‌زانی، ئەوا به‌دنیاییه‌وه‌ له‌گه‌ڵ گه‌شه‌ی مرۆڤایه‌تیدا سه‌بەى وه‌لامه‌که‌مان وه‌رده‌گرینه‌وه‌ له‌نێو خودی زانستدا.

٣. ماددیه‌کان و ئەزموونگه‌راکان پێیان وایه‌ ئەخلاق نیه‌بى و پێژه‌ییه‌ و له‌ شوێنیکه‌وه‌ بۆ شوێنیک و له‌ که‌سێکه‌وه‌ بۆ که‌سێکی دیکه‌ ده‌گۆرێت، به‌مه‌ش هه‌ر که‌س له‌ ئاست خۆی و کۆمه‌لگه‌که‌ی بۆ ئەخلاق ده‌روانیت، که‌واته‌ نه‌گۆرێ ئەخلاقى و بنه‌مای ئەخلاقى لای ئەوان نییه^(٣). ئەمه‌ش کاریگه‌رى نیه‌گه‌تیه‌ف

(١) قسه‌ی نیتجه‌یه.

(٢) قسه‌ی ستیقن هاوکینگه.

(٣) الموسوعة الميسرة فى الأديان والمذاهب المعاصرة، (٨٠٥)، صراع مع الملاحدة، عبدالرحمن حسن حبنكة الميدانى (١٥٠)، كواشف زيوف فى المذاهب الفكرية المعاصرة

و سەرلەيتىكەدەرى بۇ زۆرىيە كۆمەلگەكان پېشنيار كىردووه، خۇ ئەگەر هات و ئەوئەى مولحيدان پېيان ئاساييە و بۇ خۇيان بە رەواى دەبينن بوو بە ياسا و لە ولاتان جىبەجى بوو، ئەوہ كارەساتى مروئى پروودەدات و دەبىتە كارى سەرپىنى و هيج بەهايەك بۇ هيج هەبوويەك لەنيو هيج كۆمەلگەيەكدا نامىننئەوہ، ئەوہتا ئەوان هيج پېيان شەرم نىيە كە مومارەسەى هەوا و رەگەز و ئارەزووى خۇيان لەگەل خوشك و دايك و كەسە نزيكەكانى خۇيان بكنە و گوشتى مندال بكوئىنن و لەگەل گيانداران دەست تىكەلاو بكنە و ئەوئەى بووہ مايەى ئاسوودەييان دەستى بۇ بەرن، ئەگەر ئاسوودەيى ئەوان لەسەر شانى بەدبەختى چواردەورىش بىت، بەلام ئەوئەى باسكرا وەك فيكر، ئەگەرنا مەرج نىيە هەموويان بە كىدار بىكەن يان هەموويان بە كىردەيى باوەريان پېيت.

۴. زانست ئەو زانستەيە كە ئەزموونى و بىت نەوہك تىورى و نەزەرى، پېيان وايە هەر شتىك لە رپى دۆزىنەوئەى زانستىيەوہ نەزانرېت و دەرەكەوېت، پرەواى پىناكرېت، هەر شتىك لە رېگەى تاقىگە و زانستە جياوازەكان نەدۆزىتەوہ، بوونى نىيە، هەر بۇيە خودا دەخەنە بەر ئەو پىوەرە زانستىيانە، بۇيە باوەرى پىناھىنن، لای ئەوان ياسا گەردوونىيەكان خودان، بۇيە «داوكىنز» رېبەرى گەورەى مولحيدەكانى ئەم سەردەمە دەلېت: "ئەگەر دەلېن خودا برىتبيە لەو سىستەمانەى ئەو بوونەوەرە بەرپوئەدەبات، ئەوا ئىمەش برەوامان بەو خودايە هەيە، بەلام پىمانوايە ئەو سىستەمانە پىويستيان بەوہ نىيە لىيان بپارپىنەوہ بۇ ئەوئەى بە هانامانەوہ بىن!"

۵. سەرچاوەى مەعريفە و زانين تەنيا هەست و مېتۆد و مەنھەجى مادديە و غەيرى هەست و ماددە و ئەزموون هيج شتىكى دىكە جىگەى متمانە پىكردن نىيە بە عەقلىشەوہ، عەقل تەنيا بۇ لىكدانەوئەى ئەمانەيە.

٦. زۆربەى ماددى و ئەزموونگەراکان بۆ ڕاڤەى گەشەسەندنى ژيان برىوايان بە تىۆرى داروين ھەيە و پتيان وايە زىندەوهران بە پەرەسەند بەمڕۆ گەشتوون و ھىچ ھىز و دەسەلاتتيكى دەرەكى لە دەرەوہى ماددە و بوون و گەردوون کارىگەرى نەبوو و بوونى نىيە، بەلکۆو بۆخۆى گەشەى سەندوو و پەرەى سەندوو!

نموونەى ئەم تىۆريايە لە کۆندا: قوتابخانەى سروشتگەرا سەرەتايى و کۆتايىيەکانى يۆنان، سوفستائيىەکان، رەواقىيەکان، ئەبىقۆريىەکان ...

نموونەى ئەم تىۆريايە لە سەردەمى نوێدا: ھەموو قوتابخانە ماددىيە ئەزموونىيەکان، داروينىيەکان، مارکسيىەکان، وجودىيەکان، وەزەيىە مەنطىقيىەکان، فۆريدىيەکان، براگماتيىەکان، قوتابخانەى کۆمەلایەتى ئوگست کۆنت و دۆرکايەم.

دووھەم: تىۆرياي مىسالى، عەقلى، مېتافيزيکى، رۆحانى

ھەموو ئەمانە ناو بۆ يەك ناوەرۆک، ئەگەرچى لە جوئياتيشدا جياواز بن.

ئەم تىۆريايە برىواى وايە بنەرەت و بنەماى زانين برىتيىە لە عەقل، واتە جىھانى دەرەو و ماددى حەقىقەتى نىيە، بەلکۆو تەنيا برىتيىە لە ئەفکار و تەسەررات و بوونىكى سەربەخۆى نىيە، واتە سەربەخۆ نىيە لە عەقل، کەواتە ئەولەويەت بۆ رۆح و عەقلە بە پيچەوانەى تىۆرياي ماددى^(١).

بەلام لەگەل ئەوھشدا رېبازەکانى ناو ئەم تىۆريايە جياوازن لە زۆر شتدا، بۆنموونە قوتابخانەى مىسالى زىدەرۆکار و رۆچوو دان بەھىچ شتيک دانانیت غەيرى ئەفکار و تەسەررات، واتە حەقىقەتى واقىعى حەقىقەتتيكى رۆحىيە و

(١) بەلام دەبى ئەوھش بلتين کە خودى عەقلانىيەکانيش دوو جۆرن، ھەيانە برىواى بە رۆح ھەيە، ھەشيانە برىواى پتي نىيە.

هەرچی حەقیقەتی ماددییه بوونی نییه، ئینجا هەر لەناو ئاراستەى پۆچیدا هەمانە ئیماندارە و هەمان بێئیمان و مولحید و ناباوەر، هەشمانە لەو نێوەندەدا یە و باوەرى بە یەكێتى بوون هەیه (وحدة الوجود).

ئەم قوتابخانە و تیۆریایە بە تیۆریای (خوابیاردەرەکان) ناودەبرێت، کە دابەشە دەبن بۆ چەند گرووپ و ئاراستەیهکی جیاواز:

هەندیک دەلێن: یەك خودا بوونی هەیه و بەس، ئەوانە بە قوتابخانەى تەوحید و خوا بەیەكگەران ناو دەبرێن.

هەندیک دەلێن: زیاتر لە خودایەك بوونی هەیه، ئەوانە موشریك و هاوبەش دانەرانیان پێدەلێن.

هەندیک دەلێن: خودا و بوون و گەردوون یەك شتن ئەوانە خواوەنى قوتابخانەى یەكێتى بوون (وحدة الوجود).

هەندیک برۆیان تەنیا بە خودا هەیه و بەس، واتە باوەریان بە وهى و پەرتووکی ئاسمانی و پێغەمبەریەتى و پێغەمبەران و دواپۆژ نییه.

پوختەى بۆچوونی تیۆریای میسالى

١. ماددە بوونێكى سەرەخۆى نییه لە دەرەوهى عەقڵ، بەلكوو بەس ئەفكار و تەسەورات و هەستپێكراوە و بەس.

٢. ئەولەویەتى حەقیقەت بۆ بۆ فیکەرە نەك بۆ ماددە.

٣. سەرچاوەى سەرەكى مەعریفە و زانین بریتییە لە عەقڵ و بەشە ناوەکیەكەى مەرۆق، پۆچ، جەهەرى پۆحانى، وه هەستەكان و هەستەوهەرەكان جێى متمانه نیین.

٤. بەشى زۆرى ئەم تیۆریایە باوەردارە و باوەرى بە غەیب و پەنهان هەیه.

سێیهم: تیۆریای ڕەخنەیی (نقدی) و میانرەو و ناوەندگیر (وسطی)

ئەم تیۆریایە بەشیوەیهکی گشتی کۆکردنەوهی هەردوو تیۆریاکە ی پێشووتره، واتە ماددی و میسالی.

تیۆریای ڕەخنەیی (نقدی) و میانرەو و ناوەندگیر (وسطی) هەولێ وهگرتنی جوانی و حەقی هەردوولا دەدات و هەڵە ی هەردوو لاش بەلا دەنێت. ماددی و میسالی و عەقل و ئەزموون و میتافیزیک و واقع کۆدەکاتەوه.

ئەم تیۆریایە بە تیۆریای دوانەیی (ثنائی) ناوەدەرێت، چونکە هەستەکان و ڕۆح، ماددە و ڕووکەش لێک جیا دەکەنەوه و پێیان وانییه ماددە و عەقل و ڕۆح و ئەزموون و واقع تێکبگیرێن.

نموونە ی ئەم تیۆریایە لە کۆندا ئەرستۆ و لە نویدا دیکارت و کانت و هەموو فەلسەفە ناوەندگیر و میانرەوهکانن، هەروەها فەلسەفە ی ئیسلامی و بەشیکی بەرچاوی فەلسەفە ی مەسیحی.^(١)

هەلۆیستی فکری ئیسلامی دەربارە ی تیۆرکانی فەلسەفە

ئیسلامیش بەهەمان شیوه لەم بوارەشدا میانرەو و ناوەندگیره و برۆای بە هەموو سەرچاوهیهکە که مرۆف بگهیهنێت بە یەقین و زانست و راستی و حەقیقەت. بۆیه تیۆریای ماددی و میسالی ڕەت دەکاتەوه، لە بەرانبەر دا دان بە عەقل و ڕۆح و ماددە و واقع و ئەزموونیش دادەنێت، بەلام هەر یەکه یان بە ئەندازە و سنووری خۆی بێ کورت ڕەوی و کەمڕەویی و زێدەرۆیی، واتە نایەت وهک ماددییهکان بەس دان بە ماددە بنیت و غیری ماددە و هەست و ئەزموون و زانستی ئەزموونی هەموو شتیک ڕەت بکاتەوه، ناشییت وهک میسالییهکان بەس ڕۆح و عەقل و بیر و هۆش بکاتە سەنتەر و ماددە و ئەزموون و واقع بکاتە شتیکی لاوهکی یان غیریە حەقیقی یان ... .

(١) قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين السيد صالح، ل ٦٧ - ٧٤.

تيۇرى زانين (تيۇرى مەريفە) (مەريفەتناسى) (نظرية المعرفة)

بەشئەيەكى گشتى فەلسەفە لە زۆربەى كىتئە فەلسەفەيەكاندا و لەو سەردەمەدا دابەش دەكرىت بۆ سى بابەتى سەرەكى:

۱. فەلسەفەى بوون، بوونناسى (الوجود) (Ontology) (ئۇنتۇلۇژيا).
۲. فەلسەفەى ناسين و زانين، تيۇرى زانين، مەريفەتناسى (المعرفة) (Epistemology) (ئىپستىمۇلۇژيا).
۳. فەلسەفەى قىيەم و ئەخلاق و بەهاكان، بەها ناسى (الأخلاق والقيم) (Axiology) (ئىكسىيۇلۇژيا).

تيۇرى مەريفە (نظرية أو مبحث المعرفة)

تيۇرى مەريفە، ئىپستىمۇلۇژى يان بىردۆزى زانين (بە ئىنگلىزى: Epistemology، بە عەرەبى: (نظرية المعرفة) لە لقەكانى فەلسەفەيە كە گىرەنگى بە سىرۇشت و سىنۇرەكانى زانين دەدات. مەريفەتناسى خۇى رۇوبەرۇوى ئەم پىرسانە دەكاتەو:

زانين چىيە؟

زانين چۆن بەدەست دىت؟

مىرۇف چى دەزانىت؟

ئەو شتەى كە ئىمە دەيزانىن، چۆن دەيزانىن؟

زۆرینهی گفتوگۆکان لەم گۆرەپانەدا وردبوونەتەووە لەسەر شیتەلکاریی سروشتی زانین و ئەوەی کە زانین چۆن گرێدراوە بە تێگەیشتنەکانی دیکەووە، لەوانە: دروستی باوەڕ و پاساو هێنانەووە. لەگەڵ واتای بەرھەمھێنانی زانینیشدا سەرۆکاری ھەبە و ھەروەھا لەگەڵ گومانکاری لە بانگەشە جۆربەجۆرەکانی مەعریفەتدا.

وشەی «ئێپستیمۆلۆژی» (Epistemology) لە یۆنانییەووە وەرگیراوە: $\eta\mu\acute{\eta}\tau\iota\sigma\iota\pi\epsilon$ - episteme، «زانین، زانست» + $\sigma\omicron\gamma\acute{o}\lambda$ ، لۆگۆس.

پێناسەی تیۆری مەعریفە

تیۆری مەعریفە بریتییە لە سەرەکیترین بەشی فەلسەفە کە لێکۆڵینەووە دەکات دەربارەی سروشت و سەرچاوە و ھۆکار و ئامراز و سنوور و بەھا و بایەخی مەعریفە و زانین.

مێژووی تیۆری مەعریفە

فەلسەفە پێش سەردەمی «سوقرات» بریتی بوو لە تێڕامان و لێکۆڵینەووە لە بوون و گەردوون و سروشت، بۆیە گرنگییەکیان بریتی بوو لە زانینی ئەسڵی ئەم گەردوونە، ئاخۆ لە چی دروستبوو، بیروپرایان جیاواز بوو، بۆ نموونە: «تالیس» دەیوت: ئەسڵی بوون ئاوە. «ئەنەکسیمەندر»یش دەیوت: ئەسڵی بوون «ئاپایرۆن»ە. «ئەناسکیمنس» دەیوت: ئەسڵی بوون ھەوا. «ئەمبادوکلێس» دەیوت: ئەسڵی گەردوون ئاگر و ھەوا و گل و ئاوە. لەگەڵ چەندین پێناسە و بیروپرای فەیلەسووفانی دیکەش، کەواتە: فەلسەفە لە پێش سوقرات لە ئەسڵی بوونی دەکۆڵییەووە. دوایی لە سەردەمی سۆفستاییەکان و سوقراتدا فەلسەفە

لە سروشتەوه گوازاراوه بۆ مرۆف، هەربۆیه لەو سەردەمەوه سەرەتاکانی تیۆری مەعریفە بەدەرکەوت، ئەوان لەو شتەکانیان دەکوڵییەوه: مرۆف، حەقیقەت و راستی، حەق، دادگەری، خێر و شەر، هەر بۆیه سوقرات بەوه بەناوبانگە کە فەلسەفەی لە ئاسمانەوه دابەزاندە سەر زەوی و تایبەتی کرد زیاتر بە مرۆف و بابەتەکانی خێر و شەر و مەعریفە ... هتد، هەربۆیه پێناسەی سوقرات (٤٦٩ - ٣٩٩ پ. ز) بۆ فەلسەفە بریتیوو لە: گەرانی ئەقل بە دواى نێوەرۆکی ئەو شتەکانی دەمانگەییان بە چاکە. سوقرات هات وەلامی سوفستاییەکانی دایەوه و بەلگەکانی تیکشکاندن و سەرورەى عەقلی وەک سەرچاوەی سەرەکی مەعریفە سەلماند، دواى لەبارەى هەستەکانەوه کەوتنە راجیایی و هەندیکیان بەگومانەوه سەیریان دەکرد وەک ئەفلاتوون، هەندیکیشیان بەسەرچاوەی گەرنەگ و سەرەکی سەیریان دەکرد و بەرگریان لێ دەکرد وەک ئەرستۆ.

لەپاش سوقرات و ئەفلاتوون و ئەرستۆ گەنگەشە دەربارەى تیۆریای مەعریفە و زانین و سنوورەکانی و سروشتەکەى بەردەوامبوو، هەتا رەواقی و ئەپیکۆرییەکان هاتن و ئەوانیش بریارى یەقینی بوونی مەعریفە هەستییەکانیان دا، بەلام ئەپیکۆر (٢٧٠ پ. ز) زیاتر گەرنەگی بە لایەنى ئەخلاق و پەروشت دەدا.

دواى لەسەدەکانی ناوەراستدا بارودۆخەکە گۆرا و ئایینیشی هاتە ناو و وەک سەرچاوەی سەرەکی مەعریفە دادەنرا، هەربۆیه بابەتی عەقل و ئەقل و هاتە گۆرێ و فەیلەسووفە مەسیحییەکان بەرگرییەکی سەرسەختیان لە مەسیحییەت دەکرد و وەک سەرچاوەی سەرەکی مەعریفە دەیانناساند، هەر لەو سەردەمە بوو فەیلەسووفی بەناوبانگ قەشە ئۆگستین (٤٣٠ ز) هات و وتی: عەقل بەتەنیا ناتوانێت بگات بە مەعریفەى حەقیقی، بەلکۆ ئەوه دەقی پیرۆزە ئەو توانایەى هەیه، بۆیه ئەو عەقلی بەکاردههینا بۆ بەرگریکردن لە ئایین، یەكەمجار ئیمان ئینجا عەقل، هەربۆیه دەیوت: "ئیمان بێنە بۆئەوهى عاقل ببی و عەقل بەکار بهێنیت."

دواى ئۆگستىن قەشە تۆما ئەكۆينى (١٢٧٤ ز) ھات و ويستى ئەم كيشەى
عەقڵ و نەقلە چارەسەر بکات و وتى: نەقل ساحة و سنوورى خۆى ھەيه و
عەقلىش ساحة و سنوورى خۆى ھەيه و ھىچيان تىك ناگيرين.

دواى ئەمانىش فەيلەسووفە موسلمانەکان ھاتن و تيۆرياي مەعريفە يەكێك
لە بابەتە سەرەكیەکانيان بوو، لە گرنگترینيان: كيندى (٢٦٠ ز) فارابى (٣٣٩
ز) ئيبن سينا (٤٢٧ ز) ....، چەندان كتيب و نووسينيشتان نووسى دەربارەى
مەعريفە و پەيوەندى نێوان عەقڵ و نەقل، بۆنموونە كتيبە بەناوبانگەكەى ئيبن
رۇشد (فصل المقال فيما بين الشريعة والحكمة من الاتصال).

دواى ئەمانىش زانايانى كەلام و عەقيدە و ئوسولى فيقە ھاتن و چەندان
كتيب و نووسراويان دەربارەى ئەم بابەتە نووسى و مەعريفەتناسى يەكێك بوو
لە بابەتە سەرەكیەكانى پەرتووگەكانيان، بۆنموونە (درء تعارض العقل والنقل)
ى ئيبنو تەيممىيە (٧٢٨ ز)، بەشێك لە كتيبەكانى (المغنى) ى قازى عبد الجبار
(٤١٥ ز)، (أصول الدين) ى بەغدادى (٤٢٩ ز)، (تبصرة الأدلة) ى نەسەفى (٥٠٨ ز)،
و (المواقف) ى ئيجى (٧٥٦ ز)، و (برهان) ى جوهينى (٤٧٨ ز).

نەك ھەر زانايانى ئوسوول و كەلام بەلكوو زانايانى فەرموودە و زاستى
زاراوەناسى فەرموودەش ئەم بابەتەيان بەشێوەيەك لە شێوەكان باسكردوو،
بۆنموونە: (الكفاية فى علم الرواية) ى خەتیبى بەغدادى (٤٦٣)، (علوم الحديث)
ى ئيبنو سەلاحى شارەزورى (٦٤٣ ز).

كەواتە بۆمان دەرکەوت تيۆرياي مەعريفە لە ھەرسێ سەردەمى یۆنانى و
ناوەراستى مەسیحى و ئیسلامیدا بەشێوەى ناسەرەخۆ ھەبوو و زانايان و
فەيلەسووفان باسيان کردوو، بەلام لەسەردەمى نویدا تيۆرياي مەعريفە
بەشێوەيەكى سەرەخۆ ھاتە مەيدان و زۆرترين شوێنى لە فەلسەفەدا داگیر
کرد و بوو بە بابەتى سەرەكى فەلسەفە و فەيلەسووفان و سەدان و ھەزاران

پەرتووکی بە زمانە جیاوازه‌کان لەسەر نووسرا، یەكەم كەس‌یش كە پەرتووکی تاییه‌تی لەسەر نووسی بریتی‌بوو لە فەیلەسووفی بەریتانی جۆن لوك (١٧٠٤ ز) بەناوی «وتاریك دەربارە‌ی هۆش و عەقڵی مرۆڤ».

دوای جۆن لوك سەدان زانا و فەیلەسووف پەرتووك و لێكۆڵینه‌وه‌یان نووسی دەربارە‌ی تیۆریای مەعریفە بە دەیان زمانی جیاواز.^(١)

بابەتە سەرەکییە‌کانی تیۆریای مەعریفە

١. ئیمکانی مەعریفە، ئایا مەعریفە و زانین مومکین و گونجاوه و لە توانای مرۆڤدایه؟ ئەگەر مومکینه سنووره‌کە‌ی تاکوئیه؟ ئایا گوماناوییه‌یان یه‌قینی؟ ئە‌ی ئە‌گەر مومکین نییه‌ جیگره‌وه‌ی چیه‌؟

٢. ئامرازی دەستختی مەعریفە کامه‌یه؟ ئایا به‌س مادده و هه‌ست و ئە‌زموونه؟ یان عەقڵ و پۆحه؟ یان هەردووکیانە به‌یه‌که‌وه.

٣. سروشتی مەعریفە چۆنه؟ ئایا سروشتیکی ماددی و هه‌ستی و واقعی و ئە‌زموونی هه‌یه‌ یان میسالی و پۆحی و وه‌حی و ئیلهام و تیژییری (هه‌سته‌زانی) (الحدس) و نۆرین (الکشف) یان هەردووکیان به‌یه‌که‌وه.

٤. سه‌رچاوه‌ی مەعریفە کامه‌یه؟ مەعریفە له‌کوێه سه‌رچاوه‌ی گرتوه و سه‌رچاوه‌ ده‌گریت؟ ئایا له‌ فیتره‌ته‌وه سه‌رچاوه‌ ده‌گریت؟ واته مەعریفه‌ی پێشوو (المعرفة القبلیة) بوونی هه‌یه؟ یان مرۆڤ که له‌دایک ده‌بیت به‌ نه‌زانی له‌دایک ده‌بیت و له‌ پاشاندا له‌ ڕیگه‌ی وه‌رگرتن و به‌ده‌سته‌پێنان (الاكتساب) له‌ هه‌ست و ئە‌زموون و واقعیه‌وه‌ شته‌کان ده‌زانیت و وه‌رده‌گریت؟

٥. به‌های مەعریفە و سنووره‌کانی. ئە‌گه‌رچی زۆربه‌ی تۆیژه‌رانی بواری مەعریفه

(١) مدخل إلى نظرية المعرفة، أحمد الكرساوی، ل: ٢٧ - ٣٤. زۆر سوودمان له‌م پەرتووکە بینیه‌وه‌ بۆ نووسینی بابەت و به‌شی (تیۆری مەعریفه).

پێیان وایه نابێت زانستی لۆژیک تێکەڵ بە تیۆریای مەعریفە بکریت، بەلام لەبەرانبەردا هەندێک لە زانایانی تر پێیان وایه دەکریت و دەنگونجیت ئەو بابەتانەی که لە مەعریفەوه نزیکن تێکەڵ بکرین، چونکه هەردووکیان مەبەستیان گەشتنە بە حەقیقەت، بۆیه زۆریه ی فەیلەسووفە موسلمانەکان و زانایانی که لام و عەقیدە کاتیک باسی تیۆریای مەعریفەیان کردووه لەگەڵیشدا باسی لۆژیکیان کردووه وەک پێوهریک بۆ وەرگرتن و جیاکردنەوه ی مەعریفە ...

تیۆریای مەعریفە چوار بابەتی سەرەکی له خۆ ده گریت:

یه که م: ئیمکانی مەعریفە

دووهم: سروشتی مەعریفە

سییه م: سەرچاوه کانی مەعریفە

چوارهم: ئامرازه کانی مەعریفە

ئیمکانی مەعریفە

ئیمکانی مەعریفە یەکیکە لە بابەتە سەرەکییەکانی مەعریفەناسی، چونکە وەلامی ئەوە دەداتەوێت کە ئایا مەرۆف ئیمکان و توانای ھەبە مەعریفە و زانین بە دەست بھێنێت؟ ئایا راستی ڕەھا بوونی ھەبە و مەرۆف دەتوانێت پێی بگات؟ ئەم بابەتە لە سەرەتای فەلسەفەدا بابەتێک نەبوو فەیلەسووفان لێی بکۆڵنەوێت، چونکە وەک باسمانکرد سەرەتای فەلسەفە بە لێکۆڵینەوە لە سروشت و گەردوون دەستی پێکرد و کاری گەران بوو لە بنەچەی بوون و ماددە و گەردوون، بەلام دواتر و لە سەر دەمی سوفستائییەکان و سقورات ئەم بابەتە ھاتە بەرباس و گفتوگۆ و قسەی زۆری بەدوای خۆیدا ھێنا و ھەر لەم سەردەمەشەوە دوو قوتابخانەی سەرەکی لە بابەتی ئیمکانی مەعریفە ھاتە کایەو، ئەوانیش:

۱. گومانگەراکان (الشکاک)، کە گومانیان لە ھەموو شتێک دەکرد و پێیان وابوو مەرۆف ناتوانێت بگات بە زانین و مەعریفە یان یەقین، ئەمانیش دابەشبوون بۆ چەندان گرووپ و قوتابخانەی جیاواز جیاواز، بەلام ھێڵە گشتییەکانیان یەک شت بوو. ئەوانە سوفستائییەکان.

۲. باوەرگەراکان (الاعتقادیون) یان یەقین گەراکان، ئەوانە برۆیان وابوو کە مەرۆف لە توانای دابە بگات بە یەقین و دلایەتی و زانین. ئەمەش سقورات پێشڕەوی دەکرد و زۆر بە سەر سەختی دژی سوفستائییەکان و ھەستایەو.

ئەم دوو ئاراستەیە لە سەر دەمی سقورات و سوفستائییەکان بە درێژایی و میژوو بوونیان ھەبوو، بەلام بە جۆر و شیوازی جیاواز.

گومانگه‌راکان (الشکاک)

گومانگه‌راکان (الشکاک)، گومانیان له هه‌موو شتێک هه‌یه و پێیان وایه م‌رو‌ف ناتوانیت بگات به زانین و مه‌عریفه یان یه‌قین، که‌واته ئه‌وان ده‌زانن که نازانن! که‌وایه خ‌ودی قسه‌که‌ی خ‌ۆیان به‌لگه‌یه له‌سه‌ر خ‌ۆیان، چونکه خ‌ۆیان ب‌پ‌یاری ئه‌وه‌یان داوه که نازانن، که‌واته ده‌زانن که نازانن، که‌وایه زانینیان هه‌بوو! هه‌تا هه‌یا نه‌ ده‌ل‌یت: گومانم له گومانی خ‌ۆشم هه‌یه، واته گومانی هه‌یه که گومان ده‌بات و له گومانه‌که‌ی خ‌ۆشی به گومانه ئایا گومانی هه‌یه یان نا! نه‌ک هه‌ر ئه‌وه‌نده به‌ل‌کوو ز‌ۆ‌ر‌پ‌کیان گومانیان له بوونی خ‌ۆشیان هه‌بووه، که ئایا بوونیان هه‌یه یان نا، ئی که‌سه‌ی گومانی له بوونی خ‌ۆی هه‌ب‌یت چون گومان له خ‌ودا و بوون و گه‌ردوون و ... ناکات؟ به‌ دل‌نیاییه‌وه له هه‌موو شتێک به‌گومان ده‌ب‌یت و ز‌ۆ‌ر‌جاریش به‌ره‌و یه‌قین ده‌روات له‌وه‌ی که هه‌یج شتێک بوونی نییه به‌ خ‌ۆشییه‌وه!

ئه‌مانه دابه‌ش ده‌بن ب‌ۆ چه‌ندان گرووپ و قوتابخانه‌ی جیاواز جیاواز، به‌لام هه‌یله گشتیه‌کانیان یه‌ک شته، گرووپه‌کانیان:

گومانگه‌رای په‌ها، یان گومانگه‌رای مه‌زه‌به‌ی

گومانگه‌رای سوفستایی

گومانگه‌رای (م‌ت‌ۆ‌دی) مه‌نه‌جه‌ی

گومانگه‌رای نازانم‌کار

به‌لام ز‌ۆ‌ر‌پ‌ک له توێژه‌ران له دوو قوتابخانه‌دا ج‌پ‌یان ده‌که‌نه‌وه

گومانی په‌ها

گومانی م‌یت‌ۆ‌دی (مه‌نه‌جه‌ی) یان (فەلسەفی)

گومانی رەها

گومانی رەها گومانیکە متمانەى بە هیچ سەرچاوە و ئامرازێکی مەعریفە نییە و زانین و مەعریفەى شتەکان لای شتیکی ئەستەم و مەحالە، گومانی لە ھەموو شتێک ھەیە و یەقین بوونی نییە لەلای، گومان لەلای ئامانجە نەک ئامراز بۆ گەیشتن بە حەقیقەت، بە گومان دەستپێدەکات و بە گومانیش کۆتایی دێت، ئەم قوتابخانەیە پێی وایە ھەول و تێکۆشانی مەرووف بۆ گەیشتن بە حەقیقەت و مەعریفەى ھەکی یەقینی شتیکی پرۆپوچ و بێسوود و بێئەنجامە.

لەو فەیلەسووفانەى ئەو بۆچوونەیان ھەبوو فەیلەسووفی سوڤستائی (گۆرگیاس _ ۳۸۰ پ.ز) کە بۆچوونی خۆی بەم شێوەیە دەربڕیووە:

۱. هیچ شتێک بوونی نییە.

۲. ئەگەر ھەشیبێت مەرووف ناتوانی پەى پێیبات و بیانزانی.

۳. ئەگەر گریمان زانیشی و پەیشی پێبدر، ئەوا ناتوانی بیگەییەنیت و گوزارشت لەو مەعریفەى بکات کە پێی گەیشتوووە و بیگەییەنیت بە خەڵکانی دیکە.^(۱)

ھەرۆھا فەیلەسووفی یۆنانی (بیرۆن _ ۲۷۵ پ.ز) گومانی لە ھەموو شتێک ھەیە، وەک دەلێت: پێویستە متمانەمان بە عەقل و ھەستەکان نەبێت و را و بۆچوونمان نەبێت، پێویستە لەیەک کاتدا شتەکان رەت بکەینەووە و بیشیان سەلمین، یان نە رەت بکەینەووە نە سەلمین.^(۲)

ئەگەر سەیری زانای ئیسلام و زانستی کەلام بکەین ئەم قوتابخانەیان دابەشکردوووە بۆ سێ گرووپ:

۱. نکوولیکارییەکان (العنادیة): ئەوانە پێیان وایە هیچ شتێک بوونی نییە و

(۱) تاریخ الفلسفة اليونانية، يوسف الكرم، ل: ۶۴.

(۲) مصادر المعرفة فى الفكر الدينى والفلسفى، د. عبد الرحمن بن زيد الزنيدى، ل: ۶۱.

هه‌مووی خه‌ون و خه‌یاڵه‌، که‌واته‌ ئه‌وان د‌ل‌ن‌یا‌ن و ب‌ی‌گ‌وما‌ن‌ن که‌ نازان‌ن! ده‌زان‌ن که‌ نازان‌ن! سه‌ره‌تای ئه‌م گ‌رووپه‌ ده‌گه‌ر‌ی‌ته‌وه‌ ب‌ۆ فه‌یله‌سووفی سو‌ف‌ستائ‌ی (گ‌ورگ‌یاس- ٣٨٠ پ.ز) که‌ ده‌یوت: ه‌یچ ش‌ت‌یک بوونی نییه‌. ئه‌گه‌ر هه‌ش‌ب‌یت مرو‌ف ناتوان‌یت په‌یان پ‌ی‌ب‌ات و بیان‌زان‌یت. ئه‌گه‌ر گ‌ریمان زانی‌شی و په‌یش‌ی پ‌ی‌برد ئه‌وا ناتوان‌یت ب‌ی‌گه‌یه‌ن‌یت و گ‌وزار‌شت له‌و مه‌عریفه‌یه‌ ب‌کات که‌ پ‌ی‌ی گه‌یش‌تووه‌ و ب‌ی‌گه‌یه‌ن‌یت به‌ خه‌ل‌کان‌ی د‌یکه‌.^(١)

٢. **لایم‌نییه‌کان (خودپایی) (العندیة):** لایم‌نییه‌کان ئه‌وانه‌ن ده‌ل‌ئ‌ن: لای من ئه‌و ش‌ته‌ به‌و ش‌ی‌وه‌یه‌یه‌، لای تو‌ش هه‌ر‌چ‌ۆنه‌ ک‌یش‌ه‌ نییه‌ و ه‌ی هه‌ردوو‌ک‌یش‌مان هه‌ر راسته‌، که‌واته‌ لای ئه‌وان مه‌عریفه‌ په‌یوه‌ندی به‌ خودی ش‌ته‌کانه‌وه‌ نییه‌، به‌ل‌کوو په‌یوه‌ندی هه‌یه‌ به‌ خودی که‌سه‌کان، واته‌ لای من و لای تو و لای ئه‌وی تر و ...، ئه‌م ج‌ۆره‌ش ب‌یر‌یک‌ی مه‌عریفه‌ رو‌خ‌ینه‌ره‌ و هه‌ر له‌سه‌رده‌می ی‌ۆ‌نا‌نه‌وه‌ تا ئ‌ی‌ستا‌شی له‌گه‌ل‌دا ب‌یت بوونی هه‌یه‌، پ‌ی‌ی دو‌تر‌یت (نسب‌یة الحقیقة) واته‌ پ‌ی‌ژه‌بوونی حه‌قیقه‌ت و راست‌ی، واته‌ ه‌یچ حه‌قیقه‌ت‌یک‌ی په‌ها‌ بوونی نییه‌ و هه‌مووی نسب‌ی و پ‌ی‌ژه‌یه‌یه‌، ئه‌م ب‌یر‌ۆکه‌یه‌ ب‌نه‌مایه‌کی سه‌ره‌کی ئ‌ی‌ل‌حاد‌یشه‌، چون‌که‌ له‌ ئ‌ی‌ل‌حاد‌یش‌دا ته‌ن‌یا باوه‌ربوون به‌ ئ‌ی‌ل‌حاد په‌هایه‌، ئه‌گه‌ر‌نا هه‌موو ش‌ت‌یک: ئه‌خلاق، حه‌قیقه‌ت، جوان‌ی، ... هت‌د، پ‌ی‌ژه‌یه‌ی و نسب‌یه‌.

٣. **نازان‌م‌کار‌یه‌کان (اللا‌د‌ریة):** نازان‌م‌کار (لا‌ئه‌در‌ی) که‌س‌یکه‌ که‌ بر‌وای وایه‌ ناتوان‌یت دان به‌ بوونی ه‌یچ ش‌ت‌یک‌دا ب‌ن‌یت، هه‌روه‌ها ناش‌توان‌یت نه‌فی ب‌کات، له‌به‌ر‌ئه‌وه‌ی که‌سی نازان‌م‌گه‌را خ‌ۆی یه‌کلای‌ی نه‌کرد‌وه‌ته‌وه‌ و نازان‌یت به‌ل‌گه‌کان‌ی هه‌بوون به‌ه‌ی‌ز‌تر‌ن یان نه‌بوون و له‌مه‌ر باسه‌که‌ نه‌گه‌یش‌تووه‌ته‌ ه‌یچ ئه‌ن‌جام‌یک.

نازان‌م‌کار‌یه‌کان (لا‌ئه‌در‌یه‌کان) ده‌ر‌باره‌ی ئ‌ی‌مان و م‌ی‌تاف‌یز‌یک ده‌ل‌ئ‌ن: ش‌ته‌ م‌ی‌تاف‌یز‌یک‌یه‌کان و ناد‌یاره‌کان و به‌ره‌ه‌ست نه‌بووه‌کان و ش‌ته‌کان‌ی ئه‌ود‌یو س‌رو‌شت ه‌یچ پ‌ی‌گه‌یه‌کیان نییه‌ ب‌ۆ ج‌ی‌گ‌یر‌کرد‌ن و ئ‌ی‌س‌پ‌ات‌کرد‌ن‌یا‌ن، هه‌روه‌ها ناش‌توان‌ر‌یت نه‌فی ب‌کر‌ئ‌ن، که‌واتا باش‌ترین پ‌ی‌گه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ ب‌ل‌ئ‌ن: نازان‌ین و

(١) تاریخ الفلسفة اليونانية، یوسف الکرم، ل: ٦٤.

خۆمانى لى بېوتىرىن و بەلگە لەسەر هەبوون يان نەبوونی نەهينينهوه، چونکه رەنگە هەر دوو لا بە پروادار و بە بىباوەر و مولحید بەلگەى خۆيان هەبێت، بۆیە لە دیدى ئەوان لەوانەى بەلگەکانى هەردووکیان یەكسان بن، بۆیە حوکم بە هیچ لایەکیاندا نەدەن و لایەنگیری هیچ کامێکیان ناکەن نە بە ئىسپات نە بە نەفى.

بیرۆن بە پێبەر و خاوەن پێبازی نازانمکارییهکان دادەنرێت.

گومانى باوەرى (شک ایمان)

ئەم گرووپەش ناوی خۆی بەخۆیەوهیە، چونکه گومان دژی ئیمان بەکار ناهینن بەلککو بەپێچەوانەوه بۆ گەیشتن بە ئیمان بەکاری دەهێنن، ئەم جۆرە گومانە هەستەکان رەتناکاتەوه، بەلام پروای تەواویشی پێى نییه و پێوايه عەقل و هەست بەبێ ئیمان و باوەر ناگەن بەیهقین.

ئەم گومانە لە مەسیحیەتەوه سەریهه‌لدا کاتیک پێیان وابوو مرۆف لەبنەرەتەوه تاوانبارە بە هۆی تاوانى باوکییهوه (ئادەم)، واتە کە تاوانى کردووه ئیدى بەم تاوانەى هەموو نەوه‌کانى تاوانبارکردووه هەموو مرۆفیک بە تاوانبارى لەدايک دەبێت! کەواتە هەموو مرۆفیک بە ناپاکى و تاوانبارى لەدايک دەبێت و فیتەرەتەکەى پاک نییه، کەوابوو مرۆف ناتوانێت بەتەواوى راستییه‌کان بزانی، ئەگەر بشیانزانی ئەوه هەموو حەقیقەت نییه، دواجار هەرچۆنیک بێت مەعریفەى مرۆف مەعریفەیه‌کى ناتەواوه و پێویستی بە گومانە بەرانبەر عەقل و هەستەکان و بە ئیمان و باوەر نەبێت ناتوانین بگەین بە حەقیقەت!

بەلام لە ئىسلامدا هەموو کەسێک بە پاکى لەدايک دەبێت، وه‌ک پێغه‌مبەر (دروودى خواى لەسەر بێت). دەفەرمویت: (ما من مولود إلا یولد علی الفطرة

فأبواه يهودانه أو ينصرانه أو يمجسانه^(١)، واتا: هه‌موو مروڤێك له‌سه‌ر فیتیه‌تی پاک و راسته‌قینه‌ دروستده‌کری‌ت و له‌ دایکه‌به‌یت، به‌لام ده‌ورو به‌ر و دایک و باوک له‌سه‌ر ئەم فیتیه‌ته‌ لای ده‌ده‌ن و ده‌یکه‌نه‌ جوو و نه‌صرانی و مه‌جوسی. پاشان له‌گه‌ڵ هه‌لکشانی ته‌مه‌نیدا مروڤ له‌ ده‌سه‌لاتی خودا تیده‌گات ئەگه‌ر هه‌ر له‌ ته‌نیايشدا به‌یت و ئاراسته‌ش نه‌کری‌ت به‌ره‌ و لای خوداناسی و به‌لگه‌ و توێژینه‌وه‌کان له‌سه‌ر ئەم باسه‌ زۆر و زه‌به‌نده‌ن.

لێره‌شه‌وه‌ به‌شی‌ک له‌ زانایانی ده‌روونناسی ده‌لێن: چوار شت له‌ مروڤدا زگماک و خودا‌پرسک و فیتیه‌رین و له‌گه‌ڵ سروشتی مروڤدان که‌ بریتین له‌: زانسته‌خوازی، جوانی‌خوازی، چاکه‌خوازی و خودا‌په‌رستی.

له‌ تێروانی ئیسلامدا که‌س تاوان و هه‌له‌ی که‌س هه‌لناگری‌ت، تاوه‌کوو مروڤ هه‌له‌ و گونا‌هی باوکی (ئاده‌م) هه‌ل‌بگری‌ت، خ‌وای گه‌وره‌ ده‌فه‌رمو‌یت: {لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ} ^(٢) واته‌: «هیچ که‌سیکی تاوان‌بار تاوانی که‌سیکی دیکه‌ هه‌لناگری‌ت» ^(٣).

گومانی شوێنکه‌وتوو‌ه‌کان

جو‌ریکی تری گومان گومانی شوێنکه‌وتوو‌ان و ته‌قلدییه‌کانه‌، واته‌ ئەوانه‌ی پێیان وایه‌ مروڤ نه‌له‌رێ عه‌قلییه‌وه‌ نه‌ له‌رێ هه‌سته‌کانییه‌وه‌ توانای گه‌یشتن به‌ حه‌قیقه‌تی نییه‌، به‌لکوو پت‌ویستی به‌وه‌یه‌ شوێنه‌که‌وته‌ و موقه‌للیدی که‌سیکی تر به‌یت، ئەمه‌ له‌ناو هه‌موو نه‌ته‌وه‌ و ئایین و ... به‌شیوه‌یه‌ له‌شیوه‌کان هه‌یه‌، بۆنموونه‌ ئیسماعیلیه‌کان که‌ گرێیکی ناو شیعه‌کان بوون، پێان وابوو مروڤ توانای

(١) متفق علیه: البخاری ١٢٩٢، ومسلم: ٦٩٢٦.

(٢) الأنعام ١٦٤.

(٣) نظرية المعرفة بين القرآن والفلسفة، د. راجح الكردي، ل: ٩١ - ١٠٠.

گەشتن بە زانیی نییه تەنیا لە پێی ئیمامی مەعسوم و پارێزراوەوە نەبێت، واتە ئیمامی مەعسوم توانای گەشتن بە زانین و راستی هەیه و بەس، ئەویش دەبێت بە مەعسومیکی تر ... کەواتە خەڵکی هەموو دەبێت خۆیان تەقلیدی ئەوان بکەن و شوێنیان بکەون بۆ گەشتن بە زانین و حەقیقەت چونکە خۆیان ناتوانن.^(١)

گومانی هەندەکی (شک جزئی)

گومان یان هەندەکییە یان هەمووەکی، واتە یان باوەری بە هیچ شتێک نییه و گومانی لە هەمووی هەیه، یان باوەری بە هەندێک شت هەیه، بەلام بە هەندێکی تری نییه، واتە گومانی لە هەندێک شت هەیه و بروای پێ نیین، بۆنموونه:

١. نکوولی کردن لە غەیبیات، واتە هەرچی بەرەست نییه و غەیبییه باوەری پێی نییه، بەلام بروای بە هەموو ئەو شتانه هەیه کە ماددی و بەرەست، وەک دەقیقە هێوم و کارناپ و قوتابخانەی پۆزەتیفیزیکی لۆژیکی (وەزعی مەنطیقی) و هەموو ماددی و ئەزموونگەراکان. ئەوانە هەموویان بروایان بە ماددە و ئەزموون و واقع هەیه و بەس، هەرچی بەرەست نییه و ماددی و نییه و ئەزموونی نییه جێی باوەر نییه.

٢. نکوولی کردن لە واقعی دەرەکی (خارجی) بۆ شتەکان، لەوانەی کە ئەم بۆچوونەیان هەیه (جۆرج بارکلی) یە، کە باوەری بە جیهان و بوونیکی سەرەخۆ نییه لە دەرەوی زینمان، واتە ئەوەی هەیه هی زین و عەقلمانە و بەس، بۆیه دەلێت: "شتە هەستپێکراوەکان هیچیان بوونیان مەگەر لە عەقل و نەفسدا بێت"^(٢)، کەواتە ئەوەی هەیه لە عەقل و زیندایە، ئەوەی کە بوو بە پالەنری

(١) نظرية المعرفة بين القرآن والفلسفة، د. راجح الكردي، ل: ٨٩ - ٩٧.

(٢) المحاورات الثلاث بين هيلاسوفيلونوس، بارکلی، ١٠٤.

ئەم قسەيە و واى لىكردووە ئەم قسەيە بکات، بریتی بوو لەوەی کە پێی بوو ئەگەر دانبنین بە ماددە ئەو سەردەکیشت بۆ بیاوەری و ئیلحاد، بۆیە ئەم فەلسەفەيە ئەو باوەری پێتە پێی وایە یارمەتیمان دەدات کە باوەر بە بوونی خودا بکەین، کەواتە مەبەستەکی بەرپەرچدانەوی ئیلحاد و پشتگیری کردنی ئیمان بوو و پێی وایە بەم نکوولی کردنە لە واقعییە خاریجی ئەم دوو ئامانجە دەپیکت.

۳. نکوولی کردن لە سەبەبیەت و ھۆکار و ئەنجام (السببية)، واتە ھەموو پەیدا بوویک پەیدا کەریکی ھەيە، ھەموو دروستکراویک دروستکەریکی ھەيە (لکل حادث محدث)، ھەموو ھۆکردیک (بەرھۆ، معلول) ھۆکاریک (علە) یکی ھەيە. ئەم نکوولی کردنە کەش دوو جۆرە:

یە کەم: نکوولی لە ھەموو جۆرە سەبەبیەتیک دەکات و بە ھیچ جۆریک باوەری پێی نییە و لەسەر بنەمایەکی ئیلحادی ناباوەری دامەزراوە، وەک بەشیک لە فەیلەسووفە ناباوەرە مولحیدکان، کەواتە بەم پێیە ھیچ ئەنجامیک پێویستی بە ھۆکار نییە و گەردوون و بوونیش پێویستیان بە ھۆکار و دروستکەر نییە.

دوو ھەم: دانەننیت بە سەبەبیەتی گشتی و سەبەبیەتی تایبەت پەتە کاتەو و لەسەر بنەمایەکی ئیمانی دامەزراوە، بۆ پاراستنی ئیمان و دەستەلاتی خودا ئەو ھەڵبژاردوو، ئەمە رای ئەشعەرییەکان و بەشیک لە فەیلەسووفە رۆژئاواییەکانە وەک نیکولا مالبران (۱۷۱۵ م) کە شوینکەوتە دیکار ت بوو و جۆرج بارکلی و غەیری ئەوانیش.

کەواتە ئەم ئاراستەيە ھەموو جۆرە سەبەبیەتیک پەت دەکاتەو و دژی عەقل و ئیمان دەووستت.

ئاراستەيە کیش سەبەبیەتی گشتی بریار دەدات وەک «ھەموو پەیدا بوویک پەیدا کەریکی ھەيە، ھەموو دروستکراویک دروستکەریکی ھەيە (لکل حادث محدث)»، بەلام برۆایان وایە ھەموو سەبیەتە جۆزئییەکانی وەک ئاگر و سووتان

و چەقۆ و برین و ... ھەموو ئەوانە تەنیا کارەکتەریک دەستەلاتی خودایە و بەس. ئاراستەى یەكەم بەزۆرى بۆ پالپشتى ئىلحاد و نابوهرپىیه، ئاراستەى دووهم بۆ پالپشتى خودا و ئیمانە.

بەلام ئەگەر سەیری قورئان بکەین، پریەتی لە پالپشتى سەبەبیەت و ھۆکار و ئەنجام و دەیان و سەدان بەلگەى تێدایە بۆ پشتگیری کردنى، بەلام ھەموویشى لەژێر دەستەلات و ویستى خودادایە و دەبێت بۆ ھەموو شتێک مەرجهکان بێنەجێ و پێگربەکانیش لابچن، بەلام دەشکرت ئەگەر ویستى خودای لەسەر نەبێت ئەم یاسایە تێک بشکێت، وەك ئاگرەكەى ئیبراھیم (علیه السلام) كە نەیسوتاند.

زۆریك لە مولحیدان و نابوهران باوهران بە یاسای سەبەبیەت نییە بۆ باوهرپوون بە خودا، ئەو یاسایەى دەلێت: ھەموو دروستکراویك دروستکاريکی ھەیه.

لە کۆندا ئەم بەلگەى لای مۆتەكەللىمىنى مۆسلمانان بوونی ھەبوو و ئیستاش لە چوارچێوەیەكى دیکەدا و لە لای زانا و نووسەرە پۆژئاوایییەکانیش بوونی ھەیه بە ناوی بەلگەى گەردوونی كەلامى، كە تەنانهت وەك پێزىكى بۆ مۆتەكەللىمین ھەر ناوہ ئینگلیزییەكەشیان لە ناوہ عەرەبییەكەوہ ھێناوہ، (Kalam Cosmological Argument)، كە لە بنچینە و ئەنجام پێك دێت و دەلێت:

- ھەموو بەدیھتێراویك بەدیھتێرێكى ھەیه، یاخود ھەموو پەیداوویك پەیداكاریكى ھەیه (لكل حادث محدث).

- گەردوون نەبوو پاشان بەدیھات و پەیدا بوو.

- كەواتا گەردوون بەدیھتێرێكى ھەیه.

بەشی یەكەمی یاساکە بە کۆی دەنگ لەسەر زەوی لەسەری پێککەوتوون مەگەر ئەو بەرەیه نەبێت کە ئاماژەمان پێدا و ھەموو کاتێک نکوولیکارن و سەر بۆ راستی و عەقل و لۆجیکیش دانانەوین، لە بەشی دووھمی یاساکەدا حەقیقەتێکی دیکە لە سەرچاوەی حەقیقەتی یەكەمەوہ ئاراستە کراوە بۆ ھەر کەسێک لەسەر کلێشە ی بنەمای و پاکییە ژیریە مرۆییە کە لانەچوو بێت باوەری پێی ھەیە و ھیچ کات لە گەڵ ئاوەزیدا تێک ناگیرێت، چونکە بنەمای دووھمی بەلگە ی کەلامی گەردوونی پێویستی بە یاریدەکردنی زانست و فیزی و تەنانەت بایۆلۆژی، بۆ ھەر کەسێک دەست و پەلی لە لایەن مێشکێکی خراپ و نابەرپرسیارەو دەستبەسەر و رام نەکرایت دەتوانیت دەستبەری بۆ بابەتە زانستیەکان و خۆی لە وەلامێکی گونجاو و راستەقینەدا لە شتێواز و کات و سەردەمی دروستبوونی گەردوون و یاسا و نەگۆرە گەردوونیەکان ببینی تەوہ.

چونکە ھەموو کایەکان کایە عەقڵی و لۆجیکین و نا کریت و ھیچ مرۆفێکی خاوەن ئەقڵ نکوولی لێ بکات، چونکە نەگونجاوہ شتێک دروستکرایت و پەیدا بوو بێت، بەلام دروستکار و پەیدا کەری نەبێت!

بەو ئەنجامەش دەتوانین خستە ی بنەمای سییەم بکەینەوہ ئەنجام و وەلام و دەستمان لە حەقیقەتە ئاشکرا و عەقڵییە پەھا کە گیربێت، ئەوہش ئەوہیە کە خودایەک و ھیزیکی دەرەکی بوونی ھەبووہ و تەکانی بە جوولە ی نەجوولای و بنەرەتی و نەبوونی گەردوون و ژیان داوہ تا بێتە بوون.

دەکریت ئەوہ بلین: کە ھیچ کەس ناتوانیت نمونە یەک بەییت کە بەبی ھیچ یاسادانەر و بزوینەر و ھیزیکی دەرەکی ھاتبیتە بوون. با بیربکەینەوہ بزاین دەتوانین؟ تیرابمێنە لە ھەموو ئەو شتانە ی کە لە دەور و بەرتن، لە پەر تووک، بالەخانە، ئۆتۆمبیل و موبایل ... ھتد، ھیچیان بەبی دروستکار و پەیدا کار دروست نەبوون و پەیدانەبوون، کەواتا ئەگەر بالەخانە یەک یان خانوویەک یان

پېنوووسىك يان دەرزيهك يان ... هتد، له خۆوه و بهبى دروستكه دروست نەبن ئەوا زۆر ناجۆر و نارهوايه بانگەشەى لەخۆوه دروستبوون و هاتنە گەريانى گەردوون و ژيان بکهين؟!

کەمتر لەوەش ناکرێت ریکلام بکهين بهوهى که تەنيا يەك خانە يان زیندەوهرێكى تاک خانەش لە کەشوههواى ٣/٥ بليۆن سالى لەمەو پيشى زهوى و لەو کەشوههوا نەگونجاوه هاتبێتە بوون، ئەگەر چى بۆسەلماندى ئەوهش چەندین ههولێ نەپساو و بەردەوام لە مێژوودا بوونی هەبووه و ويستویانە ئەوه روون بکه نەوه که چۆن يەكەم خانە هاتە بوون، بەلام هەم ئۆپارین و هەمیش ههولێکەى میللەر و یورى بێبەرهم بوو که لە چل و پەنجاکانى سەدهى رابردوو ههولیان دەدا روونی بکه نەوه که چۆن و بۆچى يەكەم خانە خۆرپسکانە هاتە بوون.

دیاره زۆر نالۆژیکى نائەقلانییه که باوەرمان واییت نوکی تیژی دەرزییهک پەیدا نابیت تاوهکوو کەسیک نەیهێنیتە بوون، بەلام سادە و ئاسان دەستى سوودفە و بێسەرۆبەرى و هەرەمەکی بۆ ئەم زهوى و خۆر و گەردوونە رادەکێشیت.

دەبینین ئیلحاد چەند بېرۆکەیهکی هەیه دژی ئەم یاسایە که هەموویان گریمانەى نالۆژیکى و نازانستى و نائەقلانین، ئەم گریمانانەش بریتین لە:

١. گەردوون بەرێکەوت (سوودفە) دروستبووه.

٢. گەردوون سروشت دروستیکردووه.

٣. گەردوون هەر هەبووه و ئەزەلییه.

٤. گەردوون خۆى خۆى دروستکړدووه.

٥. گەردوون خەون و خەيالە و حەقیقەتى نییه.

لە بابەتیکى سەرەخۆدا باسى ئەم گریمانانە دەکەین.

گومانی میتۆدی (الشک المنهجي)

گومانی میتۆدی یان زانستی ئەو گومانەیه که مرۆف خۆی دروستی دەکات بۆ پالڤته کردن و گۆلڤژکردن و هەڵبژاردنی ئەو زانیارانە لایەتی، که واته گومانیکێ دوستکراوه به مه بهستی گه یشتن به حه قیقه ت و راستی و یه قین، که واته گومانیکێ ئەرینی و بنیاتنهره و نهرینی پرووخینه ر نییه، چونکه ئەم گومانە کاتییه و مرۆف خۆی دروستی دەکات به مه بهستی گه یشتن به مه عریفه یه کی یه قینی و راستگۆیانه و زانستی و خۆخالی کردن له هه موو مه عریفه و زانیارییه کی نادروست و نایه قینی و گومانای.

سه ره تای ئەم جوړه گومانه به شیوه یه کی ناسه ربه خو و به ئەندازه یه کی که م له سو قرات و ئەفلاتوون و ئەرستۆوه هاتووه، واته ئەمان به جوړیک له جوړه کان په یوه ندییه کیان دروستکردووه له نیوان گومان و یه قین و مه عریفه دا، به لام وهک میتۆد و مه نه هجی مه عریفی دیار و سه ربه خو نه یان وتووه، تاوه کوو قه شه ئۆگستین هات و سی سال گومانی به کاره ینا بو گه یشتن به یه قین، ئەوه ش دوای ئەوه ی خو یندنه وه ی بو په رتووکی (المقالات الاکادمیه) ی شیشرو ن (٤٣ م) کرد، له به ناو بانگترین بیرمه ند و فه یله سووفان له جیهان و شارستانییه ت و فکری ئیسلامیدا که به دامه زرینه ری حه قیقی گومانی میتۆدی داده نریت بریتییه له ئیمامی غه زالی، که گومانی به کاره ینا بو گه یشتن به مه عریفه ی یه قینی (هه رچه نده هه ندیک ده لێن گومانه که ی ئەو به ده ستی خۆی نه بووه لائیرادی بووه و بۆی په یدابوو، به لام هه رچۆنیک بێت هه ر به دامه زرینه ری داده نریت) ئیمامی غه زالی سه ره تا گومانی له هه سه ته کان په یدابوو، پاشان گومانی له عه قلیش په یدابوو، تا وای لێهات سیقه و یه قینی به ه یچ شتیک نه ما، به لام دواتر وهک خۆی ده لیت: "خودا شیفای بو ناردم و نوریکێ خسته دلمه وه و رزگارم بوو له م گێژاوه و یه قینم په یدابوو له به رانه ر شته به دیهی و زه رووریه عه قلییه کان (الضرورات العقلیه)، ئەمه ش هه مووی نوریکێ خوایی بوو

و منی رزگار کرد".^(١)

ئەمە لەسەر دەمانی پیشووی ئیسلامی و غەیرە ئیسلامی، بەلام لەسەر دەمی نویدا فەیلەسووفی بەناوبانگی فەرەنسی «دیکارت» (١٦٥٠م) بە دامەزرێنەری گومانی میتۆدی دادەنرێت، دیکارت ویستی فەلسەفەکە لەسەر بنەمایەکی یەقین و پتەو بنیات بنیت، بۆیە گومانی بەبەهێزترین ھۆکاری یەقین زانی و لە گومانەو دەستی پێکرد بۆ گەیشتن بە مەعریفە یەکی یەقینی، لە سەر دەمی دیکارتدا شکگەراکان زۆر بەهێزبوون بە سەرکردایەتی «میشیل مۆنتانی» (١٥٩٢م)، ھەربۆیە دیکارت ویستی بە ھەمان رێچکەکی ئێوان وەلامیان بداتەو، بۆیە سەرەتا گومانی کرد لەو مەعریفە یەکی کە لە منداڵیدا وەرگیرتوو و بە بەدیھێ زانیو، پاشان ھەستەکانی رەتکردنەو و وەک سەرچاوەی مەعریفە ھەژماری نەکردن چونکە دەبیوت ھەندیک جار ھەستەکان فیلمان لێدەکەن، ھەرشتیکیش یە کجار فیلێ کرد، زۆر نزیکە ھەموو جارانی تریش فیل بکات، پاشان گومانی لە عەقل و خەیاڵیش کرد، ھەر بەو نەوہ ستا و گەیشت بەوہی کە گومانی لە خودی خۆیشی کرد، لەدوای ئەو ھەموو گومانە یەک لەدوای یەکانە دیکارت ھەست دەکات خۆی جۆرێک لە بیرکردنەو و تێرپامان پەپرەو دەکات، بۆیە دەلێت: "من گومان دەکەم کەوا یە من جۆرێک لە بیرکردنەو و تێرپامان دەکەم"، کەوا یە خودی گومان کردنە کە بەلگە یە لەسەر بیرکردنەو و بوونی خۆم، نەک ھەر ئەو بەلکوو ئەگەر گومان لە گومانە کەشم بکەم ھەر بەلگە یە لەسەر بیرکردنەو، دوایی گەیشتە و تە بەناوبانگە کە ی کە دەلێت: "من بیردەکەمەو کەوا تە من ھەم"^(٢)

(١) المنقذ من الضلال، الغزالی، ١١٣.

(٢) دکتۆر عەلی حسین جابری لە کتێبە کەیدا (دروس فی الفکر الفلسفی الإسلامی) لە لاپەرە (١٠٠) دا دەلێت: (ئەم وتە یە دیکارت: أنا أفکر إذن أنا موجود) لە ھزری (ئیبین سینا) باس و خواسەکانی وەرگیراوە.

کەواتە «دیکارت» لە گومانەوه دەستپێدەکات بۆ گەیشتن بە یەقین، گومان لەخۆی ئینجا لە هەموو شتەکانی تر، دواییش سەلماندنی بوونی خۆیی و خودا و بوون و گەردوون و حەقیقەت و مەعریفە.

دیکارت لەم گەشتەیدا بەسێ قۆناغدا تێپەڕی:

قۆناغی گومان:

لەم قۆناغەدا گومانی لە هەستەکان و عەقل دەکرد و پێی وابوو هەردووکیان زۆرجار فریوت دەدەن و فێلت لێدەکەن و بەرەو راستی و یەقینت نابەن، کەواتە ئەو گومانی لەپێناو گوماندا نەبوو، بەڵکوو گومانی لەپێناو گەیشتن بوو بە حەقیقەت و مەعریفە یەقینی، چونکە لەم سەردەمە ی ئەویشدا گومانگەراکان و پیاوانی ئایینی و دەستەلاتی ئایینی و کەنیسە دژی عەقل و زانست و بیرکردنەوه دەوستانەوه و پێگر بوون لە بیرکردنەوه و زانست و مەعریفە!

قۆناغی بیرکردنەوه و لێکجیاکردنەوه:

وەک باسمان کرد دیکارت وتی: "من بیردەکەمەوه کەواتە من هەم"، کەواتە قۆناغی وەستان لە گومانی جێهێشت و گومانی کردە بەلگە لەسەر بیرکردنەوه و بیرکردنەوهشی کردە بەلگە لەسەر بوونی و دوایی گەیشتن بە بوونی خۆیی و خودا و بوون و گەردوون.

دیکارت لەم قۆناغەیدا جیاکاری و لێکجیاکردنەوهی بەکارهێنا، واتە جیاکردنەوه مەعریفە و زانیارییەکان، بۆیە لە نامەیەکیدا بۆ ھاوڕێکە (میلاند) دەلێت: "ئەگەر سەبەتە سیۆکت لابوو، هەندێکیان بۆگەن و هەندێکیان ساغ بوون، بۆگەنەکان ساغەکانیشیان بۆگەن کرد، چی دەکەیت بۆئەوهی سیۆه بۆگەنەکان فرۆ بدهیت و ساغەکان بهیڵیهوه؟ هیچ پێگەیهت نییه غەیری بەتالکردنی سەبەتەکە لە هەموو سیۆهەکان و پاشان پشکنینی دانه دانهی

سۆيۈەكان، تاوھكوو ئەوھى ساغە بىخەيە ناو سەبەتەكە و ئەوھشى بۆگەن و
 رزىو و خراپە فرېى بەدى. كەواتە دىكارت لەم رېيەوھ (گومان و پالڧتە كردن)
 دەيەوئ بگات بە مەعريفەى يەقىنى.

قۇناغى گرەنتى خودايى:

قۇناغى گرەنتى خودايى واتە ئەو مەعريفەيەى خودا لە دەروونى ھەموو
 مەرۇقئىكىدا چاندووه، واتە ئەو فەترەتە پاكەى خودا ھەموو مەرۇقەكانى لەسەر
 دروستكردووه، دىكارت لە وتەكانىدا بە ئاشكرا ئاماژە بەوھ دەكات كە نوورى
 خوايى و خوداناسى بەرەو خودناسى و مەعريفەناسىت دەبات.

دىكارت و بوونى خودا

«رېنئ دىكارت» فەيلەسووف و فېزىيائى و زانائى بىركارى فەرەنسى (١٥٩٦-
 ١٦٥٠م) كە بە باوك و رابەرى فەلسەفەى نوئ ناسراوھ، دەئئت:

من لەگەل ئەوھى ھەست بە كەموكورپى خۆم دەكەم، بەلام لە ھەمان
 كاتدا ھەست بە بوونى زاتىكى زۆر گەورە و كامل دەكەم كە دەمبىنئ، ناچارم
 باوھرم وا بئت كە رواندن و چەسپاندنى ئەو ھەستە لە زاتى مندا بەھۆى ئەو
 زاتە كاملەوھىيە، كە ھەر چى سىفەتى كەمال و تەواوى ھەيە لەودا ھەيە، ئەو
 زاتەش (خودا)يە.

كەواتە رېنئ دىكارت خودى خۆى دەكاتە بەلگە لەسەر بوونى خودا، واتا پەنا
 ناباتە بەر دەرەوھى خۆى و گەردوون، بەلكوو خۆى دەكاتە بەلگە لەسەر بوونى
 خودائى گەورە، چونكە دەئئت: من ئەو ھەموو كەموكورپىيەم ھەيە، بەردەوام
 ھەست بەو كەموكورپىيەى خۆم دەكەم، بەلام لە ھەمان كاتدا ھەست بە زاتىكى
 زۆر گەورە و كامل دەكەم، كە ديارە ئەو ھەستكردنە لە خۆوھ نىيە، بەلكوو
 دەبئت ھىزىكى دەرەكى لە دەرەوھى خودى خۆم ئەو ھەستەى لەئىو مندا

رواندبیت و چەسپاندبیتی، ئەگەرنا ئەو هەستە چۆن لە خۆو دروستدەبیت؟
کەواتا ئەو زاتە کەم و تەواو بریتییه لە خودای گەورە کە ئەو زاتە تەواو ئەو
هەستە لای من دروستکردوو کە هەست بە زاتی کەم و تەواویی ئەو بکەم.

هەر بۆیە دیکارت دەلێت: کە تەماشای دەکەم، هەست دەکەم بە هەبوونی
بوونیک، کە لەوپەڕی تەواویدا، دواوی بیردەکەمەو، ئایا دەبیت ئەو هەستەم،
ئەو هەستکردنەم بەو بوونە تەواو لە کوێو هاتبیت؟

تەماشای خۆم دەکەم، دەکەومە گومانەو، خۆم نوقسانی و ناتەواویم هەیە،
کەواتا: ناگونجیت ئەو هەستکردنەم بەو بوونە تەواو، لە منەو هاتبیت،
چونکە خۆم ناتەواوم، ناتەواوی تەواو (کەم)ی لێو نایەت! ئایا ئەو هەستە لە
دەورو بەرمەو هاتوو؟! تەماشای شتەکانی دەورو بەریشم دەکەم، ئەوانیش بە
هەمان شێو، هەر ناتەواو و ناپێکۆپین.

کەواتە: نابیت لەوانیشەو هاتبیت.

کەواتە: ئەو هەستە من بەرانبەر بە بوونیک تێروتەواو، کە ئەوپەڕی زانیاری
و ئەوپەڕی حیکمەت و ئەوپەڕی دەسلالت و ئەوپەڕی هەموو سیفەتیک
گەورەیی (جلال) و تەواوی (کمال) و جوانی (جمال) هەیە لە خودی بوونی رەها
و راستەقینەو هاتوو، کە خودای گەورە (سبحانە و تعالی).

کەواتە دیکارت خودی خۆی و خودی خودا دەکاتە بەلگە لەسەر بوونی خودا
و پەنا ناباتە بەر دەرەوێ زاتی خودا بۆ سەلماندنی خودی خودا.

لەکو تائیدا دیکارتیش وەک هەر مەرۆف و زانا و فەیلەسووفیک دیکە راست و
هەڵی هەیە، بەلام لەکو تائیدا توانی تەکانیک بدات بە فەلسەفەیی ئەورووپی و
دووری خاتەو هەم لە گومانگەراکان هەم لە زۆریک لە بیروبەرەو پووجەکانی
سەردەمی خۆیی هەم لە دەسلالتە دینییه داپۆسنەرە.

جیاوازی نێوان گومانی مەزەهەبی و گومانی مەنەهەجی

١. گومانی مەزەهەبی بە گومان دەست پێدەکات و بە گومانیش کۆتایی دێت، واتە سەری لە یەقینەوه دەرنەچێت، بەلام گومانی مەنەهەجی بە گومان دەست پێدەکات و بە یەقین کۆتایی دێت.

٢. گومانی مەزەهەبی ھەر لەسەرەتاوە مەبەستی گەشتن بە یەقین نییە، بەلکوو گومان لەپێناو گوماندا دەکات، بەلام گومانی مەنەهەجی مەبەستی گەشتن بە مەعریفە یەقینی.

٣. گومانی مەزەهەبی سنوورێکی نییە لێی بۆهستیت، بەلکوو ھەر دەروا و هیچ بنەما و نەگۆڕێکی لەلا نییە و ناشییت، بەلام گومانی مەنەهەجی سنووری ھەیە و لە شوێنێکدا دەووستیت، بۆ نموونە دیکارت گومانی نەبوو لەوێ کە گومان دەکات، بۆیە ئەو یەقینە یەوێ کە ئەو گومان دەبات بردی بەرەو بیرکردنەوه و یەقین، بەلام گومانی مەزەهەبی گومانی ھەیە لە گومانیش!

٤. گومانی مەزەهەبی زۆر بەسەر کەسە کەدا و زۆر جار لە دەستی خۆی نامییت، بەلام گومانی مەنەهەجی مرۆف خۆی دروستی دەکات بۆ گەشتن بە یەقین.

٥. گومانی مەزەهەبی ھێچ مەبەستیکی نییە غەیری لەبن ھێنانی یەقین، بەلام گومانی مەنەهەجی مەبەستی بنیاتنانی مەعریفە لەسەر بناغە یەکی پتەو و ھەقیقی.

لە کۆتاییدا ئەوێ ماتەوێ کە ئاماژە ی پێدەین بابەتی ھۆکار و پالەنەرەکانی گومان و گومانگەرە، ھۆکار و پالەنەرەکانی گومان و گومانگەرەکان زۆر، لەوانە: پالەنەری قازانج و بە دەستخستنی دەستەلات و پارە، وەک ئەوێ سەردەمی سوفستائییەکان، کە ھەندێک توێژەر پێیان وایە سوفستائییەکان وەنەبێت بە ھێچ شێوێک برۆیان بە عەقل و ھەست نەبوو، بەلکوو بۆ دەستخستنی ماددە و خەلک فیڕکردنی گەتووگۆ و موناقلەشە کردن بوو، واتە ئەوان ئەم گومانکردنەیان وەک پێشە بە کارھیناوە، بۆ نموونە وەک موخامی و پارەزێرە کە

بەم ھۆیەو ھەرەوێ خۆیان لەو کەسە بردوووەتەو کە کیشەى لە گەڵ کەسێکى
تردا ھەبوو.

یەكێ لە ھۆکار و پالئەرەکانى دیکەى گومان بریتییه لە بێباوەرى و ئیلحاد،
چونکە کە گومان لە ھەموو شتێک کرا، ئیدی سەردە کیشیت بۆ گومان کردن لە
خودا و پێغەمبەر و دواڕۆژ و ...، دواى باوەرى بەھىچیان نامینیت.

یەكێ لە ھۆکار و پالئەرەکانى دیکەى گومان بریتییه لە نەزانى، واتە کە
شتێک نازانیت و نازانیت چۆن چارەسەرى بکات، دیت بەھانەى گومان
بەکار دینیت و خۆى ئارام دەکات بەم بیانوو.

باوەرگەراکان (الاعتقادیون)

وەک لەپێشەوه باسمانکرد دووجۆر تێروانیی سەرەکیمان هەیە دەربارەی ئیمکان و توانای مەرۆڤ بۆ دەستخستنی زانیاری و مەعریفە:

۱. گومانگەراکان (الشکا)، کە گومانیان لە هەموو شتێک دروست دەکرد و پێیان وابوو مەرۆڤ ناتوانیت بگات بە زانین و مەعریفە یان یەقین، ئەمانیش دابەشبوون بۆ چەندان گرووپ و قوتابخانەی جیاواز جیاواز بەلام هێڵە گشتییەکانیان یەک شت بوو.

۲. باوەرگەراکان (الاعتقادیون)، یان یەقین گەراکان، ئەوانە برۆیان وابوو کە مەرۆڤ لە توانای دایە بگات بە یەقین و دلنایی و زانین.

باوەرگەراکان (الاعتقادیون) پێچەوانەی ئاراستەی گومانگەراکان (الشکا) ن، چونکە گومانگەراکارەهاکان دەلێن: مەرۆڤ ناتوانیت بگات بە مەعریفە و یەقین، گومانی رەها گومانیک کە متمانەی بە هیچ سەرچاوە و ئامرازێکی مەعریفە نییه و زانین و مەعریفەی شتەکان لای شتێکی ئەستەم و مەحالە، گومانی لە هەموو شتێک هەیە و یەقین بوونی نییه لەلای، گومان لەلای مەبەستە نەک ئامراز بۆ گەیشتن بە حەقیقەت، بە گومان دەستپێدەکات و بە گومانیش کۆتایی دێت، ئەم قوتابخانەیە پێی وایە هەول و تیکۆشانی مەرۆڤ بۆ گەیشتن بە حەقیقەت و مەعریفەیهکی یەقینی شتێکی پرۆپوچ و بێسوود و بێئەنجامە.

لەو فەیلەسووفانەی ئەو بۆچوونەیان هەبوو فەیلەسووفی یۆنانی (گۆرگیاس) ۳۸۰ پ.ز) کە بۆچوونی خۆی بەم شێوەیه دەربڕیوه:

۱. هیچ شتێک بوونی نییه.

٢. ئەگەر هەشبیّت مەرۆف ناتوانیّت پەى پێیبات و بیزانیّت.

٣. ئەگەر گریمان زانیشى و پەيشى پێبدر، ئەوا ناتوانیّت بیگەیه‌نیّت و گوزارشت لەو مەعریفەیه بکات کە پێى گەیشتوو و بیگەیه‌نیّت بە خەڵکانى دیکە.^(١)

هەروەها فەیلەسووفى یۆنانى (بیرۆن _ ٢٧٥ پ. ز) گومانى لە هەموو شتیک هەبوو، وەک دەلێت: پێویستە متمانه‌مان بە عەقل و هەستەکان نەبێت و را و بۆچوونمان نەبێت، پێویستە لەیه‌ک کاتدا شتەکان ڕەت بکەینه‌وه و بیشیان سەلمێنن، یان نە ڕەت بکەینه‌وه نە سەلمێنن.^(٢)

بەلام باوەرگەراکان (الاعتقادیون) پێیان وایە مەرۆف لەتوانایدایە بگات بە مەعریفە و یەقین، بەلام ئەمانیش ڕاجیایان هەیه لە سنوورى مەعریفە و ڕیڤاگانى دەستخستنى، هەربۆیه بوون بە چەندان گرووپ و ڕیپاز، بەلام هەموویان لەسەر ئەوه کۆکن مەرۆف توانای زانین و ناسین و گەیشتن بە مەعریفەى هەیه.

سوقرات یەكەم کەس بوو لەبەرانبەر سوفستاییه‌کاندا وه‌ستایه‌وه و هەولێ سەلماندنى ئیمکانى مەعریفە و توانای مەرۆفێ دا بۆ زانین و ناسین و مەعریفە و توانای عەقل، چونکە سوفستاییه‌کان برۆیان نە بە عەقل بوو نە بە هەستەکان و پێیان وابوو هەردووکیان لە کەسیکەوه بۆ کەسیکی دیکە دەگۆڕن و هەردووکیان مەرۆف فریو دەدەن، کەواتە چارەسەر ئەوه‌یه برۆیان پێنەکەین! سوقرات هات وتی: ئیمە شتى بەدیهى و یاسای عەقلێ نەگۆرمان هەیه و عەقل توانای گەیشتن بە مەعریفەى هەیه، پاشان ئەفلاتوون و ئەرستۆ و ... هاتن هەمان بەرگریان لە عەقل کرد و دژی ئەم ئاراستە گومانگەرا ڕەها ڕووخێنەرە وه‌ستانه‌وه، ئەم ڕه‌وته بەرده‌وام بوو تاوه‌کوو ئیسلام هات و ئەویش

(١) تاریخ الفلسفة اليونانية، يوسف الکرّم، ل: ٦٤.

(٢) مصادر المعرفة فى الفكر الدينى والفلسفى، د. عبد الرحمن بن زيد الزنیدى، ل: ٦١.

بەهەمان شیوه جەختی لە توانای سنوورداری مرۆف کرد بۆ زانین و ناسین و مەعریفە و پۆلی بۆ عەقل گێرایەوه و دژی رەوتی گومانگەرا وەستایەوه، ئەم رەوتە ھەر بەردەوامبوو و تا گەیشتە دیکارت و ئەویش لە کۆتایی گەیشتە کەیدا گەیشتە ئەم دەرنەجامە و ھەموو ئاراستە و رەوت و فکەرەکی بۆ سەلماندنی عەقل و توانای مەعریفی مرۆف بوو، کەواتە بەدریژایی میژوو رەوتی باوەرگەرا زۆرینە بوون و ھەمیشە لەبەرانبەر رەوتی گومانگەراکاندا وەستانەوه، ئەگەریش دوورتر بچین ھەر لەسەرەتای مرۆفایەتیەوه ئەم رەوتە زāl بوو و بانگەوازی ھەموو پیغەمبەرانیش (دروودی خواى لەسەر بێت). پربوو و لە یەقین و یەقین بەخشین و بانگەوازی بۆلای یەقین و مەعریفە و دوورخستنەوهی خەلکی لە گومان و گومانگەرایى و خۆونکردن و پڕی لیونبوون و گومرابوون و سەرلێشتیواوی.

بەلام ئەوەشمان بیرنەچیت کە زۆربەى زۆرى فەلسەفە نوێکان لە ئەوروپادا لەکۆتاییدا زیندووکرەوهی فەلسەفەى سوفستایى بوون و پێبازی گومان و گومانگەرایان زیندووکردۆتەوه و ھەولیانداوه ھەموو شتێک بەگومانەوه سەیر بکەن و ھیچ شتێکی نەگۆر نەمێنیت و ھەمووی بپێتە نسبى و پێزەیی، وەک پراگماتى و وجودى و وەزعی مەنطقى و مارکسى و ...

ئیمکانی مەعریفە لە قورئان و فکری ئیسلامیدا

قورئان زۆر زۆر گرنگی بە عەقڵداوه، بە شیوەیەک عەقل وەک ناو (اسم) نەهاتوو لە قورئاندا، بەلکۆ ئەوەی هاتوو بەشیوازی کردار هاتوو، وەک (عقلوه - یعقلون - نعقل - یعقلها - تعقلون).

موشتەقاتی عەقل (٤٩) جار لە قورئاندا هاتوو.

چەند ئایەتیک دەربارەى عەقل و ھاندان بۆ خستەکارى:

* ﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾
[البقرة: ۴۴]

* ﴿فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا ۚ كَذَلِكَ يُخَيِّ اللَّهُ الْمُؤْتِقِينَ وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾
[البقرة: ۷۳]

* ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُون لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا﴾. [الحج: ۴۶]

* ﴿إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الضُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾. [الأنفال: ۲۲]

* ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ [آل عمران: ۱۹۰]

* ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ الْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَضْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾
[البقرة: ۱۶۴]

* ﴿وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ ۚ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [الجاثية: ۱۳]

«ههرجی له ئاسمانه کان و زهویدا ههیه بۆ ئیوهی ږام هیناوه، بۆ خرمه تگوزاری ئیوه فهراهمی هیناوه، هه موویشی تیکرا به خششن له لایه ن ئه و زاته وه، به راستی ئا له و به خشش و دیاردانه دا به لگه و نیشانه ی زوره نه ن بۆ که سانی که بیربکه نه وه و تیبفکرن.»

* ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ ۚ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾ [الأنعام: ۹۸]

«هه ر ئه و زاته ئیوه ی له تا که که سی که به دیه ی ناوه، سه رده می که (به شی که تانی له پستی باو که تاندا) نیشته چی کرد بو و (که گو یزرانه وه بۆ ناو سکی دای که تان) ئه و

شوینە ئیوی گرتەخۆ (تا تیایدا نەشونما بکەن، یاخود بۆ ماوێهەک ئیوی لەسەر رووکاری زەوی دانا، دواوی لە توێیدا شاردنیەوێه تا رۆژی قیامەت) بەراستی ئیمە نیشانە و بەلگە زۆرمان (لەسەر دروستکردنی ئیوی و دروستکاری خۆمان هیناوەتەو) بۆ کەسانیک کە تێی بگرن و وردبین بن.

کەواتە قورئان پریەتی لە مەدح و ستایشی عەقل و هاندان بۆ بەکارهینانی و زەمکردنی ئەوانە عەقل ناخەنەکار و بیرناکەوێه و تیناگەن.

۲. قورئان زەمی ئەو کەسانە دەکات کە عەقل بەکار ناھێنن و بیرناکەنەوێه،
وێک دەفەرموویت:

- * ﴿صُمُّ بُكْمٌ عُمْىٰ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [البقرة: ۱۷۱]
- * ﴿وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوًا وَلَعِبًا ۚ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [المائدة: ۵۸]
- * ﴿وَالَّذِينَ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ ۚ وَكَثْرَتُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [المائدة: ۱۰۳]
- * ﴿إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [الأنفال: ۲۲]
- * ﴿أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَلَوْ كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ﴾ [يونس: ۴۲]
- * ﴿وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [يونس: ۱۰۰]
- * ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا﴾ [الحج: ۴۶]
- * ﴿قُلِ الْخُذْ لِلَّهِ ۖ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [العنكبوت: ۶۳]
- * ﴿وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ ۖ أَفَلَا يَعْقِلُونَ﴾ [يس: ۶۸]
- * ﴿قُلْ أُولَٰئِكَ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ﴾ [الزمر: ۴۳]
- * ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُتَادُونَكَ مِنَ الْحِجْرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [الحجرات: ۴]
- * ﴿وَنَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّىٰ ۚ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [الحشر: ۱۴]

* ﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ ۚ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾
[البقرة: ۴۴]

* ﴿كَذَلِكَ يُخَيِّبُ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَيُزِيلُكُم مِّنْ أَنْبَاءِ الْبَقَرَةِ﴾ [البقرة: ۷۳]

که واته قورئان نه گهر زه می که سیکیان گه لیک بکات ده فه رموویت که
عه قل به کارناهیین و بیرناکه نه وه.

ههروه ها زور باسی تیگه یشتن ده کات و زه می نه وه که سانه ش ده کات که
تیناگه و نایانه ویت تیگه ن.

* ﴿فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا﴾ [النساء: ۷۸]

* ﴿انْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ﴾ [الأنعام: ۶۵]

* ﴿قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾ [الأنعام: ۹۸]

* ﴿لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا﴾ [الأعراف: ۱۷۹]

* ﴿وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾
[الأنفال: ۶۵]

* ﴿قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ﴾ [التوبة: ۸۱]

* ﴿وَطَبَعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ﴾ [التوبة: ۸۷]

* ﴿صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾ [التوبة: ۱۲۷]

* ﴿وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا﴾ [الكهف: ۹۳]

* ﴿فَسَيَقُولُونَ بَلْ نَحْسُدُونَهُ بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ [الفتح: ۱۵]

* ﴿كَذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾ [الحشر: ۱۳]

* ﴿كَذَلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ﴾ [المنافقون: ۳]

* ﴿وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ﴾ [المنافقون: ۷]

کەواتە خودای گەوره فەرمان دەکات بە تیگەیشتن و زەمی ئەوانە دەکات
کە تیناگەن یان نایانەوێت تیبگەن یان عەقل و بیرکردنەوه بەکارناهیین.

نەک هەر ئەوه، بەلکوو بیرکردنەوه و تێرمان و تیگەیشتن و وردبوونەوه
واجب؛ چونکە ئەگەر ئەوانە نەبن، خودناسی، خەلکناسی، خوداناسی، بووناسی
و ئایینناسی بوونیان نامینێت یان ئەگەر هەشبن ناتەواو و لادەرن.

-خودای گەوره بیرکردنەوه و بەکارهێنانی عەقڵییواجب کردوو لەسەر مەوق،
و هەک دەفەرمووێت:

﴿أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ ۚ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ
وَأَجَلٍ مُّسَدَّدٍ ۚ إِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ يَلْقَاءُ رَبَّهُمْ لَكَافِرُونَ﴾ [الروم ۸]

«ئایا ئەوه لە ناخی خۆیاندا بیریکیان نەکردووتەوه کە خودا ئاسمانەکان و
زەوی و هەرچی لە نیوانیاندا هەیە تەنیا بە حق و سنووردار نەبێت دروستی
نەکردوون؟ لە راستیدا زۆربەی خەلکی بێباوەرن بە گەیشتنە خزمەتی
پەروردگاریان.»

* بۆیه ئەگەر لە قورئان وردببینەوه، ئەوا هانمان دەدات بوو بیرکردنەوه لە:

۱. بوونەوه و گەردوون

۲. بیرکردنەوه لە خۆمان

۳. بیرکردنەوه لە میژوو و سەرەنجای خراپەکاران و ستمکاران

- بەبێ بەکارهێنانی عەقل، ناتوانین لە وه‌حی خودای گەوره تیبگەین، ئەواتە
خودای گەوره دەفەرمووێت:

﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [النحل: ۴۴]

«ئیمه قورئانمان بو تو دابه زاند، تا بو خه لکی نه وه روون بکه یته وه که بویان هینراوه ته خواره وه، بوئوه ی بیریک بکه نه وه» ههروه ها دهفه رموویت: ﴿كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ [البقرة: ۲۴۲]

«ئاوا خودای گه وره ئایه ته کانی بو تان روون ده کاته وه، به لکوو تی بگهن.»

- عه قل بنه ما و بناغه ی ته کلیفی خوداییه، واته نه گهر که سیک عه قلی نه بیت یان له دهستی دابیت یان ئاگای لینه بیت، نهوا هیچی له سه ر نییه و هیچ شتیکی لیناگیریت، ههروه ک پیغه مبه ر (دروودی خودای له سه ر بیت). دهفه رموویت:

«رَفَعَ الْقَلَمَ عَنْ ثَلَاثَةٍ: عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ، وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَخْتَلِمَ، وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يَعْقِلَ».^(۱)

واته: گونا ه له سه ر سی که س هه لگیراوه:

۱. نووستوو، تاوه کوو به خه به ر دیت.

۲. مندال، تاوه کوو بالغ ده بیت.

۳. شیت، تاوه کوو عه قلی دیته وه به رخوی.

که واته که سیک عه قلی نه بیت یان له دهستی دابیت یان ئاگای لینه بیت و عه قلی لای خوی نه بیت، هیچی له سه ر نییه.

- خالیکی تر که به لگه یه له سه ر گرنگیدانی ئیسلام به عه قل و دژ نه بوونی بو

(۱) أخرجه الترمذی (۱۴۲۳)، والنسائی فی السنن الکبری (۷۳۴۶)، وأحمد (۹۵۶) حسنه البخاری كما فی العلل الکبیر) للترمذی (۲۲۶)، وقال الترمذی: حسن غریب من هذا الوجه ولا نعرف للحسن سماعا عن علی، وصحح إسناده أحمد شاکر فی تحقیق المسند (۱۹۷/۲)، وصححه الألبانی فی صحیح سنن الترمذی (۱۴۲۳) وأخرجه من طریق آخر أبو داود (۴۴۰۳)، والبيهقي (۵۲۹۲)، والخطيب فی الکفاية (ص ۷۷) صححه الألبانی فی صحیح سنن أبی داود (۴۴۰۳).

عەقل بریتییه لەو هەموو ئیختیلاف و جیاوازی و ئیجتیهاده، بۆ نموونه لە فیهقه (شافعی) (حنفی) (حنبل) (مالکی) ... هەیه.

لە عەقیدەدا: ئەشعەری، ماتوریدی، سەلەفی، أهل الحدیث، موعتەزلیه، مورجیئە ... هتد، هەیه.

هەروەها لە رووی فکری و فەلسەفی و تصوفی و سیاسی و...، ئەو هەموو ئیختلاف و قوتابخانه و جیاوازی هەیه، کەواتە ئەو بەلگەیه لەسەر ڕێدان بە بیرکردنەوە و عەقل بەکار هێنان.

- بەلگەیهکی تر بوونی ئەو هەموو پەرتووکی نووسراوانەن، کە بە ملیۆنان پەرتووکی نووسراوه، لەسەر زانستە شەری و ئیسلامییەکان، وەک تەفسیر، عەقیدە، فکر، فەلسەفە، کلام و ... هتد.

- بەلگەیهکی تر، بوونی ئەو هەموو زانا و بیرمەند و فەیلەسووف و موفەسیر و مۆتەکەلیم و ... هتد.

- بەلگەیهکی تر، بوونی ئەو شارستانییه گەورەیه لە بواره جیاوازهکانی ئەندازیاری و پزشکی و ماتماتیک و جوگرافیا و میژوو ... هتد.

- هەبوون و ناردنی پێخەمبەران بۆ ڕزگارکردنی عەقل و فکری خەلک بووه لە خورافات و شتی پرۆپوچ و ناحەقی بۆ حەق و راستی و خودناسی و خودناسی و خەلکەناسی و بوونناسی.

بۆیه لە کۆتاییدا، نابێت بە هیچ جوړیک عەقل و وەحی تێک بگیری، چونکە عەقڵی سەلیم لەگەڵ نەقڵی سەحیح تێک ناگیری، هەروەها مەعقوول نییه سەرچاوهی هەردووکیان خودا بێت، بەلام تێکیش بگیری.

هەربۆیه ئەوسەر بۆ ئەمسەری قورئان هاندانە بۆ بیرکردنەوە و عەقڵکاری و بەدواکەوتنی مەعریفە و زانست و زانیاری، ئەگەر مەعریفە ئیمکانی نەبێت ئەم

فەرمان و هاندانانە لە پای چی؟! ئینجا ئەگەر مەعریفە بوونی نەما یان کەوتە گومانەوه ئیدی هەموو بنەما ئایینی و عەقڵی و ئەخلاقییەکان لە بن دین و خوداناسی و وەحی و ئەخلاق و ... بوونیان نامینیت.

بابەتی ئیمکانی مەعریفە بابەتییکی ئەوەندە ئالۆز نییه کە پێویستی بە چارەسەر بیت، چونکە گومان کردن لەوەی کە تۆ دەتوانی بیربکەیهوه و بگهی بە مەعریفە و زانین و یان شتە بەلگەنەویست و بەدییهیەکان دژی سروشت و خوودی مرۆفە، چونکە هەموو مرۆفیک ئەگەر خۆی لاندات دەزانیت کە هەندئ شتی بەلگەنەویست و بەدییهی هەن کە هەموو مرۆفیک دەیانزانیت، هەموو مرۆفیک توانای بیرکردنەوه و گەشتن بە مەعریفەیی هەیه، ئەمە هەموو بە پێچەوانەی سوفستائی و گومانگەراکان کە بە هیچ شێوەیهک برۆیان بەمە نییه.

هەربۆیه زۆریک لە زانایان وتویانە ئەم جۆرە کەسانە بەم قسانەیان نکوولی لە عەقل و خوودی خۆشیان دەکەن، کەوایه پێویست ناکات لەگەڵ ئەم جۆرە کەسانەدا گفتوگۆ بکری و دەبێت پشتگوێ بخرێ و گوێیان پێنەدرێت.

هەندیکی تر دەڵێن: پێویستە بسووتیندرێن یان لێیان بدرێت یان پارە و سامانیان لێبەنرێت، هەركاتیکیش شەخوا و گلەبیان کرد، ئەوه دیارە خۆیان وەلامی خۆیانیا داووتەوه، دیارە گەشتوون بە مەعریفەیهک و بەخۆهاتوونەوه.

هەندیکی تریش لە زانایان هاتوون وەلامی گومان و شوبههکانیانیا داووتەوه، جا هەندیک بەدریژی و هەندیکی تریش بەکورتی.

بەلام ئەگەر سەیری خودی قورئانیش بکەین کە زیاتر لە (٣٠٠) جار باس و خواسی عەقڵی کردووه. ئەگەر سەیری پەرتووکه کەلامی و عەقیدەیهکانیش بکەین دەبینین سەرەتای باسەکانیان بە پەرخەگرتن لە سوفستاییەکان و گومانگەراکان دەست پێدەکات، ئەوەتا ئیمامی نەسەفی (٥٣٧ ک) لەسەرەتای

پەرتووکه کهیدا دەفەرمویت: (حقائق الاشياء ثابتة والعلم بها متحقق خلافا للسوفسطائية) واتە: "حەقیقەت و راستی شتەکان جیگیرە و زانین و پەڕی پێردنیشیان هاتۆتە جێی و هەیه بە پێچەوانەی بۆچوونی سوفستاییەکان."

نەک هەر ئەوە نە، بە لکۆو زانایانی ئیسلام عەقل و زانستیان بە یەکه وه بەستۆتە وه، هەتا گەشتوو بە وهی هەندیکیان بڵێن: عەقل زانستە و ناکرێت لێک جیا بکری ئە وه، دە لێن: ناکرێت عاقلێک هە بێت و زانستی بە شتەکان نە بێت، یان زانا بێت و عاقل نە بێت، ئەم زانستە عەقڵییە زانست نییە بە شتە هەست پێکراوه کان، چونکە شت و ژياندارانیش ئە وه یان هەیه، بە لکۆو زانست بە بابەتە گشتییە (الأمر الكلية) و بە دیهی و بە لگە نە ویستە کان.

بۆیه ئیمامی ئە شەعەری دە فەرمویت: (إن العقل علوم خاصة)^(۱) واتە: عەقل زانستە تایبەتە کانه، که واتە بەم شتیه زانایانی مۆسڵمان هەموو ئە وه که سانهی نکوولی له زانست و مەعریفە دە کەن دە کە نە دەر وه له باز نە ی ئیسلام.

هەر لەم بارهیه وه زانایانی که لام پەرتوو که کان یان بە (النظر) دە ست پێ دە کەن، چونکە (النظر) رێگە ی گەشتنە بە شتە نە زانرا وه کان، (النظر) لای ئە مان یە کسانە بە تیۆریای مەعریفە لای فەیلە سووفان، هەر لەم باسە دا باسی بە لگە و زانست و مەعریفە و یە قین و گومان و .... دە کەن.

کار گەشتوو بە وهی زۆرێک له زانایانی که لام پێیان وایە ئە گەر مەرؤف بە (النظر) و تێرمان و بیر کردنە وه و بە دوا دا چوونە وه نە گات بە خودا ئیمانە که ی وەر گیراو نییە لای خوا ی گەر، که واتە مەعریفە نەک شتیکی مومکینە بە لکۆو واجب و پێویستیشە و هەر که سیک لە وێه نە گات بە خودا، ئیمانە که ی وەر گیراو نابێت.

(۱) المحصل للرازی (۱۵۱).

بەلام ئەوەندەش هەیه که لە تیروانی ئیسلامدا دوو جیهان هەیه، یەک: جیهانی بینراو و هەستیپێکراو که زانیاری لەبارەو بە دەست دەهێنرێت، جیهانی غەیب و پەنھان و شاراو، جیهانی بینراو و هەستیپێکراو بەرپێگەی عەقل و هەست و ئەزموون زانیاری لەبارەو پەیدا دەکێت و پەیی پێدەبرێت، بەلام جیهانی پەنھان و غەیب ئیلا دەبێت لەرپێگەی وەحیەو بەیت، وەک جیهانی بەرزەخ و دواى مردن و بەهەشت و دۆزەخ و فریشتەکان و پڕۆژی دواى و بابەتە وردەکان پەییوەست بە خدا و ...

هەرۆهە وەک لەپێشتەدا باسمان کرد ئیمامی غەزالی بناغەى گومانى میتۆدى (مەنھجى) دانا و زۆر بە چەری لەبەرانبەر گومانگەراکان وەستایەو.

ئینجا فەیلەسووفە موسلمانەکانیش: کیندى، ئیبن سینا، فارابى، ئیبن پړوشد، ...هتد، لەبەرانبەر تەوژمى گومانگەرایى وەستانەو و کارى باشیان لەسەر کرد.

کەواتە ئیسلام بە قورئان و سوننە و رای زانایانییەو لەگەڵ مەعریفە و بەدواداچوون و چوون بەرەو یەقینە.

ئەوێ باسکرا ئەو دەسەلمێنێت که ئیسلام دژی گومانى پەهایە (الشک المطلق) و دژی دەووەستیتەو، ماوەتەو گومانى میتۆدى (الشک المنهجي) واتە: بەکارهێنانى گومان وەک مەنھەج و میتۆد بۆ گەشتن بە راستى و حەقیقەت.

گومانى مەنھەجى و میتۆدى وەک باسمانکرد کەسەکە خۆى بۆخۆى دروستى دەکات بە مەبەستى گەشتن بە حەقیقەت و مەعریفە و یەقین، واتە شتیک نیه بۆى ھاتبێت بەبێ وىستى خۆى، چونکە ئەو جۆرە گومانەى بەبێ وىست دیت و دەبێتە وەسوەسە و بەرەو نەخۆشى دەرواى جیاوازه و هیچ شتیکى لەسەر نیه چونکە کەسەکە لە دەستەلاتى خۆیدا نەماو، ئەوێ ئیمە مەبەستمانە ئەو جۆرە گومانەى کە مەرۆف خۆى دیت دانە دانەى زانیاری و باوەرپەکانى دەخاتە بەر نەشتەرى گومانەو و گومان لە ھەموو بیروباوەر و مەبەدەئەکانى دروست

دەکات و بەچاوی گومانەوه دەروانیته هەموو شتەکانی، وەک ئەوهی دیکارت کردی، واتە شتیک نییه تووشی بووبێت و بێ ویستی خۆی هاتبێت، بەلکوو هەموو خۆی بۆخۆی دروستی کردوو، سەبارەت بەم جوهریان بەشیوەیهکی گشتی گومان بۆخۆ دروستکردن و خۆخستنه ناو گومانەوه کاریکی باش نییه و ڕەنگە بەسەرلێشتیواوی لێی بێیهوه دەرەوه، وەک خودا دەرەمووێت: ﴿إِنَّمَا هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ﴾ [الدخان: ۹]. واتە: لەگەڵ ئەم هەموو بەلگە و نیشانه گەوره و گرنگاندا، خوانەناسان لە گومان و دوودلیدا پۆچوون و سەرگەرمی گەمه و یارین. بەلام ئەگەر کەسەکه لەخۆی دڵنیابێت یان بزانیته کە گومانی بۆ دروست دەبێت یان نەگەیشتیته یەقینی تەواوی، ئەوه کێشە ی تیدا نییه و سەرەنجامەکهی بە یەقین تەواو دەبێت ئەگەر مەبەستی گەیشتن بە یەقین بێت و هەواو نەفس و ئارەزووی تیکەڵ نەبێت.

دەتوانین جیاکارییه کیش بکهین لە نړیوان کەسی پێگەیشتوو و کەسی ناپێگەیشتوودا، چونکە ئەو کەسانە ی بناغەیهکیان هەیه جیاوان لەوانە ی هیچ بناغەیهکیان نییه و ڕەنگە تەواو تەواو بزربن و پۆبچن و غەرق بن لەناو گومان و گومان دروستکردندا.

لە قورئانیشدا باسی ئەم بابەتە کراوه

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْحَبُوا عَلَيْهِ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾ [الحجرات ۶].

«ئە ی ئەوانە ی باوەرتان هێناون ئەگەر کەسیکی متمانەپێنەکراو هەوالێکی گرنگی بۆ هێنان، خێرا بروای پێ مەکەن، بەلکوو سەرنج بدەن، لێی بکوڵنەوه تا بۆتان ڕوون دەبێتەوه، نەوه کوو ئازارو ناخۆشی و گیروگرفت بۆ خەلکی دروست بکهن بەنەزانی، جا دوا یی پەشیمان ببنەوه لەو کارە ی کە پێی هەستاون.»

کەواتە گومان کردن لە زۆر شویندا و بەتایبەت لە بابەتی هەوال و قسە و

حوکم و ... هتد، پێویسته و دەبێت بەچاوی گومانەوه پروانرێتە شتەکان.

فەرموودەناسانیش هەمان رێگایان گرتۆتەبەر بۆ وەرگرنتی هەدیس و فەرموودە و بوو بە یاسایەکی گشتی لە زانستی فەرموودە و فەرموودەناسیدا، کە نابێت لەسەر بنەمای سێقه و متمانه و ... فەرموودە وەرگیردرێت و دەبێت لەسەر تادا بەچاویکی گومانەوه لە فەرموودە کە پروانرێت تاوێکوو دەگاتە پلەیهک کە گومانەکانی لەسەر هەڵدەمالرێن.

کەواتە تێروانینی ئیسلام تێروانینیکی میانرەو و ناوەندگیرە و نە ئەوەیە گومان لە هەموو شتێک بکات و هیچ شتێک لەلای یەقین نەبێت، نە ئەوەشە گومان نەکات، بەلکوو بروای بە یەقین و گومانە لەشوینی خویاندا.

سەرچاوەکانی مەعریفە

دوای ئەوەی هەردوو قوتابخانەی گومانگەرا و باوەرگەرامان باسکرد، باسی ئەوەشمان کرد کە باوەرگەراکان باوەریان بەوە هەیە مەرۆف دەتوانێت بگات بە مەعریفە و زانین، ئیستاکاتی ئەوەیە باسی ئەوە بکەین ئایا سەرچاوەکانی بەدەستەپێنانی مەعریفە و زانین کامانەن، چونکە ئەوانە ی باوەریان بە زانین و مەعریفەش هەیە راجاییان هەیە لە چۆنیەتی گەیشتن بە مەعریفە و زانین و سەرچاوەکانی.

هەندیک دەلێن: بە هەستەکان و ئەزموون دەگەین بە مەعریفە.

هەندیک دەلێن: بە عەقل دەگەین بە مەعریفە.

هەندیک دەلێن: بە (حەدس) و بۆهاتن و لایەنی باتینی و پۆحی دەگەین بە مەعریفە.

هەندیک دەلێن: بە وەحی دەگەین بە مەعریفە.

هەندیک دەلێن: بە کۆکردنەوێ ئەمانە ی سەرەو دەگەین بە مەعریفە.

کەواتە قوتابخانە و گرووپ و ئاراستە و فەیلەسووفەکان راجاییان هەیە لە سەرچاوەکانی گەیشتن بە مەعریفە و زانین و هەیانە تەنیا باوەری بە یەکیکیان هەیە و هەشیانە باوەری بە دوو یان زیاتر هەیە، باسی گومانگەراکانیشمان کرد کە باوەریان بە هیچیان نییە.

قوتابخانە و رێبازی عەقڵگەرا

قوتابخانەى عەقڵگەرا لەبارەى سەرچاوەى مەعریفە پێى وایە تاکە سەرچاوە بۆ مەعریفە و بەدەستپێنانى زانین بریتییە لە عەقڵ و بەس، دوور لە ھەستەوەرەکان و ئەزموون و وەحى و ...، واتە عەقڵ بەتەنیا لە تواناىداى بەگات بە مەعریفەى یەقینی.

ئاراستەى عەقڵگەرا دەلێن خۆمان رادەستى ھەستەکان ناکەین، چونکە ھەستەکان زۆرجار فێلمان لێ دەکەن و نامانگە یەن بە مەعریفەى یەقینی، ئەوەتا جارى وا ھەبێت قەڵەمێک لە ئاودا بە شکاوى دەبینى، بەلام کە لە ئاوەکە دەیهێنێتەدەرەو دەبینى نەشکاوە، یان لە کەشیکى گەرمادا لە دوورەو تەراویکە یەک دەبینى، وادەزانى ئاوە، کە لێى نزیک دەبێتەو دەبینى ھیچ ئاویکی لێ نییە، یان تام کردن و بۆنکردن و ... زۆرجار وەک خۆى شتەکەت پێناگە یەن و دەتخەنە ھەلەو. کەواتە بەم پێیە ناکرێت تەسلىمى ھەستەوەرەکان بین و دەبێت تەواو تەواو بگەرێنێتەو بۆ عەقڵ.

بەنەمایەکی گشتى قوتابخانەى عەقڵگەرا بریتییە لە زانینی پێشوەختە (المعرفة القبلية) واتە ھەموو مروۆفیک لە سروشت و فیترەت و زگماکی خۆیدا زانینی خۆى ھەبێت و ھەندیک شتى گشتى دەزانیت، کە ھیچیان لە ئەزموون و ھەستەکانەو بەدەست نەھاتوون، سەرەتاکانى ئەم راپە دەگەرێتەو بۆ فەیلەسووفى یۆنانى «ئەفلاتوون» کە ھەمان راپە ھەبوو، ئەمەش وەک وەلامێک بۆ سوفستاییەکان کە برۆیان بە مەعریفەى یەقینی و سابیت و جیگیر نەبوو، بەلام ئەفلاتوون برۆای بەوہوو کە ھەموو مروۆفیک زانینی پێشوەختەى ھەبێت و لە نەفس و فیترەتیدا چێنراو. ئەفلاتوون برۆای وایە زانین بێرکەوتنەوہیە و نەزانین لەبیرچونەو، چونکە مروۆف پێش لەدایک بوونى لە جیھانى ئایدیاکان (عالم المثل) دا ژیاو، ئەم جیھانەش جیھانیکی حەقیقى و

راسته‌قینه‌یه، له‌وێدا هه‌موو راستیه‌کانی به‌چاوی خۆی بینوه، پاشان مڕۆڤ دابه‌زیوه‌ته‌ جیهانی ماده‌ده‌ که جیهانیکی خه‌یالی و ناحه‌قیقییه‌ و شوێنکه‌وته‌ی جیهانی ئایدیاکانه‌، به‌له‌دایکبوونی له‌گه‌ڵ جه‌سته‌دا یه‌کی گرتوه‌ و راستیه‌کانی بیرچووه‌ته‌وه‌، که‌واته‌ ئه‌و زانینه‌ فیتري و زگماکیه‌ ئیستا بیرکه‌وته‌وه‌ی جیهانی ئایدیاکانه‌ که جیهانیکی حه‌قیقی و راسته‌قینه‌یه‌.

له‌به‌رانه‌ر ئاراسته‌ی فیتريدا ئاراسته‌ی ئیکتیسابی هه‌یه‌، واته‌ زانین و مه‌عریفه‌ شتیکی به‌ده‌سته‌تاتوه‌ نه‌ک پێشوه‌خته‌ و فیتري و به‌دیهي، ئه‌مه‌ش له‌سه‌رده‌می یۆناندا ئه‌رستۆ رێبه‌رایه‌تی کردوه‌.

که‌واته‌ ئاراسته‌ی فیتري، ئه‌فلاتوون رێبه‌رایه‌تی کردوه‌ له‌ سه‌رده‌می یۆناندا. ئاراسته‌ی ئیکتیسابی و به‌ده‌سته‌تاتوو و ئه‌زموونی و هه‌سته‌وه‌ری، ئه‌رستۆ رێبه‌رایه‌تی کردوه‌.

دواتر زانایانی ئیسلام و فه‌یله‌سووفان له‌ژێر رۆشنایی قورئان و سوننه‌دا هه‌مان رایان هه‌بووه‌ که مه‌عریفه‌ به‌شیکی فیتريیه‌، چونکه‌ پێیان وابوو ناسینی خودا و بنه‌ما گشتیه‌ ئه‌خلاقییه‌کان فیتري و زگماکین، که‌واته‌ ئه‌وه‌ش رێک ئه‌و زانینه‌ پێشوه‌خته‌یه‌ که ئه‌فلاتوون و فه‌یلوسه‌فه‌ عه‌قلانییه‌کان باوه‌ریان پێی بوو، له‌ فه‌یله‌سووفه‌ موسلمانه‌کان که به‌ زه‌قی باسیان کردوه‌ ئیمامی غه‌زالی و ئیبن سینا، غه‌یری ئه‌مانیش هه‌ن، به‌لام له‌ناو مه‌یدانه‌ فه‌لسه‌فیه‌یه‌که‌دا ئه‌وان زه‌قن له‌و باسه‌دا.

له‌به‌رانه‌ر ئاراسته‌ی فیتريدا ئاراسته‌ی ئیکتیسابیشمان هه‌یه‌ که ئیخوان سه‌فایه‌، ئه‌وانیش وه‌ک ئه‌رستۆ پێیان وایه‌ مه‌عریفه‌ ئیکتیسابییه‌ و له‌ ئه‌زموون و هه‌سته‌کانه‌وه‌ به‌ده‌ست دێت.

دواتر له‌سه‌رده‌می نوێدا دیکارت هات و وه‌ک رێبه‌ری قوتابخانه‌ی عه‌قلانییه‌ت له‌ سه‌رده‌می نوێدا

هه‌مان بۆچوونی خسته‌پروو، چونکه ئه‌میش وه‌ک ئه‌فلاتوون رێبه‌ری وه‌لامگۆی گومانگه‌راکان بوو، هه‌مان بۆچوونیشی هه‌بوو ده‌رباره‌ی بوونی خودا و پێی وابوو فیترییه و چینه‌راوه له ناخیدا وه‌ک له باسه‌کانی پێشودا باسمان کرد.

بهنه‌مای ئه‌فکار و بیرکردنه‌وه‌کان له‌لای دیکارت سێ جوهره‌:

۱. ئه‌فکاره‌ ناروونه‌کان (أفکار غامضة)

ئه‌فکاره‌ ناروونه‌کان (أفکار غامضة) بریتین له‌و ئه‌فکارانه‌ی که له مه‌وجود و شته‌ ده‌ره‌کییه‌ ماددییه‌کان و هه‌سته‌وه‌ره‌کانه‌وه به‌ده‌ست دێن، بۆنموونه‌ په‌نگ و ده‌نگ و ساردی و گه‌رمی و ...، ئه‌م جوهره‌ ئه‌فکار و بیرانه‌ جیی متمانه و ئیعتیار نیین، چونکه سه‌رچاوه‌که‌یان هه‌سته‌کانن و هه‌سته‌کانیش زۆر جار هه‌له‌ ده‌کهن و به‌هه‌له‌ماندا ده‌بن، که‌واته‌ ناگریت وه‌ک سه‌رچاوه‌ی مه‌عریفه و زانیان سه‌یریان بکه‌ین.

۲. ئه‌فکاره‌ داھینه‌راوه‌کان (أفکار مختلقة)

ئه‌فکاره‌ داھینه‌راوه‌کان (أفکار مختلقة) ئه‌و ئه‌فکار و بیرانه‌ن که خه‌یاڵ دروستیان ده‌کهن، بۆنموونه‌ بزنیکی بالدار، ده‌ریایه‌ک جیوه، یان ...، ئه‌م جوهره ئه‌فکار و بیرانه‌ش هه‌یج به‌هایه‌کیان نییه، چونکه له‌بنه‌په‌ته‌وه بوونیان نییه.

۳. ئه‌فکاری فیتری و زگماکی (أفکار فطرية)

ئه‌فکاری فیتری و زگماکی (أفکار فطرية) بریتین له‌و ئه‌فکارانه‌ی که به‌دییه‌ی و زگماکی و پێشوه‌خته‌ن و له‌هه‌سته‌کان و هه‌سته‌وه‌ره‌کان و مادده‌ و ئه‌زمونه‌وه به‌ده‌ست نه‌هاتوون. ئه‌م ئه‌فکارانه‌ لای دیکارت ئه‌فکاری پروون و بێ گریوگۆلن، چونکه سه‌رچاوه‌که‌یان خودایه‌ و خودا چاندوونی له‌ناخی مرۆڤدا و قابیلی فیل و هه‌له‌تاندن نین، چونکه خودا پاکه له‌و شتانه، که‌واته ئه‌وه‌ی له‌ویشه‌وه

سەرچاوهی گرتبێت، هەر وایه.^(۱)

دوای دیکارت ههریهک له سپینۆزا (۱۶۷۷م) و مالبرانش (۱۷۱۵م) و لایبنیتز (۱۷۱۶م) هه‌مان رایان هه‌بوو.

به‌لام وه‌ک دواتریش باسی ده‌که‌ین ئاراسته‌ی ئەزموونگه‌راییش له‌سه‌ده‌ی نوێدا هه‌بوو، وه‌ک جۆن لۆک و دێفید هیوم و ...

که‌واته‌ قوتابخانه‌ی عه‌قلگه‌را له‌باره‌ی سەرچاوه‌ی مه‌عریفه‌ پێی وایه‌ تاکه‌ سەرچاوه‌ بۆ مه‌عریفه‌ و به‌ده‌سته‌ینانی زانین بریتییه‌ له‌ عه‌قل و به‌س، دوور له‌ هه‌سته‌وه‌ره‌کان و ئەزموون و ...، واته‌ عه‌قل به‌ته‌نیا له‌ توانایدا به‌ گات به‌ مه‌عریفه‌ی یه‌قینی، ئەم رێباز و قوتابخانه‌یه‌ش که‌ بنه‌ماکه‌ی عه‌قل و عه‌قلگه‌راییه‌ پێی ده‌وتریت ئایدیالیزم و میسالی (مثالی)، له‌به‌رانه‌یه‌شدا ئاراسته‌ و قوتابخانه‌ی ماددی و ئەزموونگه‌راییه‌ هه‌یه‌ که‌ پێی ده‌وتریت «ماتریالیزم».

ئەم دوو قوتابخانه‌یه‌ ریشه‌که‌یان به‌ شیوه‌یه‌کی دیار و مه‌نه‌جی ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ ئەفلاتوون و ئەرستۆ، یه‌که‌میان میسالی و دوومیان ماتریالیزمی.

دواتر له‌ هه‌موو سهرده‌مه‌کاندا ئەم دوو قوتابخانه‌ و ته‌وژم و ئاراسته‌یه‌ بوونیان هه‌بووه‌ تا ده‌گاته‌ ئەمڕۆ.

قوتابخانه‌ و رێبازی ئەزمونگه‌رای هه‌ستگه‌را

دوای ئەوه‌ی ئەفلاتوون و دیکارت و هاوشیوه‌کانیان باوه‌ریان به‌ هه‌سته‌کان نه‌کرد و به‌ سەرچاوه‌ی مه‌عریفه‌یان نه‌ده‌زانی و پێیان وابوو ئەوه‌ی له‌ هه‌سته‌کانه‌وه‌ وهرده‌گیردرێت گوماناوییه‌ و جێی متمانه‌ی نییه‌ ...، قوتابخانه‌ی ئەزمونگه‌رای

(۱) التأمّلات فی الفلسفة الأولى، دیکارت، ل ۱۳۷ - ۱۳۸.

هەستگەرا ھاتوو، ھەست و ئەزموون و ماددەى کردە سەرچاوەى سەرھەكى مەعریفە و زانین و پێى واىە ناگونجیت ھىچ جۆرە بۆچوون و فەكرێك دروست ببیت بەبێ ھەست و ھەستەوەرەكان و ئەزموون، ھەربۆیە ئەوێ ھەستى نەما زانین و زانستیشى نامینیت، لەلای ھەستگەراكەن ھەموو ئەفكارەكان بەرھەمى ھەستەكانن، ئەو ئەزموونى ھەستییە وینەى ھەموو شتەكان لە زین و عەقڵدا دەكیشیت بۆ جیھانى دەرەكى، كەواتە عەقڵ رەنگدانەوێ ماددە و ھەست و ئەزموونە بەپێچەوانەى قوتابخانەى عەقڵگەرا.

ریشەى ئەم قوتابخانەى بەشتیویەكى گشتى دەگەرێتەو بۆ ئەرستۆ، كە وتى: "ئەگەر ئیمە ھەستەكان لەدەست بدەین، ئەو بەدلتیایییەو زانین لەدەست دەدەین"^(۱).

بەلام دەبێ ئاگادارى ئەو بێن كە ئەم قوتابخانەى جۆر و ئاراستەى جیاوازی تێداى، ھەبە بەرھەمى ماددى و ئەزموونگەرایە، ھەشە بەم ئەندازەى نییە، واتە ھەیانە زیاتر پۆلى عەقڵ دەبینیت، ھەشیانە بەرھەمى پۆلى عەقڵ بەلادەنیت و تەنیا وەك خزمەتكارێكى ھەستەكان دەبینیت.

بۆنموونە خودى ئەرستۆ كە ئەم قسەى دەكات مەبەستى ئەو نییە ھەست و ئەزموون ھەموو شتێكە، نەخیر، ھەربۆیە لەلای ئەرستۆ بەلگە عەقڵیە بەدیھییەكان بەرھەمى ھەستەكان نیین، بەلكوو بەرھەمى خودى عەقڵن. كەواتە ئەرستۆ ھەستگەرایەكى رەھا نییە، بەلام ریشەى ھەستگەرایى دەگەرێتەو بۆ ئەو^(۲)، پاشان ئەم قوتابخانەى بەئەندازەى جیاواز لە ھەست و ئەزموون و ماددەدا پۆچوون و تاگەیشە بە ماددیە رەھاكان، كە غەیری ماددە باوەریان بە ھىچ شتێكى تر نییە و پێیان واىە عەقڵ كاغەزێكى سپییە و ھەست

(۱) منطق أرسطو، تحقیق: عبدالرحمن بدوي، ل ۲ / ۳۸۵.

(۲) موقف ابن تیمیة من المعرفة القبلية وشیء من آثاره الفلسفية، يوسف سمیرین، ل ۱۲.

و ئەزموون نەخشەى لەسەر دەكىشیت و عەقل و فیتەرت هیچ رۆلێکیان نییه و ئەوەى هەیه ماددە و ئەزموون و هەستەکان و بەس.

قوتابخانەى ئەزمونگەرا بە شیوەیەک لەشیوەکان بەدریژایی فکر و فەلسەفە بوونی هەبوو، ئەوەتا ئیخوانو سەفاش لە میژووی ئىسلامیدا هەمان رای ئەرستۆیان هەبوو، ئەم قوتابخانەیهگەشەى کرد تا لەسەردەمى نویدا بەشیوەى تیۆریایەک هاتە مەیدان لەسەر دەستى کۆمەڵە فەیلەسووفیک، دیارترینیان جۆن لۆک (۱۷۰۴م) و دیشید هیۆم (۱۷۷۶م)، جۆن لۆک بە دامەزرێنەرى راستهقینهى قوتابخانهى ئەزمونگهراى ههستگهرا دادهنریت، چونکه یهكهم كهس بوو تووژینهوهیهكى تایبەت لەسەر تیۆریای مەعریفە بنووسیت، بە ناوی «وتاریک لەسەر عەقلى مرۆف» لەویدا جۆن لۆک وەلامى دیکارتى دایهوه دەربارەى بیرۆکە فیتەرى و زگماکی و پیشووەختەکان و پێی وابوو بەهیچ شیوەیەک مرۆف زانیاری پیشووەختەى نییه و هەموو زانیارییهکان لە هەستەکانهوه وەردهگریت و عەقلى وهك پەرەیهكى سپی وایه و هیچی لەسەر نییه و هەستەکان نەخشەى لەسەر دەكىشن و زانیارییهکانى بۆ دەنێرن.

دواى جۆن لۆک دیشید هیۆم هات و هەمان فەلسەفەى هەستگهراى بیاتنا و دوو پەرتووکی نووسى بە ناوهکانى «وتاریک دەربارەى سروشتى مرۆف» و «تووژینهوه دەربارەى زیهنى مرۆف»، ئەویش هەمان رای هەبوو و پێی وابوو بۆ راستى هەر بیر و فکریک دەبێ بگهڕینهوه بۆ هەستەکان، چونکه سەرچاوهى سەرەکی مەعریفە بریتییه لە هەستەکان، ئەوه هەستەکانى بیرۆکهکان دروست دهکەن، کهواته بۆ راستیان دهبیت بگهڕێنهوه بۆ ئەزموون و هەستەکان و بەههوه بیانیتوین.

قوتابخانەی هەستگەرا لە لای جۆن لۆک

جۆن لۆک لە پەرتووکە کەیدا «وتاریک لە سەر عەقڵی مرۆف» وەلامی دیکارت دەداتەو و نکۆلی لە زانیی پێشوەختە و فیتری دەکات، پێی وایە هەموو زانیارییەکانی ئێمە لە ئەزموون و هەستەکانەو سەرچاوەیان گرتوو، عەقڵیش پەرەیهکی سپیە و هەستەکان زانیاری تێدا دەنەخشێنن، بەلگەش بە مرۆفە سەرەتاییەکانی مرۆفایەتی و مندال دەهێنێتەو، کە هیچ بنەمایەکی فیتری عەقڵی لە لایان بوونی نییە^(۱).

لەبەشی دووهمی پەرتووکە کەیدا سەرچاوەی بیرۆکە و ئەفکارەکان دەگەرێنێتەو بۆ دوو سەرچاوە:

۱. هەستکردنی راستەوخۆ: بۆنموونە کاتیکی پرتەقاییک لەبەرانبەرته تۆ پەنگ و شیو و بۆنەکە بەتەواوی هەست پێدەکە، پاش ئەم هەستکردنە، راستەوخۆ دەگوازرێتەو بۆ عەقڵ، کەواتە عەقڵ پەنگدانەوی هەستەکان بوو.

۲. تێپامانی باتینی و ناوەکی: وەک وێناکردن و بیرکردنەو و بیرکەوتنەو، ئەمەشیان بەهەمان شیو سەرچاوەکە هەستەکان و بەبێ ئەو بوونیان نابێت و هەمووی پەنگدانەو و بەرهەمی هەستەکانە.

کەواتە عەقڵ لای جۆن لۆک کارتێکراوە نەک کارکەر، واتە ناتوانێت هیچ بیرۆکەیهک گەڵاڵە بکات بەبێ وەرگرتنی لە هەستەکانەو.

جۆرهکانی مەعریفە لای جۆن لۆک

۱. مەعریفە حەدسی و بۆهاتوو: مەبەست لێی ئەو مەعریفە بەدییهی بەلگەنەویستەنەو کە لە خودی خۆیاندا زۆر روون، واتە ئەوەندە روون عەقڵ

(۱) تاریخ الفلسفة الغربية، رسل، ل ۱۷۸.

راسته‌وخۆ دەرکیان دەکات بەبێ پەنابردنەبەر هیچ بەلگەیەک.

۲. **مەعریفە‌ی بورهانی بەلگە‌یی:** مەبەست لێی ئەو مەعریفە‌یە کە بۆ گە‌یشتن پێی پێویستی بە بەلگە‌هێنانە‌وه یان بیرۆکە و ئەفکاری دیکە هە‌یه.

۳. **مەعریفە‌ی هە‌ستی:** ئەو مەعریفە‌یە یان پشت بە هە‌سته‌کان دە‌بە‌ستێت.

هە‌ربۆ‌یه دە‌لێت: مەعریفە بە‌خودی خۆمان مەعریفە‌یە‌کی حە‌دسیه، مەعریفە بە‌بوونی خودا مەعریفە‌یە‌کی بورهانی و بەلگە‌ییه، مەعریفە بە‌و شتانه‌ی بە‌لای هە‌ستکردنە‌وه‌ن مەعریفە‌یە‌کی هە‌ستییه.

لێ‌روه‌و بۆمان دەر‌ده‌که‌وێت کە داننانی جۆن لۆک بە مەعریفە‌ی حە‌دسی داننانه بە‌عقل و تواناکانی بە‌لام لە سنووریکی دیاریکراودا، کە‌واته جۆن لۆکیش بە‌ته‌واوی و بە‌ره‌هایی پۆلی عە‌قلی بە‌لاوه‌ نه‌ناوه و بە‌جۆریک لە‌جۆره‌کان پۆلی پێ‌داوه، هە‌رئە‌وه‌ش بوو وای لە‌بیرتراند راسل کرد پێی وابێت جۆن لۆن دژیه‌کی هە‌یه لە‌بیر و ته‌کانیدا، چونکە سەر‌ه‌تا هە‌موو مەعریفە‌یە‌ک دە‌گەرێنێتە‌وه بۆ هە‌سته‌کان، بە‌لام دوا‌یی دێت دان بە مەعریفە‌ی حە‌دسیدا دە‌نێت، کە‌ دیاره ئێمه‌ بە‌رای راسل دژیه‌کییه‌کی ته‌واوه^(۱).

کە‌واته هە‌ستگه‌رایێ جۆن لۆک لە‌هی ئەرستۆ خە‌ستتر بوو، بە‌لام هێشتا نه‌گە‌یشتۆته‌ لوتکه، دوا‌یی لە‌سەر دە‌ستی ده‌یفید هێومدا گە‌یشتە‌ لوتکه و هە‌ستگه‌راییه‌کی ره‌ها و ته‌واو هاته‌ کایه‌وه.

قوتابخانه‌ی ئە‌زمونگه‌رای هە‌ستگه‌را له‌لای دێفید هیوم

دێفید هیوم (۱۷۷۱ م) بە‌گرنگترین سە‌مبول و رێ‌به‌ری قوتابخانه‌ی ئە‌زمونگه‌رای هە‌ستگه‌را داده‌نرێت، چونکە ئە‌وه‌ی فە‌یله‌سووفه هە‌ستگه‌راکانی

(۱) تاریخ الفلسفة الغربية، رسل، ل ۱۸۱.

پیش خۆی نهیانوت ئەو وتی، ئەو بۆشایی و کەلێنە غەیرە ئەزموونیە هەستگەرایییە مابوووە لە سەردەمی جۆن لۆک ئەویشی پرکردەو، هەبۆیە قوتابخانەى هەستگەرای ئەزموونگەرا لەسەر دەستی هیۆم گەیشتە لوتکە و هەر بۆشاییەکی میتافیزیکی مابیتەو نەیهیشت و دايمالی لە هەموو جۆرە مەعریفەيەکی ناھەستی و نائەزموونی.

بەلگەى سەرەکیى لەلای هیۆم بریتیە لەوەى کە سەرچاوەى سەرەکی مەعریفە ئەزموون و هەستەکانن، هەرکەسێک هەستەکان لەدەست بدات، ئەو بەدەنیاییەو فکریش لەدەست دەدات و ناتوانیت وینای شتەکان بکات. ئەزموونگەرایى و هەستگەرایى هیۆم گەیشتە رادەيەک یاسا ھۆکاری (السببية) پەتکاتەو، بەبەلگەى ئەوەى ئەم یاسا هەستپیکراو نییە، بۆنموونە کاتیک دەبینی تۆپیک دەجوولیت و بەر تۆپیکى تر دەکەوێت و ئەویش دەجوولینیت، لە تێروانیى هیۆم ئەم پرووداوە هەر ئەوەندەيە کە تۆپیک جوولاًو و بەر تۆپیکى دیکە کەوتوو و جوولاندوویەتى، کەواتە لێردا (بە تێروانیى هیۆم) هیچ شتیکی ئەزموونی هەستپیکراومان نەبینی بە ناوی ھۆکارەکی (السببية) بەلکوو تەنیا دوو جوولەى يەک لەدواى يەکەمان بینی، بەم پێیەى هیۆم یاسای ھۆکارەکی تەنیا شتیکی زیھنییە و مێشک دروستی دەکات، ئەگەرنا لەواقیعدا هیچ بنەمایەکی نییە، چونکە ئەزموونکراوى هەستپیکراو نییە.

دواى هیۆم فەیلەسووفى نەمساوى (ئەرنست ماخ) (۱۹۱۶ م) هەمان رای هەبوو و یاسای ھۆکارەکی پەتکردەو، بەلگەکەى ئەوەبوو لەژێر ئەزمووندا جێى نابیتەو.

دواى ئەمانە «ئەنگلز» لە پەرتووکی «دژی دۆھرنگ» و «لینین» لە پەرتووکی «ماددیگەرایى و قوتابخانەى ئەزموونگەرای پەخنەيى» وەلامى دانەو^(۱).

(۱) الموسوعة الفلسفية، وضع لجنة من العلماء والأكاديميين السوفياتيين، بإشراف روزنتال ويودين، ل ۴۲۷ - ۴۲۸.

لەسەدەى بیست قوتابخانەى پۆزەتیشیزمى لۆژیکى (وەزعی مەنطیقى) هاتە مەیدان، کە درێژکراوەى ئەزموونگەرایى هیۆم بوو، یەكەم دەرکەوتنیشى لەسەر دەستى «موریتس شلیک» (۱۹۳۶ م) کە سەرپەرشتى کۆبوونەوێى فێنای کرد لەسالى (۱۹۲۹ م) لە دیارترین ئەندامەکانیشى «کارناپ» (۱۹۷۰ م) و «کۆرت گۆدل» (۱۹۷۸ م)، ئەمانە بنەمای (هاتنەجێ) (تحقق) یان دانا، کە پوختەى ئەمەبوو: هەر بیرۆکە و وتە و ... نەتوانین بە ئەزموون و هەست بيسەلمینین، ئەو شتیکى پڕوپوچە و هیچ ئیعتیباریکى بۆ ناکرێت، ئەوێ مانادار بێت دەبێت بە ئەزموون بسەلمینرێت، ئەگەرنا بوونی نییە^(۱).

قوتابخانە و ڕیپازى پەخنەگەرا

دواى ئەوێ فەلسەفە دوو قوتابخانەى سەرەکی بەخۆیەو بونی، ئەوانیش عەقڵگەرا و هەستگەرا، قوتابخانەى تریش هاتە مەیدانەو بە ناوی «پەخنەگەرا»، ئەم قوتابخانەى ویستی عەقڵ و هەست بەیەكەو کۆبکاتەو و هیچیان پشتگوێ نەخات، ویستی ئەو دژیهکییەكەى کە لەنێوان هەست و عەقڵدا دروستکراو نەیهێلێت و تێکی بشکێنێت، کەواتە پەخنەکانى ئاراستەى هەردوو قوتابخانەى (عەقڵگەرا و هەستگەرا) کرد.

دیارترین فەیلسووف کە کارى گەورەى لەسەر کرد، ئیمانویل کانت (۱۸۰۴ م) بوو، کانت لەسەرەتادا فەیلەسووفیکى عەقڵگەرا بوو، کاریگەر بوو بە «بلینتز» و «فۆلف»، پاشان لە سالى (۱۷۶۵م) کاریگەر بوو بە قوتابخانەى ئەزموونگەرا، لەپاش ئەم قۆناغەش قۆناغیکى نوێى دەستپێکرد بە ناوی پەخنەگەرایى، ئەمەشى لە سالى (۱۷۷۰) بەدواو بوو، هەر لەم قۆناغەشدا بوو، پەرتووکە

(۱) مشکلات الفلسفة، ماهر عبد القادر محمد علي، ل ۱۱۲.

بەناوبانگە کە ی نووسی بە ناوی «رەخنە لە عەقڵی پەتی»^(۱).

پوختە ی فەلسەفە ی کانت ئەوەیە کە: مەعریفە لە ئەزموونکردنەو بەیدانابێت، بە لککوو لە گەل ئەزموونکردنەو دەست پێدەکات، ئەم زانیاریانە ی لە ئەزموون و هەستەو دین، پێویستیان بە رێکخەر و قالب و چوارچۆیە ک هەیه بۆ ئەو ی لەخۆیان بگریت، ئەم چوارچۆیە و قالبانەش بریتین لە بنەما عەقڵیە بە دیهیە گشتییە زگماکیە پێشەکیەکان، واتە ئەم بنەمایانە لە فیتەرەتەو هەن و بە دیهی و بە لگەنەویستن، کەواتە ئەو مەعریفانە ی لەرپی ئەزموونەو دین، دەبێت بەم یاسا عەقڵیە گشتیانە رێکبخرین، کەواتە کۆکردنەو ی عەقل و ئەزموون، نەو ک یەکیان بەتەنیا^(۲).

کەواتە ئەمە پێچەوانە ی قوتابخانە ی عەقڵگەرایی «ئەفلاتوون و دیکارت و ...» و ئەزموونگەرایی «ئەرستۆ و جۆن لۆک و دێقید هیۆم» بوو.

نموونەیه ک بۆ کۆکردنەو ی هەست و عەقل لای کانت: پرتەقالێک لە بەردەممان بێت، بە چەند هەستێک دەتوانین هەستی پێیکەین، بە دەست دەتوانین دەستی لێدەین و هەست بە توێکڵە کە ی بکەین، بە چاویش رەنگە کە یی و شیوە کە ی دەبینین، بە لوتیش بۆنی دەکەین و بە زمانیش تام، هەموو ئەمانە بە تێکەلی و پەرتەوازییەو دەچنە ناو مێشک و پێویستیان بە لێکدانەو و جیاکاری و کۆکردنەو هەیه، هیۆم پێی وایە ئەم کۆکردنەو و لێکدانەو و گرێدانە ی مێشک بۆ هەموو بەشەکانی خودکارییە و راستەوخۆ وێنە ی پرتەقالە لە مێشکدا دروست دەبێت، بە لām کانت پێی وایە ئەو لێکدانەو و گرێدانەو عەقل دەیکات، کەواتە هەم هەست و هەم عەقل وێنە ی پرتەقالە کە ی لە مێشکماندا دروستکرد، چونکە تەنیا بۆن یان رەنگ یان

(۱) تاریخ الفلسفة، فردریک کوبلستون، ۶/۲۶۲.

(۲) نقد العقل المحض، ایمانوئل کانت، ل ۵۳.

شیوە یان تام ناتوانیت ئەم وێنەیە لە مێشکدا دروستبکات، ئەوە عەقل دیتە مەیدان و وێنەی ئەم پرتهقالە دروستدەکات و هەستەکان لێک گریڤدەدات.

لێرەو هەبۆمان دەرکەوت کە کانت نە هەستگەرایە نە عەقڵگەرا، بەلکەو هەردووکیانە بەیەکەو و پەخنە لە هەردوو ئاراستە کە هەیە.

قوتابخانە و رێبازی پراگماتیزم

پراگماتیزم ناوی رێبازیکی فەلسەفەییە کە لە ئەمریکا سەرپهه‌لداوه، ناوه‌که یه‌که‌مجار «چارلس پیتر» (۱۹۱۳م) به‌کارپه‌یناوه و بناغه‌ی فەلسەفە‌که‌ی داپشتوو، وتاریکیشی نووسی به‌ ناوی «چۆن وابکه‌ین هزر و ئەفکار و بیروکه‌کانمان پروون بن؟»، له‌دوایدا له‌لایهن «وليام جه‌یمس» (۱۹۱۰ م) کراوه به‌ ناوێشانی ئەم رێبازه، «چۆن دیوی» ییش پۆلی باشی هه‌بووه له‌ دامه‌زراندنی.

وشه‌که له‌ پراگما (PRAGMA) وه‌رگیراوه، که‌ خۆی یۆنانیی و لاتینییه و به‌واتای کار دیت، بۆیه‌ مرۆقی پراگماتی به‌ که‌سیک ده‌وتریت که‌ سه‌رگه‌رمی گه‌ران بێت به‌دوای سوودبه‌خشا و خه‌ریکی کار و کارکردن بێت و که‌سیکی کرده‌یی و کرده‌کی بێت.

پوخته‌ی فەلسەفە‌ی پراگماتیزم: هه‌موو پراگماتییه‌کان کۆکن له‌سه‌ر ئەوه‌ی که‌ پێوه‌ری راسته‌قینه‌ بۆ دیاریکردنی حه‌قیقه‌ت بریتییه له‌و به‌رووبووم و کاریگه‌ریانه‌ی له‌دوايه‌وه‌ په‌یدا ده‌بێت، راستی هه‌موو بیروکه‌ و ئەفکاره‌کانیش به‌و سووده‌ ده‌پۆریت که‌ لێیه‌وه‌ په‌یدا ده‌بێت، واته‌ سوود و قازانج سه‌نته‌رن، له‌م پرووه‌وه‌ هاوپایه‌ له‌گه‌ڵ ته‌وژمی ئەزموونگه‌را که‌ به‌س پشتی به‌ ئەزموون و هه‌ست و واقع ده‌به‌ست و به‌س، ئەزموونگه‌را مه‌عریفه‌ ده‌گه‌رێتته‌وه‌ بۆ ریشه‌که‌ی که‌ لێیه‌وه‌ په‌یدا بووه، واته‌ ده‌گه‌رێتته‌وه‌ بۆ دواوه، به‌لام پراگماتیزم

وانییە، سەیری بەروبووم و ئەنجام و کاریگەری و سوودی ئەفکارەکان دەکات، واتە چیان لێ پەیدا دەبێت و سوود و کاریگەرییان چییە، کەواتە پراگماتیزم کاری بە هیچ شتیکی ئەفکار و مەعریفە نییە، چۆنە و چۆن بوو و ...، کاری بەوێه بەروبووم و ئەنجام و سوودەکە ی چییە^(۱).

بەلام جۆن دیوی شیوەیەکی تێرمان لە پراگماتیزم نیشان دەدات، کە پێی دەوترێت (الذرائعیة) (الادائیة) واتە ئامراز، کەواتە بەم پێیە مەعریفە تەنیا ئامرازە بۆ ئیش و کار و بەس، بیر بیرۆکە و فکری راست ئەویە کە دەتبات بەرەو چارەسەرکردنی کێشەکان^(۲).

قوتابخانە و پێبازی سۆفیگەری و هەدسی و پۆچی

سەرچاوەی مەعریفە لەلای قوتابخانەی هەدس و سۆفیزمەوێ جیاوازه لە قوتابخانەکانی تر، چونکە وەک لەپێشودا باسمان کرد، قوتابخانەی عەقڵگەر پشت بە عەقڵ دەبەستێت، قوتابخانەی هەستگەرای ئەزمونگەر پشت بە هەست و ئەزموون دەبەستێت، قوتابخانەی پەخنەگەر پشت بە هەردووکیان دەبەستێت، بەلام قوتابخانەی سۆفیزمی هەدسی پۆچی سەرچاوەی مەعریفەکە ی جیاوازه، چونکە پشت بە هەدس و کەشف و ئیلهام دەبەستێت. هەدس (سوسە) بریتییه لە خێراچوونی زین و مێشک بەرەو ئەنجامەکان. کەشفیش واتە شارەزابوون و بەئاگابوون لەو شتانەی لەپشت پەردەوێ، لە مانا پەنھانەکان و کاروبارە راستەقینەکان. ئیلهامیش واتە خزانە ناو دل و دەروون بەشیوەی هەلڕژان و فەیس، یان ئەو زانیارییە کە دەخرێتە دل و دەروون.

واتە زانین و مەعریفە هیچ ھۆکاریکی یەقینی نییە وەک عەقڵ و هەستەکان

(۱) البراجماتية، ولیم جیمس، ل ۷۶.

(۲) مدخل جدید إلى الفلسفة، عبد الرحمن بدوي، ل ۱۴۸.

و ئەزموون، ئەوەی بەسەرچاوە دادەنرێت بریتییه لەوەی کە دەخریته ناو دڵ و مێشکەوه بەبێ هیچ پێشەکی و هۆکارێک، بەبێ بەلگەهێناوه و عەقڵکاری، هەست و عەقڵیش بەسەرچاوە دانانرێن.

حالەتی کەشف و ئیلهام و هەدس شتانێکن بەبێ هەول و کۆشش نایەنەجێ، پێویستییان بە هەول و کۆشش و پالتفتەیی دڵ و دەروون هەیە، دەبێت چەندان پلە بپرێت ئینجا دەتوانیت بگات بەم پلانە. کەواتە هەدس واتە سافی و پروونی عەقڵ و دڵ و دەروون، بە شیوەیەک کەسە کە راستەوخۆ و زۆر بەخێرای و بەکەمترین کات دەگات بە مەعریفەکە، هەدسیش لەکەسیکەوه بۆ کەسیکی تر دەگۆرێت، هەیه هەدسی هەر نییه (ئەوه کەسیکی دەبەنگ و گێژە) هەیه هەدسی لە هەندێک شت هەیه و لە هەندێکی دیکەدا نییهتی، هەیشە لە هەموو شتێکدا هەیهتی، ئینجا خێرای هەدسیش لە کەسیکەوه بۆ کەسیکی دیکە دەگۆرێت.

ئیمامی غەزالی ئاماژە بۆ چەند خالی گەرم دەکات لەبارەی هەدسەوه.

۱. هەدس بۆ کەسیک پەیدانابێت کە تەواو تەواو بێ پەيوەندییه لەگەڵیدا، بەلکوو دەبێت ئەم کەسە گرنگیپێدانی هەبێت بۆ ئەم بابەتە. بۆنموونە کەسیک بوارەکە یاری تیۆری و نەزەری بێت، ناکرێت هەدسی هەبێت لە بابەتە زانستی و ئەزموونییهکانی وەک فیزیا و کیمیا و ...

۲. هەدس لەگەڵ ئەوەی مەعریفەیهکی یەقینییه، بەلام یەقینییهکە زیاتر لەلای ئەو کەسەیه کە خاوەنی هەدسە و ئەزموون و مومارەسەیه لەگەڵیدا هەیه، لەلای ئەو یەقینی هەدس زیاترە لە یەقینی ئیستدلال و بەلگەهێناوه، بەلام لەلای ئەو کەسانە ی ئەزموون و مومارەسیان لەگەڵ هەدسدا نییه، ئەو یەقینە دەرناکەوێت و بوونی نییه یان کەمە^(۱).

(۱) مقدمة الفلسفة الإسلامية، د. عمر التوتی الشیبانی، ل ۱۵۰.

جیاوازی لە نێوان هەدس و ئیلهامیشدا هەیە، چونکە هەدس واتە سافی و تیزى و پاکی و خێرایى زیهن، بەلام ئیلهام مەعریفەیهک نیه له ئەنجامی زیهنه وه بێت، بەلکوو مەعریفەیهکی ویجدانی قەلبی باتینییه که له سهرووی مرۆقه وه دیت و چەندان پۆشووینی خۆی هەیە و بەئاسانی بە دەست نایەت، کهواتە هەدس له زاتی مرۆقه وه هەلده قوولیت و زادهی زیهنه، بەلام ئیلهام له ده ره وهی مرۆقه وه دیت.

هەدس له فەلسەفەى رۆژئاوا نزیکه له هەدسى فکر و فەلسەى ئىسلامى، چونکە ئەوانیش دەلێن: هەدس واتە: مەعریفەیهکە راستەوخۆ دەدریت بە شێوهیهک قابیلی تەحلیل و شیکردنه وه نیه. بەلام ئەوان له کاتی جێبهجێکردندا تیکه لیهک ده کهن له نێوان هەدس و هەستدا، هەربۆیه هەدس لای ئەوان ناروونیهکی تێدایه و دابهشی ده کهن بۆ چەندان جۆر، بۆنموونه: هەدسى هەستهکی، هەدسى عەقلى، هەدسى نهفسانى، ...

پێهەرى ئەم قوتابخانهیه له فەلسەفەى نوێدا فەیلەسووفى فەرەنسى هێنرى بەرجەسۆن (۱۹۴۱ م) بوو، له کاتیکدا هات تەوژمى ماددیگەرى و هەستگەرایى و ئەزموونگەرایى بالى کیشابوو بەسەر زۆربهی شوینەکاندا و زانسته سروشتیهکان به میتۆده ئەزموونگەراییه کهی به تهواوی هه موو شوینیکی تەنیهوو، پاقه ی ماددیش بۆ هه موو دیارده ناماددى و مرۆیهکان ده کرا، هەربۆیه له م کهش و بارودۆخه دا هێنرى بەرجەسۆن هات و وهک په رچه کرداریک دژى ئەو هه موو ماددیگەری و ئەزموونگەراییه وه ستایه وه و ئالای قوتابخانه ی هەدسى و باتینی رۆحی هه لگرتوو و چەندان په رتووکیشى له باره یه وه نووسى، بۆنموونه (منبع الاخلاق والدين) و (بحث في المعطيات المباشرة للوعي) و (التطور المبدع).

قوتابخانەی کەشفی و عیرفانی و تەسەووفی لە فکری ئیسلامیدا

ئەم قوتابخانەیە قوتابخانەیەکی ئالۆز و سەختە و ئەمیش دوو ئاراستەی هەیە:

۱. ئاراستەی کەشفی ئیلهامی سوۆفی عیرفانی

ئەم ئاراستەیە پێی وایە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت). حەقی ڕوونکردۆتەووە و گەیانووویەتی، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت هاوتا بێت لەگەڵ ئەوێ پۆچ و دەروون پێی دەگات، ئەگەر دژ بوەستیتەووە لەگەڵ کەشف، ئەو دەبێت یان تەئویل بکەیت یان بسپێردرێت بە خودا، ڕێگای بەدەستەینانی کەشفیش بریتییە لە جیهادی نەفس و دل دەروون و پاککردنەووە و پالڤتەکردنی. کەشف واتە: واتا و مانا و مەعریفە کە بەبێ بیرکردنەووە و تێڕامان بەدەست دێت، لەرێگەی تەزکیەیی نەفس و دل و دەروون، کە بە چەندان رێگە بەدەست دێت.

۲. ئاراستەی ئیشراقی فەلسەفی:

ئەم ئاراستەیە پشت بە کەشف دەبەستیت بەلام بەلایەنی فەلسەفی و ڕووتکردنەووەی دەروون لە لایەنی ماددی، نەک لەرێی خۆبرسی کردن و ... کەواتە ئەم ئاراستەیە تێکەڵەیهکە لە کەشف و ڕۆحانییەت لەگەڵ عەقل و فەلسەفە، واتە تێکەڵ کردن کەشف و عیرفان بە فەلسەفە.

فارابی و ئیبن سینا ئیبن طوفەیل و سۆهرەوهردی (۵۸۷ ک) ئەم ئاراستەیان تەبەننی کردووە، بەتایبەت سۆهرەوهردی کە بەردی بناغەی دانا و چەسپاندی. بەلگە و پشت پێهەستراو لای ئەم ئاراستەیە بریتییە لە کەشف و فەیزی نورانی کە هەڵدەرژێتە ناو دەرونیانەووە لەرێی دەروون و فەلسەفەووە، وەحی و

دەق سەرچاوەی یەكەم نیین، بەلكوو دەبێت وەحی و دەقەكانیش بەم كەشف و فەیزە نورانییە فەلسەفیانە بپۆرێن.

هەروەها قوتابخانەی حیکمەتی مۆتەعالیەش كە دامەزرێنەرەكەى سەدرەددینی شیرازییە «مەلا سەدرا» كەشف بە سەرچاوەی یەقینی و سەرەكی دەزانیت.

سەرچاوەكانی مەعریفە لە قورئان و فكر و فەلسەفەى ئىسلامیدا

تێروانین و هەلۆیستی ئىسلام دەربارەى سەرچاوەكانی مەعریفە تێروانینیکی میانپەوانە و ناوەندگیرانەیه و لەسەر ئەم سێ كۆلەكەیه وەستاو:

۱. ئىسلام دان بە هەموو ئامراز و سەرچاوەیهك دادەنێت كە مەرۆف بگەیهنێت بە مەعریفە و زانین و زانست و سوودی بۆ مەرۆف و مەرۆقایەتی هەبێت.

۲. ئىسلام هیچ كام لە سەرچاوەكانی مەعریفە پەتناكاتەو، عەقلى عەقلانییەكان و ئەزموون و هەستی ئەزموونگەرا و هەستگەراكان و ئیلهام و حەدسی حەدسگەرا و ئیلهامگەراكان، لە تێروانینی ئىسلامدا هەموویان دانپێدانراون، لەگەڵ ئەمەشدا سەرچاوەیهكی ئیلاهی دیکەى زۆر بەهێز و گەورەشى داناو كە وەحییە.

۳. ئىسلام بۆ هەموو سەرچاوەكان شوێن و بابەتی تایبەت بەخۆیانى بۆ داناو، بۆنموونە هەست و ئەزموونی بۆ ماددیات و هەستپێكراوەكان داناو، عەقلى بۆ ناماددى و پشت ماددە داناو، وەحیشى بۆ بابەتانى سەرووی هەست و ئەزموون و ماددە و عەقل داناو، ئیلهامیشى وەك سەرچاوەیهكی تایبەت داناو بۆ كەسانى كى تايبەت.

خوای گەورە دەربارەى هەرسێ سەرچاوە سەرەكیەكە دەفەرمووێت: ﴿وَجَعَلَ

لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ^(۱).

واتە: خودا دەزگای بینین و بیستن و تیگەیشتنی پێ بەخشیون ...

(الْأَفْئِدَةُ): واتە عەقل و ھیزی تیگەیشتن و بیرکردنەو، کەواتە ئەمە عەقل.

(وَالْأَبْصَارُ): واتە بینین، ئەمەش ھەست و ئەزموون دەگرێتەو، چونکە بینین سەرچاوەی سەرەکی ئەزموون و زانستە.

(السَّمْعُ): واتە بیستن، مەبەست لێی وەحییە، چونکە وەحی لەرێی بیستەو پێمان دەگات و شتێکی سەمعیە.

کەواتە دانی نا بەسێ سەرچاوە سەرەکییە کە: عەقل و ئەزموون (ھەست) و وەحییە، لەگەڵ ئەمانەشدا سەرچاوەیەکی دیکی زۆر گەرم ھەیە کە زۆر زۆر گەرمگە _ بەلام بەداخەو زۆر کەم باسی لێوە دەکرێت _ ئەویش بریتییە لە فیترەت (زگماک)، فیترەت و زگماک پانتاییەکی فراوان و گەرمی ھەیە لە فکری ئیسلامیدا، ئەوەتا پیغمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: «ما من مولود إلا يولد على الفطرة ...»^(۲)، واتە: «ھەموو مەرووفێک لەسەر فیترەتی پاک دروست دەکرێت و لەدایکدەبێت ...

۱. ھەست و ئەزموون

قورئان پێنج ھەستەکانی وەک سەرچاوەیەکی گەرم ھەژمار کردووە و بەردەوام ھانمان دەدات بۆ بەکارھێنانیان لە پێناو بەدەستخستنی مەعریفە و زانین و زانست، نەک ھەر ئەوەندە، بەلکۆو زۆر زەمی ئەوانە دەکات کە بەکاریان ناھێنن، بۆنموونە ﴿وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ لَا يَسْمَعُوا وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ

(۱) [الملك: ۲۳]

(۲) متفق عليه: البخاری ۱۲۹۲، ومسلم: ۶۹۲۶.

وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿١﴾.

«خۆ ئەگەر بانگیان بکهیت بۆ رێبازی هیدایەت، ئەوا (بانگەوازەت) نابێستن (چ جایی ئەوەی یارمەتیشت بدەن)، تۆ دەیانبینیت ئەوان سەیرت دەکەن، لە کاتی کدا کە نابینن.»

قورئان پڕپەتی لە باسکردن و بەکارهێنانی گۆی و چاوی، چونکە دوو سەرچاوەی سەرەکی مەعریفەن و ھەر مەزۆفیک بە جوانی و چاکی بە کاریان نەھێنیت دەبێتە مەزۆفیکی کەر و کویر. خۆی گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا إِن مَّكَّنَّاكُمْ فِيهِ وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَأَبْصَارًا وَأَفْئِدَةً فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ وَلَا أَفْئِدَتُهُمْ مِّنْ شَيْءٍ إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَحَاقَ بِهِم مَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾ (٢).

سوێند بە خوا بەراستی ئێمە دەسەلات و تواناییەکی وامان بەخشی بە قەومی (عاد)، کە بە ئێوەمان نەبەخشیوو، ھەر و ھا ھۆکارە بیستەن و بینین و لێکدانە و ھەشمان پێدا بوون، مخابن ھۆکارەکانی بیستەن و بینین و لێکدانە و سوودی پێنەگەیاندن! ئەمەش لەبەر ئەوە بوو چونکە بە بەلگە و نیشانەکانی خوا بیاوێر بوون و بەرپەچیان دەدا یەو ... ئەو سزایەکی کە گالتهیان پێی دەھات، داوین گیریان بوو، لێی دەرباز نەبوون.

﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ﴾ (٣).

«سوێند بە خوا بێگومان ئێمە زۆر لە پەری و ئادەمیزادمان بۆ دۆزەخ دروست

(١) (الأعراف: ١٩٨)

(٢) (الأحقاف: ٢٦)

(٣) (الأعراف: ١٧٩)

کردوو، ئەوانە دەزگای دلیان هەیه و کەچی حەقی پێ تێناگەن، چاویشیان هەیه کەچی حەقی پێ نابینن، گوێیان هەیه کەچی حەقی پێ نابستن، ئا ئەوانە وەک ئاژەل وان (لە شوێنکەوتنی ئارەزوودا) بەلکوو ئەوانە ویل تریشن، ئا ئەوانە هەر غافل و بێئاگان لە حەق.

﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ﴾^(۱).

«هەر ئەو زاتەیه کە (دەزگای) بیستن و بینین و لێکدانەوهی پێ بەخشیوون، کەچی زۆر کەمتان سوپاسگوزارن.»

کەواتە هەستەکان و ئەزموون پانتایییەکی گەورەیان هەیه لە تێروانی قورئاندا، نەک هەر ئەوەندە، بەلکوو ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە سەرەتای مەعریفە و زانین و سەرچاوهی سەرەکی هەستەکان، ﴿وَاللَّهُ أَخْرَجَكُم مِّن بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾^(۲).

«خواتنەوهی لە سکی دایکتان دەرھێناوە بۆ ئەوهی هیچ شتێک بزانی، ئینجا دەزگای بیستن و بینین و تیگەیشتنی بۆ دابین کردوون، بۆ ئەوهی سوپاسگوزاری بکەن.»

بەلگەیهکی تر بۆ گرینیگیدانی قورئان بە هەستەکان و کردنیان بە سەرچاوهی سەرەکی مەعریفە و زانین، ئەو هەموو هاندانە قورئانە بۆ روانین و بیرکردنەوه و تێڕامان لە دیاردە هەستەکییەکان، بۆنموونە بیرکردنەوه لە مەرۆف و ژياندار و پروووک و دەریا و باران و با و ئەستێرە و ئاسمان و ... هەموو ئەوانە دەکەونە بەر هەستەکان، قورئان بەسەدان ئایەت باسی لێوە کردوون، بەس ئایەتە گەردوونییەکان (۷۵۰) ئایەتن، بۆنموونە:

(۱) [المؤمنون: ۷۸]

(۲) [النحل: ۷۸]

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ﴾
 ﴿وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ
 يَسْمَعُونَ﴾
 ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيَّاحَ مُبَشِّرَاتٍ وَلِيَذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَلِتَجْرِيَ الْأَنْهَارُ
 بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾
 ﴿وَمَا يَسْتَوِ الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ﴾
 ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ﴾

قورئان سروشت و بوون و گەردوونی وەک سەرچاوەی سەرەکی زانین و
 مەعریفە ھەژمار کردووە، ھەربۆیە پریەتی لە ھاندان بۆ تێرمان و وردبوونەو
 لێ، وەک ئەو ئایەتەکانی پابردوو و دەیان و سەدانی تر.

کەواتە بۆمان پوون بۆوە کە ئەزموون و ھەست سەرچاوەن لە تێروانیی
 ئیسلام و قورئاندا، بەلام تاکە سەرچاوە نییە، وەک ماددیگەر و ئەزموونگەر
 و ھەستگەراکان دەلێن، بەلکوو یەکیکە لە سەرچاوەکان، چونکە ھەست و
 ئەزموون بۆ ماددیات و ھەستپێکراوەکانە و سەرچاوەیە بۆ زانین و مەعریفە
 ماددی و ئەزموونی و ھەستیکی وەک زانستەکانی فیزیا و کیمیا و گەردوونناسی
 و زیندەزانی و بایەلۆجی و ... ھتد، کەواتە ھەست بۆ ھەستپێکراوەکانە و یەکیکە
 لە سەرچاوەکان نەک تاکە سەرچاوە، چونکە لە تێروانیی ئیسلامدا نە بوونەو
 و نە مرۆفیش تەنیا ماددی نیین، کەواتە دەبێت سەرچاوەی تریش ھەبێ بۆ
 زانیی ئەودو ماددە، کە عقل و وەحیی. کەواتە ھەستەکان و ئەزموونیش
 سنوورداری و سنوورەکیان بەس ماددیات و ھەستپێکراوەکانە، نەوێک
 ناھەستی و ناماددییەکان و ھەموو شتێک، وەک ھەستگەر و ماددیگەراکان
 دەلێن.

۲. عەقل

وەک باسمان کرد لە بابەتەکانی پېشوو، رۆل و گەرنگی زۆری ھەبە لە قورئاندا، عەقل بە شێوازی ناو لە قورئاندا نەھاتوو، بەلکە (۴۹) جار بە شێوازی کردار ھاتوو، ئەوەش بۆ ئەوەیە کە دەبێت بە کاربەھێنریت، ھەربۆیە ئەگەر قورئان زەمی یەکیەک بکات، دەفەرمویت: عەقل بە کارنەھێنریت و بێرناکەتەو، عەقل بە شێوازی جیاواز زیاتر لە (۳۰۰) جار ھاتوو لە قورئاندا.

لەگەڵ ئەو ھەموو گەرنگیدانە قورئان و ئیسلام بە عەقل، بەلام سنووردارە و سنووری خۆی ھەبە، وەک وتمان ئیسلام نە عەقڵگەرایە نە ماددیگەرا، واتە خۆی کورتەھەڵناھێنریت لە یەکیکیاندا، بۆیە عەقڵیش سنووری خۆی ھەبە، چونکە سەرچاوەی سەرەکی عەقل ھەستەکان، ھەستەکانیش ھەموویان سنووری خۆیان ھەبە، بنین و بیستن و ... تا سنووریک توانایان ھەبە و ملیۆنان و ملیاران شت ھەبە ناتوان ھەستی پێ بکەن، کەوا بە عەقڵیش سنووردارە و پەھا نییە، وەک تاکە سەرچاوەش نییە، چونکە دەبێت لێک بدرێت لەگەڵ ھەست و ئەزموون و ماددە و ھەحی.

۳. ھەحی و ھەوال و نەقلى راست

ھەوال بە درێزایی مێژوو یەکی بوو لە سەرچاوەکانی مەعریفە و زانین، چونکە زۆربەی شتەکان لەم پێیەو گیشتوو و دەگات بە خەلک، بۆنموونە پەرتوو و وینە و نەخشە و خەریتە و ... بۆنموونە وەختی خۆی کە وتراوە ولاتیک ھەبە بە ناوی چین یان روسیا یان ...، کەس نەیبینیو بەچاوی خۆی، بەلام خەلک ئەوندە یاسکردوو و ھەوالی لەبارەو دراوە، بوو بە شتیک کە ئەگەری ناراستبوونی تەواو تەواو لێدامالراوە، کەواتە خەبەر و شاھتیدان و ھەوالی راست سەرچاوەی سەرەکی زۆریک لە مەعریفەکانە، بەتایبەت ئایین و فەلسەفە ئایینیەکان، ھەربۆیە ئەگەر بروانینە پەرتوو کە لەلامییەکان ئەو زۆر

بەر وونی دەبنین لە ژێر ناونیشانی (الخبر الصادق) دا، واتە هەوایی راست، کەواتە زانا موسلمانەکان بە چەندان سەدە پێش فەیلەسووفە رۆژئاواییەکان باسی ئەم بابەتەیان کردوو ...

لە تیروانینی فکری ئیسلامیدا هەوایی جووری زۆرە، هەربۆیە زانستیکی سەر بەخۆ هەیه بە ناوی زانستی فەرموودەناسی، کە ئەمیش دەیان بابەت و زانستی دیکە سەر بەخۆی هەیه، گرنگی تایبەت دەدات بە مەرجی وەرگرتنی هەوایی و فەرموودە و وتە و قسە.

بە شێوەیەکی گشتی هەواییەکانیان دا بەشکردوو بە دوو جووری سەرەکی

۱. **موتەواتیر:** ئەو هەواییە کە خەڵکی زۆر گیراویانەو و مەرج و شەرتەکانی بەتەواوی تێدا، بەشێوەک ئەگەری نارااستبوونی نییه.

۲. **ئاحاد:** ئەو هەواییە کە خەڵکی سنووردار گیراویانەو و ئەگەری نارااستی هەیه. بەلام ئەمەش جووری زۆرە و هەیانە زۆر لە یەقینەو و نزیکە و هەشیانە دوورە.

کەواتە هەوایی و خەبەری راستیش یەکیکە لە سەرچاوەکانی مەعریفە و زانین.

۴. ئیلهام

یەکیکی دیکە لە سەرچاوەکانی مەعریفە لە فکری ئیسلامیدا بریتییە لە ئیلهام، ئیلهام نزیکە لە حەدسەو، بەلام جیاوازیی هەیه، چونکە حەدس واتە سافی و تیزی و پاکی و خێرای زیهن، بەلام ئیلهام مەعریفەیک نییه لە ئەنجامی زیهنەو بێت، بەلکوو مەعریفەیک و بێجانی قەلبی باتینییه کە لەسەر ووی مرقۆقەو دەیت و چەندان رۆشوتینی خۆی هەیه و بەئاسانی بەدەست

نايەت، کەواتە هەدس لە زاتی مەرۆقەووە هەڵدەقوڵێت و زادەى زېھنە، بەلام ئیلهام لەدەرەووەى مەرۆقەووە دێت. بەلام لەوەدا لێک نزیکن کە هەردووکیان راستەوخۆ دین بۆ مەرۆف بەبێ هەول و کۆششی فکری، هەردووکیان بەخێرایى دەتەن بەرەو ئەنجام.

هەلۆیست بەرانبەر ئیلهام راجیایی تێدايه، هەندێ ئێوەندەى بەرز دەکەنەووە دەبیەنە سەرەووی عەقل و نەقلەووە، هەندیکیش هیچ جۆرە سەنگێکی بۆ دانائین، بەلام هەردووکیان هەلەن، هەلۆیستی راست ئێوەیه کە ئیلهام وەرگیراو و سەرچاوەیه بەو مەرجەى دژی عەقل و وەحی نەبێت، بەلام سەرچاوەى سەرەکی بریتییه لە عەقل و هەست و وەحی، ئیلهام زیاتر بۆ کەسى ئیلهام دیو بەلگەیه تا خەلکانی تر، کەواتە دەتوانین بڵێین سەرچاوەیهکی خودییه نەک سەرچاوەیهکی گشتی، دەشکرێت دواى دەرچوونی لە عەقل و هەست و وەحی بە سەرچاوەیهکی گشتیش وەرگیردرێت.

کەواتە لێرەووە دەرکەوت کە تیۆری مەعریفە و زانین لە ئیسلامدا تیۆریایەکی تەواوکارى بێکەلێنە.

سروششتی مەعریفە

دوای ئەوەی زانیمان مەعریفە مومکینە و مروۆف دەتوانیت زانینی ھەبیت، پرسیارێک دیتە پێشەو، ئەویش ئەوەیە، ئایا سروشتی ئەم مەعریفە چیه، ئایا زانراوەکان بوونیکی سەر بەخۆیان ھەبە لە دەرەوێ مێشک و عەقڵی مروۆفدا؟ یان تەنیا بیروۆکە و وێنای مێشک و عەقڵن، بەواتایەکی تر جیھانی دەرەو و ماددە ئەسلن یان مێشک و عەقڵ؟

بەدرێژایی میژوووی فەلسەفە دوو ئاراستە سەرەکی ھەبوو دەر بەرەوی ئەم بابەتە:

۱. واقعی دەرەو و خاریجی و ھەستپێکراو (وەک دار و بەرد و ئاو و پرووھک و ئازەل و ...) بوونی سەر بەخۆیان ھەبە، ئەو ئەوان سەرچاوەی ھەست و وێناکانمان. ئەمە تەوژم و ئاراستەی واقعییە.

۲. واقعی دەرەو بوونیکی سەر بەخۆی نییە لە دەرەوێ مێشک و عەقڵی مروۆفدا، واتە ئەو عەقڵە بوون دەدات بە شتە دەرەکییەکان، نەک شتە دەرەکییەکان سەرچاوەی ھزر و عەقڵ بن. ئەمەش تەوژم و ئاراستەی میسالییە.

ھەر یەکێک لەم دوو ئاراستەیەش لقی تری لێدەبێتەو.

قوتابخانە و رێبازی واقعیگەرا (ریالیزم)

واقعی دەرەو و خاریجی و ھەستپێکراو (وەک دار و بەرد و ئاو و پرووھک و ئازەل و ...) بوونی سەر بەخۆیان ھەبە، ئەو ئەوان سەرچاوەی ھەست و

ویناکانمان، جا زهینی مرۆف په‌ی پێیبات یان نا، بۆنموونه تۆ هه‌ست به‌م شاخه‌ بکه‌ی یان نا، شاخ بوونی هه‌ر هه‌یه‌، یان تۆ ده‌رکی دره‌خت بکه‌ی یان نا دره‌خت بوونی هه‌یه‌، که‌واته‌ واقیعی ده‌ره‌وه‌ ناوه‌ستیته‌ سه‌ر ده‌رک و زه‌ین و مێشکی تۆ، به‌لک‌وو خودی خۆی بوونی هه‌یه‌ به‌بێ وه‌ستانه‌ سه‌ر تۆ.

ئهم رێبازه‌ش دوو لق‌ی لێ ده‌بنه‌وه‌:

۱. واقیعه‌رای ساده‌

ئهم ئاراسته‌یه‌ پێ یوایه‌

۱. واقیعی خاریجی و ده‌ره‌کی بوونیک‌ی سه‌ربه‌خۆی هه‌یه‌ له‌ده‌ره‌وه‌ی زه‌ین و مێشکی مرۆف.

۲. واقیعی خاریجی و ده‌ره‌کی ئه‌سلی هه‌موو فک‌ریک‌ن.

۳. مه‌عریفه‌ واته‌ کۆپی شته‌کانی ده‌ره‌وه‌ی زه‌ین و مێشکی مرۆف، واته‌ مێشکی مرۆف ته‌نیا وه‌ک ئاوپنه‌یه‌که‌ یان وه‌ک کامیرایه‌که‌، کار‌ی به‌س وپنه‌گرتنی واقیعی خاریجیه‌ به‌بێ زیاد و که‌م، واته‌ مرۆف رێک وپنه‌گرێکه‌ و هه‌یچی تر.

۴. هه‌یج شتیک‌ له‌ عه‌ق‌ل‌دا بوونی نییه‌ مادام له‌ واقیعی دره‌وه‌دا بوونیک‌ی هه‌ستپێک‌راوی نه‌بێت.

۵. داننه‌نان به‌هه‌یج شتیک‌ ئه‌گه‌ر هه‌ستپێک‌راو نه‌بێت، هه‌روه‌ها نکۆلی کردن له‌ هه‌موو غه‌یبات و ئه‌ودیه‌ هه‌سته‌کان^(۱).

بۆیه‌ش پێی ده‌وتریت واقیعه‌رای ساده‌، چونکه‌ بر‌وا‌ی به‌هه‌یج شتیک‌ نییه‌ که‌ هه‌ستپێک‌راو نه‌بێت، هه‌روه‌ها به‌وه‌ی که‌ زۆر جار واقیعی دره‌وه‌ ته‌واو

(۱) قضايا فلسفیه فی میزان العقیده الإسلامیه، د. سعد الدین السید صالح، ل ۱۲۰.

تەواو پێچەوانەى حەقیقەتى شتەكەىە، بۆنموونه واقعی وینەى ئاویکمان بۆ دەگوازیتەوه، بەلام که لێی دەچینهپیش دەبینین سەرەب (تراویله) بووه و ئاو نەبووه، یان لە دوورەوه بآلندهیهک دەبینی بە شیوهیهک وینای دەکەى، بەلام که نزیک دەبیتەوه لیت شتیکی تره، ههم رەنگی ههم قەبارەکەى ...، یان بۆنموونه که مادده دەبینی، وادهزانی وهستاوه، بەلام زانست ئیستا سەلماندووپیەتى که مادده لە جوولەى بەردهوامدايه. زۆر شتی دیکەش ...^(۱).

۲. واقعیەرای رەخنەگرانه

ئەم ئاراستەیهش پێی وایه که واقعی دەرەوه و خاریجی و هەستپێکراو بوونی سەرەخۆی هەیه، ئەوه ئەوانن سەرچاوهی هەست و ویناکانمان، جا زەینی مروّف پەى پێ ببات یان نا، پێی وایه هەستهکان درکی حەقیقەتى شتەکان دەکەن، بەلام پێویسته بخرینه ژێر رەخنه و تاقیکردنهوه له ژێر روشنائی یاسا زانستیهکان، وایه مادده شتیکی حەقیقیه و بوونێکی واقعی سەرەخۆی هەیه لەدرەوهی مێشکی مروّف، بەلام درککردنی هەستهکان کاری مێشک و زەینه، چونکه ئیمه دوو شتمان هەیه

یه که میان: هەستی دەرەکی.

دووهمیان: عەقّل، که کاری لیکدان و لیکدانهوه و کۆکردنهوه و ... ئەوهی له هەستهکانهوه هاتوو به مێشک.

بۆنموونه که پرتهقالێک له بەردهممان بێت، به چەند هەستیک دەتوانین هەستی پێ بکهین، به دەست دەتوانین دەستی لێ بدهین و هەست به توێکلهکەى بکهین، به چاویش رەنگهکەى و شیوهکەى دەبینن، به لوتیش

(۱) انهيار الشيوعية أمام الإسلام، د. سعد الدين السيد صالح، ل ۱۰۹.

بۇنى دەكەين و بە زمانىش تام، ھەموو ئەمانە بە تىكەلى و پەرتەوازەيەو ھەچنە ناو مېشک و پىويستيان بە لىکدانەو ھە و جياکارى و کۆکردنەو ھەيە، چونکە شتاتىكى جياوازن (قەبارە، رەنگ، تام، بۆن، شىوہ)^(۱).

جياوازی واقیغەراى سادە و رەخنەگرانە

۱. واقیغەراى رەخنەگرانە رۆل دەدات بە عەقل و نايكات بە ئاوينەى واقیعی خاريجى و دەرەكى و ھەستەکان، بەلام واقیغەراى سادە عەقل دەکات بە ئاوينە و کامىراى ھەستەکان و واقیعی خاريجى و مروقىش دەکات بە وینەگر.

۲. واقیغەراى رەخنەگرانە خۆى رادەستى واقیعی خاريجى ماددى ناکات بەبى تاقیکردنەو ھەيەكى رەخنەگرانە، بەلام واقیغەراى سادە راستەوخۆ تەسلىمى دەبىت و ھىچ کۆمىنتىكى نىيە لەسەر ئەو شتانەى ھەستەکان گواستووینەو ھە.

۳. واقیغەراى رەخنەگرانە دەرچەيەكى ھىشتوو ھە بۆ داننان بە ھەستىنەکراو ھەکان لە ميانەى ھەلىجانى عەقل، بەلام واقیغەراى سادە ھىچ دەرچەيەكى نەھىشتوو ھەو^(۲).

قوتابخانە و رېيازى مىسالى (ئایدیالیزم)

میسالى پېچەوانەى واقیعی، چونکە واقیعی بروای بە بوونى سەربەخۆ و بابەتیانەى واقیعی خاريجى و شتەکان ھەبوو لەدەرەو ھەى مېشک و زەینى مروقى،

(۱) تمهيد للفلسفة، د. محمود زقزوق، ل ۱۳۷.

نظرية المعرفة، د. محمد فتحي الشنيطي، ل ۹۷.

نظرية المعرفة، د. زكي نجيب محمود، ل ۸۵.

قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين السيد صالح، ل ۱۲۰ _ ۱۲۱.

(۲) قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين السيد صالح، ل ۱۲۱ _ ۱۲۲.

بەلام میسالی بەپێچەوانەوه و بروای بە بوونی سەر بەخۆ و بابەتیانە ی واقعی خارجی و شتەکان نییه لەدەرەوهی مێشک و زەینی مرۆڤدا، واتە داننانیت بە شتێک لەدەرەوهی عەقڵدا، کەواتە ئەوەی عەقڵ دەرکی نەکات بوونی نییه، بەم پێشەش مەعریفە و وجود، زانین و بوون دەبنە یەک شت، زانینی ھەر شتێک بوونەکیەتی، زانین و بوون دوو پرووی یەک دراوان، کەواتە بەم پێشە سروشتی مەعریفە ھەمان سروشتی بوونە، بۆنموونە تۆ کاتێک سەیری گۆپی مالهەکی خۆت دەکەیت، بینین و ھەستکردنی تۆ بۆ خودی گۆپەکیە، کەواتە لێرەدا ئەو نییه بۆ شتێکی سەر بەخۆ ھەیه لەدەرەوهی مێشکدا و وێنەیکیش لەدەرەوه، بەلکوو ھەموو بوونی گۆپەکی بریتییه لەو وێنەیکە لە مێشکدا یە و بەس.

رێبازی میسالی ئایدیالیزم چەند جۆریکی ھەیه:

۱. ئایدیالیزمی (میسالی) مەوزوعی و بابەتی

ئایدیالیزمی (میسالی) ئەفلاتوون رێبەرایەتی دەکات، پێی وایە زانراوە عەقڵیەکان بوونیکی سەر بەخۆ و بابەتیانەیان ھەیه لە جیھانیکی سەر بەخۆ کە جیھانی «ئایدیاکان»ە، (عالم المثل)، کەواتە ئەم جیھانە بالایە بوونی ھەیه، جا ئێمە ھەستی پێ بکەین یان نا، خوداش بەدیھێنەر یەتی، ئەم جیھانە سەر بەخۆ بالایە پتووستی بە دەرک و مێشک و زەینی ئێمە نییه و حەقیقیە و بوونی سەر بەخۆی ھەیه. کەواتە ئایدیالیزمی (میسالی) بابەتی (مەوزوعی) ئەفلاتوون ناكریت بۆین نكۆلی واقعی خارجی دەکات، چونکە بەشیوەک لەشیوەکان دانی پێدا دەنێت، ئەگەر بە دەستەواژە سێبەر و تارماییش بێت، چونکە پێی وایە ئەم جیھانە ھەستپێکراوەی ئێمە سێبەری جیھانە حەقیقەکیە (جیھانی ئایدیا، فۆرم) (عالم المثل) کەواتە ئەو بروای بە واقعی خارجی ھەیه بەشیوەک لەشیوەکان.

۲. ئایدیالیزمی (میسالی) زاتی و خودی

جۆرج بارکلی رېبەرى ئەم ئاراستەییە، پێی وایە ئەوشتەى که هەیه و مەوجودە بریتییە لەوێ که دەرک دەکرێت و پەى پێدەبرێت، واتە دیت جیهانی دەرەو و دەرکەردنەکەى لێک گریڤەدات و بەیەکەوێان دەرەستتەو، واتە هەرچی مەوجودە و بوونی هەیه بریتییە لە بێرۆکەیهک لە زەین و مێشکدا و بەس، هەرەو هەرچی هەستى پێ نەکرێت و دەرک نەکرێت، بوونی نییە. یان دەبێت هەستەى یان هەستەیکراو (دەرککار و دەرککراو)، یان دەبێت دەرککراو بێت یان دەرککەر، هیچ شتێکی مەزوعى و بابەتى و سەرەخۆ بوونی نییە لەسەر و دەرکەردنەو، کەواتە ماددە ئەوێە که لەناو مێشکماندا، ئەو فکەر و بێرۆکەیهیه که ئێمە دايدەتین بۆ ماددە، بەم پێشەش نەکۆلى لە بوونی ماددە دەکات بەسەرەخۆی، هەرەو هەر نەکۆلى لە جیهانى ماددى دەکات بەسەرەخۆی و بێ دەرکەردن، کەواتە بوونی شتەکان پەيوەستە بە دەرکەردن. کەواتە بوون لای بارکلی بریتییە لە دەرکەردن، ئەوێە هەیه بریتییە لەوێ که دەرکى پێ دەکەین^(۱).

بارکلی لە گفتوگۆى سییەمدا لە پەرتووکهکەى «سێ گفتوگۆ لە نێوان هیلەس و فیلونۆس»دا توتویى ئەم بابەتە دەکات و دەلێت: "لە خاوەنى باخچەکە بېرسە بۆچى باوەر بە بوونی بەرپروو لە باخچەکەیدا دەکات، ئەوا پێت دەلێت: بۆیە پێموایە بوونی هەیه، چونکە دەبینم و هەستى پێدەکەم و دەستى لى دەدەم، واتە دەرکى دەکات و پەى پێدەبات، پاشان لێى بېرسە بۆچى بپروات وایە که درەختى پرتەقال لە باخچەکەتدا بوونی نییە، ئەوا وەلامت دەداتەو چونکە نایبینیت لە باخچەکەیدا"، کەواتە ئەوێە باخەوانەکە باوەرى پێى بوو ئەوێەبوو که دەرکى دەکرد و دەبینى، کەواتە بوونی شتەکانى بەستەو بە دەرکەردن، نەک هەر ئەوێەندە بەلکوو دەرکى کردە بەدیهنەرىش، چونکە شتە ماددىیەکان

(۱) من فلسفتنا، د. محمد باقر الصدر، ل ۱۱۲.

بوونیان به ئەندازە ی پەییبردنه.

بەلام نابیت واش تیبگهین که بارکلی پئی وایه ئەوهی ئیستا پهی پینه بهم، بوونی نییه، نه خیر، چونکه زۆر شت ههیه ئیستا دهركی ناکهیت و نابینی، بەلام پیشتر بینوتن و دهركت کردوون، کهواته هه موو ئەوشتانه ده چنه چوارچۆیهی بوونهوه، چونکه ده پیکراو بوونه.

ئەوهی به «جهوهه ری ماددی» ناوده بریت، به بۆچوونی بارکلی بوونی نییه، به لککوو ئەفسانهیه کی به تال و بۆشه، هیچ پێویست ناکات بلیی خودا ماددهی خولقاندوو و مرۆفیش له رێگهی ههست و هزره کانییهوه مادده ده ناسیت، به لککوو خودا راسته خو و بیئامراز بیر و وینهی ده باره ی مادده و جیهان له ناو مرۆفدا خولقاندوو، بۆیه بارکلی ده لیت: "جیهان گوتاری خودایه بۆ خه لکی" بیر و ئەفکاره کانی مرۆف نه په نگدانه وهی ماددهیه و نه هی شته کان، به لککوو گفتاریکی سه ره بهست و والایه که خودا راسته خو بۆ نێوانکاری و به بی هیچ هۆکار و ئامرازیکی دیکه به عه قلی مرۆفی راگه یاندوو.

پاڤه ی ئەم رایه ی بارکلی په نگه ئاسان نه بیت، چونکه ئیمه ئەگه ر جیهان به سه ر دوو به شدا دابهش بکهین: جیهانی بینراو و هه ست پیکراو و جیهانی نه بینراو و هه ست پینه کراو، ئایا گرفتی گه وره مان بۆ دروست نابیت ئەگه ر بلیین بوونی هه ر شتیک په یوهسته به ده رک کردنه وه؟! چونکه هه موومان ده زانی که جیهانی گه ردیله جیهانیکی نه بینراوه، به لام ناشتوانین په تی بکهینه وه، چونکه زانست سه لماندوو یه تی.

یان مه رج نییه ده رکی هه موو مرۆفه کان وه ک یه ک بیت، زۆر شت ههیه خه لکیکی زۆر کهم نه بیت ده رکیان ناکات.

فه یله سووفیکی وه ک «فخته» ییش، هه مان رای ههیه، پئی وایه هه موو ئەو شتانه ی بوونیان ههیه ئیمهین، نه ک شتیک تر، هه موو مه عریفه ی ئیمه

واتە مەعریفەى خودى خۆمان، هەرچى حەقىقەت هەيە كە تووشى دەبين لە گەردووندا ئەو لە هێنانەدى خود و زاتى خۆتە، واتە بەس بە نەسبەت تۆو بوونى هەيە، ئەگەرنا بوونىكى سەربەخۆى نىيە لە دەرەوہى مېشك و زەينى تۆدا، كەواتە زات و غەيرى زات، خود و غەيرى خودى كرده يەك شت، لەكۆتاييشدا بەس دان بە خوددا دەنيت نەك ناخود و غەيرى خودى كەسەكان، واتە واقيعى خاريجى و دەرەوہ.^(۱)

۳. ئايدياليزمى (ميسالى) رەخنەيى

كانت هات هەردوو ئاراستەكەى پېشوو رەتكردەوہ، چونكە وتى مەعريفە نە ميسالييەكى رەهايە، نە بابەتى و مەزوعى و سەربەخۆيەكى تەواو، بەلكوو هەردوو كىيەتى بەيەكەوہ، واتە هەم هەستەكانە، كە وێنەى جۆراجۆرمان بۆ دەگوازێتەوہ لە جيهانى هەستەوہ، هەم عەقلىشە كە ديت ئەم وێنە گوازراوانە لێك دەدات و كۆيان دەكاتەوہ و پەيوەندييان لەنێواندا دروست دەكات، بەلام ئەم كارەشى بە هاوكارى بەلگەنەويستە زگماكييەكان و بەديھەيەكانە (پيش ئەزمونوييەكان) (كات و شوين و كاتيگۆرييەكان) (المقولات) (گوتەزا)^(۲).

كەواتە بەم پيە مەعريفە و زانين تێكەلەيەكە لە خود و بابەتدا، لە زات و لە مەزوعدا، زاتىيە لە سوورەتەكەيدا، مەزوعىيە لە ماددەكەيدا، كانت بەم رايە كودەتايەكى مەعريفى بەرپاكرد، چونكە ئەو وتى شتەكان هەمووى بەدەورى فكردا دەخولێنەوہ و لە سنوورى فكر و بنەما فیتري و زگماكييەكان دین و دەچن، بەپێچەوانەى واقيعىيەكان كە دەيان وت فكر و ھزر بەدەورى شتەكاندا دەخولێتەوہ و بەپيى ئەم دەجوولێتەوہ.

(۱) قصة الفلسفة الحديثة، د. أحمد أمين وزميله، ل ۲۱۶.

(۲) من فلسفتنا، د. محمد باقر الصدر، ل ۱۳۷.

کەواتە کانت لە لایە کەووە ئایدیالیزمییه (چونکە برۆای بە بەلگەنەویستە زگماکییه کان و بەدییهیه کانه (پیش ئەزموونییه کان) (کات و شوێن و کاتیگۆرییه کان (المقولات) ههیه، چونکە ئەمانە پیش ئەزموون کردن بەشیوەی زگماکی بوونیان ههیه، لە لایەکی دیکەشەوێه ریالیزمییه، (چونکە باوەری بە جیهانی دەرەوێه ههیه، کە ههسته کان پەوانەیی مێشکی دەکەن، بەلام دەرکردنی جیهانی ریالیزمی بەبێ بنەما ئایدیالیزمە زگماکییه کان ئەسته مە.

لەرستیدا فەلسەفەیی کانت زیاتر دەشکێتەوێه بەلای ئایدیالیزمی خودیدا (میسالی زاتی)، چونکە لەگەڵ ئەوێه دانده نیت بە بوونی شتەکان لە خودی خۆیاندا، بەلام پێی وایه مەعریفه پێیان شتیکی ئەسته مە، وەک ئەوێه بلیت هیچ شتیکی نییه، کەواته بەم پێیه مەعریفه لای ئەو بەرەو زات دەچیت نەک مەوزوع، ئەگەر بە ئەندازەیه کی کەمیش بیت.

۴. ئایدیالیزمی (میسالی) پەها

ئەم پێبازە (شلنگ) داینا و هیگل گەیانندییه لوتکە.

شلنگ هات خود و خودا و بوونی کردە یەک شت، واتە مەرۆف خۆی، لەگەڵ خودا، لەگەڵ بوونی دەرەوێه و واقعی خارجی یەک شتن، شلنگ دەلیت: عەقڵی پەها بریتییه لە یەکگرتن و تیکەلبوونی تەواوێهتی لەنێوان خود و خودا و شتەکاندا. خۆی دەکات بە دوو بەشەوێه: جیهانی حەقیقی و واقعی لەگەڵ جیهانی میسالی و عەقڵی، دەیهوێت ئەم دوو بەشە تیکەل بکات، بۆیه بە فەلسەفەیی شلنگ دەوتریت «فەلسەفەیی لیکدان و تیکەل کردن»^(۱).

هیگل هات و وتی: حەقیقهتی کۆتایی کە بنەمای هەموو حەقیقهتەکانە

(۱) قصة الفلسفة الحديثة، د. أحمد أمين وزميله، ل ۲۳۳.

بریتییە لە عەقل (پۆچ)، کۆڵەکەى حەقیقەت بریتییە لە فکر، ھەربۆیە پێویستە ھەموو شتێک بە ڕاڤەییەکی عەقلی ڕاڤە بکەیت. واقع و فکر یەک شتن.

ھیگل تەئکیدى لەسەر ئەوە دەکەردەوێت کە بەکارھێنانى سیستەمى لۆژیکى بەشیوازى ورد و دەقیق دەمانگەھێنێت بە فیکر و ھزرى پەھا.

میسالى پەھا ئاراستەییەکی فەلسەفییە، کە پێیوایە عەقلی پەھا یان عەقلی خودایی بوونی ھەییە لە سروشت و بووندا، (عەقلی خودایی شاراوھە لە سروشتدا، سروشتیش لە ھەموو جوولە و گەشەییەکیدا ملکەچە بۆ ئەم پەھایە، ئەم پەھایە جوولەکەى تیکەلى جوولەى بوون بوو، بەشیوھەیکە جوولەکەى بوو بە سەرچاوەى جوولەى سروشت و بوون، ئەم جوولەییە دیاردە سروشتییەکان تەنیا و تەنیا پەنگدانەوێت جوولە و گەشەى (پەھا)ن.

ھەربۆیە ھەندیک لە توێژەرەکان میسالى پەھا لەلای شلنگ و ھیگل بە نزیک لە وەحدەتولوجود (یەکتى بوون) لیکەدەنەوێت، کە مەبەستیشیان پشتیوانى کردن بوو لە بیروباوەر و عەقیدەى مەسیحییەت، کە دەلێت: "خودا لە مەسیح و بووندا توابەوێت و ئاویتە بوو".^(۱)

ھیگل پێی وایە خودا کە ویستوویەتى خۆى بسەلمێنێت، ھاتووێت خۆى ھێناوێتە سەر بوونی مرۆف، پاشان جارىکی دیکە چوووەتەوێت ناو حەقیقەتى خۆى.

ھیگل مێژوو دابەش دەکات بۆ سێ قۆناغى سەرەکی:

۱. قۆناغى بوونی موحەرەد، پێش دروست کردنى بوون و توانەوێت تێیدا.

۲. قۆناغى بوونی سروشتى و توانەوێت تێیدا، توانەوێت خودا لە مەسیحدا.

۳. پاشان قۆناغى بوونی پۆحى دواى لە خاچدانى.

(۱) قصة الفلسفة الحديثة، د. أحمد أمين وزميله، ل ۲۵۵.

۵. ئایدیالیزمی (میسالی) فیزیایی

دوای تێڕوانینیکی دوورودرێژی فیزیا و داننان بە سەر بەخۆبوونی مادده و بابەتی بوونی، لە سەرەتاکانی سەدهی بیستدا و دوای پشکنینی مادده و دەرکەوتنی بەشە وردەکانی ناوی، ئەوەی بۆ ڕوونیۆوه، کە مادده ئەوە نییه کە لە واقعی دەرەوه دەبینین، کە وا هەست دەکە ی واقعیکی سەر بەخۆ و تەواو ماددی و بابەتی هەیه، بە لکۆو مادده هێزیک (طاقه) هەست پێنە کراوه، هەتا گەشت بەوەی «کارلس بیرسۆن» بلیت: مادده ناماددیه و لە جوولە ی بەردهوامدایه.

بەمشێوهیه لە سەدهی بیستدا، مادده نزیک بۆوه لە فکریکی ڕووت، بە لکۆو لای زانیان بوو بە کردەیهکی بیرکاری و ڕێژەیهک لە ڕێژەکان کە بە پێوه ڕه بیرکارییهکان دەپێوریت^(۱).

هەلۆیستی قورئان و فکری ئیسلامی دەر بەرهی سروشتی مەعریفه

لە فکری ئسلامیدا جیاکاری ناکریت لە نێوان و خود و بابەتەدا (الذات والموضوع)، بە لکۆو لێره دا ئیمه واقعیکی سەر بەخۆمان هەیه لە دەرەوه ی عەقل و هۆش و مێشک و زەیندا، بە لام گومان لە وه دانیه کە ئەم واقعیه هەموو حەقیقهت و راستی ناگەیه نیت، بە لکۆو پێویستی بە دوو شتی سەرەکی تر هەیه، یەک: هەسته کان، دوو: زاتیکی عاقل کە دەرکی بکات و هەسته کان لیکبداته وه و کوێان بکاته وه، ده توانین بە لگه بهم ئایه ته قوئانییه بپینه وه:

﴿وَاللّٰهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ [النحل: ۷۸]

(۱) من فلسفتنا، د. محمد باقر الصدر، ل ۱۱۷.

واتە: «خوایێوەی لە سکی دایکتان دەرھێناوە بێ ئەوەی هیچ شتێک بزائن، ئینجا دەزگای بیستن و بینین و تیگەیشتنی بۆ دا بین کردوون، بۆ ئەوەی سوپاسگوزاری بکەن.»

کەواتە دەتوانین لەژێر پۆشنایی قورئان و ڕاوبۆچوونی زانایان ئەم سی بنەمایە بخەینەروو بۆ بابەتی سروشتی مەعریفە:

۱. شتەکان و ماددە حەقیقەتی جیگیر خۆیانمان ھەیە بەبێ ڕەچاوکردنی دەرکردن و پەییاردنی عەقل، واتە عەقل پەیان پێ ببات یان نا، دەرکیان بکات یان نا، ئەو شتەکان بوونیان ھەیە و جیگیرن.

۲. دەرکردنی ئێمە بۆ شتەکان مەرج نییە ھەموو کاتێ تەواو تەواو ھاوتای ئەسلی شتەکان بێت، واتە ناکرێ بۆ ھەموو کەسێک و بۆ ھەموو شتێک و لە ھەموو حالەتێکدا بلێین مەعریفەکە ھاوتای حەقیقەتە خارجییەکە و واقعەکە، بەلام هیچ بەر بەستێکی نییە کە مەرۆف بگات بە حەقیقەتی شتەکان و دەبێت ھەر بشارت، دەبێت ئەوپەری توانای خوێ بەکاربێنێت بۆ گەیشتن بە حەقیقەتی شتەکان، لێرەو ھەموو فکری ئسلامی ناوەندگیر بوو لە نێوان ھەردوو قوتابخانەی میسالی و واقعی، چونکە میسالییەکان دوورن لە دنیا و واقع و بینراو و ھەستپێکراو، ھەموو شتێکیان لە خودی مەرۆف و ھۆش و عەقلەکە کورت ھەڵناوە و پێیان وایە ئەوەی ھەیە لە عەقلەوێیە نەک لە واقع، لە گەڵ ئەوەی واقعی خارجی شتێکی ھەستپێکراو و نەکۆلی لێ ھەستپێکراو و ناکرێ نەکۆلی لێ بکری، چونکە ھەمووی بەلگەی بەھێزە لەسەر بوونی خودا.

واقعییەکانیش ھەموو شتێکیان لە واقعی خارجی کورت ھەڵناوە و نەکۆلی لە ھەموو شتێک دەکەن کە بەرھەست و ھەستپێکراو نەبێت، بۆ نموونە غەیبیات، ھەتا گەیشتن بەوەی بین نەکۆلی لەسەر بەخوێ عەقل بکەن، چونکە پێیان تەنیا ئاوەینە ماددە و بەس. کەواتە یەکیکیان ماددی و ئەویتر عەقڵی.

بەلام ئیسلام ھات دانی نا ھەم بە واقع و جیھانی ماددی، ھەم بە جیھانی

رۆحی و ناماددی و عەقل، چونکە هەردووکیان بوونی سەر بە خۆیان هەیە و تەواوکاری یەکتەرن، هەروەک خودا دە فەرموویت:

﴿إِسْرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَقَاقي وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾ [فصلت: ۵۳]

واتە: «ئێمە لە ئاییندەدا بە لگە و نیشانە ی سەرسوڕهێنەریان نیشان دە دەین لە ئاسۆکانی بوونە وەردا و لە خودی خۆشیاندا (بێگومان ئاشکرایە کە لە سەردەمی زانستیدا چەندە نەتینیەکانی بوونە وەر ئاشکرا بوو. زاناکان بە گشتی و زاناکانی ئەستێرناسی سەرگەردانن لە وردەکاری و دامەزراوی و گەورەیی و فراوانی ئەم گەردوونە، هەروەها لە ئالۆزی جەستەیی و عەقڵیی و دەروونی نادەروونی ئادەمیزاد)، ئەمەش بۆ ئەوەی تا چاک بۆیان ڕوون بێت و دڵنیا بن کە ئەو زاتە حەق و راست و ڕەوایە.»

کەواتە هەلۆیستی فکری ئیسلامی میانرەوترین هەلۆیستە و ناوەندگیری هەردوو ئاراستە کە یە.

مەعریفە لە فکر و فەلسەفە ی ئیسلامیدا لە سەر دوو کۆکەلە کە ی سەرەکی

وە ستاوە:

۱. تەو حید و تاکانەیی خودا و گەران بە دوایدا، چونکە چەقی مەعریفە ی ئیسلامی بریتی یە لە خودایەکی تاکانە.

۲. دژایە تیکردنی گومان و گومانگەراییی و ڕۆچوون تێیدا، واتە مەعریفە ی ئیسلامی هەوڵی بۆ دامەزراندنی مەعریفە ی یەقینی یە و ئیمانیش لە سەر بنەمای یەقین نەبێت دانامە زڕیت، بۆیە لە فکری ئیسلامیدا یەقین و ئیمان زۆر جار بە یەک شت دەر بێردراون.

تایەتمەندییەکانی تیۆری مەعریفە لە فکر و فەلسەفەی ئیسلامیدا

۱. واقعییەبون، واتە حەقیقەتی دەرەکی و خاریجی بوونی سەر بەخۆی هەیە لە دەرەوێ مێشک و عەقڵدا.

۲. دیاریکردنی سەرچاوە سەرەکییەکانی مەعریفە بە: عەقڵ و ھەست و ھەجی.

۳. دروستکردنی پەیوەندی تەواوکاری لە نێوان ھەرسێ سەرچاوە سەرەکییەکی مەعریفە (عەقڵ و ھەست و ھەجی) و نەھێشتنی دژبەکییەکان لە نێوانیاندا.

۴. گەراندنەوێ مەعریفە نایەقینی بۆ مەعریفە یەقینی و یاسا و بنەما عەقڵی و فیترییە گشتییە یەقینیەکان و زانست و ئەزموونی سەلمێنراو.

۵. تەواوکاری نێوان سەرچاوەکانی مەعریفە، تەواوکاری لە نێوان عەقڵ و ھەست و ھەست و عەقڵ و عەقڵ و نەقل و نەقل و عەقڵ، زانست و عەقڵ و نەقل بەیەکەوە.

۶. بەکارھێنانی گومان وەک ئامراز نەک وەک ئامانج، نەگشتاندنی گومان بۆ ھەموو کەس و ئاست و بابەتێک.

۷. لەسەر وێ ھەموویە مەعریفە و زانین و زانست لە ئیسلامدا ئامانج نییە بە لێکۆ ئامرازە بۆ کار و کردەو، واتە ئیسلام جیاکاری ناکات لە نێوان مەعریفە و عەمەلدا، واتە مەعریفەکی ناکردەیی و ناعەمەلی نییە، بە لێکۆ مەعریفە بۆ خزمەت و بۆ کردەو دەوێت.

۸. مەعریفە مەرۆف مەعریفەکی رێژەییە: ﴿وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾^(۱). واتە: «لە سەر وێ ھەموو خاوەن زانست و زانیاریکەو زانا و شارەزاتر ھەیە.» ﴿وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾^(۲). واتە: «ھیچتێ پێ نەبەخشاوە لە عیلم و زانست تەنیا شتێکی کەم نەبێت.»

(۱) یوسف (۷۶).

(۲) الاسراء (۸۵).

۹. دَلَّيَايِ و يه قين بنه ماى مه عريفهيه، گومان و دوودلّيش ره تڪراوهيه، ﴿إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ﴾^(۱). واته: «ئهوانه ته نيا شوينى گومان و ئاره زووى دهروونه نه خو شيه كانيان ده كهون.»

۱۰. خودى مه عريفه و بنه ما گشتيه كان ناكريت پيژه يى بن، چونكه ئه گهر وابيت ريك ده بئته سه فسه ته و ريبازى سوفستائييه كان و هيج حه قيقه تيكي جينگير و نه گور بوونى نامينييت، هيج ئه خلاق و رهوشت و به ها بوونى نامينييت و هه مووى ده كه ويته زير گومان و پيژه يي بوونه وه، ئه مهش به داروو خانى فكرى و ئه خلاقى و ... كو تايى دييت.

۱۱. جياوازي و راجيايى مه عريفى و فكرى شتيكى ئاسايى و پيپدراوه با له شته ئايينييه كان بيت، يان تيگه يشتن له دهق و قورئان و فهرمووده، ئه مهش به قورئان و فهرمووده و راوبوچوونى زانايان و ميژوو سه لماوه.

باسی بوون (مبحث الوجود)

وهك باسمان كرد فەلسەفە لە سێ بابەتی سەرەکی دەكوڵێتەوه

١. فەلسەفە ی بوون، بوونناسی (الوجود) (Ontology) (ئۆنتۆلۆژیا).

٢. فەلسەفە ی ناسین و زانین، تیۆری زانین، (المعرفة) (Epistemology) (ئێپستیمۆلۆژیا).

٣. فەلسەفە ی قیەم و ئەخلاق و بەهاکان، بەها ناسی (القيم والأخلاق) (Axiology) (ئێکسیۆلۆژیا).

فەلسەفە لە سەردەمی پێش (سوقرات) دا بریتی بوو لە تێرمان و لێكوڵێنهوه
لە بوون و گەردوون و سروشت، بۆیه گرنگییه کەیان بریتی بوو لە زانینی ئەسلی
ئەم گەردوونه، ئاخۆ لە چی دروستبووه، بیروپرایان جیاواز بوو، بۆ نموونه:

«تالیس» دەیوت: "ئەسلی بوون ئاوه."

«ئەنەکسیمەندر» ییش دەیوت: "ئەسلی بوون «ئاپایرۆن»."^(١)

«ئەناسکیمەنس» دەیوت: "ئەسلی بوون هەوایه."

«ئەمبادوکلێس» دەیوت: "ئەسلی گەردوون ئاگر و هەوا و گل (خاک) و
ئاوه."

لەگەڵ چەندین پێناسە و بیروپرای فەیلەسووفانی دیکەش، کەواتە:

(١) ئەنەکسیمەندریش دەیوت: ئەسلی بوون شتیکی بێ شەکل و دیارینەکراوه کە ئەو خۆی
ناوی (ئاپایرۆن) ی لەسەر داوه نا. ئەپایرۆنیش لە زمانی یۆنانیدا واتە: دیارینەکراو، بێسنوور،
ناکووتا.

فەلسەفە لە پېش سوقپات لە ئەسلى بوونى دەكۆلپەو و فەلسەفەيەكى تەواو وجودى بوو، چونكە كورت ھەلاتبوو لە خوئندەنەو و وجود و بوون، بەلام دواتر لە سەردەمى سۆفستايىيەكان و سوقراتدا فەلسەفە كورت ھەلاتبوو لە: مەرۇف، ھەقىقەت و راستى، ھەق، دادگەرى، خىر و شەردا، ھەر بۆيە سوقپات بەو ھەناوبانگە كە فەلسەفەيە لە ئاسمانەو دابەزانە سەر زەوى و زياتر تايبەتى كرد بە مەرۇف و بابەتەكەكانى خىر و شەر و... ھتد.

پېناسەي سوقپات (۴۶۹ - ۳۹۹ پ. ز) بۆ فەلسەفە: گەرانی ئەقلە بە دواي نيوەرۇكى ئەو شتانەي دەمانگەيىنە چاكە. دواي ئەمانىش ئەفلاتوون (۴۵۷ - ۳۴۷ پ. ز) پېناسەي بۆ فەلسەفە برىتیبوو لە: گەرانە بۆ كرۇكى بوونەكان و ياسا جوانەكان تا يەكەم بەدپەينەريان بناسرپت، شەرەفى سەركرديەتى ھەموو زانستەكانى ھەيە. دواتر ئەرستۆ (۳۸۴ - ۳۲۲ پ. ز) پېناسەي فەلسەفەي بەم شيوەيەيە كرد: زانستىكى بىردۆزىيە بۆ بنەما و ھۆكارە سەرەتايىيەكان. ھەربۆيە فەلسەفە لە لاي ئەرستۆ زۆر زۆر فرەوان بوو، تا وايلىھات يەكسان بوو بەزانست، واتا: زانستەكانى ھەمووى لەخۆ دەگرت.

بابەتى بوون زۆر فراوانە، چونكە ھەموو ھەبوويىك دەگرپتەو، ھەموو ئەو شتانەي پەيوەستن بە بوونەو، سروش و ئەوديو سروش دەگرپتەو، باسى ئەو لەخۆدەگرپت ئايا ئەم بوونە بوونىكى مادديە يان ناماددى و پۇخى، يان ھەردووكيان، سەرەتاي بوون چۆن بوو؟ ئەسلى بوون چى بوو؟ ئەم بوونە خالق و دروستكارى ھەيە يان نا؟ بوونواجب (واجب الوجود)، بوونوموكن (ممکن الوجود)، بوونمەحال (مستحيل الوجود)، كات و شوين و ھۆ (العلقة)، بەرھۆ (المعلول)، جەوھەر، عەرەز، ھيولا، سورەت، ماددە، فكر، نەفس، پەيدابوو (الحادث)، كۆن، بى سەرەتا (القديم) و .... چيە؟ پەيوەندى خودا بە بوون و بوونەو و گەردوونەو چيە؟ لەگەل چەندان بابەتى ترى گرنگ ....

مىژوونووسانى فەلسەفە «باسى بوون» و «مىتافىزىكا: واتە ئەوديو سروش»

بە يەك شت دادەنن و پێيان وایە يەك شتن، بەلام ئەرستۆ پێشنیاری کردووە بابەتی بوون بە «فەلسەفەی یەكەم» ناونرێت، ئەوەش بۆئەوەی لە فەلسەەی دووهم جیاپێتەوه که «زانستی سروشتە» واتە ویستووێتی سروشت و ئەودیوسروشت لێکجیاپکاتەوه، بەلام ئەم پێشنیارە ی ئەرستۆ نەهاتەجێی و زۆری نەبرد و دوای مردنی یەكێک لە قوتابییهکانی «ئەندرۆنیکۆس ئەلرودسی» که لە هەمان کاتدا تاوتوکاری فەلسەفەکەشی بوو هات و «میتافیزیکا» ی بەکارهێنا بۆ ئەو بوارە ی ئەرستۆ ناوی نابوو «فەلسەفەی یەكەم».

وەلامی پرسیارەکان دەربارە ی بوون و وجود جۆراوجۆرن بەپێی فەیلەسووف و بەپێی قوتابخانە فەلسەفییەکان دابەشبوونە بۆ چەندان قوتابخانە و تەوژم و ئاراستە جیاواز.

بۆنموونە پرس ی پەيوەندی نێوان ھۆشیاری (الوعی) و ماددە، ئایا کامەیان لەپێشترە و ئەسلە؟ ھۆشیاری یان ماددە، سروشتی پەيوەندی نێوان ماددە و ھۆش چۆنە؟ ئایا «ھۆشیاری دەربارە ی جیھان» لەگەڵ «جیھان» خۆیدا پێک وێکدێتەوه؟ ئایا «ھۆشیاری» دەتوانێت بەراستی و وردییەوه وێنە ی جیھان بداتەوه؟

فەیلەسووفان ھەر لە کۆنەوه تا ئەمڕۆ دابەشبوونە بۆ دوو ئاراستە ی سەرەکی. ماددییهکا: پێیان وایە ماددە ئەسلە «ھۆشیاری» لاوەکییە، واتە ھەموو شتەکان ماددین و پشت بە ماددە دەبەست.

میسالییەکان: پێیان وایە «ھۆشیاری» ئەسلە و لەپێشترە لە ماددە، تاکە راستەقینە بریتییه لە «ھۆشیاری»، زانین و مەعریفەش پەنگدانەوه ی ماددە نییە، بەلکۆو تەنیا پەيبردنی خودی ھۆشیارییە.

لێرە ئێمە کەمێک بە درێژی باسی ئەم دوو ئاراستە فەلسەفییە سەرەکییە دەکەین

یەكەم: ئاراستە و پێبازی ماددى (ماتریالیزم)

ماددى، ئەزموونى، واقىيى، ھەستى، ھەزى، ھەموويان ناو بۆ يەك ناوەرۆك با لە جوړئياتيشدا جياواز بن، بەشێوەیەكى گشتى كۆكن لەسەر خال و بنەما گشتیەكان.

پوختەى بۆچوونى ئەم تیۆریایە بریتیە لە: سەنتەربوونى ماددە و سەربەخۆبوونى، عەقلىش تەنیا ئاوینەيەكە بۆ ویناکردنى ئەو شتانەى كە ھەستەكان وەریدەگرن و دەیان گەيەنن، عەقل تەنیا رەنگدانەو و دەنگدانەو و واقیع و ماددە و بەس. نموونەى ئەم تیۆریایە لە كۆندا: قوتابخانەى سروشتگەرا سەرەتایی و كۆتاییەكانى یۆنان، سوفستاییەكان، رەواقیەكان، ئەبىقۇریەكان ...

نموونەى ئەم تیۆریایە لە سەردەمى نویدا: ھەموو قوتابخانە ماددیە ئەزموونیەكان، داروینیەكان، ماركسیەكان، وجودیەكان، ھەزىیە مەنطیقیەكان، فۆریدیەكان، پراگماتیەكان، قوتابخانەى كۆمەڵایەتى ئوگست كۆنت و دۆركایم.

فەلسەفەى ماددیگەرایى بە ئەندازەى فەلسەفە كۆنە و ھەر لەسەرەتاكانى دەرکەوتنى فەلسەفەى یۆنانیەو چەكەرەى كردوو و بە ئەندازەى جياواز خۆى دەرخستوو بە درێژایی میژوو و ئىساشى لەگەڵدايیت، بەلام لەسەردەمى كۆندا و لەسەرەتاكانى فەلسەفەى یۆنانیەو راقەيەكى ماددى بۆ گەردوون و بوون دەرگا، ھەریەكە و رایەكى ھەبوو، ھەبوو دەپوت ئەسلى بوون ئاو، یان ئاگر، یان خۆل و خاك، یان ھەوا، یان ھەموويان بەیەكەو، بەلام ماددیگەرایى لەلای «دیمۆكریتس» (۳۶۱ - ۴۷۰ پ. ز) بەتەواوى دەرکەوت، چونكە ئەو پێى وابوو، ھەموو بوونەوەرەكان لە جەوھەرە تاکیەكان پێكدی، كە بۆشاییەك نێوانیان جیادەكاتەو، ئەمەش بریتیە لە بەشەكیە ژمارە ناكۆتاییەكان،

ئەگەری دابەشکردن ھەلناگرن و دابەش نابن، بە دوو سێفەتی بنەرەتیش جیا دەکرێنەو، ئەوانیش: شێوە و بڕ، بە شێوەیەکی میکانیکی دەبزۆین، لە جوولەکەیانەو لەسەر شێوەی جیاواز کۆدەبنەو و لەمەشەو وینە ی ھەمەجۆر پەیدا دەبێت، لێرەشەو بوونی شتەکان پەیدا دەبن، واتە پیکھاتیان، خۆ ئەگەر ئەم جەوھەرە لەیەکتەر جیا بوونەو و ترازان، ئەوا ھەلۆەشانەو و تیکچوون و خراپبوونی شتەکان روودەدات، واتە ھەلۆەشانەو ی بوونەوەرەکان، تەنانت دەروون (النفس) بە رای «دیمۆکریتس»، لەم جەوھەرە ماددیانی پیکدیت، بەلام جەوھەرەکانی نەفس و دەروون جوولەیان خێراترە و وردترن و شێوەیان لووسترە.

بەلام زۆری نەبرد و سوکرات و ئەفلاتوون و ئەرستۆ ھاتن و دژی ئاراستە ی ماددیگەرای وەستانەو، ھەرچەندە ئەرستۆش بە شێوەیەک لە شێوەکان ماددیە، بەلام وەک دیمۆکریتسیش نابێت.

دوای ئەمانە ئەبیکۆر (۲۷۰ پ. ز) و لۆکریتیۆسی شاعیری رۆمانی کاریان بۆ زیندووکردنەو رێبازی ماددیگەری کرد.

بەلام لە سەدەکانی ناوەرست و لە فەلسەفە ی مەسیحی و ئیسلامیدا بەتایبەتی ئەم تەوژمە وردەوردە خامۆش بوو، تاوێکو سەدە ی ھەڤدە یەم و دیسانەو سەرپھەلدا یەو، بەلام ئەم جارەیان لەژێر ناوی زانست و فیزیادا، ئەم تەوژمی ماددیە ھەم زانایانی گرتەو ھەم فەیلەسووفان، بۆنموونە: گالیلۆ و نیوتن و ھۆبز و دێفید ھیۆم و مارکس و ...، ھەموو ئەم ھیز و گرۆتینە ی پەیداشی کرد بە پلە ی یەکەم دەگەرێتەو بۆ بانگەشە ی زانست و پشتیوانەکانی، وەک زانستی جیۆلۆجی و فیزیای و بایەلۆژی، ھاتن تیۆری پەرەسەندن ی داروینیشیان بەکارھێنا و ھەموو زیندەواران و عەقل و ھۆش و مروۆیان گەراندەو بۆ ماددە ی کەر و کویر و بێ ژیان و گیان!

پوخته‌ی بیر و پای تیۆریای ماددی، ئەزموونی، واقعی، هەستی، وه‌زعی^(۱)

۱. گەردوون پێک هاتوو له یه‌ک پێکهاته که بریتیه له ماده، غه‌یری ماده و سروشتی هه‌ستپێکراو شتیکی دیکه بوونی نییه.

۲. نکوولی کردن له هه‌موو غه‌یبیات و شته په‌نهانه‌کان، هه‌رچی ئەودوو سروشت و ماده و واقعیت بێت بوونی نییه، نکوولیکردن له خودا، واته ئەوانه برۆیان به دروستکار و به‌رپوه‌به‌ری گەردوون نییه، ده‌لێن: به هیچ شتیه‌یه‌ک خودا گەردوونی دروست نه‌کردوو به‌لکوو گەردوون:

ا- هه‌ر هه‌بووه

ب- بۆ خۆی خۆی هیناوه‌ته بوون.

ج- به‌رپکهوت دروستبووه.

د- ته‌بیعهت و سروشت ئەم گەردوونه‌ی هیناوه‌ته بوون.

ه- ئەم گەردوونه‌ی خه‌ون و خه‌یاله و له واقعیدا بوونی نییه.

ماددیه‌کان و ئەزموونگه‌راکان به‌شتیه‌یه‌کی گشتی برۆیان به‌یه‌کێک له مانه‌هیه. هه‌روه‌ها نکوولی له سه‌رجه‌م ئایین و پێغه‌مبه‌ران و وه‌حی و رۆح و زیندوو‌بوونه‌وه و کتێبه ئاسمانیه‌کان ده‌که‌ن، چونکه وه‌ک ئاماژه‌مان پێدا ئەوان برۆیان به‌خودا نییه، که‌واتا ئاشکرایه باوه‌ریان به‌خودا نییه تا بگاته سه‌ر لق و په‌له‌کانی باوه‌رداری و ئایین و کتێبه ئاسمانیه‌کان، چونکه ئەمانه هه‌موویان ناماددی و هه‌ستپێنه‌کراو و ئەزموون نه‌کراون، نه‌ک هه‌ر ئەمه به‌لکوو پێیان وایه ئایین و پێغه‌مبه‌ران شتیکی خو‌رافی و ناراسته و بۆ خه‌لکی ساویلکه و نه‌زان و نه‌فامه، ته‌نیا بۆ خه‌له‌تاندنی مرۆڤ و مرۆڤایه‌تی هاتوو.

(۱) ئەمه ماددی ئیله‌حادیه، ئەگه‌رنا ئیمه ماددی باوه‌رداریشمان هیه، که برۆی به‌خودا یان ئایین یان ئەخلاق یان ... هیه، که‌واته ئەم بنه‌مایانه‌ی هه‌موو ماددیه‌کان نییه.

نەك هەر ئەوەش، بەلكو ئایین بە سەرچاوەی گێلکردنی مەروفايەتی دەزانن،
 وەك ماركس دەئێت: (الدین أفيون الشعوب)، واتا: "ئایین تریاکی گەلانی"
 و بۆ سەرخۆشکردن و مەستکردنی نەتەوێكەكان و مەروفا و مەروفايەتی هاتوو
 و دروستكراوە، دیارە پێناسەكەیان لە تێروانییان لە ئایینی مەسیحیەت و
 ئینجیل و قەشە و كلیساوە سەرچاوەی گرتوو و دواتریش ئەو جیهانبینیەیان
 بەسەر سەرجهەم ئایینەکاندا گشتاندوو. ئەم تیۆریایە بۆ هەموو شتێك تەفسیر
 و راقەیی ماددی دەكات.

۳. ماددیەیان و ئەزموونگەراکان پێیان وایە ئەخلاق نەبێت و پرۆژەییە و لە
 شوێنێكەو بۆ شوێنێك و لەكەسێكەو بۆ كەسێكی دیكە دەگۆرێت، بەمەش
 هەر كەس لە ئاست خۆی و كۆمەڵگەكە بۆ ئەخلاق دەروانی، كەواتە
 نەگۆری ئەخلاق و بنەمای ئەخلاق لای ئەوان نییە.^(۱) ئەمەش کاریگەری
 نێگەتیف و سەرلێتێكەری بۆ زۆربەی كۆمەڵگەكان پێشیار كردوو، خۆ ئەگەر
 هات و ئەوەی مولحیدان پێیان ئاساییە و بۆ خۆیان بە پەروای دەبینن بوو
 بە یاسا و لە ولاتان جێبەجێ بوو، ئەوە كارەساتی مەروفا و پرووودەدات و ئەبێتە
 كاری سەرپێیی و هیچ بەهێزێك بۆ هیچ هەبووێك لەنێو هیچ كۆمەڵگەكەدا
 نامۆبێت، ئەوەتایە ئەوان هیچ پێیان شەرم نییە كە مومارەسە هەوا و رەگەز
 و ئارەزووی خۆیان لەگەڵ خوشك و دایك و كەسە نزیكەكانی خۆیان بكەن و
 گۆشتی منال بكوڵێن و لەگەڵ گیانداران دەست تێكەڵاو بكەن و ئەوەی بوو
 مایە ئاسوودەییان دەستی بۆ بەرن، ئەگەر ئاسوودەیی ئەوان لەسەر شانی
 بەدبەختی چواردەوریشت، بەلام ئەوەی باسكرا وەك فیکر، ئەگەرنا مەرج
 نییە هەموویان بە كردار بێكەن یان هەموویان بە كەردەیی باوەریان پێبێت.

(۱) الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب المعاصرة، (۸۰۵)، صراع مع الملاحدة،
 عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني (۱۵۰)، كواشف زيف في المذاهب الفكرية المعاصرة
 (۵۱۱).

۴. زانست ئەو زانستەیه که ئەزموونی بێت نەوێک تیۆری و نەزەری، پێیانوایه هەر شتێک لە ڕێی دۆزینەوێ زانستییەو نەزانرێت و دەرئەکەوێت برۆای پێناکرێت، هەر شتیکیش لە ڕێگەی تاقیگە و زانستە جیاوازهکان نەدۆزێتەو بوونی نییه، هەربۆیه خودا دەخەنە بەر ئەو پێوەرە زانستیانه، بۆیه باوەری پێناهیئن، لای ئەوان یاسا گەردوونییهکان خودان، بۆیه «داوکینز» ڕێبەری گەورەى مولحیدەکانی ئەم سەردەمە دەلێت: "ئەگەر دەلێن خودا بریتییه لەو سیستەمانەى ئەو بوونەوەرە بەرپۆەدەبات، ئەوا ئێمەش برۆامان بەو خودایە هەیه، بەلام پێمانوايه ئەو سیستەمانە پێویستیان بەو نییه لێیان بپارینەو بۆ ئەوێ بە هانامانەو بێن!"

۵. سەرچاوەى مەعریفە و زانین تەنیا هەست و میتۆد و مەنەجی ماددیە و غەیری هەست و ماددە و ئەزموون هیچ شتێکی تر جێگەى متمانە پێکردن نین بە عەقڵیشەو، عەقڵ تەنیا بۆ لیکدانەوێ ئەمانەیه.

۶. زۆربەى ماددى و ئەزموونگەراکان بۆ ڕاڤەى گەشەسەندنى ژيان برۆایان بە تیۆری داروین هەیه و پێیان وایە زیندەوهران بە پەرەسەندن بەمڕۆ گەیشتوون و هیچ هێز و دەستەلاتێکی دەرەکی لەدەرەوێ ماددە و بوون و گەردوون کارێگەری نەبوو و بوونی نییه، بەلکوو بۆ خۆی گەشەى سەندوو و پەرەى سەندوو!

دووهم: ئاراستە و ڕێبازی میسالى (ئایدیالیزم)

میسالى پێچەوانەى واقعگەراییه، چونکه واقعگەرایى برۆای بە بوونی سەربەخۆ و بابەتیانەى واقعی خاريجى و شتەکان هەبوو لەدەرەوێ میشک و زەینى مڕۆڤ، بەلام میسالى بەپێچەوانەو و برۆای بە بوونی سەربەخۆ و بابەتیانەى واقعی خاريجى و شتەکان نییه لە دەرەوێ میشک و زەینى مڕۆڤدا،

واتە داننانیت بە شتیک لەدەرەوی عەقڵدا، کەواتە ئەوەی عەقڵ دەرکی نەکات بوونی نییه، بەم پێیەش مەعریفە و وجود، زانین و بوون دەبنە یەک شت، زانینی ھەر شتیک بوونەکەیت، زانین و بوون دوو پرووی یەک دراون، کەواتە بەم پێیە سروشتی مەعریفە ھەمان سروشتی بوونە، بۆنموونە تۆ کاتیک سەیری گۆپێ مالهەکی خۆت دەکەیت، یانین و ھەستکردنی تۆ بۆ خودی گۆپەکەیت، کەواتە لێرەدا ئەوە نییه بڵێی شتیک سەربەخۆ ھەیە لەدەرەوی مێشکدا و وێنەیکیش لەدەرەو، بەلکۆو ھەموو بوونی گۆپەکە بریتییه لەو وێنەیکە لە مێشکدا یە و بەس.

رێبازی میسالی ئایدیالیزم چەند جوړیکی ھەیە:

۱. ئایدیالیزمی (میسالی) مەوزووعی و بابەتی

۲. ئایدیالیزمی (میسالی) زاتی و خودی

۳. ئایدیالیزمی (میسالی) پەخنەیی

۴. ئایدیالیزمی (میسالی) پەھا

۵. ئایدیالیزمی (میسالی) فیزیایی

ھەموو ئەمانەمان بەدریژی باسکردن.

سوفستائییەکان

سوفستائییەکان یەکیک لەو تەوژمە فەلسەفەیانەن کە تیروانیی خۆیانیان ھەبوو بۆ بوون و وجود، بۆنموونە فەیلەسووفی یونانی «گۆرگیاس» ۳۸۰ پ.ز. بۆچوونی خۆی بەم شێوەیە دەربریو:

۱. ھیچ شتیک بوونی نییه.

۲. ئەگەر ھەشپەت، مەرۆف ناتوانەت پەیان پى ببات و بيانزانەت.

۳. ئەگەر گریمان زانىشى و پەيشى پىبىرد، ئەوا ناتوانەت بىگەيەنەت و گوزارشت لەو مەعريفەيە بکات کە پىي گەيشتووە و بىگەيەنەت بە خەلکانى دیکە.^(۱)

ھەر ھەروەھا فەيلەسووفى یۆنانى «بیرۆن _ ۲۷۵ پ. ز» گومانى لە ھەموو شتیک ھەبوو، وەک دەلەت: پىويستە متمانەمان بە عەقل و ھەستەکان نەبەت و ڕا و بۆچوونمان نەبەت، پىويستە لەيەک کاتدا شتەکان رەت بکەينەو و بيشيان سەلمىنين، يان نە رەت بکەينەو نە سەلمىنين.^(۲)

ئەگەر سەيرى زانايانى ئىسلام و زانستى کەلام بکەين ئەم قوتابخانەيان دابەشکردووە بۆ سى گرووپ:

۱. نکوولیکاريەکان (العنادية): ئەوانە پىيان وایە ھىچ شتیک بوونى نىيە و ھەمووى خەون و خەيال، کەواتە ئەوان دلىيان و بىگومانن کە نازانن! دەرزانن کە نازانن! سەرەتای ئەم گرووپە دەگەریتەووە بۆ فەيلەسووفى یۆنانى «گۆرگياس _ ۳۸۰ پ. ز» کە دەيوت: ھىچ شتیک بوونى نىيە. ئەگەر ھەشپەت مەرۆف ناتوانەت پەیان پىببات و بيانزانەت. ئەگەر گریمان زانىشى و پەيشى پىبىرد ئەوا ناتوانەت بىگەيەنەت و گوزارشت لەو مەعريفەيە بکات کە پىي گەيشتووە و بىگەيەنەت بە خەلکانى دیکە.^(۳)

۲. لایمىنيەکان (خودرايەکان/راي کەسى) (العندية): لایمىنيەکان ئەوانەن دەلەين: لای من ئەو شتە بەو شىوہيەيە، لای تۆش ھەرچۆنە کيشە نىيە و ھى ھەردوو کيشمان ھەر راستە، کەواتە لای ئەوان مەعريفە پەيوەندى بە خودى شتەکانەو نىيە، بەلکۆو پەيوەندى ھەيە بە خودى کەسەکان، واتە لای من و

(۱) تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف الكرم، ل: ۶۴.

(۲) مصادر المعرفة فى الفكر الدينى والفلسفى، د. عبد الرحمن بن زيد الزنيدى، ل: ۶۱.

(۳) تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف الكرم، ل: ۶۴.

لاى تۆ و لای ئەوى تر و ...، ئەم جۆرهش بیرىكى مەعریفە روخینەرە و ھەر لەسەردەمى یۆنانەو تائىستاشى لەگەڵدا بێت بوونی ھەيە، پێى دوتریت (نسبىة الحقیقة) واتە رێژەبوونی حەقیقەت و راستى، واتە ھىچ حەقیقەتێكى رەھا بوونی نییە و ھەمووی نسبى و رێژەییە، ئەم بیرۆکەيە بنەمايەكى سەرەکیى ئىلحادیشە، چونکە لە ئىلحادیشدا تەنیا باوەرپوون بە ئىلحاد رەھايە، ئەگەرنا ھەموو شتێک: ئەخلاق، حەقیقەت، جوانى، ... رێژەيى و نسبىيە.

۳. نازانمکارییەکان (اللاأدرية): نازانمکار (لأئەدرى) کەسێکە کە برۆای وایە ناتوانیت دان بە بوونی ھىچ شتێکدا بنیت، ھەروەھا ناشتوانیت نەفى بکات، لەبەرئەوئەى کەسى نازانمگەرا خۆى یەکلایى نەکردووتەو و نازانیت بەلگەکانى ھەبوون بەھێزترن، یان نەبوون و لەمەر پاسەکە نەگەشتووئەو ھىچ ئەنجامێک.

نازانمکارییەکان (لأئەدریەکان) دەربارەى ئیمان و میتافیزیک دەلێن: شتە میتافیزیکییەکان و نادیارەکان و بەرھەست نەبووئەکان و شتەکانى ئەودىو سروشت ھىچ رێگەيەکیان نییە بۆ جیگیرکردن و ئیسپاتکردنیان، ناشتوانریت نەفى بکری. کەواتا باشتەرىن رێگە ئەوئەى کە بلێن: نازانین و خۆمانى لى ببویرىن و بەلگە لەسەر ھەبوون یان نەبوونی نەھینینەو، چونکە رەنگە ھەر دوو لا بە برۆادار و بە بێباوەر و مولحید بەلگەى خۆیان ھەبێت. بۆیە لە دیدى ئەوان لەوانەيە بەلگەکانى ھەر دووکیان یەکسان بن، بۆیە حوکم بە ھىچ لایەکیاندا نادن و لایەنگیری ھىچ کامێکیان ناکەن نە بە ئیسپات نە بە نەفى.

بیرۆن بە پێبەر و خواوەن رێبازى نازانمکارییەکان دادەنریت (نازانمکارییەکان (اللاأدرية)).

بنەرەتى بوون

ئایا بنەما و بنەرەتى بوون یەکیکە یان یان زیاترە لە یەکیک و زۆر و زەبەندە و جۆراوجۆرە؟

بە شێوەیەکی گشتی بۆ وەلامی ئەم پرسە دابەشبوون بۆ چەند ئاراستەییەکی جیاواز.

بۆچوونە سەرەکییەکان دەربارەى بنەرەتى بوون

تاکخوازەکان (الواحدیون): ئەم رێبارە پێی وایە بنەرەت و بنەما و وجود و بوون دەگەرێتەوێ بۆ یەک جەوهرەر، بەلام ئەم ئاراستەییەش لەژێر پۆشنایی ئەوەی ئاخۆ ئەم یەک جەوهرەر چییە و سروشتی چییە و چۆنە دابەش دەبن بۆ دوو ئاراستەى تر:

أ. یەکیانەى ماددى (الواحدية المادية): ئەمانە پێیان وایە بنچینە و بنەرەت و بنەمای بوون و وجود بریتییه لە «تاکە جەوهرێکی ماددی، جەوهرێکی تاکى ماددى»، ئینجا دەربارەى ئەم تاکە جەوهرەش پراجاییان هەیە، بۆ نموونە لە لە کۆنەکان: تالیس دەبوت: ئەسل و بنەرەتى بوون «ئاو»، ئەناکسیمینس دەبوت: «هەوا»، لە سەردەمی نویدا لودفیگ فیۆرباخ پێی یوایە هەموو ئەوەی هەیە بریتییه لە «ماددە و جەستە» یەک، کە ژمارەیک پەهەندی هەیە.

ب. یەکیانەى رۆحى (الواحدية الروحية): ئەمانە پێیان وابوو ئەسل و بنەرەتى بوون و وجود بریتییه لە «تاکە جەوهرێکی ناماددى، جەوهرێکی تاکى ناماددى» لەوانەى ئەم بۆچوونەیان هەبوو لە کۆنەکان: ئەکسانوفان، زینۆنى ئیلی، لە نوێیەکانیش: ردولف ھیرمان لوتزە، ھیگل، تۆماس گرین.

۲. رێبازی زۆرییى (زەبەندى و جۆراوجۆرى) (مذهب الكثرة والتعدد): ئەم رێبازە پێی وایە بنەرەت و بنچینەى بوون و وجود دەگەرێتەوێ بۆ «چەندەها

جەوهەرى زۆر و جۆراوجۆر» نەك تەنیا جەوهەرێك وەك رێبازی یەكەم، بەلام دەربارەى چیهى و سروشى ئەم جەوهەرانه دابەش بوونە بۆ دوو ئاراستەى تر:

أ. زۆرى و زەبەندى ماددى (مذهب الكثرة المادية): ئەم ئاراستەى پێى وایە بنەرەت و بنچینهى بوون و وجود «چەندان جەوهەرى ماددى»یە، واتە بنەرەتێى بوون تاکە جەوهەرێك نییە و بەس، بەلكوو چەندین جەوهەرە، فرە جەوهەرە، لە فەیلەسووفە كۆنەكان كە ئەم رایەى هەیه: ئەمبادۆكلیس، كە بوون و وجود بۆ چوار توخمى بنەرەتێى دەگەرێنێتەوه: ئاو، هەوا، خاك، ئاگر. واتە وەك رێبازی «تاك جەوهەر» نییە، بیگەرێنێتەوه تەنیا بۆ یەك بنەرەت، هەرەها «دیمۆكریتس و لۆکیپۆس»یش سەر بەم ئاراستەیهى، چونكە بوون دەگەرێنێتەوه بۆ «بەشەکییە ماددییه بچوکهكان» (الجزئیان المادية الصغيرة) كە پێیان دەوت (Atoms) واتە ئەو گەرد و بەشانەى كە دابەش نابن، لە فەیلەسووفە نوێكانیش كە ئەم رایەیان هەیه «تۆماس هۆبز و ولیم جیمس».

ب. زۆرى و زەبەندى رۆحى (مذهب الكثرة الروحية): ئەمانە پێیان وایە بنەرەت و بنەمای بوون و وجود بریتییە لە «چەندین جەوهەرى ناماددى رۆحى»، واتە بنەرەت و بنچینهى بوون یەك جەوهەرى ناماددى نییە، بەلكوو چەندان جەوهەرى ناماددییه، بۆنموونە فەیلەسووفى ئەلمانى (لایبنیتز) ئەم رایەى هەیه و پێى وایە بوون لە جەوهەرە سادە رۆحییەكان پێكهااتوو، واتە «هێزەكان» یان (یەكەكانى وزە، وحدات للطاقات) وەك بۆلێ (گەردە رۆحییەكان، ذرات روحية) ناویان «مۆنادەكان»ە، (Monads).

۳. دووانەکییەكان (الثنائية): ئەم رێبازە بنەرەت و بنەچەى هەموو بوون و وجود و بوونەوهەر بۆ «دوو جەوهەر»ى لێك جیاواز دەگەرێنێتەوه، واتە پێیان وایە بوون بنەرەتەكەى دوو جەوهەرى سروشى جیاوازه، وەك: «ماددە، رۆح»

یان «هزر، فکر» و «عقل»، لە کاتی کدا جەوهەری یە کەم «ماددە» سروشتی وایە دەکشیت، بەلام جەوهەری دوووەم کە «رۆحە یان فکر و هزر یان عقل» سروشتە کە ی وایە کە «وہعی و ئاگایی» ھەب، واتە پەیی بە شتەکان دەبات و خاوەن دەرکردنە، بۆنموونە لە فەیلەسووفانی کۆن کە ئەم رایەیان ھەبوو ئەفلاتوون؛ ئەفلاتوون پێی وابوو بھەرەتی بوون ھەم ماددیە ھەم ناماددی، جیھانی ماددی و ھەستپیکراو لە گەڵ جیھانی ناماددی و نموونە بەرزەکان و ئایدیال (عالم المثل)، ھەر و ھا ئەرستۆش باوری بە ھەمان بۆچوون ھەب و پێی وایە جیھان دوو بھەرەتی سەرەکی ھەب «ھیولا و وینە» (الهیولی والصورة). لە فەیلەسووفە نوێکانیش، دیارترین فەیلەسووف کە ئەم رایەیی ھەب دیکارتە؛ دیکارت پێی وایە بھەرەتی بوون ماددە و هزر، ماددە درژدەبیتەو و دەکشیت، هزریش ئاگایی ھەب^(۱).

پوختە

بوون (وجود) لە زۆر ڕووە لێی دەر و نریت

۱. لە ڕووی بوونەو ئەیا بوون ھەب یان نا زۆرەبی خەلک و فەیلەسووف و ریباز و قوتابخانە فەلسەفیەکان باوەریان پێیەتی، بەلام ھەندیک ئاراستەیی نامۆش ھەب وەک بەشیک لە سوفستاییەکان (نکوولیکارییەکان (العنادیة)) کە دان نانتین بە بوون، یان بەرژدەبیدانی پێداده نین (لا یمنیەکان (العندیة))، یان ھەر نازانن ھەب یان نا.

۲. لە ڕووی بھەرەتی بوونەو سێ ئاراستەیی سەرەکی ھەب: ماددیەکان (ماتریالیزمەکان) بڕوایان وایە بھەرەتی بوون ماددیە، ئەوانیش دوو جۆر بوون،

(۱) الفلسفة لمن یرید، د. نبیل عبد الحمید، ل ۴۰ - ۴۱.

جەوهەر و عەرەز (الجوهر والعرض)

جەوهەر لە سادەترین واتیدا واتە: ئەو شتەى بۆ بوونی پێویستی بە غەیری خۆى نییه، بنهما و ئەسل و ئەساس و بنه‌په‌رتى هه‌موو شته‌كانه^(۱).

فەیلەسووفان ئەسلێ بوون (وجود) دەگەرێننەوه‌بۆ یەك جەوهەر یان دوو جەوهەر، هه‌روه‌ك له‌ باسه‌كانى پێشوتردا باسمانكرد:

۱. تاكخوازه‌كان (الواحدیون):

أ. یه‌کیانه‌ى ماددى (الواحدية المادية)

ب. تاکیانه‌ى رۆحى (الواحدية الروحية)

۲. رێبازى زۆرییتی (زەبه‌ندى و جۆراوجۆرى) (مذهب الكثرة والتعدد)

أ. زۆرى و زەبه‌ندى ماددى (مذهب الكثرة المادية)

ب. زۆرى و زەبه‌ندى رۆحى (مذهب الكثرة الروحية)

۳. دووانه‌کییه‌كان (الثنائية)^(۲)

دوو تێروانىنه‌ سه‌ره‌کییه‌كه‌ى به‌رامبه‌ر جەوهەر

۱. تێروانىنیک پێى وایه جەوهەر ئەزەلى و ئەبه‌دییە، واتە سه‌ره‌تا و کۆتایی نییه. واتە هەر له‌ گه‌ڵ خوادا هه‌بووه، به‌لام ئەوه‌نده هه‌یه قه‌دىمى و بێسه‌ره‌تایی

(۱) منطق أرسطو، ب ۱، ل ۸.

(۲) الفلسفة لمن يريد، د. نبیل عبد الحمید، ل ۴۰ - ۴۱.

خودا پېش جەوهەرە لەرووی ھۆ و بەرھۆو (العلة والمعلول).

۲. تێروانینەکەى تر پێى وایە جەوهەر ھەم سەرەتای ھەيە، ھەم کۆتایی، دروستکاریشی ھەيە و ئەم دروستکارەش بە حەقیقی پېش ئەم جەھەرەيە، چونکە سەرەتای نییە، بەلام جەوهەر سەرەتای ھەيە، ھەر شتیکیش سەرەتای ھەبوو، مانای وایە دروستکراو. ھەر شتیکیش دروستکراو بوو، پێویستی بە دروستکار ھەيە، کەواتە بوون و گەردوون سەرەتایان ھەيە و دروستکراون و پێوستیشیان بە دروستکار ھەيە.

جەوهەری فەرد (جەوهەری تاکانە)

بیرۆکەى جەوهەری فەرد ریشەکەى دەگەرپتەوہ بۆ فەیلەسووفى یۆنانى «دیمۆکرتس»، ئەو برۆای وابووہ سەرچاوەى ھەموو بوون «ئەتۆم» (ذرة)، بەلام لە ھەمان کاتدا برۆای بە ئەزەلیبوونى ئەم ئەتۆمانە ھەيە و پێى وایە سەرەتایان نییە.

بەلام بیرۆکەى جەوهەری دروستکراو و سەرەتا ھەبوو دەگەرپتەوہ بۆ زانایانى کەلامى ئىسلامى، ئەوان ھاتن لە بەرانبەر بیرۆکەى جەوهەرى ئەزەلى و ئەتۆمى ئەزەلیدا بیرۆکەى جەوهەرى فەردیان دانا، ئەوہش بۆ سەلماندنى دروستکراوى بوون و پێویستى بە دروستکار و خودا، چونکە کە سەلما سەرەتای ھەيە، راستەوخۆ دەسەلمیت کە دروستکراو، کە سەلماش دروستکراو، راستەوخۆ دەسەلمیت کە دروستکاری ھەيە.

زانایانى کەلام پێیان وایە تۆ ھەر تەن و جسمیک بگريت، دابەش دەبیت تا دەگاتە بەشیک (جوزئیک) کە قبولى دابەش بوون ناکات، واتە لەوێوہ دابەشبوون دەوہستیک، کە وەستا واتە ئەمە کوتایییە و خالى کۆتایییە و دروستکراو، بەلام

ئەرستۆ و دیموکریتس پێیان وایه ئەم دابەشیوونە هەر بەردەوامە هەتاهەتایە، واتە (الی ما لا نهاية)، واتە وهستانی نییه له خاڵیکدا، که وهستانی نه‌بوو، واتە ئەزەلییه، که ئەزەلی بوو، واتە پێویستی به دروستکار نییه.

جهوه‌ری فەرد لە نێوان کەلام و فەلسەفە‌ی ماددی ئەزەلیدا

١. له فەلسەفە‌ی ماددی ئەزەلیدا جهوه‌ری فەرد ئەزەلی و بێسەرەتایە، جا ئەوانیش دوو جۆرن، یان ناباوەر و مولحید، واتە برۆایان به خودا نییه، چونکه ماده و جهوه‌ری فەرد ئەزەلین، یان باوە‌پدارن، به‌لام جهوه‌ری فەرد له کەلام و فکر و عقیده‌ی ئیسلامیدا سەرەتای هه‌یه و ئەزەلی نییه، پێویستی به خودا هه‌یه بۆ هاتنه‌بوونی.

٢. ئەتۆم و جهوه‌ر پێویستی بە‌رده‌وامیان به خودا هه‌یه، بۆ هاتنه‌بوون و ڕاوه‌ستان و پارێزران و بوونیان له‌لای زانایانی کەلام، به‌لام له فەلسەفە‌ی ماددی ئەزەلیدا ئەمە پێویست نییه.

٣. له فەلسەفە‌ی ماددی ئەزەلیدا هه‌ر که و جوولە‌ی ئەم ئەتۆم و جهوه‌رانه ئەزەلییه، هه‌روه‌ها ئەم ئەتۆمانه ته‌نیا هه‌ر که‌یان هه‌یه به‌بێ ئەوه‌ی ئەم هه‌ر که و جوولە ڕاوه‌ستانی له پێشه‌وه بووبێت، واتە له‌وه‌تای هه‌بوونه هه‌ر جوولان، به‌لام له‌لای زانایانی کەلام ئەم ئەتۆم و جهوه‌ری فەرد سەرتا ڕاوه‌ستاو بوونه، دوا‌یی ده‌ستیان کردوه به‌ جوولە، که‌واته جوولە که ئەزەلی نییه، که‌وابوو ماده‌ش ئەزەلی نییه^(١).

که‌واته جهوه‌ری فەرد له کەلام و فکری ئیسلامیدا جیاوازه له فەلسەفە‌ی یۆنانی و ماددی ئەزەلی، دیاترین جیا‌وزیش:

(١) قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين السيد صالح، ل ١٧١ - ١٧٢.

سەرەتا و دروستکراوی

لەناوچوون و فەوتان

لەلای زانایانی کەلام هەموو بوونەوەر یان جەوھەرە یان عەرەز

عەرەز واتە ئەو بوونە ی وەستاو بە غەیری خۆیەو و خۆی بەتەنیا راناوەستیت و دەرناکەوێت.

یان وەک ئەشعەرییەکان دەڵێن: سیفەتە بۆ غەیری خۆی، یان حال و سیفەتی جەوھەر^(۱).

بۆنموونە رەنگەکان، هەموو رەنگیک عەرەزن، بۆنموونە سەیارەکی سپی، سپیەکە عەرەزە.

یان جوولە ی ئۆتۆمبیل، خودی ئۆتۆمبیلەکە جەوھەرە، بەلام جوولەکە ی عەرەزە، چونکە ئەم جوولە ی بە ئۆتۆمبیلەکەو وەستاو و بەبێ ئەو بوونی نابێت.

کەواتە عەرەز بەخۆیەو نەو وەستاو وەک جەوھەر، بەلکوو بە غەیری خۆیەو وەستاو و پێویستی بەغەیری خۆی هەیە بۆ هاتنەبوون و هەبوونی.

هەندیک لە فەیلەسووفە مولحیدەکان نکوولی لە عەرەز دەکەن، بەمەبەستی نکۆلی کردن لە خودا، چونکە کە عەرەزت سەلمان، دەبێت خودا بێسەلمینیت، زانایانی کەلام دەڵێن عەرەز پەیدا بوو (حادث)، کەواتە هەر شتیک پەیدا بوو ی پێوە بەند بێت خۆشی پەیدا بوو، کەواتە جەوھەر و ماددەش پەیدا بوون، چونکە عەرەز بەندە بە ماددە و جسمەو، کە ئەو پەیدا بوو بوو (حادث)، جیسم و ماددە و جەوھەریش دەبنە پەیدا بوو.

(۱) التصور الذري، د. منی أحمد، ل ۴۶.

هەر بۆیە زانایانی کەلام زۆر جەخت لەو دەکەنەوێکە جەوهەر ناکرێت
و نابێت خاڵی بێت لە عەرەز، کە خاڵی نەبوو لە عەرەز، خالیش نابێت لە
پەیدابوو، کە خاڵی نەبوو لە پەیدابوو، کەواتە خۆشی پەیدابوو.

هەیولا و سوورەت (الهیولا والصورة)

هەیولا دەستەواژەیەکی یۆنانییە، واتە: ئەسل و ماددە.

سوورەتیش واتە: شیوە و شەکل و شیواز کە ماددە لەیەکتری جیادەکاتەوه.

بۆنموونە بەرد و دار و ئاسن و زێڕ و زیو جیاوازن لە یەکتر.

زێڕ بازە و گوارە و ئەلقە و .... لێ دروست دەکریت، کە هەموویان لە شەکل و شیوەدا لە یەکتری جیاوازن.

داریش میژ و کورسی و کتێبخانە و .... لێ دروست دەکریت، کە ئەویش دووبارە لە رووی شەکل و شیوەوه لە یەکتری جودان.

ماددەی هەموو شتەکان دەبێتەوه یەک، چونکە هەموویان ئەو شتانەن کە لە بووندا هەن، وەک ئاو و خۆڵ و ...، کە زانست تا ئیستا لە سەد دانە تیپەراندووه، بەلام شیوە و شەلیان دەگۆڕیت.

بەم پێیە «هیولا» ماددە خامەکیە، کە هەموو شتەکان لەوهوه پەیدا دەبن.

ئەم گونجاییە هیولا بۆ شەکل و شیوە وەرگرتن ئەرستۆ ناوی ناوه (بالقوة)، بەلام دواوی کە شەکل و شیوە وەردهگریت پێی دەلێت (بالفعل)^(١).

ئەرستۆ پێی وایە ئەم هیولایە جەوهەریکی سەرەخۆیە و پەیوەست نییە بە سوورەتەوه و ئەزەلی و ئەبەدیشە، بەلگەشی بۆ ئەمە ئەوهیە: ئەگەر هیولا ئەزەلی نەبێت کەواتە حادیس و پەیداوو، کە پەیداوو بوو، کەواتە پێویستی بە

(١) فی الفلسفة الإسلامية وصلاتها باليونانية، د. عوض الله حجازي، ل ٧٠.

ماددەیه‌کی دیکە هەیە، چونکە پێی وایە هەموو پەیدا بوویک دەبێت ماددەیی
لە پێشەوه بێت و لەوهوه دروست بێت، کەواتە تەسلسول و زنجیرەیی بیکۆتا
دێتە کایەوه، کە شتیکی مەحەل و ئەستەمە، کەواتە ماددەیی هەموو تەن و
جسمەکان ئەزەلییە، گەردوون و جیهانیشت لەم تەن و جسمانە پێک دێت، هەر
شتیکیش لە شتی ئەزەلی پێک بێت ئەزەلییە، کەواتە جیهان (عالم) ئەزەلییە^(١).

زانایانی کەلام هاتن فکریەکیان داھێنا بۆ ڕەتکردنەوهی فکری کەمی ئەرستۆ،
وتیان: دەبێت تەلازوم و پەییوەندی و لێکدان (التلازم والاضطراد) هەبێت لە
نیوان «هیولا و سورەت» دا، یان «جەوهەر و عەرەز»، وتیان: هیچیان بەبێ
هیچان بوونیان نابێت، هیچیشیان بەبێ تەن و جسم دەرناکەون و نایەنەبوون،
کەواتە ئەم هیولا و سوورەتە لێکدراون، هەموو لێکدراویکیش پێویستی بە
لێکدەر هەیە کە ئەم دووانە لێکدات و بەیەکیانەوه بەستیتەوه کە خودایە.

ئینجا ئەگەر بپروات بە ئەزەلیبوونی هیولا هەبێت، ئەوهی لێدەکەوتەوه
کە چەند شتیکی ئەزەلی بوونیان هەبوو (تعدد القدماء) لەگەڵ خوادا، دیارە
ئەمەش شیرک و هاوبەشدانانێکی تەواوە.

کەواتە جەوهەر (هیولا) بەبێ عەرەز (سورەت) نابێت، هەردووکیان پەییوەستن
بەیەکەوه و لێکدراون، ئەم دوو لێکدراوەش بەدُنیاپییەوه پێویستیان بە لێکدەر
هەیە کە خودایە.

گەردوون لە نێوان بێسەرەتایی و بەدیھێناندا

هەر لە کۆنەوه یەکیک لە گریمانەکانی لێکدانەوهی گەردوون بریتی بوو
لەوهی کە کۆمەلێکی خەلکی باوەڕیان وابوو کە گەردوون بێسەرەتایە، تەنانەت

(١) تاریخ الفلسفة اليونانية، یوسف کرم، ل ٨٠.

هەندیک بەبێ کۆتاشیان زانیوه، بەلام لە گەڵ گەشەکردنی زانستدا بەرەبەرە ئەم بیرۆکەیە پووکاوەتەوه و پاشەکشەی کردوو، کە ئەمانەى خوارەوه هەندیکن لە وهلامەکانی زانستی فیزیا بۆ نادروستی ئەم گریمانەیه:-

١- بێردۆزی فرەوان بوونی گەردوون:- کە دەئیت: گەلە ئەستێرەکان و تەنە ئاسمانییەکان بەخێراییهکی بەرز لە یەکتەر دوور دەکەونەوه، ئەمەش دواى تێبینییەکانی ئیدوارد ھاڤل (١٩٢٩).

ئەگەر گەردوون ئەزەلی بووایە ئیستا نە ئەستێرە و نە هیچ تەنێکی دیکە لە ئاسماندا نەدەبینرا.

٢- یاسای دووهمی داینەمییکی گەرمی:- هەمیشە گەرمی لە تەنە پلە گەرمی بەرزەکانەوه دەچیت بۆ تەنە پلە گەرمی نزمەکان، تا هاوسەنگی گەرمی بەدیدیت و هەرگیز بە پێچەوانەوه نابیت. ئەگەر گەردوون ئەزەلی بووایە ئیستا جیاوازی گەرمی لە گەردووندا بوونی نەدەبوو و ئەستێرەکان وزەیان نەدەما و گەردوون هەر لە ئەزەلەوه دەفەوتا.

٣- تیشکدانى تەنە تیشکدەرەکان:- توخمە تیشکدەرەکان بەردەوام تیشکدەدن تا دەگەنە هاوسەنگی و دەگۆڕن بۆ توخمی دیکەى جیگیر. ئەگەر گەردوون ئەزەلی بووایە، ئیستا هیچ توخمێکی تیشکدەر نەدەبوو کە ئیمە لەسەر زەوى هەمانە.

٤- بێردۆزی تەقینەوه گەرەکه:- پێش ١٣،٨ ملیار سال لەمەوبەر ماددەى گەردوون لە خاڵێکدا کۆبووبۆوه کە چری و پلەى گەرمییەکی لە راددەبەدەر بەرزى هەبوو، پاشان وردە وردە چری کەم دەکات و فرەوانبوون پوودەدات، پلەى گەرمییەکەشى کەم دەکات.

ئەم بێردۆز دەبیسەلمینیت کە گەرمی سەرەتای هەیه و تەمەنیکى دیاریکراوى

تینبیہ کی گرنگ

یوخته‌ی بیردۆزی ته‌قینه‌وه گه‌وره‌که (big bang) (الانفجار العظيم)

کهواته ئەم (singularity) هەم ماددە بوو هەم وزە لەخۆ گرتوو، پاش تەقینەووە که بەشەکانی ئەتۆم پەیدا بوون، پاشان لەو پارچانە ئەتۆمەکانی ھایدروجین و ھیلیۆم پەیدا بوون، پاشان لەو ئەتۆمانەش «تۆزی گەردوونی»

(۲) ئەتۆمى سەرەتايى، يان تاكى گەردوونى (مفردة الكون)، يان ھىلكەى گەردوونى (بيضة الكون)، يان تۆۋى گەردوونى (بذرة الكون)، بە ئىنگىلىزى پىتى دەلىن: (singularity) (سىنگلارىتە)، بەكسانە بە جەۋھەرى فەرد (الحوهر الفرد) كە زاناينە، كەلام باسيانكردوۋە.

پەیدابوو، پاشان لەو تۆزەش گەلەستێرەکان پەیدابوون، پاشان دانە دانە
ئەستێرەکان دروستبوون، بۆیە لەو کاتەوە گەردوون بەردەوام لە فرەوانبوون و
گەشەدایە، پاش ئەو تەقینەوێهە کات و شوێن پەیدا بوون، چونکە بەبێ ماددە
کات و شوێن بوونیان نییه.

وەک زانایان باسی دەکەن ئەو (singularity) ه، بەم شێوەیە بوو:

• لە رووی گەرمییەوە (۱۰) توان (۳۲) پلە (کالشن) گەرم بوو.

• لە رووی کاتەوە (۱۰) توان (-۴۳) چرکە، کاتی پێچوووە کە تەقیووەتەو.

• لە رووی قەبارەو (۱۰) توان (-۳۵) ی مەتریک بوو.

دوایی ئەو (singularity) ه تەقیووەتەو و فرەوانبوو و سەرەنجام ئەو
گەردوونە ی لێ دروستبوو.

خاوەنی بیردۆزی «تەقینەوێهە گەورەکە» (big bang) (الانفجار العظيم) بریتییە
لە زانای بەلجیکی «جورج لو میتەر» کە لە ساڵی (۱۹۲۷) ئەو گریمانەیە دانا
بۆ دروستبوونی گەردوون، پاشان زانایان و نێوەندە زانستییەکان گەرمی زۆریان
پیدا تا گەیشتە ئەوێ ئەمڕۆ.^(۱)

۱- گۆرانی ماددە بۆ وزە: لە ئەستێرەکاندا بەهۆی گۆرانکاری توخمەکان و
تەقینەوێهە ناوەکی وزە گەرمی و پرووناکی بەرھەم دێت.

(۱) بۆ پوختە ی ئەم بابەتە بگەرێوێ بۆ کتێبی (شموع النهار، إطلال على الجدل الديني
الإلحادي المعاصر في مسألة الوجود الإلهي) الدكتور عبدالله بن صالح العجيري، لا پەرە
(۱۱۶ - ۱۱۷).

هەر وەها بگەرێنەوێ سەر ئەو سەرچاوە ئینگلیزیانە:

<http://www.astro.20190418123026/https://web.archive.org/web>
<https://web.archive.org/web/2014-08-08/https://www.jpl.nasa.gov/news/news.php?release>
<https://www.pbs.org/wgbh/aso/databank/entries/dp27bi.html>

بۆنمۇنە: لە خۇردا گۆرانى ۱٪ى بارستايىيەكەى لە گازى ھايدىرۇجىن بۆ ھىليۇم دەبىتە ھۆى مانەۋەى بە درەۋشاۋەى بۆ ماۋەى ۱ مىليار سال.

ئەگەر گەردوون ئەزەلى بوۋايە، ھىچ ئەستىرەيەك نەدەما و تەۋاۋى بارستايىيەكانيان لە توخمىكەۋە بۆ توخمىكى دىكە دەگۆرا و خامۇش دەبوون.

۲- بۆئەۋەى شتىك بىسەرەتا بىت پىۋىستە بىنپاز بىت لە غەيرى خۆى، پىشتىر باۋەر ۋا بوو كە ماددە بچوۋكتىن بەشى برىتييە لە گەردىلە، كە بىسەرەتايە و پىۋىستى بە غەيرى خۆى نىيە، بەلام فىزيائى نوئى ۋەلامى ئەمەشى دايەۋە بەۋەى كە گەردىلە پىكدىت لە ئەلىكتىرۇن و ناوك، پاشان ئەۋانە بەبى سەرەتا دادەنران، بەلام سەلمىنرا كە ناوك لە پىرۇتۇن و نىترۇن پىكدىت و ئەۋانىش لە كۋارك پىكدىن و كۋاركىش لە يەكەى بچوۋكتىر و ئەم زنجىرەيە بەردەۋامە بە پىشكەۋتنى زانست^(۱).

(۱) ئىلھاد ۋەك خۆى، صلاح الدىن أحمد، چاپى دوۋەم، ل ۱۲۹ - ۱۳۰.

بوونواجب (الواجب)، بوونمومکین (الممکن)، بوونمەحال (المستحیل)

ئەگەر بڕوانینە بوون (وجود) لە سن شتان زیاتر بەدی ناکەیت، یان بوون دابەش دەبێت بۆ سێ بەشی سەرەکی:

١- **هەبوونی پێویستە (بوونواجب، بوون پێویست) (واجب الوجود)**، واتە هەبوونی واجبه و ناکرێت نەبێت و عەقڵ تەسەور و وێنای نەبوونی ناکات وەک: بوونی خودای گەوره.

٢- **هەبوونی مومکین و گونجاو (بوونمومکین، بوون شیوا) (ممکن الوجود)** واتە: دەگونجێت هەبێت، دەشگونجێت نەبێت، واتا هەبوونەکهی مومکینه وەک هەبوونی گەردوون.

٣- **هەبوونی مەحالە (بوونمەحال، بوون ئەستەم) (مستحل الوجود)** واتە: ناکرێت بوونی هەبێت و ناگونجێت، بۆ نموونه کۆبوونەوهی دووشتی دژ و پێچهوانەی یه‌کتری له‌یه‌ک کات و شوێندا بۆ نموونه «عدم و وجود» بۆ نموونه بڵییت: ئەو شتە هەیه و نییه له‌یه‌ک کاتدا!

که‌واته‌ بوون (وجود) له‌و سێ به‌شه‌ ده‌رناچێت یان (واجب الوجود)ه‌ یان (ممکن الوجود)ه‌ یان (مستحل الوجود)ه‌.

(واجب الوجود)ه‌ که‌ دیاره‌ که‌ ناکرێت نەبێت، که‌ خودای گەوره‌یه‌، چونکه‌ خودای گەوره‌ سەرچاوه‌ی بوون و دروستکه‌رییه‌تی، ئەگەر ئەو نەبووایه‌، بوون (وجود) گەردوون (کون) و ئەوه‌ی که‌ تێیدا یه‌تی به‌ هیچ شتیه‌یه‌ک ئاوه‌ها نەده‌بوو، چونکه‌ نەبوو (عدم) ناتوانی‌ت خۆی خۆی بێنیتە بوون، ئایا هیچ عاقلێک

قسەى وا دەکات، بۆ ئەبوو دەتوانیت خۆى خۆى بێنیتە بوون؟ کەواتە هەموو نەبوویەک پەیداکەر و دروستکارێکى هەیه، پەیداکەر و دروستکاری هەموو بوون خودای گەورەیه.

ئینجا بە نەسبەت (ممکن الوجود) هەکه، وەک وتمان هەموو بوون (وجود) دەگرێتەوه جگە لە خودا، بۆیه وا دەڵێن چونکە (ممکن الوجود) واتا دەکریت هەبێت و دەکریت نەبێت، دەکرا هەبێت دەکرا نەبێت، واتا بوونەکەى نەبوونی لە پێش بووه، هەر شتیکیش نەبوونی لە پێش بوونەکەى بێت دیاره (ممکن الوجود)ه، دیاره زانست سەلماندووێتەى کە گەردوون سەرەتای هەیه، ئەوەتا مولحیدەکانیش برۆیان بە «تەقینەوه گەورەکە» (Big Bang) (الانفجار العظيم) هەیه، ئەوەتا یەکێکى وەک «ستیشن هۆوکیڤ» دەڵێت: پێش سێزده ملیار و حەوت سەد ملیۆن ساڵ (١٣،٧٠٠،٠٠٠،٠٠٠) گەردوون یەک یەکەى گەردوونی بووه و تەقیوێتەوه، دەڵێت: پێش ئەوکاتە نە ماددەنە کات نە شوێنبوونیان نەبووه، کەواتە سەلما کە گەردوون ئەزەلى نییه و سەرەتای هەیه، هەر شتیکى سەرەتای هەبێت (ممکن الوجود)ه، کە ئەویش بوون و نەبوونی یەکسانە، واتا: دەکریت هەبێت و دەشکریت نەبێت، بۆ نموونه هەر یەکیک لە ئیمە دەکرا هەبێت، دەشکرا نەبێت، کەواتە هەموو (ممکن الوجود)ه کان بوونیان مومکینه و هیچیان (واجب الوجود) نین، چونکە هەموویان سەرەتایان هەیه، بەلام هەر هەموویان پێویستیان بە (واجب الوجود) هەیه بۆ ئەوەى بوونەکیان زال بکەن بەسەر نەبوونەکیاندا و بێنە بوون، چونکە ئەو (واجب الوجود)ه سەرەتای نییه کەواتە پێویستی بە (واجب الوجود)یکى تر نییه، چونکە وتمان هەر شتیک سەرەتای نەبوو، پێویستی بە (واجب الوجود) نییه بۆ هاتنەبوونی، چونکە هەر هەبووه، ئەگەریش ئەو (واجب الوجود) پێویستی بە (واجب الوجود) یکى تر هەبێت، ئەوکات ئەو (واجب الوجود)ه (واجب الوجود) نامێنێت و دەبێتە (ممکن الوجود)، ئەوکات ئەو (واجب الوجود)ه ی پێش ئەو پێویستی بە (واجب

الوجود) یکی تر ههیه، ئەوکات ئەویش نابێتە (واجب الوجود) کهواتە ئەو زنجیره ناعقلانییه بەردهوام دەبێت، لە کۆتاییدا (واجب الوجود) یکمان دەست ناکەوێت، که (واجب الوجود) یشمان دەست نەکەوت، ئەوکات بوون (وجود) پەیدا نابێت و هەر بە نەبوو (عدم) دەمێنێتەوه، که ئەوەش دژی عەقلە.

کهواتە ههموو (ممکن الوجود) یک پێویستی به (واجب الوجود) یک ههیه، گەردوونیش به ههموو ئەوهی له ناویدا (ممکن الوجود) ه، کهواتە: گەردوون پێویستی به (واجب الوجود) ه که خودای گەورهیه.

کهواتە لێرەوه بۆمان دەرکەوت که خودای گەوره (واجب الوجود) ه.

گەردوون بهوهی که تێیدا به ههمووی (ممکن الوجود) ه.

نەبوونی خودا (مستحل الوجود) ه، چونکه ناکرێت نەبێت، که نەبووایه، گەردوونیش نەدەبوو، که گەردوون ههیه دیاره که (واجب الوجود) یش ههیه و واجبه که ههبێت.^(١)

(١) النجاة، ابن سینا، ل ٣٨٣.

المحصل، فخر الدين الرازی، ل ٩٣.

معالم الفلسفة الإسلامية، محمد جواد مغنیه، ل ٣٨.

قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، ل ١٩٧ - ١٩٨.

پای یه کهم: ئه فلاتوون، له لای ئه فلاتوون وایه زهمان و مه کان ماهیه تیکی سهر به خۆن. له واقیعدا به شیوهی ماده دهنگده نه وه. له سهرچاوه یه کی بهر زتره وه که جیهانی ئایدیا کانه هاتووه. له لای ئه فلاتوون ئه و شتانه ی بیرۆکه یه کن له عه قلد، ته نیا بیرۆکه یه کی خه یالی نین. به لکوو عه قلت درک به جیهانی فۆرمه کان ده کات. له وێهه بیرۆکه کان سهرچاوه ده گرن. بۆیه له لای ئه فلاتوون زهمان و مه کان بوونییه تیکی واقعی جیگیران هه یه. نه وه کوو

بیرۆکەیهکی خەیاڵلوی بن و ناویکی بێبنەما بن. لەرێی بەلگەکانی بۆ جیهانی ئایدیاکان، بە هەمان شێوە ئەفلاتوون کات و شوێن تەفسیر دەکات. لەلای ئەفلاتوون پێناسەکان لە جیهانیکی سەرەخۆ دان. نەک ل نێو شتەکان یان وەسفکردنی شتەکان.

رای دووهم: ئەرستۆتالیس، بە ڕەتکردنەوەی جیهانی ئایدیاکان ئەرستۆ بەپێچەوانەی ئەفلاتوونەوە دەلێت شتێک بوونی نییه بە ناوی جیهانی ئایدیا، بەلکوو تەنیا یەک جیهان هەیە. جیهانی ماددە و جیهانی ئایدیا یەک شتن. بۆیە لەلای ئەو جەوھەرێک نییه لە جیهانیکی دیکەدا. بەلکوو خودی ئەوێهە کە دەبیندرێت. ئەرستۆ لە تیۆرەکیدە ئەو شە دەکاتەو ڕێژەى جوولەى فەلەکەکان بریتین لە کات، واتا عەرەزێکە. شوێنیش بریتیه لە گۆرەپانیکی جیگیر کە ماددەکان تییدان. ئەرستۆ دەیگوت: "چ جۆرە ماھییەتێک دەبێت جودا بێت لەو شتەى کە وەسفی پێ دەکەیت؟" واتا ناکرێت لە جیهانیکی تردا پێناسەى ئەم جیهانە بکری. بەلکوو لەنێو جیهاندا پێناسەکان بوونیان هەیە^(١).

رای بارکلی: بارکلی باوەری وابوو کە ماددە بوونی نییه، بەلکوو ناکرێت ماددە هەبێت. بۆیە ڕێچکەکەى ناوئارا بە نامادەگەرایى. بەپێچەوانەى ماددەگەرایى باوەرى بەوێهە هەموو شتێک «رۆحییە» یان بلیین «عەقڵییە» بارکلی هەموو وجودێکی وەها سەیردەکرد^(٢). هەروەها دوژمنیکی سەرسەختی نیوتن بوو، تەنانەت بە کافر بانگی کردووە^(٣). کتییکی هەیه بە ناوی «وتاریک ئاراستەى بیرکاریزانیکی کافر». لەویدا دژی بیرۆکەى ئەرستۆیی بۆ کات و شوێن وتار دەدات.

(١) تاریخ الفلسفة، فريدريك كوبلستون، ب ١، ل ١٩١-٥٠٧.

(2) Brown, S. (2012). British Philosophy and the Age of Enlightenment: Routledge History of Philosophy Volume 5. Routledge.

(3) Berkeley, G. (1754). The Analyst, Or, A Discourse Addressed to an Infidel Mathematician... J. and R. Tonson and S. Draper.

راپەکی سەیر و سەمەرەش ھەبە دەربارە کات ئەبە بەرە کاتی بەغدادی
پیشنیازی کردوو دەلیت: پێژەری وجود بریتییە لە کات. بەلام ئەو گرنگە بزانی
چ شتێک بوون دەپێویت؟ چەندییەتی بۆ بوون چی مانایەکی ھەبە؟ بۆنموونە
ئایە دەتوانین بڵێین دیواریک ئەوەندە بوونە ھەبە؟ یان مەرقەیک بۆنموونە ۱۲
بوونی ھەبە؟ بۆیەش بە راپەکی سەیر و سەمەرە ناسراوە.

تاقمی دووھەم پێیان وایە کە کات و شوێن لە زەینی مەرقەدایە نەک واقع:
لەوانە ھەبە کە ئەم قسەیان کردوو:

زینۆنی ئیلی: قوتابی بارمەنیدس بوو، بارمەنیدس لای وابوو کەوا جوولە
بوونی نییە. بەلام خەلکی گالتهیان بەم بانگەشە دەھات. بۆیە زینۆن کە
قوتابیەکیەتی لەسەر بابەتی جوولە و کات و شوێن تەحەدایەکی ئاراستە
فەیلەسووفان کرد کە تا ئیستاش گفتوگۆی لەسەر دەکریت. زینۆن دەیگوت
کەوا لەنێوان ھەر کات و شوێنێک بیکۆتا ژمارە ھەبە. بوونی بیکۆتاش مەحالە
کەواتە بوونی کات و شوێن مەحالە. بیهێنە بەرچاوت لەنێوان خۆت و یەک مەتر
بەردەمت بیکۆتا دابەشبوون ھەبە، وەکوو لە بیرکاریدا دەزانین لەنێوان یەک
و دوو بیکۆتا ژمارە ھەبە. کەواتە بەپێی زینۆن بۆئەوێ جوولە بکەیت یان
لەناو کاتدا بیت، دەبێت بیکۆتا قوتابی بیت کە ئەمەش دژبەرە و مەحالە. بۆ
دەربازبوون لەمە لەلای ئەمان ھەموو شتەکان یەک بوون و اتا جوداییەکی نەبوو
لەبەینی من و تۆ و ئەرز و ئاسمان. بەلکوو ھەموویان یەک بوون بە مانای وشە.
لێرەو ھەبەتە تەلەو جودایە ماددی ھاتە کایەو^(۱).

رای ئیمانویل کانت: کانت پێی وایە کە واقعیکی دەرەکی ھەبە. بەلام
ئەو ھەبە ناوی دەنێن زەمان و مەکان لیکدانەوێ عەقلە بۆ حەقیقەت. نەک
حەقیقەت خۆی بیت. وەکوو شەرتێکە بۆ مەعریفە. لەدوای کانت زۆربە

(۱) تاریخ الفلسفة اليونانية، یوسف کرم، ل ۴۶-۴۹.

فەیلەسووفانی مۆدێرنە هەمان بۆچوونیان هەبوو. ئەم بیرۆکەیە گەشتە کایەیی سیاسیشەووە کە بوو بە بەهانهیەک بۆ لیبرالیزم، بەبیانوی ئەوێ کەس حەق نازانیت، پێویستە بیروباوەری یەکدی قبوڵ بکەین.

رای سێیەم: کەلامزانان، ئەمان تا ڕادەیەک بیرۆکەیی ئەرستۆیان دەربارەیی کات قبوڵە. لەراستیدا دەلێن خودی گۆرانکاری کات، واتا هەر لە ئەرستۆ جودان. چونکە ئەرستۆ دەلێت ڕێژەیی جوولە بریتییە لە کات، واتا چەندییەتی جوولە. زیاتر دەربارەیی شوێن ڕایان جودایە. ئەمەش دەگەرێتەووە بۆ ڕەتکردنەووی هەیولا لەلای ئەمان. کەلامزانان لایان وایە کە تەنیا تیکەڵکردنێک ڕوویداوە لەنێوان سێ دووری ماددە و شوێن، واتا شوێن لە راستیدا هەر ماددەییە کە سێ دووریەکی خۆیدا جێی دەبێتەووە. بەلام مەرووف لێی تیک دەچێت وادەزانیت لە شتێکی دیکە دایە، لە راستیشدا تەنیا ماددە کە وجودی هەیە و تەواو. واتا: شوێن تەنیا سەرلێشێواوی مەرووف، وادەزانیت ئەگەر ماددەییە کە لە جێیە کەووە بگوازیتەووە بۆ جێیەکی دیکە بەناو شتێکدا ڕۆشتوو کە ماددە لەسەر یەتی. لەراستیشدا تەنیا ماددە کە بوونی هەیە و تەواو.

رای ئەنێشتاین: ئەنێشتاین لە بیرۆکەکانیدا کاریگەری کانت بەسەر یەووە دیارە، بە ئاشکرا ئەنێشتاین کات بە «وەهەم» وەسف دەکات. پێی وایە کات و شوێن هەردووکی تیکەڵە یەکن. واتا بەشێکن لە یەکنتری و شایەنی پێوان نین. لای ئەنێشتاین کات و شوێن وەکوو پێخەفێک وان ماددە دەیچەمێنێتەووە.

تیۆریەکانی کات لەم سەردەمەدا

لە ئێستادا دوو تیۆری دەربارەیی کات هەیە تیۆری ئەی (A) و تیۆری بی (B) لە بابەتە لاھووتی و فەلسەفیەکاندا بە شێوێکی یەکنجار بەرفراوان بەشداریان ڕاچایایی نێوانیان لە بوونی داھاتوو و ڕابردوو دایە.

تيۆرى ئەى (A) بانگەشەى ئەو دەكات كە كات بەو شێوەیەى هەبە هەستی پێدەكەین. واتا رابردوو بوونی نەما دواى ئەو بەجێمان هێشت. هەروەها داھاتوو بوونی نییە تا خۆمان دروستى نەكەین. ئەمان سەیری كات دەكەن وەكوو شتیكى نوێبوو و جیا جیا لە هەموو سەردەمێك. هەموو ساتێك كاتیكى جیاوازی هەبە.

بەپێچەوانەو تیۆرى بى (B) بانگەشەى ئەو دەكات كە رابردوو و داھاتوو و ئیستا بەبەكەو بەهەمان سات بوونیان هەبە. واتا كات وەكوو جیگایەك وایە كە رابردوو و داھاتوو تەنیا جوولەبەكە تییدا. نەك كات بچوولیت و بگۆریت. لە فەلسەفەى ئىسلامیشدا هەمان بیرۆكە دەدریتە پال ئێبنو عەرەبى^(١).

(1) Power, S. E. (2021). Philosophy of time: A contemporary introduction. Routledge.

هۆ و بەرهۆ (العلة والمعلول)

لەرۆوی هزرهوه مهعقوله دهستت له ئاگرێک بدهیت نه سوتیت. چونکه په یوه نديه کی هه می شه یی له نێوانیاندا نییه. به لām فه یله سوفان و زۆربه ی مو عته زیله و ماد ديه کان، باوه ریان به وه یه له رێی ئه وه ی سروشت به خوا وه نه به ستر اه، لەرۆوی هزره وه مه عقوله که وابیت، به لām ته نیا وه هم یکه. له واقی عدا له به ر ئه وه ی جیهان بنچینه ی سه ر به خۆی هه یه. ئه م په یوه ندی سووتان و ئاگره، زه روری و پێویسته ی. وه هه ریه که له هۆکاره سروشتیه کان توانای خۆی هه یه له به ره مه یئاندا.

مو عته زیله له به ر پا به ند بوون به ئازادی هه لبژاردنی مرۆفه وه، ئه م مه زه به یان هه لبژاردو وه. چونکه لایان وایه، له خودا نا وه شیتته وه ده سبخته کار و کرده وه ی مه خلوقه کانی. هه ر وه ها فه یله سوفان له رێی باوه ر بوون به دێرین بوونی جیهان، ئه و بریاره یان دا وه. له لای ئه مانه نا کرێ یاسا کانی گه ردوون بشکیندریت. له به ر ئه وه ی پێویسته. له لای مو عته زیله ش به ره به ست خه لق ده کرێ بۆ تیکشکاندن یاسا کان. ده نا هه رگیز ئاگر جیا نا بێتته وه له سو تاندن.

له لای ئه شه ره یه کانی ش وایه که وا په یوه نديه کی پێویست نییه له نێوان به ره مه یئ و به ره مه یئ دراو، هۆ و به رهۆ (العلة والمعلول) دا. به لکو و قودر ته ی خودا ئه م بۆشاییه عه قلیه ده کاته زه روری، چونکه ویستی خوا یه دا یمه به وشێوه یه بێت، که ی مو عجیزه شی بویت ئه و په یوه نديه پێچه وانه ده کاته وه. ئه شه ره یه کان پێیان وایه ئه گه ر بو تر ی په یوه نديه کی حه تمی و پێویست و زه ووری له نێوان به ره مه یئ و به ره مه یئ دراو، هۆ و به رهۆ (العلة والمعلول) دا هه یه، ئه و کات بن پێویستی له خودا دیته کایه وه، چونکه ما دام هه مو و شته کان به سرووشتی خۆیان په یوه ندی هۆ و به رهۆ و سه به ب و موسه به بیان

هەيىت، كەواتە شوپىنىك نامىنىتەو ە بۆ خودا، ەروەها پىيانوايە ئەگەر ئەم پەيوەندىيە پەيوەندىيەكى حەتمى يىت ئەو كات ئىرادە و ويستى خودا ملكەچ دەيىت بۆ زنجىرەيەك لە ەۆ و بەرەۆ، ەروەها دەيىتە ەۆى نكوولى كردن لە موەجىزاتى پىغەمبەران، چونكە موەجىزە ياسا گەردوونىيەكان و ياساكانى بوون تىكدەشكىنىت، ئەمەش بەپىي ياساى حەتمىبوونى پەيوەندى نىۋان ەۆ و بەرەۆ و سەبەب و موسەبەب شتىكى مەحال و ئەستەمە.

ئىمامى غەزالى ەلۆيىستىكى زانستى لەم بارەيەو ەهيە و پىيانوايە ناكرى ياساى ەۆكارىيەتى رەت بكرىتەو ە لە خودى خۆيدا، بەلكو پىيانوايە ئەمە ياسايەكى بەديهي و بەلگەنەويستە^(۱). غەزالى جياكارى كردو ەلە نىۋان ەقل و ەستدا، پىيانوايە تەلازوم و پەيوەندى لە نىۋان ەۆ و بەرەۆ (العله والمعلول) دا زەرورەتتىكى ەقلىيە نەوەك ەستەكى، بۆيە دەكرى ەندىجار لە پرووى واقىيى و ەستىيەو ە وا دەرنەچىت^(۲). ەر لىرەو ەيە غەزالى ەيرش دەكاتە سەر فەيلەسوفە موسلمانەكان (ئەوانەي بە ئەرستو كارىگەر بوون) و دەلىت: ەۆكارى يەكەم لە ەموو شتەكاندا خودايە، ەۆكارە ماددىيەكان لە گەل ئەو ەي كار لە بەرەۆيەكان (مىسبات) دەكەن، بەلام ئەم كارىگەرييە لە خودى شتەكانەو ە نيە، سروسشتى نيە، زادەي سروس و خودى خۆيان نيە، بەلكو ەمووى بە قودرەت و تواناى خودايە، ئەو خودايە دەتوانىت ئەم تايبەتمەندىيە ەلگريى و ئەم ياسايە تىكبشكىنىت ئەگەر بىەوئىت، بۆيە پەيوەندى نىۋان ەۆ و بەرەۆ (الأسباب والمسببات) دەنگونجى نەيەتەجى _ وەك گریمانەيەكى ەقلى _ لەسەر بنەماى تواناى خوايى رەها، لە گەل ئەو ەي نەهاتنەجىي ياساكە شتىكى مەحال و ئەستەمە لە پرووى واقىيەو ە، چونكە ئەگەر نەهاتنەجىي ياساكە شتىكى مومكىن بايە خواى گەورە فيرى دەكردين و پىي رادەگەياندين^(۳). لىرەو ە

(۱) الاقتصاد فى الاعتقاد، ل ۱۶.

(۲) تهافت الفلاسفة، الغزالي، ل ۲۳۹.

(۳) المعجزة والاعجاز، د. سعد الدين السيد صالح، ل ۵۴.

ئىمامى غەزالى ھەماھەنگىيەكى دروستکرد لە نێوان زانست و عەقل و ئايندا.

كەواتە ھۆ و بەرھۆكان (العلل والمعلولات) ملكەچ نيين بۆ زەرورەتتىكى حەتمى _ ھەك ئەوھى ئەرستۆ دەلالت^(١) _ بەلكوو ھەموو ھۆ و بەرھۆكان (العلل والمعلولات) ملكەچن بۆ ياساى: (ما شاء الله كان، وما لم يشأ لم يكن) واتە: (ئەوھى خوا بىھەوئەت دەبێت و بھو، ئەوھشى نەبەوئەت نەبھو و ناشبێت)، كەواتە ھەموو شتتەك لەژێر وىستى خودايە نەھەك ياساكانى گەردوون و بوون، ھەرچەندە ئەم ياسايانەش دەستكردى خودان و لانادەن لە ياسا گشتىيەكە، مەگەر بۆ وىستىيى ھەك موعجىزە.

دەقید ھيوم پێيوایە ياساى سەبەبىيەت ھىچ بنەمايەكى نىيە، نە لە عەقل و نە لە ھەست و ڕووھ ماددى و بەرھەست و بەرجەستەيەكەو، ئەوھى ھەيە فەلەكەي خەيالەوويە و بەس، ئەم فەلە خەيالە پەيوەندى نێوان شتەكان دروست دەكات، بەلام لە بنەرتدا ھىچ پەيوەننىيەكى حەقىقى لە نێوانیاندا نىيە^(٢)!

وھەندىك لە فەيزىازانانى سەردەم بانگەشەى ئەوھيان كەردووە كە باوھريان بە ھۆكارىيەتى نىيە. ھايەزىبەرگ كە لە جۆلەدا شوپنكەوتەى دىدگاكاني زىنۆنى ئىلى بوو. بانگەشەى ئەوھى كەردووە فەيزىاي كوانتەم، پێويستىيەكى بە ياساى ھۆكارىيەتى نەھىشتووھ^(٣).^(٤)

(١) من تاريخ الفكر الفلسفى، أرسطو، د. محمد أبو ريان، ل ٧٨.

(٢) تاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف كرم، ل ١٧٥.

(٣) جلاب فتية. قلامين صباح. الأسس والأبعاد الفلسفية لمبدأ الارتياح في فيزياء الكم عند هيزنبرغ وانعكاساتها على الابيستيمولوجيا العقلانية المعاصرة، الأكاديمية للدراسات الاجتماعية والانسانية.

محمد باسل الطائي، محمد سعيد الصباريني، and آمال رضا ملكاوى. "مفهوم السببية في الفيزياء المعاصرة وعند المتكلمين المسلمين." (٢٠١٠).

الطائي، محمد باسل. "الطبع والسببية عند الباقلاني." Dirasat: Human & Social Sciences ٣٣، no. ٢ (٢٠٠٦).

(٤) قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، ل ١٩٤ _ ١٩٦.

دێرینیەتی و بەدیھاتن (القدم والحدوث)

یەکیکی دیکە لە بابەتە گەرنەکانی فەلسەفە بریتیە لە (دێرینیەتی و بەدیھاتن (القدم والحدوث))، ئەم بابەتە خۆی لەوەدا دەبینیتەوە ئایە ئەو ماددە و گەردوون و گەرد و گەردیلە و...، لە نەبوونەوە هاتۆتە بوون؟ یاخوود هەر هەبوونە لە ئەزەل و قەدیمەو؟ لەکۆنەو کێشە لەم بابەتەدا لەنێوان زۆریک لە فەیلەسوفان و کەلامناسان هەبوو. بۆیە داوەشبوو بەسەر چەندەها بیروپرای جیاگیا.

بەشێک لە بیرمەندان و فەیلەسوفان پێیانوایە گەردوون لە نەبوونەوە هاتۆتە بوون. بەشێکی دیکەش دەڵێن ناکرێت لە نەبوونی رەهاو (العدم المطلق) هاتبێتە بوون.

ئەوانە ی پێیان وایە گەردوون لە نەبوونەوە هاتۆتە بوون:

یەکەم: کەلامزنان و مۆتەکلیمەکان، باوەریان وایە لە نەبوونی رەهاو گەردوون هاتۆتە بوون، لەبەر ئەوەی لای ئەوان شتێک نییە بەناوی (هەیولا) کە ماددەیەکی بێ پارچە و شێو و ناوێشانە. بەلکۆ پارچەییەکی داوەشەبوو هەیه کە پێی دەڵێن (جوهر الفرد). هەرچەندە (ئیبیروحەزم) و (مامۆستا مەلا باقر البالکی) ئەم دوو دونیابینەیان بە دژبەیهک نەدیو. لەلای ئەوان دەکرێ هەم (هەیولا) هەبێت، هەم دێرین نەبێت و بەرھەم هاتبێت.

کەلامزنان و تووینان، لەبەر هەبوونی ئەم پارچانە کە پەرەپێدانێک بوو لەلایەن کەلامزانانەو بۆ تیۆری گەردیلەیی (ئەبیقۆر) کرا. دەبێت گەردوون هاتبێتە بوونەو لە نەبوونی رەهاو. ئەمەش رای گشتیانە.^(١)

(١) وجیه احمد، الوجود والعدم بین الأشاعرة و المعتزلة.

دووهم: ئەفلاتوون، لەلای شوینکەوتووانی ئەفلاتوون وابوووە کەوا باوەرنەبوون بە سەرەتای گەردوون، نکوولی کردنە لە بوونی خودایەکی بەدیھێنەر. ئەرستۆش بەپێچەوانەی مامۆستاکە، باوەری وایە کە بەدیھێنەر بەبێ ئیرادە یەک گەردوون دروستدەکات^(١). بەلام ئەفلاتوون وەکوەکی پۆمی ئەلیت (لەدوای گەشتەکە بۆ میسر و ھاوێلیکردنی کۆمەڵیک لە پەيامبەرەکان، باوەری بە ئیرادە و ویستی خۆی گەرە هەبوو و وتووێتە خوا گەردوونی دروستکردوو بە ئیرادە و ویستی خۆی، بە جوانترین شیوەش پێکی خستوو چونکە خودا تەواوە و خێر لەوەوە سەرچاوە دەگرێت).^(٢)

سێهەم: پای ئەرستۆ و مەشائیهکان و هەندێ لە فەیلەسوفە موسڵمانەکانی وەک ئیبن سینا و ئیبن روشد و فارابی. ئەرستۆ پێیوابوو مادام خودا کاملە و هیچی پێویست نیە، کەواتە بە مۆتلەقی یەکە، شتیکیش بە مۆتلەقی یەک بوو ناکرێت نە لە هزر دا نە لە دەرەوێ هزر فرە پەهەند بێت. بۆیەش ناچارە کەوا گەردوون دروستکات نەوێکە هەڵبژاردە یەک بێت لەبەردەمی دا. لەهەمان کاتدا لەژێر کاریگەری زینۆنی ئیلی دا ئەم وتە یە سەرچاوەی گرتوو. چونکە ئەرستۆ بەپێی قسەکانی ئەو تیۆری هەیولای دامەزراند، کە بنەمایەکی بۆ دێرین بوونی جیهان.

چوارەم: پای فیزیازانان و نیوتن، نیوتن لێرەدا شوینی ئەرستۆ کەوتوو. لای وابوووە کە کات شوین بێ کۆتا درێژ دەبنەو. لەبەر ئەوەی گەر شوین بێ کۆتا نەبێت، هیزی کیشکردن هەموو گەردوونی تێک ئەقوپاندەو. لەبەر ئەوەی گەردوون ئەزەلیە. ئەبوا ئیستا بوونی نەبایە. بۆیەش ئەبێ شوین بێ کۆتا بێت. ئەمە پای نیوتن^(٣). فیزیازانانی ئیستاش بێبەش نین لەم جەدەلە. هەندیکیان

(١) تهافت التهافت، ابن رشد، ل ١٢١.

(٢) الحکیم الرومی، الحکمة الإلهامیة، مخطوط.

(٣) لەگەڵ ئەوەی ئەم بۆچوونە لە نیوتن وە نەقل کراوە، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا نیوتن باوەردابوووە و باوەری بە خودا هەبوو، نیوتن پێیوابوو خودا دروستکەریکی زۆر گەرە و ناکرێ نکوولی لێ بکری، هەتا ئەو رادەیە خۆی بە یەکێک لەو کەسانە دادەنا کە خودا هەلی بژاردوو بۆ تێگەشتن لە پەرتووکی پێرۆز.

لایان وایه که گەردوون خۆی خۆی دروستکردوو له پێی گەشتکردن به کاتهوه^(١)، بهم شیوهیهی گەردوون ده‌لێن شیوهی گۆت لی. که له‌لایه‌ن دوو زاناوه به‌ناوی، ریچارد گۆت و لیان لییه‌وه پێشنیار کراوه. به‌لام له‌رووی زانستیه‌وه قورسایه‌ی خۆی هه‌لنه‌گرتوو، چونکه‌ فیزیازانان باوه‌ریان وایه به‌ گشتی که گەشتی کات بۆ رابردوو مه‌حاله‌. هه‌شه‌ باوه‌ری وایه گەردوون خۆی دووپات ده‌کاته‌وه له‌ زنجیره‌یه‌ بیکۆتا وه‌کو رۆجه‌ریپرنۆس باسی ده‌کات. به‌مه‌ ئه‌لێن مۆدیلی CCC یان (Conformal cyclic cosmology)^(٢). بۆ سه‌لماندنی ئه‌زه‌لی نه‌بوونی ماده‌ بگه‌رێوه بۆ بابته‌ی (ته‌قینه‌وه گه‌وره‌که) له‌ویدا به‌دریژی باسمانکرد که زانست دژی ئه‌زه‌لیبوونی ماده‌یه‌.

(1) Gott III, J.R. and Li, L.X., 1998. Can the universe create itself?. Physical Review D, 2(58), p.023501.

(2) Penrose, R., 2010. Cycles of time: an extraordinary new view of the universe. Random House

ئەودىو سىروشت (ما بعد الطبيعة)

باسى خودا

باسى خودا و بەتايبەت بوون (وجود) ى خودا، يەكێكە لە بابەتە ھەرە گەرمەكانى فەلسەفى بوون و (وجود)، ھەر لە كۆنەوێ تەوھەكوو ئەمرو، ھەلۆستەكانیش لە بەرانبەرىدا جیاوازن، دەتوانین دابەشیان بكەین بۆ (٨) رێباز و مەزھەب^(١).

پوختەى تێروانینە فکرى و فەلسەفییەکان بەرامبەر خودا

١- الألوهية ٢- الربوبية ٣- الإلحاد ٤- اللادرية ٥- الشيئية ٦- اللاأكتراثية ٧- وحدة الوجود ٨- السوفسطائية

خودایى (الألوهى) (Theism)

باوەردارانى ئەم رێبازە باوەرپریان وایە خودا بریتییە لە زاتێكى تەواو كە ھەموو سیفەتێكى تەواوى ھەیە، ئەم زاتە (خودایە) پەیام و پەیامبەرى ناردوو، ھەرۆھە پروایان بە رۆژى دواى ھەيە، كەواتە دەتوانین بڵێین: مەزھەبى ئۆلۆھى پروای بە چوار شتى سەرەكى ھەيە:

١- پروابوون بە خودا، وەك دروستكارى گەردوون و بەرپۆھەبەرى گەردوون

٢- پروابوون بە پەیام و وەحى و پەرتووکی ئاسمانى

٣- پروابوون بە پێنخەمبەرێك كە لە لایەن خوداوە نێردراوە بۆ مەرۆقايەتى.

(١) براھین وجود الله، سامى عامرى، ل (٥٧) و دواتر، ميليشيا الإلحاد (مدخل لفهم الإلحاد الجديد) - عبدالله بن صالح العجيري، ل (٧٠).

۲- ئولۇھى برۆای به پیغمبهری نیردراو ههیه که له لایهن خوداوه نیردراوه، بهلام کهسی روبرویی به هیچ شیویهک برۆای به پیغمبهر و پیغمبرایهتی نییه، واته: برۆایان بهوه نییه که خودا په یوهندی هه بیته له گهل یه کیک له مروهکان، هر بویهش برۆایان به موعجیزه و ههموو ئهو بهلگانه ی دیکهش نییه که پیغمبهران له گهل خویان هتیاوانه.

۳- ئولوهى خاوهن ئايينه، بەلام روبوبى هيچ ئايينيكي نيه، پييانوايه ئايين هى خەلكى ساويلكه و نهزانه و له بېدهسهلاتى و بيزانستى خەلكانى سەردەمى كۆن سەرچاوهى گرتووه، دەشڵین: ئايين تەنیا ئامرازیکە بۆ جوولاندنى عەطف و سۆزى خەلك و راكيشانيان بۆ دەسكەوتى دنيايى و ماددى.

۴- ئولوهى پروای بە رۆزى دوايى و زیندوووبوونهوه و لىپرسینهوهى دواپۆژ هەیه، بەلام زۆریك له روبوبییهكان پروایان بەرۆزى دوايى و زیندوووبوونهوه نیه.

بیاوهرى (الاحاد، Atheism)

ئەم رېبازە (مەزھەبە) باوهرى بە هيچ خودا و بەديهپنەر و دروستكارىك نيه كه ئەم گەردوونهى له نهبوونهوه دروستكرديت وەك باوهرداران باوهريان وابوو، ناباوهرانی كۆن پييانواوو مادده ئەزەلى و ھەر ھەبووه و پيويستى بە ھيزىكى دەرەكى نيه بۆ ئەوهى بيهيتنە بوون، بەلام له دواى تەكانى دووھى فيزيا و ھاتنە كايەى فيزياى سەردەمى دواى ئەنيشتاين ئەم بيروپرايه له گۆرنا و سيناريۆى جياوازيان بۆ بيروبووچوونەكانيان داھينا، ھەتا بە زمانى حال نكوولئە ھەبوونى خودا بکەن و واز لە باوهرى تەقليدى كۆنى خوداباوهرى بھينن، كە لە سيناريۆ ھەرە بەھيزەكان بۆ گەردوون فرەگەردوونيه و پەگەكەى بە سوودفە و پیکەوت پالپشتى دەكریت، سيناريۆى ھەبوونى ژيانيش پەرەسەندنە كە پەگەكەى سازش كردن و خوگونجاندنيانە لەگەڵ دەروپەر (البقاء لمن انسب و اصلح).

بۆيە ئێوان باوهريان وا نيه كه كەسێك سەرپەرشتى گەردوون بكات و بەرپۆهەيبەریت يان پەيام و وەحى و پيغەمبەر و ئايين بنيريت يان زیندوووبوونهوه ھەبیت، ئێوان ھەموو ئەمانە پەتدەكەنەوه و بەتەواوى دژى دەوہستەنەوه^(۱).

(۱) ئيلحاد جۆرى زۆرى ھەيه، ئيمە لە پەرتووکی (ئيلحاد وەك خۆی) دا ۳۶ جۆرى ئيلحادمان باسکردووه.

نازانمگه‌رای (اللاأدرية، Agnosticism)

نازانمگه‌را (لاأدری) که‌سی‌که که‌ پر‌وای وایه ناتوانیت دان به بوونی خودادا بنیت، هه‌روه‌ها ناشتوانیت نه‌فی بکات، له‌به‌رئ‌ه‌وه‌ی که‌سی نازانمگه‌را خۆی یه‌کلایی نه‌کردووه‌ته‌وه و نازانیت به‌لگه‌کانی هه‌بوون به‌هێزترن یان نه‌بوون و له‌مه‌ر باسه‌که نه‌گه‌یشتووه‌ته هیچ ئه‌نجامیک.

نازانمگه‌راکان (لائه‌دریه‌کان) ده‌لێن: شته میتافیزیکییه‌کان و نادیاره‌کان و به‌ره‌ه‌ست نه‌بووه‌کان و شته‌کانی ئه‌ودیه‌ سروشت هیچ پێگه‌یه‌کیان نییه بۆ جێگیرکردن و ئیسپاتکردنیان و ناشتوانریت نه‌فی بکړن، که‌واتا باشترین پێگه ئه‌وه‌یه که بلێین: نازانین و خۆمانی لێ ببوین و به‌لگه له‌سه‌ر هه‌بوون یان نه‌بوونی نه‌هێنینه‌وه، چونکه په‌نگه هه‌ر دوو لا به‌ پر‌وادار و به‌ بێ‌باوه‌ر به‌لگه‌ی خۆیان هه‌بیت، بۆیه له‌ دیدی ئه‌وان له‌وانه‌یه به‌لگه‌کانی هه‌ردووکیان یه‌کسان بن، بۆیه حوکم به‌ هیچ لایه‌کیاندا ناده‌ن و لایه‌نگیری هیچ کامێکیان ناکه‌ن نه‌ به‌ ئیسپات نه‌ به‌ نه‌فی.

شتگه‌را (الشیئية، letsism)

پێبازی شتگه‌را (الشیئية) واته‌: شتیک (شیئ) هه‌یه، بۆیه ئه‌م مه‌زه‌هه‌ به‌ ناروونیه‌کی تێدایه، ئه‌م پێبازه له‌ مه‌زه‌ه‌بی پو‌بووبی نزیکه، به‌لام وه‌ک ئه‌و نییه به‌ته‌واوی، چونکه پو‌بووبی پر‌وای به‌ زاتیکێ دروستکاری خاوه‌ن سیفه‌تی زاتی پو‌ون هه‌بوو، به‌لام شتگه‌را (الشیئية) ناروونیه‌کی تێدایه، چونکه هه‌ندیک کات پر‌وایان نزیکه له‌ پو‌بووبی به‌وه‌ی که ئه‌و شته هێزیکێ گه‌وره‌ی ده‌ره‌کییه، به‌لام زۆر جاریش مه‌فه‌ومه‌که‌ی نزیکه له‌ فریشته یان هێزیکێ پو‌وت له‌ زات و سیفه‌ت، بۆیه به‌پێی سه‌رژمێرییه‌ک که له‌ ئه‌وروپا کراوه له‌ ساڵی (٢٠١٠) ٨٠٪ پر‌وایان وا بووه که (پو‌حیک یان هێزی ژیان) هه‌یه که به‌ لای ئه‌وانه‌وه ئه‌وه

بریتىيە لە خودا.^(١)

ئەم پێبازە (مەزھەبە) زیاتر بەھۆی ئەمبەلئى مەعریفى سەرپھەلداوە لە پۆژئاوا، چونکە زۆربەیان خۆیان سەرقال ناکەن بە مانا گەرە گەردوونییەکان یان پرس و پرسیارە گەرەکان و تێگەشتن لە واتای ژيان و ئامانجەکانى و ھۆکارى ھاتنەبوونمان، چونکە ئەوان بەتەواوى پۆچوون لە ژيانى ماددى و دوورکەوتوونەتەو لە لایەنى پۆحى و گەنگیدان پێى، بۆیەش دەبینین لە پۆوى پۆحى و دەروونییەو بەتەواوى تێکشکان و تووشى گەرەترین بۆشایی (فەراغ) ی پۆحى و دەروونى ھاتوون، بە شێوەیەک زۆرترین پێژەى خۆکوشتن لەوێ، لەگەڵ ئەوێ لە زۆربەى بوارەکانى ژيان کێشەیان نییە و زۆربەى ھۆکارەکانى ژيانیان بۆ فەراھەم ھاتووە.

بیموبالات و گەنگینەدەر (الاکترائى - Apatheis)

بیموبالات و گەنگینەدەر بریتىيە لەو کەسەى کە ھیچ گەنگیەک نادات بەم بابەتانە، بۆیە ئەم پێبازە (مەزھەبە) ھەلۆستیکى کردەبیبە لە بابەتى بوونى خودا، ئەوانە بەتەواوى تێپامان لەم بابەتەیان پشگۆئى خستوو و پێیان وا نییە ئەم بابەتە جێى گەنگیپێدان و خۆ خەریککردن بێت، بۆیە ئەوان لەسەر زەوى دەژین وەک بلی: خودا ھەر بوونى نییە، ئەوان تێپامان و خۆ خەریککردنیان و گەنگى دانیان تەنیا بۆ شتە ماددى و سوودبەخش و چێژ بەخشەکان ھەیە، کاریان بەو نییە خەریکی شتیک بن کە بوونى نییە و سوودى نییە و چێژبەخش نییە وەک خۆیان دەلێن.

یەکیتى بوون (وحدة الوجود - pantheism)

جۆرێکی دیکەشمان ھەیە پێیان وایە خودا و گەردوون یەکتى، واتا خودا

(١) د سامى عامرى - براھین وجود الله - ٢٠١٨ - لاپەرە ٦٨

گەردوونه و گەردوون خودایه، شتێک نییه له دەرەوهی گەردوون و سروشت به ناوی خوداوه، بەلکوو ئەوهی که ههیه خودا و گەردوونه، واتە هەردووکیان یەک شتن.

سۆفستائی (السوفسطائية، sophism)

سوفستائییەکانیش سێ جۆری سەرەکیان ههیه، بەلام به شیوهیهکی گشتی ئەوانەن که پروایان به حەقیقەتی بوون نییه و بوون و نەبوونی گەردوون بێمانایه و دەلێن: بوون و گەردوون خەون و خەیاڵ و هیچ شتێکی راستی بوونی نییه، هەتا پروایان به بوونی خۆشیان نییه، ئەوانه لەنێو سوفستاییەکان به (عندية) بهناوبانگن. کهواته کهسێک بروای به بوون و نەبوونی خۆی نەبێت، چۆن باوەری به خودا ههیه؟!

کهواته لێرەوه بۆمان دەرکهوت هەلۆیست بهرانبەر بوونی خودا جۆراوجۆره، بەلام ناباوەری بهدریژایی میژوو و میژووی فەلسەفە هەواداریکی وای نەبووه، بۆیه ئەگەر فەیلەسووفه بێباوەرەکان سەرمیژری بکهی، به پەنجەهی دەستان دەژمیژدرێن، هەربۆیه کاتێک له زۆریه سەرچاوه میژووییەکان دەگەرێت بۆ یهکهەم مولحید، چاوت به ناوی «دایاگۆراسی میلووسی» (Diagoras of Melos) دهکهوێت که فەیلەسووف و سۆفیستیکی سەدهی پێنجەمی پێش زایینه که خەلکی «میلۆس»ی یۆنان بوو، هەرچەندە ئەو هیچ شتێکی لەسەر خۆی نەنووسیوه، بەلام سەرگۆزەشتهی بێباوەرپیهکهی وا دەردهخەن که کهسێکی باوەرپهخۆ بوو و بێزار و زۆر ناسراو بووه، نهینیهکانی رێوهپهسمی ئیلیوسینیانی^(١) بۆ ههمووان ئاشکرادهکرد و وهک شتێکی ئاسایی نیشانیدهدا.

وادیاره ئاشکراکردنی نهینیهکانی رێوهپهسم و نهڕیته پیرۆزهکانی بۆ مهبهستیکی دیاریکراو کردووه تاوهکو هاوسهردەمانی بههۆش بهینیتەوه،

(١) Eleusinian Mysteries- کۆمهله نهینیهکی پیرۆزی ئایینی ئەو کاته بوون.

يەكێك لە بەناوبانگترین چیرۆكەكانی بریتییە لەوەی كە هاوڕێیەكی پێی دەلێت: وا بیردەكەیتەوه كە خوداكان گرنگی بە مڕۆڤەكان نادەن لەم وێنانەدا نابینی كە چۆن چەندان خەلك بە پارانەوه لە خودا لە تووڕەیی زریانی دەریاكاندا رزگاریان دەبێت و بەرەو بەندەرێكی سەلامەتیان دەبات، دایاگۆراس وەلامی دەداتەوه و دەلێت: بەلێ راستە بەلام ئەم چى دەربارەى ئەو كەسانەى كە كەشتیەكانیان نووقمبووه و لە شەپۆلەكاندا تیاچوونە.^(۱)

هەر لە دەوربەرى سالاى ۴۱۵ پێش زایین بوو كە شاعیر دایاگۆراسی میلۆسى بە تۆمەتى ناباوەرى تۆمەتبار كرا كە پێشتر رایگەياند بوو كە نەبوونی سزا بۆ جەور و ستم سەلمێنەرى ئەوێهە كە هیچ خۆدایەك نییه^(۲)، جەور و ستم وەك سەرپرین و قەسابخانەى میلۆسییەكان بە دەستى ئەسینایییەكان لە ۴۱۶ پێش زایین.

ئەسینایییەكان بەم قەسەیه هەلچوون و بە شتێكى كەسى و سیاسیان لێكدایەوه زیاتر لەوەى شتێكى ئایینی بێت، بۆیە دادگای ئەسینا لە ۴۱۶ پێش زایین سزای قورسى دانا بۆ بێباوەرەكان و ئەوانەى كە سووكایەتییان بە نەینییەكانى «ئیلیوسینیان» كردوو كە لە تۆمەتى ئەم سووكایەتییە «ئەلسیباییتیس» و ئەوانى دیکە تێوەگلابوون، «دایاگۆراسیش» هەر لەم تۆمەتەوه گلابوو، بەلكوو هى ئەو زیاتریش بوو كە دەستگیر كرابوو بە تۆمەتى سووتاندنى دارى پەیکەرى هێرقل^(۳) بۆ لێنانى شێلم، دواتریش وا دەرەدەكەوێت

(۱) Jennifer Hecht, Doubt: A History: The Great Doubters and Their Legacy of Innovation, لە سالى ۲۰۱۰ لە Harper Collins, بڵاوكراوەتەوه، لاپەرە ۹.

(۲) دیارە مەبەست لێى دەستەواژەى كێشەى شەرە كە بۆچى مڕۆڤەكان تووشى ناخۆشى و سەختى دەبن و هەندێك جار ژيانیان لى تال دەبێت و ئاژاوه و بەدبەختى و مالتوێرانى بەسەریاندا دێت.

(۳) Hercules كورى خوداوەند زیۆس كە خۆشى یەكێكە لە خوداوەندەكانى یۆنان

دایاگۆراس توانیویەتی رابکات.^(١)

پەنگە جیا لە دایە گۆراسی میلۆس ئەوەش رەوايیت کە بوتریت یە کەم مولىد لە هیندستان بوو چونکە بەشیک لە میژووناسان وای لیک دەدەنەو کە یە کەم مولىدی میژووی مرۆفایەتی کەسیک بوو بە ناوی «سومیخا» کە تەنانت پێش تالیسیش بوو، دەشوتریت سومیخا کەسایەتی نییە، بەلکوو قوتابخانە یەکی ناباوهری بوون و برۆیان بە خودا نەبوو، جیا لەوەش ئەپیکۆر (Epicurus) یە کەم فەیلەسووفە بەروونی دژایەتی خودا دەکات و ئارگومینتی لە دژ دەکات.

بەلام بە شیوەیەکی گشتی توێژەرانی کۆک نین و ناتوانین میژوویەکی دیاریکراو بۆ ئیلحاد (ئیلحاد بە واتای ئینکاریکردن لەبوونی خودا، نەوێک لادان لەرێی راست) دیاری بکەین و بڵین: ئەم سألە یاخود ئەم سەردەم و کات و ساتە بە سەرەتای سەرھەلانی ئیلحاد دادەنرێت، ئەوەش لەبەر نەبوونی کۆدەنگی لەسەری.

ئەوێ کە روونە و نکۆلی لێناکریت ئەوێ کە سەدە ی حەفدەھەم لە ئەوروپا ئیلحاد بەناشکرا بانگەشی بۆ دەکرا و ناباوهران چوست و چالاک بوو بوون و هەول و سیمینار و کۆرو کۆبوونەویان دەکرد.

بەلام باوهرداری سەنتەر بوو لە میژوودا، تا ناباوهری چونکە:

١- مروف لە بنچینەدا لەسەر زگماک و خودارسک (فیترەت) دروستکراو، هەر وەکوو پێغەمبەر ع دەفەر موویت: «ما من مولود إلا یولد علی الفطرة فأبواه یهودانه أو ینصرانه أو یمجسانه»^(٢)، واتا: «هەموو مرۆفیک لەسەر فیترەتی پاک

(١) John Mackinnon Robertson, A history of freethought, ancient and modern, to the period of the French revolution, Watts & Company ١٩٣٦ لە سالی (١ Volume) ١٧٣ بۆلاوکراو تەوێ لاپەرە ١٧٣.

(٢) متفق علیه: البخاری ١٢٩٢، ومسلم: ٦٩٢٦.

و راستەقینە دروستدەکرێت و لەدایکدەبێت، بەلام دەورووبەر و دایک و باوک لەسەر ئەم فیتەرە لای دەدەن و دەیکەنە جوو و نەصرانی و مەجووسی. پاشان لەگەڵ هەلکشانى تەمەنیدا مەرووف لە دەسەلاتى خودا تێدەگات ئەگەر هەر لە تەنیايشدا بێت و ئاراستەش نەکرێت بەرە و لای خوداناسى، بەلگە و توێژینهوهکانیش لەسەر ئەم باسە زۆر و زەبەندەن.

لێرەشەو بەشیك لە زانایانى دەروونناسى دەلێن: چوار شت لە مەرووفدا زگماک و خودارپسک و فیتەرىن و لەگەڵ سروشتى مەرووفدان کە بریتىن لە: زانستخوازى، جوانى خوازى، چاکەخوازى، خوداپەرستى.

۲- مێژوونووسان هاوڕان لەسەر ئەوەى کە دیندارى و خوداناسى ئەسلن و مێژوویان لەگەڵ مێژووى مەرووف و مەرووفایەتیدا، بۆ نموونە قسەیهكى بەناوبانگى مێژوونووسى گەورەى یۆنانى «پلوتارك» هەیه دەلێت: "زۆر شارمان لە مێژوودا بینيوە بەبى قەلا، شوورە، کۆشک و تەلار و قوتابخانە، بەلام هەرگیز شارێکمان نەبینيوە بەبى پەرستگا."

هەرۆهە فەیلەسووفى فەرەنسى «هینرى بىرگسون» دەلێت: "کۆمەلگەى مەرووفایەتى دوور لە زانست و ھونەر و فەلسەفە ژيانيان بەسەربردوو، بەلام هەرگیز هیچ کۆمەلگەیهكى مەرووفایەتى نەبوو دوور لە ئایین ژيانيان بەسەربردبێت".^(۱)

۳- فەیلەسووفە بەناوبانگەکان لە مێژووى مەرووفایەتیدا برۆيان بە بوونى خودا ھەبوو بۆ نموونە: سوقرات، ئەفلاتوون، ئەرسەتۆ، قۆلتیر، فارابى.^(۲)

۱- مێژوونووسى گەورە «ویل دیۆرانت» لە کتیبى (قصة الحضارة) دەلێت: "هەتا ئێستاشى لەگەڵدا بێت ئەو بیروباوەرە کۆنە راست و دروستە کە دەلێت: ئایین دیاردەیهکە کە ھەموو مەرووفایەتى گرتۆتەو. واتە: خوداناسى شتێكى

(۱) الدین، بھوت مەھد لدراسة تاريخ الأديان، عبدالله دراز، (۸۳).

(۲) الإسلام يتصدى للغرب الملحد، الدكتور محمد نبيل النشوانى (۱۱).

گشتى بووه، ئىلحاد ئەگەر هەشبووبىت شتىكى تاكە كەسى بووه و نەبووه بە ديارده و خاوهن قوتابخانە و كۆمەلە و مەزھەب.

ناوى بەناوبانگترین فەیلەسووف و زاناكان كە لە كۆن و نویدا مولحید بوون:

دىموكریتس، ئەپىكۆر، تۆماس ھۆبز، دایقەد ھيوم، شۆپنهاوەر، كارل ماركس، فیوریخ، نیچە، سېنسەر، بېتراند راسل، ستیقن ھاوکینگ، ریچارد داوکینز، کریستۆفەر ھیچنز، لۆرانس کراوس، سام ھاریس، دانییل دینیت.^(۱)

كارل ماركس (۱۸۱۸ - ۱۸۸۳) پێی وایە، كە «دىموكریتس» یەكەم ئەقلى مەوسوعى بووه لەنێو یۆنانیەكاندا، ھەروەھا «لینین» (۱۸۷۰ - ۱۹۲۴) دەلێت: دىموكریتس جوانترین بانگەوازكارى ماددیەت (ماتریالیزم) بووه لەجیهانى كۆندا.^(۲)

لە دواى ئەو لەسەدەى چوارەمى پێش زایینیدا (۳۴۱ - ۲۷۰ پ.ز) فەیلەسووفى یۆنانى «ئەپىكۆر» دامەزرێنەرى «قوتابخانەى ئەپىكۆرى» بە دووهم فەیلەسووفى مولحید دادەنرێت،^(۳) كۆمەلێك پرسیارى گوماناوێ دەربارەى خودا و شەڕ و خراپە و روزاندوو، بۆ نموونە دەیگوت:

• ئەگەر خودا دەیهوێت رێگرى لە شەڕ بکات، بەلام لە توانیدا نییه؟ كەوابێت توانای بەسەر ھەموو شتێكدا نییه.

• ئەگەر دەتوانیت رێگرى لە شەڕ بکات، بەلام نایهوێت؟ كە وا بێت شەڕانییه و خودایەكى چاك نییه.

(۱) ئىلحاد وەك خۆى، صلاح الدين أحمد، ل ۱۱ - ۱۵.

(۲) وهم الإلحاد، أ. د. عمرو شريف (۳).

(۳) كواشف زيوف فى المذاهب الفكرية المعاصرة، عبدالرحمن حسن حبنكة الميدانى (۴۴۳).

• ئەگەر دەتوانیت و دەشیەویت پێگەری لە شەڕ بکات؟ بەلام ئاگای لە شەڕەکان نییه، ئەوه خودایەکی بێئاگا و نازانیاره.

• کەوابیت ئەی شەڕ لە کوێوه هاتوو؟

• ئەگەر خودا نایەویت و ناشتوانیت پێگەری لە شەڕ بکات و ئاگای لە شەڕەکانیش نییه، کە وا بیت بۆچی قسە لەسەر خودایەکی وهها بێدەسەلات بکهین؟^(٢٨)

لە دواى سەردەمی یۆنانییەکان سەردەمی رۆمانییەکان دێت، کە دیارە لەو سەردەمەشدا ئیلحاد بە مانای ئینکاری بوونی خودا نەبووه، بەلکوو ئەوهی کە بووه، خودای خێر و خودای شەڕ یان خودای ئاسمان و خودای زهوی بوون، دواتر لە میژووی شارستانییهتی عەرەبیدا ئەوهی کە هه‌بووه ئینکاریکردنی رۆژی دوايي و چەند چەمکیکی جیاواز بووه نەوهک ئینکاریکردن لە بوونی خودا.^(٣)

هه‌روهک قورئان باسی کردووه: ﴿وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ ﴿١٠﴾ وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا اتُّخِذُوا بآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١١﴾ قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمْيِتْكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٢﴾﴾^(٤)

دیاره کە ئەمانه به (الدهریین) ده‌هرییه‌کان ناسراون.

بەلام دواتر کە ئیسلام هات بەتەواوه‌تی بیری ئیلحاد هه‌ره‌سی هێنا، ئەوهی کە باسیش ده‌کریت ده‌رباره‌ی «ئەبووبه‌کری رازی و ئیبن ر‌اوه‌ندی و ... هتد» ئەوانه هیچیان ئینکاری بوونی خودایان نه‌کردووه، بەلکوو ر‌ه‌خه‌یان له

(١) بۆ وه‌لامه‌که‌ی بگه‌ریوه بۆ په‌رتووکی (ئیلحاد وه‌ک خۆی. صلاح الدین احمد) باسی شەڕ. (٢) ئەم بیانووه‌ی ئەپیکۆر باسی کردووه هه‌تا ئیستاشی له‌گه‌دا بێت پرسێکی گ‌رنگه‌ و یه‌کێکه‌ له‌ به‌هێزترین بیانووه‌کانی مولحیدان، هه‌تا وای لێهاتوو به‌ «بورهانی شەڕ، به‌لگه‌ی شەڕ» ناسراوه.

(٣) ئیلحاد وه‌ک خۆی. صلاح الدین احمد، ل ١٨ - ١٩

(٤) الجاثیه: ٢٤ - ٢٦.

پێغەمبەرایەتی و چەند حوکم و چەمکیکی نێو ئایینی ئیسلام گرتوووە.^(۱)

کەواتا ئەوەی کە هەبوو لە مێژووی نوێدا، زۆرینەی مێژوونووسان پێیان وایە کە دەگەرپێتەو بۆ شۆرشی فەرەنسی لە ساڵی (۱۷۸۹ز)، دواتریش لە کاتی شۆرشی ئۆکتۆبەر لە ساڵی (۱۹۱۷ز) پرووسیا زیاتر پەرەیسەند، هەروەها شتیکی زانراوە کە ئەم قۆناغە قۆناغێکی تا بڵێ ناتەندروست بوو، کلتیسا دەستی خستبوو نێو هەموو کایەکانی ژیان، ژبانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و زانستی و سەربازی، کلتیسا و پیاوانی ئایینی بەتەواوی دژی خەڵک و چینی هەژار و فەیلەسووف و زاناکان بوون و هەموویان پێیان چەوساندبوونەو و ڕێگەیان بە هیچ بەرەوپێشچوونێکی زانستی و فیکری و فەلسەفی نەدەدا، بۆیە دەبینین لەو سەردەمەو چەندان فەیلەسووفی مولحید پەیدا بوون، وەک: نیتچە، کارل مارکس ... هتد، دواوی خەڵکیش پشنگگیرکردن و شوێنیان کەوتن.

دەتوانین بڵێین: لە کۆتاییەکانی سەدەی (۱۷) تاوەکوو سەدەی (۱۹) ئیلحاد لە ئەوروپا بەتەواوەتی پەرەیسەند و گەشەیکرد، بوو بە خواوەنی چەندان قوتابخانەی فیکری و فەلسەفی و زانستی و دەروونی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی، کە بە هەموو شێوەیەک ئینکارییان لە بوونی خودا دەکرد، بۆ ئەمەش زۆر سوودیان لە ڕۆڵی خراپی کەنیسە و پیاوانی ئایینی مەسیحی و خورافاتاتی نێو ئینجیل و کتێبە ئایینیەکان بینی.

سەبارەت بە مێژووی ئیلحاد لە جیهانی ئیسلامی و لە مێژووی نوێدا، دەگەرپێتەو بۆ دواي چارەکی یەکەمی سەدەی (۱۹) کاتێک جیهانی ئیسلامی بەتەواوی بە ڕووی ڕۆژئاوادا کرایەو و داگیرکاری ئینگلیز و دەستکاری کردنی جیناتی مامەڵە کەلتووری و ئەخلاقیانە کۆمەڵگە ڕۆژەلاتییەکان کەوتە

(۱) سیر أعلام النبلاء، الذهبي (۱۴ / ۵۹-۶۵)، وإخبار العلماء بأخبار الحكماء، القفطی (۲۰۷)، وسیر أعلام النبلاء، الذهبي (۱۴ / ۳۵۴).

سەر سکهی جێبهجێ کردن و دواى جێهێشتنى ولاتیش وازيان له خێر و بێر و له ههولدان بۆ لهقاندنى بنچینه کهلتورى و ئایینی و ئەخلاقییهکانی نێو کۆمه‌لگه هەر نه‌هێنا.

ئهو‌هش بڵیین: که ژماره‌یه‌کی زۆر قوتابی پروویانکرده ئه‌ورووپا بۆ خویندن، پاشان به‌هۆی روانین له شکستی کۆمه‌لگه‌ پۆژه‌ه‌لاتییه‌کان و به‌زیووی ناخی خۆیان و ته‌واو نه‌بوونی ئەزموون و زانیاری له‌مه‌ر شارستانییه‌ته‌کان، که‌وته‌ن ژێر کاریگه‌ری فیکر و فەلسەفە‌ی ئیلحاده‌وه، دواتر که ده‌گه‌رانه‌وه بۆ ولاته‌کانی خۆیان و له‌ژێر ناوی کرانه‌وه و ئەقلانییه‌ت و پێشکه‌وتن په‌ره‌پێداندا، سه‌ره‌تا راسته‌وخۆ بانگه‌شه‌ی ئیلحادیان نه‌ده‌کرد، چونکه ده‌یانزانی که فیکریکی نامۆیه به کۆمه‌لگه‌کانیان، به‌لکوه له‌رێگه‌ی ئەم بانگه‌شانه‌وه په‌ره‌یانپێده‌دا.

ولاتانی تورکیا و میسر دوو نموونه‌ی زۆر زه‌قن که ئیلحاد تێیاندا به‌رێژه‌یه‌کی به‌رچاو گه‌شه‌ی کرد و چەندان بیرمه‌ند و پشتیوان و دامه‌زراره‌ و کتێب و نووسین و بڵاوکراوه‌یان هه‌بوو، دواتریش هه‌تا ئیستاشی له‌گه‌لدا بیت ئیلحاد بوونی هه‌یه و بانگه‌شه‌کار و پشتیوانی خۆی هه‌یه، که زیاتر له‌رێگه‌ی ئینته‌رنێت و تۆره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانه‌وه فیکری خۆیان بڵاوده‌که‌نه‌وه.

زۆریک له‌ توێژه‌ران پێیانوايه که سه‌رده‌می زێڕینی ئیلحاد کۆتایی پێهاتوووه که له‌سه‌ده‌ی چه‌وت ده‌ستیپێکرد و له‌ سالی (۱۹۹۱ز) به‌ دارووخانی یه‌کێتی سو‌قیه‌تی کۆتایی پێهات. هەر بۆیه له‌ یاسای زۆربه‌ی زۆری ولاتانی جیهان ئایین له‌ ده‌ستوو و ئالا و دروشمدا جێگیرکراوه و به‌ ته‌واوی رێژ لێگیراوه.

به‌لام ئه‌وه‌ی له‌ دوا‌ی سالی دوو هه‌زاره‌وه هه‌یه و ده‌یه‌وێت خۆی به‌سپێنێت و خۆی جێگیر کات، ئیلحادی زانستییه، که به‌ ناوی فیزیکی و ... قسه‌ ده‌کات، به‌لام له‌ هه‌مان کاتیشدا زانست له‌گه‌لێ نییه، ئه‌وه‌ی که هه‌یه قسه‌کردنه‌ به‌ ناوی زانست و بانگه‌شه‌کردن و چه‌واشه‌کارییه و به‌س.

بۆيە دەتوانىن بەم شىۋەيە مېژوۋى ئىلحاد پۆلىن بکەين:

۱. سەردەمى پېش يۆنان
۲. سەردەمى يۆنان
۳. سەردەمى سەدەي نېۋەرەستى مەسىحى
۴. سەردەمى ئىسلام
۵. سەردەمى نوئ و رېنساس و شۆرشى فەرەنسى
۶. سەردەمى يەكېتى سۆفەت
۷. سەردەمى دارووخانى يەكېتى سۆفەت
۸. سەردەمى نوئ و بە زانستى كەرنى ئىلحاد

بوونى خودا وەك بابەتېكى فەلسەفى وجودى

هەر لە سەرەتاي دروستبوونى مرۆفەو يەكېك لە پەرسىارە وجودىيەكان بريتى بوو لە بوونى خودا، بۆيە ئېمەش لېرەدا بەپېويستى دەزانين بيتوئزېنەو. لەپېشەوە باسى ئەوەمان كەد كە ھەلۆيستى خەلک و فەيلەسووفان چەند جۆرېكە دەربارەي بوونى خودا: خودايى (الألوهى) (Theism)، رېووبىيەكان (الربوبية)، (Deism، بېباوەرى (الاحاد، Atheism)، نازانمگەرايى (اللا أدريّة، Agnosticism)، شتگەرا (الشيئية، letsism)، بېموبالات و گەرنگينەدەر (اللاکترائية – Apatheis)، يەکانەيى بوون (وحدة الوجود - pantheism)، سۆفستائى (السوفسطائية، sophism).

وەك وتمان: فەلسەفە واتا بېرکەرنەو و بەدواداچوون و پەرسىارکەرن

دەربارەى خۆم، خودا، خەلک، کۆمەلگە، بوون، گەردوون، ژيان، مردن، خیر، شەر، جوانی، ناشیرینی، باش، خراپ، تاک، خیزان، کۆمەلگە، سیاسەت، ئابووری، ئەخلاق، ئایین، ئیلحاد، دادگەری، ستم، واجب، ممکن، ئەستەم، سروشت، ھۆش، ئەقل، فیکر، زانست، ناسین، خەیاڵ، میژوو، یاسا، عیشق، خۆشەویستی، پەیوەندی، زمان، ھونەر و ... ھتد

کەواتا بەو پێیەى باسمان کرد فەلسەفە هیچ پەیوەندییەکی بە ئیلحادەوہ نییە، فەلسەفە واتە: بیرکردنەوہ و تێپامان و بەدواداچوون و پرسیارکردن، کەواتە فەلسەفە شوینکەوتەى خاوەنەکەیتى، ئەگەر کەسەکە مولحید بێت، فەلسفە و بیرکردنەوہکەى دەبێتە فەلسەفەىەکی ئیلحادى، ئەگەر کەسەکە باوەردار بێت، دەبێتە فەلسەفەىەکی باوەردار، ئەگەر کەسەکە موسلمان بێت و لە چوارچیوہى ئیسلام بیربکاتەوہ، دەبێتە فەلسەفەىەکی ئیسلامى، ئەگەر ... ھتد.

کەواتا فەلسەفە بێلایەنە نە ئیماندارە نە مولحیدە، بەلکوو ئەوہ کەسەکە یە دەیکاتە مولحید یان باوەردار.

بۆیە ئەگەر دیکەتى میژوو بدەین، فەیلەسووفە مولحیدەکان بە پەنجەى دەست دەژمیڤدرین، بەلام ئیماندارەکان -مەبەستم لە ئیماندار موسلمان نییە، مەبەستم ئەوانەى پروایان بەخودا ھەبووہ - زۆر زۆرن، بۆ نموونە: سوقرات، ئەفلاتوون، ئەرسەتۆ، فارابی، ئیبن سینا، ئیبن رۆشد، دیکارت، کانت، ... ھتد.

بەلگەکانی بوونی خودا لە نێوان عەقل و فەلسەفە و زانست و لۆژیکدا

وەک باسمانکرد هەر لە سەرەتای دروستبوونی مرۆڤەوه یەکن لەپرسیاره
وجودییه‌کان بریتی بووه لە بوونی خودا، بۆیه ئیمەش لێره‌دا بەپێویستی دەزانین
بیتوێژینه‌وه و بەلگەکانی لەسەر باس بکەین.

۱ - بەلگەی دروستکردن و بەدیھێنان

«هەموو دروستکراویک دروستکاریکی هەیه.»

پوختە‌ی بەلگە‌ی دروست کردن و بەدیھێنان (دلیل الخلق):

هەموو دروستکراویک دروستکەرێکی هەیه (لکل مخلوق خالق).

هەموو پەیدا‌بوویک پەیدا‌کەرێکی هەیه (لکل حادث محدث).

یان: گەردوون سەرەتایەکی هەیه.

هەر شتێک سەرەتای هەبێت، دروستکراوه و دروستکاهری هەیه.

کەواته: گەردوون دروستکراوه و دروستکاهری هەیه.

ئەو یاسایە یاسایەکی عەقڵییە و هیچ مرۆڤێکی خاوەن عەقل ناتوانی
نکوولی لێ بکات، چونکە ناکرێت شتێک دروستکراییت و پەیدا‌بوویت، بەلام
دروستکار و پەیدا‌کەری نەبێت!

بۆ نمونە، بێربکەوه و تێر‌ابمێنە لە هەموو ئەو شتانە‌ی کە لە دە‌ور‌وبە‌رتن،
لە خانوو، بالە‌خانه، ئۆتۆمبیل و مۆبایل و .... هتد، هیچیان بە‌بێ دروستکار
و پەیدا‌کار دروست نە‌بوون و پەیدا‌نە‌بوون، کەواته ئە‌گەر بالە‌خانه‌یەک یان
خانویە‌ک یان پەرتووکیک یان پێ‌نووسیک یان دە‌رزبێ‌ک یان ... لە خۆوه
و بە‌بێ دروستکەر دروست نە‌بن، ئە‌ی باشه ئە‌و هەموو گەردوونە بە‌و هەموو

گەر هەبێت وە چۆن بەبێ دروستکەر دروست دەبێت؟!

باشە تۆ هەر شتێک پێت بڵێم کێ دروستی کردووە لەو شتێکە لە دەورووبەرتن و لەبەر دەستن، راستەوخۆ دەلێی فلان کەس یان فلان کۆمپانیا، ئەو باشە ئەو زەوییه، ئەو خۆره، ئەو مانگە، ئەو کۆمەڵە خۆره، ئەو کە هەکەشانانە، ئەو گەردوونە، کێ دروستی کردوون؟!

باشە مەعقوله و لۆژیکیه نوکە دەرزیهک پەیدا نابێت، تاوێک کە سێک نەبێتێتە بوون، بەلام ئەم زەوی و خۆر و گەردوونە بەبێ دروستکار و بەبێ پەیداکار بێتە بوون و پەیدا بێن!

بۆ زانیاریتان هیچ کەسێک ناتوانێت یەک کەوچک یان یەک گرام لە ماددە یەک بەرھەم بھێنێت!

دەبینین ئیلحاد چەند بیرۆکە یەکێکی ھەبێت ئەم یاسایە کە ھەموویان گریمانە ی نالۆژیکێ و نازانستی و ناعقلانین، ئەم گریمانانە بریتین لە:

١. گەردوون بەرێکەوت (سوودفە) دروستبوو.

٢. گەردوون، سروشت دروستی کردووە.

٣. گەردوون، ھەر ھەبوو و ئەزەلییە.

٤. گەردوون خۆی خۆی دروستکردووە.

٥. گەردوون خەون و خەیاڵە و حەقیقەتی نییە.

١- گەردوون بەرێکەوت (سدفە) دروستبوو.^(١)

(١) ویلیام دیمبسکی فەیلەسووف و لاهووتی و بیرکاریزانێ بەناوبانگی ئەمەریکی، ھەستا بە دانانی چەمکی سنووری ئەگەری گەردوونی، ئەویش بە ھەژمارکردنی سنوورە گەردوونییەکان بەم شێوەیە:

١ - تەمەنی گەردوون =

پێش ھەموو شتێک با بزانی (صدقة) چیه؟

(صدقة) واتە: لە پر، لە ناكاو^(۱)، بۆنموونە تۆ دەلێی: من لە مالهوه چوومه دەرەوه لە پێش مالهکهەم تەصادوفی کاک موحەممەد کرد، یان دەلێیت: لە ناكاو بە کاک موحەممەد گەیشتم، یان دەلێیت: سەیارەیک لە ولایەتە سەیارەیکیش لە ملایەتە و تەصادوفی یەکتریان کرد، کەواتە لەو حالەتەدا هیچ شتێکی تازە پەیدا نەبوو، کاتێک (صدقة) روودەدات کە (ماددە، کات، شوێن) ھەبن، بۆنموونە کە من تەصادوفی کاک موحەممەد، کرد من ھەبووم، کاک محمەدیش ھەبوو، کاتیکیش ھەبوو کە تەصادوفی یەکتریان کرد تێیدا،

۲ - ژمارە ی تەنۆلکە سەرەتاییەکان کە گەردوونیان لێ پێکھاتوو.

۳ - ئەوپەری جوولە ی گونجاو بۆ ئەو تەنۆلکە سەرەتاییانە لە چوارچێوە ی تەمەنی گەردوون دیمبەسکی بەم شێوە یە گەیشتوو بە پێوانە کە ی:

۱ - کۆ ی تەنۆلکە سەرەتاییەکان لە گەردووندا ۱۰۸۰ نەمە بە پێی ئارسەر ئیدینگتون، بە لام ھەندێکی تر ئەو تەنۆلکانە بە ۱۰۸۹ دادەنێن.

۲ - بچووکترین یە کە ی شوێن کە بگونجێت رووناکی پێدا تێپەریت پێزی پلانک، کە یە کسانە بە ۱۰-۳۳ سانتیمە تر. بچووکترین یە کە ی کاتیش کە رووناکی پێویستی یە تۆ روێستن، کاتی پلانک، کە یە کسانە بە ۱۰-۴۴ چرکە. ھەلگە راو ی ئەم کاتە = ۱۰۴۴.

بچووکترین کات کە رووداویک تێیدا رووبدات کاتی پلانک کە یە کسانە بە ۱۰۴۴ بە نزیکە یی بۆ ھەموو رووداویک، ھێچ رووداویک روونادات لە گەردووندا خێراتر لە یە کە ی کاتی پلانک.

۳ - ژمارە ی چرکەکان لە کاتی روودانی تەقینەو ھەورە کە ۱۲.۷ ملیار سال، کە پەتی ۳۶۵ رۆژ، کە پەتی ۲۴ کاتژمێر، کە پەتی ۶۰ خولەک، کە پەتی ۶۰ چرکە = ۱۰۱۷ چرکە.

بە لێکدان ی ئەو سێ ئەگەرە دەگەینە گەرورە تر ی ژمارە کە ناگونجێت پێکەوت تێی پە پێنێت:

۱۰۱۷ کە پەتی ۱۰۴۴ کە پەتی ۱۰۸۹ = ۱۰۱۵۰

دەبینین ئەگەر ی روودانی ھەرشێک بە پێکەوت گوزارشتە لە ۱ بۆ بێ ھەولەکان و رووداوە ھەمەکیەکان بۆ ھەموو تەنۆلکەکان لە گەردووندا، کە موتاییقی ژمارە ۱۰۱۵۰ یە، واتە ئەگەر ی روودانی رووداویکی دیاریکراو پێویستە ئەو پرە تینە پە پێنێت، واتە ئەگەر، ئەگەر ی روودانی لەو پێژە یە زیاتر بوو یان بگاتە ئەو پێژە یە، ئەو ئەستەمە رووبدات، واتە ۱ بۆ ۱۰۱۵۰ بوو ئەو رووداوە ئەستەمە رووبدات، لەویش زیاتر بوو ئەستەمە رووبدات. (مرۆقە بێویستەکان، ل ۵۱۹-۵۲۰. ئاشار قەرە داغی.)

(۱) سوودفە لە زاراو ی فەلسەفیدا واتە: شتێکی بێ ھۆ (علە)، کە دیارە ھەموو عەقڵێکی ساغ و سەلیم نکوولی لێدەکات، چونکە ھەموو بەرھۆیک پێویستی بە ھۆکاریک ھە یە، کەواتە مولحیدان مەبەستیان لە سوودفە شتێکی پەیدا بوو ی بێ ھۆ و ھۆکارە.

هەر وهها شوینیکیش هه‌بوو که تێیدا ته‌صادوفی یه‌کترمان کرد، که‌واته‌ ئه‌گه‌ر بپرسم کوانی (صدقه‌)ه‌که‌، ده‌توانیت پیم بلّیت؟! نه‌خێر، ناتوانیت. چونکه‌ (صدقه‌) شتیکی زیهنیه‌ و هه‌یج بوونێکی سه‌ربه‌خۆی نییه‌ له‌ جیهانی ده‌ره‌وه‌دا.

باشه‌ که‌واته‌ مادام (صدقه‌) بوونێکی زیهنی بێت و له‌ ده‌ره‌وه‌ی «مادده‌، کات، شوین» بوونی نه‌بێت، چۆن ده‌توانین بلّین گه‌ردوون به‌ (صدقه‌) هاتووه‌ته‌ بوون؟ چونکه‌ به‌قسه‌ی زانا بیاوه‌ره‌کانیش بێت (وه‌ک سیخن هۆو‌کینگ)، گه‌ردوون پێش سێزده‌ ملیار و چه‌وت سه‌د ملیۆن سال (۱۳۷۰۰۰۰۰۰۰) بوونی نه‌بووه‌، پاشان هاتووه‌ته‌ بوون، که‌واته‌ پێش ئه‌و کاته‌ «مادده‌، کات، شوین» بوونیان نه‌بووه‌، که‌واته‌ مه‌جالێک بۆ (صدقه‌) نه‌مایه‌وه‌، چونکه‌ (صدقه‌) به‌بێ «مادده‌، کات، شوین» وێنا (تصور) نا‌کریت، وه‌ک باس‌مان‌کرد.

که‌واته‌ لێ‌ره‌وه‌ بۆمان ده‌رکه‌وت که‌ ئه‌و ئه‌گه‌ره‌ ئه‌سل و ئه‌ساسی نییه‌ و ته‌نیا فیلّیکه‌ و قسه‌یه‌کی بێ‌ینه‌مايه‌.

ئه‌گه‌ر هه‌ر به‌رده‌وام بوو له‌و نامه‌عقولیه‌ و هه‌ر به‌روای به‌ (صدقه‌) هه‌بوو له‌ ده‌ره‌وه‌ی «مادده‌، کات، شوین» و گو‌تی که‌ گه‌ردوون به‌ (صدقه‌) و رێکه‌وت و له‌نا‌کاو دروست‌بووه‌ و هاتووته‌ بوون، ده‌لّین: باشه‌، ئه‌ی کێ دروست‌یکرد و هه‌ینا‌یه‌ بوون؟ چونکه‌ به‌و قسه‌یه‌ی که‌ ده‌یکات رزگاری نابێت له‌ هه‌لۆه‌شاندنه‌وه‌ی ئه‌و یاسایه‌، چونکه‌ هه‌موو ژیری‌ک و عاقلێ‌ک، ده‌زانیت نه‌بوو (عدم) به‌بێ کاریگه‌ری ده‌ره‌کی (المؤثر الخارجی) نایه‌ته‌ بوون و دروست نابێت.

باشه‌ ئه‌گه‌ر یه‌کێک ئه‌و ناماقوولیه‌ بکات و بلّیت: ئه‌و مۆبایله‌ی ده‌ستت پێش (۲) سال له‌مه‌وه‌ به‌ (صدقه‌) به‌رێکه‌وت له‌نا‌کاو دروست‌بوو، به‌بێ هه‌یج کاریگه‌رییه‌کی ده‌ره‌کی، ئایا به‌شیتێ نازانیت؟!

تۆ ده‌پرسی: باشه‌ چۆن ده‌کریت له‌خۆوه‌ و له‌نا‌کاو شتی‌ک بێته‌ بوون؟!

ئىمە داوا دەكەين يەك نموونەمان بۆ بىنن كە شتىك لەخۆيەو و لەپەر بەبى
 ھىچ كاريگەرئىيەكى دەرەكى بىتە بوون، دەفەرموون نموونەيەكمان بۆ بىنن،
 دەفەرموون گرامىك لە ماددەمان بۆ بىنن كە لەخۆو و لەناكو بە (صدقة) بىتە
 بوون.

باشە ئىو دەلەن سىزدە مليار و ھەو سەد مليۆن سال لەمەوبەر بچووكترين
 بەشى ماددە ھاتە بوون بەبى ھىچ ھىزىكى دەرەكى كە خودايە، باشە ئىمەش
 دەلەن فەرموون ئىستا بە ھەموو مەوقايەتى و بەو ھەموو پىشكەوتنە
 زانستىيە كە زۆر شانازى پىوئەدەكەن و پىتانوايە ھەموو شتىكە، فەرموون
 شتىكمان بۆ دروستبەكەن بەبى ھىچ ھىزىكى دەرەكى يان گرامىك ماددەمان
 بۆ دروستبەكەن، يان دەرزىەكمان بۆ دروستبەكەن، بەبى ھىچ ھىزىكى دەرەكى.

۲- سروشت گەردوونى دروست کردوو

سەرھەتا با بزائين سروشت چىيە؟ سروشت وەك فەرھەنگى ئۆكسفىژ
 پىناسەى گردوو بەرىتيە لە: پىكھاتەكانى وەك: زىندەوەرەن، نازىندووەكان،
 رووەك، ئازەلەكان و ... ھتە.

كەواتە سروشت بۆ خۆى بەرىتيە لە دروستكراوەكان، كەواتە ناكړيت ھەر
 ئەو دروستكراوانە بۆ خۆيان بىنە دروستكارى خۆيان يان غەيرى خۆيان.

۳- گەردوون ھەر ھەبوو

ئەم گریمانەيە بەھىزترين گریمانەى ناباوەپەرەكان بوو، بەلام كە بىردۆزى
 تەقینەو گەورەكە (Big Bang) (الانفجار العظيم) دۆزرايەو، ئەم گریمانەيە
 بەتەواوى ھەرەسى ھىنا، چونكە بەپىي بىردۆزى تەقینەو گەورەكە، گەردوون
 لە خالىكى زۆر زۆر بچووگەو پەيدا بوو، كە پىشتەر بوونى نەبوو، ئەو ھەش پىش
 سىزدە مليار و ھەو سەد مليۆن سال لەمەوبەر روویداو، «ستيفن ھۆوكىنگ»

کە گەورەترین زانای فیزیایی ئەم سەرەدەمە بوو و بیاوەرپیش بوو دەلێت: پێش ئەم تەقینەووە «ماددە، کات و شوێن» بوونیان نەبوو، کەواتە دەرکەوت کە گەردوون سەرەتای ھەبە، ھەر شتیکیش سەرەتای ھەبێت، دروستکاری ھەبە. بێردۆزی تەقینەووە گەورەکە: پێش ۱۳،۸ ملیار سال لەمەوبەر ماددە ی گەردوون لە خاڵێکدا کۆبوووە کە چرپی و پلە ی گەرمییەکی لە ڕاددەبەدەر بەرز ی ھەبوو، پاشان وردە وردە چرپی کەم دەکات و کشان ڕوودەدات و پلە ی گەرمییەکەشی کەم دەکات.^(۱)

ئەم بێردۆزە دەیسەلمینێت کە گەرمی سەرەتای ھەبە و تەمەنێکی دیاریکراوی ھەبە کە ناتوانرێت بوترێت بێسەرەتایە.

پوختە ی بێردۆزە ی «تەقینەووە گەورەکە»

(Big bang) (الانفجار العظيم):

ئەم گەردوونە پێش (۱۳۷۰۰۰۰۰۰۰۰)^(۲) سێزدە ملیار و ھەوت سەد ملیۆن سال لەمەوبەر، تاکێکی زۆر زۆر بچوو ک بوو، کە ھیچ ئەندازە یەکی فیزیایی ناتوانیت بپێوێت، پێی دەلێن: ئەتۆمی سەرەتایی، یان تاکی گەردوونی، یان ھێلکە ی گەردوونی، یان تۆوی گەردوونی (مفردة الكون) (بیضة الكون) (بذرة الكون)، بە ئینگلیزی پێدەلێن: (singularity) «سینگلارتی»، ئەم (singularity) یە چرپی و گەرمییەکە ی زۆر زۆر بوو، دوایی لەووە (singularity) گەردوون ھاتوو تە بوون، کە پێش ئەو (singularity) شتێک نەبوو بەناوی «ماددە، کات و شوێن».

کەواتە ئەم (singularity) یە ھەم ماددە بوو و ھەم وزە ی لەخۆ گرتوو و

(۱) تاریخ أكثر موجز للزمان، ستیفن ھوکینج، (۷۷ - ۸۲).

(۲) تاریخ أكثر موجز للزمان، ستیفن ھوکینج، و لیونرد ملونیدوف (۱۷۷).

پاش تەقینەووەکە بەشەکانی ئەتۆم پەیدابوون، پاشان لەو پارچانە ئەتۆمەکانی هایدروژین و هیلۆم پەیدابوون، پاشان لەو ئەتۆمانەش «تۆزی گەردوونی» پەیدابوو، پاشان لەو تۆزەش گەلە ئەستێرەکان پەیدابوون، پاشان دانه دانهی ئەستێرەکان دروستبوون، بۆیە لەو کاتەووە گەردوون بەردەوام لە فراوانبوون و گەشەدایە، پاش ئەو تەقینەووەیە کات و شوێن پەیدابوون، چونکە بەبێ ماددە کات و شوێن بوونیان نییە.

وەک زانایان باسی دەکەن ئەو (singularity) یە، بەم شێوەیە بوو:

١. لە رووی گەرمییەووە (١٠) توان (٣٢) پلە (کالفن) گەرم بوو.

٢. لە رووی کاتەووە (١٠) توان (- ٤٣) چرکە، کاتی پێچوووە کە تەقیووەتەووە.

٣. لە رووی قەبارەووە (١٠) توان (- ٣٥) ی مەتریک بوو.

دوایی ئەو (singularity) تەقیووەتەووە و لیککشاو و سەرەنجام ئەو گەردوونە ی لێ دروستبوو.

کەواتە ئەم (singularity) یە هەم ماددە بوو و هەم وزە ی لەخۆ گرتوو و پاش تەقینەووەکە بەشەکانی ئەتۆم پەیدا بوون، پاشان لەو پارچانە ئەتۆمەکانی هایدروژین و هیلۆم پەیدا بوون، پاشان لەو ئەتۆمانەش «تۆزی گەردوونی» پەیدابوو، پاشان لەو تۆزەش گەلە ئەستێرەکان پەیدابوون، پاشان دانه دانهی ئەستێرەکان دروستبوون، بۆیە لەو کاتەووە گەردوون بەردەوام لە فراوانبوون و گەشەدایە، پاش ئەو تەقینەووەیە کات و شوێن پەیدابوون، چونکە بەبێ ماددە کات و شوێن بوونیان نییە.^(١)

خاوەنی بیردۆزی تەقینەووە گەورەکە (big bang) (الانفجار العظيم) بریتییە

(١) تاریخ موجز للزمان، ستیف هوکنج (٥٢ - ٥٦)، والقضية الخالق، لی سترویل (١٤٧ - ١٥٢)، العلم وجود الله، جون لینکس (١١٨ - ١٢٠)، براهین وجود الله، سامی عامری (٣٩٧ - ٣٩٨)،

لە زانای بەلجیکی «جورج لو میتەر» کە لە ساڵی (۱۹۲۷) ئەو گریمانەیە دانا بۆ دروستبوونی گەردوون، پاشان زانایان و ناوەندە زانستیەکان گەرنگی زۆریان پێ دا تا گەیشتە ئەوەی ئەمڕۆ.^(۱)

۴- گەردوون بۆخۆی خۆی دروستکردووە

ئەو وەک ئەو وایە بۆی: ئەم پەرتووکی خۆی خۆی دروستکردووە! یان ئەو مۆبایلە خۆی خۆی دروستکردووە! ئەمەش ئەستەمە، چونکە کە دروستکراو بێت واتە نەبوو و دواتر هاتووێتە بوون، کە دروستکاریش بێت، واتە بوونی هەبوو، دیارە بوون و نەبوونی لە یەک ساتدا کۆ نابنەوێت.

۵- گەردوون خەون و خەیاڵ و راستەقینە نییە

ئەو گریمانەیە شایەنی وەلامدانەوێت، چونکە پێچەوانەی خودارێک و ژیری و مامەڵە مرۆفە، چونکە کاتێک منداڵ بۆ شیر دەگری، داواي شتێک دەکات کە لە راستیدا بوونی هەیە، هەر بۆیە خەون و خەیاڵ تیری ناکات.

کەواتە یەک راستی ماوەتەوێت، ئەویش ئەوەیە: ئەو گەردوونە دروستکراوە، هەموو دروستکراویکیش دروستکاری هەیە، کە خودای گەورە و هەموو سیفەتی (جلال و کمال و جمال)ی هەیە واتە: هەرچی سیفەتی گەورەیی و ئەوایی و جوانی هەیەتی.

(۱) هەروەها بۆ پوختەي ئەم بابەتە بگەرێتوێت بۆ کتێبی (شموع النهار، إطلال على الجدل الديني الإلحادي المعاصر في مسألة الوجود الإلهي) الدكتور عبدالله بن صالح العجيري، لاپەرە (۱۱۶ - ۱۱۷).

هەروەها بگەرێتوێت سەر ئەو سەرچاوە ئینگلیزیانە:

https://web.archive.org/web/20190418123026/http://www.astro.ucla.edu/~wright/cosmology_faq.html

<https://www.jpl.nasa.gov/news/news.php?release=082-2014>

<https://www.pbs.org/wgbh/aso/databank/entries/dp27bi.html>

٢- بەلگەی ڕێکسازى و ڕێکخستن

بەلگەی ڕێکخستن دەلێت: «هەموو ڕێکخراویک ڕێکخەریکی هەیە.»

• گەردوون لە بچووکتەری بەشییەوه تاوهکوو دەگاتە گەورەترین بەشی هەمووی ڕێکخراوه.

• هیچ ڕێکخراویک بە بێ ڕێکخەر نابێت.

• گەردوون ڕێکخراوه.

• کەواتە: گەردوون ڕێکخەری هەیە (کە خواى گەورەیه)^(١)

کەواتە ئەگەر دروستکراوه‌کان بەلگەبن لەسەر بوونی خودا، ئەوه ڕێکسازى و ڕێکخراوى زیاتر بەلگەیه، چونکە هەر شتیک ڕێکخراو بیت و ڕێکسازى تێدا کرابێت، ئەوا بەدڵنیاییهوه پێویستی بە هێزێکی دەرەکی هەیە تاوهکوو ڕێکی بخات.

بۆیه بروانه:

مادده، مڕۆف، ژيانداران، پروهک، زهوى و گەردوون، هەر هەموویان بە جوانترین و ڕێکوپێکترین شتیه دروست کراون و هیچ نارێکی و کەموکۆری و ناشیرینییه‌کیان تێدا بەدی ناکەیت، بە جۆرێک ئەگەر هەر کامیک له‌وانه تۆزێک له‌و ڕێکسازیه‌یه له‌ ده‌ست بدن و نه‌مێنێت، ده‌بینین به‌ته‌واوى سیستمى ژيان تێک ده‌چێت و هەر کامیک له‌وانه قبوولی نارێکی ناکەن.

کەواتە دەپرسین کێ ئەوانه‌ی له‌ بچووکتەری شتیه‌وه تاوه‌کوو گەورەترین شت ڕێکخستن؟ ئایا ده‌کرێت مادده‌ خۆی خۆی ڕێک بخات؟!

(١) ئەو بەشه (کە خواى گەورەیه) له‌ خودی به‌لگه‌که‌دا نییه، به‌لام ئەگەر به‌دوايدا برۆین ده‌گه‌ینه‌ ئەو ئەنجامه‌ی که‌ تاكه‌ دروستکەر و ڕێکخەر و ئەندازه‌گیر و .... خودای گەورەیه.

ئایا ماددە عەقلى ھەيە تاوھکوو خۆى پىک بخت و ژياندار، پروھک، زەوى، ئاسمانەکان و گەردوون پىک بخت؟!

ئایا مۇبايلىک بەي ھىزىكى دەرەكى پىک دەرئىت؟ تاوھکوو بلىين ماددە و گەردوون خۆيان خۆيانيان پىکخستووہ؟!

باشە ئەگەر بالەخانەيەک يان کۆشکىک يان خانوويەکى جوان و قەشەنگ و پىکخراو بىينى و پرسىار بکەيت و بلىيت: کى ئەمەى دروست کردووہ و جوان و پىکى خستووہ؟ ئەويش بلىيت: خۆى خۆى دروستکرد و جوان کرد و پىکخست، يان لەخۆوہ و لەناکاو و کتوپر و بەپىککەوت و بە (صدفە) وای لى ھات و جوان و قەشەنگ و پىکخراو پىکساز بوو! ئایا بە شىتى نازانیت؟!

ھەربۆيە ئەگەر کەمترین تىکچوون لەو پىکسازيە پروبدات لە ماددە يان مرۆف يان ژيانداران يان پروھک يان خۆر و گەردوون، ئەوا ژيان دەرکەوتتە مەترسيیەوہ و نامىنيت و تىک دەرچىت، کەواتە کى زانىي ماددە و مرۆف و ژياندار و پروھک و گەردوون پىويستيان بەو پىکسازى و بەو پىکخراوہيە ھەيە؟! کى پىي وت ئەگەر وانەبىت و بەو شىوہيە نەبىت و ئەو پىکسازيەى تىدا نەبىت، ئەوا نابىت و گەردوون و ژيان تىک دەرچن؟

تۆ ئەگەر تەنيا يەک خانەى مرۆف وەرگىريت، کە بارستەکەى يەک لەسەر مىليارى گرامىکە (يەک نانۆ) واتە گرامىک بکەيە مىليارىک بەش ئەو جار يەک بەش لەو مىليارە برىتيە لە بارستەى خانە، ئەو خانەيە ئەوھەندە بەپىکى خودای گەورە دروستىکردووہ، کە تاوھکوو ئىستاشى لەگەل بىت کە زانست چەندە پىشکەوتووہ نەيانتوانيوہ يەک خانە دروست بکەن و ناشتوان، باشە دەرپرسين کى ئەو خانەيەى بەو شىوہيە پىکخستووہ کە ھەموو مرۆفایەتى کۆبىتەوہ نەتوان يەک خانە دروستبکەن؟!

بۆيە (مايکل دانتون Michael Denton) زانای بايەلوژى ھاوچەرخ،

دەربارەى خانە دەلێت: "بۆ ئەوەى لە راستى ژيان تىبگەين بەو شىوەيەى كە زانستى بايەلۆژى دەريخستوو، پيوستە بئين خانەيەكى زىندوو ھەزار مليۆن جار گەورە بكەين، بە راددەيەك ۋەك بالۆنىكى گەورە و زەبەلاح دەربكەوێت كە بتوانێت شارێكى گەورەى ۋەك نيۆرك يان لەندەن دابپۆشێت، جا كە لەو خانەيە نزىك دەبينەو ە بۆ ئەوەى بزائين چيە و چى تىدايە، دەبينين مليۆنەھا دەرگای تىدايە كە لێوەى بچينە ژوورەو، جا ئەگەر بۆمان پێككەوت لە يەكێك لەو دەرگايانەو ە بچينە ژوورەو ئەوا جيهانىكى گەورەى تەكنەلۆژيا دەبينين كە لە وردى و ئالۆزىدا سەرساممان دەكات."

باشە دەپرسين ئەو يەك خانە ۋەهايە، لە كاتێكدا ھەر مرۆڤێك لە سەد ترليۆن خانە پێكدێت، باشە كى ئەو خانە و خانانەى بەو شىوەيە پێكخستىنكە ھەموو مرۆڤايەتى بەو ھەموو پێشكەوتنە زانستىيەو ە نەتوانن يەك خانە دروستبكەن و پێكبخەن؟ دەفەرموون، خانەيەكمان بۆ دروستبكەن و پێكبخەن، باشە ئێو ناتوانن بە بالەخانەيەك يان ژوورێكى پێكخراو بڵين پێكخەرى نيبە، ئەى چۆن دەتوانن بڵين ئەو ھەموو گەردوونە بەو شەو ە كە لەناويدا پێكخراو، پێكخەرى نيبە؟!

۳- بەلگەى ئەندازەگيرى

بەلگەى ئەندازەگيرى دەلێت: «ھەموو ئەندازەگيراوێك، ئەندازەگيرى ھەيە.»

پوختەى بەلگەى ئەندازەگيرى:

• ئەندازەگيراو ئەندازەگيرى ھەيە.

• گەردوون لە بچووكترين بەشەو ە تاو ەكوو گەورەترين بەشى، ھەر ھەموو

ئەندازەى گىراوه.

• ھىچ ئەندازە گىراو پىكىش بەبى ئەندازە گىر ناکرىت و نابىت.

• كەواتە: گەردوونىش ئەندازە گىرى ھەيە (كە خواى گەورەيە).

ئەندازە گىرى (تقدیر) ئەو ھەيە ھەر شتێك بە ئەندازە و پىكوپىكى و حىسابكارى دروست بكرىت، بە جۆرىك لە گەل كات و شوپىن و بارودۆخ و دروستكراو ەكانى دەوروبەرى بگونجىت و، لە گەل خۆى و دەوروبەرى تىك نەگىرىت، ھاوسەنگى تەواوى ھەبىت لە گەل ھەموو شتەكان.

بۆيە ئەگەر بروانىيە بچووكترىن بەشى ماددە تاو ەكوو دەگاتە گەورەترىن بەشى گەردوون بە ھەموو يەكە و پىكھاتەكانىيەو، ھەر ھەمووى ئەندازەى تايبەت بە خۆى بۆ دانراو، بە شىو ەيەك كە ئەگەر ئەندازەكان تۆزقالتىك تىكچىن ئەوا گەردوون بە خۆى و پىكھاتەكانى و ئەو ەى تىيدايە، ھەر ھەمووى تىكدەچوو و ژيان كۆتايى پىدەھات.

كەواتە ھەقى خۆيەتى بپرسىن ئەو ئەندازانە كى داياناون و كى ئەندازەى گرتوون؟!

ئايە ھىچ ئەندازە گىراو پىك ھەيە ئەندازە گىرى نەبىت؟!

تۆ ئەگەر خواردنىك يان شەربەتتىك يان ماستاوىك يان ...، ئامادە بكەيت بىگومان دەبىت بە ئەندازە شتەكانى تى بكەيت، ئەگەرنا تىك دەچىت، باشە ئەگەر خواردنىك كەسىك ئەندازەى پىكھاتەكانى نەگىرىت، دروست نابىت و ئەگەر دروستىش بىت بە كەلك نايەت، ئەى باشە كى ئەندازەى گەردوون و پىكھاتەكانى گرت؟!

ئايە ماددە ەقلى ھەيە تا بتوانىت خۆى ئەندازەى خۆى بگىرىت؟

ئەگەر بلیت: بەلن، ئەوکات منیش دەلیم ئەو خواردنە بۆخۆی دروست بوو و ئەندازەى پیکاهاتەکانیشى بەبى هیچ ھیزیکی دەرەکی ئەندازەى گیراو ھاتەبوون.

چەند نموونەىەکی کەم لەسەر ئەندازەگیرى:

۱- خانەى مەروڤ، مەروڤ لە سەد تەریۆن خانە پیکهاتوو، ھەر خانەىەکیش لە سەد تەریۆن گەردیلە پیکهاتوو، خانە چەندان پیکهاتەى تەدایە، ھەک: ناوک، کرۆمۆسۆم، بۆھیل، تەفتى فۆسفاتى، ئەدینىن، سائتۆسىم، گرانىن، نیوکلۆتاید ... ھتە.

خانە بەو بچووکیەو ئەندازەگیرىەکی زۆر زۆرى تەدایە، بە شێوہىەک ئەگەر بێت و تۆزقالبیک لەو ئەندازەگیرىەى تیکبچیت، ئەوا خانە دروست نابیت و تیکدەچیت، ئەگەر خانە دروست نەبوو و تیکچوو، ئەوا شانە دروست نابیت و تیکدەچیت. ئەگەر شانە دروست نەبوو و تیکچوو، ئەوا ئەندام دروست نابیت و تیک دەچیت. ئەگەر ئەندام دروست نەبوو و تیکچوو، ئەوا کۆئەندام دروست نابیت و تیک دەچیت. ئەگەر کۆئەندام دروست نەبیت و تیک بچیت، ئەوا جەستە دروست نابیت و تیکدەچیت، کەواتە مەروڤ و مەروڤایەتى دروست نابن یان بە سەقەتى و تیکچووئى دروست دەبن!

کى ئەو ئەندازەىەى گرت؟!

۲- «ستیفن ھۆوکیڭ» کە بەناوبانگترین زانای سەردەمە، چەند سالبیکە مردوو، لە پەرتووکی «مێژوویەکی کورتى کات» لاپەرە (۱۲۱) دا دەلێت: "فراوانبوونی گەردوون، خەیرایىەکی زۆر وردە، بە ئەندازەىەک کە ئەگەر لە چرکەى یەکەمى دەرکەوتنى گەردووندا، ئەو فراوانبوونەى گەردوون، کەمتر بووایە لە بەشیک لە سەر ملیۆن ملیار بەش (۱/۱،۰۰۰،۰۰۰،۰۰۰،۰۰۰) یان دەتوانین بلیت: بەشیک لەو ھەزار تەریۆنەش، ئەوا گەردوون بە سەر خۆیدا دەرووخا، بەر لەوہى بگاتە ئەو ھالەتەى ئیستای."

یانى: فراوانبوونی گەردوون دەبوو ھەر بەو شیوەیە بێت، بە هیچ شیوەیەک نەدەبوو نە سستتر و خاوتر و نە خێراتریش بێت، باشە ئێمە دەپرسین کێ ئەو ئەندازە وردەى دانا؟!^(۱)

کێ ئەندازەى ئەو خێرایییەى بەو شیوەیە گرت؟!

کێ وتی و ماددەى فێرکرد، کە ئەگەر خێراتر بێت، گەردوون دروست نابێت، ئەگەر ھێواشتەتریش بێت، ھەر دروست نابێت؟!

۳- ئەندازەگیرى لە نیوان بارستایى (كتلة)ى نیوترۆن و ئەلیکترۆن، بارستایى ئەلیکترۆن بە ئەندازەى (۲، %) ، ۱۰۰۰/۲ى بارستایى نیوترۆنە، ئەو بارستاییە، دەبوو تۆزقالتیک لەو زیاتر و کەمتر نەبێت، بۆئەوەى گەردیلە دروست ببێت، ئەگەر بارستایى ئەلیکترۆن تۆزقالتیک لەو کەمتر بووایە یان زیاتر بووایە، نەدەگونجا گەردیلە دروست ببێت، ئەگەر گەردیلە دروست نەبووایە، گەردیش دروست نەدەبوو، ئەگەر گەردیش دروست نەبووایە، ماددە دروست نەدەبوو، ئەگەر ماددەش دروست نەبووایە گەردوون بە ھەموو پێکھاتەکانییەو دروست نەدەبوو، بە مەزەوێشەو.

دەپرسین کێ ئەو ئەندازەگیرییەى کرد؟!

ماددە خۆى ئەو عەقل و ھۆشەى ھەبوو کە بزانی ئەگەر ئەندازەى نیوترۆن و ئەلیکترۆن وا نەبێت، گەردیلە و گەرد و ماددە و گەردوون دروست نابن؟!

باشترە بڵێن: ماددە ئەندازەگیرە کە ھێچ سیفەتێکی عەقل و ھۆش و ... نییە، یان بڵێن خۆى گەورە کە ھەموو سیفەتە گەورە و تەواوەکانى ھەن؟!

۴- ئەندازەگیرى نیوان پێژەى ھێزی کەھرۆمۆگناتیسى و ھێزی کێشکردن، پێژە و ئەندازەى نیوانیان بریتیە لە یەک لەسەر دە توان چل (۴۰۱/۱) واتە ژمارەى دە (۱۰) چل سفرى بۆ دابنن، یەک لەسەر ئەو ژمارە، بریتیە لە

(۱) میژووێکی کورتى کات، ستیڤن ھۆکینگ، لاپەرە (۱۲۱).

هه‌يزى كيشكردن، يانى هه‌يزى كاھرومۆگناتىسى زۆر زۆر زۆر به‌هه‌يزتره‌ له‌ هه‌يزى كيشكردن، چونكه‌ ئه‌و هه‌يزى كاھرومۆگناتىسى به‌هه‌موو مادده‌ و ئه‌ستىره‌ و هه‌ساره‌ و كه‌هكه‌شانانه‌ى به‌يه‌كه‌وه‌ به‌ستوون، ئه‌گه‌ر هه‌يزى كاھرومۆگناتىسى به‌و به‌هه‌يزه‌وه‌ و به‌و رېژه‌يه‌ و به‌و ئه‌ندازه‌يه‌ نه‌بێت، ئه‌وا ته‌نۆلكه‌ و گه‌رد و گه‌رديله‌كان به‌يه‌كه‌وه‌ نالكێن.

بۆيه‌ «ماكس تيگمارك» زاناى گه‌ردوونناسى ئه‌مريكى ده‌لێت: "ئه‌گه‌ر هه‌يزى كه‌هرومۆگناتىسى (4%) بېهه‌يزتر بووايه‌ له‌و رېژه‌ و ئه‌ندازه‌يه‌ى ئىستاى، ئه‌وا خۆر له‌ كاتى دروستبوون ده‌ته‌قييه‌وه‌ و هه‌روه‌ها ئه‌گه‌ر رېژه‌كه‌ى زياتریش بووايه‌، به‌هه‌مان شيوه‌، ئه‌ستىره‌ و كه‌هكه‌شانه‌كان، يان هه‌ر دروست نه‌ده‌بوون و يه‌كسه‌ر ده‌ته‌قينه‌وه‌، يان به‌و شيوه‌يه‌ى ئىستاىان نه‌ده‌بوون."

هه‌روه‌ها ئه‌و زانا گه‌ردوونناسه‌ ئه‌مريكى ده‌لێت: "نه‌گۆره‌كانى سروشت وه‌ك دېته‌ به‌رچاو، زۆر به‌ گرنگى و بايه‌خ پېدان و ورده‌كارىيه‌وه‌، له‌ ئاستىكى ديارىكراودا دانراون، بۆ نموونه‌: ئه‌گه‌ر هه‌يزى ناوه‌كى بېهه‌يز له‌وه‌ى كه‌ ئىستا له‌سه‌ريه‌تى كه‌متر بووايه‌، ئه‌وا گازى هايدروجن دروست نه‌ده‌بوو و ئه‌م گه‌ردوونه‌ى ئيمه‌ ته‌نيا به‌ شيوه‌ى تۆز و خۆلێكى گه‌ردوون ده‌مايه‌وه‌ و ئه‌گه‌ر تۆزىك به‌هه‌يزتریش بووايه‌ له‌وه‌ى كه‌ ئىستا هه‌يه‌، ئه‌وا ته‌نۆلكه‌كانى (نيوترۆن Neutrinos) نه‌يانده‌توانى له‌ ئه‌ستىره‌ مه‌زنه‌كان (سوپه‌رنوفا - Supernova) ده‌ربازيان بېت و به‌ گه‌ردووندا بۆلۆبېنه‌وه‌ و ئه‌و كاته‌ش ئه‌و توخمانه‌ى كه‌ پيوستن بۆ دروستبوونى ژيان له‌سه‌ر زه‌وى، دروست نه‌ده‌بوو. سه‌ره‌نجام:

ئه‌و توخمانه‌ى كه‌ ژيان په‌كى له‌ سه‌ريان كه‌وتوو، به‌ تايبه‌تى كاربۆن، دروست نه‌ده‌بوو.

۵- ئه‌ندازه‌گيرى نێوان هه‌يزه‌كانى گه‌ردوون:

گه‌ردوونناس و فيزيانزانه‌كان ده‌لێن: چوارچۆر هه‌يزى سه‌ره‌كى هه‌يه‌ له‌

گەردووندا:

١- ھیزی کیشکردن (القوة الجاذبية)

٢- ھیزی کەھرۆمۆگناتیسی (القوة الكهرومغناطيسية)

٣- ھیزی ناوھکی بێھیز (القوة النووية الضعيفة)

٤- ھیزی ناوھکی بەھیز (القوة النووية القوية)

ئیمە لێرەدا لەبەر درێژبوونەو ناتوانین باسی ئەو ھیزانە بکەین، ئەگەر نا ئەو ھیزانە ئەوەندە ئەندازەگیریان تیدا کراو و ئەوەندە بەوردی و ھاوسەنگی پێکخراون، ئەگەر ھاتبا تۆزقالتیک لەو ھیزانە لە ئەندازەى خۆیان زیاد بکەن یان کەم بکەن ئەوا گەردوون ھەر ھەمووی بەسەر یەکدا دەپرووخی و ژیان کۆتایی پێدیت.

دەپرسین: کى ئەندازەى ئەو ھیزانەى بەو وردییە و ئەندازەییە گرت؟!^(١)

٦- ئەندازەگیری لە ناو خۆردا، خۆر بە شیوەیەکی زۆر زۆر ورد ئەندازەى گیراوە، بە شیوەیەک ئەگەر ئەندازەى ئەو پێکھاتە و ماددە و وزە و چرپی و ... تیک بچیت، خۆر ناتوانیت ئەرکی خۆی جێبەجێ بکات، ئەگەر نەشتوانیت ئەرکی خۆی جێبەجێ بکات، پراستەوخۆ ژیان لەسەر زەوی بە مرووف و ژياندار و پرووھکەو کۆتایی دیت.

بۆ نموونە، ئەندازەى دووری خۆر لە زەویيەو سەد و پەنجا ملیۆن (١٥٠،٠٠٠،٠٠٠) کیلۆمەتر لە ئیمەو دوورە، ئینجا ئەگەر دووتر بووایە، ئەوکات تیشک و وزە و گەرمی پێویست و نەدەگەیشت بە زەوی و ھەروەھا زەوی زۆر زۆر سارد دەبوو، دەبوو بە بەستەلەک، دواى ژیان لەسەر زەوی نەدەما، ئەگەر نزیکتریش بووایە، ئەوا گەرمی و وزە و تیشکی زیاد لە پێویست بەر زەوی

(١) بۆ ئەم نموونانە و دەیانى دیکە بگەڕێو بۆ کتیبى: (عیادة الملحدین) د. ھېم طلعت.

دەكەوت و سەرەنجام زۆربەى پىكهاتهكانى زەوى و دەسوتان و دەبوون بە خۆلە
میش و ژيان لەسەر زەوى كۆتايى پى دەهات^(۱)!

باشە دەپرسىن، كى ئەندازەى پىكهاتهكانى ناووەهەى خۆرى دانا بەو
ئەندازەيەى كە ئىستا هەيە؟! كى ئەندازەى دوورى و نزىكى خۆرى دانا لە
زەويەو؟!

ئايا ماددە و گەردوون و خۆر خۆيان دەيانزانى كە زەوى پىويستى بەو شىو
لە ئەندازەگىريە هەيە؟!

۷- زەوى پىنج جۆر خولانەوہەى هەيە، هەر يەكەيان بە ئەندازەيەك:

۱- خولانەوہەى زەوى بە دەورى خۆيدا، بۆ دروستبوونى شەو و رۆژ (۲۸) كەم،
لە خولەكێكدە.

۲- خولانەوہەى زەوى بە دەورى خۆردا، بۆ دروست بوونى وەرزەكان، (۳۰) كەم
لە چركەيەكدە.

۳- خولانەوہەى زەوى لەگەڵ كۆمەلەى خۆردا بە دەورى خړۆكەى دانىشتوودا،
بەخىرايى (۲۰) كەم لە چركەيەكدە.

۴- خولانەوہەى زەوى لەگەڵ كۆمەلەى خۆر و خړۆكەى دانىشتوو بە دەورى
چەقى كاكيشاندا، بە خىرايى (۲۶) كەم لە چركەيەكدە.

۵- خولانەوہەى زەوى لەگەڵ كاكيشاندا، بە خىرايى (۹۸۰) كەم لە چركەيەكدە^(۲).

باشە ئەندازەى ئەو سوورانەوانە كە بە ئەندازەيەكە، نابيت نە كەمتر بيت نە
زياتر بيت، كى دايە و ئەندازەى گرت؟!

(۱) السماء، د. زغلول النجار، ل ۴۴۱.

(۲) الارض، د. زغلول نجار، ل ۲۷۴ - ۲۷۵.

۸- دوورى نىۋان زەۋى و مانگ سى سەد و ھەشتا ھەزار (۳۸۰،۰۰۰) كم، ئەگەر نىزىكتىر بوۋايە ئەوا پەستانى زەريا و دەرياكەن ئەۋەندە بەرزەدە بوۋايە كە ھەموو زەۋى دەكەۋتە ژىر ئاۋەۋە، ئەگەر دوورتىش بوۋايە پەستان كەم دەبوۋايە ۋە ئەۋكات ھەلەكەشەن و داكەشەن زەريا و دەرياكەن نەدەما و لە ئەنجامدا باران بارىن نەدەما!

۹- ئەندازەى پىكەتەكانى بەرگە ھەۋاى زەۋى، (۷۸٪) نايترۆجىن، (۲۱٪) ئوكسىجىن، (۱٪) ئورگۇن و دوۋەم ئوكسىدى كاربۇن و ھەلى ئاۋە.

ئەگەر بەرگە ھەۋا ئەندازەى پىكەتەكانى بەو شىۋەيە نەبوۋايە، بە ھىچ شىۋەيەك ژيان لەسەر زەۋى نەدەبوو و نەدەگونجا.

باشە كى ئەو ئەندازە وردەى دانا و ئەندازەى گرت؟!

۱۰- لاشەى مرۇف، ئەگەر باسى ئەندازەگىرى لاشەى مرۇف بەكەين دەيىت سەدان و ھەزاران پەرتوۋكى لە بارەۋە بنووسىن، چونكە لاشەى مرۇف ھەر ھەموۋى بە ئەندازەگىرىيەكى زۇر زۇر زۇر ئەندازەى گىراۋە، بە شىۋەيەك ئەگەر تۇزقالىك لەو ئەندازەيە تىكەچىت، مرۇف ژيانى لە دەست دەدات يان دەكەۋىتە مەترسىيەۋە. ئەندازەى خوي، شەكر، پىرۇتىن، چەۋرى، خويىن، پلازما... ھەر ھەموۋى بە ئەندازەيەكە كە مرۇف پىۋىستىيەتى.

بۇ نموۋە خويىن (۵۵٪) پلازمايە، (۴۵٪) خىرۇكەى سوور و خىرۇكەى سىي و خەپلەكانە.

باشە كى ئەو ئەندازەيەى پىدان؟ خۇ ئەگەر تۇزقالىك ئەو ئەندازەيە تىكەچىت ژيانى مرۇف دەكەۋىتە مەترسىيەۋە، يان بەتەۋاۋى كۆتايى پىدەت.

يان بۇ نموۋە پەلى گەرمى لاشەى مرۇف (۳۵،۵) كە ئەندازەيەكە، نايىت كەمتر و زياتر يىت.

يان بۇ نموۋە ئەندازەى رۆيشتى خويىن بۇ بەشەكانى لاشە:

١- (٢٥٪) بۆ رىخۆلەكان دەروات.

٢- (٢٠٪) بۆ گورچىلەكان دەروات.

٣- (١٨٪) بۆ ماسولكەكان دەروات.

٤- (١٣٪) بۆ مېشك دەروات.

٥- (٧٪) بۆ پېست دەروات.

٦- (٥٪) بۆ دل دەروات.

٧- (١٢٪) بۆ بەشەكانى تى لاشە دەروات.

باشە كى ئەو ئەندازەيەى ديارىكرد و ئەندازەى گرت؟

١١- ئەندازەى لاشەى ژيانداران كە ملياران جۆرى جياوازيان هەيه، هەر هەمووشيان ئەندازەى پىكهاى لاشەيان بە شىوہيەكە كە ناكړيت نە زياتر بىت نە كەمتر.

باشە كى ئەندازەى پىكهاى ملياران ژياندارى گرت؟!

١٢- ئەندازەى پىكهاى ملياران جۆرى رووہكى جياواز جياواز، كە هەر يەكەيان بە ئەندازەى پىويستى خۆى ئەندازەى پىكهاى گىراوہ؟

باشە كى ئەندازەى پىكهاى ملياران جۆر رووہكى جياواز جياوازي گرت؟!

١٣- ئەندازەى پىكهاى بەشە جياوازهكانى خودى زەوى لە ئاو و خۆل و ئاسن و... كە ناكړيت نە زياتر بن نە كەمتر بن!

١٤- ئەندازەى قەبارەى زىندەوهران، يان ئەندازەى قەبارە و رەنگ و تام و بۆن و... رووہكەكان، كە هەر هەموويان بە قەبارە و رەنگ و بە تام و بۆنى خويان دەردەكەون، بەبى لادان لەو ئەندازەيەى بۆيان ديارىكراوہ، يان قەبارەى لاشەى زىندەوهران.

۱۵- ئەگەر ئەندازەى خۆل بەو شىۋەىيە نەبوۋايە، رۈۋەك نەدەبوو، بۇ نموونە پەقتەر يان نەرمتر بوۋايە.

۱۶- ئەندازەى ھەوا، كە نە زۆر خەستە نە زۆر سوۋكە.

۱۷- ئەندازەى باران بارىن، كە ئەگەر كەمتر بوۋايە يان زياتر، ئەوا ژيان نەدەما لەسەر زەۋى.

ئەمانەش بەشىكىن لە نەگۆرە فېزىيائىيەكانى گەردوون كە بەبى ئەندازەگىر ھەرگىز پەيدانابن*^(۱).

- Universal physic - constants :

۱- نەگۆرى كىش $G : 6.67384 \times 10^{-11} \text{ m}^3 \cdot \text{kg}^{-1} \cdot \text{s}^{-2}$

۲- نەگۆرى پلانك $h : 6.626 \times 10^{-34} \text{ J} \cdot \text{s}$

۳- نەگۆرى گازى $R : 8.314 \text{ J} \cdot \text{K}^{-1} \cdot \text{mol}^{-1}$

۴- نەگۆرى فارادادى $F : 96485.3365 \text{ C} \cdot \text{mol}^{-1}$

۵- بارستايى ئەلەكتېرۇن $m_e : 9.1096 \times 10^{-31} \text{ kg}$

۶- بارستايى پروتون $m_p : 1.672 \times 10^{-27} \text{ kg}$

۷- بارستايى نيوترون $m_n : 1.6726 \times 10^{-27} \text{ kg}$

۸- خىرايى پرووناكى: 299792.458 m/s

۹- نەگۆرى لۆسكىمىد : $2.686 \times 10^{25} \text{ m}^{-3}$

۱۰- بارگەى ئەلەكتېرۇن $e^- : 1.60217646 \times 10^{-19} \text{ C}$

۱۱- نەگۆرى ئافۇگاردۆ $N : 6.02214179 \times 10^{23} \text{ Mol}^{-1}$

(۱) سەرچاۋە : <https://physics.info/constants>

١٢- نەگۆری بۆلتزمان $K : 1.380 \times 10^{-23} J \cdot K^{-1}$

١٣- نەگۆری پای $\pi : 3.141592653589793283462$

١٤- بارگە ی پرۆتۆن $P : 1.6022 \times 10^{-19} C$

١٥- نەگۆری کۆلۆم $kc : 8,990,000,000 N \cdot m^2 / C^2$

١٦- نەگۆری لۆگاریتم $e^1 : 2.718281828$

١٧- نەگۆری نەگەیانندن $8.854 \times 10^{-12} F \cdot m^{-1}$

١٩- نەگۆری موگناتیسی $4\pi \times 10^{-7} N \cdot A^{-2} = 1.256637061 \times 10^{-6} N \cdot A^{-2}$

٢٠- نەگۆری پێژە ی زێڕین $\phi : 1.61803398875$

ئەندازەگیری ئەوەندە زۆرە کەس ناتوانێت هەمووی باس بکات، ئێمەش هەر وەک باسکردنێکی خێرا هەندێک شتمان باسکرد، وەک نموونە هێنانەو، ئەگەر نا ئەو بابەتە ئەگەر سەدان و هەزاران پەرتووکی لەسەر بنووسرێت، هێشتا تەواو نابن.

ئەو دڵۆپێک بوو لە دەریای ئەندازەگیری^(١).

ئەنتۆنی فلو

زانای بەریتانی ئەنتۆنی فلو (Antony Flu)^(٢) دوای ٨٠ ساڵ لە تەمەن

(١) بۆ زانیاری پێوانە: عیادە الملحدین، د. هیثم طلعت. الأرض، السماء، د. زغلول النجار، مبادئ علم الفلك الحديث، د. عبد العزيز بکری أحمد. الموسوعة العلمية الشاملة. معجزة خلق الانسان، هارون يحيى. بيولوجيا الانسان، د. حميد أحمد الحاج. الانسان من الابداع الى البعث، د. زغلول النجار.

(٢) ئەنتۆنی فلو (١٩٢٣-٢٠١٠) یەکێک بوو لە هەرە لایەنگەرە سەرەختەکانی ناباوەری تاساڵی ٢٠٠٤ دواتریش باوەری هێنا بە خودای ئەرستۆ، کتییکی نووسی بە ناوی لێره خودایەک هەیە.

<https://www.youtube.com/watch?v=Sp0s8-8-Ovg>

و نزیكەى پەنجا سال له ناباوهرى و له سالى (٢٠٠٤) دا دهستى له ناباوهرى هه‌لگرت، له كۆتا ساله‌كانى ژيانى باوهرى به بوونى خودا هه‌ينا، سى سال بهر له مردنه‌كه‌ى له‌سالى (٢٠٠٧) له كتيبه‌كه‌يدا به ناوى (There is a GOD) «خودا يه‌ك هه‌يه» به جيهانى وت كه: ئيتىر من چيتىر له‌به‌ره‌ى ناباوهرى نامينم و بريارى باوهر بوون به خودا ده‌دهم.

دواى ئاشكرا كردنى باوهره‌كه‌شى هه‌للایه‌كى جيهانى گه‌وره له‌سه‌رى نرايه‌وه، زۆرىك له‌زانا هاوپيشه‌كانى سه‌رسام بوون و له حالى تينه‌ده‌گه‌يشتن، هه‌ندىكيشيان ده‌ستيان كرد به تۆمه‌ت به‌خشينه‌وه، ته‌نانه‌ت رىچارد داوكينز (Richard Dawkins)^(١) داده‌به‌زىته سه‌رى و ده‌لێت: "ئه‌وه دارمانى فكريه‌تى و ئه‌و به‌رگه نه‌گرتنه‌يه كه پيشتر هه‌ولى بو ئه‌دا خۆى لى‌بپارىزىت"^(٢)، هه‌روه‌ها ده‌لێت: "ره‌نگه كاريگه‌رى كتيبه‌كانى (Michael Behe)^(٣) له‌سه‌ر بێت"، كه ره‌نگه مه‌به‌ستى داوكينز ئه‌وه‌ى بێت خۆشباوهر بووه و نه‌يتوانيه‌وه راو‌بو‌چوونى خۆى بپارىزىت.

ئىنجا ئه‌نتۆنى فلۆوى تازه خودا باوهر له فیدۆيه‌كدا به زمانى خۆى دان به‌وه‌دا ده‌نێت كه تۆپه‌كه له گۆره‌پانى باوهرداراندايه، چونكه له هه‌موو بار و زروفي‌كدا ده‌بێت ئه‌و كه‌سه داواى به‌لگه‌ى لى‌بكرێت كه بانگه‌شه‌ى هه‌بوونى شتىك ده‌كات نه‌ك ئه‌و كه‌سه‌ى كه بانگه‌شه‌ى نه‌بوونى ده‌كات، به‌لام له باسى بوون و نه‌بوونى خودا دا پى‌چه‌وانه بوته‌وه، ئه‌وه ئاتىسته‌كان و ئه‌وانه‌ن كه باوهرپان به‌بوونى خودا نيه‌يه ده‌بێت به‌لگه به‌ئینه‌وه، كه‌واتا ياساى به‌لگه‌سازى لای ئه‌نتۆنى فلۆ و له باسى هه‌بوونى خودا دا پى‌ره‌وىكى پى‌چه‌وانه‌ى وه‌رگرتوه‌وه.

(١) زانای بايه‌لوژى به‌رىتانی بى‌باوهرى ناودار خاوه‌نى كتيبى (GOD Delusion)، له‌م پۆژانه‌دا زياتر وه‌ك زمانحالى خودا نا باوهرپان و دژى سه‌رجه‌م ئايينه‌كان لى‌دوان ده‌دات.

(2) <https://www.youtube.com/watch?v=IU8NmXTMIH8>

(٣) Michael Behe، زانایه‌كى ئه‌مه‌رىكى كىمايى زىندوووه ئىستاش له ژيان دا ماوه و خاوه‌نى كتيبى (God، Intelligent Design & Fine-Tuning) (تصميم الذكى) يه.

لە راستیدا لەو کاتەوهی مرۆف بوو هەر ئەو بیروباهەر ئیمانییهی لەگەڵ بوو هەموو کات خۆی لە ژێر ئەو هەستانەدا پیشان داوە کە خودا لە پەنایدا ئەدرەوشیتەوه، بۆیه وا دەرەدەکهوێت خوداباوه‌ری بنچینه‌ییت نەک خودانا‌باوه‌ری، چونکە هەموو کاتیگ کردارە سروشتییەکان لە خودی مرۆف گەرەتر بوون، یان بە لایەنی کەمەوه گەرەتر دیار بوون، مرۆف دەستی نەشکاوه بەسەریان، بەمەش میژووویەکی باوه‌ری و دژایەتیکردنی باوه‌ری دوورودرێژ بەسەر تەمەنی مرۆفایەتیدا دەشەکیتهوه.

لە کۆتاییدا ئەنتۆنی فلۆ خۆی دان بەوەدا دەنیت لەبەر پینج بابەتی سەرەکی قایلە بەوهی خودایەک و هیژیک سیههه له دەرەوهی گەردوون بوونی هەبیت: ١- بوونه‌وه‌ر سەرەتایەکی هەیه و لە نەبوونیشەوه هاتوو‌ته بوون، هەر شتیکیش سەرەتایەکی هەبیت و نەبوو بووبیت، ئەوا دروستکراوه، هەموو دروستکراویکیش پیویستی بە دروستکەرە.

٢- بوونه‌وه‌ر لەسەر کۆمەلێک یاسای نەگۆر بەرپۆه دەرۆات.

٣- ژیان بە هەموو وردەکاری ئامانجدارییەوه لە ماددەیی نازیندوو دروست نابیت.

٤- گەردوون بە هەموو ئەو یاسا و بوونه‌وه‌رانەیی تێیدا هەمینه‌سازییان کردوووه بۆ پیشوازیکردن لە مرۆف.

٥- ئەقل تاییه‌تمەندی مرۆقه، توانای بەرزێ عەقلی مرۆف، ناگریت بەره‌می راستەوخۆی کرداری کارۆکیمایی بیت.

دوای ئەوه ئەنتۆنی فلۆ دەلێت: "گەیشتمه ئەو قەناعەتی کە هیچ رێگریک نییه بۆ تەفسیرکردنی ئەو هەموو توانا ئەقلییانه، ئەوه نەبیت پەنا بۆ دنیای پشت ئەو بوونه‌و ماددییه‌ی بیه‌ن، بۆیه دەبیت بە شوین بەلگەیه‌دا برۆین بۆ هەر کوێی بردین، ئەوه منیش بەلگە ئەقلییەکان بەره‌و لای خودایان بردم.

ئەو خودايە ماددە نىيە، گۆرانی بەسەردا نايەت، دەسەلاتى پەھای ھەيە، زانستى پەھای ھەيە، ژيانى پەھای ھەيە، زاتى پر لە خىرە، بەلام پروام بەو ھەيە نىيە كە بەرجەستە ببیت لە كەسێكدا بۆ نمونە مەسیح.^(۱)

«ولیم جەیمس» ییش راشكاوانە^(۲) دەلێت: خودا یەكەمە و گەردوون دووھەمە مروۆف سییەم، واتا: خودا بابەتە و زیاتر گرنگە تا مروۆف، سەرەرای ئەوھشی كە مروۆف دەيەوێت لە ھەموو وردەكارییەكانى خۆی و چواردەورى و ھەموو ئەو شتانەش بزانییت كە ھەست دەكات كاریگەرییان ھەيە لەسەرى. بۆیە جەیمس دەشلیت: ھەموو مروۆفێك لە ناخى خۆیدا ھەست بە شتێكى گەورە دەكات كە لە ھەموو شتەكانى دیکە بەھێزترە.

۴- بەلگەى رێنموونى

بەلگەى رێنموونى دەلێت: «ھەموو رێنموونىكراویك، رێنموونىكەریكى ھەيە.»

بروانە ئەم گەردوونە لە گەردیلەيەكەو ھەتا دەگاتە كەھكەشانەكان كە ھەموویان رێنموونىكراون بەو شیوھى كە لەگەڵیان دەگونجیت، بۆنموونە دار سیوێك رێنموونى كراو ھەتا تام و بۆن و پەنگى سیو ھەلمژیت لەناو گڵدا جا چەندان جۆرى سیومان ھەيە بچووك، گەورە، ترش، شیرین، زەرد، سوور، سەوز، دەبینین ھەر یەكەیان بەو شیوھى سیوھە دەدات كە ھەيە، باشە كێ رێنموونى كرد؟!

یان بروانە زەوى و خۆر، كێ رێنموونى كردوون بەم شیوھى و بەم ئەندازەيە

(۱) رحلة عقل، أ. عمر شريف، (۷۵) كە راستەخۆ لە كتیبى (there is a god).

(2) (January 11, 1842– August 26, 1910) William James, Essays in Radical Empiricism (ERE), published from 1905–1904

بخولینەوه؟!

کۆ رێمموونی ئەو هەموو ژياندارانەى کرد، لە بالەندە و خشۆک و درپەندە و گۆشتخۆر و پرووەک و خۆر و ... هتد؟! کەواتە ناکرێت ئەوانە رێمموونیکاریان نەبێت وەک بێباوەرى دەلێت!

ئەگەر بمانەوێت نمونە بەئینەوه لەسەر بەلگەى رێمموونی، دەبێت هەموو گەردوون بکەینە بەلگە لە بچووکتەری بەشیوە تاوەکوو گەورەترین بەشى، بەلام ئیمە لێرەدا بۆ پروونکردنەوه چەند نمونەیهک دینینەوه، وەک دلوپیک لە دەریایەک:

۱- خانە، خانە وەک باسماں کرد لە پێشەوه، خانە جیهانتیکی زۆر زۆر ئالۆزە، بە شیوەیهک زانست تاوەکوو ئیستا بە تەواوی پەى پێ نەبردوو و نەیتوانیوه یەک خانە دروست بکات.

خانە توانای بەرھەمھێنانی نوسخەیهکی تازەى ھەیه، ھەروەھا توانای خۆکوشتنى ھەیه، ھەروەھا توانای پەيوەندى کردنى ھەیه لەگەڵ خانەکانى تری لاشەدا، بۆیە خانە ھەر بۆخۆی ھەلەدەستیت بە دروستکردنى خۆى، پاشان چەند خانەیهک یەکدەگرن و پەيوەندى بەیەکەو دەکەن بۆ دروستکردنى شانە، پاشان شانەش پەيوەندى دەکات بە شانەى ترەو بۆ دروستکردنى ئەندام، پاشانیش بە چەند ئەندامێک کۆئەندام پێک دێن، پاشان بە ھەموویان جەستەى تەواوی مڕۆف پێک دێن.

باشە دەپرسین کۆ رێمموونی ئەو خانانەى کرد و فێرى کرد؟!

ئایا بۆ خۆیان ئەو شتانە دەزانن؟!

ھەموو خانەیهک لە جەستەماندا بە دابەشبوون زیاد دەکات و پێویستە ئەو ترشى (DNA) ی کە ھەیهتی لە ناوکی خانەکاندا لە کاتى دابەشبووندا کۆپی

بکریت و لەبەری بگرتەوه، ئەو پرۆسەى دابەشبوونە بە ئەنجام دەگەیهێنرێت بە پێى یاسایەکی ورد و سیستەمىکی زۆر ورد کە هیچ هەلە و کەم و کورپیەک قەبوول ناکات، کارەکە بە شێوەیەکی لولپێچییە کە لە سى ملیار بیت پێکھاتوو و بە ناوەندى کۆکردنەوه و هەلگرتنى زانیاری دادەنرێت و ئەنزیمی هیلپیکە پێک بوو ناوەندى دابەش بوون لەسەرەتای پرۆسەى دابەشبوونەکەدا و کۆتایی پرۆسەکە بە دابەشبوونی گەردى (DNA) بوو دوو شریت دیت، پرۆسەى دابەشکردنەکەش بە ئەنجام دەگات لە ماوەى تێکشکاندنى بەندە ھایدروۆجینەکانى نێوان جووتەکانى دوو شریتەکە، لە کۆتاییدا (DNA) کە دابەش دەبێت بوو دوو شریتى وەک یەک.

(DNA) ھەلەدەستێت بە ئەنجامدانى کارەکەى لە کاتێکى گونجاودا، بەبێ ئەوەى دواکەوتن و تەمبەلى، یان سستى، یان پشتگوێ خستن و بەبێ بچووکتەرى ھەلە، کە شایەنى باس بێت، بە بێ روودانى هیچ ھەلەبەک، ئەگەرچى سادەش بێت، بەلام ئیستا رۆلى (DNA - Polymerase) دیتە پێشەوه کە فرمانەکەى تەواو کاراییە و ھەلەدەستێت بە لکاندنى دوو بەشە دابەشبووەکە بە دوو بەشى نوێی پەیداوو، لە کۆتاییدا بەرھەمھێنانى گەردیكى (DNA) نوێ کە بەتەواوى لە (DNA) ھ کۆنەکە دەچێت، ئەمە بەبێ هیچ کەمکردنیک لە (DNA) یە کۆنەکەدا، بەراستیش ئەمە بە واتای وشە کوپی کردنەیه.

دەپرسین، ئایا کێ پێنموونی خانەى کرد و فێرى کرد بۆئەوەى ئەو پرۆسە وردە ئەنجام بدات بەبێ هیچ ھەلەبەک لە کات و شوێنى گونجاودا؟!

جەستەى مەرووف بە نزیکەى لە سەد ترلیۆن (۱۰۰,۰۰۰,۰۰۰,۰۰۰,۰۰۰) خانە پێک دێت، ھەر خانەبەک لە مەرووفدا ۱۰۵ گینگابایت داتا و زانیاری تێدا، ۱۰۵ * ۱۰۰ ترلیۆن = ۱۰,۵۰۰ ترلیۆن گینگابایت زانیاری ھەیه لە جەستەى مەرووفدا، ھەمووشمان دەزانین قەبارەى یەک پەیکەى (CD) لە زانیاریدا = ۷۰۰ مینگابایت،

کەواتە زانیاری جیناتی جەستەى مرۆف لە ناو خانەکاندا جیگای دەبێتەو لە (۲۱۴،۲۰۰،۰۰۰،۰۰۰،۰۰۰) دوو سەد و چوار دە ترلیۆن و دوو سەد بیللیۆن پەیکەى (CD). جا بێگومان ئەو زانیاریانە لە کاتى دابەشبوونى خانەدا دەگوازیڤنەو بۆ خانە نوێیەکان.

بۆیە دەبینین هەندیک لە زانایان بەو شێوێە وەسفى ئەو گواستەوێە دەکەن: ترشى (DNA) کە بانکى زانیارى مەزنە و هەموو زانیارییەکانى پەيوەست بە بوونەوەرە زیندووێە لە خۆ دەگریت، ئەگەر بمانەوێت ئەو زانیارییانە بگۆڕین بۆ پیت و ریز، دەبینین کە لە سێ ملیار پیت پیک دیت و ئەوێش بەسە بۆ پێکردنەوێ رووبەرى یەک ملیۆن پەرە لە پەرەکانى فەرھەنگیک، ئەوێش بەسە بۆ پیکھێنانى فەرھەنگیکى (۱۰۰۰) ھەزار بەرگى، لەوێشەو دەگەینە ئەو ئەجامەى کە لەبەرگرتنەوێ یەک گەردى (DNA) یەکسانە بە لەبەرگرتنەوێ و کوپیکردنى یەک ملیۆن پەرە، یان فەرھەنگیکى ھەزار بەرگى، ئەو پێرۆسەى لەبەرگرتنەوێ بە تەنیا (۲۰) بۆ (۸۰) خولەک دەخایەنیت. باشە کى پێنموونى خانەى کرد و فیرى کرد کە لە ماوێ (۲۰) بۆ (۸۰) خولەکدا یەک ملیۆن پەرە، یان فەرھەنگیکى ھەزار بەرگى کوپى بکات بەبى ھیچ ھەلەیک؟!

۲- کى پێنموونى خوینى کرد بچیت بۆ ھەموو بەشەکانى جەستەى مرۆف و خۆراک و ئۆکسجینیان بۆ بەریت پاشان پاشەرۆکانیش لەگەل خۆى بەنیتەو؟!

کى خرۆکە سپییەکانى پێنموونى کرد بەرگى لە جەستە بکەن؟!

کى پێنموونى (خەپلەکان) ی کرد، کاتیک شوینیک بریندار دەبیت بچیت بۆ ئەو شوینە و خوینە کە بمەنیت؟!

کى گەدەى رینموونى کرد خواردن ھەرس بکات و ترش برژیت بەسەر خواردندا بۆ شیکردنەوێ؟!

کۆ پێنموونی چاو، گوێ، زمان، گۆرچیلە، جەرگ، سپل و ... هەد، کرد و فیڕی کردن؟!

۳- کۆ پێنموونی دار و درەخت و رووھکی کرد؟!

- کۆ پێنموونی دار سیوی کرد که سیو بدات؟ له کاتی ککدا ئه‌و سیوه له باغی کدايه که جوړه‌ها میوه‌ی تری تیدایه، هه‌موویان به‌ره‌می یه‌ک گل و یه‌ک ئاو و یه‌ک هه‌وا و یه‌ک ژینگه‌ن، چه‌ندان دار له ته‌نیشت یه‌ک رووایان به‌لام هه‌ر یه‌که‌یان به‌روو بوومی خو‌ی ده‌دات، کۆ پێنموونی ئه‌و دار سیوه‌ی کرد که سیو بدات، یان سیوی بچووک یان هی گه‌وره‌، یان سه‌وز، یان زه‌رد و سوور یان شیرین یان تفت بدات؟ چه‌ندان جوړ دار سیومان هه‌یه هه‌ر یه‌که‌یان سیوی خو‌ی ده‌دات.

- کۆ پێنموونی دار خورما و قه‌سپی کرد که به‌جوړیک بن، هه‌ندی ک له سه‌رچاوه‌کان ده‌لێن نزیکه‌ی (۱۰۰۰) هه‌زار جوړ خورما مان هه‌یه، کۆ پێنموونی ئه‌و داره‌ی کرد که هه‌ریه‌که‌یان به‌ شیوه و تامی ک؟!

- کۆ پێنموونی هه‌ناری شیرینی کرد تامی شیرین هه‌لبمژیت، هه‌ناری ترش تامی ترش هه‌لبمژیت، هه‌ناری میخو‌ش تامی شیرین و ترش هه‌لبمژیت و تیکه‌لیان بکات؟!

- کۆ پێنموونی شووتی کرد که ده‌ره‌وه‌ی ره‌ق بێت و ناوه‌وه‌ی هه‌موو ئاو بێت؟!

- کۆ پێنموونی پرته‌قالی کرد تو‌یکله‌که‌ی ره‌قتر بێت له تو‌یکلی لاله‌نگی؟!

- کۆ پێنموونی گه‌نم و جوړ و فاسو‌لیا و نوک و نیسک و که‌ره‌وز و سل‌ق و ... هتد کرد؟!

ئایا ده‌کریت ب‌لێین ئه‌وانه هه‌موویان له خو‌یا نه‌وه فی‌ربوون؟!

ئایا ماددە بۆ خۆی عەقلىكى وای ھەيە كە بتوانىت ئەو ھەموو دار و درەخت و پرووھ كەنە رىنموونى بكات و فىريان بكات و نەھىلىت ھىچيان تووشى ھەلەبن و ھەر يەكەيان بە رەنگ و تام و بۆن و قەبارەى جىاوازەوہ بىنە بوون؟!

۴- كى رىنموونى ژيانداران دەكات؟!

بۆ نموونە:

كى رىنموونى (مارماسى) دەكات؟!

ئەو جوړە مارانە كاتىك لە ناو گۆم و پرووبارە جوړاوجوړەكاندا پى دەگەن و دەست بە كوچ كردن دەكەن، لەو كوچەياندا ھەزارەھا ميل رىگا دەبرن تا دەگەنە ئۆقيانووس و قوولايى زۆر قوولى باشوورى (بەرمودا) لەوئ گەرا دادەنن و دەگەرپنەوہ شوئى خويان.

بەلام بىچووەكانيان كە ھىچ كەرەسەيەكيان نىيە رپى پى دەربكەن، ھىچ نەخشەيەكيان پى نىيە، ھىچ ئاميرىكى شوئى دۆزىنەوہيان پى نىيە، داىكىشيان لەلايان نەماوہ تا لەگەل خويان بىانباتەوہ و چاوساغيان بكات، چاويان كرووہتەوہ و خويان لە ناو دەريايەكى بىنى بىپاياندا ديوہتەوہ، كەچى ئەو توولە مارانە رىگاي كەنارى دەريا دەگرەنە بەر و دەگەرپنەوہ بۆ نىشتىمانى خويان، بۆ ئەو شوئى دايكىانى لىوہ ھاتووە، بۆ گۆم و پرووبارەكان. ئەو ماركاسيانە بەرەنگارى تەوژمە بەھيزەكان دەكەن، لەبەرانبەر باران و باى بەھيزدا خۇراگير دەكەن، بەسەر شەپۆلى گەورەى دەرياكاندا زال دەبن، بە رىگايەكدا دەپۆن كە لەوہوپىش نەيان ديوہ و شارەزاي نين، لەگەل ئەوہدا دەگەنە شوئى خويان، ئەو ئاوہى دايكىانى لىوہ ھاتووە، بى ئەوہى جارىك پرووبدات ماسىيەكى ئەفريقايى لە ئاوپكى ئاسيايدا، يان ماركاسىيەكى ئەوروپايى لە ئاوپكى ئەمريكايدا، يان بە پىچەوانەوہ راو بكرىت. دەپرسين كى ئەو ماركاسى و ماسيانەى رىنموونى كردن و فىرى كردن؟ لە كاتىكدا دايكەكانىشيان لەگەل نەماوہ و ھىچ ئارازىكى

تریش نییه که رێنموونیان بکات.

کێ رێنموونی رۆی کرد و فیری کرد؟!

کاتیکی برسی بوو خۆی رابکیشیت و لەسەر پشت درێژ بیت بۆ ئەوهی
وا پیشان بدات که مردوو و هەناسە لە خۆی بپریت و لەناوێوە گلی بداتەوه،
تاوه کوو بآنده و ژيانداران بینه سەری و وابزانن مردوو و بینه سەر کەلاکەکی
و بیخۆن، بەلام ئەو لە ناکاو پەلاماریان دەدات و دەیانگریت؟

کێ مێنەیی فیلی فیرکرد لە کاتی زانیدا بچیتە ناو ئاوهوه؟!

چونکه فیل ناتوانیت بە راکیشان و چیچکانهوه بزیت، دەبێ بە پێوه بیت،
ئەگەر لە وشکانیدا بە پێوه بزیت لەوانهیه بچوووه کهی بکهویت بە زهویدا
و بمریت، لەبەر ئەوه دەچیتە ناو ئاوهوه، تا لە کاتی زانیدا ئازار و زیان بەر
بچوووه کهی نەکهویت، هەروەها چلک و پیسی ناو پرەحمیشی پێوه نامینیت و
خاوین دەبیتەوه. کەواتە کێ رێنموونی فیلی کرد و فیری کرد؟!

کێ مێنەیی درندهی رێنموونی کرد و فیری کرد؟!

کاتیکی بەچکه کهی بوو بەرزێ بکاتهوه و چەند رۆژیک بیدات بە ههوادا
و بەهولاولادا بیفرینیت تاوه کوو میرووله و میش و مەگەز تیی نەئالین و لئی
کۆنەبنهوه، چونکه لەو کاتەدا بچوووه که وهک پارچه گوشتیکی سوور وایه،
دەترسیت میرووله و میش و مەگەز تیی بئالین و لئی کۆببنهوه، بەردهوام
هەلی دەگریت و دایدەنیت، لەههلاه دەبیات بۆ ئەولا، تا خۆی دەگریت و هیز
پەیدا دەکات. کێ ئەو درندهیهی فیر کرد؟ لە کاتیکی کدا ئەو درندهیه بچوووی
هه موو ژيانداران دهخوات، بەلام ئەوهنده بەخههه بۆ بچوووه کهی خۆی، کێ ئەو
رێنمووبیهی کرد و فیری کرد؟

کێ شیرێ رێنموونی کرد و فیری کرد که بە رێدا رویشت و ههستی کرد

کەوتوونەتە شوینی و شوین پێی هەڵدەگرن، کلکی دینی بە شوین پێیهکانیدا،
تا شوینەواری نەمێنیت و دیار نەبێت، کێ رێنموونی کرد؟

کێ رێنونی مێروولەى سپى کرد؟!

میلیۆن و نیویک (۱،۵۰۰،۰۰۰) مێروولەى سپى کۆ دەبنەو، هەرچەندە نابینا
و کویریشن، پیکهوه هاوکاری دەکەن و خانووێکی چوار مەتری بەرز دروست
دەکەن، مێروولەى سپى لە ولاتی ئیمە نیه، لە ولاتی ئیمە تەنیا دوو جۆر
مێروولەمان بینیوه: مێروولەى رەش و سوور، بەلام مێروولەى سپى هەیه، لە
هەندیک لە ولاتان، بۆ نموونه: لە رۆژهەلاتی ئاسیا هەیه، ئینجا ئەو خانووه چوار
مەتر (۴م) بەرزە، کە مێروولەى سپى دروستی دەکەن و ئەم شوینانەى تێدان:

۱- شوینی تاییهتی سازنی تێدایه.

۲- شوینی کشتوکالی تێدایه.

۳- شوینی عەمبارکردن و زەخیرهکردنی تێدایه.

۴- پارەوی هەوا گۆرینی تێدایه و ... هتد.

کێ رێنموونی هەنگی کرد ؟!

هەنگ: لە شیوهی شەش پالوو (مسدس)دا، خانهکانی شانەکەى خۆی
دروست دەکات، چونکە گونجاوترین شیوهی ئەندازەییە وکەمترین شوین
خەسار نابێت، بەلام ئەگەر چوارگۆشەیی، یان لاکیشەیی، یان بازنەیی، یان
سێگۆشەیی بووایه، لێی زایە دەبوو، بەلام شیوهی شەشپالوو، هەموویان دەچنە
ناو یەک و بۆشایی نابێت لە نێوان گۆشەکاندا.

هەلبەتە ژبانی هەنگ ئەگەر لێی بکۆلینهوه، هەر تەواو نابێت! کە چۆن
هەنگوین دەکات؟ چۆن شیلەى گولان دەمژیت؟ لەناو خۆیاندا چۆن

کاروبارەکانیان دابەش کردوون و چۆن مامەلە دەکەن؟ ئەگەر زیندەوهرێکی زیانبەخش روویان تێ بکات، چی لێ دەکەن؟! ئنجا ئەوانەیان کە نهخۆش دەبن، یان ئەوانەیان کە پیس دەبن، دەچن بە شوێنێکی پیسهوه دەنیشن، دوايي چۆن سزایان دەدەن و دەریان دەکەن لە خانەکهیان؟ لە ژيانى ههنگدا وردەکاریی زۆر زۆر هەیه، بەلام ئیمە لێرەدا ناتوانین باسی بکەین.

کێ پێنوونی ماسییه پاککه رهوه کان دهکات؟!

هه‌ندیک جوړه ماسی ده‌چنه نێو زاری ماسییه گه‌روه‌کان و پاکی ده‌که‌نه‌وه، نه‌هه‌نگ و ماسییه گه‌وره‌کان، کرم و به‌کتريا و زینده‌وه‌ری زیانبه‌خش، له‌سه‌ر ددان و زاریان په‌یدا ده‌بێت، ئینجا ماسییه گچکه ده‌چن ئەو زینده‌وه‌ره زیانبه‌خشانه، ده‌خۆن، واته: ئەوه‌ی که بۆ ماسییه گه‌وره‌کان زیانبه‌خشه، بۆ ئەوان ده‌بێته خۆراک و ده‌چن ده‌یخۆن و زیانی‌شیان لێ ناده‌ن، ماسییه گه‌وره‌کان ماسییه گچکه‌کان ناخۆن، واته: پێککه‌وتنێکی پێشوه‌خته‌یان له به‌یندا هه‌یه، به‌لکوو ماسییه گه‌وره‌کان ده‌چنه لای ماسی گچکه‌کان، ئەو شوێنه‌ی ماسییه گچکه‌کانی لێن و خۆیان به‌ جوړیک پێشان ده‌دەن و ده‌گۆرن، که جیی مه‌ترسییان نه‌بن و ده‌میشیان بۆ ده‌که‌نه‌وه، ئەو ماسییه گچکه‌نه‌ش ده‌چنه نێو زاریان و پاکی ده‌که‌نه‌وه.

نه‌ک هه‌ر ئەوه‌نده، به‌لکوو جوړه بالنده‌یه‌ک پێککه‌وتووه، له‌گه‌ڵ ژياندارانی وه‌ک که‌رکه‌ده‌ن و هه‌ندیک ژياندارى دیکه‌ی گه‌وره‌دا، زاریان ده‌که‌نه‌وه و ئەوانیش ده‌چنه ناو زاریان و زاریان پاک ده‌که‌نه‌وه، واته: ئەوه‌ی که له ده‌میان دایه بۆ ئەوان ده‌بێته خۆراک، بۆ ئەو ژيانداره گه‌ورانه‌ش ده‌بێته مایه‌ی پاککردنه‌وه و ئاسووده‌بوونیان.

کێ پێنوونی گه‌رای نێو قۆزاخه کرد؟!

هه‌ندیک گه‌را، یه‌کسه‌ر قۆزاخه‌کان (شرانق) که لێیان دێنه ده‌رئ، به‌ ورده

بەردی زۆر گچکە، خۆیان دادەپۆشن، چونکە زیندەوهری گچکەن و بە ئاسانی دەخورن و زەفەریان پێ دەبردیت، بۆیە بە وردە بەردی گچکە، خۆیان دادەپۆشن، بە شیوەیەکی سەرسوڕهێنەر و لە سەرەتای تەمەنیانەوه، چونکە جارێ تەمەنیان بچووکه و ئەزموونی ژانیان نییه، تاكوو بوتریت: فیری بوون! بەلکوو خودای مشوورخۆر و بەخشەر، فیری کردوون، چونکە: ناتوانن رابکەن و بەرگری لە خۆیان بکەن! بۆیە خودا فیری کردوون، بەو وردە بەردە گچکانە خۆیان دابیوشتن و خۆیان بشارنەوه، تاكوو پارێزراو بن.

کێ رینوونی قرژالهکانی دەریا دەکات؟!

قرژالهکانی دەریا -کە بێگومان قرژالیش جوړی زۆرن و ئەمانە جوړیکیان- ئنجا ئەم جوړەیان پارچە پرووەکەکان دەبریت، یاخود ماددەییەکی شلی چەسپ دەردەدا، تاكوو لق و پۆپی گیا و گۆل بەخۆیەوه بلکینیت، یان پارچە ئیسفەنج، کە لە ناو دەریادا هەیه، دەبیریت و دەیکاتە پۆشەر، بۆئەوهی خۆی پەنھا بکات لە دوژمنەکانی، ئەمەش وەک تاکتیکی سەربازی کە سەربازەکان جاری وایە بە درەخت خۆیان دادەپۆشن، بۆئەوهی دوژمن لە دوورەوه کە تەماشای دەکات، نەیانبینیت و بچنە نزیک دوژمن و زەفەری پێ بەرن، خودای پەرورەدگار ئەوەشی فیری قرژالی دەریا کردووه، کە مرووف بە ئاسانی پێی ناگات.

کێ رینوونی هەزار پێ (أخطبوط) کرد؟!

(أخطبوط): بە کوردی (هەزار پێ)ی پێ دەلێن، ژيانداريکی دەریاییە، خۆی بۆلۆدەکاتەوه و پێی زۆرن، ئنجا هەندیک ماسی عادەتیان وایە قۆزاخەکان (أصداف) دەخۆن، بۆیە (أخطبوط) زۆر قۆزاخان لە خۆی دەئالینیت و لە خۆیان کۆدەکاتەوه، تاكوو ماسییەکان هان بدات بە تەماعی خواردنی قۆزاخەکان، نزیکی ببەنەوه، ئنجا کە لێی نزیکی بوونەوه، ئەو ماسییانە بۆی دەبنە ژەمیکی خوش و بەلەززەت و دەیانگریت و دەیانخودات، تەماشای بکەن! ئوخطبوطیش

چ تاکتیک بە کار دێنیت!

کێ ڕێنونی بالەندە ی زێڕین کرد؟!

لە «باتاکۆنیا»، کە ناوچەیەکە، جۆریک بالەندە هەیە پێی دەگوتریت: بالەندە ی زێڕین، لە کاتیکدا مەترسیی نزیکی دەبێتەو لە هێلانەکە ی، لەبەرئەوێ دەسەلاتی نییە بەرگری لە خۆی بکات، خۆی دوور دەخاتەو و خۆی وەک بالەندە ی بالشکاو پێشان دەدا، کە بە ئاسانی ڕاو دەکریت، خۆی بە لایەکی دادەخات و دەروا دەروا بە لۆژە لۆژ و بە بالشکاو ی، ئەو درندە یەش بەدوای دەکەوێت، بە تەماعی ئەوێ بیگریت و ببخوا، هەتا لە هێلانەکە ی دووری دەخاتەو، ئنجا کە لە هێلانەکە ی دووری خستەو، خۆی دەخاتەو هەڵەتی ئاسیی و دەفریت، بەو شێوەیە هێلانەکە ی خۆیی و هێلکەکانی دەرباز دەکات، ئیدی واز لەو نواندن (تمثیل)ە دینیت، کە تەنیا مەبەستی پێی ئەو بوو کە بەچکەکانی، یاخود هێلکەکانی و هێلانەکە ی، سەلامەت بن.^(۱)

کەواتە:

• ڕێنموونیکراو ڕێنموونیکاری هەیە.

• ڕێنموونیکراو بەبێ ڕێنموونیکار نابێت.

گەردوون لە بچووکتەین بەشییەو تەو کوو گەورەترین بەشی، ڕێنموونی کراو و فێرکراو کە چۆن دەبێت و چۆن نابێت.

• کەواتە مادام گەردوون بە هەموو پێکەتەکانیەو ڕێنموونی کراو و ڕێنموونی کراویش بەبێ ڕێنموونیکار نابێت، کەواتە ئەم گەردوونە ڕێنموونی کراو و ڕێنموونیکاریکی هەیە کە خودای گەورە یە.

(۱) بۆ ئەم نمونانە بگەرێو بۆ پەرتووکی (عیادة الملحدین) و (الرد علی الملحدین العرب) د. هیثم طلعت.

۵- بە لگەی وەلامدانەوه

ئەم بە لگەیه دەلێت: «وەلامدراوه، وەلامدەرەوهی هەیه.» بڕوانە ئەم گەردوونە هەر شتیک پێویستی بە هەر شتیک بێت بۆ مانەوه و وەستان و ڕاوەستانی، خودای گەورە پێیداوه و وەلامی داواکاریەکی داوەتەوه، بڕوانە مڕۆف ئەوهی کە پێویستیەتی لەناو جەستە و لە دەرەوهی جەستە لە زەویدا و لە دەرەوهی زەوی پێیدراوه و وەلامیدراوەتەوه. پێویستی بە چاوه بۆ بینین، پێیدراوه؛ پێویستی بە گوێیه بۆ بیستن، پێیدراوه؛ پێویستی بە زمانە بۆ قسەکردن، پێیدراوه؛ پێویستی بە گەدەیه بۆ خوداردن هەرسکردن، پێیدراوه؛ پێویستی بە ئاوه، بە هەوايه، بە ئاگره، بە بەرگه هەواي زەوی، بە خۆر، بە مانگ، بە سوورانهوهی زەوی بە دەوری خۆی و بە دەوری خۆر، هەر هەموویانی پێدراوه و وەلامی دراوەتەوه.

بڕوانە ژيانداران هەر هەموویان پێویستیان بەچی هەبێت، وەلامیان دراوەتەوه. بۆلەندە پێویستی بەبەلە بۆ فرین، و شتر پێویستی بەوهیه بەرگهی گەرما و نەبوونی ئاو بگرێت بۆ مانەوهی (۸) ڕۆژ، بەرگهی برسیتی بگرێت، زمانی بە شیوهیهک بێت بەرگهی دڕک و چۆلی بیابان بگرێت، سمەکهی و قاچەکانی و ... هتد، پێلوی چاوی ڕوونه بۆئەوهی بتوانیت لەکاتی با هەڵکردندا دایانخت، دەتوانیت کونه لووتەکانی دابخات لەکاتی تەپ و تۆزدا. کەواتە کێیه وەلامی ئەو هەموو داواکاری و پێداویستییهی گەردوون و مڕۆف و ژياندار و بێژیان و ... هتد داوەتەوه؟!

۶- بە لگەی چاودێری

ئەم بە لگەیه دەلێت: «چاودێریکراو، چاودێریکاری هەیه.» بڕوانە ئەم گەردوونە لە گەردیلەیهکەوه تاوهکوو دەگاتە کەهکەشانیکی، هەمووی لەژێر

چاودێری دایه و بەردەوام چاودێری دەکرێت، باشه ئەگەر یه‌کیک نه‌بێت چاودێری بکات، ده‌بێت چی به‌سه‌ر بێت؟!

باشه ئەگەر سه‌یاره‌یه‌ک، خواردنیک، ... چاودێری نه‌که‌ی تیکده‌چیت و ده‌فهوتیت. ئە‌ی ئە‌و هه‌موو گه‌ردوونه‌ گه‌ره‌یه‌ ئە‌گەر یه‌کیک نه‌بێت چاودێری بکات، ده‌بێت چی به‌سه‌ر بێت؟

٧- به‌لگه‌ی جووله

به‌لگه‌ی جووله ده‌لێت: «جوولێنراو، جوولێنه‌ری هه‌یه.»

باشه ئە‌و هه‌موو گه‌ردوونه‌ کێ ده‌یجوولێنێت و هه‌لده‌سوورێنێت؟!

باشه ته‌شیه‌یک هه‌تا نه‌یجوولێنی ناجوولێت، ئە‌ی ئە‌م گه‌ردوونه‌ ئە‌گەر یه‌کیک نه‌بێت، کێ ده‌یجوولێنێت و هه‌لده‌سوورێنێت؟!

٨- به‌لگه‌ی مشوورخۆری

ئە‌م به‌لگه‌یه‌ ده‌لێت: «مشوور لیخووراو، مشوورخۆری هه‌یه.»

بروانه ئە‌م گه‌ردوونه‌ له‌ گه‌ردیله‌یه‌که‌وه تا ده‌گاته‌ که‌هکه‌شانی‌ک، هه‌مووی سات به‌ سات مشووری لێ ده‌خورێت، کێ ئە‌م مشووره‌ ده‌خوات ئە‌گەر خودای گه‌وره‌ نه‌بێت؟!

۹- بەلگەى سىستىم

ئەم بەلگەى دەلىت: «سىستىم، سىستىمدانەرى ھەيە.»

واتە ھىچ سىستىمىك نىيە لەخۆۋە ھاتىيەت، بۆنموونە سىستىمى مۇبايل و تەلەفۇن و ئۆتۆمبىل و ئىنتەرنىت و ... ھتد. ئەى باشە سىستىمى گەردوون، مروۇف، ژياندار، بېژيان، زەوى، ھەسارەكان، ئاۋ، ھەۋا، ھىزەكانى كىشكردن، كەھرۇموگناتىسى، ھىزى ناۋەكى لاۋاز، ناۋەكى بەھىز ... كى ئەم سىستىمانەى دانان؟!

۱۰- بەلگەى ھەماھەنگى گەردوونى

ئەم بەلگەى دەلىت: «ھەماھەنگى لەنىۋان دوو شتدا پىۋىستى بە ھىزىك ھەيە بۆئەۋەى ئەم ھەماھەنگىيە دروست بكات.»

بروانە ئەم گەردوونە ھەر ھەموۋى ھەماھەنگە لەگەل يەكترى، برۋانە ماددە، پىرۇتۇن، نىترۇن، ئەلىكتىرۇن و ...، برۋانە بەشەكانى جەستەى مروۇف، برۋانە بەشەكانى زەوى، برۋانە ھەماھەنگى نىۋان زەوى و خۇر، زەوى و مانگ، زەوى و كۆمەلەى خۇر، زەوى و ھەموو گەردوون؛ دەبىنى ھەر ھەموۋىيان ھەماھەنگن لەگەل يەكترى. ئەگەر تۇزقالىك ئەم ھەماھەنگىيە تىكېچىت، گەردوون و ژيان تىكەدەچن و نامىن! بۆنموونە برۋانە ھەماھەنگى مروۇف و پروەك ھەماھەنگىيەكى زۇر زۇر دەبىنن، چونكە مروۇف ئوكسىجىن ھەلدەمژىت و دوۋانە ئوكسىدى كاربۇن دەرەدات، پروەكىش بە پىچەۋانەۋە، دوۋانە ئوكسىدى كاربۇن ھەلدەمژى و ئوكسىجىن دەرەدات بە پىچەۋانەى مروۇقەۋە.

دەپرسىن كى ئەم ھەماھەنگىيەى دروستكرد؟!

۱۱_ بەلگەى «نەدارى شتىک، ئەو شتەى پىي نابه‌خشىت.»

نەدارى شتىک ناتوانىت ئەو شتە ببەخشىت، باشە کەسپىک زانستى نەبىت دەتوانىت خەلک فېر بکات؟

کەسپىک زمانى ئىنگىلىزى نەزانىت، دەتوانىت بە خەلکى بگەيه‌نيت و فېریان بکات؟

کەسپىک يەک دینارى پى نەبىت، دەتوانىت پارە ببەخشىت؟! بېگومان نەخېر. ئەى باشە دەپرسىن ئايا ماددە وىست، حەز، ئارەزوو، خۆشەويستى، رەقلىب‌وونەوه، ژيان و ... ئەوانەى هەن تاو‌ه‌کوو بیانە‌خشىت؟

ئىستا ئىمە لىرەدا چەند شتىک باس دەکەين کە بە هېچ جۆرىک پەيوەندىيان بە ماددەوه نىيە و لە دەرەوهى ماددەن:

بۆ نموونە: ژيان، وىست، غەریزەکان، ئامانج و مەبەست، جوانى خوازى، چاکە خوازى، زانست خوازى، خوداناسى، رېکسازى، رېنموونى کردن، ئەندازە‌گىرى، وەلامدانەوهى داواکارى، عەقل و ھۆش، رەقلىب‌وونەوه، رەوشت، شەرمکردن، فېداکارى، ئارامگرتن، تىگە‌يشتن، دلسۆزى، بېراردان، ھىوا، پشت بەستن، خۆنەويستى، ئازار، لىبوورده‌يى، بەزەيى، قەناعەت، بېرکردنەوه، خەمخۆرى، جدیدیەت، حیکمەت و دانایى، ئىنتىما، رېز، کىپرکى، زانست، ئىرەيى، عوجب، خۆبەگەرەزانى، خراپەکارى، ترسنۆکى، ئازايەتى.

ئەمانە هېچيان پەيوەندىيان بە ماددەى کەر و کوپرەوه نىيە، ئەى باشە لە کوپە هاتن؟! باشە ماددە بۆ خۆى ئەو شتانەى نىيە، ئەى چۆن دەتوانىت بیانە‌خشىت؟!

۱۲- بەلگەى ملکه چى و دەستەمۆيى

ئەم بەلگەى دەلالت: «ملکه چى و دەستەمۆيى، ملکه چکار و دەستەمۆکاری هەيه.»

بروانه ئەم گەردوونه هەر هەمووى ملکه چ و دەستەمۆيه و ناتوانيت به هيج جۆريک له و شتە لابدات که بۆى ديارىکراوه. باشه دەپرسين چ هيزیک ئەم گەردوونهى له گەرديلهيه که وه تاوه کوو که هکه شانيک ملکه چ و دەستەمۆ کرد؟! به شيوه يەک نەتوانيت تۆز قاليک لابدات.

۱۳- بەلگەى: «هەر شتيک بوون و نەبوونى يەکسان بىت، بەبى زاکەر يک لايەکیان زال نابيت بەسەر ئەوى ترياندا.»

پوختهى ئەم بەلگەيه:

هەر شتيک بوون و نەبوونى يەکسان بىت، بەبى زاکەر لايەکیان زال نابيت بەسەر ئەوى ترياندا، وهک «تەرازوو» هەردوو لای يەکسانن، هەتا شتيک له لاکەى تريان دادەنيت که قورستر بىت، لايەک زال نابيت بەسەر لايەکەى تردا، که واتە هەتا شتيکى دەرەکى نەيهت ئەو دوو لايە هەر وهک يەک دەمىننەوه. که زاکەر يک هات، ئينجا لايەکیان زال دەبىت، ئەگەر نا ئەو دوو لايە که يەکسانە و هەر به يەکسانى دەمىننەوه و هيج لايەکیان بەسەر لاکەى ترياندا زال نابيت، که واتە شتيک هەبوون و نەبوونى يەکسان بىت، دەبىت زاکەر هەبىت، هەبوونە که زال بکات بەسەر نەبوووە که دا بۆ ئەوهى ئەو نەبوووە بىتە بوون. ئەگەر هەرگيز ئەو نەبوووە نايەتە بوون و بوونە که ناتوانيت زال بىت بەسەر نەبوووە که دا.

له پيشهوه سهلما که گەردوون و بوونەوه سەرەتای هەيه، هەتا به قسهى

بىياوهرەكان خۇيان، گەردوون پېش سىزدە مىليار سالّ لەمەوبەر ھاتوووتە بوون، ھەرەك «ستيفن ھۆوكىنگ» ئاماژەى بۆ کردوو، ھەك دەلّيت: پېش ئەوكتە، واتا پېش تەقینەو گەرەكە، ھىچ شتېك بوونى نەبوو، نە ماددە، نە شوپن، نە كات، واتا گەردوون نەبووئىكى پەھا بوو، (عدم مطلق)، باشە كەواتە لەو كاتەدا گەردوون بوون و نەبوونى يەكسان بوو. واتا دەكرا ھەبىت، دەكرا نەبىت، واتا (ممکن الوجود) بوو نەك (واجب الوجود)، باشە مادام بوون و نەبوونى يەكسان بوو، كئ بوونى (وجود) زالّ كرد بەسەر نەبووندا (عدم)؟! ئايا بوون (وجود) بەبئ زالّكەريّك بۆ خۆى دەتوانىت زالّ بىت بەسەر نەبوو (عدم)دا؟!

ئايا ئەو سەيارەى كە ھەتە، پېش سەد (۱۰۰) سالّ بوونى نەبوو، پاشان ھاتە بوون، واتا پېش ئەوھى بىتە بوون، بوون و نەبوونى يەكسان بوو، واتا: دەكرا ھەبىت، دەكرا نەبىت، ئەى باشە كئ بوونى ئەو سەيارەى زالّ كرد بەسەر نەبوونەكەيدا؟! ئايا بۆ خۆى خۆى زالّ كرد؟! لە كاتىكدا خۆى نەبوو بوو! ئايا نەبوو دەتوانىت خۆى خۆى بىتە بوون؟! واتا سەيارەىك خۆى خۆى بىتە بوون، بەبئ ھىچ ھىزىكى دەرەكى.

١٤ - بەلگەى: «بە ھىچ جۆريّك «نەبوو» (عدم) بەبئ ھىزىكى دەرەكى ناتوانىت خۆى خۆى بىتە بوون.»

ئىمە دەپرسىن پېش سىزدە مىليار و ھەو سەد مىليۇن سالّ گەردوون نەبوو بوو، ھەك ستيفن ھۆوكىنگىش ئاماژەى پئ داو، باشە ئەم نەبوو چۆن خۆى خۆى ھىنا بوون؟! كەواتە بەدلىيايەو ئەم نەبوو ناتوانىت خۆى خۆى بىتە بوون مەگەر ھىزىكى دەرەكى نەبىت كە برىتییە لە خوداى پەرەردگار. ئەگەرنا ھەك ئەو وایە بلّيت: ئەم ئۆتۆمبىلە پېش (۱۰) سالّ لەمەوبەر نەبوو، بەلام دواىى خۆى خۆى ھىنا بوون!

دووبارە ناباوەرى دژى عەقل وەستايەو!

۱۰ - بەلگەی رهوشت

ئەم بەلگەیە دەلالت: «رهوشتی مرۆف شتیکی بابەتی و سەر بەخۆیە و خۆی
لە خۆیدا دروستی نە کردووە.»

پوختە ی ئەم بەلگەیە:

بەلگە رهوشتی بریتییه لە بەلگە هێنانەوه بە هەبوونی چەند شتیکی
رهوشتی که هەندیک شت بە باش و جوان و چاک دەزانیت، هەندیک شتی
تریش بە خراپ و ناشیرین و بێزارو دەزانیت، ئەو لە سەر بنەمایەکی سەر بەخۆ
که هیچ پەيوەندییەکی بە زەوقی کەسی یان عادت و عورفەوه نییه، کەواتە
ئەو رهوشتانە رهوشتی بابەتین (الأخلاق الموضوعی) و سەر بەخۆن و هێزیکی
دەرەکی لە دەرەوهی ماددە لە ناو دل و دەر وون و ناخ عەقل و هۆشی مرۆفدا
سەپاندوویەتی و چاندوویەتی، ئەو چەسپینەر و چینهەر ئەگەر هەبێت، دیارە
حەتمەن خوای پەر وەردگەر؛ ئەگەر نا ماددە بۆ خۆی رهوشتی لە کوێ بوو تاوێ کوو
رهوشت بێهەشتیت؟! وەک پێشتر باسمان کرد (فاقد الشئ لا يعطيه) واتا:
نەبوویی شتیکی ناتوانیت ئەو شتە بێهەشتیت.

بۆ نموونە کێ لە دلی مرۆفدا چاند و چەسپاندنی کە:

۱- دادگەری، راستگۆیی، ئەمانەت پارێزی و چاکەکردن، بەزەیی هاتنەوه،
میهره بانی، دڵسۆزی، یارمەتیدان، لێبوور دەیی، عیزەت، ... هتد، باشن؟!

۲- سەم، درۆ، خیانت، ... هتد، خراپن؟!

کەواتە کێ ئەو هەست و رهوشتانە ی لە مرۆفدا چاندن؟ بۆ نموونە چ شتیکی
وا لە مرۆف دەکات حەزی بە راستگۆیی و دادگەری و ئەمانەت پارێزی و ... هتد
بێت؟ چ شتیکی وا لە مرۆف دەکات رقی لە سەم و درۆ و خیانت و ... هتد
بێت؟

جا ئەوەی که زۆر سەیرە، زۆر جار ئەو شتە لە زیانی مرۆفیشە بەلام هەر دەیکات، بۆ نموونە دەفتەریک دۆلاری دۆزیوەتەو، یان کەسیک دە دەفتەر دۆلاری لا داناو، بەلام ئەو راستگۆیە و خیانت ناکات. لەگەڵ ئەوەی لە چاوی مرۆف وایە ئەگەر ئەو دە دەفتەر دۆلارە ببات و خیانت بکات، قازانج دەکات، بەلام ئەو مرۆفە شتیک لە ناخیدا هەیە که پێی نادات، ئایا ئەو هەستە کێ دروستی کرد؟! ماددە دەتوانێت ئەو هەستە دروست بکات؟! یان کەسیک هەیە دەتوانێت ستم بکات و قازانجیکی زۆر بەدەست بهێنێت بە هۆی ئەو ستمەیهو، بەلام شتیک لە ناخیهو هەوار دەکات و ناھێڵێت ئەوکارە بکات، ئەگەرچی پەنگە ئەگەر ستمەکه بکات، بە سەدان ملیۆن دۆلار قازانج بکات و بەدەستی بهێنێت.

یان زۆر جار مل دەدات بۆ بریارێک که زیانییەتی بەلام تەنیا بۆ چەسپاندنی دادگەری وادەکات، واتا ناخی داوای دادگەری دەکات، لەگەڵ ئەوەی که زەرەریشیەتی، ئایا کێ ئەو هەستە دادگەرییەتی لە دڵدا چەسپاند؟! ماددە دەزانێت دادگەری چیه تاوێک لە ناخی مرۆفدا بیچەسپێنێت؟!

یان زۆر جار کەسیک بەهۆی راستگۆییەو قازانجیکی زۆر لەدەست دەدات، یان زەرەریکی زۆر زۆر دەکات، بەلام هەستییک لە ناخیهو هەوار دەکات دەلێت: درۆ مەکه، چونکه ناپەشتییە، زۆر جار بە درۆیهک پەنگە بە دەیان دەفتەر دۆلار قازانج بکات، یان زەرەر لەسەر خۆی لابیات، بەلام ئامادە نییە درۆیهکە بکات، ئایا ماددە دەزانێت راستگۆیی چیه تاوێک بیبەخشیێت بە مرۆف؟!!

کەواتە بەشیوەیهکی گشتی پەوشتە بابەتییه نەگۆرەکان چەند سیفەتییان هەن:

۱- گشتیبوون، واتا ئەو جوۆرە پەوشتە گشتییە و هەمەلایەنە و هەموو مرۆفەکان

تیییدا بەشدارن بەبێ جیاوازی، واتا ئەگەر فیترهتی ئەو کەسە تیک نەچوو بێت و لەسەر فیترهت مابێتەو، ئەوا حەزی بە دادگەری و راستگویی و ئەمانەت پارێزری و میهره بانی و... هەیه، هەروەها رقی لە ستم و درۆ و خیانت و دلەرقیه. کەواتە هەموو مەرقەکان تیییدا بەشدارن و ئەو رەوشت و سیفاتانە گشتین لە نێوان هەموو مەرقەکان و بەپێی کەس، کات، شوێن، بارودۆخ، ژینگە، سەردەم و کۆمەڵگاکان ناگۆرێت.

۲- پێویستیان بە فێرکردن نییه، واتا: ئەو رەوشت و سیفاتانە پێویستیان بە فێرکردن نییه بە شێوەیەکی گشتی، مەبەستمان وردەکاری ئەو رەوشتانە نییه، مەبەستمان خودی خۆیانە، کەواتە مەرق پێویستی بەو نییه فێری دادگەری بکری، بۆیه مندالێک ئەگەر تۆزیک فامی کردبێت، بێ ئەوەی فێرکرا بێت، دژی ستم، بۆ نموونە شتیک بدە بە یەکیکیان بەلام مەیدە بە ئەوی تریان، دەبینین پێی ناخۆشە و توورە دەبێت، یان زیاتر بدە بەو و کەمتر بدە بەو، دەبینی پێی توورە دەبێت و پێی ناخۆش دەبێت، بێ ئەوەی فێرکرا بێت دادگەری چیه و ستم چیه، یان کەسیک ستم لە باوکی بکات لە بەردەمی ئەو، ئەگەر یەکەم جار بێت ئەو حالەتە ببینێت و فێریش نەکرا بێت، دەبینین پێی ناخۆشە و توورە دەبێت و دەگری.

۳- ئەو هەست و سیفەت و رەوشتانە ئەگەر هەل و مەرجی گونجاویان بۆ نەرخسێت لە گەشەکردن دەوێستن و گەشە ناکەن و بەرەو نەمان ون بوون دەچن، (بالفعل) واتا بە کردەیی، بەلام (بالقوة) بە حالەتی توانایی و ئامادەبوون، هەر هەن، هەر ئامادەن و نامرن، هەروەک پێخەمبەر (ص) دەفەرمووێت: «مامن مولود إلا یولد علی الفطرة، فأبواه بیهودانه أو ینطّرانه أو یمجّسانه» متفق علیه، البخاری، برقم (۱۲۹۲)، ومسلم برقم (۶۹۲۶)، عن أبي هريره.

واتا: «هەموو مندالێک لەسەر زگماک و سروشت و فیترهتی خواناسی لەدایک دەبێت، بەلام دوا یی باوک و دایکی دەیکەنە جوولەکە، یان دەیکەنە نەسرانی، یان دەیکەنە مەجوسی.»

کەواتە ژینگە و بارودۆخ کاریگەری دەبێت لەسەر لاوازکردنی ئەو هەست و سیفەت و ڕەوشتانە و کەمیان دەکات و ونیان دەکات و خامۆشیان دەکات بەلام هەرگیزا و هەرگیز نامرن و کاتیک هەردیت دەربکەون.

۴- ئەو سیفەت و ڕەوشت و هەستانە، دەکرێت کپ بکڕین، بەلام بە تەواوی نامرن. (بالقوة) هەر دەمین، بۆیە دەبین هەیه درۆزنە، ستمەکارە، خیانهتکارە، وەنەبێت راستگۆیی و دادگەری ئەمانەت لە دل و دەروونیدا نەمايێت، نەخێر (بالقوة) ماون، بەلام خەفەکراون و کپی کردوون، بەلام هەر هەست دەکات کە کاریکی هەلە دەکات.

کەواتە بەشیوەیهکی گشتی ئەو چوار سیفەت و تایبەتمەندیانە هەن ڕەوشت و خۆرەوشتی بابەتی.

کەواتە مادام ئەو ڕەوشت و سیفەتە بەو شیوەیه بن، گشتین و پێوستیان بە فێکردن نییه، هەربۆیه پێویستە سەرچاوەکە ئەو سیفەتە هەبن:

۱- توانای ڕەها، واتا: دەبێت تواناکە توانایەکی ڕەها بێت، چونکە ئەو بەها (قیەمە) ڕەوشتیانە و ئەو هەست و سیفەتە بە کردەیی بوونیان هەیه لای هەر هەموو خەلک و گشتین لە نیوان هەموو مەرۆف و مەرۆقایەتی و کۆمەلگە جیاوازهکان و شوپنە جیاوازهکان. کەواتە مەحاله و ئەستەمە کە سەرچاوەی مەرۆف بێت یان کۆمەلگایەکی لە کۆمەلگاكان بێت، چونکە ئەو کەسە دەبێت ئەو توانایە هەبێت کە ئەو ڕەوشت و هەست و سیفەتە بگشتین، هەروەها شتیکی حاشا هەلنەگرە کە کەس ناتوانێت ئەو کارە بکات، کەواتە تەنیا خواي گەورە مایەوه، کە ئەو کارە کردبێت و بیکات.

۲- زانستیکي ڕەها و گشتی، واتا سەرچاوەی ئەو ڕەوشت و سیفەت و هەستانە دەبێت زانستیکي ڕەهای هەبێت و گشتی بێت و بگات بە هەموو خەلک، چونکە گشتاندنی ئەو ڕەوشت و سیفەت و هەستانە و کردنیان بە

یاسایەکی گشتی بە دُنیاوییه و زانستیکی رەهای دەوێت کە ئەو زانستە ئەوەندە گشتی بێت، ئیحاتە ی هەموو کەس و حالەکان بکات و بیانگر بێت، کەواتە لێرەو بۆمان دەر دەکەوێت سەرچاوەی ئەوانە ناکرێت غەیری خوا بێت، چونکە هیچ کەسێک ئەو جوړە زانستە ی نییه کە بتوانێت هەموو کەس و بارودۆخ و کات و شوێن و کۆمەلگە و ژینگە جیاوازه کان بگرێت و بە بێ جیاوازی، شتی وا هەرگیز ناکرێت و نابێت، کەواتە ئەوەی خاوەن ئەو جوړە زانستە بێت تەنیا خودای پەرورەدگارە.

۳- حیکمەت و دانایی رەها، واتا سەرچاوەی ئەو رەوشت و سیفەت و هەستانە دەبێت خاوەن حیکمەت و داناییەکی رەها بێت، بە شێوەیەک تەواو تەواو یەک بێت و لە گەڵ فیترەت و سروشتی مەرۆف و خاوەن ویست و داناییەکی وەها بێت کە ئامانجدار و مەبەستدار بێت، بەرەو ئاراستەیه کی وا بپروات کە سەد لە سەد لە گەڵ مەرۆف و مەرۆقایەتی بێت و تیک نەگیرێت، بۆیه لێرەو بۆمان دەرکەوت کە ناکرێت سەرچاوەی ئەو هەموو رەوشتە جوان و گونجاو و پەسەندانە ماددە بێت، چونکە ماددە نە زانستی هەیه، نە توانای هەیه، نە حیکمەت و دانایی هەیه کە بتوانێت ئەوانە لەناو ناخی مەرۆفدا بچینێت و بچەسپینێت، بەیه ک ئاراستە ئاراستە ی هەموو مەرۆف و مەرۆقایەتی بکات لە گەڵ جیاوازی کات و شوێن و سەردەم، کۆمەلگە و ژینگە و...، کەواتە کێ ئەوانە ی چاند؟!

دەتوانین بە لگە ی رەوشتی بەو شێوەیه کورت بکەینهوه:

۱- پەيوهستکاری رەوشتی بوونی هەیه.

۲- ناکرێت ئەو پەيوهستکارە سروشت و ماددە بێت.

۳- ناکرێت ئەو پەيوهستکارە پالنهري کۆمهلايه تی بێت.

۴- ناکرێت ئەو پەيوهستکارە غەیری کەسی بێت (شخص)، واتا دەبێت کەسێک

بیت که په یوه سستی بکات.

۵- په یوه سستکاری رهوشتی پتویسته سهرچاوه یه کی شه خسی بیت و نهو سهرچاوه یه هیز و زانست و داناییه کی زور زوری هه بیت که بتوانیت له ناو ناخی مروڤدا بیسه پینیت و بیجه سپینیت و بیروینیت.

ده توانین کورتتری بکهینه وه، بهم شیوه یه:

۱- نه گهر خوا نه بیت، به ها (قیه م) ی رهوشتی بابته بوونی نابیت.

۲- قیه می رهوشتی بابته بوونی هه یه.

۳- که واته: خوا بوونی هه یه.

که واته ناوه پوکی به لگه ی رهوشتی به باش و خراپه وه، ناکریت له نه دماپکی مروڤه وه سهرچاوه ی گرتبیت، ناشکریت له ویست و هه لبارده ی زهوقی که سییه وه سهرچاوه ی گرتبیت، ناشکریت له عاده ت و عورف و کو مه لگه و ئابووری ... سهرچاوه ی گرتبیت. چونکه ئیمه گوتمان ده بیت سهرچاوه که زانست و توانا و حیکه مه ته ی ره های هه بیت. ئی دیاره که هه چ کام له وانه و غهیری نه وانه ش نهو تایبه تمه ندیه یان نییه، که واته تاکه پښگه چاره و تاکه ته فسیر بو نهو رهوشخانه نهو یه که بلین:

راستییه کی گهردوونی جه وهه ری بهرز هه یه به سهر هه موو شته ماددییه کاندایه ناویشیاندا مروڤ، نه وانه ههر هه موویان ته سه وری که مالی خوی گه ورن، که دل و دهرون و ناخ و فیکر و عه قل و سروشتی مروڤی له سه ره تم رهوشخانه دامه زرانده وه و تیدا چانده وه و په یوه سستی کردوه.

تیبینی: فیهله سووفی به ناوبانگی نه لمانی «کانت» یه که به لگه ده هینیتیه وه له سه ره بوونی خوی گه ورن، نه ویش بریتییه له به لگه ی رهوشتی.

۱. بەلگەی وجودی (بوونی مروّف خوێ)

عەقڵی مروّف هەر کە ئەندێشەیی شتێکی گەورە بکات، ئەوا ئەندێشەیی شتێکی گەورەتر لەو دەکات، چونکە وەستان لە پلەیە کدا کە بێتوانایی و دەستەوسانی تیدا بێت پێویستی بە هۆ هەیە. عەقڵی مروّفیش هۆی بێتوانایی و دەستەوسانییە کە نازانیت، چونکە هەر شتێکی تەواو و کامل هەبێت ئەوا عەقڵی مروّف هەوڵی گەیشتن دەدات بە شتێک لەو تەواوتر و کاملتر، تا دەگاتە کۆتایی کۆتایییەکان، کە ئامانج و مەبەستی کاملبوونی پەهایە و نە زیاد و نە کەم دەبێت، ئەو بوونە کاملە پەهایە بەبێ چەند و چوون هەیە، چونکە ویناکردنی بە عەقڵ و ئەندێشە کردنی کەمتر لە بوونە راستەقینە کە، چونکە لە راستیدا بوونی هەیە، لەبەرئەوە سیفەتی کاملی پەهای لێ دەستێرێتەوه، بەهۆی نەبوونی بوونە کە، بەو هۆیە نابێتە خاوەنی هیچ پلەیەکی کامل و تەواو، بەلکۆو تەنیا کەم و کورتی پەها دەمێنێتەوه کە کاملی نییە، جا تەنیا وێنە و ئەندێشە کردنی ئەو کاملە بەلگەی بوونە کەیت.

رېنێ دیکارت، فەیلەسووف و فیزیازان و زانای بیرکاری فەرەنسی (۱۵۹۶- ۱۶۵۰ز) کە بە باوکی فەلسەفەی مۆدێرنە ناسراوه، دەلێت:

"من لەگەڵ ئەوەی هەست بە کەموکۆریی خۆم دەکەم، بەلام لە هەمان کاتدا هەست بەبوونی زاتێکی زۆر گەورە و کامل دەکەم کە دەمبێت، ناچارم باوەرم وابێت کە پواندن و چەسپاندنی ئەو هەستە لە زاتی مندا بەهۆی ئەو زاتە کاملەوهیە، کە هەرچی سیفەتی کەمال و تەواوی هەیە لەودا هەیە، ئەو زاتەش «خودا»یە."

کەواتە رېنێ دیکارت خۆی دەکاتە بەلگە لەسەر بوونی خودا، واتا: پەنا ناباتە بەر دەرەوهی خۆی و گەردوون، بەلکۆو خۆی دەکاتە بەلگە لەسەر بوونی خودای گەورە، چونکە دەلێت: من ئەو هەموو کەموکۆرییەم هەیە، بەردەوام

ههست بهو کهموکورپیهی خۆم دهکهه، بهلام له ههمانکاتدا ههست بهزاتیکی زۆر گهوره و کامل دهکهه، که دیاره ئه وههستکردنه لهخۆوه نییه، بهلکوو دهبیت هیزیکێ دهههکی له دههوهی خودی خۆم ئه وههستهی لهناو مندا پرواندبیت و چهسپاندبیتی، ئهگهرنا ئه وههسته چۆن له خۆوه دروست دهبیت؟ کهواته ئه واته کامل و تهواوه بریتییه له خودای گهوره، ئه واته تهواوه ئه وههستهی لای من دروستکردوه که ههست بهزاتی کامل و تهواویی ئه و بکهه.

ههر بۆیه دیکارت دهلیت: "کاتیک سهیر دهکهه، ههست به ههبوونی بوونیک دهکهه، که لهوپهری تهواویدایه، دواپی بیردهکهمهوه، ئایا دهبیت ئه وههستهه، ئه وههستکردنه بهو بوونه تهواوه، لهکوپوه هاتبیت؟ سهیری خۆم دهکهه، دهکهومه گومانهوه، خۆم نوقسانی و ناتهواویم ههیه. کهواته ناگونجیت ئه وههستکردنه بهو بوونه تهواوه له منهوه هاتبیت. چونکه خۆم ناتهواوم، ناتهواوی تهواو(کامل)ی لپوه نایهت! ئایا ئه وههسته له دهورو بهرمهوه هاتوه؟! تهماشای شتهکانی دهوروبه ریشم دهکهه، ئهوانیش بهههمان شیوه، ههر ناتهواون و نارپیک و پپکن.

کهواته: نابپ لهوانیشهوه هاتبیت.

کهواته: ئه وههستهی من بهرانبهه به بوونیک تیر و تهواو، که ئهوپهری زانیاری و ئهوپهری حیکمهت و ئهوپهری دهستهلات و ئهوپهری ههموو سیفهتیکێ (جلال) گهورهیی، (کمال) تهواوی و (جمال) جوانی ههیه له خودی بوونی رهها و راستهقینهوه هاتوه، که خودای گهورهیه -سبحانه وتعالی-.

کهواته دیکارت خودی خۆی و خودی خودا دهکاته بهلگه لهسهه بوونی خودا و پهنا ناباته بهه دههوهی زاتی خودا بۆ سهلماندنی خودی خودا.

۱۷_ بەلگەی زگماک (الفطرة)

زگماک، فیتەرە، واتا: ئەو سروشتە ی خودای گەورە مروۆقی لەسەر دروستکردووە.

پوختە ی بەلگەی زگماک (الفطرة) لەسەر بوونی خودا:

مروۆق ئەگەر وازی لیبهینریت بەبێ مامۆستا و فێرکار و پەروەردەکار هەست بەبوون و هێزێکی دەرەکی دەکات کە ئەو گەردوون و بوونەوهری دروستکردووه، رێکیخستوو، ئەندازە ی گرتوو، رێنموونی کردوو، وەلامی هەموو داواکارییه کانی دەداتەو و چاودێری دەکات و ئاگای لی دەبیت و ... هتد.

کەواتە فیتەرە و زگماک بریتییه لەو هەستە ی کە مروۆق بەبێ فێرکردن و ئاراستە کردن هەستی پێدەکات، لیی جیا نابیتەو ئەگەر چی لاوازیش ببیت، وەک زانستخوازی و چاکەخوازی و جوانیخوازی و غەریزه کان. بۆیه ئەگەر وا دابنێی مروۆقیک لە دەشتاییه ک لەدایکبووه و دووربووه لە فێرکردن و پەروەردەکردنی دەورووبەر و کۆمه لگا، لەپاشاندا گەورەبوو و بالغ بوو، ئەوا چۆن هەست بە شتی جوان دەکات و هەست بە چاکەکاری دەکات و هەست بە خراپی ستم و خیانهت و... دەکات، هەروەها چۆن هەست بە غەریزه کان دەکات، ئاواش هەست بە هێزێکی دەرەکی دەکات کە خودای گەورەیه، کە ئەو گەردوونە ی دروستکردوو و رێکیخستوو.

کەواتە هەروەک چۆن دەزانیت پێویستی بە خوداردنە بو تیربوونی، پێویستی بە ئاوه بو تینویتی شکانی، پێویستی بە سێکسه بو تێرکردنی شه هوهت و ئارەزووی و غەیری ئەوانەش لە هەموو جوهره کانی غەریزه، ئاواش هەست بە دروستکه رێک دەکات کە دروستی بکات. پرسیار دەکات لە کوێه هاتووم؟ بوچی هاتووم؟ بو کوئی دەچم؟ من کیم؟ کئی منی دروستکردوو؟ دەبی چی بکەم؟ سەرەنجامی ئەو گەردوونه چۆن دەبیت؟ ... هتد.

بۆيە وەك زانايانى دەروونناس دەلێن: چوار شتى فيترى و خوارپسكىمان هەن، كە لەگەڵ سرووشى مرۆڤدا تىكەڵ بوون و لىي جيانابنەوه، ئەو چوار شتە فيترى و زگماكە برىتين لە:

۱- زانستخوازى ۲- چاكەخوازى

۳- جوانىخوازى ۴- خوداناسى

كەواتە ئەوانە سيفەتگەلىكن كە هەموو مرۆڤايەتى تىيداي بەشدارن، بۆ نموونە: هەموو كەسێك كە تۆزىك فامى كرد پرسىار دەكات و بەدواى شتدا دەگەرێت و هەموو مرۆڤێك چاكەخوازە، بۆنموونە داىك سۆزى هەيە بۆ پۆلەكەى. هەموو مرۆڤىكىش حەزى بە جوانىيە و رقى لە ناپۆكييە، بە هەمان شىوێ هەموو مرۆڤىك هەست بە هيزىكى دەرەكى دەكات و حەزى لە ملكەچىيە بۆ ئەوه، هەست دەكات پىويستى پىيەتى، ئەگەر هەلومەرجى بۆ پرەخسىت و ژىنگەى دەورووبەرى تىكى نەدەن، ئەگەر هەر نەبىت لەكاتى ناخۆشى و تەنگ و چەلەمەدا هەست بەو هيزە دەكات و پەناى بۆ دەبات.

كەواتە بۆمان دەرگەوت خوداناسى شتىكى زگماكى و فيترى و پۆحييە كە خوداى گەورە لەناو دل و دەروون و رۆح و بىر و هۆشى مرۆڤدا چاندوويەتى. هەروەك چۆن غەريزەكان و زانستخوازى و چاكەخوازى و جوانىخوازى چاندوو، بە هەمان شىوێ خوداناسىشى چاندوو. هەروەك چۆن مرۆڤ خودا واى دروستكردوو كە گەدەى بەتال بوو هەست بە برسىتى بكات ئەگەرنا لە برسان دەمرد و هەستى نەدەكرد، ئاواش واى دروستكردوو كە پۆحى برسى بىت بۆ بەرەو خوداچوون، خوداپەرستى، عەودالبوون، موشتاق بوون، خۆشەويستى، ريز و سام، سەرسامبوون بەرانبەر بە خوداى پەرەردگار.

هەر بۆيە ئەگەر سەرنج بەدەينه نيشانە و تاييەتمەندييەكانى هەستە پۆحى و خوارپسكى و زگماكيەكان، دەبينىن هەموويان بەسەر خوداناسيدا جىيەجى

دەبن، بۆیە ئەگەر بڕوانینە ئەو هەستانە دەبینین چوار تاییەتمەندییان هەیە:

۱- گشتییوون

۲- پتووستیان بە فێرکردن نییە.

۳- دەگونجیت کپ بکڕن.

۴- ئەگەر هەلومەرجی گونجاویان بۆ نەرەخسیت، مەرج نییە گەشە بکەن.

دەبینین هەر چواریان جێبەجێ دەبن بەسەر خوداناسیدا، چونکە خوداناسی گشتییە و هەموو مەرۆف و مەرۆقایەتی تیدا هاوبەشن بە جیاوازی پەنگ، زمان، پەگەز، شوین، کات، ژن، پیاو، خۆبەندەوار، نەخۆبەندەوار، زانا، نەزان، هەژار، دەولەمەند و... هتد، هەروەها پتووستیشی بە فێرکردن نییە. ئەگەر کەسێک لە شوێنێک بێت کە هیچ کەسی لێ نەبێت و هیچ مامۆستا و پەروەدەکار و فێرکاریشی نەبێت، دەبینین هەست بەو هەستە دەکات. هەروەها دەکرێت کپیش بکڕیت، وەک بێباوەرەکان کە کپیان کردوو، بەلام ناتوانن پێشەکیشی بکەن، چونکە لەکاتی ناخۆشیدا پەنابەبەنە بەر خودا، بۆیە پەندیکی خۆرئاوایی هەیە دەڵێت: "هیچ بێباوەرێک لە خەندەقەکاندا نییە"، هەروەها ئەو هەستە خوداناسییە، ئەگەر هەلومەرجی بۆ نەرەخسیت، گەشە ناکات و پێش ناکەوێت، بەلام دووبارە هەر پێشەکیش ناکرێت.

بۆیە ئەو قسەییە فەیلەسووفی بەناوبانگی فەرەنسی پرینی دیکارته کە زانای فیزیای و بیرکاریشە، هەروەها بە باوکی فەلسەفەی مۆدێرنە ناسراوە (أبو الفيلسفة الحديثة) کە دەڵێت: من لەگەڵ ئەوەی هەست بە کەموکورییەکی زۆر دەکەم لە ناخدا بەلام لە هەمان کاتدا هەست بە زاتییکی زۆر گەورە و تەواو و کامل دەکەم، کە هەست دەکەم ناچارم دەکات بۆ ئەوەی باوەری پێ بهێنم، دلنایم ئەو هەستەیی کە لام دروستبوو و پوچوو لە ناخدا ئەو زاتە کاملە لە ناخدا چاندووێتی، کە ئەو زاتە لوتکەیی کاملی و تەواوییە و

پازاوهیه به هه‌موو سیفەتە جوانەکان، کەواتە دیکارت خۆی ناخی خۆی نەفسی خۆی دەکاتە بە‌لگە لەسەر بوونی خۆدای گەورە و دە‌لێت: "هەر ئەو زاتە گەروەیه کە ئەو هه‌سته‌ی له ناخدا چاندووه، ئە‌گەرنا له‌ خۆوه ئەو هه‌سته‌ چۆن دروستدە‌بێت؟"، هه‌روه‌ها دە‌لێت: "نە‌فسم به‌ دوا‌ی کام‌ل‌ه‌وه‌یه‌ چونکە ناقس و ناتە‌واوه، هه‌روه‌ها دە‌روانمە‌ دە‌ورو‌بە‌رم هەر هه‌مووی جو‌ریک له‌ کە‌مو‌کو‌ری تێ‌دا‌یه و کام‌لی مو‌طلە‌ق و پە‌ها‌ نین، کە‌واتە ئەو زاتە کام‌ل‌ه‌ کە کام‌لیکی تر له‌ سه‌رووی ئە‌وه‌وه‌ نییه‌ و بریتییه‌ له‌ خودا."^(۱)

کە‌واتە لی‌رە‌وه‌ بۆ‌مان دە‌رده‌کە‌وێت خوا‌رسک‌بوون و زگما‌ک‌بوونی خودا لای فە‌یلە‌سووفە‌ گە‌ورە‌کان و زانا گە‌ورە‌ و ناودارە‌کانیش بوونی هه‌یه‌ و پە‌گی داکوتاوه‌ و گە‌یش‌ت‌ت‌ووه‌ به‌وه‌ی تە‌نیا و تە‌نیا ئەو هه‌سته‌ قوول‌ه‌ فیت‌رە‌یه‌ بک‌ری‌ت‌ه‌ بە‌لگە‌ لەسەر بوونی خودا، هه‌روه‌کوو لای پ‌ینی دیکارت بینیمان.

ئە‌گەر پ‌روانینه‌ می‌ژوو‌یش، دووبارە‌ می‌ژوو‌یش بە‌لگە‌یه‌کی حاشا هە‌ل‌نە‌گرە‌ لە‌سەر زگماک (فیت‌رە‌)ی بوونی خۆدای گە‌ورە‌، چونکە‌ وه‌ک وتمان تاییه‌تمە‌ندی شتە‌ فیت‌ریه‌کان بریتییه‌ له‌ گشت‌ی‌بوون، بۆ‌یه‌ وه‌ک باس‌مان کرد می‌ژوو‌نووسی گە‌ورە‌ی یۆنانی «پ‌لوتارک» دە‌لێت: "له‌ می‌ژوودا گە‌لێک شار‌مان بینووه‌ به‌‌ی قە‌لاو قول‌له‌، شار‌یش‌مان بینووه‌ به‌‌ی کۆشک و تە‌لار، زۆر شار‌یش‌مان دیوه‌ به‌‌ی قوتابخانه‌، به‌‌لام هه‌رگیز شار‌یک‌مان نه‌بینووه‌ به‌‌ی پ‌ەرست‌گا."^(۲)

هه‌روه‌ها فە‌یلە‌سووفی فە‌رە‌نسی «هین‌ری ب‌یرگ‌سو‌ن» دە‌لێت: "کۆمه‌لگە‌ی مرۆ‌ق‌ایه‌تی هه‌بووه‌ دوور له‌ زان‌ست و هونەر و فە‌لسە‌فە‌ ژیا‌نیان به‌‌سەر بردووه‌، به‌‌لام هه‌رگیز هیچ کۆمه‌لگە‌یه‌کی مرۆ‌ق‌ایه‌تی نه‌بووه‌ دوور له‌ ئایین ژیا‌نیان به‌‌سەر برد‌ب‌یت."^(۳)

(۱) وجود الله، الدكتور يوسف القرضاوی، (۱۹)

(۲) الدین، بحوث ممهد لدراسة تاریخ الأديان، عبد الله دراز، (۸۳).

(۳) الدین، بحوث ممهد لدراسة تاریخ الأديان، عبد الله دراز، (۸۳).

ههروهها میژوونووسی گهوره «ویل دیورانته» له پهرتووکی (قصة الحضارة) دا ده‌لێت: "هه‌تا ئیستاش ئه‌و بیروباهه‌ره‌ کۆنه‌ راست و دروسته‌ که‌ پێی وایه‌ ئایین دیارده‌یه‌ که‌ هه‌موو مرۆفایه‌تی گرتووه‌ته‌وه‌"^(۱)

که‌واته‌ شتێک که‌ فیتري و زگماکی و خواپسکی نه‌بێت، چۆن له‌ ناخی هه‌موو تاکێکدا وا ده‌رویت به‌ درێژایی میژوو، به‌ جیاوازی په‌گه‌ز و کات و شوین و کۆمه‌لگاو زانا و نه‌زان و ... هتد؟!

ئیمه‌ لێره‌دا باسی پینچ شت ده‌که‌ین که‌ دووباره‌ فیترين و له‌ سه‌رووی مرۆقه‌وه‌ سه‌پینراون به‌سه‌ر مرۆفدا که‌ ناتوانین به‌هیچ جوړێک ته‌فسیری ماددیانه‌ی بۆ بکه‌ین.

یه‌که‌م: شته‌ زه‌روورپیه‌ عه‌قلیه‌کان، سه‌ره‌تا عه‌قلیه‌ یه‌که‌مه‌کان (المبادئ العقلية الاولى):

مه‌به‌ست له‌و جوړه‌ ئه‌و شتانه‌ن که‌ عه‌قل راسته‌وخۆ و یه‌کسه‌ر قبوولیان ده‌کات به‌بێ چه‌ند و چوون، بۆ نمونه‌:

۱- دوو شتی دژ به‌یه‌ک، له‌ یه‌ک کات و شویندا به‌یه‌که‌وه‌ کۆنابنه‌وه‌ (اجتماع النقيضين مستحيل). بۆ نمونه‌: بوون و نه‌بوون (الوجود والعدم)، واتا: ناگونجیت بلییت: ئه‌و شته‌ هه‌یه‌ له‌ هه‌مان کاتیشدا نییه‌!

۲- دوو کۆ دوو ده‌کاته‌ چوار: $(2+2=4)$ یان چوار کۆ چوار ده‌کاته‌ هه‌شت $(4+4=8)$.

۳- به‌ش له‌ هه‌موو که‌متره‌ (الجزء أقل من الكل):

بۆ نمونه‌ به‌شیکی سه‌یاره‌یه‌ک بچووکتیه‌ له‌ هه‌موو سه‌یاره‌که‌، منداڵیکی

(۱) بۆ نووسینی ئه‌م بابته‌ (به‌لگه‌ی زگماک) زۆر سوودم له‌ کتییی (شموع النهار، إطلال على الجدل الديني الإلحادي المعاصر في مسألة الوجود الإلهي) الدكتور عبد الله بن صالح العجیری، بینیه‌، لاپه‌ره‌ (۳۹-۸۵).

بچووکیش ئەمە دەزانیت.

۴- هەموو پەیدا بویەک پەیدا کەریکی هەیه (لکل حادث محدث).

دووهم: رەوشت

رەوشت یەکیکی ترە لە شتە فیترییەکان کە هەرگیز ناتوانیت تەفسیری ماددی بۆ بکەیت. هەر بۆیە هەرچی بێباوەرە لە بەرانبەر ئەوەدا دەستەووەستە و نازانیت چۆن وەلام بداتەو، هەر ئەوەیە کە «کانت» فەیلەسووفی گەورە ی ئەلمانێ کردوویەتی بە بەلگە لەسەر بوونی خودا، بۆ نموونە کێ لە ناخی مرۆڤدا رواندی و جێگیری کرد، کە دادگەری، راستگویی، ئەمانەت پارێزی باشن، بەلام ستم، درۆ، خیانت خراپن؟!

ئایا ماددە دەتوانیت ئەوانە لە مرۆڤدا بچینیت و بچەسپینیت؟! بۆ دیارە ماددە بۆ خۆی ئەوانە ی هەن؟! کەواتە ئەوانە شتانێکی تەواو تەواو خوارسک و زگماک و فیترین.

سێهەم: غەریزەکان

غەریزەکان یەکیکی ترن لە شتە فیترییەکان، بۆنموونە سۆزی دایک، باشە کێ وای لە دایک کرد سۆزی هەبیت؟ کێ وای لە درندەکان کرد سۆزیان هەبیت هەر هەموویان؟ کێ وای لە شیر و پلینگ کرد ئەوەندە سۆزی هەبێ کە بێچوووە کە بوو تا چەند رۆژێک هەلبیگریت بە دەمیەو بەیت و ئەولو ئەملای پێبکات؟ لە ترسی ئەوەی مێش و مەگەز و ... بێخۆن؟ کێ ئەو سۆزە ی پێ بەخشی کە خۆی برسی بکات بۆ تێرکرنی بێچوووەکانی؟ ئایا ماددە سۆزی هەیه تاوەکوو ببەخشیت؟!

چوارەم: هەست کردن بە ئازادی و سەربەستی

یەکیکی تر لە شتە زگماک (فیترییە)کان بریتییه لە ویست و ئازادی

و سەر به‌ستی و ئیراده، که خودای گه‌وره داویه‌تی به‌ مرۆف، پێویستی به‌ فیکردن نییه و گشتییە و هه‌موو مرۆفه‌کان تێیدا به‌شدارن. باشه ئه‌گه‌ر مرۆف ده‌ستکردی مادده و سروشت بێت، ئه‌ی ئه‌و ئیراده و ئازادییه‌ی له‌ کوپوه هه‌ینا؟ ئه‌گه‌ر مرۆف زاده‌ی مادده و سروشت با، نه‌ده‌بوو ئیراده و ویست و ئازادی هه‌بێت، ئه‌ی که هه‌یه‌تی له‌ کوپوه‌ی هه‌ینا؟ که‌واته ئیراده و ئازادیش فیترین و خودا له‌ناو مرۆفدا چاندوونی.

پێنجهم: هه‌ستکردن به‌ ئامانجداری:

یه‌کێکی تر له‌ شته‌ فیترییه‌کان بریتییە له‌ هه‌ستکردن به‌ ئامانجداری، بۆنموونه هه‌ر که‌ فامی کرده‌وه، ده‌پرسیت: "له‌ کوپوه هاتووم؟ بۆ چی هاتووم؟ بۆ کوێ ده‌چم؟ من کێم؟ ده‌بێت چی بکه‌م؟ کێ ئه‌و گه‌ردوونه‌ی دورستکردووه؟ سه‌ره‌نجامی گه‌ردوون چۆن ده‌بێت؟

که‌واته کێ ئه‌و ئامانجدارییه و ئه‌و پرسیارانیه له‌ناو ناخی مرۆفدا چاند؟ ئایا مادده ده‌توانیت ئه‌و پرسیارانه له‌ناو ناخی هه‌موو مرۆفیکدا بچینی و بیگشتینی به‌سه‌ر هه‌موویاندا؟

بۆ دیاره مادده بۆ خۆی ئامانجدار و پرسیارکه‌ره؟ سروشت ئامانجی هه‌یه؟ تاوه‌کوو ئامانج به‌ مرۆف به‌خشیت؟!

که‌واته هه‌ر هه‌ستی خوداناسی نییه که‌ فیتری و زگماکی و خودپرسییه، به‌لکوو ئه‌وانه‌ی که‌ باسمانکردن فیترین و سه‌رچاوه‌که‌یان خودای په‌روه‌ردگاره، هه‌ر بۆیه‌ش ئه‌وانه هه‌موویان گشتین و پێویستیان به‌ فیکردنیش نییه، که‌واته لی‌ره‌وه بۆمان ده‌رکه‌وت ئیمان شتیکی فیتری و زگماکییه و خودای گه‌وره له‌ ناوخۆی مرۆفدا چاندوویتی وه‌ک هه‌موو شته‌ فیترییه‌کانی تر. [۵]

بۆیه ئیستا ئیمه لی‌ره‌دا چه‌ند شتیکی باس ده‌که‌ین که به‌ هیچ جوړیک

پەيوه‌ندیان به مادده‌وه نیه و له دەرەوه‌ی مادده‌ن:

۱- ژيان

۲- ويست

۳- غەریزه‌کان

۴- ئامانج و مەبەست

۵- جوانیخوازی

۶- چاکه‌خوازی

۷- زانستخوازی

۸- خوداناسی

۹- پیکسازی

۱۰- رینموونی کردن

۱۱- ئەندازە‌گیری

۱۲- وه‌لامدانه‌وه‌ی داواکاری

۱۳- عەقل و هۆش

۱۴- رقیلیبوونه‌وه

۱۵- پەوشت

۱۶- شه‌رمکردن

۱۷- فیداکاری

۱۸- ئارامگرتن

۱۹- تىگەيشتن

۲۰- دلسۆزى

۲۱- بىرىاردان

۲۲- ھىوا

۲۳- پشت بەستن

۲۴- خۆنەويستى

۲۵- ئازار

۲۶- لىبووردهيى

۲۷- بەزەيى

۲۸- قەناعەت

۲۹- بىرکردنەوہ

۳۰- خەمخۆرى

۳۱- جىددىيەت

۳۲- ھىكمەت و دانايى

۳۳- ئىنتىما

۳۴- پىز

۳۵- كىپرکى

۳۶- زانست

۳۷- ئىرەيى

۳۸- عوجب (به‌خۆسه‌رسامبوون)

۳۹- خۆبه‌گه‌وره‌زانی

۴۰- خراپه‌کاری

۴۱- ترسنۆکی

۴۲- ئازایه‌تی

زۆر شتی تریش

ئایا مادده‌ ئه‌وانه‌ی هه‌ن؟! ئه‌گه‌ر نییه‌تی -که‌ نییه‌تی- چۆن ده‌توانییت
بیانبه‌خشیت؟! که‌واته‌ ئه‌وانه‌ی نین و ناتوانییت بیانبه‌خشیت و نه‌شیتوانیوه،
ئهی له‌ کوپوه‌ هاتوون؟!^(۱)

---

(۱) بۆ هه‌موو به‌لگه‌کانی بوونی خودا بگه‌ریوه‌ بۆ هه‌ردوو په‌رتووکه‌مان: ئیلحاد وه‌ک خۆی.
بوونی بالا (۳۰) به‌لگه‌ی عه‌قلی، زانستی، لۆژیکی، فەلسەفی، زگماکی، له‌سه‌ر بوونی خودا.

باس و خواسی خودا و خوایەتی (الاهیة) لەلای فەیلەسووفان

باس و خواسی خودا و بیرکردنەوه لێی پەیوەست تەنیا بە فەیلەسووفان، بەلکۆو هەر لەسەرەتای هاتنەبوونی مرۆفەوه، مرۆف بیری لەوه کردۆتەوه، کێ منی هیناوتەبوون؟ کێ خاوەنی منە؟ کێ ئەم بوون و گەردوونە ی خولقاندووه، بۆکۆی دەچم؟ بۆچی هاتووم؟ بۆ...؟ بۆ...؟

کەواتە باسی خوا پەیوەستە بە خودی مرۆفەوه، جا زانا بێت یان نەزان، ئینجا پیغەمبەران یەكەم کەسێک بوون واتای خوایان بۆ خەلک روونکردووەتەوه لەژێر رۆشنایی وەحی و پەيامی خاوییدا.

فەیلەسووفان و هی یۆنان بەتایبەتی، دواى ماوەیەکی زۆر هاتن و لەم بابەتەیان کۆلییەوه، بەلام دەتوانین بڵێین فەیلەسووفان و فەیلەسووفە یۆنانییەکان بەتایبەتی هاتن خستیانه ناو چوارچێوەیەکی فەلسەفییەوه، یەكەم کەسیش کە بەروونی باسی ئەو بابەتە ی کردبێت، سوقرات بوو.

بەلام لەکۆتاییدا ئەوەمان بیرنەچێت کە خودا زۆرجار لەلای فەیلەسووفان جیاوازه لە خودای ناو وەحی، خودای ناو وەحی روونه و ئەوەی پێویستە لەبارەییەوه باسکراوه، بەلام ئەوەی لای فەیلەسووفان جیاوازه، (ئەگەرچی لە هەندێک شتیشدا وەك یەك بن)، چونکە ئەوەی لای فەیلەسووفان لەکۆتاییدا تیگەیشتنی مرۆفیکە بۆ خودا، خوداش شتیکی میتافیزیکی ئەو سروشتە و شتیکی بەرھەستی ئەزموونکراو نییە، بۆیە زانست پێیوونی وا ئاسان نییە.

خودا لەلای سوقرات

سوقرات یەكێك بووه لهو كهسانه‌ی به‌لگه‌ی هه‌یناوه‌ته‌وه بۆ بوونی خودا، بر‌وای ته‌واوی پێی بووه، پێی وابوو، خودا خودایه‌کی خێر و باشه، هه‌یج عه‌قڵێك ناتوانێت بگات پێی به‌ته‌واوی، هه‌یج وه‌سفیکیش ناتوانێت وه‌سفی بکات، هه‌یج شتیکیش له‌وه‌وه ده‌رنه‌چێت مه‌گه‌ر جوانی و باشی، به‌ هه‌یج شتیکیش له‌ دروستکراوه‌کانی ناچێت، نه‌ له‌ قسه‌ نه‌ له‌ کرده‌وه‌دا، خودا تاکه‌ و بێ هاوه‌له‌، ناگۆرێت، پێویسته‌ له‌سه‌ر مر‌و‌ف فرمانه‌کانی خودا جێبه‌جێ بکات ئه‌گه‌رچی ماندوو به‌تی و ناڕه‌حه‌تیشی تێدا بێت.^(١)

سوقرات که باسی خودا ده‌کات، باسی خودای تاکانه‌ ده‌کات، یان باسی خودایه‌تی ده‌کات (الالهية) نه‌ک (الالهة)، واته‌ ئه‌و باسی خواکان ناکات، چونکه‌ بر‌وای به‌ شیرک هاوبه‌ش دانان نییه‌ بۆ خودا، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی سه‌رده‌می ئه‌و سه‌رده‌می شیرک و هاوبه‌شدانان بووه، چه‌ندان خودای په‌رستراو هه‌بوون. نه‌ک هه‌ر ئه‌وه‌نده، به‌لک‌و سوقرات نه‌هیشی کردووه‌ له‌ په‌رستش بۆ به‌ته‌کان، هه‌رگیز نه‌که‌وتووه‌ ژێر هه‌ژموونی شیرک و هاوبه‌ش دانان.^(٢)

که‌واته‌ سوقرات بر‌وای به‌ خودای تاکانه‌ هه‌بووه‌ و به‌لگه‌شی بۆ هه‌یناوه‌ته‌وه و به‌رگه‌شی لێکردووه‌ و دژی شیریکیش وه‌ستاوه‌ته‌وه.

خودا لەلای ئەفلاتوون

ئەفلاتوون یه‌که‌م فەیلەسووف بووه‌ باسی له‌ خودا کردووه‌ وه‌ک بوونێکی سه‌ربه‌خۆ له‌ بوون و گه‌ردوون، واته‌ ئه‌و پێی وابوو خودا له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی هه‌یه‌

(١) الفلسفة اليونانية، محمد بېصار، ل ٨٢ - ٨٣.

فی الفلسفة الاسلامیة، د. محمد السید نعیم، ل ٤٦.

(٢) عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، ابن أبی أصیبة، ١٧.

و هیچ گومانى تێدا نییه، ئینجا جیاوازییه له مادده و گەردوون، واتە شتیکە لەدەرەوهی گەردوون و مادده. پێش ئەفلاتوون فەلسەفە کورتەهەڵاتبوو له راقەى گەردوون و هەموو شتیکیان دەبردەوه لای مادده و واقعیى ماددى، بەلام ئەفلاتوون پێی وایە خودا لەسەرەوهی مادده‌وهیە، کەواتە خودا لەلای ئەفلاتوون بوونی هەیه.^(۱)

بەلگەى بوونی خودا

ئەفلاتوون دوو بەلگەى سەرەکی دەهێننەوه لەسەر بوونی خودا:

۱. بەلگەى جوولە، ئەفلاتوون پێی وایە جوولە حەوت جۆرە

جوولەى بازنەیی، جوولەى راست بۆ چەپ، چەپ بۆ راست، لە پێشەوه بۆ دواوه، لەدواوه بۆ پێشەوه، لەسەرەوه بۆ خوارەوه، لەخوارەوه بۆ سەرەوه، جا جوولەى گەردوون جوولەیه‌کی بازنەیی و رێکخراوی ئەندازەگیراوه، ئەم جوولەیه‌ش ناکرێ لەخودی خۆیه‌وه بێت، بەلکوو بەرهۆیه بۆ هۆیه‌کی عاقل کە خودایە و وای کردووه جوولەى جیهان و گەردوون جوولەیه‌کی بازنەیی بێت بەدەورى خۆیدا و وای کردووه لە شەش جۆرەکەى دیکەى جوولە نەبێت و سیستەمەکە تێک نەچێت، کەواتە جوولە و لەناویشدا جوولەى بازنەیی و رێکخراو بەلگەیه‌ لەسەر بوونی خودا.

۲. بەلگەى رێکسازى و سیستەم، واتە ئەم گەردوون و جیهانە هەمووی لەسەر سیستەم و رێکسازیه‌کی زۆر سەرسوڕهێنەر دەروات، کەواتە ناکرێت ئەم هەموو رێکسازیه‌ لەخۆیه‌وه بێت، حەتمەن دەستەڵاتیکی زۆر گەوره و جوان لە پشتیه‌وهیه کە خودایە.^(۲)

(۱) فى تاريخ الفلسفة اليونانية، د. محمد السيد نعيم، ل ۱۰۷ - ۱۱۵.

الملل والنحل، الشهرستانى، ب ۲ ل ۱۴۶.

(۲) تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف كرم، ل ۸۱.

سيفه تی خودا

ئەفلاتوون برۆای وایه خودا تاکه، رێکساز و مشورخوری هه‌موو شته‌کانه، رۆحیکی عاقله، یه‌ک پارچه جوانی و خێر و دادگه‌ری و ته‌واوی که‌ماله، جیگیره و نه‌گۆره، راستگۆیه و درۆ ناکات، شوین و کات ده‌وره‌ی ناده‌ن، ئاماده‌یی به‌رده‌امی هه‌یه، مشورخۆری بوونه‌وه‌ر و گه‌ردوونه.

نه‌ک هه‌ر ئه‌وه‌نده به‌لکوو پێیوايه بوونی خودا و ته‌واویه‌که‌ی ئه‌وه‌نده به‌لگه‌نه‌ویسته، نکۆلی لێکردنی تاوانه و ده‌بیته‌ ده‌ولته‌ سزای بۆ دانێت، بۆیه پێی وایه هه‌یج گه‌لیک ناتوانێت به‌هێزیته هه‌تا برۆا به‌خودا ده‌هێنێت، ئینجا باوه‌ری به‌ رۆژی دوا‌یی هه‌بووه، چونکه پێی وابوو، باوه‌ربوون به‌ رۆژی دوا‌یی هێز و ئازایه‌تی‌مان پێده‌به‌خشیت له‌به‌رانه‌ر مردندا، هه‌تا ئه‌گه‌ر واما‌ن دانا، نه‌ خودا هه‌یه و نه‌ رۆژی دوا‌یی، ئه‌وه له‌کو‌تاییدا هه‌ر هیوا و خۆشه‌ویسته‌یه.^(١)

که‌واته ئه‌فلاتوونیش وه‌ک مامۆستا‌که‌ی (سوقرات) برۆای به‌ بوونی خودا و سیفه‌ته‌کانی هه‌بووه.

خودا له‌لای ئه‌رستۆ

زۆرێک له‌ توێژه‌رانی فەلسەفه پێیان وایه ئه‌رستۆ برۆادار بووه و برۆای به‌ خودا هه‌بووه، راسته ناتوانرێت نکۆلی له‌وه بکریته که ئه‌رستۆ باوه‌ری به‌ شتی‌ک هه‌بووه وه‌ک زه‌روره‌تیکی عه‌ق‌لی، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا ئه‌و خودایه‌ی که ئه‌رستۆ باسی ده‌کات جیاوازه له‌و خودایه‌ی وه‌حی و دین باسی ده‌که‌ن، چونکه ئه‌رستۆ پێی وایه خودا (جوو‌لێنه‌ری یه‌که‌مه) خودا جوو‌لێنه‌ره و خۆی ناجوو‌لێت

(١) قصة الحضارة، ویل دیورانت، ل ٣٨.

الفلسفة اليونانية، محمد بیصار، ل ١٠٥ - ١٠٦.

و جیگیره، ئەزەلی و ئەبەدییه، سەرەتا و کۆتایی نییه، دووره له هه‌موو نه‌قس و ناتەواوییەک، لێکدراو نییه و بەش بەش نییه، بێ پێویستە له هه‌موو بوون و بوونه‌وه‌ر، ئەم جوڵینه‌ری یه‌که‌مه له‌ رووی کاته‌وه له‌پیش بوونه‌وه‌ر و مادده‌وه نییه، چونکه وه‌ک باس‌مان کرد ئە‌رستۆ باوه‌ری به‌ ئە‌زه‌لیبوون و بێ‌سه‌ره‌تایی مادده هه‌یه.^(۱)

په‌یوه‌ندی خۆدا به‌ جیهان و بوونه‌وه

ئە‌رستۆ پێ‌یوایه هیچ په‌یوه‌ندییه‌ک له‌ نێوان خۆدا و گه‌ردووندا نییه، جوولان‌دنی خۆداش جوولان‌دنیکی حه‌قیقی و راسته‌قینه نییه، به‌ ل‌کوو هه‌ر ئە‌وه‌یه که گه‌ردوون تامه‌زرۆی خۆدا ده‌بێت و ده‌خ‌رۆشێت و ده‌جووێت.^(۲)

واته خۆدا وه‌ک «مه‌عقول» و مه‌عشوق وایه، «مه‌عقوله» چونکه عه‌قڵیکی رووته، کاره‌که‌شی عه‌قڵاندنه، مه‌عقول و بیرلێ‌کراوه‌که‌ش خۆدی خۆیه‌تی نه‌ک شتیکی تر، چونکه خۆی ته‌واوترین شته‌کانه و غه‌یری ئە‌و هه‌موو شته‌کانی دیکه ناتە‌واون، که‌واته خۆدا به‌س ئاگای له‌ خۆیه‌تی، خۆی عاقل و مه‌عقول و عه‌قله، واته هه‌موویان یه‌ک شتن.^(۳)

زانستی خۆدا

ئە‌رستۆ پێ‌ی وایه خۆدا زۆر گه‌وره‌تره له‌ گه‌ردوون تاوه‌کوو زانستی به‌ گه‌ردوون هه‌بێت، خۆدا ته‌واوی په‌هایه ناکرێت زانستی به‌شتیک هه‌بێت که ناتە‌واوه! که‌واته به‌س ئاگای له‌خۆیه‌تی، چونکه هیچ شتیکی له‌خۆی کامل‌تر نییه که زانستی پێ‌ی هه‌بێت، پێ‌ی وایه ئە‌گه‌ر زانستی به‌ شتیکی هه‌بێت که ناتە‌واوه که‌واته خۆشی ناتە‌واوه و کامل نییه! بۆیه بۆ‌ئه‌وه‌ی خۆدا کامل‌یکی په‌ها

(۱) الفلسفة اليونانية، د. محمد بی‌صار، ل ۱۳۰ - ۱۳۱.

(۲) تاریخ الفلسفة اليونانية، یوسف کرم، ل ۱۸۱.

(۳) فی الفلسفة اليونانية، د. محمد السید نعیم، ل ۷۴.

بیت، دەبیت دووربیت له ناکامل و نابیت په یوه ندى پیه هه بیت، بویه یاسا به ناوبانگه کهى دانا (عقل وعادل ومعقول) واته عه قلیکی ره هایه، عاقلیشه، بهس ته عه قول و بیریش له خوی ده کاته وه و بهس.^(١)

ههر بهم هویه وه ئهرستۆ تووشی ره خنه و هیرشی زۆر بووه وه، ههم له لایهن قوتابی و یارانى ههم له لایهن نه یاره کانییه وه.^(٢)

په یدابوونى بوونه وه ره له خودا وه وهک په یدابوونى گهرمییه له ئاگر، یان پرووناکییه له خۆر، به بی زانستی ئاگر و خۆر، ئهمهش ئاوايه، واته ئهم بوونه له خودا وه په یدا بووه به بی ویست و زانستی خودا.

گهردوون و ماده دهش ئه زه لى و ئه به دین، چونکه خودا ئه زه لى و ئه به دییه، هۆ (العله) ئه زه لى و ئه به دییه، که واته به ره هۆش (المعلول) ده بیت ئه زه لى و ئه به دى بیت، چونکه په یوه ستن به یه که وه، به ره هۆ ده مینیتته وه تا هۆ مابیتته وه، «هۆ» یش ههر ده مینیتته وه، که واته به ره هۆش ده مینیتته وه به ئه به دى.

به کورتى و به کوردى، خودا له لای ئهرستۆ جیاوازه له تیگه یشتنه ئایینه که و پێیوايه خودا هیچ په یوه ندىیه کی به بوونه وه ره وه نییه و زانستیشى پێى نییه و شتی که عه قل داخوازى ده کات به لام تا ئه و شوینه ی عه قل ده یه ویت، دواى هیچ رۆلێکی نامینیت و ده بیتته بوونێکی عه قلى بى کاریگه ره و دوور له بوونه وه ره و گهردوون.

(١) فى الفلسفة اليونانية، د. محمد السيد نعيم، ل ٧٦.

(٢) فى الفلسفة اليونانية، د. محمد السيد نعيم، ل ٧٧.

پوختە تێڕوانینی ئیسلام بۆ خودا و پەيوەندی بە بوون و وجودەوه

١. دروستکار و بەرپۆهەر و ئەندازەگیر و ڕێکخەر و ... ی گەردوون و بوون و بوونەوهەر تەنیا یەکیکە کە خودای تاکانەیه، واتە یەک خودا هەیه لە هەموو ڕووەکانەوه بێ هاوێ و شەریکە لە هەموو ڕوویێکەوه، تەنیا ئەویش زāl و دەستەڵاتدارە بەسەر گەردووندا و لەژێر دەستەڵاتی خۆیدا یە و هیچ شتێک لەژێر دەستەڵاتی ئەو دەرنایێت.

٢. بوون دروستکاراوه و سەرەتای هەیه و خودای گەوره دروستی کردووه.

٣. لە بچووکتێن بەشی گەردوونەوه تاوه کوو دەگات بە گەوره تێن بەشی گەردوون دروستکارای خوای گەوره یە، چونکە مەرۆف ناتوانیێت، گەردیلە یەکیک لە نەبوونەوه دروست بکات، کەواتە ئەگەر خودا دروستی نەکردبێت، لە کوپۆه هاتوو؟!

٤. ڕێکخەر و ئەندازەگیر و بەرپۆهەر و چاودێریکار و ... و بوون و گەردوون و بوونەوهەر لەژێر دەستەڵاتی خوادایە، چونکە هەموو ئەمانە لەخۆیانەوه نابن و ناکرێت دروستکاراوه و دروستکەری نەبێت، ناکرێت ڕێکخراو ڕێکخەری نەبێت، ناکرێت ئەندازەگیراوه ئەندازەگیری نەبێت، ناکرێت چاودێریکاراوه چاودێریکەری نەبێت، ناکرێت ...

٥. خودا بەرزترین نموونە ی تەواوی و جوانی و ڕێکییە، وەسفدارە بە هەموو سێفەتێکی جوان و تەواو و گەوره (جمال، جلال، کمال).

٦. خودا دووره لە هەموو ناتەواوییەکی، لە هەموو ناشیرینیەکی، لە هەموو پیوستییەکی، لە هەموو کەموکوپیەکی.

٧. خودا هاووێنە و هاوشیوێ نییە، بێهاوتا و بێوێنە یە، هیچ شتێک لەو ناچێت و لە هیچ شتێکیک ناچێت.

٨. دروستکاراوه کانی خودا دوو جۆرن، بینراو و نەبینراو، هەستیێکرا و هەستیێنەکراو.

۹. خودا مرۆف و گەردوونی بێهۆدە دروست نەکردوو، گەردوونی بۆ مرۆف دروستکردوو، مرۆفیشی بۆ تاقیکردنەوە و بەهرەمەندبوون لە نێعمەتەکانی خودا و ئاوەدانکردنەوەی زەوی و ناسینی خودا دروستکردوو.

۱۰. مرۆف و گەردوون و بوون و بوونەوەر وەک دروستکراوی خودا، دەکرێت بخرێنە بەرباسی زانستی و لێکۆڵینەوەیان لەسەر بکرێت، هەموو شتێکیش لەمانە قابیلی قسە لەسەرکردن، لەکوۆتاییدا ئەمانە هەموویان دروستکراوی خودان، ئیدی بۆ گەڕان بەدوایاندا و لێکۆڵینەوە لێیان دەیان دەقمان هەیە کە هانی ئەو دەدات، بۆیە دەرگا لەسەر پشته بۆ باس و خواسی زانستی، بەلام زانستی بن، نەوێک نازانستی و بەزانستیکراو، وەک ئەوێ زۆر جار دێن بەناوی فیزیا و کیمیا و بایەلۆژی و گەردوونناسی و ... خودا لە باسەکان دەخەنە دەرەوە.

۱۱. گەردوون سەرەتا و کوۆتایی هەیە و رۆژێک دێت کوۆتایی پێدێت و مرۆفیش رۆژێک دێت زیندوو بکرێتەو و حیساب و کیتابی لەگەڵدا بکرێت.

تيۆرى فۆرمەكان (ئايديكان) نظرية المثل (الصور والافكار)

بۆچی ئەفلاتوون ئەم تيۆريايەى هێنا؟

چونكه دوو تيۆرى سەرەكى وابەستەن بە تيۆرى فۆرمەكان، ئەوانيش تيۆرى مەعريفە و تيۆرى بوون (وجود)ن.

چونكه لەلای ئەفلاتوون زانست و مەعريفەى راستەقینە بریتىيە لە زانست بە (ماهيەت) (حقائق) «راستەقینەكان» بەو شتانەى راستن و كەمال و تەواوى پەهايان هەيە، بۆنموونە زانستبوون بە (مرۆف، انسان) زانستە بە ماهيەت و حەقىقەتى مرۆف، نەك بە فلان و فلان ...، كەواتە مەعريفە كاتىك مومكینە كە ماهيەت و حەقىقەتى جیگیر هەبێت، ئەم ماهيەتە جیگیرەش كە راستىيەكى پەهاى لەم جیهانەدا بوونی نییە، بەلكوو لە جیهانى فۆرمەكاندا، جیهانى (ئايديكان) المثل (الصور والافكار)، كەواتە ئێمە ئەگەر بمانهویت بگەرێین بۆ ماهيەتى شتەكان، ئەوا لەم جیهانە ماددىيەدا دەستمان ناكەوێت، چونكه ئەم جیهانە جیهانىكى ماددى ناقىس و ناتەواو، بۆنموونە بگەرێ بۆ ماهيەتى مرۆف، ئایا لە هەموو سەر زەوى دەتوانیت بیدۆزییەوه؟

كەواتە ئەوەى ئێمە لەم جیهانەدا دەبینین بریتىيە لە ئەفرا و تاكەكانى ئەم ماهيەتە، نەك خودى ماهيەتەكان، چونكه هەموو شتێك لە جیهانى فۆرمەكاندا ماهيەتى تايبەت بەخۆى هەيە، ئەوەى ئێرە تەنیا فەرد و وینە و نمونەى ئەم ماهيەتە، نەك خودى ماهيەتەكان.

كەواتە لە پرووى تيۆرى مەعريفەو دەبێت جیهانى فۆرمەكان هەبێت، كە

جیهانی ماهییەتی جیگیرە.

لەرۆوی تیۆری بوون و وجودیشەو، دەبێت جیهانی فۆرمەکان ھەبێت، چونکە ئەم جیهانە ماددیەیی ئیمە بەردەوام لە جوولە و گۆراندایە، ئەم گۆران و جوولەییەش دەبێت ئامانجێکی ھەبێت، کە بریتیە لە تاکانەییەکی جیگیر، ئەم بوونە تاکە جیگیرەش بریتیە لە ماهییەت.

کەواتە لێرەو ە بۆمان ڕووندەبێتەو کە تیۆری فۆرمەکان لەسەر دوو کۆلەکە وەستاو

۱. زانستی راستەقینە

۲. بوونی راستەقینە

کەواتە دوو ئامانج ھەیە، گەشتن بە زانستی راستەقینە، گەشتن بە وجودی راستەقینە، ھەردووکیان لەرێ ئێم جیهانە ماددیە ناحەقیقیەو بەدەست نایەت، بەلکۆ لە جیهانی فۆرمەکان (ئایدیاکان) دا بەدەست دێت کە ماهییەتی ھەموو شتێک لەوێیە.

فەلسەفەش ئەم دوو بەشە سەرەکییە (مەعریفە) و (وجود).

کەواتە مادام مەعریفە حەقیقی ھەبێت، کەواتە وجودی حەقیقیش ھەیە، و ھەرەھا مادام وجودی حەقیقی ھەیە، کەواتە مەعریفە حەقیقیش ھەیە. کەواتە ھەردووکیان پەیوەستن بەیەکەو.

ئەم تیۆریایە ئەفلاتوون بۆ گونجاندنی دوو ڕێبازەکی پێش خۆی بوو

۱. ھێراکلیتۆس، کە پێی وابوو بوون لە گۆرانی بەردەوامدا.

۲. پارمیندیس، کە پێی وابوو بوون جیگیرە و تاکانەییە و واخیدە.

ئەفلاتوون ھات وتی: بەلێ ئەم بوونە جۆراوجۆرە، بەلام ئامانجاکە یەکە.

ئەم بوونە دەگۆرپت و لەگۆراندایە، بەلام ئامانجەكەى جیگیرە. جیگیرى و تاكانەییىش (وەحدەت) لە حەقیقەتدایە، حەقیقەتیش بریتییه لە ئایدیاكان و ھەر لەویشدایە بەتەنیا، ئایدیاش بریتییه لە ماھییات.

كەواتە ھەموو تیۆریاكەى ئەفلاتوون بۆ راقەى تیۆرى زانین و بوون بوو.

بەلام بێینە سەر ئەوەى ئایا ئایدیا یان فۆرم خۆى چییە؟

چییهتى فۆرمەكان

دوو راقە ھەیه:

۱. دەلێت: ئەم فۆرمانە بوونىكى ماددىیان ھەیه.

۲. دەلێت: بوونى ماددىیان نییه، بەلكوو ئەفكارن لە عەقل و زانستى خوادا، یان لە عەقلی مرۆڤدا، ئەوانە خوداناس بوون، پێیان بوو ئەم فۆرمانە لە خودا یان زانستى خودادان، ئەوانەشى خوداناس نەبوون، پێیان وایە لە عەقلی مرۆڤدان.

بەلام ئەم رایە ھەردووکیان رەخنەى زۆریان ھاتە سەر، تاوھکوو گەشتن بەوەى بڵێن ئەم جیھانى فۆرمە، لە جیھانىكى بەرز لە جیھانى ماددەدایە، واتە لەسەروى ئەم جیھانە جیھانىكى تر ھەیه كە ماھییهتى ھەموو شتێكى تێدایە.

پەيوەندى ئەم جیھانە ماددىەش بە جیھانى فۆرمەكان پەيوەندىيەكى ھاوبەشییە، ئەم پەيوەندىيەش لە پێى عەقلەو دەبێت، واتە عەقل دەتوانێت لەم جیھانى فۆرمە تێبگات.

تایبەتمەندىيەكانى فۆرم (ئایدیا)

۱. بوون سەرەخۆ، واتە بوونەكەیان سەرەخۆیە و لە غەیری خۆیانەو ھەریان نەگرتوو، واتە زاتى خۆیانە نەك لەدەرەو ھەریان ھاتبێت، بنەمای ھەموو شتەكان و ھیچ شتێك بۆ ئەوان بنەما نیین، پشت بەھیچ شتێك نابەستن

لە غەيرى خۇيان و شتەكان پىشت بەوان دەبەستىن، بناغە و بنەما و بنەرەتى سەرەتاي جيهان و بوونەوەر و گەردوون و بوونن.

۲. گىشتىن نەك تايبەتى، بۆنموونە مرۆف، مرۆفئىكى تايبەت نىيە، بەلكوو حەقىقەتە گىشتىيەكەى مرۆفە، ئەو ماھىيەت و حەقىيەتە گىشتىيەى ھەموو مرۆفەكان تىيدا بەژدارن.

۳. ماددى نىين، بەلكوو واتا و ماناي مۇجەررەد و پروتن، واتاي پەھان، بوونئىكى سەرەخۇيان ھەيە و پەيوەست نىين بەھىچ عەقلىكەو، ئەوھى لە عەقلىدایە - ئەگەر بەراست بگەرپت و ھەلەى نەكردبىت - ئەو تەنيا وئىنەيەكى شتە حەقىقىيەكەيە، نەك خود و ماھىيەت و حەقىقەتى شتەكە، كە ھەرشتىك تۆ دەيىينى، ئەو وئىنە و سىبەر و سوورەتى شتەكەيە لەم جيهانە نزمەدا، بەلام ماھىيەت و حەقىقەتەكەى لە جيهانى بالادايە.

۴. ھەموو شتىك يەك حەقىقەت و ماھىيەتى ھەيە و جۇراوچۇر نابىت، بەلكوو ئەوھى جۇراوچۇرى تىداروودەدات برىتتىيە لە ئەفرا و تاكەكانى ئەم تاك حەقىقەتە، واتە ماھىيەت يەكە و ئەفرا جۇراوچۇر و زۇر، بۆنموونە مرۆف، يان مەر، يان مرىشك، يان جوانى، يان نابووتى و ناشىرىنى، يان ...، ئەمانە ھەموو لە ماھىيەت و حەقىقەتە تاكانەن، بەلام تاكەكانى دەگۆرپت.

۵. نەمرن، نامرن و بەھەمىشەيى دەمىننەو، ئەوھى دەمرىت تاكەكانە نەك ماھىيەت و حەقىقەتەكان، بۆنموونە شتە جوانەكان دەمرن، بەلام خود و حەقىقەت و ماھىيەتى جوانى نامرىت، وەك پىناسەكان، پىناسەى مرۆف حەقىقەتتىكى ھەمىشەيى ھەيە، كارىگەر نابىت بەو شتانەى بەسەر تاكەكانى مرۆفدا دىن، واتە ئەوھى دەگۆرپت نمونەى ئەم جيهانەن، نەك حەقىقەت و ماھىيەتى جيهانى بالا.

۶. جەوھەرى شتەكانن، چونكە پىناسە سىفەتە جەوھەرىيەكان دەگرىتەو،

پێناسە بە جەوهەر دەکرێت، بۆنموونە ئەگەر بمانه‌وێت پێناسەى مرۆف بکەین، دە‌ئێین: زیندووێه‌کى بێرکەرەوێه (حیوان مفکر)، واتە لێرەدا بێرکردنەو (التفکیر) بنەما و جەوهەرى مرۆفە، بە‌لام سێفەتە پەیدا‌بوو‌ه‌کانى وە‌ک پەنگ و شێوێ ناچنە ناو پێناسە‌کانەو، چونکە جەوهەر (الجوهر) نێین و عەرەزن (العرض).

٧. هەموو وێنە‌کانى کامل و تەواوى پەهان، بۆنموونە مرۆف، ئەو مرۆفەى لە جیهانى فۆرم و ئایىدا‌کانه مرۆفێکى کامل و تەواو، بە‌لام مرۆفێ ئەم جیهانە مرۆفێکى ناکامل و ناتەواو و وێنە‌بە‌لاکەى لێرە نێه.

٨. کات و شوێن و دەورەیان نادەن و گۆران و جوولەیان بە‌سەردا نایەت، چونکە ئەگەر دەورەیان بە‌دەن، دەبنە ماددى و موشە‌خەس.

٩. مە‌عقوول و دە‌رپێ‌کراون، واتە عەقل لێ‌رێ بە‌دودا‌چوون و لێ‌کۆ‌لێنەو دە‌توانێت دە‌رکیان بکات.^(١)

ئەرستۆ ئەم تیۆریایەى ئە‌فلاتوون بۆ سى سەرچاوێ دە‌گەرێنێتەو:

١. هێ‌راکلیتۆس، کە پێى وابوو بوون لە‌ گۆرانى بە‌ردەوامدا‌یه، هاتوو ئە‌مەى براندوو بە‌سەر شتە بە‌رهەست و هەستپێ‌کراو‌ه‌کان، وە‌ک ئە‌وێ و تراو: مرۆف دووجار لە‌ ئاوێ‌کدا مە‌له ناکات.

٢. ئیلیه‌ه‌کان، کە پێیان وابوو (الوجود الطلق) بوونى پە‌ها هەیه، هاتوو ئە‌مە‌شى سە‌پاندوو و براندوو بە‌سەر فۆرمە‌کاندا.

٣. سو‌قرا‌ت، کە پێى وابوو دەرکپێ‌کراو‌ه‌ عە‌قلىیه‌کان (المدرکات العقلیه) بوونیان هەیه.

کەواتە مادام فۆرمە‌کان نە‌گۆر و بە‌ردەوام و نە‌مرین، هەر ئە‌وانن سەرچاوێ

(١) قصة الفلسفة اليونانية، د. أحمد أمين وزميله، ل ١٥٦، ١٥٧.

زانین و معریفەى حەقیقى، نەك ئەم جیهانه ماددیە بەرھەستە كە بەردەوام لەگۆراندایە و دەفەوتیت و كۆتایی پیدیت، لەم جیهانهدا هیچ شتێك نابینیت لە دووكانی بەدوای یەكدا بەردەوام بیت و یەك شت بیت، بۆنموونە ئەو پرووبارەى خۆتى تیدا دەشۆی، لە ھەموو چركەيەكدا دەگۆریت، ئەو ئاوەى ئیستا مەلەى تیدا دەكەى جیاوازه لەگەڵ ئاوى دواى چركەيەكى دواتر، كەواتە ئەم جیهانه بەردەوام گۆراوه نابیتە سەچاوەيەكى تەواو برۆاپێكراو بۆ زانین و زانست و معریفە، چونكە بەردەوام لەگۆراندایە، مەرجیش بۆ مەعریفە نەگۆرپیە، تاوەكوو عەقل بتوانیت دەرکی بكات.

بەلام لەگەڵ ھەموو ئەمانەشدا ناتوانین بڵین ئەم جیهانه بەرھەستە تەواو تەواو نەزانراوه و ناتوانین پێى بگەین، وەك سوفستاییەكان دەیلین، بەلكوو دەتوانین بڵین ئەم جیهانەى ئیمە وینای جیهانى فۆرمەكان دەكات، جا چەند نزیک بیت لە فۆرمەكان، ئەوندە نزیکە لە حەقیقەت، چونكە فۆرمەكان حەقیقەت و ماھییەتى شتەكان.

بەپێى قسەكانى ئەفلاتوون بیت ھەموو شتێك وینەى ئەسلى خۆى ھەيە لە جیهانى فۆرمەكاندا و كورتھەلنەھاتوو بەس لەسەر شتە عەقلىيەكانى وەك جوانى و دادگەرى و خێر و ...، یان بەس شتە جسمانى و ماددیيەكانى وەك دار و بەرد و ئەسپ و ...، یان سیفەتەكانى وەك سپى و رەش و سوور و شین ...، بەلام ھەموو شتێك دەگریتەو، وەك سفرە و كورسى و قەنەفە و جلوبەرگ و ...، نەك ھەر ئەمانە بەلكوو شتە نابووت و خراپەكانى وەك ستەم و پیسى و ... بوونیان ھەيە.

كەواتە بەكوردی و بەكورتى جیهانى ئایدیاكان و فۆرمەكان (عالم المثل) لەلای ئەفلاتوون واتە: ئەم جیهانه بەرھەست و سروشتەى ئیمە، نوسخەيەك و كۆپیيەك و وینەيەك و رەنگدانەوێ جیهانى ئایدیاكانە، بۆیە ھەر شتێك

ئىمە دەيىنىن و ھەستى پىدەكەين، ئەو ۋەيىنە و رەنگدانەۋەي ئەو شتەيە كە لە جىھانى ئايدىكانە، واتە لە جىھانى ئايدىكاندا ھەموو شتەي ۋەيىنە حەقىقى تايىبەت بەخۇي ھەيە، ئەوئ شۋىنى ماھىيەت و حەقىقەت و بىنەماي شتەكانە، ھى ئەم دونىايە تەنيا كۆپى و نوسخەيەك و سىبەر و رەنگدانەۋەي ئەوۋىيە و بەس.^(۱)

ئامانجەكەشى - ۋەك باسما كەرد لە سەرەتادا- بۆ سەلماندى مەعريفە و وجودى حەقىقى بوو.

تەۋرىي فۆرمەكان لە فەكرى ئىسلامدا

لە فەكرى ئىسلامدا ئەگەر سەيرى بىكەين، بە شىۋەيەكى جىاۋازتر ئەو ۋە دىيىنىن، بۆنموونە «لەۋحولمەحفوز»، كە ھەموو شتەي تىدا تۆماركراۋە و بىنەماي ھەموو شتەي لەۋپدايە.

ھەرۋەھا لەلەي ئىبن عەرەبىش شتەي بوونى ھەيە بەناۋى (الاعيان الثابتة) واتە شتە جىگىرەكان، لاي ئەۋىش بوون لەسەرەتا نەبوۋى رەھا نەبوۋە، وجودىش نەبوۋە، بەلام بەشى ئەۋەندە بوۋە كە (كن فيكن) پى بوترىت، واتە شتەي بوۋە بەلام ناتوانىن بلىن وجودى ھەبوۋە بە حەقىقى، بەلام ناشتوانىن بلىن نەبوۋى رەھا بوۋە، چونكە نەبوۋى رەھا فەرمانى پىناكرىت.

يان جىھانى ئەمەر و جىھانى خەلق (الامر والنهي)، ئەۋانىش جۆرىك لەو شتەيان تىدايە.

يان ئەو پەيمانەي كە قورئان باسى دەكات، كە پىش ھاتنەبوونى مەۋفائەتى

(۱) قصة الفلسفة اليونانية، د. أحمد أمين وزميله، ل ۱۵۶، ۱۵۷.

تارىخ الفلسفة اليونانية، يوسف كرم، ل ۷۴.

مع الفلسفة اليونانية، د. محمد عبد الرحمن مرحبا، ل ۱۳۲.

تمهيد للفلسفة، د. محمد زقزوق، ل ۲۴۴.

لە مەرۆف وەرگیراوه.

لە کۆتاییدا ئەم شیوازی که ئەفلاتوون باسی کردووه، ناگونجیت لە گەڵ فکر و بیروباوەری ئیسلامی، ئەگەرچی لە هەندیک شتیشدا بەم شتانه بچیت که باسمانکردن، چونکه ئەم جیهانه لەلای ئەفلاتوون جیهانیکی ئەزەلی و ئەبەدییه و کات و شوینی نییه و ...، ئەم سیفەت و تایبەتمەندیانە ی ئەفلاتوون باسی لێوە کردوون تەنیا بۆ خودا راستن، نەک بۆ شتیکی تر، کهواتە ئەگەر ئەمانە بە زانستی خودا لێک بدرێنەوه، ئەوه شتیکی ترە، بەلام ئەگەر وانەبێت، بەهیچ شیوەیهک ناگونجیت لە گەڵ بیروباوەری ئیسلامی، چونکه ئەم تایبەتمەندی و سیفەتانه تەنیا هی خودان، نە شتی دیکە.

تیۆری هەلپژان (سەرپێژ) (دە عەقلەکان) (نظرية الفیض)

تیۆری هەلپژان «سەرپێژ» یان «دە عەقلەکان» یەکیکە لە تیۆریە خەیاڵییەکان، ئەم تیۆریایە لە بنەڕەتەوە بۆ ئەوە پەیدا بووە کە ڕاڤەى دروستبوون و پەیدا بوونی گەردوون بکات، ئایا ئەم گەردوونە چۆن پەیدا بووە لە خواوە؟ یان خودا چۆن ئەم بوونەوهرەى هیناوەتە بوون؟ بوونەوهر و گەردوون چۆن پەيوهسته بەووه؟ چۆن دەیانفامێت؟ پەيوهندی خودا و بوونەوهر چۆنە و چۆن بووه؟ چۆن ئەم خودا کاملە پەيوهسته و پەيوهندی هەیه بەم جیهان و بوونەوهرە ناکاملە؟

بەلام پرسیارە سەرەکییەکە ئەمەیه کە ئەم بوونەوهرە زۆرە چۆن پەیدا بووه لە خودایەکی تاکانە؟ یان دەبێت بڵێین بوونەوهر یەکیکە و یەکە و خودا زۆرە و زۆرن، یان دەبێت بڵێین خودا یەکە و تاکە و تاکانەیه و جیهان و بوونەوهر زۆر و زەبەندە. بەدڵنایایییەوه دەبێت بڵێین خودا یەکیکە و بوونەوهر زۆرە، بەلام کە وامان گووت، ئینجا پرسیارە جەوهەرییەکە دێتە ئاراوه، ئایا ئەم بوونەوهرە زۆرە چۆن پەیدا بووه لەم تاکە خودایە، چونکە لای ئەم فەیلەسووفانە یەک تەنیا یەکی لێوه پەیدا دەبێت، ئی بوونەوهریش زۆرە و خوداش یەکە، کەواتە ئەم زۆرە چۆن لەم یەکە پەیدا بوو؟ لەکاتیکیدا ئێمە وتمان نابێت زۆر لە یەکەوه دەربچێت.

ئەم تیۆریایە ئەرستۆ بناغەکەى داناو، بەلام دواتر «ئەفلۆتین» هات و زیاتر گەشەى پێدا، دواىى لە فەلسەفەى ئىسلامیدا فارابى هات و تەواو تەواو گەیاندىیە لوتکە.

ئەرستۆ پێی وایه خۆدا زۆر گەورەتره له گەردوون تاوه کوو زانستی به گەردوون هەبێت، خۆدا تەواوی پەهایه ناکرێت زانستی به شتیک هەبێت که ناتەواوه! کەواته بهس ئاگای له خۆیهتی، چونکه هیچ شتیک له خۆی کاملتر نییه که زانستی پێی هەبێت، پێی وایه ئه گەر زانستی به شتیک هەبێت که ناتەواوه، کەواته خۆشی ناتەواوه و کامل نییه! بۆیه بۆئەوهی خۆدا کاملێکی پەها بیت دەبێت دوور بیت له ناکامل و نابیت پەیهێندێ پێوه هەبێت، بۆیه یاسا به ناوبانگه کهی دانا (عقل وعامل ومعقول) واته عهقلێکی پەهایه، عاقلیشه، بهس تهعهقول و بیریش له خۆی دهکاتهوه و بهس.

پهیدابووونی بوونهوه له خۆداوه وهک پهیدابووینی گهرمییه له ئاگر، یان پرووناکییه له خۆر، بهبێ زانستی ئاگر و خۆر، ئه مهش ئاوايه، واته ئه مه بوونه له خۆداوه پهیدابوو بهبێ ویست و زانستی خۆدا.

ئەرستۆ پێی وایه هیچ پەیهێندیهک له نێوان خۆدا و گەردووندا نییه، جوولاندنی خۆداش جوولاندنیکی حهقیقی و راسته قینه نییه، به لکوو ههر ئه وهیه که گەردوون تامه زرووی خۆدا ده بێت و ده خرۆشیت و ده جوولیت.

واته خۆدا وهک «مه عقول» و مه عشوق وایه، «مه عقول» چونکه عهقلێکی پرووته، کاره کهشی عهقلاندنه، مه عقول و بیرلیکراوه کهش خودی خۆیهتی نهک شتیکێ تر، چونکه خۆی تهواوترینی شته کانه و غهیری ئه وه هه موو شته کانی دیکه ناتەواون، کەواته خۆدا بهس ئاگای له

خۆیهتی، خۆی عاقل و مه عقول و عهقله، واته هه موویان یهک شتن.

ئەرستۆ بهم شیوهیه ئه مه بابته رهوونده کاتهوه:

ئاسمانه کان پێیانخۆش بوو ئه وهندهی ده کریت وهک جوولینه ری یه کهم (خۆدا) بزین، به لام ناتوانن، چونکه ئه وان ماددین و خۆدا ناماددی، بۆیه هاتن

خۆیان چواند بەو و جوولان بە جوولانیکی بازنەیی بەردەوام، لەم جوولەپەش گەردوون دروست بوو!

کەواتە بەم شێوەیە بنەرەتی ئەم بنەمایە دەگەرێتەووە بۆ ئەرستۆ، ئەو بەردی بناغەیی ئەم تیۆریا خەیاڵییە ھۆنراوەییە دانا، چونکە ئەم جۆرە لە ڕاقە بۆ خودا و گەردوون و بوونەوەر بە ھەستیکی شاعیرانە و شیعری دەچیت تاوێک کوو ئەوێ بە فەلسەفە بچیت.

بۆیە لێرەووە بۆمان دەرکەوت ئەم بابەتی دروستبوون و دروستکردنی گەردوونە ھەر لەکۆنەووە بێر و ھۆشی فەیلەسووفانی سەقال کردووە و نەیانزانێووە چۆن ڕاقەیی دروستکردنی راستەوخۆی گەردوون بکەن لەلایەن خوداوە.

کێشەیی گەورەیی ئەرستۆ لەو دەابوووە کە خدای کورتھەلێناو لە جوولاندن و جوولە، ئەم جوولەپەش جوولەپەکی زەرور و لائیرادی و بێ ویستی خۆی بوو، واتە شتێک نەبوو بە ئیرادە و ویستی خۆی کردبێتی، بەلکۆو وەک گەرمییە لە ئاگر، یان ڕووناکییە لە خۆر، بەبێ زانست و ویست و ئیرادەیی ئاگر و خۆر، ئەمەش ئاواپە، واتە ئەم بوونە لە خوداوە پەیدا بوو بەبێ ویست و زانستی خودا، ئەوێ ھەبوو پەیدا بوونێکی بێ ویستی بێ زانست بوو، وەک شتێکی زەروری!

بەم بیرۆکەییە بەم شێوەیە سەری ھەلدا، تاوێک کوو ئەفلۆتین (سۆفی و فەیلەسووفی میسری) ھات و کردی بە تیۆریکی فەلسەفی قوولتر.

ئەفلۆتین وتی: خودا کاملە و لە ھەموو ڕوویکەووە تەواو و بێ کەموکوڕییە، خودا (عقل و عاقل و معقول)ە، خودا کە لەخۆی ڕاماو و فکریو و تەعەقولی لەخۆیدا کردووە، بەبێ ویست و ئیرادەیی خۆی عەقڵی گشتی (القعل الکلی) لێو ھەرچوو و پەیدا بوو، عەقڵی گشتیش لەخۆیی و زاتی خودا ڕاماو و فکریو و تەعەقولی کردووە، کە لە زاتی خودا ڕاماو و فکریو و تەعەقولی کردووە، نەفسی

گشتی (النفس الكلية) لێوه دەرچوو و پەیدا بوو، نەفسی گشتیش وشە و کرداری عەقڵی گشتییە، ئەم نەفسە گشتییەش لەو عەقڵە گشتییەوه پەیدا بوو و تەعەقول لەودا دەکات، بەهۆی ئەم تەعەقول و تیفکرینەوه بوونەوهری خوار خۆی دینەبوون، لەووه نەفسە جوژئییەکان هەڵدەرژێن و هەموو بوونەوهرەکان (ئازەل، زەوی، ئاسمانەکان، ئەستێرە و هەسارەکان) دروست دەبن، ئینجا سیستەم و پڕیساشیان بۆ دادەنێت و جوولەییەکی بازنەییشت دەدات بە هەموو بوونەوهر.

کەواتە کۆی ئەم بوونەکان چوارن

الأول الواحد: یەکەمی تاک

العقل الكلي: عەقڵی گشتی

النفس الكلية: نەفسی گشتی

الموجودات المادية: بوونەوهرە ماددییهکان

کەواتە لێرەوه ئەوەمان بۆ دەرکەوت، کە ئەم هەموو هیئان و بردنە هەمووی بۆ ئەوە بوو کە ئەم یاسایە جێبەجێ بکەن کە دەلێت: (الواحد لا يصدر منه إلا واحد) واتە: "یەک تەنیا یەکی لێوه دەردهچێ و پەیدادەبێت." کەواتە خوداش کە یەکە تەنیا یەک شتی لێوه پەیدا بوو کە عەقڵی گشتییە، ئینجا دوا یی بە زنجیرە شتەکانی تر پەیدا بوونە، تاوەکوو گەیشتوو بە بچووکترین شتە ماددییهکان.

بەحیسابی خۆیان بەم تیۆریایە وەلامی ئەوەیان داوەتەوه و کێشە ی ئەوەی کە ئەم هەموو بوونەوهرە چۆن هاتوونە بوون لە یەک خودای تاقانە، واتە چۆن دەبێت زۆر لە یەکەوه دەرچێ و بێتەبوون.

بەم پێیە لە کۆتاییدا هەمووی دەبێتەوه یەک شت، چونکە بوونەوهرە ماددییهکان هەموویان لە کۆتاییدا دەبنەوه یەک شت و دەچنەوه سەر یەکەمی

تاقانە (الواحد الأول) کە خودایە، واتە هەموویان دەچنەووە سەر ئەو و لەودا دەتۆینەووە، وەک چۆن هەڵم لە ئاوووە پەیدا دەبێت، پاشان دەبێتەووە بە ئاو، بەم شێوەیەش هەموو بوونەووە لە خوداوێە و هەمووشی بۆ ئەو دەگەرێتەووە، کەواتە لەووە وای لێدێت بڵێن یەکییتی بوون (وحدة الوجود) پەیدا دەبێت.

لەکوۆتاییدا دەتوانین رای ئەفلۆتین بەم شێوەیە کە خۆی وتووێتی کورتی بکەینەووە: بێرکردنەووەی خودا لە خودی خۆیی و کەمالی و تەواوییەکی، هەلڕزانی (فیض) لێوە پەیدا بوو، ئەم هەلڕزانە بوو بە جیهان و گەردوون و بوونەووە، چۆن بڵێسە پرووناکی لێوە پەیدادەبێت و ئاگریش گەرمی، چۆن ئاو هەلقوولانی لێوە پەیدا دەبێت و بەفریش ساردی، ئا بەم شێوەیەش تیشک و پرووناکیەک لە خوداووە پەیدا بوو کە گەردوون و بوونەووە.

لەپاش ئەرستۆ و ئەفلۆتین، کە بەردی بناغەیی ئەم بێرۆکە و تیۆریایەیان دانا، فارابی و ئیبن سینا هاتن و ئەم تیۆریایەیان بۆ تیۆریایەکی تر بەکار هێنا، کە دەتوانین بڵێن ڕیک کۆپی تیۆریای ئەمانە بەلام بە شێوازیکی دیکە، ئەمیش تیۆریای «دە عەقلەکان» (العقول العشرة).

بەلام لەکوۆتاییدا ئەم تیۆریایەش بۆ ئەو بوو تا ئەم یاسایە جێبەجێ بکەن کە دەلێت: (الواحد لا یصدر منه إلا واحد) واتە: "یەک تەنیا یەکی لێوە دەرەچێو پەیدادەبێت." کەواتە خوداش کە یەکە تەنیا یەک شتی لێوە پەیدا بوو و دوایی وردەوردە شتەکانی دیکە پەیدا بوونە.

پوختەى دە عەقلەکان لای فارابى

عەقلی یەكەم (عقل و عاقل و معقول)ە، فەیز و ھەلڤژانەكەى بەم شیوەیە
بوو:

عەقلی یەكەم كە تەعەقولى كردوو ٲەمانەى بە ڤەبەندى و زنجیرە بەدوادا
ھاتوون.

عەقلی دووھم: ئەستیرە جیگیرەكان

عەقلی سییەم: زوحەل

عەقلی چوارەم: موشتەرى

عەقلی پینجەم: مەریخ

عەقلی شەشەم: خۆر

عەقلی ھەوتەم: گەلاوێژ

عەقلی ھەشتەم: عەتارید

عەقلی نۆیەم: مانگ

لە عەقلی نۆیەمەو ھەیز و ھەلڤژانى جەسم و تەن و ماددە ئاسمانییەكان
دەو ھستەن.

عەقلی دەیەم: عەقلی كارا یان رۆحى پیرۆز، جوبرائیل

لە عەقلی دەیەمدا ھەیز و ھەلڤژانى ناماددى و عەقلی دەو ھستیت.

ئەم عەقلی كارایە بەرپرسیارە لەم جیھانەى كە ئیمەى تیدا دەژین، كە پێى
دەوتریت جیھانى ژێر مانگ^(١).

(١) دروس في الفلسفة الإسلامية، د. حسن الشافعي، د. عبد الحميد مدكور، ل ١٣١ - ١٤١.
قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين السيد صالح، ل ٢١٧ - ٢٢١.

تیۆریای هەلپرژان لە تەرازووی عەقل و نەقلدا

تیۆریای هەلپرژان کە بناغەی لە ئەرستۆو هاتوو، لەسەر دەستی ئەفلۆتین و فارابی و ئیبن سینا گەیشته لوتکە، هیچ بنەمایەکی نەقلی وەحی و عەقلی زانستی لۆژیکی نییه، تەنیا خەیاڵ و تەئویلیکی بوو، بۆ خۆرژگار کردن لە تیکگیران لە یاسایەکی دانراوی خۆیان (الواحد لا یصدر منه الا واحد) واتە: یەک تەنیا یەکی لێو دەردەچێت و پەیدادەبێت. ئەم یاسایەش هیچ بنەمایەکی عەقلی و نەقلی نییه، چونکە:

۱. چۆن دەکرێت خودا زانست و ئیرادە و ویست و ... هتد، نەبێت؟!

۲. ئەم خودایە چ جۆرە خودایە کە هیچ دەسەلات و ویست و زانستیک نییه لە بەرانبەر ئەم دروستکراوانەدا و هەموویان بە ویستی ئەو هاتبە بوون؟!

۳. ئەم سەرپرژ و هەلپرژانە (فیض)، بۆ لەم سنوورەدا وەستا و تاوەکوو عەقلی دەیهەم بەردەوام بوو؟! چ رێگرییهک هەیه بۆ ئەوەی هەر بەردەوام بێت.

کەواتە بە هیچ شێوەیه هیچ بنەمایەکی عەقلی و نەقلی نییه، خودا زانست و ویست و ئیرادە ی ئەزەلی و پەهای هەیه، هیچ شتیکیش بێ ویست و زانستی ئەو روونادات.

نەفس و فکر و ڕۆح و پەيوەندییان بە ماددەو

نەفس یان ڕۆح لە گەڵ ئەوێ خۆدی مروۆن و نزیکترین شتن لێهه، بەلام لە گەڵ ئەوهشدا قورسترین و ناروونتترین بابەتن لەلای مروۆ، هەربۆیه زۆریک لەسەرچاوه کان باس لەوه دەکەن کە ڕا و قسەى زانایان دەر باره ی ڕۆح و نەفس گەیشتووه بە هەزار ڕا و بۆچوون و قەول! بەلام هیشاش شاراوهرترین شتیکی بە نسبەت مروۆهه، هەربۆیه خۆدای گهوره دهفهرموویت: {وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا} (١)

پرسیارت لێ دهکەن دەر باره ی ڕۆح (کە چیه و چۆنه؟) بلێ: ڕۆح بەشیکی له فەرمانی پەروردهگارم و بەدهست ئەوه (من نازانم چیه و چۆنه) و هیچتان پێ نه به خشراوه له عیلم و زانست ته نیا شتیکی کهم نه بێت.

زانایه کی وهک ئیلکهسس کاریل، که ته مهنی خۆی له ناسینی مروۆ و خانهکانیدا سهرف کرد، بەلام له کۆتاییدا گەیشت بهوهی بلێت: ئیمه ته نیا چەند لایه نێکی مروۆ درک دهکەین و زۆر لایه ن ههیه نه زانراوه و ده رک نا کریت!

زانایان زۆر به دوا ی ئەم بابەته وه رویشتوون، بەلام له کۆتاییدا ئەنجامه که ی ئەوه بووه که گەیشتوون به هەندیک شتی سنووردار دەر باره ی مروۆ، نه وهک هه موو به شهکانی ....

هەربۆیه هەر له کۆنه وه فه یله سووفان بوون به دوو به شه وه:

١. ماددییه کان، ئەوانه پێیان وایه مروۆ ته نیا مادده یه و شتیکی نییه له دهره وه ی

ماددە يېنى بوترىت رۇخ يان نەفس.

۲. ناماددىيەكان، ئەمانە برۋايان بە شتېكى ناماددى ھەيە لەدەرەوھى لايەنە ماددىيەكەى مرۇق، بۆنموونە سوقرات، ئەفلاتوون، ئەرستو، دىكارت، ...

ئەوانەى برۋايان بە رۇخ و نەفسىش ھەيە دوو جۆرن:

۱. بۆ تىگەيشتن لە نەفس و رۇخ دەگەرپنەوھ بۆ نەقل و وەحى و ئايين.

۲. بۆ تىگەيشتن لە نەفس و رۇخ ناگەرپنەوھ بۆ نەقل و وەحى و ئايين، بەلكوو دەگەرپنەوھ بۆ تىگەيشتنى خۇيان.

دەربارەى ئەزلىبوونى رۇخ دوو را ھەيە:

۱. دەلىت: رۇخ و نەفس ئەزەلەين و ھەر ھەبوون.

۲. رۇخ و نەفس پەدىدا بوونە و ئەزەلى نيين.

دەربارەى سەرەنجامى رۇخ و نەفسىش دوو را ھەيە:

۱. نەفس و رۇخ دەمرن و دەفەوتتېن.

۲. نەفس و رۇخ نامرن و نافەوتتېن.

دەربارەى شوئىنى رۇخ و نەفس دواى مردن دوو را ھەيە

۱. رۇخ و نەفس دەچنە ناو جەستەيەكى دىكەوھ، جا جەستەى ئازەل بىت يان مرۇقېكى دىكە.

۲. رۇخ و نەفس ناچنە ناو جەستەى ھىچ شتېكى دىكەوھ، نە مرۇقېكى دىكە، نە ھىچ شتېكى دىكە، بەلكوو تايبەت دەبىت بە خودى كەسەكان خۇيان.

دەربارەى زىندووگىرەنەوەى نەفس و رۆحەكان

۱. نەفس و رۆح زىندوو دەكرێنەوە و حىسابيان لەگەڵدا دەكرێت.

۲. نەفس و رۆح زىندوو ناكىرەوە و حىسابيان لەگەڵدا ناكىت.

دەربارەى چۆنەتى زىندووگىرەنەوەى رۆح و نەفس

۱. نەفس و رۆح دێنەوە گەل جەستە و لەگەڵدا يەك دەگرەنەوە.

۲. نەفس و رۆح بەتەنیا زىندوو دەكرێنەوە و نايەنەوە گەل جەستە.

هەلۆستى فكر و عەقىدەى ئىسلامى لە بارەى نەفس و رۆحەوە

۱. نەفس ئەزەلى نىيە - وەك ئەفلاتوون دەيلىت و لە بۆچوونەكانى ئەرستۆش دەفامرێتەوە، چونكە ئەرستۆ پێى وايە شتىك نىيە كە لە نەبووى پەهاوە هاتبێتە بوون، كەواتە نەفس و رۆحيش ئەزەلین - چونكە بەس خودايە كە ئەزەلى بێت، نەوەك شتى دىكە، كەواتە نەفسيش وەك هەموو شتەكانى دىكە هاتوووەتە بوون و ئەزەلى نىيە.

۲. رۆح نامریت - وەك ئەرستۆ دەيلىت - ئەوەى دەمریت جەستەيە نەك رۆح، واتە رۆح دەمىنێتەوە و دوايى جارىكى دىكە دێتەوە ناو هەمان جەستە.

۳. هېچ رۆحىك ناچیتە ناو جەستەيەكى غەيرى خۆى - وەك ئەفلاتوون و دەيان و سەدانى تر برىوايان پێیەتى و دەلێن: رۆحگۆرکى هەيە، واتە كە لەم جەستەيە هاتە دەر، دەچیتە جەستەيەكى دىكەوە - كەواتە هەموو كەسێك خاوەنى رۆحى خۆيەتى.

۴. رۆح و جەستە بەيەكەوە دێنەوە و جەستە كە زىندوو دەكرێتەوە، رۆحى لەگەڵە و رۆژێك دادیت حىساب و لێپرسینەوەى لەگەڵدا دەكریت.

۵. رۆح يەكێكە لە نەهینیيەكان و كەمترین شتى لەبارەو دەزانين، ﴿وَيَسْأَلُونَكَ

عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا^(۱).

«پرسیارت لێ دەکەن دەربارەی رۆح (کە چییە و چۆنە؟) بۆ: رۆح بەشێکە لە فەرمانی پەرورەدگار و بەدەست ئەوە (من نازانم چییە و چۆنە) و هیچتان پێنەبەخشاوە لە عیلم و زانست تەنیا شتێکی کەم نەبێت.

زیندوو بوونەوهی دواى مردن

زیندوو بوونەوه یەکیکی ترە لە پرسە ناکۆکی لەسەرەکان، ئیمە لێرەدا لە دوو روووه باسی دەکەین:

یەکەم: زیندوو بوونەوه لای ئیمانداران و غەیری ئیمانداران.

دووهم: حەقیقەتی زیندوو بوونەوه چۆنە؟

یەکەم: زیندوو بوونەوه لای ئیمانداران و غەیری ئیمانداران

لەم بارەیهوه چەند رایەکمان هەیە:

۱. زیندوو بوونەوه بە هیچ جورێک بوونی نییە، نە بە جەستە نە بە رۆح، واتە مەرۆف کە مرد ئیدی تەواو. ئەمە رای بەشێک لە فەیلسووفانی کۆن و نوێیە لەگەڵ بەشێکی زۆری عەرەبی سەر دەمی جاھیلی و ماددیەکان و مولحیدەکان.

۲. زیندوو بوونەوه بەس بە رۆحە و جەستە لەگەڵ نییە، واتە بەس رۆحی زیندوو دەبێتەوه بەبێ جەستە. ئەوەش رای بەشێک لە فەیلەسووفە موسلمانەکان، وەک فارابی و ئیبن سینا.

۳. زیندوو بوونەوه بەس بۆ جەستە بەبێ رۆح. رای بەشێکە لە زانایانی کەلام.

۴. زیندوو بوونەوه بۆ رۆح و جەستە بەیەکەوه. ئەمە رای سەلەفیەت و ئەھلی

حەدىس و زۆرىك لە زانایانە.

هەر يەك لە مانەش بە لگەى خۆى دىنیتەوه، بە لām لە بەر درىژبوونەوه باسیان ناکەین.

حەقیقەتى زىندوو بوونەوه

زىندوو بوونەوه حەقیقەتى خۆى هەیه، بە لām راجیایى هەیه کە ئایا ئەم زىندوو بوونەوه یەى کە هەیه چۆنە؟

١. زىندوو بوونەوه بۆ حەقیقەتى مرۆف خۆیەتى، نەك بۆ بەش بەش و دانە دانەى ئەندام و بەشەكانى مرۆف، چونكە هەموو مرۆفێك خاوەنى حەقیقەتێكى خۆیەتى بە درىژایى ژيانى، ئەم حەقیقەتە وا لە هەموو مرۆفێك دەكات کە خۆى بێت نەك غەیری خۆى، بۆیە لە منداڵى و گەنجى و پیرى، بە نەخۆشى و لەشساغى، ... لە هەموو حالەتەكاندا مرۆف هەر خۆیەتى، هەرچەندە بارودۆخى خۆى و دەور و بەرىشى بگۆرێت.

کەواتە زىندوو بوونەوه بۆ حەقیقەت و جەوهەرى مرۆف، نەك بۆ دانەدانەى جەستە و لاشەى، ئەوه مانای ئەوه نىیە جەستەى نەبێت لە قیامەتدا، نەخیر، مانای وایە زىندوو بوونەوه کە بۆ حەقیقەت و جەوهەرە نەك بۆ ئەم جەستە یەى لەم ژيانەدا هەیه، چونكە هەر لە ژيانى دونیادا ئەم جەستە یە دەگۆرێت، بە لām هەمان مرۆف و جەوهەر و حەقیقەتە. هەر بۆیەش لە دونیاشدا مامەلە لە گەل جەوهەر و حەقیقەتى مرۆف و تايبەتمەندییەكانیدا دەکرێت، نەك لە گەل دانەدانەى ئەندامەكانى جەستەى.

٢. مرۆف بەتەواى لە ناودەچێت، پاشان بە بەدیھى نائىكى تر دەگەرێن درىتەوه و زىندوو دەکرێتەوه، زىندوو کردنەوه کە بە دروستى کردنى سەرلەنوێ دەبێت نەك گەراندنەوه، واتە رێك وەك یەكەمجارە، کە مرۆف لە نەبوونەوه هیندراوەتە بوون، کەواتە بەهێچ شتێوەك گەراندنەوهى جەستەى پيشوو نىیە، بە لکوو

دروستکردنەوێه سەرلەنوێ. ئەمە رای زۆرینە ی زانایانی کەلامە.

٣. زیندووبوونەوێ واتە گەراندنەوێ و کۆکردنەوێ هەموو بەشەکانی جەستە ی پیشوو، ئەمەش رای بەشیک لە زانایانی کەلامە.

٤. هەندیک لە زانایانیش بێدەنگەیان لێ کردووێ و پێیان وایە حەقیقەتەکە ی بەس خودا دەزانێت و ناتوانێت پە ی پێ ببرێت.

بەلگەکانی زیندووبوونەوێ لە قورئاندا

قورئان چەند بەلگەیهکی هێناوێ لەبارە ی راستی زیندووکردنەوێ و وەرگرتنی جەزای دادپەرورەرانە بەپێی کردەوێکان، لەوانە:

١- دروستکردنی بوونەوێ لە نەبوونەوێ: خودای گەرێ دەفەرمووێت: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾^(١) واتا: «خودای گەرێ ئەو زاتەیهکە بوونەوێ لە نەبوونەوێ دروست دەکات، پاشان دووبارە دوا ی مردنیان زیندووێان دەکاتەوێ کە دیارە ئەوێ بەلایەوێ ئاسانتریشە.»

ئەوێ پێوانەیهکی سەرەتایی عەقڵییه کە قورئان دەپهێنێتەوێ بۆ راستی زیندوووبوونەوێ جەستەکان و وەلامدانەوێ ئەوانە ی ئینکاری لەو بابەتە دەکەن و دەلێن شتێکی مەحالە.

باشە دروستکردن لە نەبوونەوێ قورسترە یان دروستکردنەوێ دوا ی دروستکردن؟!

باشە کەسێک بتوانێت لە نەبوونەوێ بێنێتە بوون، چۆن ناتوانێت جارێکی تر بپهێنێتەوێ بوون؟

ئەگەر واییت، نابیت بیاوهره‌كان باوهریان به‌خۆشیان هه‌بیت، چونكه‌ نه‌ك ئه‌وان به‌لكوو هه‌موو بوون و گه‌ردوون له‌ نه‌بووه‌وه‌ په‌یدا بووه‌، وه‌ك زانستی فیزییا نه‌بوویی و سه‌ره‌تایی بوون و گه‌ردوونی سه‌لماندوه‌،

۲- دروستکردنی ئاسمانه‌كان و زه‌وی: پاشان سه‌رنجمان راده‌كیشیت بۆ به‌لگه‌یه‌کی دی، كه‌ ئه‌ویش دروستکردنی ئه‌و گه‌ردوونه‌ مه‌زن و فراوانه‌یه‌: ﴿خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾^(۱) واته‌: «دروستكرنی ئاسمان و زه‌وی گه‌وره‌تر و مه‌زنتره‌ له‌ دروستكرنی مرۆقه‌كان، به‌لام زۆربه‌ی مرۆقه‌كان ئه‌وه‌ نازانن.»

۳- زیندووکردنه‌وه‌ و سه‌وزکردنه‌وه‌ی زه‌وی (له‌دوای وشك بوون و زه‌ردبوونی): یه‌كێکی تر له‌و به‌لگانه‌ی كه‌ قورئان ئاماژه‌ی پێ ده‌دات له‌باره‌ی زیندوو بوونه‌وه‌، بریتیه‌ له‌ زیندووکردنه‌وه‌ی ئه‌و زه‌وییه‌ كه‌ وشك و زه‌رد ده‌بیت، كاتیك باران به‌سه‌ریدا ده‌باریت دووباره‌ زیندوو ده‌بیته‌وه‌ و سه‌وزایی و گۆ و گیا دووباره‌ زه‌وی داده‌پۆشیت، جا مرۆفیش زۆر به‌و زه‌وییه‌ ده‌چیت كه‌ لێی دروستكراوه‌ و تییدا ده‌ژیت: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُخِي الْمَوْتِ إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾^(۲)

۴- یه‌كسانه‌بوونی چاكه‌كاران و خراپه‌كاران: یه‌كێکی تر له‌و به‌لگانه‌ی كه‌ قورئان ده‌یه‌نینیت به‌رده‌ممان له‌سه‌ر زیندوو بوونه‌وه‌ و وه‌رگرتنه‌وه‌ی جه‌زای كرده‌وه‌كان بریتیه‌ له‌وه‌ی كه‌ نابیت چاكه‌كاران و خراپه‌كاران یه‌كسان ببن و وه‌كوو یه‌ك بن، كه‌ ئه‌وه‌ش هه‌م عه‌قل و هه‌م فیتره‌ت ره‌تی ده‌كه‌نه‌وه‌ و به‌ مه‌حالی داده‌نن كه‌سی باش و لاڤێ وه‌كوو یه‌ك بن و یه‌ك ئه‌نجامیان هه‌بیت: ﴿أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ﴾^(۳)

(۱) [غافر: ۵۷]

(۲) [فصلت: ۳۹]

(۳) [ص: ۲۸]

تیۆری پەرەسەندن (التطور)

پەرەسەندنی زیندەوهران و بوونەوەر ھەر لە کۆنەوہ بابەتییکی ھەم فەلسەفی ھەم زانستی بوو، کەسانیک پێیان وابوو کە زیندەوهران و بوونەوەر بە پەرەسەندن ھاتوونە بوون و وردەوردە گەشەیان سەندوو تا گەشتوو بەمڕۆ، ئەم بۆچوونەش دابەشبوو بە سەر دوو ئاراستەیی سەرەکیدا

١. ئاراستەییەکی ئیلحادی: واتە باوەریان تەنیا بە پەرەسەندن و گەشەسەندن ھەیە بەبێ ھیچ ھێزێکی دەرەکی و ناماددی.

٢. ئاراستەییەکی ئیمانی: واتە لە گەڵ باوەربوونیان بە پەرەسەندن و گەشەسەندن بەلام بریوان بە ھێزێکی دەرەکی ھەیە کە لە پشت ئەم گەشەسەندنەوہ بوو، واتە بەم پێیە ھی ئەمانە گەشەپێدانە (تطور) نەک گەشەسەندن (تطور)، واتە لەخۆیەوہ نەبوو، وەک ئەوہی ئاراستە ئیلحادییە کە دەیلێت.

میژوووی ھەردوو ئاراستەکەش کۆنە و لە میژوووی ئیسلامیشدا نمونەیی ھەیە لە ئاراستەیی دووہمدا.

بەلام ئەگەرچی پەرەسەندن تیۆرییەکی بە ھێزی کایە زانستییەکانە و چەندین لیکۆلینەوہ و پێداچوون و توێژینەوہی لە سەر کراوہ و بەوہش پەرەییەکی باش بە بیرۆکە کە دراوہ و لە ئاستی بیردۆزیکی زانستیدا لە سەرانسەری جیھان خۆی نمایشکردووہ، بوو تە ماددەیی بنەمای خویندنی بە شێکی زۆری خویندنگە و پەیمانگا و زانکۆکانی جیھان، بەلام پەرەسەندن لە دواي پەرتوو کەکی سالی (١٨٥٩)ی خودی داروینەوہ تا ئیستا پرووہ پرووی چەندین پەرخنە و سەرنج بوو تەوہ، بەوہش نەتوانراوہ ببیتە راستییەکی زانستی و لە ھەندیک بواریشدا

تا ئاستىك پاشەكشەى كردوو.

سەير لەوهدايە كە ناباوەران پەرەسەندن بە داردەستى خۇيان دەزانن و پىيان وايە پەرەسەندن خودا لە زىھن و بىرى تاكى كۆمەلگەكان دەردەھىتت، كەچى چاوەرۋانى ناباوەران ھىچى لى سەوز نەبوو، چونكە تا ئاستىكى بالا پەرەسەندن و خوداباوەرى تىك ناگىرېن و بەيەكەو دەسولحېن، لە ئەگەرى راستبوون و راستنەبوونى پەرەسەندندا ھىچ زەبرىك بەر ئايىن ناكەوئت.

كەلئە زەقەكانى پەرەسەندنىش جئەكەى لەق كردوو، بۆ ئەوەش چەندىن توئژئەوھلە دژى پەرەسەندن ھەر وەك پشتگىرىيەكانى پەرەسەندن نووسراوہ و ئاماژەيان بە كەموكورىيەكانى نئو تيؤرىيەكە كردوو.

رەنگە ئاسان نەبئت ئەو درئژدادرىيە لە ئىرەدا باس بكەين، بەلكوو ئاماژە بە چەند خالى بنەمايى و سادەى بىردۆزەكە دەكەين كە رەنگە كەمىك رەنگى تۆخى بىردۆزەكە كال بكاتەوہ، ئەوئش بنەماى دروستبوونى زىندەوهران و ھاتنە كايەى يەكەم خانەيە.

بۆ ئەوہى لە ماددەى نازىندووہوہ ماددەى زىندوو دروست ببئت پئويستى بە ژمارەيەك جىنە و بە ئاسانى كۆبوونەوہى ئەو جىنانە بەدەست نايت، لئىرەشدا بىردۆزىك ھەيە بە ناوى بىردۆزى «كەمترىن رئژەى جىنەكان»، (Minimum Gen Set Concept) كە دەلئت:

پئويستە ئئمە بۆ يەكەمجار لە سفرى جىنييەوہ دەستمان پئ كردبئت (واتا: ھىچ جىنيكمان نەبووبئت پاشان بووبىن بە خاوەنى يەك جىن، پاشان پەرەى سەندبئت بۆ دوو و بۆ زياتر) تا بەو شئوہ گەورەيە پەرەى سەندووہ و ئەو ھەموو گياندارانە ھاتوونەتە بوون.

جىن: برىتييە لە شرىتتىكى زانىارىي سەرسووړھئنەر كە دەتوانبئت زانىارىيەكى

زۆر و ورد لەخۆ بگرێت، لە سەد هەزار بیت پیکدی٣٢٢ که فرمانی زیندەوهره که به کۆد دهکهن.

به‌گوێره‌ی بیردۆزی «که‌مترین ئاستی جینی» ناکریت هیچ زیندەوهریک هەر چه‌نده سادەش‌بیت له ۳۹۷ جین که‌متری هه‌بیت^(۱)، توێژینه‌وه‌کان ئاماژه به ئه‌وه ده‌ده‌ن که ناکریت له سنووری که‌متر له ۳۹۷ جین بۆ زیندەوهریکی سادە ده‌ربچین^(۲). به‌رهه‌مهێنانی وزه پتووستی به ۶ جین هه‌یه، ئه‌گەر بیتو یه‌ک جین که‌م بکات ئه‌وه وزه به‌رهه‌م نایه‌ت، به‌مشێوه‌یه هیچ خانه‌یه‌ک دروست نابیت و له کۆتاییدا هیچ زیندەوهریکیش په‌یدا نابیت که هه‌موو فرمانیکی جه‌سته ئاستی جینی خۆی هه‌یه.

زانایان مایکۆ پلازمايان (Mycoplasma) دۆزییه‌وه که بچووکتترین به‌کتریای زیندووه له‌سه‌ر زه‌وی و خاوه‌نی ۴۶۸ جینه و تیره‌که‌ی نزیکه‌ی ۰/۱ مایکرومه‌تره، به‌وه‌ش زانایانی بواره‌که گه‌یشتنه ئه‌وه‌ی که که‌مترین ئاستی جینی بریتیه له ۴۶۸ جین!

که‌واتا ده‌بیت له‌کاتی دروستبوونی یه‌که‌م زیندەوهردا ۴۶۸ جینی هه‌بووبیت، له‌کاتی‌که‌دا به‌پێی په‌ره‌سه‌ندن یه‌که‌م جار سفر جین بووه پاشان یه‌ک و دوو ... هتد. ئه‌مه‌ش باریکی ته‌واو پێچه‌وانه و نه‌ویستراوه به‌نسبه‌ت په‌ره‌سه‌ندن و داروینیه‌که‌وه، چونکه ناتوانن هیچ ته‌فسیریک بۆ ئه‌م باره زانستیه سه‌لماوه بکه‌ن و له پێچه‌وانه‌که‌شیدا خالی لاوازی بیردۆزه‌که‌یه.

ئه‌مه به‌لگه‌یه‌کی زۆر به‌هێزه له‌سه‌ر په‌یدا‌بوونی له‌ناکاو، له کۆتاییشدا له‌سه‌ر دروستبوونی سه‌ره‌خۆ.

(۱) جۆرنالی زانستی Nature ژماره ۶ ی مانگی یه‌کی ۲۰۰۶.

(۲) سه‌رابستانی بیردۆزی په‌ره‌سه‌ندن له روانگه‌ی چه‌رخ‌ی کامبه‌ری به‌به‌ردبووه‌که‌وه، کۆسار ره‌ئوف مه‌عروف (۱۱۲ - ۱۱۳).

ماددیگەراکان پێیان وایه پەرەسەندن وەلامی ئەو هەموو جوۆرە جیاوازانە ی زیندەوهران دەداتەوێه که له جیهاندا بوونی هەیه، ئەگەرچیش پەرەسەندن وەلامی خانە یەکه میشی پێنادرێتەوێه وەک ئاماژەمان پێدا، بەلام با بزانی بەهای بازدان که پەرەسەندن پشتی پێ دەبەستێت چەندە؟ ئایا بازدان دەتوانێت ئەو هەموو جوۆرە له زیندەوهران لهو تەمەنه کورتە ی هەبوونی زیندەوهر لهسەر زهویدا بهدی بهیئت که به لایهنی زۆرهو ۳/۸ ملیار سال لهمهو پیش یهکهم چهشنی ژیان لهسەر زهویدا دهستی کردوو به دروستبوون^(۱) و به لایهنی کهمیشهوێه ئیستا زیاد له ۷ ملیار جوۆری جیاوازی زیندەوهر بوونیان هەیه.^(۲)

دیاره هوێ جوۆراو جوۆربوونی زیندەوهران له پەرەسەندندا بریتیه له «بازدان»، هەر له بازدانەوێه هەبوونی جوۆرە جیاوازهکانی زیندەوهران بههوێ هەرهمهکیانه پەیدا بوو!

بازادانی (Mutation) بریتیه لهو گوێرانانە ی که له نێو شریتی (DNA) یدا پرووهدات بههوێ دروستبوونی هەلەو له کاتی کوێی کردنی زانیاریهکان، ئهویش له ئەنجامی کاریگهريه ژینگه ییهکانی وهکوو تیشکی (UV) و دووکهلی جگه ره، که به درێزایی ژیانمان گوێرانکاری له یهکیک له تفته نایترۆجینییهکانی شریتی (DNA) دروست ده بێت که بریتین له (A, C, G, T).^(۳)

به پێی لیکۆلینهوێهکان بیت له هەر ۱۰۰ ههزار پیتاندنێکی هێلکه و تۆودا، تهنه چوار دانه بازدانیان بهسهردا دێت، لهم چوار دانه یهش له سهدا ۹۹ ی

(1) - Julian Chela-Flores, Tobias Owen, François Raulin, First Steps in the Origin of Life in the Universe: Proceedings of the Sixth Trieste Conference on Chemical Evolution, له ۲۰۰۱ له Springer Science & Business Media بۆلاو کراوه تەو، لاپه ره: ۲۴۱

(2) - <https://www.wonderopolis.org/>. How many animals are there in the world

(3) - <https://www.yourgenome.org> What is a mutation?

زیانی هەیه و سەدا ۱ ئەگەری سوودی هەیه!

واتا لە نزیکەی ۲ بۆ ۳ ملیۆن پیتاندندا تەنھا یەک بازدانی بەسوود پروودەدات! کە ئەم رێژەیەش زۆر کەمە لە چاوە ئەم هەموو زیندەوهرەى بوونیان هەیه لەسەر پرووی زەویدا کە بە ملیۆنان جۆرن، لە کاتییدا تەنھا لە ماوەی ۳/۸ ملیار ساڵ پروویداوه، کە لە بازادانی پەرەسەندندا تەنھا لە ماوەی ۱۰ ملیۆن ساڵدا نزیکەی ۳۵ جۆری زیندەوهر دروستدەبن.

بەلەم بەپێی بازدانی هەرهەمەکی بووایه، ئەوا پێویستی بە دەیان ملیار ساڵ دەبوو تا ئەم هەموو جۆرە دروست بکات و بەلای کەم دەبوو تەمەنی ژيان (۸۰ - ۹۰) ملیار ساڵ بێت نەک ۳/۸ ملیار ساڵ، تاوهکوو بەرێککەوت ئەم جۆراوجۆرییە بەدیپیت.

ئاخر خۆ هەر بەپێی لێکدانەوهی داروینیزمەکان پەرەسەندنی ئەسپ بە تەنیا (۶۰) ملیۆن ساڵی ویستوو تە گەیشتوو بەم شێوەیە ئیستا هەیه.

پرسیار ئەوهیه ئەگەر تەنیا زیندەوهرێک ۶۰ ملیۆن ساڵی بووێت! ئەى باشە ملیۆنان جۆر چەندی دەوێت، چونکە هەموویان بە یەکەوه پەیدا نەبوون و ئەوانەى پێشتر ھۆکاری دروست بوونی ئەوانی دواى خۆیان لە پەرەسەندندا، واتا کۆی گشتی پەرەسەندنی نێو تێکرای زیندەوهران لە سەرەتادا بەھۆی کەمی زیندەوهرانەوه زۆر خاوە بوو و ئیستاش لە خێراترین کاتیایە بەھۆی زۆری ژمارەى زیندەوهران بەپێی خودی بیردۆزەگە.

لەو کاتە بچووکی زەوی لەبەردەستیداى بۆ ئەو هەموو جۆرە لە زیندەوهران و بەو بازدانە خواوەی لە کۆی رێژەى زیندەوهراندا هەبوو، ناکرێت بگەینە ئەوهی زیندەوهران بەو هەمەچشنییەیانەوه بەرھەمی بازدان!

سەیر لەوهدایە بیردۆزی پەرەسەندن کاتیک قسە دەکات کە زیندەوهران

هه‌موویان له‌ که‌شیکێ گونجاوی ژیا‌نیان‌دان و له‌گه‌ڵ ئه‌و ژینگه‌ی بۆی دیزاین‌کراون ده‌گونجێن، هه‌مووشیان له‌گه‌ڵ دیمه‌نه‌ گشتیه‌که‌ی زه‌وی و له‌گه‌ڵ م‌رو‌قفیش ده‌گونجێن، که‌ ئه‌مه‌ش پ‌رسیاریکی ناخۆشه‌ویسته‌ بۆ بیردۆزه‌که‌ و په‌نگه‌ مامه‌له‌ی پ‌یچه‌وانه‌ی په‌ره‌سه‌ندن ب‌سه‌لم‌ینت و ئه‌وه‌ نیشان ده‌دات که‌ گه‌ردوون و ژیا‌ن یه‌ک ده‌زگای هاوتان و هه‌موویان یه‌ک ئاراسته‌ی ه‌یز دیزاینی کردوون.

چه‌ندین زانا‌یا‌ن هه‌ول‌یا‌ن داوه‌ به‌ ه‌وی بازدا‌نی هه‌ره‌مه‌کی زینده‌وه‌ریکی پ‌ی‌گه‌شتوو دروست‌ب‌که‌ن تا ئیستا سه‌رکه‌وتوو نه‌بوون، سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ش زینده‌وه‌ری نات‌ه‌واو له‌ به‌به‌رد‌بووه‌کاندا بوونی نییه‌، که‌ پ‌ی‌مان ب‌ل‌یت: پ‌ی‌ژه‌یه‌کی زۆر بازدا‌نی هه‌ره‌مه‌کی روویداوه‌ که‌ په‌ره‌سه‌ندن به‌به‌رد‌بووه‌کان به‌ به‌ل‌گه‌ی به‌ه‌یزی خ‌وی ده‌زان‌یت.^(١)

(Werner Arber) «و‌یرنه‌ر ئاربه‌ر»، زانا‌ی جینات و با‌یۆلۆژی گه‌ردیی به‌ په‌گه‌ز سو‌یسه‌ری، که‌ خاوه‌نی خه‌لاتی نۆب‌له‌ ده‌ل‌یت: "تا ئیستا نه‌زان‌راوه‌ خانه‌ چ‌ون دروست‌بووه‌، چونکه‌ خانه‌ به‌ش به‌ش په‌ره‌ناس‌ین‌یت، به‌ل‌کوو پ‌ی‌ویسته‌ هه‌موو به‌شه‌کانی له‌ یه‌ک کاتدا بوونیان هه‌ب‌یت به‌ یه‌که‌وه‌ تا کاربکات، ب‌ۆیه‌ پ‌ی‌ویسته‌ دروست‌که‌ریکی هه‌ب‌یت که‌ هه‌موو به‌شه‌کانی خانه‌ی له‌گه‌ڵ یه‌ک‌تر و له‌ یه‌ک کاتدا دروست‌کرد‌ب‌یت"، ده‌شل‌یت: "جوانی و ناوازه‌یی ژیا‌ن و جیهان و ئالۆزی زینده‌وه‌ران وای کردووه‌ باوه‌رم به‌ دیزاینی زیره‌ک هه‌ب‌یت". ئه‌م زانا‌یه‌ توانیویه‌تی دیزاینی سیسته‌م‌یک له‌ زینده‌وه‌ر بدۆز‌یت‌ه‌وه‌ که‌ به‌رپ‌رسه‌ له‌ دروست‌کردنی جینی جیاواز.

ئینجا گه‌یشته‌ ئه‌و ئه‌نجامه‌ی که‌ ج‌وراوج‌ۆربوونی زینده‌وه‌ران له‌ پ‌ی‌گه‌ی دیزاینه‌وه‌ ده‌ب‌یت نه‌ک هه‌ره‌مه‌کی، کاتیک هه‌ستا به‌ تاقیک‌کردنه‌وه‌ی بازدا‌ن

(١) د. عمرو شریف په‌رتووک‌ی (خ‌وافه‌ الال‌حاد) - لاپه‌ره‌ ١٩٣

لەسەر مەش بۆ نەزىكەى ۸۰۰ نەو، تاوھكوو گۆرانكارى لە جىنەكاندا ئەنجام بدەن و بەمەش بازدانى تىدا پرووېدات و شوپنەوارى پەرەسەندنى تيا بدۆزنەو، لەم ماوھىدا ھەرگىز زىندەوھرىكى رېكيان دەست نەكەوت، بەلكوو ھەر ۸۰۰ نەو كە بە ناتەواوى دەرچوون (ھەندىكى بېبال و ھەندىكىش قاقى لە سەرى دەرچوو بوو!)، ئەمە دەریدەخات كە پەرەسەندنى ھەرەمەكى بېبنەمايە، بۆيە { Arber دەلەيت: "تاكە وەلامى ئەو پرسىارانەى لە بايۆلۆژىدا تووشمان دەبەت دەربارەى «دروستبوونى خانە» و «جۆراوجۆرى زىندەوھران» و «ئالۆزى ژيان» برىتيە لە بوونى خودايەك كە دىزايىنەريەتى.

(Richard lenski)، زانا و لىكۆلەرى پەرەسەندن لە زانكۆى (Michigan) ھەستا بە گەران بۆ شوپنەوارى پەرەسەندن لە بەكتريادا، بۆ ماوھى ۲۱ سال و توانى بگات بە ۴۰ ھەزار نەوھى بەكتريا (كە بەرانبەرە بە زیاتر لە ملیۆنىك سال لە تەمەنى مروڤايەتى)، لەم ماوھىدا سەرەراى دەستكەوتنى زانىارى زۆر دەربارەى پەرەسەندنى گەردى (Micro evolution) و لەم (۴۰ ھەزار) نەوھىدا ۷۵۳ بازدان پروویدا، ھەندىكى بەسوود بوون بۆ خوگونجاندنيان لەگەل ژینگە و بەشپىكى زيانبەخش بوو.

دەبەت ئەو بزانين كە (ئەمە تەنھا لە تاك خانەدا، لە فرەخانەدا ئەگەرى زيان زۆر زیاترە) و بازدانەكان كاریگەرييان لاوھى و سادەيە نەك بەھێز، تەنانت نيوھى بازدانەكانيش ھەر بىلایەن و نابنە ھۆى گۆرانكارى.^(۲)

لێرەدا ھىچ ئاماژەيەكمان دەست ناکەوێت بۆ پەرەسەندنى جۆر (Macro evolution) كە بازدانى گەورە پروویدايت و بېتە ھۆى پەيدا بوونى زىندەوھرى تازە، ئەمە دەيسەلمىنێت پەرەسەندنى جۆر (بازدانى گەورە) بە رېككەوت

(۱) زانكۆى (ميشيگان) و لىكۆلینەمەكانى (رېچارد لىنسكى):

MSU: SCIENTISTS WATCH EVOLUTION UNFOLD OVER 40,000 GENERATIONS

(2) - <http://www.cs.unc.edu/PopulationGeneticsMadeSimple>

ئەنجام نادرىت.

ھەر ھە زانايان لە لىكۆلىنە ۋە كان گەيشتنە ئەۋەى كە خۇگونجاندىنى زىندە ۋە رانىش لە ئەنجامى لەدەستدانى ھەندىك سىفەت و لەئىۋېردىيەتى نەك دروستكردنى سىفەتى تازە! ئەمەش پىمان دەلىت كە زىندە ۋە ر بەھۋى ھەلباردىنى سىروشتى و بازدان ئالۆزتر نابىت، بەلكو سادەتر دەبىتە ۋە، بۆيە ئەم ئالۆزبۈۋنەى زىندە ۋە ران پىۋىستى بە دىزايىنەرىك ھەيە نەك ھەرەمەكى.

بۆيە (George Wald) زاناي فسىۋلۆژى،^(۱) دەلىت: "ناكرىت بلىين سىروشت زىندە ۋە رانى دروستكردوۋە و زىندە ۋە ر خۇى بەدەيەنە ۋە، چۈنكە رىككەۋىتى گەردوۋن بەم شىۋەيە و گونجاۋبوۋنى بۆ ژيان ماناي ھەبوۋنى دىزايىنەىكى زىرەك دەدات، كە سىروشتى رىكخستوۋە بۆ دروستبوۋنى ژيان و دواتر بۆ زىندە ۋە ران و لە كۆتايىدا بۆ زىندە ۋە رىكى ئاقلى ۋەك مروڤ كە تواناي دۆزىنە ۋەى زانستى و داھىنانى ھەيە."

دواتر جۆرج دەلىت: "ئەگەر بلىين ژيان رىككەۋتە، ئەۋەئىمە قورستىن رىگامان ھەلباردوۋە، يان راستر بلىين، خۇمان دەخەلەتتىن و دەمانەۋىت بە زۆرەملى بابەتەكە لار بىكەنەۋە، ئەمەش لە ئەنجامى نىكۋلى كىردنى كۆپرانە كە رەنگە ئامانجىك لە پىشتىۋە بىت."

(Richard Dawkins)، فەيەسوۋفى گەرەى ناباۋەرى و زىمانحالى ناباۋەرى جىھانى و زاناي بايۋلۆژى دەربارەى ژيان دەلىت: "ئەگەر پەرەسەندىن بىگەرىنەنە ۋە بۆ سەرەتا خال، ئەۋا ھەر بەم شىۋەى ئىستاي لىدەتەۋە و ھەمان دىياردە روۋدەدات و مروڤىش دووبارە بەدەدەت، ئەمەش واتا ئەگەر بازدانىك ھەبىت بۆ گۆرىنى جۆرەكان ئەۋەلەخۇۋە و بەھەرەمەكى روۋنادات، بەلكو

(۱) (George Wald) بە رەگەز ئەمىرىكىيە و زاناي فسىۋلۆژىيەلە زانكۆى ھارفارد، كاردەكات لە بوارى فرمانى ئەندامەكان و خاۋەنى خەلاتى نۆبەلە لە لىكۆلىنە ۋە كانى شەبەكەى چاۋ.

به پيی ژينگه پرووده دات (واتا: پرووداوه کانی گهر دوون ههرمه کی نين، به لکوو ياسا سروشتيه کان به پيوه يان ده بن)."

ليږهډا پرسيار ئه وهيه چوڼ زينده وهر گورانکاری گونجاو تيايدا پروویدا به بی ئه وهی خووی درکی پی بکات و له توانايدا بیت؟ توانای خوگونجاندی له کووی په یدا کرد؟ ياسا سروشتيه کان له کوپوه هاتن؟ ده کریت ياسا هوښيار بیت يان به ریککهوت په یدا بوو بیت و ریکخستنیش ئه نجام بدات؟

ثایا داننان به باشتړين و به ټيزترين ديزايينه، کردنه وهی گړی سهرچاوهی دروستبوونی ژيان و گهر دوون نيه؟ زانست به و هه موو توانا ژيري و ماددی و گه شه جيهانيه یی له بهر ده ستيه تی ناتوانیت بو مان ليکبداته وه، بویه باوه به هيزی دهره کی راستترين تپروانينه که باوه پداران خاوه نداری ده که ن.^(۱)

سهرخه رانی گريمانه یی پهره سندن وای ده بينن که بوونی ئه ندای گونجاو و وردکار له جه ستهډا و هه ستانی به ئه نجامدانی کاره که یی به جوانترين و ریکوپيکتړين شيوه له بوونه وهره زيندووه کاندای به ره نجامی کرداره کانی خو گونجاندن و هه لېږاردنی سروشتيه، ههر بویه هيچ ژيري هک له وهډا نيه که به دواي ئامانچ يان مه به ست له پشت ئه م بنياتنه وه بگه رپين، يان بير له دروستکار (خودا) بکرپته وه.

له لايه کی دیکه وه، سهرخه رانی بيردووی دروستکردن پروايان وایه که دروستکه ر ههر ئه ندایيکی به مه به ست و ئامانچيکی ديار يکراو ههر به دانایي و زانایي و حه کیمی خووی دروستکردووه و له بهر ئه وهی که کارگه ئه ندایيه کانی وهک خانه و ئه ندایه ئالوزه کانی وهک چاو و ميشک و دل ... هتد، ریکخستنیشيکی نمونه ييان هه یه، ناکریت و ناگونجیت که ئه م ریکخراوانه گورابن له پیکهاته یه کی ناته واهو به شيوه یه ک که کاره کانی له سهر جوانترين و ته ووترين

(۱) پاکانه یی هه بوون - موحه ممد صالح، ل ۳۲۵

شیوه جێبه جێ بکات له ڕێگهی پەرەسەندنهوه و به بێ بوونی ڕێگهیهکی دیکه. ديسان هەر به پێی گریمانهی پەرەسەندن هیچ پێویستییهک به جیاکردنهوهی مڕۆف نییه له بوونهوه ره زیندوووهکانی دیکهیان ڕێژدار و گهوره تر بکریت له زیندهوه رانی دیکه و فەزلی بدرییت به سەر بوونهوه ره زیندوووهکانی دیکه دا، چونکه مڕۆف جیاوازییهکی ئهوتۆی نییه له گهڵ لقی مهیمونه کاندا. به واتایهکی دی مڕۆف هیچ نییه ته نیا ئازهلێک نه بێت که زیاتر زیرهک و هوشمه ندرته، به پێی ئهم دیدەش مڕۆفه کان دهتوانن شوین یاسا سهرهکییهکانی ئازهلان بکهون و ئهو کارانه ئه نجام بدن که ئهوان ئه نجامی دهدهن، بهم شیوهش مڕۆفه کان ورده ورده له بهرگی به ها پهوشتی و بالا و مڕۆقایهتییهکان دینه دهروه به رهو ئازهل بوون دهڕۆن.^(١)

زانایانی بواری پەرەسەندن دهلێن: "تاوه کوو ماوهی ٣ ملیار سال ته نها زیندهوه ری تاکخانه بوونی هه بوو و ئه ویش له ڕێگای دابه شبوونی خانه زیادی ده کرد (نا توخمه زۆربوون)، له م ماوه دوور و درێژدا زۆر به باشی زیندهوه ر توانی پارێزگاری له جینه کان (DNA) بکات و بیکشیه بمی نیت هوه.

به لام پرسیار ئه وهیه:

ئایا پەرەسەندن دهتوانی ت پیمان بلێت: بۆچی په گهزی ئیر و م سهری هه لدا! له کاتی کدا زیانی زۆر تره (وهک شه پرکردنی ئیره کان له سهر مێیه و تیکچوو نی جیناتی، که مبوونه وهی چانسی زۆربوون)، ئایا ئه مه به ڕیککهوت روویدا و هه له یهک بوو له پەرەسەندن ی زیندهوه ر؟! له کاتی کدا که:-

- دوو زیندهوه ر له هه مان کاتدا به ته وای ڕیککهوتن که ببن به ئیر و م و له گه ل یهک بگونجین؟! گریمان دانه یهک په ره ی سهند به هه ره مه کی و ئیرینه ی دروست کرد! ده کری ت مێینه کهش هه ر به هه ره مه کی په ره یسه ند بێت

(١) پاکانه ی هه بوون- موحه ممه د صالح، ل ٣٣٢

و پەرەسەندنە کەشی تەواو گونجاو بێت بۆ نێرینه کە؟!

- ئینجا چۆن بە ڕێککەوت لاشەیان بە جوۆرێک ڕێککەوت کە حەز بەیە کتری بکەن و هەستی یە کتر بجوولێن؟! چۆن ئەو هەستە ڕەگەزی و ئارەزوو بازییانە دروست بوون بۆ هەردوو لا کە پالیاڵ پتووە بنیت تا زۆربوون ڕووبدات؟!

- چۆن تۆوی نێرینه ئەنزیمی تایبەت بە کونکردنی دیواری خانەیی هێلکەیی مێیینەیی دەستکەوت هەر بە ڕێککەوت و هەر بە سوودفە و بازداڵی هەرەمەکی، لە کاتێکدا نێرینه نازانیت چی دەگوزەرێت لە ناخی مێیەدا؟!

- چۆن کۆمۆسۆمەکان لە هەردوو زیندەوێردا ڕێککەوتن لە یەک کاتدا بە هەمان ژمارە کە لە گەڵ یە کتردا بگونجێن و بەمەش پیتێن ڕووبدات؟!

ئایا ئەمانە ڕێککەوتن و بازداڵێکی هەرەمەکی و سەرکەوتوو بوو یان بریتییه لە دیزاینێکی ڕوون، کە دیزاینەر وێنەی هەردوو ڕەگەزی کیشاوێ و خستووینەتە سەر سیستەم؟!

ئاخر دروستبوونی نێرە و مێیە لە سەرچەم زیندەوێراندا بە پەرەسەندن وەڵام نادریتەو، من پێم وایە ئەمە نەک کەلێنە، بە لکۆو شەبەقە و خزاوێتە دیواری تەندراوی پەرەسەندن، چونکە سەرچەم زیندەوێران بۆ پارێزگاریکردن لە مانەوێیان بوونە جووت و هەردوو کیشیان لە گەڵ یە کتریدا دەگونجێن، ئەوێ گریمان رازیبووین بە هەنگاوێکانی پەرەسەندن بۆ گەورەبوونی خانەییەک تا دەگاتە زیندەوێرێک، بەلام چۆن و لە کوێ زیندەوێرێکی دیکەیی هەمان توخم و ڕەگەز جیاوازان (نێر و مێی یەک زیندەوێر) دەست بکەوێت تا پارێزگاری لە بەردەوامبوون و مانەوێ وەچە بکات؟!

بەلام بە پێی بیردۆزی دروستکردن، خودای دروستکار مەرووفی بە شیوەیەکی جیاواز بە دیهێناوێ و ناوازی لە زیندەوێرانی دی بۆ ئەوێ کە دروستکەرەکی بناسێت و باوێری پێی بەیانی و پاشانی بپەرستێت، لەم پێناوێشدا خودای

بالادەست چەندىن بەخشى وەك ژىرى و دل و رۆح و چەندان بەخشى دى
پى بەخشيون كە توانا هەستى و زانستىيەكانى باشتەر كردوو.

لێرەشەو مەرقەكان هەست بە سىستەمىكى بالا و دەستگرتن پێو
دەكەن، ئەم پێويستىيەش سىروشتى بەرهەمهاتوو لە دروستكردنەو
سەپاندوويەتى بەسەرياندا، بۆ ئەوێ كە مەرقەكان تێر بخۆن لە هەستكردن بە
باوەر و پەيوەستبوون هەبێت لە دل و دەروون و هەستياندا -بۆ ئەم مەبەستەش
پەرتووکی بىنراوى خودا (گەردوون) و پەرتووکی خويندراوى خودا (قورئانى پيرۆز)
باشترين سەرچاوەيە - لەسەريان پێويستە كە يان سەرنج لە گەردوون بدەن
وەك ئەوێ كە «كارىكى هونەرى و بەرهەمىكى خودايىيە»، نەك بەرهەنجامىكى
سىروشتى چانس و بەختى باش.

سەرەپاى ئەوێ كە پەرەسەندن بەو رەگەزنامەيەو پيشكەشكرا كە
ياسايەكى جىگيرى زانستىيە لە زۆرىك لە ولاتەكاندا تاوەكوو پەنجاكانى سەدەى
بىستەم، بەلام لەم ساتەدا گفتوگۆكان لە نێوان سەرخەرانى پەرەسەندن
و دروستكردندا گەرم بوون، ئەمەش دواى ئەوێ دەرکەوت هەندىك لە
بەبەردبووكان كە سەرخەرانى پەرەسەندن پيشكەشيان كردبوو ساخته و لاواز
بوون.

لە بارودۆخى كە ئاسان نەبوو تەعبير لە هەر بىرۆكەيەك بکړیت كە دژى
پەرەسەندن بێت - «واتسۆن» و «كرىك» لە سالى (۱۹۵۳) پيشكەتەى گەردى
(DNA) يان ئاشكراكرد كە پيشكەتەيەكى ئالۆزى بناغەدارە و بە هىچ شىوێهەك
پشت نابهستىت بە پرودانى سوودفە لە خانەكاندا، پاشان لە هەر بوونەوهرىكى
زىندوو ئەم پيشكەتە نموونەيە بە شىوێهەكى خيرا و فراوان لە جيهاندا ناسرا.

بۆيە بىرۆكە و وتەكانى كۆمەلەى دروستكردن و ئەوانەى باوەرپان وايە كە
خودا ئەو گونجاويەى دروست كردوو بە تەواوى گونجاو و يەكەدەگرێتەو لە گەل

ئەو راستیانەى كە زانستى سەردەم پىي گەشتوو و لەگەڵ ئەو بارودۆخە و واقعەى كە زىندەوهرانىش تىيدا دەژين.

هەر دۆزىنەوہیەكى نوێ، لایەنێك لە لایەنە موعجیزاویيەكانى ئەم ژيان و گەردوونە ئالۆزە دەردەخات و لەگەڵ چەسپاوى ئەم راستیانەدا دەگونجیت كە باوەر لەسەرى بونیات دەنریت و بە هیچ شیوہیەك سوودفە ناتوانیت بۆمان شی بكاتەوہ.

پەرەسەندن لە مێژوودا گفتوگۆیەكى زۆرى بەدواى خۆیدا هینا و لە نێوئەندە رۆژئاوایی و رۆژەلاتییەکانیشدا، دواتر دەستكرا بە لێكۆڵینەوہ لە پەرەسەندن وەك ئەوہى كە فەلسەفەىەكى بايۆلۆژى بێت، لە بەرانبەرىشدا لە چەند ولاتىك چەندین بیروبۆچوون بۆ سیستەمى خویندى قوتابخانەكان و پەرتوووەكانى خویندن زیادكرا دەربارەى بیردۆزى دروستكردن، وەك توركيا لە سالى (۱۹۸۰)دا.

بەلام ئەم سیستەمە بابەتیە بوو هۆى بىزارکردنى سەرخەرانى پەرەسەندن، هەر بۆیە كەوتنە هەول بۆئەوہى كە بىرۆكەكە جیابكەنەوہ و دايبېرن لە مەبەستە راستەقىنەكەى لە رێگەى رەخنەگرتن لە خویندى بىرۆكەى راستى دروستكردن، وەك گومان بردنیاں بۆئەوہى كە ئایین پێچەوانە و دژ بەیەكە لەگەڵ بنەما گشتییەكاندا، بەخیرایى مۆركى سیاسىیاں بۆ بابەتەكە زیادكرد وەك ئەوہى كە ئەمە كێشمەكێشمىك بێت لەنێوان پێشكەوتن و دواكەوتندا و بە شیوہیەك لە شیوہكان پردیكى پەيوەندیان دروستكرد لەنێوان باوەرەهینان بە دروستكردن و دواكەوتوویدا.

بەلام ئیمە بەرەو داهاووویەك هەنگاو دەنن كە تا رادەیهك رادەربېرن تىيدا بۆ ئەم پرسە بە ئازادى كاریكى قبوولكراو و من بروام وایە كە گفتوگۆى هیمناو و یەكتر قبوولكردن و گفتوگۆى بێدەمارگیری كە ریز لە ئایین و زانست بگیری ت بىرۆكەىەكى گونجاو و كۆكى لى بەرھەم بێت و لە كۆتاییدا دل و میشك

و هەست و ویستەکان لە نێو تاک و کۆمەلگەکاندا پێی رازی بن.^(١)

لە ئەگەری راستبوونی پەرەسەندا بەو جۆرەى داروینیستەکان لێی دەدوین و باسی دەکەن، چەند گرفتیکى گەورە دروست دەبێت، لەوانە:

١- مەرۆف هیچ جیاوازییەکی جەوهەری نامینیت لەگەڵ بوونەوهەرەکانی دیکەدا، سروشت نالیت: ئەمە مەرۆفە و ئەو کرمە یان قایرۆسە، یان چەقەلە. ئەو جیاوازیانە ناکات، یان نازانیت تا بیکات، هەموومان وەک یەک واین، کەسمان پیرۆزتر نین لەوى دى، بەلکۆ هەموومان لە یەک ئاستین.

لەم روانگەیهوه دۆکینز گوتەنى: ژيانى من و ژيانى تۆ نه زیاتره نه کهمتر له ژيانى چۆلەکیهک که لێره و لهوێ دەفری، وەک چۆن ژيانمان جیاوازییى نییه لەگەڵ ژيانى ئەو بەکتریاى که له کاتى دەستشۆردنماندا دەیکوژین، ژيانمان جیاوازییى نییه لەگەڵ قایرۆسى ئایدز که زهوى وێران کردووه.

٢- مێشکی مەرۆف تەنها بۆ مانەوه و پەرەسەندن گەشەى کردووه، نەک گەران بەدواى راستیدا، ئەمەش تۆماس نەیگل هەستى پێکرد، هەرچەند نەیگل بیاوهرپیشه، بەلام دەلیت: "ئەگەر باوهرمانکرد تواناکانمان له دروستکردنى باوهر دروستەکان، هیزیک بێت له ئەنجامى هەلبژاردنى سروشتیهوه هاتبێتە دى، ئەوا پرووبەرۆوى گومانیکى توند دەبینەوه بەرانبەر ئەم باوهرانه". نەیگل بەروونی ئەوه دەخاتەرۆو که توانا ئەقلىیهکانمان ئەگەر له ئەنجامى هەلبژاردنى سروشتیهوه هاتبێتە دى، ئەوه ناتوانین پشت بەو توانایانەمان ببەستین و دەکەونه ژێر گومانەوه.

گومانەکهى نەیگل له شوێنى خۆیدا، چونکه بەپێى ئەوه بێت، ئەقلمان بۆ مانەوه گەشەى کردووه. لەو بارەیهوه «فرانسىس کریک» دەلیت: "دەماغى پەرەسەندوویمان له کۆتاییدا له ژێر پهستانى دۆزینەوهى حەقیقەتدا پەرەى

(١) سەرابستانی بیردۆزى پەرەسەندن له روانگەى چەرخى کامبەرى به بەردیووهکانهوه، کۆسار رهئوف مهعروف (٧٧-٨٥).

نەسەندوو، بەلکۆو پەرهی سەندوو هەتا رۆژەیهک زیرەکیمان هەبێت کە بەس بێت بۆ مانەوه لە ژياندا.

«رۆنالد گيیر» دەلێت: «پەرسەندنی مەلەکی زیهن لە مرۆڤدا بۆ ئەوهیه مرۆڤ ڕووبەرۆوی پێداویستییهکانی ئیستای بێتەوه، بۆ ئەوهی لە ژياندا بمیشتەوه، نەک بۆ ئەوهی هەستێت بە دەرخیستی راستیه گشتیهکان لە گەردووندا». هەم «کریک» و هەم «رۆنالد گيیر» هەردووکیان بەروونی ئەوهمان پێ دەلێن کە ئەقڵی ئیمە یاخود دەماغمان تەنها بۆ یەک مەبەست پەرهی سەندوو، ئەویش مانەوهیه لە ژيان. پرسی حەقیقەت پرسیکی گەرم نییه بە لای سەرشتەوه، بەلکۆو لە بنەرەتەوه هەر پرس نییه. «چۆن گرای» جەخت لەوه دەکاتەوه کە کاتیک پیمان وایە ئازادین و لە رۆژێکی زانستەوه کەشفی حەقیقەت دەکەین، بەلام ئەگەر تیۆری داروین لە هەلبژاردنی سەرشتی راست بێت، ئەوه ئەوهی کە ئیمە ئازادیی ویستمان هەیه و کەشفی حەقیقەت دەکەین ئەستەم دەبێت، دەماگی مرۆڤ لە خزمەتی سەرکەوتنی پەرسەندنیدا یە نەک حەقیقەت.

۳- شتیک بوونی نامینیت بە ناوی ئازادیی ویستەوه و مرۆڤ لە رۆبۆتیک زیاتر نییه. بیاوهی دیار «ئەلیکساندەر رۆزینییرگ» ئەو بۆچوونە پشتراست دەکاتەوه کە پێی وایە ئەقڵ هیچ نییه دەماغ نەبێت، کە ئازادیی ویستمان لێوەردەگرێتەوه و هەر ئامانج و دیزاینێکی رۆبۆتیک لە رەفتار و ژيانمان رەتەدەکاتەوه.

«سام هاریس» ییش لە پەرتووگۆچکەیهک بە ناوی «ئازادیی ویست» دواى ئەوهی ئەوه دەخاتەرۆو کە ویستەکانمان شوێنەواری ماددەن و ناتوانین بەهۆشیارییهوه کۆنترۆڵی بکەین، دلخۆشە بەم دۆزینەوهیهی و بانگەشەى ئەوهش دەکات کە پێویستە خۆمان رزگار بکەین لە وهەمی ئازادیی ویست. ئەم روانینه بەو هۆیهوه دروست بووه کە مرۆڤ لە روانگەیهکی ماددی، روتەوه دەبینن، پێیان وایە ئیمە دەرئەنجامی چەند کارلێکی کیمیایین،

پەفتارەکانیشمان بە هەمان شێوە. «ئیدوارد سلینگرلاند» دەلێت: "ماددییەتی داروینی لە پرووی لۆژیکییەوه دەمانگەیهێت بەو ئەنجامەى کە مەرۆف کەسانىكى ئالىين (رۆبۆتیین)، هەروەها هەستکردنمان بە نەفس یان وەعى یان ئەوەى خواهنی ویستی ئازادین تەنها وەهمە، بەلام دانى پێدادهنیم وەهمیکە کە ناتوانین دووری بخەینەوه، هیچ کەس ناتوانیت بجوولیتەوه ئیلا دەبێت وا پەفتار بکات کە ئازادە". «ستفن ھۆکینگیش» هەمان رای هەیه.

۴- شتیک بە ناوی پەوشتەوه بوونی نامۆیت و هەرچی دەکەیت و کراو پێگەپێدراو و ئاسایین، ئەگەر پەرسەندن بەو جۆرەى بیاوهرەکان دەرخەنەرۆو راست بێت و خودا نەبێت، هەرچی خراپە و شەر هەیه پەرسەندن لێی بەرپرسە. «دۆکینز» دەلێت: "جینەکانمان گرنگى نادەن بە ئازار و موغاناتەکان، چونکە جینەکان گرنگى نادەن بە هیچ شتیک، واتای ئازار واتای خۆگونجاندنى بایۆلۆژییە، وەک جیهازىكى ئاگادارکەرۆه و پالەنر بۆ زیادکردنى مانەوه و زیادکردنى نەوهخستەنەوه. "دیسان «دۆکینز» دەلێت: "شتە خراپەکان پروودەدەن، چونکە شتەکان پروودەدەن، جیاوازی نییە خراپى یان باشن لە پروانگەى ئیمەوه، هەروەها کاریگەرى دانانیت لەسەر ئەگەرى پروودانیا، هەندىک خەلک پێیان قورسە ئەمە قبوول بکەن، ئەوه بە باشتر دەزانن باوهر بەوه بکەن کە سزایە بۆ هەلەکانیان، یان پاداشتە بۆ باشییهکانیان، بەلام بۆ بەدبەختى گەردوون جیاوازی ناکات لەنێوان خەلکیدا."

«مایکل روس» و «ویلسون» نایشانەوه و پێیان وایە پەوشت تەنها وەهمیکە لە لایەن جینەکەنمانەوه، هەتا هەندىکمان یارمەتى هەندىکى دیکەمان بەدەین، لە کۆتاییدا پەوشتى بەرز ھۆکاریکە بۆ بەدیھینانى سوودە کەسییەکان.

۵- ئەگەر پەرسەندن راست بێت ئەوا باسکردن لە خۆشەویستى و عەشق و سۆز و ... هتد، دەبێتە گالتهجاری، «جیروم ھول» دەلێت: "ئەگەر مەرۆف بەرپرس نەبێت لە پرووی پەوشتییهوه لە کردەوهکانیان، ئەوا دادپەرۆرى تەنها خەیاڵیکە، ئەگەر لای مەرۆف ئازادى ویست بوونی نەبێت، ئەوه ناتوانین

ھەست بە پىناسى خۇمان بکەين و دەروونبەرز بين، لەبەرئەوھى ھەموو شتیک لە لایەن ئالىيەتتىكى ناھۆشیارەوھ ئەنجام دەدریت". لەسەر ئەم وتەيە نانسى بىرسى ئاماژە بەوھ دەکات کە ئەگەر ئازادىي ويست وەھم بىت، ئەوھرپىز و ژىرى مروۆف دەکەوئتە ژىر پرسىارەوھ، ئەوکات توانا جياوازەکانى مروۆف دەکەونە ژىر پرسىارەوھ، وەک داھىيان و توانا لە چارەسەرى کيشەکان و خۆشەويستى و پەيوەندىيەکان^(۱). لەو بارەيەوھ «روندى بروکس» دەلئیت: "مروۆف کيسىكى گەورەي پىستە، پرپۆتەوھ بە گەردى زىندوو، کە بەپىي ياسا فيزيایى و کيميايىيەکان کارلئیک دەکەن." لە شوئىيىكى تر دەلئیت: "دەگونجئیت خۆم ناچار بکەم وەک رپۆت سەيرى مندالەکانم بکەم، بەلام لە راستيدا واما مامەلەيان لەگەل ناکەم خۆشەويستيم بۆيان بيمەرجه، ئەوھ زۆر لەوھ دوورترە بە لئیکدانەوھيەكى مەنتقى پىي بگەين."^(۲)

ھەلکۆلراوھەکان (بەبەردبووھەکان)

پرۆفيسۆر دکتۆر «دوان تى گيش» (Prof. Dr. Duane T. Gish) لە باسى پەرەسەندنى ببپرپرەکان بۆ برپرەدارەکان دەلئیت: "ئايا بەلگە ھەيە لەسەر ئەم وتەيە لە تۆمارى ھەلکۆلراوھەکاندا؟"

کەواتا تۆمارى ھەلکۆلراوھەکان (بەبەردبووھەکان) سەنگى مەحەکە بۆ ھەموو وتەکان دەربارەي زىندەوھەران و ميژووى زىندەوھەران، ھەر ئەويشە دەبئت برپار بدات کە ئيمە چۆن دروستبووين، ھەر وەکوو داروينيش ھەمان باوھرى ھەيە و راستى و دروستى گریمانەکەشى ھەر بۆ تۆمارى ھەلکۆلراوھەکان بەجئەشتووھ". کەواتا تۆمارى ھەلکۆلراوھەکان بەم شيوەيە گرنگ بئت، شايەنى ئەوھيە کە پەنجەيەک بخەينە سەرى و ھەندىک لە بارەيەوھە بزانين.

(۱) (مروۆفە ئالىيەکان عاشق نابن). (بحث عن الحقيقة، ص ۱۴۵).

(۲) مروۆفە بئويستەکان بەشى پئنجەم. ئافار قەرەداغى.

هەلکۆلراو (بەبەردبوو) چىيە؟

هەلکۆلراو بە پىناسەيەكى گشتى، پاشماوەى پارىزراوى بوونەوهرانىكى زىندوو، كە پيش ماوەيەكى زۆر ژيان و بەهۆى هۆكارە سروشتيەكانەو هەيشتون بە ئيمە. هەروەها هەلکۆلراوەكان بریتين لە گەيشتنى بەشيك لە بوونەوهرە زىندوو كە يان پاشماوەى ژيانى (كە بە پاشماوەى هەلکۆلراو ناودەبريێت) بە رۆژگارى ئەمرومان.

هەلکۆلراوەكان گۆرانى زىندەوهرە مردووكان يان پرووەكەكانن بۆ بەشيك لە تويكلى زەوى بەبى تيكچوون.

لە رۆژگارى ئەمروماندا هەزاران هەلکۆلراو هەن كە هەموويان ئاماژە بۆ ئەو دەكەن كە زىندەوهران بە شيوەيەكى لەناكو و لەسەر تەواوترين و ئالۆزترين شيوە دروستبوونە.

تەنيا تۆمارى هەلکۆلراوەكان بەسە بۆ پووجەلکردنەوہى بانگەواز و پروپاگەندەى گريمانەى پەرەسەندن، كە پيى وايە گيانەوهرە وشكاويەكان لە ماسيەكانەو هە پەرەيان سەندوو، لەمانيشەو خەشۆكەكان، لەمانيشەو بەلندەكان، چونكە تاوەكوو ئىستا هيج هەلکۆلراويك نەدۆزراوەتەو كە راستى ئەم پروپاگەندە بەسەلمينيێت (زىندەوهرى نيوەندى).

هەلکۆلراوەكان لە سەردەمى يونانى كۆنەو هە جىگای بايەخى ليكۆلەرەوكان بوو، بەلام تايبەتمەندبوون (اختصاص) لە زانستى هەلکۆلينا لە دواى نيوەى دووهمى سەدەى خەفدەو پەيدا بوو.

دروستبوونى هەلکۆلراو

هەلکۆلراوەكان بە مانەوہى بەشە رەقەكانى جەستەى زىندەوهرەكە دروستدەبن وەك ئيسك و ددان و بەرگى دەرەوہيان و نينۆك لەدواى مردنيان،

يان بەھۆى كارلىكە كىمىيى و فىزىيىيەكانەو بەشىكى لى دەمىنىتەو. هەلكۆلراوكان وا دەناسرىن كە وىنەيەكى زىندەوەرەكەيە و دەلالەت لە زىندەوەرەكە دەكات. بەلام هەلكۆلراو تەنيا بە بەبەردبوون (واتا: بوون بە بەشىك لە توپكىلى زەويىيەكە و ئەو خاكەى كە تىيدايە) دروست نابىت، بەلكوو چەند جۆرىكى دىكەى هەلكۆلراومان هەيەكە گەيشتوون بە رۆزگارى ئەمرومان بەبى ئەوئەى هىچ گۆرانىك لە پىكهاى جەستەياندا پروودات (واتا: دەقاودەق وەكوو خۆيان ماونەتەو)، وەك ماموئى بەستوو (جۆرە فيلىكى لەنيوچوو) لەنيو پارچەيەك لە سەھۆلدا ماوتەو. هەندىك جۆرى خشۆك و حەشەراتەكان كە لە ماددەى پاتىنىج (كەتيرە)دا پارىزاون.

جۆرەكانى هەلكۆلراو چىن؟

لە سەدەى هەژدەدا، هەلكۆلراوكان دابەشكرابوون بەسەر دوو كۆمەلەى سەرەكىدا كە ئەوانىش ئازەل و پروەك بوون، بەلام بەھۆى گەشەكردى زانستى هەلكۆلنەو لە سالى (۱۹۶۳)دا هەلكۆلراوكان كران بە پىنج كۆمەلە:

۱- هەلكۆلراوكانى جىهانى ئازەلان (Animalia)

كۆنترىن نمونەيان بۆ پىش ۶۰۰ مىليۇن سال دەگەرپتەو.

۲- هەلكۆلراوكانى جىهانى پروەك (Plantae)

كۆنترىن نمونەيان بۆ بەر لە ۵۰۰ مىليۇن سال دەگەرپتەو.

۳- هەلكۆلراوكانى جىهانى بەكتريا بىناوكەكان (Monera)

كۆنترىن نمونەيان بۆ بەر لە ۳،۹ مىليار سال دەگەرپتەو.

۴- هەلكۆلراوكانى جىهانى بوونەوەرە تاك خانەكان (Protocticta)

كۆنترىن نمونەيان بۆ بەر لە ۱،۷ مىليار سال دەگەرپتەو.

۵- ھەلکۆلراوھەکانى جىھانى بوونەوھەرە فرە خانەکان

کۆنترىن نموونەيان بۆ بەر لە ۵۵۰ مىليۇن سال دەگەریتەوھ.

سەردەمە جیۆلۆجیەکان کامانەن؟

سەردەمە جیۆلۆجیە جۆراوجۆرەکان بە کورتى ئەمانەن:

۱- چەرخى پېش کامبەرى (۴,۶ مىليار - ۵۴۶ مىليۇن سال)

۲- چەرخى فانیرۆزۆیکى (Phanerozoic Eon) لە ۵۴۶ مىليۇن سال تاوھکوو رۆژگارى ئەمرومان، ئەمیش دابەش دەبیت بۆ سى بەش:

أ- ماوھ کۆنەکان Paleozoic Era (۲۵۱ - ۵۴۳ مىليۇن سال)

سەردەمى کامبەرى (۵۴۳ - ۴۹۰ مىليۇن سال)

سەردەمى ئاردەفیشى (۴۹۰ - ۴۳۳ مىليۇن سال)

سەردەمى سیلورى (۴۳۳ - ۴۱۷ مىليۇن سال)

سەردەمى دیفونى (۴۱۷ - ۳۵۴ مىليۇن سال)

سەردەمى کاربۆنى (۳۵۴ - ۲۹۰ مىليۇن سال)

سەردەمى بەرمى (۲۹۰ - ۲۸۴ مىليۇن سال)

ب- ماوھ ناوھەندەکان Mesozoic Era (۶۵ - ۲۸۴ مىليۇن سال):

سەردەمى تریاسى (۲۴۸ - ۲۰۶ مىليۇن سال)

سەردەمى جۆراسى (۲۰۶ - ۱۴۴ مىليۇن سال)

سەردەمى تەباشیری (۱۴۴ - ۶۵ مىليۇن سال)

ج- ماوهى سەردەم Cenozoic Era (لە ٦٥ ملیۆن سالاوه تاوه کوو پۆژگارى ئەمڕۆمان)

هەلکۆلراوه کان بەزۆرى لە کویدا هەن؟

هەلکۆلراوه کان لە سەرتاسەرى جیهاندا بوونیان هەیه. هەندیک جۆرى بەرد هەیه که هەلکۆلراوى تیدا نادۆزریتهوه له بهرانبهريشدا هەندیک جۆرى بەرد هەیه که هەلکۆلراوى یان بهبەردبووى زۆرى تیدایه. هەر بۆیه زاناكان بهردهکان به سەر سى کۆمهلهدا دابهش دهکهن:

بەردە گرکانییه کان Igneous

بەردە نیشته‌نییه کان Sedimentary

بەردە گۆراوه کان Metamorphic

به زۆرى له بهردهکانى پۆلێنى يه‌که‌مدا هەلکۆلراو نادۆزریتهوه.

سه‌بارهت به به‌شى دووه‌ميش به که‌مى هەلکۆلراوى تیدایه، ئەگه‌ريش تیدا بدۆزریتهوه ده‌بينيت که تیکچووه و که‌موکوپى زۆره.

له به‌شى سێيه‌مى به‌رده‌کاندا، زۆربه‌ى هەلکۆلراوه‌کان ده‌دۆزریتهوه (که ئەميش تیکه‌له‌یه‌که له به‌رده گرکانى و نیشته‌نییه‌کان) و گۆرانکارى تیداندا روويداوه به‌هۆى ئەو په‌ستان و په‌له‌گه‌رمییه به‌رزى که له چینه‌کانى ژیره‌وه‌ى زه‌ویدا هەیه.

ئەو شتانه چين که هەلکۆلراوه‌کان ده‌ريانخستوه؟

هەلکۆلراوه‌کانى ئەمڕۆ دوو شتمان پى ده‌لێن که هەردووکیان پێچه‌وانه‌ى په‌ره‌سه‌ندنه:

یەكەم: چەسپاوی و نەگۆران: هەڵكۆلراوهكان پیمان دەلێن كە هەموو زیندەوهران لە ساتی دروستبوونیانەوه لەسەر تەواوترین و ئالۆزترین شیوە هاتوونەتە بوون و هیچ جیاوازیان نییه لەگەڵ زیندەوهرانی ئەمڕۆماندا. بەم پێشەش زیندەوهران پەرەیان نەسەندوو، كەواتە ئەم خالە گریمانەى پەرەسەندنى هەلۆه‌شاندهوه.

دووهم: پەیدابوونی لەناكاو: هیچ جوړیكى زیندەوهر نییه كە بە پله‌بەندى (تدریجی) لە زیندەوهریكى دیکه‌وه پەره‌ى سەندبێت، بەلكوو لەسەر شیوەیه‌كى تەواو لە ساتێكدا هاتوو‌تە بوون كە ئەمەش دیسان هەلۆه‌شینەرەوه‌ى پەرەسەندنە لە پەرەگەوه.

بە وتەى سەرخەرى پەرەسەندن، «نایلس ئلدردج» (Niles Eldredge) كۆتایی بەم بەشە دێنین كاتیك دان بەوه‌دا دەنێت كە هیچ تەفسیریکیان نییه بۆ هەڵكۆلراوه‌ زیندووه‌كان، ئەمەش یەكێكە لە نهێنى گەلیك كە گریمانەى پەرەسەندن توانای تەفسیرکردنى نییه، هەر وه‌كوو دەلێت: "وا دیاره كە هیچ جیاوازییه‌ك نییه لەنێوان ئەو بوونه‌وهره‌ زیندووانه‌ى كە لە رۆژگارى ئەمڕۆماندا دەژین لەگەڵ باپیره‌ بە بەردبووه‌كانیاندا كە لە سەردەمیكى جیۆلۆجى زۆر دوور لەماندا ژیاون. هەر‌وه‌ها هەلكۆلراوه‌ زیندووه‌كان بەلگه‌یه‌كى به‌هێز و بەناوبانگن لەسەر جیگیرى پەیدابوون (واتا: دروستکردن) و ئیمه‌ دەبێت نهێنى هەلكۆلراوه‌ زیندووه‌كان ئاشكرا بكه‌ین.^(١)

پەرەسەندن و دروستکردن هەر یەكەیان لەسەر چى بەندن و جیاوازی
نێوانیان چیه‌؟

كاتیك كە بەراود ده‌كه‌ین لەنێوان لایه‌نه‌ ئەرپنى و نەرپنییه‌كان لە بابەتى

(١) سەرابستانی بیردۆزى پەرەسەندن لە روانگەى چەرخى كامبەرى بە‌به‌ردبووه‌كانه‌وه، كۆسار رەئوف مەعروف (١٣٠٠-١٣١٧).

باوەرھێنان بە گریمانەى پەرەسەندن و باوەرھێنان بە گریمانەى دروستکردن، دەبینین و یەكسەر ھەست بەو دەكەین كە باوەرھێنان بە پەرەسەندن چەندە وێرانكەر و مەترسیدار و كوشندەى بۆ سروشت و ژيانى كۆمەلایەتى، ئەمەش بەروونی لەم خالانەدا دەردەكەوێت:

ھۆكارى گۆران كە گریمانەى پەرەسەندن پىشتى پى دەبەستێت تەنیا رێكەوت (سوودفە) و كارلێكە كیمیاییە ھەرەمەكى و بازدانە كۆیرانەكانە.

بەلام گریمانەى دروستکردن پى وایە كە ھىچ رووداویك لە سروشتدا بەرێكەوت و بەبى بەرنامەپێژى پێشوخەت روونادات.

بەپى گریمانەى پەرەسەندن، رووداوەكان و پرسە بايۆلۆژیەكان لە ئەنجامى پەيوەندنى (ھۆكار و بەرەنجام)ى ماددى بەیەكەو پەیدادەبن.

بەپێچەوانەو، بەپى بێردۆزى دروستکردن، ناكړیت نكوولى لە بوونی ھۆكار بكړیت، بەلام لە راستیدا وێنەدانەو و رەنگدانەو وىستى خوداییە، پاشان پێویستە وا لە ھۆكارەكان بگەین و خوێندنەو وى بۆ بكەین كە بەشێكن لە ھەول و كۆششە كۆلنەدەرەكانمان بۆ تێگەشتن لە ھۆكارى سەرەكى پشت دیاردە سروشتییەكان.

بەپى گریمانەى پەرەسەندن، ھەلبژاردنى سروشتى بریتىیە لە كێشمەكێشى بەھێز كە مانەو بە ھێزەكانە و مردنیش بەشى لاوازەكانە، بەلام راستىیە رۆحییەكان، وەك: سۆز و بەزەبى و خۆشەویستى و پشت بەستن و لەخۆبوردن و قوربانیدان لەپێناو یەكدییدا ھىچ پێگە و ئەرزشێكى نییە. ھەرەھا لەبرى ئەو وى بىر لە سىفەتى یارمەتى و خۆبەختکردن و گیانفیداكردن بكړیتەو، پێویستە تەنیا بىر لە خۆمان بكەینەو و لە خەمى خۆماندا بین نەك كەسانى دیکە. پاشان بىرۆكەى «ھىچ كێشەى من نییە ئەگەر كەسانى دیکە لە برسا بمرن، مادام سكى خۆم تێرە»، بىرۆكەبەكى قبوولكراو و لۆژىكیە لە كاتى

باوەرپهێنان به گریمانه‌ی پهره‌سه‌ندن.

به‌لام به‌پێی بیردۆزی دروستکردن، هه‌لبێاردنی سروشتی ته‌نیا کیشمه‌کیشیک و پیشبرکتیه‌ک نییه له‌پیناو مانه‌وه‌دا که خۆشه‌ویستی، سۆز و به‌زه‌یی، هاوکاری، له‌خۆبوردن و خۆبه‌ختکردن په‌تبه‌کاته‌وه، سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی که پیشبرکتی له‌پیناو مانه‌وه‌دا راسته و شتیکی روون و ئاشکرایه، به‌لام له به‌رانبه‌ریشدا دیارده‌ی یارمه‌تی و پاراستنی یه‌کدی و به‌زه‌یی -که به‌هۆی به‌زه‌یی خوداوه‌یه- و گیانفیدایی و خۆبه‌ختکردن شتگه‌لیکن که ئهم کیشمه‌کیشه‌ی لی بێهه‌ری نییه، ئه‌مانه‌ش سه‌د له سه‌د دژی هه‌لبێاردنی سروشتی گریمانه‌ی پهره‌سه‌ندن، هه‌موو رووداوێک مه‌به‌ست و ئامانجی خۆی هه‌یه که ئیمه هه‌مووی نازانین، بۆ نمونه: بۆ پارێزگاریکردن له هاوسه‌نگی سیسته‌می ژینگه‌یی ئاژه‌له لاواز و نه‌خۆشه‌کان و ده‌رده‌داره‌کان ده‌بنه‌ خۆراک بۆ ئاژه‌له به‌هێزه‌کان، به‌م شیوه‌یه‌ رووی زه‌وی ناگۆرێت بۆ زێلدان و تۆپه‌لیک له پاشه‌پۆ و بۆگه‌نستان، به‌لکوو به‌رده‌وام رووبه‌ریکی باش ده‌می‌نێته‌وه بۆ نه‌وه‌کانی داها‌توو دوا‌ی پر‌گاربوون له جیله نه‌خۆش و کۆنه‌که، هه‌ر به‌م شیوه سوو‌پی خۆراک به‌رده‌وام ده‌بێت.

به‌پێی گریمانه‌ی پهره‌سه‌ندن، یاسا‌کانی سروشت -که وای ده‌بینێت ژیا‌نی له ماده‌دی نا ئه‌ندامیه‌وه هێناوه‌ته‌ بوون- هیچ عه‌قل و هۆش و زانیاری و زانست و هێزێکیان نییه، هه‌ر بۆیه هیچ سوود و به‌ره‌نجامێک نییه له‌وه‌ی که به‌دوا‌ی ده‌سه‌لاتێکی گه‌وره‌تر یان نیگارکیشه‌که‌دا بگه‌ڕێین، چونکه‌ ئهم یاسایانه هیچ مه‌به‌ست و ئامانجێک له دانانانیان نییه به‌م شیوه‌ی ئیستا، به‌پێی ئهم گریمانه‌یه ئه‌و هونه‌رمه‌نده‌ی که نه‌خشه‌ی ئهم یاسایانه‌ی داناوه هه‌ر سروشت خۆیه‌تی. ئهم لۆژیکه‌ش ئه‌وه پێویست ده‌کات که هه‌ر ئه‌ندامێکی زینده‌یی هه‌بێت، ئه‌وه له ئه‌نجامی چالاکیگه‌لیک په‌یدا‌بووه که به‌ریکه‌وت له‌نیوان گه‌رد و گه‌ردیله‌کاندا روویانداوه، هه‌روه‌ها ئهم سیسته‌مه رێکخراوه زینده‌بیه ورده

لە خۆیەو هاتوووتە بوون و ھەر لە خۆشیەو کاردەکات، پاشان کەواتا ھیچ پێویستییک نییە بۆ گەران بەدوای ھونەرمەندیکی داھێنەر و زانتر کە ھۆکارە سروشتییەکان ژمارە و فرمانیانی دارشتبێت و پاشان ھینابیتینیە بوون.

بەپێچەوانەى ئەمەو، بەپێى بێردۆزى دروستکردن یاساکانى سروشت ھونەرمەندەکە نین، بەلکوو کارى ھونەرىن، واتا دەستکردیکی ھونەرىن کە ھیچ عەقل و ھەست و ھۆشکیان نییە. واتا لێرەدا دروستکاریک و ئافرینەرێک ھەبە کە ئەم «یاسا سروشتییانەى» ئافراندوو و بەرنامە دارپێزى کردوون و ئەم سیستەمە بە فرمانى ئەو دەپارێزێت، فرمان و چۆنیەتى بەرپۆھچوونى و وردەکارى پاراستنى لەو وەردەگریت و زادەى ئەو، ھەر ئەو کە یاساکانى بە شپۆھەیک بەرنامەپێزکردوو کە بە باشترین و بیکەموکوپترین شیوہ کاربکات، لەبەرئەوہى کە ھەموو کۆکین لەسەر ئەوہى ناکرێت فرۆکەیکە یان ئۆتۆمبیلێک لەخۆیەو و بە ویستى خۆى بێتەبوون لە پێگەى پێکەوتەو و پێویستە دروستکار و بەرھەمھێنێک دروستى بکات، بە ھەمان شیوہ ناکرێت و ناگونجێت خانەیکە کە ملیۆنان جار لە پێشکەوتووترین فرۆکە و ئۆتۆمبیل ئالۆزترە یان مێشکى مرووف کە ملیاران جار لە فرۆکە و ئۆتۆمبیل ئالۆزترە، بەبێ بوونى دروستکاریک و بەھۆى پێکەوتەو ھاتیبێتە بوون

ھەندیک لە ماتریالیستەکان (ماددیەکان) گومانى ئەو دەبەن کە عەقل و ھەستونەست شاراووتەو و لە گەردیلەکاندا بوونى ھەبە، ئەمەش بۆ ئەوہى کارەکانیان بە شیوہیکەى نمونەیی بەپێى بەرنامە و بەبێ ھەلە جێبەجێ بکەن و ئەوہى پەیوەست بێت بە دیاریکردنى شوین و کاتەو جۆلەى ھەموو گەردیک لەم پڕۆسەيھدا جۆلەیکەى بایۆلۆژییە، بەلکوو وا پێناسەى گەرد و گەردیلەکان دەکەن وەک ئەوہى دروستکراویکی ھەستیارى خاوەن ویست بێت.

لەلایەکی دیکەو، باوەرھێنان بە دروستکردن ھیچ زانست و ھەست و

ویستیکی ناداته پال گەرد و گەردیلە، ئەمانە هیچ نین تەنیا تەنۆلکە (Particle) یکی بێ ھەست و ویست و نەزان نەبێت کە فرمانی دروستکارەکیان بەوردی و ڕیکوپیکی جێبەجێ دەکەن ھەروەھا بەبێ هیچ بەرھەڵستی یان تەمبەلی و سستیھەک ئەرکەکانیان جێبەجێ دەکەن.

لەگەڵ ئەوەی گریمانە ی پەرەسەندن وا خۆی دەنویست و وا دیتە پیش چا و ھەک ئەوەی بیروبۆچوونیک و گریمانە یەکی زانستی بایۆلۆژی بێت، بەلام لە راستیدا بنەما و پەرەندیکی فەلسەفی ھەبە کە لەسەر بیروۆکی ماددی و ناباوەری دانراوە لە ماوەی سەدە و نیوێکدا و بوو بە چەکیک کە ھەک دژکاریکی باوەرھێنان بە خودا لە ژێر ناوی زانستدا بەکار دەھێنرێت، ھەر بۆیە نابێت ئیمە وەھا لە پەرەسەندن پروانین ھەک ئەوەی کە بیردۆزێکی زانستی بێت، بەلکوو بیروباوەریکی دژ بە ئایین و گریمانە ی بەزانستیکردنی ناباوەرییە

بە پێچەوانەو، باوەرھێنان بە راستیی دروستکردن تێروانینیکی جیھانگیری تەواو و بنەماکەشی دەگەرێتەو سەر سەرچاوە ئایینیەکان، ھەروەھا هیچ جیاوازییەک لە نێوان گریمانە ی پەرەسەندن و دروستکردندا نییە، لەوەی کە پەییووست بێت بە «زانستی بوون» ی ھەردووکیانەو لەم دەمە ی ئیستاماندا، بەلام تاکە جیاوازی ئەوەیە کە گریمانە ی پەرەسەندن تێروانینیکی و دیدیکی جیھانگیری ناباوەرییە و راستیی دروستکردنیش دیدیکی جیھانگیری یەکتاپەرستییە.

ئاسانە سەرنجی ئەو زمانە تایبەتییە بەدەین کە سەرخەرا نی ئایدۆلۆژیای پەرەسەندن بەکاریدەھێنن لە کاتی لێکدانەو یان بۆ دیاردەکانی سروشت، بۆنموونە دەلێن: "بۆنەوەرە زیندوو کە پەیدابوو"، "پەیدابوو لە ڕێگە ی پەرەسەندنەو"، "بە تێپەربوونی کات کاریگەریی نەما"، "لە ڕێگە ی خۆ گونجاندنەو بە دەستی ھێنا"، "لە ئەنجامی ھەلبژاردنی سروشتییەو

بەدەرکەوت"، ھەموو ئەم دەستەواژانە و ئەوانی دیکەش ئەوەی لێ دەخوینرێتەو ھەچ خۆداوەند و دروستکارێک بوونی نەبێت و ھاوکیشەکە ھەچ پێویست بە دانانی خۆدا نەکات، چونکە «ياساکانی سروشت» دروستکارن.

بە ھەمان شێوە سەرخەرائی بیرۆکەى دروستکردن دەستەواژەى تايبەت بە خۆيان ھەيە، بۆ نموونە: "مرۆڤ لەسەر ئەم شێوەیە دروستکراوە"، "مرۆڤ لەسەر جوانترین شێوە دروستکراوە"، "لەسەر تەواوترین و ڕێکوپێکترین شێوە و دیزاین دروستکراوە و دیزاینکراوە"، "خودای مەزن توانای بێسنوورە و دەتوانێت ھەموو شتێک ئەنجام بدات"، ھەموو ئەم دەستەواژانەش ئاماژە بە بوونی دروستکارێک دەکەن لە ماوەى جەختکردنەو لە ئالۆزى و وردى و نەخشە بۆ دارپێژراوى زیندەوەراند، لە ماوەى سەرنجدانەسەر بوونی بەرنامە و سیستەم و ڕێکخستنى شێوە لە بوونەوەرە زیندووەکان و پرۆسە سروشتییەکاندا.

سەرخەرائی گریمانەى پەرەسەندن وای دەبینن کە بوونی ئەندامى گونجاو و وردکار لە جەستەدا و ھەستانى بە ئەنجامدانى کارەکەى بە جوانترین و ڕێکوپێکترین شێوە لە بوونەوەرە زیندووەکاندا بەرەنجامى کردارەکانى خۆگونجاندن و ھەلبژاردنى سروشتییە، ھەر بۆیە ھەچ ژیریەک لەویدا نییە کە بە دواى ئامانج یان مەبەست لە پشت ئەم بنیاتنانەو بگەرێن، یان بیر لە دروستکار (خودا) بکڕێتەو.

لە لایەكى دیکەو، سەرخەرائی بیردۆزى دروستکردن بریارى وایە کە دروستکار ھەر ئەندامێكى بە مەبەست و ئامانجێكى دیاریکراو بە دانایی و زانایی و ھەکیمیى خۆى دروستکردووە، لەبەرئەوەى کە کارگە ئەندامییەکانى ھەک خانە و ئەندامە ئالۆزەکانى ھەک چاو و میشک و دل و ھەموو ئەندامەکان ڕێکخستنیى نموونەییان ھەيە، بۆیە ناگرێت و ناگونجێت ئەم ڕێکخراوانە لە پێکھاتەییەکی ناتەواو گۆرابن بۆ شێوەیەک کە کارەکانى لەسەر جوانترین و

تەواوترىن شىۋە جىيەجى بىكات لە رېگەي پەرەسەندەنە و بەبى بوونى رېگەيەكى دىكە، چونكە ئەم گرىمانە و بىرۆكەيە خۆي لە خۆيدا پىويستى بە بوونى ويست و دەستىكى زانا و دانا ھەيە. ئايە دەكرىت كەسىكى ژىرى بەھەست ئەندىشەي ئەو ە بىكات كە دوو ئەندامى ديارىكراو لە رېگەي رېكەوتەو ە پەرەيانسەندوو ە تاو ەكوو بوون بەچاو يان گوئ يان مېشك بەبى دووبارەبوونەو ە، ئەمە لە كاتىكدا كە ھىچ شتىك بوونى نەبوو ە لە سەرەتادا؟!

بەپىي گرىمانەي پەرەسەندەن، ھىچ پىويستىيەك بە جياكرەنەو ەي مرؤف نىيە لە بوونەو ەرە زىندوو ەكانى دىكەيان رېزدار و گەرەتر بىكرىت لە زىندەو ەرانى دىكە و فەزلى بدرىت بەسەر بوونەو ەرە زىندوو ەكانى دىكەدا، چونكە مرؤف جياوازييەكى ئەوتۆي نىيە لەگەل لقى مەيمونەكاندا، بەواتايەكى دى: مرؤف ھىچ نىيە تەنيا ئازەلىك نەبىت كە زياتر زىرەك و ژىر و ھۆشمەندترە، بەپىي ئەم دىدەش مرؤفەكان دەتوانن كە شوين ياسا سەرەككەيەكانى ئازەلان بىكەون و ئەو كارانە ئەنجام بەدن كە ئەوان ئەنجامى دەدەن، بەو ەش مرؤفەكان وردە وردە لە بەرگى بەھا رەوشتى و بالا و مرؤفايەتييەكان دىنە دەرەو ە بەرەو ئازەلبوون.

بەلام بەپىي بىردۆزى دروستكرەن، خوداى دروستكار مرؤفى بە شىۋەيەكى جياواز و ناوازە لە زىندەو ەرانى دى بەدەيھتەناو ە بۆ ئەو ەي كە دروستكارەكەي بناسىت و باو ەرى پىن بەيىنىت و پاشانىش بىپەرستىت، لەم پىناو ەشدا خوداى بالادەست چەندىن بەخشى ەك ژىرى و دل و رۆح و چەندان بەخشى دى پىن بەخشيون كە توانا ھەستى و زانستىيەكانى باشتەر كەدوو ە. بەھۆي ئەو ەش كە مرؤف باشتىن دروستكراو ە، پىويستە جياوازي و گەرەيى سەروشتى خۆي بسەلمىنىت لە زىندەو ەرانى دى لە رېگەي باو ەرھىنان بەدروستكار و ئافرىنەرەكەيەو ە و شوين ئەو بنەما رەوشتى و بالاiane بىكەوت كە ئەو فرمانى پىدەكات، دان بنىت بە بەخشى و مېرەبانىيەكانى خودا و سوپاسگوزارى خودا بىكات بۆ دروستكرەنى لەسەر جوانترىن شىۋە، ديسان لەسەر مرؤفەكان

پێویستە کە تیگەشتوویی و ژیری خۆیان بەسەلمێنن بە داننان و هەستکردن بە بوونی خودای ئافرتەر.

گرنگترین بەرئەنجامی باوەڕهێنان بە گریمانهی پەرەسەندن و پازیبوون پێی وەک ئەوەی کە دین و ئایین و بەرنامه بێت وەک هەموو دیدە جیهانگیرەکانی دیکە کاریگەریی خۆی لەسەر تاک و کۆمەڵگە هەیە، دەرگای نوێ بە پروماندا دەکاتەوێ بۆ گفتوگۆکردن لەسەر زۆربەی بوارەکانی زانست، سەرەتا لە زانستی گەردوونەوێ و پاشانیش بۆ زانستی کۆمەڵایەتی و لە زانستی فیزیایە بۆ زانستی دەروونناسی. هەندێک لە بیردۆزەکان، وەک: بیردۆزی ئابووری مارکس و بیردۆزی دەروونی فرۆید یەکیان گرتووە و هاوپەیمانییەتیەکیان پێکھێناوە لەگەڵ گریمانهی پەرەسەندندا بۆ ھێرشکردنە سەر هەمان ئامانج. ھەرەھا ئەوانە ی باوەڕیان وایە گەردوون هیچ خاوەن و پاشایەکی نییە و باوەڕیان بەو نییە کە لە داھاتوودا لێپرسینەوێیان لەگەڵدا دەکرێت لەسەر هەموو ئەو کارانەی ئەنجامی دەدەن، ھەڵدەستن بە ئەنجامدانی هەموو کاریک بەبێ سەڵکەردنەوێ لە هیچ شتێک و ژینگەی دەورووبەریان دەقۆزنەوێ.

بەلام ئەو باوەڕی لەسەر یەکیک لە ئایینە ئاسمانییەکان دامەزراوە و دیدە جیهانگیرەکی لە هەموو کار و گوفتاریکیدا شوێنکەوتوویی و باوەڕهێنانەکی رەنگدەداتەوێ، سەرنجدانی ئەم تاکە و خەمڵاندنی بۆ سروشت لە ھەر بوارێک لە بوارەکانی زانستدا بێت کە دەبخوێنێت لە ژێر رۆشنایی بەھا بالا و پەوشتییەکاندا لێکدانەوێ و خوێندنەوێ بۆ دەکات و وێژدانی لە خەوی بێئاگایی وریا دەکاتەوێ. بێگومان ھەر لێکۆڵینەوێیەکی زانستی کە لەم دیدەوێ بەرھەمبێت سوودبەخش دەبێت بۆ هەموو مەرجەکان، ئەم دیدەش چەند کاردانەوێ و بەرھەمێکی ھەیە کە گرنگترینیان ئەمانە: پارێزگاریکردن لە ژینگە و پاراستنی هەموو شێوێ و وێنەکانی ژیان و گرنگیدان بە مەرج و سروشت بەیەکسانی و مامەڵەکردن لەگەڵدا وەک ئەوەی کە ئەمانەتێکی خوداییە.

بە شىۋەيەكى گىشتى كارىكى سەخت و دەگمەنە كە گفتوگۆيەكى يەكلاكرەوہ
 بىننن دەر بارەى گریمانەى پەرەسەندن و بىردۆزى دروستكردن لە نىۋان ئەو
 زانايانەدا كە بىرۆكە و بۆچوونەكانيان بە پىتى ئەم دوو بىرۆكەيە گەلەلە دەكەن،
 چونكە بابەتى ئەم دوو بىرۆكەيە سنوورى زانست تىدەپەرئىت و خاوەن
 سروشتىكى تايبەتن كە پىۋىست بە تەفسىر و لىكدانەوہ دەكەن. خۆ ئەگەر
 بابەتەكە بە شىۋەيەك بووايە كە بكەوتايەتە سنوور و چوارچىۋەى زانستەوہ،
 واتا ئەگەر چۆكيان دابدايە بۆ ئەزموون (تەجرۇبە) و تاقىكردنەوہ و تىبىنىيەكان،
 ئەوہ هېچ كىشەيەك پرووى نەدەدا. بۆ نموونە: هېچ كىشە و گرفتىكى ئەوتۆ
 پەيدانابىت لە كاتى مامەلەكردن لەگەل بابەتە فیزیاییەكاندا كە دەكەونە
 سنوورى زانستەوہ، وەك ياساكانى كىشكردن و فرھوانبوونى گەردوون و ھىزى
 بەرزكردنەوہى ئاو و پەستانى ھەوا، بەلام ئىمە زۆر گفتوگۆ و موناقلەشە دەبىنن
 لەسەر بىروباوەر و دىدە جىھانگىرەكان. لە فیزیاشدا كارەكە بە ھەمان شىۋەيە
 كاتىك كە بابەتەكە پىۋەرئىكى گەردىلەيى نەبىت، وەك مىكانىكى كوانتەم (كم)
 و ماددە دژبەيەكەكان و بوون لە بەرانبەر نەبووندا و جگە لەمانەش.

ھۆكارى ئەمەش دەگەرئىتەوہ بۆ ئەوہى كە مەرۆفەكان ھەست بە پىۋىستى
 باوەرھىنان بە سىستەمىكى بالە و دەستگرتن پىۋەى دەكەن، ئەم پىۋىستىيەش
 سروشتى بەرھەمھاتوو لە دروستكردنەوہ سەپاندوويەتى بەسەرياندا، بۆ ئەوہى
 مەرۆفەكان تىر بخۆن لە ھەستكردن بەباوەر و پەيوەستبوون لە دل و دەروون
 و ھەستياندا ھەبىت - بۆ ئەم مەبەستەش پەرتووكى بىنراوى خودا (گەردوون)
 و پەرتووكى خۆپندراوى خودا (قورئانى پىرۆز) باشتىر سەرچاوەن - لەسەريان
 پىۋىستە يان سەرنج لە گەردوون بەدن وەك ئەوہى كە كارىكى ھونەرى و
 بەرھەمىكى خودايىيە يان بەرھەنجامىكى سروشتى پەرەسەندنە. لەم قۇناغەدا
 گرنگى ھەلوپىستى كەسى زانامان بۆ دەردەكەوئىت، ئەگەر زانيمان كە ھەموو
 زانايەكى گەورەبوو لە ژىنگەيەكى خىزانى و كۆمەلەيەتى تايبەت و ئىمانيدا و

باوەردار بە هەندیک لە بەها و مەبدەئەکان، ئەو هێچ کاتیک پێشبینی ئەو ناکرێت کە بێتە کەسایەتییەکی بابەتی لە حوکم و بڕیارەکانیدا، هەروەها ئەو زانایە لە لۆژیکی ئیمان دەکۆڵێتەو -کە ناوی زانای مۆتەدەین و باوەرداری لێدەنرێت- لە داها توودا هەر ئاماژە بە دروستکار دەکات لە کاتی لیکدانەو و تەفسیرکردنی بەرهەمی لیکۆڵینەوکانیدا. لە کاتیکدا ئەو زانایە کە هەموو شتیک لە دیدگای ناباوەرپێوە سەیر دەکات، بە پێی فەلسەفەی ماددی یان دانراوەکان لیکدانەو و تەفسیری بەرهەنجامی لیکۆڵینەوکانی دەکات. لە گەڵ ئەو هەموویان بە تێروانینیکی جیهانگیر دەژمێردرێن، بەلام پێویستە بە لگە و بیروبوچوونەکانی یە کدی زۆر بەنەرمونیانی و بەرێزەو و ەربگرین و لەلایەن هەردوو لاوە گفتوگۆیان لەسەر بکەین، نابێت هێچ لایەک دەمارگیربێت بۆ بوچوون و بە لگەکانی خۆی و بەرچاو تاریک نەبێت بۆ خویندەو و لیکۆڵینەو لە بە لگەکانی بەرانبەر.

پێشکەشکردنی پەرەسەندن وەک ئەو هێ کە بە کرداری سەلمێنرابێت یان کۆرایییەک هەبێت سەبارەت بە هەموو بابەتەکانی پەيوەست پێو هێ کاریکە کە پێچەوانە هێ هەموو پەرەنسیپ و بنەما پەرەشتییەکان و گفتوگۆ زانستیەکانی سەردەمە. لە واقعیدا هەر چەندە کاریگەری گریمانە هێ پەرەسەندن کە داروین نوێی کردوو هێ و دايرشتۆتەو بە دەمەو چوونیک فرەوانی هەبوو و تاو کوو ئیستاش بە جۆریک لە جۆرەکان لە کۆمە لگەدا لایەنگری هەیه، بەلام دەتوانین وەلامدانەو و ریسپۆنسەکانی سەرەتا بخەملینین، تەنانت هەندیک لەو گومانانە هێ کە ئایدۆلۆژیا ئایینیەکان لە کەنيسەدا و هەندیک لە تەفسیرە زاراوەییەکانی ئینجیل چاندیان، هۆکاری ئەمەش دەگەرێتەو بۆ بێتوانایی سەرچاوە مەسیحییەکان لە پێشکەشکردنی وەلامی پێویست و هەنووکە هێ بۆ ئەم گومانە تازە چەکەرە کردوو. بەم شێوەیە هێم گریمانە هێ شوینی خۆی لە جیهانی زانستدا بە پلەبەندی کردەو و بەردەوام بوو لە کار و خزمەت تاو کوو

بروانامەى زانستىيوونى بەدەستەيتا. لەو دەمەشدا زانا دىندارەكان بىدەنگ بوون بەهۆى ترسانيان لە تاوانبارکردنيان بە دواكەوتوويى و كەوتنە نىو ئەو گىژاوهى كە سەرخەرانى پەرەسەندن فەراھەميان هيتابوو. ئەو سەرخەرانهى باوەرپىكرەوى و متمانهى خۇيان بەكارهيتا بۆ بە ئەنجام گەياندى سوود و بەرژەوهەنديە كەسيەكانى خۇيان.

پەرتووكەكانى خویندن پركران لە وینەى مەيموون كە گۆرانىكى پلەبەندى دەردەخست لە زىندەوەرگەلىكى هاوشىوہى مەيموونەوہ بۆ زىندەوەرگەلىكى هاوشىوہى مرۆف و پاشان مرۆف، وەك ئەوہى كە بەلگەى جىگىر و سەلمىنەر ھەبىت لەسەر ئەم بابەتە، ئەم وینانە ھەوليان دەدا ئەو تەفسىر بکەن كە چۆن ئەو بوونەوەرە لە مەيموون چووانە كەوتوونەتە سەر پىتەكانيان دواى ئەوہى كە رادەوہستان لەسەر دوو دەست و دوو لاقيان (چوار پىتەكان) و چۆن ئىسكى شەويلگەى خوارەوہيان رىك بووئەتەوہ لەگەل سەرەوہياندا و چۆن مووہكانيان لە پرووى شوین و چرپىوہ گۆرانكارى بەسەردا ھاتووہ، سەرەراى ئەمەش، موناقدەشە و كىشمەكىشىكى گەرە ھەبوو لەسەر ئەو بوونەوەرەى كە پىشىنەى مرۆفە، ئەو بوونەوەرەى كە نىوہەندگىرە لەنىوان ئەم مرۆفدا، چونكەبەپىي ئەم بۆچوونە ئىمە لە زىندەوەرەىكى هاوشىوہى مەيموونەوہ ھاتووين، كەواتا لىرەدا دوو زىندەوەر ھەيە كە ئەوانىش هاوشىوہى مەيموون و مرۆفن، باشە ئەى كەواتە ئەو زىندەوەرەنە لە كوین كە لەنىوان لەمەيموون چووەكە و مرۆفدان؟ بەم زىندەوەرە ناديارانە دەوترىت: «زىندەوەرە نىوہەنديەكان» ياخود «شىوہى گواستراوہ»، كە تاوہكوو ئەم دەمەى ئىستاشمان ھىچ زىندەوەرەىكى نىوہەندى نەدۆزراوہتەوہ و بوونى نىيە بۆ ھىچ پۆلىك لە پۆلەكانى زىندەوەرەن و بە تايبەتەش مرۆف.

سەرەراى ئەوہى كە پەرەسەندن بەو رەگەزنامەوہ پىشكەشكرا كە ياسايەكى جىگىرى زانستىي لە زۆرىك لە ولاتەكاندا تاوہكوو پەنجاكانى سەدەى بىستەم،

بەلام لەم ساتەدا موناقلەشەکان لە نێوان سەرخرەانی پەرەسەندن و دروستکردندا گەرم بوون، ئەمەش دواى ئەوەى دەرکەوت کە هەندیک لە هەلکۆلراوەکان کە سەرخرەانی پەرەسەندن پێشکەشیان کردبوو ساختەو لاواز بوون.

لەم بارودۆخەدا - لە بارودۆخێکدا کە ئاسان نەبوو تەعبیر لە هەر بیرۆکەیەک بکەیت کە دژی پەرەسەندن بێت - «واتسۆن» و «کریک» پێکەتەى گەردى (DNA) یان ئاشکراکرد، بەیانیان کرد لە سالى (۱۹۵۳)دا، بە دۆزینەوێ پێکەتەى (لوولپێچى DNA) - کە ئەمەش پێکەتەى بەرنامەى و سیستەماتیکە و بە هیچ شێوەیەک پشت بە روودانى سوودفە ناپەستیت لە خانەکاندا، پاشان لە هەر بوونەوێکی زیندوودا - ئەم پێکەتە نمونەییە بە شێوەیەکی خێرا و فرھوان لە جیھاندا ناسرا و دووبارە ژيان و رۆحى بۆ بێردۆزى دروستکردن گێرايەو، لەم ساتەشدا هەندیک لە زانایان دەستیان کرد بە گەنگەشەکردنى رینگ و رېبازىكى نوێ کە دژی پەرەسەندن بوو، بزووتنەو و جوولانەوێکی دژ بە پەرەسەندن بوو، ئامانج و مەبەستیشى ئەو بوو کە دروستکردن - کە لە راستیدا ئایینە ئاسمانییەکان سەلماندووینە - بە تەواوى گونجاو و یەكەگرێتەو لەگەڵ ئەو راستییانەى کە زانستى سەردەم پێى گەشتووە.

بە پلەبەندیش کارەکە گەشتە ئاستیک کە هەموو دۆزینەوێکی زانستى گەردى و بۆماو و کیمایى و زیندەیی و کۆرپەلەناسى و کارى ئەندامەکانى لەش و فیزیۆلۆژى ئاستى گومرایی و سەرگەردانى ئەو زانیارییانەیان بەدەردەخست کە زانایان لایان بوو سەبارەت بە خودى دیاردەى ژيان، چونکە هەر دۆزینەوێکی نوێ، لایەتیک لە لایەنە موعجیزاوییهکانى لەم ژيانە ئالۆزەدا بەدەردەخست، لەگەڵ چەسپاوى ئەم راستییانەدا کە دەرکەوتن - بە شێوەیەک ئەستەم بوو وا تەفسیری بۆ بکەیت کە بە سوودفە هاتوو تەبوون - بوونە بەرەستیک لە پرووی پەرەسەندن کە زۆر ئەستەم بوو لێى دەرنازیت، پاشان سەرخرەانى بێردۆزى دروستکردن توانیان یەكجارەكى لەم گێژاوە ستەمکار و خۆسەپینەى

پەرەسەندىن رەزگار يان بىت كە لە گەل دەسەلاتى پەرەسەندىدا و لە سەرەتاي دەركەوتىيەو دەستى پى كەردبوو، ھەر ھەسا سال لە دواى سال لىكۆلەينەو ھەكان كىشە و تەزويركارىيەكانى پەرەسەندىيان بەدەردەخست كە لە ھەلەكشاندا بوو، پاشان ھەندىك رىكخراو دامەزران كە پشتگىرى راستىيى دروستكردىيان دەكرد، ھەك: «دەستەي لىكۆلەينەو ھى دروستكردن» لە ولاتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا، بەم شىوہەيدەنگى نارەزايى دژى گریمانەي پەرەسەندىن لە لاين ئەو زانايانەي پروايان بە دروستكردن ھەبوو بە درىزايى سى سالى پيشوو بەرزكرايەو، لە بەرانبەريشدا پىگەي بەلگەكان كە پشتگىرى پەرەسەندى دەكرد بە شىوہەيەكى بەرچاو لاواز بوو.

ھەموو ئەمانەش واىكرد كە موناقەشەيەكى زۆر بە دواى خوياندا بەيىن لە رىكخراوہەكانى رۆژئاوا، ھەر ھەسا دەستكرا بە لىكۆلەينەو و خويىندى ھەر دوو بىرۆكەكە ھەك ئەو ھى فەلسەفەيەكى بايۆلۆژى بىت و چەندىن بىروبوچوون بۆ سىستەمى خويىندى قوتابخانەكان و پەرتوو كەكانى خويىندى زىادكرا لە ھەندىك ولاتدا، ھەك: توركيە لە سالى (۱۹۸۰)دا، بەلام ئەم سىستەمە بابەتيە بوو ھۆي بىزاركردى سەرخەرانى پەرەسەندى، ھەر بۆيە كەوتنە ھەول بۆ ئەو ھى كە بىرۆكەكە جىابكەنەو و داي بېرن لە مەبەستە راستەقەينەكى لە رىگەي پەخنەگرتن لە خويىندى بىرۆكەي راستىيى دروستكردن، ھەك گومان بردىيان بۆ ئەو ھى كە دىن پىچەوانە و دژبەيەكە لە گەل بنەما گشتىيەكاندا، بە خىرايى مۆركى سىياسىيان بۆ بابەتەكە زىادكرد ھەك ئەو ھى كە ئەمە كىشمەكىشيك بىت لە نىۋان پيشكەوتن و دواكەوتندا و بە شىوہەيەك لە شىوہەكان پردىكى پەيوەندىيان لە نىۋان باوہرەتيان بە دروستكردن و دواكەوتوويدا دروستكرد، بەلام ئىمە بەرەو داھاتوويەك ھەنگاو دەنيىن كە تا راددەيەك بە ئازادىي رادەربىرن بۆ ئەم پرسە كارىكى قبوولكراو، مەن پروام وايە كە گفتوگۆي ھىمانە و يەكدى قبوولكردن و گفتوگۆي بىدەمارگىرى كە رىز لە دىن و زانست بگىردىت

و وای نه بینیت که پیچهوانه و دژ بهیهکن و بیرۆکهیهکی گونجاو و کۆکی لی بهرهمدیت و له کۆتاییدا دل و میشک و رۆح پیی رازی دهبن^(۱)،^(۲)

وتووێژ و گفتوگۆ و چەند پرسیاریکی زۆر کورت ده‌باره‌ی پەرەسەندن

پەرەسەندن وهک «مایکل بیهی» ده‌لێت: «بریتییه له په‌یدابوون و هاته‌نکایه‌ی زینده‌وه‌ریکی سه‌ره‌تایی له نه‌بوونه‌وه، پاشان پەرەسەندن و گۆرانی ئەم زینده‌وه‌ریه‌ی بۆ زینده‌وه‌ریکی دیکه‌».

که‌واته‌ یه‌که‌مین و گه‌وره‌ترین کێشه‌ له پەرەسەندندا بریتییه‌ له مه‌ته‌لی په‌یدابوونی ژیان، وهک «ئەلیکسانده‌ر ئۆپارین» ده‌لێت: «په‌یدابوونی ژیان ره‌شت‌ترین په‌له‌یه‌ له بیردۆزی پەرەسەندندا»، لێ‌ره‌وه‌ ده‌رۆین بۆ قوولایی باب‌ه‌ته‌که‌، ئایا ئەم زینده‌وه‌ره‌ چۆن هاته‌ بوون؟ ده‌لێن زینده‌وه‌ری یه‌که‌می زینده‌وه‌ریکی سه‌ره‌تایی به‌کتريا ئاسا بووه‌، زۆرباشه‌، به‌کتريا تاکیکه‌ له پۆلی زینده‌وه‌ران (DNA یان RNA)) پێک دێت، کام لهم دووانه‌ زووتر هاته‌ بوون؟ چونکه‌ ئەوه‌ی یه‌که‌م به‌بێ دووه‌م دروست نابێت، ئەوه‌ی دووه‌میش به‌بێ بوونی یه‌که‌م دروست نابێت. تۆزیکي دیکه‌ورد ببینه‌وه‌ و ده‌گه‌ین به‌و پرسیاره‌ی ئایا بۆماوه‌یی ئەم زینده‌وه‌رانه‌ له چەند جینه‌وه‌ هاتوو‌ه‌ته‌ بوون؟ به‌پێی پەرەسەندن

(۱) سه‌رابستانی بیردۆزی پەرەسەندن له‌ روانگه‌ی چه‌رخ‌ی کامبه‌ری به‌ به‌ردی‌بووه‌کانه‌وه‌، کۆسار په‌ئوف مه‌عرف (۷۷-۸۵).

(۲) به‌کورتی و به‌بوختی ده‌کرێ ب‌لێین سێ بۆچوون هه‌یه‌ بۆ چۆنیه‌تی دروستبوون و خه‌لق و دروستکردن و هانه‌بوونی بوونه‌وه‌ر و زینده‌وه‌ران:

۱. پ‌رس‌س‌ن‌د‌ن (ت‌ط‌و‌ر)

۲. دروستکردن

۳. دروستکردن له‌ریگه‌ی پ‌رس‌س‌ن‌د‌ن‌ه‌وه‌ (ت‌ط‌و‌یر).

زۆر گرنگه‌ناگه‌مان له‌و بۆچوونه‌ی سێیه‌میش هه‌بێت، چونکه‌به‌شیک له‌برواداران و موسلمانانیش باوه‌ریان به‌م بۆچوونه‌یه‌، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌م‌شدا باوه‌ریان به‌خودا هه‌یه‌، واته‌پێیان وایه‌خودا له‌ریگه‌ی پ‌رس‌س‌ن‌د‌ن‌ه‌وه‌بوونه‌وه‌ر و زینده‌وه‌رانی دروستکردوه‌، واته‌پشتی ئەم پرۆسه‌یه‌ هه‌زیکی دهرمکی هه‌یه‌که‌خودایه‌، که‌واته‌دمبێت به‌(ت‌ط‌و‌یر) گه‌شه‌پێدان، واته‌خودا گه‌شه‌ی پێداوه‌، نه‌م‌ک خ‌وی گه‌شه‌ی سه‌ندبێت.

دەببەت لە سفرى جىنييهوه هاتببته بوون، بەلام بەپيى زانستى بايولوزى ئەم کاره ئەستەمه، چونکه بە کەمتر لە دەیان جين زىندهوهر ناتوانببەت کارهکانى رابپەرئببەت.

ليرەدا دەوہستين و زياتر ناچينه قوولايى بابەتەکەوہ. بەشى دووہمى پەرەسەندن بریتىيە لە گۆرانى زىندهوهر بۆ زىندهوهرپکى دیکەى باشتەر و بەهيزتر، باشە کەواتا ميکانيزمى ئەم گۆرانە و پەرەسەندنە چۆنە؟ ئەگەر پەرەسەندن روويداببەت وەک داروين دەلببەت: پرۆسەيەکى ھەنگاو بەھەنگاو و لەم پرۆسە و ھەنگاوگەلەدا ھەنگاوى نيوەندى ھەن، ئەى بەلگەى ئەم ھەنگاو نيوەنديە لە کوپيە؟

يان روونتر بلبين: ھەلڤەى نيوەندى لە کوپيە؟ کەمپک دەگەرپيئەوہ بۆ دواوہ، لە پيشەوہ وتمان: پەرەسەندن گۆران و پەرەسەندنى زىندهوهرە بۆ باشتەر، ليرەدا پرسيارپک بە بيرماندا دببەت، کئ باشتەرەکان ديارى دەکات؟ داروينيستەکان دەلببن: ھەلببژاردنى سروشتى. باشە، ئەى بەلگەى راستەوخو چيە لەسەر روودان و ھيزى ھەلببژاردنى سروشتى؟

پاشان ھەنگاو دەنبين بەرەو بەلگەکانى روودانى خودى پەرەسەندن، يەکپک لەو بەلگانەى ھيوای داروينە و لە رووى لۆژيکيشەوہ بە بەھيزترين و يەکلاکەرەوہترين بەلگە ھەزمار دەکربب ئاسەوارى زىندهوهرە جۆربەجۆرەکانە لە چەرخە جيولۆجىيە جۆربەجۆرەکاندا، کە بە ھەلکۆلراوہکان دەناسربب. زۆربەى زۆرى زىندهوهران کە نزیکەى لەسەدا (۹۵)ى لقى زىندهوهران دەگرببتەوہ لە چەرخی کامبەريدا بە شيوہيەکى لەناکاو ھاتوونەتە بوون! تەفسيرى پەيدابوونى ئەم کۆمەلە و بە شيوہى لەناکاو چيە؟

يەکپکى دیکەلە پرسيارە شيکارنەکراوہکان ئەوہيە ئەندامپکى وەک چاو بەميکانيزمپک کاردەکات کە بچووکترين کەموکورتى تبيدا رووبدات تپک

دەچیت و کارناکات. کەواتە ئەم سیستەمە چۆن پەرەى سەندوووە لە کاتیکدا چکۆلەترین کەمى قەبوول ناکات؟ ئەمەش بەسەر قامچى بەکترىا و مىکانىزمى قەتماغەبوونى خوین و چەندىن شتى دیکەدا جىبەجى دەبیت.

کەواتا پرسىارە شىکارنەکراوەکان ئەمانەن:

۱. ژيان لە سەرەتادا چۆن ھاتوووتە بوون؟
۲. ئايا کاتیک ژيان دەستى پیکرد، کام لە دوو بۆماوەکە زووتر ھاتە بوون (RNA) يان (DNA)؟
۳. ئايا يەكەم زىندەوەر لە سفرى جىنبىيەو دەستى کردبوو بە بوون؟
۴. مىکانىزمى گۆرانى پەرەسەندن چۆنە؟
۵. ھەلقەى نىووندى کوا، لە کوێيە؟
۶. بەلگەى راستەوخۆ لەسەر ھەلبژاردنى سروشتى چىيە؟
۷. تەفسىرى پەيداىبوونى لەناکاوى زىندەوهران لە چەرخى کامبەرىدا چىيە؟
۸. تەفسىرى چۆنبىيەتى پەيداىبوونى ئالۆزى چاو و قامچى بەکترىا چىيە؟

جىھانبىنى و بوونناسى ئىسلامى

ئىسلام خاوەنى جىھانبىنى خۆيھتى، دەربارەى (خودا، گەردوون و بوون، ژيان، مرۆف، ...) .

دەربارەى خودا

۱. خودا دروستکەر و بەدىھتەنەر و ریکخەر و ئەندازەگىرى بوون و گەردوون و بوونەوەرانە.

﴿خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾ [لقمان: ۱۰]

ئاسمانه کانی دروست کردوو به بی کۆله که به چاوی خۆتان ده یانبینن، له زه ویشدا کپوه کانی دامه زرانددوو که له نگه ری زه و بیان راگرتوو و (چهنده ها سوودی تریان ههیه) نه وه کو ژیره و ژووربین و لاربینه وه، جوړه ها زینده وه و گیانه به ریشی تیدا بلّو کردوو ته وه، (ههروه ها ده فهرمویت): له ئاسمانیسه وه ئاومان دابه زاند، جوړه ها رووه ک و گژوگیای هاو جووتی به سوود و به که لک و جوان و رازاوه مان له زه ویدا پی رواند.

﴿هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ [لقمان: ۱۱]

ئا ئه مهیه دروستکراوانی خوا، وهرن نیشانم بدن بزائم ئه وانی تر جگه له و زاته، چیان دروست کردوو، نه خیر هیچیان دروست نه کردوو، به لکوو سته مکاران هه میسه له گو مراهیه کی ئاشکرادان.

﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ قُلْ أَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾. [الرعد: ۱۶]

(ئهی محمد صلی الله علیه وسلم به خوانه ناسان) بلّی: کئ پهره وردگاری ئاسمانه کان و زه ویهه؟ (ئه گهر ئه وان بئ دهنگ بوون) تو بلّی: الله پهره وردگاریانه، (چونکه ئه وانه کهر کویر و لالّ، له وانهیه دان به و راستیه دا نه نئین) پاشان پێیان بلّی: ئایا ره وایه جگه له و خودایه پشت به شتانی تر به ستن و بیانکه نه پشتیوان و خۆشه و یست، که ئه وانه ته نانهت بو خۆشیان قازانج و زهره ریان به ده ست نیه؟! ههروه ها بلّی: باشه ئاخر کویر و چاوساغ وهک یه کن؟! تاریکی

و پرووناکی چوونیه کن؟! (دیاره خوانه ناسی و نه بینینی راستی کویری و تاریکیه، ئیمان و باوه پ و راستی بینین و خواناسیش چاو ساغی و پرووناکییه)، به لکوو چهند هاوبه شیکیان داناوه بۆ خوا، کهشتیان دروست کردووه وهک دروستکراوه کانی خواو جا دروستکراوه که بیان لئ شیواوه، پێیان بلی: الله به دیهینه ر و دروستکاری هه موو شتیکه و ئەو زاته تاک و ته نیا و به ده سه لات و به هیز و به توانایه.

﴿سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾. [الأعلى: ۱]

ته سبیحات و ستایشی پهروه ردگاری بهرز و بلند و پایه دارت بکه.

﴿الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى﴾. [الأعلى: ۲]

ئەو زاته ی هه موو شتیکی دروست کردووه به جوانی و پیکوپیک و تیر و ته واویی کردووه.

﴿وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى﴾. [الأعلى: ۳]

ئەو زاته ی که نه خشه ی کیشاوه بۆ هه موو شتیکی و جا رینوینیی کردووه.

﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ﴾. [الأعراف: ۵۴]

بیگومان پهروه ردگارتان (الله)یه، که دروستکاری ئاسمانه کان و زهوییه له ماوه ی شەش رۆژدا (مه گهر ههر خویشی بزانیته ئەو رۆژانه ماوه یان چهنده).

۲. خودا تاک و ته نیا و بی شه ریک و هاوه له.

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾. [الاحلاص: ۱]

(ئە ی محمد (صلی الله علیه وسلم) ئە ی ئیماندار) بلی: ئەو خودای که ناوی _ الله _ خودایه کی تاک و ته نیایه (بی هاوه ل و هاوتایه).

۳. خودا له کهس نه بووه و که سیش له و نه بووه.

﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ [الإخلاص: ۳]

هیچ کەسی لێ نەبووه و خۆشی لە کەس نەبووه.

۴. خودا لە هیچ کەس و شتێک ناچیت، هیچ شت و کەسیکیش لەو ناچیت، بێ وێنەیه لە زات و سیفەت و کرداردا.

﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْؤًا أَحَدٌ﴾. [ال إخلاص: ۴]

هەرگیز هاوتا و هاوشیوه و دەسەلاتدارێکی تر نییه کە لە بەرامبەرێیهوه بوەستیت و هاوشانی بیت.

﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾. [الشورى: ۱۱]

هیچ شتێک نییه لە وێنەی ئەو زاتە، هیچ شتێک لەو ناچیت (چونکە خودایە و بەدییهنەرە، چۆن لە بەدییهنراوه کانی دەچیت).

۵. خودا بێ نیاز و بێ پێویسته و جێی نیاز و مەبەسته کانێشه.

﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾. [ال إخلاص: ۲]

خوایەتیکی پایەدار و دەسەلاتدارە، نیازی بە کەس نییه و هەموویان ئاتاجی ئەون، هەر ئەو دەتوانیت بەلاو و ناخۆشی لایەری و پێویستی و داخواییه کانمان جێبه جێ بکات.

۶. هەموو بوونەوهر و گەردوون لەلایەن خوداوه پێنموونی دەکریت و نەخشە و پلانی بۆ دادهنریت و فێردەکریت چۆن بیت و چۆن نەبیت.

﴿قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾. [طه: ۵۰]

پەروەردگارمان ئەو زاتەیه کە هەموو شتێکی بەتایبەتی و پێکۆپێکی دروست کردووه، پاشان پێنۆینی کردووه، تا بەچاکی دەوری خۆی ببینیت و (لە خزمەتی

ئادەمیزاددا بیت).

۷. خودای گەوره خاوهنی هه موو سیفەته جوان و بهرز و تهواوه کانه.

﴿وَلِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰی فَادْعُوْهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِيْنَ يُلْحِدُوْنَ فِيْ اَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ﴾. [الأعراف: ۱۸۰]

هەر بۆ خودایه هه موو ناوه جوان و پیروژه کان، جا (ئهی ئیمانداران) بهو ناوانه دوعا و نزا بکهن و هانا و هاوار بۆ ئەو زاته بهرن، واز بهێنن لهوانهی که له ناوه پیروژه کانی خودادا لادان دهکهن و (سیفەت و ناوه کانی خوا بهکاردههێنن بۆ غهیری خوا)، له ئاییندهدا پاداشتی ئەو کار و کردهوانه یان وهرده گرن که ئەنجامیان دهدا.

۸. خودا بهشیوهی بینراو و ههستیپکرانی ههستهکی و ئەزموونی و حیسی و ماددی ههستیپکراو نیه، بهلام بهشیوهی فیتری و سروشتی پاک و عقل و لۆژیک و رهنگدانهوهی له بوون و گهردوون و دروستکراوه کانی ههستیپکراوه، چون خۆر له ناو هه موو دلۆپه ئاوێک و له سههر هه موو گهریلهیه کدا رهنگدهداتهوه، بههه مان شیوه خوداش له هه موو گهریلهیه کی ئەم بوونهدا ناو و سیفەته جوان و بهرز و تهواوه کانی رهنگدهدانهوه.

﴿لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِیْفُ الْخَبِیْرُ﴾. [الأنعام: ۱۰۳]

دهزگای بینایی و (بۆچوونی ئادەمیزاد) ناتوانیت ئەو زاته ببینیت، زانیاری ئەو خودایه هه موو شتیکی گرتووه تهوه، ئاگاداریشه بههه موو دهزگا کانی بینایی، هەر ئەوه وردبین و ئاگایه.

﴿سَرَّيْهِمْ اٰیَاتِنَا فِي الْاَفَاقِ وَفِيْ اَنْفُسِهِمْ حَتّٰی يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰی كُلِّ شَيْءٍ شَهِیْدٌ﴾. [فصلت: ۵۳]

ئیمه له ئاییندهدا بهلگه و نیشانهی سهرسورهێننهریان نیشان دهدهین له

ئاسۆکانی بوونەوهردا و لە خودی خۆشیاندا (بێگومان ئاشکرایە کە لەسەر دەمی زانستیدا چەندە نەتینییه‌کانی بوونەوهر ئاشکرا بوو.. زاناکان بە گشتی و زاناکانی ئەستێره‌ناسی سەرگەردان لە وردەکاری و دامەزراوی و گەورەیی و فراوانی ئەم گەردوونە، هەروەها لە ئالۆزی جەستەیی و عەقڵیی و دەروونی ئادەروونی ئادەمیزاد)، ئەمەش بۆ ئەوەی تا چاک بۆیان ڕوون بێت و دڵنیاين کە ئەو زاتە حەق و راست و ڕەوایە، ئایا شایەتی پەرورەدگارت بەس نیه‌ کە بێگومان ئاگا و زانیە بە هەموو شتیک؟!

﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ [آل عمران: ۱۹۰]

بەراستی لە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەویدا و لە ئالوگۆڕی شەو و ڕۆژدا بەلگە و نیشانەی زۆر هەن بۆ کەسانی ژیر و هۆشمەند ...

﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾. [آل عمران: ۱۹۱]

ئەوانە یادی خوا دەکەن لە کاتی کدا کە بە پێوەن یان دانیشتوون یان ڕاکشاون (لە هیچ حالە تیکدا یادی ئەو زاتە فەرامۆش ناکەن)، هەمیشە بێردەکەنەو لە دروست بوونی ئاسمانەکان و زەوی (بێردەکەنەو لە هەموو وردەکاریەک، سەرنجی هەموو دیاردەیه‌ک دەدەن، سەرئەنجام دەلێن): پەرورەدگارا تۆ ئەم هەموو دروست کراوانەت بپه‌وده و بێ ئامانج دروست نەکردوو، پاکیی و بێگەردیی شایستەیی تۆیە، دە تۆش بمانپاریزە لە سزای ئاگری دۆزەخ.

۹. خودا هیچ شتیکی بەبێ هۆدە دروست نەکردوو.

﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ﴾. [ص: ۲۷]

ئیمە ئاسمان و زهوی دروستکراوانی نێوانمان بێ هۆده و هه‌ره‌مه‌که‌ی دروست نه‌کردوه.

ده‌باره‌ی مرۆف

مرۆف له جیهانبینی و تیروانی ئیسلامدا به‌م شێوه‌یه‌یه:

۱. مرۆف دروستکراوی خوای گه‌وره‌یه.

﴿خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ﴾ [علق: ۲]

ئاده‌میزادی له چه‌ند خانه‌یه‌کی هه‌لواسراو (له‌ناو منداڵدانا) دروست کردوه.

۲. مرۆف به‌جوانترین و باشتترین و ته‌واوترین و چاکترین شێوه دروستکراوه.

﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ﴾. [التین: ۴]

به‌راستی ئیمه مرۆفمان له جوانترین شێوه و ڕیکوپی‌کتترین شێوازا دروست کردوه له هه‌موو ڕوویه‌که‌وه.

۳. مرۆف (به هه‌موو ڕه‌نگ و زمان و شکل و شێوه و نه‌ته‌وه و ...) ڕیزلی‌گیراوه له‌لایه‌ن خوای گه‌وره‌وه.

﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ﴾. [اسراء: ۷۰]

سویند به‌خوا به‌راستی ئیمه ڕیزمان له نه‌وه‌ی ئاده‌م گرتوه.

۴. مرۆف جینیشی خوای گه‌وره‌یه له‌سه‌ر زه‌وی.

﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ [البقرة: ۳۰]

(ئەي محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) باسی ئەو بکە لە دێرین زەماندا) پەرورەدگارت بە فریشتەکانی وت: بەراستی من دەمەوێت لە زەویدا جێنشینیک دابنێم (بۆ ئاوەدانی و دینداری و ناسینی من و ...).

۵. خودا چەند شتیکی داوہ بە مەرۆف کە بەم شیوەیە نەیداوہ بە هیچ بوونەوهریکی دیکە، وەک (عەقل، پرووح، ئیرادە و ویست، ئازادی)، ئەوہی دراوہ بە مەرۆف نەدراوہ بە بوونەوهرەکانی دیکە، بەئەندازەیەکی زۆر دیاریکراو نەبێت، ھەربۆیەشە مەرۆف گەورەترین و بەرێزترین و بەرزترین دروستکراوی خودایە و راسپێردراوہ بە ئەرک و تەکلیف و ... .

۶. مەرۆف ئەرکی لەسەرە و بە بێ ھودەیی دروست نەکراوہ، بەلکوو ئەمانەتێکی گەورە لەسەر شانە.

﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾. [الأحزاب: ۷۲]

ئیمە ئەمانەتی (عەقیدە و بیروباور، ئەمانەتی سەرپشکیمان) نیشانی ئاسمانەکان و زەوی و کێوکان دا، (یاخود پێشنیارمان کرد کە ئێو ھەلگری ئەم ئەمانەتە بن)، بەلام ھەمووان دەستیان پێوہنا و ترسان لێ (ھەر پێیان چاک بوو ئاوا (مسیر بن، سەرپشک نەبن) کەچی ئادەمیزاد ھەلگیرت و گرتیە ئەستۆی، بەراستی زۆر ستەمکار و نەفام بوو (ئەگەر زۆرینە پەچاو بکەین).

۷. مەرۆفی چاک و مەرۆفی خراپ وەک یەک نین، نە لە دنیا نە لە قیامەت.

﴿أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ﴾ [ص: ۲۸]

نەخیر، ئەو باوہرەیان ھەلەیه، بەلکوو ئایا پەوايە پاداشتی ئەوانە ئیمان و باوہریان ھێناوہ و کاروکردهوہ چاکەکانیان ئەنجام داوہ، وەک ئەوانە لێ بکەین

كە تۆوى خراپەيان چاندووە لە زەويدا، ياخود ئايا ئەوانەى پارێزگار و لەخواترسن
وەك خراپەكاران سەپريان بكەين؟!

۸. ھەموو گەردوون و بوونەوهران بۆ مەرۆف لەبەر خاترى مەرۆف و بۆ پاراستن
و كەيفخۆشى و .... مەرۆف دروستكراون، ئەوەش ئەوپەرى پێزە بۆ مەرۆف.

﴿وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ
يَتَفَكَّرُونَ﴾. [الجاثية: ۱۳]

ھەرچى لە ئاسمانەكان و زەويدا ھەيە بۆ ئێوھى رام ھێناو، بۆ خزمەتگوزارى
ئێو ھەراھەمى ھێناو، ھەموويشى تێكرا بەخششن لەلايەن ئەو زاتەو،
بەراستى ئا لەو بەخشش و دياردانەدا بەلگە و نيشانەى زۆر ھەن بۆ كەسانىك
كە بېربكەنەو و تێفكرن.

۹. مەرۆف ئازادە لە ژياندا چ جۆرە بېروا و ئاييىنىك ھەلدەبژيڤت، ھىچ
تۆبزيى و زۆرليكردنكىش لە ئاييندا نىە.

﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ﴾. [البقرة: ۲۵۶]

بەھىچ جۆرێك زۆر كردن نىيە لە وەرگرتنى بېرواوەرى ئىسلامدا (ديندارى
بەزۆر نابێت بكرێت و دين بەزۆر نادرێت بەسەر كەسدا).

۱۰. مەرۆف لەلايەن خوداو بەدرېژايى مېژوو پەيام و پەيامهت و ئاييىنى بۆ
ھاتوو، كۆتا ئايىنيان ئىسلام، ئىسلاميش لەسەر ئاستەكانى (تاك، خېزان،
كۆمەلگە، دەولەت، مەرۆفایەتى) و (عەقيدە و فكر، ئەخلاق و سلوك و ئاكار و
ئاداب، عىبادەت و پەرستش، مامەلەى نێوان مەرۆفەكان) بەرنامەى تېروتەسەلى
ھێناو.

ئەو مەرۆفانەشى حق و راستى و ئاييىنى راستەقىنەيان پێنەگەيشوو، بەھىچ
جۆرێ لە بابەتە ئايينەكاندا سزای قىامەتى نادرێن. ﴿مَنْ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي

لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا ﴿١٥﴾ [ال‌اسراء: ١٥]

ئەوێ هەولێ داڤیت پێبازی راست و دروست بگریت، ئەوێ بەراستی بەقازانجی خۆی تەواو دەبێت و هەر خۆی بەهەرە لە هیدایەتەکەیی وەرەگریت، ئەوێش گومرا بوو و پێبازی سەرلێشیواوی گرتۆتەبەر، ئەوێ بێگومان هەر خۆی زەرەر دەکات و گومراییەکەیی لەسەری دەکەوێت، کەس گوناھیی کەس هەلناگریت، کەس بەرپرسیار نییە لە هەلەیی کەسانی تر، ئێمەش سزای کەسمان نەداوێ تا پیغەمبەرێکی بۆ دەنێرین.

۱۱. مەرۆف لە سێ بەش پێک دێت

یەک: عەقل و ھۆش و فکر.

دوو: نەفس و ڕووح.

سێ: جەستە و جەسم.

بەشە سەرەکییەکانی مەرۆف و رێنمایی ئیسلام بۆیان:

۱. عەقل: ئیسلام بەرنامەییەکی تێڕۆتەسەل و جوانی ھەییە بۆ رێنموونی عەقل و فکر. وەلامی تەواوی پێیە بۆ پرسیارە عەقلی و فکری و فەلسەفیەکان، بە شێوێک ھیچ شتێک نابینیت لە بنەما نەگۆرەکانی ئیسلام کە لەگەڵ عەقل تێک بگیری. بەلگەش لەسەر ئەوێ کە ئیسلام بەرنامە و وەلامی تەواوی پێیە، قورئان و سوننەتە. ھەر وەھا ھەبوونی زانستێکی گەرم و فراوان بە ناوی زانستی بیروبەر (علم العقيدة الإسلامية). دواتر ھەبوونی فکر و فەلسەفەیی ئیسلامی، کە ھەر یەکێکیان بە سەدان و ھەزاران پەرتووکی لەبارەییەو نووسراو، بۆیە ھیچ بابەتێکی عەقیدەیی، فکری، فەلسەفی و زانستی نابینیت کە زانایان و

بیرمەندان و فەیلوسووفان لێی نەدوابن و پەرتووک و تووژینەوێان لەبارەییەوێ نەنووسیبێت. هەرۆک لە ئیسلامدا رێگری لە بیرکردنەوێ و عەقل بەکارهێنان نەکراوە، بەلکۆو فەرمانی بەکارهێنانی پێ کراوە. هەرۆهەها هەموو شتێک کە زیان بە عەقل و بیر و هۆش بگەیەنێت، یاساغ و حەرام کراوە. بۆنموونە ماددە هۆشبەرەکان. کەواتە ئیسلام بەشە سەرەکییەکی مەروۇفی پشتگوێ نەخست کە بریتییه لە عەقل.

۲. **رۆح و ناخ:** ئیسلام بەرنامەییەکی تیروتەسەل و جوانی هەیه بۆ رێنموونیکردن و ئاراستەکردنی رۆح و دڵ و دەروون، هەرۆهەها ناتەواوی و نارێکی و کەمکۆری و بۆشاییەکانی بۆ پردهکاتەوێ، بۆیه هیچ شتێک نابینی لە ئیسلامدا کە لەگەڵ رۆح و ناخ، دڵ و دەروون، فیتەرەت و خۆرەوشت و ئاکاری مەروۇدا نەگونجێت و تێک بگێرێت. بەلگەش لەسەر ئەمە قورئان و سوننەتە، هەرۆهەها هەبوونی زانستێک بە ناوی زانستی پاککردنەوێ رۆح و دڵ و دەرون (علم تزکیة النفس)، یان زانستی رەوشت (علم الاخلاق)، کە کار دەکات لەسەر ئەوێ پێویستە مەروۇف خۆی بە هەموو رەوشتێکی جوان و باش برازینێتەوێ لە ناوێ و لە دەرۆهێ خۆیدا. هەرۆهەها خۆی دارنێت و دوورکەوێتەوێ لە هەموو رەوشتێکی ناشرین و خراپ لە ناوێ و لە دەرۆهێ. کەواتە ئیسلام ئەو بەشە سەرەکییە تری مەروۇفی پشتگوێ نەخست و گرنگییەکی تەواوی پێ داوێ و رێنمایی تەواوی کردووی و بۆشاییەکانی پرکردووەتەوێ و هیچ شتێکی تێدا نییه کە لەگەڵیدا تێک بگێرێت، بۆیه ئەو بەشەش کە جوان و رێکوپێک بوو، پاستەوخۆ رەنگدانەوێ ئەرینی و جوان و باشی دەبێت لەسەر گوشتار و رەفتار.

۳. **لاشه و جەستە و ئەندامە دیارەکان:** ئەم لایەنەش دەبێت بە دوو

بەشەوێ:

یەکەم: پەییوەندی مەروۇف بە خوداوە

دووهم: پەییوەندی مەروۇف بە مەروۇفەوێ

یه کەم: پەیوەندی مەروڤە بە خۆداوێ:

خۆی لە پەرستشەکان (العبادات) دا دەبینیتە وەک: نوێژ، پۆژوو، حەج، زەکات و ... هتد، ئیسلام گەرمییهکی زۆری پێداوێ و بەرنامە و سیستیمیکی تایبەتی بۆ داناوێ، هەم لەرێ قورئان و هەم لەرێ سوننەت و پاشان هەم لەرێ زانایان و دانانی زانستیک بە ناوی (فیقه) (علم الفقه الإسلامي)، کە بە سەدان و هەزاران پەرتووکی لەبارەییە نووسراوێ و هیچ شتیکی شاراوێ نەماوێ قسەیی تێدا نەکردبێت. کەواتە ئیسلام ئەو بەشەیی مەروڤیشی پشگۆی نەخستووێ، بەلکۆو زۆر بەجوانی پەیوەندی نێوان مەروڤ و خۆدای گەورەیی رێکخستووێ.

دووێم: پەیوەندی نێوان مەروڤەکان (المعاملات):

ئیسلام زۆر بەجوانی و رێکوپێکی بەرنامەیی بۆ داناوێ، بە شێوەیەکی کە هیچ شتیکی تێدا نییە کە لەگەڵ مەروڤ و مەروڤایەتی، عەقل، سروشت، فیتەرەت، رۆح و ناخی مەروڤدا نەگونجێت. ئەم بەرنامە و گەرمی پێدانه هەم لە قورئان، هەم لە سوننەت و هەم لە زانستی (فقه) بوونی هەیی. بۆنموونە ئەو یاسایانەیی ئەمرو بون و کاریان پێ دەکرێت لە جیهاندا، هەموویان یاسای زۆر جوانتر، باشتر، رێکوپێکتر و تێروتەسەلتر لە ئیسلامدا بوونیان هەیی، وەک:

۱. یاسای باری کەسیتی (قانون الاحوال الشخصية)

۲. یاسای شارستانی (القانون المدني)

۳. یاسای دادبیینی (قانون المرافعات)

۴. یاسای تایبەتی نێودەوڵەتی (القانون الدولي الخاص)

۵. یاسای گشتیی نێودەوڵەتی (القانون الدولي العام)

٦. یاسای دەستووری (القانون الدستوري)

٧. یاسای دارایی (القانون المالي)

٨. یاسای تاوانکاری (القانون الجنائي)

بۆیه بینیمان کە ئیسلام بەرنامەی تەواو و جوان و تێروتەسەلی پێیه بۆ هەموو ئەو بوارانە، هەرشتیکی زانی هەبێت بۆ هەریەکێک لەم بوارانە، ئەوا یاساغ و حەرامی کردوو، هەروەها بەتەواوەتی سوود و قازانج و بەرژەوهەندی تاک و خێزان، کۆمەڵگە و گەل، نەتەو و دەوڵەتی پەچاو کردوو و هیچ شتیکی دانهناوە کە زانی بۆ ئەوانە هەبێت و تێک بگێرێت لەگەڵیاندا، بەڵکوو هەرچی سوودی هەیه بۆی داناو و پێگری لێ نەکردوون.

کەواتە ئیسلام: بریتییه لە پەيامێکی خودایی و سیستیمی گشتی و یاسایی گشتگیر بۆ مەرۆف، خێزان، کۆمەڵگە، گەل، نەتەو، دەوڵەت، مەرۆقایەتی و جیهان، کار دەکات لەسەر هەرسێ بەشەکی مەرۆف: «عقل و رۆح و جەستە»، یان بڵێین «عقل، بیر، فکر، ناخ، رۆح، خوڕەوشت، کردار، گوشتار و مامەڵە»، بە شێوەیەک هەول دەدات پێنماییەکی تەواو و پێکوپێک و جوانی هەموو ئەم بەشە بکات و کەموکۆری و ناتەواوی و ناشیرینی ئەو بەشە نەهێڵێت و لەسەر فێترەت بیانیهێڵتەو و پەروەردەیان بکات، بە شێوەیەک کە لە خزمەت مەرۆف و مەرۆقایەتی و خودای گەورەدا بەکاریان بێنێت و دنیاو دواپۆزیان پێ پووناک بکاتەو. ئینجا کە مەرۆفێکی بەم شێوە جوانە پەروەردە کرد، راستەوخۆ خێزان و کۆمەڵگە و گەل و نەتەو و دەوڵەت و جیهان پەروەردە دەبێت و دەکەوێتە سەر پێرەویکی دروست و هاوسەنگ.

بۆ هەر یەکێک لە مانەش ئیسلام پێنموونی و پێسا و یاسا و راستەپێ کردنی داناو.

۱۲. پەیوەندییەکی توندوتۆڵ هەیە لە نێوان ئیسلام (ئیمان) و ئەخلاقی. ئەگەر ئیمە پیغەمبەر (د.خ) وەک بەرزترین و جوانترین نموونەی ئەخلاقی بوون وەربگیرین، دەبینین دەیان و سەدان کردەو و وتەی هەیە دەربارەی ئەخلاق و پەیوەندی بە ئیمانەوە، ئیمە لێرەدا هەندێ لە وتەکانی دەخەینەروو، بۆئەوێ روونبیتەوێ کە ئەخلاق و ئیمان دوانەیهکی لێکدانه‌پراون و پێویستە بەیه‌که‌وه‌بن و لێکدانه‌پەدرێن.

«الْبِرُّ حُسْنُ الْخُلُقِ».^(۱)

«چاکه واتا جوانی ره‌وشت».

«إِنَّ اللَّهَ كَرِيمٌ يُحِبُّ الْكَرَمَ، جَوَادٌ يُحِبُّ الْجُودَةَ، وَيُحِبُّ مَعَالِيَ الْأَخْلَاقِ، وَيَكْرَهُ سَفْسَافَهَا».^(۲)

«خوای گه‌وره به‌خششمه‌نده و به‌خششمه‌ندانی خو‌ش ده‌وێت و خێره‌ومه‌نده و خێره‌ومه‌ندانی خو‌ش ده‌وێت هه‌زی له ره‌وشته به‌رزه‌كانه و رقی له ره‌وشته نزمه‌كان ده‌بیتەو».

«إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيَذُرُّكَ بِحُسْنِ خُلُقِهِ دَرَجَةً الصَّائِمِ الْقَائِمِ».^(۳)

(به‌دڵنیاییه‌وه ئیماندار به‌هۆی ره‌وشت و ئاکاری جوانی ده‌گات به‌ پله‌ی ئه‌و که‌سه‌ی به‌رده‌وام به‌رو‌ژووه و به‌رده‌وام شه‌ونوێژ ده‌کات).

«خَالِقِ النَّاسِ بِخُلُقٍ حَسَنِ».^(۴)

«له‌گه‌ڵ خه‌ڵکدا به‌ ره‌وشتی جوان مامه‌له‌ بکه‌».

(۱) رواه مسلم عَنِ النَّوَّاسِ بْنِ سَمْعَانَ الْأَنْصَارِيِّ ۲۵۵۳.

(۲) صحيح الجامع عَنْ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ، (۱۸۰۰).

(۳) رواه أبو داود عن عائشة، ۴۷۹۸.

(۴) رواه أحمد عن أبي ذر ۲۳۹۲، والترمذی ۱۹۸۷.

«ما من شيء أثقل في الميزان من خلقٍ حسنٍ»^(۱)

«هیچ شتێک نیه له تەرازووی چاکەکاندا قورستر بێت له رهوشتی جوان».

«أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خَلْقًا»^(۲)

«کاملترین و پەسەندترین ئیماندار ئەو کەسە یە کە ئەخلاق و خوڕهوشتی جوانترین و پەسەندترین».

«إِنَّ أَبْعَضَكُمْ إِلَيَّ، وَأَبْعَدَكُمْ مِنِّي فِي الْآخِرَةِ: أَسْوَأُكُمْ أَخْلَاقًا»^(۳).

«له رۆژی دوایدا بوغزاوترین و ناشیرینترین و نابووترین و دوورترین کەس لەمن ئەو کەسە یە کە ئەخلاقى نابووترین و ناشرین ترین و خراپترین»^(۴).

له کۆمهله فرمودهیه کی دیکه دا پێغه مبه ر (د.خ) ئیمان و ئیمانداریه تی و موسلمانیه تی و ره زامه ندی خودا و به هه شت و دۆزه خ و ... ده به ستیه وه به ئەخلاق و ئەخلاقیبوون و سیفه ت و ئاکار و کار و کرده وه ی جوان و باش و به رز، له به ر درێژبوونه وه ناتوانین بیانیه ئین.

۱۳. مروّف سه نته ری هه موو په یامه خوایه کانه، بۆیه عه قل و پرووح و جهسته و نامووس و نه وه و وه چه و مال و سه روه ت و سامان و که رامه ت و پێز و ... پارێزاه و هه رچیش پێچه وانیه ئه وانیه بێت هه رام و زه مکرا و نه ه ی لێکراوه، ئەگه ر سه یری قورئان بکه ین ده بینین گرنگیه کی یه کجار زۆر دراوه به مروّف، به شیه وه یه ک هه موو ره هه نده کان بگرێته خو.

(۱) رواه أبو داود عن أبي درداء ٤٧٩٩.

(۲) أخرجه أبو داود (٤٦٨٢)، والترمذي (١١٦٢)، وأحمد (٤٧٢ / ٢) واللفظ له، وحكمه حسن صحيح.

(۳) صحيح الترغيب ٢٦٦٢.

(۴) فرموده و ثابته یه کجار زۆر به لام ئیمه به وه نده ئیکتیه مان کرد.

۱۴. مەرۆف لە خوودی خۆیدا دوو ھیزی سەرەکی ھەیە، ھیزی شەپانگیزی و خراپەکاری، لەگەڵ ھیزی ئاشتیخوازی و چاکەکاری، لە قورئاندا نەفسەکان دابەشکراون بۆ سێ جۆر:

۱ - (النَّفْسُ الْأَمَّارَةُ بِالسُّوءِ) (نەفسی فەرماندەر بە تاوان). ئەو ھەوێ و نەفسەییە کە فەرمان بە خاوەنەکە دەکات بەو ھەوێ خراپە و تاوان و گوناھ ئەنجام بدات.

خودای گەورە ئەو جۆرە لا خراپە و دەربارەیی ئەو جۆرە لە سوپەرتی یوسف: ۵۳- ﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ الْأَمَّارَةَ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ واتە: خۆ ھەرگیز پاکانە بۆ خۆم ناکەم، چونکە نەفس و دەروون ھەمیشە فەرمان بە خراپە دەدا، مەگەر کەسێک خۆی پەرورەدگارم خۆی رەحمی پێبکا و لە پیلان و فەرت و فێلی بیپاریزی، بە راستی پەرورەدگارم زۆر لێبوور دەبێ بۆ ھەڵە و تاوانەکان، زۆریش دلۆقان و میھرەبانە بەرامبەر بە تەوبەکاران.

۲ - النَّفْسُ اللَّوَّامَةُ (نەفسی لۆمەکار و سەرزنشتکار). ئەو ھەوێ و نەفسەییە کە وا لە خاوەنەکە دەکات کاتێک تاوانێک دەکات یەكسەر سەرزنشت و لۆمەیی نەفسی خۆی بکات و پەشیمان دەبێتەوە، یان بەردەوام خاوەنەکانی ئەو جۆرە پەشیمان لە پەردووی خۆیان.

خۆی گەورە ئەم جۆرە نەفسەیی لا پەسەندە و سوپەندی پێ خواردوو، جا ھەر کەس خاوەنی نەفسێکی ئاوەھا بێ ئەو مانای وایە ئیمان و باوەری سەلامەتە، خۆی گەورە لە سوپەرتی -القيامة: ۲- دەفەرموێت: ﴿وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ﴾. واتە: سوپەند دەخۆم بە نەفسی سەرزنشتکار.

۳ - النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ (نەفسی ئارام و دلنیا و دامەزراو). ئەو ھەوێ و نەفسەییە کە ھەمیشە وا لە خاوەنەکە دەکات کە دەمی بە زکر بێ و دلی پر ترس لە خودا بێ و بەردەوام لە عیبادەت و کردەوێ چاک و شوینی باش بێ.

خاوەنی ئەو جوۆرە نەفسەش لە کاتی سەرەمەرگدا مژدەیی بەهەشتیان
پێدەدری، هەرۆک خۆدای گەورە لە سورەتی -الفجر: ۲۷ تا ۳۰- دەفرموی:
﴿يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً﴾ فَاذْخُلِي فِي عِبَادِي ﴿۳۰﴾
وَادْخُلِي جَنَّتِي ﴿۳۱﴾. واتە: ئەو خاوەنی دل و دەروونی پر لە ئارامی، بگەرێرەو بەو لای
پەروردگارت کە تۆ لەو رازیت و ئەویش لە تۆ رازیه، دە بچۆرە ریزی بەندە چاکە
نازدار و بەرپزەکانمەو، بچۆرە بەهەشتە خوشە رازاوەکەمەو.

دەربارەی گەردوون و بوون و بوونەوەر

گەردوون و بوون و بوونەوەر لە تیروانی ئیسلامدا بەم شێوەیە:

۱. گەردوون و بوون و بوونەوەر بەدیھتێراو و دروستکراون، واتە ئەزەلی نیین و
لەلایەن خۆداوە دروستکراون، وە هەرۆکە لە ماوەی شەش رۆژاندا بوو.

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ﴾. [السجدة: ۴]

خۆ ئەو زاتەیه کە ئاسمانەکان و زەوی و هەرچی لە نێوانیاندا هەیە لە
شەش رۆژدا دروستی کردوو (مەرج نییه درێژی ئەو رۆژانە بە قەدەر درێژی
شەو و رۆژی زەوی بێت کە بە بیست و چوار سعات جاریک بەدەوری خۆیدا
دەسوڕێتەو، چونکە هەندێک رۆژ هەرۆک قورئان خۆی ئاماژەی بۆ دەکات
هەزار سأل، هەندێکی تری پەنجا هەزار سأل).

۲. زەوی و ئاسمانەکان سەرەتا یەک شت بوون و پاشان لەیه کتری
جیاکراونەو، وەک ئەوەی کە ئیستا زانست سەلماندوویەتی و بەدرێژی لە باسی
تەقینەو گەورەکەدا باسمانکرد.

﴿أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا﴾ [الأنبياء: ۳۰]

ئایا ئەوانەى بیاوهر بوون نەیانینیووو و بۆیان روون نەبۆتەووە بەراستی ئاسمانەکان و زەوى یەك پارچە بوون لەوودوا لیکمان جیا کردنەووە.

۳. گەردوون و بوون لە سەرەتادا گازیک بوو لە شیوەى دوکەل (ئەمەش دووبارە لەرووی زانستیهووە سەلماووە).

﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ﴾. [فصلت: ۱۱]

ئینجا ویستی ئاسمان پێک بخت و دروستی بکات لەکاتیکیدا کە دوکەل بوو.

۴. خودای گەورە هەموو شتیکی بە پێکی دروستکردوو، ئەندازەى هەموو شتیکی گرتوو و هەموو شتیکی بە ئەندازەى دیاریکراو داناو، ئەم گەردوونە لە بچوکتەین بەشیەووە تاووەکو گەورەترین بەشى هەمووی سیستەماتیکە.

﴿الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّىٰ﴾. [الأعلى: ۲]

ئەو زاتەى هەموو شتیکی دروستکردوو بەجوانی و پێکوپێک و تێر و تەواویی کردوو.

﴿وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَىٰ﴾. [الأعلى: ۳]

ئەو زاتەى کە نەخشەى کیشاوە بۆ هەموو شتیکی و جاپێنموویی کردوو.

﴿الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُن لَّهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا﴾. [الفرقان: ۲]

ئەو زاتەى کە هەموو ئاسمانەکان و زەوى مۆلکی ئەو و هەر ئەو خواوەنیانە، کەسیشی نەکردوو بە پۆلەى خۆی و کەسى نەکردوو بە شەریک و هاوبەش لە مەودای مۆلک و دەسەلاتیدا، هەموو شتیکی دروستکردوو بە ئەندازە و قەبارە و شیوە و تام و بۆن و ڕەنگ و جیاوازی هەمە جۆر... هتد، نەخشەى پێک و پێکی بۆ هەموو شتیکی داناو (بە شیوەیەک کە پێویستەکانی ئادەمیزاد

دابین بکەن و لە خزمەتیدا بن).

﴿وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا﴾

﴿الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَافُوتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ﴾. [المالك: ۳]

ههروهها ئەو زاتە ئاسمانەکانی بە ھەوت چین دروست کردوو، لە نێو بەدیھێنراوەکانی ئەو خوای میھربانەدا هیچ ناریکی و ناتەواویەکی بەدی ناکەیت، ئەو ئینسان: ھەرچاو بگێرێ و سەرنج بدە بزانی ھیچ درزو کەم و کووریەکی بەدی دەکەیت؟!

۵. ھەموو گەردوون ملکەچی ئەندازەگیری و ڕیکسازێ و ھیدایەت و سیستم و یاسای خوای گەورەییە، بۆیە قبوڵی تیکچووون و لادان و بەریەککەوتن و .... ناکات.

﴿وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ﴾. [آل عمران: ۸۳]

ھەرچی لە ئاسمانەکان و زەویدایە بە ڕەزامەندی بێت یان بەناچارایی تەسلیم و ملکەچی پەرورەدگاران، ھەمووانیش ھەر بۆ لای ئەو دەگەڕێنەو.

﴿لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾.

[یس: ۴۰]

نە خۆر بۆی ھەیە بە مانگ بگات (لە ھێڵ و ڕێڕەوی خۆی دەربچیت)، نە شەویش پێش ڕۆژ دەکەوێت، بەلکۆو ھەریەکیان لە خولگەی تاییبەتی خۆیاندا مەلە دەکەن و بە ئاسانی دەسوڕێنەو.

۶. ھەرچی لە ئاسمانەکان و زەویدایە رامکراوی خوای گەورەن و بۆ مڕۆف

رامیکردوون.

﴿وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾. [الجاثية: ۱۳]

هەرچی لە ئاسمانەکان و زەویدا هەیە بۆ ئێوەی رام هێناوە، بۆ خزمەتگوزاری ئێوە فەراھەمی هێناوە، هەموویشی تێکرا بەخشش لەلایەن ئەو زاتە، بەراستی ئا لەو بەخشش و دیاردانەدا بەلگە و نیشانەی زۆر هەن بۆ کەسانێک کە بیربکەنەو و تێفکرن.

۷. بوونەوەرەکان دوو جۆرن: دیار و نادیار، بەرھەست و نابەرھەست، بەرھەستەکان وەک هەموو ئەوانەی هەستیان پێدەکەین، نابەرھەستەکانیش وەک فریشەکان، کە بەرھەست نیین، بەلام لەرێی وەحیەو پروامان پێی هێناوە.

﴿فَلَا أُفْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ﴾. [الحاقة: ۳۸]

سویندم بەو شتانەی کە دەیبینن.

﴿وَمَا لَا تُبْصِرُونَ﴾. [الحاقة: ۳۹]

بەوێش کە نابینن و نادیارن.

دەرباری ژیان

ژیان لە جیهانیی و تێروانیی ئیسلامدا بەم شێوەیە:

۱. خودا ژیانی بەدیھێناوە، شتیکی ئەزەلی نیە، بەلکوو داھێنراوە.

﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ﴾. [الملك: ۲]

هەر ئەو خۆی مردن و ژیانی بەدیھێناوە.

﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أََمْوَانًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾. [البقرة: ۲۸]

(خەڵکینە)، چۆن بێ پروا دەبن بە خوا لە کاتی کدا ئیوە بێ گیان بوون (لە تووێ خاکدا) خوا (دروستی کردوون) و گیانێ بە بەردا کردن، پاشان دەتەنمریتیت و دواوێ زیندووتان دەکاتەو، ئەوسا هەر بۆ لای ئەویش دەبرێنەو.

۲. ژيانى دونيا بايه خداره و گرنگه و دەبێ گرنگی پێدريت و پشتگوێ نه خريت، بۆيه قورئان زۆر گرنگی پێداوه، لە دوعا کانداسەرەتا باسی دونيايه ئینجا قیامەت.

﴿رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ [البقرة: ۲۰۱]

پەروەردگارا لە دنیادا خێر و چاکه و ناز و نيعمه تمان پێ ببەخشه و، لە قیامەتیشدا لە ناز و نيعمه تەکانی بەهەشت بەهەرەمەندمان بکه و، لە سزای ئاگری دۆزهخ بمانپاریزه.

هەر وهها خوای گهوره له شوێنیکی دیکه دا ده فەرموێت: ﴿وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا﴾. [القصص: ۷۷]. بەشی خوشت لە دنیادا بە هەڵالی فەرامۆش مەکه.

کهواته ژيانى دونيا گرنگه و دەبێ گرنگیشی پێدريت، چونکه کێلگهی قیامەتیشە.

۲. ژيانى دونيا له چاو ژيانى هەميشه یی دواړۆژ و قیامەت زۆر کم و بێ نرخه، چونکه ئەم ژيانه رابواردن و تاموچیزیکى کاتيه و دهروات، هەر وهها پرپه تی له ناخووشی و نه خووشی و ئازار و مهینه تی و .... هەر بۆیه خوای گهوره ده فەرموێت: ﴿اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ زِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيْجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ

عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ﴿٢٠﴾ [الحديد: ۲۰]

چاک بزانی دنیای تەنیا بریتییە لە یاری و گەمە و رازاندنەوه و خۆ هەڵکێشان لە نێوان یەکتەریدا، هەروەها زۆرکردنی سامان و مال و منداڵ، جا ئەوانە هەر هەمووی وەک بارانێکی بەپیت وایە کە ببێتە بەرھەمیکی زۆر، کشتیارەکان (جوتیارەکان) سەرسام بکات، لەوەودوا وشک ببێت و زەرد هەلگەرێت، پاشان وردوخاش ببێت و بکەوێت، بێگومان لەقیامەتیشدا سزای زۆر سەخت بۆ دنیا پەرستان ئامادەییە، لەولاشەوه لێ خۆشبوون و پەزەمانەندی لەلایەن خواوە ئیماندارانی چاکەخوازی لێ بەهەرەوەر دەکرێت، ژبانی دۆنیاش دوور لەخوێناسی و دینداری جگە لەوەی کە بریتییە لەرابواردنێکی کەم، شتێکی تر نییە، زۆر کەسیشی پێ غەرا و دەستخەرۆ دەبێت.

۳. ژبان مەیدانی تاقیکردنەوهیە بۆ دواڕۆژ، ﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ﴾. [الملک: ۲]

هەر ئەو خۆی مردن و ژبانی بەدیھێناوە، تا تاقیتان بکاتەوه، کیتان کردەوهی چاکتر و پەسەندترە، هەر ئەویش زاتێکی بالادەستە بەسەر بێ باوەرێندا، وە لێخۆشبووە لە ئیمانداران.

۴. گۆشەگیری و وازھێنان لە دنیا و دەست لە ژبان بەردان شتێکی پەسەند نییە لە ئیسلامدا بەپێی ئەو بەلگەنە یاسمانکردن.

۵. ژبان بەنرخ و بایەخدارە، بەپێچەوانەی پووجگەراییی و هیچگەراییی (العدمیة) کە پێیواوە ژبان هیچ نییە و بێ نرخە، ئەم ژبانە ئەگەر بە باشی و چاکی و چاکەکاری بەرپێ بکە ژبانێکی هەمیشەیی پر خێر و بەرەکەت و ناز و نیعمەتی پێ بەدەست دەھێنی.

﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ﴾. [البینة: ۷]

بێگومان ئەوانەى ئيمان و باوەريان هێناوه و کار و کردەوه چاکەکانیان ئەنجامداوه، هەر ئەوانەن چاکترین و پاکترین خەڵکانى سەر زهوى.

﴿جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ﴾. [البينة: ۸]

پاداشتيان لای پەروەردگاريان بەهەشتى پڕ لە باخى چرە (کە کۆشک و تەلارەکان تيايدا ون بوون)، چەندەها پرووباريش بەژێر درەخت و بەبەردەم کۆشکەکانیدا دەروات و لەوێ ژيانى هەميشەيى و بەردەوام بۆ هەتاهەتايى دەبەنە سەر، ئەوانە خوا پازييه لتيان، ئەوانيش لەو پازين (چۆن پازى نابن ئەى پەروەردگارى ئازيز، بەراستى نازانين بەچ زمانىک سوپاسگوزارت بين) بێگومان ئەو پز و قەدرە بۆ ئەو کەسەيە کە لە پەروەردگارى ترساوه و فەرمانەکانى بەجى هێناوه^(۱).

ناو و سيفهتەکانى خواى گەوره

لەگەڵ باوەربوون بە بوون و تاک و تەنبايى خودا، باوەردار باوەرى بەوہیە کە خواى گەوره هەموو سيفهتێکى تەواو و کەمالى هەيە بەو شێوہیەى کە لایەق و شایستەى زاتى بەرزىەتى و پاک و بێگەردە لە هەموو کەم و کورپيەک.

بۆیە هەرسيفهتێکى تەواو و جوان و پەها هەبێت، ئەوا خواى گەوره ئەو سيفهتەى هەيە بە جوانتر لەوہى عەقلە سنووردار و کورتەکانمان پيشبینى دەکەن و بەرزتر لەوہى یاسا کورتەکانى زمان دەريدەپرن و بەو شێوہیەى کە وەحى پیمانى راگەياندووہ.

لەوہى خوارەوہدا چەند سيفهتێک باسەدەکەين لەو سيفهتەنەى کە تەنبا

(۱) بەسوود بينين لە (ئيمان و عەقیدەى ئیسلامى، م. على باپير، بەرگى شەشەم).

خوای گەوره هەیهەتی و تەنیا هی ئەوه و کەس هاوبەشی ناکات تێیدا.

۱ و ۲- یەكەم و كۆتایی (الأول و الآخر)^(۱): یەكەمە بەبێ سەرەتا و (نەبوونی بەسەردا نەهاتووە)، كۆتایە بەبێ كۆتا (هیچ كۆتاییکی نییە و نەمانی بەسەردا نایەت).

۳- زیندوو (الحی)^(۲): ژیاڵی هێناوێتە بوون و بە هەموو زیندووێرەکانیشی بەخشیوێ، بۆیە سەرچاوەی ژیاڵە، هەروەها ژیاڵ بە هەموو زیندووێرێك دەبەخشیێ، واتا سێفەتی ژیاڵ و زیندووێرەتی هەیه بە تەواوترین و جوانترین شێو، بەشێوێهێك مردنی لەدوا نایەت و مردن و كۆتایی هاتنی لەگەڵ نیە.

تایبەتمەندیەکانی جیاکردنەوهی زیندووێرەتی بەدیھێنەری (خالق) جیھان و دروستكراوێهێك (مخلوق):

أ- زیندووێرەتی خوا لە خودی خۆیەتی و لە هیچ سەرچاوەیەکی ترەوه نەهاتووێ، بەلام زیندووێرەتی و ژیاڵی تەواوی بوونەوهێران وەرگیراوه و خوای گەوره پێی بەخشیون.

ب- زیندووێرەتی خوا هەمیشەییە هەر هەبووێ و هەر دەشمینیت، نە لە دەستپێكێكەوه دەستی پێكردووێ و نە لە كۆتاییكدا كۆتایی دێت، بەلام زیندووێرەتی بوونەوهێر بەكاتێكەوه بەستراوه و دیاریكراوه.

ج- زیندووێرەتی خوا تەواو و بێ كەم و كورپیە، ئەو شتانەیی بەسەر زیندووێرەتی بوونەوهێر و مەخلوقاتەكاندا دێت بەسەر ئەودا نایەت، وەكوو نوستن و بێئاگایی و بێزاری و ماندووبوون.

د- زانایە (العلیم): هیچی لێ ون و نادیار نییە و هەموو شتێك دەزانیت و ئاگادارە پێی، نەهێنی لای ئەو ئاشكرايە، نادیار لەلای دیارە، بەرەستە كاتی و

(۱) الحديد: ۳. والقصص: ۸۸.

(۲) البقرة: ۲۵۵. وطه: ۱۱. والفرقان: ۵۸.

شوئینیەکان لە پێشی ناوەستن و هیچ شتیکی نادیار لەلای ئەو نادیار نییە.

زانستی خۆای گەورە جیاوازه لە زانستی مەرۆف چونکە زانستی مەرۆف کەمە و سنورداری و بەستراوەتەو بە کات و شوین، کاتیکی بوو نەیزانیو و لە دوایدا فیری بوو، بەلام زانستی خۆای گەورە هەموو شتیکی لەخۆگرتوو و تێدایە بەهەمیشەیی (لەئەزەلەو)، ورد و درشتەکان دەزانیت، نەبەستراوە بە کات و شوئینەو، لەبیرچوونەو وەشی بەسەردا نایەت.

۵- بەتوانا (القدير)^(۱): هیچ شتیکی دەستەووەستانی ناکات و لە دەرەوێ توانای ئەو نییە، شوئینەواری توانای خۆای گەورە بڵاو و دیارە لە ئاسۆکانی گەردوون و خۆدی مەرۆفەکان و ئاسمانەکان و زەویدا.

هەر ئەو لە هاواری کەسی ناچار و لیقەوماو دیت، ناخۆشی لادەدات و ئەو ئیسقانهی کە شیوئەو زیندووی دەکاتەو، دروستکراوەکانی وەکوو خۆی لێدەکاتەو لەدوای مردنیان بەو شیوئەیی یەکەمجار دروستیکردوون.

۶- کاربەجی و کارزانە (الحکیم)^(۲): گەردوون و جیهانی بەو پیکوپیک و بێ کەم و کورپیە بەدیهێناو، هیچ تیکگییان و کیشەبەک لە گەردووندا روونادات و لە بەرپۆوەبردنی گەردوونیشدا هیچ کەلێن و گرفت دروست نابیت.

۷- بەبەزەیی و میهرەبان و بەخشندەیی (الرحمن الرحيم)^(۳): بەزەبیەکەیی پێش توورەبیەکەیی کەوتوو، بەزەبیەکەیی هەموو شتیکی گرتوووەو و بە هەموو شتیکی گەیشتوو، هەروەکوو چۆن زانستەکەیی هەموو شتیکی پرکردوو، بەزەبیەکەشی هەموو دونیای پرکردوو، باوەردار و بێباوەر، چاکەکار و خراپەکار، بەلام لە رۆژی دوایدا تاییبەتە بەپارێزکاران (متقین).

(۱) غافر: ۱۹. والبقرة: ۲۹. والملك: ۱۴.

(۲) الأنبياء: ۱۶. والمؤمنون: ۱۱۵ - ۱۱۶. والبقرة: ۳۲. وآل عمران: ۹۱.

(۳) غافر: ۷. والأعراف: ۱۵۶. والزمر: ۵۳.

١٠٩٥-١ بیستن و بینین و کلامی ههیه (السمع والبصر والكلام)^(١).

پاک و بێگهردی پهها بۆ خۆدای گهوره له ههموو کهموکورپیهک:

ههروهک چۆن خۆدای گهوره و بالادهست ههموو ئه و سیفهته تهواو (کمال)ه پههانیانهی ههیه که وهسفی خۆی پێ کردووه له قورئانی پیرۆزدا بۆ ئهوهی پێ بناسین و پێی وهسف بکهین (خۆدای گهوره بهو سیفهتانه بناسین)، بهههمان شێوه پاکه له ههموو کهموکورپیهک و دووره له شتی ناتهواو.

ئهو سیفهته ناتهواو و کهموکورپییانهی که له خۆدای گهورهدا بوونیان نییه و پهتی کردووتهوه و نهفی کردووه له خۆی: هاوهل (الشریک)^(٢). نهتوانین و بیتوانایی (العجز)^(٣). ماندووبوون (اللغوب)^(٤). خهوتن (النوم)^(٥). بیرچوونهوه (النسیان)^(٦). ستهم (الظلم)^(٧). (هیچ چوونییهکی و هاوشیوهیی نییه له نێوان خۆای گهوره و دروستکراوهکانیدا، واتا ناتوانرێت بهخهیاڵیش ببینرێت و وێنا بکریێت).

ههروهها پاک و بێگهرده له ههموو کهموکورتییهکی دیکه.

ههندیک له ناو و سیفهتهکانی خۆدای گهوره له قورئاندا

﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾. [الحديد: ١]

(١) الزخرف: ٨٠. والمجادلة: ١. وفصلت: ٤٠. والشورى: ١١. ومريم: ٤٢. والنساء: ١٦٤.

(٢) الأنعام: ١٦٣. والإخلاص: ٢. والجن: ٣. والأنعام: ١٠١. والبقرة: ١١٦.

(٣) فاطر: ٤٤.

(٤) ق ٣٨.

(٥) البقرة ٢٥٥.

(٦) مريم: ٦٤. وطه: ٥٢.

(٧) فصلت: ٤٦. والنساء: ٤٠.

خودا زاتیکې بالآدهست و دانایه.

﴿لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ [الحديد: ۲]

ههرچی له ناسمانه کان و زهویدا ههیه ههر ئه و خاوه نیانه، ده ژینى و ده مړینى،
ههر خوى ده سه لاتى به سهر هه موو شتیکدا هه یه.

﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ [الحديد: ۳]

ئه و خوايه يه كه مينه و له سه ره تاوه ههر هه بووه و كه س پيش ئه و نه بووه،
دوا هه مينه و كو تا يه، كه س دواى ئه و نامينيت، (به لام ئه و ههر ده مينيت)،
هه روه ها ئه و زاته دياره و هه موو شت به لگه يه له سه ر بوونى، له هه مان كاتدا
زاتى خوى نادياره و (به چاوى سه ر نابينريت، به لام به بينايى بيرو هووش و دل و
ده روون ئاشكرايه)، ههر خويشى زانايه به هه موو شتیک.

﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾ [الحديد: ۴]

ههر ئه و زاته خوى، ناسمانه کان و زهوى دروست كړدووه.

﴿لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾ [الحديد: ۵]

ههرچی له ناسمانه کان و زهویدا ههیه ئه و زاته خاوه نیانه، هه موو شتیکیش
بو لای خوا ده بریته وه.

﴿وَهُوَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ [الحديد: ۶]

ئه و زاته (خودا) زانايه به ههرچی له دل و ده روون و سینه کاندایه.

﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ﴾ [الذاريات: ۵۸]

به راستى ههر خوا خوى روى به خشه و خاوه نى هيژ و ده سه لاتى پته وه.

﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾ [الحشر: ۲۲]

خوا ئەو زاتەیه کە جگە لەو خودایەکی تر نییه زانایە بە ھەموو نھێنی و ئاشکراکان، ئەو خودایە بەخشنده و میهرەبان و دلۆقانه کانگای ڕەحم و بەزەبیبیە.

﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ [الحشر: ۲۳]

خوا ئەو زاتەیه کە جگە لەو خودایەکی تر نییه پاشای ھەموو بوونەوەرە، پاک و بێگەرد و پوخته، ئاشتیخواز و ئاشتی پەرورە، ئاسایش بەخش و پەناگای ئیماندارانە، دەسەلاتدارە و چاودێری دروستکراوەکانیەتی، بالادەستە، خاوەنی خێری بێسنوورە، گەورەییە و خۆی بەگەورە دەزانیت، پاک و بێگەردی بۆ ئەو خودایە لەوێ تینەگەشتووان شەریک و ھاوێلی بۆ پریار دەدەن.

﴿هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾. [الحشر: ۲۴]

ھەر ئەو خواوە بەدیھێنەر و دروستکراوە، (لە نەبوون ھەرچی بۆی بەدی دەھێنیت)، نەخشە و وێنەکیشەرە (بۆ ھەموو بوون و بوونەوەر و گەردوون)، ناوھ پیرۆز و جوانەکان، ھەمووی شایستەیی ئەو، ھەرچی لە ئاسمانەکان و زەویدا ھەیە ستایشی ئەو دەکەن، بەراستی ئەو زاتە خواوەکی بالادەست و دانایە.

﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾. [البقرة: ۲۵۵]

خوا زاتیکە جگە ئەو ھیچ خودایەکی تر نییه کە شایەنی پەرستن بێت و ئەو ھەمیشە زیندوو و ڕاگر و سەرپەرشتیاری (ھەموو دروستکراوەکانیەتی)، نە

وەنەوز دەیگریت و نە خەو (چونکە راگر و سەرپەرشتیاری بوونەوهره)، هەرچی لە ئاسمانەکان و هەرچی لە زەویدا هەیه هەر ئەو زاتە خاوەنیانە، کتیه ئەوهی (دەتوانیت) تکا بکات لە لای ئەو، بەبێ مۆلەتی خۆی، دەشزانیت چی لە ئیستا و داهاتوو و رابوردوودا روویداوه و روودەدات، هیچ کام لە دروستکراوانی زانست و زانیاری تەواویان نییه دەربارە ی زانیاری و زانستەکانی ئەو، مەگەر بەوهی که خۆی بیهویت فیریان بکات (ئەم پێشکەوتن و زانستە ی سەردەم بەشیکی کەمن لە بەخششەکانی خوا)، فەرمانرەوایی و دەسەلات و زانیی ئەو زاتە هەموو ئاسمانەکان و زەوی گرتوووەتەوه و پارێزگارییان بەلای خواوه هیچ گران نییه و ماندووی ناکات و هەر ئەو خۆدایەکی بەرز و بلند و گەورەیه.

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ [الإخلاص: ۱]

(ئە ی محمد (صلی الله علیه وسلم) ئە ی ئیماندار) بڵێ: ئەو خۆای که ناوی _ الله _ خۆایەکی تاک و تەنیا یە (بێ هاوێل و هاوتایە).

﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ [الإخلاص: ۲]

خۆ زاتیکی پایەدار و دەسەلاتدارە، نیازی بە کەس نییه و هەموویان ئاتاجی ئەون، هەر ئەو دەتوانی بەلا و ناخۆشی لایەری و پێویستی و داخوایەکانمان جێبەجێ بکات.

﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ [الإخلاص: ۳]

هیچ کەسی لێ نەبووه و خۆشی لە کەس نەبووه.

﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ [الإخلاص: ۴]

هەرگیز هاوتا و هاوشتیوه و دەسەلاتداریکی تر نییه که لەبەرانبەر یهوه بوەستیت و هاوشانی بیت.

پوختەى ھەندى ناو و سىفەتى خواى گەورە كە لە قورئان و سوننەتدا ھاتوون:

اللّٰه: (ناوى ھەرە گەورەى خواى گەورە، تايبەتە بە خواى گەورە و ناكرى
بەكار بەيئەت بۆ غەيرى خودا).

الرَّحْمَن: (زۆر بە بەزەيى).

الرَّحِيم: (بەخشندەى بەردەوام).

الْمَلِك: (پادشا و خاوەنى پەھەى ھەموو شتەكان).

الْقُدُّوس: (پاك لە ھەموو عەيب و كەموكوپىيەك).

السَّلَام: (بلاوكەرەوھى سەلام و ئاشتى، بێعەيب لە ھەموو عەيب و كەموكوپى
و ناتەواويەك).

الْمُؤْمِن: (دەلىياكەر، بەراستدانەر، دۆستەكانى دەلىيا دەكاتەوھ لە سزای خۆى،
بەراستدانەرى بەلێنەكانىيەتى).

الْمُهَيِّمِن: (بەسەر راگەيشتوو).

الْعَزِيز: (زال، دەسەلاتدار، زالىك ھىچ شتێك بە سەرىدا زال نابێت).

الْجَبَّار: (بالادەست، ناچاركەر، جێبەجێكارى ويستەكانى، ھىچ شتێك لە
توانای ئەو دەرنەچێت).

الْخَالِق: (دروستكەر، بنیاتنەر).

الْبَارِئ: (بەدیهێنەر، بەدیهێنەرى شتەكان بەشیوەیەك ھاوشیوەى نەبووھ لە
پیشوودا، بەتوانا لەسەر بەدیهێنانى ئەوھى ئەندازەى بۆ گرتووھ و نەخشەى بۆ
كێشاوھ).

المُصَوِّر: (وێنەکێش، وێنەى هەموو بوون و بوونەوهره‌کانى کێشاوه، هەموو شتێک شێکل و شێواز و وێنەیه‌کى تايبه‌ت به‌ خۆى پێ داوه، له‌گه‌ڵ ئەو هەموو جیاوازی و زۆرییه‌یان).

الْعَفَّار: (زۆر لێبوورده).

الْوَهَّاب: (زۆر به‌خشهر).

الرَّزَّاق: (زۆر پۆزیده).

الْفَتَّاح: (ده‌رووکه‌ره‌وه).

الْعَلِيم: (زۆر زانا).

السَّمِيع: (یسەر، هەموو شته‌کان ده‌بیستیت، ده‌نگه‌ ئاشکرا و نه‌تییه‌کان له‌لای ئەو ئاشکران، دوعا و ناله‌ و داواکاری و... ده‌بیستیت).

الْبَصِير: (بینەر، هەموو شته‌کان ده‌بینیت، ئاشکرا و نه‌تی، دیار و نادیار، بچوووک و گه‌وره‌...).

العدل: (دادگه‌ر).

الْحَبِير: (شاره‌زا، هه‌والده‌ر).

الْحَلِيم: (هه‌یدی، ئارام، بن هه‌له‌شه‌).

الْعَظِيم: (مه‌زن و گه‌وره‌).

الْعَفُور: (زۆر لێبوورده، گوناھپۆش).

الشَّكُور: (سوپاسگوزار، کاره‌ که‌مه‌کانیش له‌لای ئەو زۆر ده‌بن، قبوولیان ده‌کات و چه‌ند قاتیان ده‌کات).

الْعَلِي: (به‌رز).

الْحَفِيف: (پاریزه‌ر، پاریزه‌ری هەموو شته‌کانه‌).

الْحَسِيْبُ: (لەبەرسەرەوه، تەنیا خۆی شایستەى پشت پى بەستنه).

الْجَلِيلُ: (سيفەت بەرز، وەسفدار بە ھەموو سيفەتە بەرز و جوان و گەورە و تەواوەکان، پاک لە ھەموو کەموکوڕییەک).

الْكَرِيْمُ: (بەڕێز، ڕێزگر، خێرەخشەر، بەخشەرى ھەموو شتە جوان و باشەکان).

الرَّقِيْبُ: (چاودێر).

الْمُجِيْبُ: (وەلامدەرەوه، وەلامگۆ).

الْحَكِيْمُ: (لەزان، کاربەجێ).

الْوَدُوْدُ: (بەندەدۆست، خۆشویستراو و مەحبووب، بەندەکانى خۆى خۆش دەوێت و بەندەکانى ئەویان خۆش دەوێت).

الْمَجِيْدُ: (خاوەن شکۆ، پایەبەرز).

الْبَاعْثُ: (زیندووکەرەوه، نێرەر، زیندووکەرەوهى رۆژى دواىیە، نێرەرى پێغەمبەرەنە بۆ مەرۆقايەتى).

الْحَقُّ: (حەق، راست، پایەدار، حەق دەگەيەنێت و پشتگیری حەق دەکات و خۆشى حەقە و ھەيە و حەقدۆستە، ھەر خۆشى شایستە و موستەحەقى پەرستنه).

الْوَكِيْلُ: (پشت و پەنا، کارپێسپێردراو، کارى ھەموو گەردوون و بوونى بە خۆى سپاردوو، ھەر کەسێک پشتى پى ببەستێت بەسێھەتى).

الْقَوِيّ: (بەتوانا).

الْمَتِيْنُ: (قایم، بەھێز).

الْوَلِيّ: (دۆست، یاریدەدەر).

المُحْيِي: (ژییێنەر، ژيانبه‌خش، زیندوو‌کەر‌ه‌وه).

الممیت: (مرینه‌ر).

الْحَيُّ: (زیندوو).

الْقَيُّومُ: (مشوور‌خۆر، مشوور‌گێڕ، ڕاوه‌ستاو، ڕاوه‌ستێنەر و ڕاگر).

الْوَّاحِدُ: (یه‌ک، یه‌که و دوو نییه، یه‌که و تاکه له زات و سیف‌هت و کرداردا، تاکه له خاوه‌ندارییه‌تی و فەرمان‌ڕه‌وایی، هه‌یج شتی‌ک ناتوانی‌ت مەملانی‌تی له‌گه‌ڵدا بکات).

الصَّمَدُ: (جێی مه‌به‌ست، جێی مه‌به‌ست و نیاز و هیوا و ئومێده‌کانه و خۆشی بێنیاز له هه‌موو شتی‌ک).

الْقَادِرُ: (به‌توانا، توانادار).

الْأَوَّلُ: (یه‌که‌مین، یه‌که‌می بـ سهره‌تا).

الْآخِرُ: (دوامین، هه‌رماوه، ئه‌به‌دی، بێ‌کو‌تا، نا‌کو‌تا).

الْبَرُّ: (چاکه‌کار).

التَّوَّابُ: (زۆر تۆبه‌وه‌رگر).

الْعَفُو: (چاپۆ‌وشیکه‌ر، چاپۆ‌وشی له‌ گونا‌ه و تاوانه‌کان ده‌کات و دایان ده‌پۆ‌شیت و ده‌یان‌سڕێ‌ته‌وه).

الصَّبُور: (ئارام‌گر، ئارام له‌سه‌ر گونا‌ه و تاوان و بێ‌وه‌فایی مرۆ‌قه‌کان ده‌گرێ‌ت، هه‌یج شتی نا‌کات تاوه‌کوو کاتی گون‌جاوی خۆی نه‌یه‌ت)^(١).

(١) بۆ وه‌رگێ‌ڕانی واتای ده‌قاوده‌قی ناوه‌کان سوودم له‌کتێبی (ئیمان و عه‌قیده‌ی ئیسلامی له‌ژێر پۆ‌شنایی قورئان و سوونه‌تدا، م. علی با‌ییر) بێ‌نیوه، با‌به‌تی ناو و سیفه‌ته‌کانی خودا با‌به‌تی‌کی زۆر زۆر فراوانه، به‌لام ئیمه‌لێ‌رادا ته‌نها وه‌ک ژماردن با‌سمان کردوون و نه‌چووینه‌ناو قوولاییه‌کانیا‌نه‌وه.

تيۇر و مەبحەسى قىيەم (فلسفة القيم (الأخلاق))

وہک باسمانکرد فەلسەفە لە سى بەشى سەرەكى پیکدیت:

۱. فەلسەفەى بوون، بوونناسى (الوجود) (Ontology) (ئۆنتۆلۆژيا)
۲. فەلسەفەى ناسين و زانين، زانستناسى (المعرفة) (Epistemology) (ئىپستمۆلۆژيا)
۳. فەلسەفەى قىيەم و ئەخلاق و بەهاكان، بەهاناسى (الأخلاق والقيم) (Axiology) (ئىكسىۆلۆژيا).

فەلسەفەى بەهاكان (مبحث القيم)

فەلسەفەى بەهاكان (بەئىنگلىزى: Ethics يان Moral Philosophy) بەشىكە لە فەلسەفە كە ئەركى وەلامدانەوہى پرسىارە سەرەتايىيەكانى ئەخلاقىي لە ئەستۆيە. يان دروست و نادروست، خىر و شەر و حەق و راستى و جوان و ناجوان.

فەلسەفەى بەها (مبحث القيم) دابەش دەبىت بۆ سى بابەت و زانستى سەرەكى:

۱. بەهاى راستى و حەق: كە زانستى لۆژىك (علم المنطق) لىي دەكۆلپتەوہ.
۲. بەهاى خىر و چاكە: كە زانستى رەوشتناسى (علم الاخلاق) لىكۆلپتەوہى لەبارەوہ دەكات.
۳. بەهاى جوانى: كە زانستى جوانيناسى (علم الجمال) لىكۆلپتەوہى لەبارەوہ دەكات.

پېناسەى ئەخلاق

ئەخلاق لەرووى زمانەوانىيەتتە واتە: رەھبەر، ئەفشار، ئاكار، ھەلسوگەت.

لەرووى زاراۋەتتە پېناسەى يەكجەر زۆرى بۆكرە، بۆنمۇنە: رەھبەر و ئاكار و خوو سەفەتتەكى جەگىرە لە دەرووندا، يان فەتريە يان بەدەستەتو، كاريگەريەكەى يان باشە يان خراپ.^(۱)

زانستى ئەخلاق و فەلسەفەى ئەخلاق

زانستى ئەخلاق: ياسا و رەيساى گشتىيە، بۆنمۇنە پەت دەلەت: چاكە بكة و خراپە مەكە، دادگەرە و ستەم مەكە، راستگۆبە و درۆمەكە، ئەمانەت پارەزبە و ناپاكى و خيانەت مەكە...، كەواتە زانستى ئەخلاق ياسا و رەيساى گشتىبوون پەت دەلەت ئەو بكة و ئەو مەكە.

فەلسەفەى ئەخلاق: پەت دەلەت ئەخلاق خوى چىيە، بۆ راستگۆيى ئەخلاقيە و درۆ نائەخلاقى؟ يان بۆ بەئەخلاق بىم؟ ئەخلاقيبوون گەنگە؟

سوودەكانى ئەخلاق

۱. پاراستنى مەرف و خەزان و كۆمەلگە و دەولەت و سەياسەت و ئابوورى و...، لە ھەموو لادانىك و خزانى لە رەپرەو رەستەكەى خويان.

۲. بۆلەكەندەوئى ئارامى و ئەمن و ئاسايىش لەناو كۆمەلگەدا.

۳. خۆشەويستى و يارمەتى و لىبورەيى و... بىيات دەتەت و زىاد دەكات.

(۱) الأخلاق الإسلامية، د. عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني، ب ۱ ل ۱۰.

۴. فەرمانکردن بە چاکە و ڕێگری لە خراپە بەهێز و پتەو دەکات.

لەگەڵ زۆری دیکە.

بەش و لقەکانی ئەخلاق

بە شێوەیەکی گشتی زانیانی ئەخلاق و فەلسەفەی ئەخلاق، ئەخلاق بۆ سێ زانست دابەش دەکەن، ئەوانیش:

۱. ئەخلاقى پێودانگى normative: ئەمەیان یاسا و ڕێسای ئەخلاقى دەخاتە ڕوو، بۆنموونە چاکە ئەوەیە و خراپە ئەمە، فەزیلەت ئەمەیه و ڕەزیلەت ئەوە،... واتە ئەمانە دیاریدەکات.

۲. ئەخلاقى وەسفى (description): ئەخلاقى ئایین و فەرھەنگ و شارستانییهتەکان و... بۆنموونە ئەخلاقى ئیسلامى و بوزایی و کانتى و... تەنیا وەسفى ئەخلاقیان دەکەن.

۳. ئەخلاقى شیکارى، مینا ئەخلاق، سەرۆوى ئەخلاق، بان ئەخلاق (metha ethic): ئەم بەشە بەشى سەرەکی فەلسەفەی ئەخلاقە، یان دەتوانین بڵێین تەنیا ئەو بەشە فەلسەفەی ئەخلاقە، ئەم بەشە پێت دەلێت: چاکە چییە و خراپە چییە؟ بۆچی ڕاستگۆیی و دادگەریی و دەسپاکى و... باشن و نارااستگۆیی و ستەم و خیانت و... خراپن؟ دروستى چییە و نادروستى چى؟ ئەمانە و چەندان پرسیارى دیکەى سەرەکی و جەوهەرى کارى ئەم بەشەن.^(۱)

(۱) نینگایەک بۆ فەلسەفەی ئەخلاق، موسەب ئەدەم، ل ۲۹. ئەویش لە (الفبای فەلسەفە) نایجل واربرتونى وەرگرتوو.

سەرچاوەکانی ئەخلاق

راجیایی زۆر هەیه لە نێوان زانایان و فەیلەسووفاندا دەربارەی سەرچاوەکانی ئەخلاق، بەلام هەموویان دەگەرێتەوێ بۆ دوو بۆچوونی سەرەکی:

یەكەم: سەرچاوەی ئەخلاق لە خودی مرۆف خۆیدا.

دووهم: سەرچاوەی ئەخلاق لە دەرەوێ مرۆفدا.

یەكەمیان كە پێی وایە مرۆف ئەخلاق دیاری دەكات، بوون بە چەند بۆچوونیکی جیاواز:

۱. نیچە پێی وایە سەرچاوەی قیەم و ئەخلاق لە سروشتی مرۆفەوێ سەرچاوە دەگرێت، لەو غەریزەکانی كە تێیدان، گرنگترینی غەریزەکان زالبوون و ویستی هێزە، واتە بەم پێیە نیچە هیچ كردهوێیەك لە زاتی خۆیدا بە ئەخلاق وەسف ناکرێت.

بۆنموونە بە هێزەکان قیەم ئەخلاقێکی وا بۆخۆیان دەخولقێن كە لەگەڵ ویست و ئارەزووێکانیان بێتەوێ، لاواز بێهزەکانیش بەهەمان شێوێ قیەم ئەخلاقێکی وا بۆخۆیان دەخولقێن كە لەگەڵ بێهیزیەکیان بێتەوێ و بیانوویان بدات و هەلبێن لە واقع.

كەواتە لەلای نیچە سەرچاوەی قیەم و ئەخلاق لە خودی مرۆفدا و خۆی دەخولقێنێت.

۲. موعتەزێلەکان و تۆما ئەکۆینی پێیان وایە سەرچاوەی قیەم و ئەخلاق عەقڵی مرۆفە، عەقڵ دیاری دەكات چ شتێك باشە و چ شتێك خراپ، چ شتێك جوان و چ شتێك نابووت و ناشیرین، ئەمەش بۆ ئەوێ دەگەرێتەوێ، كە باشی و چاکی و جوانی و خراپی و ناشیرینی و نابووتی دەگەرێتەوێ بۆ خودی شتەکان.

۳. کیرکیگۆر پێی وایە سەرچاوەی قیەم و ئەخلاق خودا و مرۆفن بەیەكەوێ، واتە

لە ئەنجامى پەيوەندى نىۋان خودا و مروۇقدا ئەم قىيەم و ئەخلاقانە پەيدا دەبن.

بەشى دووهميان كە پىيان وايە سەرچاۋەى قىيەم و ئەخلاق لەدەرەۋەى مروۇقەۋە دىن، دابەش دەبىت بۆ سى بەش:

۱. ئەشعەرىيەكان و دىكارت، پىيان وايە: دىن، شەرع، خودا، قىيەم و ئەخلاق ديارى دەكەن، واتە بۆ زانىنى چاكە و خراپە دەبىت بگەرپىنەۋە بۆ شەرع و دىن و خودا.

۲. دۆركايم پىي وايە سەرچاۋەى ديارىكردنى قىيەم و ئەخلاق و چاكە و خراپە برىتييە لە كۆمەلگە، واتە كۆمەلگە قىيەم و ئەخلاقەكان ديارىدەكات و مروۇقىش شوپىيان دەكويت و پىيانەۋە پابەند دەبىت.

۳. ماركسىيەكان پىيان وايە ماددە و ئابوورى سەرچاۋەى قىيەم و ئەخلاقە و ئەۋە ئابوورىيە ھەموو شتىك دياردەكات.^(۱)

بۆچوونى فەكرى ئىسلامى

ئەو سەرچاۋانەى كە باسگران ھەموويان كاريگەرىيەكى لاۋەكىيان ھەيە، واتە ھەموويان رەنگە بەشپىك لە كاريگەرى و پالئەريان بەركەۋىت، بەلام لە تىروانىنى ئىسلامدا تاكە سەرچاۋەى سەرەكى برىتييە لە فىترەتى نەگۇراو و خودا و ئىسلام، چونكە عەقل و... بەپىي شوپىن و كات و... دەگۇرپىن، ناكريت دەستەلاتى رەھايان پىبدرىت بۆ ديارىكردنى قىيەم و ئەخلاق.

كەواتە فىترەتى پاك و دىن، كە ھەردووكيان يەك سەرچاۋەيان ھەيە كە خودايە، سەرچاۋەى ديارىكردنى قىيەم و ئەخلاق.

(۱) الأخلاق النظرية، د. عبد الرحمن بدوي، ل ۳۰ - ۹۵.

تاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف كرم، ۴۴۶.

قضايا من رحاب الفلسفة والعلم، د. توفيق الطويل، ل ۷۱.

قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين، ل ۲۴۳ - ۲۴۴.

قوتابخانە ئەخلاقییەکان

قوتابخانە ئەخلاقییە فەلسەفییەکان زۆرن، بەلام چوار قوتابخانەی گەرم له فەلسەفەی ئەخلاقی هەن کە تاكوو نیووی یەكەمی سەدە ی بیستەم دوانیان هەبوون، ئەوانیش ئەم دوو قوتابخانەین:

١. قوتابخانەی وەزەیفەتگەرای Denotologism: ئەم قوتابخانە لەسەر بنەمای وەزیفە بونیاد نراوە.

٢. ئەنجامگەرای Teleologism: ئەمەیان لەسەر بنەمای ئەنجام بونیاد نراوە.

بەلام لەدوای نیووی یەكەمی سەدە ی بیست، دوو قوتابخانەی دیکە پەیدا بوون، کە بریتین لە:

١. قوتابخانەی ماف سەنتەر (Right-based ethics) - ئەم قوتابخانەیە لەسەر بنەمای ماف بونیاد نراوە، واتە ماف دەکاتە بنەما و سەنتەر و لەدەوری مافدا دەسووڕێتەوە.

٢. قوتابخانەی فەزێلەت سەنتەر (Right-based ethics) - ئەمەشیان لەسەر بنەمای فەزێلەتگەرای دامەزراوە.^(١)

قوتابخانەی وەزەیفەتگەرای ئەرکگەرا

یەكەم: قوتابخانەی وەزەیفەتگەرا یان ئەرکگەرا (Denotologism): ئەم قوتابخانەیە جەخت لەسەر ئەرک و وەزیفە دەکات و پێیوایە دەبێ تەمرۆف بە ئەرک و وزیفە خۆی هەستیت، ئیدی دەرەنجام چی دەبێت گەرم نییە، واتە بۆ بریاردان لەسەر ئەخلاقیبوون و ئەخلاقینبوونی کارەکان دەروانیته خودی

(١) نیگایەك بۆ فەلسەفەی ئەخلاقی، موسەب ئەدەم، ل ٣٠. ئەویش لە (مشتاقی و مەجوری) مصطی ملکینانی وەرگرتووە، ل ٢٥٥ - ٢٥٧.

کارەکان، بۆنموونە کانت دەلیت: راستگۆیە ئەگەر بەهۆیەو هەموو گەردوون لەناوچیت! واتە لێرەدا کانت پرووانییە خودی کارەکە، جا سەرەنجامەکەى چى دەبیت و چى نابیت، سوودی دەبیت یان زیان، ئەو بەهیچ جوریک نابیت لەبەرچاو بگیردریت.

ئەم تیۆریایە لەسەر دوو بنەمای سەرەکی وەستاو:

١. هەموو رێسا ئەخلاقییەکان شتی عەقلین، واتە عەقل دەیانسەلمینیت.
  ٢. مادام یاسا و رێساکان عەقلین، ئەركى هەموو مرۆڤیکە لە هەموو کات و شوێنیکدا و بەبێ ریزپەر (استثناء) بەگوێیان بکات.
- کەواتە بەم پێیە ئەگەر هەموو دنیا وەستا بیت لەسەر شتیکی نائەخلاقی وەك درۆ، نابیت بیلێ، چونکە ئەمە شتیکی عەقلی و گشتییە، کە عەقلی و گشتی بوو ئیدی لێ لادانی ناکریت.

بەلام ئەم تیۆریایە چەند کێشەییەکی زۆر زەقی هەیە:

کێشەى یەكەم: ئەم تیۆریایە تیۆریایەکی تایبەتە و گشتی نییە، بەواتایەکی تر نۆخبەگەرا و دەستەبژێرگەرایە، واتە هەموو کەس نە پێی دەکریت، نەدەشی کات، چونکە ئەمانە زۆر کەمن، کە لاندەن لە یاسا عەقلییە گشتییەکان، لە سنوورە ئەخلاقییەکان، کەواتە هەر لەسەرەتاو ئەم تیۆریایە بووبە نۆخبەگەرا و دەستەبژێرگەرا و شۆرنەبۆو بۆ ناو هەموو چین و توێژ و ئاستەکان.

کێشەى دووهم: ئەم تیۆریایە دژە شهودییە، واتە حیساب بۆ شتە جوژنی و بەشەکییەکانی ناو کۆمەلگە ناکات، حیساب بۆ بارودۆخ و سیاق و...، جیاوازیەکان ناکات، چونکە دەکریت شتیک بە پێی یاسا گشتی و عەقلییەکان شتیکی ئەخلاقی بیت، بەلام لە سیاق و بارودۆخیکی دیاریکراودا وانەبیت، بۆنموونە کەسیک نەخۆشی دلی هەیە و بەرگەى هەوال و کارەساتی لەناو کاو ناگریت، بەلام تۆ

بێی راستەوخۆ و بێ چەندوچوون هەوایی کوژرانی کۆرەکە، یان وەرگەرانی ئۆتۆبێلەکە، یان خنکانی، یان هەر هەواییکی ناخۆشی لەناکاوی پێدەهێ! باشە لێرەدا دەکرێت بۆی با حەقیقەت دەرخەم و نەیشارمەوه، چونکە دەرخیستی حەقیقەت یاسایەکی گشتییە؟! نەخێر، لێرەدا هەستە شەهۆدیەکەت دێت و پێت دەلێت کامە گونجاوتر و راستتر و باشترە. کەواتە ئەوەش یەکیکی دیکە لە کێشەکانی ئەم تیۆریایە.

کێشە ی سێیەم: هاودژی و تێکگیرانی ئەخلاقییە گشتییەکان، بۆنموونە راستگۆیی و وەفا، هەردووکیان دوو شتی ئەخلاقی بەرز، بەلام هەندێک جار لە کات و شوێن و بارودۆخ و سیاقی جیاوازا تێکدەگیرێن، بۆنموونە کەسێک راپێکێرێ و هاتوو بەلای تۆ، لەترسی ئەوەی بیکۆژن، تۆش بەلێنت پێداوه، دوایی ئەوانە ی بەدواوە، دێن و دەلێن: فلان کەس لەلای تۆیە؟ تۆ چی وەلام دەدەیهوه؟ ئەگەر بۆی نەخێر، ناراست و تۆوه، ئەگەریش بۆی بەلێ، وەفات نەبووه و خیانتەت لە بەلێنەکەت کردووه، کەواتە لێرەدا راستگۆیی و بەوه فابوون تێکگیران، بەلام کامیان راستە؟ کەواتە دیسانەوه بەپێی ئەم یاسایە تۆوشی کێشە و تێکگیران بووینەوه، کە دەرپازبوون لێی ئەستەمە.^(١)

قوتابخانەی ئەنجامگەرا

تیۆریای دووهم: ئەنجامگەرایی Teleologism: ئەمەیان لەسەر بنەمای ئەنجام بونیاد نراوه، واتە وەک تیۆریای یەكەم نییه پڕوانیته کردارهكان، بەلكوو دەرپروانیته ئەنجامی کردارهكان، دوا ی ئەوەی تیۆریای یەكەم وەلامی باشی پێنەبوو، نەیتوانی کێشەکانی مرۆف چارەسەر بکات، نەیتوانی پۆلی خۆی ببینێت - وەک «فنگشتاین» کە وەزیفەتگەرایی بە حیکمەتی سارد ناودەنێت،

(١) فەلسەفەی ئەخلاق، تەحسین حەمە غریب، ل ٤٥ - ٥٠.

چونکه تەنیا شتێكى عەقلى نەزەرى وشكە و گەرم و گورى تێدا نىيە - تىۆرياي ئەنجامگەر و سوودگەر (پراگماتيزم) ھاتە كايەو.

ئەم تىۆريايە بۆ ناونانى ھەرشتيك بە ئەخلاقىبوون و نائەخلاقىبوون دەگەرێتەو بۆ سەرەنجامى كارەكان، ئايا سووديان ھەيە يان نا؟ خووشى دىنى يان نا؟ ئازار لەكۆل دەكاتەو يان نا؟ چونكە ئەوھى بەرھەستە و ھەستىكراوھ ئەنجامەكان، سوودەكان، خووشبەختى ھىنەرەكان.

ئەم تىۆريايەش سى تىۆرياي دىكەى لىدەبێتەو:

تىۆرياي يەكەم: دەرەنجامگەرای خودگەر

چ شتيك زۆرترين سوود و قازانجى ھەبێت بۆم ئەو ئەخلاقىيە، چ شتيك زۆرترين ناخووشى و نارەحەتى و ئازار لەكۆل من بكاتەو، ئەو ئەخلاقىيە، بەپێچەوانەو ھەشەو، چ شتيك زەرەر و زيان و ئازار و ناخووشى بۆم بىنیت، ئەو ئەخلاقىيە.

كەواتە سوود و قازانج و خووشىيەكانى من سەنتەرن.

تىۆرياي دووھەم: دەرەنجامگەرايى غەيرگەر، ئەويتەرگەر

چ شتيك زۆرترين سوود و قازانجى ھەبێت بۆ زۆربەى خەلك (بۆ كۆمەلگە، بۆ مرۆفایەتى) ئەو ئەخلاقىيە، چ شتيك زۆرترين ناخووشى و نارەحەتى و ئازار لەكۆل زۆربەى خەلك (كۆمەلگە، مرۆفایەتى) بكاتەو، ئەو ئەخلاقىيە، بەپێچەوانەو ھەشەو، چ شتيك زەرەر و زيان و ئازار و ناخووشى بۆ مرۆفایەتى بىنیت، ئەو ئەخلاقىيە.

كەواتە غەير سەنتەرە، ئەوانى دى سەنتەرن، نەك من.

تیۆریای سییه‌م: دەرەنجامگەرای سوودگەرا

ئەمەیان پێی وایە، شتێک ئەخلاقییە، کە بەدڵنیاوییە و دەرەنجامە کە ی سوودبەخش بێت، بۆنموونە دادگەری لەلای «پراگماتیستەکان» مەرج نییە ئەخلاق بێت، چونکە مەرج نییە هەموو جارێک سوودبەخش بێت! سوودیش لەلای ئەمان واتە چێژ، چ شتێک چێژ بەمرۆف بدات ئەخلاقییە! چیش ئازاری پێبگەیەنێت نائەخلاقییە.

واتە هەمووی دەگەرێتەو بۆ «سۆز»، هەربۆیە ئێو پەرخانەی کە دێنەسەری هەمووی روو لەو دەکەن، کە چۆن دەبێت هەموو شتێک بەرینه‌و بۆلای سۆز و چێژ، چونکە ئەوێ ئیستا چێژی لێدەبینی، زۆرنزیکە دواى کەمێکی دیکە ئازارت پێبگەیەنێت.

واتە چێژ بەپێی کەس و شوێن و کات و سەردەم دەگۆرێت، کەواتە ناکرێت بکرێتە سەنتەر و پێوەری ئەخلاق.

کەواتە ئەنجامگەراکان دەبنە سێ بەش:

١. ئەنجامگەرای خودسەنتەر
٢. ئەنجامگەرای غەیرسەنتەر
٣. ئەنجامگەرای سوودسەنتەر

کێشەکانی ئەم تیۆریایە

کێشە یەکەم: تەنیا یەک شت دەبینیت

کێشە یەکەم گەورەى ئەم تیۆریایە ئەوێ کە یەک شت دەکاتە پێوەر تەنیا یەک شت دەبینیت، لەکاتی کدا ئەخلاق زۆر فراوانە، بۆنموونە لەلای «خودسەنتەرەکان» یارمەتیدانی کوێرێک لەسەر شەقامێک و پەراندنەوێ،

چۆن ئەخلاقییە؟! لە کاتی کدا بۆی هەیه سەیارە ی لێی بدات و خۆی زەرەر بکات
نەک قازانج، کەواتە قازانجە کە ی چی بوو؟!

یان قەرزدان بە کەسێک بەبێ زیاده لێوەرگرتن، چۆن ئەخلاقییە؟!
یان پرگارکردنی کەسێک کە خەریکە بخنکێت، چۆن ئەخلاقییە؟! لە کاتی کدا
زۆر نزیکە خۆت بخنکێت.

کێشە ی دووهم: پێژە گەرایە و ئەخلاق دەبێتە پێژە یی

بەپێی ئەم تیۆریایە، هیچ ئەخلاقیکی جێگیر بوونی نامێنێت، چونکە زۆر
شت هەیه بۆ کەسێک قازانجە و بۆ یەکیکی دیکە زەرەر، یان بۆ گەلیک
قازانجە و بۆ گەلیکی دیکە زەرەر. بۆنموونە، داگیرکردنی ولاتیکی دەولەمەند
بۆ ولاتە داگیرکارە کە قازانجە، پەنگە ملیۆنان لێی سوودمەند ببن، بەلام بۆ
ولاتی داگیرکراو کارەساتە و هەموو خەڵکە کە ی زەرەر دەکات، یان زۆربە ی. بۆیە
زۆریک لە فەیلەسووفان پێیان وایە ئەم جوهرە فەلسەفە یە بوو هۆی جەنگی
یە کەم و دووهمی جیهانی و داگیرکارییەکان، هی خۆم بۆخۆم و هی تۆش دەخۆم.

بۆیە کۆمەڵێک لە فەیلەسووفان لەوانەش «پاسل» ئەم تیۆریایە یان
پەتکردووە، پاسل دوو پەرتووکی نووسی یەکیکیان لەسالی (١٩٢١ ز) ئەویتریان
لەسالی (١٩٣٠ ز) لەم دوو پەرتوو کەدا ئەو هی خستەروو، کە دەبێت ئێمە
فەلسەفە ی ئەخلاقی کانت زیندوو بکەینەو، بەلام بەو مەرجه ی هەندیک
دەستکاری بکەین، چونکە ئێمە دەبێت یاسا و پرسیار و بنەمای گشتی ئەخلاقیمان
هەبێت، کە بۆ هەموو کات و شوێن و سەردەمەکان بێت، بەلام بەرەچاوکردنی
شهوود و بارودۆخ و سیاق و... کەسەکان، بۆ ئەم مەبەستە هات حەوت یاسای
دانا...

کەواتە «پاسل» وەکوو «کانت» ی نەکرد، بەتەواوی لە واقعی دابیرێت،

بەلکۆو حیسابی بۆ شهوود و سیاق و بارودۆخیش کرد، بۆیه بوو بە یەکیک لە
بەناوبانگترین فەیلەسووفەکانی ئەخلاق.^(۱)

قوتابخانەی فەزیلەتگەرا

تیۆریای سێیەم: تیۆریای فەزیلەتگەرا

لەم تیۆریایەدا بکەر سەنتەرە، نەوێک کردار و ئەنجامی کردار، واتە
دەروانییە بکەری کارەکان. کەواتە بنەما ئەخلاقییەکان و کارە ئەخلاقییەکان
سەنتەر نیین، چونکە بنەما ئەخلاقییەکان هی ناو کتیبەکانن، ئەوەی گەرنە
ئەوێهە کە بکەری ئەخلاقی دروست بین. بکەری ئەخلاقیش کاتیکی دروست
دەبێت، کە بنەما ئەخلاقییەکان بووبنە مەلەکە تێیدا، واتە چۆن تۆ خوێندەواری
و ناتوانیت لە هەمان کاتدا نەخوێندەوار بیت، چونکە خوێندەواری بۆتە مەلەکە،
بە هەمان شێوە، نەتوانیت ئەخلاقى نەبیت، نەتوانیت لە بنەما ئەخلاقییەکان
لابدەیت. واتە ئەگەر بشتەوێت نائەخلاقى بنوێیت، هێشتا نەتوانی. هەر وەک
چۆن ئەگەر بتهوێت خوێندەوارییە کە لەبیرخۆن بەرییەو، بەلام بەدەنیایییەو
ناتوانیت. دەکرێت هەلە بکەى لە نووسیندا، بەلام بەکەمترین سەرنجدان
راستەوخۆ هەست بە هەلە دەکەیت و چاکى دەکەیهو، بە هەمان شێوە، هەلە
دەکەیت، تووشى شتى نائەخلاقى و لادان لە بنەما ئەخلاقییەکانیش دەبیت،
بەلام بەکەمترین سەرنجدان دێیەو سەرپرئ، چونکە ئەخلاق و بنەماکانى بوون
بە مەلەکە. کەواتە ئەم تیۆریایە کار لەسەر بە مەلەکە کردنى بنەما ئەخلاقییەکان
دەکات، نەک تەنیا رێسا ئەخلاقییەکان و کردارە ئەخلاقییەکان.

ئەو کەسەى بەردەوام سەرقاڵی خراپەکردنە و بنەما و سنوورە ئەخلاقییەکان

(۱) فەلسەفەى ئەخلاق، تەحسین حمە غریب، ل ۵۱ _ ۵۸.

دەبەزىئەت، ئەو بزانە ئەخلاق نەبوو بە مەلەكە، واتە ئەخلاق لەلای ئەو فەزىلەت نىيە.

ئەم تيۇرپايە تيۇرپايەكى ھىز و عىشقەخشە، تيۇرپايەكى كىردەيى عەمەلىيە نەك تيۇرى و نەزەرى.

«ئەفلاتون و ئەرستو و ئەكويىناس» فەيلەسووفى فەزىلەتگەرلەردىن، بەلام لە قۇناغى رۇشنگەرى دوو قوتابخانەى ئەخلاقى دەرگەوتىن، يەككىيان ئەخلاقى ۋەزىفەگەراي «كانت»، ئەۋىترپان ئەخلاقى ئەنجامگەرا، كە بىنەماكەي «جىمى بىنتامى» و «جۇن ستىۋارت مىل» داياننا، ئەم دوو تيۇرپايە ۋەردە ۋەردە تيۇرپايە فەزىلەتگەرلەردىن خىستەكەنارەۋە و لەنىۋەي يەكەمى سەدەي بىستىدا ئەخلاقى فەزىلەت ھىچ پىگە و جىگەيەكى نەما لە ۋاقىعدا، دۋايى لە ناۋەرەستەكانى سەدەي بىستىدا ۋەردە ۋەردە كەسانى ۋەك «ئەلزابىت ئانسكۇمپ» قوتابى «قىنگىشتاين» و خانم «فيلىپاۋت» ... ھاتنە مەيدانەۋە و سوۋدىان لەلاۋازىيەكانى ئەم دوو قوتابخانەيە ۋەرگرت و باس و بابەتەكانى ئەخلاقى فەزىلەتەيان خىستەروو. پاش ئەمانىش خانم «ئايرىس مۇرداك» لە كىتەبى «ئەۋدىو سىرۋىشت ۋەكوو رېنمونىيەك بۇ ئەخلاق» كە كۆمەللىك ۋەتارىانە و ھەرۋەھا خانم «رۋازىنى ھەرتس ھىرت» ھاتنە ناۋ مەيدانەكەۋە.

ئەم تيۇرپايەش كىشە و گىرقتى خۇي ھەيە، بەلام لەكۇتايىدا سوۋد و كاريگەرىيە باشەكانى زۇر زياترن.

بۆنمۇنە لە كىشەكانى: كەسەك كە كاريكى ئەخلاقى دەكات، بەلام فەزىلەتى ئەخلاقى تىيىدا نەبوۋەتە مەلەكە، ئى باشە ئەۋە ناۋى چى لى دەنەيىت؟! خۇ كارەكە كاريكى ئەخلاقىيە، كەۋاتە ئەۋەندەي تەركىز لەسەر كەسەكە دەكەن، ئەۋەندە تەركىز لەسەر رېسا و بىنەما ئەخلاقىيەكان ناكەن.

لەكۇتايىدا دەتۋانين بلىين ھەموو تيۇرپاكان بەشەك لە جوانى و باشىيان

لایە، بەلام هێچیشیان بۆ ئەمەمۆکۆری نیین، هەر یەکیکیشیان خەڵکی زیاتر بەکاری دێنیت، بۆنموونه ئەخلاقى ئەنجامگەرا، لەلای سیاسییەکان و خەڵکی عەوام و بازرگانەکان و سەرمايه‌دارەکان و یستراو و مەرغوبە، بۆنموونه کەسیکی عەوام کە کاریک دەکات، پێک ئەوهی دێتەبەرچاو پاداشتەکەى چیه؟ یان سیاسى و بازرگانەکان پێک دەرواننە ئەنجام و سوودەکانی.

کەواتە ئیمە دەتوانین سوود لە هەموویان ببینین بە ڕەچاوکردنی واقع و بارودۆخ و ئایین و عورف و...^(١)

پێیازەکانی فەلسەفەى ئەخلاق

وەک لەوهو پێش باسمان کرد، سێ تیۆریا، یان سێ قوتابخانەى سەرەکی هەبووه لە میژووی فەلسەفەى ئەخلاقدا:

١. قوتابخانەى وه‌زەیفه‌تگه‌رایى (Denotologism): ئەم قوتابخانە لەسەر بنەمای وه‌زیفه و ئەرک بونیاد نرا.

٢. ئەنجامگه‌رایى (Teleologism): ئەمەیان لەسەر بنەمای ئەنجام بونیاد نرا.

٣. قوتابخانەى فەزیله‌تگه‌را (Right - based ethics -)

ئەمەشیان لەسەر بنەمای فەزیله‌تگه‌رایى دامەزرا.

بەلام لەگەڵ ئەوه‌شدا هه‌یه به‌م شیوه‌یه دابه‌شى ده‌کات

١. تیۆریای چێژ (اللذة)

٢. تیۆریای به‌خته‌وه‌رى (السعادة)

(١) فەلسەفەى ئەخلاق، تەحسین حمە غریب، ل ٥٩ - ٦٤.

٣. تیۆریای سوودگەرا (المنفعة)

٤. تیۆریای ئەرکگەرا (الواجب).^(١)

ئێمە لێرەدا تەنیا باسی یەکەم و دوو هەمان دەکەین: تیۆریای چێژ (اللذة) و تیۆریای بەختەوهری (السعادة)، چونکە تیۆریای سوودگەرا (المنفعة) مان لە تیۆریای «ئەنجامگەرا» دا بەدرێژی باسکرد، هەروەها تیۆریای ئەرکگەرا (الواجب) مان لە تیۆریای «وەزیفەتگەرا» دا بەدرێژی باسکرد، هەرچەندە تیۆریای بەختەوهری و چێژی دەچنە ناو تیۆریای ئەنجامگەراوە، بەلام بەپێویستی دەزانم بەشیوەیهکی دیکە و بەدرێژتر باسی لێوێ بکەم.

تیۆریا و پێیازی چێژ

تیۆریای چێژ و چێژگەراکان پێیان وایە، هەموو زیندەوهرێک، هەموو بوونەوهرە زیندەوهرەکان، هەر لەسەرەتای هاتنەبوونیان ئارەزووی چێژیان هەیە و خۆیان دەپارێزن لە تووشبوون بە ئەزیەت و ئازار، ئەمەش بەبێ بیرلێکردنەو و تیفکیرین، چونکە شتیکی فیتری و زگماکی و سروشتی خۆیانە.

«کالیکلیس» (٤٠٠ پ.ز) پێیوایە باشتترین مەرۆف لە چێژدا خۆی دەنویشت. سوفستائییەکان پێیانوابوو سروشتی مەرۆف شەهوەت و ئارەزوو و چێژە، هەربۆیە گەشتن بەوێی کە ئامانجی سەرەتا و کۆتایی مەرۆف بریتییه لە چێژ و دەستخستنی چێژ.^(٢)

(١) بۆ پاقەتی هەموو ئەم خالانە بگەرێوێ بۆ پەرتووکی: (مقدمة فی علم الأخلاق)، د. محمود حمدي زقزوق.

(٢) مقدمة فی علم الأخلاق، د. محمود حمدي زقزوق، ٧٦.

قوتابخانەی قۆریناییەکان

«ئەرستیپ» دامەزرێنەری قۆریناییەکان، خەڵکی شارێ «قۆرینا» یە و لەوێ و لە ساڵی (۴۳۵ پ. ز) لەدایک بووە، پێیوایە مرۆف دەبێت هەولێدات چێژ هەلبژێرێت و هەولێ بۆدات، بەپێچەوانەشەو دەبێت رابکات و دووربکەوێتەو لە هەموو شتێک کە چێژی تێدانییە، یان ئەو ماندوووونە چێژی تێدانییە، پێی وایە هیچ پێویستیەک نییە بۆ شەرم و حەیا و حەزەر، چونکە ئەمانە هەمووی دانراوی عورف و عادەتن.

کەواتە هەموو بۆچوونەکانی ئەرستیپ لەدەوری چێژی هەستەکی دەرەکی دەسووڕێتەو، پێیوایە مرۆف دەبێت بەدوای چێژەو بێت، بەلام پێیانەو پەیوەست نەبێت، چونکە پەیوەستیوون پێیەو دەبێتە هۆی ئازار و قەلەقی.^(۱)

ئەم قوتابخانەیە ئەنجامی جیاوازی لێکەوتوووە، هەندێک پێیانوایە ئیباحی و بەرەلایی لێکەوتوووە، لە نموونەی ئەوانە ئێم رێبازە ئیباحییەیان هەلبژاردوو «تیودورس ئەتیوس» (۴۰۰ پ. ز) ئێم کەسە لە قوتابخانەی ئەرستیپ بوو، هەموو کاریکی بە ئەنجامەکی دەپێوا، (واتە ئەنجامگەرابوو)، جا وەسیلە و ئامرازەکی هەرشتیکی بایە، بۆنموونە دزی و تەزویر و ساختەیی و.... هەموو ئەمانە بۆیان هەیه لەزۆر حالەتدا رێگەپێدراوین! بۆیه گەیانیدیە لوتکە لە چێژ و چێژگەراییدا.^(۲)

کەواتە بەدەستخستنی چێژ و دوورکەوتنەو لە ئەزیەت و ئازار کڕۆکی ئێم رێبازە بوو.

(۱) تاریخ الفلسفة اليونانية، يوسف کرم، ۶۱. مقدمة فی علم الأخلاق، د. محمود حمدي زقزوق، ل ۷۸ - ۷۹.

(۲) تاریخ الأخلاق، د. يوسف موسى، ل ۱۰۲. مقدمة فی علم الأخلاق، د. محمود حمدي زقزوق، ل ۷۹.

قوتابخانەی ئەپیکۆری

کاتیک «ئەپیکۆر» (۳۴۱ پ. ز) هات و قوتابخانەی ئەپیکۆری دامەزراند، تەواو ھاوڕابوو لە گەڵ «ئەرستی» دا، لەوێ کە مەژوو وەک ھەموو زیندەوێران بەدوای چۆڵەوێ، ئەمەش شتێکی فیتیریە و بەبێ بیرکردنەوە و تێرمان دەیکات، بەلام لە گەڵ ئەوێ پێیوابوو مەبەست و ئامانجی مەژوو بریتیە لە چۆڵ، بەلام ھەندیک جاریش سەردەکیشت بۆ چارەنووس و ئەنجامی نەخواراو و خراپ، چونکە زیندەپوویی کردن لە چۆڵ و شەھەواتدا دەبێتە ھۆی زەرەر و زیان و ئەنجامی نەخواراو، بۆیە پێویستە دووربکەوێیەو لە ھەموو چۆڵیک کە سەربکیشیت بۆ ئازار، قبوڵکردنی ھەموو ئەزیەت و ئازاریک کە چۆڵیکی گەورە لێو بەرھەم بێت، بۆیە قوتابخانەی ئەپیکۆری لەسەر چوار یاسا بنیاترا:

۱. ئەو چۆڵ وەر بگرە کە ئازاری لەدواوێ نەیت.

۲. دووربکەوێ لەو ئازارە چۆڵی لەدواوێ نییە.

۳. دووربکەوێ لەو چۆڵی بێبەشت دەکات لە چۆڵیکی گەورەتر، یان سەربکیشیت بۆ ئازاریک کە ئازارەکی زیاتر بێت لە چۆڵەکی.

۴. ئەو ئازارە قبوڵ بکە کە ئازاریکی گەورەتر لەکۆڵ دەکاتەو، یان چۆڵیکی گەورەتر لە ئازارەکی بۆ دینیت.^(۱)

ئەپیکۆر دەلێت: زیندەپوویی مەکە لە خواردن نەبادا ھەرسکردنەکە باش نەبێت، ئافرەت و سیاسەت و ھەموو کردارە شەھوانییەکان بە سووک سەیر بکە.^(۲)

(۱) تاریخ الاخلاق، ل ۱۰۷.

الأخلاق النظرية ۲۴۳.

مقدمة فی علم الأخلاق، د. محمود حمدي زقزوق ل ۸۰.

(۲) المدارس الفلسفية، د. الأهواني، ل ۸۲.

له لایه کی دیکه وه شوینکه وتوانی پښیازی ته پیکوری له رومان هم نه خلاقه یان شیواندکه له سهر قه ناعت و هاوسه نگی دادگری و دنیایی و نارامی وه ستابوو، بردیان بهر و شه هوتگه رایي و روچوون له هه و او شه هوته و نارزه ووه کاند. ^(۱)

له سهرده می مه سیحی (سه دهی ناوه راست) و سهرده می ئیسلامدا تیۆریا و رېبازی چیژ هیچ قوتابخانه و رېبازیکی نه بوو، بهم شیویه مایه وه تاو کوو سهرده می نوێ.

(١) مباحی و نظریات فی علم الأخلاق، أبو بکر زکری، ٨١.

تیۆریا و ڕێبازی چێژ لە سەردەمی نویدا

لەسەردەمی نویدا تیۆریا و ڕێبازی چێژ هاتەووە مەیدان و لەسەر دەستی بیرمەندی ئیتالی «لاورینسیوس فللا» گەشەیی کردەووە کە لەسەدەیی یازدەدا ژیاو، پێی وابوو مەرووف لە سروشتی خۆیدا بەدوای چێژ و بەختەووەریدا دەگەرێت، بەلام چێژی حەقیقی ناتوانرێت بەدەست بهێنرێت مەگەر لە بەختەووەری هەمیشەیدا نەبێت دوای مردن، بۆیە پەيوەندی دروستکرد لەنێوان چێژ و بەختەووەریدا.

لەسەدەیی حەفدەدا نوێنەریکی دیکەیی ڕێبازی چێژ هاتە مەیدان، بەناوی «جاسندی»، ئەویش بەهەمان شیوە چێژ و بەختەووەری لێکگرێدابوو.

پاشان لەسەدەیی هەژدەیهەمدا و لە سەردەمی پۆشنگەریدا لە فەرەنسا ئەم ڕێبازە هاتەووە مەیدان لەسەر دەستی کۆمەڵە فەیلەسووفێکی ماتریالیستی (ماددی) وەک: «لامتریه، هلفیتسیوس، بارۆن دی ھۆلباخ».

پاشان لەسەردەمی نۆزدەدا دووبارە سەریهەڵدایەووە لەسەر دەستی «بنتام» و شوێنکەوتووانی.

پاشان لەسەدەیی بیستیشدا ئەم ڕێبازە نوێ بۆوە و هەندیک گۆرانکاری بەسەردا هات و لەسەر دەستی نوێنەری پۆزەتیفیزمە (وەضعیە) نوێکان «موریس شلیک» دا (١٩٣٦ ز) غەیری ئەمیش هاتەووە مەیدان.^(١)

دەشتوانین ڕێبازی چێژ بەبەرجهستەکراوی لە ڕێبازی فرۆیدا ببینین.

(١) الأخلاق، أحمد أمين، ل ٥٩ - ٦٠. مقدمة فی علم الأخلاق، د. محمود حمدي زقزوق، ل

پەخەنە لە تیۆریا و رێبازی چێژ

١. رێبازی چێژ لەسەر خۆخۆیی و ئەنانییەت و هەلپەکردن و خودویستی وەستاوه، بۆیه بەکەلک ئەوه نایەت بە رێبازیکی فەلسەفی ئەخلاق دابنرێت و کاری پێبکێت، چونکە لەم نێوەندەدا هەموو بنەما ئەخلاق و ئاکاری و سیفەتە بەرزەکان و فەزێلەتەکان دەبنە قوربانی چێژە کەسییەکان.

٢. گەرێن بەدوای چێژ و ئەوهی پێیەوه بەندە لە خۆشەختی، یاسایەکی خودی و نەفسییە، نەوهک یاسایەکی ئەخلاق، چونکە بەپێی کەس و شوێن و کات و ژینگە و بارودۆخەکانیش دەگۆرێت.

٣. مەرج نییە هەموو کاتێک چێژ باش بێت و ئازار خراپ، بەلکوو جاری وا هەیه چێژەکە دەبێتە بەلۆ ئازارەکەش دەبێتە چێژ و خۆشی و بەختەوهی، بۆنموونە چێژی زۆرخۆری و چاوچنۆکی دەبێتە هۆی نەخۆشی و تیکدانی جەستە، زۆرجار دەبێتە هۆی نەخۆشی کوشندە و مردن، یان چێژی تۆلەسەندنەوه خاوەنەکە ی تووشی نەهامەتی و ناڕەحەتی و دەرەدەری و پەشیمانی و... دەکات.^(١)

٤. ئەگەر ئامانج بەس بووبە چێژ و شەهوەت و خۆشی ماددی، مەرۆفیش دەبێتە ئازەلێک وەک هەموو ئازەلە هەلپەڕستەکانی تر.

ئاراستە و تیۆریای بەختەوهی (نظرية السعادة)

لەدوای ئەوهی تیۆریا و رێبازی چێژ فەلسەفەکە ی خۆی لەسەر چێژ بنیاتنا، ئامانجی سەرەتا و کۆتایی مەرۆفی کورتەهه‌لێنا لە چێژ و شەهوەت و ئازەزوو، لەبەرانبەرەدا تیۆریا و رێبازیکی دیکە هاتە مەیدان و دژی ئەم رێباز و تەه‌وژمە وەستایەوه، بۆیه کۆمەلێک لە فەیلەسووفە یۆنانییەکان هاتن وتیان خێر و باشە ی پەها لە بەختەوهی و سەعاده‌تدایە نەوهک لە چێژ. بەلام گومانیش

(١) مباحث ونظريات فی علم الأخلاق، أبو بکر زکری، ل ١١٧ - ١١٨.

لەو هەدا نىيە، كە هەموو مرۆڤيک بۆ بەختەوهرى هەولدهدات، هەرچهنده هەرکەسه و بەختەوهرى لە شتێكى ديارىکراودا دەبينت.

کاتێک فەيلەسووفە یۆنانىيەکان پێيانوابوو بەختەوهرى خێر و باشەى رەهايه و خێر و باشەى گەورەيه، مەبەستيان لە بەختەوهرى ئەو ئامانجە بەرز و گەورەيه بوو، كە هېچ ئامانجێكى دیکەى لەپشتەوه نىيە. مەبەستيان تەنيا خێروبێر و باشەيهكى رێژەيى گۆراوى وەك چێژ نەبوو، چونكە ئەوان پێيانوابوو چێژ شتێكى جۆزئى و گۆراو و ناجیگیرە، واتە بەردەوام لەگۆراندايه، وایان دەبینى كە چێژ ديارەدەيهكى ئەزموونىيە و بەس، بەلام پێيانوابوو بەختەوهرى شتێكى گشتى و كوللىيە و برىتييە لە شتێكى عەقلى دوور لە ئەزموون، واتە نەگۆر و جیگیرە و وەك چێژ نىيە، بەردەوام بگۆرێت و ناجیگیر بێت.

ئینجا چێژ خۆى تەنيا برىتييە لە ئامرازێك بۆ شتێكى دیکە كە لەدواى ئەووەو دیت، بەلام بەختەوهرى وا نىيە و لە زاتى خۆیدا ئامانجە، ئینجا چێژ تايبەتە بە ئەندامێك لە ئەندامەكانى جەستە، بەلام بەختەوهرى وانىيە و بارودۆخىكى رۆحى و دەروونىيە كە هەموو كيان و بوونى مرۆڤ دادەگرێت.^(۱)

بۆيە دەتوانين بەم شێوەيه جياوازی نێوان چێژ و بەختەوهرى پوخت بكەينهوه:

۱. چێژ گۆراوه، بەختەوهرى نەگۆر.
۲. چێژ رێژەيى، بەختەوهرى جیگیر و نارێژەيى.
۳. چێژ بەشەكى (جۆزئى) يە، بەختەوهرى گشتى (كوللى) يە.
۴. چێژ ديارەدەيهكى ئەزموونىيە، بەختەوهرى نائەزموونىيە و شتێكى عەقلى رپووته.

(۱) المشکلة الخلقية، د. زکریا إبراهيم، ۱۴۲ - ۱۴۳.

۵. چۆن خۆی ئامانج نییه و ئامرازه بۆ شتیکی دیکه، بهلام بهختهوهری خۆی ئامانجه.

۶. ئامانج پهیوهسته به ئەندام یان بهشیکی مرۆف، بهختهوهری حالهتییکی رۆحی و دەررونییه و پهیوهسته به ههموو کیانی مرۆقهوه.

تیۆریای بهختهوهری کاریگهرییهکی گهوهری ههبووه بهسهر میژووی فەلسەفە ی ئەخلاقهوه، بۆیه ئیمه ههه له سوقرات و ئەفلاتوون و ئەرستوو باسی دهکەین تاوهکوو غهزالی و ئیبن میسکهوهیهی ... له موسلمانهکان.

تیۆریای بهختهوهی له فەلسەفە ی یۆنانیدا

بۆچوونی سوقرات

سوقرات یه کهم کهس بوو وتی: ئامانجی ئەخلاق بهختهوهرییه، سوقرات وهک فەیه سووفانی دیکه نه هات گرنگی به بابته گهردوونی و سروشتیهکان بدات، نه هات بلی ئەسلی ئەم بوونه ئاو بووه؟ یان ههوا؟ یان ئاگر؟ یان خاک؟ به لکوو هات فەلسەفه کهی خۆی چرکدهوه له مرۆفدا، له مرۆفیشدا چری کردهوه له ئەخلاقدا، هه ربۆیه وته به ناوبانگه کهی ههیه که ده لیت: "خۆت بناسه"، بۆیه وترا: سوقرات فەلسەفه ی له ئاسمانه وه دابه زاند بۆ مرۆف، واته فەلسەفه ی له سروشته وه هینا به رهو زهوی.

سوقرات زۆر سه رسه ختانه دژی سوفستاییهکان وه ستایه وه، چونکه ئەوان برۆایان به حهقیقه تو ئەخلاق جیگیر نه بوو، پێیان وابوو، مرۆف پتوهری هه موو شتیکه، حهق ئەوهیه که ئەو دهیی نییت، ناحهق و باتیلیش هه ره ئەوهیه که ئەو دهیی نییت.

به م پێیه ی سوفستاییهکان، که ههچ مه عریفه و زانی نیکی جیگیر نه بییت،

كەۋاتە ھىچ بىنەمايەكى ئەخلاقى جىگىرىش بوۋنى نىيە، بەلكو ھەموۋى بەپىي كەس و شوپن و كات و سەردەم و باردوخ و ژىنگە دەگۆرپىت، سىروشتى مرۇقىش لاي ئەوان تەنيا كۆمەلە شەھۋەت و ئارەزوويىكە و بەس، كەۋاتە ئامانجى يەكەم و كۆتايى مرۇقىش برىتپىيە لە چىژ و شەھۋەت و گەيشتن بە تىركردنى چىژ و ئارەزوۋەكان.

سوقرات ھات و ۋەلامى دانەۋە و وتى ئامانجى مرۇف بەختەۋەرىيە و بەختەۋەرىش بە زالبوۋنى عەقل بەسەر شەھۋەت و ئارەزوۋەكانىدا بەدەست دىت، سوقرات وىستى مرۇف بگەپىتتەۋە بۆ ژيانى ھاۋسەنگ و دوور لە پۇچوون لە ئارەزوۋەكان و تەسلىمبوون بۆيان.

سوقرات پىيوايە لە مرۇفدا پۇچىكى عاقل ھەيە، كە زالە بەسەر ھەستەكاندا، كەۋاتە ئامانجى مرۇف عەقلى و پۇچىيە و ئامانجەكەشى بەتەۋاۋى ئىللا لە جىھانىكى دىكەدا نەبىت نايەتەجى، كاتىت نەفس پرزگارى دەبىت لە جەستە و سەقالىيەكانى و تەۋاۋ خۇي يەكلا دەكاتەۋە بۆ كارە سەرەككىيەكەى كە فكر و ھزرە، سوقرات دژى ئەۋەبوو كە چىژ ئامانج و مەبەستى كاروكردەۋەكانمان بىت.

سوقرات پىيوابوو خىر (الخير) فەزىلەتە، فەزىلەتەش مەعرىفە وزانىنە، ھەركەسىك بزائىت، دەبىتە كەسىكى بەپىز و بەقەدر و باش، ھەركەسىكىش نەزان بىت، دەبىتە كەسىكى خراپ. فەزىلەت زانستە، پەزىلەت جەھل و نەزانىنە. مرۇف ھەركاتىك خۇي بناسىت و بەرژەۋەندىيەكانى ھەست پىيكات، بەدلىيايىيەۋە دەيكات، ھەركەسىكىش شەر و خراپە بزائىت، خۇي لى لادەدات بەدلىيايىيەۋە، شەر و خراپە لە نەزانىيەۋە سەرچاۋە دەگرىت.

بەختەۋەرى لەلاى سوقرات لە شتىكى ماددىيەۋە سەرچاۋە ناگرىت، بەلكو بەختەۋەرى برىتپىيە لە ئارامى دەروۋنى و خۇشخالى ناۋەكى مرۇف، ئەۋەش

بە ئیعتیدال و هاوسەنگی و خۆدەربازکردن لە کۆت بەندی شتە سوودبەخشە دەرەکییەکانی وەک دەولەمەندی و ناوبانگ و پلە و پۆست و... دەبێت، ئەوانە بەس لە چاوی خەڵکەوه بەختەوهرین، نەوێک لە حەقیقەتدا، گەشتن بەم جوړە بەرزە بەختەوهری لە تێروانیی سوقراتدا بە فەزێلەت دەبێت، فەزێلەتیش بریتییه لە زانستەکان، فەزێلەتی هەرە بەرز بریتییه لە حیکمەت و دانایی و زانست و فکر بۆ خێر و چاکە و باشە، فەزێلەتەکانی دیکە فەرەق و لق و پۆپی ئەمەن و لەژێر ئەمەدا جێیان دەبێتەوه.^(۱)

کەواتە ئەگەر بەختەوهری بریتی بێت لە فەزێلەت، فەزێلەتیش بریتی بێت لە مەعریفە و زانین و زانست، ئەی بەچی بزانی ئەم کارە باشە؟ یان خراپ؟ سوقات وەلام دەداتەوه بەوێی کە خێر و چاکە و باشە (الخیر) ئەسل و بنەمایەکی نەگۆڕ و جێگیری هەیە، ئێمە خێر و باشە و چاکە بە ناخ و زەمیری خۆمان دەزانین، ئەو زەمیری کە دەنگێکی ناوەکییە و پێمان دەڵێت ئەوه بکە و ئەوه مەکە.

ئەم بۆچوونە سوقات تووشی زۆر رەخنە هات، چونکە زانست هەبوون بە خێر و چاکە بەس نییه بۆ کردنی، هەرۆهە زانست هەبوون بە خراپەش بەس نییه بۆ دوورکەوتنەوه لێی. ئەمە شتێکی حاشا هەلنەگرە و رەخنەپەکی بەجێیه. چونکە خراپەکار زۆرجار دەشزانێت و دەشی کات، چاکەکاریش زۆرجار دەزانێت ئەوه بەلام نایکات.^(۲)

بەلام لەگەڵ ئەوهشدا سوقات فەزل و گەورەیی ئەوێی پێدەپرێت کە دامەزرێنەری فەلسەفە و زانستی ئەخلاقە، چونکە هەموو هەولەکانی چڕکردەوه

(۱) تاریخ الأخلاق، ل ۶۹ بەدواوه.

تاریخ الفلسفة اليونانية، یوسف کرم، ۵۳.

(۲) کتاب الأخلاق لارسطو، ترجمة لطفی السید باشا، ب ۱ ل ۴۹ - ۵۰، نقلا عن تاریخ الأخلاق، ل ۷۰.

بۆ ئەخلاق و کردى بە كرۆكى فەلسەفە، خەلكىشى بردهوه بهرهو زهمير و ناخ، كه سهراوهى ئەخلاقه.

بۆچوونى ئەفلاتوون

پاش سقراط ئەفلاتوونى قوتابى هات و (۴۲۷ پ. ز)، ههمان بۆچوونى مامۆستاكهى سهرخست و پىيوابوو ئامانج و ئەخلاقى مرؤف له فەزىلهى بهرزدايه، فەزىلهى بهرزىش برىتييه له عەدالەت و دادگەرى، دادگەرىش كاتىك پەيدا دەبێت كه گونجان و پىككهوتن و تەوافوق لە نىيوان هيزهكانى نەفسدا بێتە كايهوه، ئەمەش لەرپى عەقلهوه دەكرێت. كهواته هەردووكانى دەبنە تەواكهەرى يەكتى، هيجيان سهركەشى ناكەن و لانادەن، ئەرستۆ پىيوابوو فەزىلەت ناوەندى دوو رەزىلەتە، بۆنموونه سهخواهەتى فەزىلەتێكه لە نىيوان زىدەرپۆى و بههەدەردان لەگەڵ رەزىلى، يان ئازايەتى لە نىيوان ترسنۆكى و هەلەشهپىدايه.^(۱)

وايه ئەفلاتوون فكرەكهى له مامۆستاكهى وەرگرت دەربارەى بەختەوهەرى، بەلام لەگەڵ ئەوهشدا واى بۆدەچوو كه بەختەوهەرى دەبێت لەگەڵ دادگەرى و هاوسەنگىدا دابێت، هەروەها پى وايه له نەفسى مرؤفدا سى جۆر هيز هەيه: هيزى عەقل، هيزى تورەبوون، هيزى شەهوەت و ئارەزوو. له هاوسەنگى هيزى يەكەمەوه فەزىلەتى حىكمەت و فكر و زانين و زانست پەيدا دەبێت، له هاوسەنگى هيزى دووهمەوه فەزىلەتى ئازايەتى پەيدا دەبێت، له هاوسەنگى هيزى سىيەمەوه فەزىلەتى داوينپاكى پەيدا دەبێت، له هاوسەنگى هەرسى هيزهكهوه فەزىلەتى دادگەرى پەيدا دەبێت.

(۱) الفلسفة الخلقية، د. الطويل، ل ۶۰.

تارىخ الفلسفة اليونانية، ل ۹۹.

مەبەستى ئەفلاتوون لە دادگەرى لىرەدا گونجان و رېككەوتن و تەوافوقە لە نىيوان ھېزەكانى نەفسدا، ئەمەش لەرپى عەقلەو دەكرىت، كەواتە ھەردووكان دەبنە تەواوكەرى يەكتى، ھىچيان سەركەشى ناكەن و لانادەن^(۱)، كەواتە مەبەستى لە دادگەرى، دادگەرى قەزائى و دادگاى نىيە كە لەناو خەلكدا باو، چونكە ئەم جۆرە دادگەرىيە لەناو خەلكدا باو مەبەستيان دادگەرى دادگاىيە، ئەمە فەزىلەتتىكى جۆزئىيە، كە لە دادگەرىيە ئەسلەكەو سەرچاوە دەگرىت، كەواتە بەختەوهرى لەلاى ئەفلاتوون دەبىت لەگەل ئەم دادگەرىيەدا بىت، كەسى دادگەر خۆشەختە ھەرچەندە تووشى ناپرەختى و زەحمەت بىش بىت و بىبەش بىت لە چىژ و خۆشەيەكان، ئەم جۆرە لە بەختەوهرى لەلاى ئەفلاتوون خىر و چاكەى ھەرە بەرزە.^(۲)

ئەو چوار فەزىلەتەى ئەفلاتوون: «حىكمەت، ئازايەتى، داوئىپاكى، دادگەرى» چۆن بناغەى تاك بوون، بەھەمان شىوہ بناغەى ئوممەت و نەتەوہشە، حىكمەت فەزىلەتى سەركردەكانە، ئازايەتى فەزىلەتى سەربازەكانە، داوئىپاكى فەزىلەتى خەلكەكەيە، دادگەرىش فەزىلەتى ھەمووانە، ئەم فەزىلەتانە كارى مرؤفەكان راستەرى دەكەن و وایان لىدەكەن بەجوانترىن شىوہ پەرەتار بكەن.^(۳)

بۆچوونى ئەرستۆ

ئەرستۆ لە ئەخلاقی رىوانىوہ وەك زانستىك كە لە كار و كردەوہكانى مرؤف دەروانىت و گرنكى بەوہ دەدات مرؤف چى بكات و چى نەكات، بۆ رېكخستنى ژيانى مرؤف، بۆيە پىيوایە ئەخلاق چالاكیيەكى مرؤيى (ئىنسانى) يە تەنیا مرؤف ھەيەتى، چونكە ھەر مرؤف خواوہنى عەقلە.^(۴)

(۱) تاريخ الأخلاق، ل ۷۷ - ۷۸.

(۲) الفلسفة الخلقية، ل ۵۸.

(۳) الأخلاق، أحمد أمين، ل ۱۳۳.

(۴) تاريخ الفلسفة اليونانية، ل ۱۸۵. المشكلة الخلقية، ل ۱۴۴. مقدمة فى علم الأخلاق، ل ۹۱.

ئەرستۆ پێی وایە ھەموو کارێک کە مرۆف دەیکات، پێویستە ئامانجەکی گەیشتن بێت بە خێر (الخیر)، ئەو خێرەش دەبێت دوو مەرجی تێدا بن:

۱. خێرێکی تەواو تەواو بێت و لە زاتی خۆیدا، ئامراز نەبێت بۆ خێرێکی دوورتر لەخۆی، چونکە خۆی دەبێت ئەوپەری خێر بێت.

۲. دەبێت لەزاتی خۆیدا ئەوەندە تەواوبێت پێویستی بە خێرێکی دیکە نەبێت بۆ تەواوکردنی.

بەلام لە گەڵ ئەوەی ھەموو مرۆفەکان مەبەستیان خێرە و بۆ خێر ھەول دەدەن، ھەمووشیان کۆکن لەسەر ئەوەی کە بەختەوهری ئامانجی ژيانە، بەلام جیاوازی و راجیان لە دیاریکردنی خێر و بەختەوهری، بەشیوەیەکی گشتی دابەشبوونە بۆ دوو گروپ

۱. پێیان وایە بەختەوهری لە شتە ماددیەکاندا، چێژە ماددیەکان.

۲. پێیان وایە بەختەوهری لە شتە نامادییەکاندا، وەک ناوبانگ و زانست و فکر و زانی و حیکمەت.^(۱)

ئەرستۆ پێی وایە بەختەوهری پەیوەستە بە حیکمەت و زانست و زانی و فکرەو، چونکە حیکمەت (زانست و زانی و فکر) بەرزترین فەزێلەتە، چونکە حیکمەت شتیکی ئازادە و عەقل پێیەو ھەلدەستێت، بەبێ ئەوەی مەبەست و بەرژەوهندی و سوودی عەمەلی و ماددی لە پشتهو یت، لە کاتی کدا چێژ شتیکی ھاتوو و رۆیشتوو، گەوهریی و پلە و پۆستیش دیت و دەروات و نامینیتەو، پارە و سەرۆت و سامانی ش ئەگەری لەناوچوون و فەوتان و نەمانی زۆرە، ناوبانگیش وەستاو تە سەر خەلکی دیکە، کەواتە بەس حیکمەتە کە شتیکی کەم و تەواو و دەمینیتەو و مرۆف بەرەو پلە خاویەتی دەبات.

(۱) تاریخ الفلسفة اليونانية، ل ۱۸۶ - ۱۸۷.

لېرەو ەبۇمان دەرکەوت ئەرستۇ جياکارى دەکات لەنىۋان جەوھەرى و ەرەزى،
(جەوھەرى دەمىننەتەو، ەرەزى دىت و دەروات)، بەختەو ەرى کورتھەلدېننیت
لە خىرى نەفس، چونکە نەفس کړۆكى مرؤفە، بەلام لەگەل ئەو ەشدا ەيچ
رېگريپەک نىپە کە خىرە دەرەكى و جەستەيپەکانىش (ئەو شتانەى دەگەرپنەو ە
بۇ جەستە)، بەگەرە سەير بکړن، وەک فەيلەسووفانى دیکەى يۇنان.^(۱)

بۇچوونى قوتابخانەى رەواقىيەکان

لەدواى فەلسەفەى ئەسینا، دوو قوتابخانەى سەرەكى سەریان ەلدا:

ئەپىکۆرىيەکان

رەواقىيەکان

ئەم دوو قوتابخانەى گرنكى زۆریان دەدا بە لایەنى ئەخلاقى، بەلام بەدوو
ئاراستەى جياواز، ەردوکىشيان کىپرکىيان بوو بۇ بانگکردنى خەلکى بۇ لای
سەعادەت و بەختەو ەرى.

رەواقىيەکان فەلسەفەکەيان بنیاتنا لەسەر قوتابخانەى کەلبىيەکان،
کە پىيانوابوو بەختەو ەرى برىتيپە لە راکردن لەچىژ، ئەپىکۆرىيەکانىش
فەلسەفەکەيان بنیاتنا لەسەر قوتابخانەى قۆرىنائىيەکان کە پىيان وابوو
بەختەو ەرى برىتيپە لە دەستخستنى چىژ و رۇچوون تىيدا.

قوتابخانەى رەواقىيەکان لەسەر دەستى زىنۇن (۲۶۴ پ. ز) دامەزرا، کە لە
دەوروپەرى سألەکانى (۳۱۲ پ. ز) لە قوبرسەو ە هات بۇ ئەسینا، هات بەسەر
قوتابخانەکاندا دەگەرا، زىنۇن لەسەردەمىکدا هات، کە ئەسینا بەتەواوى

(۱) تاريخ الفلسفة اليونانية، ل ۱۸۷ _ ۱۸۸. المشکله الخلقية، ل ۱۴۵.

رۆچوو بوو لە بەدئەخلاقیدا، بۆیە زۆر لە دژی ئەپیقۆرییەکان وەستایەوه، پێوەستاو بوو بۆ دژایەتی کردنی رێبازی چێژگەراکان، بۆ کاتیکی دوورودرێژ، رێباز و قوتابخانەی رەواقییەکان هەر لەسەدە ی سێیەمی پێش زایینەوه بەردەوامبوو تاوەکوو کۆتایی سەدە ی دوووەمی زایینی.

رەواقییەکان هاتن فەزیلەت و بەختەوهرییان لێک گرێدا، بەختەوهریش لەلای ئەوان لە سێ فەزیلەتدا کورتەهەڵدیت:

۱. کۆنترۆڵ (زەبەت) ی دەروون (نەفس).

۲. هاوسەنگی لە چێژدا.

۳. حیکمەت و زانست و زانین و فکر.

لەسەر حەکیمیش پێویستە هەموو نەرەحەتی و زەحمەت و ئازارەکان قبوول بکات پڕبەدلی.

بەلام ئەگەر تووشی نەهامەتی و زەحمەتییهک بوو و نەیتوانی بەرگە ی بگریت، ئەوه دەتوانیت خۆی بکوژیت، هەربۆیە زینۆن لە سالی (۲۶۴ پ. ز) خۆی کوشت، وەسیەتیشی دەکرد بۆ خۆکوشتن و رزگاربوون لە ئازارەکان، هەرچەندە ئەوه دژیش دەهاتەوه لەگەڵ ئەو بنەمایەکی که دایانابوو (ئارام بگرە لەسەر ناخۆشییەکان).

کەسی رەواقی هەمموو غەمی دەولەمەندی و چێژ نییه، بەلکوو هەمی ئەو ئەویە که بە حەکیمی و زانایی و گەورەیی بژیت، جا گرنگ نییه، هەزارە یان دەولەمەندە، رێزلیگیراوه یان رێزلینەگیراوه.

رۆژئاوایییەکان دەستەواژە ی «رەواقی» بۆ کەسیک بەکار دێنن، که کەسیکی ئارام و لەسەر خۆ بیت، هەرچەندە تووشی ئەزیەت و ئازار و مەترسی و نەرەحەتی و زەحمەتیش ببێتەوه، هەربۆیە فەلسە و فکر و رێنمایی رەواقییەکانی

كارىگەرلىككە گەۋرە ھەبىۋە لەسەر ژيانى مەسىھىيەكان لە سەدەكانى ناوەرەستەدا، بۆيە توۋرەران پىياناۋايە يەككە لە پالەنرە بەھىزەكانى رەھبەنىيەتى مەسىھى برىتىيە لە كارىگەرى رەھبەرىيەكان.

ھەتا ھەندىك لە توۋرەران پىياناۋايە رەھبەرىيەكان كارىگەرلىك ھەبىۋە لەسەر سۆفىيە مۇسلمانەكانى سەدەى ناوەرەستە، بەلام پىياناۋايە بەلگەيەكى وايا ھەبىت.^(۱)

تيۇرياي بەختەۋەرى لە فەلسەفەى ئىسلاميدا

تيۇرياي بەختەۋەرى پانتايىيەكى فراۋانى داگىرکردوۋە لە فەلسەفەى ئىسلاميدا، تاۋەكو گەيشتوۋە بەۋەى كە فەيلەسوۋفەكى ئىسلامى نابىنى باسى لىۋە نەكردبىت بە شىۋەيەك لە شىۋەكان.

فاراۋى و ئىخوانوسەفا ئىبن مىسكەۋەيەى و ئىبن باجە و ئىبن توفەيل و غەزالى ... باسيان لىۋە كردوۋە، ھەمووشيان قسەى خۇيانيان ھەبىۋە لەو بارەيەۋە، بەلام ئىمە لەبەر درىژبوۋنەۋە قسە و بۆچۈنى دوو دانەيان ۋەردەگرىن (ئىبن مىسكەۋەيەى و غەزالى).

بۆچۈنى ئىبن مىسكەۋەيەى

ئىبن مىسكەۋەيەى (۴۲۱ / ۱۰۳۰ م) يەككە لە فەيلەسوۋفە مۇسلمانەكان كە گرنگىيەكى زۆرى داۋە بە بابەتە ئەخلاقيەكان و فەلسەفەى ئەخلاق، ھەربۆيە كىتتە بە ناۋابانگەكەى (تەھذيب الاخلاق) ناۋابانگىكى زۆرى پەيداكرەد،

(۱) مقدمة فى علم الأخلاق، ل ۹۴ - ۹۶.

هەولێ داوێ فەلسەفە ی یۆنانی تێکەڵ بە پێنماییه‌کانی ئیسلام و فکر و فەلسەفە ی ئیسلامی بکات.

ئێین میسکەوێهێ بۆچوونی ئەفلاتوونی وەرگرت دەربارە ی هێزە نەفسییه‌کان و چوار فەزێلەتەکە، کە حیکمەت و داوینپاکی و ئازایەتی و دادگەرییه، ئێین میسکەوێهێ پێی وایە بەختەوێ ته‌نیا له‌ فەزێلەتدا کورت هەلنەهاتووێ وەک سوقرات و هاوشیوێه‌کانی دەیلێن، بەلکۆو بەختەوێ به‌ شیوێه‌کی گشتی به‌ کۆکردنەوێ هەردوو به‌شەکی حیکمەت دەبێت، حیکمەتی تیۆری (نەزەری) و حیکمەتی عەمەلی (کردەیی)، به‌ فەلسەفە ی نەزەری دەتوانرێت بۆچوونە راستەکان وەرگیری و بگە ی به‌و زانستانە ی کۆتاییه‌کیان زانستی خوداییه، ئەگەر مەرۆف بتوانیت ئەوێ بکات، ئەوێ سەرلێشیواوێه‌کی نامینیت و دلێ دادەمەزریت و ئارام دەبیت، حەق و راستیشی بۆ پروون دەبیتەوێ، به‌م شیوێه‌ ده‌گات به‌ چێژیک کە هیچ چێژیک ناگات پێی ...، به‌ حیکمەت و فەلسەفە ی عەمەلی و کردەیی ش ده‌گات به‌ گەشتن به‌ پله‌ و شیوێ و شیوازیکی ئەوێه‌نده‌ به‌رز و جوان و باش کە پراژیتەوێ به‌ کار و ئەخلاق ی جوان و ئەخلاقه‌ جوانه‌کان پەپەرێ و بکات، به‌م شیوێه‌ مەرۆف له‌ کۆتایییدا ده‌گات به‌ کەمالی ئەخلاق.

کەواته‌ ئەگەر مەرۆف گەشت به‌ هەر دوو به‌شەکی حیکمەت و فەلسەفە، ئەوێ به‌ دلناییه‌ ده‌گات به‌ به‌ختەوێ ته‌واو و کامل.

ئایینه‌کانیش هەر بۆ ئەمێ هاتوون، هەربۆیه‌ ئێین میسکەوێه‌ ده‌لێت: خوی گەورێ پێخه‌مبه‌رانی بۆ ئەم دوو به‌شە ی حیکمەت ناردووێ، بۆئێه‌وێ خەلکی هانبدەن بۆ ئەم دوو ئامانجێ به‌رزە^(۱).

پێوێ خێر له‌لای ئێین میسکەوێه‌ بریتییه‌ له‌ سروشتی مەرۆف، مەرۆف سروشتی خوی هەیه‌ کە بریتییه‌ له‌ نەفسی عاقل، مەرۆف کاتیکی باش و چاک

(۱) ته‌ذیب الأخلاق، ابن مسکویه، ل ۱۷ - ۴۰.

و بەختەوەر دەبێت، ئەگەر کارە مرۆڤییەکانی کرد و لە مرۆڤ بوون و سروشتی خۆی لاینداد^(١).

ئێین میسکەوێهێ بەهەموو شێوەیەکی دژی ئەوێه بەختەوێهێ کورتەلەبێنرێت لە چێژە ماددیەکاندا، چونکە ئەمە بۆچوونی نەزان و عوام و خەلکی ڕەشۆکیە، ئەوانە بەهەشتیش بە مانایەکی ماددی و چێژگەراییی وەرەگرن و کاری بۆ دەکەن^(٢).

بەختەوێهێ تەواو لە تێروانیی ئێین میسکەوێهێدا بریتییه لە حیکمەت و فەلسەفە و فکر و زانین و زانست، لەو کاتەدا ئەو مرۆڤە پەیوەست دەبێت بە خوای گەرەو، شتێک ناکات بێ فەرمانی خۆدا بێت، هەرچی دەیکات دەیهوێت لە خۆدا نزیک بێتەو، هەرگیز تەسلیمی شەهەوات و ئارەزوو لەدەرەکانی نابێت کە بێفەرمانی ئەون، ئاوپ لە شتێکیش ناداتەو کە دووری خاتەو لە بەختەوێهێ، بە شێوەیەکی لێدیت دڵگران نابێت لەسەر لەدەستدانی خۆشەویستانی و خەفەت ناخوات لەسەر لە دەستدانی داواکراوەکە^(٣).

هەموو ئەم بەختەوێهێ کاتیک بەدیدیت، کە نەفس لە جەستە جیا بێتەو و جێی بێت، بچێتە قۆناغێکی دیکە کە ئەم نەفسە بوونێکی زۆر بەرزتری هەبێت لەو بوونە ئیستای لەو ژیاڵە دۆنیاییەدا، لەو کاتەدا بەدۆنیاییەو دەگات بەوێ کە هەموو ئەوێ بە بەختەوێ دادەنرێت لەم دۆنیای کەم و نزم و بێنرخەدا، هیچ نرخ و قیمەتێکی نییه، ئەوێش ناھێنیت مرۆڤ ئاوپان لێ بداتەو.

کەواتە بەم شێوەیە بینیمان کە ئێین میسکەوێهێ سەرەرای ئەوێ زۆرێک

(١) تاریخ النظريات الأخلاقية، لأبي بکر زکری، ل ٣٠.

(٢) تهذيب الأخلاق، ل ٤٣ - ٤٤.

(٣) تهذيب الأخلاق، ل ٨٧ - ٨٨.

لە بۆچوونەکانی فەلسەفەی یۆنانی وەرگرتوو، بەلام لە کۆتاییدا بەختەوهی تەواوی بەستوووەتەوه بە کردنی هەموو ئەو شتەکانی دەبنە پەزەمانەندی خودا و وازەهێنانیش لە هەموو ئەو شتەکانی دەبنە نەرازیبوونی خودا.

بۆچوونی ئیمامی غەزالی

بەختەوزی لەلای ئیمامی غەزالی (۵۰۵ هـ / ۱۱۱۱ م) خۆی دەبینیتەوه لە خێری بەرز و تەواودا، وەک هەمان بۆچوونی ئەرستۆ، بەلام ئەوەی جێی پرسیارە ئەوەیە، ئایا ئەم خێرە ھەرە بەرزە چییە و کامەییە لە تێروانیی ئیمامی غەزالی، یان با بڵێین خێر (الخير) بە گشتی کامەییە و لە پاشاندا خێرە بەرز و تەواوەکە کامەییە؟

ئیمامی غەزالی لە کتێبی (میزان العمل)^(۱)دا، باسی خێر و باشە و چاکەکان دەکات لەم ژێنەدا، لە پاشاندا هەموویان دەگەرێنیتەوه بۆ چوار جۆر:

۱. خێرەکانی نەفس: کە بریتیین لە بنەماکانی فەزیلەت، ئەوانیش چوارن: حیکمەت، داوێنپاکی، ئازایەتی، دادگەری.

۲. خێری جەستە: تەندروستی، جوانی، ھێز، تەمەن درێژی.

۳. خێری دەرەکی: مال و سامان، ئەھل و نزیکان و خزم، عیززەت و سەر بەرز، جوانی و باشی تیکەڵی و خزمایەتی و مامەڵە.

۴. خێر و فەزیلەتە تەوھیقییەکان: ھیدایەت، خودا، پوشت و پێنموونی و پێنیشاندانی خودا، راستەڕێ کردن و راست پێکان و راست پێشاندان لەلای خوداوە و پەشتیوانی خودا.

کەواتە بەم پێیە غەزالی کۆی فەزیلەتەکان دەبنە شازدە فەزیلەت و خێر.

(۱) میزان العمل، الغزالي، ل ۲۹۴.

ئەم خێر و فەزێلەتە ئەوەی هەندیکیان پێویستییان بە هەندیکێ دیکەیه، هێچیان نابە خێر و فەزێلەتە بەرزەکە (الخیر الاعلی)، بەلکوو ئەوەی فەزێلەتە بەرزەکە (الخیر الاعلی) کەیه، بریتییه لە بەختەوهری دواڕۆژ، ئەو بەختەوهرییهی کۆتایی نییه و هێچ جوهره غەم و خەفەت و نارەحەتی و زەحمەتی و نەزانی و هەژاری و ... تێدا نییه^(١)، یان بۆلێن مانەوهرییهکی بێکۆتا، دڵخۆشییهکی بێ خەفەت، زانستیکی بێ نەزانی، دەوڵەمەندییهکی بێ هەژاری، ئەم بەختەوهرییه بەختەوهری حەقیقییه، بەلام ئەو بەختەوهرییهی دیکە لە ناو خەڵکدا باوه و پێی دەلێن بەختەوهری، ئەو یان بە هەڵە پێی دەلێن بەختەوهری، چونکە چێژێکی کاتییه و هێچ یارمەتیدەر نییه بۆ قیامەت و دواڕۆژ، یان ئەوەتا وەک مەجازیک بەکاری دێن، چونکە زۆر بەختەوهری ئەم دونیایه ههیه، دەتگهیهنیت بە بەختەوهری دواڕۆژ، هەر شتیکیش بتگهیهنیت بە خێر و بەختەوهری پێی دەوتریت خێر و بەختەوهری^(٢).

کەواته بەختەوهری لە چێژدا نییه کە نەزانهکان بەردهوام ههولێ بۆ دڵخۆشی، نەک هەر ئەو چێژه دونیایانه، بەلکوو چێژهکانی بەههشتیش کە خوای گهوره بۆ بهههشتیانی ئاماده کردووه بە بەختەوهری حەقیقی ههژمار ناکریت^(٣).

ئیمامی غەزالی پێی وایه پێگهی گهیشتن بهم بەختەوهری و سهعادهته بریتییه له زانست و کردوه (العلم والعمل).

زانست بۆیه مهرجه: چونکه بههۆی زانستهوه نهفس دهگاته کهمال و تهواوی و دهبێته ئەهل و شایستهی فهیز و پڕانی پهرمهتی خودا، پڕانیک بههۆیهوه مرووف حهقیقهته خواپیهکانی بۆ پروون دهبێتهوه و کهشف دهبێت، ئەم پڕانی پهرمهته لهلایهن خوداوه بۆ نهفس، ئامانجیکی داواکراوه، پێک

(١) میزان العمل، الغزالي، ل ٢٩٤.

(٢) میزان العمل، الغزالي، ل ٣٠٤ - ٣٠٥.

(٣) فلسفة الأخلاق في الإسلام، د. محمد يوسف موسى، ١٦٧.

خودى بەختەۋەرىيە بۇ نەفس لەدۋاى مردن.

كار و عەمەلىش بۆيە مەرجه: چونكە مەبەست لە كردهۋە دەستخستنى فەزىلەتەكانە، شكاندنى شەھوۋەت و ئارەزوۋەكانە، بە شىۋەيەك نەفس سەرقال ناپىت پىيانەۋە و دەچىت بەرەۋ جىھانى بەرزى خوداىي.

ئەم دوو تىۋرپايە (چىژ و بەختەۋەرى) لەسەردەمى نويدا بە شىۋەيەكى دىكەۋە ھاتنەۋە مەيدان، بەلام لە بەرگىكى تەۋاۋ ماددى و نەفى و سوودگەرادا، كە لە باسى ئەنجامگەرادا بەدرىژى باسمانكرد، بۆيە باسى ناكەينەۋە^(۱).

ھۆكارەكانى بەختەۋەرى لە تىۋرۋانىنى ئىسلامدا

ھۆكارەكانى بەختەۋەرى لە تىۋرۋانىنى ئىسلامدا يەكجار زۆرن و پانتايىيەكى يەكجار فراۋانىان گرتوۋە، بەلام ئىمە لىرەدا چەند دانەيەكيان لى باس دەكات

يەكەم: باۋەربوون بە خدا (ئيمان)

لە باۋەردا مروڤ تەنيا نىيە و خاۋەنى ھەيە كە خودايە، بەۋەش باۋەر ئامانجى دەبىت و ئومىد لەسەر خدا ھەلئەچنىت، ۋە بەۋ پىيەش كە خدا لە زىھنى تاكدا بوونى ھەبوو و باۋەرى بە زىندوۋبوونەۋە و دووبارە ژيانكردن و لىپرسىنەۋە ھەبوو، ئەۋا مروڤ كائىنكى پراۋپ ئەخلاقى و ماقوول دەرەچىت و لە سزاي خراپەكانى دەرستىت و دلى بە چاكەكانى خوش دەبىت.

ئەگەر ھاتوو كەسەكە ئايىندارىكى باۋەر پتەۋ بوو، ئەۋە كەمترىن زيان بە ژىنگە مروىيەكەى خوى دەگەيەنىت و باۋەرەكەى ۋەك كۆت لە پالئەرە شەرەنگىزىيەكانى دەئاليت و رپى لىدەگرىت تا دەست بۇ نەۋىستراو و

(۱) مقدمة في علم الأخلاق، ۱۰۱ - ۱۰۲.

قێزەوێهەکان درێژ بکات، دیارە روونە مەبەستمان نییە بڵێین: ئەوێ ئاییندار بوو، ئەو هەبووبەکی تەواو ئەخلاقی و بێکەموکورتییە، بەلکوو دەشیت هەندیک جار ناباوەرپێک لە خوداباوەرپێک ئەخلاقیتر بێت، بەلام بە شیوەیکی گشتی باوەرداران و ئایینداران ئەخلاقی و قبوولکراوترن تا ناباوەران، ئەسلەن ناباوەران و مولحیدان لێیان نایەت ئەخلاقی بن، چونکە باوەرداران بنەما ئەخلاقییەکانیان لە خوداو وەرگرتوو، بەلام ناباوەران هیچ بنەما و ئەخلاقییەکیان نییە.

کاریگەرییەکانی ئیمان لەسەر مەرۆف، مەرۆفایەتی، تاک، خێزان، کۆمەڵگە، سیاسییەت و ئابووری و... هتد.

دۆزینەوێ خود و ونەبوونی، ئارامی و چەسپاویی فیکری، ئارامی و چەسپاویی دەروونی و پۆچی، ئارامی و چەسپاویی جەستەیی، ئارامی و چەسپاویی خێزانی، ئارامی و چەسپاویی کۆمەڵایەتی، ئارامی و چەسپاویی ئابووری، ئارامی و چەسپاویی سیاسی، ئارامی و چەسپاویی نەتەوێ، ئارامی و چەسپاویی جیهانی، گەشینی، هەبوون و پەیداکردن و پاراستنی پەروەشت، وەلامدانەوێ فێترەت و سروشتی مەرۆف، وەلامدانەوێ و پێزگرتن لە عەقل، چاکەکاری، زیندووێتی دڵ و دەروون و پاراستنی لە مردنی و لاوازیوونی، هەستی بەرپرسیاریتی، نەرم و نیانی و بێفیزی، سەر بەرز و عیززەت، غیرەت و چاونەترسی و ئازایەتی، بەخشین و قوربانیدان، دوورکەوتنەوێ لە خۆپەرستی و ئەنانیەت، دڵسۆزی (الإخلاص)، ئازادی، دوورکەوتنەوێ لە خۆپەرستی و خەلک پەرستی و شت پەرستی، زامبوونی ژيانیکی زۆر خۆش لە دنیا و دواپۆژدا و بەدەستەینانی پەزنامەندی خودای گەورە.

دووهم: باوەربوون بە پۆژی دوايي

فەلسەفەیی باوەربوون بە پۆژی دوايي

باوەربوون بە پۆژی دوايي و پۆژی زیندبوونەوێ فەلسەفە و حیکمەتی خۆی

ههیه و کاریگه‌ری گه‌وره‌ی ههیه له‌سه‌ی ژیا‌نی تاکه‌کان، له‌وانه:

هه‌ستکردن به‌ چاو‌دێری و لێ‌پرسینه‌وه و لێ‌په‌چینه‌وه، وه‌ک خودای گه‌وره ده‌فه‌رموو‌یت: ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ﴾^(۱).

«جا ئه‌وه‌ی به‌قه‌ده‌ر سه‌نگی گه‌ردیله‌یه‌ک خێر و چاکه‌ی ئه‌نجام دا‌بێت، ده‌بی‌بینێته‌وه» ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾^(۲).

«ئه‌وه‌ش که به‌قه‌ده‌ر سه‌نگی گه‌ردیله‌یه‌ک شه‌ر و خراپه‌ی هه‌بێت، ده‌بی‌بینێته‌وه».

دامه‌زرانی بیروباوه‌ڕ به‌ داد‌گه‌ری خودای گه‌وره، هاوسه‌نگی پاراستن له‌ نیوان دونیا و قیامه‌تدا، راست‌کردنه‌وه و ڕێ‌ک‌خستنی په‌وشت و سلووک، ب‌لا‌و‌کردنه‌وه‌ی ڕۆ‌حی هاو‌کاری و یارمه‌تیدانی یه‌ک‌تری، ژیا‌ن به‌هیا و ئومێده‌وه، که مرۆ‌ف زانی ژیا‌نی حه‌قیقی لێ‌ره نییه و ئێ‌ره کاتییه، حه‌تمه‌ن به‌ ئومێد و هیوا‌یێ‌که‌وه ده‌ژێ‌یت، ئا‌رام‌گرتن له‌سه‌ر نا‌خۆشییه‌کان، هه‌ستکردن به‌ ته‌عو‌یز و پا‌داشت له‌ به‌رانبه‌ر چاکه‌کان، کوشتنی خۆ‌په‌رستی و خۆ‌خۆ‌یی، ب‌لا‌و‌کردنه‌وه‌ی هه‌ستی به‌ر‌پرسیا‌ری‌یتی.

سێ‌یه‌م: باوه‌ڕ‌بوون به‌ قه‌زا و قه‌ده‌ر

باوه‌ڕ‌بوون به‌ قه‌زا و قه‌ده‌ر وا له‌ مرۆ‌ف ده‌کات هه‌رده‌م به‌وره‌ بێ‌ت و نه‌روو‌خێت.

چوا‌ره‌م: روان‌ین بۆ‌ خوار خۆ‌ت له‌ شته‌ ماد‌دییه‌کاندا

پێ‌غه‌مبه‌ر (دروودی خ‌وای له‌سه‌ر بێ‌ت). ده‌فه‌رموو‌یت: «انْظُرُوا إِلَى مَنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ، وَلَا تَنْظُرُوا إِلَى مَنْ هُوَ قَوْقَكُمْ، فَهُوَ أَجْدَرُ أَنْ لَا تَزِدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ»^(۳).

(۱) الزلزلة ۷.

(۲) الزلزلة ۸.

(۳) رواه مسلم عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ ۲۹۶۳.

«سەیری لە خۆتان بەرهو خوارتر بکەن وه سەیری لە خۆتان بەرزتر مەکەن، ئەمە شیاوترە بۆ ئەوهی که بەبێرێزی سەیری ئەو نەعمەتانه نەکەن که خودا پێی بەخشیون.»

ئەگەر دەتەوێت بەختەوهربی هەمیشە لە شتە ماددییەکاندا بپروانه خوار خۆت و لە شتە مەعنەوییهکانی وهک ئیمان و زانست و...، بپروانه سەرئووی خۆت، بۆیه بەس لە ئیمان و زانست و شتە مەعنەوییهکاندا دەبێت بپروانینه سەرئووی خۆمان، بەلام لە شتە ماددییەکاندا نا، ئەوه مانای هەولنەدان و دانێشتن نییه، بەلام چەندیش بەقسەت بوو و دەستت کهوت -لەدوای هەول و ماندوووبوونی تەواو- قەناعەتی پێ بکە و بپروانه خوار خۆت که بە ملیۆنان کەس لە تۆ هەزارتر و دەرده‌دارتر هەیه، کهواتە یاساکە بەم شیوه‌یهیه: بپروانه خوارخۆت و قەناعەت هەبێت، ئیدی تۆ دەولەمەندی.

پێنجەم: هەموو شتیکی باش و چاک و خاویڤ و سوودبەخشی بۆ عەقل و فکر و رۆح و جەستە

بۆنموونه هاوسەری باش و چاک، وهک پێڤه‌مبەر (دروودی خوای لەسەر بیٔ). دەفەرموویٔ: «الدُّنْيَا مَتَاعٌ، وَخَيْرُ مَتَاعِ الدُّنْيَا الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ»^(١).

«دوینا خێر و خوشییە، چاکترین خێر و خوشی دوینا ئافره‌تییکی چاکە.»

خۆشی و بەختەوه‌ری دوینا زۆرن، بەلام تۆ بەتامترینیان هەلمەبژێره، بەلکوو باشت‌ترین و بەخێرت‌ترینیان هەلبژێره، ئافره‌تی سالیحه و باش و ئاقل و تەبیعه‌ت خۆش و تیگە‌یشتوو یه‌کیکه‌ لە به‌هێزترین هۆکار و ئامرازەکانی بەختەوه‌ری.

شەشەم: دەولەمەندی دل و دەروون

وهک پێڤه‌مبەر (دروودی خوای لەسەر بیٔ) دەفەرموویٔ: «يَسَّ الْغِنَى عَنْ

(١) رواه مسلم عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو ١٤٦٧.

كَثْرَةِ الْعَرَضِ، وَلَكِنَّ الْغِنَى غِنَى النَّفْسِ»^(١).

«دەولەمەندی بە شتی زۆر نییه -بە مالى زۆر نییه-، بەلكوو دەولەمەندی بە دل و دەروونه.»

دەولەمەندی پێوەرەكەى ماددى نییه، بەلكوو مەعنەوییه، چونكە تۆ هەرچەند لەرووى ماددییهوه دەولەمەند بیت، كە لە ناخدا دەولەمەند نەبووى هەر هەژارى، نەتبینیوه زۆریك لە دەولەمەندهكان دلیان چەنده هەژاره؟! ئێ كەواتە دل و ناخ دەولەمەندی گرنگە.

هەوتەم: پاراستنى زمان و دامین

پێغه مبه‌ر (دروودى خ‌واى له‌سه‌ر بێت). ده‌فه‌رمو‌یت: «مَنْ يَضْمَنْ لِي مَا بَيْنَ لَحْيَيْهِ وَمَا بَيْنَ رِجْلَيْهِ أَضْمَنْ لَهُ الْجَنَّةَ»^(٢).

«هەر كەسێك گرێنتیم بداتى لە -پاراستنى- نێوان دوو ریشه‌كەى وه نێوان دوو قاچه‌كانى ئەوا من گرێنتى به‌هه‌شتى ده‌ده‌م.»

كیشه و شه‌ر و ئاشووب و ناخۆشى و نه‌هامه‌تى دوو سه‌رچاوه‌ى سه‌ره‌كى هه‌ن: يه‌ك: زمان، دوو: ئاره‌زووى جينسى. كەواته به‌كو‌نترۆلكردنى ئەم دووانه ده‌يان و هه‌زاران پێگا داده‌خري‌ن و سه‌دان و هه‌زاران شه‌رپيش ده‌كوژينه‌وه، يان هەر هه‌لناگيرسپين.

هه‌شته‌م: به‌هيزى

وه‌ك پێغه‌مبه‌ر (دروودى خ‌واى له‌سه‌ر بێت). ده‌فه‌رمو‌یت: «الْمُؤْمِنُ الْقَوِيُّ، حَيْرٌ وَأَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِ الضَّعِيفِ»^(٣). «باوه‌ردارى به‌هيز و پێچه‌سپاو و

(١) رواه البخاري عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ ٦٤٤٦.

(٢) رواه البخاري عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ ٦٤٧٤.

(٣) رواه مسلم عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ ٢٦٦٤.

بەتوانا باشتر و خۆشه‌ويسترە لە لای خۆی گەورە لە باوەردارى لاواز و بێتوانا و لەرزۆک و بێهێز.

بەهێزبە، بەلام لە هێزە مەعنە‌ويیەکانەوه دەست پێکە، هێزی پۆحی و هەزری ئینجا جەستەیی، چونکە مەرۆف بە مەعنە‌ويیات و پۆحیەوه مەرۆفە، ئەگەرنا دەبێتە ئازەلێکی درەندە، کەواتە بەهێزبوونی مەعنە‌وی و کەسایەتی، ئینجا جەستەیی، کەسایەتییەکی بەرز و بەهێزی لێ دروست دەبێت.

نۆیەم: بەرپرسیاریەتی

وەک پێغەمبەر (دروودی خۆی لەسەر بێت). دەفەرمووێت: «کُلُّکُمْ رَاعٍ وَکُلُّکُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ»^(۱).

«هەمووتان بەرپرسن بەرانبەر ئەو کەسانەى لەژێر دەستتان و سەرپەرشتیان دەکەن.»

خۆگۆڕین پێش خەڵک گۆڕین، واتە گەرانه‌وه بۆ خود پێش گەرانه‌وه بۆ خەڵک و ئەوانی دی، واتە سەرەتا لە خۆمانەوه دەست پێکەین و هەولبەهین خۆمان بگۆڕین و گۆرانکاری لە خۆماندا بکەین، کە وامان کرد ئیدی گۆڕینی ئەوانی دیش ئاسان دەبێت و گۆڕینی خۆمان بەسەر ئەوانەوه دەدرەوشێتەوه و گۆرانکاری رێشەیی دروست دەبێت، بەلام لەبیرکردنی خود و خۆسەرقالکردن بە ئەوانی دیکە غەیری خۆلەناوبرن شتێکی دی نییە، چونکە ئەگەر هەر یەکەمان لە ئاست خۆیەوه خۆی بگۆڕێت ئیدی کۆمەلگە هەموو باش دەبێت، کەواتە ئەگەر هەریەکەمان هەست بە بەرپرسیارییەتی بکات، هیچ کێشەیه‌ک نامێنێت و بەختەوه‌ری بالەدەکێشێت بەسەر هەموواندا.

(۱) أخرجه البخاري (۲۵۵۴)، ومسلم (۱۸۲۹)، وأبو داود (۲۹۲۸)، والترمذي (۱۷۰۵)، والنسائي في {السنن الكبرى} (۹۱۷۳)، وأحمد (۵۱۶۷) واللفظ له.

دەیهەم: تەزکیە و خۆپاک راگرتن

خوای گەوره دەفەر موویت: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا﴾^(۱)

«بەرستی ئەو کەسە سەرفرازە کە نەفسی پاک و پوخته کردووە و ئیمان و ترسی خوای تیا دا پرواندووە.»

﴿وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾^(۲)

«بێگومان نائومید بوو ئەو کەسە نەفسی خۆی نابوخت کرد و ئالوودە ی گوناھ و تاوان و خراپە ی کرد.»

تەزکیە دوو واتای ھەیە:

پاککردنەو و پاکبوونەو. گەشەپێدان و گەشەسەندن

بەم پێیە تەزکیە واتە پاککردنەو و گەشەپێدانی نەفس.

تەزکیە ی نەفسیش واتە:

«پرزگارکردن و پاککردنەو» ی ھەر نۆ ئەندامە سەرەکییە کە ی مرووف: مێشک، دەم، چاو، گوێ، دل، دەست، گەدە، دامپن و قاچ لە خراپە و شتە پیس و زیانبەخشەکان و ئەخلاقە نابووت و دزیوکان.

«گەشەپێدانیان» بە راھینانی مێشک، دەم، چاو، گوێ، دل، دەست، گەدە، دامپن و قاچ لەسەر چاکە و شتە پاک و بەسوودەکان و ئەخلاقە بەرز و جوانەکان. بە پرۆسە ی تەزکیە ھەم مرووف پاکدەبێتەو و ھەم بەرەکەتیش دەکەوێتە ژبانی و گەشە دەسێنێت.

(۱) [الشمس: ۹].

(۲) [الشمس: ۱۰].

کهواته دهتوانین بلیین تهزکییه دوو شته:

۱. خۆ دارنن و خۆ خالی کردن (التخلية): واته خۆ دارنن له هه موو سیفه ته ناشیرین و خراپه کان و ئه خلاقه نابووت و دزیوه کان له ناوه وه و له دهره وه، ههم دل و دهروون و می شک ههم ئه ندامه دیاره کانی تر.

۲. خۆ رازاندنه وه (التحلیة): واته خۆ رازاندوه به هه موو سیفه ته جوان و باشه کان و ئه خلاقه بهرز و جوانه کان له ناوه وه و له دهره وه، ههم دل و دهروون و بیر و عه قل، ههم ئه ندامه دیاره کانی تر.

سوود و چێژ له فکری ئیسلامیدا

سوود و چێژ دوو شتی خوازاوای فتری زگماکی مرۆڤن، هه موو مرۆڤیک به ئه ندازه ی جیاواز به دوایدا یاندا ده گه رێت، ئیسلامیش وه ک ئایین و په یامیکی خودایی، ته واو ته واو ره چاوی ئه و بابه ته ی کردووه، چونکه ئیسلام خواردنی هه رسن به شه سه ره کیه که ی مرۆڤی تیدا یه: رۆحی، عه قلی، جه سته یی.

خو ا گه وه ده فه رمو ویت: ﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾^(۱)

«ئهی نه وه ی ئاده م، خۆتان به رازینه وه به پۆشاک له بهر کردن، له کاتی هه موو نوێژ و چوونه ناو مزگه وتیکدا، بخۆن و بخۆنه وه (له ناز و نیعمه ته کان) به لام زیاده ره وی مه که ن، چونکه به راستی خو ا له سنوور ده رچووان و زیاده ره وانی خۆش ناو یت.»

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرِمُوا طَبَّاتٍ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾^(۲)

(۱) الاعراف (۳۱).

(۲) المائدة (۸۷).

ئەو ئەوانەى كە باوەرتان هێناوه، ئەو ناز و نىعمەتە چاكانەى كە خوا بۆى
 ھەڵال كەردوو لە خۆتانى ھەرام مەكەن و لە سنوور دەر مەچن و دەستدرێژى
 مەكەن، چونكە بەراستى خوا دەست درێژكارانى خۆشناوێت.

﴿لَا تَزِنَ لِلنَّاسِ حُبَّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِصَّةِ
 وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَرْبِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَبَاقِ﴾^(١).

«ئارەزووى ئافەرت و بوونى نەوێ نێرینە و خاوەنتى ئالتوون و زێڕو زیووى
 زۆروزەبەندە و ئەسپى چاك و پەسەن و (ھۆكارى ھاتووچۆ) ھەروەھا مالت و
 زەوى و زارى كشتوكال بۆ خەلكى رازینراو تەو، ئەوانە ھەمووى نازو نىعمەتى
 ژيانى دنیان، خواىش (بۆ چاكان) شوێنى گەرانەوێ رازاوە و خۆشى لای خۆى
 ئامادە كەردووە (كە بەھەشتە).»

ھەروەھا دەفەر مووێت: ﴿وَلَا تَنَسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا﴾^(٢)

«بەشى خۆشت لە دنیادا بەھەللى فەرماوێش مەكە.»

بەلام لەگەڵ ھەموو ئەمانەشدا، لەكۆتاییدا ئەم سوود و چێژانە كۆتاییان.
 دێت، بۆیە ناكریت ھەموو ھیواىیەکیان لەسەر ھەلجێنریت و ئامانجى و یەكەم
 و كۆتایی و بێیتە سوود و چێژ، وەك خواى گەورە دەفەر مووێت: ﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا
 الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ زِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ
 أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ
 وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾^(٣).

«چاك بزانی دنیا تەنیا بریتىە لە یاری و گەمە و رازندنەو و خۆھەلکیشان

(١) آل عمران (١٤).

(٢) القصص (٧٧).

(٣) الحديد (٢٠).

لە نێوان یەکتەریدا، هەروەها زۆرکردنی سامان و مال و منداڵ، جا ئەوانە هەر هەمووی وەک بارانێکی بە پیت وایە کە بێتە بەر هەمەمێکی زۆر، کشتیارەکان سەر سام بکات، لەو هودوا و شک بێت و زەرد هەلگەرێت، پاشان وردوخاش بێت و بکەوێت، بێگومان لە قیامەتیشدا سزای زۆر سەخت بۆ دنیا پەرستان ئامادەیه، لەولاشەوێ لێ خۆشبوون و پەزنامەندی لەلایەن خواوە ئیماندارانی چاکەخوازی لێ بە هەروەر دەکرێت، ژیاڵی دنیا ش دوور لە خواناسی و دینداری جگە لەوێ کە بریتیه لە رابواردنێکی کەم، شتیکی تر نیه، زۆر کە سیشی پێ غەراو دەستخەرۆ دەبێت.

هەروەها پێغەمبەر (دروودی خوی لە سەر بێت). دەفەر مووێت: «اخرِصْ علی ما یَنْفَعُکَ»^(۱).

«سووربە لە سەر هەموو ئەو شتانە ی سوودبە خشن.»

پێوه یکی گەنگ هەیه بۆ کارکردن: هەمیشە سەر قالی کارێک بە کە سوود بە خۆت و خەڵک و نیشتمان و ولات و تاک و خێزان و کۆمەلگە دەگەیه نێت، دووربە و خۆت خەریک مەکە بە کارێک کە سوودی بۆ خۆت و غەیری خۆت نییه، چونکە خەسارە تەمەندی دنیا و قیامەتە، ئینجا ئەگەر وردبینه وە لە فەر موودە کە، دەفەر مووێت: «سووربە لە سەر هەموو ئەو شتانە ی سوودبە خشن» نهی فەر موو بیکە، دەفەر مووێت: سووربە، کەواتە بەس کردن نییه، بەلکوو سووربوو نیشه.

لە چەندین شوینی دیکە شدا باسی چێژ و خۆشی کردووه، بۆ نموونه: «الدُّنْيَا مَتَاعٌ، وَخَيْرُ مَتَاعِ الدُّنْيَا الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ»^(۲).

«دوینا خیر و خوشییه، چاکترین خیر و خۆشی دونیاش ئافره تیکی چاکه.»

(۱) مسلم ۲۶۶۴.

(۲) رواه مسلم عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو ۱۴۶۷.

خۆشی و بەختەوهری دنیا زۆر، بەلام تۆ بەتامترینیان هەلمەبژێره، بەلكوو
باشترین و بەخێرتترینیان هەلبژێره، باشتترینیشیان ئافرهته، بەلام ئافرهتی
سالیحه و باش و ئاقل و تەبیەت خۆش و تیگەیشتوو.

یان دەفەرموویت: «يَا مَعْشَرَ السَّابِّ، مَنْ اسْتَطَاعَ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ»^(۱)

«ئەو کۆمەڵی گەنجان هەر کەسێک توانای ژنەینانی هەیه با ژن بەینیت.»

یان دەفەرموویت: «لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَاسْلَطَهُ عَلَى
هَلَكَتِهِ فِي الْحَقِّ، وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ حِكْمَةً فَهُوَ يَقْضِي بِهَا وَيُعَلِّمُهَا»^(۲)

«ئێهەیی (غبطە) لە دوو شتدا یە: کەسێک خۆی گەورە مال و سامانی پێداوێ
و لە چاکە و چاکەکاریدا بەکاری دێنیت، کەسێکی شەڕ و خۆشی گەورە حیکمەت و
دانایی و زانست و تیگەیشتنی راست و قورئانی پێداوێ و جێبەجێی دەکات و
حوکمی پێ دەکات و خەلکیش فێر دەکات.»

بەلام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، کە لە دەیان شوێندا پێغەمبەر (دروودی
خۆی لەسەر بێت) باسی چێژ و سوود و خێر و خۆشی کردووە، ئاگاداریشی
لەبارەو داو، کە پۆنەچین تێیدا بۆ ئەوێ تیانەچین، وەک دەفەرموویت:

«إِنَّ مِمَّا أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِي، مَا يُفْتَحُ عَلَيْكُمْ مِنَ زَهْرَةِ الدُّنْيَا وَزِينَتِهَا»^(۳).

«یەكێ لەو شتانەوێ کە ترسم هەیه لێی دواى من لەناوتان بەریت و پۆتان
بچینیت لە دنیادا بریتییه لەو خۆشی و گەشی و نازو نەعمەتەوێ دنیایا.»

خۆشییەکانی دنیا ئەگەر زۆر بەوڕیاییهوه مامەڵەیان لەگەڵدا نەکریت
کارەسات دەخولقێن و مەرووف دەکەن بە کۆیلەوێ خۆیان و غەرقی دەریای بێینی

(۱) رواه البخاري ۵۰۶۶.

(۲) البخاري ۱۴۰۹ ومسلم ۸۱۶.

(۳) متفق عليه، البخاري ۱۴۶۵، ومسلم ۱۰۵۲.

خۆیانیان دەکەن، لەدواایدا مرۆف دەبێتە ئازەلیکی هەوێس و ئارەزووباز و خۆوێست و خەڵکنەوێست و خوانەوێست، دەبێتە ماددیخوازیکی دەر و بێوێژدان و بێرەوشت و هەموو غەم و هەممێکی دەبێتە تێرکردنی ئارەزووەکانی بە لەسەر حیسابی هەموو دنیا و مرۆقاڵەتیش بێت.

بۆیە هەرشتێک سوودبەخش و چێژدار بێت و سوود و قازانجی بۆ خەڵک هەبێت، ئیسلام حەرامی نەکردووە و پێگەری لێ نەکردووە، بەڵکوو پێشی بۆ کردووەتەو و هانیداو، هەربۆیە دژی پەهەبانییەت و هاوسەرگیری نەکردن و وازهێنان لە دنیا و... بوو، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا هاتووێ چوارچێوەی بۆ داناو و پێسدار و یاساداری کردووە، بۆ ئەوەی لە نێعمەتەو نەبە نێقمەت، بۆنەمۆنە هەندێک لەو مەرج و پێسا و یاسا و پێ و شوێنە:

١. هەموو سوود و چێژێک دەبێت پاک و خاوەن بێت و پێس نەبێت.

٢. هەموو سوود و چێژێک دەبێت هاوسەنگی تێدا بکەرێت و نابێت زیدهپرۆیی و پرۆچوونی تێدا بێت.

٣. نابێت سوود و چێژ لەسەر حیسابی ئەوانی تر بێت، نابێت ستم و زوڵم و قۆرخکاری و... تێدا بێت.

٤. هەموو سوود و چێژێک لە خودی خۆیدا ئامانج نییە، بەڵکوو ئامرازە بۆ شتیکی مەعنەوی گەورەتر لەخۆی.

٥. نابێت بە ناوی سوود و چێژەو، عەقل و جەستە و رۆح و مەعنەویات و خێزان و کۆمەڵگە و... هتد، تێکبدرێت و لێکەهەڵبوەشێنرێت.

٦. نابێت بە ناوی سوود و چێژ داگیرکاری بکەرێت و سەرورەری و ئابووری و... ولاتان بخڕێتە ژێر پۆستالی سوود و چێژ و سوودگەرا و چێژگەراکان، وەک ئەوەی لە سیستەمی سەرمایەداریدا دەبینین.

٧. لە کاتی تێکگیڕانی سوودی گشتی و سوودی تایبەتی و کەسیدا، سوودی

گشتی پێش ده‌خړیت.

سه‌باره‌ت به سوودی خودی و تاکه‌که‌سی و سوودگه‌رایي خودی (تیۆریای سوودی تایبه‌تی و که‌سی)، ئیسلام به‌هیچ جوړیک دانی پێدانانیت نه‌گه‌ر له‌سه‌ر حیسابی ئه‌وانی دیکه و خه‌لک بێت، واته سنوورداره و ړی به‌وه نادات که ده‌لێت: "هی خۆم بۆخۆم و هی تۆش ده‌خۆم،" بۆیه پیغه‌مبه‌ر (دروودی خوی له‌سه‌ر بێت). ده‌فه‌رموویت: «المسلم أخو المسلم، لا يظلمه، ولا يخذله، ولا يكذبه، ولا يحقره»^(۱).

«موسلمان برای موسلمان، سته‌می لێ ناکات، سه‌رشوړی ناکات، به‌سووکی سه‌یری ناکات.»

ده‌فه‌رموویت: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادِّهِمْ، وَتَرَاحُمِهِمْ، وَتَعَاطُفِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهْرِ وَالْحَمَى»^(۲).

«نمونه‌ی ئیمانداران له دۆستایه‌تی و به‌زه‌یی و خۆشه‌ویستیان بۆ یه‌کدی وه‌ک لاشه‌یه‌ک وایه، ئه‌گه‌ر ئه‌ندامێکی ئیش و ئازاری هه‌بێت ئه‌وا هه‌موو لاشه‌ی له پێناویدا بێخه‌و ده‌بێت و تا ده‌یگریت.»

که‌واته نابێت په‌یوه‌ندییه‌کان هه‌موو به‌ماددی بکړین، په‌یوه‌ندی براهه‌تی و خۆشه‌ویستی و... زۆر له په‌یوه‌ندی ماددی و ماددیگه‌رایي گه‌وره‌تره‌.

سه‌باره‌ت به سوودی گشتی (تیۆریای سوودی گشتی) ئیسلام له‌گه‌لێه‌تی به‌لام تا ئه‌و کاته‌ی ئه‌خلاق و به‌های تێدابیت و بۆ به‌رژه‌وه‌ندی چینیکیان کۆمه‌لێک یان نه‌ته‌وه‌یه‌ک یان په‌گه‌زیک نه‌بێت به‌ته‌نیا، واته ده‌بیت به‌رژه‌وه‌ندی کۆی گشتی مرو‌ف و مرو‌فایه‌تی و جیهانی تێدابیت، نه‌ک ئه‌وه‌ی ئیستا ده‌کړیت،

(۱) رواه مسلم عن أبي هريرة.

(۲) رواه مسلم عن النُّعْمَانِ بْنِ بَشِيرٍ ۲۵۸۶.

هەندیک ولات کۆدەبنهوه بۆ خوێنمژینی ولاتان و نەتەوهکانی دیکه، دهیان سه‌دان ئەنجومه‌ن و رێکخرا و هۆکاریان دروستکردوووه بۆئەوه‌ی یاسای دارستان جێبه‌جێ بکه‌ن و به‌هێزه‌کان لاوازه‌کان بخۆن! به‌لام له ئیسلامدا وا نییه و هه‌موو مڕۆڤایه‌تی و که‌س و کاری یه‌کترن و ده‌بێت له‌سه‌ر بنه‌مای ئەخلاق و براهیه‌تی و خۆشه‌ویستی و راستگۆیی و... په‌یوه‌ندییه‌کان بنیات بنرێن: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا...﴾^(١). واته: «ئهی خه‌ڵکینه بێگومان ئێمه هه‌مووتانمان له‌نێر و مێیه‌ک دروستکردوووه (که باوکه‌ئاده‌م و دایکه‌ هه‌وايه) و کردوویمان به‌چه‌نده‌ها گه‌ل و تیره و هۆزی جو‌ربه‌جو‌ر، تا یه‌کتر بناسن و په‌یوه‌ندیتان خۆش بێت به‌یه‌که‌وه...»

که‌واته کاتیک ئیسلام باسی سوودی گشتی ده‌کات، به‌چاویلکه‌یه‌کی ماددی لێی ناروانیته‌، به‌لکوو له‌سه‌ر بنه‌مای خۆشه‌ویستی و یارمه‌تیدان و قوربانیدان و... بۆیه‌کتری بنیاتی ده‌نیت.

پێژه‌ییبوون و په‌هاییبوونی ئاکار و ئەخلاق

هه‌ر له‌کۆنه‌وه ئه‌م بابته‌ی (پێژه‌ییبوون و په‌هاییبوونی ئاکار و ئەخلاق) یه‌کێک بووه له‌ بابته‌ کێشه‌ له‌سه‌ره‌کانی ناو فەلسەفه و فه‌یله‌سووفان، که‌وتوو‌نه راجیاییه‌وه، که ئایا ئەخلاق و ئاکار پێژه‌ییه و به‌پێی که‌س و شوێن و کات و بارودۆخ و ژینگه و... ده‌گۆرێت؟ یان نه‌خێر ناگۆرێت و شتیکی په‌ها و گشتییه و هه‌موو مڕۆڤه‌کان تییدا به‌ژدارن و پێژه‌یی نییه و به‌پێی که‌س و کات و شوێن و... ناگۆرێت.

هه‌ندیک له‌ فه‌یله‌سووفان، وه‌ک «پروتاگراس» له‌ کۆنه‌کان و «تۆماس هۆبز» له‌ نوێیه‌کان، پێیان وایه به‌پێی کات و شوێن و سه‌رده‌م و شارستانی و... ده‌گۆرێت.

(١) الحجرات (١٣).

لەولاشەووە هەندێکی دیکە لە فەیلەسووفان وەک «ئەفلاتوون» لەکۆنەکان و «کانت» لە نوێیەکان، پێیان وایە بنهما ئەخلاقییەکان پەهەان بۆ کات و شوێن و سەردەم و کەسەکان.

پێژەگەراکان ناتوانن بەرانبەر ئەم یاسا و پێسایانە هیچ وەلامێکی بەجێ بدەنەو:

یاسای یەكەم: پێژەگەراکان ناتوانن کەسانی دیکە بە ئەنجامدانی نادروست و هەڵە تانبار بکەن.

چونکە تۆ ئەگەر پروات بە پێژەیی ئەخلاق هەبیت، هیچ شتێکی نەگۆر و گشتی نامییت، بۆنموونە پروابوون بە پێژەیی سەم و ناپاکی و درۆ و پەگەزپەرستی و هەموو شتێکی نابووت و خراپ و زیانبەخس، ئەوکات کەسی بەرانبەر بۆی هەیه پێت بێ ئەو لای تۆ وایە لای من وا نییه!

یاسای دووهم: پێژەگەراکان ناتوانن لەمەر بابەتی شەر شتیک بێن. چونکە داننان بە بوونی شەردا، داننان بەبوونی یاسا و پێسای ئەخلاق، ئەگەرنا کێ دەلێ شەرە و خراپە، ئەوکات کەسی بەرانبەر بۆی هەیه بلیت ئەو لای تۆ شەرە، لای من شەر نییه!

یاسای سێیەم: پێژەگەراکان ناتوانن سەرزەنشتی هیچ کەسێک بکەن، یان سوپاسی بکەن و پیرۆز و نەمری بکەن.

باشە ئەگەر پێوهر و یاسایەکی گشتی و ئەخلاقى نەبیت، بە چ پێوهرێک سوپاسی کەسێک دەکەى لەپای کارێکی، یان سەرزەنشتی دەکەى؟! ئەوکات سوپاس و سەرزەنشت هیچ بەهایەکی نامییت، ئەگەریش سوپاسی یەکیک بکەى لەسەر دادگەرییەکەى، یان سەرزەنشتی بکەى لەسەر سەم و زولمەکەى، دیارە دانتاوه بە یاسایەى ئەخلاقى نەگۆر، ئەگەرنا ئەو سوپاس و سەرزەنشتەت

لە کوێ هینا؟!

ياسای چوارەم: پێژەگەراکان ناتوانن باسی ماناداری ئەخلاقییان هەبێت. چونکە کە هیچ یاسایەکی ئەخلاقى نەبێت، هەموو شتەکان بەچاک و خراپەو یەكسان دەبن، ناتوانیت شتێک بەسەر شتێکی دیکەدا زāl بکەى. ياسای پێنجەم: پێژەگەراکان ناتوانن هیچ شتێک بە نادادپەوهرى یان بپۆزێدانی یان نائەخلاقى یان ...، وەسف بکەن. چونکە ئەگەر ئەخلاق گۆراو بێت و پێژەى بێت، لە کوێ حەق بە خۆت دەدەیت ئەو شتە بە نادادگەرى یان بپۆزێدانی یان نائەخلاقى وەسف بکەیت؟!

پێوهره ئەخلاقىیهکان

کاتیک دەتەوێت حوکم لەسەر شتێک بەدەیت بەوهرى ئەخلاقىیه یان نائەخلاقى، خێره یان شەر، باشه یان خراپ، پتویستت بە پتوهریک ههیه، بابەتى پێوهره ئەخلاقىیهکان یهکیکه له گرنگترین بابەتەکانى زانست و فەلسەفەى ئەخلاق.

تێروانىنهکان بۆ ئەم بابەتە جیاوازن.

ههیه بۆ کارهکانى خۆی و غهیری خۆشی دهگهڕێتەوه بۆ عورف و عادهت، ئەو عورف و عادهتەى کە لەناو کۆمەڵگەى خۆیدا باوه، بۆیه ئەوهرى عورف و عادهتەکەى پێى باش بێت، ئەویش پێى باشه، ئەگهريش پێى خراپ خراپ بوو، ئەویش پێى خراپ دەبێت.

ههیه ياسا وهزعى و دانراوهکان دهکاته پتوهر بۆ ئەخلاقىبوون و نائەخلاقىبوون، بۆ پتوانى کارهکانى خۆی و غهیری خۆی.

ههیه کار بهههچ شتیک ناکات غهیری را و بۆچوونی خۆی.

ههیه پێی وایه پێوه بریتیه له فکر و تێروانین و بهدواداچوونهکانی خۆی.

ههیه ئایین و وهحی دهکاته پێوه.

پێوهری عورف و عادهت

عورف و عادهت بریتیه لهو شتانهی لهناو خهڵک و کۆمهڵگه دا بهردهوام دووباره دهبنهوه، به شێوهیهک وای لێدیت دهبنه شتیک جیگیر و داکوتراو و رۆچوو بهناو خهڵکدا.

عورف و عادهتیش جۆری زۆره: چاک، خراپ، گشتی، تایبهت، ...

بۆ عورف و عادهت بهکهلکی ئهوه نایهت بکریته بنهمای ئهخلاق؟

۱. بنهمای ئهخلاق دهپیت گشتی و عام پیت و بهپێی کات و شوێن و ...، نهگۆریت، بهلام عورف شتیک گۆراو و ناجیگره، ههموو نهتهوه و ئوممهتیک عورفی خۆی ههیه، نهک ههر ئهوه، بهلکوو قهبیله و هۆزهکانیش عادهت و تهقالیدی خۆیانپان ههیه، کهواته ههموو ئوممهتیک و نهتهویهک و هۆز و ناوچه و ...، عورف و عادهتی خۆی ههیه، ئهمانهش ههموویان بهردهوام له گۆراندان بهپێی شوێن و کات و ...، بۆیه زۆر شت ههیه جارێک به چاکی زانیوه، بهلام ئیستا نابوووترین و نامرۆقانهترین شته، بۆنموونه زیندهبهچالکردنی کچان و بهکۆیلهکردنی مرۆف و ...، لهجاراندا ههبووه و شانازیان پێوه کردووه، بهلام ئیستا له ههر مرۆف و نهتهوه و ... بپرسی پیت دهلیت ئهوانه شتانیکی نائهخلاقین.

کهواته لهکۆی دهکریت عورف و عادهت بکریته پێوهری ههلسهنگاندای

ئهخلاق؟!

٢. لە زۆربەی شوێنەکاندا عورف و عادەت لەسەر بنەمایەکی دژ بە زانست و واقع و دین و عەقل و لوژیک و ئەخلاق دامەزرراوە، کەواتە لەکوێ دەکرێ عورف و عادەت بکریته پێوەری هەڵسەنگاندنی ئەخلاق؟!

٣. ئەگەر خەڵک بەردەوام و لە هەموو شتێکدا کەوتنە دوای عورف و عادەتەوه، پیشکەوتن نامینیت و پراوەستان و جمود بال دەکیشیت بەسەر خەڵکدا، ناتوانن خۆیان پرزگار بکەن و پیشبکەون و دەر بازبن لە شتی دواکەوتوو و ...

پێوەری یاسا

یاسای وەزعی و دانراو کۆمەڵە ئەمر و نەهییە کە مەرۆف دایناوە، هەموو نەتەوه و ئوممەت و دەولەتیکیش یاسای تاییبەت بەخۆی هەیە، بۆیە ناکرێت بکریته بنەمایەکی گشتی بۆ هەموو شوێن و کات و نەتەوهکان، بۆیە ئێمە لێرهەدا وەک نموونە یاسا بەراورد دەکەین لەگەڵ ئایین و شەریعە:

١. شەریعەت سەرچاوەی سەرەکی وەحییە، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا عەقل و ئیجتیهاد پۆلی کارا و بنیاتنەریان هەیە، بەلام یاسا سەرچاوەکەی عەقلی مەرۆقە.

٢. شەریعەت بەهیچ جوړیک ناکرێت بەرژەوهندیی کەسی تێبکریت، بەلام یاسا زۆرجار بەرژەوهندیی کەسی و بنەمالەیی و مەزەهەبی و ... تێدەکرێت.

٣. شەریعەت گشتییە و بۆ کات و شوێن و باردۆخیکی دیاریکراو نییە، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا پەچاوی هەموو شوێن و کات و باردۆخەکانیش دەکات و نادیدەیان ناگرێت و پەراویزیان ناخات، بەلام یاسا گشتی نییە و تاییبەتە بە کات و شوێن و باردۆخەکان.

٤. شەریعەت نەگۆر و گۆراوی هەیە بەلام یاسا هەمووی قابیلیەتی گۆرانی هەیە.

٥. شەریعەت یان بلێن ئایین گشتگیرە بۆ هەموو بوارەکانی ژيان بەلام یاسا وانییە.

٦. شەریعت پێش ڕووکەش، ناخ و ناوێوەی مەبەستە و کاری تێدەکات، بەلام یاسا بەس لە ڕووکەشدا ڕۆڵی ھەیە و ھیچ پەیوەندییەک بە ناخەوێ نییە.
  ٧. شەریعت بۆ دنیا و قیامەتە و ھەردووکیان ڕەچاو دەکات، بەلام یاسا بەس گرینیگی بە دنیا دەدات.
  ٨. شەریعت پاداشت و سزای ھەیە، پاداشت بۆ باشەکان، سزا بۆ خراپەکان، بەلام یاسا بەس سزای ھەیە.
  ٩. شەریعت جیاوازی ناکات ھەمووان لە ئاستیدا یەک ئاستن و جیاکاری بۆ کەس نییە، بەلام لە یاسادا پارێزبەندی ھەیە و دەکرێت ھەندێکیان نەگرێتەو^(١).
- بەلام لە گەڵ ھەموو ئەمانەشدا ئێمە نۆڵی لە سوودەکانی یاسا ناکەین، چونکە سوودی زۆری ھەیە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی خەڵکی و دەولەتان بەیەکەوە، بۆ پاراستنی مافەکانی مەرۆف و ھێنانە کایە ئێمە و ئاساییش و ئارامی و ... لە کۆمەڵگەدا، ھەروەھا سزادانی دەستدریژی کاران و تاوانباران و ...، بەلام لە گەڵ ھەموو ئەمانەشدا بەراورد ناکرێت لە گەڵ ئیسلام و ئایین، ناشکرێت و ناگونجێت بکریتە یاسایەکی گشتی بۆ ھەڵسەنگاندنی ئەخلاق و ئاکار و ڕەوشت و مامەڵە.

پێوەری بۆچوونی تاکە کەسی

وەک باسمانکرد سوفستاییەکان پێیان وابوو مەرۆف پێوەری ھەموو شتیەکە، ڕوایان بە ھەقیقەت و ئەخلاق جیگیر نەبوو، پێیان وابوو، مەرۆف پێوەری ھەموو شتیەکە، ھەق ئەوێکە ئەو دەبیینی، ناحەق و باتیلیش ھەر ئەوێکە ئەو دەبیینی.

(١) المدخل لدراسة الشريعة الإسلامية، د. مصطفى الزملی، ل ١٥.

بەم پێیەى سوفستائییەکان، کە هیچ مەعریفە و زانییەکی جێگیر نەبێت، کەواتە هیچ بنەمایەکی ئەخلاقی جێگیریش بوونی نییە، بەلکوو هەمووی بەپێی کەس و شوێن و کات و سەردەم و باردۆخ و ژینگە دەگۆرێت، سروشتی مەروڤیش لای ئەوان تەنیا کۆمەڵە شەهوەت و ئارەزووییکە و بەس، کەواتە ئامانجی یەكەم و کۆتایی مەروڤیش بریتییە لە چێژ و شەهوەت و گەشتن بە تێکردنی چێژ و ئارەزووەکان.

بۆیە ناکرێت بۆچوونی تاکە کەسیش بکێتە پێوەری ئەخلاقی، چونکە تێروانینەکان بەردەوام لەگۆڕاندان، ئیستاستیکی پێ باشە، بەیانی پێی خراپە، چونکە کات و شوێن و باردۆخ و تێروانین و سەرچاوەکانی بیرکردنەوە بەردەوام لەگۆڕاندان.

پێوەری وەحی و ئاسمانی

وەحی ئاسمانی (ئىسلام) شایەنە بۆ بەپێوەر دانان، چونکە:

۱. سەرچاوەی سەرەکی وەحییە.

۲. بە هیچ جۆرێک ناکرێت بەرژەوهندیی کەسی تێبکێت.

۳. گشتییە و بۆ کات و شوێن و باردۆخیکی دیاریکاوی نییە، بەلام لە گەڵ ئەوەشدا رەچاوی هەموو شوێن و کات و باردۆخەکانیش دەکات و نادیدەیان ناگرێت و پەراویزیان ناخات.

۴. نەگۆر و گۆراوی هەیە.

۵. یان بۆلێن ئایین گشتگیرە بۆ هەموو بوارەکانی ژيان.

۶. پێش روکەش، ناخ و ناوێوەی مەبەستە و کاری تێدەکات.

۷. بۆ دنیا و قیامەتە و هەردووکیان پەچاو دەکات.
۸. پاداشت و سزای ھەبە، پاداشت بۆ باشەکان، سزا بۆ خراپەکان.
۹. جیاوازی ناکات، ھەمووان لە ئاستیدا یەک ئاستن و جیاکاری بۆ کەس نییە.

پێوەری سروشتی مەوۆف

سروشت و زگمکی مەوۆف ئەگەر تێکنەدرابێت و لێڵ نەکرایت، دەکرێت بکریتە پێوەری ئەخلاق، بۆنموونە ھەموو کەسێک بە سروشتی خۆی دەزانێت کە زۆلم و ستەم و خیانت و درۆ خراپن، دەشزانێت کە دادگری و راستگویی و ئەمانەتپاریزی و ەفا و ... باشن، کەواتە ئەگەر مەوۆف تێکنەدرابێت لە ناخی خۆیدا کۆمەڵە یاسا و پێوەریکی نەگۆڕ و گشتیی ئەخلاق دەستدەکەوێت، ەک ئەو شتانە یاسمان کردن، بەلام ئەو مانای بێپێویستی نییە لە ئایین، چونکە ئایین ھەم دێت جەخت لەوانە دەکاتەو، ھەمیش ھاندانی لەسەر دەکات، ھەمیش زۆر شتی دیکە ھەبە پروونی دەکاتەو، ھەمیش زۆر یاسای ئەخلاق دیکە ھەبە مەوۆفەکان تێیدا راجیان، ئایین دێت زۆرێک لەو شتانە یەکلا دەکاتەو و یاسای گشتی دادەنێت و پاداشت و سزاش دیاریدەکات بۆ دنیا و قیامەت.

لەگەڵ ئەوێ کە باسیشمان کرد، خاڵیکی دیکە ی زۆر گرنگ ھەبە، ئەویش بریتییە لە حیساب کردن بۆ حالەتی ئیستیئاء و ریزپەر، بۆنموونە راستگویی و ەفا، ھەردووکیان دوو شتی ئەخلاق بەرزن، بەلام ھەندێک جار لە کات و شوێن و بارودۆخ و سیاقی جیاوازدا تێکدەگیرێن، بۆنموونە کەسێک راپیکردوو و ھاتوو بۆ لای تۆ، لەترسی ئەوێ بیکوژن، تۆش بەلێنت پێداو، دوا ی ئەوانە ی بەدوا ی ەو، دین و دەلێن: فلان کەس لەلای تۆیە؟ تۆ چی وەلام

دەدەییەوه؟ ئەگەر بۆلێی نەخێر، ناپراستت وتوو، ئەگەریش بۆلێی بەلێ، وهفات نەبووه و خیانەتت لە بەلێنەکەت کردوو، کەواتە لێرەدا راستگۆیی و بەوهفابوون تێکگیران، بەلام کامیان راستە؟

کەواتە ئایین دێت شەرحی ئەو شتانەت بۆ دەکات و پێت دەلێت لەکوێ ئیستثناء هەیە و لە کوێ نییە، هەروەها ...، بەلام لەکوێتاییدا مڕۆف و حەق و دادگەری و ... سەنتەرن، بە پرەچاوکردنی بارودۆخ و ...

ئەخلاق وەک بەهێزترین بەلگەی بوونی خودا

ئەم یاسایە دەلێت: «پەروشتی مڕۆف شتیکی بابەتی و سەر بەخۆیە و خۆی لە خۆیدا دروستی نەکردوو».

پوختە ی ئەم بەلگەیە:

بەلگەی پەروشتی بریتییه لە بەلگە هێنانەوه بە هەبوونی چەند شتیکی پەروشتی کە هەندیک شت بە باش و جوان و چاک دەزانیت، هەندیک شتی تریش بە خراپ و ناشیرین و بێزارو دەزانیت، ئەو لەسەر بنەمایەکی سەر بەخۆ کە هیچ پەيوەندییەکی بە زەوقی کەسی یان عادەت و عورفەوه نییە، کەواتە ئەو پەروشتانە پەروشتی بابەتین (الأخلاق الموضوعی) و سەر بەخۆن و هێزێکی دەرەکی لە دەرەوهی ماددە لە ناو دڵ و دەروون و ناخ عەقل و ھۆشی مڕۆفدا سەپاندوویەتی و چاندوویەتی، ئەو چەسپینەر و چێنەرە ئەگەر هەبێت، دیارە حەتمەن خوا ی پەروەردگەر؛ ئەگەر نا ماددە بۆ خۆی پەروشتی لە کوێ بوو تاوێ کوو پەروشت بێخشی؟! وەک پێشتر باسمان کرد (فاقد الشئ لا يعطيه) واتا: نەبووی شتیکی ناتوانیت ئەو شتە بێخشی.

بۆ نمونە کێ لە دلی مڕۆفیدا چاند و چەسپاندنی کە:

۱- دادگەری، راستگۆیی، ئەمانەتپارێزی و چاکەکردن، بەزەیی ھاتنەو، مېھرەبانی، دڵسۆزی، یارمەتیدان، لێبوور دەیی، عیزەت،... ھتد، باشن؟!

۲- ستم، درۆ، خیانت،... ھتد، خراپن؟!

کەواتە کێ ئەو ھەست و پەشتانەیی لە مرۆڤدا چاندن؟ بۆ نموونە چ شتیک وا لە مرۆڤ دەکات ھەزی بە راستگۆیی و دادگەری و ئەمانەتپارێزی و... بێت؟ چ شتیک وا لە مرۆڤ دەکات رقی لە ستم و درۆ و خیانت و... بێت؟

جا ئەوێ کە زۆر سەیرە، زۆر جار ئەو شتە لە زیانی مرۆڤیشە بەلام ھەر دەیکات، بۆ نموونە دەفتەرێک دۆلاری دۆزیووتەو، یان کەسێک دە دەفتەر دۆلاری لا داناو، بەلام ئەو راستگۆییە و خیانت ناکات. لەگەڵ ئەوێ کە لە چاوی مرۆڤ وایە ئەگەر ئەو دە دەفتەر دۆلارە ببات و خیانت بکات، قازانج دەکات، بەلام ئەو مرۆڤە شتیک لە ناخیدا ھەیە کە پێی نادات، ئایا ئەو ھەستە کێ دروستی کرد؟! ماددە دەتوانێت ئەو ھەستە دروست بکات؟! یان کەسێک ھەیە دەتوانێت ستم بکات و قازانجێکی زۆر بە دەست بھێنێت بە ھۆی ئەو ستمە ھەو، بەلام شتیک لە ناخەو ھاوار دەکات و ناھێڵێت ئەو کارە بکات، ئەگەرچی پەنگە ئەگەر ستمەکە بکات، بە سەدان ملیۆن دۆلار قازانج بکات و بە دەستی بھێنێت.

یان زۆر جار مل دەدات بۆ پرێاریک کە زیانییەتی بەلام تەنیا بۆ چەسپاندنی دادگەری وادەکات، وانا ناخی داوای دادگەری دەکات، لەگەڵ ئەوێ کە زەرەریشیەتی، ئایا کێ ئەو ھەستە دادگەرییەتی لە دڵدا چەسپاند؟! ماددە دەزانێت دادگەری چییە تاوێک لە ناخی مرۆڤدا بیچەسپێت؟!

یان زۆر جار کەسێک بە ھۆی راستگۆییەو قازانجێکی زۆر لە دەست دەدات، یان زەرەریکی زۆر زۆر دەکات، بەلام ھەستێک لە ناخەو ھاوار دەکات دەڵێت: درۆ مەکە، چونکە ناپەشتییە، زۆر جار بە درۆیک پەنگە بە دەیان

دەفتەر دۆلار قازانج بکات، یان زەرەر لەسەر خۆی لاببات، بەلام ئاماده نیه درۆیه که بکات، ئایا مادده دەزانی ت راستگۆیی چیه تاوه کوو ببه خست به مروق؟!

کهواته به شیوهیهکی گشتی رهوشته بابەتییه نهگۆرهکان چەند سیفەتیکیان هەن:

۱- گشتیوون، واتا ئەو جوړه رهوشته گشتیه و ههمله لایه نه و هه موو مروق هکان تییدا به شارن به بیاوازی، واتا ئەگەر فیتره تی ئەو کهسه تیک نه چوو بیت و لهسەر فیتره مایته وه، ئەوا حەزی به دادگه ری و راستگۆیی و ئەمانهت پاریزی و میهرهانی و... ههیه، ههروه ها رقی له سته م و درۆ و خیانه ت و دلره قیه. کهواته هه موو مروق هکان تییدا به ژدارن و ئەو رهوش ت و سیفاتانه گشتین له نێوان هه موو مروق هکان و به پێی کهس، کات، شوین، بارودۆخ، ژینگه، سهرده م و کۆمه لگا کان ناگۆریت.

۲- پتوستان به فیرکردن نیه، واتا: ئەو رهوش ت و سیفەتانه پتوستان به فیرکردن نیه به شیوهیهکی گشتی، مه به سته مان ورده کاری ئەو رهوش تانه نیه، مه به سته مان خودی خو یانه، کهواته مروق پتوستان به وه نیه فیری دادگه ری بکری ت، بۆیه مندالیک ئەگەر تۆزیک فامی کرد بیت، بێ ئەوهی فیرکرایت دژی سته مه، بۆ نموونه شتیک بده به یه کیکیان به لام مهیده به ئەوی تریان، ده بینین پێی ناخۆشه و تووره ده بیت، یان زیاتر بدهی به و که متر بدهی به م، ده بینین پێی تووره ده بیت و پێی ناخۆش ده بیت، بێ ئەوهی فیرکرایت دادگه ری چیه و سته م چیه، یان که سیک سته م له باوکی بکات له بهرده می ئەو، ئەگەر یه که م جار بیت ئەو حال ته بینیت و فیریش نه کرایت ده بینین پێی ناخۆشه و تووره ده بیت و ده گری.

۳- ئەو هه ست و سیفات و رهوش تانه ئەگەر هه لومه رچی گونجاویان بۆ نه ره خست له گه شه کردن ده وه سته ن و گه شه نا که ن و به ره و نه مان و ونوو ن ده چن، (بالفعل) واتا به کرده یی، به لام (بالقوة) به حال ته توانایی و ئاماده بوون،

هەر هەن، هەر ئامادەن و نامرن، هەروەک پێغەمبەر (ص) دەفەرموویت «مامن مولود إلا یولد علی الفطرة، فأبواه یهودانه أو ینصرانه أو یمجسانه»^(۱).

واتا: «هەموو مندالێک لەسەر زگماک و سروشت و فیتەرەتی خواناسی لەدایک دەبێت، بەلام دواوی باوک و دایکی دەیکەنە جوولەکە، یان دەیکەنە نەسرانی، یان دەیکەنە مەجووسی.»

کەواتە ژینگە و بارودۆخ کاریگەری دەبێت لەسەر لاوازکردنی ئەو هەست و سیفات و پەشتانە و کەمیان دەکات و وێنا دەکات و خامۆشیان دەکات، بەلام هەرگیزا و هەرگیز نامرن و کاتیک هەر دێت دەربەکەون.

۴- ئەو سیفەت و پەشت و هەستانە، دەکرێت کپ بکری، بەلام بە تەواوی نامرن. (بالقوة) هەر دەمین، بۆیە دەبین هەیه درۆزنە، ستمکارە، خیانهتکارە، وەنەبێت راستگۆیی و دادگەری ئەمانەت لە دل و دەروونیدا نەماپێت، نەخێر (بالقوة) ماون، بەلام خەفەکراون و کپی کردوون، بەلام هەر هەست دەکات کە کارێکی هەلە دەکات.

کەواتە بەشیوەیهکی گشتی ئەو چوار سیفات و تاییبەتمەندییانی هەن پەشت و خورپەشتی بابەتین.

کەواتە مادام ئەو پەشت و سیفەتە بەو شیوەیه بن، گشتین و پێوستیان بە فێرکردن نییه، هەر بۆیە پێویستە سەرچاوەکە ئەو سی سیفەتەکانی هەبن:

۱- توانای پەها، واتا: دەبێت تواناکە یان توانای پەها بیت، چونکە ئەو بەها (قیەمە) پەشتیانە و ئەو هەست و سیفەتە بە کردەیی بوونیان هەیه لای هەر هەموو خەلک و گشتین لە نێوان هەموو مەرۆف و مەرۆقیانەتی و کۆمەڵگا جیاوازهکان و شوێنە جیاوازهکان. کەواتە مەحاله و ئەستەمە کە سەرچاوەی مەرۆف بیت یان کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکان بیت، چونکە ئەو کەسە دەبێت ئەو

(۱) متفق علیه، البخاری، برقم (۱۲۹۲)، ومسلم برقم (۶۹۲۶)، عن أبي هريرة.

توانایەى هەبێت کە ئەو پەروەشت و هەست و سیفەتە بگشتینیت، هەروەها شتیکی حاشا هەلنەگرە کە کەس ناتوانیت ئەو کارە بکات، کەواتە تەنیا خواى گەورە مایەو، کە ئەو کارەى کردبێت و بیکات.

٢- زانستىکى پەها و گشتى، واتا سەرچاوەى ئەو پەروەشت و سیفات و هەستانە دەبێت زانستىکى پەهاى هەبێت و گشتى بێت و بگات بە هەموو خەلک، چونکە گشتاندنى ئەو پەروەشت و سیفات و هەستانە وکردنیاى بە یاسایەکی گشتى بەدلىاییهوه زانستىکى پەهاى دەوێت کە ئەو زانسته ئەوهنده گشتى بێت، ئیحاتەى هەموو کەس و حالەکان بکات و بیانگریتەوه، کەواتە لێرەوه بۆمان دەردەکهوێت سەرچاوەى ئەوانە ناکریت غەیری خوا بێت، چونکە هیچ کەسیک ئەو جوړه زانستهى نییه کە بتوانیت هەموو کەس و بارودۆخ و کات و شوێن و کۆمەلگە و ژینگە جیاوازهکان بگریتەوه بەبى جیاوازی، شتى وا هەرگیز ناکریت و نابیت، کەواتە ئەوهى خاوهن ئەو جوړه زانسته بێت تەنیا خودای پەروەردگار.

٣- حیکمەت و دانایی پەها، واتا سەرچاوەى ئەو پەروەشت و سیفەت و هەستانە دەبێت خاوهن حیکمەت و داناییەکی پەها بێت، بە شیوەیهک تەواو تەواو یەک بێتەوه لەگەڵ فێرەت و سروشتى مرۆف و خاوهن ویست و داناییەکی وهها بێت کە ئامانجدار و مەبەستدار بێت، بەرهو ئاراستەیهکی وا بڕوات کە سەد لە سەد لەگەڵ مرۆف و مرۆفایەتى بێتەوه و تێکنەگیریت، بۆیه لێرەوه بۆمان دەرکەوت کە ناکریت سەرچاوەى ئەو هەموو پەروەشتە جوان و گونجاو و پەسەندانه مادده بێت، چونکە مادده نه زانستى ههیه، نه توانای ههیه، نه حیکمەت و دانایی ههیه کە بتوانیت ئەوانە لەناو ناخى مرۆفدا بچینیت و بچەسپینیت، بەیهک ئاراستە ئاراستەى هەموو مرۆف و مرۆفایەتى بکات لەگەڵ جیاوازی کات و شوێن و سەردەم، کۆمەلگە و ژینگە و...، کەواتە کى ئەوانەى چاند؟!

دەتوانین بەلگەى رەوشتى بەو شێوەیە کورت بکەینەو:

- ١- پەيوەستکاری رەوشتیبوونی هەیه.
- ٢- ناکریت ئەو پەيوەستکارە سروشت و ماددە بێت.
- ٣- ناکریت ئەو پەيوەستکارە پالنه‌ری کۆمه‌لایه‌تی بێت.
- ٤- ناکریت ئەو پەيوەستکارە غه‌یری که‌سی بێت (شخص)، واتا ده‌بێت که‌سیک بێت که‌ پەيوه‌ستی بکات.
- ٥- پەيوەستکاری رەوشتى پێويسته‌ سه‌رچاوه‌یه‌کی شه‌خسی بێت و ئەو سه‌رچاوه‌یه‌ هێز و زانست و داناییه‌کی زۆر زۆری هه‌بێت که‌ بتوانێت له‌ ناو ناخی مرۆفدا بیه‌سپێنێت و بیه‌سپێنێت و بیه‌وێنێت.

دەتوانین کورتتری بکەینەو، به‌م شێوەیە:

- ١- ئەگەر خوا نه‌بێت، به‌ها (قیه‌م) ی رەوشتى بابەتی بوونی نابێت.
- ٢- قیه‌می رەوشتى بابەتی بوونی هەیه.
- ٣- که‌واته‌: خوا بوونی هەیه.

که‌واته‌ ناوه‌ڕۆکی بەلگەى رەوشتى به‌ باش و خراپیه‌وه، ناکریت له‌ ئەندامیکی مرۆف‌ه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتبێت، ناشکریت له‌ ویست و هه‌لب‌ژاردەى زه‌وقی که‌سییه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتبێت، ناشکریت له‌ عاده‌ت و عورف و کۆمه‌لگه‌ و ئابووری... سه‌رچاوه‌ی گرتبێت. چونکه‌ ئێمه‌ گوتمان ده‌بێت سه‌رچاوه‌که‌ زانست و توانا و حیکمه‌تی ر‌ه‌های هه‌بێت. ئی دیاره‌ که‌ هه‌یج کام له‌وانه‌ و غه‌یری ئەوانه‌ش ئەو تابه‌تمه‌ندییه‌یان نییه‌، که‌واته‌ تاکه‌ ر‌یگه‌چاره‌ و تاکه‌ ته‌فسیر بۆ ئەو ر‌ه‌وشتانه‌ ئەوه‌یه‌ که‌ بڵین:

راستییه‌کی گه‌ردوونی جه‌وه‌ه‌ری به‌رز هه‌یه‌ به‌سه‌ر هه‌موو شته‌ ماددییه‌کان له‌ ناویشیاندا مرۆف، ئەوانه‌ هه‌ر هه‌موویان ته‌سه‌وری که‌مالی خواى گه‌وره‌ن،

کە دڵ و دەروون و ناخ و فیکر و عەقل و سروشتی مرۆفی لەسەر ئەم ڕەوشتانە دامەزراندوو و تێیدا چاندوو و پەییوەستی کردوو.

تێبینی: فەیلەسووفی بەناوبانگی ئەلمانی «کانت» یەک بەلگە دەهێنێتەو لەسەر بوونی خۆی گەورە، ئەویش بریتییە لە بەلگەی ڕەوشتی.

ئیلحاد و ئەخلاق

بە دُنیاوییهوه ئەخلاق و خێر و شەر و چاکە و خراپە لەنێو زیهن و ئەندێشەی تاکی ناباوهردا رێژهیین و هیچیان بە رەهایی نین، بە واتایەکی دیکە ئەخلاق و هەموو ئەو هیزە ژیاڵەخشانەی دیکەش لە شوێن و جیگایەکهوه بۆ جیگایەکی دیکە دەگۆرێن و دەشێت هەمووشیان لە جیگایەکدا بوونیان نه‌بێت، بەوێش دەگەینە ئەوێ که ئەخلاق وەک کایە سەرەکییەکه دەکرێت لە کۆمەڵگەیه‌کی ئیلحادیدا بە هیچ شێوهیه‌ک بوونی نه‌بێت و تاکەکان دوور لە هەموو ئەخلاقەکان بژین، جا ئەخلاقەکه هەر کۆمەڵگە و کەلتوورێک سەپاندبێتی یان لە بیروباوەر و ئەندێشەی تاک و هەستکردن بە باشە و چاکەوه هاتبێت.

ئەوه مرۆفه‌ لێره‌دا چاکە و خراپە و شەر و خێر دیاری دەکات بەپێی بەرژه‌وه‌ندی خۆی، چی پێی خۆشه‌ و باشە ده‌یکات هەرچه‌ند خراپ و نائەخلاقی بێت، چونکه‌ لای ئەو خۆشه‌ و باشە، ئەو باش دەزانیت خراپەکان خراپن و زیانبەخشن و دەزانیت فلان کار خراپە و ناشیرینه‌ و نائەخلاقیه‌ و زەرەری هه‌یه‌، بەلام‌ هه‌زه‌کانی زالن و وای پیشان دەدات که ئەو خراپەکان خراپ نابینیت و لای هه‌ندیک له‌ مرۆفه‌ ئایینداره‌ پابه‌نده‌کان به‌شیک له‌ کاره‌کان خراپ و به‌شه‌که‌ی دیکه‌ باشن.

ئەم قسه‌یه‌ش به‌لگه‌ی زۆر و گه‌وره‌ی ناوێت و ده‌کرێت له‌ قسه‌ی گه‌وره‌

مولحيدان و دەمراستانى جيهانى ئيلحاد قسه كان وەربگرين، هەر وەك «داوكينز» دەلّيت: "مرؤف تەنيا چلكتكى كيميائية."

بۆيەش لىرەوہ بۆمان دەردەكەوئت مرؤف لە روانگەى ئيلحادەوہ بەرھەمى سروشت و ماددەيە، ماددە و سروشتيش خالين لە ئەخلاق و بەھای بالا و مەعنەوييەت، لەوئيشەوہ مرؤف وەك هەر ھەبوويەكى ديكە كائينتكى ماددى و بەرھەمى سروشتە، كەواتا ئەويش وەك سەرچەميان نائەخلاقىيە و لەسەرى پيويست نىيە كە خوئى پابەند بكات بە ھىچ رەوشت و چاكەيەكەوہ.

بۆيە ھىچ رېگرىيەك نىيە لە دەستبردن بۆ ھەر شتېك كە ئارەزووہكانى تير كات، كەواتا ئيلحاد جياوازي نىۋان سەگ و پشيلە و مرؤف و ئەمىيا ناكات و ھىچ پيۋەرئيكيش نىيە بۆ جياوازيكردن لەنىۋانياندا، چونكە ھەموويان بەرھەمى سروشت و ماددە و پەرەسەندەن، ماددەش سۆز و رەحم و بەزەيى و راستگۆيى و دادپەرەرى و ئەمانەتپاريزى و چاكەكارى و چاكەخوازى و يارمەتى ئەوانى ديكە نازانئيت، ھەر بۆيە سېكس بە ھەموو جوړەكانييەوہ رېگەپيڊراوہ، ئەگەر لەگەل دايك و خوشك و كەسە نزىكەكانيش بئت، يان خراپەكارى و دەست درېژى و... ھتە.

مرؤفەكان لە ناخياندا ھەست بە بوونى چاكە و خراپە دەكەن و دەزانن چى خراپە و چى چاكە، ئاسان و سادە دەتوانن لە يەكيان جيا بكەنەوہ، ئەمە بە بۆچوونى ئيلحاد تەنيا بازدانئيكى جينى و ھەرەمەكبيە كە واى ليكردوہ گومان ببات ئەمە خېرە و ئەم خېرە خەياللاوييەى خوئش بوئت، ئەمەش شەرە و رقى بئت لەم شەرە خەياللاوييە.

كاتتېك داوكينز پرسىارى ليكرا كە ئايا باوہرت بەوہ ھەيە دەستدرېژى سېكسى ھەلە بئت؟ شتتېكى تەواو لە خوړاىى و بېبنەمايە وەك ئەو واقعەى كە بە پئنج پەنجە گەشەمان كردوہ، لە برى شەش پەنجە؟

لە وەلامدا دەلیت: بەلێ دەتوانم ئەو قسەیه بکەم. واتا: دەکرا پەرەسەندن
پێڕه‌ویکی دیکه بگریت که لە ئەجامدا ههستی مەرۆف دەستدریژی سێکسی
بە هه‌له نه‌زانیت پێی شتیکی باش و گونجاو بێت.

بەم پێیه بابەتەکه شتیکی ته‌واو بێبەنەمايه و ناگونجیت وه‌سفی هیچ کام
لەو دوو هه‌سته بکریت به‌وهی دەستدریژی سێکسی هه‌له‌یه یان په‌سەنده،
ناتوانریت وه‌سف بکریت که ره‌وايه یان نارەوايه، چونکه ئەو هه‌سته ته‌نیا و
ته‌نیا به‌رهه‌می هه‌ره‌مه‌کی و پێکه‌وته، که‌واتا هه‌ست و خواستی ئەخلاقى لای
مولحید سه‌رچاوه‌کەى نازانریت و ناتوانریت وه‌سف بکریت به‌ ره‌وا یان نارەوا،
هه‌روه‌ها هیچ لێپرسینه‌وه‌یه‌کی له‌سه‌ر نییه، که‌واتا که‌س ناتوانیت به‌ره‌هایى
بلیت: ئەوه باشه یان ئەوه خراپه. هه‌ر بۆیه دوکتۆرى مولحید «دان بارکه‌ر»
دەلیت: "دەستدریژی سێکسی ره‌نگه شتیکی ئەخلاقى بێت ئەگه‌ر پێویستمان
پێی بێت."

هه‌روه‌ها له‌ پرۆفیسۆرى مولحید «لۆرانس کراوس» یان پرسى: بۆچی کارى
نه‌شیاو له‌گه‌ڵ دایک و خوشک به‌ هه‌له‌ ده‌ژمێردریت؟

ئه‌ویش وتی: "پروون نییه لام ئەوه هه‌له‌ بێت."

هه‌روه‌ها پرۆفیسۆرى مولحید «پیتەر سینگه‌ر» دەلیت: "زۆر ئاساییه مەرۆف
و ئاژەل په‌یوه‌ندى سێکسی به‌ستن که‌ پازیکه‌ر بێت بۆ هه‌ر دوو لا."^(۱)

هه‌ر ئەو پرۆفیسۆره‌ پشتیوانى کوشتنى له‌دایکبووه تازه‌کان ده‌کات که

(۱) کاتیکیش «ستوبلفیلد» دەستدریژی کرده سه‌ر دى جى و به ۱۲ سأل زیندانى حوکم درا،
سینگه‌ر و جیف ماكماهان به‌رگریان له‌ ستوبلفیلد کرد، سینگه‌ر و ماكماهان هه‌ردووکیان ئەوه
ده‌خه‌نه‌ روو که کاتیک که‌سێک نه‌توانایى هه‌یه و توانای ئیدراکی که‌مه و ناتوانیت له‌ پازیبوون
بگات، که‌ ده‌ستدریژی ده‌کریته‌ سه‌ر په‌نگه‌ پێی خۆشبیت. به‌ لای سینگه‌ره‌وه‌ ده‌ستدریژی
سێکسی بۆ سه‌ر خاوه‌ن پێداویستی ئەقلی و جه‌سته‌یى له‌ بنه‌ره‌تا به‌ ده‌ستدریژی دانانریت،
ئه‌گه‌ر هاتوو ئەو خاوه‌ن پێداویستییه‌ له‌ چه‌مکی پازیبوون تینه‌گات. (مەرۆقه‌ بێویسته‌کان، ل
۴۳۹. ئافار قه‌رده‌اغی)

تووشى كەمئەندامى بوون، ئەگەر لە بەرژەوهەندى خۆيان و داىك و باوكيان بێت! هەروەها «دیفید سىلفەرمان» سەرۆكى كۆمەڵەى مولحیدەكانى ئەمرىكى لە دیبەیتىكدا بەئاشكرا وتى: "هەموو بەها ئەخلاقیەكان پێژەیین، هیچ ئەخلاقیكى پەها بوونی نییه!" پێیان وت: كەواتە لەسەر ئەو بنەمایە سزادانى منداڵ و خواردنیاى بۆنموونە هەڵە نییه بەرەهایى، بەلكوو بەلای كەسێكى دیارىكراو هەڵەیه، واىه؟! سلیفەر دانى بەمەدانا.

بۆیه تێروانىنى ئیلهاد بۆ دەستدریژی سێكسى و سێكس لەگەڵ ئازەلەندا یان لەگەڵ منداڵەندا یان لەباربردن و لەنێوبردنى كەمئەندامەكان و خواردنى گۆشتى منداڵ ئاساییه. هەموو ئەمانە شتى پێژەیین و كەس ناتوانییت بەرەهایى بلیت: خراپى یان باشن، بەلكوو بەپێى كەس و بارودۆخ دەگۆرێت.

بۆیه دەبینین لە ئیلهاددا هەموو شتێك ئاساییه و هیچ سنوور و لەمپەر و بەرەستىك نییه لەبەردەم نائەخلاقیبوون و خراپەكاریدا.

هەر بۆیه لە شوپێنێكى دیکەدا دەلیت: خیانهتى زەوجى و خواردنى گۆشتى منداڵى دوژمنەكەت زۆر ئاساییه.

هەروەها یەكێكى دیکە لە پێبەرانی ئیلهاد كە «سام هاریس» ه، دەلیت: "زۆر ئاساییه ژن لەگەڵ هەر كەسێك رابوێرێت."

ئەمانەش هەموویان لەبەرئەوهن كە ئیلهاد پێناسەى نییه بۆ چاكە و خراپە، بەلكوو دەلیت: چاكە ئەوهیه كە تۆ پێت چاكە یان زۆرینهى خەلكى یان زانست، خراپەش ئەوهیه كە تۆ پێت خراپە یان زۆرینهى یان زانست، بەلام بە راستى ئەمە قسەیهكى زۆر زۆر بێبنەمایه، چونكە ئەگەر تۆ بۆ خۆت بریار بدەى یان زۆرینه، ئەوه بەدلتیاییهوه چیت پێخۆشه ئەوه دەكەى بەبێ گوێدانە بەرانبەر و كۆمەلگە و هیچ یاسا و رێسایهكى ئاسمانى و زەمینى، دەرگایهكى زۆر فرەوانى ئەنانییهت،

خۆپەرستی، ئارەزووپەرستی و مالدۆرانی تاک و کۆمەلگە و دەولەت و... هتد، لى دەکەوتیتەوه.

هەر ئەم فیکرەشە کە وای لە مرۆف و سیاسەتى ئىستای جیهان کردووه کە هیچ سنوورێک نەهێلنەوه و هەموو سنوورەکان بەزینن و ئەو هەموو کاولکاری و مالدۆرانییە تووشى مرۆف و مرۆفایەتى و جیهان بکەن، ئەوه زۆرینەیه کە زۆر جار بپار لە داگیرکاری و وێرانکردنى ژێرخان و سەرخانى ولاتانى بێدەسەلات دەدەن و وێرانیان دەکەن بەبى هیچ بەزەبى و ئەخلاقیک، ئەگەر بشلێت: لە زانست وەریدەگرین هەر بێبنەمايه، چونکە یەكەمیان: زانست لە شتە ناماددیهکان ناکۆلێتەوه، بۆیه زۆر جار ناتوانیت بپار بدات، دووهمیان: بەها ئەخلاقییهکانیش زۆربەیان مەعنهوى و ناماددىن، بۆ نموونه: ئەنانییهت و خۆپەرستی و درۆکرن و حەسوودى و خیانهت، یان بۆ نموونه: کوشتنى کەسانى کەمئەندام کە بوونه ئەرک بەسەر کۆمەلگە و ئیلحاد و زانست و ئەقلىش پى لەنتیۆبردنیان دەدەن، چونکە دەلێن زەرەریان هەیه و بارن بۆ مرۆف، بەلام ئایا ئەخلاقییه؟!

هەر بۆیه «پىچارد داوکینز» دەلێت: "نە چاکە هەیه نە خراپە، بەلکوو ئیمە هەموومان بۆ مۆسیقای (DNA) خەریکی سەماکردنن."

ئەگەر دەشڵێن: ئەقل بپاردەرە، دیسانەوه زۆر بێبنەمايه، چونکە ئەقل دەکەوتیتە ژێر کاریگەرى هەوا و ئارەزوو و بەرژەوهەندى تاکەکەسى و خۆپەرستی و خۆسەپىنى، باشە ئەوهى ئەمریکا دەیکات بەرانبەر بە هەموو جیهان لەو هەموو قۆرخکارییه و داگیرکاری و مالدۆرانی و کاولکاری و ئەوهى نازییهکان کردیان بەرانبەر بە جوولهکەکان یان ئەوهى یەکیتى سوڤیەت کردى بەرانبەر موسلمانان و غەیره موسلمانان، ئەمە جگە لەو وهحشیگەرییهى کردیان لە شەرى یەکەم و دووهمى جیهانى.

هەموو ئەمانە روودەدەن کاتیکی عەقڵی ئەوان بوونی هەبوو، بۆیە ناکرێت عەقڵ بنامەییەکی ئاقلانە بێت بۆ رهوشتنامەییەکی یەکلاکەرەوێ که سەرجهەم مەرۆقەکان لەسەری پرۆن.

هەرۆهە لە روویکی دیکەشەو، خۆ ئەگەر بشوتریت سەرچاوەکە ی ئەقڵ، ئەوا دیسان خۆ بنەما ئەقڵییە نەگۆرەکانیش هەر دەچنە نێو بنەما فیتربییە مەرۆییە خواکردییە، کەواتا ماددە و سروشت ناتوان بنەمای ئەقڵی و ئەخلاقییەکان دارژژن و بیانچین و بیان گشتین؟

بۆ ئیلحاد دژی ئەخلاقی؟!

بە کورتی بۆ ئیلحاد ئەخلاقی تیدا نییە؟! ^(١)

١- مەرۆق لای ئەوان ماددەییەکی پیسە، وەک «ستیفن ھۆوکیڭ» دەلێت، یان چلکێکی کیمیایی، وەک «ریچارد داوکینز» دەلێت.

٢- مەرۆق بەشیکە لە سروشت و بە بازدانێکی جینی هەرەمەکی گەشتوو بەو حالە ی ئیستای، ئەو ئەوێهە وای لیکردوو بە هەندیک شت بلێت: چاک و بە

-----
(١) بۆ زانینی سەرچاوە ی ئەو وتانە ی کە هینامانن بگەڕێنەو بۆ (منتدی التوحید) بە تاییەت نووسەرێک بە ناوی: (محمد الباحث)، بە ناویشانی (فضائح إلحادية وأخلاق داروينية إجرامية) واتا: (شورەییە ئیلحادییەکان و رهوشتە داروینییە تاوانبارەکان)، وە هەرۆهە کتیبی (شموع النهار وإطلال على الجدل الديني الإلحادي المعاصر في مسألة الوجود الإلهي) ی، دوکتۆر عبد الله العجیری، لاپەرە (٦٦) بەدواو،

https://www.conservapedia.com/List_of_atheist_shooters_and_serial_killers

https://www.conservapedia.com/Atheistic_Sweden_and_rape

<http://www.internationalskeptics.com/forums/showthread.php>

<https://www.youtube.com/watch?v=rIH33btuhdM>

https://youtu.be/5a_sZgZCTX0

<http://www.mrctv.org/>

<http://m.youtube.com/watch?v=VZJ3tEGc2BM>

<http://m.youtube.com/watch?v=8IOL12MvXXQ>

هەندێکی دیکەش بڵێت: خراپ، بەلام دەکرێت وا نەبێت.

٣- ئەخلاق هەر هەمووی پڕێهێه و ئەخلاقى پرهامان نییه، واتا هیچ شتیک نییه بەرهایی بوتریت باشه یان خراپه.

٤- خاوهنی نییه، وهک باوهردار که هەردەم هەستبکات خاوهنی ههیه و چاوی لێیهتی و چاودێری دەکات.

٥- بروای به زیندوو بوونهوه نییه، بۆیه ئەوهی پتی دەکرێت و هەزی لێیهتی دهیکات هەر چەند خراپ و نائەخلاقیش بێت. هەر بۆیه پۆماننووسی گەورەى پرووسی «دۆستۆیفسکی» دەلێت: "ئەگەر خودا نەبێت، هیچ شتێک قەدەغە نییه."

٦- مرۆڤ لە چوارچۆی ئایینی راست و پەيامی خوداییدا نییه، تاکوو چاکه و خراپه‌ی بۆ دیاری بکات و پێوهی په‌یوه‌ست بێت، به‌مه‌ش هیچ قه‌ید و به‌ند و به‌سته‌وه‌یه‌ک مرۆڤ ناگرێته‌وه و مرۆڤ به‌ هیچ په‌وستنامه‌یه‌که‌وه پابه‌ند نییه، به‌لکوه‌ هه‌موو ئەوهی هه‌یه‌ هه‌ز و ویسته‌کانیه‌تی و ئەوان پێگای بۆ دیاری ده‌کهن.

١- لێره‌وه مرۆڤ ده‌بێته هه‌بوویه‌کی له راده‌به‌ده‌ر درنده، چونکه درنده‌کان درهنده‌ن، به‌لام عه‌قل و توانا جه‌سته‌یه‌کانیان زۆر سنوورداره و ناتوانن وه‌ک مرۆڤ کاری درنده‌نانه بکهن، به‌لام کاتی‌ک مرۆڤ له مرۆڤبوون کهوت و هه‌زه‌ ئاژه‌لێیه‌کان به‌سه‌ریدا زāl بوون، ئەوه درنده‌یه‌کی سه‌یر ده‌رده‌چێت.

بۆیه یان ئەوه‌تا تاکی مولحید ده‌لێت: چاکه و خراپه و ئەخلاقى و نائەخلاقى بوونی نییه، که بینیمان ئەم رایه‌ چەند دژی ئەقل و فیتیه‌ت و زانست و مرۆڤ و مرۆڤایه‌تییه.

یانیش ده‌لێت: باش و خراپ هه‌یه و ئەخلاق‌بوونیکی بابه‌تی و په‌های هه‌یه، ئەو کات تووشی تیکه‌وتنێکی خراپی دژ به‌ ئاییدا که‌ی ده‌بێته‌وه، ئەویش وه‌لامی

ئەو پرسیارەیه که ئاخۆ کۆ وات لێدەکات که پابه‌ند بی به‌و ئەخلاقانه‌وه؟! چونکه ئەو کات ئەخلاق دەبێتە شتێکی سەلمێنراو و بابەتی و دەرەکی و سەرەخۆ، خۆ ئەگەر برۆیان به‌ ئەخلاقى باشیش هەبێت، ناتوانن دەرێخن، چونکه پالنه‌ری خودا و چاودێری و لێپرسینه‌وه‌یان نییه. ئەگەر شتێکی‌شان پێ خراپ بێت، هەر ناتوانن لێی بگه‌ڕێنه‌وه، چونکه دووباره هه‌وا و نه‌فس ئاره‌زوو لێیان ناگه‌رێت، هیچ رێگرێبه‌کیش بوونی نییه وه‌ک خودا و چاودێری خودایی و لێپرسینه‌وه و زیندوو بوونه‌وه.^(١)

باوه‌رداران هه‌موویان کۆکن له‌سه‌ر ئەوه‌ی ده‌بێت شوێنکه‌وته‌ی ره‌وشت بن، بۆیه‌ش سه‌رچاوه جیاوازه‌کانی ره‌وشت به‌کارده‌هێن که ده‌گه‌رێته‌وه بۆ باوه‌ری باوه‌رداره‌که، به‌لام ئەم کۆده‌نگیه‌ی باوه‌رداران بۆ پیاده‌کردنی ره‌وشت به‌ مانای خودی پیاده‌کردنه‌که نایه‌ت، به‌لکوه به‌شێکی‌ش له‌ باوه‌رداران په‌یره‌وی هه‌ز و پالنه‌ره شه‌رانییه‌که‌ی ناخیاں ده‌که‌ن، به‌مه‌ش له‌ کۆی گشتی مرۆفایه‌تیدا، به‌ درێژایی مێژوو ملیۆنان خه‌ڵک له‌ شه‌ر و تێک هه‌ڵچوونه‌کاندا کوژراون، که یاسای بنه‌ره‌تی بۆ ئەم کاره ئەوه بووه کۆ ده‌سه‌لات و هێز و قه‌لا و چوارده‌ور و توانا‌کانی قایمتر بوون، ده‌ستیان درێژ کردوه بۆ چوارده‌ور، بگه‌ر له‌مه‌په‌ر بۆ ئەو په‌ری سه‌رزه‌وه‌یش به‌گوێره‌ی توانا‌کانیان هێرشیان کردوه.

داوکینز له‌ (God Delusion The) دا ده‌لێت: جه‌نگ و وێرانکارییه گه‌وره‌کان له‌سه‌ر ده‌ستی ئایینه‌کان روویداوه، باشت‌ترین چاره‌سه‌ریش ئەوه‌یه که مرۆفایه‌تی به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی واز له‌ ئایین و بیروباوه‌ر به‌هێنێت. به‌لام داوکینز له‌ به‌نامه‌یه‌کی ته‌له‌فیزیۆنیدا که پرسیا‌ری لێده‌که‌ن دهرباره‌ی ئەو جه‌نگ و کوشتاره‌ی که ستالین و ناباوه‌رانی دیکه‌ی جیهانی دروستیان کرد، ناتوانیت هیچ وه‌لامێک بداته‌وه، ته‌نیا ده‌لێت که ستالین که‌سیکی مه‌یخۆر بوو، بۆیه‌ تووشی ئەو هه‌له‌ گه‌ورانه بووه!

(١) پاکانه‌ی هه‌بوون - موحه‌مه‌د صالح - چاپی یه‌که‌می ٢٠٢٠

قسە یەکی بە هیزی سام هاریس هەیه کە ڕوونکردنەو هەیه کی باشی بیروباوەری ئیلهادییه بەرانبەر باوەرداران و دەلێت: "هەندیک باوەر زۆر مەترسیداره، بۆیه ئەگەر خاوەنی ئەو باوەرپانە بکوژرێن و لەنیو ببرێن ئەوا کاریکی ئەخلاقیی."^(١)

بۆیه گەواهی ناباوەران بۆ ئەو کوشتاری باوەرداران کردوویانە بەهۆی باوەرپەکیانەو و باوەری ناباوەران بۆ لەنیوبردنی خاوەنی هەندیک لە باوەرپەکان! ئالۆزی دروست دەکات ئەگەر لە بەرانبەر کردەو کوشتاریهکی ناباوەران و ئیلهاددا هەلنەسەنگێنرێت، ئەمەش ڕەواجدان نییه بە هەر جوهر کوشتنیک کە ڕەنگە لەنیو مروّقایهتیدا لەسەر دەسەلات و باوەر ئەنجام بدرێت، بەلام پاکانهیهکی ڕەوایه بۆ تیگەیشتن لەو بانگەشهیهی ناباوەران و باوەردارانیش دەربارە ڕەوشتنامە و ئاشتی و ئازادی بەرزبان کردووەتەو.

نموونه ناباوەرپیهکان کارهساتسازین و کۆمەڵکوژی گەوره و سامناکیان ئەنجامداوه، وهک: کۆمەڵکوژییهکانی ستالین و ماوتسی تۆنگ سیتۆن کە ملیۆنان کەس لەسەر دەستی ئیلهادهکی ئەوان کوژراون، جیی سەرنجه کە قوربانییهکان لە میژوودا ئەو کاتانه زیاتر و کارهسات ئامیز و دلرەقانهتر بوون کە ئاتیستهکان ڕابهەر و سەرکردهبوون.^(٢)

بۆیه لیکۆلەران پێیان وایه کە پهیوهندییهکی توند لەنیوان تاوانکارییهکان و ناباوەریدا هەیه، بۆیهش نووسەری ئەمریکی «دینیش د سەوزا»^(٣) دەنووسێت: "مروّقی ناباوەر لەو شوینەو تووشی تاوانکاری دەبێت کە پێی وایه داهینەری ڕهوشتهکان خۆیهتی نهوهک خودا، به بهکارهێنانی تهکنهلوژیا و زانست خه‌لکی

(١) M. Pava, Jewish Ethics as Dialogue: Using Spiritual Language to Re-Imagine a

Better World, له سالی ٢٠٠٩ له Springer بڵاوکراوئەتەو، لاپەرە ١١٨

(٢) له کتیی (Morality Without God?) له نووسینی (Walter Sinnott-Armstrong) له

سالی ٢٠٠٩ له (Oxford University Press) بڵاوکراوئەتەو، لاپەرە ٢٨

(٣) (dinesh d'souza) نووسەری ئەمریکی به‌په‌گه‌ز هیندی (١٩٦١)

لە خودا ڕادەكەن، لێرەشدا بەهەشتی عالمانییەتیان لەسەر زەویدا دروست کردوو. ئەگەر كەسانیکیش (وەك جوولەكەكان) كە گەلیکی كۆنی سەر زەوین بوونیان هەبوو، دەبێت لەنێو بېرین! بۆ ڕازاندنەوهی بەهەشتە دروستكراوەكە، هەر ئەوهش بەرھەمی دەستی ستەمکاری ناپاوەرانه، هەرکەسێش ئیعتیزاریان بۆ بەیختەوه، ئامادەیان دەكات بۆ كوشتوبەری زیاترکە هەموویان جەخت لەسەر قسەكەى «فیۆدۆر دۆستۆیفسكى» دەكەن كاتێك دەلێت: «ئەگەر خودایەك بوونی نەبێت، هەرچی دەكەى بیکە و ئازادیت."

لەم چوارچۆیەیه‌شدا مامۆستای پەيوەندییە نێودەولەتییه‌كانی زانکۆی کیلی بەریتانی «ناقید شەیک» (Naveed S Sheikh)، توێژینه‌وه‌یه‌كى کرد بە ناونیشانیكى سەرنجراکێش بە ناوی «ژمارەى كوژراوان» كە تیايدا باسی هەموو ئەو جەنگانە دەكات كە لە سەردەمە جیاوازه‌كاندا روویانداوه لەسەر دەستی دەولەت و بیروباوەرە جیاوازه‌كان. لەنێو توێژینه‌وه‌كەى ئەودا ئەو جەنگانە هەژماردەکرین كە ژمارەى كوژراوان لە ۱۰ هەزار زیاترین، لە سەرەتای بەرواری زاینییه‌وه هەتاكوو سالی ۲۰۰۸ لە سەرجه‌م شارستانییه‌ته‌ جۆراوجۆره‌كاندا.

ناقید سەرجه‌م ئایین و ژیاڕییه‌ جۆراوجۆره‌كانی کرد بە ۷ بەشى سەرەکییه‌وه كە لە ماوه‌ى ۲۰۰۸ سالدا ۲۷۶ رووداوى جۆراوجۆر روویداوه، كە ئەنجامه‌كە بەم شیوه‌یه‌ بوو^(۱):

لەسەر دەستی ئایینی مەسیحی زۆرتەرین كەس كوژراوه لەسەر زەویدا، لە دواى ئایینی مەسیحیش ناپاوەران دین كە زیاد لە ۱۰۰ ملیۆن كەس لەسەر دەستیان كوژراوه، هەر توێژینه‌وه‌كە ئاماژە بە ئەوه‌ش دەكات كە كۆی گشتی كوژراوان لە ژێر دەستی فەرمانڕه‌وايه‌تى ئیله‌دادا ده‌گاته ۱۵۰ ملیۆن كەس.

(1) <https://www.aljazeera.net/>

شارستانییه تەکان	کوژراو %
مەسیحی	٣٠,٧٣%
مەسیحی	١٥,١٩%
مولحیدان	٢١,٦٤%
چین	١٨,٦٤%
بدائی (مرۆڤە سەرەتاییەکان) (Primitive)	٧,٨٧%
ئیسلام	٥,٥٢%
بوزی	٠,٤١%

ئەمەش لەگەڵ ئەو پرۆپاگەندە ساختەییە یەک ناگرێتەوێه که دەلێن: «ناباوهری و سهلامهتی، یان ئاشتی و ناباوهری» بۆیه میژوو و ئیستاش پیمان دەلێن ئیلحاد بێتاوان نییه!

ئەم دڵرەقییه رەنگە لەووه سەرچاوێ بگریت که ناباوهران تیروانینیکی روونیان بۆ رهوشت نییه، پێیان وا نییه یاسا رهوشتییهکان و ئەخلاقنامەکان بههائهکیان هه‌بێت، به‌لک‌وو له ئاستی به‌رزی ناباوهریدا هه‌موو رهوشت به‌ستراوه‌ته‌وه به‌کل‌ت‌ووره‌وه که ئەوهی لای من رهوشته لای ئەو رهوشت نییه، ئەوه‌شی لێره باشه له‌وانه‌یه له شوینیکی دیکه خراب بێت! ئێتر به‌هائه‌ک نامینیته‌وه بۆ رهوشت و ده‌کرت هه‌موو کاره‌کانمان باش و خراب بن له یه‌ک کاتدا و به‌پێی شوین بگۆڕیت.

ئەمەش به‌وه‌ پشتهی ئەست‌ووره که ناباوهری بێ‌داندگی نییه تا له‌سه‌ری ب‌روات، ته‌نیا هه‌زه‌کان رهوشتن، ئەگەر پێ‌ویستیان به‌ تێ‌کردنی هه‌زه‌کانیان بوو، ئەوه ده‌توان هه‌رچی بۆیان کرا بیکه‌ن وه‌ک خۆیان ده‌لێن.

سێ تیروانینی گرنگ لای ناباوهران بۆ رهوشته ههیه، که (Expressivism) و (Error Theory) و (Realism) ن، که ماناکانیان بهم شیوهیهیه^(١):

(Expressivism) تیۆری دهبرپین: بهها رهوشتییهکان هیچ مهرجیکی راستیوونیان تیدا نییه و دادگایی رهوشته هیچ بههایهکی راستی ههئناگریت، (ئهمهش واتا: ههر تاکیک ئازاده له پیاوهکردنی کاره رهوشتییهکانی و نابیت دادگایی بکریته لهسه دهستدریژییه رهوشتییهکانی)، یهکێک له پهههپندهرانی ئهم تیروانینه فهیلهسووفی ماددیگهراپی ئهلفرید ئهیره (Alfrid j. Ayer).

(Error theory) تیۆری ههله: که پێی وایه لیكدانهوه و تیروانینه رهوشتییهکان هیچی راست نییه و ههلهی خهیاڵ سههچاوهکهیهتی.

(moral realism) تیۆری ریا لیزم (واقع): که پێی وایه چهساوی بوونی نییه و دهکریته ههموو بههایهکی رهوشته راست بیت یان ههله (واتا: بهپێی شوین و کات دهگۆریت).

راستییهکی بههادر

باوهرداران باوهههکهیان ناچاری کردوون پا بهندی رهوشتهکان بن و مهرجیکی سههههکی باوهههکهیانه، بهلام ناباوهر و ئاتیستهکان هیچ پتودانگ و ریسایهکیان نییه تا بیانبهستیتهوه به جوړیک له رهوشتهکانهوه، خویان دهلین: ئهخلاق ئهوهیه که ههزت لێیهتی و بوته ئهجام دهدریت، ئهوه خویانن دهلین: سنووریک نییه تا ئازادییهکان بهستیتهوه، دهلین: دهبیت مرووف خوی نهخاته نیو کهلینی هیچ یاسایهکهوه، بهلام له راستیدا ئهگه ههر کوومهلگهیهک پا بهندی ئهم بهنده ئیلحادییه بیت و واز له سهههه یاساکان بهینیت ئهوا بهزووی دادهرمیت و لهنیو دهچیت، چونکه بهشه شههرا نییه کهی مرووف دهبیت یاسای بۆ دابنریت و

(١) (Moral Error Theory) له نووسینی (Wouter Floris Kalf) که له لاپهه ١٧٧ و ١٧٨ ی سالی ٢٠١٨ له چاپخانهی (Springer) له چاپداوه.

رێک بخریت، ئەمەش بەلگە نەویستە و ئاشکرایە.

داوکینز لە گفتوگۆکەیدا لەگەڵ «هاریس» دا دەلیت: "زانست ناتوانیت ئەوە بەکلا بکاتەوێه کە کامە ڕەوشتە و کامەش نارەوشتییە، بەلکوو ئەوە جێدەمێنیت بۆ تاکەکانی کۆمەلگە."^(١)

داوکینز زیاتر دەروات و دەلیت: "راستە هەموو بەها ئەخلاقییە ڕەهاکان لە ئایینەوێه سەرچاوەیان نەگرتوو، بەلام زۆر زەحمەتە بتوانیت بەرگری لە هیچ ڕەوشتیکی ڕەهایی بکەیت بەبێ ئایین."^(٢)

هەر لەبەرئەوێهشی داوکینز کۆلی ئیلحادی سەدەى ٢١ ی لە کۆلناو، زیاتر لەسەری دەوێستین، چونکە دانپێدانانێکی باشی ئیلحادی و پێناسەپەکی جوانی ڕەوشتی ناباوەران دەکات و دەلیت: "چ شتێک رێگریمان لێ دەکات لەوێ بلیین: هیتلەر شتێکی باشی نەکردوو؟"^(٣)

لە گفتوگۆیەکی دیکەدا دیسان داوکینز دەلیت: "عەقڵی مرۆف هەر بە سوودفە پەرهی سەند! دەشتوانین داهاووێ خۆمانی پێ ببینین و سەرئەنجامە دوورەکانیشی پێ بخەملێنین، بۆیە دەشتوانین هەموو ژيانمان بۆ تێکردنی حەز و خۆپەرستییەکانمان بەسەرەڕین و تەنیا خزمەتی خۆمان بکەین."^(٤)

ئەمەش تەنیا دیوێ تیۆرییەکەى ئەخلاقی ناباوەرى بوو، ئەگەر بچینە سەر دیوێ کردارییەکەى، ئیلحاد و مولحید تووشی کێشەى گەورەتر دەبن، لەو هەموو کارە نارەوشتییانەى پێشکەشی کۆمەلگەى دەکەن، ئەمە گەواھیدان

(١) عبد الله بن صالح العجیری، شموع النهار، ٢٠١٦، لاپەرە ٦٦

(٢) عبد الله بن صالح العجیری، شموع النهار، ٢٠١٦، لاپەرە ٦٦

(٣) Gary Haitel, Origins and Grand Finale, لە سالی ٢٠١٤ لە iUniverse بڵاوکراوەتەو، لاپەرە ٥٤

(٤) عبد الله بن صالح العجیری، شموع النهار، ٢٠١٦، لاپەرە ٦٧

نییه بۆ ئەوەی بڵێن: هەموو باوەردارێک پاکتر و بەرەوشتر، بەلکوو لانی کەم باوەردار لۆمەکراو و دزیو، ئەگەر کاری دژ بە باوەرەکە بکات و پەپرەوی ئەخلاقنامە کە نەکات کە باوەری پێیەتی، بەلام لە بەرانبەردا وەک داوکینز وتی: ئەخلاق و ئیلحاد هیچ خزماتیەکیان نییه و زۆر دوورن لە یەکەو، ئیتر ناچینه سەر بەلگەکان تەنیا لۆژیک ئاشنامان دەکات بەوەی کەسێک کە پەپرەوی هیچ پەروشتیک ناکات، زۆر نزیکترە بۆ بێرەوشتی تا کەسێک پەپرەوی پەروشتنامەیک بکات کە پەروشتنامە ی باوەرییه، ئەگەرچیش جار جارەیهک لێی لابدات.

بۆیه لە گفتوگۆکە ی «لۆرانس کراوس» و «هەمزە تزورتزس» کە پرسیار دەکرێت لە لۆرانس کراوس مولحیدی گەورە ی جیهانی: «چ شتیک وات لێدەکات بڵێیت: داوینپیسێ لەگەڵ کەسە نزیکە کانتدا کارێکی هەلەیه؟! پرسیارە کە بۆ ئەو دەکرێت کە کراوس لۆژیک بەکاربهێنێت لە وەلامە کەیدا! بەلام کراوس زۆر بە بۆیری، لە ناخی ئیلحادیکی راستەقینەو دەلێت: "بۆ من روون نییه کە هەلەیه." هەر ئەم وەلامە ی کراوسیش ئەسلێ پەروشتی ناباوەرییه.^(١)

با تەواو راشکاو بین، ناباوەران لە ئاستی هەرە زەمێ پەروشتیدان، کە رێگە دەدەن بۆ پەرکردنەوێ ئارەزوو سێکسییهکان پوو لە ئازەلانیش بکرێت، ئەمکارەش بە کارێکی ئاسایی دەزانن، بە مەرجی ئەوێ مافی ئازەلە کە بەدەیت!

ئاخر بۆیه لە پاش تەمەنیکی زۆر لە خزمەت کردن، زمانحالی ناباوەری پێچارد داوکینز دەلێت: "نەبوونی باوەر بە خودا لە بیروپرای مروّقایەتیدا پالەنرە بۆ ستهمکردن و نەمانی پەروشت."

کەواتە مولحید جیهانبینییهکی رووناکی نییه و تێروانییهکانی تیکەلۆپتیکەلن، لەگەڵ پەروشت و تەنانەت کەلتووڕە جیاوازهکانیش ناگونجێت، لەبەرئەوێ

(1) <https://www.youtube.com/LawrenceKraussvsHamzaTzortzis-IslamvsAtheismDebate>

سەرچاوەی پەروەستی نییە و نازانیت چۆن هەنگاو هەلبگریت.

هۆکاری دووفاقی و ناروونییەکی دەگەرێتەوە بۆ فشاری ئارەزووەکانی لە لایەک کە داوای تێکردنی حەزەکان دەکات و لە لایەکی دیکەوە لەبەر فشاری باوەرە ناخییەکی کە بۆ وازهێنان لە ناباوەری هەلی دەنیت، بەمەش خراپ لێ دەسووڕیت و ناتوانیت گرێکان بکاتەوه.

بۆ پرکردنەوهی ئەم بۆشاییەش ناچار پەنا دەبەنە بەر ئەو جیگرەوه ماددی و بوونیانەیی ناباوەرە شارەزاکان دایان ناو، تا خۆیان و ئەوانی دیکەشی پێ پازی بکەن، بۆ ئەوهی لە نکوولیکردن لە هەمبەر بوونی خوادا سەردانەخەن و قسە و وەلامیان پێبیت، هەر وەک: بۆ روونکردنەوهی ژیان و گەردوون پەنا بۆ سیناریۆ جیاوازهکان دەبەن، کە خستمانە سەر پەڕەیی سپی و نەیاننوانی ژیان و گەردوونمان بۆ لێک بدەنەوه، هەر وەها لە پرووی کۆمەڵایەتییهوه پروو لە ئایدۆلۆژیای فرۆید و دۆرکایم دەکەن و لە پرووی سیاسی و سیستەمە سیاسییەکانەوه هانا دەبەنە بەر ماکیاڤیلی و پۆسۆ، تەنانتە توانای شیکردنەوهی بیروباوەرە کە یانیشیان بەبەشی نییە، ئەمە هەمووی بۆ ئەوهیە کە را بکەن لە باوەر و لە خودا.

مولحیدەکان خۆشەویست نین

لەبەرئەوهشی توێژینهوه. تازەکان باش لەو پەروەشە ناجۆرەیی ناباوەران شارەزان و دەزانن کە مەزھەبی مولحید کێشە قەلەقی و بێهێوایی و نامتمانەیی هەیە، ناتوانن بهێڵن ببنە کاربەدەست، تەنانتە لە هەندێک لە توێژینهوهکاندا ناباوەران وەک کۆمەڵکوژ و ستەمکار دەناسێنن، ئەمەش لەبەرئەوهی هیچ شتێک نییە بۆتوانیت ئەخلاقێ هەوێ و ئارەزووی ناباوەر پراست بکاتەوه، دیارە کە ناباوەریش شوێن دەروونی خۆرێک ناکەوێت تا خوارییە هەوێسییهکان دەمکوت بکێنن، بۆیە کردەوهی ناباوەران لە زۆربەیی ولاتەکان پەسەند نین و ئەگەرچیش ژمارەیان کەم نییە، بەلام خەڵکانی خۆشەویست نین و ئەوانی

دیکە لێیان دەترسن، بۆیە پێویستە خەڵکی لەو تەبەقەکان کە بەهەمان نەبەختی
هێندە مەزن نییە.

ئەو تەبەقەکان:

• لە ھەوت و یلایەتی ئەمریکا دا نەبەختی بۆی نییە ئیش بکات لە شوێنە
حکومەتیەکاندا، خەڵکی مەزھەبە نەبەختیەکانیان خۆش ناوێت و سەڵێن لێ
دەکەنەو. (١)

• لە ئێرلەندا نەبەختی بۆی نییە مامۆستا بێت و لە قوتابخانە دەرس بە قوتابی
بۆتەو. (٢)

• لە یۆنان نەبەختی لە سەر نەبەختیەکان دادگایی دەکەن.

چونکە ئەوان باش دەزانن ئەخلاق و مامەڵەکانی نەبەختی ھەبە، لە
پەڕەکانی نەبەختی ھەمیشە گومانیان ھەبە، چونکە وابەستەکان ھێچ پەڕە
نەبەختی، ھەر کات بۆیان گونجاو ئامرازەکان بەردەست بوون، ئەو ھەمان
ھەت و گونجا لە گەڵ ئارەزووە شەڕۆشۆڵەکان ئەنجامی دەدەن.

ئیمان و ئەخلاق

بەپێچەوانەی تەوژمە نەبەختیەکان کە دەبێت: مەزھەب و سەروشت و ماددە ھەر
یەک شت و مەزھەب چۆنکی کیمیاییە و ماددەکانی پێسە، ئیمان پەڕەندەکان
باشی لە گەڵ پەڕەشدا ھەبە، چونکە لای نەبەختیەکان مەزھەب دروستکراوی خۆدای
گەورە و پێز لێگیرا و ھەڵبژاردەکانی خۆدایە لە تەواوی ئایینەکاندا، ھەموو
نەبەختیەکان بە نا ئایینیەکانیشەو جیاوازییەکانی تەواو دەکەن لە نیوان مەزھەب

(1) https://www.vice.com/en_us/ Atheists Are Banned From Holding Public Office In Seven US States

(2) <https://www.thejournal.ie/> What is it like to be an atheist in Ireland?

و شتەکانی دیکەدا.

لە باوەردا مەرۆف تەنیا نییە و خاوەنی هەیه کە خودایە، بەوەش باوەر ئامانجی دەبێت و ئومێد لەسەر خودا هەڵدەچنێت، بەو پێیەش کە خودا لە زێهنی تاکدا بوونی هەبوو و باوەری بە زیندوو بوونەوه و دووبارە ژيانکردن و لێپرسینهوه هەبوو، ئەوا مەرۆف کائینیکی پراوێر ئەخلاقى و ماقوول دەردەچیت و لە سزای خراپەکانی دەترسیت و دلی بە چاکەکانی خوش دەبیت.

ئەگەر هات و کەسە کە ئاییندارێکی باوەر پتەو بوو، ئەوه کەمترین زیان بە ژینگە مەرۆییەکەى خۆى دەگەیەنێت و باوەرپەکەى وهک کۆت لە پالنه‌ره شه‌ره‌نگیزییه‌کانی ده‌ه‌الیت و رپی لیده‌گریت تا دەست بۆ نه‌ویستراو و قیزه‌ونه‌کان درژ بکات، دیاره‌ پروونه‌ مه‌به‌ستمان نییه‌ بڵین: ئەوه‌ی ئاییندار بوو، ئەوه‌ هەبوویه‌کی ته‌واو ئەخلاقى و بیکه‌موکورتیه‌، به‌لکوو ده‌شیت هه‌ندیک جار ناباوه‌رپیک له‌ خوداباوه‌رپیک ئەخلاقیتر بێت، به‌لام به‌شیوه‌یکى گشتی باوه‌رداران و ئایینداران ئەخلاقى و قبوولکراوترن تا ناباوه‌ران، ئەسلەن ناباوه‌ران و مولحیدان لێیان نایه‌ت ئەخلاقى بن، چونکه‌ باوه‌رداران بنه‌ما ئەخلاقیه‌کانیان له‌ خوداوه‌ وه‌رگرتووه‌، به‌لام ناباوه‌ران هیچ بنه‌ما و ئەخلاقنامه‌یه‌کیان نییه‌.

ئەخلاقى ئیسلامى

بنه‌مای ئەخلاقى ئیسلامى قورئان و سوننه‌ته، بۆیه‌ ئەگەر لێیان بروانین گه‌وه‌هر و یاسا و بنه‌مای زۆر جوان و ناوازه‌ ده‌بینین، که‌ لێره‌دا چه‌ند دانه‌کیان لێ باس ده‌که‌ین.

ئەخلاق لە تیروانیی پیغمبەردا (د.خ)

پیغمبەر (د.خ) وەک بەرزترین و جوانترین نموونەی ئەخلاق بوون دەیان و سەدان کردەوه و وتەی هەیه دەربارەی ئەخلاق و پەیوەندی بە ئیمانەوه، ئیمە لێره‌دا هەندێ لە وتەکانی دەخەینەرۆو، بۆئەوه‌ی پوونبیتەوه‌ که ئەخلاق و ئیمان دوانەیه‌کی لێکدانه‌پراون و پێویسته‌ به‌یه‌که‌وه‌بن و لێکدانه‌پەردین.

«الْبِرُّ حُسْنُ الْخُلُقِ»^(١).

«چاکه‌ واتا جوانی ره‌وشت»

«إِنَّ اللَّهَ كَرِيمٌ يُحِبُّ الْكَرَمَ، جَوَادٌ يُحِبُّ الْجُودَةَ، وَيُحِبُّ مَعَالِيَ الْأَخْلَاقِ، وَيَكْرَهُ سَفْسَافَهَا»^(٢).

«خوای گه‌وره‌ به‌خشش مهنده‌ و به‌خششمه‌ندانی خو‌ش ده‌وێت و خێره‌ومه‌نده‌ و خێره‌ومه‌ندانی خو‌ش ده‌وێت هه‌زی له‌ ره‌وشته‌ به‌رزه‌کانه‌ و رقی له‌ ره‌وشته‌ نزمه‌کان ده‌بیتەوه‌».

«إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيُذَرِّكَ بِحُسْنِ خُلُقِهِ دَرَجَةً الصَّائِمِ الْقَائِمِ»^(٣).

«به‌دڵنیاییه‌وه‌ ئیماندار به‌هۆی ره‌وشت و ئاکاری جوانی ده‌گات به‌ پله‌ی ئه‌و که‌سه‌ی به‌رده‌وام به‌رۆزووه‌ و به‌رده‌وام شه‌ونوێژ ده‌کات».

«خَالِقِ النَّاسِ بِخُلُقٍ حَسَنِ»^(٤)

«له‌گه‌ڵ خه‌ڵکدا به‌ ره‌وشتی جوان مامه‌له‌ بکه‌»

(١) رواه مسلم عَنِ النَّوَّاسِ بْنِ سَمْعَانَ الْأَنْصَارِيِّ ٢٥٥٣.

(٢) صحيح الجامع عَنْ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ (١٨٠٠).

(٣) رواه أبو داود عن عائشة ٤٧٩٨.

(٤) رواه أحمد عن أبي ذر ٢٣٩٢، والترمذی ١٩٨٧.

«ما من شيء أثقل في الميزان من خلقٍ حسنٍ»^(١)

«هیچ شتێک نیه له تەرازووی چاکەکاندا قورستر بێت له ڕەوشتی جوان»

«أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خَلْقًا»^(٢)

«کامل ترین و پەسەندترین ئیماندار ئەو کەسە یە کە ئەخلاق و خۆڕەوشتی جوانترین و پەسەندترینە.»

«إِنَّ أَبْعَضَكُمْ إِلَيَّ، وَأَبْعَدَكُمْ مِنِّي فِي الْآخِرَةِ: أَسْوَأُكُمْ أَخْلَاقًا»^(٣)

«له ڕۆژی دوایدا بوغزاوترین و ناشیرینترین و نابووترن و دوورترین کەس لەمن ئەو کەسە یە کە ئەخلاقى نابووترین و ناشیرین ترین و خراپترینە.»^(٤)

سیستەمی ئەخلاق و ڕەوشت لە ئیسلامدا

تایبەتمەندییەکانی سیستەمی ڕەوشتی لە ئیسلامدا

١. گشتگیر و گشتیی و هەمەلایەنە، هەموو بوارەکانی تاک و خێزان و کۆمەلگە و دەوڵەت دەگرێتەوه، هەروەها هەموو کات و شوێن و بارودۆخ و سەردەمەکان دەگرێتەوه.

٢. ڕوونکراوە و بێ گری و گۆلە.

٣. نەگۆڕە و بەپێی بەرزەوهندیی کەس و کات و شوێن و باردۆخەکان ناگۆڕێت.

(١) رواه أبو داود عن أبي درداء ٤٧٩٩.

(٢) أخرجه أبو داود (٤٦٨٢)، والترمذي (١١٦٢)، وأحمد (٤٧٢ / ٢) واللفظ له، وحكمه حسن صحيح.

(٣) صحيح الترغيب ٢٦٦٢.

(٤) فەرموودهو نایەت یە کجار زۆر بەلام ئێمەبەوه نده ئیکتێفمان کرد.

٤. بۆ هەموو شوێن و کات و سەردەمەکانە.
٥. واقیعییە.
٦. ناوەندگیر و وەسەتی و میانرەو.
٧. جیهانییە.
٨. پەيوەستە بە ئیمان و بیروباوەر و عیبادەتەو و لای جیانابیتەو.
٩. کردەیی و عەمەلییە.
١٠. پەيوەستە بە ئامراز و مەبەستەکان نەوێک بەتەنیا یەکیکیان.
١١. پەيوەستکەر و ئیلزامکەر.
١٢. عیبادەتە و خواوەنەکی لەسەری پاداشت وەرەگریت.

ناوەندگیری ئیسلام لە ئەخلاق و ڕەوشتدا

ئىسلام تێروانىنىكى ناوەندگیری هەیه بۆ ڕەوشت، چونکە ئیمە چەند تێروانىنىکمان هەیه بۆ ڕەوشت، تێروانىنىكى میسالی و خەيالی تێروانىنىكى نیسی و ڕێزەیی و ماددی. میسالی و خەيالییەکان وەک فریشتە لە مەرۆف دەروان و دەیانەوێت مەرۆف ببیتە فریشتە، ماددییهکانیش ڕەوشت لایان ڕێزەییە و بەپێی کات و شوێن و سەردەم دەگۆڕیت، هیچ ڕەوشتیکی نەگۆڕ بوونی نییه! بەلکوو بەرژەوهندی پێوهره! بەلام ئیسلام وایه و لەو نێوهندەدایه، مەرۆف لە ئیسلامدا نە فریشتەیه نە ئازەل، بەلکوو دروستکراویکی ڕێزلیگیراوه که عەقلى هەیه، بەلام لە هەمان کاتدا شەهووت و ئارەزوو و پێداویستی نەفسی و جەستەییشی هەیه.

خائیکى تر بریتییه لە ژيانى دنیا، هەیه ژيانى دنیا لای هەموو شتیکه و

ئىرە كۆتايى شتەكانە و پىي وايە بەس ئىرە جىي بايەخە، ھەشە ژيانى دونيائى
پى ھىچ نىيە و ھىچ بايەخىكى بۆ دانائىت.

گشتگىرى ئەخلاق و رەھىشت لە ئىسلامدا

ئىسلام بەرنامەيەكى تىروتەسەل و جوانى ھەيە بۆ رېنموونى كردن و
ئاراستەكردنى رۆح و دل و دەروون و رەھىشت، ناتەواوى و نارېكى و بۆشايىيەكانى
بۆ پرەدەكانەو، بۆيە ھىچ شتىك نابىنى لە ئىسلامدا كە لەگەل رۆح و ناخ
و دل و دەروون و فىترەت و خورەھىشت و ئاكارى مرؤفدا نەگونجىت و تىك
بگىرېت. بەلگەش لەسەر ئەمە قورئان و سوننەتە، ھەرەھا ھەبوونى زانستىك
بە ناوى زانستى پاككردنەوھى رۆح و دل و دەرون (علم تزكية النفس) يان
زانستى رەھىشت (علم الاخلاق)، كە ئىش دەكات لەسەر ئەوھى كە مرؤف خۆى
پرازينىتەوھ بە ھەموو خورەھىشت و سيفەتتىكى جوان و باش لە ناوھەوھ لە
دەرەوھى خۆيدا و دووركەوېتەوھ لە ھەموو رەھىشت و سيفەتتىكى ناشىرن و
خراپ لە ناوھەوھ و لە دەرەوھى. كەواتە ئىسلام ئەو بەشە سەرەككىيە تىرى
مرؤفى پشت گوئ نەخست و گرنگىيەكى تەواوى پى داوھ و رېنمايى تەواوى
كردوھ و بۆشايىيەكانى پر كردوھتەوھ و ھىچ شتىكى تىدا نىيە كە تىك بگىرې
لەگەلدا، بۆيە ئەو بەشەش كە جوان و رېكوپىك بوو راستەوخۆ رەنگدانەوھى
ئەرىنى و جوان و باشى دەبېت لەسەر گوفتار و رەفتار.

چەند نمونەيەك لە گشتگىرى رەھىشتى ئىسلامى

۱. رەھىشتى ئىسلام بۆ تاك لە ھەموو رووھكانەوھ:

أ. لە رووى جەستە و پىداوېستىيەكانىيەوھ، خواى گەورە دەفەرمووت: ﴿يَا

بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ ﴿١١﴾

«ئەو نەوێ ئەوێ ئادەم، خۆتان بپازێننەوێ بە پۆشاک لەبەرکردن، لەکاتی هەموو نوێژێک و چوونە ناو مەزگەوتدا، بخۆن و بخۆنەوێ (لە ناز و نەعمەتەکان) بەلام زیادەپەرەوی مەکەن، چونکە بەپراستی خوا لەسنووردرەرجووان و زیادەپەرەوانی خۆش ناوێت.»

هەروەها پێخەمبەر (درۆودی خودای لەسەر بێت). دەفەرمووێت: «ان لبدنک علیک حقا.» واتە: «جەستە مافی بەسەر تۆوێ.»

ب. لەرووی عەقلەوێ: ﴿قُلْ انْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ (١٢)

«پێیان بڵێ: سەیر بکەن و سەرنج بدەن: خوا چی دروست کردووە لە ئاسمانەکان و زەویدا، کەچی بەلگە و نیشانەو ئاگادارییەکان سوودیان نییە بۆ ئەو کەسانەو کە باوەر ناهێنن و (پێبازی ئیمان ناگرێ بەر).»

ج. لەرووی نەفسەوێ: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا﴾ (١٣).

«بەپراستی ئەو کەسە سەرفرازە کە نەفسی پاک و پوختە کردووە و ئیمان و ترسی خوای تیا دا پرواندووە.»

﴿وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾ (١٤)

«بێگومان ناوێد بوو ئەو کەسەو نەفسی خۆی ناپوخت کرد و ئالوودەو گوناھ و تاوان و خراپەو کرد.»

(١) [الاعراف : ٣١].

(٢) [يونس : ١٠١].

(٣) [الشمس : ٩].

(٤) [الشمس : ١٠].

کەواتە ڕەوشتی ئیسلامی جەستە و ناخ و نەفس و ئەقڵی گرتەو.

٢. ڕەوشتی ئیسلام بۆ خیزان

أ. پەيوەندی نێوان منداڵ و دایک و باوک: بۆ دایک و باوک: ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا﴾^(١) «ئێمە فەرمانمان بە ئادەمیزاد داوە کە چاکەکار و چاک ڕەفتار بێت لەگەڵ دایک و باوکیدا.»

بۆ منداڵان: ﴿ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا﴾^(٢).

«نەكەن منداڵەكانتان لە ترسی گرانی و برسێهەتی بكوژن (چونكه پەرەردگارتان ڕۆزی بەخش و میهره‌بانه)، ئێمه ڕزق و ڕۆزی دەبەخشین بەوانیش و بە ئێوه‌ش، چونكه بەراستی كوشتنی ئەوان گوناھ و تاوانیكی زۆر گەورەیه.»

ب. پەيوەندی هاوسەران: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِيَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا﴾^(٣)

«ئەو ئەوانەى باوەڕتان هێناوه، دروست نیهی بۆتان ژنان بە زۆر بکەنە میراتی خۆتان و دەستیان بەسەردا بگرن، (وه‌کوو که‌لوپەلی تری ناوماڵ)، ناچاریان مەکەن تا هەندیک ماره‌بیان بۆ بگه‌ڕێننه‌وه، مەگه‌ر ئەوان گوناھێکی ئاشکراو دیار ئەنجام بدەن، هاوژینیان بەجوانی لەگەڵدا بەرنه‌سه‌ر، خۆ ئەگه‌ر خۆشتان نه‌ویستن و لێیان بێزار بوون، ئەوه‌ دوور نیهی و دەشیت هه‌زتان له‌ شتێک نه‌بیت و خوا بیکات به‌ مایه‌ی خێروپێری زۆرو بێسنوور.»

(١) [الاحقاف: ١٥].

(٢) [الاسراء: ٣].

(٣) [النساء: ١٩].

ج. پەيوەندی نێوان خزمان: ﴿وَأَتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا﴾^(١)

«مافی خزم و خوێشان بەجێ بهێنە و پەيوەندییەکان (لە چوارچێوەی شەرعدا چاودێری بکە) هەروەها مافی هەزارانیشت (بە یارمەتیدانیان بەگوێرەي توانا) ئەنجام بدە هەروەها مافی پێبواریش (بە دەستگیرویی و پێ نیشاندان) جێبەجێ بکە، دەست بڵاویشت مەبە و مال و سامانت بەفەرۆ مەدە.»

٣. رەوشتی ئیسلام بۆ کۆمەڵگە

أ. ئادابی کۆمەڵایەتی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَىٰ أَهْلِهَا ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾^(٢)

«ئەي ئەوانەي باوەرتان هێناوە مەچنە هێچ مائیکی تر جگە لە مالهەکانی خۆتان هەتا کاریک نەکەن کە ئەوان ئاگاداربن (وەکوو زەنگ لێدان یان لە دەرگادان) پاشان کە مۆلەتدران، سەلام بکەن لە خەڵکی مالهە، ئەو چاکترە بۆتان و بەو شیوەیە پەفتار بکەن، هەول بدەن لە یادتان بێت و ئەو شیوازە فەرمانۆش نەکەن (کاتی لەبار و گونجاو هەلبژێرن بۆ سەردانەکانتان، بۆئەوێ میوان و خاوەن مال دلایان بەیەک بکریتەوێ).»

ب. لە پرووی ئابووری و مامەڵە و بازرگانییەوێ: ﴿وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ﴾^(٣)

{هاوار و ئاه و ناله بۆ تەرازووبازەکان، بۆ ئەوانەي کە لەکێشان و پێواندا لە کرپن و فروشتندا تەرازووبازی و فێل دەکەن (یان لە هەلسەنگاندنی خەڵکیدا راست نالین).}

(١) [الاسراء: ٢٦].

(٢) النور (٢٧).

(٣) [المطففين: ١].

﴿الَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ﴾^(١)

«ئەوانەى کاتیک شت لە خەلکى دەکەن بە تەواوى لێیان وەرده گرن.»

﴿وَوَإِذَا كَالَهُمْ أَوْ رَزَقَهُمْ يَحْسِرُونَ﴾^(٢)

«بەلام کاتیک شتیان بۆ دەپیون یان دەکێشن لێ دەدزنه وه و که میان دەدەن و فێلیان لێ دەکەن.»

ج. لە ڕووى سیاسى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾^(٣).

«بێگومان خوا فەرمانتان پێ دەدات که هه موو ئەمانه ته کان (سپارده کان) بگه ڕێننه وه ده ست خاوه نه کانیا و هه ر کاتیکیش دادوه ریتان کرد له نێوان خه لکیدا، دادپه ره رانه فەرمانه وایی بکه ن، چونکه به ڕاستی خوا به جوانی و چاکى و تەواوى ئامۆژگارى و فەرمانتان پێ دەدات، به ڕاستی خوا هه میشه و به رده وام بیهه ر و بینایه.»

٤. له باره ی ئاژه ل: بێغه مبه ر (د. خ) ده فەرموویت: «إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ، فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ، وَإِذَا دَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الدَّبْحَ، وَلْيُجِدْ أَعْدُكُمْ شَفْرَتَهُ، فَلْيُرَخَّ دَبِيحَتَهُ»^(٤)

«خوای گه وه چاکه کارى و چاکبوونى له گه ل هه موو شتیکدا پتو یست کردوه، هه ر بۆیه ئه گه ر ئاژه لتان سه ره برى جوان بیکوژنه وه و (هه ولى که مترین ئازار و ئەزیه ت به ن، ئه گه ر سه رتان پڕین جوان و باش سه یریا ن به ڕن)،

(١) [المُطَفِّينَ: ٢].

(٢) [المُطَفِّينَ: ٣].

(٣) [النساء: ٥٨].

(٤) رواه مسلم عن شداد بن أوس ١٩٥٥.

چەقۆکەیان بۆ تێژ بکەن و پێش سەرپرینیش ئاو و خواردنیان بدەن و بە تینوویی و برسیهتی سەریان مەبرن، کە بردتان بۆ شوینی سەرپرین بەجوانی و نەرمونیانی بیانەن، سەرپرینەکەش وا بکەن کەمترین ئازاری ھەبێت بەوێی کە بە خێرای چەقۆکەیی بەسەردا بێنی و ئەزیەتی نەدەیی.

«اتقوا في البهائم المعجمة، فاركبوها صالحة، وكلوها صالحة»^(۱). واتە: «لەخوا بترسن لە بەرانەر ئازەلە بێزمانەکان کە ناتوانن قسە بکەن، ھەروەھا جوان لێیان بخورن و سواریان بن، جوانیش بیانخۆن و سەریان برن.» لە شوینیکی تردا دەفەرموویت: «چەقۆکەیان بۆ تێژ بکەن و ئەگەر تینویان بوو پێش سەر پرین ئاویان بدەن.»

۵. رەوشتی ئیسلام پەیوەست بە گەردوون: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ﴾^(۲)

«بەرستی لە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەویدا و لە ئالوگۆری شەو و رۆژدا بەلگە و نیشانەی زۆر ھەن بۆ کەسانی ژیر و ھۆشمەند.»

۶. رەوشتی ئیسلام پەیوەست بە خوای پەرورەدگار: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الفاتحة: ۲]

«سوپاس و ستایش ھەر شایستەیی خواوە و بۆ خواوە، کە خاوەن و پەرورەدگاری ھەموو جیھانیان و ھەموو بوونەوەرە.»

﴿الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

«بەخشنەوی میھرەبان، کەنگای رەحمەت و میھرەبانییە.»

﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾

(۱) رواه البخاري.

(۲) [آل عمران: ۱۹۰].

«خاوەن و سەرداری ڕۆژی پاداشت و سزایە (پادشای ڕۆژی قیامەتە کە دادپەروەری ڕەها و بێسنووری تێدا بەرپا دەکات)»

﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾

«خوایە، تەنیا هەر تۆ دەپەرستین و هەر لە تۆش داواى یارمەتى و پشتیوانى دەکەین (لە کاروبارى دین و دنیا ماندا، بەکەسى تر لە بەنده کانت ناکریت).»

﴿وَاهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾^(۱)

«خوایە بەردەوام ڕێنموو ییمان بفرموو بۆ ئەم ڕێبازە راست و دروستە کە ئیسلامە.»

هەندیک ئایەتى قورئانى دەربارەى ئەخلاق و ئاکار و ڕەوشت

﴿وَلَا تَنسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ﴾ [البقرة: ۲۳۷]

«چاکە و فەزلى نیتوانتان لە بێر مەکەن.»

﴿وَالصُّلْحَ خَيْرٌ وَأُخْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ﴾ [النساء: ۱۲۸]

«ئاشتەوايى و ڕێککەوتن چاکتر و باشترە لە لێکترازان و...»

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ﴾ [النحل: ۹۰]

«خودای گەورە فەرمان بە دادگەری دەکات.»

﴿وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا﴾ [الإسراء: ۳۴]

«وەفا بکەن بە بەلێن و پەیمان، چونکە بەراستى بەرپرسیارن بەرانبەر بەلێن»

و پەیمانەوه.

﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ﴾ [المائدة: ٢]

«یارمەتی یە کدی بدەن لە سەر چاکە و چاکە کاری و خۆپارێزی و خوداپەرستی.»

﴿وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ [المائدة: ٢]

«یارمەتی یە کتری مە دەن لە سەر گوناھ و تاوان و خراپە کاری و دوژمنکاری و دوژمنایەتی یە کدی کردن.»

﴿وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا﴾ [الفرقان: ٦٣]

«بەندەکانی خودای میهرەبان ئەو کەسانەن کە بەهێمنی و زۆر بەجوانی بەسەر زەویدا دەڕۆن.»

﴿وَلَا تَبْخُسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ﴾ [الأعراف: ٨٥]

«شتی خەڵک سوک مە کەن و بەبێ نرخێ تەماشای مە کەن.»

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا﴾ [آل عمران: ٢٠٠]

«ئەی ئەوانە ی باوەڕتان هێناوه! خۆپراگر و ئارام بن، خۆپراگری و ئارامی بەسەر خۆتاندا بهێنن و ئارامی و خۆپراگری لەناو خۆتاندا بڵاوبکەنەوه.»

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾ [التوبة: ١١٩]

«ئەی ئەوانە ی باوەڕتان هێناوه! لە خودا بترسن و پارێزکار بن، هەوڵبدەن هەمیشە لە گەڵ راستگۆیاندا بن.»

﴿وَلَا تَجَسَّسُوا﴾ [الحجرات: ١٢]

«جاسووسی بەسەر یە کترەوه مە کەن.»

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْإِسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ﴾ [الحجرات: ١١]

«ئەى ئەوانەى باوەڕتان هێناوه! هه‌ج كه‌س و هه‌ج هۆز و گه‌لىك گالته به‌كه‌س و گه‌ل و هۆزىكى تر نه‌كات و زه‌لىلى نه‌كات، چونكه له‌وانه‌يه ئەوان چاكتر بن له‌مان، ژنانيش با گالته به‌يه‌كدى نه‌كه‌ن و يه‌كتر زه‌لىل نه‌كه‌ن، چونكه له‌وانه‌يه ئەوان له‌مان چاكتر بن. سووكايه‌تى به‌خۆتان مه‌كه‌ن و يه‌كترى عه‌يبدار مه‌كه‌ن (چونكه سووكايه‌تى به‌ يه‌كتر سووكايه‌تييه به‌ خۆتان) هه‌روه‌ها ناو و ناتۆره‌ى ناشيرين بۆ يه‌كتر دامه‌تاشن، ئاى كه چه‌ند ناشيرينه ناو و ناتۆره‌ى خراپ له‌دواى باوه‌رهيان و موسلمان بوون.»

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾ [الحجرات: ١٢]

«ئەى ئەو كه‌سانه‌ى باوه‌ڕتان هێناوه، خۆتان زۆر بپاريزن له‌ گومانى خراپ، له‌ راستيدا هه‌ندىك له‌و گومانانه گوناوه‌و تاوان.»

﴿مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حِمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ﴾ [غافر: ١٨]

«له‌ رۆژى دواييدا هه‌ج دلسۆز و پشتيوانىك بۆ سته‌مكاران نيه‌، كه‌س تهاكار و خه‌مخۆريان نيه‌، تاوه‌كوو قسه‌كه‌ى ره‌واجى هه‌بيت و تهاى لى وه‌ر به‌گيريت.»

﴿لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ﴾ [النساء: ١٤٨]

«خودا هه‌ز ناكات له‌ قسه‌ى ناشيرين و نابه‌جى و ناو و ناتۆره‌ وتن و جنيودان و سووكايه‌تى كردن.»

﴿وَلَا تُصْعِرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾ [لقمان: ١٨]

«رووت وەرمه گیره له خه لکی و (لووتبهرز مه به و به چاوی سووک سهیریان مه که)، به سهر زهویدا به ناز و فیزه وه مه پۆ، به راستی خودا ئه و که سانهی خۆش ناوێت که خۆهه لکێش و فخر فروش و فیزاوین.»

﴿وَنُزِّلْ لِكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ﴾ [الجاثية: ٧]

«هاوار و قوربه سه ری و ره نه چه پۆیی ته نیا بۆ هه موو ئه و که سانهی که زۆر درۆزن و بوختانچی و تاوانبارن.»

﴿وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ﴾ [الحجرات: ١٢]

«له پاشه مله باسی یه کتری به خراپه مه کهن، ئایا کهستان خۆشی دیت له وهی گۆشتی برای خۆی به مردوویی بخوات؟! دیاره کاری واتان زۆر پێ سهخت و ناخۆشه.»

﴿وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا﴾ [البقرة: ٨٣]

«قسه ی جوان بکهن به رانه بهر خه لکی و له گه ل خه لکیدا.»

﴿ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ [المؤمنون: ٩٦]

«هه ولێده به چاکترین و جوانترین شیوه پال به هه له و نارێکی و خراپه کاری بنییت و لای به ری.»

﴿وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾ [الأنعام: ١٤١]

«زێده پۆیی مه کهن، چونکه خودای گه وه ره زێده پۆکه رانی خۆشناوێت.»

﴿وَعَاثِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ [النساء: ١٩]

«هاوژینیان به جوانی له گه لدا به رنه سه ر (له گه ل خیزانه کانتان»

﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾ [النحل: ١٢٥]

«بانگه‌واز بکه بۆ لای پەرۆه‌ردگارت به‌هیکمه‌ت (دانایییه‌وه).»

﴿وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ﴾ [المدرثر: ٦]

«منه‌ت مه‌که (به‌سه‌ر که‌سدا) چاکه و به‌خشینه‌کانت به‌زۆر مه‌زانه له کاتی‌که‌دا به‌ته‌مای زیاتر بیت.»

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ [الصف: ٢]

«ئه‌ی ئه‌وانه‌ی باوه‌رتان هه‌یناوه! بۆچی شتی‌ک ده‌ڵێن و ئه‌نجامی ناده‌ن؟ بۆچی گو‌فتارتان درۆی کردارتانه؟»

﴿وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾ [الأعراف: ٢٠٥]

«له‌ به‌یئاگایان مه‌به‌ (ئه‌وانه‌ی ده‌لیان غافله‌).»

﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا﴾ [الأحقاف: ١٥]

«ئێمه‌ فه‌رمانمان به‌ ئاده‌میزاد داوه‌ که‌ چاکه‌کار و چاک ره‌فتار بیت له‌گه‌ڵ

دایک و باوکیدا.»

هەندیک فەرموودەی پێغه‌مبەر (د.خ) دەربارەی ئەخلاق و ئاکار و په‌وشت

لە کۆمەڵە فەرموودەییە کدا پێغه‌مبەر (د.خ) ئیمان و ئیماندارییەتی و
موسڵمانییەتی و په‌زامەندی خودا و به‌هەشت و دۆزه‌خ و...، دەبەستێتەوه به
ئەخلاق و ئەخلاقییوون و سیفەت و ئاکار و کار و کردەوهی جوان و باش و به‌رز:

«الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ»^(١)

«موسڵمانی -ته‌واو- ئەو کەسه‌یه کە موسڵمانان لە زمان و لە دەستی
سه‌لامەت بن.»

«لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ»^(٢)

«ئیمانی هیچ یه‌کتیک لە ئیوه ته‌واو نابێت تاوه‌کوو چی بۆ خۆی پێ خۆشه‌ بۆ
برا‌کەشی پێی خۆش بێت.»

«لَا تَبَاغُضُوا، وَلَا تَحَاسَدُوا، وَلَا تَدَابَرُوا، وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا، وَلَا يَجِلُّ لِمُسْلِمٍ
أَنْ يَهْجَرَ أَخَاهُ فَوْقَ ثَلَاثٍ»^(٣)

«رقو‌کینه به‌ران‌به‌ر به‌ یه‌کت‌ری مه‌نوی‌نن، ئیره‌یی به‌ یه‌کت‌ری مه‌به‌ن، پشت
له‌یه‌کت‌ر هه‌لمه‌که‌ن، بن به‌ برا‌ی یه‌کت‌ر، دروست نییه‌ بۆ هیچ موسڵمان‌یک
پشت ب‌کات له‌ برا‌که‌ی له‌ دوا‌ی سێ رۆژ.»

«الظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»^(٤)

«زۆلم و سته‌م ده‌بێته‌ تاری‌کایی له‌ رۆژی دوا‌ی دا.»

(١) رواه البخاري عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو ١٠.

(٢) رواه البخاري عَنْ أَنَسٍ ١٣.

(٣) رواه مسلم عَنْ أَنَسٍ بْنِ مَالِكٍ ٢٥٥٨.

(٤) رواه البخاري عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو ٢٤٤٧.

«لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَتَاتٌ»^(۱)

«ئهو كه سه ی قسه ده هیئت و ده بات - دوو زمانی ده کات - ناچیت به ههشت.»

«لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَاطِعٌ»^(۲)

«ناچیت به ههشتهوه ئهو كه سه ی كه - په یوه ندى خزمایه تی - پچران دیت.»

«الْبَيْدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْبَيْدِ السُّفْلَى، فَالْبَيْدُ الْعُلْيَا: هِيَ الْمُنفِقَةُ، وَالسُّفْلَى: هِيَ السَّائِلَةُ»^(۳)

«دهستی بهرز باشته له دهستی نزم، دهستی بهرز ئهو دهسته یه كهوا - بوخوا -
ده به خشیت، دهستی نزم ئهو دهسته یه كهوا سوال ده کات.»

«إِنَّ الرِّفْقَ لَا يَكُونُ فِي شَيْءٍ إِلَّا زَانَهُ، وَلَا يُنْزَعُ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا شَانُهُ»^(۴)

«نهرموونیان له ههر شتیکدا هه بیت ئهوا جوان و چاکى ده کات، له ههر
شتیکدا نه ما ئهوا ناشرین و خراپی ده کات.»

«مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ
فَبِقَلْبِهِ، وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ»^(۵)

«ههر كه سیک له ئیوه خراپه یه کی بینى ئهوا با به دهست بیگوړیت، ئه گهر
نهیتوانى با به زمان بیگوړیت، ئه گهر نهیتوانى با به دل پى ناخوش بیت، ئه وه
لاوازترینى ئیمان.»

(۱) رواه مسلم عَنْ حُذَيْفَةَ ۱۰۵.

(۲) رواه البخاري عَنْ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ ۵۹۸۴.

(۳) رواه البخاري عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ ۱۴۲۹.

(۴) رواه مسلم عَنْ عَائِشَةَ ۲۵۹۴.

(۵) رواه مسلم ۴۹.

«لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ، الْكِبَرُ بَطَرُ الْحَقِّ، وَغَمَطُ النَّاسِ»^(١)

«ناچیتە بە هەشتەو هەر کەسێک مسقālە زەرەیه ک خۆبەگەرە زانییە لە دڵدا هەبێت، خۆبەگەرە زانییە ئەو هیه کە حەق پەتکەیه و وەری نەگرت و خەلکی بە کەم بزانی.»

«إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ»^(٢)

«ناچیتە بە هەشتەو هەر کەسێک مسقālە زەرەیه ک خۆبەگەرە زانییە لە دڵدا هەبێت» «بێگومان خودا جوانە و جوانیشی خۆش دەوێت.»

«لَيْسَ الْمُؤْمِنُ الَّذِي يَشْبَحُ وَجَارُهُ جَائِعٌ إِلَى جَنْبِهِ وَهُوَ يَعْلَمُ بِهِ»^(٣)

«ئەو کەسە ئیماندار نییە کە وا خۆی تێرە و دراوسێکە ی بە لاشانییە وە برسییە و ئەمیش پێی دەزانێت.»

«رَّ نَّ اللَّهَ تَعَالَى عَفْوٌ يُحِبُّ الْعَفْوَ»^(٤)

«خوای گەرە لێبوور دەیه و هەزی بە لێبووردنە.»

«مَنْ يَكُنْ فِي حَاجَةٍ أَخِيهِ يَكُنِ اللَّهُ فِي حَاجَتِهِ»^(٥)

«هەر کەسێک لە هەولێ جێبەجێکردنی پێداویستی براکەیدا بێت، ئەوا خوای گەرەیش لە جێبەجێکردنی پێداویستیەکانی ئەودایە.»

(١) رواه مسلم عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ ٩١.

(٢) رواه مسلم عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ ٩١.

(٣) صحيح الجامع الصغير رقم: (٥٥٠٥) وصحيح الأدب المفرد رقم: (١١٢) وسلسلة الأحاديث الصحيحة عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، رقم (١٤٩).

(٤) حيث رقم (١٧٧٩) في صحيح الجامع عن ابن مسعود عن عبدالله بن جعفر.

(٥) حديث رقم (٦٦١٨) في صحيح الجامع عن جابر.

«لَا يَسْتَقِيمُ إِيْمَانُ عَبْدٍ حَتَّى يَسْتَقِيمَ قَلْبُهُ، وَلَا يَسْتَقِيمُ قَلْبُهُ حَتَّى يَسْتَقِيمَ لِسَانُهُ»^(١)

«ئێمانی هیچ کەسێک راست و تەواو و ڕێکوپێک نابێت هەتاوەکوو دڵی راست و ڕێکوپێک و تەواو نەبێت، دڵیشتی راست و ڕێک و تەواو نابێت تاوەکوو زمانی راست و ڕێک نەبێت.»

«مَنْ ظَلَمَ قَيْدَ شَيْءٍ طَوَّقَهُ مِنْ سَبْعِ أَرْضِينَ»^(٢)

«هەركەسێک بەستێک زهوی بهستهم داگیر بکات ئەوه له رۆژی قیامهتدا سزایهکی ئەوهنده سهخت دهدرێت وهک ئەوهی هەر چهوت چینهکهی زهوی له مل بپێچن و تهوقی بکهن.»

«مَنْ لَا يَرْحَمُ النَّاسَ، لَا يَرْحَمُهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ»^(٣)

«هەر کەسێک رەحم بە خەڵکی نەکات، خۆی گەورهش رەحمی پێناکات.»

«وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُقِلْ خَيْرًا أَوْ لِيَصْمِتْ»^(٤)

«هەركەسێک باوه‌ری به خۆی گەوره و رۆژی دوا‌یی هه‌یه، ئەگەر قسه‌ی باش ده‌زانیت ئەوه با بیهات؛ ئەگەرنا با بێده‌نگ بیت.»

«مَنْ حَسَنَ إِسْلَامَ الْمَرْءِ تَرَكَّهُ مَا لَا يَعْنِيهِ»^(٥)

«یه‌کێک له جوان پابه‌ندبوونی موسلمان به ئیسلامه‌وه بریتیه له وازه‌ینان له‌و شتانه‌ی په‌یوه‌ندی به ئەوه‌وه نییه و شایه‌نی گ‌رنگ‌پێدانی ئەو نین.»

(١) مسند احمد و صحيح الترغيب عن أنس بن مالك ٢٥٥٤.

(٢) متفق عليه عن عائشة.

(٣) رواه مسلم عن جرير بن عبد الله ٢٣١٩.

(٤) رواه البخاري عن أبي هريرة ٦١٣٦.

(٥) أخرجه الترمذي (٢٣١٧)، وابن ماجه (٣٩٧٦) عن أبي هريرة.

«مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ صَيفَهُ.»^(١)

«هه‌ركه‌سیك ب‌روای به‌ خوا و به‌ رۆژی دوا‌یی هه‌یه، با ریزی میوانی ب‌گری‌ت.»

«تَبَشُّمُكَ فِي وَجْهِ أَخِيكَ لَكَ صَدَقَةٌ»^(٢)

«زه‌ده‌خه‌نه و ر‌ووخۆشیت بۆ به‌رانبه‌ره‌كانت به‌ چاكه و خ‌یر هه‌ژمار ده‌گری‌ت.»

«الْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ»^(٣)

«گوتنی قسه‌ی باش و خۆش و ر‌یك و به‌سوود خ‌یر و چاكه‌یه.»

«مَنْ لَمْ يَشْكُرِ النَّاسَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ»^(٤)

«هه‌ركه‌سیك سو‌پاسی خه‌لك نه‌كات، سو‌پاسی خ‌وای گه‌وره‌ش ناكات.»

«مَنْ كَانَ سَهْلًا هَيِّئًا لَّيِّنًا، حَرَّمَ اللَّهُ عَلَى النَّارِ»^(٥)

«هه‌ركه‌سیك مامه‌له و ته‌بیعه‌تی ئاسان و خۆش بی‌ت و نه‌رمونیان بی‌ت،

خ‌وای گه‌وره ئاگری دۆزه‌خی له‌سه‌ر قه‌ده‌غه ده‌كات.»

«استَوْضُوا بِالنِّسَاءِ خَيْرًا»^(٦)

«ئامۆژگاری‌تان لی‌بی‌ت ده‌رباره‌ی ئافه‌رتان، زۆر ئاگاتان لی‌یان بی‌ت.»

«خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ وَأَنَا خَيْرُكُمْ لِأَهْلِي»^(٧)

(١) رواه البخاری عن أبي هريرة ٤٣٦٣.

(٢) رواه ابن حبان عن أبي زر ١٩٥٦.

(٣) رواه البخاری ٢٩٨٩، ومسلم ١٠٠٩ عن أبي هريرة.

(٤) رواه أحمد عن أبي هريرة، ٢٢٢.

(٥) رواه الحاكم عن أبي هريرة ٤٣٥.

(٦) أخرجه البخاري (٥١٨٦)، ومسلم (١٤٦٨) عن أبي هريرة.

(٧) الترمذي ٣٨٩٥.

«باشترینان ئەوەیە کە بۆ ئەهلهکهی باشتترین، منیش باشترینانم بۆ ئەهلهکهی خۆی.»

«وخیارُکُم خیاریکُم لِنسائِهِم»^(١)

«باشترینان باشترینانە بۆ ژن و هاوسەرەکهی.»

«کُلُّکُم راعٍ وکُلُّکُم مسؤُولٌ عَن رَعِيَّتِهِ»^(٢)

«ههمووتان بهرپرسان بهرانبهڕ ئه‌و کهسانه‌ی له‌ژێر ده‌ستانن و سه‌ره‌پرشتیان ده‌که‌ن.»

«إِنَّ أَبْغَضَكُمْ إِلَيَّ، وَأَبْغَضَكُمْ مِنِّي فِي الْآخِرَةِ: أَسْوَأُكُمْ أَخْلَاقًا»^(٣)

«له‌ پڕۆی دوایدا بوغازوترین و ناشیرینترین و نابووترین و دوورترین که‌س له‌ من ئه‌و که‌سه‌یه‌ که‌ ئه‌خلاقى نابووترین و ناشیرینترین و خراپترینه‌.»

«مَنْ قَتَلَ نَفْسًا مُّعَاهِدًا لَمْ يَرِحْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ»^(٤)

«هه‌ر که‌سێک په‌یمانپێدراویک بکوژێت -به‌بێ تاوان- بۆنى به‌هه‌شت ناکات.»

هه‌موو ئه‌م ئایه‌ت و فه‌رموودانه‌ به‌لگه‌ن له‌سه‌ر گرنگیدانی زۆری ئیسلام به‌ ئه‌خلاق و په‌یوه‌ستکردنی به‌ ئیمان و دواپڕۆژ و په‌زامه‌ندی خودا.

(١) أخرجه أبو داود (٤٦٨٢)، والترمذي (١١٦٢)، وأحمد (٤٧٢ / ٢) واللفظ له، وحكمه حسن صحيح.

(٢) أخرجه البخاري (٢٥٥٤)، ومسلم (١٨٢٩)، وأبو داود (٢٩٢٨)، والترمذي (١٧٠٥)، والنسائي في {السنن الكبرى} (٩١٧٣)، وأحمد (٥١٦٧) واللفظ له.

(٣) صحيح الترغيب ٢٦٦٢.

(٤) البخاري ٣١٦٦.

تەزکیەى نەفس وەک کەرۆکی ئەخلاقى ئىسلامى

تەزکیەى نەفس

تەزکیە دوو واتای هەیه:

١. پاککردنەوه و پاکبوونەوه

٢. گەشەپێدان و گەشەسەندن

بەم پێیە تەزکیە واتە پاککردنەوه و گەشەپێدانى نەفس.

تەزکیەى نەفسیش واتە:

«پەرگارکردن و پاککردنەوه» ی هەر نۆ ئەندامە سەرەکییەکەى مرۆف: میشک، دەم، چاو، گوێ، دل، دەست، گەدە، دامین و قاچ لە خراپە و شتە پیس و زیانبەخشەکان و ئەخلاقە نابووت و دزیوکان.

«گەشەپێدانى» بە راهێنانى میشک، دەم، چاو، گوێ، دل، دەست، گەدە، دامین و قاچ لەسەر چاکە و شتە پاک و بەسوودەکان و ئەخلاقە بەرز و جوانەکان. بەپرۆسەى تەزکییە هەم مرۆف پاک دەبێتەوه و هەم بەرەکەتیش دەکەوێتە ژيانى و گەشە دەسێتێت.

کەواتە دەتوانین بڵێین تەزکیە دوو شتە:

١. خۆ دارنەین و خۆ خالى کردن (التخلية): واتە خۆ دارنەین لە هەموو سیفەتە ناشیرین و خراپەکان و ئەخلاقە نابووت و دزیوکان لە ناوهوه و لە دەرەوه، هەم دل و دەروون و میشک هەم ئەندامە دیارەکانى تر.

٢. خۆ رازاندنەوه (التحلية): واتە خۆ رازاندنەوه بە هەموو سیفەتە جوان و باشەکان و ئەخلاقە بەرز و جوانەکان لە ناوهوه و لە دەرەوه، هەم دل و دەروون و بیر و عەقل، هەم ئەندامە دیارەکانى تر.

میکانیزم و ڕێگاکانی تەزکیەیی نەفس:

١. لێپێچینەووە و لێپرسینەووە (المحاسبة): واتە بەردەوام لێپێچینەووەی نەفسی خۆت بکە یەکەم لەسەر گوناھ و تاوان و ئەخلاق و سیفەتی نابووت و دزیو، ھەم لەسەر کەمتەرخەمی لە خۆ رازاندنەووە بە ئەخلاق بەرز و جوان و عیبادەت و پەرستشدا.

٢. گوێ پێنەدان و نەچوونە ژێر بار (المخالفة): واتە ھەرکاتێک نەفس فەرمانی پێ کردی بە شتێکی خراپ، بە گوێی نەکەیی و نەچە ژێرباری.

٣. مەرج دانان (المشارطة): واتە مەرج لەسەر خۆت دانێی شتە باشەکان بکە ی و خۆت بە دووربەگری لە شتە خراپ و دزیوکان.

٤. چاودێری کردن (المراقبة): واتە چاودێری خۆت بکە ی و بزانی تاجەند ئەو شتانە جێبەجێ دەکە ی، تاجەند فەرمانەکانی خوا جێبەجێ دەکە ی و خۆت بە دوور دەگری لە شتە خراپ و دزیوکان.

ئازادی و جیاوازی و ویست (ئیرادە) لە فکری ئیسلامیدا

جەبرگەرایی ڕێشە میژوویی و فەلسەفییە کە ی زۆر کۆنە، لە ناو موسلمانانیشدا بوونی ھەبوو، ناویان «جەبریەکان، جەبرگەراکان» بوو، جەبرگەراکان ئەوانە بوون پێیان وابوو مەرۆف مەخلوقێکی تەواو تەواو مەجبوور و زۆر لێکراو و قورمیشکراو، پێیان وابوو مەرۆف تەنیا رۆلی جێبەجێکردن دەگێرێت و ھیچ ویست و ئیرادەیەکی نییە! پێیان وابوو ئیرادە و ویست و توانا تەنیا و تەنیا ھی خودایە و بەس! شتێک نییە بە ناوی ویست و ئازادی و ئیرادە ی مەرۆف!

جیاوازی ئایینی و سیاسی و فکری

پەروای ئێم جیاوازیانە و ھەبوونیان لەناو کۆمەڵگەی ئیسلامی و موسلماناندا، بە دُنایییەو ھەبوونیان پەروایە و نابێت پێگریان لێبکریت چونکە:

١. خوا و پێغمەبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). مۆلەتیان داو، ئەوەتا خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿قَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيُكْفُر﴾ [الكهف: ٢٩]، واتە: «جا ئەوێ دەیهوێت با باوەر بهێنیت و ئەوێ دەیهوێت با کافر و بێباوەر بێت.» کەواتە خودای گەورە پێی داو و سەرپشکی کردوون، ھەروەھا پێغمەبەریش (دروودی خودای لەسەر بێت). پێی داو و لەگەڵیاندا ژیاو و پەیمان و بەلێنیشی لەگەڵدا بەستوون.

٢. ئەگەر پێگا بە جیاوازی ئایینی و فکری نەدرێت، ھیچ واتایەک بۆ تاقیکردنەوێ خوایی نامینیت و ئەوکات خەڵکی دوو پوو و مونا فیق پەیدا دەبێت، کە دیارە دوو پوو زۆر مەترسیدارترە لە بێباوەر و نابێت ھەرگیز ببینە ھۆکاریک بۆ سەرھەڵدانی ئێم جۆرە کەسانە، بەلکۆو ئازادیان بکەین.

٣. زۆر لێکردن لە ئاییندا بەھیچ شتێوەیەک دروست نییە، ئەوەتا خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿قَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيُكْفُر﴾ [الكهف: ٢٩] واتە: «جا ئەوێ دەیهوێت با باوەر بهێنیت و ئەوێ دەیهوێت با کافر و بێباوەر بێت. ھەروەھا دەفەرموویت: ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ﴾ [البقرة: ٢٥٦] واتە: «بەھیچ جۆریک زۆرکردن نییە لە وەرگرتنی بیروباوەری ئیسلامدا (دینداری بەزۆر نابێت بکریت و دین بە زۆر نادریت بەسەر کەسدا).»

٤. لەبەرانبەر ئازادی و جیاوازی قبوولکردندا ستەم و زۆرداری و زۆرەملی ھەیە، کە دیارە ئەمەش دووبارە دوورە لە پۆچی ئیسلام.

٥. ئەگەر بگەرێنێو ھە بۆ سەردەمی پێغمەبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). و ھاوێلان و مێژوو و کۆمەڵگەی پێغمەبەر و کۆمەڵگەی موسلمانان، ئەوا فرەیی و ئازادی و جیاوازی ئایینی و فکری دەبینین و ئێم جیاوازیانە ھەرگیز پێیان لێ

نەگیراوه.

٦. ئەگەر بڕوانینه خودی گەردوونیش که دروستکراوی خودایه، دووباره جیاوازی و فرهیی ده‌بینین و له هه‌موو شوێنێکی ئەم گەردوونه‌دا به‌رجه‌سته بووه، که‌واته رێگری کردن له فرهیی و جیاوازی پراوه‌ستانه له دژی فیتره‌تی خۆت و بوون و گەردوون.

ئازادی پاده‌ربهرین له میژووی ئیسلامیدا^(١)

ئازادی پاده‌ربهرین بانگه‌شه‌یه‌کی زه‌قی زۆربه‌ی ره‌وت و فک‌ره‌ نوێکانی ئە‌م‌ڕۆیه که به‌و بانگه‌شه‌یه به‌رانبه‌ریان ده‌که‌نه تاوانبار و خۆیان ده‌که‌نه ماف‌ده‌ر به‌ جۆرێک زۆر جار به‌ بیانووی کۆتبوونی بیرو‌پراوه‌ سنووره‌ گشتی و ره‌واکانی ئازادی پاده‌ربهرینیش تێده‌په‌رین، ئە‌م‌ڕۆش زۆرینه‌یه‌ک به‌ زمانی به‌ر و گوێی که‌رک‌ردو و چاوی داخراوه‌وه که‌وتوونه‌ته‌وه و یه‌زی که‌م‌فامان یان ده‌روون به‌زیوانی موس‌لمان و جگه‌ له‌ موس‌لمانانیش تا داخی ناو د‌ل‌یان به‌رانبه‌ر ئیسلام و موس‌لمانان ب‌ر‌ژ‌ن، بۆیه هه‌ولماندا کورته‌ باس‌یک له‌سه‌ر ئازادی پاده‌ربهرین له‌ میژووی ئیسلامیدا به‌خه‌ینه‌روو.

رێبازی پێخه‌مبه‌رانی پێش موحه‌مه‌د (دروودی خ‌وای له‌سه‌ر ب‌یت) و میژووی دوورودرێژیان له‌ ئیسلامدا به‌ پوختی و له‌ چه‌ند وێستگه‌یه‌کی دیاردا خراوه‌ته‌ روو. له‌ سه‌رده‌می پێخه‌مبه‌رانی پێش‌وو‌دا به‌رفراوانی بیرو‌پرا ه‌ینده‌ بووه که ئە‌مه په‌یامی پێخه‌مبه‌ران بووه (ئیه‌و کاری خۆتان ب‌که‌ن، ئیمه‌ش کاری خۆمان ده‌که‌ین (فَاعْمَلُوا إِنَّا عَامِلُونَ) بۆ ئە‌و ئازادی پاده‌ربهرینه و ده‌روازه به‌رفراوانه‌ش ده‌رگای په‌یامی خ‌وایی وا کراوه بووه تا به‌ به‌رانبه‌ر ب‌ل‌ین ﴿تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ

(١) نه‌هاد جلال حبیب الله

وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلُ فَنَجْعَلُ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ ﴿١﴾
 بهرانبەر بێمهش دۆژمنان و نهیارانی پهيامی خوایی هه‌میشه بۆ بێده‌نگکردنی
 ئه‌و زمانانه‌ی به‌ دڵی ئه‌وان نادوین شمشیر و په‌تی سێداره‌یان به‌کارهێناوه، بۆیه
 کاتی‌ک زه‌که‌ریا و یه‌حیا (علیهما السلام) به‌ دڵی ئه‌وان نه‌دوان، شمشیر هاته
 ئارا. کاتی‌ک ئیبراهیم شتیکی وت جیا له‌ وته‌ی ئه‌وان، ئاگری بۆ تاودرا. کاتی‌ک
 عیسا (علیه السلام) بیریکی نوێی خسته‌ روو با ته‌نانه‌ت ئه‌وپه‌ری ئاسانکاریش
 بیت ﴿وَلَا جَلَّ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ﴾ (٢) ئه‌و کات خاچی بۆ سازدرا. به‌لام
 ئه‌مه‌ هه‌لۆیستی پیغه‌مبه‌ران نه‌بوو کاتی‌ک رای جیاوازیان ده‌ده‌ی، ئه‌وه‌تا کاتی‌ک
 مووسا (علیه السلام) په‌يامی راستی خوا ده‌گه‌یه‌نیت و خوا سه‌ریده‌خات
 پاش چوونی چل رۆژه‌ی که‌ هاته‌وه‌ هه‌رچه‌نده‌ بینی سامری سه‌ری له‌ خه‌لک
 شتواندبوو به‌لام شمشیری بۆ به‌رز نه‌کرده‌وه‌ و ئاگری بۆ تاو نه‌دا و خاچی بۆ ساز
 نه‌دا، به‌لک‌وو راو بریاری خۆی له‌سه‌ر نیشاندا، ئه‌مه‌ له‌ کاتی‌کدا پیشت‌ر مووسا
 (علیه السلام) کاتی‌ک رای جیاوازی له‌به‌رده‌م فی‌عه‌وند‌ا ده‌ربری فی‌عه‌ون
 هه‌ولیدا به‌ به‌لگه‌ بێده‌نگی بکات و سه‌ربه‌کویت، که‌چی کاتی‌ک زانی حه‌ق لای
 مووسایه (علیه السلام) خیرا هه‌لمه‌تی برده‌ به‌ر هه‌ل‌واسین و سووتاندن و برین
 به‌بی ئه‌وه‌ی ته‌نانه‌ت چه‌کی‌کی له‌ روودا هه‌لگیرا بیت.

به‌ کورتی، په‌یره‌وی ناو میژوو‌ی پیغه‌مبه‌ران له‌ ئازادی راده‌بریندا له‌م
 رێبازه‌دا خۆی دیوه‌ته‌وه‌ (ئێوه‌ هه‌نگاوی خۆتان بنین ئیمه‌ش هه‌نگاوی خۆمان
 ده‌نین)، چونکه‌ هه‌رک‌ه‌س ترسی نه‌بیت له‌ که‌موکورتی په‌يام و بیرو‌رای خۆی
 باکی نییه‌ له‌ بوونی رای جیاواز به‌ مه‌رجی‌ک سنووری ره‌وای ئازادی راده‌برین
 نه‌شکینیت، واته‌ هیله‌ به‌نه‌ره‌تییه‌کان تینه‌په‌رینین، هه‌ر بۆیه‌ خ‌وای گه‌وره‌
 ده‌فه‌رموویت: ﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ

(١) آل عمران: ٦١.

(٢) آل عمران: ٥٠.

كَذَلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١﴾ واتە: (ئەو ئایمانداران) نەكەن جوین بدهن بهو بت و شتانهی كه (نهفامان) هاواری لێدهكەن و دهپهرستن بێجگه لهخوا، نهوهكو ئهوانیش بهناحهق و بهنهفامی جوین بدهن بهخوا، (چونكه ئهوانه) نایناسن و قهدری نازانن.

واته: سنووری بنهڕتی پاری جیاواز با ههلهی تهواویش بێت، نابێت له مشتومپی رهوا دهبرچیت، ئهگەر نا دهبێت قبوولی ههلهی بهرانهر بکړیت. ههر بۆیه ئازادی رادهبرینی پهيامی خوايی پێ نهداوه قسه بوتړی به بتهکانی بتهپرستان به لکوو ته نیا به لگه‌خوازی نه‌قلی و عه‌قلی له‌پیش بووه، ئه‌مه سه‌بارهت به میژووی پیغه‌مبه‌ران و په‌یامه ئاسمانیه‌کانی پیش ئیسلام.

سه‌بارهت به میژووی ئیسلامی، ئه‌وا له چه‌ند بوارێکه‌وه باسی ئازادی راده‌برین ده‌که‌ین، له‌وانه‌یه ئه‌م باسکردنه جیاوازی بێت له باسکردنه‌کانی دیکه، چونکه ئازادی راده‌برین کورت ناکه‌ینه‌وه له وته و نووسینی مه‌زه‌هب و ئایین و ره‌وته جیا جیا فره‌لایه‌نه‌کانی ناو میژووی ئیسلامی، به‌لکوو راده‌برینی کرداریش دینیه ناو باسه‌وه. بۆنموونه کاتی که کۆمه‌لێک جووله‌که ساخته‌ی به‌لگه‌نامه‌یی لای ئین ته‌میه‌یه ده‌که‌ن و ئه‌ویش به به‌لگه‌وه ساخته‌که‌یان ئاشکرا ده‌کات و به‌رانهر به‌مه‌ش هه‌ج سزایه‌ک نادرین، ئه‌مه له وته‌دا شتیکی وا به‌دی ناکه‌ین، به‌لام له کرداردا ئه‌و ئازادیه راده‌برینه به‌دی ده‌که‌ین که له ناو ده‌وله‌تیکدا که بیری تۆرکه‌به‌ر و نه‌یاره هه‌ول به‌هیت ساخته‌ی یاسایی و به‌لگه‌نامه‌یی له به‌رانهردا بگرێته به‌ر و ترست نه‌بێت ده‌م و ده‌س و بیرکۆت بکړیت.

ئهو مه‌یدان و بوارانه‌ی سه‌بارهت به ئازادی راده‌برین له میژووی ئیسلامیدا ده‌یانخه‌ینه روو بریتین له‌مانه:

یه‌که‌م: ئازادی راده‌برینی ئایینی

دووهم: ئازادی رادهربڕینی سیاسی

سێهەم: ئازادی رادهربڕینی فکری (نووسین و لایەنە راگەیانندییەکانی)

*پەكەم: ئازادی رادهربڕینی ئایینی: بەگشتی سرووشتی ئایینی ئاسمانییەکان و دانراوە مەروییەکانیش وابوو کە هەركامیان هاتوو هەولێ گۆران و گۆڕینی داوە لە پەيامی پێشوو. ئیدی ئەوانە ئاسمانی بوون، بە دوو شیوە گۆرانیان دەکرد لە پەيامی پێشوو.

١-گۆڕین بە پێی بڕیاری خوایی وەك عیسا (علیه السلام) بە فەرمانی خوا هەول دەدات گۆڕین بکات لە پەيامی مووسادا (علیه السلام)، بەو جۆرە خوا بۆ دیاریکردوو: ﴿وَلَا جَلَّ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ﴾^(١) ئەم گۆرانانەش تەواوەر بوون بۆ پەيامی پێشوو یان نەك تێكشێنەر و لەناوەر وەك لە فەرماشتی سەحیحی پێغمەبەردا (دروودی خۆی لەسەر بێت). هاتوو و کاری پێغمەبەران دەشوبهێنێت بە بینایەك کە دروستیانکردوو و خشتێکی سووچێکی ماوە و ئەوەش کاری پێغمەبەرانه (عليهم السلام).

٢-ئەو گۆرانکاریە ی کە پەپرەو کەرانێك یان شوێنکەوتوانێك یان دۆژمنانێکی پەيامی ئەو کات یان پەيامی پێشوو ئەنجامیان داوە و پالێنەرەكەش کە مەقامی یان رق و کینه یان نەزانی بوو کە دواجار بوونەتەو مایە سەرلێشێوانی خەلکی، خواش لەبارەیانەو دەفەر مووێت: ﴿يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهَا﴾. خەلکی حیزازیش (قورەیش بەتایبەت) لەو نێوەندەدا پەيامی پاکی حەنیفیان شیواندبوو. کاتێکیش پێغمەبەر (دروودی خۆی لەسەر بێت). هات لە دژی وەستان و هەولێاندا پەيامەكە سەركوت بکەن، بەمجۆرە سەرەتای توندپەرەوی دژ بە ئازادی رادهربڕین بەرانبەر پەيامی ئیسلامی دەرکەوت، بۆ ئەمەش ئەم هەنگاوانەیان گرتەبەر:

۱- سووکایەتیکردن بە ئایینی ئیسلام و شوپنکەوتوو و ڕێبەرەکەشی.

۲- چەوساندنەوی شوپنکەوتوو.

۳- ڕێگرتن لە بانگەواز کردن بۆ ئیسلام.

۴- گەمارۆدانی ئابووری و شەهید کردنی ئەندامەکانی.

۵- دەرکردنی کەسەکان و هەولێ شەهیدکردنی پێخەمبەرەکە.

۶- هەڵمەتی سەربازی و پیلانی هاوپەیمانی دژ بە ئیسلام.

بەرانبەر بەمە بانگەوازی پێخەمبەر (دروودی خۆدای لەسەر بێت). بۆ شتانی بوو کە پەيامە ئاسمانییەکانی پێشوو داوایان دەکرد، هەروەها پێخەمبەر (دروودی خۆدای لەسەر بێت). بە چاوی سۆز و دلّ بۆسووتان سەربیری دەکردن و نەک توندی لە دژ بەکارنەهێنان بەلکوو هێندە نەرمی نواند و هەولێ ڕێنموونی بۆ نیشانەدان کە لە چەند قوناغیکدا ئاگاداریکردنەوه، ئەمەش سەرەتای پەيامی ئیسلام بوو بۆ ئایینەکانی دی.

﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾^(۱). واتە: (ئەي محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) بڵێ: ئەي ئەوانەي کتێبتان بۆ ڕەوانەکراوه وەرن بەدەم بانگەواز و بەرنامەییەکەوه کە هاوبەش و هاوسەنگە لە نێوان ئێمەش و ئێوهشدا (ئەویش ئەمەیه): جگە لە (اللہ) کەسی تر نەپەرستین، هیچ جوړە هاوێشکێکی بۆ بریار نەدەین، هیچ لایەکمان لاکەي ترمان (بەپیرۆز و فەرمانڕەوا دانەنێین) لەجیاتی ئەو زاتە و نەپەرستین (خۆ ئەگەر لەم بانگەوازا) سەرپێچیان کردو گوتیان پێنەدا، ئەو پێیان بڵێ: کە ئێوه بەشایەت بن کە ئێمە موسڵمانین و ملکەچی فەرمانی پەروەردگارین. ئەگەریش

ئەمەیان نەویست داواى گەفتوگۆ مشتومڕى نێوان هەر دوو لای دەکرد.

﴿فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ﴾^(۱).

واتە: (داواى ئەوهى كە هەموو ئەو راستیانەت پێگەیشەت دەربارەى عیسا)، جا ئەگەر كەسانێك هەر موجدەلەیان كردوو لەسەرى رۆیشتن و شتى ناپه‌وايان دەربارەى عیسا وت، تۆیش پێیان بڵێ: وەرن با كورانی ئێمە و كورانی ئێوه، ئافره‌تانى ئێمە و ئافره‌تانى ئێوه، خۆمان و خۆشتان بانگ بكه‌ین و ئاماده‌بین (له‌ شوێنێكى تایبه‌تدا)، پاشان له‌ خوا بپارێنه‌وه و ئینجا داوا بكه‌ین نه‌فرین و له‌عنه‌تى خوا دابارێته‌ سەر درۆزنه‌كانكه‌ ده‌وله‌تى ئیسلامیش دامه‌زرا په‌يامى یه‌كلاى خۆى دەربرى.

﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ﴾^(۲). واتە: به‌هیچ جورێك زۆر كردن نییه‌ له‌ وه‌رگرتنى بیروباوه‌رى ئیسلامدا (دیندارى به‌زۆر نابێت بكرێت و دین به‌زۆر نادرێت به‌سەر كه‌سدا).

به‌لكوو جگه‌ له‌ ئازادى تاكه‌ كه‌سى بیرورا ئازادى به‌ كۆمه‌لیشى پێدان وه‌ك له‌ ده‌ستوورى مه‌دینه‌دا ئەوه‌ به‌دیده‌كه‌ین له‌ چه‌ند به‌ندێكى ده‌ستوره‌كه‌دا هاتوووه‌ كه‌ جووله‌كه‌كان ده‌ستوورى خۆیانیان بۆ كێشه‌كانى خۆیان هه‌یه‌ و ئایینی خۆیان بۆ خۆیانە و مافى په‌رستش و بیروباوه‌ر و چاره‌سه‌رى كێشه‌ ناوخۆییه‌كانیان هه‌یه‌، به‌شدارى سیاسى و ئابوورى و هتد... یان بۆ هه‌بوو و مافى ته‌واوى هاوڵاتیبوونیان له‌ ده‌وله‌تى مه‌دینه‌دا هه‌بووه‌ وه‌ك موسلمانان. تا دواجار كه‌وتنه‌ پیلانگێران دژ به‌ پێغه‌مبه‌ر (دروودى خودای له‌سەر بێت). و ده‌وله‌تى ئیسلامى و له‌و یاسایه‌ لایاندا كه‌ خۆیان بریاریان له‌سەرى هه‌بوو،

(۱) آل عمران ۶۱

(۲) البقرة: ۲۵۶.

ئەویش پاراستنی بەرژەوهەندی گشتی دەولەت بوو، بۆیە دوای ئەو ناپاکییە بە
پێی قۆناغ و ئاستی ناپاکییەکیان دەستە دەستە سزای خۆیان وەرگرت.

واتە ئیسلام ئەو پەری ئازادی دەبەخشێت تا ناپاکی بێتە مهیدان، ئەو کات
بەپێی ناپاکییەکی دەرکردن و پێ چۆڵ کردن و کوشتن سزای ناپاکان دەبوو تا
سنوورە گشتییەکانی دەولەتی ئیسلامی پێ پەشتو نەبن، هەرۆک لە هەموو
دەولەت و یاسایەکی هەر پارچەیهکی جیهاندا لە هەر ماوهیهکی میژوویدا سزای
توند بۆ ناپاکان بە دەسەلات هەبوو، وەسیەتەکانی پیغەمبەریش (دروودی
خودای لەسەر بێت). سەبارەت بە نەبەزاندنی سنوورە پێپێدراوەکانی ئازادی
راوەربرین بنەمایەکی بوو بۆ فکرو دەستووری ئیسلامی دواتری ناودەولەت
و کۆمەڵگە ئیسلامیەکان. بەلام پیغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت).
نەیهێشت لەسەر بنەمای ئازادی راوەربرین چالە ئاگرینەکان و قامچیەکانی
ستەم وەک خۆیان بن، بۆنموونە بتهکانی ناو دەولەتی ئیسلامی لەناو بردن و
لەگەڵ لێبوردنی بۆ هەموو ستەمکارەکان بەلام نەیهێشت لەسەر سیستمی
ستەمکاری خۆیان بڕۆن. بەلام لەناو دەولەتی ئیسلامیدا بنەمای گشتی پەیرهوی
ئایینی بریتی بوو لە (فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر).

لە سەر دەمی خەلیفەکانی راشدینیشدا ئازادی راوەربرین لە چوارچێوهی
دەستووری ئیسلامیدا بەردەوام بوو، ئەو بوو باری ناوخوا هەمان ئازادی
ئایینی هەبوو، کاتیکیش بزوو تنهوهی فتوحات ئەنجامدرا لەسەر ئەو بنەمایە
بوو: بانگەواز بۆ ئیسلام، ئەگەر نەیانویست، پێدانی سەرانه لەبری پاراستنیان
لەلایەن دەولەتی ئیسلامیەوه. ئەگەر نا و بەوانە رازی نەبوون و گرفتیان لەبەردەم
بانگەواز بۆ ئیسلامدا هەبووایە، ئەو کات هیزی چەکداری بەکاردهات. بەلام
رێگری ئایینی بوونی نەبوو، تەنانەت هێماکانی ئایینهکان ماونهتەوه، بەلکوو
هەولێانداه گومانەکانی بەردەم ئازادی ئایینیش نەهێلن، وەک ئیمامی عومەر
کاتیک چووێه قودس لە کلیسای مەسیحیدا نوێژی نەکرد نەک موسلمانان

ئەو بەكەنە بیانوو تا سنووری ئازادییان ببهزین و رۆژێ له رۆژان ئەوێ بکەنە مزگەوت. لەو بەئیننامەشیدا كە بۆی نووسین تیايدا هاتبوو (الأمان علی حیاتهم و کنائسهم وصلبانهم لا یضار أحد منهم ولا یرغم بسبب دینه)، یان ئەو مەجوسیانهی هێترانه مەدینه ئایینی خۆیان واز لێ نەهێنا و ناچاریش نەکران بە موسڵمانبوون. هێماکانی گۆرستان و پەیکەری خواوەندەکانی زەرەدەشت و پەرستگاکانیان و خاچەکانی مەسیح مانەو و لەوپەڕی ئاستی ئازادی ئایینیاندا بوون.

له سەردهمی دەولەتی ئومەویدا لەسەرەتادا كە ئیمامی موعاویە رێبەری دەولەت بوو، ئەو ئازادیە وەك خۆی مایەو، بەلام بەرەبەرە سنوورەكە له چەند لایەنێكەو بەرتەسككرايەو تا ئەوێ سەرانیان دادەنا لەسەر ئەو كەسانە ی سەرانیان لەسەر بوو و دواتر موسڵمان ببوون هەر سەرانیان لەسەر لاندەبرا، چونكە ئەوێان بە فیل دەزانی بەرانبەر بە دەولەتی ئیسلامی، بەلام زوو بە زوو خەلیفە ی ناوداری ئومەوی خەلیفە عومەری كۆری عەبدولعەزیز بارەكە ی گێرايەو بۆ رێرەوی خۆی و ئازادییە ئیسەندراوێكە دانەو بە خەلك، لەگەڵ ئەوانەشدا ئازادییە ئایینەكان لە سەردهمی ئومەویدا بەرفراوان بوون و مانەوێ پەیکەرە ئایینییەكان و جیاوازییە ئایینییەكان هەبوون. هاوكات موعتەزێلە لەسەر دەستی واصلی كۆری عەتا دروستكرا كە خۆیندكاری حەسەنی بەسری بوو و دواتر رەوتی موعتەزیلی گرتەبەر، لە هەمان مزگەوت و لە پال بازنەكە ی حەسەنی بەسریدا وانە ی خۆی دەوتەو و ئەو رەوتەش پێی لێ نەگیرا تا دواجار لە سەردهمی مەئموونی عەباسیدا گەیشته لووتكە ی دەسەلات (له دەولەتی عەباسیدا).

له دەولەتی ئومەویدا ئازادی ئایینی ناموسڵمانان دەروازە و سنووری بەرفراوان بوو تا ئەو ئاستە ی دەگەیشته مەیدانە سیاسیە چەكدارییەكە ی، ئەوكات چەك بەرانبەر بە چەك هەلدەگیرا، لە هیچ دەسەلاتێكی كۆن و نوێ و هاوچەرخیشدا

رێگا نەدراوه بە بەرھەڵستکاری چە کداری، بۆیە کاتێک ئازادی ئایینی دەقۆزرایەو بە ھەڵۆیستی دژایەتی چە کداری، ئەو کات دەسەلاتی ئومەوی بەرانبەر بەو چەک و ھیزی بەکار دەھێنا وەک ئەو چەند بەرھەڵستکارییە چە کدارییە لەو ماوەیەدا روویاندا کە ھەندێکیان بۆ چاکسازی بوون وەک راپەرینی ئیمامی حوسەین، ھەندێکیان ناپەسەند بوون وەک مەعبەدی جوھەنی و شۆرشە شیعییەکان.

سەبارەت بە سەر دەمی عەباسیی، ئەوا لە دوو لایەنەو بە بانی ئازادی ئایینی دەکرێت:

١- ئازادییە ئایینیەکانی جگە لە ئیسلام: لێرەدا فراوانترین ماوەی ئازادی ئایینی بە دیدە کرێت بە جوړیک ئەھلی کتێب دەستیان دەکرد بە نووسین و بڵاوکردنەو ئایینی خۆیان و پەرستگاکانیان کراوە و پازاوە بوون و کەسایەتییەکان بە شداری فرە لایەنەیان ھەبوو، تەنانەت کەسانی مەسیحی دەگەشتنە پلە و ھزیری و کەسانی جوولە کە نووسەری نزیک کۆشک بوون، کەسانی مەجووسی لە تاو پڕی ئە گێرانیان ھێندە دەر فەتیان ھەبوو تا کەوتنە کۆبوونەو و پەپرەوی بزاقی چە کداری وەک بابەکی خورەمی و چەندێکی دی، مەسیحی و جوولە کەکان لە بازاردا دیار و کارابوون و جەژن و پەپرەو ئایینەکانیان زۆر سەر بە ستانە بوون، بە لککو لە ناو میژووی عەباسیدا نابینرێت لێدانی کە ھەبوو بێت بەرانبەر مەسیحی و جوولە کەکان، تەنانەت ئەو جوولەکانە لە لایەن خاچەرستانی رۆژئاواوە دەر دەکران، لە لایەن موسڵمانانەو ئامیزیان بۆ کرایەو. ئەگەریش لێرەدا نمونە بێنێنەو پێویستمان بە نووسینی سەر بە خۆ دەبێت، چونکە ناموسڵمانەکان بە راشکاوانە ئەم شایەتیە دەدەن.

٢- ئازادییە مەزھەبیەکانی ناو ئیسلام: لێرەشدا ھەمان یاسای پێشوو پەپرەو دەکرا، ئازادی تەواوی مەزھەبی ھەبوو تا کاتێک چەک و ھیزی بەرھەڵستکاری

چەكدارى نەبووايە، بەلام لە چەند وێستگەيەكى ديارىكراودا ژمارەيەك لادان و سنووربەزىنى دەبينىن، بەلام ماوه ئازادىيەكە، ماوه لادانەكەى تەواو داپۆشيبوو، بۆنموونە مەزھەب و پەوتەكان لەم ماوهيەدا دەرکەوتن، ئەوانەى بە بىرى يۆنان کارىگەر بوون، ئەو بىرەيان دەھيئا و بانگەوازيان بۆ دەکرد. وەلامدەرەوێكەکانيشيان هەمان دەرڤەتيان هەبوو، بۆنموونە لە مەنبەرى مەزگەوتدا و بە ئامادەيى ژمارەى بەرچاوى خەلک پەيەرى موعتەزىلە لەگەڵ ئىمامى ئەشعەريدا مشتومڕ دەکەن کە سيشيان پەيگەريان لى نەکراو، يان شيعەکان نووسىنەکانيان بلۆک کردوونەتەو و تەنانت وەزىريان هەبوو، بەلکوو ئەمە گوتارى دەسەلاتى ئىسلامى بوو «خەلکىنە پەيامى خۆتان بخەنە روو و ئەو پەيامەش بێن کە پەيى کارىگەرن. زانايانى ئىسلامى، ئىيەش لە سەرچاوەى نەپراو و کاملى قورئان و سوننەتەو وەلاميان بدەنەو».

لە سەردەمى عوسمانيدا مەيدانەكە هەيندە فراوانکرا کە هەندىک جار سنوورى پەيمانى ئىسلامى دەبەزاند، بەلکوو کار گەيشتە ئەوێ مەسيحى و جوولەكەکانى دەولەتى عوسمانى دەستە و تاقم دروست بکەن و دەرڤەتى ئازادى ئايىنى بۆنەو و بکەونە پەيلانگەيران دژ بە دەولەتى عوسمانى. مەزھەبەکانيش بەدەر لە شيعە- هەمان ئازادىيان هەبوو، بەلام دواجار پەيلانى نيازخراپى مەسيحيە ئەرمەنەکان و جوولەكەکانى ناو دەولەت و گەندەلى فرەلايەنى تووشبوو بە دەولەتى عوسمانى دەستى داگيرکەريان هەيئا تا خاکی موسلمانان بگرن و ئەمجار ئەوان پەي بگرن لە ئازادى موسلمانان لە خاکی خۆياندا و دەسەلاتى ئەلقە لەگوێى بىرسەپەينى دىکتاتۆر بکەنە گەرەمى موسلمانان.

بەرانبەر بەم ئازادىيە ئايىنەى جيهانى ئىسلامى با نموونەيەكى كورتى ئازادى ئايىنى لە جيهانى پۆژئاواى خاچەرستى ئەو کاتەدا وەرگيرىن کە بەرانبەر بە جوولەكەکان چيان دەکرد.

جووله‌که‌کان له ئیسیسپانیای مه‌سیحی شاریان دامه‌زراندبوو و بوونیان هه‌بوو و خۆیان جیا گرتبوو وه‌ک له شاره‌کانی ئه‌لیسان و ئه‌لبیرا و قورتوبه و ئیشبیلیه و مه‌لقا و هتد، به‌لام له ساڵی ٣٠٣ زایینییه‌وه (پیش هاتنی ئیسلام) مه‌سیحیه‌کان که‌وتنه‌ سووکایه‌تی کردن به‌ جووله‌که‌ تا خۆراک و مال و تیکه‌لی دوور بگرن له جووله‌که‌، دواتر له ساڵی ٥٨٩ز پاشا ریکاردۆ بریاریدا هه‌ر کۆیله‌یه‌کی مه‌سیحی لای جووله‌که‌ بێت به‌بێ پرس و بێ به‌رانبه‌ر ئازاد بکری‌ت، که‌چی له‌و کاته‌دا له مه‌دینه سه‌لمانی فارسی که‌ پێغه‌مبه‌ر (دروودی خودای له‌سه‌ر بێت). پێی ده‌فه‌رموو: (سلمان منا أهل البيت) کۆیله‌ی جووله‌که‌یه‌ک بوو، کاتی پێغه‌مبه‌ر (دروودی خودای له‌سه‌ر بێت). ویستی ئازادی بکات کابرای جووله‌که‌ داوای شتیکی خه‌یالی کرد، به‌لام پێغه‌مبه‌ر (دروودی خودای له‌سه‌ر بێت). ئه‌و لاسارییه‌ی کابرای جووله‌که‌ی نه‌کرد به‌ هۆکاری به‌زاندنی سنووری ئازادی جووله‌که‌ و سه‌لمان به‌ کۆیله‌یی مایه‌وه تا داواکه‌ی کابرای جووله‌که‌ جێبه‌جێ کرا.

دواتر له سه‌رده‌می پاشا سه‌بوتی مه‌سیحیدا بریاردارا جووله‌که‌کان یان ده‌بێت ببن به‌ مه‌سیحی یان ده‌بێ وڵات به‌جێ به‌یڵن، ناچار هه‌ندیکیان به‌ رووکه‌ش بوونه مه‌سیحی و هه‌ندیکێ دیکه‌ش وڵاتیان به‌جێهێشت، که‌چی مه‌سیحیه‌ت وازی لینه‌هێنان و وتی ده‌بێت سه‌ره‌له‌نوێ ته‌عمید بکری‌ن و گوشتی به‌راز بخۆن تا دُنیا بن له بوونیان به‌ مه‌سیحی، په‌یره‌وی ئایینی جووله‌که‌ به‌ ره‌سمی قه‌ده‌غه‌ کرابوو. ئه‌و جووله‌کانه‌ش به‌ جووله‌که‌یی مابوونه‌وه سامانیان ده‌ستی به‌سه‌ردا گیرا، که‌چی له جیهانی ئیسلامیدا بازاری سه‌ربه‌خۆیان هه‌بوو.

له سه‌رده‌می ئیرفیدا بریاردارا جووله‌که‌ بینه مه‌سیحی یان نه‌ک ته‌نیا سامانیان ده‌بردری به‌لکوو ده‌بێت له ماوه‌ی سالتیکدا وڵات به‌جێهێڵن. له سه‌رده‌می ئه‌خیکادا بریاردارا هه‌رچی جووله‌که‌ هه‌یه به‌ کۆیله‌ بگیری و منداڵه‌کانیان جیا بکری‌نه‌وه و بکری‌ن به‌ مه‌سیحی، له ناوچه‌کانی سه‌رویشدا

کاتیک هەلمەتی خاچی هات بۆ جیهانی ئیسلامی داخی دلی خۆی پرشت بە جوولەکە، جوولەکەکان کە رایانده کرد دەچوون بۆ ناو خاکی ئیسلامی لە ئەندەلووس، بەلام کە مەسیحییەکان ئەندەلووسیان گرت کەوتنەو و یزەیی جوولەکە و چوار هەزار جوولەکەیان لەبەک کاتدا کوشتن. ئەو جوولەکانەش بە ناچاری دەبوون بە مەسیحی و بە (مارانوس و لەعنەت لیکراو یان ناپاک یان دووروو) ناو دەبران، بەلام دواتر لە ساڵی ٤٨٣ز دادگاکانی پشکنینی مەسیحی جوولەکەکانیان بەوانیشتەو کوشت کە ببوون بە مەسیحی، لە ساڵی ١٤٩٣ز بە تەواوی لە ئیسپانیا دەرکران بۆ پورتوگال و لەوێوە پاش دوو ساڵ دەرکران و خوار چۆاردە ساڵەکانیان هێشتنەو تا بکڕین بە مەسیحی.

لە بەشی سەرەوێ ئەورووپاش لە ساڵی ١٢٦٢ز تەنیا لە لەندن پینچ هەزار جوولەکە کوژران، لە ١٢٧٩ز رەشەکوژییەکی دیکەیان ئەنجامدا، لەساڵی ١٢٩٠ز لەسەر دەستی ئیدواردی یەكەم لە ئینگلتەرا دەرکران، دواتر لە ولاتی دیکەیی ئەورووپا دەرکران، بەلکوو ئەو جارەیان تا سەدەیی بیستەمیش بەردەوام بوو. بەرانبەر بەمە جوولەکە لە ولاتی ئیسلامیدا سەربەستی زۆری هەبوو، تەنیا شتییک لەسەری بوو پیدانی سەرانبەو کە پرەکەیی لەگەڵ بری زەکاتی موسلماناندا یەکسان بوو، لەگەڵ ئەوەشدا خزمەتی سەربازی لەسەر نەدەما، بەرانبەر بەو چەند مەرجیک بۆ جوولەکە دانرابوون وەک پرێزگرتنی ئیسلام و بە سووک ناوێبەردنی، دەست نەبەردن بۆ ئابرووی موسلمان، هاوسەرگیری نەکردن لەگەڵ کچ و ژنی موسلماناندا، بەشداری نەکردن لە ئازاوەنەنەو، لانیەدانی موسلمانان بە پرەسمی لە ئایینی ئیسلام، ئەو پرەخانەش کە دەدرێنە پال میژوووی ئیسلامی بەوێ سووکایەتی بە ئەهلی زیممە کراو بەوێ جلی تایبەت بیۆشن و چەکیان پێ نەبێت و... هتد ئەمانە لای کەسانیک بە سووکایەتی دادەنرێن بۆ ئەهلی زیممە، لای کەسانیکیش بە ئیجابی سەیرکراو بەوێ تا جیا و دیار بن و موسلمانان لەگەڵیان بەریەک نەکەون و بیانناسنەو. لەبەر ئەوەش کە بەلگەیی

سەریحی لەسەر نییە، بۆیە لە مێژووی ئیسلامدا تەنیا لە چەند وێستگەیەکی کورت و دیاری کراودا پەڕمەو کراوە، چونکە ئەوان توانیویانە بنووسن و بانگەواز بۆ بیرى خۆیان بکەن و دەربەکەون و بچنە پۆستە گەورەکانەوه وەک یەعقوبی کورێ ئیسحاقی کندی که یەکیک بوو لە دیارترین فەیلەسووفە جوولەکەکانی ناو جیهانی ئیسلامی. بەلکوو مێژوونووس ئارلۆند پێی وایە بەهۆی تیکەڵی هاوسەرگیرییەوه نزیکى لە نێو موسلمان و جوولەکەکاندا هەبوو و هەندیک جار جوولەکەکان لەتاو نەبوونی گلهیان لە موسلمانان ناوی موسلمانان لە خۆیان ناوه، کەسانی ئەدیبی وەک یەعقوبی کورێ نەسنائیل و داودی کورێ عیمرانى نەجید و نەسنائیلی ئیبراهیمی کورێ حەلفون و سەمۆئیلی کورێ عادیا و کەعبی کورێ ئەشرەف دەرکەوتن، تەنانهت هەیانبوو ناوی خۆی گۆڕیوه بۆ ناوی موسلمانەکان وەک سەمۆئیل لاوی کورێ یوسف کە ناوی خۆی گۆڕی بە ئیسماعیل، یان یەهودای کورێ سەمۆئیل کە ناوی خۆی گۆڕی بە ئەبولحەسەن، بەلکوو لە ئەندەلووس حکومەتی خۆیان هەبوو و دەولەتی ئیسلامی دەستی وەرنەداوە کاروباریان، بەلکوو نازناوی سەرۆکی ئەکادیمیان لە میسری ئیسلامیدا پشکێکی جوولەکەکان بوو وەک «روش یشیفت یەعقوب» واتە سەرۆکی ئەکادیمیای یەعقوب، مووسای کورێ مەیموون پزیشکی تایبەتی نۆرەدین عەلی کۆرە گەورەى سەلاحەدینی ئەیوبی بوو. دەستەپەکی زۆری جوولەکەش لە سەردەمی سەلاحەدینی ئەیوبیدا پەنایان هێنا بۆ جیهانی ئیسلامی و سەلاحەدینیش پەنایان دا. هەروەها سەلاحەدینیش کە قودسی رزگارکرد تەواوی مافی مەسیحییەکانی پاراست و نەیهێشت هیچ سەتەمێکیان بەرانبەر بکێت. ئیدی ئەگەر بمانەوێت نمونە لەسەر مێژووی ئیسلامی بهێنینەوه، دەبێ کات و پەڕەى تایبەتی بۆ تەرخان بکەین.

دووەم: ئازادی پادەربیرینی سیاسی: لە مێژووی پێخەمبەرەکاندا ئازادی پادەربیرینی سیاسی مەودای خۆی هەبوو و لە بازنەى بەدەر لە بەرھەڵستکاری چەکداریدا

گوتاریان ئەوە بوو (ئیشی خۆتان بکەن، ئیمەش ئیشی خۆمان دەکەین) بە هاتنی پەيامی ئیسلامیش دامەزراندنی و چەسپاندنی دەولەتی ئیسلامی بەرنامە ی پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). بوو، بەلام وەک تەواوکەری پەيامی پێغەمبەرانى پێشوو جوولایەو و پلەى کەمالی پەيامی خواپیش لەو قوناغەدا بوو، سەرچاوەى بێرو پەپرەوى سیاسى پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). لە دەولەتەکەیدا سرووشى خواپى بوو، لە دەولەتی ئیسلامی دواتریشدا قورئان و سوننەت سەرچاوە و ئیجماع و ئیجتەهادیش لە مەیداندا بوون. واتە بە پشتبەستن بە دوو سەرچاوەى تەشرى قورئان و سوننەت دەرگای ئیجتیهاد و رادەرپرینەکانى زانایان کراوە بوو، هەر ئەمەش جیاوازی را و زۆرى و قەرەبالغى پەرتووکخانەى فکرى سیاسى ناو مێژووى ئیسلامى هێنایەکیەو.

لە دەولەتی مەدینەدا ئازادى رادەبرینی سیاسى لە سێ لایەنەو بوو:

١- ئازادى ناموسلمانان: ئەمەش زیاتر جوولەکەکانى دەگرتەو کە مافی بەشداری را و برپاری ناو دەستورەکەى مەدینەیان بەلگەى ئازادى سیاسیان بوو، تیاپاندا مافی جوړە سەربەخۆییەکی سیاسى و چارەسەرى کیشەکان لای خوێانیان هەبوو، هاوکات مافی بەشداری سیاسى ناو موسلمانانیش هەبوو بۆنموونە بۆیان هەبوو ئەگەر ویستیان کیشەکانیان ببەنە لای سەرکردەى ئیسلامى پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). بەلام وەک موسلمانانى دیکە لە چەند لایەنێکی بنەرەتی سیاسیدا ملکەچ بوون وەک هەنگاونان بۆ پاراستنى دەولەت و دژایەتی نەکردنى و پێنەدان بە دەستدریژی ناحەزان.

٢- ئازادى دوورپووەکان: ئەمانە کە لە روخساردا خوێان بە موسلمان دەزانی و لە ناخدا دژیان بوون نیاز و کاریان لای سەرکردەى دەولەتی ئیسلامى پوون بوو، بەلام رێیان لى نەدەگیرا و دژایەتی و سووکایەتییان بەرەوپوو نەدەکرایەو. بەلکوو لەبرى لێدان و ریاپوون لە پیلانیان دەگیرایە بەر، بۆ وەلامى هێرشە

ژێر بەژێرەکانیشیان خوا قورئانی دانا. وەک چۆن بۆ هێرشى بېابوهران چەکی دانابوو، بۆ وەستان لە ڕووی دوو ڕوووەکاندا قورئان بوو: (وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا)^(١). واتە: بەم قورئانە هەول و کۆشش و خەباتیکی گەورەیان لە گەڵدا بکە.

٣- ئازادی ڕادەربڕینی سیاسى مۆسڵمانان: ئەمەش خۆی دەبینییەو لە ڕاویژ و ڕاوەرگرتن وەک پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). لە جەنگی خەندەقدا ڕای سەربازی سەلمانی وەرگرت، لە بەردا مۆسڵمانانی کۆکردەو ڕای وەرگرتن، کە ئایا جەنگ هەڵدەبژێرن یان دەگەرێنەو. لە ئوجوددا ڕای لەسەر ئەو بوو لە مەدینە بمێنەو، بەلام کە دەستەیهکی مۆسڵمانان ڕایان وابوو بچنە دەرەوێ مەدینە، پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). ڕاکەى ئەوانی هەڵبژارد، یان ڕادەربڕینی ئەبووبەکرى سدیق سەبارەت بە دیلەکانی بەدر، یان ڕاویژی پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). لە مەسەلەکانی دیکەى مەدینەدا و ئازادی دەربرینی ڕای تاکەکان و گۆیگرتنی سەرکرده لێیان. هەموو ئەمانە بوونە بەلگە و بنەرەت بۆ ئازادی ڕادەربڕینی سیاسى مۆسڵمانان.

لە سەردەمى خەلیفەکانی ڕاشدینیشدا سەرەتای ئازادی ڕادەربڕین لە پەیامی یەكەم خەلیفەدا دەرکەوت کە وتی: "ئەگەر راست بووم، شوینم کەون. ئەگەر هەلە بووم، راستم بکەنەو". بەلام لەبەردەم مەسەلەکانی پەيوەست بە لەناوبردنی دەولەتدا ڕێی نەدا و دژی هەلگە ڕاوەکان وەستا و سەرکەوت. ڕاویژی بەردەوامیش لە سەردەمى عومەردا بەردەوام بوو، بە جۆریک ناوی لە گەل وشەى دادپەروریدا لێکئالابوو لەلایەن مۆسڵمان و نامۆسڵمانەکانیشەو. لە سەردەمى عوسمانى کۆری عەففاندا هێندە ئازادی ڕادەربڕین هەبوو تا ئەوێ بێتیرسانە کەوتنە ساختەى بەلگەنامە بە ناوی سەرکردهى ولاتەو، ئیمامى عوسمان هەولیدا بە گەفتوگۆ لە گەلیان ڕێ بکات، کە داواى گۆڕینی سەرکردهکانیان دەکردن. ئەویش یەك یەك دەیگۆڕین و بە گۆیی دەکردن،

بەلام دواجار ئەو ماوه فراوانییە ئازادییە گەشتە ئەوەی چەکیان لە دژ هەلگرت و دواجاریش شەهیدیان کرد.

لە سەردەمی عەلی کۆری ئەبو تالیبیشدا بارە گەشتە ئەوەی خەواریجەکان جیاکاریان دەویست، ئیمامی عەلیش بۆ پاراستنی سنووری ئازادی پێپێدراو ئەو پێشنیارە بۆ کردن: "سێ مافتان لەسەرمان دەبێت، پێتان لێ ناگرین لە مزگەوتەکانی خوادا یاد و پەرستشی خۆی تێدا بکەن، دەستپێشخەری جەنگتان لەگەڵ ناکەین، تا دەستان لە گەلمان بێت لە داھاتی جەنگ (فەیی) و زەوی بێهشتان ناکەین". بەلام خەواریجەکان سنووری جیاکاریشیان تێپەراند و چوونە قۆناغی جەنگەو، بەوەی کاربەدەستی عەلییان لە نەھرەوان کوشت. ئیمامی عەلی کە داوای کرد ئەو کەسە بدەن دەست تا تۆلە لێ بکێتەو ئەوان وتیان بەس ئەو نەیکوشتوو و ھەموومان کوشتوومانە و ئەم کەسە نادەینە دەست، ئەوکات ئیمامی عەلی ھێرشی بردە سەریان چونکە ئەوان ئەو بەلێنە نێوانیان شکاند و جەنگیان لە دژی راگەیاند.

بەلام لە سەردەمی ئومەویدا سنووری ئازادی رادەبرپینی سیاسی تا ئاستیک کۆت کرا بە داخستنی دەرگای خیلafەت و کردنەوێ دەرگای میراتگری. بۆیە نەبیری ئومەوی لێی دەدرا، بەلام سەرەتا ھەنگاوی گفتوگۆ دەگیرایە بەر، ئەگەر ئەو سوودی نەبووایە، ئینجا لێی دەدرا. واتە ئازادی رادەبرپینی سیاسی تا ئەو سنوورە بوو کە باسی لابردنی بنەمالە ئومەوی نەکریت.

لە سەردەمی عەباسیدا ھەمان داخرا ھەبوو، بەلام جۆریک ئازادی زیاتر بەخشا بەوەی پلە بنەمالەیی کرا بە نیمچە ھێما و دەسلەتە خۆجێیەکان ھێرانە مەیدان بە دامەزراندنی میرنشینەکان و بەشداری پەرگەزە جیاجیاکانی فارس و تورک و عەرەب، تاکیش جگە لە پلە خیلafەت بۆ ھەبوو ھەولێ ھەر پۆستیک بدات تەنانەت ئەمە کۆیلەکانیشی دەگرێتەو، بۆنموونە ئەحمەدی

کۆری تۆلۆن کە لە میسر دەولەتی دامەزراند سەرەتا کۆیلەیهک بوو کە موسڵمانان کڕیان و پەرەدرەیان کرد و رایانەیتنا، ئەویش لە ئاسۆی بەرفراوانی ئازادی سیاسی دەولەتی ئیسلامیدا پێشکەوت تا دواجار توانی ببێتە سەرکرده، پاشان چەندین نموونەى زانایان دەبینین کە بەتوندی رەخنەیان لە سەرکرده سیاسیهکانی دەولەتی ئیسلامی گرتوو، چونکە لە دەولەتی ئیسلامیدا هەر سێ دەسەڵاتی خەلیفە و زانایان و جەماوەر جیاووون و پەيوەندى زۆریشیان پێکەوه هەبوو، مەزەهەکانیش بەشداری سیاسیان هەبوو و پۆستی گەورەیان وەرگرت و بە رای سیاسی خۆیان کاریان دەکرد.

لە سەردەمی عوسمانیشدا میراتگری ستمپک بوو کە مافیکی سیاسی خەلکی دەبرد، بەلام مافەکانی خوار ئەو بۆ هەر تاکیک دەبوون، بۆنموونە شیخی گۆرانی پالنەر و کەسی کارای هەنگاوان بۆ فەتحی قوستەنتینیە بوو کە کەسایەتییەکی کورد بوو، چەندین کەسی مەسیحی راویژکاری سولتان و سەرکردهی سەربازی بوون. بەلکوو زۆرجار ئازادییە سیاسییەکان دەگەشتنە ئاستی پشتگوێخستن و بێسەرۆبەرییان لێدەکەوتەوه. بەرھەڵستکاریش لە دەولەتدا هەبوو، تەنیا رێگەنەدەدرا بە بەرھەڵستکاری سەربازی.

بە گشتی ئازادی سیاسی لە سەردەمی پێغمەبەر (دروودی خودای لەسەر بێت.) و خەلیفە راشدینەکاندا بەرفراوان بوو و لە سنووری پەيامی خوایدا بوو، بەلام لە سەردەمی ئومەویەوه تا رووخانی عوسمانی پۆستی کەسی یەکەم کرا بە بنەمالەیی و لەگەڵ ئەوێشدا پۆستەکانی دیکە کراوه بوون و چەند جار کۆیلە کراوهکان گەشتوونەتە بەرزترین پلە سیاسییەکان، هەندیک جار ستمی سیاسی و کۆتی بیرورای سیاسی هەبوو، بەلام دەروازەى راپێدانی ئازادی سیاسی زیاتر بوو لەو لایەنە داخراوانە، لە بەرانبەردا ئەزموونی نوێی دیموکراتی لە جیهانی ئیسلامیدا پەیرەو کرا. لە جەزائیر موسڵمانان کە بە دەربرینی پای خۆیان زۆرینە دەرچوون رۆژاوا پێی وتن ئازادی سیاسی لە زمانتان نابێت زیاتر

بروات بۆیه کەمینهیان پێشخست، له سۆمالّ موسلمانان زۆرینه بوون خیرا فرۆکه‌ی ولاتانی دیموکراسی بۆیان ههستا، له فەلهستین کە موسلمانان بوونه زۆرینه ئابڵووقه‌ی هه‌مه‌لایه‌نه دران و له بری هه‌ر راده‌برینیکی موسلمانیکدا فیشه‌ک یان مووشه‌کیکیان پتوه‌نرا، له تورکیاش چهند جارێک کووده‌تا به‌سه‌ر موسلماناندا کرا کە به‌ زۆرینه‌ش ده‌رچوو‌بوون. هه‌روه‌ها له زۆر ولاتی دیکه‌ش...

سێیه‌م: ئازادی راده‌برینی فکری: مه‌یدانی فکری له تیروانینی ئیسلامدا به‌رفراوانترین ماوه‌ی هه‌یه، به‌لکوو کراوه به‌ پتویستی و ئهرکی سه‌رشان (الأولی الألباب) (لقوم یتفکرون...) (یتفکرون فی خلق السموات والارض...) ته‌نانه‌ت ئیسلام بێباکانه‌ لایه‌ن و ئایینه‌کانی دی بانگ ده‌کات تا مشتومر له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌کان بکه‌ن (تعالوا ندع أبناءنا وأبناءکم .... ثم نبتهل....) پێغه‌مبه‌ریش (دروودی خودای له‌سه‌ر بێت). زۆر هه‌ولیداوه‌ بیرى هاوه‌لان بجو‌لینیت تا زیاتر بیران فراوانتر بکه‌ن، بۆیه‌ ئه‌و ئازادییه‌ راده‌برینه‌ فکرییه‌ی له‌ میژووی ئیسلامدا به‌ هه‌موو ماوه‌ و سه‌رده‌مه‌کانیه‌وه‌ به‌دیده‌کریت پتویستی به‌ نووسینی چهند به‌رگیکه‌ له‌سه‌ری، به‌لام چهند نموونه‌یه‌کی سه‌ره‌کی ئاستی به‌رفراوانی ئازادی فکری له‌ میژووی ئیسلامدا ده‌خه‌ینه‌روو:

١-زۆری مه‌زه‌هب و ره‌وته‌کانی ناو میژووی ئیسلامی و بوونی چهندیکیان له‌ یه‌ک سات و شویندا به‌بێ روودانی توندی له‌ نێوانیاندا وه‌ک شیعه‌ و موعته‌زیله‌ و ئه‌هلی سوننه‌ و سو‌فی و.... هتد، به‌ جو‌ریک هه‌رکامیان په‌رتوو‌ک و نووسین و وتار و کو‌ری تایبه‌ت به‌ فکری خو‌یان هه‌بوو و ده‌سه‌لاتی ئیسلامیش پێی لێ نه‌ده‌گرتن.

٢-قسه‌کردن له‌سه‌ر پیرۆزیه‌کانی ئیسلام به‌ پێچه‌وانه‌ی په‌یامی خودایی به‌بێ ئه‌وه‌ی توندی و رێگرتن به‌رانبه‌ریان هه‌بێت، بۆنموونه‌ سه‌باره‌ت به‌ قورئانی پیرۆز موعته‌زیله‌ به‌ مه‌خلوقیان ده‌زانی و شیعه‌ش به‌ ده‌سکاریکراویان

داده نا و بانگه‌شه‌شيان بۆ ئه‌و بیره ده‌کرد که‌چی پێیان پێ ده‌درا.

٣- سه‌ره‌رای راجیاوازه‌کانی ناو جیهانی ئیسلامی وه‌رگێران و هینانی هه‌ردوو کلتووری یۆنانی فەلسەفە‌گه‌را و هیندی جادوو‌گه‌را تیکه‌ل به‌ ریشه‌ی ئاگرپه‌رستی و په‌گی بته‌رستی له‌ شکلی فەلسە‌فینراویدا له‌ جیهانی ئیسلامیدا تیکه‌ل ببوون و که‌چی پێیان لێ نه‌ده‌گیرا، به‌لکوو زانایانی وه‌ک غه‌زالی و ئیبن تیمیه و چه‌ندیکی دی به‌ بنه‌رته‌ی زانستی به‌رپه‌رچیان ده‌دانه‌وه.

٤- نووسه‌ر و که‌سایه‌تیه‌ دياره‌ فکریه‌کانی ناو جیهانی ئیسلامی ته‌نیا نه‌دامانی ده‌سته ئیسلامیه‌کان نه‌بوون، به‌لکوو وه‌ک پێشتر ناوی هه‌ندیکیان هینران به‌ده‌یان که‌سایه‌تی و نووسه‌ری دیاری جووله‌که‌ دیارن.

ئه‌مه‌ به‌و واتایه‌ نا که‌ پاکانه‌ بۆ ده‌سه‌لاتی ناو میژووی ئیسلامی بکه‌ین، چونکه‌ لادان و قه‌تیسکردنی ئازادی راده‌برپین له‌ چه‌ند سات و شوێنیکی ده‌سه‌لاتی ئیسلامیدا هه‌بووه‌ و حاشای لێ ناکرێت، به‌لام له‌ هێلی گشتی میژووی ئیسلامیدا بازنه‌ی ئازادی راده‌برپین له‌ بازنه‌ی راسه‌پێنی گه‌وره‌تر و فراوانتر بووه‌.

چه‌ند لایه‌نیکی دیکه‌ی ئازادی راده‌برپین هه‌ن که‌ ئێمه‌ لێره‌دا باسیان ناکه‌ین له‌به‌ر ئه‌وه‌ی پێویستی به‌ مه‌ودای زیاتر هه‌یه‌، بۆیه‌ به‌ نمونه‌ سێ لایه‌نمان هینان، ئه‌گه‌رنا ئازادی راده‌برپینی کۆمه‌لایه‌تی له‌ میژووی ئیسلامیدا جێی باسه‌ وه‌ک ئازادی کچ یان کۆر له‌ دیاریکردنی هاوسه‌ریدا یان ئازادی راده‌برپینی منداڵ که‌ بۆ نمونه‌ منداڵ بۆی هه‌یه‌ وه‌ک که‌سیکی گه‌وره‌ به‌ تێروانیی خۆی په‌نای که‌سایه‌تیه‌کی نه‌یار یان به‌ده‌ر له‌ میلله‌تی ئیسلام بدات. یان ئازادیه‌ مه‌یدانی و تیۆرییه‌کانی ئابووری که‌ لێدوان و له‌سه‌ر نووسین له‌سه‌ریان پێویسته‌.

زانست و فەلسەفەی جوانی

وەک باسمانکرد، فەلسەفەی ئاکار یان فەلسەفەی ئەخلاق (بەئینگلیزی: Ethics یان Moral Philosophy) بەشێکە لە فەلسەفە کە ئەرکی وەلام دانەوێ پرستیارە سەرەتاییەکانی ئەخلاقیی لە ئەستۆیە. یان دروست و نادروست، خێر و شەر و حەق و راستی و جوان و ناجوان.

فەلسەفەی بەهاکان (مبحث القيم) دابەش دەبێت بۆ سێ بابەت و زانستی سەرەکی:

١. بەهای راستی و حەق: کە زانستی لۆژیک (علم المنطق) لێی دەکۆڵێتەوە.
٢. بەهای خێر و چاکە: کە زانستی پەروەشتناسی (علم الاخلاق) لێکۆڵێتەوە و لەبارەو دەکات.
٣. بەهای جوانی: کە زانستی جوانیناسی (علم الجمال) لێکۆڵێتەوە و لەبارەو دەکات.

دەستەواژەی زانستی جوانی (Aesthetics) گوزارشتێکە بۆ لقیەک لە لقەکانی باس و فەلسەفەی بەهاکان (القيم)، فەلسەفەی جوانی وەک بەشێ کردەییەکی لەگەڵ بوونی مەژۆندا بوونی هەبوو، بەلام وەک فەلسەفە و لایەنە تیۆریەکی لەگەڵ بوونی فەلسەفەدا ئەویش بوونی هەبوو، بەلام زاراوەی «ئێستاتیکس» زارەویەکی تازە بەکارهاتوو و کۆن نییە، دەگەرێتەوە بۆ سەدەی هەژدەهەم، یەکەم کەس کە بەکاری هێنا فەیلەسووفی ئەلمانی «باومگارتن» (Baumgarten) بوو، (١٧٦٢ م)، ئەم زاراوەیە ئەسلەکی دەگەرێتەوە بۆ وشەیەکی یۆنانی (Aesthetics) کە بەواتای «پەبێردنی هەستی» دێت.

زانستی جوانی (جوانی ناسی) لە ماهییەت و بنه‌په‌تی شته‌کان ده‌کۆلێته‌وه، جا ئه‌و شتانه‌ شتی سروشتی بن یان شتاتیک بن که مرو‌ف خو‌ی به‌لیزانی و کارامه‌یه‌یه‌که‌یه‌وه دروستی کردوون، ئینجا هه‌لده‌ستیت به‌ دیاریکردنی جوانی و ئاسته‌که‌یان و هه‌لسه‌نگاندنی ئاستی جوانیه‌که‌یان، ئینجا باسی پێوه‌ره‌کانی هه‌لسه‌نگاندنی جوانی و ناشیرینی شته‌کان ده‌کات و پێوه‌ره‌کان داده‌نیت، بۆ ئه‌وه‌ی بلیی ئه‌وه‌ جوانه‌ یان دزیو و ناشیرن، جیی سه‌رسوپرمانه‌ یان جیی گالته‌پیکردن، له‌ناوه‌رک و حه‌قیقه‌تدا قه‌شه‌نگی و جوانی تیدایه‌ یان به‌پێچه‌وانه‌وه‌ و ته‌نیا عه‌قل و چاوی فریوداوه‌ و بێ ناوه‌رۆکه‌ و پریه‌تی له‌ خراپی و نابووتی و دزیوی و بیه‌هایی و بیئاکاری و ئاکاری به‌لا‌پێدابه‌ر.

جوانی شتیکی زگماکی و فیتیرییه‌ و شتیکی گشتی و خوارسکه‌، هیچ که‌سیک نییه‌ فیته‌رتی تیک نه‌چوو‌بیت و هه‌ست به‌جوانی نه‌کات، جوانیناسی پێویستی به‌فێرکردن نییه‌، چونکه‌ شتیکی زگماکییه‌ و هه‌موو مرو‌فیک له‌ ناخیدا چێنراوه‌، که‌واته‌ به‌رله‌وه‌ی فەلسەفە‌ی جوانی هه‌بیت، جوانی هه‌بووه‌ و جوانینانیش هه‌بوون، به‌لام زانست و فەلسەفە‌ی جوانی هات بابه‌ته‌که‌ی فەلسەفاند و پاشان خستیه‌ به‌رده‌م عه‌قلکاری و بنه‌ما بو‌دانان و لیکۆلینه‌وه‌ و میتۆده‌کانی.

وه‌ک باسمان کرد فەلسەفە‌ی جوانی وه‌ک شتیکی فیتیری و زگماکی بوونی هه‌بووه‌، هه‌ر له‌سه‌ره‌تای هاتنه‌بوونی مرو‌فه‌وه‌، به‌لام وه‌ک باسکردن و نووسین و دوان و قسه‌کردن له‌باره‌یه‌وه‌ ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ یۆنان، له‌ویوه‌ سه‌ره‌تا باسی لێوه‌کراوه‌، هه‌رچه‌ند سه‌ره‌تای ده‌رکه‌وتنی به‌سه‌ربه‌خو‌یی نه‌بوو، به‌لکوو به‌تیکه‌لی له‌گه‌ل فەلسەفە‌ی ئاکار و میتافیزیک و... بوو، واته‌ زانستیکیی سه‌ربه‌خۆ نه‌بوو، به‌لکوو له‌میان‌ه‌ی باسه‌کانی دیکه‌وه‌ باسی لێوه‌کراوه‌، یه‌که‌م که‌سیکیش که‌ که‌ لیکۆلینه‌وه‌ی له‌باره‌وه‌ کردبیت و له‌باره‌یه‌وه‌ دواییت. ئه‌فلاتوون، دوا‌ی ئه‌و قوتابییه‌که‌ی خو‌ی ئه‌رستۆ، هه‌ستا به‌دانانی تیۆرییک له‌باره‌ی سروشتی هونه‌ر و جوانیه‌وه‌.

بەم شێوەیە هات و ئەم دوو فەیلەسووفە بوونە دامەزرێنەری بەردی بناغەى ئەم زانست و فەلسەفەى، دواتر کەم تازۆر قسەى لەبارەو کراوە، تاگەیشیت بەسە دەى هەژدەیم و بابەتەکانى جوانى و جوانیناسى پێشکەوتنیکى بەرچاوى بەخۆیەو بىنى، دیارترین ئەو کەسانەى کە دەستیان هەبوو لەم بەرهەو پێشچوونە لە ئینگلتەرا: «شافستەبەرى»، لە ئوسکوتلەندا: «بیرگ و هیوم»، لە ئەلمانیا: «ئیمانویڵ کانت»، کە بەدامەزرێنەرى حەقیقى و راستەقینەى جوانناسى دادەنرێت لەشێوە زانستییە کەیدا.

دواى «کانت» ئاراستەى کى تیۆرى لە لیکۆلینەو دا بەلدە کیشیت بەسەر فەلسەفەى جوانیدا و لە ماوەى سە دەى نۆز دەدا بەردەوام بوو.

بەردەوامى میتۆدى لیکۆلینەو (منهج البحث) لەلای فەیلەسووفانى جوانى لەسەر هەڵینجان دادەمەزرێت کە بە بابەتە گشتییەکان (القضايا الكلية) دەست پێدەکات و بۆ بەلگە هێنانەو لەسەر راستى حوکمە بەشەکییەکان (جوزئییەکان) (الاحکام الجزئية)، ئەو هەش بەروونی لەلای «هیگل» دەردەکەوێت.

لەسە دەى نۆز دەدا رێبازى «رۆمانسى» لەسەر دەستى «شلینگ» و «شلیگل» و «شۆبناوەر» دەرکەوت، ئەوانە گرنگییە کى زۆریان دەدا بە جوانى و زۆر بەرز دەیان نرخاند.

بەلام لەسەردەمى ئیستادا و لە سە دەى بیستەمدا بەناوبانگترین تیۆریای جوانى تیۆریاکەى فەیلەسووفى ئیتالى «کروتشە» یە، کە لە کتیبە کەیدا «جوانناسى» «ئىستاتیکا» دا باسى کردووە و دەیچوینیت بە وینەى کى جەو هەریانەى ئەو تیۆرەى کە فەیلەسووفى ئینگلیزى «کۆلنگۆد» لە کتیبە کەیدا «بنەپەتەکانى هونەر» باسى لێوە کردووە، هەمان شتیش بەنەیسبەت ئەو تیۆرەى کە فەیلەسووفى ئەلمانى «ئیرنست کاسپەر» باسى کردووە و لە کتیبە کەیدا «فەلسەى شێوە هیمایییەکان» دەیخاتەرۆو، بەتایبەت بەو شێوەیە کە دووبارە

خراپەوێ روو لە کتێبە کەیدا «س. ل. لانگە» بەناو نیشانی «هەست و شیوە»، هەموو ئەم تیۆریایانە لەوێدا هاوبەشەن کە ئەزموونی جوانی و هەژمار دەکەن لە جەوھەریدا گوزارشتێکە لە هەست (شعور) یان ھیما و ئامازەییە بۆی^(١)

جیاوازی فەلسەفەی جوانی و فەلسەفەی ئەخلاق

فەلسەفەی جوانیی کار لەسەر ئەوێ دەکات، ئەوێ جوانە و بۆ جوانە؟ یان ئەوێ دیزۆ و ناشیرینە و بۆ دیزۆ و ناشیرینە؟ واتە پێوەریکە بۆ جیاکاری نێوان جوان و ناجوان.

بەلام فەلسەفەی ئەخلاق پێوەری خێر و شەر و باشە و خراپە دیاری دەکات.

فەلسەفەی جوانی لەلای ئەرستۆ

نازناوی مامۆستای یەكەم و پیاوی گەورەیان لە «ئەرستۆ» ناو، «تۆماس ئەکویناس» لە بەرھەمەکانیدا ناوی «مامۆستا» یان «فەیلەسووف» ی لێناو و «خواجە نەسیری توسی» یش ناوی «حەکیم» و «حەکیمی یەكەم» ی لێناو.

«ئەرستۆ» شاگرد و قوتابی «ئەفلاتۆن» لە سالی (٣٦٧) ی پێش زایین، واتە، (١٨) سال پاش مەرگی مامۆستاکی چووێ ناو ئەکادیمیایە، ئەو لەوکاتەدا (١٨) سال بوو.

ورده ورده بوو بە کۆنترین و بەرجەستەترین فێرخوازی ئەکادیمی، بە جۆریک «ئەفلاتۆن» ی مامۆستای ناوی «عەقڵی ئەکادیمی» ی لێناو. تاكوو مامۆستاکی زیندوو بوو وازی لە قوتابخانەکی نەهێنا. چوارده سال پاش

(١) الفلسفة لمن يريد، د. نبیل، ل ٦٧.

مەرگی «ئەفلاتون»، «ئەرستۆ» پاش ئهوهی (٧) سال مامۆستای ئەسکەندەری مه‌كدۆنی بوو و چه‌ندین گه‌شتی جۆراوجۆری كردبوو، له‌ سالێ (٣٣٥) پ.ز. قوتابخانه‌ی تایبه‌تی خۆی واته‌، «لوکیوم - Lyceum» ی دروستکرد و له‌ویدا (١٢) سال خه‌ریکی وانه‌وتنه‌وه‌ بوو. ئه‌و قسه‌یه‌ له‌باره‌ی وانه‌ وتنه‌وه‌یدا ده‌کریت زۆر به‌ناوبانگه‌ که‌ ده‌لێت: "له‌گه‌ڵ قوتابه‌کانیدا له‌ ژێر دره‌خته‌کانی «لوکیوم» به‌ریگادا ده‌رۆیشتن و وانه‌ی ده‌وته‌وه‌. په‌یڕه‌وانی به‌ پیاده‌رۆکان (مه‌شائیه‌کان) و به‌ فەلسەفەکه‌ی ناوی «فەلسەفە‌ی مه‌شایی» یان لێناوه‌.

ئەرستۆهه‌موو به‌شه‌کانی زانسته‌کانی یۆنانی ده‌وته‌وه‌ (جگه‌ له‌ بیرکاری). به‌ گوته‌ی «دیوجۆنس لائرتیوس»، خاوه‌نی (٣٦٠) س‌ س‌ه‌دو شه‌ست به‌ره‌مه‌ی نووسیه‌ که‌ له‌نێوان ئه‌وانه‌شدا ته‌نیا (٤٠) به‌رگ یان په‌یامیان به‌ ده‌ستی ئیمه‌ گه‌یشتوون که‌ گرنگترینیان: سه‌ماعی سروشتی، میتافیزیک، ئه‌خلاق، نیکۆماخۆس، له‌باره‌ی ئاژه‌لانه‌وه‌، له‌باره‌ی نه‌فسه‌وه‌، سیاسه‌ت و دواچاریش له‌ لۆژیکدا «هونه‌ری په‌وانبێژی و هونه‌ری شیعر» دوو کتیی ترن.

ده‌لێن ئەرستۆبه‌ پیچه‌وانه‌ی ئەفلاتوون که‌ به‌ره‌مه‌کانی به‌ زامنیکی په‌وانبێژی شاعیرانه‌ و به‌ شیوه‌یه‌کی گه‌توگۆی سه‌رنجراکێش و سه‌رگه‌رمکه‌ر بۆ خه‌لکه‌ گشتیه‌که‌ی ده‌نووسی و ئه‌و وانه‌ی له‌ ئه‌کادیمیا ده‌بوته‌وه‌، شتیک نه‌ماوه‌ته‌وه‌ و که‌س نازانیت ده‌قه‌که‌یان چی بووه‌، به‌لام لایئه‌رستۆ بابه‌ته‌که‌ پیچه‌وانه‌یه‌. ده‌لێن ئەرستۆپه‌یام و نووسینه‌کانیشی بۆ خوێندنه‌وه‌ی گشتی و خه‌لکه‌ گشتیه‌که‌ نووسیه‌، به‌لام هه‌یچکامیان له‌وانه‌ نه‌گه‌یشتوونه‌ته‌ رۆژگاری ئیمه‌ و ئه‌و به‌ره‌مه‌مانه‌ی له‌به‌رده‌ستماندانزۆربه‌یان کورته‌ی تیۆریا و بۆچوون و بیروباوه‌ره‌کانی ئه‌ون که‌ دیاره‌ بۆ وانه‌وتنه‌وه‌ ئاماده‌کراون و هه‌ندیکیان وه‌کوو هونه‌ری شیعر وه‌کوو پاداشتی کورتن بۆ یارمه‌تیدانی بیرو زه‌ینی مامۆستا و نووسینی سه‌ره‌خاڵ و خاڵه‌ گرنگه‌کان که‌ ده‌بوو له‌ دوو توێی وانه‌کاندا بیانخاته‌پروو.

ئەرستۆ و جوانى

ئەرستۆ وشەى جوانى ھەر بەو جۆرە بەکار دەھێنێت كە يۆنانىيە دېرىنەكان بەكارىيان دەھيئا، ئەو ھەرگىز لە كاتى لىكۆلىنەو ە لەبابەتە ھونەرىيەكاندا، ئەم بابەتە لە دوو توپى چەمكى جوانيدا باس ناكات. لەگەڵ ھەموو ئەمەشدا ئەرستۆچ لە «مىتافىزىك» و چ لە «بوتىقا» دا ئەندىشەى پەرش و بلاو و پىناسەگەلىكىش لەبارەى جوانىيەو بەدەستەو دەدات. بنەماى ئەم پىناسەيە زۆر لايەنى فەلسەفەيان نىيە، بەلكوو زياتر ماتماتىكىن. ھىندە دەتوانرێت بوترىت ئەم پىناسانەى ئەرستۆلەبارەى جوانىيەو زياتر لە تىيىنى و وتەكانى قۇناغى پىرى مامۇستاكەى ئەفلاتونلەبارەى جوانىيەو ھاوړاو يەكسان دەكات. چونكە لە بۆچوونى ئەرستۆدا جوانى برىتيە لە گونجاوى و چەمكىكە كە دەتوانرێت بە شىوہيەكى ماتماتىكىانە پىشان بدرێت. ئەمەش شتىك نىيە جگە لەو ڕوونكردنەو نوپىيەى بۆچوونى ئەفلاتون لەبارەى جوانىيەو لە قۇناغى پىرىدا كە ئەويش لە فىساگورسىيەكانەو ە ەريگرتووہ. ەلەبەتە دەبێت بوترىت ئەفلاتوون بە شىوہيەكى گشتى لە سى بەش و لە سى قۇناغى جياوازدا ژيانى گەشەى كردووہ، ئەوانىش:

قۇناغى يەكەم: سەردەمى لاوى ئەفلاتوونە، لەم قوناغەدا لەژىر كاريگەرى مامۇستاكەى خۆى سوكراتدا بوو، ھەروەھا تايبەتمەندى ئەو گەفتوگۆيانەيلەم قۇناغەدا نووسراون بە «گەفتوگۆ سوكراتىيەكان» بەناوبانگن. گەرچى لەم قۇناغەدا گەران بەدواى «ئايدا» (مىثل) بوونى ھەيە، بەلام ھىشتا لە ھالەتى لۆژىكى نەھاتبوو بەدەرەو ە ھالەتى بووناسى ەرنەگرتبوو.

قۇناغى دووہم: قۇناغى كاملبوون و پىگەيشتنى ئەفلاتوون لەم قۇناغەدا مەيدانى لۆژىك بەجىدەھىلێت و پى دەخاتە ناو مەيدانى بووناسىيەو ە.

قۇناغى سىيەم و كۆتايى: ئەم قۇناغە، قۇناغى پىرى و كۆتايىيەكانى تەمەنىيەتى،

لەم قۆناغەدا بەجۆریک دەکەوێتە ژێر کاریگەری بەهیزی «فیساکۆرسییەکان» بەجۆریک تەنانت دۆنیای نموونە (مێل) هەکی دەکەوێتە ژێر هەرەشەو.

ئەرستۆچ لە «میتافیزیک» و چ لە «پۆتیقا» دا، هەندیک بیرۆکەیی ڕێکنەخراوی لەبارەیی جوانییەووە خستوووەتەرۆو. ئەم بیرۆکانە زیاتر لەسەر بنەمای بیرکاری «ماتماتیک» و هەستاون و هەر بەوجۆرەیی باسکراوە، بیربۆچوون و بیربواوەری لەم ڕووەووە لە بیربواوەری قۆناغی پیری مامۆستاکەییەووە ئەفلاتوون دوور نین. چونکە بەبۆچوونی ئەرستۆش، جوانی جۆریک گونجاوییە و چەمکیکە دەتوانرێت بە شێوەی ماتماتیک بەسەلمێنرێت. لە میتافیزیکدا بۆچوونی بەمجۆرە ڕوون دەکاتەو:

بەلام لەبەرئەووەی جوانی و چاکی لەگەڵ یەکدا جیاوازن، چونکە چاکی هەمیشە لە حالەتی کرداردا دەردەکەوێت، بەلام جوانی لەو شتانهشدا دەردەکەوێت و بوونی هەیهکە لە حالەتی کرداردا نین، لەم ڕووەووە ئەو کەسانەیی بانگەشەیی ئەو دەکەن زانستە ماتماتیکییەکان شتیکی لەبارەیی چاکی و جوانییەووە نالین، لە هەڵەدان. گومانێی تیدا نییە زانستە ماتماتیکییەکان قسە لەبارەیی چاکی و جوانییەووە دەکەن و دەیانخەنەرۆو. بەلام ئەگەر ئەوکارە بەبێ ناوھێنان ئەنجام دەدەن و بەکارھێنانیان و چەمکەکانیان باس دەکەن، بەومانایە نییە قسەیان لەبارەووە نەکردوون. شێوە بنەرەتییهکانی جوانی ڕێکخستە و زانست دیاریکردن و سنووردارکردنی دیاریکراو، واتە ئەو شتانهی زیاتر بەهۆی زانستەکانی ماتماتیکەووە دەسەلمێن. هەرۆهە ئەم بۆچوونە، واتە بۆچوونی ماتماتیکیی لەبارەیی جوانییەووە لە «پۆتیقا» دا دەبینین کە دەلێت: "لە گیاندارەکان و لە هەر شتیکی تەواو «کامل» دا کە لە چەند بەشێکی پێکھاتین جوانی تەنیا لە ڕێکخستن و ڕێکخراوی نێوان بەشەکاندا نییە، بەلکوو دەبێت تاکوو ڕادەیهکی دیاریکراو و گەرەیش بوونی هەبێت. چونکە جوانی لەمەزنی و ڕێکخستندایە. لەبەر ئەووە گیاندارێک ئەگەر زۆر بچوک و ورد بێت، ناتوانرێت

جوان بێت، چونکه ههموو ساتیک له روانین و بینین رادهکات و دهركهکانمان لێل و نادیار دهکات و شت نابینین و ههروهها گیانهوهری گهوره -بۆ نموونه، ئهگەر گیانهوهریک درێژییهکهی (١٠٠) م بێت- ناتوانیت جوان بێت، چونکه ههموو بهشهکانی له ساتیکدا و بهتهنیا جاریک روانین دهركهکون و تهواوی و کهمالبوونی دهرك ناکریت.

جوانی و چاکی له گهڵ یه کدا جیاوازن، چونکه چاکی ههمیشه له حالهتی کرداردا دهردهکهوێت، بهلام جوانی لهو شتانهشدا دهردهکهوێت و بوونی ههیهکه له حالهتی کرداردا نین. ههلبهته ئهم شیوازی ئهرستۆ و روانینهی لهبارهی جوانییهوه زیاتر گونجاوه له گهڵ رۆحیهتی یۆنانییهکان که خۆی تیایدا ژیاوه، له بهرئهوه ههر بهو جوهری که دهزانین شته زۆر گهورهکانیش ناتوان به شیوهیهکی گشتی لهرووی جوانیناسییهوه، ناشرین بن. بهلکوو ئهو ناوێشانهی پێیان دهدریت وشهیه به شکۆ (sublime) یه که سهدهها سال پاش ئهرستۆ چوووه ناو بابهتی جوانناسییهوه و دهبێت پێناسهکهی له فەلسەفەیهی «کانت» دا ببینین.^(١)

بابهته سه رهکییهکانی فەلسەفەیهی جوانی

١. چیهتی جوانی و سروشتیهکهی

٢. پێوه رهکانی جوانی و دیاریکردنی و هه لسه نگاندنی

٣. په یوه ندی نێوان جوانی ئه خلاق، ئاکار

(١) سه رچاوه: فصلنامه ی هنر، زمستان، ١٣٧٨، مقاله ی ارسگو، ص ١٠-١٤. وه رگێرانی موسعوب ئه دهه م.

یه‌که‌م: چیه‌تی جوانی و سروشته‌که‌ی (ماهیه‌ الجمال و طبیعته)

بابه‌تی چیه‌تی جوانی و سروشته‌که‌ی (ماهیه‌ الجمال و طبیعته)، هه‌ر له‌ کۆنه‌وه‌ قسه‌ و باس و خواسی زۆری تیدا‌کراوه‌ و راجیایی و جیاوازی زۆر هه‌بووه‌ له‌ نێوانیاندا، به‌لام ئیمه‌ لێره‌دا له‌ دوو ئاراسته‌ و بۆچووندا کۆیان ده‌که‌ینه‌وه‌:

١. ئاراسته‌ی بابته‌ی (الموضوعی): ئهم ئاراسته‌یه‌ پێیوايه‌ جوانی شتیکی سه‌ربه‌خۆیه‌ و له‌ سیفەت و تایبه‌تمه‌ندی خودی بابته‌ی خۆی ده‌نویشت، واته‌ سه‌ربه‌خۆیه‌ له‌ خودی خۆیدا و سه‌ربه‌خۆیه‌ له‌ وه‌قله‌ی که‌ په‌ی پێده‌بات. ئهم ئاراسته‌یه‌ په‌گ و پریشه‌ و بنه‌چه‌که‌ی ده‌گه‌رپێته‌وه‌ بۆ ئەفلاتوون و فەلسەفە‌که‌ی، وتاره‌کانیشی ئه‌وه‌ پشتراست ده‌که‌نه‌وه‌ که‌ جوانی بوونیکی سه‌ربه‌خۆ و بابته‌ی هه‌یه‌، بۆیه‌ لهم سۆنگه‌یه‌وه‌، هاو‌پران له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی که‌ هه‌موو خه‌ڵک له‌ هه‌موو کات و شوێن‌کدا ده‌توانن هه‌ستی پێکه‌ن و چێژ و تامی خۆیانان لێ ببینن!

پێوه‌ر لای ئهم ئاراسته‌یه‌ بۆ جوانی و شتی جوان بریتییه‌ له‌ وه‌سله‌تانه‌ی که‌ ده‌بنه‌ هۆی و روژاندنی سه‌رسو‌رمان به‌ جوانی شته‌کان.

٢. ئاراسته‌ی خودی (الذاتی): ئهم ئاراسته‌یه‌ پێی وایه‌ جوانی ده‌گه‌رپێته‌وه‌ بۆ ئه‌و که‌س و هه‌یزه‌ی په‌ی پێده‌بات، واته‌ به‌هیچ شێوه‌یه‌ک بوونیکی سه‌ربه‌خۆ و بابته‌تیانه‌ی نییه‌، ئهم ئاراسته‌یه‌ - که‌ فەیلەسووفه‌ خودیه‌کان نوێنه‌رایه‌تی ده‌که‌ن- بۆیه‌ پێیان وایه‌ جوانی سه‌ربه‌خۆ و بابته‌تی نییه‌ و خودیه‌، چونکه‌ ده‌لێن جوانی به‌رده‌وام له‌ گۆراندایه‌ به‌پێی کات و شوێن و سه‌رده‌مه‌کان و په‌گه‌ز و جیل و نه‌وه‌ و ژینگه‌ و هه‌تا به‌پێی تاکه‌کان و که‌سانیش، به‌لکوو زۆرجار به‌پێی ته‌مه‌ن و قۆناغه‌کانی ژیان، ئه‌مه‌ش له‌ میانه‌ی هه‌لسه‌نگاندنی تابلۆ و هۆنراوه‌ و وێنه‌ و گۆرانی و په‌خشان و پارچه‌ مۆسیقا و... ده‌رده‌که‌وێت، که‌ به‌پێی که‌س و شوێن و ته‌مه‌ن و قۆناغی ژیان و... ده‌گۆرێت.

دیارترین که‌س که‌ نوێنه‌رایه‌تییه‌کی په‌رگیرانه‌ و زێده‌رپۆیی کارانه‌ی خود و زاتی ده‌کات له‌ تیگه‌یشتنی جوانیدا بریتییه‌ له‌ «تۆلستۆی»، ئه‌و پێی وایه‌

بەهای شتی جوان -جا شیعەر بێت یان تابلۆی هونەری یان... - کۆی گشتی دەووستیتەسەر کاریگەری بەسەر گوێگرەکانییەوه.

لەنێوان ئەم دوو ئاراستەیه «خودیوون» «بابەتیوون» دا، ئاراستەیی سییەم سەرپهه‌لدا، که ئاراستەیه‌کی کۆمه‌لاتییه، ئەم ئاراستەیه ویستی تەباییه‌ک و لێک نزیکیه‌ک دروست بکات لەنێوان ئەم دوو ئاراستە دژبەیه‌که‌دا، ئەم ئاراستە کۆمه‌لاتییه کار لەسەر سڕینه‌وه جیاوازییه تاکه‌که‌سییه‌کان و بەرجه‌سته‌کردنی چه‌زی ده‌سته‌جه‌معی ده‌کات، فەلسەفەیی وه‌زعی «پۆزه‌تیفیزم» که چه‌ختی له‌سەر به‌کارهێنانی مینۆدی زانستی ده‌کرد له‌ تووژینه‌وه‌ی دیارده‌کاندا وه‌ک ئەوه‌ی له‌ واقیعه‌دا هه‌یه، پشتگیری ئەم ئاراستە کۆمه‌لاتییه‌ی کرد و به‌هیزی کرد، که داننا‌یت به‌ تاکایه‌تی هونەر‌مه‌ندان، هه‌ستکردن به‌ جوانیش ده‌گه‌رێتیه‌وه‌ بۆ چه‌زی کۆمه‌لگه‌^(١).

دووه‌م: هه‌لسه‌نگاندنی جوانی

وه‌ک بابەتی چیه‌تی و سروشتی جوانی، ئەم بابەتی هه‌لسه‌نگاندنی جوانییه‌ش ڕاجیایی زۆری تێدایه‌ له‌نێوان بیرمه‌ندان و فەیلەسووفاندا، به‌لام ئیمه‌ کورتیان ده‌که‌ینه‌وه‌ له‌ دوو ئارسته‌ی سه‌ره‌کی‌دا:

١. ئاراسته‌ی عه‌ق‌لی: ئەم ئاراسته‌یه‌ پێی وایه‌ هه‌لسه‌نگاندنی جوانی کاری عه‌قله‌، واته‌ هوکم‌یکی عه‌قلییه‌ نه‌ک هوکم‌یکی سۆزی، هوکمدان له‌لای ئەم ئاراسته‌یه‌ ته‌واو ته‌واو عه‌قلییه‌، وه‌ک هه‌موو هوکمه‌کانی تر، بۆیه‌ پێویسته‌ هه‌موو شته‌ جوانه‌کان به‌پێرینه‌ ژێر بنه‌ما و یاسا و پێوه‌ره‌ عه‌قلییه‌کان، نه‌ک پێوه‌ری دیکه‌.

٢. ئاراسته‌ی سۆزیانی - خودی (العاطفی - الذاتی): ئەم ئاراسته‌یه‌ پێی وایه‌ پێوه‌ری

(١) الفلسفة لمن يريد، د. نبیل، ل ٦٩ - ٧٠.

هەڵسەنگاندنی جوانی بریتییه لە سۆزی پۆمانسی، یان ویژدان، دژی دانانی بنەما و یاسای عەقلین بۆ داھێنانی ھونەری و هەڵسەنگاندنی جوانی، ھوكمدان لەسەر جوانی شتەکان، تەنیا دەوەستیتە سەر ھۆشیاری راستەوخۆ بە جوانی یان ھەدسی راستەوخۆ بە بەھای جوانی کە شتە جوانەکان لەخۆدەگرێت.

٣. ئاراستەى ھەستى (الحسى): ئەم ئاراستەى پێى وایە ھەستەکان پێوھەرن بۆ ھەڵسەنگاندنی جوانی و ناجوانی^(١).

سێیەم: پەيوەندى جوانى بە ئەخلاق و ئاكارووە

ئەم بابەتە پەيوەندى جوانى بە ئەخلاق و ئاكارووەش یەكێكە لە بابەتە كێشە لەسەرەكانى نێوان فەیلەسووفان، بەلام كێوكەكەى ئەوەیە كە ئایا شتیكى جوان یان كاریكى ھونەرى، پێویستە بۆ ئەو نیازەى زانستى ئەخلاق مەبەستییەتى ملەكەچ بكرێت؟ یان پێویستە لەسەرووی ئەوەوە بێت؟ واتە دەبێت بخرێتە ژێر پێكێف و بنەماكانى ئەخلاق یان نا؟

بۆ وەلامى ئەم پرسە گرنگە فەیلەسووفان بوونە دوو بەشى سەرەكى:

بەشێك پێیان وایە ھونەر و جوانى دەبێت ئاخلاقیانە بن، بۆنموونە «رسكن» ئەو رایەى ھەیه. پێیان وایە دەبێت ھونەرمەندیش راستگۆ و ئەخلاقى بێت و نابێت غەیری ئەخلاقیبوون مەبەستێكى دیکەى ھەبێت.

بەشێكى دیکە بەپێچەوانەووە و پێیان وایە دەبێت ھونەر تەنیا بەدواى جوانیدا بگەرێت نە شتیكى دیکە، بۆیە ئەوەى دەبێت ھونەر بەدواوە بێت بریتییه لە شیوە و دەرەو نەك بابەت و ناوەرۆك، لەوانەى لەگەڵ ئەم بۆچوونەدایە «سلفاندۆر دالى» یە. نەك ھەر ئەوەندە، بەلكوو ھەندێك لە فەیلەسووفان

(١) الفلسفة لمن يريد، د. نبیل، ل ٧٠ - ٧١.

بێیان وایه جوانناسی زۆر بەرزتره له زانستی ئەخلاق، جوانناسی و لیکۆلێنەوه لای و تیروانین له جوانی، بەرزترین و بالاترینی شتی که مرۆف دەکریت پتی بگات، بۆیه هەزی رەنگەکان له بڵندبوونی مرۆفدا، گرنگتره لهو هەستەوەرانی که پەیی به باشه و خراپه دەبەن!

کەواته فەیلەسووفان بوونه دوو بەش یەکهەم: هونەر و هونەرمەند دەبیت ئەخلاق ییت و شتی نائەخلاق بەکارنەهێنیت بەناوی جوانییەوه، دووهم: مەرج نییه هونەر و هونەرمەند ئەخلاق ییت، ئەوهی مەرجه جوانییه، نه شتیکی دیکه.

کەواته بەپێی تیروانی یەکهەم جوان کاتیک جوانه، که ئەخلاق ییت، هەر شتیکی نائەخلاق ییت جوان نییه و نابووت و دزیوه، هەرچەندە لەرووکەشیدا جوان ییت، بەپێچەوانەو هەشەوه، بەپێی تیروانی دووهم، ئەخلاق بوون به هیچ شتیو یەکه مەرج نییه بۆ جوانی و جوانبوون.

بەلام لەراستیدا لەزۆر شتدا مەرج نییه بەم رەهەاییه قسەبکریت، چونکه راسته ئەخلاق بوون، لوتکهی جوانییه، بەلام مەرج نییه، رووکەشەکهی جوان ییت، بۆنموونه نەشتەرگەری ئەنجامدان بۆ کەسیک که ژیا نییه کەتۆته مەترسییهوه، شتیکی ئەخلاقیه و ئەوپەری ئەخلاق بوونه، بەلام مەشەهد و رووکەش و دیمەنەکهی جوان نییه، نەک هەر جوان نییه، بەلکوو هەتا بلیتی ناشیرینه، چونکه خۆین و لەفاف و پیچان و برین و...، جونیان لەکویدا یه؟! لەگەڵ ئەوهی خودی کاره که کاریکی ئەخلاقیه، کەواته خودی کاره که جوانه و ئەخلاقیشه، بەلام مەشەهد و دیمەنەکهی جوان نییه.

[٥] بۆیه مەرج نییه بۆ جوانی تەنیا برووانییه رووکەش و دیمەنی شتەکان، بەلکوو ناوهرۆک و جەوهەری شتەکان لەپێشتره، کەواته بەکورتی و بەکوردی دەتوانین بلیتین جوانی پەیهەندییهکی توندوتۆلی به ئەخلاقهوه هەیه، بەلام

ئەم پەيوەندییە تاک لایەنە نییە و بەپێی تیروانیی کەسەکانیش بۆ ئەخلاق دەگۆرێت، چونکە کەسێک برۆای بەرێژەیی بوونی ئەخلاق ھەبێت و پێیوابێت ئەخلاق جیگیر بوونی نییە، لای ئەو ناکرێت جوانی بەستییهو بە ئەخلاقەو، چونکە ئەو ھەر لە ئەساس و بنەرەتەو برۆای بە ئەخلاق نییە.

سوود (سوودگەرای) و جوانی

ئەم بابەتەش یەکیکی دیکە یە لە بابەتە کێشە لەسەرەکان لە فەلسەفەیی جوانیدا، بە شێوەیەکی گشتی دوو ئاراستە یە:

١. جوانی واتە سوود، سوود واتە جوانی، واتە جوانی و سوود لێک گریڤەدات و بە تیروانییکی سوودگەرای ئەنجامگەرای ماددیگەرا لێی دەروانیت، بۆیە پێی وایە ئیمە ھەموو شتێک لەبەر سوودەکە ی وەرەدەگرین و داوا دەکەین، بۆنموونە داوا ی خواردن دەکەین بۆ تیربوونمان، داوا ی جلو بەرگ دەکەین بۆ پاراستنمان لە سەرما و گەرما و...، داوا ی سواری و سەیارە دەکەین بۆ بارسووی و کات گەرانیو و پشوودان و ئیسپراحت، کەواتە جوان ئەو یە کە سوود بەخش بێت.

بەلام لە راستیدا ئامانجی سەرەتا و کۆتایی سوودە کە نییە، ئیجا جوانی و سوودە کە لێک جودان، بۆنموونە ئیمە سەیری خواردنە کە ناکەین بەس بەلایەنی سوودە کە یی و چۆن بێت بە دەستەو رێک وا بیخوین، بەلکوو دەپرازینینو وە سفرە ی بۆ رادەخەین و...، یان جلو بەرگ، بەس بە چاویکی سوودەو سەیری ناکەین، بەلکوو ئوتووی دەکەین و رەنگ و شەکل و شیواز و... لەبەر چا و دەگرین، یان مال و خانو، نالێین بەس با دیوار و سەقفیک بێت، بەلکوو ھەزارویە ک تەرتیبات و جوانکاری بۆ دەکەین.

بۆیە زۆرشت ھە یە سوودی ھە یە بەلام جوانی لێ نابینرێت، زۆرشتیش ھە یە جوانە بەلام سوودی نییە، یان زۆر کەمە، ئەگەر ھەردووکیان کۆبنەو شتێکی

باشە، بەلام زۆرجاریش کۆنابنەوه، کەواتە مەرج نییه ئەوهی سوودبەخش بێت، جوان بێت. بۆنموونه گویدرێژ جوان نییه (بەپێی پێوهی زاهیری مرۆف)، بەلام هەتا بلێی سوودبەخشە، یان بولبول زۆرجوانە، بەلام سوودیکی ئەوتۆی نییه، کەواتە مەرج نییه، ئەوهی جوان بێت سوودبەخش بێت، نەک ئەوه بەلکوو زۆرجار جوانی لەسەر حیسابی سوود دەبێت، بۆنموونه پارەیهکی زۆر لە پرووی دەرەوهی خانووەکەت دەدە، بەلام سوودیکی وای نییه، بەلکوو سوودیشت لەدەستداوه.

یان زۆر شت و کەلوپەل، جوان نیین بەلام سوودیان زۆرە، یان جوانن بەلام هیچ سوودیکیان نییه، شتی وا هەیه، پارەیهکی لەرادەبەدەری پێدەدرێت، بەلام هیچ سوودیکی نییه، تەنیا ئەوەندەیه کە جوانە^(١).

جیاوازی کاری هونەری و بەهای جوانی

زۆرجار کاری هونەری لەگەڵ جوانیدا تێکەڵ دەکری، بەلام لە راستیدا جیاوازن، چونکە جوانی زیاتر پەيوهسته بە هەست و شعور و ویژان و دیوی ناوهوه، بەلام هونەر یان دروستکردنە یان دووبارەکردنەوه و لاسایی کردنەوهی دروستکردن، بەزۆرییش شتی ماددی و بەرههسته، بۆنموونه تابلۆ و بت و...، یان ئەگەر وهک مۆسیقا و هۆنراوەش بێت، وایە ناتوانیت دەست لە خودی دەنگەکە بدەیت، بەلام دەتوانیت دەست لە ئالەت و ئامێرەکانی مۆسیقا بدەیت، یان ئەو قەلەم و پینووسە هۆنراوەکە ی پینووسراوه.

بەلام دەربارەمی ڕافەکردنی پەيوهندی نێوان کاری هونەری و بەهای جوانی سی رێبازی سەرەکی هەیه:

(١) تبسيط الفلسفة، د. رجب بو دبوس، ل ٩٥.

١. رێبازی واقعی: پێی وایه هونەر تهقلید و لاسایی کردنهوهی سروشته، بهوێیهی سروشت بهرزترین وێنه‌ی بهرجهسته‌بوونی به‌های جوانیه.

٢. رێبازی که‌مالی و ته‌واوی: پێی وایه هونهرمه‌ند ناتوانیت ته‌قلید و لاسایی سروشت بکاته‌وه وه‌ک ئه‌وه‌ی که هه‌یه، رێک (بیزه‌بت) وه‌ک خۆی، به‌لکوو وێنای که‌مالی و ته‌واوی تێدا ده‌کات و واقع تیکه‌ل به‌ وێناکردنه‌کانی خۆی ده‌کات.

٣. رێبازی عاتیفی و سۆزی: پێی وایه هونهرمه‌ند سۆزی هه‌یه، ئینجا ئه‌م سۆزه ده‌گۆرێت بۆ کارێکی هونهری. که‌واته کاره هونهریه‌که ته‌قلید و لاسایی کردنه‌وه‌ی سروشت نه‌بوو، وه‌ک رێبازی یه‌که‌م ده‌یلت، ته‌واوکاری سروشتیش نییه وه‌ک ئه‌وه‌ی رێبازی دووهم ده‌یلت، به‌لکوو ته‌عبیره له‌ سۆز و عاتیفه. هونهرمه‌ند ئه‌و که‌سه‌یه که ده‌توانیت هه‌ست و شعوره‌کانی له‌ کاری هونهریدا به‌رجه‌سته بکات، که‌واته ئیمه له‌به‌رانه‌ر کارێکی هونهریدا نا‌کریت بپرسین هونهرمه‌ند ده‌یه‌وێت چی ب‌لێت، به‌لکوو ده‌بێت بپرسین هونهرمه‌ند هه‌ست به‌چی ده‌کات و له‌ چ هه‌ستیکه‌وه ئه‌م به‌ره‌مه هاتووه‌ته به‌ره‌م؟^(١)

جوانی و هونەر له تێروانینی ئیسلامدا

جوانی له ئیسلامدا پانتایییه‌کی زۆر فراوانی هه‌یه، به‌ شێوه‌یه‌ک پێخه‌مبه‌ر (دروودی خوای له‌سه‌ر ب‌یت). ده‌فه‌رمووێت: «إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ»^(٢). واته: «خودا جوان و جوانی خۆش ده‌وێت».

واته: جوانبه، جوان بیر بکه‌وه، جوان هه‌لسوکه‌ت بکه، جوان دونیاداری بکه

(١) تبسیط الفلسفة، د. رجب بو دبوس، ل ٩٨.

(٢) رواه مسلم عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ ٩١.

و جوانیش دینداری، چونکە خودای گەوره جوانه و جوانیشی خوش دەوێت له هه‌موو شتیکدا، هه‌میشه به‌دوای جوانیه‌وه به، له هه‌رکۆیه‌ک بێت، هه‌ی هه‌ر که‌س و لایه‌نیک بێت، وه‌ک هه‌نگ هه‌موو جوانیه‌کان هه‌لبمژه و نابوتیه‌کانیش فهرامۆش بکه‌.

خوا گه‌وره‌ش ده‌فه‌رمووێت: ﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ﴾^(١).

«ئهی نه‌وه‌ی ئاده‌م، خۆتان پرا‌زیننه‌وه به‌ پۆشاک له‌به‌ر کردن، له‌کاتی هه‌موو نوێژو چوونه ناو مزگه‌وتیکدا.»

﴿لَا يَزِينُ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَرْبِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَبَإِ﴾^(٢).

«ئاره‌زووی ئافره‌ت و بوونی نه‌وه‌ی نیرینه و خاوه‌نی‌تی ئالتوون و زی‌رو زیووی زۆرو زه‌به‌نده و ئه‌سپی چاک و په‌سه‌ن و (هۆکاری هاتوو‌چۆ) هه‌روه‌ها مالا‌ت و زه‌ویوزاری کشتوکا‌ل بۆ خه‌لکی پرا‌زینراوه‌ته‌وه، ئه‌وانه هه‌مووی نازونیه‌مه‌تی ژیا‌نی دنیا، خوا‌یش (بۆ چاکان) شو‌ینی گه‌رانه‌وه‌ی پازا‌وه و خوشی لای خۆی ئاماده‌ کردوه (که به‌هه‌شته).»

﴿إِنَّا زَيْنَا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزَيْنَةِ الْكَوَاكِبِ﴾^(٣).

«بێگومان ئیمه ئاسما‌نی دنیا‌مان پرا‌زانده‌وه‌ته‌وه به‌ جوا‌نی و پۆشنا ئه‌ستیره و هه‌سا‌ره‌کان»

﴿وَزَيْنَا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ﴾^(٤).

(١) الأعراف (٣١).

(٢) المائدة (١٤).

(٣) الصافات (٦).

(٤) فصلت (١٢).

«ئاسمانی دونیایمان پازاندەو بە ئەستێرە و کردوو مانە چراخان.»

«ئاسمانی دونیایمان پازاندەو بە ئەستێرە و کردوو مانە چراخان.»

جوانی لە ئیسلامدا سەرەتا جوانی بیرکردنەو و فکەر، ئینجا بۆ ڕۆح و نەفس و ناخو دڵ و دەروون، ئینجا ڕەنگدانەو و بۆ مامەڵە و ئەخلاق و ڕەهوش و ئاکار.

کەواتە بۆ هەموو کیانی مرۆڤە:

- بۆ فکر و عەقل و بیرکردنەو

- بۆ ڕۆح و ناخ و نەفس و دڵ و دەروونی

- بۆ جەستە و دەروە و مامەڵە و ئەخلاق و ڕەهوش و ئاکار

چونکە ئەم سێ بەشە سەرەکییە مرۆڤ تەواو تەواو پەيوەندییان بەیەکەو هەیە، هەتا بیرکردنەو جوان نەبێت، چۆن دڵ و دەروون و ناخ جوان دەبێت؟! هەتا دڵ و دەروون و ناخ و بیرکردنەو جوان نەبێت، چۆن کردار و گوشتار و مامەڵە جوان دەبێت؟!

بەلام وەک لایەنە فکری و فەلسەفییەکی گۆشەنیگی زۆر هەیە بۆ روانین لەم بابەتە لە ئیسلامدا، بەلام ئیمە لێرەدا لە گۆشەنیگی فەیلەسووفان و زانایانی کەلام و ئوسوولی فیهیدا باسی دەکەین.

جوانی و دزیوی لە فکری ئیسلامیدا

بابەتی جوانی ناجوانی لە فکری ئیسلامیدا لە چەند بابەت و زانستیکدا باسکراو، لە ئوسوولی فیه و زانستی کەلام و فەلسەفەدا باسکراو، بەلام ئەم باسکردنەیان تەواو تەواو هاوتا نییە لەگەڵ زانست و فەلسەفەی جوانیدا، کەواتە زانست و فەلسەفەی جوانی بەشیوەی جیاواز بوونی هەیە لە فکری

ئىسلامیدا. ئەوەی ئیستا باسی دەکەین چاکە و خراپە (الحسن والقبح) بابەتیکە فەلسەفەى ئەخلاق و فەلسەفەى جوانى دەگرێتەوه، لەگەڵ دیوێکی شەرعى. بۆنموونە کوشتن ھەرسى بابەتەکەى تێدايە، ھەم شتیکی نائەخلاقییە، ھەم دزیو و ناشیرینە و دیمەنێکی نابووت و نەخوازراوە، ھەم شتیکی ناشەرعییە و ئایین لە دنیا و قیامەتدا سزای بۆ دانائە.

چاک و خراپ، جوان و دزیو (حسن و قبح) لە فکر و کەلامى ئىسلامیدا

پەبەردنێ عەقڵ بە باشی و خراپییەکان: وروژاندنی ئەم مەسەلەییە بە یەكەمین ھەولێ نزیكکردنەوهى عەقڵ و دەق دادەنرێت، زانایانى کەلام و ئوسولێ فیقھ گەرنگییەکی زۆریان بەم بابەتە داوە، لە پیشانیانەوه موعتەزەیلەکان کە خۆیان داریژەری بیروکەکە بوون و چەندین مەسەلەى تریان لەسەر بنیاتناوە.

ئەوان وتووینە: خۆی پەرورەدگار عەقڵی بەخشیوەتە مەرقەکان تا جیاوازی لەنێوان باشی و خراپییەکاندا (الحسن والقبح) بکەن، عەقڵیش توانای ئەم پەبەردنەى ھەبوو لەپیش ھاتنی شەرعدا، ھاوکات ئەم پەبەردنە وردەکاریی مەسەلە پەرستشی و شەرعییەکان ناگرێتەوه، کە لە دەرەوهى چوارچێوەى عەقڵدان، بەلکوو رەچەلەکی باشی و خراپییەکان، حەقیقەتە سەرھاتی و سەرەکیەکان، بنەما مەروئى و ئاکاریەکانى وەك: ناسینی خودا، راستی و درۆ، داد و ستەم، ئازادی و چەوساندنەوه، ئازار و خۆشى و ھاوشیوێ ئەمانە دەگرێتەوه، دواتر کە شەریعەت دێت لەلایەکەوه جەختدەکاتەوه لەسەر ئەو باشی و خراپییانەى پێشتر عەقڵ پەى پێ بردوون و دەرکی کردوون، لەلایەکی ترەوه یاریدەرە لەو مەسەلانەى عەقڵ بە باشی پەى پێنەبردووه، بەمەش شەریعەت پشنگیر و تەواوکەرى عەقڵە.

بەلای موعتەزەیلەوه پێش گەیشتنی شەریعەت بە مەرقەکان، ئەوان بەھۆی عەقڵیانەوه لێپرسراوێتیا ن لەسەرشانە، دەبێت بەوکارانە ھەستن کە عەقڵ

بە باشی دەزانیت، لەو کارانەش دووربکەونەووە کە عەقل بە خراپی دادەنیت، سەرەنجام بە ئەندازەی گوێرایەلی و سەرپێچیکردنیان بۆ حوکمی عەقل پاداشت و سزا وەرەگرن لەلای خودا.

ماتورییدیەکان زانینی باشە و خراپە و جوانی و ناشیرینی شتەکان لە خودی شتەکەدا دەبینن پێش ئەوەی وەحی بێت بۆ ئەوە باشە و ئەوە خراپە، بۆنموونە: کوشتن، دزی، درۆ، بوختان، خیانت، زوڵم و ستم،...، ئەمانە ھەموویان مەرۆف بە فیترەتی پاکی دەزانیت کە خراپن، ھەروەھا راستگۆیی، دادگەری، ئەمانە تپاریزی، مەرۆف بە فیترەتی پاکی دەزانیت کە باش و جوانن. کەواتە لێرەدا پێش ئەوەی شەرع و وەحی بێن مەرۆف خۆی ئەوانە دەرک دەکات و دەیانزانیت، بەلام ئەشعەرییەکان رایان وایە، کە باش و خراپ و جوان و ناشیرین وەحی و شەرع دیارییان دەکات و پێش ھاتنی وەحی مەرۆف دەرکیان ناکات.

بەلام ئەوەندەش ھەیە کە ماتورییدیەکان لە گەڵ ئەوەی کە دەڵێن: عەقل دەرکیان دەکات بەلام ھەتا شەرع نەیت مەرۆف موکەلەف نییە و سزای لەسەر نییە و لۆمە ناکرێت.

لەلای ئەشعەرییەکانیش چاک و خراپ (حسن و قبح) بە شەرع دەزانرێن، واتە سەرچاوەی زانینی چاکە و خراپە و جیاکردنەووە و حوکم لەسەردانیان بریتیە لە شەرع و دین، بەم پێیە عەقل ناتوانیت چاکە و خراپە و سەرەنجامەکانیان دیاری بکات تاوەکوو شەرع دێت و چاکە و خراپە و سەرەنجامەکانیان لە دنیا و قیامەتدا دیاریدەکات. ئەوەش بۆ ئەوە دەگەریتەووە کە عەقل بە پێی کەس و کات و شوێن و بارودۆخ و بەرژەوێندی دەگۆرێت، ھەر بۆیە نایدەنە دەستی مەرۆف ھەرچەندە زۆر شتیش ھەیە کە بە فیترەتی پاکی مەرۆف دەزانرێت ئەگەر فیترەتەکە ی تێکنەچووبێت و تێکنەدرابێت.

کەواتە بە پیتی زۆریک لە سەرچاوەکان چاکی و خراپی و جوانی و دزیوی شتەکان شتیکی بابەتی و سەر بەخۆن و لە خود و زاتی شتەکاندان لەلای موعتەزێلە و ماتوریدیەکان، بەلام لەلای ئەشعەرییەکان شتیکی شەریعی و ئەو شەرعە دیاریدەکات چ باشە و چ خراپ، چ جوانە و چ دزیو، بەلام لە راستیدا لەلای ئەشعەرییەکانیش بەو پەهاییه نییه و بابەتە بەشیوەیهکی دیکەیه، کە ئیستا باسی دەکەین.

پوختە (الحسن والقبح) جوانی و دزیوی، چاکە و خراپە لە فکر و کلامی ئیسلامیدا

١. راجیایی نییه لەوەی کە شاریع و دانەری شەرع و حاکیمی سەرەکی خودایە، ئەوەی کە پێشی وایە عەقل حاکیمە، تەنیا مەبەستی ئەوەی کە کە عەقل کەشفی حوکمە دەکات، ئەوەک حوکمە دابمەزرێنێت، واتە تەشریعی ناکات، بەس کەشفی دەکات.

٢. راجیایی نییه لەوەی کە حوکمە شەریعیەکان بەشیوەی موفەسەل و ورددرشت، لەرپی شەرعەو نەبیّت نازانرێت، ئەگەر عەقل دەرکی حوکمە شەریعیەکانیش بکات، بەشیوەیهکی ئیجمالی دەرکیان دەکات، ئەوەک بەشیوەی تەفسیلی.

٣. راجیایی نییه لەوەیدا کە هەندێک لە ئەحکامە شەریعیەکان عەقل دەرکیان ناکات، هەتا لەلای موعتەزێلەکانیش، بۆنموونە باشی و جوانی پۆژووی پەمەزان و ناجوانی و نادروستی بەپۆژووبوونی پۆژی جەژن.

ئایا بەباش دانان و بەجوان دانان (التحسین) و بەدزیودانان و بەخراپ دانان (التقبیح) شەریعیە و سەرچاوەی ئایین و وهحییە، یان عەقڵییە و سەرچاوەکە عەقلە؟

١. راجیایی نییه لەوەدا کە بەباش دانان و بەجوان دانان (التحسین) بەواتای

گونجان لە گەڵ سروشت و تەبیەتی مرۆف، وەک خواردنی خۆش و دیمەنی جوان،... شتیکی عەقڵییە، ھەروەھا بە دزیودانان و بە خراپ دانان (التقییح) بە واتای دووری لە سروشتی مرۆف، وەک خواردنی گوشتی ئازەلی تۆپیو و مردارەوہبوو و دیمەنی نابووت و دزیو و بۆنی ناخۆش و... شتیکی عەقڵییە و عەقڵ پریار دەدات ئەمە جوان و باشە و ئەمەش خراپ و نابووت و دزیو.

٢. راجیایی نییە لەوہدا کە بەباش دانان و بەجوان دانان (التحسین) بەواتای سیفەتی کەمال و تەواو، وەک سەخاوەتی و ئازایەتی و دادگەری و راستگۆیی و پاکی و... شتیکی عەقڵییە، ھەروەھا بە دزیودانان و بە خراپ دانان (التقییح) بە واتای سیفەتی نەقس و کەمی خراپی، وەک پەزلی و ترسنۆکی و زلم و ستەم و درۆ و ناپاکی و خیانت و... شتیکی عەقڵییە و عەقڵ پریار دەدات ئەمە جوان و باشە و ئەمەش خراپ و نابووت و دزیو.

٣. راجیایی نییە لەوہدا کە ھەرچی خودا فەرمانی کردووە، شتیکی باش و جوانە و بۆ بەرژەوہندی مرۆفەکانە، ھەرچیش خودا نەھی و پێگری لێکردووە شتیکی خراپ و نابووت و دزیو و زیانبەخشە.

٤. راجیایییە کە لەم خالەدایە کە ئایا حوسن و جوانی و باشی بە واتا ستایش و پاداشت لە دواڕۆژدا و قوبح و نابووتی و دزیوی بەواتای سەرزنەشت و سزای دواڕۆژ عەقڵییە یان نەقڵییە، واتە عەقڵ دەرکی دەکات یان نا؟^(١)

لێرەدا زانایان و فەیلەسووفانی ئیسلام کەوتوونە راجیایییەو، موعتەزەیلەکان پێیان وایە بەلێ مرۆف موکەللەفە و سزا و پاداشت وەردەگرێت، ماتوریدی و ئەشعەرییەکانیش دەلێن: نەخیر ستایش و سەرزنەشت و سزا و پاداشت بوونی نییە تاوہکوو شەرع نەیت و نەلێت ئەوہ چاکە و ئەوہ خراپ، ئەوہ جوانە و ئەوہ دزیو و نابووت.

(١) أصول الفقه فی نسیجہ الجدید، د. مصفی الزلمی، ل ١١٦.

ئىسلام و ھونەر

سەبارەت بە ھونەرىش ئىسلام ھەلۆستىكى واقىعى و ناوەندىگىرى ھەيە و بەيەك چاۋ سەيرى ناكات، بۆيە ھەر ھونەرىك لەگەل بنەما ئەخلاقيەكان بىتەوہ ئەوہ قىوولە و ھاندراوہ، بەلام ھەر ھونەرىكىش پرووختىنەرى بەھا بەرز و بنەما ئەخلاقيەكان بىت ئەوہ قىوولكر او نىيە. ھونەر لە ئىسلامدا پانتىيەكى زۆر فراوانى ھەيە، بەھىچ جۆرىكىش دژى نىيە، وەك ئەوہى كە وينا كراوہ، بەلام ئەوہندە ھەيە ئىسلام _ وەك ھەموو بابەتەكانى دىكە _ ياسا و ريشوئىنى بۆ داناوہ، بۆئەوہى لە رپرەوى خۆى لاندەدات و نەكرىتە ئامرازىك بۆ بۆ بەلارپىدا بردن و تىكدانى ئەخلاق و عەقل و تاك و خىزان و كۆمەلگە.

زانستی لۆژیک

وەک باسمانکرد، فەلسەفە ی بەهاکان (مبحث القيم) دابەش دەبێت بۆ سێ بابەت و زانستی سەرەکی:

١. بەهای راستی و حەق: کە زانستی لۆژیک (علم المنطق) لێی دەکۆڵێتەوە.
٢. بەهای خێر و چاکە: کە زانستی پەشتناسی (علم الاخلاق) لێکۆڵێتەوە و لەبارەو دەکات.
٣. بەهای جوانی: کە زانستی جوانیناسی (علم الجمال) لێکۆڵێتەوە و لەبارەو دەکات.

زانستی لۆژیک لە کورتترین پێناسەیدا بریتییه لە یاساكانی بیرکردنەوە و جێبەجێکردنێان بۆ خۆپاراستن لە کەوتنە هەڵە و بەهەڵە داچوون.

یەكەم كەس كە بناغە ی یاساكانی بۆ دانا سوقرات بوو، بەلام ئەرستۆ بە دامەزرێنەری حەقیقی دادەنرێت، چونکە لۆژیکی کردە باسێکی سەرەخۆ و پەرتووکی تایبەتی لەسەر نووسی، یەكەم كەسێش كە لە یۆنانییەو گواستییه بۆ عەرەبی (ئێبن موقەفەع) بوو، لەسەردەمی دەوڵەتی عەباسیدا، پاشان زانایان و فەیلەسووفان هاتن بە کورتکردنەوە و پراڤەکردن و ... باسیان لێوەکرد، وەك فارابی و ئێبن سینا و ئێبن روشد و ...

ئێنجا زانایانی ئوسوول و کەلامیش هاتن لۆژیکی ئەرستۆیان بەکارهێنا، بەلام بەدەستکارییەو، هەروەها زۆریک لە دەستەواژەکانیشیان گۆری و نموونە و تەبێقەکەشیان کردە ئیسلامی، کەواتە لۆژیکی ئەرستۆیان وەك یاسا و بنەما

وەرگرت، بەلام بەدەستكارى لە ھەندىك شوين و گۆرپنى نموونە و نوپكارى تىيدا.

نموونەى ئەوانەش كە رەخنەيان لە لۆژىكى ئەرستۆ گرتووه، ئىبن تەيمىيە، كىتەبىكى نووسى بەناوى (الرد على المنطقيين).

لۆژىكى ئەرستۆ پىي دەوترىت لۆژىكى (الاستنتاجى) ئەنجامگىرى، يان (الاستدلالى) بەلگەھىنانەوھىي، (Deductive Logic) چونكە پىكھاتووھ لە ئەنجامگىرى و بەلگەھىناوھ، ئەنجامگىرى حوكمى بەشەكى (جزئى) لە حوكمە گشتىيەكان (كلى). كەواتە دەتوانىن بلىين لۆژىكى ئەرستۆ لۆژىكىكى پىوانەيىيە، كار لەسەر پىوانە و قىياس (القياس) دەكات.

بۆنموونە:

ماددە دروستكراوھ.

ھەموو دروستكراو پىكىش دروستكارى ھەيە.

كەواتە ماددە و بوون و گەردوون دروستكارىان ھەيە.

كەواتە پىوانە و قىياس لە دوو پىشەكى و بەرەنجامىك پىكدىت، ئەنجامەكەش وەستاوھ سەر پىشەكەيەكان، ئەگەر پىشەكەيەكان راست نەبن، ئەو بەدلىنايىيەوھ ئەنجامەكەش راست دەرنەچىت، ئەگەر پىشەكەش راست بىت و بسمەلمىت، ئەو ئەنجامەكەش راست دەبىت و دەسەلمىت.

ئەم جۆرە لۆژىكە پىشى دەوترىت لۆژىكى وىنەيى يان شىۋەيى (المنطق الصورى أو المنطق الشكلى - Formal Logic)، چونكە گرنگى بە شىۋەيى حوكمەكان و وىنەيى بىرکردنەوھ دەدات، بەبى بابەتەكەي يان ناوھرۆكەكەي. كىشەي لۆژىكى وىنەيى و شىۋەيىش ئەوھەيە كە گرنگى بە تەبايى لەگەل واقىعدا نادات، بۆنموونە: ھەموو بالندەكان قەلەرەشن، ھەموو قەلەرەشەكانىش

سپين، كهواته هه‌موو بالنده‌كان قه‌له‌رهن.

كهواته وهك بۆمان ده‌ركه‌وت لۆژيكي پێوانه‌يى ئهرستۆ بايه‌خى زۆرى به واقيع نه‌داوه، يان بلبين ئه‌زموونى و واقيعى نه‌بووه، بۆيه لۆژيكي خويندنه‌وه‌يى و شيكارى و به‌دواداچوون (الاستقراء) هاته كايه‌وه كه گرنگى به واقيع ده‌دات، نهك شيوه و وینهى ئه‌رگۆمینه‌ته‌كان.

به‌م شيوه‌يه لۆژيكي ئهرستۆ كورت هه‌لهات له قياس و پێوانه، قياس و پێوانه‌ش جوړى يه‌كجار زۆره، كه من له كتيبى (الكافى فى المنطق الاسلامى) دا، به‌دریژى باسم كردووه.

به‌لام لۆژيك دواتر گه‌شه‌سه‌ندنى زۆرى به‌خۆيه‌وه بينى، به‌تايه‌ت له‌سه‌رده‌مى نویدا، بۆيه دوو‌جوړى ديكه له لۆژيك هاته مه‌يدان.

۱- لۆژيكي خويندنه‌وه‌يى و شيكارى و به‌دواداچوون (الاستقراء).

۳- لۆژيكي بيركارى (الرياضى).

لۆژيكي ئهرستۆيى له‌سه‌ده‌كانى ناوه‌راستيش هه‌ر به زيندوو‌يى مايه‌وه تاوه‌كوو دواى ئه‌وه‌ى كۆمه‌لگه‌ى ئه‌ورووپى له كوتاييه‌كانى سه‌ده‌ى رېنسانسه‌وه گه‌شه‌سه‌ندنى زۆرى به‌خۆيه‌وه بينى، له هه‌موو بواره‌كان به‌گشتى و بوارى زانستى به‌تايه‌تى، هه‌ستيان به كه‌موكوپى و بێتوانايى لۆژيكي ئهرستۆيى كرد، بۆيه كاتيک زانسته‌كان هاته مه‌يدان، لۆژيكي ئهرستۆيان خسته كه‌ناره‌وه، چونكه پێيان وابوو نازانستى و ناواقيعيه‌يه و شتێكى ئه‌زموونى و زانستى نيه، به‌لكوو نهك هه‌ر ئه‌وه‌نده، پێيان وابوو به‌ربه‌ستيشه، بۆيه پێوه‌ر بووه ماددى و واقيعى و زانستى و ئه‌زموونى و ليكۆلینه‌وه و به‌دواداچوون، هه‌ربۆيه لۆژيكي ئيتستيقرا و ته‌حليل و شيكارى و هاته كايه‌وه، كه به پێچه‌وانه‌ى لۆژيكي پێوانه‌يى ئهرستۆيه، چونكه له شته جوزئيه‌كانه‌وه ده‌چي‌ت بۆ شته كوليه‌كان،

دیت شتە جوژئییه کان دەپشکنیت و شیکاریان دەکات بۆ ئەوەی بگات بە دەرەنجامیکی گشتی^(١).

وەک باسمانکرد بناغەى لوژیک بۆ وەلامى حەق و باتلە، راستى و ناراستى، بۆیه پرسىارە جەوھەرییه کانى ئەوھیه کە سروشتى حەق چۆنە و پێوھەرەکانى چیین، واتە چۆن حەق و ناحەق، حەق و باتیل لەیەک جیاکەینەو؟

سروشتی حەق

بۆ وەلامى ئەم پرسىارە ھەر لەکۆنەو وەلامى جیاواز جیاواز دراوئەو، بەم شێوھیه:

یەكەم: سوفستائییەکان

سوفستائییەکان پێیانوابوو حەق سروشتى زاتى و بابەتى و خودى و مەوزوعى و رەھا و سەرەخۆى نییە، بەلکۆو شتێكى پێژەیی کەسین، واتە بەپێى کەس و شوین و کات دەگۆرێت و شتێكى نییە بەناوى راستى و حەقى رەھا و ھەموو مروّقایەتى لەسەرى ھاوڕابن، بۆیه گومان لە ھەموو شتێک دەکەن. (گومانى رەھا) گومانیکە متمانەى بە ھیچ سەچاو و ئامرازێكى مەعریفە نییە و زانین و مەعریفەى شتەکان لای شتێكى ئەستەم و مەحالە، گومانى لە ھەموو شتێک ھەیه و یەقین بوونى نییە لەلای، گومان لەلای مەبەستە نەك ئامراز بۆ گەیشتن بە حەقیقەت، بە گومان دەستپێدەکات و بە گومانیش کۆتایى دیت. ئەم قوتابخانەیه پێى وایە ھەول و تیکۆشانى مروّف بۆ گەیشتن بە حەقیقەت و مەعریفەیهكى یەقینی شتێكى پروپووج و بێسوود و بێئەنجامە.

لەو فەیلەسووفانەى ئەو بۆچوونەیان ھەبوو، فەیلەسووفى یۆنانى

(١) الفلسفة لمن يريد، د. نبیل، ٧٣ - ٨٠.

«گۆرگیاس ـ ٣٨٠ پ.ز» که بۆچوونی خۆی بەم شیوەیە دەربەرپووە:

١. هیچ شتیک بوونی نییە.

٢. ئەگەر هەشبیّت مەرۆف ناتوانیّت پەیان پێ ببات و بیانزانیّت.

٣. ئەگەر گریمان زانیشی و پەیشی پێبرد ئەوا ناتوانیّت بیگەیه‌نیّت و گوزارشت لەو مەعریفەیه بکات که پێی گەیشتوووە و بیگەیه‌نیّت بە خەڵکانی دیکە.

هەروەها فەیلەسووفی یۆنانی «بیرۆن ـ ٢٧٥ پ.ز» گومانێ لە هەموو شتیک هەیه، وەک دەلێت: پێویستە متمانه‌مان بە عەقل و هەستەکان نەبێت و پێویستە بۆچوونمان نەبێت، پێویستە لەیه‌ک کاتدا شتەکان رەت بکەینه‌وه و بیشیان سەلمێنین، یان نە رەت بکەینه‌وه نە سەلمێنین.

ئەگەر سەیری زانای ئیسلام و زانستی کەلام بکەین ئەم قوتابخانەیان دابەشکردوووە بۆ سێ گرووپ:

١. نکوولیکارییه‌کان (العنادية): ئەوانە پێیان وایە هیچ شتیک بوونی نییە و هەمووی خەون و خەیاڵە، کەواتە ئەوان دڵیان و بێگومانان کە نازانن! دەزانن کە نازانن! سەرەتای ئەم گرووپە دەگەرێتەوه بۆ فەیلەسووفی یۆنانی «گۆرگیاس ـ ٣٨٠ پ.ز» که دەپوێت: "هیچ شتیک بوونی نییە. ئەگەر هەشبیّت مەرۆف ناتوانیّت پەیان پێبات و بیانزانیّت. ئەگەر گریمان زانیشی و پەیشی پێبرد ئەوا ناتوانیّت بیگەیه‌نیّت و گوزارشت لەو مەعریفەیه بکات که پێی گەیشتوووە و بیگەیه‌نیّت بە خەڵکانی دیکە."

٢. لایمینییه‌کان (العندية): لایمینییه‌کان ئەوانەن دەلێن: لای من ئەو شتە بەو شیوەیه‌یه، لای تۆش هەرچۆنە کێشە نییە و هی هەردووکیشمان هەر راستە، کەواتە لای ئەوان مەعریفە پەيوەندی بە خود شتەکانەوه نییە، بەڵکوو

پەيوەندی هەيه بە خودی كەسەكان، واتە لاى من و لاى تۆ و لاى ئەوى تر و ...، ئەم جورەش بیریكى مەعریفە روخێنەرە و ھەر لەسەردەمى یۆنانەو تائىستاشى لەگەڵدا بێت بوونى ھەيه، پێى دوتریت (نسبىة الحقیقة) واتە رێژە بوونى حەقیقەت و راستى، واتە ھىج حەقیقەتێكى رەھا بوونى نییە و ھەمووى نسبى و رێژەییە، ئەم بیرۆكەيە بنەمايەكى سەرەكیى ئیلحادیشە، چونكە لە ئیلحادیشدا تەنیا باوەرپوون بە ئیلحاد رەھایە، ئەگەرنا ھەموو شتێك: ئەخلاق، حەقیقەت، جوانى، ... رێژەیی و نسبىیە.

٣. نازانمكارىيەكان (اللائداریة): نازانمكار (لائەدرى) كەسێكە كە برۆای وایە ناتوانیت دان بە بوونى ھىج شتێكدا بنیت، ھەروەھا ناشتوانیت نەفى بكات، لەبەرئەوێ كەسى نازانمگەر خۆى یەكلایى نەكردووتەو و نازانیت بەلگەكانى ھەبوون بە ھێزترن یان نەبوون و لەمەر باسەكە نەگەشتووتە ھىج ئەنجامێك.

نموونەى ئەم ئاراستە و تەوژمە (ئاراستەى باوەر نەبوون بە جیگیرى حەق) لە سەردەمى نویدا: ھەموو قوتابخانە ماددىیە ئەزموونییەكان، داروینییەكان، وجودییەكان، وەزعییە مەنطیقییەكان، فۆریدیەكان، پراگماتییەكان، قوتابخانەى كۆمەلایەتى ئوگست كۆنت و دۆركایم.

دووەم: عەقلانییەكان

عەقلانییەكان پێیان وایە حەق جیگیرە و بوونیكى سەربەخۆى ھەيه و ناگۆریت بەپێى كەس و شوێن و كات، سوقرات یەكەم كەس بوو لەبەرانبەر سوفستاییەكاندا وەستایەو و ھەولێ سەلماندنى ئیمكانى مەعریفە و توانای مروۆفى دا بۆ زانین و ناسین و مەعریفە و توانای عەقل، چونكە سوفستاییەكان برۆایان نە بە عەقل بوو نە بە ھەستەكان و پێیان وابوو ھەردووکیان لە كەسێكەو بۆ كەسێكى تر دەگۆرێن و ھەردووکیان مروۆف فریو دەدەن، كەواتە چارەسەر

ئەوێه بڕوایان پێنەکەین! سوقرات هات وتی: ئێمە شتی بەدیهي و یاسای عەقلی نەگۆرمان هەیه و عەقل توانای گەیشتن بە مەعریفەي هەیه، پاشان ئەفلاتوون و ئەرستۆ و ... هاتن هەمان بەرگرییان لە عەقل کردو و دژی ئەم ئاراستە گومانگەرا پەها پووخینەرە وەستانەوه. ئەم پەوتە بەردەوام بوو تاوێکۆو ئیسلام هات و ئەویش بەهەمان شێوێه خەختی لە توانای سنوورداری مەوێ کرد بۆ زانین و ناسین و مەعریفە و پۆلی بۆ عەقل گێرایهوه و دژی پەوتی گومانگەرا وەستایهوه. ئەم پەوتە هەر بەردەوامبوو و تا گەیشته دیکارت و ئەویش لە کۆتایی گەیشتهکەیدا گەیشته ئەم دەرەنجامە و هەموو ئاراستە و پەوت و فکەرەکەي بۆ سەلماندنی عەقل و توانای مەعریفی مەوێ کرد. کەواتە بەدرێژایی مێژوو پەوتی باوەرگەرا زۆرینە بوون و هەمیشە لەبەرانبەر پەوتی گومانگەراکاندا وەستانەوه. ئەگەریش دوورتر بچین هەر لەسەرەتای مەوێقاییهتییهوه ئەم پەوتە زāl بووه و بانگەوازی هەموو پێخەمبەرانیشت (دروودی خوای لەسەر بێت). پەرپووه و لە یەقین و یەقین بەخشین و بانگەوازی بۆلای یەقین و مەعریفە و دوورخستنهوهي خەلکی لە گومان و گومانگەرایي و خۆونکردن و پڕی لێوئوون و گومرپوون و سەرلێشیواوي.

بەلام ئەوێه شمان بیرنەچێت کە زۆرێه زۆری فەلسەفە نوێکان لە ئەوروپادا لەکۆتایییدا زیندووکرهوهي فەلسەفەي سوفستایی بوون و پڕیازی گومان و گومانگەراییان زیندووکردۆتهوه و هەولیانداوه هەموو شتێک بەگومانهوه سەیر بکەن و هیچ شتێکی نەگۆر نەمێنێت و هەمووی بێتە نسبی و پڕیژهي، وەک براگماتی و وجودی و وەزعی مەنطقی و ...

هەلوێستی ئیسلام لەبارەي زانستی لۆژیکهوه

زانایان لەبارەي لۆژیکي یۆنانی و ئەرستۆیییهوه کەوتوونە راجیاییهوه:

١. نابیت بخویندریت و دروست نییه، به به لگه ی ئه وه ی زهره ری زیاتره له سوود، یان تیکه له به فەلسەفە ی ئیلحادی و ناباوه ری و خوینهره کانی ده خاته گومانه وه.

٢. دروسته بۆ ئه وه که سه ی بناغه و پێشه کییه کی فکری باشی ههیه و خۆی پی ده پارێزیت، نادروسته بۆ ئه وه که سه ی سیه ی به خۆی نییه و بناغه یه کی ئه وتۆی نییه.

٣. فەرپز و واجب و پێویسته، فەرزی کیفایه یه، واته ده بیت هه ندکێ که س هه ر بیزانن، بۆیه ئیمامی غه زالی وتوویه تی: "من لا معرفة له بالمنطق لا ثقة بعلمه" واته: "هه رکه سێک زانستی نه بیت به لۆژیک متمانه به زانسته که ی نا کریت."

بۆ راجیایی و به لگه و ناوی زانایان و ... ئه م بابته به گه رێوه بۆ کتیی (الكافی فی المنطق الاسلامی) له نووسینی خۆم.^(١)

(١) قبل أن نبدأ بالحديث عن حكم الاشتغال بعلم المنطق وأقوال العلماء وآرائهم فيه لابد أن ننبه على مسألة مهمة غائبة عن أذهان بعض من تصدى للكلام على هذه المسألة، وهي أن علم المنطق المدون في هذا الكتاب وما شابهه من الكتب ك (مقياس العلم) و (محك النظر) للغزالي، و (تهذيب المنطق) للفتازاني، (الرسالة الشمسية) للكاتب، و (إيساغوجي) للأبهر، و (السلم المرونق) للأخضري، وغير ذلك، وشروحاتهم، لم يختلف فيه أحد من أهل العلم المعتبرين في جواز تعلمها وتعليمها، وليست محل خلاف بينهم، وما سنذكره من الخلاف بينهم إنما هو في المنطق اليوناني المشوب بشوائب الفلسفة الباطلة وأفكار الحكماء الخاطئة، فليس هناك خلاف بينهم في دراسة المنطق الإسلامي الخالي من هذه الشوائب، المفيد للرد على أهل الشبه والشكوك الذين يطعنون في دين الاسلام، عقيدة وشرعية، وصون الذهن عن الخطأ في الفكر واستنتاجه لقواعد العلوم وفقه الحياة في كل المجالات.

حكم تعلم علم المنطق الإسلامي:

تعلم علم المنطق الإسلامي فرض من فروض الكفاية، وربما يكون تعلمه فرض عين إذا انحصر من واحد، وذلك لأن من لا معرفة له بالمنطق لا يستطيع أن يفهم كلام كثير من العلماء الذين استعملوا المصطلحات المنطقية والعبارات الصعبة في كتبهم، وكذلك لا يستطيع أن يرد على التعريفات والأقيسة والأفكار والشبه والشكوك الباطلة بشكل جيد وحسن.

حكم تعلم علم المنطق اليوناني:

اختلف العلماء فيه على المذهب التالية:

المذهب الأول: التحريم

وممن قال بهذا: ابن قتيبة (ت ٢٧٩هـ)، وأبو الوفاء بن عقيل (ت ٥١٣هـ)، والمازري (ت ٥٣٦هـ)، المرغيناني (ت ٥٩٣هـ)، وابن الأثير (ت ٦٠٦هـ)، وابن الصلاح (ت ٦٤٣هـ)، وأبو شامة (ت ٦٦٥هـ)، والنووي (ت ٦٧٦هـ)، وابن تيمية (ت ٧٢٧هـ)، والسيوطي (ت ٩١١هـ)، وغيرهم، رحمهم الله تعالى أجمعين.

سبب تحريمهم لعلم المنطق يرجع إلى:

١. تغليبهم جانب المفسدة على جانب المصلحة.
٢. رؤيتهم بأن علم المنطق اليوناني مخلوط بضلالات الفلاسفة، ويخشى على الشخص المتعلم إذا اشتغل به أن يتمكن من قلبه بعض العقائد والشبه الباطلة والزائفة والمخالفة للعقائد الإسلامية.

٣. رؤية بعضهم بأن المنطق من علوم وخرافات اليهود والنصارى وضلالتهم التي ابتدعوها من عند أنفسهم لا من الوحي، والاشتغال بهذه غير جائز. ومعلوم أن في قولهم نظراً، ولكن هنا ليس محل رد عليهم. ولهؤلاء العلماء - رحمهم الله - موقفان:

١. الاكتفاء بالفتوى والتحريم، دون الرد والنقد للمنطق الأرسططاليسي، هذا مثل ما فعل (ابن الصلاح، والنووي)، وغيرهما، راجع إلى فتوى ابن الصلاح في كتابه (فتاوى ابن الصلاح في التفسير والحديث والأصول والعقائد، ص: ٣٤، ٣٥).

٢. عدم الاكتفاء بالفتوى والتحريم له، بل الأخذ بالرد والنقد المنهجي والكتابة عليه، هذا مثل ما فعل (ابن تيمية، وابن القيم الجوزية، والسيوطي) وغيرهم، راجع إلى كتاب (مجموعة الفتاوى لابن تيمية، المجلد التاسع (المنطق)، ص: ٤٤، ٤٩) والرد على المنطقيين، ص: ٧،) و(تقضى المنطق لابن تيمية، ص: ١٨٦ وما بعدها) وصون المنطق والكلام عن فن المنطق والكلام للسيوطي، ص: ٢٠٢ وما بعدها).

المذهب الثاني: الجواز

فالذكي ومن وثق من نفسه بصحة ذهنه، ويستطيع أن يميز بين المثال الصحيح السليم وبين ما يجره إلى الإلحاد والانحراف والشكوك والشبه والأفكار المخالفة للعقائد الإسلامية، وله إمام بالقرآن والسنة، وله أيضاً عقيدة راسخة، وإيمان ثابت فهد يجوز له الاشتغال به وتعلمه.

والمنع لمن لم يكن متصفاً بالصفات السابقة، لأنه يخشى عليه من الانحراف والضلال والزيغ. وممن قال بهذا (تقي الدين السبكي) في كتابه (الفتاوى الكبرى، ص: ٦٤٤/٢) وكتابه (معيد النعم ومبيد النقم، ص: ١١١ و ١١٢).

المذهب الثالث: فرض من فروض الكفاية

هذا لأن هؤلاء يرون أن تعلم المنطق يسد الطرق والذرائع التي قد يقع فيها بعض الناس، ولا يميزون الضلال من الهدى، والحق من الباطل، والمنطق ميزان يعصم الأذهان من الخطأ والزلل والشبه، وكذلك معلوم أن الدفاع عن العقائد الإسلامية ودفع الشبه عنها واجب، وهذا الواجب لا يتم إلا به، وكل ما لا يتم إلا به فهو واجب، لذا تعلم المنطق واجب.

وقول الشاعر ينسجم مع رأيهم:

عرفت الشر لا للشر

لكن لتوقيه

ومن لم يعرف الشر

من الخير يقع فيه

وممن قال بهذا (الغزالي).

وذكر (الأخضري) في منظومته المشهورة (السلم المرونق في علم المنطق) هذه الأقوال الثلاثة:

والخلف في جواز الاشتغال

به على ثلاثة أقوال

فابن الصلاح والنواوي حرما

وقال قوم : ينبغي أن يعلما

والقولة المشهورة الصحيحة

جوازه لكامل القريحة

ممارس السنة والكتاب

ليتهدى به إلى الصواب

وقال محمد الأمين الشنقيطي:

وجئنا بتلك الأصول المنطقية خالصة من شوائب الشبه الفلسفية، فيها النفع الذي لا

يخالطه ضرر البتة، لأنها من الذي خلّصه علماء الإسلام من شوائب الفلسفة، كما قال العلامة

شيخ مشايخنا وابن عمنا المختار بن بوية في نظمه في فن المنطق :

فإن تقلل حرمة النواوي

وابن الصلاح والسيوطي الراوي

قلت نرى الأقوال ذي المخالفة

محلها ما صنف الفلاسفة

أما الذي خلّصه من أسلما

لا بد أن يعلم عند العلما

ثم انقسم موقف العلماء _ بعدما قبلوا المنطق _ إلى أربعة مذاهب:

المذهب الأول: قبل المنطق كوحدة فكرية كاملة ، واعتبره قانون العقل.

ومن هؤلاء: الكندي ، والفارابي ، وابن سينا ، وأبو البركات البغدادي، وعمر بن السهلان

الساوي، وابن الرشد الأندلسي، وخواجه نصرالدين الطوسي، وفخرالدين الرازي، وسعد

الدين التفتازاني، وقطب الدين الرازي، وصدر الدين الشيرازي.

المذهب الثاني: رفضوا كثيرا من عناصر منطق أرسطو، وأضافوا أبحاثا خاصة بهم.

المذهب الثالث: قبل المنطق الأرسططاليسي وقام بشرحه من أجل استيعابه، ومن ثم الرد

عليه بالنقد والتصويب.

المذهب الرابع: قبل المنطق الأرسططاليسي أولا، ثم وضع منطقا جديدا يخالفه ثانيا، وهو

مشهور بـ (المذهب المزدوج).

بەلام لە راستیدا پێغه‌مبەر (دروودی خوای لەسەر بێت). دەفەرمویت:
«اخرض علی ما ینفَعُ»^(١).

«سووربە لەسەر هەموو ئەو شتانەی سوودبەخشن.»

پێوه‌ریکی گەرم هەیه بۆ کارکردن: هەمیشە سەرقاڵی کاریک بە کە سوود بە خۆت و خەڵک و نیشتمان و ولات و تاک و خێزان و کۆمە‌لگە دەگە‌یه‌نیت، دووربە و خۆت خەریک مەکە بە کاریک کە سوودی بۆ خۆت و غەیری خۆت نییه، چونکە خەسارەتمەندی دنیا و قیامەتە. ئینجا ئەگەر وردبینه‌وه لە فەرمووده‌کە، دەفەرمویت: «سووربە لەسەر هەموو ئەو شتانەی سوودبەخشن» نەیفەرمووه بیکە، دەفەرمویت: سووربە، کەواتە بەس کردن نییه، بە‌لکۆ سووربوونیشە.

کەواتە بەم پێه‌ لوژیک و هەموو زانست و ... دیکەش، نابێت حوکمی رە‌ه‌ایان بەسەردا بدریت، بە‌لکۆ دەبێت ورد بک‌ریته‌وه و جیاکاری بک‌ریت لە‌نیوان شتە‌کاندا، بۆیه‌ لوژیکیش وه‌ک هەر بابەت و زانستێکی دیکە نه‌

تنبیهان:

١. ألف علماء أصول الفقه والكلام منطقاً إسلامياً جديداً، ورفضوا المنطق الأرسطوطاليسي، ووضعوا منهجاً إسلامياً خاصاً بهم، وصاغوه بصياغة إسلامية جديدة متكاملة خالية من شائبة يونانية أو أرسطوطية للمنطق الإسلامي، لكن استفادوا من بعض أطاريحه وإساليبيه.
٢. أدخل بعض علماء أصول الفقه والكلام بعض المباحث المنطقية في أصول الفقه والكلام على نوعين مختلفين :

أولاً: الاكتفاء بإدخال بعض المباحث المنطقية دون الصياغة الجديدة أو المزج لمنطق إسلامي.

ومنهم: إمام الحرمين الجويني.

ثانياً: عدم الاكتفاء بالإدخال فقط، لذا وضعوا منهجاً منطقياً أصولياً.

ومنهم الغزالي، ومن تجديدهات قيامه بعملية قلب المصطلحات المنطقية إلى مصطلحات إسلامية، مثلاً: أبدال (التصور) بالمعرفة ، و(التصديق) بالعلم، و(الجزئي) بالمعين، و(الكلي) بالمطلق، و(الموضوع) بالمحكوم عليه، و(المحمول) بالحكم، و(الشكل) بالنظم، و(المقدمة) بالأصول، و(النتيجة) بالفرع.

(١) مسلم ٢٦٦٤.

هه‌مووی ره‌تکرایه‌وه نه‌ هه‌مووی وه‌رگیراوه، چونکه‌ میتۆد و مه‌نهنه‌جه‌کان لێک جیاوازن، وه‌ک باسمانکرد، له‌ناو لۆژیکیشدا چه‌ندان میتۆد هه‌یه، بۆیه ئیسلامیش وه‌ک ئایینیکی واقعی هه‌لۆیستی خۆی هه‌یه ده‌رباره‌ی هه‌موو بابته‌ زانستی و لۆژیکی و فکری و فەلسەفیه‌کان، به‌لام ئه‌وه‌ی کۆده‌نگی له‌سه‌ره‌ ئه‌وه‌یه که‌ ناكرێت وه‌حی و په‌يامی خودایی پێچه‌وانه‌ یان دژ بێت له‌گه‌ڵ پراستییه‌کی زانستی یان سه‌لمی‌نراویکی عه‌قلی، واته‌ نه‌قلی سه‌حیح و راست له‌گه‌ڵ عه‌قل و فکری ساغ و سه‌لیم هه‌رگیز تێک ناگیرین، هه‌رکاتیک له‌ رووكه‌شدا ئه‌م تێک‌گیرانه‌ به‌دی‌کرا، ده‌بێت لێکۆڵینه‌وه‌ بکه‌ین، چونکه‌ یان نه‌قله‌که‌ سه‌حیح و راست نییه، یان عه‌قله‌که‌ ساغ و سه‌لیم نییه و به‌هه‌له‌دا چوووه و میتۆدیکی هه‌له‌ی هه‌ل‌بژاردوووه.

له‌کۆتاییدا ئه‌وه‌ی راست و دروسته‌ بریتییه‌ له‌ مامه‌له‌کردن له‌گه‌ڵ قسه‌ و وته‌ و هزر و نه‌وه‌ک خاوه‌نه‌کانیان، وه‌ک وتراوه: "أَنْظُرْ إِلَى مَا قِيلَ وَلَا تَنْظُرْ إِلَى مَنْ قَالَ"، واته‌: "بروانه‌ ئه‌وه‌ی که‌ وتراوه‌ نه‌وه‌ک ئه‌وه‌ی که‌ کێ گوتویه‌تی"، چونکه‌ ئه‌گه‌ر روانیته‌ قسه‌که‌ره‌که‌ حه‌تمه‌ن شتیکی ده‌روونی تێکه‌ڵ ده‌بێت و زۆر جار حه‌قیشه، به‌لام ئاماده‌ نیت ملی بۆ بده‌ی ته‌نیا له‌به‌ر ئه‌وه‌ی که‌ سێک وتویه‌تی که‌ که‌یفت پێی نایه‌ت یان له‌گه‌ڵی نیت یان له‌حیزب و پێری تۆ نییه، ته‌نانه‌ت ئه‌وه‌ په‌ریوه‌ته‌وه‌ بۆ کتێبیش، زۆر که‌س و لایه‌ن هه‌ن سه‌یری ناوه‌پۆکی کتیب ناکه‌ن به‌لکوو سه‌یری خودی نووسه‌ره‌که‌ ده‌که‌ن!

بۆیه‌ لۆژیکیش وه‌ک باسمانکرد که‌ یاسای بیرکردنه‌وه‌یه، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا هه‌له‌ی تێدایه‌ و راستی په‌ها نییه، بۆیه ئه‌وه‌ی راسته‌ وه‌رده‌گیردرێت، ئه‌وه‌شی هه‌له‌ و ناواقیعه‌یه‌ وه‌رناگیردرێت.

پێوهری حەق

ئەم بابەتە وەلامی ئەم پرسیارە دەداتەو: پێوهر و قیاس و ئامرازی گەشتن بە حەق کامەیه؟ بە چ پێوهرێک دەتوانین بڵین ئەمە حەقە و ئەو نەحەق؟

فەیلەسووفەکان هەر لە کۆنەو و ویستووینە پێوهری حەق دیاری بکەن، هەریەکە و شتیکی دیاریکردوو، بەلام ئیمە لێرەدا زۆر بەکورتی باسی سێ پێوهری سەرەکی دەکەین، کە دەتوانین بڵین ئەم سێ پێوهرە بوون بە سێ قوتابخانە و تیۆریا.

یەكەم: ئەرستۆ وەک یەكەم کەس لەرووی فەلسەفەییەو کاری لەسەر ئەم بابەتە کردوو، ویستووینە پێوهری جیگیر دابنیت بۆ جیاکاری لەنێوان حەق و نەحەقدا، بەپێی توانای عەقڵی مرۆف:

١. یاسای خودی و زاتی، پێی دەوتریت یاسای مۆتابەقە و هاوشیوویی و هاوتایی و هەوییە، واتە هەموو شتیکی خودی خۆیەتی، یان بڵین راستی و حەقیقەتی هەموو شتەکان جیگیرن و ناگۆرین بەگۆرانی پیشەات و شتە دەرەکییەکان (حقائق الأشياء ثابتة، والعلم بها متحقق)، مرۆفیش دەتوانیت بگات بە حەقیقەتی شتەکان و بیانزانیت.

٢. یاسای ئەستەمبوون و مەحالبوونی دژیەکی، واتە دوو شتی دژ بەیەک لە کات و شویندا و لە یەک کەسدا کۆنابنەو، بۆنموونە بڵی ئەو شتە هەیه و لە هەمان کاتیشدا نییه!

٣. یاسای مەحالبوونی نەمانی دوو دژ بەیەک لە یەک کاتدا، بۆ نموونە بڵی ئەم شتە نە هەیه، نە نییه!

بەم شیوێە ئەرستۆ ویستی چەند یاسا و بنەمایەکی گشتی دابنیت بۆ حەق و راستی و حەقیقەت، کەواتە لەکۆتاییدا برۆای بە جیگیری و هەبوونی حەق هەبوو، نەوێک وەک سوفستاییەکان کە برۆایان بە هیچ حەقیکی جیگیر نەبوو.

دووهم: دواى بەردەوامبوونی ئەم میتۆدەى ئەرستۆ بۆ دەیان سەدە و گەرنگی دانى زانایان و فەیلەسووفانى ئىسلام پێى، دواتر قوتابخانەىەکی دیکە ھاتە مەیدان، بە ناوی «براگماتیزم»

پوختە و کورتەى ئەم قوتابخانەىە بەم شێوەیە: ھىچ شتێک لە زات و خودى خۆیدا نە ھەقە نە باتیل، واتە رێک بەپێچەوانەى راي ئەرستۆ کە پرۆای بە خودیبوون و زاتیبوونی ھەق ھەبوو (حقائق الاشياء ثابتة، والعلم بها متحقق).

پێوەرى براگماتیزم بۆ ھەق بریتییە لە سوود و قازانج، واتە قوتابخانەىەکی تەواو سوودگەر و قازانجگەر، کە واتە ھەق بە سوود دەپێوریت، نەک بە لۆژیکى عەقل، ھەربۆیە پێیان وایە ھەق واتایەکی جێگیرى نییە، بە لکۆو بەردەوام لە گۆرانداى بە پێى کات و شوێن و بارودۆخ و کەس و سوود و بەرژەوھەندى و ...، کە واتە ھەق لە لای ئەمانە نە شتێکی خودى و زاتییە، نە شتێکی جێگرە، بە لکۆو گۆراوە و بەردەوامیش لە گۆرانداى و پێوەرى سەرھەتا و کۆتاییش بۆ دیاریکردنى ھەق بریتییە لە سوود و ئەنجامە ماددیەکان.

سێھەم: قوتابخانە و میتۆدى شیکارى و تەحقیق (التحقيق والتحليل)

ئەم قوتابخانەىە پێى وایە زۆربەى کێشەکانى ئایین و فەلسەفە ھەر کێشە نیین، چونکە ئەگەر بێن شیکارییان بۆ بکەین و تەحلیل و تەحقیقیکی لۆژیکیان بۆ بکەین، یان بڵێین ئەو زمانەى کە ئەم کێشانەیان پێ نووسراوە تەحلیل و شیکارى لۆژیکیان بۆ بکەین، ئەو ھىچ کام لەم کێشانە نامێنن.

پوختەى ئەم تیۆریا و قوتابخانەىە بەم شێوەیە:

ھەموو بابەتەکان دابەش دەکەن بۆ دوو تەوەر و بابەتى سەرەکی

١. بابەت و باسە شیکارییەکان: ئەو بابەتانەن کە (پالدراو، المحمول) ھىچ شتێکی نوێ بۆ (پال بولادراو، الموضوع) زیاد ناکات، بە لکۆو تەنیا راقە و

پروونکردنەوێه بۆ پالێدراوه، بۆنموونه: الاسد هو الليث، لێره دا (الأسد) و (الليث) هەردووکیان شێرن، کەواتە هیچ شتێکی نوێی نەوت، یان بۆی سێگۆشە ئەوێه کە لە سێ لا پێکھاتوو، یان سەرێکە بە سێ لا دەورەدراوه، یان بۆی $8 = 4 + 4$ ، هەموو ئەمانە پرستە و جوملەیی تەحلیلی و شیکاری بوون، چونکە پالێدراوه کە هیچ واتەییەکی بۆ پال بۆلادراوه کە زیاد نەکرد، بەڵکوو تەنیا ڕاقە و شیکار. و تەحلیل بوو، بۆیە هەموو بابەتە بیرکارییەکانیش هەمان شتن.

پێگەی زانینی ڕاستی و ناراستی ئەم بابەتانە بەو دەبێت بزانرێت: پالێدراو چەند دێتەو و هاوتایە لەگەڵ پال بۆلادراو، ئەگەر هاوتایی و گونجان و هەبوو ئەو بە ڕاست دەگەرێت. ئەگەرنا، ناراست دەردەچێت.

٢. بابەت و باسە لێکدراو و تەرکیبێیەکان: ئەوێه کە پالێدراوه کە مانای نوێ دەبەخشێت بە پال بۆلادراوه کە.

بۆنموونه: کانزا بە ئاگر و گەرمی لێک دەکشێت. ئاسن بە ساردبوونەو دێتەوێه ک.

پێگەی تەحقیق لەم بابەتە لێکدراو و تەرکیبێیە بریتییە لە ئەزموونی هەستی و ماددی، هەر شتێک ئەزموونی هەستی و ماددی سەلماندی، ئەوێه حەقە و بوونی هەیه، هەر شتێکیش ئەزموونی هەستی و ماددی نەیسەلماند ئەوێه حەق نییە و باتیلە و بوونی نییە، بۆنموونه ئەگەر ئەزموونی هەستی و زانستی سەلماندی کە بە ڕاستی کانزا بە گەرمکردن و ئاگر دەکشێت ئەوێه ڕاستە، ئەگەریش نەیسەلماند، ئەوێه بوونی نییە و ناراست و ناحەق و درۆیە.

بۆیە دێن ئەم میتۆدە ماددییە هەستییە ئەزموونییە جێیە جێ دەکەن بەسەر هەموو بابەتەکانی فەلسە و ئایین و ئەخلاقدا، بۆیە بانگەشەکارانی پێیازی وەزعی مەنطیقی دەلێن: هەموو ئەم بابەتانە «فەلسەفی، ئایینی، ئەخلاق» بابەتی وەهمن، چونکە تەحقیقیان لێ ناکرێت، وایە ئەمانە (پالێدراوه کەیان،

المحمول) واتایەکی نوێ دەدات بە (پال بۆلادراوەکە، الموضوع)، بەلام چونکە گەشتن پێیان لەرێ ئەزموونی زانستی نییە، کەواتە بوونیان نییە و هیچ نین! بۆنموونە: خودا بوونی ھەیە.

زۆلم و ستەم و ناپاکی و خیانت حەرام و خراپن.

راستگۆیی و دادگەری و ئەمانەتپارێزی واجب و پێویستن.

ئەمانە سەدان بابەتی ھاوشێوەی ئەمانە، لێکدراو و تەرکیبی نین، چونکە لەرێ ئەزموونی ھەستی و زانستی ھەناسەلمێن، کەواتە بوونیان نییە و ھەموویان درۆ و ناراستن و شتانیکی جێگیر و سەلمێنراو نین!

کەواتە بەم پێیە ھەموو شتێکیان کورتھەڵینا لە لۆژیکێکی بیرکاریانە و زانستە سروشتییەکان و ئەزموونی ماددی و زانستی، عەقل و میتۆدی عەقلی و میتۆدی ئایینی و ھەدسی و پۆچی و ھەحی ھیچ ئەرزشیکیان نییە.

بەم پێیە ھەق لەلای پۆزەتیفیستەکان بوو بە شتێکی ماددی و ھەستی و زانستی، لەلای پراگماتیزمەکانیش بوو بە شتێکی سوودی و قازانجی و کالاً.

واتە بەپێی ھەردووکیان ھەق شتێکی سەر بەخۆ و خوودی نییە و ھەستاوتە سەر ماددە و ئەزموون و زانست و سوود و قازانج و بەرژێوھەندی.

بەم پێیەش ھەمان رای سوفستاییەکانیان ھەیە، بەلام لە بەرگیکی زانستی و سەر دەمیدا، ئەگەر نا لە بنەرەت ھەموویان درێژکراوەی سوفستاییەکان^(١).

(١) قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين، ل ٢٥٠ - ٢٥٥.

حەق لە فکری ئیسلامیدا

فکری ئیسلامی پێی وایه، پێوه‌ره‌کانی حەق جیا‌جیان، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا ته‌واو ته‌واو دانه‌نی‌ت به‌ عه‌قلی سه‌لیم و ساغ، چونکه هه‌موو مرۆفێک له‌سه‌ر زگماک و فیت‌ره‌تی پاک خولقێن‌راوه، که‌واته به‌م پێیه حەق سیفه‌تێکی خودی هه‌یه و جێگیره، نا‌کرێت بنه‌ما ئه‌خلاق و عه‌قلێیه‌کان به‌پێی کات و شوێن و بارودۆخ و که‌سه‌کان بگۆڕین، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی که ره‌چاو‌کردن هه‌یه، به‌لام هه‌ر نه‌گۆرن، بۆنمونه: راست‌گۆیی و داد‌گه‌ری و ... نه‌گۆرن.

مێژووی فەلسەفە

فەلسەفە وەک باسمانکرد و شەیه کی یۆنانییە هاتوووە تە ناو زمانەکانی دیکەو، لە دوو بەش پێکدێت «فیلا + سۆفیا» یان «فیلۆ + سۆفیا»^(١) وشەی «فیلا یان فیلۆ»، واتا: خوێستنی، وشەی «سۆفیا»، واتا: حیکمەت و دانایی، یان واتا: مەریفە و زانین و ناسین، «فەلسەفە» هەمووی بە یەکەو واتا: خوێستنی حیکمەت و زانین و ناسین، گەرێان بە دواى زانین و راستی و حەقیقەتدا. فەیلەسووفیش ئەو کەسە یە کە: فەلسەفە، فیکر، حیکمەت، بیرکردنەو، تێرمان و پرسیارکردنی خوێست دەوێت.

فیساغۆرس، فەیلەسووف و زانای بیرکاری (٥٧٠ - ٤٩٥)، بە یەکەم کەس دادەنرێت کە وشەی فەلسەفە ی بەکارهێناو.

ناساندنی فەلسەفە لە رووی زاراوەو شتیکی قورسە، هەتا وای لێهاتوو هەندێک لە نووسەرێان وتویانە مەحەلە پێناسەى فەلسەفە بکەى، پێناسەى فەلسەفە زۆر زۆرە، چونکە پێناسەى فەلسەفە بەپێى فەیلەسووف و کات و سەردەم و شوێن و بابەتەکانى فەلسەفە دەگۆڕێت، بۆ نموونە: سەردەمى پێش سوقرات: فەلسەفە بریتى بوو لە تێرمان و لێکۆڵینەو لە بوون و گەردوون و سروشت، بۆیە گرنگییەکیان بریتى بوو لە زانینی ئەسلى ئەم گەردوونە، ئاخۆ لە چى دروستبوو، بیرورایان جیاواز بوو، کەواتە: فەلسەفە لە پێش سوقرات لە ئەسلى بوونی دەکۆڵییەو. دواى لە سەردەمى سۆفستاییەکان و سوقرات

(١) موسوعة الفلسفة والفلسفة للدكتور عبد المنعم الحفني (٢/٩٨٣)، والمعجم الفلسفي، المصطلح الفلسفي عند العرب، للدكتور عبد الأمير الأعسم (٢٠٦).

فەلسەفە کورت هەڵاتبوو لە: مرۆف، حەقیقەت و راستی، حەق، دادگەری، خێر و شەردا، هەر بۆیە سوقرات بەو بەناوبانگە کە فەلسەفەی لە ئاسمانەو دابەزاندە سەر زەوی و تاییبەتی کرد زیاتر بە مرۆف و بابەتەکانی خێر و شەر و ... هتد. بۆیە پێناسەی سوقرات (٤٦٩ - ٣٩٩ پ. ز) بۆ فەلسەفە: گەڕانی ئەقلە بە دواى نێوەرۆکی ئەو شتانەى دەمانگەیی نە چاکە. دواى ئەفلاتوون (٤٥٧ - ٣٤٧ پ. ز) هات و وتی فەلسەفە: گەڕانە بۆ کەرۆکی بوونەکان و یاسا جوانەکان تا یەكەم بەدیھتەریان بناسرێت، شەرەفی سەرکردایەتی هەموو زانستەکانی هەیه. دواى ئەم ئەرستۆ (٣٨٤ - ٣٢٢ پ. ز) هات وتی: فەلسەفە: زانستیکى بیردۆزییە بۆ بنەما و ھۆکارە سەرەتاییەکان.

فەلسەفە لە لای ئەرستۆ زۆر زۆر فرەوانبوو، تا وای لێهات یەكسان بوو بەزانست، واتا: زانستەکانی هەمووی لەخۆ دەگرت. الفلسفة النظرية، الحکمة النظرية، العلم النظرى، فەلسەفەى بیردۆزى نەزەرى، کە سێ بەش دەگرێتەو: (الطبیعیات) سروشت، وەک: فیزیا و کیمیا و بایەلوژی و فەلەک و... هتد. (الریاضیات) ریازیات، وەک حیساب و ئەندازیاری و... هتد. (الإلهیات) ئیلاھیات بە دوو واتا بەکارهاتوو، (عام، گشتی)، کە بوون دەگرێتەو، (خاص، تاییبەت) کە ناسینی خودا دەگرێتەو. الفلسفة العملية، الحکمة العملية، العلم العملى، فەلسەفەى کردەیی، ئەویش سێ بەش دەگرێتەو: (الأخلاق) پەروشت، کە بۆ رێکخستنی تاکە. (الاقتصاد) ئابووری، بۆ رێکخستنی خێزان. (السیاسة) سیاسەت، بۆ رێکخستنی شار و دەوڵەت. کەواتا لێرەو بۆمان دەرکەوت کە فەلسەفە لای ئەرستۆ ماناکەى زۆر فراوانە، بە شێوەیەك کە زانست و غەیری زانستیش دەگرێتەو.

دواى ئەمان چەندان فەیلەسووفی ئیسلامی هاتن و فەلسەفەیان ناساندەو، بۆنموونە: فارابی (٨٣٧ - ٩٥٣ ز): پێناسەی فەلسەفە دەکات بە: زانینی ئەو بوونانە کە هەن و زانستیکى کۆمکارە کە وێنەیهکی تێروتەسەلی بوونەوهر

دەبەخشیتە مروّف. دوایی ئیبن سینا (٩٨٠ - ١٠٣٧ ز)وتی:فەلسەفە: وەستانە لەسەر راستیی ھەموو شتەکان بەو ئەندازەیە دەگونجێت مروّف لەسەری بوەستیت. دوایی ئیبن روشد (١١٢٦ - ١١٩٦) وتی:فەلسەفە: سەرنجدانە لە بوونەوەر لە لایەنی بەلگەبوونییەو لەسەر بەدیھینەرەکە. دوایی لەسەردەمی نوێدا رینی دیکارت (١٥٩٦ - ١٦٥٠)وتی: فەلسەفە: وەک درەختێک وایە پەگەکە میٹافیزیکە (ئەودو سروش)، قەدەکە فیزیکە، لق و پۆپەکانی کە لەو قەدە دەردەچن ھەموو زانستەکان، کە دەگەرێنەو بۆ سێ زانستی سەرەکی: زانستی پزیشکی، ماتماتیک، ئەخلاق.

فەلسەفە بەواتای بیرکردنەو و تێرمان و بەدواداچوون و پرسیارکردن و ...، ھیندە مروّف کۆنە و میژوووەکە بۆ یەکەم مروّف دەگەرێتەو، چونکە مروّف خۆی بوونەوەرێکی بیرکەرەو، پرسیار دەکات و تێراده میئیت و ...، بۆیە فەلسەفە ناکرێت بکرێتە مۆلکی کەسێک یان گەل و نەتەوێک یان ولات و ئیمپراتۆریەتیک.

دەربارە ئێمە بابەتی سەرھەلانی فەلسەفە سێ رمان ھەیە:

بۆچوونی یەکەم: پێیان وایە فەلسەفە لە رۆژھەلاتەو سەرپھەلداو و شارستانیەتی رۆژھەلات خاوەنییەتی، وەک: میسر و فارس و بابل و چین و ھیند و ... ھەر بۆیە چەندان فەیلەسووف ھەبوون کە بابەتەکانی فەلسەفەیان تاوتوێ کردووە، بۆ نموونە لە میسر «بتاح حتب و أبور»، لە چین «لاھوتسیە، کونفوشیوس، مانسیوس...»، لە فارس «زرادشت، مانی، مزدک»، لە ھیند «بوذا، سیکیا مونی، کابیل».

بۆچوونی دووەم: پێیان وایە فەلسەفە لە یۆنانەو سەرپھەلداو و یەکەم فەیلەسووفیش «تالیس»ە، یەکەم کەسێش کە زاراوی فەلسەفە بەکارھێناو ھەر لە یۆنان بوو کە فیساکۆرسە.

بەلام دەتوانىن بۆچۈۋنى سىيەمىشى بۇ زىياد بىكەين، كە پىيى واىە فەلسەفە بە مانا كىردارى و فراوانەكەى لە رۆژھەلاتەۋە سەرىپھەلداۋە، بەلام بەمانا تايىبەتەكەى لە يۇنانەۋە سەرىپھەلداۋە، چۈنكە فەلسەفە دەبىت خاۋەنى مېتۇد و رېيازى تايىبەت بەخۇى بىت، كە ئەمەش ديارە لە يۇنان بوۋە نەك لە خۇرھەلات.

بەلام لە راستىدا ۋەك «ۋىل دىورانىت» لە كىتېبى «چىرۆكى شارستانىيەت» (قصة الحضارة) دا دەلىت: "شارستانىيەتەكانى رۆژھەلات (مەبەست لىي چىن، ھىند، فارس، مىسر، شام و مىزۇپۇتاميا و ...) پىش شارستانىيەتى يۇنان كەۋتوون لە ھەشت بواردا: «بۋارى ئايىن، كىردەۋە، رېكخستى سىياسى و كۆمەلەيەتى، رەۋش و ئاكار، زانست، فەلسەفە، ئەدەب، ھونەر»، بەلام لەگەل ئەۋەشدا دەتوانىن بلىين ئەمانە ھەموۋىان مۆلكى مۇۋاپىيەتىن، بەلى دەكرىت بلىين يەككىيان لەپىش يەككى دىكەيانەۋەيە لە بۋارىك لە بۋارەكان، بەلام ناتوانىن بلىين تاپۇيە لەسەر يەككى.

ئىمە لىرەدا باسى چەند شوئىك دەكەين كە فەلسەفە ۋەك بىر و تىرامان بوۋنى ھەبوۋە تىيدا، ئەگەرچى ناۋى لى نەراۋە بەتايىبەتى، بەلام ۋەك كىردەيەكى فەلسەفى ھەژمار دەكرىت.

فەلسەفە لە پىش يۇنان (لە خۇرھەلات) دا

يەكەم: مىسر

مىسر يەككىكە لە كۆنترىن شوئىنەكانى جىهان، بۆچۈۋنەكانىيان لەۋ بارەۋە بۇ پىنج ھەزار سال پىش زايىن دەگەرپتەۋە. ھەندىك لە بۆچۈۋنەكانىيان:

۱. مىسرپىيەكان لە بارھى خوداۋە بۆچۈۋنى جىاۋازىيان ھەبوۋە، ھەندىكىيان بىرايان بەيەك خودا و پەرستراۋ ھەبوۋە، ھەندىكىشان بىرايان بە چەند

خوايهك هه‌بووه، هه‌شيان بووه بته‌رست بووه.

۲. له‌باره‌ى دروستكار و به‌ديه‌ينه‌رى بوون و بوونه‌وه‌ریش راجيايان هه‌بووه، هه‌ندىكيان برۆيان به‌يه‌ك دروستكارى گه‌ردوون هه‌بووه، هه‌ندىكيان برۆيان به‌زياتر له‌يه‌ك بووه.

۳. لىكۆلینه‌وه‌يان هه‌بووه ده‌ربه‌ره‌ى مرۆف، جه‌سته، رۆح، ژيان، مردن، دواى مردن و ...، زۆربه‌شيان باورپان به‌ژيانى دواى مردن و نه‌مرى رۆح هه‌بووه.

۴. چه‌ندان په‌رسترايان هه‌بووه، (راع، ئاموون، ئوزوريس، ئيزيس، ...).

كه‌واته له‌ميسرى كۆندا بىركردنه‌وه هه‌بووه ده‌ربه‌ره‌ى به‌ديه‌ينه‌رى گه‌ردوون

و ....

دووهم: «میزۆپۆتاميا» ولاتی نیوان دوو رووباره‌كه (دیجله و فورات)

له‌م ناوچه‌یه‌شدا چه‌ندان شارستانییه‌ت بوونیان هه‌بووه، وه‌ك: سۆمه‌رى، ئه‌كه‌دى، بابلى، ئاشوورى، كه‌نعانى، ...

ئهمانه‌ش وه‌ك ميسرىیه‌كان بۆچوونى خۆيانیان هه‌بووه له‌باره‌ى خودا و په‌رسترا و مه‌رگ و ژيانى دواى مه‌رگ و ...، هه‌روه‌ها وه‌ك ميسرىیه‌كان باوه‌ریان به‌ژيانى دواى مردن هه‌بووه.

سێیه‌م: فارس

له‌ ولاتى فارسیش فەلسەفە به‌ جۆریك له‌ جۆره‌كان بوونى هه‌بوو، به‌تایبه‌ت بیروپراكانى زه‌رده‌شتیه‌كان، له‌ بیروپراكانى زه‌رده‌شتیه‌كان:

۱. خودا لای ئه‌وان ته‌نیا خولقینه‌رى چاكه و جوانیه، خراپه و خراپه‌كارى

ناخولقینیت، ئەم خودای چاکەیه لەلای ئەوان ناوی «ئاھورامەزا/ یان یەزدان، یان مەزدک، یان مەزدا» بوو.

خودای شەڕیش ناوی «ئەھریمەن بوو».

۲. زەدەشت لەلای زەردەشتییەکان پیغمبەر بوو و کتیبیشی ھەبوو.

۳. ئاگر لەلای زەردەشتییەکان پیروژ بوو.

زەردەشتییەت قسە و باسی زۆری دەوێت، قۇناغ و بۆچوونی زۆری ھەبوو، بەلام لەبەر درێژنەبوونەو چیتەر لەسەری نارۆین.

چوارەم: چین

لە چینیشدا جوریک لە فەلسەفە و فەلسەفەکاری بوونی ھەبوو، (بەواتای بیرکردنەو و تێرمان و پرسیارکردن و ...).

لە چینی کۆندا کەسایەتی و بۆچوونی زۆر ھەبوو، بەلام ئیمە لێرەدا دوو کەسایەتی ھەڵدەبژێرین کە بەناوبانگترینیان

یە کەم: «کۆنڤشیۆس» کە لە سالی (۵۵۱ پ.ز) لەدایک بوو و لە سالی (۴۷۱ پ.ز) کۆچی دوايي کروو، کۆنڤشیۆس یەکیک لە گەورەترین بیرمەندانی چینی کۆن بوو، ھەندیک بە پیغمبەری دادەنێن، بەلام ئەمەیان پشتراست نەکراوەتەو، لە بۆچوونەکانی:

۱. چارەنووسی مرۆف لە ئاسمانەو دیاریدەکرێت، مرۆفەکانیش یان چاکەکارن، یان خراپەکار، چاکەکارەکان دەبێت رێزیان بگێردرێت، خراپەکارانیش بەپیچەوانەو.

۲. بەپێی زۆربەي سەرچاوەکان باوەرداربوو و باوەری بە خدا ھەبوو،

بەلام پێی وابوووە عەقڵی مرۆف ناتوانی پە ی پێیات و لێ تیبگات، بۆیە با عەقڵی خۆی بەکاربێنیت بۆ ژيانى دونیا و بەختەوهکردنى خۆی و دادگەرى و سەقامگیری و ئاشتەوايى و پێکخستنى کۆمەلگە و ...

دووهم: «لاوتزو» یەکیک بوو لە بەناوبانگترین بیرمەندانی چینی کۆن، لە سالی (٦٠٤ پ. ز) لەدایک بوو، پێیازیکی دامەزراندوو بە ناوی «طاويزم» یان (طاوية). لاوتزو زۆر بروای بە دنیا بە کەمگری و سادەیی و پۆحانی بوون هەبوو، پێی وابوووە پۆح زۆر بەهێزترە لە عەقڵ و عەقڵ لەو بەچووکترە بتوانی پە ی بە نەتییەکان بەریت، بۆیە بوو کەس و پێیازیکی پۆحی تائەوہی عەقڵی.

پێنجەم: هیند

هیندیش وەک هەر ولات و ناوچە یەکی دیکە ی پۆژەلات فەلسەفە و بیروبووونی جیا جیای لێ بوو، بەلام دیارترینیان دوو ئاین بوون: بووزایی و هیندۆسی.

یە کەم: بووزایی

بووزایی دامەزرێنەرە کە ی (بوذا) یە، کە لە سالی (٥٦٠ پ. ز) لەدایک بوو و لە سالی (٤٨٠ پ. ز) ییش کۆچی دوا ی کردوو، (بوذا واتە پیاوی پۆشنیر، ئەو کەسە ی گەشتوو بەرووناکیوونەو)، بووزایی سەرەتا لە هیند سەری هەلدا، بەلام دوا ی بەدریژی میژوو بە شوینەکانی وەک یابان و چین و بۆرما و .... بۆلابوووە.

کورتە ی فەلسەفە ی بووزا

کورتە ی فەلسەفە ی بووزا بریتی یە لە پۆحانی بوون و گەرانەو بۆ پۆح و کۆنترۆلکردنی ئارەزوو و غەریزە جەستەییەکان بە لایەنی پۆحی، بە شیوە یەک

بگاتە حالەتی (نیرقانا)، نیرقانا واتە کوژانەوه، لەم حالەتەدا مرۆڤ هەست بە بوونی خۆی ناکات، بە لککوو دەتوێتەوه لە بووندا.

دووهم: هیندۆسی

هیندۆسی دامەزرێنەرێکی دیاریکراوی نییه، بە لککوو هەولێ کۆمەڵگەی هیندی بوو بۆ گەشتن بە راستییەکان، بەدایکی هەموو ئایینەکانی دیکەی هیند دادەنرێت و ئەوانی دیکە هەموویان لق و پۆپ بۆ هیندۆسی، پوختە بۆچوونەکانیان:

۱. جەستە خستە ژێر کۆنترۆڵی عەقل و پۆچ و کوشتنی ئارەزووەکان و خۆبێش کردن لە تێکردنی غەریزه جەستەییەکان، ئەمەش هەمووی بۆ پزگاربوونە لە ئازار، پزگاربوون لە ئازار لەلای ئەوان بەمە دەکرێت.

۲. بپاویان بە گیانگۆڕکێ بوو (تناسخ)، واتە مرۆڤ بەپێی کردەوهکانی لە دواى مردن پۆحهکەى دەچێتە ناو کەسیکی باش، یان خراپ، یان ژياندار و ئازەلێک، یان درەندەیه، یان ...

۳. بپاویان بە سزا و پاداشتی دواى مردن هەبوو.

۴. هەولێان بۆ گەشتن بە «نیرقان» واتە کوژانەوه و توانەوه، مرۆڤ دەتوێتەوه لە بووندا، حالەتی یەکییتی بوونی (وحدة الوجود) بۆ دروست دەبێت، دەگات بە حالەتیک هەست بە غەریزهکانی ناکات.

۵. دنیا بەکەمگری و پەشینی.

۶. خودا بوونی هەیه، خودا بوونی نییه، قسەى لێ ناکەین، ئەمە سێ رای هیندۆسەکان بوو لە بارەى خوداوه.

هەندیک لە توێژەرانی پێیانوایە یەکتاپەرست بوون، بەلام دواتر شیونرا.

ئەوێ باسکرا، ھەمووی لە رۆژھەلات بوو و پێش یۆنانیش بوو، بەلام ئەو ھەشمان بێرنەجێت، پێش ھەموویان پێخەمبەران ئەم باسانەیان باسکردوو، باسی خۆدا و پەرستراو و پەرستش و دروستکاری بوون و دواڕۆژ و زیندوو بوونەو و ئامانجی مەرۆف و بنەما ئەخلاقییەکان و ...^(۱)

سەردەم و چاخەکانی فەلسەفە

سەردەم و چاخەکانی فەلسەفە بە کۆی گشتی ئەمانەن

۱. فەلسەفەی رۆژھەلاتی کۆن

۲. فەلسەفەی یۆنانی

۳. فەلسەفەی سەدەی ناوەراست (مەسیحی)

۴. فەلسەفەی سەدەی ناوەراست (ئێسلامی)

۵. فەلسەفەی ئەوروپی لە سەردەمی رینیسانس

۶. فەلسەفەی نوێی ئەوروپی

۷. فەلسەفەی ھاوچەرخ

بەلام زۆربەی توێژەران سەردەم و چاخەکانی فەلسەفە دەکەن چوار

۱. سەردەم و چاخی کۆن

۲. سەردەم و چاخی ناوەراست

۳. سەردەم و چاخی نوێ

(۱) بۆ ھەموو ئەوێ کە باسکرا لەم ئایینە کۆنانە بگەڕێوێت پەرتووکی: موسوعة الأديان في العالم. وتاريخ الفلسفة من قبل سقراط إلى ما بعد الحداثة. والموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب والأحزاب المعاصرة.

۴. سەردەم و چاخى ئىستا

ھەر يەككىش لەم سەردەمانە دەيان تەوژم و قوتابخانە و رەون و پىيازى
تتيدا دەرکەوتوو.

سەردەم و چاخى کۆن (دیرین)

سەردەم و چاخى دیرینی یۆنانی ئەو سەردەمە بوو کە فەلسەفە بە مانا
تایبەت و دیاریکرا و وردەکەى تتيدا سەریهەلدا، بە شیوەیەک گەیشتە لوتکە
و بنەما گشتی و هیلە گشتیەکانی رەگیان داکوتا، ئەم سەردەمەش دابەش
دەبێت بۆ چەند قۇناغیكى سەرەکی:

۱. قۇناغى هیلینی

۲. قۇناغى هیلینستی

یەكەم: قۇناغى هیلینی

هیلینی لە «هیلین» هەو وەرگیراوە، یۆنانیەکان پێیان وایە باپیرە گەرەیانە،
بەلام لە رووی زاراوە واته ژيانى یۆنانى بە هەموو روالەت و چالاکیەکانى،
بەتایبەت فەرەهنگى و فکرى بە مۆرکێكى تەواو یۆنانیەو، بۆیە کە دەوترێت
فەلسەفەى هیلینی واته ئەو فەلسەفەى کە شتەکانى لە ژيانى یۆنانیەو
وەرگرتوو، هەرچەندە هەندێک کارتیكەرى دەرەکش بوون و بەژدارییان
هەبووبێت.

فەلسەفەى هیلینی هەموو قوتابخانە و ئاراستەکان دەگرێتەو کە لە
سایەى شارستانى یۆنانى دەرکەوتوون، هەر لەسەرەتاوە هەتا دەستپێکردنى

داگىركارىيەكانى «ئەسكەندەرى مەكدۇنى» لە سالى (۳۳۱ پ.ز) بۇ رۆژھەلات،
لەم قۇناغى «ھىلىنى» يەدا سى ئاراستە سەريان ھەلدا:

۱. ئاراستەى كۆزمۆلۆزى

۲. ئاراستەى ئەنسروپۆلۆزى

۳. ئاراستەى كۆكەرەوہ و ھەمەلايەن و گشتگىر

يەكەم: ئاراستەى كۆزمۆلۆزى

كۆزمۆلۆزى زاراوہيەكى لىكدراوہ لە دوو بەش:

«كۆزمۆ يان كۆزمۆس» لە زمانى يۇنانى كۇندا واتە «گەردوون» (الكون).

«لۆزىا» واتە «زانست»

ھەمووى بەسەريەكەوہ «كۆزمۆلۆزىا» واتە: زانستى گەردوون، يان
گەردوونناسى، يان زانستى شتانى ناو گەردوون.

كەواتە ئەم قۇناغە لە گەردوون و سروشت و سەرەتاي گەردوون و ماددە
دەكۆلتيەوہ.

ئاراستەى كۆزمۆلۆزىش دابەش دەبىت بۇ دوو قوتابخانە:

۱. قوتابخانەى سروشتى يەكەم يان سەرەتا يان تاكخوازى (الطبيعىون الاولى)
(الواحدية).

۲. قوتابخانەى سروشتى دووہم يان فرەيى (الطبيعىون الثانية) (التعددية).

یه‌که‌م: قوتابخانه‌ی سروشتی یه‌که‌م یان سه‌ره‌تا یان تاکخوازی (الطبیعیون الاولی) (الواحدیة)

بۆیه به سروشتی ناوئراوه، چونکه له سروشت و سه‌ره‌تاکانی سروشت و بنه‌رته‌کانی سروشتی ده‌کۆلییه‌وه، بۆیه‌ش به «یه‌که‌م و سه‌ره‌تا» ناو ده‌برێت چونکه یه‌که‌م قوتابخانه بووه که له شارستانییه‌تی یۆنانی سه‌ریه‌لداوه، بۆیه‌ش به «تاکخواز» ناوده‌برێت، چونکه بر‌وایان وابوو که بنه‌رتی بوون یه‌ک بنه‌ما و جه‌وه‌هر و ئه‌سله، به‌لام له‌م بنه‌رته و جه‌وه‌هره که‌وتوونه راجیاییه‌وه:

«تالیس» ده‌یوت: «ئەسلی بوون ئاوه.»

«ئەنە‌کسیمە‌ندر»‌یش ده‌یوت: «ئەسلی بوون «ئاپایروڤ»‌ه.

«ئەناس‌کیم‌نس» ده‌یوت: «ئەسلی بوون هه‌وايه.»

«ئەم‌بادو‌کلیس» ده‌یوت: «ئەسلی گه‌ردوون ئاگر و هه‌وا و گل و ئاوه.»

دووهم: قوتابخانه‌ی سروشتی دووهم یان فره‌یی (الطبیعیون الثانیة) (التعددیة)

بۆیه به سروشتی ناوده‌برێت، چونکه له سروشت و سه‌ره‌تاکانی سروشت و بنه‌رته‌کانی سروشتی ده‌کۆلییه‌وه، بۆیه‌ش به «دووهم» ناوده‌برێت، چونکه له‌ رووی می‌ژوو‌ییه‌وه ده‌که‌وێته‌ دوا‌ی قوتابخانه‌ی سروشتی یه‌که‌م، بۆیه‌ش به «فره‌یی» ناوده‌برێت، چونکه پێیان وابوو بنه‌رته و بنه‌ما و جه‌وه‌هر و ئه‌سلی بوون و ئه‌وه‌ی گه‌ردوون و بوونی لێوه په‌یدا‌بووه، یه‌ک دانه نییه و چه‌ندان جه‌وه‌هر و بنه‌رتی جیا‌جیان، دیارترینیان:

۱. ئە‌ن‌ک‌س‌ا‌گ‌و‌راس (۵۰۰ - ۴۲۸ پ.ز)، پێی وابوو که بنه‌رته و سه‌رچاوه و

ئەسڵی گەردوون بریتییە لە ژمارەیهکی بێ کۆتا لە توخمەکان، یان ژمارەیهکی بێ کۆتا لە تۆوەکان، که عەقڵیکی زانای سەر راست دەیانجۆلێنیت، کهواتە ئەو به شیوەیهک لە شیوەکان دانی ناو به هێزێکی دەرەکی که خودایه، ئەو به زانای مەزن و سەرراست دەری دەپریت، کهواتە ئەو فەیلەسووفێکی سروشتی فرەیی بووه، چونکه پرۆای به فرەیی بنەرەتی بوون بووه، نهک تاکه بنەرەتیک.

۲. **ئەمبادۆکلیسی (۴۸۳ - ۴۲۳ پ.ز)** ئەو بنەرەتی گەردوون و بوونی گەراندهوه بۆ دووجۆر بنەرەت و ئەسل، یهک: چوار توخمەکان «ئاو، ههوا، گل، ئاگر» (الإسطقسات الاربعة)، دوو: بنەرەتگەل و بنەماگەل و جەوهەرگەلی جوولەیی حەرەکهیی که بریتین لە هەردوو هێزی «خۆشەویستی و ڕقوکیه» هێزی خۆشەویستی دەبێتە هۆی ئاویتهبوونی چوار توخمەکه و دواایش له ئەنجامی ئەم ئاویتهبوونهوه سروشت و بوونهوه رهکان دروست دهبن، هێزی «ڕقوکیه» ییش دەبێتە هۆی لیکجیا بوونهوهی توخمه پیکهینه رهکانی شتهکان و دورخسته وهیان له یه کهتری، کهواته ئەم فەیلەسووفەش فەیلەسووفێکی سروشتی فرەیی بوو، چونکه پرۆای به فرەیی بنەرەت و ئەسڵی بوون ههبوو.

دەربارە ی بنهچه و بنەرەتی گەردوون و بوون و بوونهوه، بۆچوون و قسهی زۆرمان ههیه، به لām ئەوهی باسمانکرد پوخته کهی بوو، کهواته دهتوانين بڵین: سەرەتای پهیدا بوونی فەلسەفە له یۆنان لیکۆلینهوه و به دوو اچوون بوو بۆ بنەرەت و ئەسڵی بوون و گەردوونناسی و سروشتناسی، واته ههموو ههولەکانیان چرکەردبووهوه له سروشت و گەردوون و مادده، نه دهچوون به لای مرۆف و ئەخلاق و سیاسەت و جوانی و لۆژیک و مهعریفه و ...، کۆی ههموو بۆچوونهکانیشیان دوو شت بوو، یان بنەرەتی گەردوونیان ده گەراندهوه بۆ یهک سهراچاوه، یان بۆ زیاتر له سهراچاوهیهک، دواي ئەم فەیلەسووفه سروشتیانه فەیلەسووفانێکی دیکه هاتن که زیاتر کاریان به مرۆف خۆی بوو، نهک سروشت و بوون و گەردوون، دیارترینی ئەو ئاراسته و تهوژمه ی دواي ئەم فەیلەسووفه

سروشتيانه تهوژم و قوتابخانهى سوفستائييه كان بوو^(۱).

دووهم: ئاراستهى ئەنسرۆپۆلۆژى

(سوفستائييه كان و سوقرات)

دواى قۇناغى كۆزمۆلۆژى قۇناغى ئەنسرۆپۆلۆژى ھات، كە ئاراستهى فەلسەفەى لە سروشتەوہ برد بەرەو: «مرۆف، حەقىقەت و راستى، حەق، دادگەرى، خىر و شەر» دەتوانىن بلىين ئەم قۇناغە سەرەتا بە سوفستائييه كان دەستى پىكرد، سوفستائييه كان گومانى پەھيان ھەبوو، گومانى پەھا گومانىكە متمانەى بە ھىچ سەچاوە و ئامرازىكى مەعريفە نىيە و زانين و مەعريفەى شتەكان لای شتىكى ئەستەم و مەحالە، گومانى لە ھەموو شتىك ھەيە و يەقین بوونى نىيە لەلای، گومان لەلای مەبەستە نەك ئامراز بۆ گەيشتن بە حەقىقەت، بە گومان دەستپىدەكات و بە گومانىش كۆتايى دىت، ئەم قوتابخانەيە پىي وايە ھەول و تىكۆشانى مرۆف بۆ گەيشتن بە حەقىقەت و مەعريفەيەكى يەقىنى شتىكى پروپوچ و بىسوود و بىئەنجامە.

لەو فەيلەسووفانەى ئەو بۆچوونەيان ھەبووہ فەيلەسووفى سوفستائى (گۆرگياس_ ۳۸۰ پ.ز) كە بۆچوونى خۆى بەم شىوہيە دەربرپوہ:

۱. ھىچ شتىك بوونى نىيە.

۲. ئەگەر ھەشبىت مرۆف ناتوانىت پەى پىببات و بياناننىت.

۳. ئەگەر گريمان زانىشى و پەيشى پىبرد، ئەوا ناتوانىت بىگەيەننىت و گوزارشت

(۱) فجر الفلسفة اليونانية قبل سقراط، د. أحمد فؤاد الأهواني، ل ۲۲۲.

بواكير الفلسفة، رابوبرت، ترجمة: أحمد أمين، ۱۲۳.

الفلسفة لمن يريد، د. نبيل، ۱۷۵.

لەو مەعریفە بکات کە پێی گەشتوو و بیگەیه نیت بە خەڵکانی دیکە.^(۱)

هەر وەها فەیلەسووفی یۆنانی (بیرۆن _ ۲۷۵ پ. ز) گومانای لە هەموو شتێک هەیه، وەک دەلێت: پێویستە متمانه مان بە عەقل و هەستەکان نەبێت و پێویستە بۆچوونمان نەبێت، پێویستە لەیەک کاتدا شتەکان پەت بکەینهوه و بیشیان سەلمێنن، یان نە پەت بکەینهوه نە سەلمێنن.^(۲)

سۆفستاییەکان بە هەموو جۆرە کانیانەوه گومانیان لەسەر بوونی خودا یان خواوەندەکان دروستدەکرد، بۆیە «پروتاگۆراس» قسەی خۆی لەسەر بوونی خواوەندەکان دەکات و لە کتیی «راستی و راستەقینە» دا دەلێت: "ناتوانم بزانم خواوەندەکان بوونیان هەیه یاخود نا، زۆر شت بەر بەستن بۆ ئەم زانییە، بەتایبەت ناپروونی ئەم بابەتە و کورتی ژیان."^(۳)

لێرەدا توێژەرانی کەوتووونەتە راجیاییەوه دەربارەی تیگەیشتن لەم قسەییە «پروتاگۆراس»، هەندیکیان بە نازانمگەرا (لا أدري) لە قەڵەمیانداوه، هەندیکیان دیکەش بە ناباوەر و مولحید.^(۴)

بەلام «جیثری» پێیوایە «پروتاگۆراس» بەم وتەییە تەئکید لەسەر نازانمگەراییی و بێ حکومدانی خۆی دەکاتەوه لە بابەتی بوونی خوادا، نەوێک ئیلحاد و بێباوەری و بێئیمانی بە خواوەندەکان. هۆکاری ئەم نەزانییەش لەلای «پروتاگۆراس» دەگەرێتەوه بۆ سنوورداری عەقلی مرووف، یان کەموکۆری و لاوازی عەقلی مرووف وەک ئامرازێک بۆ گەیشتن بە باوەر و بۆچوونیکی یەکلاکەرەوه و قەتعی لە بارەیی خواوە.^(۵)

(۱) تاریخ الفلسفة اليونانية، يوسف الكرم، ل: ۶۴.

(۲) مصادر المعرفة في الفكر الديني والفلسفي، د. عبد الرحمن بن زيد الزبيدي، ل: ۶۱.

(۳) تاریخ الفلسفة اليونانية، يوسف كرم، ل: ۶۸.

(۴) جدلية العلاقة بين الدين والفلسفة، ل: ۲۶۴.

(۵) جدلية العلاقة بين الدين والفلسفة، ل: ۲۶۶ - ۲۶۷.

لەپاشاندا «كريتاس» ھات و وتى: خواوەندەكان جگە لە شتى داھێنراو و خەيالى ھىچى تر نيين، دەستەلاتدارەكان دايانھێناون بۆ چەوستندەو و خستەنەژىربارى خويان و بربارەكانيان^(۱).

«بروديقوس» كە يەكێكە لە سەرانی سوفستائييەكان گرنگيەكى زۆرى داوہ بە بابەتى خوايەتى و خواوەندەكان، لەوہى دەكوڵیەوہ ئاخۆ بىرۆكەى خوايەتى لەكوێوہ پەيدا بوو؟ چ پەيوەندىيەكى بە كۆمەلگەوہ ھەيە؟ چۆن مرۆڤايەتى ئەم خودايانەى ناسى، ...؟ لەكوٹاييدا گەيشت بەوہى كە ھەموو ئەو شتانەى سوود بە مرۆڤ دەگەيەنن، وەك ئەستىرەكان و پروبارەكان و كانىيەكان و خواردن و ... ھەموو ئەم شتانە مرۆڤ بە چاويكى پىرۆزەوہ سەريان دەكات، بۆيە ناويان لە نان ناوہ «ديمىتر» ناويان لە ئاو ناوہ «پۆسايدۆن» ناويان لە ئاگر ناوہ «ھىفايستونس»، ... بۆيە ھەموويان پەرسراون.

لێرەدا پرسىارىك دێتە ئاراوہ، ئايا «بروديقوس» ھاووابووہ لەگەڵ ئەم خەلكە كە ئەم شتانە خودان، يان تەنيا توێژينەوہى لە بارەيانەوہ كردووہ؟ لە راستيدا وا پێدەچيێت كە بەس توێژەر بووبێت دەربارەى ئەم خواوەندە، نەك باوہرى پتيان بووبێت، ھىچيشى لى نەگيردراوہ كە بە دواى بىروباوہرى راستيدا گەراييت^(۲).

بەلام «ئەنتيفۆن» بىباوہرى و ئىلحادى خۆى ئاشكراكردووہ، لە چوارچيۆەى تيۆريا مادديەكەى، كە باوہرى پتيبوو. چونكە ئەو باوہرى بە چوار پتيكەاتە و پتيكەينەرە سەرەكیەكە بوو «ئاگر، ئاو، گل، ھەوا»، لەمەدا ھاوڤاى پيش خۆى بوو، بەلام لەوہدا جياواز بوو كە دروستبوونى ئەمانەى نەدەدا پال خودا، بەلكوو پالى دەدا لاى كردەى سروشت، يان سوودفە، ... لێرەوہ گەيشت بەوہى كە گەردوون پتيويستى بە خواوەندەكان نىيە، گەردوون خۆى خۆى دروستكردووہ

(۱) على اطلال المذهب المادى، محمد فريد وجدى، ل ۱۵ - ۱۶.

(۲) فجر الفلسفة اليونانية، ل ۳۰۴.

و بێیویستە لە غەیری خۆی، یاساكانی سودفە و سروشە دەیهەن بەرپۆه، «ئەنتیفۆن» دوو بەلگە دینیتەوه لەسەر نەبوونی خواوەندەکان:

۱. نەبوونی هیچ پێویستییهکی گەردوونی بە خواوەندەکان، گەردوون بەپێی یاساكانی سروشە دەروا بەرپۆه کە هەر لە ئەزەلهوه وابوو و یەك ئاواز بووه.
۲. سروشە خواوەندەکان لێک جیاوازن، لە شوینیکەوه بۆ شوینیکێ دیکە دەگۆڕێن و دژیهکن، ئەوه مرۆفە خواوەندەکانی دروستکردوو، نەوهک حەقیقەتیان هەبێت لە زاتی خۆیاندا، کەواتە خواوەندەکان تەنیا لە خەیاڵی مرۆفدان و بەس^(۱).

سوقرات

سوقرات یەكەم کەس بوو لەبەرانبەر سوفستاییهکاندا وەستایهوه و هەولێ سەلماندنی ئیمکانی مەعریفە و توانای مرۆفی دا بۆ زانیین و ناسین و مەعریفە و توانای عەقل، چونکە سوفستاییهکان برۆیان نە بە عەقل بوو نە بە هەستەکان و پێیان وابوو هەردووکیان لە کەسێکەوه بۆ کەسێکی دەگۆڕۆن و هەردووکیان مرۆف فریو دەدەن، کەواتە چارەسەر ئەوهیه برۆیان پێ نەکەین! سوقرات هات وتی: ئیمە شتی بەدیهي و یاسای عەقلی نەگۆرمان هیه و عەقل توانای گەیشتن بە مەعریفە هیه، پاشان ئەفلاتوون و ئەرستۆ و ... هاتن هەمان بەرگرییان لە عەقل کردوو و دژی ئەم ئاراستە گومانگەرا پەها پووخینەرە وەستانهوه.

کەواتە فەلسەفە لەو سەردەمەدا کورت هەلاتبوو لە: «مرۆف، حەقیقەت و راستی، حەق، دادگەری، خێر، شەر» دا، هەر بۆیه سوقرات بەوه بەناوبانگە کە فەلسەفە لە ئاسمانهوه دابەزاندە سەر زهوی و تایبەتی کرد زیاتر بە مرۆف و بابەتەکەکانی خێر و شەر و... هتد. هەربۆیه پێناسەی سوقرات (۴۶۹ - ۳۹۹

. (۱) فجر الفلسفة اليونانية، ل ۲۹۴. و جدلية العلاقة بين الدين والفلسفة، ل ۱۸۹.

پ. ز) بۆ فەلسەفە بریتییه لە: گەڕانی ئەقلە بە دواى نێوەرۆکی ئەو شتەى دەمانگەییانە چاکە.

سێیەم: ئاراستەى گشتگیر و کۆکەرەوه

دواى سوقرات قوتابییهکەى ئەفلاتوون (٤٥٧ - ٣٤٧ پ.ز) هات و وتى فەلسەفە: گەڕانە بۆ کەرۆکی بوونەکان و یاسا جوانەکان تا یەكەم بەدیھێنەریان بناسرێت، شەرەفی سەرکردایەتى هەموو زانستەکانى هەیه.

دواى ئەم ئەرستۆ (٣٨٤ - ٣٢٢ پ.ز) هات و وتى: فەلسەفە: زانستىكى بیردۆزییه بۆ بنەما و هۆکارە سەرەتاییەکان.

فەلسەفە لە لای ئەرستۆ زۆر زۆر فرەوانبوو، تا واى لێهات یەكسان بوو بەزانست، واتا: زانستەکانى هەمووى لەخۆ دەگرت. الفلسفة النظرية، الحکمة النظرية، العلم النظرى، فەلسەفەى بیردۆزى نەزەرى، کە سێ بەش دەگرێتەوه: (الطبیعیات) سروشت، وهک: فیزیا و کیمیا و بایەلۆجى و فەلەک و... هتد. (الریاضیات) رێزایات، وهک حیساب و ئەندازیارى و... هتد. (الإلهیات) ئیلاهیات بە دوو واتا بەکارهاتوو، (عام، گشتى)، کە بوون دەگرێتەوه، (خاص، تایبەت) کە ناسینی خودا دەگرێتەوه. الفلسفة العملية، الحکمة العملية، العلم العملی، فەلسەفەى کردەیی، ئەویش سێ بەش دەگرێتەوه: (الأخلاق) پەروشت، کە بۆ رێکخستنى تاکە. (الاقتصاد) ئابوورى، بۆ رێکخستنى خێزان. (السیاسة) سیاسەت، بۆ رێکخستنى شار و دەوڵەت. کەواتا لێرەوه بۆمان دەرکەوت کە فەلسەفە لە لای ئەرستۆ ماناکەى زۆر فراوانە، بە شیوەیەک کە زانست و غەیری زانستیش دەگرێتەوه.

کەواتە لەسەر دەمى ئەم دوو فەیلەسووفەدا فەلسەفە ئاراستەیهکی

گشتگیری وەرگرت و کورتەهەڵەهات لە سروشت یان مەرۆف بەتەنیا، بەلکوو وای لێهات و هەموو بابەتە فکری و فەلسەفی و زانستییەکانی گرتەووە. بۆیە دەبینین هەریەک لە ئەفلاتوون و ئەرستۆ بۆچوونی زۆریان هەیه دەربارەی مەرۆف، خودا، بوون، گەردوون، سروشت، ئەودیبوسروشت، خێر، شەر، ئەخلاق، ئاکار، سیاسەت، ئابووری، دەوڵەت، لۆژیک و...^(۱)

سوکرات (بە یۆنانی: Σωκράτης، سوکراتیس؛ ۴۶۹ ی.ز - ۳۹۹ ی.ز) فەیلەسووفی یۆنانی کۆن بوو کە بە یەکیک لە دامەزرێنەرانی فەلسەفەی رۆژئاوایی دادەنرێت. سوکرات کەسایەتییەکی لێل و ناروونی هەیه لە مێژووی فەلسەفەدا. ئەو هیچ نووسراویەکی لە خۆی بەجێ نەهێشتووە؛ ئەوەی کە ئەمڕۆکە دەزانین لەسەری هەمووی بەهۆی نووسراوەکانی نووسەرانی پاش خۆیەو، بەتایبەت نووسراوەکانی پلاتۆن و زینۆفۆن کە دوان لە قوتابییهکانی بوون.

ناساندنی هەندیک فەیلەسووف و قوتابخانەی فەلسەفی یۆنانی کۆن

تالیس (۶۴۰ - ۵۴۸ ی.م)

تالیس لە تێروانی ئەرستۆدا یەکەم فەیلەسووف بوو، لە سەردەمی خۆیدا بە حیکمەت و فەلسەفە ناسراوە و ناوبانگیکی زۆری دەرکردووە^(۲).

تالیس هەموو تەریز و تیشکی خستە سەر سروشت (طبیعة)، بیر و فکری لەلای ئەوەبوو ئاخۆ ئەم جیهانە سروشتییە لە چی پیکهاتوو، چ شتیک یەکەم

(۱) الفلسفة لمن یرید، د. نبیل، ۱۰۱.

(۲) الفلسفة الإغريقية، د/ محمد غلاب، ب ۱، ل ۲۳.

ماددەى سەرەتايى بوو ە ەموو شتەکانى لێو ە پەيدا بوو؟ تاليس پيى وابوو ئەم ماددەى دەبێت شتێكى زۆر نەرم بێت، بە شێوەى ەك قبوولى ەموو جۆرە شەكل و شێوەى ەك بکات و بپێتە ەموو شتێك، ەروەها نابێت سيفەتەکانى سنووردار بن، بۆئەوێ بۆ ەموو شتێكى ئەم جیهانە بگونجێت و ەموو شتێكى لى دروستبێت^(۱).

تاليس زۆر بە روونى دەگوت: ئاو جەوھەرى سەرەکییە، بەلکوو ئەسل و بنەڕەتى یەكەمە بۆ گەردوون و بوون بە ەموویەو، ئەو جیاوازیانەش كە لە بەشەکانى جیهان و گەردووندا دەبینى تەنیا بەرەنجامى ئەو گۆرانکاریانەى كە بەسەر ئاودا دین^(۲).

دکتۆر عەلى سامى نەششار پێیوايە كە بپرۆكە و فەكرى سەرەكى تاليس بۆ ڕاقە و تەفسیری بوون كورت دەبێتە لە: بەدیهێنەرى یەكەم ئاو، ئاویش قبوولی ەموو شەكل و شێوەى ەك دەكات و ەهر لە ئاویشەو ەموو جەوھەرەکانى ئاسمان و زەوى و ئەوێ لەنێوانیاندايە ەاتوونە بوون، ئاو ھۆكارى ەموو داھینەریكە، ھۆكارى ەموو پێكھینەرە جەستەییەكانە، بۆیە كاتێك ئاو بەستى زەوى لى دروستبوو، كاتێك بەستەكە بۆو ە نەما ەوا دروستبوو، لە سافى ەواشەو ە ئاگر دروستبوو.^(۳)

وتەيەكى ئەرستۆ ەيە كە پالیداتەو ە لای تاليس، ئەويش ئەوێ: "ەموو شتێك پرە لە خوداكان"^(۴)

راجیاییەكى زۆر ەيە دەربارەى ڕاقە و تەفسیری ئەم وتەيەى تاليس،

(۱) قصة الفلسفة، د. زكى نجيب، ل ۱۳.

(۲) الفلسفة الإغريقية، د/ محمد غلاب، ب ۱، ل ۳۴.

(۳) نشأه الفكر الفلسفى فى الإسلام، د. سامى على نەششار، ب ۱، ل ۱۱۴.

(۴) النفس، أرسطو، ترجمة د. الھوانى، ل ۴۴.

ئەرستۆ لە کتییی نەفسدا بەشیوەیەک ڕاڤەى کردوووە کە جیهان نەفسى ھەیه، واتە ھەموو کارێک نەفسە، نەفسیش بە ھەموو جیهان و بووندا بۆووبووتەو، کەواتە ماددە زیندوو، د. یوسف کەرەم پێیوایە: ئەوێ پشتگیری ئەم تەئویلەى ئەرستۆ دەکات دەستەواژەیه کە کە ئەرستۆ بە ھەزەرەو دەیهێنێت، ئەویش ئەوێ بە بەردى موگناتیسى نەفسى ھەیه، چونکە ئاسن دەجووڵێنێت، کەواتە ئەمە بە لگەیه لەسەر ئەوێ کە بنەرەتى ھەموو کار و جووڵەیه ک لەلای تالیس بریتیه لە نەفس، کاتیکیش نەفس دیاردەیه کى گشتى بوو، نەفسیش دەبێتە شتیکی گشتى و کولى^(١).

میژوونووس «ئەتیبۆس» بەم شێوەیه ڕاڤەى دەکات: تالیس برۆای بە عەقلى جیهان و گەردوون ھەیه، «شیشروڤ» یش پێی وایە تالیس: برۆای بە عەقلى خودایى ھەیه کە ھەموو شتیکی لە ئا و دروستکردوو^(٢).

بۆیه تالیس پێیوایو ماددە زیندوو و پۆحى ژيانى لەخۆگرتوو، ئەم پۆحە دەستپێکی ھەموو جووڵە و گۆران و گەشەسەندنەکانە کە لەسەر ماددە دەیان بینین.

کەواتە: ھەموو بەشێک لە بەشەکانى گەردوون ژيان یان خوداکانى تیداہ^(٣).

بەم. پێیه تالیس خوداکانى لە ئاسمانەو ھینایە سەر زەویى و لەویدا نیشتەجێی کردن^(٤).

بەلام لە گەل ئەوێشدا بۆچوونێکی دیکە ھەیه کە پێیوایە لە وتەکانى تالیسدا سیفەتێکی لاھوتى ڕاشکاو ھەیه، ھەرۆک جۆرج سارتۆن دەلێت: "پێغەمبەرى

(١) تاریخ الفلسفة اليونانية، یوسف کرم، ل ٢٨.

(٢) فكرة الالهية عند أفلاتون، د. مصطفى النشار، ل ٤٥.

(٣) الفلسفة الإغريقية، د/ محمد غلاب، ب ١، ل ٣٥.

(٤) فجر الفلسفة اليونانية، د. الاخوانى، ل ٥٤.

ئىسلام دواى دوازدە سەدە گەشتوو، گەشتوو بە دەرهنجامىكى نزيك لەو دەرهنجامەى كە تاليس پتي گەشتوو، چونكە خودا لە رتي وەحيەو پتي وتوو: هەموو شتيكي زيندوو مان لە ئاو دروستكردوو. هيج دوور نيه ئەم تيروانينه تاليس دزەى پيكرابيت بو موخەممەد، بەلام لە هەمان كاتيشدا زەرورى نيه ئەم بانگەشەيه بەرەهەي بکەين و بلين ئەم پەيوەنديه هەبوو، بەلكوو نزيكترە لە عەقل كە بلين موخەممەد هەل و فرسەتى زۆرى لەبەردەستبوو، هەرۆك چۆن تاليس يش هەل و فرسەتى زۆرى لەبەردەست بوو، بەلام هەردووکیان بە دوو شيوەى جياواز دەريانبريو، چونكە موخەممەد پيخەمبەر بوو وەك پيخەمبەرانى پيشووى جوولەكە، بەلام تاليس پياويكى زانا بوو.^(۱)

شەهرستانيش هەمان بۆچوونى هەيه و پتيوايه بۆچوونى تاليس سروشتيكى لاهوتى ئايىنى هەيه، بۆيه دەلييت: "لە تەوراتدا لە سفرى يەكەمدا دەلييت: بنەرەتى بوونەوەر و دروستکردن جەوهرىك بوو كە خودا دروستكردوو، پاشان بەشيوەيهكى هەيبەتدار سەيرى كردوو و هەموو بەشەكانى تاووتەو و بوو بە ئاو، پاشان لەم ئاوو بوخاريك بەرزبۆتەو لەشيوەى دووكەل، پاشان لەووە ئاسمانەكان دروستبوون و لەسەر پرووى ئاو كەفيك پەيدا بوو وەك كەفى دەريا، پاشان لەووە زەوى دروستبوو، پاشان شاخەكانى لەناو زەوى چەقاند، وەك بلي تاليس ريبازەكەى خوى ريك لە تيشكى پيخەمبەرايه تيبەو وەرگرتوو"^(۲)

شەهرستانى گومانى لەو هەيه كە پالدراو بۆلاى تاليس، بەوێ كە ئاو بەديهينەرى يەكەم، بۆيه دەلييت: "بەرەستى سەيره كە لە تاليس گيردراو: كە بەديهينەرى يەكەم بريتيهە لە ئاو"^[۴۲]. پاشان ديت راقەى ئەم قسەيهى تاليس دەكات و دلنايى دەدات كە بۆچوونەكەى تاليس لە بابەتى ئيلاهياندا

(۱) تاريخ العلم، جورج سارتون، ب ۱، ل ۳۶۵.

(۲) الملل والنحل، الشهرسانى، ب ۲، ل ۶۳.

زۆر جیاوازه له مه، بۆیه ده‌لێت: له تالێسه‌وه گێردراوه‌ته‌وه که وتووێه‌تی: "گه‌ردوون به‌دییه‌نه‌ریکی هه‌یه که هه‌یج عه‌قلێک ناتوانێت حه‌قیقه‌تی سیفه‌ته‌کانی بزانی، به‌لکوو له‌ریگه‌ی ئاسار و به‌دییه‌نراوه‌کانیه‌وه ده‌ناسرێت، ئه‌و زاته‌ ناوه‌که‌ی نازانرێت، چ‌جای حه‌قیقه‌ته‌که‌ی، ته‌نیا له‌ رێی کار و داه‌پنان و درروستکراوه‌کانی نه‌بێت."^(۱)

ئێبنو ته‌یمیه‌ش هه‌مان بۆچوونی شه‌هرستانی هه‌یه و ده‌لێت: "تالێس - یه‌کیکه‌ له‌ کۆله‌که‌کانی حیکمه‌ت - ده‌لێت: عه‌قل ناتوانێت سیفه‌تا‌کانی خودا بزانی ته‌نیا له‌ رێی دروستکراوه‌کانی نه‌بێت."^(۲)

که‌واته‌ به‌م پێیه‌ تالسیس پێیوايه:

۱. بنه‌رته‌ی یه‌که‌م ئاوه.

۲. نه‌فس هه‌یزێکی جوڵێنه‌ره، مادده‌ش زیندووه، ئه‌وه‌ی پالێشتی ئه‌مه‌ ده‌کات بریتیه‌ له‌ به‌ردی موگناتیسی که‌ نه‌فسی هه‌یه، چونکه‌ ئاسن راده‌کێشێت.

۳. ئه‌و قسه‌یه‌ی ئه‌رستۆ که‌ داویه‌تیه‌ پال تالێس "گه‌ردوون پره‌ له‌ خوداکان"، رافه‌ی جیاوازه‌ ده‌گه‌رێت، بۆیه ئه‌تیسۆن پێی وابوو تالێس باوه‌ری به‌ عه‌قلی گه‌ردوون هه‌بوو، وه‌ شیشروئیش پێیوابوو تالێس باوه‌ری به‌ عه‌قلی خوایی هه‌یه که‌ هه‌موو شتیکی له‌ ئاو دروستکردووه، هه‌ندیک له‌ زانا موس‌لمانه‌کانی وه‌ک شه‌هرستانی پێیانوابوو تالێس ئه‌م بۆچوونه‌ی له‌ تیشکی پێغه‌مبه‌رایه‌تی وه‌رگرتووه، هه‌روه‌ک چۆن می‌ژوونووسی به‌لجیکیش «سارتۆن» هه‌مان رای هه‌بوو له‌ کتیی (تاریخ العلم)^(۳).

(۱) الملل والنحل، الشهرسانی، ب ۲، ل ۶۳.

(۲) دره‌ تعارض العقل والنقل، ابن تیمیه، ب ۲، ل ۱۶۳.

(۳) الاتجاهات الفلسفیه اليونانیة فی الالهیات، أحمد بن سعود بن سعد الغامدی، ۷۱ - ۷۸.

ئەنەكسىمەندەرىس (٦١٠ - ٥٤٧ پ م)

دواى تاليس، سەرکردايەتيکردنى قوتابخانەى مەلئى كەوتە دەستى ئەنەكسىمەندەرىس، دەرکەوتنى ئەو لە نيوەى سەدەى شەشەمى پيش زايين بوو لە سالى (٥٦٥ پ م)، ئەنەكسىمەندەرىس يەكەم كەس بوو كە نووسىنى لەبارەى فەلسەفەوه كرد، كتيبيكى هەيه بە ناوى «لە سروشتدا»^(١)

ئەناكسىمەندەرىس بە بازەرگانىيەوه خەرىك بوو، هاوكاتيش لە بارەى سروشت و جوگرافياوه دەينووسى و توانيشى نەخشەى زەوى بکيشيت. بەلام ئەوەى زياتر بايەخ بە ليکۆلینەوهکانى دەدا پەپرەوه ئەقلانى و ریکخستنه لۆژيکىيەکەيەتى.

ئەميش وەك تاليس بە دواى سەرچاوەیەکدا دەگەرا كە هەموو بوونەوهەرەکانى بچنەوه سەر، بەلام ئەم سەرچاوەیە نابيت (ئاو)ە كەى تاليسى بيت، يا هيج ماترياليكى ديارىکراو و سنووردار بيت، چ لە لايەنى چۆنيتى و چ لە لايەن چەنديتيەوه، چونكە سنووردار و ديارىکراو ناتوانن بە تەواوى گۆران و زۆريتى سروشت ليک بدەنەوه. کەواتە ئەناكسىمەندەرىس بە دواى سەرچاوەى بوونەوهەرەکاندا دەگەرپت و لە ئەنجامدا سەرچاوەیەكى ديارى نەکراوو بيسنوور و بيکۆتايى دەدۆزيتەوه، ئەم سەرچاوەیەش پي دەوترت «ئەپيروڤ» واتا «بيسنوور» يا «ديارينەکراو».

ئەم ئەپيروڤە هەميشەيىيە و ئەزەليە و نەمرە و لەناو ناچيت، هەموو شتەكان لەوهوه دروست بوون و هەر بۆ ئەويش دەگەرپنەوه، هەميشە بزپوه و بزووتنەوهكەش دەبيتە هوى ديارىکردن و سنووردانان؛ لەم رڤگايەشەوه جيهان و ئاسمانەكان دروست بوون و هيج هوپەكيش لە دەرەوهى ئەپيروڤ و بزووتنەوهكەى دەستى لەم دروستبوونەدا نيە. كاتيک كە ئەپيروڤ و

(١) الفلسفة اليونانية تاريخها ومشكلاتها، ل ٥١.

بزووتنەوەكەى ھەمىشەيى بن، ئەوا جىھان و ئاسمانەكان ھەمىشەيى و ئەزەلىين.

بەلام ئايا چۆن جىھانەكان لە ئەپىرۆنەوە پەيدا بوون؟

لېرەدا ئەناكسىمەندەرىس دەلېت: يەكەم شتېك كە بزووتنەوەى شتەكانى ديارىكرد، دژەكان بوون، گەرم و سارد، تەر و وشك ... ھتد.

بزووتنەوە و ململانېى ئەم دژانەش بوو ھۆى لېكجىابوونەوەى ھەندېكان و پېكەوە كۆبوونەوەى ھەندېكى تريان، لە رېگای ئەم بزووتنەوە و لېك جىابوونەوە و كۆبوونەوەى ھەموو تەنە جىاوازەكان دروست بوون. يەكەمىنى ئەم دژانەش كە ديارىكران گەرم و سارد بوون، لە گەرمى و ساردېشەوە ھەواو ئاگر دروست بوون ... كاتېك كە ساردى چرېووەوە بوو ئاو و دوايى چرېرېووەوە بوو خاك و خۆل و لەوەشەوە زەوى و ئاسمان ئەستېرەكان پەيدا بوون.

ھەروا دەلېن گوايە ئەناكسىمەندەرىس بېرى لەوەش كردۆتەوە، كە گيانەوەرە زىندووەكان لە تەرى زەويەوە پەيدا بوون، ئەمىش كاتېك كە خۆر ئەو تەرىيەى كردووە بە ھەلم، بە يەك جارېش لەم شېوەيدا پەيدا نەبوون، بەلكوو بە زۆر قۇناغى جىاجىادا تىپەرىيون تا ئەم شېوەيەى ئەمرويان وەرگرتووە. ئەگەر ئەمە راست بېت، ئەوا دەتوانرېت ئەناكسىمەندەرىس بە يەكەم دانەر و پېشەواى تىۆرى پەرەسەند دابنرېت بەر لە داروين بە ماوہيەكى زۆر.

خودا لەلای ئەنەكسىمەندەرىس

ئەنەكسىمەندەرىس پتى وابوو ئاو ناكرېت بېتە بنەرەتى يەكەمى بوون و گەردوون، چونكە گۆرانى ئاو لە بەستەوە بۆ ئاوى رۆيشتوو بەگەرمى، واى لېدى كە گەرمى و سادى بكەونە پېش ئاوووە، ھەروەھا ناكرېت بنەرەتى يەكەمى

بوون و گەردوون شتیکی دیاریکراوییت^(١).

هەر بۆیه ئەنەكسیمەندەریس پێی وابوو بنەرەتی یەكەمی بوون و گەردوون «ئەپیرۆن»ە، واتە: بێسنوور و بێكۆتا.

بیرۆكەمی ئەپیرۆن دوو واتای سەرەکی لەخۆدەگریت:

١. لەرووی چۆنیەتییهوه دیاریکراو نییه، واتە دیار نییه چییه، نە ئاوه، نە هەوا، نە خۆل، نە ئاگر، نە ...، هەر وهك فەیلەسووفانی دیکه كه پێیان وابوو یەكێكه لەمانه.

٢. لە رووی چەندییهتییهوه بێسنوور و بێكۆتایه، واتە شتیکی ماددی نییه تاوهكوو سنووری هەبێت، زۆر ئاسایییه سەرچاوهی گەردوون و بوون سنوورداری نەبێت، لە رووی چەندییهتییهوه، چونكه ئەگەر سنوورداری بێت ئەوه به هیچ شتیهیهك ناکرێت بپێته دەستپێك و بنەرەتی بوون و هەلقوولان و پەیداوونی ئەو هەمووه بوونەوه‌ری پێ راقە بکرێت، بۆیه بۆئەوه‌ی توانای هەبێت لەسەر دروستکردنی بەردهوام و نوێبووه‌وه، زۆر شتیکی بەلگەنەویسته ئەگەر بڵێین شتیکی بێسنووره لە رووی چەندییهتییهوه.^(٢)

ئەنەكسیمەندەریس راقە‌ی ئەم ئەپیرۆنە‌ی کردووه لە کتێبه‌که‌یدا دەربارە‌ی سروشت، بە‌لام وهك ئە‌رستۆ باسیکردووه تە‌نیا چە‌ند بەرگە‌یه‌کی ماوه و ئە‌وه‌ی دیکە‌ی فە‌وتاو، بە‌لام ئە‌وه‌ی كه ماوه لە‌م کتێبه و ئە‌رستۆ باسیکردووه ناتوانێت ناروونی ئە‌م فە‌لسە‌فە‌یه‌ی ر‌وونبکاتە‌وه، پێ‌شده‌چێت لە‌بەر ئە‌وه بێت كه ئە‌نەكسیمەندەریس مردووه پێ‌ش ئە‌وه‌ی ر‌وونبکاتە‌وه و ناروونیه‌کانی لاببات و ر‌وونکردنە‌وه‌یه‌کی قە‌ناعە‌ت پێ‌کەر بخاتە‌روو، یان ر‌وونیکردووه‌ته‌وه

(١) تاریخ الفلسفة اليونانية، يوسف کرم، ل ٢٩.

(٢) موسوعة الفلسفة، د. بدوي، ب ١، ل ٢٧٧ - ٢٧٨. والفلسفة الإغريقية، محمد جديدي، ل ١١٦ - ١١٨.

و فەوتاوە لەو کتێدەدا، چونکە «ئەنەكسىمانس» کە قوتابییەکی راستەوخۆی ئەنەكسىمەندەریس بوو، گومانى هەبوو لە مانای پرووی فەلسەفەکەیی و پێی وابوو مەبەستی ئەنەكسىمەندەریس لە ئەپیرۆن بریتییه لە هەوا^(۱).

بەلام راقەکارانی ئەرستۆ لە سەرروی هەمووشیانەوه «ئیسکەندەر ئەفرۆدیسى» و «سەنبولقیوس» هەولیانداوه ئەو بێسنور (اللامحدود) و نادیاریکراوه دیاری بکەن و وتوویانە شتیکە لەنێوان هەوا و ئاگردا^(۲).

بەشیکیش لە رەخنەگران پێیان وایە نابێت ئەم ئەپیرۆنە بێسنور بێت لە پرووی چەندییەتییهوه، چونکە ئەوان دەلێن ئەنەكسىمەندەریس پێی وایە ئەپیرۆن بە جوولەیهکی بازنەیی دەجوولێت، ئەم جوولە بازنەییەش ناکرێت وێنا بکرێت ئەگەر بێسنور و بیکۆتا بێت لە پرووی چەندییەتییهوه. دەشگونجێت ئەنەكسىمەندەریس نەیتوانیبت درکی ئەوه بکات کە دژیهکی لەنێوان ئەوهدا هەیه کە ئەپیرۆن بێسنوربێت لە چەندیەتیدا، لەگەڵ ئەوهش جوولۆو بێت بە جوولەیهکی بازنەیی، چونکە ئەوهی جوولابێت بە جوولەیهکی بازنەیی، ئەوه بەدڵنیاییهوه لێیهوه لازم دەبێت کە سنورداری بێت لە پرووی چەندییەتییهوه، ئەگەرنا دژیهکی پەیدا دەبێت لەنێوان ئەوهی بێسنور بێت لە پرووی چەندییەتییهوه و جوولەویش بێت بە جوولەیهکی بازنەیی^(۳).

کەواتە ئەنجامی بۆچوونی ئەنەكسىمەندەریس دەبێتە ئەوهی کە بنەرەتی بوون و گەردوون بێسنور و بیکۆتایە، هەم لە پرووی چەندییەتی، هەم لە پرووی چۆنیەتی.

«بەيجر» راقەى فکرى ئەنەكسىمەندەریس دەکات بەوهی کە جوۆرێکە لە

(۱) الفلسفة الإغريقية، محمد غلاب، ب ۱، ل ۴۱.

(۲) موسوعة الفلسفة، بدوي، ب ۱، ل ۲۷۸. والفلسفة اليونانية ما قبل السقراطية، د. طيب بو عزة، ل ۴۴۵.

(۳) موسوعة الفلسفة، بدوي، ب ۱، ل ۲۷۸.

گەشەسەندنى ئايىنى ئەفسانەيى، چونكە سيفەتى خوداكان ئاوايە «سەرەتا، ناوەرەست، كۆتايى بۆ ھەموو شتەك» پىيى وايە ئەمەش رېك سيفەتى ئەپىرۆنە، وتەكەي ئەرستۆش ھەر بەمە راقە دەكات بەوھى كە ئەپىرۆن خودايى و ھەمىشەيە و تىكناچىت.^(۱)

شارەزوريش وتەكەي ئەنەكسىمەندەريس لەبارەي بىسنوورەو ئاوا راقە دەكات: بۆچوونى ئەنەكسىمەندەريس بەوھى كە يەكەم بوونەوەر و دروستكراوى خودا (كە بىسنوورە و بىكۆتايە)، گەردوون لەوھو دروستكراو و ھەمووشى بۆ ئەو دەگەرپتەو.^(۲)

ئەنەكسىمەندەريس پىيى وايە پەيدا بوونى ژيان لەسەرەتادا ژيانلەبەرى وەك ماسى و ... بوو و لەئادا ژياو، لەشى بە توپكەل و پوولەكە داپۆشراو، دواي ئەو ئاوەكە نەماو و كەوتوو تە سەر زەوى و وشكانى و توپكەكەي فېرداو و لەگەل دۆخە تازەكەدا گونجاو و راھاتوو.^(۳)

چۆن بوونەوەر لەم ئەپىرۆنەو پەيدا بوو؟ چۆن ھاتنە سەر زەوى؟

ئەنەكسىمەندەريس پىيى وايە زەوى شلەمەنى بوو، دواتر وردە وردە بەستوويەتى، دواتر گەرمىيەكى زۆر رزائەتە سەر زەوى و لەم شلەو بوخارىكى زۆر بەرزبۆتەو، كە دواتر چىنەكانى ھەوايى لى دروستبوو، پاشان كاتىك ئەم گەرمىيە لەگەل ئەم ساردىيە زەوى يەكيانگرتوو بوونەوەرە زىندووكان بەدىھاتوون، ... ئەم بوونەوەرە لەسەرەتادا شتى بچووك و كەم و نزم بوون، پاشان گەشەيان سەندوو تاوەكوو گەيشتوونە پلەيەكى بەرز.

«فلۆترخوس» پىيى وايە ئەنەكسىمەندەريس دەيوت: خەلك لەناو

(۱) الفلسفة اليونانية، د. الأهواني، ل ۶۰.

(۲) نشأة التفكير الفلسفي في الإسلام، ب ۱، ل ۱۱۹.

(۳) تاريخ العلم، جورج سارتون، ل ۳۷۳.

ماسییەکانەو پەیدابوو، پاشان کە گەرەبوون وەک هەنگ و سەگی دەریایی تێیدا، توانیان هەبوو بەرگری لەخۆیان بکەن، پاشان فریدراوێنە کەنارەکان و هاتووێنە و شکانی و ژیانیان دەستپێکردوو^(۱).

لەدوای ئەم روونکردنەو هەیه یۆ بیرۆکەی خۆدا لەلای ئەنەکسیمەندەریس، رووندەبێتەو کە ئەنەکسیمەندەریس جیاوازی نەکردوو لە نێوان خۆدا و سروشتدا، پێی وابوو کە سروشت خۆدایە و خۆداش سروشت، چونکە تەقربەن بێسنوور (اللامحدود) ی بە خۆدا حیساب کرد.

«ولیم ساهاکیان» پێی وایە خۆدای بێسنوور لەلای ئەنەکسیمەندەریس جیاوازی لە شەکل و شیوازە سنوورداریەکانی ماددە کە لەوێ هەسەرچاوێ دەگرن، خۆدا بە سیفەتی بێسنوورییە کە حەقیقەتێکی ئەزەلی و ئەبەدی هەیه و دەکەوێتە ئەودیو سنووری ئەزموونی مەرۆقەو، ئەگەر ئێمە خۆداش نەبینین بەلام کارێکە هەستپێکراوەکانی ماددە دەبینین، ئەم بێسنوورە (اللامحدود) ئەزەلی و بێسەرەتایە و کاتی نییە، هەموو ئاسمانەکان و جیهانەکانیش لەوێ سەرچاوێن گرتوو، جوولەی ئەزەلیش ئەسل و بنەرەتی ئەم گەردوون و جیهانەیه، ئەم شتە ئەزەلیەش نافەوتیت، بەلکوو سەرچاوێ هەموو شتەکانە، کاتیک خۆدا ئەم جیهانە دروستکرد، ساردی و گەرمی جیابوونەو لە ئەپیرۆن، پاشان هەموو ئەو شتانە لەم دوانە دروستبوون شوێنی ئەمە کەوتن، بوخار بەهۆی گەرماوە بەرزبوو و سێ پێکھێنەرە سەرەکیە کە سەرھتای لێو پەیدابوو کە وشکی و هەوا و ئاگر^(۲).

کەواتە ناروونییەکی زۆر هەیه لەلای ئەنەکسیمەندەریس دەربارەی خۆدا و ئاسان نییە بەروونی دیاری بکەیت کامەیه خۆدا، چونکە وەک باسمانکرد و تە نووسراوەکانی لەو بارەو یان ئەماون یان مانای پروون نادەن بە دەستەو.

(۱) فجر الفلسفة اليونانية، د. الأهواني، ل ۶۳.

(۲) تاریخ الفلسفة اليونانية، ولیم ساهاکیان، ل ۱۲ - ۱۴.

ئەناكسىمانس (۵۸۰ - ۵۴۸ پ.ز)

ئەناكسىمانس سىيەم بىرمەندى مالتىيە، قوتابى و ھاۋنىشتمانى ئەناكسىمەندەرىس بوو. لە نىۋان چارەكەى يەكەمى سەدەى شەشەمى (پ.ز) و چارەكەى كۆتايى ئەو سەدەيەدا ژياو.^(۱)

ئەمىش ھەروەك بىرمەندەكانى پىش خۆى لە بارەى سەرچاۋەى بوونەوەر دواۋە، بەلام نە «ئاو»ەكەى تالىس و نە «ئەپىرۆن»ەكەى ئەناكسىمەندەرىسى پەسەند كىردوۋە. بەلكوو بەراى ئەم مژادى يەكەم كە ھەموو بوونەوەرەكانى لى دروست بوون «ھەوا»يە، كە ماتەرىكى ديارىكراو بى كۆتايى و بزىۋە. ھۆكارى ژيانە لە ھەموو جىھانەكان و ھەموو شتە بزىۋەكاندا، بە ھۆى چىبوون و شاشبوونىۋە ھەموو شتەكانى لى دروست دەبن.

بەمجۆرە دەبىنن ئەناكسىمانس ھەر بەۋەۋە ناۋەستىت برىارى بنەرەتى يەكەم بدات و ھىچى تر، بەلكوو باسى لايەنى چۆنىتى دروستبوونى جىھانەكانىش دەكات. ئەمىش بە گەراندنەۋەى چۆنىيەتى بۆ چەندىيەتى. بە راى ئەناكسىمانس شتەكان بۆيە لىك جىاوازن چونكە چەندىيىيەكى جىاوازيان لە ھەمان شت، يان ھەمان پەرگەز كە لىى دروست بوون لە خۆگرتوۋە، نەك لەبەرئەۋەى لە چەند پەرگەزلىكى جىاواز پىك ھاتوون.

بزووتنەۋەى ھەوا دەبىتە ھۆى گۆرانى ھەواكە، شاش دەبىت و دەبىتە ئاگر، دواى چىتر دەبىتەۋە و بەپىي پلەى چىرتىيەكەى: «با، ھەور، خۆل، بەرد» دروست دەبىت.^(۲)

لىرەدا مېژوونووسان توژەران و پەخنەگران كەۋتوونەتە راجىايىيەۋە لە بارەى ئەم ھەوايەۋە، ئايا ئەم ھەوايە كە ئىمە ھەستى پىدەكەين؟ يان ھەوايەكى

(۱) تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف كرم، ل ۳۰، الموسوعة الفلسفية المختصرة، ل ۸۷.

(۲) الفلسفة الإغريقية، د. محمد غلاب، ب ۱، ل ۴۸.

دیکە یە کە ھۆکاری ژيانە؟ ھەروەھا کەوتوونە راجیاییەو لەبارەى سروشتى جوولەى ئەم ھەوايەى کە پێى دەجوولت، ئایا جوولەيەکی بازنەيیە وەک «تیشملر» دەلت، یان وەک گێژەلۆکەيە؟

ھەوا لەلای ئەناکسیمانس بنەرەت و ھەوینی ھەموو شتیکە، ئەم ھەوايەش چەند چەشنیک دەگۆرێت، سووک بوون و خەستبوونیش ھۆی ئەم گۆرانانەن، لە ئەنجامی ئەمەشەو ھەموو شتەکان دروستدەبن، کاتیک ھەوا سووک دەبێت ئاگری لى پەیدا دەبێت، کاتیکیش خەست دەبێت ئاوی لى دروستدەبێت، ئاوەکەش گل و بەرد ھەلدیئیت، زەوی وەک سفرەيەک وایە و ھەوا دەوری ھەموو شتیکى داوہ.

لە وەلامى ئەوہى بۆ ئەناکسیمانس ھەواى ھەلبژاردووہ شارەزایان پێیان وایە بۆیە ھەواى ھەلبژاردووہ چونکە ھەوا پەيوەندى راستەوخۆى بە بەردەوامى و ھەمیشەيى ژيانەوہ ھەيە. بەبرواى ئەناکسیمانس گیانمان لە ھەوا دروستبووہ و یەکیتى و یەکیارچەيى بوونمان دەپاریزێت، ھەواش دەوری جیھان و گەردوونى داوہ و وا دەردەکەوێت جیھانیش وەک مرۆف ھەناسە بدات.

جگە لەوہش سەرچاوەى ژيانى مرۆف ھەناسەيە و جیاوازی نێوان مردوو و زیندووش ئەوہيە کە یەکەمیان ھەناسە نادات و دووہمیان ھەناسە دەدات، سەرەرای ئەوہش گەردوون و خۆر و مانگ و خواوہندەکانیش ھەر لە ھەوا دروستبوون.

ئەناکسیمانس بەو ھەلوێستەى فەلسەفەيەک دەردەبرێت کە بریتیيە لە یەکەمایەتى و یەکپەنگى ماددى سروشت، ئەویش ھەوايە و ھەموو دیاردە و گۆرانەکانى سروشتیش بە خەستبوونەوہ و سووکبوونى ھەوا لیکدەداتەوہ.^(۱)

(۱) تاریخ العم، جورج سارتون، ب ۱، ل ۳۷۴. سەرەتایەک لە فەلسەفەى یۆنان، ھەمید عزیز، ل ۷۰.

«ئەیتبۆس» لە «ئەناکسیمانس» دەگێڕێتەوێه که وتووێهێ: هەروەک چۆن نەفس لەبەرئەوێ هەوا یە دەمانگرت، بە هەمان شێوێ هەناسەدان و هەواش دەوری هەموو گەردوون و جیهان دەدەن.^(۱)

ئەم پرستەییە بیروباوەری ئەناکسیمانس پوون دەکاتەوێ، بەوێ که هەوا تەنیا پێکھاتەییەکی ماددی نییە، بەلکۆ بە شێوێهێکی ناروون پەییوێستە بە بەردەوامبوونی ژیا نی بوونەوێرەکان، هەربۆیە هەوا و نەفسی بەیەکەوێ بەستەنەوێ.^(۲)

«هیپولیتوس» ییش وتەییەک پال دەدات بۆلای ئەناکسیمانس: "خوداکان و هەموو شتەکانی دیش لەوێ پەیدا دەبن"^(۳)

لێرەوێه «ئۆلف جیجن» دەلێت: ئەناکسیمانس جیاوازی کردووە لە نێوان دوو ئاستی خوا یە تیدا، بەدلیانی ییەوێ وەسفی هەوای بێسنووری کردووە بەوێ که خودایی، هەروەک چۆن ئاماژەشی بەوێ کردووە که خوداکان لە هەواوێ پەیدا دەبن، لێرەدا مەوۆف ناتوانیت هیج لێکدانەوێهێک بکات غەیری ئەوێ که ئەم خودایانە ی که ئاماژەیان بۆ کراوێ بریتی نی لە ئەستێرەکان.^(۴)

لەبەرەنجامی ئەوێ دەتوانین بلیین فکری ئەناکسیمانس بۆ خودایەتی یان خودی هەوای بێسنوور (اللامحدود)، یان هەوا شوینی خوداکانە و خوداکان لەوێ پەیدا دەبن.

«شەهەرستانی» لە «ئەناکسیمانس» دەگێڕێتەوێ و دەلێت: "خودا ئەزەلییە و سەرەتا و کۆتایی نییە، هەر خۆی سەرەتا و کۆتایی هەموو شتەکانە و خۆی

(۱) فجر الفلسفة اليونانية، د. الأهواني، ل ۶۵.

(۲) تاريخ الفلسفة اليونانية من منظور شرقي، د. مصطفى النشار، ل ۱۱۰.

(۳) المرجع السابق، ل ۱۱۰.

(۴) المشكلات الكبرى في الفلسفة اليونانية، ل ۳۸.

سەرەتاي نىيە، خودا تاكە، بەلام وەك تاكى ژمارە نا، چونكە تاكى ژمارە زۆر دەبىت، بەلام خودا زۆر نابىت و ھەر يەككە. ھىچ شتېك لە زانستى ئەو دەرنەچىت و وىنەى ھەموو شتەكان لەزانستى ئەو بەدەر نىن و وىنەكانىش لەلەى ئەو بىكۆتان.^(۱)

لە پاشاندا شەھرىستانى دەلەت: لە ئەناكسىمانس گىرەدراووتەو كە يەككە لە بەدەيەنراوكان ھەوايە، ھەر لەويشەو ھەموو بەشەكانى گەردوون دروستبوون، لە ئەجرامە بەرز و نزمەكان، بۆيە ئەوھى لە سافى ھەوا دروستبوو ئەو شتېكى نەرمى پۇحانييە، ئەوھى لە لىلى ھەوا دروستبوو ئەو شتېكى چرى جىسمانييە، ...

ئەوھى لەسەرۋى ھەوايە لە جىھانەكان ئەوھ لە سافى ھەوايە، ئەوھ جىھانى پۇحانييەكانە، ئەوھى لە خوار ھەوايە لە جىھانەكان، ئەوھ لە لىلى ھەوايە و جىھانى جىسمانييە. پاشان شەھرىستانى پىي وايە ئەناكسىمانس بۆچوونەكانى لەژىر پۇشنابى پىغەمبەرايەتى وەرگرتوو.^(۲)

ئەپىقۇرس (ئەپىقۇرس) (ئەپىقۇرىيەكان) (۳۴۱ - ۲۷۰ پ ز)

ئەپىقۇرس دامەزىنەر و پابەرى پىياز و قوتابخانەى ئەپىقۇرىزمە، ئەپىقۇرس لە سالى (۳۴۱ پ ز) لە دوورگەى سامووس لەدايكبوو و لە سالى (۲۷۰ پ ز) مردوو.

ئەپىقۇر ھىرش دەكاتە سەر ئايىن و بىروراي باوى ئەو سەردەمە و بە شتى پىروپوچى دادەنت. ئەپىقۇرس پىي وابوو خواوئەندەكان ھەن، بەلام بەم شىوھىيە

(۱) الملل والنحل، الشەرىستانى، ب ۲، ل ۶۶.

(۲) الملل والنحل، الشەرىستانى، ب ۲، ل ۶۷.

نىنن كە خەلكى باسيان دەكەن، خواوەند بەيەكجار جيهانى دروستكردوو و ئىنجا لىگەراو و وازىلەتەناو، ھەقىشى بەسەرەو نىيە و كاروبارەكانشيشى بەلاو گەنگ نىنن و گوڤيان پىنادات، چونكە نايەوئەت وەزعى خۆى تىكيدات و ئايىنىش بەو جۆرەى خەلک لى تىگەيشتوو درۆودەلەسەيە و ئەسل و ئەساسى نىيە و شتىكى خورافىيە، ژيانى خوداش بەختەوەرترين و خۆشترين ژيانە، بۆيە ئايىنىش دەبىت برىتى بىت لە لاسايىکردنەوەى خودا و سەرنجدان لىي و گەران بەدواى خۆشى و چىژ و بەختەوەرى.

«لۆكرىتۆس» كە يەكەكە لە ئەپىقۆرىيەكان دەلەت: «ئايىن شەرە و لەسەر مەرۆف پىويستە خۆى لە ھەموو ئايىنىك دابرنەت، چونكە ئايىن سەرچاوەى ھەموو شەرەكانە»^(۱).

بەپىي ھەندىك لە مېژوونووسان و توڤزەران، ئىلحاد بەروونى لەم قوتابخانەيە دەبىرنەت، ھەرەك (د. عبدالرحمن بدوى) یش ھەمان بۆچوونى ھەيە.^(۲)

بەلام ئەگەر بەوردى بروانىنە ھەموو بەشەكانى ئەم قوتابخانەيە، ئەو دەبىنن كە ئەپىقۆرس بوونى خواوەندەكان بە پىويست و زەرور دەبىنەت.^(۳)

ئەپىقۆرس بە چەند بەلگەيەك بەلگە لەسەر بوونى خواوەندەكان دەھىنەتەو:

۱. بىرۆكەيەكى رابردووى بەربلاون لەسەرچەم مەرۆفایەتیدا، بىرۆكەى رابردووش بە دووبارەبوونەوەى ھەستکردن پىكدەت، ھەموو ھەستکردنەتيكىش راستە. بنچىنەى ئەم بىرۆكە رابردووانەش ئەو خەيالانەن كە لە خەو و بىداریدا دىنە بەرچاومان، كە ھەر دەبىت لە خواوەندەكان خۆيان سەرچاوەيان گرتەت.

(۱) موسوعة الفلسفة، بدوى، ۱، ل ۸۴. والفلسفة الإغريقية، د. محمد غلاب، ب ۲، ل ۱۷۸.

(۲) موسوعة الفلسفة، بدوى، ۱، ل ۸۵.

(۳) الفلسفة الإغريقية، د. محمد غلاب، ب ۲، ل ۱۷۹.

۲. بىرۆكەى بوونى بەختەوهرى هەمىشەىى، مەرۆف هەستى پىدەكات، كەواتە خواوەندەكان بەرانبەر ئەمانەن.

۳. هەموو شتێك دژێكى هەيه كە هاوسەنگى لە وجوددا بەدیديئيت، بۆيه پىويستە لەبەرانبەر وجودى فانى ئازارچەشتوودا وجوديكي هەمىشەىى بەختەوهر هەييت، هەروەها پىويستە خواوەندەكان بەباشترين شت لە خۆماندا وينا بكەين، خواوەندەكان نامرن و نەمرن.^(۱)

ئەگەر لە بۆچوونەكانى پروانين دەربارەى خواوەندەكان دەبينين بە شىوہيەك دەيخاتە پروو وەك بلىي باسى مەرۆتيك بكات، چونكە هەم جەستەيان بۆ برپار دەدات، هەم ويچواندنى زۆر دەكات بە مەرۆف.^(۲)

ئەپيقۆرييەكان گرنگيدانى خوايى بە گەردوون و جيهان بەتەواوى پەتدەكەنەو، لەكاتيكدە يەكێكە لە بەلگە بەهيزەكانى ئيمانداران، ئەپيقۆرييەكان پتيان وايە گرنگيدانى خوايى و خواوەندەكان بە جيهان شتێكى وەهەم و خورافييە و لەگەڵ پيگە و مەقامى خواوەندەكان نايەتەو، نكوولئى كردنيشيان لەم گرنگيدانە دەگەرپتەو بە كيشەى شەر.

ئەپيقۆرييەكان دەلێن: گرنگيدانى خوايى لەكوئى لەكاتيكدە شەر لە جيهاندا زۆر زياترە لە جوانى و چاكە، سەرەنجامى بكەرى خيەر زۆر خراپترە لە سەرەنجامى بكەرى شەر؟ گرنگيدانى خوايى لەكوئى، لە جيهانتيكدە كە مەرۆف ناگات بە ئارامى و سوكنايى بە ئەندازەيەكى زۆر كەم نەييت؟ گرنگيدانى خوايى لەكوئى، كە مەرۆف بەبى چەك جيتەيلدراو؟ لەگەڵ چەندان پرسيارى ديكە كە دەربارەى شەر لە جيهاندا دەيكەن...^(۳)

(۱) تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف كرم، ل ۲۷۱ - ۲۷۲.

(۲) تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف كرم، ل ۲۷۲. وموسوعة الفلسفة، بدوي، ب ۱، ل ۸۵. والفلسفة الإغريقية، د. محمد غلاب، ب ۲، ل ۱۷۹.

(۳) موسوعة الفلسفة، بدوي، ب ۱، ل ۸۴.

کەواتە بەم پێیە بێت ئەپیقۆرییەکان لە ریزی یەكەمی بیرمەندەکانن کە بابەتی کێشەیی شەریان وروژاندووە و کردوویانە بەلگە بۆ نکوولیکردن لە گرنگیدانی خودایی بە گەردوون و جیهان.

پەواقییەکان

پەواقییەکان ھاوسەردەمی ئەپیقۆرییەکان بوون، «زینۆن» بنەماکانی دانا و دوو لە شوێنکەوتووانی پاش ئەو تەواویانکرد.

قوتابخانەی پەواقییەکان دابەشکەوتن بۆ سێ سەردەم:

۱. پەواقییە سەرەتایی و کۆنەکان، ماوەکەیان لە سالی (۳۲۲ پ ز) دەست پێدەکات بۆ سالی (۲۰۴ پ ز)، لە بەناوبانگترین فەیلەسووفەکانی:

زینون (۳۳۶ - ۲۶۴ پ ز)

کیلانتس (۳۳۱ - ۲۳۲ پ ز)

کروسبوس (۲۷۷ - ۲۰۸ پ ز)

۲. پەواقیەکانی ناوەراست، لە بەناوبانگترین فەیلەسووفەکانی:

فنایتۆس (۱۹۸ - ۱۱۰ پ ز)

یوزیدونیوس (۱۵۳ - ۵۱ پ ز)

۳. پەواقییە نوێکان، لە گرنگترین فەیلەسووفەکانی: «سینکا»^(۱)

(۱) موسوعة الفلسفة والفلاسفة، عبدالمنعم الحنفي، ب ۱، ل ۷۴۹. والفلسفة الرواقية، د. عثمان أمين.

په‌واقیه‌کان پ‌روایان به‌یه‌کیتی بوون (وحدة الوجود) هه‌بوو، پ‌ییان وابوو خودا و سروشت یه‌ک شتن، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا جیاکاریان ده‌کرد له‌نێوان سروشتی بنه‌رته‌ی خودا و سروشت. جیهان و گه‌ردوون له‌ تێروانینی په‌واقیه‌کاندا جیسمیکه‌ که له‌ناو خۆیدا ئاگری عاقل هه‌یه‌، خوداش تهاوه‌ته‌وه له‌ناو جیهان و گه‌ردووندا، به‌م پ‌ییه‌ش باوه‌ریان به‌ (حلول) یش هه‌بووه، که‌واته باوه‌ریان به (وحدة الوجود والحلول) بووه.^(۱)

ده‌توانین ب‌لێین ده‌سته‌واژه‌ی خواوه‌ند یان خودا له‌لای قوتابخانه‌ی په‌واقیه‌کان به‌ دوو مانا به‌کارده‌هێنریت: گشتی (عام)، تایبه‌ت (خاص).

به‌مانا گشتیه‌که‌ی ده‌سته‌واژه‌ی خودا ده‌بێته‌ هاومانای گه‌ردوون به‌ هه‌موویه‌وه، به‌ مانا تایبه‌ته‌که‌شی مه‌به‌ست لێی پ‌ۆحی به‌پ‌یویه‌ری ده‌سته‌لا‌تداره به‌سه‌ر جیسمی گه‌ردوون، به‌گۆپ‌ره‌ی یه‌که‌م ده‌بێته‌ (وحدة الوجود)، به‌گۆپ‌ره‌ی دووهم ده‌بێته‌ (الحلول)، واته‌ خودا تهاوه‌ته‌وه له‌ناو هه‌موو به‌شیک‌ی جیسمی گه‌ردووندا، به‌لام ئه‌گه‌ر به‌وردی له‌م قوتابخانه‌یه‌ پ‌روانین ته‌نیا ئه‌م ب‌ۆچوونه و ب‌ۆچوونی دووهم له‌وه‌وه سه‌رچاوه‌ ده‌گریت، چونکه ئه‌سه‌له‌که یه‌کیتی بوون (وحدة الوجود) ه، له‌به‌رئه‌وه‌ی هه‌یج شتیک بوونی نییه‌ جگه له‌ پ‌ۆحی خواپی که ئاگره‌..^(۲)

پوخته‌ی قوتابخانه‌ی په‌واقیه‌کان وه‌ک «سانتیلانا» پ‌ۆژه‌ه‌لاتناسیک‌ی ئیتالییه‌ ده‌لێت بریتیه‌ له‌ یه‌کیتی بوون (وحدة الوجود)، واته ته‌نیا یه‌ک جیهان و گه‌ردوون و جه‌وه‌هر هه‌یه‌، ئه‌ویش له‌ یه‌ک کاتدا عه‌قل و ماده‌یه‌، هه‌یج‌یشیان له‌وه‌ی تریان جیا‌نا‌بێته‌وه.^(۳)

(۱) مجلة كلية الاداب، جامعة بنی سويف، العدد التاسع، أكتوبر سنة ۲۰۰۵م. الفلسفة

الطبيعية عند الرواقیین، د. هدی الخلولی، ل ۷.

(۲) الفلسفة الاغريقية، د. محمد غلاب، ب ۲، ل ۱۴۶.

(۳) الوجود الالهی، سانتیلانا، ل ۱۰۱.

پەرواقییەکان پەیوەندی نێوان ئایین و فەلسەفەیان بە پەیوەندییەکی بەهێز دەبینی، باسی خواوەندی زۆریان دەکرد، لەگەڵ ئەوەی باوەڕیشیان بە تەوحید و تاکخودایی هەبوو، بۆیە لاهووتی پەرواقی لەسەر تاکخودایی دامەزرێاوه که دروستکەر و خالق و پارێزەری جیهان و گەردوونه.^(۱)

دکتور عوسمان ئەمین پێیوایە لەگەڵ ئەوەی پەرواقییەکان باوەڕیان بە یەکییتی بوون (وحدة الوجود) هەیه، بەلام دەتوانین بڵێین ئەوان باوەڕیان بە تاکخواییش هەبووه، ئەوان باوەڕێکی پتەویان بە خودایەکی تاکانه هەبووه و پوویان تێکردووه، ئەو خواپەش لە تێپروانیی ئەواندا بە هەموو گەردووندا بڵاوبوونەوه و پووکەشی گەردوونیش تەنیا کۆمەڵە ناویکی جیاوازان بۆ «زیۆس».^(۲)

پەرواقییەکان پێیانوایە ئەم خودایە وێنا ناکرێت لەسەر شێوەی مەرۆف یان ئازەل، ئەم خودایە شکل و شێوەی نییه و دەشکرێت هەموو شێوەکان وەرگرێت.^(۳)

پەرواقییەکان سێ سەرچاوەیان دیاریکردبوو بۆ لاهووتی پەرواقی، ئەوانیش بریتیبوون لە: فەلسەفە، دەستەڵاتداران یان پیاوانی دەولەت، لەگەڵ شاعیرەکان.^(۴)

بۆ بابەتی بەلگەکانی بوونی خوداش پەرواقییەکان پشتیان بە سێ بەلگە بەستوووه:

۱. بوونی گەردوون و جوانیەکی بەلگەن لەسەر بوونی شتیکی عاقل که له

(۱) تاریخ الفلسفة اليونانية، ولیم ساها کیان، ل ۱۳۳ - ۱۳۴.

(۲) الفلسفة الرواقية، عثمان أمين، ل ۱۸۱. وتاریخ الفلسفة، أمل برييه، ب ۲، ل ۷۲ - ۷۳، ترجمة جورج طرابيشي.

(۳) الفلسفة الرواقية، عثمان أمين، ل ۱۸۳ - ۱۸۴.

(۴) تاریخ الفلسفة اليونانية، ولیم ساها کیان، ل ۱۳۴.

مروّف بەرزتره، ئەم شتە جگە لە خودا شتێکی دیکە نییه.^(۱)

۲. هەموو خەڵک لە هەموو نەتەو و گە لە جیاوازه‌کان هاوێران و کۆدەنگ و کۆکن لەسەر بوونی خواوەنده‌کان، بۆیه بوونی خودا کان شتێکی سروشتی و فیتری و زگماکییه لە ناخی هەموو کەسیکدا.^(۲)

۳. لە باوەربوون بە خواوەنده‌کاندا سوودگەلی زۆر هەیه، کەواتە هەر خودی ئەم سووده بەسە بۆ سەلماندنی بوونی خودا و خواوەنده‌کان.^(۳)

۴. بەلگەبەکی دیکە کە پالداراوه بۆلای زینون کاتێک وتوویهتی: لە عەقلەوهیه کە خواوەنده‌کان بەگەرە سەیربکەین، عەقلانی نییه «نەبوو» (اللاموجود) پیرۆز بکەین و بەگەرە سەیری بکەین، کەواتە خواوەنده‌کان بوونیان هەیه.^(۴)

ئەفنایتوس _ نوێنەری سەرەکی و یەکەمی رواقییه ناوەراسته‌کانه _ رەخنە لە بەشی ئیلاهی دەگرێت بەم شیوه‌یهی کە زینون باوەری پێیهتی، دەشڵێت: ئەم بۆچوونە زینون لە بابەتی ئیلاهییدا جگە لە شتێکی پرۆپوچ و بەتال هیچی دیکە نییه.^(۵)

«بۆزیدونیوس» ییش نکۆلی لەو دەکات کە خودا و سروشت و توانا یەک شتن بن وەک ئەوێ کە زینون دەیڵێت. بە ئاشکرا رایگەیاندا کە خودا جیاپە لە توانا و سروشت، هەموو قەدەرێکی ش ملکه‌چه بۆ خودا، سروشتیش بنه‌رەت و ئەسل و پرووکەشی ئەم ملکه‌چییه‌ن، یان خودا تاکە و قەدەریش هێزە دیارە کەیه‌تی لە چەند وێنەیه‌کی جیا جیادا.^(۶)

(۱) الفلسفة الرواقية، عثمان أمين، ل ۱۸۱.

(۲) الفلسفة الرواقية، عثمان أمين، ل ۱۸۴.

(۳) الفلسفة الرواقية، عثمان أمين، ل ۱۸۵.

(۴) الفلسفة الرواقية، عثمان أمين، ل ۱۸۵.

(۵) الفلسفة الاغريقية، د. محمد غلاب، ب ۲، ل ۱۵۹.

(۶) الفلسفة الاغريقية، د. محمد غلاب، ب ۲، ل ۱۶۲.

پوختهیهک دهرباره‌ی هزری هەرسێ فەیلەسووفی گەوره و به‌ناوبانگی یۆنانی «سوقرات، ئەفلاتوون، ئەرستۆ»

سوقرات

سوقرات یەكەم كەس بوو فەلسەفەی لە ئاسمانه‌وه هێنایه سەر زه‌وی، چونكه پێش سوقرات فەلسەفە كورتته‌لاتبوو له‌ باسی سروشت و گەردوون و بنه‌په‌تی بوون و ...، به‌لام سوقرات هات ئاراسته‌ی فەلسەفەی گۆڕی به‌ره‌و ڕووی مڕۆف و مه‌عریفه‌ و زانین، هه‌موو هه‌ولێكانی یه‌ك خست بۆ به‌رزراگرتنی مڕۆف و سه‌لماندنی توانای مه‌عریفه‌یی و زانینی مڕۆف، هات بناغه‌ی گومانی میتۆدی (منه‌جی) دانا، عاده‌تی وابوو له‌ڕۆی دیالۆگ و پرسیارکردن له‌ به‌رانبه‌ره‌كه‌ی شته‌كانی خۆی ده‌گه‌یاند و هه‌ر له‌ناو وه‌لامه‌كانیشی له‌و نێوه‌نده‌دا وه‌ره‌گرت، ئەوه‌ش پوخته‌یه‌ك له‌ بیروپراكانی:

۱. مڕۆف توانای زانین و مه‌عریفه‌ی هه‌یه، به‌پێچه‌وانه‌ی سوفستاییه‌كان، كه‌ نكوولی ئەوه‌یان ده‌کرد.

۲. ڕۆح لای ئەو بوونی هه‌بووه‌ و پێی وابوو كه‌ ڕۆح بریتیه‌ له‌ تیگه‌یشتن و بیرکردنه‌وه، دژی ئەوه‌بووه‌ هه‌سته‌كان هه‌موویان له‌ پینچ هه‌سته‌كاندا كورت بكرێنه‌وه.

۳. ڕۆحی مڕۆف پێش ئەوه‌ی بێته‌ سەر زه‌وی هه‌بووه‌ و له‌وێهه‌ ڕاستیه‌ زگماکییه‌كان فێربوو، بۆنموونه‌ ئەو شتانه‌ی په‌یوه‌ندییان به‌ خوداوه‌ هه‌یه.

۴. ڕۆح نه‌مه‌ره‌ و له‌ دوا‌ی مردنی جه‌سته‌ له‌ زیندانی جه‌سته‌ ڕزگاری ده‌بێت.

۵. ژيانێکی دیکه‌ له‌ دوا‌ی مردن هه‌یه.

۶. ئەم گەردوونه‌ سیسته‌مێك به‌ ڕێوه‌ی ده‌بات.

۷. یەك دروستكار و خودا و پەروەردگار ھەبە و بەس، زیاتر لە خودایەك بوونی نییە، بۆیە لەسەر باوەڕنەبوونی بە فرە خوایی و فرە پەرستراوی، ناچار بە خواردنەوێ ژەھرکراو و کوژرا. سوقرات یەكێك بوو لەو كەسانەی بەلگەی ھێناوەتەوێ بۆ بوونی خودا، پرۆای تەواوی پێی بوو، پێی وابوو، خودا خودایەکی خێر و باشە، ھێچ عەقڵێك ناتوانێت بگات پێی بەتەواوی، ھێچ وەسفیکیش ناتوانێت وەسفی بکات، ھێچ شتیکیش لەوێ دەرنایێت مەگەر جوانی و باشی، بە ھێچ شتیکیش لە دروستکراوەکانی ناچێت، لە قسە نە لە کردەوێدا، خودا تاکە و بێ ھاوێل، ناگۆرێت، پێویستە لەسەر مەرۆف فەرمانەکانی خودا جێبەجێ بکات ئەگەرچی ماندووێتی و ناپەڕەتیشیدا تێداپێت. سوقرات کە باسی خودا دەکات، باسی خودای تاکانە دەکات، یان باسی خودایەتی دەکات (اللوھیة) نەک (الالہة)، واتە ئەو باسی خواکان ناکات، چونکە پرۆای بە شیرک ھاوبەش دانان نییە بۆ خودا، لەگەڵ ئەوێ سەردەمی ئەو سەردەمی شیرک و ھاوبەشدانان بوو، چەندان خودای پەرستراو ھەبوون. نەک ھەر ئەوێ نە، بەلکەو سوقرات نەھیشی کردوو لە پەرستش بۆ بتەکان، ھەرگیز نەکەوتووێتە ژێر ھەژموونی شیرک و ھاوبەش دانان.

کەواتە سوقرات پرۆای بە خودای تاکانە ھەبوو و بەلگەشی بۆ ھێناوەتەوێ و بەرگریشی لیکردوو و دژی شیریکیش وەستاوەتەوێ.

۸. فەزێلەت زانست و زانییە و پەزێلەت نەزانین، مەرۆف کە فەزێلەتی زانی پێیەوێ پابەند دەبێت، کە نەشیزانی تێدەکەوێت.

ئەمە پوختەیی بۆچوونەکانی بوو زۆر زۆر بەکورتی، بەلام دەبێت ئەوێش بزانی کە سوقرات خاوەنی میتۆدێکی دیاریکراوی فەلسەفی نەبوو، بۆچوونەکانیشی کە بەدەستی ئێمە گەیشتوون لەرێی ئەفلاتوونەوێ بوو.^(۱)

(۱) بۆ سەرچاوەی ئەم بۆچوونانە بگەرێتەوێ باسەکانی پێشوو.

ئەفلاتوون

ئەفلاتوون «یان وەکو بە زمانی لاتینی پێی دەلێن پلاتۆن» لە ساڵی ۴۲۷ پ.ز. لەدایک بووە و لە ساڵی ۳۴۷ پ.ز. کۆچی دوایی کردووە. ئەفلاتوون یەکێکە لە باشتەین خۆپەندکاری سوکرات، هەروەها مەزنتەین بێرمەندە لە میژوودا، جگە لەوەش ئەو یەکەمین زانکۆ (ئەکادیمیای دامەزراند، کە تییدا خۆپەندکارەکان دانیشتن و کۆبوونەوهکانی سوکراتیان وەکو وانی زانستی دەخویند.

ئەفلاتوون لە ئەسینا لە بنەمالە یەکی ئەرستۆکراتی لەدایک بووە، ناوی راستەقینەیی خۆی «ئەرستۆ کلیس» پاشتر ناویان لێناوە «پلاتۆن، ئەفلاتوون»، چونکە لە پرووی جەستەییەوه کەسێکی چوارشانه و بەهێز بووە، ئەو سەرباز و زۆرانبازیکی بەهێز بووە و لە تەمەنی لاوێتیدا، چەندین خەلاتی وەرزشی بردووەتەوه.

دیاره زۆر زەحمەتە جیاوازی لەنێوان فەلسەفەی سوکرات و ئەفلاتووندا بکەیت، بەلام دەتوانین بڵێین کە فەلسەفەی ئەفلاتوون زیاتر میتافیزیکی و سۆفییکەری بووە تاوەکوو فەلسەفەی سوکرات.

پوختەی فەلسەفەی ئەفلاتوون

۱. جیهان بە سیستەم بەرپۆوەدەچێت، خودا بوونی هەیە، هەرچەند وەک باسمانکرد تێروانیینی فەیلەسووفان لەبارەی خوداوه تەواو تەواو ھاوتا نییە لەگەڵ ئاییندا، چونکە لەژێر پۆشنایی وەحی قسەیان نەکردووە.

۲. براوا ی بە جیهانی فۆرمەکان (عالم المثل) بووە، کە لەشوێنی خۆیدا بەدریژی باسمانکرد.

۳. رۆح پێش ئەوەی بێتە ناو جەستە بوونی هەبووە، دوا یی لە جیهانی سەرەوه را دابەزیووەتە ناو جەستە.

۴. وجود و بوونه حەقیقییەکان لەم جیهانە نین، بەڵکوو لە جیهانی ئایدیاکانە، چونکە بوونەکانی ئێرە هەموویان ناتەواون.

۵. کە وجود و بوونی حەقیقی لێرە نەبوو، کەواتە مەعریفەی حەقیقیش لێرە بوونی نییە، بەڵکوو لە جیهانی ئایدیاکانە، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا لەگەڵ ڕای سوفستایییەکاندا نییە، کە مەروۇف بەهیچ شێوەیەک نەتوانیت مەعریفە و زانین بەدەست بێنیت.

۶. ئامانج و ئەخلاقی مەروۇف لە فەزێلەی بەرزدا، فەزێلەی بەرزیش بریتییه لە عدالت و دادگەری، دادگەریش کاتیک پەیدا دەبێت کە گونجان و ڕێککەوتن و تەوافوق لە نێوان هێزەکانی نەفسدا بێتە کایەوه، ئەمەش لە ڕێی عەقڵەوه دەکرێت، کەواتە هەردووکیان دەبنە تەواوکەری یەکتای، هێچیان سەرکەشی ناکەن و لانا دەن، ئەرسەو پێی وابوو فەزێلە ناوەندی دوو ڕەزێلەتە، بۆنموونە سەخاوەتی فەزێلەتیکە لە نێوان زێدەرپۆیی و بەهەداردان لەگەڵ ڕەزێلی، یان ئازایەتی لە نێوان ترسەوکی و هەلەشەبێدایە.

۷. سەرکردە و سەرۆک ولات دەبێت فەیلەسووف بێت، ئەفلاتوون کاری زۆری لە بواری سیاسەت و دەولەتداری کردووه و کتییکی گەورە بەناوی «کۆماری ئەفلاتون» نووسیوه.

۸. ئەفلاتوون باسی لە خودا کردووه وەک بوونیکێ سەربەخۆ لە بوون و گەردوون، واتە ئەو پێی وابوو خودا لەگەڵ ئەوەی هەیە و هیچ گومانی تێدا نییە، ئینجا جیاوازییە لە ماددە و گەردوون، واتە شتیکە لەدەرەوهی گەردوون و ماددە، پێش ئەفلاتوون فەلسەفە کورتەهەلاتبوو لە ڕاڤەیی گەردوون و هەموو شتیکیان دەبردەوه لای ماددە و واقعییە ماددەیی، بەلام ئەفلاتوون پێی وایە خودا لەسەرەوهی ماددەوهیە، کەواتە خودا لەلای ئەفلاتوون بوونی هەیە. دوو بەلگەی سەرەکیی دەهێنەوه لەسەر بوونی خودا:

بەلگەی جوولە، ئەفلاتوون پێی وایە جوولە ھەوت جوو لە بازەیی، جوولە راست بۆ چەپ، چەپ بۆ راست، لە پێشەو بە دواوە، لەدواوە بۆ پێشەو، لەسەرەو بە خوارەو، لەخوارەو بە سەرەو، جا جوولە گەردوون جوولەییەکی بازەیی و ڕیکخراوی ئەندازەگیراوە. ئەم جوولەییەش ناکرێت لەخودی خۆیەو بێت، بەلکوو بەرھۆیە بۆ ھۆیەکی عاقل کە خودایە، کە وای کردووە جوولەیی جیھان و گەردوون جوولەییەکی بازەیی بێت بەدەوری خۆیدا و وای کردووە لە شەش جوو لە دیکەیی جوولە نەبێت و سیستەمەکە تێک نەچێت، کەواتە جوولە و لەناویشدا جوولەیی بازەیی و ڕیکخراو بەلگەییە لەسەر بوونی خودا.

بەلگەی ڕیکسازی و سیستەم، واتە ئەم گەردوون و جیھانە ھەمووی لەسەر سیستەم و ڕیکسازییەکی زۆر سەرسوڕھێنەر دەروا، کەواتە ناکرێت ئەم ھەموو ڕیکسازییە لەخۆیەو بێت، ھەتھەن دەستەلاتێکی زۆر گەورە و جوان لە پشیتیھەتی کە خودایە.

ئەفلاتوون برۆی وایە خودا تاکە، ڕیکساز و مشورخۆری ھەموو شتەکانە، ڕۆحی عاقلە، یەک پارچە جوانی و خێر و دادگەری و تەواوی کەمالە، جیگیرە و نەگۆرە، راستگۆیە و درۆ ناکات، شوێن و کات دەورەیی نادن، ئامادەیی بەردەوامی ھەیە، مشورخۆری بوونەوەر و گەردوونە.

نەک ھەر ئەوێندە، بەلکوو پێی وایە بوونی خودا و تەواویەکی ئەوێندە بەلگەنەویستە، نکوولی لیکردنی تاوانە و دەبێت دەوڵەت سزای بۆ دانێت، بۆیە پێی وایە ھیچ گەلیک ناتوانێت بەھێزبێت ھەتا برۆا بەخودا دەھێنێت، ئینجا باوەری بە ڕۆژی دوايي ھەبوو، چونکە پێی وابوو، باوەر بوون بە ڕۆژی دوايي ھێز و ئازایەتیمان پێدەبەخشێت لەبەرانبەر مردندا، ھەتا ئەگەر وامان دانا، نە خودا ھەییە و نە ڕۆژی دوايي، ئەو لە کوتاییدا ھەر ھیوا و خۆشەویستی.

كەواتە ئەفلاتوننىش وەك مامۇستاكەى (سوقرات) بىرواى بە بوونى خودا و سىفەتەكانى ھەبوو.^(۱)

ئەرسىتۆ

ئەرسىتۆ (بە يونانى: Ἀριστοτέλης، ئارىستۆتېلىس؛ ۳۸۴ى پ.ز - ۳۲۲ى پ.ز) فەيلەسووفىكى يونانى بوو؛ ئەو قوتابىي ئەفلاتون و مامۇستاي ئەسكەندەرى مەزن بوو. نووسراوھەكانى زۆر بابەتيان گرتووەتە خۆ، وەك: فيزيك، مېتافيزيك، شاعر، شانۆ، مۇسقىا، لۇژىك، سىياسەت، حوكومەت، ئەخلاق، ... و ھتد. ھاورپى لەگەل ئەفلاتون و سوقرات (مامۇستاي ئەفلاتون)، ئەرسىتۆ يەككى لە گىرگىترىن بناغەدارپىژانى فەلسەفەى پۇژاوايىيە.

پوختەى بۆچوونە فەلسەفەىيەكانى

۱. بىرواى بە تواناى مروف بوو بۆ زانىن و مەعريفە، بنەماى عەقلى بوونى ھەيە، ئەو بنەمايانە يەقىنىن، وەك دوو دژيەك كۆنابنەوھ لە يەك كات و شوين و كەسدا، مەعريفەى حەقىقى ئەو مەعريفەيەيە كە لە بنەما عەقلىيەكان سەرچاوە بگرېت، مەعريفە ھەستىيەكان مەعريفەى يەقىنى نيين.

۲. زۆرىك لە تويزەرانى فەلسەفە پىيان واىە ئەرسىتۆ بىروادار بوو و بىرواى بە خودا ھەبوو، راستە ناتوانرېت نكۆلى لەو بگرېت كە ئەرسىتۆ باوهرى بە شتىك ھەبوو وەك زەرورەتتىكى عەقلى، بەلام لەگەل ئەوھشدا ئەو خودايەى كە ئەرسىتۆ باسى دەكات جياوازه لەو خودايەى وەحى و دىن باسى دەكەن، چونكە ئەرسىتۆ پىي واىە خودا جوولئىنەرى يەكەمە، خودا جوولئىنەره و خۆى ناجوولئيت و جىگىرە، ئەزەلى و ئەبەدىيە، سەرەتا و كۆتايى نىيە، دوورە لە ھەموو نەقس و ناتەواويەك، لىكدراو نىيە و بەش بەش نىيە، بىيىويستە لە ھەموو بوون و

(۱) بۆ سەرچاوەى ئەم بۆچوونانە بگەرئەوھ بۆ باسەكانى پىشوو.

بوونەوەر، ئەم جوولێنەری یەكەمە لە پرووی كاتەوێ لەپێش بوونەوەر و ماددەوێ نێی، چونكە وەك باسمان كرد ئەرستۆ باوەری بە ئەزەلیبوون و بێسەرەتایی ماددە هەیە.

٣. ئەرستۆ پێی وایە هیچ پەيوەندییەك لەنێوان خودا و گەردووندا نییە، جوولاندنی خوداش جوولاندنێکی حەقیقی و راستەقینە نییە، بەلكوو هەر ئەوێیە كە گەردوون تەمەزرۆی خودا دەبێت و دەخروشتیت و دەجوولیت. واتە خودا وەك «مەعقوول» و مەعشوووق وایە، «مەعقوولە» چونكە عەقڵێکی پرووتە، كارەكەشی عەقڵاندنە، مەعقوول و بێرلێكراوەكەش خودی خۆیەتی نەك شتێکی تر، چونكە خۆی تەواوترین شتەكانە و غەیری ئەو هەموو شتەكانی دیکە ناتەوان، كەواتە خودا بەس ئاگای لە خۆیەتی، خۆی عاقل و مەعقوول و عەقلە، واتە هەموویان یەك شتن.

٤. ئەرستۆ پێی وایە خودا زۆر گەورەترە لە گەردوون تاوەكوو زانستی بە گەردوون هەبێت، خودا تەواوی پەهایه ناکرێت زانستی بەشتێك هەبێت كە ناتەواو! كەواتە بەس ئاگای لەخۆیەتی، چونكە هیچ شتێك لەخۆی كاملتر نییە كە زانستی پێی هەبێت، پێی وایە ئەگەر زانستی بە شتێك هەبێت كە ناتەواو كەواتە خۆشی ناتەواو و كامل نییە! بۆیە بۆئەوێ خودا كاملێکی پەها بیت، دەبێت دووربێت لە ناكامل و نابیت پەيوەندی پێوە هەبێت، بۆیە یاسا بەناوبانگەكەى دانا (عقل وعادل ومعقول) واتە عەقڵێکی پەهايه، عاقلێشە، بەس تەعەقوول و بێریش لەخۆی دەكاتەوێ و بەس.

٥. پەیداووونی بوونەوەر لە خوداوە وەك پەیداووونی گەرمییە لە ئاگر، یان پرووناکییە لە خۆر، بەبێ زانستی ئاگر و خۆر، ئەمەش ئاوايه، واتە ئەم بوونە لە خوداوە پەیداووێ بەبێ ویست و زانستی خودا.

٦. گەردوون و ماددەش ئەزەلی و ئەبەدین، چونكە خودا ئەزەلی و ئەبەدییه، هۆ (العلّة) ئەزەلی و ئەبەدییه، كەواتە بەرهۆش (المعلول) دەبێت ئەزەلی و ئەبەدی بیت، چونكە پەيوەستن بەیەكەوێ، بەرهۆ دەمێنێتەوێ تا هۆ مابێتەوێ،

«هۆ» یش هەر دەمینیتهوه، کهواته به رههۆش دەمینیتهوه به ئەبهدی. به کورتی و به کوردی خودا له لای ئەرستۆ جیاوازه له تیگەیشتنه ئایینه که و پێی وایه خودا هیچ په یوه ندیه کی به بوونه وه رهوه نییه و زانستیشی پێی نییه و شتیکه عهقل داخوازی دهکات به لام تا ئهو شوینهی عهقل دهیهوێت، دوایی هیچ رۆلێکی نامینی و دهبیته بوونیکی عهقلی بێ کاریگهر و دوور له بوونه وهر و گهر دوون.

٧. به خته وهری په یوه سته به حیکمهت و زانست و زانین و فکروه، چونکه حیکمهت (زانست و زانین و فکر) بهرزترین فەزیه ته، چونکه حیکمهت شتیکی ئازاده و عهقل پێیه وه هه لده ستیت، به بێ ئه وهی مه به ست و بهرژه و هندی و سووی عه مه لی و ماددی له پشته وه بیت، له کاتیکدا چیژ شتیکی هاتوو و رۆیشتوو، گه وه ری و پله و پۆستیش دیت و ده روات و نامینیته وه. پاره و سهروهت و سامانی ش ئه گهری له ناوچوون و فهوتانی نامانی زۆره. ناوبانگیش وه ستاوه ته سه ر خه لکی دیکه. کهواته به س حیکمه ته که شتیکی کامل و ته واه و ده مینیته وه و مروف به ره و پله خوایه تی ده بات.

٨. فەزیهت بریتییه له هاوسهنگی و دادگهری، واته دووربوون له ئیفرات و تهفریط، زیده رۆیی و که مپه وی.

ئەرستۆ جیا له هه موو فەیه سووفانی دیکه نووسراو و کتییی یه کجار زۆری ههیه، بۆیه ئیمه ناتوانین لیره دا زیاتر درێژه ی پێدهین.^(١)

(١) بۆ ئهم بۆچوونانه بگه رتیه بۆ باسه کانی پێشوو.

دووهم: قۆناغی هیلینستی

ئەم قۆناغ لەدوای ئەرستۆ و کۆتاییەکانی ماوەی یۆنانی و درێژبوونەوهی بۆ سەر دەمی رۆمان دەست پێدەکات، لە ساڵی (۳۳۱ پ.ز) ئەسکەندەری مەکدۆنی دەستی بە داگیرکاریەکانی کرد بەرەو رۆژھەڵات، تورکیای ئیستا، سووریا، ولاتی فارس، هیند و...

ئەسکەندەری گەرە دوای ئەوێ ناوچەگەل و ولاتگەلیکی زۆری رۆژھەڵاتی داگیر کرد، لە ئەنجامی ئەم ولات خستەژێر دەستەڵاتی یۆنانییەوه، تیکەڵاویەکی زۆر لە نیوان ولاتانی رۆژھەڵات و یۆنان دروستبوو، ئەم تیکەڵاویە زۆربواری گرتەوه، لەناویشیاندا تیکەڵاوی فکری و فەلسەفی. ھەرچەندە ئەو ھێرش و شۆرش و داگیرکاریانە، زیاتر پالەنەری سیاسی و ئابووری و سەربازی لەپشتەوه بوو، بەلام لیکەوتەکانی تەنیا ئەو نەبوو، بەلکۆو فەلسەفە و کلتوری یۆنانی گەیشت بە ناوچەکانی رۆژھەڵات و کلتوری رۆژھەڵاتیش گەیشت بە یۆنان، لە ھەموو دیارتر ئەو سۆفیزم و زوھدەری رۆژھەڵات و هیند بوو، کە زۆر بە شیوہیەکی بەرچاو گەیشتە یۆنان و رەگی داکوتا، بەلام زۆری نەبرد ئەسکەندەر مرد لە ساڵی (۳۲۳ پ.ز)، دوای ئەسکەندەر وردە وردە ئیمپراتۆریەتەکە تیکشکا و ھەرەسی ھینا و بوو کیشە لەسەر میرات و دەستەڵاتی ئەسکەندەر، بۆیە پارچە پارچە بوو و دەستەڵاتی رۆمانی ھاتە پێش و لە ساڵی (۸۳ پ.ز) تەواو تەواو زالبوو بەسەر ناوچەکەدا، بەلام لەگەڵ ئەوێ شدا، بەھۆی ئەو بالادەستیەیی یۆنانی لە ناوچەکەدا، بۆیە کەلەپووری زانستی و فەلسەفی یۆنانی ھەر بە زیندووی مایەو و نەکەوت، بۆیە لەسایە دەستەڵاتی رۆمانیشدا کەلەپووری یۆنان کاریگەری خۆی ھەر ھەبوو، دوای ئەو ھەموو گۆرانکاریانە فەلسەفەیی یۆنانی مۆرکیکی نوێی دەستخست کە بە «مۆرکی هیلینستی» ناودەبرێت.

دوای ھەرەسەپێانی یۆنان و ھاتنەمەیدانی رۆمان ئەم «مۆرکی هیلینستی»

بیه زیاتر پروون بۆوه، دواى ئەوهى ئایینی یۆنانی هاته لهرزین و بنچینهى باوه‌ر به خودای یه‌که‌م هه‌ره‌سى هه‌ینا و بنه‌ما ئاکارى و ئەخلاقیه‌کانیش ورده‌ورده لاوازبوون، خه‌لک ده‌ستى کرد به گه‌ران به‌دواى شتیک که پێنمایان بکات له ژياناندا، به‌لێ دواى ئەوهى ئایین پۆلى نه‌ما، فەلسەفه‌ ویستی بێته‌ به‌دیل و شوێنگه‌وه‌ بۆ ئەم بۆشاییه‌، هه‌ر له‌م سه‌روه‌بنده‌دابوو که دوو قوتابخانه‌ی فەلسەفه‌ی له‌م قۆناغه‌دا سه‌ریانه‌ه‌لدا، ئەوانیش «په‌واقی و ئەپیکۆر» بوون.^(١)

به‌هۆی نه‌مانی ده‌سته‌لات و ژێرده‌سته‌یییه‌وه‌ بوو که ته‌وژمى خۆبه‌سته‌وه‌دان و قبوولکردنی ژێرده‌سته‌یى و تێکشکان و به‌چۆکداهاتن و... له‌ فەلسەفه‌دا سه‌ربه‌ه‌لدا بۆ له‌بیرنه‌وه‌ی ئەم تێشکان و بنکه‌وته‌نه‌ هه‌ربۆیه‌ بۆ له‌بیرکردنی ئەم شتانه‌، فەلسەفه‌ پێچکه‌ی چێژ و له‌زه‌ت و به‌خته‌وه‌رى و خۆشه‌ختی و گه‌شتن به‌ که‌یف خۆشى ئاسووده‌یى وه‌رگرت، ئەمه‌ش به‌ دوو پێگه‌:

١. گه‌رانه‌وه‌ بۆ ناخ و ده‌روون و نه‌فس و پۆخ و جیهانی ناوه‌وه‌ و دوورکه‌وته‌نه‌وه‌ له‌ جیهانی ده‌ره‌وه‌، هه‌ربۆیه‌ گۆشه‌گیر و کړبوون به‌سه‌ر خود و ناخ باڵی کێشا و ته‌شه‌نه‌ی کرد.

٢. ئاسووده‌یى ده‌روون و هه‌لنه‌چوون و دوورکه‌وته‌نه‌وه‌ له‌هه‌ر شتیک که کار بکاته‌ سه‌ر ده‌روون و نه‌فس و وێژدان.

دواى ئەوهى ئیمپراتۆریه‌تى پۆمانی گه‌یشه‌ لوتکه‌ی هه‌یز و ده‌سته‌لات، خه‌لک هه‌ستى به‌وه‌په‌زبوون و نه‌بوونی ئارامی ده‌کرد، چونکه‌ چینه‌یه‌تى دورستبوو و ده‌سته‌لداران له‌ ژيانیک و خه‌لکی دیکه‌ش له‌ ژيانیکی دیکه‌، هه‌ر له‌م سه‌روه‌بنده‌شدابوو که هه‌ستى ئومێدبوون به‌ ژيانیکی دیکه‌ هاته‌کایه‌وه‌، ژيانیک که له‌ داهاتوویدا ته‌ییدا ده‌ژێین و دادوه‌ریکی دادگه‌ر و به‌وێژدان حوکم له‌نێوان خه‌لکیدا ده‌کات، ئەو دادوه‌ره‌ی دادگه‌ریترینى داوه‌ره‌کانه‌ و قه‌ره‌بووی

(١) الفلسفة لمن يريد، د. نبیل، ١٠٧ - ١١١.

ئەو بێبەشییە دەکاتەوێکە لە ژیاڵی دۆنیدا بەسەر ئەم خەڵکە ھەزار و بێدەستەلاتەدا ھاتوو.

بۆیە دەتوانین بڵێین ئەم قۆناغە قۆناغی پاییزی فەلسەفەی یۆنانی بوو، قۆناغی کەوتنی فەلسەفەی یۆنانی بوو، ھەربۆیە ئەپیکۆرییەکان ئەوەیان پەتە کردەوێکە خۆیان سەرقال بەکەن بە فەلسەفە و لۆژیک، چونکە ئەمانە تەنیا مێشکی مەوێ پر دەکەن و سەرقالی دەکەن بە شتێکی کە ھیچ سوودیکی نییە، ھیچ کردەوێکی لێوەپەیدا نابێت، ھیچ کاریگەرییەکی بەسەر ژیاڵی پۆژانەدا نییە، بۆیە ھەموو مێشک و بیر خۆیان بەرد بەرە و خۆشەختی و ئەخلاق و دنیایی و دەروون ئارامی و دووربوون لە کێشەکانی فەلسەفە. خۆشەختی و بەختەوێش لەلای ئەپیکۆر تەنیا لەرپیی چۆڵەوێ بەدەست دێت، کە لە باسی بەختەوێ و چۆڵدا لە فەلسەفەی بەھادا بەدرێژی باسما کرد و تێروانیی ئەپیکۆرییەکان و پەواقییەکانمان خستەپوو.^(۱)

ئەفلاتۆنیزمی نوێ

ئەفلاتۆنیزمی نوێ کۆتا قوتابخانەی فەلسەفی یۆنانی کاریگەر بە کەلتوری پۆژەھەلاتییە، دوا قۆناغی ھیلینیستی سەریھەلدا، لەم سەردەمەدا فەلسەفە و فکر و ھزری یۆنانی ئەم تاییبەتمەندیانە ھەبوو:

۱. پشتبەستن بە فەیلەسووفە کۆنەکان بە تاییبەت ئەفلاتوون.
۲. کاریگەر بوون و ھینانی بیروباوەری بۆزی و زەردەشتی و یەھوودی و نەسپانی.
۳. پشتگوێخستنی لیکۆلینیەوێ فکری و فەلسەفی و پشتبەستن بە ئیلھام و خۆبەدەستەوێدان و خۆتەسلیم کردن.

(۱) الفلاسفة لمن یزید، د. نبیل، ۱۰۷ - ۱۱۱.

۴. بلاقوونەوێ تەوژمی سوڤی و سوڤیگەری و سحر و جادو و ئەستیرەناسی.^(۱)

ئەم شتانەش هەموویان سۆ ھۆکاری سەرەکیان لەپشتەوێ بوو:

۱. پۆیستی دەروون دواي خەفەکردنی عەقل بە ئیمان و تەسلیمبوون و خۆبەدەستەوێدان.

۲. ماندووبوونی عەقل دواي شەش سەدە لە تووژینەوێ فەلسەفی و بیئومیدبوون لە ھێنانی شتی نوێ.

۳. میتۆد و مەنھەجی لاھووتی مەسیحی و قۆستەوێ ئەم بارودۆخە بۆ بنیاتنانی بیروباوەرەکانیان لەسەر بنەمای پشکوویخستنی عەقل و خۆتەسەلم کردن و خۆبەدەستەوێدانێ پەھا.^(۲)

ھەموو ئەمانە پێشەکی بوون بۆ مردن و کەوتنی فەلسەفە لەدواي ئەرستۆو، بۆیە لەکووتاییدا «جۆستنیان» ھات و ھەموو قوتابخانە فەلسەفیەکانی داخستن لە سالی (۵۲۹ م)، بەرپەسەمێ مردنی فەلسەفە پراگەیاندا، ھەرچەند لەدواي ئەرستۆو مردبوو، چونکە لەدواي ئەو ھیچ قوتابخانە و میتۆدێکی فەلسەفی بەھێز و نوێ نەھاتە مەیدان.

دوو فەیلەسووف نوێنەراییەتی ئەم قۆناغە دەکەن «فیلۆن، ئەفلۆتین»^(۳)

فیلۆن (۳۰ _ ۵۰ پ.ز)

فیلۆن بەناوبانگترین فەیلەسووفی یەھودییە لە سەدەي یەکەمی میلادی، ئەفلۆتین زۆر سەرسام بوو بە فەلسەفەي ئەفلاتوون، لە ھەمان کاتیشدا

(۱) قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين، ل ۶۴ _ ۶۵.

(۲) قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين، ل ۶۵.

(۳) قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين، ل ۶۵.

باوەرداربوو و باوەری تەواوی بە شەریعەتی مووسا (علیه السلام) بوو، ھەربۆیە ھەوڵی گونجاندنی داوھ لە نێوان ئایین و فەلسەدا، چونکە پێیوابوو ئەوێ ئەفلاتوون بەعەقڵی خۆی پێیگەیشتوو ھەمان شتە لەگەڵ ئەوێ مووسا (علیه السلام) پێیگەیشتوو لەرێی وەحیەو، بۆیە ھەموو ھەوڵەکانی چڕکردووە بۆ تەئویل کردنی تەورات بەگوێرەیی بۆچوونەکانی ئەفلاتوون، واتە بە شیوەیەک تەورات بێتەو لەگەڵ فەلسەفەیی ئەفلاتوون.

بۆیە دەبێت: فەلسەفەیی یۆنانی و شەریعەتی یەھوودی ھەردووکیان گوزارشت لە حەقیقەت دەکەن، بەلام رێگە و گوزارشتی ئایین جیاوازی لە فەلسەفە، ئایین حەقە و فەلسەفەش حەقە، بەلام ئایین تەواوتر و کاملترە، ھەرچەندە وردەکاری و تەفسیلی کەمترە، ئایین وەحیە و ئەرکەکەیی تەنیا پوونکردنەوێ تەواو، نەوێک چوونە ناو تەفاسیل و وردەکاری شتەکانەو، فەلسەفەش وەحییە، بەلام وەحییکی قوول و ناروون، کەم گشتگیرتر لە ئایین، بەلام تەفسلیتر و وردتر لە دارشتندا، ھەربۆیە تەوراتی ملکہ چ کرد بۆ زاراو و بۆچوونە فەلسەفییەکان و تەواو تەواو توانیدیەو تێیدا.^(۱)

ئەفلۆتین (۲۰۵ - ۲۷۰ ز)

ئەفلۆتین بەئەسل یۆنانییە و لە میسردا ژیاو، لەلای میسرییەکان زانیاری وەرگرتوو، لەدوای ئەرستۆ بەدامەزرێنەری تیۆری «ھەلرژان، سەررێژ» (فیض) دادەنرێت، (لە باسی دەعەقلەکاندا بەدرێژی باسما کردوو)، ئەفلۆتین فەلسەفەکەیی تیکەلەیک بوو لە فەلسەفەیی ئەفلاتوون و پەرەواقییەکان و فیلۆن و فەلسەفەیی ھیندی و...، ھات ھەرسێ ئاراستە سەرەکییەکەیی کۆکردنەو و تیکەلی کردن: ھەستی سۆفیگەری، میسالی ئەفلاتوونی، یەکییتی بوونی (وحدة

(۱) مع الفلسفة اليونانية، د. محمد عبدالرحمن مرحبا، ل ۲۲۲.

الوجود) ھىندىيە كان. لەلای ئەفلۇتتىن وجود و بوونى حەقىقى بريتییە لە وجود و بوونى يەكەم، پاشان وجود و بوونى عەقل، پاشان نەفس، ماددە تەنیا سىبەرى وجود و بوونە و لە بنەرەتدا حەقىقەتى نىيە و نەبوو (عدم). لەسەر ئەم بنەمایە بوو تیۆرى ھەلپژانى پەرەپیدا کە پىیوابوو خودا گەردوونى بەدینە ھیناوە، بەلکوو گەردوون لە خوداوە بى ئىرادەى خودا ھەلپژاوە و سەرپژ بوو، پاشان عەقل و نەفسى گشتى لىو پەیدا بوو، پاشان لەوانەو ماددەى نەبوو (المادة العدمية) پەیدا بوو.^(۱)

لیرەو قۇناغى فەلسەفەى یۆنانى کوتایى ھات و لەمەودوا قۇناغىكى نوئ دەست پیدەکات، کە قۇناغى تىکەل بوون و ئاویتەبوونى فەلسەفەى بە ئاین، ئەم قۇناغەش بە سەدەکانى ناوەرەست ناسراو و دوو ئاراستەى سەرەكى و گەرە ھاتە کایەو، ئەوانیش ئاراستەى مەسیحى و ئاراستەى ئىسلامیە.

خودا لەلای ئەفلۇتتىن

قوتابخانەى ئەفلۇتتىن لەسەر ئیمان بە خودای تاکانە دامەزراوە، ئەم خودایەش لەسەر ووى عەقل و وجودەو، بوونى خودا لەلای ئەوانە بوونىكى ئەسەیل و سادە (واتە: لیکدراو نىيە و یەك شتە و بەس) و یەكەمە (أصیل، بسیط، أولی). کەواتە خودا لە تیروانىنى ئەواندا تاکە لە زات و سیفەتدا و لە تەسەوریشدا ھەر تاکە و ناکریت بە لیکدراوى یان ھەر شتىكى دیکە کە بۆنى شتىكى دیکەى غەیری خودای لیدیت وەسف بکرى و وینا بکرىت^(۲).

ئەفلۇتتىن خۆى لە (التساعية السادسة) دا پىیوایە کە: ئەستەم و مەحالە خودا بەھىچ سیفەتیک وەسف بکرىت، بەلکوو دەبى بیدەنگ بین لە وەسفکردن^(۳).

(۱) قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، د. سعد الدين، ل ٦٦.

(۲) الجانب الالهى من التفكير الاسلامى، ل ١٠٨.

(۳) التاسوع السادس، ل ٥٠٩ - ٥١٢.

ئەفلۆتین لە وەسفکردنی خودادا ڕێگە و ڕێبازی دامالین و نەفی کردنی گرتەبەر، واتە وەسفنەکردنی خودا بە هیچ سیفەتێک، چونکە ئەگەر بە ھەر وەسفێک وەسفی بکە، ئەو دەبێت بە یەکێک لە مەخلوقات و دروستکراوەکان، بە واتایەکی دیکە ئەو وەسفە دەبێتە سنووردارکردن بۆ ئەو، لە کاتی کەدا خودا کۆتایی نییە و هیچ سنووریکیش سنوورداری ناکات.^(١)

لە گەڵ ئەوێ ئەفلۆتین دژی وەسفی خودایە لەبەر ئەو ھۆکارە کە باسمانکرد، بەلام خۆی خودا بە (خیر) وەسف دەکات، لە گەڵ ئەوێشدا ڕەتی دەکاتەو ئەوێشدا سەر بکێشێت بۆ زۆری و لێکدراوی لە زاتی خودادا، چونکە ئەو پێیوایە ئەم سیفەتە ڕێک خودای زاتە نەک غەیری زاتی خودا، واتە زاتی خودا و (خیر) یەک شتن، ئەوێش دوو شتی لێک جودا^(٢).^(٣)

(١) قصة الفلسفة، د. زکی نجیب محمود، ل ٢٣٢.

(٢) الجانب الالهي من التفكير الاسلامي، ل ١٠٩.

(٣) ئەم بیرۆکەیەش نزیکە لە بیرۆکەی موعتەزیلەکان، ئەوانیش لە دەرهوێ زاتی خودا سیفەتەکانی خودایان نەفی دەکرد، بۆ ئەوێشدا چەند شتیکی ئەزەلی لێنەکەوێتەو (تعدد القدماء)، واتە باوەڕیان وابوو خودا زانایە و سیفەتی زانین ھەیە (العلم)، یان بە توانایە و سیفەتی توانای ھەیە (القدرة)، بەلام ئەم سیفەتانە ھەموویان خودی زاتی خودان نەک شتیکی لە دەرهوێشدا، ئەمەش بۆ ئەوێشدا چەند شتیکی ئەزەلی لێنەکەوێتەو (تعدد القدماء). کەواتە موعتەزیلەکانیش بەر تکرێشدا و سیفاتی زیادە لە سەر زاتی خودا ناسرابوون: لە سەر بنەمای باوەڕبوونیان بە یەکتاپەرستی و پاک و بێگەرە راگرتنی خوا ی پەرورەدگار لە ھەر شتیکی کە شایانی نەبێت، موعتەزیلەکان سیفاتی ھەربوویی (أزلی) و زیادە بە سەر زاتی خودایان رەتکردووەتەو، چونکە چەسپاندنی ئەو سیفەتانە دەبێتە مایە ی ھێنانە کایە ی فرە ھەربوویی (تعدد القدماء) کە ئەمەش ھاو بەشی پەیدا کردن بۆ خودای لێدەکەوێتەو.

ئەوان باوەڕیان وایە کە سیفاتی ھەربوویی تایبەتە ندرتین سیفەتی زاتی خودایە، نابێت ھاو بەشی لەم سیفەتەدا ھەبێت، تۆ کە دەلێت: خودا زانایە و سیفەتی زانین جیا یە لە زاتی خودا، خودا بە توانایە و سیفەتی توانین جیا یە لە زاتی خودا، ئەمە ھەلە یە، بە لکۆو کە دەلێن زاتی خودا، ئیتر سەر جەم ئەو سیفەتانە لە خۆ دەگرێت، واتە زاتی خودا و ئەو سیفەتانە یە کێک نابێت جیا بکێنەو.

واسلی کوری عەتا- (١٣١١ کە مردووە)-، بۆ یە کە مەجار ئەم بیرۆکە ی جیا نەبوونەو سیفات لە زاتی خودای دا ڕشت و رەتی ھەر سیفەتێکی کردووە کە جیا بێت لە زاتی خودا، مەبەست لەمەش بەرگریکردن بوو لە بنەمای یەکتاپەرستی و چەسپاندنی زاتیکی تاکو تەنیا و بە دوور

ئەفلۆتین بە دوو ڕێگە وەسفى خودا دەکات:

١. لە ڕێگەى ئاسەوارەکانى، وەسفى دەکات بە (الخیر)، ئەفلۆتین لە گەڵ ئەوێ دەى دژى ئەوێهەى خودا وەسفبکریت، بەلام لە گەڵ ئەوێشدا بە دوو سیفەت وەسفى دەکات، بە تاکانهیى و (الخیر).^(١)

٢. لە ڕێگەى دامالین و دارنینی خودا لە سیفەتەکان (السلب)، لە تیروانینی ئەفلۆتیندا ناکریت و نابیت خودا سوورەت و وینەى هەبیت، چونکە وجودى خودا پێش سوورەت و وینەى. لەبەرئەوێ هەر شتیک سوورەتى هەبیت، ئەو بە دڵنیاى یەوێ مەحدود و سنووردارە، خوداش قیوولی سنوورداری ناکات، چونکە خودا بیکۆتایە، کە بشلێن خودا سوورەتى هەیه، ئەو وادەگەیهتیت کە خودا لیکدراو (المركب) و لەناو خۆیدا لە زۆر شت پیکدی (الکثرة)، ئەمەش تەواو تەواو لە گەڵ وەحدانیەت و تاکانهیى و خودا و نالیکدراوى خودا دژبە کە.

کەواتە کە خودا سوورەتى نەبوو، ناکریت بلێن جوانە، چونکە خودا لەسەر ووی هەمووی جوانییه کەوێهە، ناشکریت خودا بە ژیان یان بە توانا، یان بە ئیرادە و ویست وەسفبکریت. ناکریت بە ئیرادە و ویست وەسفبکریت،

لە هەر دابەشبوون و کەرتبوون و چواندنیک، رەتدانهوێ دوالیزی فارسیهکان و سیانهی مەسیحیهکان، چواندنی موشەبیهەکان، بەجەستەکردنی موحەسیمیەکان بوو، کە هەرکام لەمانە بە شیوازیکی نەشیوا وینای خویان کردوو.

زۆرینهی زانایانی موعتەزله سیفاتە زاتیەکانیان لە دوو سیفەتدا کۆکردۆتەو کە سیفەتى: زانین و توانینه (العلم والقدرة)، یان ئەبو حوسەینی بەسرى-لە (٤٣٦ ک مردوو)- لەیهک سیفەتدا کۆیکردوونەتەو، کە سیفەتى زانایەتیه (العالمية). هەولیانداوێ لە ژێر پۆشنایی نایەتى (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ). زاتیکی تاک و تەنیا و هەربوو بچەسپینن، بەدووریان گرتووێ لە هەر دابەشبوون و هاوبەشیداری و چواندن و بەجەستەکردنیک. کەواتە موعتەزلهکان سیفاتیک پەتەنەوێ کە جیا بیت لە زاتی خودا و بوونی سەربەخۆی هەبیت.

(١) موسوعة الفلسفة، د. بدوی، ب، ١، ١٩٩.

چونکه ئەگەر بڵێین خودا ویستی هەیه، ئەوه مانای وایه خودا پێویستی به غەیری خۆی هەیه، پێویستیش دژی وه‌حدانییه‌ت و تا‌کانیه‌ی و ئالێک‌دراوی خودایه. هه‌روه‌ها سیف‌ه‌تی ژیان له‌لای ئەو له‌سه‌ر سیف‌ه‌تی ویست دامه‌زراوه، چونکه ژیانیش نابێت ئەگەر له‌لای ئەو ویست و ره‌غه‌بت نه‌بێت، هه‌روه‌ها ره‌تیده‌کاته‌وه خودا وه‌سف بکات به زانین، چونکه سیف‌ه‌تی زانین زانین و زانراو ده‌خوازێت، له‌مه‌شدا دابه‌شکاری هەیه، دابه‌شکاریش ته‌نیا بۆ شتێک ده‌بێت که لێک‌دراوی‌ت، خوداش لێک‌دراو نییه. هه‌روه‌ها ناکرێت بڵێین خودا تواناداره، چونکه توانا وا ده‌خوازێت کاریگه‌ری راسته‌وخۆی لێوه ده‌رچێت، کاریگه‌ری راسته‌وخۆش گواستنه‌وه‌ی لێوه په‌یدا ده‌بێت له بارودۆخێکه‌وه بۆ بارودۆخێکی دیکه، له‌مه‌شه‌وه گۆران به‌سه‌رداهاتن په‌یدا ده‌بێت، هه‌موو ئەمانه‌ش لێک‌دراوی ده‌خوازن و ده‌بێت ئەو شته‌که لێک‌دراوی‌ت له چهند شتێک، خوداش لێک‌دراو نییه، که‌واته خودا ناکرێت به‌م سیف‌ه‌ته وه‌سف‌بک‌رێت.

به‌هه‌مان شێوه ئەم تا‌کانیه‌یه له تێروانیی ئەفلۆتیندا ناکرێت وه‌سف‌بک‌رێت به بوون (وجود، موجود) واته ناکرێت بڵێین خودا هه‌بووه، چونکه هه‌موو هه‌بوویک و هه‌موو بوونی‌ک سه‌ره‌تایه‌کی هەیه، ئەم بوونه‌ی خودا له‌سه‌رووی بوونه‌وه‌ی و پێش ئه‌ویشه، که‌واته که ئێمه سیف‌ه‌تی وجود و بوون پال‌بده‌ینه لای خودا، ئەوه خودامان کرده دووهم نه‌ک یه‌که‌م، هه‌روه‌ها کردمانه ئەنجامی بوونیکی دیکه، ئەمه‌ش پێچه‌وانه‌یه له‌گه‌ڵ حه‌قیقه‌تی خودا، چونکه خودا هه‌م یه‌که‌مه و هه‌م پێش هه‌موو شتێکی‌شه.^(۱)

که‌واته بنه‌مای فکری ئەفلۆتین بۆ خودا بریتیه له دامالین و دارنینی خودا له هه‌موو سیف‌ه‌تێک. ئێمه هیچ شتێک نازانین له‌باره‌ی سروشتی خوداوه، ئەوه نه‌بێت که خودا جیاوازه له هه‌موو شتێک و له‌سه‌روی هه‌موو شتێکی‌شه‌وه‌یه.^(۲)

(۱) موسوعة الفلسفة، بدوی، ۱، ل ۱۹۸ - ۱۹۹.

(۲) قصة الفلسفة، د. زکی نجیب محمود، ل ۲۲۲ - ۲۲۳.

ئەفلۇتتىن دەلىت: خودا ھۆكارى بوونى گەردوونە، لەلایەكى دىكەشەو
دەلىت: خودا لەسەرۋى گەردوونەوہیە و ناکریت ھىچ پەيوەندىيەك ھەبىت
لەنىوان خودا و گەردووندا، ئەم بۆچوون و وتەيەى ئەفلۇتتىن دژبەيەكن، چۆن
ئەم گەردوونە لە خوداوە پەيدا بوو؟ يان چۆن ئەم ھەموو شتە زۆرانەى گەردوون
لە يەك زاتەوہ پەيدا بوون؟ بۆ وەلامى ئەم پرسىيارە بگەرپۆە بۆ تيۆرى ھەلرزان
(فيض).

فەلسەفە لە سەدەکانی ناوەراستدا

فەلسەفە لە باوەشی ئاییندا

فەلسەفەی سەدەکانی ناوەراست دەستەواژەیەکی بەکاردا نەبوو. ئەو فەلسەفەیەکی هەلکەوتبوو لە کۆتا سەلەکانی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی لە سەدەی پێنجەمی زاینی هەتاوەکوو سەردەمی رینیسانس لە سەدەی پانزەهەمی زاینی.

پێناسەدەکرێت بە دووبارە دۆزینەوە و ژيانەوهی کلتوری کۆن کە لە یۆنان و رۆمادا گەشە کردبوو لە سەردەمی کلاسیکا، بە شێوەیەکی کەمیش بوو وروژاندنی کیشە ئایینیەکان و تیکەڵکردنی رێبازە پیرۆزەکان لە گەڵ وانه عەلمانیەکان.

میژووی فەلسەفەی سەدەکانی ناوەراست دابەش دەبێت بە سەر دوو سەردەمی سەرەکیدا: سەردەمی رۆژئاوای لاتینی کە دووبەدوای سەدەکانی ناوەراستی کۆندا هات تاوەکوو سەدەی بیستەم، کارەکانی ئەرستۆ و پلاتۆ دووبارە پەردەیان لە سەر لا درایەوه، وەرگێردران و لیکۆڵینەوهیان لە سەر کرا.

سەردەمی ئالتوونی سەدەی دوانزەهەم، سیانزەهەم و چواردهەم لە رۆژئاوای لاتینی، کە بە بە لوتکەیی هەلسانەوهی فەلسەفەی دیرین دادەنرێت لە گەڵ پیشوازی کردن لە نووسەر و پەرخەگرانی عەرب و پیشکەوتنی بەرچاو لە بوارەکانی فەلسەفەی ئایینی، ژیریژی و بابەتی دەرەوهی سروشت (میتافیزیک).

میژوونووسە نوێیەکان، سەدەکانی ناوەراست بە یەکیک لە گەشەسەندووترین

سەر دەمی فەلسەفیی دادەنێن کە بیروباوەری ئایینی مەسیحی کاریگەرییەکی زۆری لەسەر هەبوو. یەکیک لە دیارترین بیرمەندەکانی ئەم سەردەمە، تۆماس ئەکویناس ھەرگیز خۆی بە فەیلەسووف دانەناوە و پەخنەیی لە فەیلەسووفەکان گرتوووە کە ھەموو کاتێک کە مترخەمیان ھەبوو و تێنەگەشتوون لە ژیری و دانایی راست و دروست.

کێشە و ململانێ باسکراوەکانی ئەم سەردەمە پەيوەندی نێوان ئەم بابەتانەو ھەبوو: باوەر لە گەڵ ژیریژی، بوون لە گەڵ سادەیی خودا، ئامانجی ئایین لە گەڵ دەرەوھە سروشت (میتافیزیک) و کێشەکانی زانیین.

فەلسەفەیی سەدەکانی ناوەراست پێداگرییەکی زۆر دەکات لەسەر ئایین. ئین سینا و ئین روشدی لێ دەرچیت، فەیلەسووفی سەدەکانی ناوەراست خۆیان بە فەیلەسووف نەدەزانی، بە لکوو لای ئەوان فەیلەسووف بریتی بوو لە نووسەرە دێرینەکانی وەک پلاتۆ و ئەرسطۆ. ھەرچەندە رێگاکانیان بۆ روونکردنەوھە پرسیار و بابەتە ئالۆزەکانی ئایین بەند بوو لەسەر شیواز و رێگا ژیریژیەکانی فەیلەسووفە دێرینەکان. تۆماس ئەکویناس و پیتەر دامیان پێیان وابوو کە فەلسەفە خزمەتکاری ئایینە. سەرەرای ئەم تێروانینانە، رێگری دروست نەبوو لەبەردەم فەیلەسووفەکانی سەدەکانی ناوەراست لە پەرەسەندن و نوێکردنەوھە فەلسەفەیی جیاواز لە پرۆژە ئایینیەکان. بۆ نموونە، بیرمەندەکانی وەک ئۆگستین ھیو و تۆماس ئەکویناس سەرکەوتنێکی بەرچاویان بە دەست ھێنا لە بابەتەکانی فەلسەفەیی دەرەوھە سروشت (میتافیزیک) دا.

ئەو بنەمایانەیی کە فەیلەسووفانی سەدەکانی ناوەراست پێی تاییبەتمەندن بریتین لە:

پزگرتن لە تێروانینەکانی فەیلەسووفە دێرینەکان و بەرگری کردن لێیان، زۆر بە تاییبەتی لە ئەرسطۆ و ئەفلاتون.

دروستکردنى پەيوەندى لە نىۋان تېروانىنە فەلسەفەيەكان لەگەل ۋانە ئايىنيەكان و بەستەنەۋى بابەتە ئايىنيەكان بە بابەتە فەلسەفەيەكان يەككە لە گەنگەترين و سەرەكىترين بابەتەكانى ئەو سەرەدەمە كە گەتوگۆى لەسەر دەكرا برىتتى بوو لە باوەر لەگەل ژىربىژىدا. ئىبن سىنا و ئىبن روشد زياتر مەيليان بەرەو لايەنى ژىربىژى ھەبوو. ئۆگستىن دەيگوت كە ھەرگىز رېگە نادات لىكۆلەنەۋە فەلسەفەيەكانى لە دەسەلاتى خوداۋەند تىپەربىت.

فەلسەفەى سەدەكانى ناوەرەست بەشپەيەكى بەرچاۋ ئايىنين. بابەتەكانى لەم سەردەمەدا باس دەكرا ئەمانە بوون:

كىشەى خراپەكارى (شەيتان): فەيلەسووفە كلاسيكەكان پېشبينان دەكرد دەربارەى سروشتى شەيتان، بەلام كىشەكە بەلايانەۋە ئەۋە بوو كە چۆن خودايەكى ھەندە بەھىز، خۆشەويست و خاۋەن ھەموو زانىيەك ھەلدەستىت بە دروست كردنى سىستەمىك كە شەيتان (خراپە) بوونى ھەبىت. ئەمە بە يەكەم بابەت دادەنرېت كە لە فەلسەفەى سەدەكانى ناوەرەستدا سەرى ھەلدەۋە.

كىشەى خواستى ئازاد: بۆ روون كردنەۋەى ئەم كىشەيە بەم شپەيە روون دەكرايەۋە، كە چۆن «زانىنى تەۋاۋەتى پېشپەيە شتەكان لەلايەن خوداۋە» يان زانىنى روودانى شتەكان لەلايەن خوداۋە چۆن دەگونجىت لەگەل باوەرى مرووف بە خواستى ئازادى خۆى.

نەقل و عەقل و پەيوەنديان بەيەكەۋە، نەقل پېش عەقل دەخرىت؟ يان عەقل پېش نەقل دەخرىت؟

پرسىارى ئەۋەى كە ئايا دەكرىت شتەكەلېك بوونيان ھەبىت كە مادى نەبن، ۋەك فرىشتەكان.

فەلسەفەى سروشتى

لە فەلسەفەى سروشتى و فەلسەفەى زانستدا، فەيلەسووفى سەدەکانى ناوەراست بەزۆرى کارىگەرى ئەرستۆيان لەسەر بوو. هەرچەندە لە دواى سەدەى چوارەهەم بەدواوە، زىادبوونى بەکارهێنانى ژىربىژى بىرکاريانە لە فەلسەفەى سروشتیدا بوو. هۆى ئامادەکردنى گەشەکردنى زانست لە سەرەتای سەدەکانى نوێدا. شىوازەکانى ژىربىژى بىرکاريانە لەلایەن «ويليەم ھەيتسبىرى و ويلیەم ئۆکھام» نیشانەن بۆ بەربلأوى ئەم پەرەوتە. نووسەرەکانى ترى فەلسەفەى سروشتى بریتىين لە «ئەلبىرتى ساکسۆنت، جۆن بىورىدەن، نىکۆلاسى ئۆتريکۆرت».

بۆچوونەکانى سەدەى ناوەراست لەھەمبەر زانين و مەعریفە و پەيوەندى ئايين و عقل

۱. ھەندىکیان پێیان وابوو تاکە سەرچاوەى مەعریفە و زانين بریتىيە لە ئايين و وەحى، بۆیۆيستن لە ھەستەکان و عقل و ...

۲. ھەندىکیان پێیان وابوو وەحى ئامانجە و عقل ھۆ و سەبەبە، لەرپى عقلەو وەحى وەردەگرين، بەلام دەبێت عقل خزمەتکارى وەحى بێت، کارى عقل ئەوھى وەحى وەربگرێت و لێى تىبگات.

۳. ھەندىکی دیکە پێیان وابوو ھەركام لە عقل و وەحى بوار و بابەتى خۆى ھەيە، عقل بۆ شتە سروشتى و بەرھەستەکانە و وەحى بۆ شتە ئىمانى و ئايىنيەکانە.

۴. ھەندىکی دیکە پێیان وابوو كىشە نىيە با عقل و وەحى ھەردووکیان ھەبن، بەلام عقل لەپىشتەرە و دەبێت لەكوٹاييدا بگەڕىنەو وەحى بۆ عقل، بۆنموونە ھەركاتىك وەحى و عقل تىكگيران، ئەو دەبێت عقلەكە زال بكەين.

ئەمە پوختەى بۆچوونەكان بوو دەربارەى عەقل و نەقل و پەيوەندى نێوانيان، بەلام ئەوەى لەکۆتاييدا زالبوو، بریتى بوو لە دژايەتى کردنى عەقل و زانست و زانايان و فەيلەسووفان و بیرمەندان و ڕیگری لیکردنيان و نازاردان و کوشتيان، هەمووشى بە پالپشتى کلێسا و دەستەلاتى ئايینی، ئیجا دەستەلاتى سیاسى.

دوايى لەسەردەمى ڕینساس و شۆرشى فەرەنسیدا، ئەورووپا وەرچارخان و ڕزگاربوونیکى گەورە و زۆرباشى بەخۆیەوه یینی، کە لەو ڕێیەوه توانیان خۆیان ڕزگار بکەن لە هەرسى دەستەلاتى ستەمکار:

۱. دەستەلاتى ئايینی و کەنیسە، پاپا و قەشە

۲. دەستەلاتى ئابوورى، دەرەبەگ

۳. دەستەلاتى سیاسى، ئیمپراتۆر

دوايى

پەرلەمان جێى ئیمپراتۆرى گرتەوه.

فەيلسووف و زاناکان شوینی پاپا و دەستەلاتى دینیان گرتەوهوه.

سەرمايەدارەكان شوینی دەرەبەگەکانیان گرتەوه.

یەكێ لە دروشمەكانى شۆرشى فەرەنسى بریتیبوو لە "بە ڕیخۆڵەى كۆتا قەشە كۆتا پادشا لەسێدارە بدەن."

پەيوەندى نێوان ئايین و فەلسەفە

لە نێوان فەلسەفە و ئايیندا پەيوەندییەكى توندوتۆڵ هەیه کە هیچ کەمتر نییه لەو پەيوەندییەى کە لەنێوان فەلسەفە و زانستدا هەیه، هەروەها هیچ

ناکۆکییەک لە نێوانیانیدا نییە، چونکە فەلسەفە لە بنەڕەتدا لە باوەشی ئایینەوێ سەری هەڵداوە و باشتەری بەلگە بۆ ئەم وتە بریتییه لە میژوووی فەلسەفە کە بەروونی دەیسەلمێتیت پەيوەندییەکی توندوتۆڵ لە نێوان ئایین و فەلسەفەدا هەیە هەر لە میژووە. بۆنموونە دەوترێت ئایینە کۆنەکانی وەک ئایینی میسری و میسۆپۆتامیا و هیندۆسی و چینی و ... هتد، رێخۆشکەر بوونە بۆ سەرھەڵدانی فەلسەفە لە ولاتی یۆنان، کەواتە ئایین بنەما و بنچینەی هەموو ھزرینیکی فەلسەفیە، ئەمەیش واتای ئەو دەرپرینە کە دەلێت: "فەلسەفە کچی ئایین و دایکی زانستە، بەوەی کە ئایین رێخۆشکەری فەلسەفە بوو و فەلسەفەیش زانستی بەرھەم ھێناوە"، بەلام لێرەدا گەر ئێمە بڵێن ئایین رێخۆشکەری فەلسەفە، ئایا دەگونجێت بڵێن ئایین و فەلسەفە یەک سەرچاوەیان هەیە؟ نەخیر ناکرێت بڵێن ئایین و فەلسەفە یەک سەرچاوەیان هەیە، هەلبەتە سەرچاوەی فەلسەفە بریتییه لە ئەفل، ئایینیش (ئاسمانییەکان) پشت بە سروش - وەحی دەبەستن.

پەيوەندی نێوان ئایین و فەلسەفە لە سەدە دێرینەکاندا

ئاشکرایە ئایین بەر لە فەلسەفە هەبوو، چونکە سەرچەم تۆژینەوێکان لەبارەى ژباړ و شارستنییەکان ئەو دەسەلمێن کە ئایین بەر لە فەلسەفە هەبوو و هیچ گومانى تێدا نییە.

ھەرۆھا سەرچاوەی ژباړی و شارستانییهکانی وەک میسر، ھیند، چین، فارس و بابل دەگەرێتەوێ بۆ بناخە گیانییەکان کە گرنگیان بە ئاسمان و زەوی داو، گیان بەلای ئەوانەوێ دەسەلاتی بەسەر هەموو لایەنەکانی ژيانەوێ هەیە، ھەرۆھا برۆایان بە پەيامبەرەکان و سرووش هەیە، کە زانست و ھونەرەکان لەپێناو خزمەتکردنی ئاسمان تەرخانکردووە، بەلام کاتیک فەلسەفە لە یۆنان

سەرىيەلدا لە سەدەى شەشى پ.ز، بوو ھۆى دروستبوونى ناکۆكى لەگەل ئايىنىدا. ئەمەيش دەگەرپتەو ھەبوونى رېكخراوېك لە پياوانى ئايىنى كە كار بۆ بلاقردنەو ھى بىروباو ھى نەگۆر بکەن لە ناو کۆمەلگەدا. لە کاتیکدا كە ئايىن تېكەل ببوو بە ئەفسانە. بۆ نموونە، لە نووسىنەکانى «ھۆمىريۆسدا» دەبينىن كە چۆن باس لە خوداوەندەکانى یۆنان دەکات، بە تايبەتى لە چىرۆكى «ئەليادە»، ئەم خوداوەندە هېچ جياوازيان نىيە لەگەل مرۆفدا، تەنيا بەو ھى نەبىت كە ئاويكى شىن بە ناو لەشياندا دېت و دەروآت و دەبىتە ھۆى نەمىريان. كەواتە خوداوەندەکانى یۆنان وەك مرۆف وان لە سەرجم خەسلەتەکانياندا كە تەنيا بە نەمرى جياوەکرپتەو، ھەر بۆيە فەيلەسووفە بەرايىيەکانى یۆنان پەيان بەو راستىيە برد، كە ئەو ئەفسانە تەنيا برىتين لە ئەندىشە و خەيالى مرۆفەكان و لەسەر فۆرمى خۆيان خوداوەندەکانيان چىکرد، بۆنموونە فەيلەسووفى یۆنانى «ئىكسانوفان» سەر بە قوتابخانەى ئىليىيەكان ئەو ھى رەتکردەو كە مرۆفەكان فۆرمى خوداوەندەکانيان لەسەر شىو ھى خۆيان وينا بکەن، بۆنموونە خەلکى «تراقىا» خوداوەندەکانى خۆيان بە چاو شىن و پرچ سوور وينا دەکرد. بۆيە گەر ئەسپەكان تواناى ئاخفتنيان ھەبووايە، ئەوا ئەوانىش خوداوەندەکانيان لە سەر فۆرمى خۆيان وينا دەکرد. ھەر وەھا دەبينىن «ئىنكساگوراس» بە زەندىق تاوانبار کرا، كە دەبوت خۆر پارچەيەكى گرگرتوو و مانگىش برىتيە لە زەوى نەك ھەردووکیان خوداوەند بن، بەلام گەر بروانىنە سوكرات و رېزلىتانی ئەو بۆ دابونەريتە ئايىنيەکانى سەردەمەكەى و رېزلىتانی بۆ ياساكانى ئەسینا دەبينىن كە سوكرات بەو تاوانبارکراکە خوداوەندەکانى شارى ئەسیناى رەتکردەو و ھەولێ دەدا بىروباو ھى نوێ بەيتتە نيو ژيانى ئەسیناوە. سزای ئەم جۆرە تاوانەش برىتى بوو لە لەداردان، ھەر بۆيە سوكرات بروای بە نەمرى گيان ھەبوو، تاكە رېگەش بۆ بە دەستەيتناني چاکە برىتيە لە زانين.

سەبارەت بە ئەفلاتوون و فەلسەفەكەى دەبينىن كە ئەم فەيلەسووفە،

لەسەر ھەمان رېچكەى مامۆستاكەى خۆى سوكرات پەرەى بە فەلسەفاندن دەدا، فەلسەفەكەى لە پرووى فۆرمەو دەپرېنى ئەفسانەىى قبوول دەکرد، بەلام لە پرووى ناوەرۆكەو پلاتوون ئايىن سەرچاوەى ئىلھامى بوو. ھەرۋەھا ئەسىنايىيەكان ئەرستۆيان بە ئىلحاد تاوانبارکرد، چونكە ھىچ شۆئەوارىكى بە فەلسەفەكەىو ديار نىيە بە تايبەتى لە تېروانىنىدا بۆ جوولئىنەرى يەكەم، بەلام سەبارەت بە گونجاندنى پەيوەندى نىۋان ئايىن و فەلسەفە لە كۇندا دەگەرپتەو بۆ قوتابخانەى ئەفلاتوونىزىمى نوئ كە بە سى قۇناغدا تېپەرپو: -

۱-قۇناخى يەكەم: - ئەم قۇناغە بەو جىاوازە كە جۆرە ھاوسەنگىكى لە نىۋان ئايىن و فەلسەفە ئەنجامدا، بەنموونە، فەلسەفەى ئەفلۇتىن بە دەورى دوو كىشەدا دەخولتتەو، كە برىتىن لە كىشەىكى ئايىنى وەك چارەنووسى دەروون و رېگەى گەرانەوەى بەرەو پاكىزى يەكەم كە دەروون تىادا بوو، بەلام كىشەى دوو، كىشەىكى فەلسەفەى، پەيوەستە بە رېكخستى گەردوونەو و راڤەکردنى بە شۆئەىكى ئەقلى، ئەم دوو كىشەىەش پىكەوەرگىدراون.

۲-قۇناغى دوو: - لەم قۇناغەشدا ئايىن بە تەواوى زال دەبىت بەسەر فەلسەفەدا، ئەم جۆرە زالبوونە لە فەلسەفەى «يامبلىخۆس» دا دەردەكەوئ، كە فەلسەفە و ئايىن پىكەو دەبەستتتەو، بۆنموونە، كاتىك پلاتوون و ئەرستۆ دەخوئىتتەو بە فىساگۆرسەو گرئيان دەدا، لە دواجاردا ھەلدەستت بە راڤەکردنى بە شۆئەىك كە لەگەل ئايىن و سۆفىگەرايى رۆژھەلاتدا بگونجىت.

۳-قۇناخى سىيەم: - لەم قۇناخەدا پلاتوونىزىمى نوئ كارىگەرە بە ئاراستەى (المشائون، پىياسەكاران) بەرئەنجامى ئەم كارىگەرىيەش ئەو بوو كە پلاتوونىزىمى نوئ زياتر وردى و رېكخستى پتو ديارە لە دەقەكانىدا.

فەلسەفە و ئایین لە سەدەکانی ناوەراستدا

سەدەکانی ناوەراست بەو جیادەکرێتەوە لە سەدەکان دیکە، پتر لاهوت زالبوو، هەر بۆیە پرسەکان تا ئەندازەیەکی زۆر پرسی ئایین، بە تایبەتی هەولدان بۆ گونجاندن لە نێوان ئەقل و نەقل یاخود فەلسەفە و ئایین یان دانایی و شەریعت، لێرەو ئایینە ئاسمانییەکان ڕووبەرووی ئەم پرسانە بوونەتەو، لەوانە ئایینی جوولەکە، مەسیحی و ئیسلام.

۱- ئایینی جوولەکە: بەناوبانگترین فەیلەسووفی جوولەکان لە سەدە یەکەمی زاینی کە هەولێ گونجاندنی نێوان ئایینی جوولەکە و فەلسەفەی ئەفلاتوونی دابێت (فیلوونی ئەسکەندەری)، کە لە شاری ئەسکەندەری قوتابخانەیەکی هزری دامەزرا، ئەم کارە بە پشت بەستن بە میتۆدی هیرمۆنتیکای هیمایی بە ئەنجام گەیاند، بۆنموونە لە جێبەجێکردنی میتۆدەکە دەبینین فیلوون لە وەسفکردنی گەشتی ڕۆح و گەرانەوێ بۆ پایە ئیلاهی، بە کەشیشی بلیمەتی دەچووینت، لێرەدا گەر ئیمە پروانینە دەربرینیکی فیلوون دەبینین چوونە ژوورەوێ کەشیشی بلیمەتی جوولەکانی بۆ لای پیرۆزی پیرۆزییەکان بە گەشتی دەروونی دەچووینت بۆ جیهانی ماقوول، هەرەها کاتێک کەشیش پۆشاکەکی دادەکەنت، واتە دەروون خۆی لە خەڵتە زەمینییەکان دادەمالی، کەواتە لێرەو تێکرای چیرۆکە بەشیوەیەکی هیمایی ئاماژە بە ئەزموونی سۆفیگەری دەدا، ئامانجی فیلوون لە بەکارهێنانی میتۆدی هیرمۆنتیکای هیمایی بۆ شروۆکردنی دەقە پیرۆزەکانی تەورات لە پێناو گشتاندنی شەریعت و ئایینی جوولەکە بوو، کە پابەند نەبێت بە هیچ کات و شوێنێکەو.

۲- ئایینی مەسیحی: لە کۆتایی چاخەکانی کۆنەو ئایینی مەسیحی لە رێگەی مژدەدەرەکانەو لە ڕۆمای پایتەختی ئیمپراتۆریەتی رۆما بڵاوبوو، مژدەدەری وەک بزافێکی نەینی لە سەدە یەکەمی زاینی لە رۆما سەریهەڵدا، یەکیک

لە مژدەدەرەكان «قدیس بووترس»ە، یاریدەدرەكەیشی فەیلەسووفی رۆمانی «قدیس بۆلس»، بەلام لە میسردا قدیس (مرقس) ھەلسا بە بلاوکردنەوہی، ئایینی مەسیحی سەرجم قورسایییەکانی لەسەر شانی مەرۆفی وەلاناوہ، ھەرۆھە ئازادییەکی رەھای بە مەرۆقان بەخشیوہ و پێگە ی رزگاربوون و پاکژبوونەوہ لە تاوانەکانی بۆ روونکردووەتەوہ، دەکریت بڵێن ئەم فۆرمە لە لێبووردن لە ئایینی مەسیحیدا بۆ مەرۆف دانراوہ.

ھەرۆھە لە کۆتایییەکانی سەدە ی دووی زایینیدا لە شاری ئەسکەندەرییە قوتابخانە ی ئەسکەندەرییە بۆ فێرکردنی بناغەکانی ئایینی مەسیحی سەریھەلدا، کە مەسیحییەتی تیکەل بە فەلسەفە ی یۆنانی کرد، دوو زانای مەسیحی بەناوبانگیش «کلمینتی ئەسکەندەری و ئۆریجینی ئەسکەندەری» بەدەرکەوتن.

کلمینتی ئەسکەندەری: یەکیک بوو لەو کەسانە ی داکوکی لە ئایینی مەسیحی دەکرد و پێی وابوو کە فەلسەفە دژی ئایین نییە، چونکە برابووون بریتیە لە ئەزموونێک کە بە شارەزایی کۆتایی دیت و مەرۆف دەگەییئت بە رووناکی، ھەرۆھە دەبووت پێویستە ھەموو مەسیحییەکی رۆشنیر شارەزا بیت لە ئایین و باشتەری رێگەش بۆ ئەم کارە، کە بتوانیت خزمەت بەم ئاراستە یە بکات فەلسەفە یە.

ئۆریجینی ئەسکەندەری: یەکیکی دیکە یە لە شرۆفەکارانی کتیی پیرۆز، کە فەلسەفە ی وەک ئامراز ی راھەکردنی بیروباوەری ئایینی بە کاردەھێنا.

دواتر دوو گرووپ لەبارە ی پەیوەندی نێوان ئایین و فەلسەفە ھاتنە کایەوہ، یەکیکیان ھەولێ ئەوہی دەدا، کە فەلسەفە وەک ئامراز ی داکوکیکردن لە ئایین پێناسە بکات و ھیچ جیاوازیک نابین لە نێوانیاندا، ھەرۆھە فەلسەفە بریتیە لە ئامرازیک بۆ تێگەشتن لە برابووون، لەو فەیلەسووفانە ی کە سەر بەم گرووپەن «سان ئۆگستین» کە پێی وایە ھیچ ناکوکییەک نییە لە نێوان

ئايىن و فەلسەفە ياخۇ لە نىۋان بىرۋابوون و ئەقلى، چۈنكى راستىيە ئىلاھىيە كان بابەتى راستەقىنەن بۇ ھەر يەك لە فەلسەفە و ئايىن، گەر پىگەكانىشىيان جياواز بىت، بەلام فەيلەسووفى ئەقلىنى «تۆماس ئەكۋىنى» كە سەر بە گروپى دووھەمە ھەوللى جياكردنەوھى ئايىن و فەلسەفەى دەدا، بەوھى كە راستىيەكانى بىرۋابوون بۇ لاھوت گەراندەوھ، راستىيە ئەقلىيەكانىشى بۇ فەلسەفە، چۈنكى پىيى وابو كە فەلسەفە و بىرۋابوون لە پرووى بابەت و مېتودەوھ جياوازن، بابەتى فەلسەفە سىروشتىيە و لە پىگەى ئەقلىوھ چىگ دەخرىت، بەلام بابەتى بىرۋابوون ياخۇ ئايىن لە پىگەى ئىلھامى ئاسمانىيەوھ سىرووش و نەقلىوھ وەردەگىرىت، بەلام سەبارەت بە مېتودى فەلسەفە بىرىتىيە لە سەلماندىن و بەلگەھىنانەوھ، مېتودى بىرۋابوون پشت بە سىرووش دەبەستىت.

۳. ئايىنى ئىسلام: پىرسى گونجاندن لە نىۋان فەلسەفە و ئايىنى ئىسلام يان ئەقلى و نەقلى بە يەككىك لە پىرسە مەزنەكانى مېژووى ھىزرى ئىسلام ناسراوھ، ئەم پىرسەش لەلايەن فەيلەسووفان و زاناپانى كەلامەوھ ھەوللى چارەسەرکردنى زۆرى بۇ درا.

پەيوەندى نىۋان ئەقلى و نەقلى لاي زاناكانى كەلامى ئىسلامى

زانايانى ئىسلامى باس لە پەيوەندى نىۋان ئەقلى و نەقلى دەكەن، ئاخۇ كاميان لە پىش ئەوى دىكەيانە، ھەروھە تا چ رادەيەك دەتوانرىت پشت بە ئەقلى بىبەستىرت لە بابەتەكانى شەرىعەت و پروا، ئەوان لىرەدا پشت بە دەقەكانى قورئانى پىرۆز دەبەستىن، كە بانگەشە بۇ بىرکردنەوھى ئەقلى دەكات سەبارەت بە گەردوون و نىشانەكانى دىكە دىنا، بەكارھىنانى ئەقلى لەپىناو گەيشتىن بە بىرۋابوون، ئەم پىرسەى نىۋان ئەقلى و نەقلى خوى لە سى ئازاستەى سەرەكىدا دەردەخات:

١. **ئاراستەى زاھیریەکان،** ئەم گرووپە تەنیا دەسەلاتى شەریعت وەک دەروازەیک دەبینن بەرەو بڕوا، بەلام سەبارەت بە ئەقل بەلای ئەم گرووپەووە هیچ پۆلێکی وای نییە.

٢- **ئاراستەى موعتەزەیلە:** ئەم گرووپەش دەسەلاتى ئەقل لە پێش لە نەقلەووە دادەنێن بۆ گەشتن بە ھەقیقەتى بڕوا.

٣- **ئاراستەى ئەشعەریەکان یان ئەھلى سونە و جەماعەت:** ئەم گرووپەش گونجاندنێک لە نێوان ئەقل و نەقلدا پێکدەھێنن، کە پێیان وایە لە پروپەکەووە شەریعت دەکەوێتە پێش ئەقل لە بابەتەکانیدا، بەلام ھەندێک جارێش لە رێگەى ئەقلەووە لە دەقەکانى نەقل تێدەگەین.

فەلسەفە و ئایین لای فەیلەسووفە موسڵمانەکان

فەیلەسووفە موسڵمانەکان بەردەوام ھەولێ نزیکردنەوێ فەلسەفە و ئایینیان داو، کە فەلسەفە زانستى ھەقیقەتە لە رێگەى ئەقلەووە، ھەرەھا ئایینیش زانستى ھەقیقەتە لە رێگەى سرووشەووە. کەواتە ئەو راستییانەى کە ئەقل دەرخەنەرۆو ھیچ ناکۆکى و دژایەتى نییە، لەگەڵ ئەوێ کە ئایین باسى دەکات، بەم پێیە ھیچ جیاوازیکی نییە لە نێوان فەلسەفە و ئایین.

لە فەیلەسووفە موسڵمانەکان لەو سەردەمەدا:

کیندی: یەکەم فەیلەسووفە، کە ھەولێ گونجاندنی نێوان فەلسەفە و ئایینی داو بەوێ کە بابەتە بنەرەتییەکانى ئایین ئەو بابەتانەن کە فەلسەفە لەبارەیانەووە دەدوێت، ئەوانیش بریتین لە: ناسینەوێ یەزدان، یەکتاپەرستى، ناردنی پەيامبەرەن، بڕواکردن بە دواڕۆژ و زیندوو بوونەووە. لەگەڵ ئەمەیشدا

دەبینین کە کیندی هیچ جیاوازییەکی نابینیت لە نێوان فەلسەفە و ئاییندا، بەلام ئەو زانینە لە ڕێگەی سرووشەو پێمان دەگات لە پێش ئەو زانینە، کە لە ڕێگەی ئەقڵەو پێ دەگەین.

فارابی: بە یەکیەک لە گەورەترین فەیلەسووف ئەژمار دەکریت لە میژووی فەلسەفەی ئیسلامدا کە هەولێ گونجاندنی داوێ لە نێوان فەلسەفە و ئاییندا، فارابی پێیوایە ئیسلام لە گەڵ فەلسەفەی یۆنانیدا هیچ تێکگیرانێکیان نییە، ئەگەر هەشپێت ئەو هەر لە ڕووکەشدا وادەردەکەوێت، ئەگەرنا لە حەقیقەت و لە ناوەرۆکدا هیچ تێکگیرانێکی نییە، دەبێت ئەو ئایینی فەلسەفەی بە کاربەتێرێت بۆ لابردنی تێکگیرانە ڕووکەشەکان، فارابی بۆیە ئەم بۆچوونە هەیە، چونکە پێیوایە ئایین و فەلسەفە لە یەک سەرچاوەو سەرچاوە دەگرن کە سەرچاوەی «عقلی کارا» یە (العقل الفعال)، بۆیە هیچ جیاوازییەکیان نییە، هەروەها هیچ خێلافیەکی نییە لە نێوان فەیلەسووفان و پێغەمبەرەکاندا، یان ئەرستۆ و موخەممەد (دروودی خوای لەسەر بێت). دا. لە کۆتاییدا فارابی هەموو هەولێکی داوێ بۆ ئەوەی ئەو بەسەلمێت کە خێلاف نییە لە نێوان ئیسلام و فەلسەفەدا، چونکە هەردووکیان سەرچاوەیەکیان یەکە کە عقلی کارا، هەردووکیان حەقن و ئامانجیان حەقە، حەقیقەتێکی دژی حەق ناوێستێتەو. بەلام دەکریت گەیانندی پێغەمبەرەکان بەشیوازییەک بێت و گەیانندی فەیلەسووفانیش بەشیوازییەکێکی دیکە، چونکە پێغەمبەرەکان بە زمانێک دواوێ کە هەموو کەسێک لێیان تێبگات. کەواتە لێرەو بۆمان ڕوونبۆو کە فەلسەفە و ئایین لەلای فارابی هیچ خێلافیەکیان نییە، بەلکۆو یەک شتن، چونکە هەردووکیان لە سەرچاوە و ئامانجدا یەک شتن، هەردووکیان سەرچاوەیەکیان خۆدایە و ئامانجیان گەیشتنە بە راستی و حەقیقەت و بەختەوێ و خوشبەختی.

ئیبن سینا: ئیبن سینا یەکیەک لە گەورەترین فەیلەسووفە موسلمانەکان کە زۆر کاریگەر بوو بە فەلسەفەی یۆنانی و هەولێ زۆری داوێ بۆ گونجاندنی

فەلسەفە و ئیسلام، ئەویش بەهەمان رێچکەى کیندى و فارابیدا رۆشتوو و ویستوووەتى بنەما ئایینیەکان بگونجینیّت لەگەڵ فەلسەفەى یۆنانیدا، هەتا وای لیّهات ئەوەندە تەئویلى فەلسەفەى کرد، تا لەکوّتاییدا و لەلایەن ئىمامى غەزالى و چەندان زانای دیکەدا تەکفیر بکړیت.

غەزالى: ئەم وەکوو سوّفیگەرێک سەر بە رێبازى ئەشعەرئیه کانه، پێى وایه که شرع دەکەوێتە پێش ئەقل، بەلام دەکړیت ئیمە ئەقل وەک دەروازیهک وەرگرین بۆ تیگەیشتن له دهقهکانى ئایین، کهواته لێرهدا غەزالى دژ بە زانسته ئەقلىیهکان نه‌بوو، وەک چۆن هەندێک کەس پێیان وایه که غەزالى ناکۆکه له‌گەڵ زانسته ئەقلىیهکان، بۆیه دەلێت "ئەوهى مەزندهى ئەوه بکات، که زانسته ئەقلىیهکان دژى زانسته شرعئیه‌کانه، ئەوه مەزنده‌کەى له‌ ناروونیه‌وه سەرچاوه ده‌گړیت."

ئىبن روشد: مەزنترىن هەلۆیستەکانى ئىبن روشد له‌ بواری هزرى فەلسەفیدا بریتىیه له‌ هەولدان بۆ گونجاندنى نێوان فەلسەفە و ئایین. لێردا ئىبن روشد دەلێت: ئەوهى له‌ قورئاندا هاتوو بریتىیه له‌ هەقىقهت و باوه‌رھێنان پێى ئەركه، هەروەها ئایین تێروانىنى فەلسەفەى ئەقلی وەک ئەرك بەسەر مروّفدا واجیب ده‌کات، کهواته هێچ نەسازانێک نیه‌ له‌ نێوان فەلسەفە و ئایین، بگره فەلسەفە هێماکانى ئایین شرۆڤه ده‌کات.

شرع و فەلسەفە گەر جیاوازی هەبێت له‌ نێوانیاندا، ئەوه ده‌بێت ده‌قه‌کان تەئویل بکړین. بەلام تەئویلکردنى ده‌ق تاییبه‌ته تەنیا به‌ ئەهلى فەلسەفە، چونکه ئەوان ده‌توانن له‌ ژێر رۆشنایى ئەقل ئامانجى ده‌قه‌کان روون بکه‌نه‌وه.

هەربۆیه کتیبێکى تاییبه‌تى نووسى لهم باره‌ى گونجان و سازانى ئایین و فەلسەفە، به‌ناوى (فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الاتصال).

له‌کوّتاییدا ده‌توانین بڵێین فەیلەسووفه‌ موسلمانەکان کاریگەرى فەلسەفەى

یۆنانییان لەسەر بوو، هەربۆیە بەهیچ جۆرێک نەیان توانیوە لەژێر ئەو کاریگەرییە دەرێجەن، بۆیە هەموویان هەوڵی گونجاندنی دەقەکانیان داوە لەگەڵ بۆچوونی فەیلەسووفە یۆنانییەکان، بەردەوامیش تەئویلی فەلسەفییان کردووە بۆ هەموو ئەو دەقەنە یەک لەگەڵ ئەو فەلسەفە نەهاتوونەتەو. کەواتە یەکتێک لە هەوڵ و بابەتە گەرنەکانی فەیلەسووفە موسلمانەکان بریتی بوو لە پەیوەندی نێوان ئایین و فەلسەفە و گونجاندنیان بەیەکەو، بەلام لەبەرانبەر ئەم فەیلەسووفانەدا مۆتەکەلیمەکان هەن (زانایانی کەلام)، ئەوان بەپێچەوانەو لەزۆربە ی بابەتە فەلسەفیەکان پێچەوانە ی فەلسەفە ی یۆنانی بوونە و وەلامیان داوونەو و کتیبی زۆریان نووسیبووە لەسەر ئەم بابەتانە، بۆیە زۆرێک لە توێژەرەکان مۆتەکەلیمەکەن بە فەیلەسووفی پەسەنی ئیسلامی دادەنێن و زانستی کەلامیش بە فەلسەفە ی پەسەنی ئیسلامی دادەنێن، چونکە کاریگەر بوونە بە خودی ئیسلام و وەحی نەک فەلسەفە ی یۆنانی، پێیانواوە فەیلەسووفانی وەک «ئیبن سینا و فارابی و ئیبن روشد و...» تەنیا دووبارە کەرەوێکی فەلسەفە ی یۆنانی بوونە بەبەرگێکی ئیسلامیانە.

پەیوەندی نێوان ئایین و فەلسەفە لە سەردەمی رێنێسانس و نوێدا

ئەم سەردەمە لە دوا ی رووخانی قۆستەنتینیە لە ساڵی ۱۴۵۳ لەسەر دەستی تورکەکان بە کۆتایی هێنانی سەدەکانی ناوەراست و سەرەتای سەردەمی رێنێسانس دێتە ناسین، ئەو بزائە ی بە بزاقی مرویی ناسراوە، زۆر لایەنی لە خۆگرتبوو، لەوانە لایەنی ئایینی بەتایبەتی سەرھەڵدانی بزاقی چاکسازی ئایینی، کە سەرھەتا لە ئینگلتەرا ھاتە ئاراوە لە سەدە ی چوارەمی زاینی، بەلام ئەم بزاقە بە تەواوی لە ساڵی ۱۵۲۱ لەسەر دەستی ھەر یەک لە «مارتن لوتەر و جۆن کالڤین» لە ئەلمانیا و فەرەنسا سەرھەڵدا، کە بریتی بوو لە بزاقێکی ئایینی

پەتی دژ بە هونەر و دابونەریت، لایەنگرانی ئەم بزاقە برۆایان وایە کە ئایینی تەندروست لە شارەزایی مەزھەوێ لە ژياندا بە شیوەیەکی راستەوخۆ سەرچاوە دەگرێت، هەروەها هەولێ جیاکردنەوەی پەيوەندی نێوان تاک و دەسەڵاتی ئایینی (کلیسا) و دژایەتی لاهوتی دەکرد، هەروەها بانگەشەیی بو ئازادی بیرکردنەوە و سەر بەخۆیی هزر دەکرد.

پروەکانی رێکەوتنی نێوان ئایین و فەلسەفە

ئایین هیچ دژایەتییکی تێروانین یاخۆ تێرامان و هزرینی ئەقلی ناکات، ئەو کەسە بە مێژووی فەلسەفەدا برۆانێت ئەو پەيوەندییەکی تووندوتۆڵ لە نێوان ئەقل و ئەقل یان فەلسەفە و ئایین دەبینێت، بەلگەش بۆ ئەمە بریتییە لە ئایینەکانی وەک میسری، بابلی، هیندی و چینی و... هتد، کە زەمێنەسازیان کرد لە پێناو سەرھەڵدانی فەلسەفەیی گریکەکان.

هیچ ناکۆکییەک لە نێوان فەلسەفە و ئایینی راستەقینەدا نییە، گەر هەبێت ئەو دەگەرێتەوێ بۆ بوونی دەمارگیری لە نێو فەیلەسووفان و پیاوانی ئایینی، کەواتە خۆبەدۆشەوێ فەلسەفە نابێتە هۆی لەقبوونی بیروباوەڕکان تەنیا لە یەک دۆخدا نەبێت، ئەویش کاتیکی ئەو بیروباوەڕە بەرتەسک و چەق بەستوو بێت، فەلسەفە و ئایین لە رووی بابەتەوێ هاوتان یاخود کۆکن، چونکە هەردوو کایە ئامانجیان گەیشتنە بە ھەقیقەت بە شیوەیەکی گشتی.^(١)

(1) <http://www.historyofkurd.com/14/03/2016/>

قۇناغەكانى فەلسەفەى مەسىحى

بە شىۋەيەكى گىشتى فەلسەفەى مەسىحى دوو قۇناغى سەرەكى ھەيە:

۱. قۇناغى باوكان (الاباء): ئەم قۇناغە لە ناوھراستى سەدەى دووھى زايىنىيەوھ دەستپىدەكات تاوھكوو سەدەى نۆبەم، سەرەتا لەسەر دەستى (كليمانت ئەسكەنەدەرى يەكەم) دەستى پىكرىد، لە واقعدا زۆرپىك لە «باوكان»ى كەنىسە، بەر لەوھى بىنە پياوانى ئايىنى فەيلەسووف و بىرمەندبوون، ئەم قۇناغى باوكان بە باوكە «ئۆگىستىن» (۳۵۴ - ۴۳۰) كۆتايى ھات.

۲. قۇناغى فەلسەفەى قوتابخانەى (المدرسى): ئەم قۇناغە لە سەدەى نۆوھ بۆ سەدەى پانزە درىژ دەبىتەوھ، ئەم قۇناغە بە قوتابخانەى و مەدرەسى ناوسراوھ، چونكە پياوانى ئايىنى و پەھبانەكان لە قوتابخانە پاشكۆكانى كەنىسەدا ھەلدەستان بە فېركردنى فەلسەفە، «سكۆتس ئەرىجىنا» بە دامەزرىنەرى ئەم فەلسەفەيە دادەنرىت، كە لە سەدەى نۆدا ژياوھ، پاشان لەلايەن ھەريەك لە «ئەنسلېم» (۱۰۳۳ - ۱۱۰۹ ز) و «ئەبىلارد» (۱۰۷۹ - ۱۱۴۲ ز) و «دېنس سكۆت» (۱۲۶۵ - ۱۳۰۸ ز) ھوھ، قوولبۇوھوھ و پەگى داکوتا، بەلام لە ھەموويان كاريگەرتر «تۆما ئەكويىنى» بوو (۱۲۲۴ - ۱۲۷۴ ز)، تا واى لىھات ھەولەكانى بوون بە ئاراستەيەكى سەربەخۆ لەناو ئەم قۇناغەدا، بە «تۆماويزم» ناوبرا.

لەناو قۇناغى قوتابخانەيىدا دوو ئاراستەى سەرەكى لە دوو كاتى جياوازدا سەريانھەلدا:

۱. لەسەدەى نۆوھ تاوھكوو سيانزە خاوەن مۆركىكى ئەفلاتوونى بوو.
  ۲. لە سەدەى سيانزەوھ تاوھكوو سەدەى پانزە خاوەن مۆركىكى ئەرستۆيى بوو.
- تۆما ئەكويىنى كاريگەرى گەورە و گرنكى ھەبوو لە دەرختىنى فەلسەفەى ئەرستۆدا.

لە کۆتاییدا دەتوانین بۆلین هەردوو ئاراستە کە زۆر پێداگریان لەسەر گونجاندنی مەسیحییەت و عەقڵ دەکرد، بنەما ئایینییه کانیان بە بۆچوونە فەلسەفەییەکان ڕاڤە دەکرد و پشتیوانی عەقڵی و فەلسەفییان بۆ پەیدا دەکرد.^(۱)

قەدیس ئۆگستین وەک دیارترین فەیلەسووفی ئایینی مەسیحی، سەدەکانی ناوەراست

لە سەرەتادا و لە کەلتوری ئایینی مەسیحیدا «ئۆگستین» زۆرترین کاریگەری هەبوو. کاریگەری بیروباوەری ئەم قەشەیه بە جۆرێک بوو کە تا بەراییه کانی سەدەى دوانزده بڕ بکات. بۆچوونێک کە ئەو پێدەناسرایهوه لە کتیی «شارى خودا»دا ڕەنگى داوه تەو. جیهان لای ئەم قەشەیه، دوو بەش بوو.

جیهانی شەیتان و جیهانی خودا، کە پێی وابوو سەرەنجام شارى خواوەندی زāl دەبێت بەسەر شارى شەیتانیدا و ئەمەیش ئەنجامی ئاراستەى کارکردنێکە، کە هەلگرانی ئایینی مەسیحی پەيامەکەى بۆلاودەکەنەوه.

وێنەیهک، کە ئەم قەشەیه بۆ مرۆڤى کیشاوه، وێنەى مرۆڤێکى داماو و دەستەوهستان بووه، کە دەبێت ژيانى خۆى بۆ قەرەبووکردنەوهى یەکەمین گونا، یان گوناھە گەورەکە، تەرخان بکات. لای ئەو، مرۆڤ هیچ رێگایەکی لەبەردەمدا نەبووه بۆ ئەوهى ببیتەوه بە هاوڵاتی شارى خودایی، مەگەر بە رێگای پاکبوونەوه نەبێت لە ئۆبالی ئەو گوناھە، ئەو بەمشپۆیه گوناھە یەکەمینەکەى مرۆڤى تیۆریزه کرد.

بە شتیهیهکی گشتیش بۆچوونەکانی ئەو بە دوو دەورەدا تێپەر دەبن:

یەکەمیان: بڕواداربوونە، بەپێی ئەمەیان، دەبێت سەرەتا مرۆڤ بڕوا بە

(۱) الفلسفة لمن يريد، د. نبیل، ۱۱۳ - ۱۱۵.

ئایینی مەسیحی بەیئیت و بە شیوەیەکی سەرپایی و بئ هیچ گومانیک ئەو ئایینە قبوول بکات. کاتیک، کە باوەری هینا و بوو خواوەنی باوەرپکی ئایینی و مەسیحی، ئەمە ریگای بۆ فەراھەم دەکات کە عەقڵی ئەو کەسە لەژێر ئاراستەییەکی باوەردارانەدا بپروات بەرپۆ. بەم شیوەیە کاتیک، کە عەقڵ کەوتە ژێر رینماییی باوەر، خواوەن عەقڵە کە دەتوانیت بەرەو گەیشتن بە حەقیقەت ھەنگاو بنیت.

شتیکێ تر، کە لای ئەم قەشەییە روون بوو ئەوەیە، کە لەبەرەتدا گەیشتن بە زانست مەرج نەبوو تەنیا بۆ کەسی باوەردار بیت. مەرۆف باوەردار بیت یان یان بیباوەر، لە ئەنجامە زانستییهکاندا ھاوبەشە. لای کەسیکی پرودار ($۲=۱+۱$) ھەمان ئەنجامیش بۆ کەسیکی بیباوەر ھەر ھەمان ژمارە (۲) دەکات. کەواتە باوەر مەرجی سەرەکی، یان تەنیا مەرجیک نییە بۆ گەیشتن بە زانست، ریگای زانست ریگایەکی ھاوبەشە. ئەوەی، کە لای «ئۆگستین» کەسی باوەردار لە کەسانی تر جیا دەکاتەوە، زانست نییە، بەلکۆو گەیشتن بە حەقیقەت. مەرۆف ئەگەر بتوانیت بەبیباوەر دەستی بە زانست و ئەنجامە بیرکارییەکان بگات، بەلام ئەو ئەو مەرۆفە هیچ کاتیک ناتوانیت دەستی بە حەقیقەت بگات، مەگەر ئەوەی بپروا بە ئایینی مەسیحی بەیئیت. بەمشێوەیە باوەر دەبێتە تاکە ریگای گەیشتن بە حەقیقەت. کەواتە حەقیقەت تەنیا واتایەکی و تەنیا لیکدانەوێکە وەرەگریت و پاوانی ئەو کەسانە دەبێت بە شیوەیەکی زۆر دڵسەختانە بپروا بە مەسیح دەهینن.

لە دەورە دووھەدا، بۆچوونەکانی گۆرانکارییان بەسەردا ھات. کاتیک کەوتە سالاھەکانی کۆتایی تەمەنی بەو رایە گەیشتن کە ناكریت زانست و ئەنجامە زانستییهکانیش لە سنووری پراوھێنان دەرباز بکری، چونکە زانست ئەگەر رینمایییەکی ئایینانە و باوەرپانە نەبێت، ئەو دەتوانیت زۆر بە ئاسانی بەلاریدا بپروات. بۆ ئەوەی، کە زانست و عەقڵ مەرۆف بە لاریدا نەبن، دەبێت سەرەتا

باوەر بەھێزێت. تەنیا بەم رێگایە، کە باوەر دەتوانیت بێتە چاودێر بەسەر عەقلەو. عەقل ناتوانیت لە دەرەوێ سنوورەکانی باوەر پەى بە حەقیقەتى رەھا بەریت و تەنیا لەم دۆخەدا، کە عەقل بەرەو پرووی بەلارێداچوون و لادان نابێتەو.

بەمشێوە، فەلسەفە لای «ئۆگستین» ئەو پشت ئەستوورییە دێرینەى خۆى لە دەست دا کە یۆنانییەکانو رۆمانییەکان پێیان بەخشی بوو. دەقە ئایینەکان، ئینجیل و نامەکانی پۆلس جیگای «سوقرات و ئەفلاتوون و شیشیرون و رواقییەکان...» ی گرتەو. لای ئەو هیچ جیاوازییەک لە نێوان کایەى فەلسەفە و کایەى تیۆلۆژیدا نەبوو. فەلسەفە جگە لە خزمەتکارێکی گوێرایەلى تیۆلۆژیای مەسیحی، شتێکی تر نەبوو. کەواتە ئەمە یەکمجار بوو، کە ئاین بەو فراوانییە بالی خۆى بەسەر پانتای فەلسەفەدا کێشابیت.

ئەو نەدى پەيوەندى بە ناسینی خوداوە هەبووبیت، هەولێ ئەم قەشەیه بۆ پاراستنی یەکتاپەرستی بوو. ئیمپراتۆرییەتى رۆمانی، کە مەسیحییەتى کردبوو ئایینی رەسمى خۆى، لە هەناوی ئەو کەلتورەو هاتبوو، کە خاوەنى ژمارەیهک خوداوەندى زۆر و لەیهکتر جیاواز و خاوەن دەسەلاتى جیاواز بوو. ئەم دۆخەیه کە وا دەکات بۆ هێشتنەو و پاراستنی ئەم ئایینە تازەیه، رێگا نەدریت یەکتى چەمكى خواوەندى تێکبجیت. هەربۆیه دەبینن، کە بەشداری ئەو لە باوەرى «سیانە»ى مەسیحیدا بە جۆرێکە کە بەبێئەو لایەنە بە نارۆشنى دەمینتەو، هەروەها دەشتوانیت مایەى سەریشەو کێشەیش بێت بۆ ئایینی مەسیحی.

بەخشینی یەکتى بە هەر سێبەشەکەى خواوەندىتى لە ئایینی مەسیحی، واتا بەشەکانى «باوک، کور، گیانى پیرۆز» بوو یەکتیک لە کارە فکرییەکانى ئەم قەشەیه. لای ئەو، تەنیا شتیک، کە برواداران لە بێپروایان جیا کردەو، ئەو بوو کە باوەرێکی بەهێزى بە یەکتى خواوەندى هەبیت. واتا دەبیت

هەر باوەردارێک پێی وابێت کە خودا بەسەر ئەم سێبەشەدا جیا نەبووەتەوە و نەبووەتە سێدەسەلات و سێبوونی لە یەک جیا. بیری فەلسەفی_ئایینی ئەو لەسەر ئەوە کاری دەکرد، کە ئەم سێبەشە لەجەوهەردا یەک شتن.

هەروەک پێشوو تریش ئاماژەمان پێدا. چەمکی شاری خواوەندی و جیاکردنەوهی ئەو شارە خواوەندییە لە شاری شەیتانی بنەمای تێروانییە فەلسەفی_ئایینیەکی ئۆگستینی، کە تێیدا نەتەوهکان لە ڕەوتی میژوودا دەکەونە ناو ئەم دابەشکردنەوه. لای ئەو خەڵکانی شاری خودا ئەو کەسانەن کە ناوەندەکیان هەمان ئۆرشەلیم و اتا زادگای عیساى مەسیحە. ئەوانە کەسانێکی خوداوەندین کە برۆیان بە یەکتاپەرستی هەیه و عیشقیان بۆ خودا هەیه. لەبەرانبەر ئەم شارەشدا شاری دنیا هەیه کە ناوەندەکیان شاری بابەل و ئەم کارەیش دەگەرێتەوه بۆ خراپی و گەندەڵییەک، کە لە بابلی ئەو سەردەمەدا باو بوو. بە بۆچوونی ئەو، خەڵکانی شاری دنیا مەزقە لەخۆبایی و ئایینیەکیان ئایینی فرە خواوەندییەکان بوو، و اتا شەریکەر دانەر (مشرک) بوون. ئەو تەنیا بەم دابەشکردنەوه نەوستانەوه. لای ئەو کەسانیکیش هەبوون، کە بە کردەوه دانیشتووی شاری خودایی، بەلام لەناخدا هێشتا لە شاری دنیايدان. ئەم جیاکردنەوهیە، جیاکردنەوهیەک نەبوو تەنیا لەسەر جوگرافیای ئایینی، بەلکۆ جیاکردنەوهیەکی شاری بوو لە ناخی مەزقەکاندا. نامۆیی مەزقە گەشتووەتە ئەو حالەتە، کە بە زارەکی برۆا بە ئایینیکی بەینیت، بەلام لە ناخەوه خەیاڵی لای ئایینیکی تر بێت.

ئۆگستین سەرباری ئەو شتانەى بەسەریدا هاتوون و قۆناغی جیاواز جیاوازی بریوه، بەلام وەک خۆی دەلێت: هەرگیز گومانی لە بوونی خودا نەبوو، بەلکۆ بیرۆکەى خودا هەمیشە بەردی بناغەى رێباز و فەلسەفەکی بوو، نەوێک هەر هی فەلسەفە و رێبازەکی، بەلکۆ هی ژيانیشی، ئۆگستین پێی وابوو بوونی خودا ئەوەندە روون و ڕۆشنە مەگەر لەلایەن کەسانیکى زۆر کەمەوه و

لەژىر فشار و کاریگەری هەوا و ئارەزوودا، ئەگەرنا ئىنکاری لە بوونی ناکریت، ئەمەش هەر بە شێوەیەکی بێبەما نا، بەلکوو بە بەلگەى بەدیهي و کۆدەنگی هەموو خەلک و فەیلەسووفە چاکەکان. نمونەش بۆ ئەمە زۆر زۆرە، وەک خۆی دەلێت: "تەماشای زەوی و ئەو هەموو ھێز و جوانییەى زەوی بکە کە تێیدا، بە هیچ جۆریک ناکریت بە خودی خۆی ئەو ھێزەى دەستکەوتبێت." هەر وەها دەلێت: "جیهان خودی خۆی بە گۆرانی پێکۆپیک و سەیرەکانی و شیوە و جوانییە دلرفینەکانی، بەبێدەنگی راپدەگەییەنیت کە ئەو دروستکراوە."

هەر وەها دەلێت: "زەوی و ئاسمان بە گۆرانیەکانیان راپدەگەییەن کە ئەوان دروستکراو و مەخلوقن ...، ئاسمان و زەوی دەگۆڕن، کەواتە مەخلوق و دروستکراون."

دەربارەى مولحیدانیش دەلێت: "مولحیدەکان بەھۆی ئارەزووەکانیانەو نەکوولی لە بوونی خودا دەکەن، بەلام بەھەر حال ئەوان ژمارەییەکی کەمن و حیسابیان بۆ ناکریت."^(۱)

ئۆگستین بەلگەییەکی تایبەت بە خۆی ھەیە کە ئەمە پوختەکەیت:

حەقیقەتەکان بە جیاوازییانەو عەقل دەیان دۆزیتەو، بەلام عەقل دایاننایت، حەقیقەت بە نەگۆڕیکی زەرورەى دەبینیت، هەر دەشبیت وەک حەقیقەتییکی سەربەخۆ لەم نەگۆڕی و لەم زەرورەتەیش تێگەین، دیارە عەقلی مرووف ئەو حەقیقەتە نییە، چونکە عەقل بەرکردار و ناتەواوە و پێش و پاش دەکات، کەواتە جەوھەریکی بالاترە لە عەقل، واتە خودا. ئەم بەلگەییە لەسەر بەشداری ئەفلاتوون دامەزرێوە کە لەو حیکمەت و خێر و جوانی و سیستەم و یەکیتییەى

(۱) بۆ هەموو ئەم وتانە بگەرێتو: تاریخ الفلسفة الأوروبية فی العصر الوسيط، یوسف کرم، ل ۵۶. میژووێ فەلسەفەى ئەوروپى لە چاخی ناوەراستدا، ن: یوسف کەرەم، و: عومەر عەلى غەفوور، ل ۳۷.

لە نەفس و سروشتدا دەردەكەوێت، بۆ ئایدیال (مثال) یكى سەر بەخۆ بەرز دەبێتەو. ئۆگستین بە كردهوه ئەم مانایانە بۆ ئەم مەبەستە بەكار دێنێت وەك ئەفلاتوون و ئەفلۆتین كردیان، بەلام مانای حەقیقەت وادەكات چوونەكەى لە یەقینەوه راستەوخۆ بۆ خودا بەردەوام بێت، چونكە پوختەى بەلگەكە ئەوێه نەفس كە بێردەكاتهوه پەى بە حەقیقەت دەبات، پاشان بە پەبێردن بە حەقیقەت پەى بە خودا دەبات، ئەویش بە پشتبەستن بەوێ هیچ شتێك حەق نییە بە حەقیقەت بەخود نەبێت، وەك چۆن هیچ شتێك خێر نییە بە خێر بە خود نەبێت و بەم شیوێه ...

ئەگەر بڵێن خودا شوێنى ماناكانە، ئەگەر هەندێك سیفەتمان خستە پالى، ئەمە مانای ئەوێ نییە خودا فرەیی تێدا یە و سیفەتەكانى بەو شیوێهێى لە دروستكراوەكاندا هەن لەویشدا دەبن، چونكە خودا سادە و ئەوێهێ سادە، ئەوێ تێیدا وێناى دەكەین خودى جەوھەرى ئیلاھییە، بگرە دەبێت پارێز بكرێت لە ناوانى بە «جەوھەر» ییش، تاوێكوو بێر و فكر بۆ ئەوێ نەچێت خودا بابەتێ هەندێك سیفەت و نیشانە (عەرەزى جیا لە خۆیەتێ، شیاوتر ئەوێهێ بڵێن: خود، چونكە ئەم وشە یە تەنیا مانای وجودى تێدا یە، خوداش تا ئەوێهێ سنوور مەوجودە، بۆیە دەبێت سیفەتەكانى خودا زاتى بن، چونكە ئەوێ كەمالێكى بەدەستھێنا بێت بەبێ ئەوێ خۆى ئەو كەمالە بێت، ئەوا تێیدا بەزدارە و هەمووى هێ ئەو نابێت، هەر وھا كەمالتەكەى یەك لەیەك جیاواز دەبن، كەواتە خودا مەزن و گەورە یە (بۆنموونە) نەك بە مەزنییەكى جیا لەخۆى، بەلكوو بە مەزنییەك كە خودى خۆیەتێ، هەمان شت سەبارەت بە سیفەتەكانى ژيان و عەقل و بەختەوێ و قودرەت دەوترێت، هەر وھا هەر بەم شیوێه هەموو سیفەتێكى ئیلاھى لەگەڵ زاتى ئیلاھیدا یەك دەگرێت، لێرەیشەو سیفەتەكانى لەناو خۆیاندا لە تەك یەكتر یەك دەگرن.

ئەوێ كە خودا مەعقوله، مانای ئەوێ نییە ئێمە بەتەواوى پەى پێ دەبەین.

ههروهها قسه كردنمان له بارهيهوه به سهريدا جيبه جي دهبيت، هيچ له فز يان شتيك بهم شيويه به خودا ناوتريت كه بو خودا پيوسته. له فز پاش ئهوه بو خودا گونجاو و له بار دهبيت كه ماناكهي به قوولي بيته گوڤين، بۆنموونه: وهك توورپهي كه هيچ نيه جگه له تواناي سزادان بهي ئهو شلوقيهي له توورپه بووندا له ئيمه دا دروست دهبيت، وهك غيره كه هيچ نيه جگه له دادپهوهري پرووت، وهك په شيماني كه هيچ نيه جگه له زانيني پيشهوخته خودا به پرووداني شتيك پاش شتيك، ههوهها وهك زانست كه هيچ شتيك نيه جگه له جواني حهقيقه تيكي نه گوڤري گشتگير، دياره بهي ئهو گوڤانه و گواستنهويهيه له بيركهيه كهوه بو بيرۆكهيه كي تر و ههروهها بيركهوتهوه و قهتيسبوون له ههنديك بابهدا، كه لاي مرؤف دهينين، له فزهكان بو ئهوه دهستدهدن دهلالهت بو خودا بكن بهو مهرجهي ئهو ناتهواوييه له مه دلوله كانياندا دوور بخهينهوه كه له باسكردني مه خلوقاتدا پييانهوه لكاوه، ئهوكاته دهتوانين له خودا رابميين بهي ههولدان بو گوزارشت ليكردني، به شيويهك ههلوپستان لهم دهستهواژه سه رتا پاگيره دا كورت بيتهوه: "وينامان بو خودا له ناوانمان بوي راستره، ههروهها بووني خودا له وي نامان بوي راستره، ئه مەيش ههلوپستي دورسته له نيوان ته جسيم و جهسته برياردان (التجسيم) و چواندن و ويچواندن (التشبيه) له لايهك و به پاك راگرنتي له سه ر شيويه ئهفلوتين.

جيهان و گهردوون وي نه ي خودا نيه، به لكوو شوينه واري خودايه و سيفه تهكاني خوداي تي دا ده دره وشيتهوه. جيهان و گهردوون به شيويه كي زهروري و ئه زهلي له خوداوه سه رچاوهي نه گرتوه، وهك ئهفلوتين و مانه وييه كان بوي چوون، چونكه ئه م قسه يه ئهوه ده گه يه ني ت كه زاتي خودا بهش بهش ده بيت و به شيكي سنووردار و گوڤاو ده بيت، له كاتي كدا خودا ساده و ناكو تا و نه گوڤ و كامله، كه واته به كرده يه كي ئازاد بوونه وه رهكاني له نه بوونه وه دروست كردوه، به لگه ييش له سه ر ئهوه ئه ميه كه جيهان ئه زهلي نيه، ئه و پرسیارهش كه ده ليين

ئاخۆ خودا بەر لە دروستکردنی گەردوون چی کردوو، وەک لە بەرپەرچدانەوهی پەیدا بوونی گەردووندا دەلێن، شتێکی بێمانا و بێسوودە، چونکە ئیرادە و ویستی خودا ئەزەلییە، هەرۆهە کردەیشی بەدنیایییەوه ئەزەلییە و پێش و پاش تەنیا لە بەرکار (مفعولات)ەکانیدا هەیە. کات و زەمان بە بوونی گەردوون پەیدا بوو. لەو ڕووەوه کە کات و زەمان ژمارەیی جوولەییە و بە خود بەدوای یەکدا دێت، بەدوای یەکدا هاتوویش ئەزەلی و ناکوێتا نابێت، بەلکۆ بەزەرورەت ژمێردراوە، چەندە ئەندازەی بۆ دابنێت ئەو هەمیشە هەر سنووردارە. ئەو لەبەر چییە ناپرسن: بۆچی خودا گەردوون و جیهانی لەم شوێنەدا دروستکردوو و لە شوێنێکی دیکەدا دروستینەکرد؟

لە راستیدا بەبێ گەردوون نە شوێن بوونی هەیە نە کات، ئەو خەیاڵگەیه خەیاڵی کات و شوێنی سەر بەخۆ لەو دەکات. کەواتە باسکردن لە ئەزەلیبوونی گەردوون تەنانهت لەگەڵ داننان بە دروستکردنیشدا، هێندە دژی وەحییە دژی عەقڵیشە، ئەو کە ئەفلۆتین دروستکردی ئازادی بە نەکردە دەبینی، لەبەر ئەو بوو پێی وابوو گریمانەی مەزەندە و حیسابکردنێک لە خودادا دەکات، ئەو گریمانەییەش گۆران دەباتە ناو دروستکەر و بۆ ئاستی ئێمە داوێد بەزۆر نیت، بەلام مەزەندە و حیسابکردن لە دروستکردن لە دروستکارادا جیاوازه، وەک کە مەزەندە و باقی کردە و سیفەتەکان جیاوازن.

بەپێی سەرچاوەکان ئۆگستین پێی وابوو فەلسەفە و لاهووت پێچەوانەی یەکتەری نیین و فەلسەفە لەگەڵ ئایینی مەسیحی دێتەوه، چونکە "فەیلەسووفی راستەقینە شەیدای خودایە" (۱)، (۲)

(1) Weischedel, Wilhelm. der Got der philosophen Erster Band. wb. Daemstadt 1971. s. 101.

(۲) بۆ هەموو ئەو کە رابرا بگەڕێوێت: تاریخ الفلسفة الأوروبية فی العصر الوسيط، یوسف کرم، ل ۵۵. میژووی فەلسەفەی ئەورووپی لە چاخی ناوەراستدا، ن: یوسف کەرەم، و: عومەر عەلی غەفور، ل ۳۸ - ۴۰.

تۆماس ئەکۆینی

ژیان و چالاکی «ئەکۆینی» دەکەوتتە قۆناغێک کە فەلسەفەی مەسیحی یان وردتر بڵێن تیۆلۆژیای مەسیحی دەکەوتتە قەیرانەوه. لەم دەورانەدا بیرى ئایینی دەکەوتتە بەردەم چەندان پرسیار و جارىکی تر لە نێوان عەقل و باوەردا بەرهو رووبوونەوه دروست دەبێتەوه.

یەكەمین شتێک کە «ئەکۆینی» بەرهو رووی وەستاویەوه، رهوتی فەلسەفی ناسراو بە ئەفلاتوونییه نوێیه کان بوو، لەبەرانبەردا روویکردە بۆچوونە فەلسەفییەکانی ئەرستۆ و ئەوی بە تاکە فەیلەسووف دەزانی کە دەتوانیشت پشیتی پێبەستری. گرنگی ئەرستۆ بۆ دەگەرێتەوه بۆ ئەو جۆرە تیروانییه فەلسەفییە کە پێی وابوووه خۆناسینی مرۆف بەهۆی قوولبوونەوه دەروونییه کەیهوه نییه، بەلکوو ناسینی ئەوانی تره کە مرۆف تێدەگات نەفسی هەیه و دەژی. لەبە ئەوهی ناسین و مەعریفه پشت بە هەست دەبەستیت، واتا بەهۆی یەکیک له هەستەکانەوه شایانی بەدەستھاتنە، کەواته بیرکردنەوهکانی مرۆف کە دەبنە کەرەستەیهکی زهینی له پەيوەندی به جیهانی دەرەوه دروست دەبن. تیروانیینیکی وایش بە کردەوه دەکەوتە بەرانبەر ئەو بە ئەسل دانانەى نەفس کە پێش جەستە هەبووه و لە ئەفلاتوونەوه گەیشتبوووه ئۆگستین) و ئەفلاتوونییه نوێیه کان کاریان لەسەر دەکرد.

لای ئەکۆینی زهین و عەقل شتێک بوون له دەرەوهی جیهانی ماددی و نەدەکەوتنە ناو سنوورەکانی ماددەوه. زهین لەبەرئەوهی ناکەوتتە ژێر دەسەلاتی مادەوه، کەواته نایشبێتە کارلەسەرکراویک، بەلکوو خۆی بەبەردەوامی وهک بکەرێک دەمێنێتەوه. زهین دوو کردەى تەواو جیاواز ئەنجام دەدات کە ئەکۆینی لەسەر شیوهی ئەرستۆ ئەوانەى به عەقلی چالاک یان به عەقلی هەلچوو یان مەیسەر ناواناوه، بەلام پێی وابوووه تەنیا عەقلێک کە کردەى تەواوییهتی هەیه

عەقڵی خواوەندییە، چونکە خودا کردە ی پەتی و تەواوی بوونە. لەبەرئەوەش، کە بوون پەتیە کەواتە عەقڵیش پەتیە. عەقڵەکانی تر واتە عەقڵی داھینەر بەگۆیرە ی جیگا و شوێن و پلەوپایە ی خۆیان خواوەنی عەقڵی ئاستیک لە ھێز و کردەن. ئەم عەقڵانە، چونکە لەلایەنی بوونەو سنووردان و کردەگی پەتی بوونیان نییە بە نەسبەت تەواوی مەعقولاتیک، کە بەبەرئورد بەوان لە لایەنی بوونەو ەک یەک نین. لەنێوان ئەم عەقڵانەدا عەقڵی جیاکەرەو، واتا فریشتە، چونکە لەلایەنی پلە ی بوونەو لە عەقڵی پەتیەو نزیکتەر و ھێزیکەر، کە ھەمیشە کردەگیانە چەمکەکان یان شیوەی عەقڵیان ھەیە و پێویستیان بە ئەزموونی ھەستی نییە، بەلام عەقڵی مرۆف، چونکە لەلایەنی بوونەو لە عەقڵی خواوەندییەو دوورە ھەرەک بوونەو ە مادییەکان لە ھێزەو بەرەو کردە دەروات، واتا بە نەسبەت مەعقولاتەکانەو بیلقوون و ئەوانە بەشیک نین لەخۆی و کەواتە لە ئەزموونی ھەستیەو، کە دەخریتە پالێان. عەقڵی ھەلچوو یان مومکینیش ھەمیشە لەچاو شیوەکانی معقول بالقوون.

لێرەدا دەبینین چۆن جیاکردنەو ە یەک لەنێوان عەقڵی پەتی، کە عەقڵی خواوەندییە و دەکەوێتە ئەو دیو سنوورەکانی ئەزموون، لەگەڵ عەقڵی کردەگیدا، کە بەرئەنجامیکی ھەستین، دروست دەبێت. ئەم جیاکردنەو ە یە لەنێوان دوو عەقڵدا خۆبەخۆ دەبێتە کیشانی سنووریک لەنێوان دراوہەکانی ئایین و ەک بەشیک لە کارەکانی عەقڵی خودایی و زانست و فەلسەفە و ەک بەرئەنجامیکی عەقڵی کردەگی مرۆف کە سەرچاوەکە ی دەورووبەرە، واتا بەرئەنجامی ھەستەکان و پەییوەندییە لەگەڵ ئەوانی تر.

لێرەدا یە کە لای ئەو عەقڵی مرۆف ھەرچەندە داھینەرانیشت بێت. لەدواجارد، لە کەموکۆری بەدەر نەبوو. عەقڵی مرۆف دەتوانیت توانایەکی جیاکەرەوانە ی ھەبێت، واتا بەشوێن چییەتی بوونەو ەکانەو بێت، نەک کار لەسەر دۆزینەو ە ی شتەکان بکات، ئەمەیش ریک بە پێچەوانە ی رەوتی بیرکردنەو ە ی

ئەو ۋەك ھەر مەسىھىيەكى تىرى دىلەخت پىيى ۋابوۋە كە بابەتى باۋەر كارىكى خواۋەندىيە ۋ ۋاۋەترە لە سنوورى توانايىيەكانى عەقلى ۋ سىروشتى مەۋى. خوا باۋەرى بە مەۋقەكان بەخشيۋە تا رىئەيىيان بىكەت بۇ پاكىۋەنەۋە لەۋ گوناھەي كەۋتوۋەتە ئەستەيان. كەۋاتە باۋەر بەخشاۋىكە بە مەۋى ۋ لە دەرەۋەي خۇي بۇي رەۋانە كراۋە. ھەر بۇيە باۋەر ۋ عەقلى دوو سەرچاۋەيان ھەيە. كەۋاتە ئاسايىيە دوو جۆر ئەنجامىش بىتە دى. ئەگەر باۋەر ۋ فەلسەفە ھەردوۋىيان گەيشتەن بن بە حەقىقەت، كەۋاتە ئاسايىيە بە دوو شىۋەيەش رىگاكە بىگرنە بەر. لىرەدا ئەكۈينى دەكەۋىتە سەر ئەۋەي بىلىت كە مەۋى دەتۋانىت بەھۋى عەقلىۋە پەي بە حەقىقەتەكان بەرەت، بەلام ئەۋ حەقىقەتەنە

هەرچه‌ندیکیش گه‌وره و گرنګ بن، هیشتا له سنووری عه‌قلی مرؤفدان. زۆر
 حه‌قیقه‌ت ده‌مێننه‌وه که ته‌نیا به‌هۆی باوه‌ره‌وه ده‌توانرێت په‌یان پێ ببریت.
 به‌لام له‌راستیدا، خودی ئەم کاره دانان نه‌بووه به‌وهی فەلسەفه‌ ئازادانه
 موماره‌سه‌ی پرسه‌کانی خۆی بکات، به‌لکوو ئەم کاره بۆ خۆی جارێکی تر
 دابینکردنه‌وهی ده‌سه‌لاتی تیۆلۆژیا بووه به‌سه‌ر بیرکردنه‌وهی فەلسەفه‌یدا.
 کاتی‌ک دوو پرسى گه‌وره‌ی فەلسەفه‌، واتا دروستبوونی جیهان و مه‌سه‌له‌ی رۆح
 له‌ده‌ستی فەلسەفه‌ ده‌رده‌هێنێت. به‌م کاره، سنووری بیرکردنه‌وهی فەلسەفه‌ی
 له‌شوێنیکدا به‌رته‌سک ده‌کاته‌وه و به‌م جۆره‌یش رێگای ئەوه‌ی لێ ده‌گیریت
 که بیه‌تته‌ کێشه و مه‌ترسی بۆ سه‌ر تیۆلۆژیا و ئیلاهیات. له‌م لایه‌نه‌وه ئەو پێی
 وایه‌ خولقاندنی جیهان و نه‌مری رۆح، دوو حه‌قیقه‌تن سه‌ر به‌ کایه‌ی ئایین
 و فەلسەفه‌ په‌یوه‌ندی پێیان‌وه نیه‌. بۆیه ده‌بێت بیهیچ پرس و مشتومرێک
 باوه‌ریان پێ به‌نێت. واتا ئە‌قل توانای ئەوه‌ی نیه‌ به‌ شیوازی تایبه‌تی خۆی
 په‌ی به‌و شتانه به‌ریت، له‌به‌رئه‌وه نابێت ده‌روون و رۆحی خۆمان به‌ شتی‌که‌وه
 ماندوو بکه‌ین، ئاکامی نابێت. له‌لایه‌کی تره‌وه تاوتوێکردنی دیارده‌کانی سروشت
 و په‌یبردن به‌ یاسا ناوه‌کییه‌کانی، شت‌گه‌لێکن ده‌بێت ئە‌قل پێیان هه‌لبست و
 ئە‌نجامیان بدات. ئە‌گه‌ر «ئۆگستین» ده‌سه‌لاته‌کانی فەلسەفه‌ی که‌م کرده‌وه
 و له‌بری ئە‌وه ده‌سه‌لاتی دایه‌ ئە‌و لیکدانه‌وانه‌ی ته‌نیا پشت به‌ ئایینییه‌تی
 ده‌به‌ست، ئە‌وا ئە‌کوی‌نی شیوه‌ ده‌سه‌لاتی‌کی دیاریکراو بۆ فەلسەفه‌ ده‌گیرێته‌وه
 و له‌ کایه‌ی تایبه‌ت به‌خۆیدا خودم‌وختاری دا به‌ فەلسەفه‌.

ملکه‌چیوونی فەلسەفه‌ بۆ ئایین، لای ئە‌و، ملکه‌چیوونێک بوو که ده‌بێت
 له‌ دوا‌جاردا فەلسەفه‌ چاوه‌روانی خوداناسی بکات تا بریار له‌سه‌ر ئە‌وه‌ بدات
 ئە‌نجامه به‌ده‌سته‌ها‌تووه‌کانی خۆی که بۆخۆیان ده‌سته‌کو‌تییکی عه‌قلیانه‌یه،
 په‌سندن یان په‌تکراوه‌ن. فەلسەفه‌، گه‌رچی ئازادکراوه‌ له‌وه‌ی، که له‌ سروشت
 و یاسا‌کانی سروشت بکو‌لتیه‌وه، به‌لام ئە‌م ئازادکردنه‌ سنووردار و کاتییه‌.

فەلسەفە دەتوانىت لەبارەى شتەكان و دياردەكان و پرسەكان بگاتە ئەنجامىك، يان بگاتە حەقىقەتتىك، بەلام ئەكويىنى پى لەسەر ئەو دادەگرىت كە حەقىقەتى بەدەستەتووى فەلسەفە دەبىت بە فيلتەرەكانى ئايىن و تيولۇزىادا گوزەر بكەن. ئەمە بە شىۋەيەك فەلسەفەى كرده خزمەتكارى ئايىن كە دەفە فەلسەفەىيەكانىش بە قازانجى دەفە ئايىنەكان لىكدەدرانەو، لەوانە كىتەبى «سەروو سەروشت - مېتافىزىك»ى ئەرستۆ لە چوارچىۋەيەكى تەواو كەلامى و بۆ مەبەستىكى ئايىنى بەكار دەهات.

ئەكويىنى پى و ابوو ئەو حەقىقەتەى لەرپى فەلسەفەو پى دەگەين، ناشىت لەگەل پىدراوەكانى باوهردا ناكۆك بىت. بەلام ئەگەر حەقىقەتى فەلسەفى لەگەل بىروباوهرى ئايىنىدا ناكۆك بوو، ئەوا ئەو كات دەبىت حەقىقەتى فەلسەفى بەخۆيدا بچىتەو و رەخنە لە خۆى بگرىت، تا واى لىدىت لەگەل بىروباوهرى ئايىندا دەگونجىت، واتا فەلسەفە و لۆژىكى بىركردنەو هەرچىيەك بن، دەبىت ملكەچىيەتى تەواوى خۆيان بۆ ئايىن دەربىرن.^(۱)

چۆنىەتى پىكەو گریدانى مەسىحىيەت و فەلسەفە لای توماس ئەكويىنى

لە سەدەكانى يازدە و دوازدهى زايىندا بەرھەمەكانى ئەرستۆ لە ئەوروپاى رۆژئاوادا ناسران. لە راستىدا لای بىرمەندان ئەوئەندەيلىك گریدانى ئەفلاتوون بە بىرى مەسىحىيەو ئاسان دەينواند، لىكگریدانى ئەرستۆ ئاسان نەيدەنواند. ھۆكارى ئەمە بە پلەى يەكەم بۆ ئەو دەگەرپاىو كە ئەرستۆ لە سى بواردا لەگەل روانگەى مەسىحى ناتەبا بوو:

۱. ئەرستۆ پى و ابوو كە جىهان بوونىكى ئەزەلى و ئەبەدىيە، واتە كەس نەيخولقاندوو.

۲. رۆح لە گەل جەستە دەمرىت. واتە رۆح لە دواى مردنى جەستە ناتوانىت بژىيىت.

(1) <http://dengekan.ca/archives/16146>.

۳. ئەو خودایەکی ئەرستۆ باوەری پێی هەیه بەدووڕە لە وێنای خودایەکی خولقێنەر و خودایەکی ئەتوانتیت لە دەرەوێ جیهان بوونی هەبێت.

سەبارەت بە روانگەی یەكەم، ئەكۆیناس دەلێت ناتوانین بە شیوەی فەلسەفەیی تیپیکەین، بەلام سەبارەت بە دوو روانگەكەیی دیکە هەول دەدا كە بە گۆڕەیی بۆچوونی مەسیحیانە لێکیان بداتەو.

ئەرستۆ لە سەر «جوولێنەری بێجوولە» قسە دەکا كە دەستەواژەیی گەلێك ناپاروونە. بەلام ئەرستۆ مەبەستی پتر لەمە ئەو وزەیی كە شتێك دەخاتە جوولە و حەرەكەت لە زنجیرەییك ڕووداودا كە هەركامیان دەشتێت هۆكاری ئەو دیکەیان بێت. ئەكۆیناس ئەم بۆچوونە وا لێك دەداتەو كە ئەمە ئێمە دەباتەو سەر یەكەمین جوولێنەر، واتە ئەو بوونەوهرەیی كە یەكەمین هۆكاری هەموو جیهانە. لە درێژەیی ئەمەدا دەلێت كە ئەمە پێك ئەو پرسیارەیی كە باسی خولقێنەری سروشت دەهێنێتە ئاراو. ئەكۆیناس پێی وایە كە ئەرستۆ وێناپەكی لە سەر خودا وەك یەكەمین هۆكاری هەموو شتێك هەیه، واتە ئەو وێناپەكی كە لە گەل خودای مەسیحیدا دێتەو.

تیپیکەشتنی تۆماس لە توانا سروشتییەكانی ناسین لای مەرۆف: توانای سروشتیانەیی ناسین لای مەرۆف لەم دوو بەشە پێك هاتوو: هەست و بیر. تۆماس وەك ئەرستۆ پێی وایە كە وشیاریی مەرۆف سەرەتا دەبێت سەرچاوەیی زانیاریەكانی خۆی لە هەستەكانەو دەستەبەر بكا. بەبێ هەستەكان مەرۆف هیچی بۆ بیرکردنەو پێ نییە. وشیاریی بەبێ هەست تەختەرەشەیی كە هیچی لەسەر نەنووسرابێت. وشیاریی ئەگەرچی بەبێ شتە بەرەستەكان هیچی نییە، بەلام شتە بەرەستەكان تەنیا كەرەسەیی خاوەن بۆ بیرکردنەو. وشیاریی مەرۆف ئەم كەرەسە خاوەنە دەكات بەو وێناپەكی كە خەسلەتی وشیارییان دەخوێتە پال.

بە کورتی: ئەکوناس بە پشتبەستن بە دەقیکی ئەرستۆ پێی وایە کە پۆح نەمر و ئەبەدیە. ئەو پێی وایە کە «جولێنەری بێجوولە»ی ئەرستۆ، یەکەمین ھۆکار یاخود خولقێنەری ھەموو جیھانە و ئەم دەستەواژەیە لە گەڵ خودای مەسیحی دەگونجێت. توانا سروشتییەکانی ناسین لای مرووف بریتین لە ھەست و عەقل. عەقل لە سەر ئەو کەرەستە خاوانە کار دەکات کە ھەست پێی دەدات و دواتر دەتوانێت وشە و دەستەواژە گشتییەکانی لە سەر بنیات بنێت. وێنا عەقلییەکان تەواو جیاوازن لە وێنا ھەستیەکان.

خودا لەلای تۆماس ئەکوینی

بابەتی بوونی خودا یەکیکە لە بابەتە ھەرە سەرەکییەکان لە فەلسەفەی میتافیزیکی تۆماس ئەکوینی، چونکە توانای زانین و پرکردنی ھەستەکی و ئەزموون و شارەزایی سنووردارە، بۆیە بۆ بابەتەکی ناسینی خودا دەبێت پەنا ببرێتە بەر وەحی خوایی کە لە تەورات و ئینجیلدا ھاتووە.

تۆماس ئەکوینی وردەکارییەکی زۆری لە بەلگەکانی بوونی خودا کردووە و گرنگییەکی زۆری پێداوە.

ئەگەر شوێن ریزبەندی سروشتی وجود بکەوین، بابەتی بوونی خودا یاخود سەرەتای شتەکان یەکەم بابەتە پێی دەگەین، چونکە خودا یەکەمین مەوجود و چاوگ و سەرچاوەیانە، ئایا خودا ھەیە؟ رای باو ئەوە زوو کە خودا بەخوی خۆی پۆشن و پوونە، قەشە تۆماس سێ بەلگە بەم مانایە باس دەکات و وەلامیان دەداتەووە و نمونەییەکی پۆشنمان لەسەر ئەو جیاوازییەکی نێوان عەقل و ئیمانیدا دادەنێت، پێشکەش دەکات.

بەلگەکی یەکەم: مرووف بە سروشتی خۆی تامەزرۆی بەختەوهرییە، خودایش

بەختەوه‌رى مرۆڤه، ئه‌وه‌يش به‌سروش‌ت تامة‌زرو بێت، به‌سروش‌تیش ده‌ناسرێت.

به‌لگه‌ى دووهم: (كه به‌لگه‌ى قه‌شه ئه‌نسلمه) ئه‌وه‌ى بزانی‌ت مه‌به‌ست له‌ ناوى خودا چیه، ده‌ستبه‌جێ ده‌زانی‌ت خودا هه‌یه، له‌به‌رئه‌وه‌ى مه‌به‌ست له‌ ناوى خودا ئه‌وه‌یه ته‌سه‌ورى له‌و گه‌وره‌تر ناکرێت، ئه‌وه‌یش له‌ زه‌ین و له‌ ده‌ره‌وه‌دا هه‌یه له‌وه‌ گه‌وره‌تره كه ته‌نیا له‌ زه‌یندا‌یه.

به‌لگه‌ى سێیه‌م: كه به‌لگه‌ى قه‌شه ئۆگستینه، ئه‌وه‌یه بوونی راستی به‌خودی خۆی پۆشنه، جا ئه‌وه‌ى ئینکاری بکات دانى پێدا ده‌نێت، له‌به‌رئه‌وه‌ى ئه‌گه‌ر راستی نه‌بێت، ئه‌وا له‌راستیدا نییه، خودایش خودی راستیه، كه‌واته‌ بوونی خودا به‌خۆی پۆشن و پوونه.^(١)

ئه‌کۆینی پێنج به‌لگه‌ى سه‌ره‌کى دینیته‌وه له‌سه‌ر بوونی خودا:

به‌لگه‌ى یه‌که‌م: به‌لگه‌ى جوولان، یان جوولێنه‌رى نه‌جوولاو(برهان المحرك الأول).

ناکریت شتیکی دیاریکراو خۆی جوولێنه‌رى خۆی بێت، به‌لکوه هه‌موو جوولاوێک به‌یه‌کیکی تره‌وه جوولاو. ناشکریت ئه‌مه تاکو‌تایی به‌رده‌وام بێت، چونکه زنجیره‌ى بیکو‌تای لێ ده‌که‌وێته‌وه، واته ئه‌م زنجیره‌یه به‌جێ کو‌تا هه‌ر ده‌روات، ئه‌مه‌ش شتیکی ئه‌سته‌مه و عه‌قل قبوولی ناکات، به‌لکوه ده‌بێت ئه‌م پرۆسه‌یه له‌ شوێنیک بوه‌ستیت كه جوولێنه‌رى نه‌جوولاو، ئه‌وه‌ش بریتیه له‌ خودا. ئه‌م به‌لگه‌یه سه‌ره‌تا له‌لایه‌ن ئه‌رسته‌وه باسکراوه.

به‌لگه‌ى دووهم: عیله‌ى و هۆکارى یه‌که‌م، یان عیله‌ى بکه‌رانه (برهان السبب الأول).

(١) تاریخ الفلسفة الأوروبية فی العصر الوسيط، یوسف کرم، ل ١٢٥. میژووی فەلسەفەى ئه‌وروپى له‌چاخى ناوه‌راستدا، ن: یوسف که‌ره‌م، و: عومه‌ر عه‌لى غه‌فوور، ل ١٧٥.

هەرچى تۆ دەيبىنى ھۆکارىكى لە پىشتەوھىە، لە کۆتايىشدا ھەموويان دەبنە بەرھۆ (معلول) بۆ ھۆکارى يەكەم کە خودايە. ئەگەر ئەمە نەلێن، يان دەبێت بلێن ھەموو شتێک لە زاتى خۆيدا عىللە و ھۆکارى يەكەم و بکەرانبە، يان دەبێت ئەم زنجيرە يە بەبێ کۆتا ھەر پرۆات، ھەردوو کىشيان ئەستەمى عەقلێن و عەقل قبووليان ناکات.

بەلگەى سێھەم: بەلگەى وجود، يان مومکين و واجب (برهان الوجود).

ئەم بەلگە يە دەلالت ھەموو شتێک کە تۆ دەيبىنى لە سروشتدا بوونەکەى مومکينە، واتە دەکرێت ھەبێت، دەشکرێت نەبێت، دەکرا ھەبە دەشکرا نەبە، بەلام کە ئەمانە ھەن و وجودە کەشيان مومکينە، بەدليايىيەو پتويستيان بە وجودێكى واجب ھەيە، واتە وجودێک کە وجودەکەى نەوہستاوہتە سەر وجودێكى دیکە، واتە خودى خۆى بوونەکەى واجبە و ناکرێت نەبێت، چونکە ئەگەر ئەو نەبێت ھىچ شتێک بوونی نابێت، چونکە ھەموو شتەکان غەيرى ئەو بوونەکەيان مومکينە، واتە دەکرێت ھەبن، دەکرێت نەبن. ئەگەر واجب الوجود بوونی نەبێت، ئەو زنجيرەى بیکۆتاي لیدەکەوێتەوت، يان ھىچ شتێک نايەتە بوون کە ھەردوو کيان ئەستەمى عەقلێن.

بەلگەى چوارەم: بەلگەى تەواوى و کەمال (برهان الکمال).

ھەموو بوونەوہرەکان پلەيە کيان لە کەمال ھەيە و جياوازيشن تيبدا، بۆنموونە مەرۆف لە سەگ کاملترە، سەگيش لە زۆر شتى دیکە کاملترە، بەم شيوەيە دروات ...، ھەموو ئەمانەش کەمالە پزەيىيە کەيان لە کەمالێكى رەھا وەردەگرن کە خودايە، واتە دەبێت کەماليش لە شوينتيک بوووەستيت کە کۆتايى کەمالەکان و کۆتايى خودى کەمالە، ئەو کەمالەش کەمالەکەى لە خودى خۆيدا يە نەک لە شتێكى دیکە وەرگرتيبت.

بەلگەى پىنجەم: بەلگەى ئامانجەكى (برهان الغاية)

هەموو شتێك لە سروشتدا بەرەو مەبەست و ئامانجێكى هەنگاو دەنێت، هەتا ئەو شتانەى عەقڵ و زىرەكیشیان نىيە هەر وەهان، بڕوانە درەخت، گەشە دەكات و لق و پۆپ دەردەكات و بەرەبووم دەدات بۆئەوێ بىتە خۆراك و مەووف بىخوات، يان گۆل گۆل دەردات بۆئەوێ مەووف دڵخۆش بكات و چىزى لىوەرگرىت، هەموو ئەمانەش ناكرىت پال بەدرىت بۆ لای خودى ئەو شتانە. كەواتە دەبىت زاتىكى ئەوپەر شارازە و لىزان و زانا هەبىت كە ئەمانە ئاراستە بكات بۆ لای ئەم ئامانجانە.

كەواتە بەلگەكانى بوونى خودا لەلای ئەكوينى دەمانبەن بەرەو جوولوى نەجوولوى، هۆكارى يەكەم كە خۆى بەرهۆى هىچ شتێكى دىكە نىيە، كەمالى پەرە، ئاراستەكەرى بوونەوەرە.

لىرەو هەبۆمان دەردەكەوێت ئەكوينى شارەزايىيەكى باشى هەبوو، هەم لە فەلسەفە، هەم لە لاهوت، هەرچەندە سوودى لە ئەرستۆ و ئەفلاتوون و ئەفلاتوونىزىمى نوێ و سانت ئۆگستىن بىنيو، بەلام هىچ ساتىك بىئاگا نەبوو لە ئايىنەكەى و پشتگوێى نەخستوو.^(١)

سيفهتهكانى خودا

دەتونىن تىروانىنى تۆماس ئەكوينى بۆ سيفتهكانى خودا لە پىنج خالدا كورت بكەينەو:

١. خودا سادەيه (بسىط) واتە بەش بەش نىيە و لىكدراو نىيە، بۆيه جەستە و پۆخ و شەكل و شىو و ... نىيە.

(١) تاريخ الفلسفة الأوروبية فى العصر الوسىط، يوسف كرم، مۆزوى فەلسەفەى ئەوروپى لە چاخى ناوەرپاستدا، ن: يوسف كەرم، و: عومەر عەلى غەفور، ل ١٧٧ - ١٨٠.

٢. خودا کامل تەواوە و دوورە لە هەموو کەموکورییەک، بەهۆی ئەم تەواوی کاملە پەهایییەوه جیاوازه لە هەموو بوونەوهەرەکان.

٣. خودا بێکۆتا و بێسنوورە و هیچ موقەیەد و مەرجدار و سنوورداری نەکردووە، هیچ سنووریکی نییە جەستە و فکر و عاتیفە و سۆز و ... بۆ دابەشیت، بۆیە پویستە ئەم بێسنوور و بێکۆتایە لە هەموو شتەکانی دیکە جیا بکەرێتەوه، چونکە هەموو شتەکانی دیکە سنووردارن.

٤. جودا جیگیرە و گۆران و گۆرانکاری بەسەردا نایەت.

٥. خودا تاکە و بێ چۆنیەتیە، تاکانەیی خودا وا دەکات جەوهەری خودا خودی زات و وجودی خودا بێت.

لەدوای دامالین (سلب)ی خودا لە تەریکی و پیکەوهنان و ناتەواوی و ... تەماشای سیفەتە ئەرێنییەکان دەکەین، ئەمانیش دەبن بە دوو بەشەوه:

١. ئەو سیفەتانەیی بەشیکن لە خودی خودا خۆی.

٢. ئەو سیفەتانەیی کە وا دەردەکەوێت بەپێچەوانەیی سادەیی خوداوە بن و بەشیک نەبن لە خودی خۆی.

سیفەتەکانی **جوۆری یەکەم** بێکێشه و گرتن و بێ خۆپاریزی دەکریت بەکاربەتێرن، چونکە سیفەتەکان خودی خودان و هیچ زیاد و کەم ناکەن لەسەر زاتی خودا، بۆنموونە دەلیی: خودا چاکە و خێری پەهایە، تەواو و کاملە، بێسنوور و بێکۆتایە، نەگۆرە و بەردەوامە و هەمیشەییە و هۆکاری هەموو ئەنجامەکانە.

جوۆری دووهم لە سیفەتە ئەرێنییەکان وا دەگەیهنێت کە پێچەوانەیی سادەیی و هۆکار و عیللەیی یەکەمە، بۆنموونە ژیان، توانا، زانست و زانین، ویست و ئێرادە، بایەخدان و عینایە و ... ئەم جوۆرە سیفەتەکانە وا دەردەخەن کە چەند سیفەت و کردار و هێزێکن زیاد لە جەوهەر، بۆیە دەبێت بە پارێزکاری ئاگادارییەوه بۆ خودا

بە کاربەھێنرێن و سەیربکرێت تاجەند لە گەڵ خودادا دینەو و گونجاون لە گەڵیدا، بە تاییبەت کە بۆچوونەکان لەم بابەتەدا ناکۆکن و راجیاییان لەسەرە. ئەکوینی لێرەدا پەنای بردۆتە بەر خۆدووگرتن لە پالڤانی ئەم سیفەتە بۆ لای خودا، ئەمەش بۆ بەدووگرتنی خودا لە ھەرشتیک کە پێچەوانەی سادەیی (بسیط) خودا بێت. بۆنموونە کە مەرۆف باسی ژیان و زیندوویی خودا دەکات، مەبەستی مەرۆف ئەوەیە کە بێگیان نییە، یان کە دەوترێت زانست و زانین، مەبەستی ئەوەیە: خودا لە زاتی خۆیدا تەواو و کاملە، واتە ھەموو دەبێتەووە خودی خودا، نە شتیک زیاد لەسەر زاتی خودا.^(۱)

فەلسەفەی ئیسلامی لەرووی کات و شوێنەو

چالاکێ فەلسەفەی ئیسلامی لەرووی کاتەووە نزیکەیی چوار سەدە درێژبوویەو، لە سەدەیی دووھەمی کۆچیەو (ھەشتی زایینی) تاوھکوو شەشەمی کۆچی (دوانزەھەمی زایینی) بەدیاریکراوی لە (۱۸۵ ک) کاتیک یەکەم فەیلەسووفی موسلمان لەدایک بوو تاوھکوو (۵۹۵ ک) کاتیک «ئین روشد» دوا فەیلەسووفی ئیسلامی کۆچی دواویی کرد، ئەوەی باسکرا لە رووی کاتەووە بوو، لە رووی شوێنیشەو پۆلێندەکرێت بۆ دوو شوێنی سەرەکی:

۱. **فەلسەفەی رۆژھەلاتی ئیسلامی:** دیارترین فەیلەسووفەکانی «کیندی، فارابی، رازی، ئین سینا، ئیخوان سەفا، غەزالی».

۲. **فەلسەفەی رۆژئاوای ئیسلامی:** دیارترین فەیلەسووفەکانی: ئین باجە، ئین توفەیل، ئین روشد.

(۱) تاریخ الفلسفة الأوروبية فی العصر الوسيط، یوسف کرم. میژووی فەلسەفەی ئەوروپی لەچاخی ناوھراستدا، ن: یوسف کەرەم، و: عومەر عەلی غەفوور، ۱۸۱ - ۱۸۵.

غەیری پازی ھەموویان پێیانابوو تیکگیران نییە لە نێوان ئىسلام و فەلسەفەدا و ھەوڵی گونجانیان داوە لە نێوانیاندا.

ھۆکارەکانی نەبوونی فەلسەفەى تیۆرى لەسەرەتای ئىسلامدا

لەسەردەمى پێخەمبەر (دروودی خواى لەسەر بێت). دا، بارودۆخى فکرى و عەقیدەى زۆر جیاواز بوو، چونکە ئەم ھۆکارانەى پالەربوون بۆ پەیدا بوونی بیری فەلسەفى تیۆرى (فەلسەفە بەمانا فراوانەکەى بوونی ھەبوو، چونکە ھەموو پرسە عەقیدەى و فکرییەکانى ناو قورئان و فەرموودە فەلسەفەن) بوونیان نەبوو، ھەروەھا خودى پێخەمبەر (دروودی خواى لەسەر بێت). لەناویاندا بوو و ھەر شتیک ھەب، بە زووترین کات وەلامى دەدانەو و ھەمووانیش پێى پازی دەبوون و دل و عەقلىان لەسەرى گری دەدا! ھەر بۆیە لەسەردەمى پێخەمبەر (دروودی خواى لەسەر بێت). دا، جیاوازی و پاجیایى زۆر کەمبوو. ئەوەندەى سەرقال بوون بە عەمەل و کار و کردەو و دەعو و بانگەواز، ئەوەندە نەدەپێژانە سەر گەفتوگۆى بێبەرھەم و نەزۆک، ئەوان کۆمەڵگەى کى دامەزران و عەمەلى بوون، کاریگەرییان بە وەحى و پێخەمبەر (دروودی خواى لەسەر بێت). بوو، نەک بە فیکرە بیانی و دەرەکییەکان، ھەر بۆیە بارودۆخى عەقیدە لەم کاتەدا بارودۆخى ئارام و بێگەڕیگۆل بوو، بارودۆخى فکرى عەمەلى قورئانى پێخەمبەرە ھەبوو.

ھۆکارەکانى پەیدا بوونی پاجیایى و جیاوازی عەقیدەى و کەلامى و فکرى و فەلسەفى

لە سەرەتاکانى سەدەى دووھەمى کۆچییەو تا دەھات گەشت و کێشە فیکرى

و عەقیدەییەکان لە کۆمەڵگەی ئىسلامیدا لە برە و گەشەکردندا بوون. شەری ناوخۆی مۆسڵمانان ھەر لە سەردەمی ئىمام عەلى و موعاویە و تا شەھیدبوونی ئىمام حوسەین و دواتر، راپەرینە بەردەوامەکانی خەوارىج، شیعەکان، زوبەیریەکان و عەبدورەحمانی کورێ ئەشعەس دژی ئومەویيەکان، چەندین پرسو کێشەى فیکرییان بەدوای خۆیاندا ھێنا، لەوانە، پرسەکانی: ئیمان، کافربوون، جەبریەت، سەرپشکایەتیی، ئەنجامدانی تاوانی گەرە و کاریگەری لەسەر ئیمان، مەرجی پێشەوايەتیی، راپەرین دژی خەلیفە و چەندینی تر.

ھەرۆھا لە ئەنجامی بڵاوبوونەوہی ئایینی ئىسلام بە زۆربەى ناوچەکاندا، مۆسڵمانبوونی زۆریک لە نەتەوہ خاوەن کەلتوور و ئایینە جیاوازەکان، چەندین پرسىاری جۆربەجۆری فەلسەفی و ئایینی کەوتە بەرباس و لیکۆلینەوہ سەبارەت بە مەسەلەکانی: زیندوووبوونەوہ، ئالوگۆری گیان، یەکگرتن(الاتحاد) تیکەڵبوون(الحلول) گەرانیەوہی مردوو بۆ دنیا، دوالیزم، سیانەیی ... تاد.

ھەر لە ھەمان باسدا و بەھۆی لەدەستدانی شکۆ و دەسەلاتیان، ھەندیک لە ھەوادار و لایەنگرانی پاشماوہی ئایینە ھیندیو ئێرانییەکان کاریان دەکرد لەسەر بڵاوەکردنەوہی بێرۆکەى ئیباحییەتو بێدینیو گومان لەسەر بنەمای یەکتاپەرستیو دادی خواپیو زەرورەتی پێغەمبەراییەتی و راستییەتی پۆژی دوایی.

لەلایەکی ترەوہ لەناوچەکانی بەسرە و کوفە و ھەندیک ناوچەى شام دیاردەى ھەلبەستنی فەرموودە بەدەم پێغەمبەرەوہ (دروودی خواى لەسەربیت) لە دەرکەوتن و گەشەکردندا بوو، لەم سەرۆبەند و بارودۆخە ئالۆز و پرکێشەيەدا، گرووپە کەلامییەکانی وەک موعتەزیلە و ئەشعەری و ماتویریدی سەریانھەلدا.

کەواتە دەتوانین ھۆکارەکان بەم شیوہیە کورت بکەینەوہ

۱. قورئان، خودی قورئان خۆی ھۆکاریکە بۆ راجیایی، چونکە ھەم قیرائەتەکان ھەم تێگەشتن لە ئایەتەکان ھەم خودی زمانی عەرەبی کە پێی دابەزیوہ ھەم

مەنەھجى ھەللىنجانى ئەھكام و تىگەشتەنەكان لە ئايەتەكان ھۆكارىكن بۆ راجىيائى.

۲. سوننە، ھەدىس، فەرموودە، سووننە ھۆكارىكە بۆ راجىيائى، ھەم لە پرووى جىگىر بوونىيەو، ھەمىش لە پرووى مانا و ۋاقەكانى، ھەمىش لە پرووى گەشتەن بە زانايان و نەگەشتەن پىيان، ھەمىش لە پرووى كارگردن بە ھەندىك ھەدىس لەلەي ھەندىك كەس و كارپىنەگردنى لەلەي ھەندىكى تريان.

۳. ھۆكارى سياسى، بۆنموونە كىشەي ئىمامەت و سەرۆك و كىشەي خەوارىج و ئىمامى عەلى و موغاييە، يان سەرەتاي سەرھەلدانى شىعە، كە پىيان وابوو ئىمامى عەلى لە ھەموو كەس شايەنترە بۆ خەلىفايەتى، يان گرووپەكانى تر كە زۆربەيان دوورنەبوون لەو ھۆكارە، ھەربۆيە دواتر دەولەتيان ھەبوو، وەك موغتەزىلەكان.

۴. زمان، چونكە وشە و دەستەواژەكان ماناي جياواز جياوازيان ھەيە كە لە كۆتاييدا سەردەكەشت بۆ راجىيائى. بۆنموونە رىيازى تەشبيە و تەزىيە (ويچوپنەرەكانى خودا بە دروستكراوكانى) (پاك ۋاگرەكان) بەھۆى جياوازي لە دەستەواژەي ئايەتەكانى ناو و سيفەتەكانى خودا پەيدا بوو، يان رىيازى قەدەرييەكان و جەبرىيەكان بەھۆى جياوازيان لە دەقەكانى قەدەر و قەزا پەيدا بوو، يان جياوازي گرووپە كەلامىيەكان و تىپروانىنيان بۆ ئيمان بەھۆى جياوازيان بوو لە تىپروانىنى زمانەوانى بۆ ئيمان.

۵. شوين و باردۆخ و ژىنگە و كات و سەردەم.

۶. بەرزەوھەندىي ھەندىك كەس و زانا.

۷. وەرگىترانى كىتبە فەلسەفيەكان، كە كىتبە فەلسەفيەكان وەرگىتران لەلەيەن خودى موصلمانانەو، ھەبوو پىي كارىگەر بوو، ھەبوو دژى بوو و پەدى دەدايەو، ھەشبوو ۋاقە و شەرحى دەگرد، ھەشبوو دەيويست ھەماھەنگى دروست بكات لەئىيوان ئايين و فەلسەفەدا.

۸. ھاتنە ناوھەى غەيرە موسلمانان بۆ ناو ئىسلام و موسلمانان، كە ئەم جۆرانە دەھاتنە ناو ئىسلامەو ھە پاشخانئىكى تىرى فكرييان ھەبوو، ئىدى بەم ھۆيەو ھە زانستى كەلامىش ھاتە مەيدان بۆ ھەلامدەنەو ھەيان.

۹. خودى عەقل خۆى، چونكە عەقلئىش لە خودى خودا ھۆكارئىكە چونكە عەقلەكانىش جىاوازن.

دەربارەى پالئەرهكان توئزەرانى زانستى كەلام بوونە دوو بەشەو:

يەكەم: ھۆكار و پالئەرى دەرەكى بوونى نىيە، ئەوھى ھەيە ناوھۆيە.

دووەم: ھۆكار و پالئەرى دەرەكى بوونى ھەيە، ھەك نەسپرائىيەت و يەھوودىيەت و غەنووسىيەت و فەلسەفەى يۆنانى.

د. عەلى سامى نەششار زانائى كەلام و توئزەر لەم بابەتەدا پىيى واىە بەھىچ جۆرئىك پالئەرى دەرەكىبوونى نىيە و ئەوھى ھەيە برىتئىيە لە پالئەرى ناوھۆيى، ئەوئىش دوو شتە: سىياسى و زمان، واتە زمانى دەق، چونكە كە پراجىايى لە زمانى دەقدا دروستبوو، راستەوخۆ پەنگدانەوھى دەبئت بەسەر تئىروانىيەكاندا، لەگەل سىياسەت.

بۆ كارىگەرى فەلسەفەى يۆنانئىش پىيى وا نىيە زانستى كەلام و زاناكانى پىيى كارىگەر بن، يازدە قوتابخانە ئەسلىيەكەى فەلسەفەى يۆنانى باس دەكات، پاشان ئەوھە پەت دەكاتەوھە كە كەلام و زاناكانى پىيى كارىگەر بووبن، بەلكوو ھەلامىيان داوئەتەوھە، بۆيە ئەو زانستى كەلام بە فەلسەفەى ئىسلامى ناوئەند دەكات، زاناكانىشى بە «فەيلەسووفە موسلمانەكان»، فەيلەسووفانى تىرى ھەك ئىيىن سىنا و فارابى و... بە «فەيلەسووفە ئىسلامىيەكان» ناوئەند دەكات، چونكە پىيى واىە ئەوانە فەلسەفەى يۆنانىيان ھئناوھە و پاشان بەرگئىكى ئىسلامىيان كەردووتەبەر، ئەمە راي د. عەلى سامى نەششار، پەرتوو كە بەناوبانگەكەشى ناو ناو «گەشەكەردنى ھەزرى فەلسەفەى لە ئىسلامدا» (نشأة الفكر الفلسفى فى الإسلام).

قوتابخانە ئىسلامىيە عەقىدەیی و فکریيەکان

قوتابخانە بریتییە لە تەوژمێک کە خاوەن مەنەج و میتۆدێکی دیاریکراو و تاییەت بە خۆیەتی کە جیای دەکاتەو لە غەیری خۆی لەبارەى توێژینەو و لێکۆڵینەوێ زانستیک لە زانستەکان.

جیاوازی هەیه لەنێوان قوتابخانەى عەقىدەیی و تەوژوم و گرووپی عەقىدەیی، چونکە گرووپی عەقىدەیی واتە: کۆمەڵێک کە بیروبۆچوونیک یان چەند بیروبۆچوونیک یان وتەیهک کۆی کردوونەتەو، بەلام مەرج نییه وەک قوتابخانە میتۆد و مەنەجیکی دیاریکراوی هەبێت، بۆنموونە ئەگەر بەوردی سەیری بکەین و زاراوەکان لەشوینی خۆیان بەکار بێنین، نابێت دەستەواژەى قوتابخانە دەربردێت بەسەر خەواریج و قەدەری و مورجیئە، چونکە ئەمان میتۆد و مەنەجیکی دیاریکراویان نەبوو بۆ بابەت و پرسەکانی عەقىدە، بەلکوو بیروبۆچوون و رایان هەبوو لەم بارەیهو، بۆ نموونە خەواریج هەندێک رایان هەبوو دەربارەى حوکم و تاوانبار و ...، قەدەرییە سەرەتاییەکانیش رایان هەبوو دەربارەى زانستی ئەزەلی خودا و ئینکارییان لێی کردوو، مورجیئەکانیش رایان دەربریو دەربارەى ئیمان و پیکهاتەکەى.

هەرچەندە ئەوەش خۆی راجیایی تێدایه کە ئەمانە قوتابخانەبوون یان نا، بەلام ئەگەر قوتابخانەشیان بۆ بەکاربێنین، دەتوانین وەک حوکمی زۆرینە بۆیان دەربرین.

گرووپی کەلامی دوو جۆرە:

۱. هیچ بنەمایەکی گشتی نییه بۆی بگەرێتەو.

۲. بنەمای گشتی هەیه و بۆی دەگەرێتەو و دەقە شەریعیەکانی پێ دەپۆیت.

کەواتە دەکرێت هەندێک لە گرووپەکانیش بە قوتابخانە دابترین، بەلام هەموویان نا، بەتایبەت قوتابخانە کۆنە سەرەتاییەکان، وەک قەدەرییە سەرەتاییەکان و مورجیئەکان.

کەواتە دەتوانین بڵێین: هەموو قوتابخانەیەک گرووپە، بەلام هەموو گرووپیەک قوتابخانە نییە.

قوتابخانە فراوانە و زۆربەی زانستەکان قوتابخانەیان هەیە، بۆ نموونە لە فقیهەدا قوتابخانەی ئەهلی رەئى و ئەهلی حەدیس هەیە، لە ئوسوولی فیه قوتابخانەی مۆتەکەللیمەکان و فووقەها هەیە، لە نەحو قوتابخانەی بەسرییەکان و کوفییەکان هەیە.

ئینجا راجیایی ئەم قوتابخانانەیان دەگەرێتەووە بۆ بنەما گشتی و ئوسوولیەکان، یان دەگەرێتەووە بۆ بنەما لاوەکی و فەرعییەکان، قوتابخانەکانیش لەسەر ئەم بنەمایە یان زۆر لێک نزیک یان زۆر لێک دوورن، یان لەو نێوەندەدان.

قوتابخانە عەقیدەیی و فکرییەکان

راجیایی هەیە لە دابەشکاری قوتابخانە عەقیدەییەکاندا، بۆنموونە ئیمامی غەزالی دابەشیان دەکات بۆ چوار قوتابخانە: مۆتەکەللیمەکان، باطینییەکان، فەیلەسووفان، سۆفیەکان.

بەلام ئێمە لێرەدا دابەشکارییەکی تری بۆ دەکەین:

۱. قوتابخانەی کەلامی

۲. قوتابخانەی فەلسەفی

۳. قوتابخانەی کەشفی و سۆفیگەری

۴. قوتابخانەی سەلەفی

یەكەم: قوتابخانەى كەلامى

لەپێشەوهە باسى ھۆكارى ناوانى زانستى كەلام بەم ناوھمان كرد و بىروبووچوونەكانمان باس كردن.

قوتابخانەى كەلامى لە كۆن و نویدا دوو مێتۆد و جوړ بوو، لەگەڵ ئەوھى لەكۆتاییدا ھەر یەك شتن، بەلام ئەم جیاوازیەشیان ھەيە:

۱. مێتۆدێكى تێكەڵ بە فەلسەفەى یۆنانى و لۆژىكى ئەرستۆیى و جەدەل و گەفتوگۆى فەلسەفەى و پوچوون لە عەقڵانییەت و پرەددانەوھى تەوژمەكانى بەرانبەر.

۲. مێتۆدێكى عەقلى بەلام خوڤاريز لە پوچوون لە فەلسەفە و لۆژىكى یۆنانى. كەواتە قوتابخانەى كەلامى یەك جوړ و شیواز نییە.

بەلام بەگشتى دەتوانین بڵێین قوتابخانەى كەلامى: قوتابخانەى كەلامى عەقیدەى فەكرى عەقلىیە، بۆ چەسپاندن و ھەلامدانەوھى پرسە عەقیدەى ییھەكان پشت بە عەقڵ و نەقڵ دەبەستێت، بەلام لەگەڵ ئەوھشدا ھەولێ تێكنەگیرانى ئەو دوانە دەدات و عەقڵ دەكاتە كەم و عەقڵكارى لە زۆربەى پرسە عەقیدەى و كەلامیەكاندا دەكات.

كەواتە قوتابخانەى كەلامى قوتابخانەى كەلامى بۆ مامەلەكردن لەگەڵ پرسە عەقیدەى ییھەكاندا بە مێتۆد و مەنھەجێكى عەقلى.

زەھترىن مێتۆد و بنەماى كەلامى بریتىیە لە: پشتبەستن بە نەقڵ و عەقڵ بۆ پرسە عەقیدەى ییھەكان، بەلام لەكۆتاییدا دەبێت دەق و نەقڵیش بخریتە ژێر ئەو بنەما عەقلىیانەى كە دایان ناوھ و ناییت زاھىرى دەق و ھەربگیردریت و راستەوخۆ تەسلىمى ھەموو دەقیك بى بەبێ گەرانەوھ بۆ بنەما عەقلىیەكان.

ئەۋەى شاينى باسە، زانايانى ئىسلام زۆربەى زۆريان سەر بەم قوتابخانەيە بوون، چونكە نوينەرى سەرەكى و زەقى ئەم قوتابخانەيە ئەشعەرى و ماتوورىدىيەكانن، زانايانىش زۆربەى زۆربەريان لە زاناي فiqه، تەفسىر، حەدىس، زمانەوانى، ئوسوول، ... سەر بەم دوو قوتابخانەيە بوون.

لە گىرنگىرىن قوتابخانە كەلامىيەكان: قەدەرى، موختەزىلە، ئەشعەرى، ماتوورىدى، ... ھەر يەككىش لەم قوتابخانە و گرووپانە چەندان تاقم و پىرى ترىان ھەيە... ھەر يەككىشيان بىنەماى فكرى تايبەت بەخۇيانيان ھەيە. ھەيانە زۆر لىك نىك، ۋەك: ئەشعەرى و ماتوورىدىيەكان، ھەشيانە زۆر لىك دوورن ۋەك قەدەرىيەكان و ئەشعەرىيەكان، ھەمووشيان مېژوو و سەرھەلدىن و بىنەما ... خۇيانيان ھەيە. لەبەر درېژبوونەۋەى كىتەبەكە ناتوانىن باسيان بىكەين، بەلام كىتەبى زۆر ھەيە، ھەم بە كوردى ھەم بە عەرەبى، ھەر كەسىك ويستى لىيان شارەزا بىت، با بگەرپتەۋە بۆيان.

تايبەتمەندى و بىنەماكانى قوتابخانەى كەلامى

۱. تاوۋىكردن و چەسپاندىن بىروباۋەرى ئىسلامى بە بەلگەى عەقلى و نەقلى.
۲. تەئۋىل، تەئۋىلى ئەۋ دەقانى ماناي پروون و عەقلى نادەن بەدەستەۋە، يان گومان و پرسىار دەخەنە سەر دىن و خودا و ۋەحى، بەشۋەيەك تىكگىران نەبىت لەنىۋان عەقل و نەقلىدا.
۳. ۋەلامدانەۋەى بەرانبەرەكان بە مەنھەج و مېتۇدى عەقلى و كەلامى و فكرى و فەلسەفى، واتە بەكارھىنانى مېتۇدى عەقلى و فكرى.
۴. رۆچۈونى ھەندىكىان لە عەقلىكارى و فەلسەفاندن بۆ چەسپاندىن و عەقىدە و ۋەلامدانەۋەى گومان و پرسىارەكان.

دووهم: قوتابخانەی فەلسەفی

ئەم قوتابخانەی ناوی خۆی بەخۆیەوهیە، چونکە فەلسەفییە و پشت بە فەلسەفە دەبەستێت بۆ پرسە ئایینی و عەقیدەییەکان.

فەیلەسووفان وەک کیندی (۲۵۱ ک) و فارابی (۳۳۸ ک) و ئیبن سینا (۴۲۸ ک) و ئیبن روشد (۵۹۵ ک) و ... ئەمانە ناودارانێ فەیلەسووفە موسڵمانەکان بوون و خواوەنی ئەم قوتابخانەیەن.

بنەمای بیرکردنەوە لای ئەم قوتابخانەیە و فەیلەسووفەکانی دەربارەی عەقیدە و بیروباوەر بریتییە لە فەلسەفە و فەیلەسووفانی یۆنانی و غەیرە یۆنانی، بەتایبەتتریش ئەرستۆ، زۆربەیان دەگەرێنەوه بۆ ئەرستۆ و فەلسەفەی مەششائی (الفلسفة المشائية) بۆیە پێی و تراوە مەششائی چونکە ئەرستۆ عەدەتی وابوو بە رۆیشتنەوە وانهی دەوتەوه و قوتابییهکانی لەدەوری کۆدەبوونەوه.

قوتابخانەی فەلسەفیش دابەش دەبێت بۆ دوو ئاراستە

۱. فەلسەفەیان کردووەتەوه بنەمای هەموو شتێک و شەریعەت و ئایینیان وەک بنەما سەیرنەکردووه، هەتا گەیشتووه بەوهی هەندیکیان ئەوەندە سەرسام بن بە ئەرستۆ بڵێن پێغمەبەر بووه یان کەمتر نەبووه، کەواتە ئەم ئاراستەیە زۆر زۆری کردووه لە پێگەی فەلسەفە و عەقڵدا و هەموو شتێک بە پێوانەی فەلسەفە دەپێویت.

۲. هەولیان داوه هەماهەنگی دروست بکەن لە نێوان ئیسلام و فەلسەفەدا، بەتایبەت فەلسەفەی یۆنانی. واتە بەحیسابی خۆیان نەهاتوون وەحی پێشتگۆی بخەن و وهلای نین و رەتی بکەنەوه، بەلکۆ هەولێ گونجانیان داوه و بۆ پرسە ئایینی و عەقیدەییەکان، بنەمای فەلسەفی و رای فەلسەفی و فەیلەسووفیان

هێناوه و هەولێ ئێوەیان داوه بەزۆریش بێت پرسە ئایینییهکان بیهێنەوه بۆ بنەما فەلسەفی و فەیلەسووفەکان بەتایبەت یۆنانییەکان.

کەواتە ئاراستە یەكەمیان زۆر زیاتر پۆچوون لە فەلسەفە و فەلسەفاندنی پرسە ئایینییهکان و فەلسەفە و فەیلەسووفانیان کردووه بە پێوەر بۆ وەرگرانی وه‌حی و نه‌قل و ده‌ق.

بنەما و تایبەتمەندی قوتابخانەی فەلسەفی

۱. پۆچوون لە عەقڵکاری و فەلسەفە و فەلسەفاندندا.
۲. هەماهەنگی دروستکردن لە نێوان فەلسەفە و ئاییندا و گونجاندنیان ئەگەر بەزۆریش بێت.
۳. فەلسەفە کردنە حەکەم بۆ یەکلەکردنەوه‌ی پرسەکان.
۴. زۆر پێویستی کردن لە پێگەی فەیلەسووفان، بەتایبەت فەیلەسووفانی یۆنانی.
۵. پۆچوون لە هەندێک بابەتی ناکردەیی ناپیویستی فەلسەفی.
۶. هێنانه‌ ناوه‌وه‌ی هەندێک پرسە فەلسەفی یۆنانی بۆ ناو عەقیدە و فکری ئیسلامی و راپێچکردنی عەقیدە و فکری ئیسلامی بۆ ژێر ئەم پرسانە.
۷. دوورکەوتنەوه‌ لە قورئان و وه‌حی و پۆحی قورئان (بەرەهایی نا).
۸. کەم گرن‌گیدان بە لایەنی پۆحی.
۹. تێکەڵکردنی عێرفان و تەسەو‌فی ئیسلامی بە فەلسەفە‌ی یۆنانی و ونکردنی پۆحانییه‌ته‌ ئیسلامیه‌که‌ تێیدا. ئەمە لای فەیلەسووفە عێرفانییه‌کان.

سێیه‌م: قوتابخانه‌ی که‌شفی و عیرفانی و ته‌سه‌وفی

ئهم قوتابخانه‌یه قوتابخانه‌یه‌کی ئالۆز و سه‌خته و ئهمیشه دوو ئاراسته‌ی هه‌یه:

۱. ئاراسته‌ی که‌شفی ئیله‌امی سو‌فی عیرفانی

ئهم ئاراسته‌یه پێی وایه پێغه‌مبه‌ر (دروودی خوای له‌سه‌ر بێت). حه‌قی روونکردووه‌ته‌وه و گه‌یان‌دوووه‌تی، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا ده‌بێت هاوتا بێت له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی رۆح و ده‌روون پێی ده‌گات، ئه‌گه‌ر دژ بوه‌ستێته‌وه له‌گه‌ڵ که‌شف، ئه‌وه ده‌بێت یان ته‌ئویل بکری‌ت یان بسپێردری‌ت به‌خودا، رێگای به‌ده‌سته‌ینانی که‌شفیش بریتیه‌یه له‌جیهادی نه‌فس و دڵ و ده‌روون و پاک‌کردنه‌وه و پال‌فته‌کردن. که‌شف واته: واتا و مانا و مه‌عریفه که‌ به‌بێ بیرکردنه‌وه و تێرمان به‌ده‌ست دێت، له‌رێگه‌ی ته‌زکیه‌ی نه‌فس و دڵ و ده‌روون، که‌ به‌چه‌ندان رێگه به‌ده‌ست دێت.

تایبه‌تمه‌ندی ئهم ئاراسته‌یه‌ش خۆی له‌ زۆر رۆچوون له‌ عیرفان و ته‌سه‌وفدا ده‌بینێته‌وه، هاوکات له‌گه‌ڵ زێده‌رۆیی کردن له‌ لایه‌نی رۆحی و که‌م گرینیگدان به‌ لایه‌نی عه‌ق‌لی و فکری و زێده‌رۆیی‌کردن له‌ به‌گه‌وره سه‌یرکردنی شه‌خس و که‌ساتیه‌یه ئایینییه‌کان (به‌ره‌هایی نا و هه‌مووشیان وا نیین)، هه‌روه‌ها هه‌ول‌دان بۆ چه‌سپاندنی لایه‌نه فکرییه‌کان به‌ بنه‌مای رۆحی.

۲. ئاراسته‌ی ئیشراقی فەلسەفی:

ئهم ئاراسته‌یه پشت به‌ که‌شف ده‌به‌ستێت به‌لام به‌ لایه‌نی فەلسەفی و روونکردنه‌وه‌ی ده‌روون له‌ لایه‌نی ماددی، نه‌ک له‌رێی خو‌برسی کردن و ...

کەواتە ئەم ئاراستەیه تیگەڵیە کە لە کەشف و ڕۆحانییەت لە گەڵ عەقل و فەلسەفە، واتە تیگەڵکردنی کەشف و عیرفان بە فەلسەفە.

فارابی و ئیبن سینا و ئیبن طفەیل و سۆهرەرەردی (٥٨٧ ک) ئەم ئاراستەیان تەبەننی کردووە، بەتایبەت سۆهرەرەردی کە بەردی بناغە ی دانا و چەسپاندی.

بەلگە و پشت پێبەستراو لای ئەم ئاراستەیه برییتییه لە کەشف و فەیزی نوورانی کە هەڵدەرژێتە ناو دەرۆنیانەوه لەرپی دەرۆون و فەلسەفەوه، وهی و دەق سەرچاوهی یە کەم نین، بەلکوو دەبێت وهی و دەقەکانیش بەم کەشف و فەیزه نوورانییه فەلسەفیانه بپۆرین.

تایبەتمەندی ئەم ئاراستەیهش خۆی لە زۆر ڕۆچوون لە فەلسەفە و تەئویلی دوور دەبینێتەوه، هاوکات لە گەڵ ڕۆچوون لە عیرفان و تەسەوفیکی پشتتەستوور بە کەشف و فەیز و هەلرژانی ڕۆحی، لە گەڵ قورسی و تەعقیدات لە دارشتن و نووسین و دەرپریندا.

چوارەم: قوتابخانەی سەلەفییهت

سەلەفیەت لە (سلف، یسلف، سلفا) هوه هاتووه، لە ڕووی زمانهوانییهوه واتە: تیپه‌ری و به‌سه‌رچوو.

سەلەف واتە: پێشینان و باو و باپیران، خزمانی پێشین، یان هه‌موو شتی ک ده‌گرێته‌وه کە ڕۆیشتوو و تیپه‌ریوه له‌و سه‌رده‌م و واقیعه نه‌ماوه کە مەرۆف تیدا ده‌ژییت.

(سلف) له‌ڕووی زاراوه‌وه واتە: هاوه‌لان و شوێنکه‌وتوو و شوێنکه‌وتوو (سلف) شوێنکه‌وتوو.

بەلām ئەگەر وهک قوتابخانهیهکی فکری عهقیدهیی وهرببگرین، دهتوانین ئاوا پیناسهی بکهین:

قوتابخانهیهکی فکری عهقیدهیی فیهقی دهقگهرایه، بۆ تهفسیری ئیسلام دهگهڕێتهوه بۆ قورئان و سوننه به تیگهیشنی سهلهف و پیشینان.

سهلهفیهت له خودی خۆیدا یهک تهوژم و یهک رهوت و یهک شیواز و یهک مهنههج و میتۆد و یهک جۆر نییه، بهلکوو جۆراوجۆرن و بهپێی کهس و شوێن و کات و سهردهم و ژینگهش گۆراون و دهگۆڕین...

مێژووی سهلهفیهت

سهلهفیهت وهک مهنههج و میتۆد دهگهڕێتهوه بۆ سهرهتای ئیسلام و سهردهمی هاوهلāن، چونکه ههر له سهردهمی هاوهلāنهوه ئەو جۆره لهبیرکردنهوه ههبووه که بهتهواوی بگهڕێیهوه بۆ دهق و بهدواي فەلسەفە و حکمهتی ئەحکامهکاندا نهچیت، واته بێ چهندوچوون بگهڕێوه بۆ دهق و تهئویل مهکه و زاهیری دهق وهگره.

بەلām دوايی لهدواي هاوهلāنیش قوتابخانهی یارانى فەرمووده (اهل الحديث) پهیدا بوون، ئەمانیش دووباره ئەم میتۆدهیان ههبوو: بگهڕێیهوه بۆ دهق و خۆت دووربگرى له تهئویل و زاهیری دهق یان نزیک له زاهیر وهربگریت.

دیارتیرین کهسایهتی بههێز ئیمام ئەحمهدی کورپی حهنبهل بوو، که لهو سهردهمهدا زۆر به بههیزی و راوهستاوی بهرگری کرد لهم تهوژمه و تا دوا ههناسه بپروای پێی بوو و بلاوی کردهوه و قوربانیشی بۆ دا ...

دوايی لهسهدهی حهوت شهیخی ئیسلام ئیمام ئینو تهیمییه که له ٧٢٨ کۆچی دوايی کرد، توانی بههێزترین بهرگری لهم تهوژم و قوتابخانهیه بکات!

ئىبنو تەيمىيە كەسايەتییەكە وئىنەى كەم بوو لە مێژوو ئىسلام و مۇسلماناندا، لەگەڵ تەبىئىيەى لەسەرى، بەلام بەتەنیا توانى لە رووى ھەموو تەوژمە فەكرى و كەلامى و عەقىدەى و فەلسەفییەكانى سەردەمى خۆى و پيش خۆشى بوەستىتەو و وەلامى ھەمووان بەداتەو و نووسىن لەسەر ھەمووان بنووسیت و بىروا و بنەما فەكرییەكانى خۆشى وەك رەگ دابوكتیت و دەیان پەرتووکیان لەسەر بنووسیت و وەك شاخ پتەو و لەسەر پى وەستاو و بەھیز بوەستیت و قوربانى بۆ بىروا و بۆچوونەكانى و فەكرەكانى بەدات و بۆ ساتىكىش تەنازول و سازشيان لەسەر نەكات! تا لەكۆتاییدا لە زینداندا كۆچى دواى كرد!

دواى ئەم ئىمام ئىبنو قەيىمى جەوزى ھات كە قوتابى ئىبنو تەيمىيە بوو، ئەویش زۆر بە لىبراوانە بەرگرى لەم رىياز و قوتابخانەى كرد، تا دوا ھەناسە تىكۆشا لەپىناويدا، تا لە ٧٥١ كۆچیدا مائىئاوى كرد.

دواى ئەمانىش دياترین كەسايەتى كە ھات و وەك فریادپەرس ئەم قوتابخانەى جارىكى تر دواى دابران و لاوازبوون و غائىببوون ھىنا ناو گۆرەپان و جىھانى ئىسلامى و ھەتا رۆژئاواش شىخ موحەمەدى كورى عەبدولوەھاب بوو، ئەویش لە سالى ١٢٠٦ ك مائىئاوى كرد.

دواى ئەمانىش دەیان و سەدان زانایان پەیدا بوو، بەتایبەت بە ھۆى پالپشتیە بەردەوام و زۆرەكانى ولاتانى كەنداو بەگشتى و سعودیە بەتایبەتى.

لە ئىستاشدا دەیان رەوتى جىجیان ھەيە، خاوەن دەیان قوتابخانە و ئاراستەى جىاوازن.

سەلەفییەت يەك جۆر نییە، سەلەفییەت لە خودى خۆیدا يەك تەوژم و يەك رەوت و يەك شیواز و يەك مەنھەج و میتۆد و يەك جۆر نییە، بەلكوو جۆراوجۆرن و بەپى كەس و شوین و كات و سەردەم و ژینگەش گۆراون و دەگۆرین ...

بنەما و تایبەتمەندییە گشتییەکانی سەلەفیەت

سەلەفیەت وەک هەر قوتابخانە و تەوژم و ڕێبازیکی تر بنەمای خۆی ھەیە بۆ تیگەیشتن لە ئاین، بەلام دەکرێت بۆ ئاین ئەو بنەمایانە بە پێی کەس و لایەن و ئاراستە و شوێن و کات پەرھای تەواوەتی نیین، بەلام لەیەکەوێ زۆر نزیکن:

١. سەرچاوەی ئاین و عەقیدە و بیروباوەڕ و فکر بریتیە لە قورئان و سوننە بە تیگەیشتنی سەلەف، واتە ھاوێلان و شوێنکەوتووی ھاوێلان و شوێنکەوتووی شوێنکەوتوان.

٢. بەکارھێنانی عەقل بۆ تیگەیشتن لە ئاین ئاساییە، بەلام بە سنوورداری و بە ئەندازە و ئەوەی کە بێتە خزمەتکاری نەقل، واتە عەقل دانپێدانەر و پشتگیریکەری نەقل، کەواتە بۆی نییە نەقل پەتکاتەو و بە ھەبوونی نەقل خۆی بێتە مەیدان، یان لە زاهیری دەق لابدات و تەئویل یان تەحریف بکات. ھەربۆیە سەلەفیەت دژی ڕێبازی عەقلانییەت و کلام و فەلسەفە، یان بۆ ئاین زانایانی کلام و فەلسەفە و موعتەزەلەکان، ھەروەھا ھاوڕانین لە گەڵ ئەشعەرییەکان و ماتوورییدیەکان و باقی قوتابخانەکانی تر، چونکە پێیان وایە ئەمانە ھەموویان زیدەڕۆییان کردووە لە پێگەی عەقل و بەکارھێنانی.

٣. دووربوون لە تەئویل و بەکارنەھێنانی، سەلەفیەت بە گشتی پێی وایە، تەئویل دوورکەوتنەوێە لە زاهیر و دەق و مانا و مەبەستی حەقیقی خودای گەورە و پێخەمبەر (دروودی خۆی لە سەر بێت)، پێی وایە دەق نابێت بەرەو تەئویل بھدرێت و دووربکەوێتەو لە زاهیر، ھەربۆیە تەئویلکەرەکان لە ڕێباز و قوتابخانەکانی تر بە موبتەدیع و زەندیق و زۆرجار کافر و دژە دینیش ناو دەبەن.

٤. سەلەفیەت بە گشتی دژی مەجازە، چونکە پێی وایە لە ژێر ناوی مەجازدا حەقیقەت دەشاردرێتەو.

٥. داھێنان لە دیندا (بدعة) بەھیچ جۆرێک دروست نییە، ئاین ھەمووی براوەتەو و کۆتایی ھاتوو، ھەموو جۆرە داھێنانێک لە ئایندا دروست نییە و

هەمووی خراپە.

٦. ئیجتیهاد داشنەخراپیت نزیکە لەوەی دابخریت، چونکە ئەوان پێیان وایە ئەوەی هەیه خوای گەورە و پێغەمبەر (د. خ) و زانایانی سەلەف هەموویان براندوووەتەو، ئیدی ئیجتیهاد لەپای چی؟!

٧. نوێگەری لە ئاییندا ناکریت و تەجدید و نوێگەری تەجریفە.

٨. خیلاف و جیاوازی و راجیایی قبوولکراو نییه لە عەقیدە و بیروباوەردا.

٩. پێویستە لە عەقیدەدا پەیوەست بێ بەو لەفز و وشە و دەستەواژانەی کە لە قورئان و سوننەدا هاتوون، دوور بکەویەووە لە هەر وشە و دەستەواژەیەکی عەقیدەیی و کەلامی و فەلسەفی کە لە قورئان و سوننەدا نەهاتبێت.

بنه ما عه قیده یی و که لامی و فکرییه کانی جه ماوهری موسلمانان

۱- باوهر به خودا

۲- باوهر به فریشته کانی

۳- باوهر به پهرتوو که کانی خودا

۴- باوهر به پیغه مبه ران

۵- باوهر به رۆژی دواپی

۶- باوهر به قه زاو قه دهر

۱- پوخته ی باوهر به خودا بریتییه له:

أ. باوهری ته و او به وهی که خوی گه وره حه قه و بوونی هه یه.

ب. هه روه ها تاک و ته نیا و بیهاوه له.

ج. وه سفکراوه به هه موو ته و او بییه ک (صفات کمال)، پاک و بیگه رده له هه موو که م و کوپییه ک.

د. ته نیا و ته نیا نه و شایه نی نه وه یه به رسترت و گوپرایه لی و فه رمان به رداری بکرت.

۲- پوخته ی باوهر به فریشته کان بریتییه له: باوهری ته و او به هه بوونیان، باوهر بینین که له رووناک و نوور دروستکراون، هه رگیز سه ریچی و بیفه رمانی خودا ناکه ن له شتیک که فه رمانیان پی کرابیت، چیان پی بگوترت ده یکه ن.

٣- پوختهی باوەڕ بە پەرتووکه‌کانی خودا بریتییە لە: باوەڕبوونی تەواو بەوێی خوای گەورە چەندین پەرتووکی ناردووێ بۆ پێخەمبەرەکان کە هیدایەتی بەنده‌کان و چاکەیی دنیا و قیامەتیانی تێداپە، ئەو پەرتووکانە وەحی خوای گەورەن و حق و راستن لەلایەن خوای گەورەوێ هاتوون.

٤- پوختهی باوەڕ بە پێخەمبەرەکان (عليهم الصلاة والسلام) بریتییە لە: باوەڕی تەواو بەوێی کە خوای گەورە بۆ هەر ئوممەت و میلەتێک پێخەمبەرێکی لە خۆیان ناردووێ کە بانگیان دەکات بۆ خودا بەیەکگرتن و بە تەنیا پەرستنی. پێنموونیان دەکەن بۆ هەموو چاکەیه‌ک بۆ دنیا و قیامەتیان. هەروەها لە هەموو زیانیکی دنیا و قیامەتیان ئاگاداریان دەکەنەوێ.

٥- پوختهی باوەڕ بە رۆژی دوايي بریتییە لە: باوەڕبوونی تەواو بە راستی و دروستی هەموو ئەو هەوالانەیی کە خوای گەورە و پێخەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت) پرایانگەیانندووێ لەبارەیی هەموو ئەو رووداوانەیی کە لەدوای مردنەوێ پروودەدەن، لەناویاندا پرسپاری ناوگۆڕ و ئەوێی بە دواي دادی‌ت لە زیندووکردنەوێ و حەشر و حیساب و وەرگرتنەوێ پەرتووکی تەرازوو و پردی سپرات و بەهەشت و دۆزەخ.

٦. پوختهی باوەڕ بە قەزا و قەدەر بریتییە لە: باوەڕبوونی تەواو بەوێی کە هەرچی پروودەدات لە خێر و زیان لە ژێر ویست و دەسەلاتی خوای گەورەدایە.

بنەمای ئایینی و بنەمای مەزەهەبی

ئایین شتیکە و مەزەهەب شتیکێ تر، ئایین خوازییە و مەزەهەب را و تیگەیشتنی مەزەهەبەکانە بۆ ئایین.

بنەمای ئایینی: بریتین لەو بنەما و پرەنسیپانەی کە ئەسڵ و بنەمای ئایین و لادان لێیان بە لادان لە ئایین هەژمار دەکەیت.

بنەمای مەزەهەبی: بریتین لەو بنەما و پرەنسیپانەی کە ئەسڵ و بنەمای ئایین نیین، بە لکۆو ئەسڵ و بنەمای مەزەهەبین، لادانی لێیان بە لادان لە ئایین هەژمار ناکەیت، بە لکۆو بە لادان لە مەزەهەب هەژمار دەکەیت.

کەواتە لادان لە بنەمای ئایین لادانە لە خودی ئایین و چوونە دەرەوێهەڵە بازەنەکی.

لادانی لێ لە بنەمای مەزەهەبی لادانە لە مەزەهەب و چوونە دەرەوێهە لە بازەنەی ئەم مەزەهەبە.

بۆنموونە باوەربوون بە خودا و پێغەمبەرایەتی و پێغەمبەر و پوژی دوازی بنەمای ئایین، ئەگەر کەسێک باوەری پێیان نەبێت لە بازەنەی ئایین و ئیسلام دەچێتەو دەرەوێهە و بە ئیماندار و موسلمان هەژمار ناکەیت.

بەلام باوەربوون بە پلەیهک لە نێوان دوو پلەدا (المنزلة بین المنزلتين) ی موعتەزێلەکان و «ئیمامەت» ی شیعەکان، بنەمای مەزەهەبین، واتە ئەگەر موعتەزێلییهک باوەری بە پلەیهک لە نێوان دوو پلەدا (المنزلة بین المنزلتين) نەبێت، لە بازەنەی ئیعتیزال دەچێتەدەر و بە موعتەزێلە هەژمار ناکەیت لای

موعتەزىلەکان، بەلام ئەوەندە ھەيە، کە بەس لە مەزھەب چوووتە دەر نەک لە ئایین، واتە لای ئەوان موعتەزىلە نییە، بەلام ئیماندار و موسلمانە و لە بازنەى ئىسلام و ئیمان نەچۆتەدەر، تەنیا لە بازنەى ئىعتىزال چوووتە دەر.

بۆنموونە «ئىمامەت» لای ھەندىک لە شىعەى دواز دە ئىمامى بنەماى مەزھەبىيە _ لای ھەندىكى ترىان بنەماى ئایىنىيە _، کەواتە بەم پێیە ئەگەر کەسێک باوەرى بە ئىمامەت نەبێت ئەو لە بازنەى شىعەى دواز دە ئىمامى چوووتەدەر و بە شىعە ھەژمار ناکرێت، بەلام بە موسلمان و ئیماندار ھەژمار دەکرێت، چونکە لە بنەماى ئایىنى دەر نەچوو. ^(١)

بنەماى لادانە عەقیدەى و کەلامى و فکرىيەکان

١. باوەرنەبوونى دروست بە خدا و ماھىيەت و حەقىقەتى
٢. باوەرنەبوونى تەواو بە وەحى و پەيامى خوايى
٣. باوەرنەبوونى تەواو بە کاملی و تەواوى شەرىعەت و ئایین
٤. باوەرنەبوون بە کۆتایىھاتنى پێغەمبەراییەتى
٥. ڕاقەى نادروست بۆ زىندوو بوونەو و ڕۆح
٦. تەحرىف و لادان لە مەبەستە سەرەکییەکانى ئایین
٧. تەحرىف و لادان لە ڕۆحى قورئان
٨. تەکفیر
٩. خۆبىنىنەو لە بازنەى حەق و خەڵک بىنىن لە بازنەى ناحەق

(١) القعيدة الإسلامية ومذاهبها،

١٠. تەقلید و چاویلکەری و تەمبەلێ مەعریفی و گەپان بە دواى راستى پێباز و قوتابخانەکان

١١. لادانى ئەخلاقى و نەهێشتنى سنوورى بەهاکان

١٢. عەقڵگەرایى زێدەرپۆیانە

١٣. بێویست کردن و بێئەرزش کردنى مرۆف

١٤. بەخوا کردنى مرۆف

١٥. دەقگەرایى و زاهیریبوون

ئەوێى كە باسماى كەردن پوختەى بنەماكانى لادانە كەلامى و عەقیدەى و فەكریەكان بوون، كە تەوژم و پێبازە كەلامى و عەقیدەى و فەكرى و فەلسەفییەكانى ناو میژووى مۆسلمانان تێى كەوتبوون.

هەلۆیستى دروست بەرانبەر تەوژوم و قوتابخانە كەلامى و عەقیدەى و فەكریەكان

سەرەتا دەبێ بیانكەینە دوو جۆر

جۆرى یەكەم: نییەتیان پاكە و بەهەلەداچوون.

جۆرى دووهم: هەلەن و خەلكیش بەهەلە دەبەن و مەبەستیشیان بەلاریدەبردن و سەرلێشێواندنى خەلكە.

جۆرى دووهم نابێت بێنینه ناو مامەلەى جۆرى یەكەمەوه.

١. هەمووان بە تێگەشتن بە راقە و تەفسیر و هەول و ... بۆ ئایین تێگەین نەك وەك خودى ئایین.

٢. دەبێت بیروپراکان لێک جیا بکەینەوه، بزانیین ئەو ئیجتیهادهی که کردووێانه له ئوسوولدايه یان له فروع، له قەتعییاتدايه یان له ظەنییا؟ ئەگەر له ظەنییاتدا بوو، ئەوه دەبێت به سینگێکی فراوانهوه مامەڵە ی له گەڵدا بکەین، مەرج نییه هاواریان بین، بەلام ئەگەر ئیجتیهادهکه یان له قەتعییاتدا بوو، ئەوه دەبێت هەلۆیستە بکەین و نابێت تەسلیم بین، بۆ نمونە بۆلێن خودا نەزانه، یان هەموو شتێک نازانیت، یان بۆلێن مەرۆف دەگاتە ئاستی خودا یان تێیدا دەتۆیتەوه، یان قورئان دەستکاری کراوه، یان پیغەمبەرایەتی بەردەوامه، یان ...، لەم جۆرانه نابێت سازش بکریت و دەبێت راست بکریتهوه.

٣. هەتا بکریت گومانی باشیان پێ ببەین.

٤. را و بۆچوون و بنەماکانیان وەک خۆی ڕاڤە بکەین و لێیان تێبگەین و بەلارێیاندا نەبەین.

٥. بۆ راوبۆچوونهکانیان بگەرێنەوه بۆ سەرچاوهکانی خۆیان.

٦. جیاوازی بکەین له نێوانیاندا، چونکه هەر قوتابخانهیهک به دهیان و جاری وا ههیه به سەدان ئاراسته ی تێدايه، کهواته ناکریت قسەیهک که کراوه پالی بدهیه لای هەموویان.

٧. هۆکار و پالنه رهکانی پشت راوبۆچوونهکانیان بخوینینهوه، چونکه هەموو شتێک پالنه ر و هۆکاری خۆی ههیه.

٨. هەتا دُنیا نەبین لهوهی که ئەم شتهیان کردووه یان وتوووه نەیاندهینه پال.

٩. وەک مەرۆف سەریریان بکەین.

١٠. لەسەردەم و کات و شوێن و ژینگه و بارودۆخی خۆیاندا خویندنهوه یان بۆ بکەین.

١١. هەولێ لێک نزیکبوونهوه یان بدهین.

١٢. نهوڕۆژاندنی خیلاف و جیاوازی نێوانیان لهناو خهڵکی ساده و غهیره

تایبەتمەند بەم بابەتانەوه.

١٣. بەدین نەکردنی بیرورای قوتابخانەکان، چونکە لە کۆتاییدا هەمووی راوێژوونی مەرۆقە.

١٤. دروستکردنی گفتوگۆ و دیالۆگ لە نێوانیاندا

١٥. مامەڵە نەکردنی بەرژەوهەندیخوازانە لە گەڵیاندا

١٦. نەبوونی دەمارگیری بۆ لایەک و قوتابخانەیەک

جیاکاری نێوان (مذهب، منهج، عقیده)

(مذهب) رێباز (منهج) میتۆد (عقیده) بیروباوەر، لێک جیاوازن و یەک شت نیین، کە بە داخەوه زۆرجار تیکەڵ بە یەکتری دەکرێن و حوکم لەسەر ئەم تیکەڵییە بنیات دەنرێت!

قوتابخانە کەلامی و عەقیدەییەکان (مذهب) رێباز (منهج) میتۆدیان لە یەک جیاوازه، بەلام بەشیوەیەکی گشتی عەقیدەیان یەک شتە، چونکە عەقیدە تەنیا بیروباوەرە نە گۆرە قەتعیەکان دەگرێتەوه، نەک گۆراو و جۆزئییەکان، واتە ئەوانەی قبوولی ئیجتیهاد و تێرمان دەکەن، ناکرێت کەسی لەسەر تەکفیر بکرێت و بە بنەما و ئەسڵی عەقیدە و دین دا بنرێن و خەڵکیان لەسەر موحاسەبە بکرێت. کەواتە جەماوەری موسڵمانان لەسەر بنەما نە گۆرە قەتعیەکانی وەک «بوونی خودا، زیندوو بوونەوه، وەحی، پێخەمبەرایەتی،...» هاوڕان، ئەوهی تر دەبێتە مەزھەب و مەنھەج. مەنھەجی یەکیکیان عەقڵییە و هی یەکیکی دیکە نەقلی و هی یەکیکی دیکە تیکەڵ لە نەقل و عەقل، هی یەکیکیان نزیکتر لە وەحی و هی یەکیکی تر دوورتر، هەروەک چۆن لە فێقهیشدا ئەھلی رەئی و ئەھلی حەدیس هەیه، ئەم دووانەش مەنھەج و مەزھەبیان جیاوازه، نەوێک

دینیان لەیەک جیاواز بێت. کەواتە ئەوەی گەرنە ئەوەیە ئیمە جیاکاری بکەین لە نیوان (مەزەب) رێباز و (مەهەج) میتۆد و (عقیدە) بیروباوەر و قەتعییات و ظەنییات و کولییات و جۆزئییاتدا.

ئیمامی غەزالی و کاریگەری لەسەر فەیلەسووفی گومان «رینی» دیکارت» (١٥٩٦-١٦٥٠ز)

رینی دیکارت، کەسایەتی سەرەکی فەلسەفەی عەقڵانییەت و باوکی فەلسەفەی نوێیە لە رۆژئاوا. کەسێک ئەم نازناوەی لێناوی فەیلەسووفانی ئەلمان و لەسەرەووی هەموویانەو هێگل و شلینگ. خاوەن و تەبەیی بەناوبەنگە لەسەر میتۆدی گومان کە دەلیت: "من گومان دەکەم، کەواتە من هەم". ئەو هات و گومانی لەسەر جەم ئامێرەکانی ناسینی مەعریفە دەکرد کە خۆی لە پێنج هەستەکان و عەقڵدا دەبینی. بڕوای وا بوو کە هەستەکان زۆربەی جار خەڵەتینەرن و پێویست ناکات پشت بە شتێک ببەستین کە تەنیا بۆ یەک جاریش هەلمان خەڵەتین، بۆ نموونە: هەستەکانمان وێنەی مانگ و ئەستێرەکانمان بۆ دەکات لە شێوەی شتێکی بچوو کە لە راستیدا زۆر لەو گەورەترە کە وێنەیمان بۆ دەکات، وێنەی تراویلکەمان لە شێوەی ئاو بۆ دەکات لە راستیدا ئاو نییە.

سەبارەت بە عەقڵیش دیکارت وای دەبینی، کە عەقڵ دەگونجیت تووشی فایرۆسیک بێت کە پێی دەوترێت «شەیتانی فیلباز»، ئەم فایرۆسە، یان ئەم شەیتانە هەر لەبوونمانەو خەریکی تەفرەدانی ئیمە، زۆریک لە شتەکانمان بە پێچەوانەی راستییەو پێدەلێت. بۆنموونە عەقڵەکان زۆربەی جار فربودەری ئەو خەوانەن کە لەماوەی نووستندا وێنامان بۆ دەکات، یاخود ئەو راستییانەی کە تائێستا ئەزموومان نەکردوو و عەقڵ بە پێچەوانەی راستییەو وێنەیمان

بۆ دەكات، ياخود بۆچوونە جياوازه كانمان لەسەر بابەتە عەقلىيەكان بەلگەيە لەسەر سنوورداری عەقل.

لە پاش ئەم گومانەى دىكارت لە دەزگاكانى دۆزىنەوہى مەعريفە، ھەموو مەعريفەى تووشى گومان کرد، چونكە راى وابوو پالپشتى ئيمە بۆ دۆزىنەوہى مەعريفە ھەستەكان و عەقلە، بە گومان بردنمان لەم دوو ئاميرەى مەعريفە ھەموو مەعريفە دەكەوتيتە ژير گومانەوہ كە لە ئەنجامى ئەم دوو ئاميرەوہ بەدەستمان ھيئاوہ، لاى دىكارت گومان دەروازيەكى مەعريفىيە بۆ گەشتن بە يەقين، چونكە ئەو مەعريفەى لەسەر بنەماى پتەو و بەھيز دروست نەبیت لە ھەر لەحزەيەكدا ئەگەرى پرووخان و لەناوچوونى ھەيە، وەك ئەوہى تۆ لەسەردەمى بوركانتيك خانوويەك دروست بكەيت.

میتۆدى دىكارت میتۆدى گومانە كە دەلێت: "من گومان لە ھەموو شت دەكەم، پاشان حەقيقەتى ھەموو شت ڕەد دەكەمەوہ، تاكە حەقيقەتتيك كە بەرپرەچى نادەمەوہ ئەوہيە كە 'من گومانم ھەيە'".

گومان بەشيكە لە بىر كردنەوہ لەبەر ئەوہيە دەلێت "من بىر دەكەمەوہ كەواتە من ھەم"، چونكە بىركردنەوہ بەبى بوون ناگونجیت، بەھۆى بىركردنەوہ دەتوانم بوونى خۆم بسەلمينم، ھەر بەھۆى ئەم بنەمايەيەوہ بوونى خۆى سەلماند، پاشان بوونى خودا و بوونى عالەمى سەلماند.

لەرأستيدا نابیت ئەوہ لەبىر بكەن، كە میتۆدى گومان لەپيش دىكارت كەسانى تر كاريان لەسەر كردووە و باسى پيويستى گومانيان كردووە بۆ گەشتن بە يەقين، لەوانە ئيمام ئەبوحاميدى غەزالى (١٠٥٨ز - ١١١١ز)، كە لە كتيبى (المنقذ من الضلال)، كە لە وتە بەناوبانگەكيدا دەفەرمويت: "ھەر كەس گومان نەكات تينا فكريت، ھەر كەسيكيش تينە فكريت بەرچا پروونى بۆ پەيدانابیت، ھەر كەسيكيش بەرچا پروونى بۆ پەيدانەبیت، لە گومرايى و

کوێرەوهریدا دەمێنێتەوه"، بەلام ئەوەی لە گومرای و کوێرەوهریدا دەبینین خودی مەعریفەیه.

غەزالی لە کتێبه‌که‌یدا باسی ئەوه دەکات چۆن گومانی کردووه لەبەرانبەر ئەو بەهاو باوهره‌ باوانه‌ی که له‌سه‌رده‌مه‌که‌یدا هه‌بوون و دژ به‌یه‌ک بوون، که ئەمەش ناگونجێت برۆای پێ بهێنین، چونکه هه‌ندێکیان هه‌ندێکی دیکه‌یان به‌ درۆ ده‌خه‌نه‌وه، یان ئەوه‌یه هه‌موویان پووچن، یاخود هه‌ندێکیان راستین و هه‌ندێکی دیکه‌یان پووچن، هه‌ربۆیه پێویسته گومان بکه‌ین، تاوه‌کوو به‌ سه‌ربه‌خۆیی خۆمان بۆچوونمان هه‌بێت.

غەزالی به‌هه‌مان شێوه له‌ پێش دیکارت گومانی له‌ ده‌زگاکانی ناسینی مەعریفه‌ ده‌کات له‌وه‌ی مەعریفه‌ی هه‌سته‌کان ملکه‌چی وه‌هم وخه‌یال‌اتن، چونکه‌ فریودهرن به‌وه‌ی ئیمه‌ ئەستێره‌کان به‌ بچووکی ده‌بینین که به‌ ئەندازه‌ی دیناریکی ئاسنن، بەلام له‌ راستیدا زۆر پێچه‌وانه‌یه که زۆربه‌یان له‌ زه‌وی گه‌وره‌ ترن، ئیمه‌ چۆن باوهر به‌ هه‌سته‌کانمان بکه‌ین؟!

پاشان دێت و گومان له‌ ئامێری عەقل ده‌کات بۆ دۆزینه‌وه‌ی مەعریفه‌ و وای ده‌بینێت، گومانکردن له‌ هه‌سته‌کان ده‌بێت هۆی ئەوه‌ی گومان له‌ عەقڵیش بکه‌ین، چونکه‌ عەقل له‌ خه‌ودا زۆر شت وه‌ک راستی جێگیر ده‌بینێت، کاتیکی به‌ خه‌به‌ر دێت تێده‌گات که هه‌یج ئەسل و بنه‌مای نییه‌. هه‌ر بۆیه غەزالی له‌ ئەزمه‌ی عەقڵی و نه‌فسی تا ماوه‌ی دوو مانگ به‌رده‌وام ده‌بێت تا کتێبی (میزان العمل) ده‌نووسێت، بێگومان غەزالی عه‌ودا‌لانی حه‌قیقه‌ت ده‌کات به‌ چوار به‌شه‌وه‌ ئەوانیش:

• موته‌که‌لیمه‌کان: ئەوانه که ئەهلی بۆچوون و تێروانین.

• باطینیه‌کان: ئەوانه‌ن که خاوه‌نی زانستن و تایبه‌تن به‌ وه‌رگرتنی زانست له‌ ئیمامی خۆیان.

• فەیلەسووفەکان: ئەوانەن کە ئەهلی لۆژیک و بەلگەیی پەتیین.

• سوڤییەکان: ئەوانەن کە ئەهلی تاییبەتن و ئەهلی کەشفی دل و بینینی راستین.

سەبارەت بە کاریگەری غەزالی لەسەر دیکارت توێژەرێکی تونسی بە ناوی دکتۆر (عثمان الکعاک) کە ئەمینی مەکتەبەیی نیشتمانی بوو لە پارێس و پەیوەندی پتەوی لەگەڵ زانای میصری دکتۆر موحەممەد عەبدولهادی (أبو ریده) داوای لیکردوو هەواکاری بکات لەسەر کاریگەری غەزالی لەسەر دیکارت، ئەویش خۆی گەیاندە مەکتەبەکی دیکارت کە کتیی (المنقذ من الضلال) غەزالی بینووە وەرگێردراوە بۆ لاتینی بە قەڵەمی دیکارت چەندین دەقی غەزالی دیاری کراوە و نووسراوە "بخریته میتۆدی ئیمەوه" کە ئەمە وەرگرتنێکی زۆر روونە.

لەهەمووی ترسناکتر، لە پۆژی دواتر، پرووداویکی کتوپری ترسناک پوویدا ئەویش مردنی کعاک بوو لە پۆژی (١٩ی رجب ١٣٩٦ کۆچی بەرانبەر بە ١٥ی یولیو ١٩٧٦ز) لە ژوورەکی خۆی و پاشان نەمانی کتیبەکی (المنقذ من الضلال) غەزالی لە مەکتەبی دیکارت! کە ئایا دەست درێژیکراوەتە سەری، یان مردنی ئاسایی بوو؟!

کعاک باسی ئەوە دەکات، کە یەک لەو عیبارەتە بەناوبانگەنی کە دیکارت لە کتیبەکی غەزالی دیاری کردوووە عیبارەتی: «الشک أولى مراتب اليقين» کە بە حاشیە نووسراوە: "بخریته میتۆدی ئیمەوه."

بێگومان کعاک یەکەم کەس نییە باس لەم بابەتە بکات، تاوەکوو ئاسان بێت بەرپەرچدانەوهی، بەلکۆو (د. محمد البهيتي) لە کتیبەکی (المدخل إلى دراسة التاريخ والأدب العربيين) و (د. زکی نجیب محمود) لە (رؤية إسلامية) جەخت لەسەر کاریگەری فیکری غەزالی لەسەر رینت دیکارت دەکەنەوه.

جگە لەمانەش (د. محمد حمدی زقزوق) لە سالی (١٩٦٨) نامەی دکتۆراکەیی لە زانکۆی میونخ لە ئەڵمانیا لەسەر غەزالی بە دەست هێنا بە ناوی (المنهج الفلسفی بین الغزالی و دیکارت) یەک لە موعجەبانی فەلسەفەی دیکارت بە ناوی «راینهارد لاوت» (reinhard lauth) ئیشرافی ریسالەکەیی کرد، کە لە محازەرەکانیدا وای پیشان دەدا کە فەلسەفەی نوێ لە دیکارتهوه دەست پێدەکات. ئەم ریسالەییە «زقزوق» شتیکی کتوبر بوو بۆ موشریفەکەیی و هیچ پەخنەیی لێ نەگرت، تاوێکی بە دوا داچوونی بۆ بابەتەکە کرد، ریسالەکەیی دا بە یەکیەک لە رۆژەلاتناسەکان بۆ ئەوەی بۆ ئەڵمانی وەرگیرێت، چونکە موشریفەکەیی عەرەبی نە دەزانی، ئەوە بوو (أنگون اشبیتالر) (A.spitaler) کە یەکیەکە لە رۆژەلاتناسەکانی ئەڵمان، دەرکەانی وەرگیراوە جەختی لەسەر لێکچواندنی کانی کردووە، بەلام نەگیرایەووە بۆ کاریگەری غەزالی لەسەر دیکارت، بە لکۆو تەنیا لێکچونی خەیاڵ و ئەندێشەییە لە نێوانیاندا.

زەقزوق لە کتێبەکەیدا پروونی دەکاتووە مەبەستم نێبە کە بابەتی کاریگەری و موعجەببوون لەم ریسالەدا پروون بکەمەو، بە لکۆو ئەمە بابەتیکی میژووپیە و پێویست بە بەلگەیی ماددی دەکات، ئەوەی گرنە بەلامەووە موقارەنەیی فەلسەفیە.

پاش ئەوەی ریسالەکە بە زمانی ئەڵمانی لە ئەڵمانیا بڵاوکرایەو، نووسەرێکی سویسری بە ناوی «کریستوف فون فولتسوجن» (chtistoph von wolzogen) لە سالی (١٩٩٣) وتاریکی بڵاو کردووە بە ناوێشیانی «ئایا غەزالی دیکارت بوو پێش ئەوەی دیکارت بێتە دنیاو؟» لەم بابەتەدا ئاماژەیی بۆ دەرخیستی راستییەک کرد، ئەویش میتۆدی گومانە کە پەییوەستە بە فیکری ئیسلامییەو لە سەدەییازەیی زاینییەو بەسکراو، واتە بەزێاد لە پێنج سەدە پێش دیکارت، وەک چۆن ئاماژە دەکات بە لێکچوونیکی زۆر لە نێوان (المنقذ من الضلال) غەزالی و (التأملات) و (مقال فی المنهج) ی دیکارت.

زەقزوق، ئاماژە بەو دەکات کە ئەم بابەتە پێویست بە توێژینهوهی زیاتر دەکات، تاوەکوو دەگەینه بەلگەی یەقین و یەکلاکەرەوه. مەبەستمان ئەوە نییه لە پشت دەرختنی ئەم بابەتەوه شانازی بە پیشینه‌مان بکەین و بە شان و بالیان هەڵدەین و عاتیفە و سۆزمان بخەینه گەر بۆیان، بەلکوو بە عەقڵانییه‌ته‌وه له هەولێ پرکردنه‌وه‌ی که موکۆرییه‌کانمان بین به‌رانبه‌ر به پێشکه‌وتنی رۆژئاوا و گه‌رانه‌وه‌ی متمانه‌به‌خۆبوون به ئامانجی دەرچوون له‌ دۆخی چه‌قه‌ستوویی و گه‌شتن به‌ شۆرشی فیکری نوێ له‌ فەلسەفە‌ی ئیسلامیدا.

له‌ کۆتاییدا نابێت ئەوه‌مان له‌بیر بجێیت، که‌ که‌له‌پووری مرۆڤایه‌تی بریتیه‌ له‌ به‌خشین و وه‌رگرتن. به‌مانایه‌کی دیکه‌، بریتیه‌ له‌ کارلیکه‌رو کارلیکراو. هیچ گه‌ل و کۆمه‌لگه‌یه‌ک نییه‌ مه‌گه‌ر له‌به‌رده‌وامی ژيانیدا به‌ ئەندازه‌ی به‌خشینی به‌ که‌له‌پووری مرۆڤایه‌تی ئەوه‌نده‌ی وه‌رگرتوه‌وه‌، ناشگونجیت ئیمه‌ شارستانییه‌تی ئیسلامی له‌بیر بکەین که‌ پێشکه‌شی مرۆڤایه‌تی کردوه‌وه‌، ئە‌گه‌ر له‌ سه‌ده‌کانی دوا‌یه‌وه‌ تا ئیستا شارستانییه‌تی ئیسلامی له‌ دۆخی چه‌قه‌ستوویی و دواکه‌وتوویدا به‌ چه‌ندین فاکتیه‌رو هۆکاری دیکه‌ هه‌یه‌ که‌ رێگرن له‌ گه‌شه‌کردنیدا، که‌ لێره‌دا ده‌رفه‌تی باسکردنی نییه‌.

ئەم بابەتەش تەنیا له‌ غه‌زالی دا کورت نه‌کراوه‌ته‌وه‌، به‌لکوو چه‌ندین فه‌یله‌سووفی دیکه‌ هه‌ن بۆچوونیان له‌یه‌که‌وه‌ زۆر نزیکه‌، له‌وانه‌: بۆچوونی سه‌به‌بی لای غه‌زالی هه‌مان بۆچوونه‌ که‌ لای «دفید هیوم» هه‌یه‌، مه‌زه‌به‌ی زه‌پری رۆحی لای «لیننتز» هه‌مان بۆچوونی «جه‌وه‌ری فەرد» ه‌ که‌ لای فه‌یله‌سووفه‌ موس‌لمانه‌کان و موته‌که‌لیمه‌کان هه‌یه‌.

چه‌ندین په‌یوه‌ندی پته‌و هه‌یه‌ له‌ نێوان «اسبینوزا» و فیکری ئیسلامی له‌ رێگه‌ی وه‌رگێرانی کتێبه‌کانه‌وه‌ بۆ لاتینی، له‌ رێگه‌ی مووسای کوری مه‌یمون و ئیبن عه‌ره‌بی که‌ زۆر له‌یه‌ک ده‌چن، هه‌روه‌ها ئیبن سینا چه‌ندین بۆچوونی

هەیه هاوشیوێی بۆچوونەکانی دیکارت.

ئەمە ی باسکرا تەنیا چەند نمونەیهک بوو لەسەر کاریگەری فەلسەفە، ئەم بابە کورت نەکراوەتەو و یەک لا نەبووەتەو، بەلکوو بەهیوای ئەوێ زیاتر بگونجێت کار لەسەر گەرنگی پەیوەندی نێوان فەیلەسووفانی ئیسلامی و فەیلەسووفانی ئەورووپی نوێ بکێت و کاریگەرییان لەسەر یەکتەر ئاشکرا بکێن، چونکە هیچ هۆزو نەتەوێهێک لەوانی دی زیاتر، یان کەمتر نییه، لەوێ بتوانن توێژینهوێ فەلسەفی بکەن و بەرەو پێشەوێ بچن، هەر وەک دیکارت دەلێت: "عەقڵ باشتەین شتە کە بە یەکسانی لەنێوان خەڵکان بەش کراوە."^(١)

(١) www.historyofkurd.com (لەنووسینی: مەهدی حەمەسەعید موحەمەد، بەم سەرچاوانەو):
المنقذ من الضلال، لأبي حامد الغزالي، المحقق: عبدالحليم محمود، الناشر: دار الجيل- بيروت، السنة: ٢٠٠٤.
لمقال عن المنهج لديكارت، الترجمة العربية: محمود محمد الخضري، الناشر: دارالكاتب العربي للطباعة والنشر- مصر، السنة: ١٩٧٨.
التأملات في الفلسفة الأولى لديكارت، ترجمة د. عثمان أمين، الناشر: المركز القومي للترجمة.
المنهج الفلسفي بين الغزالي وديكارت، المؤلف: دكتور محمد حمدي زقزوق، دار المعارف، السنة: ١٩٩٨ م.
المدخل إلى دراسة التاريخ والأدب العربيين، دكتور محمد البهيبيتي، الناشر: دار الثقافة البيضاء، ١٩٨٥ م.
فلاسفة المسلمين القدماء وفلاسفة أوروبا المحدثين ..... هل من علاقة؟ بقلم أ. زكي الميلاد، مجله المسلم المعاصر، منشور في العدد ١٥٢.
موقع ويكيبيديا: <https://ar.wikipedia.org/wiki/> رينيه- ديكارت.

ئێبن روشدی ئەندەلووسی و کاریگەری لەسەرھەڵدانی پۆشنگەری و عەقلائییت لە فکری ئەورووپا دا

ئێبن روشدی ئەندەلووسی (٥٢٠ هـ - ٥٩٥ هـ) فەیلەسووف و پزیشک و فەقیھ و فەلەکناس و فیزیاناس، یەکیکە لە گەورەترین فەیلەسووفانی ئیسلامی و پالپشتی فەلسەفە بوو و قازی شاری ئیشبیلییە بوو کە ئیستا ھاوتای وەزیری داد و شیخی ئەزھەرە پێکەو^(١). یەکیکە لەوانە ی کە شەرحی کتیبەکانی ئەرستۆ و ئەفلاتوونی کردوو و پراو سەرنجی خۆی ھەبوو لەسەر بۆچوونی فەیلەسووفەکانی پێش خۆی وەک بۆچوونەکانی ئێبن سینا و فارابی و ئەزھرییەکانی ئەفلاتوون و ئەرستۆ، لە سەرەتای منداڵییەو ھەموو قورئانی لەبەر کردوو لەگەڵ سەرچەم کتیبی (الموطأ) ی ئیمامی مالک^(٢)، ھەروەھا لەسەر مەزھەبی ئیمامی مالک زۆربە ی بۆچوونە فێقھییەکانی خۆی بەرجەستە کردوو.

مێژووی فەلسەفە ی ئیسلامی ھێچ فەیلەسووفێکی بە ئەندازە ی ئێبن روشد تۆمار نەکردوو، کە خاوەن پێگە و ناوبانگی تایبەتی خۆی بێت (بەتایبەت لە پۆژئاوا)، بە شیوەیەک زۆریک لە بیرمەندانی پۆژئاوا ی کەمەند کیش کردوو لەو ی تێزەکانی جیگە ی توێژینەو و قسە لەسەرکردن بێت^(٣).

ئێبن روشد زیاتر لایەنی دیرایەت و عەقڵگەرای ی زالە بەسەریدا وەک لەو ی ئەھلی رپوایەت و نەقل بێت، لەگەڵ ئەو ی کە پشکی زۆری لە بواری رپوایەتدا ھەیە، خاوەنی کتیبی (البيان والتحصيل والشرح والتوجيه والتعليل في المسائل المستخرجة) کە کتیبێکی بەنرخ و بەپێزە لە مەزھەبی مالیکیدا^(٤).

بە بۆچوونی زۆربە ی بیرمەندان گەیشتنی بیرو ھزری ئێبنو روشد بۆ ناو

(١) الفلسفة الإسلامية مدخل وقضايا، لأستاذ الدكتور حامد طاهر، ل ٢٨٠.

(٢) الفكر السامي في تاريخ الفقه الإسلامي، لمحمد الحسين الحجوي، ب ٤، ل ٥٤.

(٣) قضية الألوهية بين الدين والفلسفة، الأستاذ الدكتور محمد السيد الجليلين، ل ٣٠٩.

(٤) الفكر السامي في تاريخ الفقه الإسلامي، لمحمد الحسين الحجوي، ٥٤/٤.

فیکری خۆرئاوا لە سەدهی سێزده پەرەیهکی نوێ هەلدرایهوه له میژووی هزری ئەورووپادا و ئامادهکارییهکی گه‌ورره‌ی جێهێلا بۆ ده‌رکه‌وتنی سه‌رده‌می پ‌ۆشنه‌ری له سەده‌ی پا‌زده، که ده‌بیته سه‌ره‌تای سه‌رده‌می نوێ له بواری فیکری له ئەورووپادا، هه‌ر وه‌ک چ‌ۆن ده‌بینین فەلسەفە‌ی ئیبنو روشد به‌تایبه‌تی ر‌ۆلێکی گه‌وره ده‌گیرێت له ده‌رکه‌وتنی ئەقلگه‌رایي و زانسته‌گه‌رایي نوێ له ئەورووپادا.

له گ‌رنگ‌ترین ئەو کارانه‌ی که له‌سه‌ر ئیبن روشد له سەده‌ی بیستدا کراییت به‌ زمانی عه‌ره‌بی ئەو تیزه‌ی ک‌ۆچ‌کردوو پ‌ر‌ۆفیس‌ۆر دکت‌ۆر محمود قاسم کردوویه‌تی به‌ ناونیشانی «تی‌ۆری زانین لای ئیبن روشد و ته‌ئویل کردنی له‌لایه‌ن ت‌ۆماس ئە‌کوینی»، به‌شی‌وازی‌کی می‌ت‌ۆدی ئە‌کادیمی زانستی هه‌موو ئەو به‌لگانه ده‌خاته‌روو که بیرمه‌ندی گه‌وره‌ی مه‌سیحی «ت‌ۆماس ئە‌کوینی» (٦٢٢-٦٧٣هـ) که شوێنکه‌وت‌ووانی به‌ «دوکت‌ۆری فریشته‌یی» ناوی ده‌به‌ن، تی‌ۆره‌که‌ی له‌ بواری زانستی ئیلاهی هیچ شت‌یک نییه‌ جگه‌ له‌ ته‌رجه‌مه‌ی حه‌رفی ئەو ب‌ۆچ‌وونانه‌ی ئیبن روشد، که چ‌ه‌ند سه‌ده‌یه‌ک له‌پ‌یش‌وودا خست‌وویه‌تییه‌ روو^(١).

ئهم تیزه‌ی د. محمود قاسم نامه‌ی دکت‌ۆراکه‌یه‌تی که له‌پاش هه‌شت سال له‌ خوێندن و دیراسه‌ له‌فه‌ره‌نسا و خ‌ۆ پ‌ر چه‌ک کردن به‌وشارستانیه‌ته‌ی ر‌ۆژئاوا وه‌ک وه‌سیله‌یه‌ک ب‌ۆ پ‌یش‌که‌وتن، له‌ زانک‌ۆی س‌ۆرب‌ۆن له‌ سال‌ی ١٩٤٥ ر‌ی‌س‌اله‌که‌ی پاش تاوت‌یک‌ردن له‌زانک‌ۆی ناوبراو به‌ پ‌له‌ی (الشرف الأولی) قب‌و‌ول ک‌را.

ئیبن روشد خاوه‌نی چ‌ه‌ندین کت‌ی‌بی دانسقه‌و به‌نرخه‌ له‌ بواری فیه‌قه و فەلسەفە‌و زانستی که‌لام، له‌وانه‌ له‌ بواری فیه‌قه‌دا خاوه‌نی (بدایه‌ المجتهد ونه‌ایه‌ المقتصد)، هه‌ر وه‌ک چ‌ۆن له‌ بواری پ‌زیشکیدا خاوه‌نی کت‌ی‌بی (الکلیات)ه‌ که به‌رده‌وام له‌ ئەورووپا ده‌خوێن‌رێت له‌گه‌ل دانراوه‌کانی ئیبن سینا ورازی تاوه‌کوو

(١) نظرية المعرفة عند ابن رشد وتأیله‌ا لدی توماس الأ‌کوینی، د. محمود قاسم، ل ٢٧.

سەدەى شانزەى زاینى.

سەرەتای بەگەرختنى وزه و تواناکانى ئیبن روشد به داواکارییهک له لایهن خەلیفەوه هەستا به شەرح کردن و سادەکردنى کتیبەکانى له سى شەرحدا، ئەوانیش: (مختصر، ومتوسط، وموسع) که بوون به مەرجه ع بۆ ئەورووپییەکان، کاتیک بۆ زمانى لاتینى وەرگێردا.

له بواری فەلسەفەى ئیسلامیشدا دیارترین کاره گرنهگەکانى لهم سى به شەدا خۆى دەبینیتەوه ئەوانیش:

بەشى یەكەم: پتەوکردنى پەيوەندى لە نێوان فەلسەفەو ئاییندا.

بەوهى که برۆای وەها بوو عەقلى راست هیچ کات دژایهتى وهى راست و دروست ناکات، هەر وهها سالى (١١٧٨م) کتیبىکى نایاب و بەپێزى لهو بارهیهوه دانا به ناونیشانى (فصل المقال، فيما بين الحکمه والشریعه من الاتصال)، ئەم کتیبه ئەگەرچى قەبارەى بچووکه، بەلام زۆر گهوره و بەبههیه، به شیوهى گشتى تاکه کتیبىکه دانراوه بهرگى له فەلسەفە و ئازادى فەلسەفە بکات.

کتیبهکه باسى گرتى ئەساسى سەردهمى خۆى دهکات، ئەویش خویندنى فەلسەفەیه ئایا واجبه و ئیمه موکه له فین به خویندنى؟ یان زیانبه خشه و پیوسته حەرام بکرىت؟ ئیبن روشد چاره سەرى کوۆتایى باس دهکات به وهى که هەر خودى دهقه دینییهکان بانگهێشتى مرۆقهکان دهکەن بۆ بیرکردنهوه له بوونهوه، قورئان زۆر پرە لهم بانگهێشتانه، فەلسەفەش هەر وهک خاوهنى (فصل المقال) باسى دهکات هیچ نییه جگه له خویندنه وهیهکی زانستى به لگهیی بۆ بوونهوه^(١).

بابهتى گونجاندنى عەقل و وهى وهک زانراوه بابەتتىکی زۆر گرنهگه، ئیبن

(١) أثر ابن رشد في فلسفة العصور الوسطى، دکتورة زينب محمود الخضيرى، ل ١١٨.

روشە بەرھەمی باشی پێشکەش کردوو بە چارەسەری ئەو کێشە، بۆچوونی رەخنەگرانی بە زانایانی ئەھلی کەلام لەم کتێبەیدا بەلگەییەکی بەھێزە لەسەر برۆی تەواوی بە فەلسەفە. ھێرشێکی شەبۆ ھێرش بەرانی فەلسەفە، لە سەرۆکی ھەموو شیانەو زانایانی ئەھلی کەلام لە ئەشاعیرە کە کاریگەرن بە ئیمام غەزالی^(١).

لە گەشتی کارێک وەک بەرگری کردن لە فەلسەفە کردبێتی دانانی کتێبی وەک (تہافت التہافت) کە وەک بەرپەرچدانەوێ کتێبی ئیمامی غەزالی (تہافت الفلاسفة) نووسیویەتی، کتێبەکانی تری وەک (مناہج الادلۃ فی عقائد الملة)، (ومقالة فی العلم الإلهی)، (فصل المقال فیما بین الشریعة والحکمة من الاتصال) پوختە دەرنجامی لەو بوارەو ئەوێ کە حەقیقەت یەک شتە، پێخەمبەرانی لە رێگەی سرووشەو وەریدەگرن، خەڵک و فەیلەسووفانیش لە رێگەی عەقلەو دەرکی دەکەن^(٢)، لە رێگەی ئەم میتۆدەو دەگاتە ئەو ئەنجامە کە ئامانجی عەقل و وەحی یەک شتەو ھیچ دژایەتیەک لە نێوانیاندا نییە.

بەشی دووھم: بە پتوویست زانیینی جیاوازی و جیا کردنەو لە نێوان عالەمی پەنھان (عالم الغیب) کە زۆر بە کورتی لە قورئان باس کراوە و مەرقەکان تەنیا لە رێگەی وەحییەو دەیزانن و مەرقە مەکەلەف نییە بگەرێت بە دوایدا و عالەمی بینراو (عالم الشهادة) دا کە پانتاییەکی زۆری لە قورئاندا گرتوو و مەرقە مەکەلەفە لەم بوارەدا ئیش بکات.

عالەمی پەنھان: ئەو دنیاویە کە خۆی گەرە تاییەتی کردوو بە زانستی خۆیەو، ئیمە تەنیا دەبێت پابەند بین پتووی و پۆناچین لە بارەییەو، بەھۆی

(١) أثر ابن رشد في فلسفة العصور الوسطى، دکتورە زینب محمود الخضیری ل ١١٨-١١٩.

(٢) الفيلسوف المفتری علیہ، لدکتور محمود قاسم، ل ٢٢.

نەگەیشتنی ئاوەزمان بە نەینییەکانی زانستی خودای گەورە. ﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ﴾^(١).

﴿قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ﴾^(٢).

عالمی بینراو: هەموو ئەو شتانه دەگرێتەوێه که ئه‌چیت به‌ عه‌قلماندا وههستی پێ ده‌که‌ین، مافی خۆشمانه لیکۆلینه‌وه‌ی له‌سه‌ر بکه‌ین.

په‌یوه‌ندی عه‌قل به‌ عالمی بینراو له‌ سه‌ر بنه‌مایه‌کی دیار قورئان به‌واجبی داناه که عه‌قل له‌م بواره‌دا بکه‌وێته‌ گهر، له‌به‌ر ئەم هۆیانە‌ی لای خواره‌وه‌: ــ

عه‌قل توانایه‌کی باشی هه‌یه‌ بۆئەوه‌ی له‌م بواره‌دا زانست وه‌رگریت و که‌شفی یاساکانی گه‌ردوون بکات و په‌یوه‌ندییه‌ هۆکارییه‌کان له‌نیوان جوهره‌کاندا دیاری بکات بۆئەوه‌ی زانست وه‌رگریت له‌و مه‌مله‌که‌ته‌ی که‌ خودای گه‌وره‌ کردووه‌یه‌تییه‌ جێنشین له‌سه‌ری.

خودای گه‌وره‌ مروّقی به‌هره‌دار کردووه‌ به‌ پێنج هه‌سته‌کان وه‌ک جوندی بۆ خزمه‌تی عه‌قل بۆ ئەوه‌ی هه‌موو شته‌ هه‌ستیاره‌کان بناسیت، له‌ هه‌مان کاتیشدا به‌رپرسیاری خستووته‌ سه‌رشانی ئەگه‌ر خراب به‌کاری به‌ینیت، یاخود که‌مه‌ترخه‌می تیدا بکات، ﴿وَلَا تَقُفْ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾^(٣).

هه‌سته‌کان به‌هره‌یه‌کی زانستی عه‌قلییه‌ له‌ عالمی بینراو، جاسوسی عه‌قلن، به‌بێ هه‌سته‌کان عه‌قل ناتوانیت هه‌چ شتێک له‌ عالمی بینراو بزانت، که‌ هه‌ر هه‌ستیک په‌یوه‌سته‌ به‌ عالمی دیاری کراوه‌وه‌. به‌هێنه‌ پێش چاوی

(١) الأنعام: ٥٩.

(٢) النمل: ٦٥.

(٣) الإسراء: ٣٦.

خۆت مەروۇفیک ئەم هەستانە ی نەبوو چۆن دەتوانیت زانستی یەقینی وەرگرت؟!
 بێهودەیه پرسیاری رەنگ لە نابینایەک بکە، یاخود پرسیاری جیاوازی
 دەنگی دوو گیاندار لە کەسێک بکەیت کە نابیسیت.
 ئەوێ نادیار بێت لە هەستەکانی مەروۇف و ئەزموونی کەسایەتی، بێگومان
 نادیارە لە عەقل و زانستی یەقینی^(١).

بەشی سێهەم: ئێبەن رۆشد برۆی وایە خەلکی لە بەرانبەر ئاییندا یەک جۆر
 نین، ئایینی ئیسلام کە ئایینیکی خوایە، ئاراستە ی هەموو جۆرە خەلکیک
 کراوە و هەر یەکەیان بە پێی ئاستی تیگەیشتنی خۆی، بانگەوازی خواپیش چەند
 رێگە یەکی هەیه، بەلگەش بۆ ئەمە بەو ئایەتە دەهێنێتەوه کە دەفەرموویت:
 ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجِدْ لَهُم بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾^(٢)
 ئێبەن رۆشد لە ژێر رۆشنایی ئەم ئایەتەدا پێی وایە خەلکی بە گشتی لە سۆ
 ئاستدان، ئەوانیش:

(البرهانیون) ئاستی بورهانییهکان: کە تایبەتە بە ئاوەزمەندەکان، ئەوانەن کە
 بەفەلسەفەو بەلگە ی عەقلی و تێروانیی عەقلی و بورهان باوەر دەهێنن.
 (الخطابیون) ئاستی ئامۆزگاری و وێژدان: ئەوانەن تەنیا بە رێگە ی وتار و
 ئامۆزگاری باوەر دەهێنن، ئەمانەش خەلکی گشتی و ئاسایی.

(الجدلیون) ئاستی گفتوگۆی جوان و ئاست بەرز، تایبەتە بە بەشی
 رۆشنبیران و ئەوانەن کە ئاستیان لە لە خەلکی گشتی و ئاسایی بەرزترە.

ئەو برۆی وەها بوو کە سەرچەم خەلکانی سەر زەوی پێویستە لەسەر سۆ
 پۆلێن مامەلەیان لەسەر بکەیت، لە ژێر رۆشنایی ئایەتی قورئان، بەوێ کە

(١) قضية الألوهية بين الدين والفلسفة، د. محمد السيد الجليند، ل ٥٧.

(٢) سورة النحل: ١٢٥.

وتاری خیطابی وتاری جەدەلی وتاری فەلسەفی ھەبەو ھەر بەشەیان ئەھلی تابیەتی خۆی ھەبە. ناکرێت وتاری بەشێک بۆ غەیری ئەھلی خۆی باس بکرێت، وەک ئەوێ کە ئەھلی خیتاب باسی وتاری فەلسەفییان بۆ بکرێت^(١).

لێرەدا کاریگەری ئیبن ڕوشد دەردەکەوێت لە گەشەکردنی فیکری ڕۆژئاوا، سەرەرای کاریگەری لە زیندووکردنەوەی فەلسەفەی ئەرستۆ، لە دوای لەبەرچوونەوەی لەلایەن ئەورووپای ڕۆژئاواوە، کە بێگومان فەلسەفەی ئەرستۆ لە دوای ئیبن ڕوشدەووە جموجۆل و پەرەپێدانی زۆری بە خۆوە بینی، بەھۆی لێکدانەوەکانیەو لەسەر ئەرستۆ^(٢).

ئێمە لێرەدا نامەوێ بۆچوون و فەلسەفەی ئیبن ڕوشد بخەینە ژێر تەرازوووە و بە تەرازووی فیکری ئیسلامی پەسەن بپێوین، بەلکوو دەمانەوێ بڵێین ئیبن ڕوشد وەک فەیلەسوفێکی موسڵمان کاریگەری زۆری ھەبووە لەسەر خۆرئاوا.

مەلانی ئیوان ئایین و زانست

گەڕنگرتین ھۆکارە کە پالئەربێت بەرەو ئیلحاد، متمانەی خەلکی لاواز ئەکات بە ئایین، لە ئەنجامی ئەو مەلانییە لە نێوانیاندا ھەبە. لە کاتی کەدا ئەو دژیەکیە تەنھا لەسەر ئاستی ڕوکارە، یان ئەوەتا زانست نەگەشتۆتە خاڵێکی بێرەر لەو بابەتەدا، یان پێدراوەکانی زانست لەو کاتەدا ڕێگەنادات بە بۆچوونێکی دی، یان ئەوەتا تێگەشتنمان بۆ دەقە ئایینیە کە تێگەشتنێکی دروست و ورد نییە.

ئەوێ جێگەی مەترسیە بەشێک لە پیاوانی ئایینی دەستدەگرن بە

(١) فصل المقال فيما بين الشريعة والحكمة من الاتصال، لابن رشد، تحقيق: دراسة وتحقيق: محمد عمارة، ل ٥٢ - ٥٧.

(٢) www.historyofkurd.com لە ئامادەکردنی: مەدی ھەمەسەعید موحەمەد

هەلۆیستیکى زانستى دیاریکراوه و، لێى لانادەن بە هیچ جۆریک، وهک هەلۆیستى کەنيسه بهرانبهەر گالیۆ، یان وهک هەلۆیستى زۆریک بهرانبهەر تیۆرى پەرەسەندن، ئەوێش هەلەیهکی گەورەیه.

بوونی تێگەشتن و بیروباوەری هەلە لە لای مەزھەبى کارىکى ئاساییه، بە نيسهت زانستهوه، پیدراوهکان دەگۆڕن و بیروکە گەلەلە دەبن و دەشپروخن، پاشان دروست دەبنهوه و دەروخینهوه. گرتەکه لهوێه سەرچاوه دەگرت تیۆریک یان بۆچوونیکی دیاریکراو مۆرکی ئایینی لێدەدریت، بە پیرۆز سەیر دەکریت و پێگە نادریت گفتوگۆی بکەن، وهک ئەوێ پێیان وابوو زهوی چهقی گەردوونه، کۆپەرنیکۆس هات سەلماندى که زهوی هیچ نییه هەسارەیهک نهییت له نێو چهندن هەسارەى تر، که هەموویان بەدەورى خۆدا دەسووڕێنهوه، واما مەلە نەکرا لەگەڵ کۆپەرنیکۆس که دەگونجیت بۆچوونهکەى راست یان هەلەبیّت، بەلکۆو پەتکرایهوه، نەک تەنها له پرووی زانستیهوه بەلکۆو له پرووی ئایینیهوه چونکه پێچهوانهى بۆچوونی کەنيسه بوو.

ئەم بۆچوونانە وای کرد خەلک وای له ئایین پڕوانیّت که خەلکی ئایین له ناخیدا کالبیتهوه، پێیان وابیّت ئایین تێگەشتنیکی دواکەوتنانهیه، چونکه به پیرۆز تەماشای ئەو بۆچانانەیان کردبوو که ناکریت گومانیان لێبکریّت، کهچی ئەوێ ئیستا زانست شتیکی تر دەلیت.^(١)

ئەورووپیهکان هەتا سەدهی دوازه، زانستی گەردوونناسیان لهسەر فیزیای ئەرستویی داریژابوو که بهتلیمۆس پەواجی پێدا، بهتلیمۆس زانای فەلەکی میصری پێی وابوو زهوی جیگیره له چهقی گەردوون، وهک پیاو وایه، له هەشت بەرگی خر پیکهاتوو، ئەو بەرگانه له ماددهیهکی نهبنراو پیکهاتوون پێی دهلیت. ئەوێر. باوهری وابوو ئەو ئەستێرانه دەسووڕێنهوه بهیهک شیوه به دەوری زهویدا.

(١) بیان الفساد، ل ٧٨-٨٠.

پێی وابوو لە نێو هەر بەرگێک لەو بەرگانەى دەورى زەویان داوه، یه‌کێک له‌ حەوت ئه‌ستێره ئاسمه‌نه‌که‌ى تێدايه‌: مانگ، عه‌تارد، زوهره‌، خۆر، مه‌ریخ، موشته‌رى و زوحه‌ل.^(١)

له‌ ساڵى ١٥١٤ کۆپه‌رنیکۆس ده‌ستنووسێکى کورتى نووسى و پيشانى چه‌ند هاوڕێیه‌کى نزیکى متمانه‌پێکراوى خۆى دا. به‌لام نه‌یوێرا ب‌لاویان ب‌کاته‌وه‌، کۆپه‌رنیکۆس گه‌شیتبووه‌ ئه‌وه‌ى شوینگه‌ى زه‌وى شوینگه‌ى گه‌ردوون نییه‌، ئیمه‌ وه‌ک هەر هه‌سه‌ریه‌کى تر به‌ده‌ورى خۆردا ده‌سووڕێینه‌وه‌. کۆپه‌رنیکۆس به‌ هیمنى کارى له‌سه‌ر ئه‌وه‌ ده‌کرد که‌ خۆر چه‌قى گه‌ردوونه‌ نه‌ک زه‌وى.

کۆپه‌رنیکۆس ده‌یزانى توێژینه‌وه‌کانى خه‌لکى تووشى شوک ده‌کات، به‌لام کاتێک چووه‌ ته‌مه‌نه‌وه‌ به‌ پێویستى زانى توێژینه‌وه‌که‌ى ب‌لاو ب‌کاته‌وه‌، له‌ساڵى ١٥٤٢ کتێبه‌ گه‌وره‌که‌ى (ثورات الاجسام السماویة) ته‌واو کرد، به‌لام ئه‌و کاته‌ پیاویکى به‌ساڵچووى نه‌خۆش بوو، وا ب‌ریار بوو هاوڕێیه‌کى کتێبه‌که‌ى بۆ ب‌لاو ب‌کاته‌وه‌، به‌ ناوى ریتشیوش، رتشیویشیش کاره‌که‌ى سپارد به‌ ئه‌ندریاس ئۆسیانده‌ر، ئۆسیانده‌ر پێی وابوو بۆچوونه‌کانى کۆپه‌رنیکۆس مه‌ترسیدارن، بۆیه‌ پشیشه‌کیه‌کى بۆ زیادکرد و له‌ ساڵى ١٥٤٣ چاپکرا، ئۆسیانده‌ر له‌ پشیشه‌کیه‌که‌یدا نووسیبووى بۆچوونه‌کانى کۆپه‌رنیک پاستنن له‌ واقیعدا، به‌لکوو ته‌نها هۆکارێکه‌ بۆ تێگه‌یشتن له‌ هه‌ندێک ئاسته‌نگ که‌ ڕووبه‌رووی زانایانى فله‌کى ده‌بووه‌وه‌.^(٢)

له‌ ڕاسیدا کۆپه‌رنیکۆس وه‌ک که‌سێکى به‌رپه‌وه‌به‌رى که‌نیه‌ پێویست بوو ته‌ماشای ئاسمان ب‌کات، هه‌تا ڕۆژه‌کانى جه‌ژن دیاریب‌کات، به‌لام وه‌ک پیاویکى سه‌رده‌مى بىنى که‌ تیۆرى به‌تلیمسی که‌م و کورتى تێدايه‌، ئه‌وه‌ش تووشى قه‌له‌قى ده‌کرد، له‌ خۆى ده‌پرسى چۆن ده‌بێت خودا گه‌ردوونیک ب‌نێتته‌ دى

(١) الله لماذا، کارن ار مستونگ، ل ٢٧٧.

(٢) مختصر تاريخ العلم، وليام بينوم، ل ٩٧-٩٨.

بەبێ بوونی پێکوپێکی و پێکخستن؟ بۆیە گەراپەوه بۆ سەر دەمه کلاسیکیەکان، بێنی «ئەریستارخوس» تەرحی ئەوهی کردووه ئەستێرەکان بە دوری خۆردا دەسوورێنەوه، زەویش بە دەوری خولگە تاییبەتەکەیی خۆیدا دەسوورێتەوه، ئەوهی دۆزیوه لە فەلسەفەی کلاسیک، کە فیساکۆرسیه کان پێیان وایە، بیرکاری کلیلی تێگەشتنی جیهانی سروشتییە نەک فیزیا، هەروەها بێنی یەکیەک لە خۆیندکارەکانی فیساکۆرس پێی وابوو زەوی و هەسارەکان و خۆر هەموویان، بە دوری (نارکونیە مرکزیە) دەسوورێنەوه.^(١)

لەگەڵ ئەوهی کۆپەرنیکس خۆی وەک دەرچوو لە ئایین نەدەبێنی، بەلام کەنێسە هەستان بە دەرکردنی بەیانێک کە تێیدا هاتوو ئەوهی دەلێت: خۆر جێگیرە و چەقی گەردوونە و ناسوورێتەوه بە دەوری زەویدا و تەبەکی پووج و بێمانایە، کوفرە و پێچەوانەی کتێبی پیرۆزە، ئەوێشی دەلێت: زەوی بە دوری خۆردا دەسوورێتەوه لە دوو لایەنەوه رەتکراوێ، لایەنی ئەقڵی و لایەنی نەقڵی.

ئەمە جگە لەوهی کەنێسە بەیانێکی تری دەرکرد کە تێیدا کتێبەکانی کۆپەرنیکۆسی قەدەغەکرد، خستنیە لیستی کتێبە پێگەپێنە دراوێکانەوه، لەگەڵ هەموو ئەو کتێبانەی باسیان لە سوورانەوهی زەوی دەکرد، هەموویانیان خستە لیستی رەشەوه، هەتا سالی ١٨٣٦ لە لیستەکە دەرھێنران.

کەنێسە تەنها بەوێشەوه نەوێستا، بەلکۆو هەستا بە پرۆسەی سزادان، بەسەر ئەو زانایانەی پشتگیری ئەو ئەو تیۆر و بۆچوونانەیان دەکرد کە پێچەوانەی بۆچوونی کەنێسە بوون، لەسەدەیی پانزە زانایەک دەرکەوت بە ناوی باقون، گرنگی دەدا بە میژووی سروشتی، بۆچوونە سروشتییەکانی پێچەوانەی بۆچوونەکانی کەنێسە بوو، هەلمەتێکی تووند دژی دەستپێکرا، هەرەشەیی کوشتیان لێکرد، هەتا پەشیمانی دەرپری و وتی هەرچیم وتووێ لە کتێبەکانم پێچەوانەی کەنێسە

و کتییی بیرۆزە هەلەن و لێی بەریم.^(١)

یەکیکی تر لەوانەى تووشى سزا بوو «جیۆردانو برۆنۆ» بوو، برۆنۆ هێرشىكى توندنى كرده سەر فیزیای ئەرستۆیی، برۆنۆ پێی وا بوو كە لەپشت واقعی ماددییهوه پڕۆچىكى ناوهكى ههیه، هەر ئهوهش واتای راستی تیۆری مەرکەزى بوونی خۆره كە كۆپەرنیکۆس نەیتوانی هەزمى بكات.^(٢)

برۆنۆ چەندین جار ئاگادار كراوهتەوه و زیندانیش كراوه، شەش سال زیندانى كراوه، لە سالی ١٥٩٢ بریاری گرتنى دەرچوو، داوی ئهوهی یەکیك لە خۆیندكارهكانى شكاتی لێ كردبوو. برۆنۆ بەشێك لەو وتانەى پەتەكردەوه كە دەدرانه پالی، رای دەگەیانده كە ئهوه بەردەوام لە قوولایی دلیهوه سووره لەسەر بیروباوهری كاسۆلیكى خۆی.

برۆنۆ هەشت قەزییهی لەسەر بوو، پاپا داواى لێكرد لەو بۆچوونانەى پاشگەزییتهوه كە پێچهوانەن بە بیروباوهری بریارلێدراو، بەبێ ئهوه بابەتانەى پەيوهستن بە بۆچوونهكانى كۆپەرنیکهوه، ئهوهش بەلگهیه لەسەر ئهوهی كەنیه ئامادهی وهگرتنى زانستی نوێ بوو، پێش ئهوهی كتیبهكهى كۆپەرنیک قەدەغەبكری و گالیلۆ ئاگادار بكریتهوه و هەشت سال سزای زیندانى بدری، دواتر گالیلۆ بە سی و پینج سال سزا درا، بەلام برۆنۆ ئاماده نهبوو پاشگەز ببیتهوه، دهیوت بۆچوونهكانى پێچهوانه نین بە باوه. بۆیه بریاری سووتاندنی بۆ دەرچوو، لە سالی ١٦٠٠ سووتینرا.^(٣)

لە راستیدا ئهوهی برۆنۆی جیاكردەوه لە كۆپەرنیکۆس ئهوهبوو، برۆنۆ بهوه بهناوبانگ بوو كە بهرگری لە تیۆری كۆپەرنیک دهكرد، بە شێوهیهكى ئاشكرا،

(١) ظاهرة نقد الدين فى الفكر الغربى الحديث، سلطان العميرى، ب ١ ل ٦٨-٦٩.

(٢) الله لمانا، ل ٢٨٢-٢٨٣.

(٣) تاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف كرم، ل ٣٨-٣٩.

برۆنۆ نموونەى دەنگى راگەياندنكارى دياربوو، خاوەنى زمانىكى تىژ بوو بەرانبەر نەيارەکانى، ئەو بەرپرسيارهيشى وەرگرت کە کۆپەرنىک لە ژيانى خۆى لىي دەترسا و هەتا مردنى کتیبەکەى بـلاو نەکردەو.

برۆنۆ سووتتینرا هەتا بـيـتـه پەند بـۆ ئەوانەى پەند بەردەگرن، ئەوەش کارىگەرى هەبوو، گاليلۆ لە بەردەم کەنيسەدا چۆكى دادا و وتى: من گاليلۆ تەمەنم حەفتا سالى تىپەراندو، وام لە بەردەم فەخامەتتدا، کتیبى پيرۆز وا لە بەردەم و دەستى ليدەدەم، ئەو وتە هيچ و ئيلحاديانە س،وک و رسوا دەکەم و پەتيان دەکەمەو کە باسى خولانەووى زەوى دەکەن.^(١)

ئەم بەريەککەوتنە لەگەڵ زانست بزووتنەووى چاکسازيش چارەسەرى نەکرد، بەلککو زۆر توند بوون بەرانبەر ئەو تيورانە، پرۆستتانهتەکان پـيـيان وابوو کتیبى پيرۆز دوورە لە هەلە و دژيەكى، تاکە سەرچاوەى زانست و مەعريفە بوو لايان، هەر تيۆريک دژى ئەو باوەرپەيان بووايە، بە پووجيان دادەنا.

هۆبز فيشەر دەربارەى لۆسەر دەليـت: لۆسەر باوەرى بە تويزينهووى ئازاد نەبوو، باوەرى بە يەکتەر قب،ولکردنيش نەبوو، باوەرى وابوو چارەسەرى هەموو گرافتە فکرييەکان و ئەوانەشى پەيوەستن بە ژيانەو لە کتیبى پيرۆزدا هەن.

بەگشتى هەموو نەيارەکانى مەزەهەبى پرۆتستانت دژى پيشکەوتنە زانستيه نوپکان بوون، پرۆتستانتەکان حەماسەتيان کەمتر نەبوو دژى زانستى نوئ، بە بەراورد بەنەيارە کاسۆليکەکانيان، هەموو گرووپەکانى کەنيسەى پرۆتستانت لە لۆسەريەکان و کالفنيەکان و ئەنگليکانيەکان، دژايەتى مەزەهەبى کۆپەرنىکۆسيان دەکرد، باوەرپەيان وابوو کە دژى کتیبى پيرۆزە.

تەنانەت خودى لۆسەريش گالتەى بە کۆپەرنىکۆس و تيۆرەکەى ئەهات،

(١) العلمانيه، سفر الحوالى، ل ١٥١.

پروستانتیەکان تەنھا بە دژایەتی ئاشتیانە نەوێستە بە لکۆو هەلمەتی چەوساندنەوێان دەستپێکرد، بە شتێوەیەک بۆ بوونەوێ زانست زیاتر بوو لە بەشە کاسۆلیکییە کە هەتا بەشە پروستانتیە کە ی. ئەم دژایەتیە توندەش پەیامێکی بێزاروێ گەیاند بە خەلک، پێی و تن: ئایین تەنانت لە دۆخە چاکسازیه کەشیدا هەر دژی زانست و پێشکەوتنە، ئەمەش یارمەتیدەر بوو بۆ راکردن لە ئایین لە کۆمەلگای پۆژئاوا ییدا^(١)،^(٢)

هەلوێست لە بەرانبەر فەلسەفەدا لە فکری ئیسلامیدا

ئەگەر سەیری مێژووی زانایانی موسلمان بکەین، چەند هەلوێستیک دەبینین دەربارە ی فەلسەفە، کە لە باسی لۆژیکیشدا بە درێژی باسمانکرد:

١. **حەرەمە و نابێت بخوێندرێت**، ئەمە رای هەندیک لە زایان بوو، وەک رێگرییە ک بۆ چوونە ناو ئەم بابەتە فەلسەفیانە، ئەمە زیاتر مەبەستیان بۆ خەلکی ناپسپۆر، ئەگەرنا بۆ خەلکی پسپۆر و شارەزا و بناغە داکوتاو کێشە نییە، بۆنموونە ئێبێن تەیمیە خۆی ئەم رایە ی هەبوو، بەلام لە گەڵ ئەوەشدا یەکیک بوو لە شارەزاترین زانایان دەربارە ی فەلسەفە و زۆر وەلامی فەیلەسووفانی یۆنانی و ئیسلامی داوێتەو.

٢. **واجب و پێویستە**، زۆربە ی فەیلەسووفە موسلمانەکان تەئویلی فەلسەفییان بە واجب زانیو بۆ دەقە ئایینیەکان، هەربۆیە هاتن دەقەکانیان لەژێر پۆشنای فەلسەفە ی یۆنانیدا تەئویل و تەفسیر کرد.

٣. **خوێندنی دروستە** و دەبێت بەچاوی پەرخنەو سەیر بکەیت، زانایانی

(١) ظاهرة نقد الدين، ج ١ ل ٧٨-٧٩.

(٢) ئەم بابەتە لە ئامادەکردنی: ئاقار قەرەداغیە.

كەلام زۆربەيان رەخنەيان لە فەلسەفەى يۆنانى گرتوو و گفتوگۆيان كردوو و زۆر كەم پىي كاريگەر بوو.

كەواتە دەتوانين بلىين سى ئاراستە ھەبوو:

دژايەتى كردوو و ھەرامى كردوو.

پىروزي كردوو و پىي كاريگەر بوو.

رەخنەى لى گرتوو و پىي كاريگەر نەبوو.

ھۆكارەكانى رەتكردنەوى فەلسەفەى يۆنانى لە لايەن موسلمانانەو

كاريگەرى فەلسەفەى يۆنانى ناديدە ناگيرىت لەسەر فەيلەسووفە موسلمانەكاندا، بەلام لەگەل ئەو ھەشدا رەوتىكى ديار و گەورە ھەبوو كە دژى فەلسەفەى يۆنانى بوو، ھۆكارەكانيشيان ھەم دينى و ھەم عەقلى بوو، بۆنموونە:

١. ئىسلام تەواو و كاملە و پىويستى بە غەيرى خۆى نىيە، بۆ بنیاتانى فەلسەفە و بنەما فەكرى و عەقيدەيىيەكانى.

٢. ئىسلام سەرچاوەكەى وەحييە و پارىزراوە، بەلام فەلسەفەى يۆنانى لە ژینگەيەكى وەسەنى و شيرك و ئىلحاد و بىباوەرى و دوور لە وەحى گەشەى كردوو.

٣. نەگەشتن لەرپى فەلسەفەو بەرەو يەقين و دلىيى تەواو، بەلام ئىسلام يەقين دەبەخشىت.

٤. پەرتوبلاوى و تىكەلى و قورسى و ناروونى فەلسەفە. فەلسەفە و فەيلەسووفان پەرتوبلاون و تىكەلى و قورسى و ناروونىيەكى زۆرى تىدايە، بەلام ئىسلام روون

و ئاسانە و ھەموو کەسێک دەتوانێت پێی بگات.

٥. سەرکێشانی فەلسەفە لە زۆرێک لە حالەتەکاندا بەرھە و بێباوەری و ئیلحاد و تێکچوونی بیروباوەر، بۆنموونە ئەزەلیبوونی ماددە و گەردوون و پێژەییبوونی زانستی خودا و وەسفکردنی بە وەسفی نابەجێ و پێناسەکردنی بە شتێکی زۆر بچوووک و لێسەندنەوێ دەستەڵات و ئیرادە و زانست لێی یان ھەر برێوانەبوون پی و مردنی پۆخ و زیندوونەبوونەو و ...

٦. نەکوۆلی کردن لە وەحی و پێغەمبەرایەتی و موعجیزە لەلایەن فەلسەفەو.

٧. نەکوۆلی کردن لە شتە غەیبییەکان، بۆنموونە فریشتە و جنۆکە و بەھەشت و دۆزەخ و ...

٨. واقعی نەبوونی فەلسەفەیی یۆنانی، چونکە شتەکانی زۆربەیی زۆری شتی زېھنی و خەیاڵی دوور لە واقعی.

٩. نازانستیبوون، فەلسەفەیی یۆنانی لە زۆرێک لە زانستەکانی وەک گەردوونناسی، فیزیک، کیمیا، بێرکاری، پزیشکی، ھەندەسە و ... قسەیی کردووە، بەلام دواپی زۆرێکیان وا دەرئەچوون.

١٠. دابراڤ لە ژیاڤی کردەیی، بەھۆی سەرقالبوونی زۆری فەلسەفەیی یۆنانی بە «میتافیزیک، ئەودیوسروشت» ھو زۆر دابرا لە ژیاڤی کردەییەو و سەرقال بوو بە شتی ناکردەیی و خەیاڵی و ناواقیعی.

١١. گرتنەبەری میتۆدی ناوہیانی، فەلسەفەیی یۆنانی بەھۆی دووربوونی لە وەحییەو، تێکەڵ بەچەندان شتی دیکە بوو، بەلام ئیسلام سەرچاوہکەیی وەحی و پەیاپی خواپی.

ئەمانە و چەندان ھۆکاری دیکە وایانکرد کە فەلسەفەیی یۆنانی لەلایەن زۆرێک لە زانایانی ئیسلام رەتبکریتەو و وەلامبدریتەو و دەیان کتیبی لەسەر

بنووسریت. کار گەشت بەوەی هەندیک لە زانیان حەرامیشان کرد، چونکە پێیان وابوو فەلسەفەی یۆنانی پریەتی بۆچوونی ئیلحادی و بێباوەری و پێویست ناکات موسلمانان خۆیان بەو شتانهوه سەرقال بکەن، لەکاتیکیدا وەحی و پەيامی خوایی و زانسته ئیسلامیه کانیاں لەبەر دەسته.

فەلسەفە و ئایین

فەلسەفە و ئایین پەيوه‌ندییه‌کی توندوتۆڵیان بەیه‌که‌وه هه‌یه، هه‌روه‌ک له‌ پێشوو‌تردا به‌درێژی باس‌مان‌کرد،^(١) ئەم پەيوه‌ندییه‌ش له‌ چەندان ڕووه‌وه‌یه، هه‌ربۆیه له‌ناو هه‌رسێ ئایینه سهره‌کییه‌که (یه‌هودی، مه‌سیحی، ئیسلام) فەیلەسووفی زۆر هاتوون و هه‌ولیان‌داوه گونجاندن دروست بکەن و پەيوه‌ندی پەیدا بکەن له‌نێوانیاندا، نموونه‌ی زۆرمان باس‌کرد له‌ سهرده‌می مه‌سیحی و ئیسلامدا، لێره‌وه پێم باشه‌ باسی دوو فەیلەسووفی دیکه‌ش بکەم که هه‌مان رایان هه‌بووه، ئەوانیش (کانت و هیگل)ن.

ئیمانوتیل کانت یه‌کێ له‌ فەیلەسووفه‌ دیاره‌کانه‌ که پێی وایه‌ ئایین و فەلسەفە تێک ناگیرێن، چەند شتیکی وتوو له‌وباره‌وه:

١. پێویسته‌ په‌رتووکی پیرو ز بخویندریت به‌لام پێویست نه‌کریت له‌سه‌ر گرووپه‌ ئەخلاق‌ی و پرواداره‌کان.^(٢)

٢. فەلسەفە ئامرازی تێگه‌یشتنه‌ له‌ ئایین، بۆیه جیاوازی‌کردن له‌نێوان ئایین و فەلسەفە و نیشاندانی فەلسەفە وه‌ک چه‌مکێک که‌ دژی خوداناسین و وه‌رع و ته‌قوايه، هه‌ولێکی بێهه‌مه‌ و به‌هیچ شێوه‌یه‌ک دانی پێدا نا‌دریت.^(٣)

(١) له‌بابه‌تی (ئیسلا‌م و فەلسەفه‌دا) به‌درێژی باسی پەيوه‌ندی ئیسلام و فەلسەفه‌مان کردوو.

(٢) الدین فی حدود مجرد العقل، کانت، ٢١٥.

(٣) الدین فی حدود مجرد العقل، کانت، ٥٤.

٣. فەلسەفە و ئایین لە پرووی ناوەرۆک و بابەتەوه هاوتان، که مەبەستی ئەوهیه هەردووکیان گرنگی بە حەق و حەقیقەت و خودا و مەرۆف و ... دەدەن.^(١)

٤. هەماهەنگی و یەکگرتوویی کتیی پیرۆز (ئینجیل و تەورات) لە گەڵ عەقل و فەلسەفە، بە جۆریکە که هەر کەسێک دواى یەکیکیان بکەوێت، ئەوهی دیکەشیان دەدۆزێتەوه.^(٢)

بەهەمان شێوه، فەیلەسووفی بەناوبانگی ئەلمانى «هیگل»، زنجیرەیهک پەرتووکی دەربارەى ئایین و میژووی ئایین نووسیوه لەژێر ناوێشانى (محاضرات في فلسفة الدين)، هیگل ئاماژە بە چەند شتێک دەکات لەم بارەیهوه:

١. ئایین و فەلسەفە هەردووکیان گرنگی بە خودا دەدەن، کەواتە لەناوەرۆکدا هاوتان، ئەمەش هەمان بۆچوونی کانتە، که پێی وابوو ئایین و فەلسەفە گرنگی بە خودا و مەرۆف و حەقیقەت دەدەن.^(٣)

٢. دواجار فەلسەفە هەرگیز نایهویت ئایین لەناوبەرێت، چونکه ئایین حەقیقەتە.^(٤)

تێکگیرانی عەقل و نەقل لە فکری ئیسلامیدا

پرسی تێکگیرانی عەقل و نەقل پرسیکی یەکجار هەستیار و گرنگە لە فکر و فەلسەفە و ئوسوولی فیهی ئیسلامیدا، لەم بارەیهشەوه چەندان ئاراستە و تەوژم پەیدا بوون^(٥):

(١) الدين في حدود مجرد العقل، کانت، ٥٦ - ٥٧.

(٢) الدين في حدود مجرد العقل، کانت، ٥٧.

(٣) محاضرات في فلسفة الدين، هیگل: ١٤٧ - ١٤٨.

(٤) فلسفة الدين، هیگل: ل ٩٠.

(٥) بۆ پێگەو رۆلی عەقل لە ئیسلامدا بگەرێتەوه (ئىسلام و عەقل) کە لەباسەکانى سەرەتادا بەدرێژى باسمانکردوووه.

١. نەقل پێش عەقل دەخرێت، بەرەهایی.

٢. عەقل پێش نەقل دەخرێت، بەرەهایی.

٣. قەتعی پێش دەخرێت، جا عەقل بێت یان نەقل، واتە حوکمی پەرەهایی نادات بە هیچیان، بەلکوو لەو دەکۆلتێتەوە کامە لایە قەتعییە و کامە زەنییە، چونکە مەرج نییە هەموو کاتێک نەقلە کە قەتعی بێت، زۆرجار زەنییە، بە هەمان شێوە عەقلێش زۆرجار بپارێت کە زەنییە و قەتعی نییە، جا هەرگیز ناکرێت نەقلێکی قەتعی دژی شتێکی عەقلی قەتعی بێت، ئیلا لە کاتی تێکگیراندا یەکیکیان زەنییە و یەکیان قەتعی.

کەواتە بە کورتی ئەوەی زۆربەی زانایان لەسەر کۆکن، ئەوەیە کە هەرگیز عەقلی سەلیم و ساغ تێکناگیرێت لە گەڵ نەقلی سەحیح و راست و دروست، هەركاتێک تێکگیران روویدا لە نێوانیاندا، ئەوە دەبێت بگەرێن، چونکە ئیلا کێشە لە یەکیکیاندا هەیە، یان نەقلە کە سەحیح و راست نییە، یان عەقلە کە سەلیم و ساغ نییە و تێگەیشنە کە یان راست و ناتەواوە.

کەواتە دەتوانین بڵێین عەقل و نەقل دوو دۆلی لێک جودا نیین، بەلکوو هەردووکیان سەرچاوە کە یان خودایە، وەحی و عەقل هەردووکیان سەرچاوە کە یان خودایە، بۆیە ناکرێت تێکبگیرێن، نەقل بەبێ عەقل نابێت و عەقلێش بەبێ نەقل نابێت. ئەگەر عەقل چاو بێت، نەقلێش رووناکییە، واتە نە چاو بەبێ رووناکی دەبینێت، نە رووناکیش بەبێ چاو دەبینێت، وەک ئەنێشتاینیش دەلێت: زانست بەبێ ئایین شەلە و ئایینیش بەبێ زانست کوێرە. کەواتە هەردووکیان تەواوکاری یەکتەری و هیچ دژی یەکتەر نیین، یان وەک وتراوە: (العقل قائد والدين مدد) واتە: عەقل رابەرە و ئایینیش هاریکار، چونکە ئەگەر عەقل نەبایە ئایینیش نەیدەتوانی خۆی رابگرێت و بمێنێتەوە.

ئەو تێروانینەش زۆر هەلەییە کە بەردەوام بەرەستێک دروستکراوە

لە نێوانیاندا، چونکە عەقل و نەقل لە تێروانینی باوەرداردا دوو شتن، ھەرگیز لێک دانابێت و بە دابەردنیان لە یەکتەری مەزە تەووشی گەرتی گەورە دەبێت و لە زۆر شوێندا وەلامەکان یان نادریڤە، یان بەھەڵ دەدرێنەو.

زاراوەی عەقلانی و نەقلانی لە ژێر پەشنای ئێوەی کە باسمانکرد، زۆر ھەلە، چونکە ئەگەر عەقلانی بێ و نەقلانی نەبێ، ئێوە زۆر نا عەقلانی و نانەقلانی، ئەگەریش نەقلانی بێ و عەقلانی نەبێ، ھەم دووبارە زۆر نا عەقلانی و نانەقلانی.

ئەم بابەتی دژی عەقل و نەقل سەرەتا لەلای مەسیحی و جەولەکانەو دەستی پێکرد، چونکە ئینجیل و تەورات ھەردووکیان دەستکاری زۆریان کراوە، تاگەشتوو بەوێ ئێمە ئینجیلەکان بگات بە ٧٠ ئینجیل، ھەریەکە سێک دەھات بە ئارەزووی خۆی شتی لێ زیاد و کەم دەکرد و چۆنی وێستبا ئاوا دەیگۆڕی، ھەروەھا لەلایەن کلیساوە زۆرجار دژی عەقل و زانست و زاناکان و فەیلەسووفان کراوە، بەلام لە ئیسلامدا ئەم جۆرە کێشەمان نیین، وەحی دەستکاری نەکراوە و پەرەتی لە پشتگیری و ھاندانی عەقل و عەقڵکاری و زەمکردنی بەکارنەھێنانی عەقل.

راغیبی ئەصفەھانی لە کتێبی (الذريعة إلى مكارم الشريعة) دا دەفەرمووێت: خۆی گەورە دوو نوێنەری خۆی ناردوو بۆ لای مەزە، یەكەمیان: شاراوەیە و لەناو خۆیدا کە بریتیە لە عەقل، دووەمیان: بەدەرەوھە و دیارە کە بریتیە لە پێغەمبەر. مەزە پێگەھێکی دیکە شک نابات پێی بگاتە ئەو نوێنەرە دیارە کە ھەبە تا سوودی لێوەربگرێت لە پێگەھێ نوێنەرە شاراوەکەو نەبێت کە عەقل. نوێنەرە شاراوەکە دەرک بەو دەکات کە نوێنەرە ئاشکراکە راست دەکات، ئەگەر عەقل نەبووایە پێغەمبەر بەتەنیا نەدەبوو بەلگە؟ لەسەر خەلکی!

ئیمامی غەزالی ش کە زۆرجار بە دژە فەلسەفە ناوزەند دەکەیت (لە راستیدا ئەو دژی ھەندێک بۆچونی ھەلە فەیلەسووفان بوو نەک خۆدی فەلسەفە)

له چەند شوپنیک و له چەند پەرتووکیکیدا زۆر بە جوانی باسی عەقل دەکات، بۆنموونه له پێشهکی کتێبی (المستصفی) دا دەفەرموویت: "عەقل وەک دادوهر وایه، که هەرگیز ناکریت لهسەر کار لابریت و شتیکی بخریتە جیی، شەرعیش وەک شایهتعالیکی متمانهدار و دادپەرهر وایه که عەقل دەکات بە کەشتی دینداری و هەلگری سپاردەکانی خودا."

له کوتاییدا ئهوهی پێویسته ئاماژهی پێ بکریت ئهوهیه که عەقل له گەڵ ئەو ههموو گرنگی و گهورهیهی، بهلام ناکریت بکریتە سەنتەر و سەرچاوهی سهرهکی و حاکم و بریاردهری پره‌ها، چونکه عەقله‌کانیش له کەسیکه و بۆ کەسیکی دیکه و له شوپنیک و سهردهمێک بۆ شوپن و سهردهمێکی دیکه ده‌گۆریت، بۆنموونه عەقلی فەیلەسووفه‌کان له‌گەڵ عەقلی پزیشکه‌کان، یان عەقلی عه‌وام له‌گەڵ عەقلی زانایانی ئەزموون، یان عەقلی کەسیکی مارکسی له‌گەڵ کەسیکی لیبرال، یان کۆمه‌ڵناسیک و ئابووریناسیک، له‌یه‌ک جیاوازه، یان سوقرات و ئەفلاتوون و ئەرستۆ، که ههرسیکیان مامۆستا و قوتابی یه‌کتر بوون، به‌لام له زۆر شتدا جیاوازیان بوون. که‌واته ئیمه عەقلێکی پره‌های جیگیری نه‌گۆری کۆده‌نگی له‌سهرمان نییه (غهیری چەند یاسه‌یاکی گشتی عەقلی که پێویسته هه‌موو مروفئیکی عاقل پر‌وای پێیان بیت، وەک یاسای: دوو شتی دژ به‌یه‌ک له‌یه‌ک کات و شوپن که‌سدا کۆنابنه‌وه، یان ...)، که‌واته ناکریت ئیمه عەقلی چەند که‌سیک یان به‌رژه‌وه‌ندی ده‌سته و تاقمیک بکه‌ینه دادوهر و هه‌موو شته‌کان بکه‌ینه قوربانی، به‌تایبه‌تی له دنیا ماددیگه‌رایي و سهرمایه‌داریدا هیچ بنه‌مایه‌کی عەقلی ئەخلاق بوونی نامینیت غه‌یری ماده‌ و به‌رژه‌وه‌ندی و شه‌هوه‌ و ئاره‌زوو ....، که‌واته ده‌بیت به‌هاوسه‌نگیه‌وه سهریری ئهم بابته بکریت و نه عەقل به‌ره‌هایی نه نه‌قل به‌ره‌هایی، به‌لکوو وەک دوانه‌یه‌کی ده‌سته‌ملان سه‌یربکری‌ن و مامه‌له‌یان له‌گه‌ڵدا بکریت، له ژیر عەقلی ساغ و نه‌قلی راست و واقیع و زانست و سهردهم و بارودۆخدا.

ئاراستە و تەوژم و ڕێباز و قوتابخانەکان دەربارەی عەقڵ لە میژوودا

لە میژوودا (زیاتر مەبەستمان میژووی موسلمانانە) ئاراستە و ڕێباز و گرووپ و فکری جیاواز جیاواز پەیدا بوون، کە ئەمانیش بریتی بوون لە:

١. پەوتی عەقڵگەراکان

عەقڵگەراکان بریتی بوون لە قەدەرییەکان و بەشێکی موعتەزیلە و بەشێکی فەیلەسووفەکان، ئەمانە عەقلیان کردبوو بە سەنتەر و لە لوتکە دایانابوو، وەحی بووبوو بە شتێکی لاوەکی و عەقڵ بووبوو بە ئەسڵ و سەرچاوەی یەکەم! عەقڵ سنووری خۆی نەدەزانی و بانگەشەیی سەر بەخۆبوونی دەکرد!^(١)

٢. پەوتی فەلسەفەگەراکان

فەلسەفەگەراکان ئەوانە بوون فەلسەفەیان کردبوو بە ئەسڵ و وەحییان کردبوو بە شتێکی لاوەکی! ئەوەندە زۆر پڕۆییان کردبوو لە پیرۆزکردنی فەلسەفە هەتا گەیشتبوو ئەوەی بڵێن فەیلەسووفەکانی یۆنانیش پێخەمبەر بوونە و فەلسەفەش لە وەحی زیاتر بێت کەمتر نییە! ئەوەندە زۆر پڕۆییان کردبوو لە پیرۆزکردنی فەلسەفە تاوەکوو گەیشتبوو بەوەی بڵێن: وەحی بە تەرازووی فەلسەفە دەبێت بپۆرێت! واتە دەبێت هەرچۆنێک بێت فەلسەفە بکەینه تەرازوو و هەموو روکنەکانی ئایینی پێ بپۆین!

(١) موعتەزیلەکان لەگەڵ عەقلانیبوونیان بەلام زۆر جیاواز بوون لە قەدەری و فەیلەسووفەکان، عەقلانیبوونی ئەوان عەقلانیبوونیکی کەلامی ناوخۆیی بوو، بۆ ئەوەی ئەمانە وەحی تەوژمەکانی سەردەمی خۆیان، ئەوانەنە کە کاریگەر نەبوون بە فەلسەفەی یۆنانی، بە لێکۆ و بنەماکانیان بۆ ئەوەی تەوژم و بێرە فەلسەفییە لادەرەکانی سەردەمی خۆیان بوو، هەموو ئەوەی ئەمانە بۆ بەرگری کردن بوو لە ئیسلام و بنەماکانی، بەلام بە میتۆدێکی عەقڵی تایبەت بە خۆیان، هەرچەند لە هەندیک شتیشدا زۆر پڕۆییان کردوو و تێکەوتن و بەهەڵداچوون.

٣. رەوتی ناخ و رۆح گەراکان

ناخ و رۆح گەراکان ئەوانە بوون ناخ و رۆحیان لێ بوو بوو بە ئەسلی ئایین و هیچ ئەرزشیکیان بۆ شتەکانی تر دانەدەنا! حال گەشتبوو بەوەی ناخ و رۆح ببە پێوەر و سەچاوەی سەرەکی مەعریفە، واتە مەعریفەشیان لە رۆحەووە وەرەگرت، ئەم ئاراستەیە زۆر لە عێرفان و تەسەوف و رۆحانییەت رۆچوو بوو، ناخ و رۆح بوو بوو بە سەنتەر لای ئەوان! لای زۆرێکیان عەقل و کردەووە ئەرزشی نەما بوو، هەموو گرنگییەکان چەرا بوونەووە لە رۆح و ناخدا.

٤. رەوتی دەقگەراکان

دەقگەراکان بە پێچەوانەی عەقلانییەکان هەموو شتێکیان لە دەقدا کورت کردبوو وە! زاهیری دەق بوو بوو بە سەنتەر! لادان لە زاهیری دەق یەكسان بوو بە لادان لە ئایین! زاهیری دەق پیرۆز بوو، عەقل رۆلێکی نەما بوو، تەئویل و تەفسیر و... بە لادان لە دەق و لە ئایین پێناسە دەکرا!

٥. رەوتی مۆدێرنەیی رۆژئاوایی

مۆدێرنەخوازەکان زیدرۆییان بە شیوەیەك کردبوو لە عەقڵدا تاوێ کوو ئاستی بەخودا کردن، واتە (تألیه الانسان) لای ئەمان عەقل و مرۆف خودان و هیچ شتێك لە سەر ووی عەقل و مرۆفەووە بوونی نییە! کەواتە عەقل کۆتایی هەموو شتێکە! مرۆف چەق و لوتکەییە و نابیت شتێك لە سەر ووی ئەمانەووە هەبیت! ئەمانە لەخۆیانەووە وەهمی دژییەکی عەقل و نەقلیان راگەیاندا! بانگەشەیی بێبەنەمای تیکگیانی ئایین و عەقلیان دەکرد! هەربۆیە هەموو بابەتەکانی وەك موعجیزە و شتە غەیبیی و پەنەنەکان لای ئەمان رەتکراوە و باوەرپێنەکراوە!

٦. رەوتی پۆست مۆدێرنە

پۆست مۆدێرنەش درێژکراوەی مۆدێرنەیی بەلام زۆر بە خەستەر و خراپتر،

مۆدێرنە مروۆفی دەکردە خودا! بەلام پۆست مۆدێرنە مروۆف دەکات بە شت (تشیئ الانسان)! واتە مروۆفیش وەک هەموو شتەکانی تر شتیکە و هیچی تر! هەربۆیە هیچ بنەمایەکی عەقڵی و ڕەوشتی و ئایینی و هەتا عەقڵیش لای ئەمان بوونی نییه! واتە دەبن بە پووچگەراییەکی تەواو تەواو و ئەوپەری بوونی مروۆف وەک شتیک لە شتەکان دەبینن! کەواتە هیچ ئامانجێک لە بوون و نەبووندا نییه! هیچ شتیکی ڕەها بوونی نییه! هیچ شتیک بە ناوی حەقیقەت و حەق بوونی نییه و هەمووی هیچە!

٧. ڕەوتی میانرە و مامناوەند

ئەم ڕەوتە لە پێخەمبەرەو (دروودی خودای لەسەر بێت). هاتوو و بەدرێژایی مێژوویش ڕێبەر و هەواداری خۆی هەبوو، ئەم ڕەوتە ڕەوتێکی میانرەو، ناوەراستی شتەکانی گرتوو، هاوسەنگی لەنیوان وەحی و عەقڵ و ڕۆح و جەستە و زانست و واقع و مەقاسیددا ڕاگرتوو و زێدەرەویی و کەمەرەوی لە هیچیاندا ناکات.

کەواتە ئەگەر بڕوانین، هەموویان بەدرێژایی مێژوو لە زێدەرەویی و کەمەرەوی (ئیفراط و تەفریط) دا ژیاون!

باشترین مەنەج مەنەجی قورئانە، باشترین مەنەج مەنەجی کۆتاییه، باشترین مەنەج مەنەجی میانرەوی و وەسەتیە.

چاخى سىيەم سەردەمى نوڭ سەردەمى بووژانەوەمى غەقلاڭىيەت

لەدواى سەدەى ناوەرەست، كە سەردەمى مەسىحى و ئىسلامى بوو، سەردەمى نوڭ دەست پىدەكات، سەردەمى لەو كاتەدا دەست پىدەكات كە فەلسەفەى ئىسلامى لە كۆتايى تەمەنىدا بوو لە ئەندەلووس (واتە ئىسپانىيە ئىستا)، بەلام لەدواى لاوازبوونى فەلسەفەى ئىسلامى لە ئەندەلووس، قۇناغىكى دىكە لە خودى ئەورووپادا دەستى پىكرد، ئەويش ئىتالىا بوو، چونكە لەوئى هەلومەرج و ھۆكارەكان رەخسان، بۆئەوئى قۇناغىكى نوڭ لە فەلسەفە دەستپىكات، ئەويش بە قۇناغى «رېنسانسى ئىتالى» ناسرابوو.

رېنسانسى ئىتالى ئەو ماوەيەيە كە دەكەوئىتە نىوان ھەردوو سالى (١١٤٠ - ١٥٤٠) لە مېژووى ئىتالىادا، چەندىن ھۆكار بوونە پالەنەر بۆ دروستبوونى ئەم قۇناغە، بۆنموونە خۆرژگارکردن لە دەستەلاتى دىنى و كەنىسە و ئەو باردۆخەى سەدان سالى بوو بالى كىشابوو بەسەر ئەورووپادا لەژىر ھەژموون و دەستەلاتى كلىسادا.

لەم قۇناغەدا دوو ئاراستەى سەرەكى پەيداابون:

١. رەتکردنەوئى ھەموو روالەتەكانى سەدەى ناوەرەست، لەناوياندا ملکہچبوون بۆ دەستەلاتى دىنى و كلىسا، ھەروەھا دەستەلاتى ئەو فەیلەسووفانەى كە مەیلیان بەلای كلىسادابوو و ھەموو ئەو كتیب و بۆچوونانەى كە لە چاوى دەستەلاتى دىنى و كلىسادا بەبەرز سەیر دەكران، بەتایبەت و

ئەرستۆ و کتییەکانی، کەواتە ئەم ئاراستەیه ئارەستەیهکی ڕەتکەرەوهبوو بۆ هەموو هەژموونەکانی سەردەمی خۆی.

٢. هەولدان بۆ دۆزینهوهی بەدیل و ئەلتەرناتیڤ، بە شێوهیهک ئەم بەدیله بتوانیٖت لەبەرانبەر ئەرستۆ و هەژموونەکانی بوەستیت و عەقل لە دەستی هەژموونەکانی ئازاد بکات، ئەم بەدیلهش بەلای ئەوانەوه بریتیبوو لە بووژاندنەوهی ئەفلاتوون و فەلسەفەکە، پاشان دیموکریتس و ئەرخمیدس و ئەمبۆلۆنیۆس و ...، ئەم هەول و بایەخدانە کاریگەری گەورەیی هەبوو لە ئاراستەکردنی بایەخدان بە زانستە سروشتییەکان و توێژینهوه لە جیهان و نەهێنییهکانی سروشت بەرپیکار و شیوازی نوێ، هەر ئەمەش بوو بوو هۆی دەرکەوتنی زانایانی وهک «گالیۆ، کۆپەرنیکۆس، کیپلەر، ...» بۆ ڕاڤەکردنی دیاردەکانی سروشت و زۆر بابەتی پەيوەست بە گەردوونناسی و زانستە سروشتییەکان^(١).

هەموو ئەو هەولانە بوونە هۆی ڕاپەرین و شوێشیکاری گەورەیی فەلسەفی فکری و معریفی زانستی لە ئەورووپادا، بەرهەنجامی ئەو شوێشە گەورەیه، سێ ئاراستەیی فکری فەلسەفی بوو:

١. ئاراستەیی ئەزموونگەراییی: لەسەر دەستی فرانسێس بیکن (١٥٦١ - ١٦٢٦).

٢. ئاراستەیی عەقڵگەراییی: لەسەر دەستی دیکارت (١٥٩٦ - ١٦٥٠ ز).

٣. ئاراستەیی ڕەخنەیی (ئایدیالی): لەسەر دەستی کانت (١٧٢٤ - ١٨٠٤ ز).

ئەم بزووتنەوهی ڕێنەسەسه هەموو هەولێکی بۆ بەرزکردنەوهی سروشتی مەروۇقیەتی ژیانی دونیایی بوو، هەولەکانی خستە خزمەتکردنی مەروۇف خۆی،

(١) الفلسفة لمن يريد، د. نبیل، ١٢٤.

هەروەها هەستا بە جیاکردنەوەی فەلسەفە لە ئایین و دەستەلاتی ئایینی و کڵیسا، فەلسەفە و فکری کردە باسیکی سەر بە خۆی دونیایانە، ئەم ئاراستەکردنەش لەلایەن کۆمەڵێک لە بیرمەندانەوه کرا کە خۆیان بۆ توێژینه‌وه‌ی ئەدەب و زانستە کۆنەکان تەرخان کردبوو، کە لە یۆنان و رومانەوه جێمابوو. یارانێ ئەم ئاراستەیه بە (مرۆڤدۆسته‌کان، هیومانییه‌کان، Humanism) ناسران، چونکە هەولەکەکانیان چڕکردبوو بۆ گەشەسەندنی تاک‌گه‌راییی، واتە مرۆڤ خۆی بێتە سەنتەر، دوور لە هەموو دەستەلاتیکی دەرەکی ئاسمانی و زەمینی، خوایی و مرۆڤی، واتە پشت بەستن بە عەقل مرۆڤ خۆی، بۆیه ئاراستەیه‌کی فراوانی عەقل‌گه‌راییی هاته‌ کایه‌وه، کە دواتر سپینۆزا (١٦٣٢ - ١٦٧٧ ز) و لایبنیتز (١٦٤٦ - ١٧١٦ ز) و ... هاتنه‌ مه‌یدان.

زالبوونی ئەم ئاراستەیه و ملکه‌چ کردنی هەموو شتێک بۆ عەقل بوو هۆی لێکۆڵینه‌وه‌ له‌ خودی عەقل، لێکۆڵینه‌وه‌ له‌ جیهانی ماددی و جیهانی عەقلی، پاشان لێکۆڵینه‌وه‌ له‌ بابەتی زانین و مه‌عریفه‌ و سەرچاوه‌کانی و ئامرازه‌کانی و که‌رهسته‌کانی و سروشته‌که‌ی، بۆیه‌ پرسیاره‌ سه‌ره‌کییه‌که‌ بوو ئەوه‌ی کە ئایا سەرچاوه‌ و که‌رهسته‌ی زانین و مه‌عریفه‌ عەقله‌ یان هه‌ست و ئەزموون و یان هه‌ردووکیانه‌؟ هه‌ر ئەم پرسیارانەش بوون بوونه‌ هۆی په‌یدا‌بوونی هه‌رسێ ئاراسته‌ سه‌ره‌کییه‌که‌: عەقلی، ئەزموونی و ماددی، په‌خنه‌یی و میسالی.

هه‌ربۆیه‌ سێ پێبه‌ری جیاوازه‌اتن، هه‌ریه‌که‌یان تیروانینیکی هه‌بوو، دیکارت عه‌قلانی بوو و عه‌قلی له‌لا سەنتەر بوو. فرانسێس بیکن ئەزموون و مادده‌ی له‌لا سەنتەر بوو. کانتیش هه‌ردووکی وه‌رگرتن و په‌خنه‌ی له‌ هه‌ردووکان گرت، به‌لام له‌گه‌ڵ ئەواشدا هه‌موویان له‌سه‌ر ئەوه‌ کۆک بوون کە عەقل متمانه‌ پیکراوه‌ و ده‌سه‌لاتی خۆی هه‌یه‌، به‌لام له‌ سنووری ئەم ده‌سته‌لادا راجیاییان هه‌بوو، عه‌قل‌گه‌راکان هه‌موو زانین و مه‌عریفه‌یان ده‌گێڕایه‌وه‌ بۆ عه‌قل، ئەزموون‌گه‌رانیش باوه‌ریان به‌ عه‌قل هه‌بوو، به‌لام به‌م په‌هاییه‌ نا، چونکە ئەوان

دەستەلاتی عەقڵیان دەگێڕایەووە بۆ ڕێکخستن و تاقیکردنەووە و جیاکردنەووەی زانیارییەکان کە مەرۆف بە دەستیان دێنێت، بەهۆی ئەزموون و هەستەکانەووە.

دوای ئەم ناکوکییە عەقڵگەراکان و ئەزموونگەراکان، ڕەخنەگەراکان هاتن، بە ڕێبەرایەتی کانت. کانت هات ویستی هەردوو ئاراستەکەی پێشووی یەکبەخت و جیاوازییەکانیان نەهێڵێت، ئەویش بە پێدانی دەستەلات و بوار بە عەقڵ و ئەزموون و کوککردنەووەیان بەیەکەووە، ڕێبازەکەی کانت وایکرد دواتر ڕێبازی میسالی (ئایدیالی) ئەلمانی نوێ لەدایک ببێت، ئەمەش بە هەوڵی هەر یەک لە فیخته (١٨١٤ - ١٧٦٢ ز) شلینگ (١٨٥٤ - ١٧٧٥ ز) هیگل (١٨٣١ - ١٧٧٠ ز).

دوایی لە سەدەی حەقدە وردە وردە هەوڵی جیاکردنەووەی فەلسەفە و زانست درا، بۆئەوێ چیتەر زانستەکان بە فەلسەفە ناو نەبرین و زانستەکان سەر بەخۆ بن، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا بە ئاسانی نەتوانرا لێک جیا بکەیتەووە و لێک دابەرنێن.

کەواتە دەتوانین بڵێین ئەم قۆناغە قۆناغێکی نوێ بوو بۆ جیاکردنەووەی فەلسەفە لە ئایین و دەستەلاتی ئایینی و کڵێسا و چوون بەرەو عەقڵگەراییی، ئێنجا دواتر هەوڵی جیاکردنەووەی زانست و فەلسەفەش درا، بەلام وەک جیاکردنەووەی فەلسەفە و ئایین ئاسان و جێبەجێکراو نەبوو.^(١)

(١) الفلسفة لمن يريد، ١٢٥ - ١٢٧.

ئاراستەى ئەزمونگەرەى هەستگەرا

دواى ئەوەى هەر لە کۆنەو ئەفلاتوون هاوشتیوەکانى باوەریان بە هەستەکان نەکرد و بە سەرچاوەى مەعریفەیان نەدەزانى و پێیان وابوو ئەوەى لە هەستەکانەو و هەردەگیریت گومانانوییه و جێى متمانەى نییه، قوتابخانەى ئەزمونگەرەى هەستگەرەات و هەست و ئەزمون و ماددەى کردە سەرچاوەى سەرەکی مەعریفە و زانین. پێى وایە ناگونجیت هیچ جۆرە بۆچوون و فکریک دروست ببیت بەبێ هەست و هەستەوەرەکان و ئەزمون، هەربۆیە ئەوەى هەستى نەما زانین و زانستیشى نامی نیت، لەلای هەستگەرەاکان هەموو ئەفکارەکان بەرھەمى هەستەکانن، ئەو ئەزمونى هەستییە وێنەى هەموو شتەکان لە زېھن و عەقلدا دەکیشیت بۆ جیهانى دەرەکی، کەواتە عەقل پەرەنگدانەوێ ماددە و هەست و ئەزمونە بەیچەوانەى قوتابخانەى عەقلگەرە.

ریشەى ئەم قوتابخانەى بەشیویەکی گشتى دەگەرێتەو بۆ ئەرستۆ، کە وتى: "ئەگەر ئێمە هەستەکان لە دەست بدەین، ئەو بەدلىیایىیەو زانین لە دەست دەدەین"^(١)

بەلام دەبیت ئاگادارى ئەو بێن کە ئەم قوتابخانەى جۆر و ئاراستەى جیاوازی تێداى، هەیه بەرەھایى ماددى و ئەزمونگەرەیه، هەشە بەم ئەندازەیه نییه، واتە هەیانە زیاتر پۆلى عەقل دەبینیت، هەشیانە بەرەھایى پۆلى عەقل بەلادەنیت و تەنیا وەک خزمەتکارێکى هەستەکان دەبینیت.

بۆنموونە خودى ئەرستۆ کە ئەم قسەیه دەکات مەبەستى ئەو نییه

(١) منطق أرسطو، تحقیق: عبدالرحمن بدوي ٣٨٥ / ٢.

ههست و ئەزموون هه‌موو شتێکه، نه‌خێر، هه‌ربۆیه له‌لای ئە‌رستۆ به‌لگه عه‌قلیه به‌دیهیه‌کان به‌ره‌می هه‌سته‌کان نیین، به‌لکوو به‌ره‌می خودی عه‌قلن. که‌واته ئە‌رستۆ هه‌ستگه‌رایه‌کی ره‌ها نییه، به‌لام ریشه‌ی هه‌ستگه‌راییه ده‌گه‌رێته‌وه بۆ ئەو، پاشان ئەم قوتابخانه‌یه به‌ ئەندازه‌ی جیاوازه له هه‌ست و ئەزموون و ماده‌ده‌دا رۆچوون و تا گه‌یشته به‌ ماده‌دیه ره‌هاکان که له‌ غه‌یری ماده‌ده باوه‌ریان به‌ هیچ شتێکی تر نییه و پێیان وایه عه‌قل کاغه‌زێکی سپیه و هه‌ست و ئەزموون نه‌خشه‌ی له‌سه‌ر ده‌کێشێت و عه‌قل و فیه‌رت هه‌ی رۆلێکیان نییه و ئەوه‌ی هه‌یه ماده‌ده و ئەزموون و هه‌سته‌کان و به‌س.

قوتابخانه‌ی ئەزمونگه‌را به‌ شێوه‌یه‌ک له‌ شێوه‌کان به‌دریژی فکری و فەلسەفە بوونی هه‌بووه، ئەوه‌تا ئیخوانو سه‌فاش له‌ میژووی ئیسلامیدا هه‌مان رای ئە‌رستۆیان هه‌بووه.

ئەم قوتابخانه‌یه گه‌شه‌ی کرد تا له‌ سه‌رده‌می نوێدا به‌ شێوه‌ی تیۆرییه‌ک ها‌ته مه‌یدان له‌سه‌ر ده‌ستی کۆمه‌له‌ فەیه‌لسووفیک، دیارترینیان:

فرانسیس بیکۆن: (١٦٢٦ ز)

جوۆن لۆک (١٧٠٤ ز)

دیفید هیۆم (١٧٧٦ ز)

دانانی به‌ردی بناغه‌ی قوتابخانه‌ی ئەزموونگه‌راییه نوێ فەزله‌که‌ی ده‌گه‌رێته‌وه بۆ فرانسیس بیکۆن، له‌سه‌ده‌ی سی‌زده‌وه فەلسەفه‌ی قوتابخانه‌یی زāl بوو به‌سه‌ر ئەورووپادا، به‌لام به‌ ها‌تنی فرانسیس بیکۆن ئەم هه‌ژموونه‌ی نه‌ما، چونکه فرانسیس بیکۆن هه‌وله‌کانی چ‌رک‌ده‌وه له‌ چه‌ند شتێکدا:

١. زیندوو‌کردنه‌وه‌ی فەلسەفه‌ی ماده‌دیگه‌راییه یۆنانی و هه‌له‌سه‌نگاندنی هه‌موو رێبازه فەلسەفه‌یه‌کانی پێشوو له‌ژێر رۆشنایی فەلسەفه‌ی ماده‌دیگه‌راییه و

دەرخستنی کەموکۆری و کەلێنەکانی فەلسەفەی میسالی و ئایدیالیزی.

٢. زانین و مەعریفەی راستەقینە و حەقیقی ئەوەیە کە لە واقع و ماددە و ئەزموون و ھەستەکانەووە سەرچاوەی گرتبێت.

٣. مەبەست لە زانین و مەعریفە بریتی نییە لە خودی مەعریفە و زانین، بەڵکوو مەبەست لێی کۆنترۆڵکردنی سروشت و دەستەمۆکردنیەتی بۆ خزمەتی مرۆف.

ئەم ئاراستە ئەزموونگەرایییە ماددیە نوێیە فرانسێس بیکۆن دايمەزراند زیاتر فراوانبوو و پایەکانی و ھێڵە گشتییەکانی لەلایەن جۆن لۆکەووە دامەزرا.

جۆن لۆک بە دامەزرێنەری راستەقینە قوتابخانەی ئەزموونگەرای ھەستگەرە دادەنرێت، چونکە یەکەم کەس بوو توێژینەووەیەکی تایبەت لەسەر تیۆریای مەعریفە بنووسێت بە ناوی «وتاریک لەسەر عەقڵی مرۆف» لەویدا جۆن لۆک وەلامی دیکارتی دایەووە دەربارەي بیرۆکە فیتری و زگماکی و پێشوەختەکان و پێی وابوو بەھێچ شێوەیەک مرۆف زانیاری پێشوەختەي نییە و ھەموو زانیارییەکان لە ھەستەکانەووە وەردەگرێت، عەقڵی وەک پەرەيەکی سپی وایە، ھێچی لەسەر نییە و ھەستەکان نەخشەي لەسەر دەکێشن و زانیارییەکانی بۆ دەنێرن.

دواي جۆن لۆک، دێفید ھیۆم ھات و ھەمان فەلسەفەي ھەستگەرەي بیاتنا و دوو پەرتووکی نووسی بەناوہکانی «وتاریک دەربارەي سروشتی مرۆف» و «توێژینەووە دەربارەي زیھنی مرۆف»، ئەویش ھەمان رای ھەبوو و پێی وابوو بۆ راستی ھەر بیر و فکریک دەبێت بگەرینەووە بۆ ھەستەکان، چونکە سەرچاوەي سەرەکی مەعریفە بریتیيە لە ھەستەکان، ئەو ھەستەکانن بیرۆکەکان دروست دەکەن، کەواتە بۆ راستیان دەبێت بگەرینەووە بۆ ئەزموون و ھەستەکان و بەوہووە بیان پێوین.^(١)

(١) الفلسفة لمن يريد، ١٢٧ - ١٢٩.

قوتابخانەی ئەزموونگەرا لەلای جۆن لۆن

جۆن لۆک لە پەرتووکی کەیدا «وتاریک لەسەر عەقڵی مرۆف» وەلامی دیکارت دەداتەو و نکۆلی لە زانین پێشوەختە و فیتری دەکات، پێی وایە هەموو زانیارییەکانی ئێمە لە ئەزموون و هەستەکانەو سەرچاوەیان گرتوو، عەقڵیش پەرەیهکی سپییە و هەستەکان زانیاری تێدا دەنەخشێن، بەلگەش بە مرۆفە سەرەتایییەکانی مرۆفایەتی و مندال دەهێنێتەو، کە هیچ بنەمایەکی فیتری عەقڵی لەلایان بوونی نییە.^(١)

لە بەشی دووهمی پەرتووکی کەیدا سەرچاوەی بیرۆکە و ئەفکارەکان دەگەرێنێتەو بۆ دوو سەرچاوە:

١. هەستکردنی راستەوخۆ: بۆنموونە کاتیکی پرتەقالێک لەبەرانبەرته تۆ رەنگ و شێوە و بۆنەکی بەتەواوی هەست پێدەکە، پاش ئەم هەستکردنە، راستەوخۆ دەگوازیێتەو بۆ عەقل، کەواتە عەقل رەنگدانەوی هەستەکان بوو.
٢. تێپرامانی باتینی و ناوەکی: وەک وێناکردن و بیرکردنەو و بیرکەوتنەو، ئەمەشیان بە هەمان شێوە سەرچاوەکی هەستەکان و بەبێ ئەو بوونیان نابێت و هەمووی رەنگدانەو و بەرهەمی هەستەکانە.

کەواتە عەقل لای جۆن لۆک کارتییکراوە نەک کارکەر، واتە ناتوانێت هیچ بیرۆکەیهک گەڵە بکات بەبێ وەرگرتنی لە هەستەکانەو.

جۆرهکانی مەعریفە لای جۆن لۆک

١. مەعریفە ی حەدسی و بۆهاتوو: مەبەست لێی ئەو مەعریفە بەدییهی بەلگەنەو یستەنەو کە لە خودی خۆیاندا زۆر پوون، واتە ئەوەندە پوون عەقل

(١) تاریخ الفلسفة الغربية، رسل، ل ١٧٨.

راستهوخۆ دەرکیان دەکات بەبێ پەنابردنەبەر هیچ بەلگەیەک.

٢. **مەعریفەى بورهانی بەلگەیی:** مەبەست لێى ئەو مەعریفەیه کە بۆ گەشتن پێى پۆبەستى بە بەلگەهێنانەوه یان بێرۆکە و ئەفکاری دیکە هەیه.

٣. **مەعریفەى هەستى:** ئەو مەعریفەیه یان پشت بە هەستەکان دەبەستێت.

هەربۆیه دەلێت: مەعریفە بەخودى خۆمان مەعریفەیه کى حەدسیه، مەعریفە بە بوونی خودا مەعریفەیه کى بورهانی و بەلگەییه، مەعریفە بەو شتانهى بە لای هەستکردنەوهن مەعریفەیه کى هەستیه.

لێرەوه بۆمان دەرەکهوێت کە داننانى جۆن لۆک بە مەعریفەى حەدسى داننانە بە عەقل و تواناکانى بەلام لە سنووریکی دیاریکراودا، کەواتە جۆن لۆکیش بەتەواوى و بەرپههائی پۆلى عەقلی بەلاوه نەناوه و بە جۆریک لەجۆرهکان پۆلى پێداوه، هەر ئەوەش بوو وای لە بێرتراوند راسل کرد پێى واییت جۆن لۆک دژیه کى هەیه لە بیر و وتەکانیدا، چونکە سەرەتا هەموو مەعریفەیه ک دەگەرپێنێتەوه بۆ هەستەکان، بەلام دواى دێت دان بە مەعریفەى حەدسى دادەنێت، کە دیارە ئەمە بەرای راسل دژیه کیه کى تەواوه.^(١)

کەواتە هەستگه‌رایى جۆن لۆک لە هى ئەرستۆ خەست تر بوو، بەلام هێشتا نەگەشتوووتە لوتکە، دواى لەسەر دەستى دێقید هیومدا گەشتە لوتکە و هەستگه‌راییه کى رەها و تەواو هاتە کایه‌وه.

قوتابخانهى ئەزمونگه‌رای هەستگه‌را لەلای دێقید هیۆم

دێقید هیۆم (١٧٧٦ م) بە گرنگترین سمبول و رێبه‌رى قوتابخانهى ئەزمونگه‌رای هەستگه‌را دادەنرێت، چونکە ئەوەى فەیلەسووفە هەستگه‌راکانى

(١) تاریخ الفلسفة الغربية، رسل، ل ١٨١.

پیش خۆی نه یان وت ئەو وتی، ئەو بۆشایی و کەلێنە غەیرە ئەزموونیە هەستگەرایییە مابوو، لە سەردەمی جۆن لۆک ئەویشی پرکردەوه، هەربۆیە قوتابخانەى هەستگەرای ئەزموونگەرا لەسەر دەستی هیۆم گەیشته لوتکە و هەر بۆشاییەکی میتافیزیکی مابیتەوه نەیهتشت و دايمالی لە هەموو جۆرە مەعریفەییەکی ناھەستی و ناھەزموونی.

بەلگەى سەرەکی ش لەلای هیۆم بریتیە لەوەى کە سەرچاوەى سەرەکی مەعریفە ئەزموون و هەستەکانن، هەركەسیك هەستەکان لەدەست بدات، ئەو بەدنیاییەوه فکری ش لەدەست دەدات و ناتوانیت وینای شتەکان بکات. ئەزموونگەرایى و هەستگەرایى هیۆم گەیشته رادەیهک یاسا هۆکاری (السببية) رەتباتەوه، بەبەلگەى ئەوەى ئەم یاسا هەستپێکراو نییە، بۆنموونە کاتیك دەبینی تۆپێك دەجوولیت و بە تۆپێکی تر دەکەویت و ئەویش دەجوولینیت، لەتێروانیى هیۆم ئەم رووداو هەر ئەوەندەیه کە تۆپێك جوولاًوه و بەر تۆپێکی دیکە کەوتوو و جوولاندوو، کەواتە لێرەدا (بەتێروانیى هیۆم) هیچ شتیکی ئەزموونی هەستپێکراومان نەبینی بە ناوی هۆکارەکی (السببية) بەلکوو تەنیا دوو جوولە یەک لەدوای یەکەمان بینی، بەم پێیەى هیۆم یاسای هۆکارەکی تەنیا شتیکی زبهنییە و مێشک دروستی دەکات، ئەگەرنا لەواقیعدا هیچ بنەمایەکی نییە، چونکە ئەزموونگراوى هەستپێکراو نییە.

دوای هیۆم فەیلەسووفى نەمساوى «ئەرنست ماخ» (١٩١٦ م) هەمان رای هەبوو و یاسای هۆکارەکی رەتکردەوه، بە بەلگەى ئەوەى لەژێر ئەزمووندا جیی نابیتەوه.

دوای ئەمانە «ئەنگلز» لە پەرتووکی «دژی دوهرنج» و «لنین» لە پەرتووکی «ماددیگەرایى و قوتابخانەى ئەزموونگەرای رەخنەیی» وەلامی دانەوه.^(١)

(١) الموسوعة الفلسفية، وضع لجنة من العلماء والأكاديميين السوفياتيين، بإشراف روزنتال ويودين، ل ٤٢٧ - ٤٢٨.

لە سەدەى بىست قوتابخانەى پۆزەتيفرمى لۆژىكى «وہزعیہى مەنطیقى»
 ھاتە مەیدان، كە دريژكراوہى ئەزموونگەرايى ھيؤم بوو، يەكەم دەرکەوتنىشى
 لەسەر دەستى «مورىتس شلىك ۱۹۳۶ م» كە سەرپەرشتى كۆرى قۇناى كرد
 لەسالى (۱۹۲۹ م) لە ديارترين ئەندامەكانيشى «كارناب» (۱۹۷۰ م) و «كۆرت
 گۆدل» (۱۹۷۸ م)، ئەمانە بنەماى «ھاتنەجى» (تحقق) يان دانا، كە پوختەى
 ئەمەبوو: ھەر بىرۆكە و وتە و ... نەتوانين بە ئەزموون و ھەست بيسەلمينين
 ئەوہ شتىكى پروپوچە و ھىچ ئىعتىبارىكى بۆ ناكريت، ئەوہى ماناداربىت،
 دەبىت بە ئەزموون بسەلمينريت، ئەگەرنا بوونى نييە.^(۱)

(۱) مشكلات الفلسفة، ماهر عبد القادر محمد علي، ل ۱۱۲.

ئاراستەى عەقڵگەرا

قوتابخانە و ئاراستەى عەقڵگەرا لەبارەى سەرچاوەى مەعریفە پێى وایە تاکە سەرچاوە بۆ مەعریفە و بەدەستپێنانى زانین بریتییە لە عەقڵ و بەس، دوور لە ھەستەوەرەکان و ئەزموون و وەحى و ...، واتە عەقڵ بەتەنیا لە تواناىداىە بگات بە مەعریفەى یەقینی.

ئاراستەى عەقڵگەرا دەلێن خۆمان رادەستى ھەستەکان ناکەین، چونکە ھەستەکان زۆرجار فێلمان لێدەکەن و نامان گەيەنن بە مەعریفەى یەقینی، ئەوەتا جارى وا ھەيە قەلەمێک لە ئاودا بە شکاوى دەبینى بەلام کە لە ئاوەکە دەيھێنێیە دەرەو، دەبینى نەشکاو، یان لە کەشیکى گەرما دا لە دوورەو تەراویلکەيەک دەبینى بەلام وادەزانى ئاوە، کەلێى نزیک دەيیەو دەبینیت ھیچ ئاویکی لێ نییە، یان تام کردن و بۆنکردن و ...، زۆرجار وەک خۆى شتەکەت پێناگەيەنن و دەتخەنە ھەلەو ...، کەواتە بەم پێیە ناكریت تەسليمی ھەستەوەرەکان بین و دەبیت تەواو تەواو بگەرێنێەو بۆ عەقڵ.

بنەمايەكى گشتى قوتابخانەى عەقڵگەرا بریتییە لە زانینی پێشوەختە (المعرفة القبلية) واتە ھەموو مەروۇفیک لە سروشت و فیتەرەت و زگماکی خۆیدا زانینی خۆى ھەيە و ھەندیک شتى گشتى دەزانیت، کە ھیچیان لە ئەزموون و ھەستەکانەو بەدەست نەھاتوون. سەرەتاکانى ئەم راپە دەگەرێتەو بۆ فەیلەسووفى یۆنانى «ئەفلاتوون» کە ھەمان راپە ھەبوو، ئەمەش وەک وەلامیک بۆ سوفستاییەکان کە برۆایان بە مەعریفەى یەقینی و سابیت و جیگیر نەبوو، بەلام ئەفلاتوون برۆای بەوہوو کە ھەموو مەروۇفیک زانینی پێشوەختەى ھەيە و لە نەفس و فیتەرەتیدا چێراو. ئەفلاتوون برۆای وایە زانین بیرکەوتنەوہیە و

نەزانین لەبەرچوونەوێه، چونکە مەرۆڤ پێش لەدایکبوونی لە جیهانی ئایدیاکان (عالم المثل) دا ژیاوه. ئەم جیهانەش جیهانیکی حەقیقی و راستەقینەیه، لەویدا هەموو راستییەکانی بە چاوی خۆی بینیوه، پاشان مەرۆڤ دابەزیووەتە جیهانی ماددە و کە جیهانیکی خەیاڵی و ناحەقیقییە و شوێنکەوتە جیهانی ئایدیاکانە. بەلەدایکبوونی لەگەڵ جەستەدا یەکی گرتوو و راستییەکانی بیرچوووەتەو، کەواتە ئەو زانینە فیتری و زگماکییە ئیستا بیرکەوتنەوێ جیهانی ئایدیاکانە کە جیهانیکی حەقیقی و راستەقینەیه.

لەبەرانبەر ئاراستە ی فیتریدا ئاراستە ی ئیکتیسابی هەیه، واتە زانین و مەعریفە شتیکی بەدەستتاتوو و نەک پێشوەختە و فیتری و بەدییهی، ئەمەش لە سەرەدەمی یۆناندا ئەرستۆ پێڕایەتی کردوو.

کەواتە ئاراستە ی فیتری ئەفلاتوون پێڕایەتی کردوو لە سەرەدەمی یۆناندا.

ئاراستە ی ئیکتیسابی و بەدەستتاتوو و ئەزموونی و هەستەوێ ئەرستۆ پێڕایەتی کردوو.

دواتر زانایانی ئیسلام و فەیلەسووفان لە ژێر پۆشنای قورئان و سوننەدا هەمان رایان هەبوو کە مەعریفە بەشیکی فیترییە، چونکە پێیان وابوو ناسینی خودا و بنەما گشتییە ئەخلاقییەکان فیتری و زگماکین، کەواتە ئەوێش پێک ئەو زانینە پێشوەختەیه کە ئەفلاتوون و فەیلووسەفە عەقلانییەکان باوەریان پێی بوو، لە فەیلەسووفە موسلمانەکان کە بە زەقی باسیان کردوو ئیمامی غەزالی و ئیبن سینا، غەیری ئەمانیش هەن، بەلام لەناو مەیدانە فەلسەفییە کەدا ئەوان زەقن لەو بایەدا.

لەبەرانبەر ئاراستە ی فیتریدا ئاراستە ی ئیکتیسابیشمان هەیه کە ئیخوان سەفایە، ئەوانیش وەک ئەرستۆ پێیان وایە مەعریفە ئیکتیسابییه و لە ئەزموون و هەستەکانەو بەدەست دێت.

دواتر لە سەردەمی نویدا دیکارت هاتوو وەک پێبهری قوتابخانەی عەقڵانییەت
لە سەردەمی نویدا

هەمان رای خستەروو، چونکە ئەمیش وەک ئەفلاتوون پێبهری وەلامگۆی
گومانگەراکان بوو، هەمان راشی هەبوو دەربارەی بوونی خودا و پێی وابوو فیترییە
و چێنراوە لە ناخیدا وەک لە باسەکانی پێشوودا باسمان کرد.

رێنی دیکارت (١٥٩٦-١٦٥٠ ز)

فەیلەسووفیکی فەرەنسییە بە باوکی فەلسەفەی نوێ ناسراوە، دیکارت
بە دامەزرێنەری قوتابخانەی عەقڵگەرا نوێ دادەنرێت، چونکە عەقڵی کردە
سەرەچاوەی یەکەم و سەرەکی.

گەرنترین بابەتی فەلسەفی کە دیکارتی پێ دەناسرێتەو بریتییه لە بابەتی
گومان و گومانی میتۆدی مەنەجی، چونکە دیکارت لە گومانی دەستی پێکرد بۆ
گەشتن بە حەقیقەت و یەقین.

دیکارت سەرەتا گومانی لەخۆی کرد، وتی: تا گومان بکەم بێردەکردنەوهم
زیاد دەکەم، لەوێه یەقینم بە بوونم زیاد دەبێت.

من بێردەکەمەو کەواتە من هەم.

بۆ هەموو گومانیک گومانبەرێک هەیە.

گومانبردن بێرکردنەوہیە، بێرکردنەوہ پێویستی بە کەسێک هەیە
بەبێرکردنەوہکە هەستایێت.

بنەمای ئەفکار و بیرکردنەوهکان لەلای دیکارت سێ جۆرە:

١. ئەفکارە ناروونەکان (أفكار غامضة)

ئەفکارە ناروونەکان (أفكار غامضة) بریتین لەو ئەفکارانەی کە لە مەوجود و شتە دەرەکییە ماددییهکان و هەستەوهەرەکانەوه بەدەست دێن، بۆنموونە پەنگ و دەنگ و ساردی و گەرمی و ...، ئەم جۆرە ئەفکار و بیرانە جێی متمانە و ئیعتیار نین، چونکە سەرچاوەکیان هەستەکانن و هەستەکانیش زۆر جار هەڵە دەکەن و بەهەڵماندا دەبن، کەواتە ناكریت وەک سەرچاوەی مەعریفە و زانیان سەیریان بکەین.

٢. ئەفکارە داھێنراوەکان (أفكار مختلقة)

ئەفکارە داھێنراوەکان (أفكار مختلقة) ئەو ئەفکار و بیرانەن کە خەیاڵ دروستیان دەکەن، بۆنموونە بزنیکی بالدار، دەریایەکی جیوه، یان ...، ئەم جۆرە ئەفکار و بیرانەش هیچ بەھایەکیان نییە، چونکە لەبنەرەتەوه بوونیان نییە.

٣. ئەفکاری فیتری و زگماکی (أفكار فطرية)

ئەفکاری فیتری و زگماکی (أفكار فطرية) بریتین لەو ئەفکارانەی کە بەدیھێ و زگماکی و پێشوەختەن و لە هەستەکان و هەستەوهەرەکان و ماددە و ئەزموونەوه بەدەست نەھاتوون. ئەم ئەفکارانە لای دیکارت ئەفکاری پوون و بێ گری و گۆلن، چونکە سەرچاوەکیان خودایە و خودا چاندوونی لە ناخی مەروفا و قابیلی فیل و هەلخەتاندن نین، چونکە خودا پاکە لەو شتانە کەواتە ئەوێ لەویشەوه سەرچاوەی گرتبێت ھەر واوە.^(١)

دوای دیکارت ھەریەک لە سپینوزا (١٦٧٧م) و مالبرانش (١٧١٥م) و لایبنیتز (١٧١٦م) ھەمان پرایان ھەبوو.

(١) التأمّلات فی الفلسفة الأولى، دیکارت، لا ١٣٧ - ١٣٨.

دیكارت چونكه زانایه‌کی بیرکاری بوو بۆیه هات زانستی بیرکاری به‌کارهێنا بۆ بابەته فەلسەفییەکان، بۆیه له کتیی «وتاریک دەرباره‌ی میتۆد» باسی «چوار رێسای میتۆد» ی کرد.

ده‌قی چوار یاساکه:

١. شتی‌ک وەر نه‌گرم و به‌ حه‌قی نه‌بینم گەر به‌ یه‌قین نه‌زانم حه‌قه، به‌و مانایه‌ی خۆم له‌ سه‌رکه‌شی و په‌له‌کاری و پێشینه‌ بریار به‌ دوور بگرم و ته‌نیا ئه‌و شتانه‌ بخه‌مه ناو بریارمه‌وه که به‌ رۆشنی له‌ به‌ر عه‌قلم به‌رجه‌سته ده‌بن، به‌ جۆریک هیچ بواریک بۆ گومان نه‌مێنێته‌وه.

ئه‌مه پێی ده‌وتریت یاسای یه‌قین.

٢. به‌پێی توانا هه‌ر یه‌ک له‌و کێشانه‌ی ئه‌زموونیان ده‌که‌م (تاقیانده‌که‌مه‌وه) دابه‌ش ده‌که‌م بۆ چه‌ند به‌شتی‌ک به‌پێی ئه‌و بره‌ی پێویستی هه‌یه بۆ چاره‌سه‌ر و شیکار.

ئه‌مه پێی ده‌وتریت یاسای شیکردنه‌وه.

٣. بیرم به‌ریکی و رێکخراوی به‌رپوه‌ به‌م له‌ ئاسانه‌ترین و ساده‌ترین شته‌وه -له‌ رووی مه‌عریفیه‌وه- ده‌ست پێ بکه‌م بۆ ئه‌وه‌ی که‌م که‌م به‌رز بیه‌مه‌وه تا ده‌گه‌مه مه‌عریفه‌یه‌کی زیاتر و زۆتر رێکخراو، به‌لکوو شته‌کان (مه‌عریفه‌کان) به‌ جۆریک رێکبخه‌م هه‌ندیکی پێش هه‌ندیکی نه‌که‌وێت، به‌لکوو هه‌ریه‌که‌یان له‌جیگه‌ی خۆیدا سه‌رنج بدریت.

ئه‌مه پێی ده‌وتریت یاسای پێکهێنان یان رێکخستن.

٤. له‌ هه‌موو باره‌کاندا ئامار و پێداچوونه‌وه‌ی گشتگیر بکه‌م تا کوو متمانه‌م هه‌بێت شتی‌کم له‌ یاد نه‌کردووه.

ئەمەش پێی دەوتریت یاسای پێداچوونەوه و خۆبەدەستەت و تێر و تەواو. کەواتە پوختە یچار یاساکە بریتییە لە «یەقین، شیکردنەوه، لیکدان، پێداچوونەوه».

کەواتە دیکارت هەمان میتۆدی بیرکاری بەکارهێنا بۆ گەشتن بە یەقین. دیکارت دواى سەلماندنی بوونی خۆی لە پێگەی "من بیردەکەمەوه، کەواتە من هەم" بوونی خودا و جیهان و نەمری نەفس لە "من بیردەکەمەوه، کەواتە من هەم" هەڵدینجیت و دەردەهێنیت، میتۆدی دیکارت میتۆدێکی نوێ بوو، بە هۆی ئەم میتۆدەوه بوو دیکارت ئەوەندە ناسرا، میتۆدەکەی لەسەر دوو کۆڵەکە راوەستاوه:

١. **پێشەهەست (البداهة)،** واتە ئەو وێناکردنە ی لە رۆشنایی عەقڵی پەتی و پروت نەفسیکی تەندروست لەدایک دەبێت.

٢. **هەڵنەجەن و دەرهێنان و ئەنجامگیری،** واتە کردە ی عەقڵی کە لە بیرى پێشەهەستەوه دەمانگوزیتەوه بۆ ئەنجامی دیکە کە بە زەرورەت لێیەوه سەر هەڵدەدات.

بە کورتی دیکارت لە کۆتایی گەشتە گومانگەرایییە کەیدا خۆی، خودا، بوون، گەردوون و نەفس (رۆح) دەسەلمێنیت، گەشتەکە لە گومانەوه _ لە مانە _ دەستیپێکرد و بە سەلماندنی ئەوانە کۆتایی پێهێنا.

دیکارت وەک زۆریک لە فەلەسوفان دیکە زۆر رقی هەستابوو لە دۆخی فەلسەفە و زانست لە سەدەمی خۆی، بۆیە بە بۆچوونی ئەو تەنیا توێژینه‌وه‌یه‌ک کە لەسەر بناغەیه‌کی پتەو دامەزرا بێت بریتییە لە بیرکاری.

ئەمەش دەگەرێتەوه بۆ ئەوەی کە میتۆدی بەکارهێنراو لە بیرکاریدا میتۆدێکی بەستراویە بە فکر و هزره پروون و ئاشکرا و بەلگەنەویستەکان، لەوێه دەست

پێدەکات بە ڕێگەیەکی بەلگەهێناوەیی هەڵنەجانی دەرواته پێشەوه تا دەگاتە بەرئەنجامگەلیک کە شیاوی گومان نیین، هەر لەم سۆنگەیهوه بوو کە بیرکاری بەکارهێنا بۆ پرسە فەلسەفییەکان.

دیکارت لە بابەتی بوونی خودادا شوێن پاساوهکانی ژمارەیهک لە فەیلەسووفە قوتابخانەییەکان کەوت، لە نموونە: «ئەنسلیم» و «کامبانتیلا»، بە پشت بەستن بە کاملی خودا، لەوێشەوه باوەری کرد بە جیهانی بەرەهەست، چونکە بوونەکەی روون و ئاشکرا دەردەکەوێت، پێی وابوو تەنیا دروستکراوی خودایە و لەژێر دەستی ئەویشدا، پێی وابوو ئەم جیهانە پێکھێنەرەکانی تەنیا دوو جۆرن: جەستەکان و عەقلەکان، بۆیە پێی وابوو کۆبوونەوهی جەستە و رووح لە مەرۆڤدا موەجیزەیه، کە دروستکراوەکان لێی بێهەشن.

عەقل تاییبەتمەندی خۆی هەیە کە هزرەکان بەرەهەم دێنێت، عەقل ڕەنگ و شوێن و قەبارە نییه، بەپێچەوانەی ماددە و جیهانی دەرەکی و خاریجی کە ئەوانەیی هەن.

گومانی میتۆدی (الشک المنهجي)

گومانی میتۆدی یان زانستی ئەو گومانەیه کە مەرۆڤ خۆی دروستی دەکات بۆ پالڤتەکردن و گۆلبژێرکردن و هەلبژاردنی ئەو زانیارانەی لایەتی، کەواتە گومانێکی دوستکراوە بە مەبەستی گەیشتن بە حەقیقەت و راستی و یەقین، کەواتە گومانێکی ئەڕینی و بنیاتنەرە و نەڕینی ڕووخی نیه، چونکە ئەم گومانە کاتییه و مەرۆڤ خۆی دروستی دەکات بەمەستی گەیشتن بە مەعریفەیهکی یەقینی و راستگۆیانە و زانستی و خۆخالی کردن لە هەموو مەعریفە و زانیارییهکی نادروست و نایەقینی و گومانای.

سەرەتای ئەم جۆرە گومانە بەشیوەیەکی ناسەرەخۆ و بەئەندازەیهکی کەم لە سوقرات و ئەفلاتوون و ئەرستۆو هاتوو، واتە ئەمان بەجۆرێک لە جۆرەکان پەيوەندییەکیان دروستکردوو لە نێوان گومان و یەقین و مەعریفەدا، بەلام وەک میتۆد و مەنەجی مەعریفی دیار و سەرەخۆ نەیان وتوو، تاوەکوو قەشە ئۆگستین هات و سێ سال گومانی بەکارهێنا بۆ گەشتن بە یەقین، ئەوەش دواى ئەوەی خویندەنەوی بۆ پەرتووکی (المقالات الاکادمية) ی شیشرۆن (٤٣ م) کرد، لە بەناوبانگترین بیرمەند و فەیلەسووفان لە جیهان و شارستانیەت و فکری ئیسلامیدا کە بە دامەزرێنەری حەقیقی گومانی میتۆدی دادەنرێت بریتییه لە ئیمامی غەزالی کە گومانی بەکارهێنا بۆ گەشتن بە مەعریفە یەقینی (هەرچەندە هەندێک دەلێن گومانەکەى ئەو بە دەستی خۆى نەبوو لائیرادی بوو و بۆی پەیدا بوو، بەلام هەرچۆنێک بێت هەر بە دامەزرێنەری دادەنرێت) ئیمامی غەزالی سەرەتا گومانی لە هەستەکان پەیدا بوو، پاشان گومانی لە عەقڵیش پەیدا بوو، تا وای لایەت سێقە و یەقینی بەهیچ شتێک نەما، بەلام دواتر وەک خۆی دەلێت: "خودا شیفای بۆ ناردم و نوورێکی خستە دڵمەو و پرگارم بوو لەم گێژاو و یەقینم پەیدا بوو یەو لە بەرانبەر شتە بەدییهی و زەروریهی عەقڵیهیەکان (الضرورات العقلية)، ئەمەش هەمووی نوورێکی خوایی بوو و منی پرگار کرد".^(١)

ئەمە لەسەر دەمانی پیشووی ئیسلامی و غەیرە ئیسلامی، بەلام لەسەر دەمی نویدا فەیلەسووفی بەناوبانگی فەرەنسی «دیکارت» (١٦٥٠م) بە دامەزرێنەری گومانی میتۆدی دادەنرێت، دیکارت ویستی فەلسەفەکەى لەسەر بنەمایەکی یەقین و پتەو بنیات بنیت، بۆیه گومانی بەبەهێزترین ھۆکاری یەقین زانی و لە گومانەو دەستی پێکرد بۆ گەشتن بە مەعریفەیهکی یەقینی. لە سەر دەمی دیکارتدا شکگەراکان زۆر بەهێز بوون بە سەرکردایەتی «میشیل مۆنتانی» (١٥٩٢)

(١) المنقذ من الضلال، الغزالي، ١١٣.

م)، هەربۆیە دیکارت ویستی بە هەمان رێچکەیی ئەوان وەلامیان بداتەوه، بۆیە سەرەتا گومانی کرد لەو مەعریفەیی کە لە منداڵیدا وەرگرتوووە و بە بەدییهی زانیووە، پاشان هەستەکانی پەرەتکردنەوه و وەک سەرچاوەی مەعریفە هەژماری نەکردن چونکە دەبیوت هەندیک جار هەستەکان فێلمان لێدەکەن، هەرشتیکیش بەک جار فێلی کرد، زۆر نزیکە هەموو جارانی تریش فێل بکات، پاشان گومانی لە عەقل و خەیاڵیش کرد، هەر بەوه نەهەست و گەشت بەوهی کە گومانی لە خودی خۆیشی کرد. لەدوای ئەو هەموو گومانە یەک لەدوای یەکانە، دیکارت هەست دەکات خۆی جۆریک لە بیرکردنەوه و تێرمان پەیرهو دەکات، بۆیە دەلێت: "من گومان دەکەم کەوايە من جۆریک لە بیرکردنەوه و تێرمان دەکەم"، کەوايە خودی گومان کردنە کە بەلگەییە لەسەر بیرکردنەوه و بوونی خۆم، نەک هەر ئەو بەلکوو ئەگەر گومان لە گومانە کەشم بەکەم هەر بەلگەییە لەسەر بیرکردنەوه، دوايی گەشتە وتە بەناوبانگە کە دەلێت: "من بیردەکەمەوه کەواتە من هەم."^(١)

کەواتە «دیکارت» لە گومانەوه دەستپێدەکات بۆ گەشتن بە یەقین، گومان لەخۆی ئینجا لە هەموو شتەکانی تر، دوايیش سەلماندنی بوونی خۆی و خودا و بوون و گەردوون و حەقیقەت و مەعریفە.

دیکارت لەم گەشتەیدا بەسێ قۆناغدا تێپەری:

قۆناغی گومان:

لەم قۆناغدا گومانی لە هەستەکان و عەقل دەکرد و پێی وابوو هەردووکیان زۆر جار فربوت دەدەن و فێل لێدەکەن و بەرهو راستی و یەقینت نابەن،

(١) دکتۆر عەلی حەسین جابری لە کتێبە کەیدا (دروس فی الفکر الفلسفی الاسلامی) لە لاپەرە (١٠٠) دا دەلێت: (ئەم وتەیی دیکارت: أنا أفکر إذن أنا موجود) لەهزری (ئێبێن سینا) باس و خواسەکانی وەرگێراوە.

کەواتە ئەو گومانی لە پێناو گوماندا نەبوو، بە لککوو گومانی لە پێناو گەیشتن بوو بە حەقیقەت و مەعریفە یەقینی، چونکە لەم سەردەمە ی ئەویشدا گومانگەراکان و پیاوانی ئایینی و دەستەلاتی ئایینی و کەنیسە دژی عەقل و زانست و بیرکردنەوە دەوستانەو و پێگەر بوون لە بیرکردنەوە و زانست و مەعریفە!

قۆناغی بیرکردنەوە و لێکجیاکردنەوە:

وەک باسمان کرد دیکارت وتی: من بیردەکەمەووە کەواتە من هەم، کەواتە قۆناغی وەستان لە گومانی جێهێشت و گومانی کردە بە لگە لەسەر بیرکردنەوە و بیرکردنەوەشی کردە بە لگە لەسەر بوونی و دوایی گەیشتن بە بوونی خویی و خودا و بوون و گەردوون.

دیکارت لەم قۆناغەیدا جیاکاری و لێکجیاکردنەوەی بەکارهێنا، واتە جیاکردنەوە مەعریفە و زانیارییەکان، بۆیە لە نامە یەکیددا بۆ هاوڕێکە ی «میلاند» دەلێت: "ئەگەر سەبەتە سیۆیکت لابوو، هەندیکیان بۆگەن و هەندیکیان ساغ بوون، بۆگەنەکان ساغەکانیشیان بۆگەن کرد، چی دەکەیت بۆ ئەو ی سیۆە بۆگەنەکان فرۆ بدهیت و ساغەکان بەتێلێهوە؟ هیچ رێگە یەت نییە غەیری بەتال کردن ی سەبەتەکە لە هەموو سیۆەکان و پاشان پشکنینی دانه دانه ی سیۆەکان، تاوێکوو ئەو ی ساغە بیخە یە ناو سەبەتەکە و ئەو ی بۆگەن و رزیو و خراپە فرۆی بدهی. کەواتە دیکارت لەم رێیەو (گومان و پالڤتە کردن) دەیهوێت بگات بە مەعریفە ی یەقینی."

قۆناغی گرەنتی خودایی:

قۆناغی گرەنتی خودایی واتە ئەو مەعریفە یە خودا لە دەروونی هەموو مرۆڤیکیدا چاندووە، واتە ئەو فیتەرە پاکە ی خودا هەموو مرۆڤەکانی لەسەر

دروستکردوو، دیکارت لە وتەکانیدا بە ئاشکرا ئاماژە بەو دەکات کە نووری خوایی و خوداناسی بەرهو خودناسی و مەعریفەناسیت دەبات..

دیکارت و بوونی خودا

بەلگەی دیکارت لەسەر بوونی خودا پیشووتریش بوونی هەبوو کە بە بەلگەی داواکردنی بەرزیی و ڕیگای تەواوکردن (استکمال) یاخود بە ڕیگای نمونەیی هەرە بەرز (المثل الأعلى) ناو دەبرێت، قەشە «ئەنسلیم» لە وێنەی یەکەمیدا داڕشتوو، سەرچاوەیگرتوو لە بنەمایەکی کە دانی پێدانراوە لەلایەن باوردار و بێ باوەڕەو، ئەویش بریتیە لەوەی کە هزر و بیرۆکەی خودا لە ناو عەقڵدا بوونی هەیە، هەتا خودانەناسانیش نکوولی لە پیشبینیکردن و ئەندێشەکردنی خودا ناکەن، بەلکوو نکوولی لە بوونی خودا دەکەن.

ئەوانەیی دوا قەشە «ئەنسلیم» هاتن ئەو بەلگەیەیان بە جوانی تۆکمە کرد، تا وایلێهات تەواو کەم بوو لە ناو چوارچۆوەی فەلسەفەی دیکارتدا، بۆیە وایلێهات ئەو بەلگەیە بدرێتە پال دیکارتجا ناوەڕۆکی ئەو بەلگەیە بەم شیوەیە:

عەقڵیمروۆف هەر کە ئەندێشەیی شتیکی گەورە بکات، ئەوا ئەندێشەیی شتیکی گەورەتر لەو دەکات، چونکە وەستان لە پلەیەکی کە بێتوانایی و دەستەووەسانی تیدا بێت پێویستی بە هۆ هەیە، عەقڵی مرووفیش هۆی بێتوانایی و دەستەووەسانییەکی نازانیت، چونکە هەر شتیکی تەواو و کەم هەبێت ئەوا عەقڵی مرووف هەوڵی گەشتن دەدات بە شتیکی لەو تەواوتر و کەمتر، تا دەگاتە کۆتایی کۆتاییەکان، کە ئامانج و مەبەستی کەمبوونی پەهایە کە نە زیاد و نە کەم دەبێت، ئەو بوونە کەم پەهایە بە بێ چەند و چوون هەیە، چونکە ویناکردنی بە عەقڵ و ئەندێشەکردنی کەمتر لە بوونە راستەقینەکی، چونکە لە راستیدا بوونی هەیە، لەبەرئەوە سیفەتی کەم پەهای لێ دەستینرێتەو، بەهۆی نەبوونی بوونەکی، بەو هۆیە نابێتە خواوەنی هیچ پلەیەکی کەم و

تەواو، بە لکۆو تەنیا کەموکورتی پەها دەمنیتەوه کە کاملی نییه، جا تەنیا وینە و ئەندیشه کردنی ئەو کاملە بە لگەیی بوونە کە یەتی.^(١)

«رینی دیکارت» خودی خۆی دەکاتە بە لگە لەسەر بوونی خودا، واتا: پەنا ناباتە بەر دەرەوهی خۆیی و گەردوون (بەشیوەیهکی گشتی)، بە لکۆو خۆی دەکاتە بە لگە لەسەر بوونی خودا، چونکە دەلیت: من ئەو هەموو کەموکۆرییهەم ههیه، بەردەوام ههست بهو کەموکۆرییهی خۆم دەکەم، بەلام لە هەمان کاتدا ههست به ذاتیکی زۆر گهوره و کامل دەکەم، کە دیارە ئەو ههستکردنه له خۆوه نییه، بە لکۆو دەبیست ههستیکی دهرهکی له دهرهوهی خودی خۆم ئەو ههستهی له نێو مندا پرواندییت و چهسپاندییتی، ئەگەرنا ئەو ههسته چۆن له خۆوه دروستدهبیست؟ کەواتا ئەو زاته کامل و تەواوه بریتییه له خودای گهوره، ئەو زاته تەواوه ئەو ههستهی لای من دروستکردوه کە ههست به ذاتی کامل و تەواویی ئەو بکەم.

دیکارت دەلیت: لە گەڵ ئەوهی بیروکەیهک بیروکەیهکی دیکە دینیته بوون، بەلام ئەمە ناکریت تا کۆتایی (إلى ما لا نهاية) بەردەوام بیست، بە لکۆو دەبیست لە شوێنێک بوهستیت کە تەواوی پەهایه (الکمال المطلق). نووری زگماکی و فیتری رینموونیم دەکەن بۆ ئەوهی به زانینیکی بە لگەنه ویست (مهعریفهی به دیهی) بگهه بهوهی کە ئەفکار و هزر و بیروکەکان له ناخی خۆمدا وهک چەند تابلۆ و وینەیهک وان، بەلام لە کۆتاییدا کورتته لاتوون له ویناکردنی کەمال و

(1) st. Anselm proslogium. Monologium, an appendix in behalf of the fool By Gaunilon. P. 7. Translated from Latin by Sidney Norton Dean. Edition 1910 .2. Chicago.

Yandell. Keith. God. Man and Religion - readings in the philosophy of religion McGrtaw - Hill Book Company. 1978. p: 397.

الله، عباس محمود العقاد، ل ٢٠٠. ودراسات في الفرق، دراسات في الفرق والعقائد الإسلامية، د. عرفان عبد الحميد، ل ١٨٦.

تەواوی ئەو شتانەی کە لێیانەووە سەرچاوەیان گرتوووە و لێیانەووە رەنگیانداوە تەووە، بەلام بەهیچ جۆرێک ناتوانرێت شتێک گەورەتر و تەواوتر لە خۆیان لەخۆبگرێت.^(١)

کەواتە بەم پێیە دیکارت پێیوایە مەرۆف بێتوانایە لە داھێنانی ئەم بیرۆکە و فکەرە، هەر بۆیە بە نووری زگماکی (النور الفطری) ناوی دەبات، کەواتە بەهیچ جۆرێک لە خودی مەرۆف خۆیەووە نییە، بەلکوو لە سەرچاوەیەکی دەرەکییەووە کە خودایە.^(٢)

لە دواتردا دیکارت دەلێت: کەواتە هیچ شتێک نەمایەووە غەیری بیرۆکەی خودا، مەبەستم لە خودا جەوھەرێکی بیکۆتای ئەزەلی پاکە لە گۆران، کە خودی خۆی راوەستاوە بێ پێویستی بۆ دەرەووەی خۆی، دەرەووەی ھەموو شتێکیشی داوە و هیچ شتێک لەژێر دەستەلاتی دەرناچیت، بەتوانایە بەسەر ھەموو شتێکدا، من و ھەموو شتێکی دروستکردوو.^(٣)

کەواتە (دیکارت) خودی خۆیی و خودی خودا دەکاتە بەلگە لەسەر بوونی خودا، وە پەنا ناباتە بەر دەرەووەی زاتی خودا (بەشیوەیەکی گشتی) بۆ سەلماندنی خودی خودا.

جیاوازی نێوان گومانێ مەزھەبی و گومانێ مەنھەجی

لە بەشی (تیۆری مەعریفە) دا باسمانکرد.

(١) تأملات فی الفلسفة الأولى، ترجمة وتقديم وتعليق: عثمان أمين، ل ١٤٨.

(٢) تأملات فی الفلسفة الأولى، ترجمة وتقديم وتعليق: عثمان أمين، ل ١٤٨.

(٣) تأملات فی الفلسفة الأولى، ترجمة وتقديم وتعليق: عثمان أمين، ل ١٤٨.

فەیلەسووفی ھۆلەندی باروخ دی سپینۆزا (Barouch de Spinoza) (١٦٣٢ - ١٦٧٧ ز)

سپینۆزا یەکیک لە رێبەرانى عەقڵگەرایییە، کە بەھۆیەو بەرەنگاری بیری «رێبازی رێزلیئانی دەقەکان» بوو، ھەتھو، لە چاخەکانى ناوەرەستدا بەلێ کیشابوو بەسەر ئەورووپادا، سپینۆزا جەختى لەسەر بەخۆی عەقڵ دەکردووە و دژی ھەموو دەستەلاتیک بوو لەسەر ووی عەقڵو، پێی وابوو ھەموو شتێک ھەتا کتێبە پیرۆزەکانیش دەبێت بخرێنە ژێر تاقیکردنەو و پشکنین و ساغکردنەو (الامتحان والفحص والتحقق).

سپینۆزا یەکی لەو عەقڵانیانە بوو کە پێوابوو سەرچاوەی سەرەکی زانین و مەعریفە بریتییە لە عەقڵ نەک ھەستەکان، بۆیە پێویستە فەلسەفە لەسەر بەدیھیات و بەلگەنەویست و ھەلێنجان بنیاتبەرێت، نەک ئەزموون و ھەست، چونکە ئەو مەعریفەییە لە رێگەى ھەستەکانو دەیت، مەعریفەییە کە بە ھیچ جورێک جێی متمانەى تەواو نییە و یەقین نادات بەدەستو. پێی وابوو دەبێت فەلسەفە لەسەر یاسا و رێسای پتەو بنیان بنرێت، وەک یاساکانى ھەندەسە و بێرکاری، بۆیە ئەویش وەک دیکارت فەلسەفەى لەسەر بێرکاری و جەبر و ھەندەسە بنیاتنا. بۆیە سپینۆزا لە شتە بەلگەنەویستەکانو دەستی پێدەکرد، ئەو شتانەى کە بۆ سەلماندنیان پێویستین بە بەلگە ھێنانەو نییە.

سپینۆزا سەر بە گرووپی ئایینی جوولەگەى ئەمیستردام بوو، بەلام لەپەرستگا دەریانکردووە و سووکایەتیان پێ کردووە و ھەولیانداوە بیکوژن، ناوبراوەرەخەنى گرتوو لە ئایینەکان و وتوێتێ: جگە لە روو پۆشێکی دەرەکی و برۆایەکی وشک ھێچی تر نین، سپینۆزا لە روانگەى «رەخەنى مێژووییەو» یە کەم فەیلەسووف بوو لە ئایینەکانى روانیو و نكۆلى لەو کردووە کە نووسراوێ ئاسمانییەکان سەرپایان لەلایەن خواو ھندووە ھاتین، جوړە خوێندنوویەکی رەخەنى لە ناتەبابی نیوان نووسراوێ جیاوازەکانى روونکردووەتو، ئەم کارەى

بوو بە هۆی گۆشهگیرکردنی و هەموو ژيانى بۆ فەلسەفە تەرخانکردوو، بژێوى ژيانى بە دروستکردنى شوشە زەرەبىنى چاويلکە داينکردوو، بە هەمان شێوە فەلسەفەکەشى بریتبوو لەوەى خەلک بە شێوەیەکی ورد و نوێ بروانە شتەکانى دەوروبەرمان، و هەست بکەن کە بەشێکی بچکۆلەى هەموو ژيانى سروشتن و سەر بە شتێکی یەگجار گەورەن.

لە فەلسەفەکەیدا «میتۆدى ئەندازە»ى بەکارهێناوە و بەهۆیەوه ويستوویەتى یاساکانى سروشت نیشانبدات، برۆای بە یەک ماددە هەبوو، بوونی هەموو شتێکی گەراندوووەتەوه بۆ یەک شت، بەو شتەى وتوو «مادە پەسەنەکە» یان «خودا» یان «سروشت» ناویبروو، بە لای سپینۆزاه تەنانت شتە پۆحانییەکانیش «خودا» بە شێوەى «بیرکرنەوه، پۆح» یان بە شێوەى «درێژبوووه، ماددە» خۆى دەرەخات، لەوانەشە خودا خاوەنى تایبەتمەندى بپایانىش بێت، بەلام مەرۆقەکان تەنیا ئەو تایبەتمەندییە دەناسن. بەبرۆای ئەو ماددە درێژبوووهوى پۆحە بەلام لە پەچەلەکدا هەردووکیان دەربرینیکی خودان، تێروانەکەى لەم ڕووهوه پێچەوانەى دیکارت بوو، چونکە دیکارت دەیگوت دوو جەوهەرمان هەیه: عقل و ماددە، هەردووکیان سەرەخۆن، بەلام سپینۆزا پێى وابوو یەک جەوهەر هەیه ئەو جەوهەرەش بیکۆتا و بێسنوورە، ئەو جەوهەرە خودایە، هەموو ئەو شتەنەى لە دەوروبەرمان دەیان بینین لە شێوەى جیاوازدا. بۆنموونە ئازەل و مەرۆق و خانوو و ...، هەموو ئەم وێنانە تەنیا شەپۆلێکن لەناو کات و شوێندا، هەموویان لە جەوهەرى بیکۆتا سەرچاوەیان گرتوو کە خودایە، واتە گەردوون خودایە و خوداش گەردوونە، هەموو شتێک خودایە و خوداش هەموو شتێکە، واتە برۆای بە یەکانەیی و یەکییتی بوون، (وحدة الوجود) بوو^(١). هەر بۆیە دەلێت: "ناکریت لە سروشتدا دوو یان زیاتر

(١) سبینوزا: رسالة في اللاهوت والسياسة، ترجمة: د. حسن حنفي، مراجعة: د. فؤاد زكريا.

قصة الفلسفة الحديثة، د. أحمد أمين وزميله، ل ١٠١.

تاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف كرم، ل ١٨٠. الفلسفة =

لە جەوهەر بوونی ھەبێت، واتە ھەمان خەسلەت و تايبەتمەندیان ھەبێت.^(١) لە شوێنێکی دیکەدا دەلێت: "لە خدا بەولاوە ناکرێت جەوهەریکی دیکە بوونی ھەبێت و پەى پێ ببری. (٢) لەم دەقەنەى سپینۆزا و دەقەکانى دیکەى بەروونی ئەو دەردەکەوێت کە: خدا و سروشت و جەوهەر یەک شتن. بۆیە «سروشتى داھینەر» (natura naturans) خۆى لەخۆیدا بۆخۆى ھەيە و ھەموو تايبەتمەندی و خەسلەتێکی ھەرە کۆنى بێسنوورى لە رادەبەدەرى ھەيە، ئەو خۆى ھۆکارى ھەموو شتێکە و ھۆکارى خۆشیەتى، ھەر بەھۆى خۆیەو دەناسرێت و پەى پێدەبرێت، جەوهەر و داھینەرە و بەرھەمھێنەرە و خدا خۆیەتى. سروشتى داھینراو (natura naturata) لە سروشتى داھینراو و بەرھەمھێنرا بەولاوە نییە کە بە ناچارى لە سروشتى خداو پەیدا بوو و کەوتوو ەتەو^(٣) و تايبەتمەندى و خەسلەتى خدايە، ئەگەر وەک شمەک و شتیش سەرنج بدرێت، لە دەروەى خداو نییە و بەبێ خدا ناکرێت و ناشیت ھەبێت و پەى پێ ببری و بناسرێت و بزانرێت. کەواتە بەم پێیە لە بووندا یەک تاکە جەوهەر ھەيە و بەس، ئەم جەوهەرە خەسلەت و تايبەتمەندى دیارى ھەيە، لەلایەکەوە خداى داھینەرە، لەلایەکەى دیکەوە سروشتى داھینراو! کەواتە ئەگەر خدا لەسۆنگەى خەسلەتە بێسنوورە بیکۆتايبەکانییەو سەرنج بدرێت، کاریگەرە و داھینەرە natura naturans»، ئەگەریش سەرنجى پەوشە دیار و بەرچاوەکانى بدرێت، سروشتى داھینراو دەبێت natura naturata».

الفلسفة الحديثة، د. کریم مەتى، ل ١٠٢.

(1) Spinoza Ethik. Lehrsatz. 5. S. 8.

(2) Spinoza. Def. I

(3) Spinoza. Lehrsatz. 29. S. 34.

بۆ ھەمووی بگەرێتو ەبۆ: فەلسەى نوێ لەئەوروپا، د. ھەمید عزیز، ل ١١٤.

گۆتفریت فۆن شىلهيلم لايبنيټس (١٦٤٦ - ١٧١٦)

فەيلەسووف، بىرکاريزان، فيزيکزانى ئالمانى بوو کە پۆلىكى بەرچاوى بوو لە سیاسەتى سەردەمى خۆیدا.

لايبنيټس يەكێک لە پێبەرانى عەقڵگەرە چاخی نوێ بوو، بەيەكێ لە پابەرانى لۆژىكى بىرکارى دادەنرێت.

لايبنيټس وەک سپینۆزا ويستى هەندىک لە بۆچوونە مېتافيزىکەکانى دىکارت راستبەختە، بەلام بەبێ ئەوەى کۆلەکە بنەرەتەکانى پرۆوخىنێت، لەگەڵ سپینۆزاشدا نەبوو لە بابەتى يەكێتى بوون، چونکە ئەو پێى وابوو مەرۆف بوونىكى سەرەخۆى هەيە، خۆدەش لە دەرەخەى سروشتە و بوونىكى سەرەخۆى هەيە، نەک خۆدى سروشت بێت.

لە بابەتى مەعريفە و زانينيشدا زۆر دژى ئەزموونگەرايى و هەستگەرايى بوو، چونکە سەر بە قوتابخانەى عەقڵگەرا بوو.

مۆناد: ئەتۆمى گيانى

مۆناد چ وەک بابەت چ وەک چەمک، بە خالى سەرەكى جيهانديدى فەلسەفەى لايبنيټس دادەنرێت، وشەکە خۆى یۆنانىيە (Monad) بە واتای يەكەى دابەش نەبوو دیت، گوايە لە «گيوردانو برۆنۆ» خواستوويەتى، لايبنيټس بەم شێوەيە پێناسەى مۆنادى کردووە: جەوهەرێكى سادە و ساکارە کە لە پێکەتەکاندا هەيە. سادە و ساکار مەبەستى ئەوەيە کە هېچ پارچەيەكى نيينە و سادەيە.

ئەم بۆچوونەى لايبنيټس پێچەوانەى بۆچوونى دىکارت و سپینۆزا بوو، چونکە دىکارت برىواى بە دوو جەهەرى هەبوو «ماددە و رۆح» «جەستە و عەقڵ»،

سپىنۆزاش باوەرى بە تاک جەوهەرى ھەبوو.^(١)

(١) بنەرەتى بوون

ئایا بنەما و بنەرەتى بوون يەكئىكە يان يان زياترە لە يەكئىك و زۆر و زەبەندە و جۆراوجۆرە؟ بە شىۋەيەكى گشتى فەيلەسووفان بۆ ۋەلامى ئەم پىرسە دابەشبوون بۆ چەند ئاراستەيەكى جياواز:

١. تاكخوازەكان (الواحدىون): ئەم رەببەرە پىتى وايە بنەرەت و بنەما وجود و بوون دەگەرپتەو بۆ «يەك جەوهرەر»، بەلام ئەم ئاراستەيەش لەژىر پۆشنایى ئەوئى ئاخۆ ئەم «يەك جەوهرەر» چيە و سىروشتى چيە و چۆنە دابەش دەبن بۆ دوو ئاراستەى تر:

أ. يەكئەنەى ماددى (الواحدية المادية): ئەمانە پىتيان وايە بنچينە و بنەرەت و بنەماى بوون و وجود برىتيە لە «تاكە جەوهرەرىكى ماددى، جەوهرەرىكى تاكى ماددى»، ئىنجا دەربارەى ئەم تاكە جەوهرەش راجىيايان ھەيە، بۆنموونە لە كۆنەكان: تاليس دەيوت: ئەسلى و بنەرەتى بوون «ئاو»، ئەناكسىمىنس دەيوت: «ھەوا» يە، لە سەردەمى نویدا لودفيگ فيۇرباخ پىتى وايە ھەموو ئەوئى ھەيە برىتيە لە «ماددە و جەستە» يەك، كە ژمارەيەك رەھەندى ھەيە.

ب. تاكئەنەى رۆحى (الواحدية الروحية): ئەمانە پىتيان وابو ئەسلى و بنەرەتى بوون و وجود برىتيە لە «تاكە جەوهرەرىكى ناماددى، جەوهرەرىكى تاكى ناماددى» لەوانەى ئەم بۆچوونەيان ھەبوو لە كۆنەكان: ئەكسانوفان، زىنۆن ئەلايلى، لە نوئيەكانىش: ردولف ھىرمان لوتزە، ھىگل، تۆماس گرین.

٢. رەببازى زۆرىتى (زەبەندى و جۆراوجۆرى) (مذهب الكثرة والتعدد): ئەم رەببازە پىتى وايە بنەرەت و بنچينەى بوون و وجود دەگەرپتەو بۆ «چەندەھا جەوهرەرى زۆر و جۆراوجۆر» نەك تەنيا جەوهرەرىك ۋەك رەببازى يەكەم، بەلام دەربارەى چيەتى و سىروشتى ئەم جەوهرانە دابەش بوونە بۆ دوو ئاراستەى تر:

أ. زۆرى و زەبەندى ماددى (مذهب الكثرة المادية): ئەم ئاراستەيە پىتى وايە بنەرەت و بنچينەى بوون و وجود «چەندەن جەوهرەرى ماددى» يە، واتە بنەرەتى بوون تاكە جەوهرەرىك نىيە و بەس، بەلكو چەندىن جەوهرەر، فرە جەوهرەر، لە فەيلەسووفە كۆنەكان كە ئەم رايەى ھەيە: ئەمبادۆكلىس، كە بوون و وجود بۆ چوار توخمى بنەرەتى دەگەرپتەو «ئاو، ھەوا، خاك، ئاگر»، واتە ۋەك رەببازى «تاك جەوهرەر» نىيە، بىگەرپتەو تەنيا بۆ يەك بنەرەت، ھەروەھا «دىمۆكرىتس و لۆكسىۆس» يش سەر بەم ئاراستەيەن، چونكە بوون دەگەرپتەو بۆ «بەشەكەيە ماددىيە بچووكەكان» (الجزيئات المادية الصغيرة) كە پىتيان دەوت (Atoms) واتە ئەو گەرد و بەشانەى كە دابەش نابن، لە فەيلەسووفە نوئىكانىش كە ئەم رايەيان ھەيە «تۆماس ھۆبز و وليەم جىمس».

ب. زۆرى و زەبەندى رۆحى (مذهب الكثرة الروحية): ئەمانە پىتيان وايە بنەرەت و بنەماى بوون و وجود برىتيە لە «چەندىن جەوهرەرى ناماددى رۆحى»، واتە بنەرەت و بنچينەى بوون يەك جەوهرەرى ناماددى نىيە، بەلكو چەندەن جەوهرەرى ناماددىيە، بۆنموونە فەيلەسووفى ئەلمانى «لايبنىتز» ئەم رايەى ھەيە و پىتى وايە بوون لە جەوهرە سادە رۆحىيەكان بىكھاتو، واتە «ھىزەكان» يان (يەكەكانى وزە، وحدات للطاقات) ۋەك بلىتى (گەردە رۆحىيەكان، ذرات

تایبەتمەندییەکانی مۆناد:

١. هیچ مۆنادیک لە هیچ مۆنادیکی دیکە ناچیت

لە هەموو بوون و گەردووندا مۆنادیک نادۆزیهوه لە هەموو شتیکدا وەک مۆنادیکی دیکە بێت، وەک پەنجەمۆری کەسەکان و گەلای درەختەکان، چۆن ئەوان لەیەک ناچن، مۆنادیش بە هەمان شێوە، بۆیە پێی وایە دوو مۆناد نابینی وەک یەک بن لە هەموو شتیکدا، چونکە ئەگەر دوو شت وەک یەک بن، ئەو یەک شت دەبن، نەک دووشت. تەنانەت مەرۆف دەتوانیت زیاتر بپروات و بڵیت: لە سروشتدا دوو پرووداوی نییه کە ئەوەندە لە یەکتەری بچن جۆرە دووبارە بوونەوهیەک پشتراست بکاتەوه، بۆیە ئەوەی پروودەدات شتیکى نوێیه، نوێیه لە پێش خۆی و دواى خۆشى.

٢. مۆناد پەنجەرەى نییه

لایبىنیتس پێی وایە هیچ مۆنادیک ناتوانیت کار لە مۆنادیکی دیکە بکات و بە ئاسانیش ناتوانیت لێک بدریتەوه کە چى لەنێو مۆناد خۆیدا پروودەدات،

روحیه) ناویان «مۆنادەکان»ە، (Monads).

٣. دووانەکییەکان (الثنائیه): ئەم رێبازە بنەرەت و بنەچەى هەموو بوون و وجود و بوونەوهەر بۆ «دوو جەوهەر»ى لێک جیاواز دەگەرێننەوه، واتە پێیان وایە بوون بنەرەتەکەى دوو جەوهەرى سروشت جیاوازه، وەک «ماددە» و «رۆح» یان «هزر، فکر» و «عەقڵ»، لەکاتێکدا جەوهەرى یەکەم (ماددە) سروشتى وایە دەکشیت، بەلام جەوهەرى دووهم (رۆح یان فکر و هزر یان عەقڵ) سروشتەکەى وایە کە «وەعێ و ئاگایی» هەیه، واتە پەى بە شتەکان دەبات و خاوەن دەرککردنە، بۆنموونە لە فەیلەسووفانى کۆن کە ئەم رایەیان هەبوو «ئەفلاتوون»، ئەفلاتوون پێی وابوو بنەرەتەى بوون هەم ماددییه هەم ناماددى، جیهانى ماددى و هەستپیکرا لەگەڵ جیهانى ناماددى و نموونەبەرزهکان و ئایدیال (عالم المثل)، هەروەها «ئەرستۆ»ش باورى بە هەمان بۆچوون هەیه و پێی وایە جیهان دوو بنەرەتەى سەرەکی هەیه «هیولا» و «وێنە» (الهیولى والصورة). لە فەیلەسووفە نوێکانیش دیارترین فەیلەسووف کە ئەم رایەى هەیه دیکارته، دیکارت پێی وایە بنەرەتەى بوون ماددە و هزر، ماددە درێژدەبێتەوه و دەکشیت، هزرىش ئاگایی هەیه.

چونكه هېچ شتيك له ناويدا ناگويزيتهوه و ناكريته تيدا بزووتنهوه و جوولهيهكي ناوهكي وينا بكرته، چونكه هېچ مۆناديک په نجهره و دهلاقي نيه و ناكريته شتيك بچيته ناويهوه، يان ليته دهرهوه، كهواته ههر مۆناديک لهخويدا بوونتيكي سهربهخوي ههيه و له ئه نجامدا ههر مۆناديک له سۆنگه ي تابيه تي خوويهوه جيهان بهرجهسته دهكات.

٣. مۆناد بوونهوهريكي گياني و رۆحيه

له فەلسەفە ي پيش لاينيتسدا وا بوو سروشت دوو بهشي سهرهكيه:

ماددي، رۆحي، يان لهشي و گياني.

سروشتي رۆحي و گياني له هزر و بيرکردنهوه پيکديته، هي لهش و ماددهش له کشان، بهم پيه دوو جهوههر له بووندا ههيه:

١. گيان و رۆح، كه هزرمه ندي بيرکهرهوهيه.

٢. لهش و جهسته و مادده كه کشاوه.

ئهوه ي پهيوه ندي به پرۆسه ي زانينهوه ههيه، ئهم دوو پهنگيه ي جهوههر له بووندا ئه نجاميكي دوو خالي ليده كه ويتهوه:

١. له چوارچيه ي جيهاني رۆحي و گيانيدا ههموو شتيك بههوي بيرۆكه و فكر و بۆچوونهوه راڤه و شرۆڤه دهكريته. واته ليتهدا پهيرهوي ريبازي ئايداليستي دهكريته.

٢. له جيهاني لهش و جهسته و ماددهدا، ئهوه ي ههيه به پهگهزي جهسته ي و ماددي ليکده دريتهوه، واته ليتهدا به پيچهوانه ي پيشووتره و به ريبازي ماترياليستي ليکده دريتهوه.

ليروهه لاينيتس دهگاته ئه و ئه نجامه ي كه مۆناد جهوههر ي راسته قينهيه و

سروشستیکی گیانی و پۆچی هەیه، پەدی فرە پەنگی فرە جوۆری جەوھەر دەداتەو، مۆناد ئەتۆمی راستەقینەى سروشتە و پەگەزى بنەرەتى هەموو شتیکە، چونکە پارچەدار نییە، لە شتى ترەو پێک نەهاتوو و دروست نەبوو، بەلکوو سادە و ساکارە و یەکەییەکی یەکپەنگە، مۆناد بەپێی پێناسەکەى لایینیستس جەوھەرە، جەوھەریش کەخۆی لەخۆیدا ناوەندى ھێز و توانا و وزە، ھێچ شتیک، ھێچ جەستە و لەشیک بەبێ ھێز و وزەى بزووتنەو ناکرێت بوونی ھەبێت، چونکە ھەر یەکتیک لەوانە بەشیوازیک دەبێت چالاک و کاریگەر بێت و کار لە ھى تر بکات، بۆیە مۆناد بە جەوھەریکی گیانی پۆچی بەھێز و بەتوانا و ناماددى دادەنرێت.

بەلای لایینیستس ژمارەییەکی بێسنوور و لەپادەبەدەر مۆناد ھەیه و ھەر یەکتیکیان لەوى دیکە جیاوازه، ھەربۆیە جیھان و گەردوون ئەوپەرى فرە پەنگی و ھەماھەنگی دەنویشت و بەرجەستەى دەکات.

مۆنادەکان ھەک زنجیرەییەکی ئالْقە لە ژمارە نەهاتوو وان، لە زنجیرەى ژمارەکان دەچن، ھەر ژمارەییەک لەوى پێش خۆى و دواترى جیاوازه و بەبێ ئەوانیش نابێت، مۆنادەکانیش پێک ئاوان.

کەواتە دەتوانین بڵین:

ھەر مۆنادیک سەر بەخۆیە و بوونیکى تاییەت بەخۆى ھەیه.

بەلام لە نێوان جەوھەرەکاندا جوۆرە پەيوەندیەک ھەیه، پەيوەندیەکی ھەماھەنگیانە.

ئەوھى لە جەوھەریکدا پروودەدات پەنگدانەوھى دەبێت بەسەر ئەوانى تردا.

ھێزێکی دەرەکی، سەر و سروشت، کە داھێنەرى مۆنادەکان، لە ھەموو شتیکدا دەست دەخاتە ناو کاروبارى فرە لایەنى مۆنادەکان.

ئەۋەى لەناو مۇنادىك پروودەدات ۋەك ئەۋە واىە لەناو مۇنادىكى تردا پرووبدات، بەبى ئەۋەى پەيۋەندىيەكى راستەوخۆ ۋ كار لەيەكتىرى كردن لەناو مۇنادەكاندا ھەبىت.

ھەموو ئەم پرۆسەيە بەلاى لايىنىتس لەلايەن خوداۋە دانراۋە ۋ پرەنگرېژكراۋە ۋ بەرپۆۋەدەبرېت.

كەۋاتە پوختەى ھزرى لايىنىتس:

١. فەيلەسووفىكى عەقلانى بوۋە ۋ دژى ئەزمونگەرايى بوۋە.
٢. ميتۇدىكى لۆژىكى بىركارىانەى ھەبوۋە ۋ خۇشى يەكى لە رابەرانى لۆژىكى بىركارى بوۋە.
٣. ھەموو بوۋن گەردوون لەلاى ئەۋ لە مۇنادەكان «ئەتۆمى گيانى، جەۋھەرى پۇخى» پىكىدېت.

٤. خدا بوۋنى ھەيە ۋ ھەموو ئەۋ مۇناد ۋ بوۋنە بەرپۆۋە دەبات، لايىنىتس باۋەرى زۆر بە خدا قايم بوۋە ۋ چەندان بەلگە لەسەر بوۋنى خدا دەھىنىتتەۋە، بەلام لەبەر درېژبوۋنەۋە باسى بەلگەكانى ناكەين^(١).

لايىنىتس دەربارەى خدا ۋ بوۋنى خدا ھەلۋىستەكەى پروون بوۋە ۋ ھىچ كاتىك گومانى لە بوۋنى خدا نەبوۋە ۋ لەسەر دوو بنەما كارى لە بابەتەدا كرددوۋە:

١. ئەگەر خدا بوۋنى نەبىت، ھىچ ھۆكارىكى سەربەخۇى «بەس بوۋ» ى بوۋنى شتەكان لە گەردووندا بوۋنى نابىت.

(١) رسالة في الميتافيزيقا، لايبنتز، ترجمة: د. الطاهر بن قيزة.
 قصة الفلسفة الحديثة، د. أحمد أمين وزميله، ل ١١١.
 تاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف كرم، ل ١٩٠. الفلسفة.
 الفلسفة الحديثة، د. كريم متي، ل ١١٣.

۲. بەئى بوونى خودا ھىچ ھۆكاريكى سەر بەخۇى بەس بوو بوونى نايىت كە بىيىتە ھۆى ئەۋەى شتەكان ھەماھەنگى تەۋاۋيان لەنىۋاندا بىت لە جياتى نارىكى و ناھەماھەنگى و شىۋاۋى.

كەۋاتە ھەموو گەردوون پىۋىستى بە ھۆكاريكە كە ئەۋ ھۆكارە پىۋىستى بە ھۆكاريكى دىكە نىيە، ئەۋ ھۆكارەش برىتيە لە خودا.

بەلگەكانى بوونى خودا لەلای لاينىتس:

لاينىتس بۆ سەلماندىنى بوونى خودا چەند بەلگەيەك دەھىنىتەۋە:

يەكەم: بەلگەى بوون (وجود - ontologie)

ئەم بەلگەيە بە بەلگەى داۋاكردى بەرزىي و رىگاي تەۋاكردى (استكمال) ياخود بە رىگاي نموۋەى ھەرە بەرز (المثل الأعلى) ناو دەبرىت.

قەشە «ئەنسلیم» لە ۋىنەى يەكەمىدا دايرشتوۋە، كە سەرچاۋەيگرتوۋە، لە بنەمايەك كە دانى پىدانراۋە لەلایەن باۋردار و بىباۋەرەۋە، ئەۋىش برىتيە لەۋەى كە ھزر و بىرۋەكى خودا لەناو عەقلى بوونى ھەيە، ھەتا خودانەناسانىش نكوۋلى لە پىشېنىكردى و ئەندىشەكردىنى خودا ناكەن، بەلكوۋ نكوۋلى لە بوونى خودا دەكەن.

ئەۋانەى دۋاي قەشە ئەنسىلمھاتن ئەۋ بەلگەيەيان بە جوانىي تۆكمە كرد، تا ۋايلېھات تەۋاۋا كاملى بوو لە ناو چۋارچىۋەى فەلسەفەى دىكارىدا، كە بە باۋك و رىبەرى فەلسەفەى نوۋ ناسراۋە وزاناي فىزىيا و بىركارى بوۋە. بۆيە ۋايلېھات ئەۋ بەلگەيە بدرىتە پال دىكارىجا ناۋەرۋكى ئەۋ بەلگەيە بەم شىۋەيەيە:

عەقلى مروف ھەر كە ئەندىشەى شتىكى گەرە بكات، ئەۋا ئەندىشەى شتىكى گەرەتر لەۋ دەكات، چونكە ۋەستان لە پلەيەك كە بىتۋانايى و دەستەۋەسانى تىدا بىت پىۋىستى بە ھۆ ھەيە، عەقلى مروفىش ھۆى بىتۋانايى

و دەستەوهسانیه که نازانیت، چونکه هەر شتیکی ته‌واو و کامل هه‌بیت ئە‌وا عه‌قلی م‌رو‌ف هه‌و‌لی گه‌یشتن ده‌دات به شتیک له‌و ته‌واوتر و کاملتر، تا ده‌گاته کۆتایی کۆتاییه‌کان، که ئامانج و مه‌به‌ستی کامل‌بوونی په‌هایه که نه زیاد و نه کهم ده‌بیت. ئە‌و بوونه کامله په‌هایه به‌ی چهند و چوون هه‌یه، چونکه وێناکردنی به عه‌قل و ئە‌ندیشه‌کردنی که‌متره له بوونه راسته‌قینه‌که‌ی، چونکه له راستیدا بوونی هه‌یه.

که‌واته چه‌مکی گریمان‌کراوی کامل و ته‌واوه‌تی به ناچاری بوونی هه‌یه، ئە‌گه‌ر وانه‌بیت خودی کامل و ته‌واوه‌تی بوونی نابیت، بۆیه ئە‌و بوونه ته‌واو و کامله بوونیکی ناچاریه، خوداش خۆی ئە‌وپه‌ری کامل و ته‌واوه‌تیه، که‌واته خودا بوونی هه‌یه. لاینبیتس پێی‌وايه ئە‌م به‌لگه‌یه جو‌ره ده‌ستکارییه‌کی ده‌و‌یت، که له «گوتاریک ده‌رباره‌ی میتافیزیک» خستویه‌تی‌ه‌روو، به‌لام له راستیدا لاینبیتس شتیکی گرینگی زیاد نه‌کردوه بۆ به‌لگه‌که‌...

دووه‌م: به‌لگه‌ی گه‌ردوونی (kosmologie)

به‌لگه‌ی پێش‌ووتر «به‌لگه‌ی بوونی گشتی» (ontologie) (دلیل الوجود) له م‌رو‌ف‌ه‌وه بۆ به‌لگه‌کانی بوونی خودا ده‌چوو، واته خودی م‌رو‌فی ده‌کرده به‌لگه له‌سه‌ر بوونی خودا، به‌لام «به‌لگه‌ی گه‌ردوونی» (kosmologie) خودی گه‌ردوون و بوونه‌وه‌ره‌کان ده‌کاته به‌لگه له‌سه‌ر بوونی خودا، لاینبیتس پێی‌وايه هه‌موو ئە‌م بوونه‌وه‌رانه و گه‌ردوون پێی‌ویستی‌یان به هۆکار هه‌یه بۆ هاتنه‌بوون، ئە‌و هۆکاره‌ش یان له ناو خۆیانه و خوودی خۆیانه، یان له ده‌ره‌وه‌ی خۆیانه و جیا‌یه له خۆیان، ئە‌گه‌ری یه‌که‌م مه‌حال و ئە‌سته‌مه، چونکه نا‌کر‌یت شتیک هۆکاری بوونی خۆی، که‌واته ده‌م‌ن‌یت‌ه‌وه ئە‌گه‌ری دووه‌م که هۆکاری هه‌موو بوون و گه‌ردوون هۆکاری سه‌ربه‌خۆی جیا له بوون و بوونه‌وه‌ر و گه‌ردوون که خودایه.

لاینبیتس له پرس‌یاری: بۆ بوون و گه‌ردوون هه‌یه؟ بۆ له‌ج‌یی ئە‌م بوونه (عدم)

«نەبوو» «هېچ» (nichts) لەجىي ئەم بوونە نەدەبوو؟ واتە بۆ «هېچ» بەگشتى «هەبوو» نەبوو؟ چونكە بوون و نەبوون ھەردووکیان بوونىكى (مومكىن) يان ھەيە و ھەبوو، واتە ئەوھى تۆ دەيبىنى دەكرا ھەبا دەكرا نەبا، ئىستا كە ھەيە و نەبوو نىيە، ئەم بوونە پىويستى بە ھۆكارى دەرەكى ھەيە كە خودايە.

سۈيەم: ھۆكارى ئامانج (غاية) teleologie

وھك لە بەلگەى پىشووتر باسمانكرد گەردوون و ھەموو شتەكان بوونىكى (مومكىن) يان ھەيە، ھۆكارى ھەموو ئەم بوون و بوونەوەرەنش لە دەرەوھى خۆيانە، ئەم جىھانەى ئىستا باشتىن جىھانى مومكىنى لەتوانادا بوو، كەواتە كە ئەم جىھانە ھەلېژدراو ھەلېژدراو ھەيە و بىت، دەبىت ئەم ھەلېژاردن و بىرپاردانە ئامانجىكى روون و ئاشكرا و ديارى لە پشتهو ھەيە، خودى ئەم ئامانجەش بوونى جەوھەرىكى ئامانجەكى دەسەلمىنىت، چونكە ئەو جەوھەرى ئەو ئامانجەى ھەيە و لە پشت ئەم ئامانجەوھىە خودى خودا خۆيەتى، كەواتە لاينىتس لە ئامانجەكى بوونى جىھانى ئىمە كە گوايە باشتىن جىھانى لەتوانادا بوو، دەگاتە ئەو ئەنجامەى كە بوونى بوونەوهرىكى ئامانجەكى كە ئامانجى دروستكردن و داھىنانى ھەموو شتىك بوو بەو جىھانەى ئىمەو، ساغ بكاتەو. كەواتە ئەوھى مروف دەيبىت لە دەرەوھەريو لەو ھەموو شتانەى كە روودەدەن و داھىنراون ئامانجىكىان ھەيە، وھك چۆن نەدەكرا ئەو شتانە خۆيان ھۆكارى بوونى خۆيان بن، ئاواش ناكريت ئەو شتانە خۆيان ھۆكارى ئامانجى بوونى خۆيان بن، ناكريت ئامانجەكە پالېدەيە لای خوودى شتەكان خۆيان، بەلكو دەبىت ئامانجدارىك ھەيەت لە پشتى ئەو ئەو ئامانج و شتانەو و ئامانجيان بۆ ديارى بكات، ئەو ئامانجە دەرەككەش تەنيا و تەنيا خودايە.

چوارەم: بەلگەى ھۆكارى يەكەم و غەيرە بەرھۆ و بە خۆ بەس بوو

پوختەى ئەم بەلگەىە بەم شىۋەىەىە:

ھەرچى ھەىە و روودەدات پىۋىستە ھۆكارىكى ھەبىت، ئەو ھۆكارەش پىۋىستە ھۆكارىك بىت خۆى بەرھۆ نەبىت بۆ ھۆكارىكى دىكە و ھۆكارى يەكەم و بەس بوو بە خۆ بىت، چونكە ھىچ شتىك بەبى ئەم جۆرە لە ھۆكار روونادات، ئەو ھۆكارى يەكەم و بەس بوو بەخۆىە دواىەمىن ھۆكارى نجىرەى ھۆكارەكانە و ھۆكارى ھەموو شتەكانە، ئەو دوا ھۆكارەش پىيدەوترىت خودا.^(١)

(١) فەلسەفەى نوئى لە ئەوروپا، ھەمىد عزيز، ل ١٥٨ - ١٦٢. ئەویش ئەمەسە رچاۋەكەىەتى:

ئاراستەى پەخەگەرا

دواى ئەوەى فەلسەفە دوو ئاراستە و قوتابخانەى سەرەكى بەخۆیەوه بىنى، ئەوانىش «عەقڵگەرا» و «هەستگەرا» ئاراستە و قوتابخانەى تریش هاتە مەیدانەوه بەناوى «پەخەگەرا»، ئەم قوتابخانەى ویستی عەقڵ و هەست بەیەكەوه كۆبكاتەوه و هیچیان پشتگوێ نەهات، ویستی ئەو دژیهكییهكەى كە لەنێوان هەست و عەقڵدا دروستكراوه نەیهێڵێت و تێكى بشكێنێت، كەواتە پەخەكانى ئاراستەى هەردوو قوتابخانەى «عەقڵگەرا» و «هەستگەرا» كرد.

ئیمانویل كانت

دیارتەرى فەیلسووف كە كاری گەورەى لەسەر كرد ئیمانویل كانت (١٨٠٤ م)

بوو.

ئیمانویل كانت (بە ئەلمانی: Immanuel Kant)، (١٧٢٤ - ١٨٠٤) بەناوبانگترین بیرمەندى سەرەدى پڕۆشنگەرییه. کاریگەرى گەورەى لەسەر بیرى خۆرئاوا كرد، لەسەرەتادا فەسلەسووفێكى عەقڵگەرا بوو، کاریگەر بوو بە «بلینتز» و «فۆلف»، پاشان لە سالى (١٧٦٥م) کاریگەر بوو بە قوتابخانەى ئەزموونگەرا، لەپاش ئەم قۆناغەش قۆناغێكى نوێ دەستپێكرد بەناوى پەخەگەرایى، ئەمەشى لە سالى (١٧٧٠) بەدواوه بوو، هەر لەم قۆناغەشدا بوو، پەرتوو كە بەناوبانگەكەى نووسى بەناوى «پەخەى عەقلى پەتى».

پوختەى فەلسەفەى كانت دەربارەى مەعریفە ئەوەیه كە: مەعریفە لە ئەزموونكردنەوه پەیداناىت، بەلكو لەگەڵ ئەزموونكردنەوه دەست پێدەكات، ئەم زانیاریانەى لە ئەزموون و هەستەوه دێن، پێویستیان بە رێكخەر و قالب

و چوارچۆیهێک ههیه بۆئەوهی لهخۆیان بگریت، ئەم چوارچۆیه و قالبانەش بریتین له بنهما عەقڵییە بەدیھییە گشتییە زگماکییە پێشەکییەکان، واتە ئەم بنەمایانە لە فیترەتەوه هەن و بەدیھیی و بەلگەنەویستن، کەواتە ئەو مەعریفانەی لەرێی ئەزموونەوه دێن دەبێت بەم یاسا عەقڵییە گشتیانە رێکبخزین، کەواتە کۆکردنەوهی عەقل و ئەزموون، نەوێک یەکیان بەتەنیا.

کەواتە ئەمە پێچەوانەی قوتابخانەی عەلگەرا (ئەفلاتوون و دیکارت و...) و ئەزموونگەرا (ئەرستۆ و جۆن لۆک و دیشید هیۆم) بوو.

نموونەیه بۆ کۆکردنەوهی هەست و عەقل لای کانت: پرتەقالێک لەبەردەممان بێت، بەچەند هەستێک دەتوانین هەستی پێکەین، بەدەست دەتوانین دەستی لێبدهین و هەست بە تۆیکلەکە ی بکەین، بەچاویش رەنگەکە یی و شێوێکە ی دەبین، بە لوتیش بۆنی دەکەین و بە زمانیش تام، هەموو ئەمانە بە تیکەلی و پەرتەوازییەوه دەچنە ناو مێشک و پێویستیان بە لێکدانەوه و جیاکاری و کۆکردنەوه هەیه. هیۆم پێی وایە ئەم کۆکردنەوه و لێکدانەوه و گردێنە ی مێشک بۆ هەموو بەشکانی خودکارییە و راستەوخۆ وێنە ی پرتەقالە لە مێشکدا دروست دەبێت، بەلام کانت پێی وایە ئەو لێکدانەوه و گردێنەوه عەقل دەپکات، کەواتە هەم هەست و هەم عەقل وێنە ی پرتەقالەکە ی لە مێشکماندا دروستکرد، چونکە تەنیا بۆن یان رەنگ یان شێو یان تام ناتوانیت ئەم وێنە یە لە مێشکدا دروستبکات، ئەوه عەقل دێتە مەیدان و وێنە ی ئەم پرتەقالە دروستدەکات و هەستەکان لێک گرێدەدات.

لێرەوه بۆمان دەرکەوت کانت نە هەستگەرایە نە عەلگەرا، بەلکۆ هەردووکیانە بەیەکەوه و رەخنە ی لە هەردوو ئاراستەکە هەیه.

کانت و بوونی خودا

کانتیپی وایه هه‌موو ئه‌و به‌لگانه‌ی پێشوتر هێراونه‌وه له‌سه‌ر بوونی خودا، به‌به‌لگه‌ ناشین و نابنه به‌لگه‌ له‌سه‌ر بوونی خودا. پێی وابوو عه‌قلی تیۆری (العقل النظری) هه‌رگیز ناتوانیت بوونی خودا بسه‌لمیڤیت، هه‌روه‌ک چۆن ناشتوانیت نه‌بوونی خودا بسه‌لمیڤیت، که‌واته عه‌قل سه‌لماندنی بوون و نه‌بوونی خودای له‌ توانادا نییه و ناتوانیت^(١)، هه‌ربۆیه له‌و سه‌رده‌مه‌دا هێرشیک زۆری کرایه سه‌ر و به‌ زندیق و بیاوه‌ر و دوو‌روو ناوبرا، چونکه ده‌یان وت له‌ژێر ناوی دینداریدا ده‌یه‌وێت ئیله‌حاد و ناباوه‌ری ب‌لاوبکاته‌وه. به‌دریژایی چه‌ندان ساڵ ئه‌م بۆچوونه‌ی کانت وه‌ک ده‌سکه‌لایه‌ک بووه به‌ده‌ستی مولحیدانه‌وه و ده‌لێن ئه‌وه‌تا کانت باوه‌ری به‌ خودا نه‌بووه و پێی وابوو هه‌یج به‌لگه‌یه‌ک نییه له‌سه‌ر بوونی خودا، به‌لام ئه‌مه راست نییه، چونکه:

١. کانت چۆن وتوویه‌تی به‌لگه‌ی عه‌قلی نییه له‌سه‌ر بوونی خودا و ناتوانی‌ت به‌عه‌قل بسه‌لمیڤی، ئاواش وتوویه‌تی عه‌قل ناتوانیت بیسه‌لمیڤیت که‌ خودا بوونی نییه، واته سه‌دا په‌نجا به‌ په‌نجایه.

٢. کانت به‌ عه‌قلی عه‌مه‌لی و کرده‌یی و به‌لگه‌ له‌سه‌ر بوونی خودا ده‌هینیته‌وه، واته به‌ بوونی بنه‌مای ئه‌خلاقی له‌ ناخی هه‌موو مرؤفیکدا، هه‌ر لێ‌روه به‌لگه‌ی ئه‌خلاقی له‌سه‌ر بوونی خودا چه‌که‌ره‌ی کردوو بووه به‌هه‌یترین به‌لگه‌ له‌سه‌ر بوونی خودا، پوخته‌که‌ی:

به‌لگه‌ی ره‌هوشتی (ئه‌خلاقی) بریتییه له‌ به‌لگه‌ هه‌ینانه‌وه به‌ هه‌بوونی چه‌ند شتیکی ره‌هوشتی که‌ هه‌ندیک شت به‌ باش و جوان و چاک ده‌زانیت، هه‌ندیک شتی تریش به‌ خراپ و ناشیرین و بێ‌زراو ده‌زانیت، ئه‌وه له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی سه‌ربه‌خۆ که‌ هه‌یج په‌یه‌ه‌ندییه‌کی به‌ زه‌وقی که‌سی یان عاده‌ت و عورفه‌وه نییه،

(١) موسوعة الفلسفة، عبد الرحمن بدوي، ب ٢، ل ٢٨١.

کەواتە ئەو ڕەوشتانە ڕەوشتی بابەتین (الأخلاق الموضوعی) و سەربەخۆن و هێزێکی دەرەکی لە دەرەوی ماددە لە ناو دڵ و دەروون و ناخ عەقل و ھۆشی مەرۆڤدا سەپاندوویەتی و چاندوویەتی، ئەو چەسپینەر و چینهەر ئەگەر ھەبێت، دیارە حەتمەن خوای ڕەوہردگارە؛ ئەگەرنا ماددە بۆ خوێ ڕەوشتی لە کوێ بوو تاوہکوو ڕەوشت ببەخشیت؟! (فاقد الشئ لا يعطيه) واتا: نەبوویی شتێک ناتوانیت ئەو شتە ببەخشیت.

بۆنموونە کێ لە دڵی مەرۆڤدا چاند و چەسپاندنی کە:

١- دادگەری، راستگۆیی، ئەمانەتپارێزی و چاکەکردن، بەزەبی ھاتنەوہ، میھرەبانی، دڵسۆزی، یارمەتیدان، لێبوور دەیی، عیزەت،... ھتد، باشن؟!

٢- ستەم، درۆ، خیانت،... ھتد، خراپن؟!

کەواتە کێ ئەو ھەست و ڕەوشتانە لە مەرۆڤدا چاندن؟ بۆ نموونە چ شتێک وا لە مەرۆڤ دەکات حەزی بە راستگۆیی و دادگەری و ئەمانەت پارێزی و... بێت؟ چ شتێک وا لە مەرۆڤ دەکات ڕقی لە ستەم و درۆ و خیانت و... بێت؟

جا ئەوہی کە زۆر سەیرە، زۆر جار ئەو شتە لە زیانی مەرۆڤیشە بەلام ھەر دەیکات، بۆ نموونە دەفتەریک دۆلاری دۆزیوہتەوہ، یان کەسیک دە دەفتەر دۆلاری لا داناوہ، بەلام ئەو راستگۆیە و خیانت ناکات. لەگەڵ ئەوہی لە چاوی مەرۆڤ وایە ئەگەر ئەو دە دەفتەر دۆلارە ببات و خیانت بکات، قازانج دەکات، بەلام ئەو مەرۆڤە شتێک لە ناخیدا ھەیە کە ڕپی پێ نادات، ئایا ئەو ھەستە کێ دروستی کرد؟! ماددە دەتوانیت ئەو ھەستە دروست بکات؟! یان کەسیک ھەییە دەتوانیت ستەم بکات و قازانجێکی زۆر بەدەست بھێنیت بە ھۆی ئەو ستەمەییوہ، بەلام شتێک لە ناخیوہ ھاوار دەکات و ناھێڵیت ئەوکارە بکات، ئەگەرچی ڕەنگە ئەگەر ستەمەکە بکات، بە سەدان ملیۆن دۆلار قازانج بکات و بەدەستی بھێنیت.

یان زۆر جار مل دەدات بۆ بریارێک کە زیانییەتی بەلام تەنیا بۆ چەسپاندنی دادگەری وادەکات، واتا ناخی داوای دادگەری دەکات، لەگەڵ ئەوەی کە زەرەریشیەتی. ئایا کێ ئەو هەستە دادگەرییە لە دڵدا چەسپاند؟! ماددە دەزانیت دادگەری چییە تاوەکوو لە ناخی مەرۆفدا بیچەسپینیت؟!

یان زۆر جار کەسێک بەهۆی راستگۆییەوه قازانجێکی زۆر لەدەست دەدات، یان زەرەریکی زۆر زۆر دەکات، بەلام هەستێک لە ناخییەوه هاوار دەکات دەلیت: درۆ مەکە، چونکە ناپەڕەشتییە، زۆر جار بە درۆیک پەنگە بە دەیان دەفتەر دۆلار قازانج بکات، یان زەرەر لەسەر خۆی لاببات، بەلام ئامادە نییە درۆیکە بکات، ئایا ماددە دەزانیت راستگۆیی چییە تاوەکوو ببەخشیت بە مەرۆف؟!

کەواتە بەشیوەیەکی گشتی پەڕۆشتە بابەتییه نەگۆرەکان چەند سیفەتێکیان

هەن:

١- گشتیبوون، واتا ئەو جوۆرە پەڕۆشتە گشتییە و هەمەلایەنە و هەموو مەرۆفەکان تێیدا بەشدارن بەبێ جیاوازی، واتا ئەگەر فیتەرەتی ئەو کەسە تێکنەچووێت و لەسەر فیتەرەت مابێتەوه، ئەوا حەزی بە دادگەری و راستگۆیی و ئەمانەت پارێزری و میهرەبانی و... هەیه، هەروەها رقی لە ستم و درۆ و خیانت و دلەرقییه. کەواتە هەموو مەرۆفەکان تێیدا بەژدارن و ئەو پەڕۆشت و سیفاتانە گشتین لە نێوان هەموو مەرۆفەکان و بەپێی کەس، کات، شوین، بارودۆخ، ژینگە، سەردەم و کۆمەڵگاکان ناگۆرێت.

٢- پێویستیان بە فێرکردن نییه، واتا: ئەو پەڕۆشت و سیفاتانە پێویستیان بە فێرکردن نییه بە شیوەیەکی گشتی، مەبەستمان وردەکاری ئەو پەڕۆشتانە نییه، مەبەستمان خودی خۆیانە، کەواتە مەرۆف پێویستی بەوه نییه فێری دادگەری بکەیت، بۆیه منداڵێک ئەگەر تۆزێک فامی کردبێت، بێ ئەوەی فێرکرا بیت

دژی ستمه، بۆ نموونه شتیک بده به یه کیکیان به لām مهیده به ئهوی تریان، دهبینین پێی ناخۆشه و تووره دهبێت، یان زیاتر بدهی بهو و کهتر بدهی بهم، دهبینی پێی تووره دهبێت و پێی ناخۆش دهبێت، بێ ئهوی فیرکرا بێت دادگهری چیه و ستم چیه، یان که سیک ستم له باوکی بکات له بهردهمی ئهو، ئهگەر یه کهم جار بێت ئهو حالته بیهیت و فیریش نه کرا بێت دهبینین پێی ناخۆشه و تووره دهبێت و دهگرییت.

٣- ئهو ههست و سیفەت و رهوشانه ئهگەر هه لومهرجی گونجاویان بۆ نه ره خست له گه شه کردن دهو هستن و گه شه ناکهن و به رهو نه مان ون بوون دهچن، (بالفعل) واتا به کردهیی، به لām (بالقوة) به حالهتی توانایی و ئاماده بوون، ههر ههن، ههر ئامادهن و نامرن، ههروهک پێغه مبه ر (دروودی خوای له سه ر بێت). ده فه رموو بێت (مامن مولود إلا یولد علی الفطره، فأبواه یهودانه أو ی نصرانه أو یمجسانه)^(١).

واتا: «هه موو مندالیک له سه ر زگماک و سه ر وشت و فیره تی خواناسی له دایک ده بێت، به لām دوا یی باوک و دایکی ده یکه نه جووله که، یان ده یکه نه نه سرائی، یان ده یکه نه مه جووسی.»

که واته ژینگه و بارودۆخ کاریگه ری ده بێت له سه ر لاواز کردنی ئهو ههست و سیفەت و رهوشانه و که میان دهکات و ونیان دهکات و خامۆشیان دهکات به لām هه رگیزا و هه رگیز نامرن و کاتیک هه ردیت ده ربکه ون.

٤- ئهو سیفەت و ره وشت و هه ستانه، ده کریت کپ بکرین، به لām به ته واوی نامرن. (بالقوة) ههر ده مین، بۆیه ده بین هه یه درۆزه، سته مکاره، خیا نه تکاره، وه نه بێت راستگویی و دادگه ری ئه مانهت له دل و ده روونیدا نه ما بێت، نه خیر (بالقوة) ماون، به لām خه فه کراون و کپی کردوون، به لām ههر ههست دهکات که

(١) متفق علیه، البخاری، برقم (١٢٩٢)، ومسلم برقم (٦٩٢٦)، عن أبي هريره.

کارێکی هەلە دەکات.

کەواتە بەشیوەیه‌کی گشتی ئەو چوار سیفەت و تاییەتمەندیانە ی هەن
پەروشت و خۆرەوشتی بابەتی.

کەواتە مادام ئەو پەروشت و سیفەتانه بەو شیوەیه بن، گشتین و پێوستیان
بە فێرکردن نییه، هەربۆیه پێویستە سەرچاوه‌که ئەو سێ سیفەتانه ی هەبن:

١- توانای پەها، واتا: دەبێت تواناکی توانایه‌کی پەها بێت، چونکه ئەو بەها
(قیەمه) پەوشتیانە و ئەو هەست و سیفەتانه بە کردەیی بوونیان هەیه لای
هەر هەموو خەلک و گشتین لە نێوان هەموو مڕۆف و مڕۆفایه‌تی و کۆمه‌لگا
جیاوازه‌کان و شوێنه جیاوازه‌کان. کەواتە مه‌حاله و ئەسته‌مه که سەرچاوه‌ی
مڕۆف بێت یان کۆمه‌لگایه‌ک له کۆمه‌لگاكان بێت، چونکه ئەو که‌سه ده‌بێت ئەو
توانایه‌ی هەبێت که ئەو پەروشت و هەست و سیفەتانه بگشتینێت، هەروه‌ها
شتیکی حاشا هەلنه‌گره که‌سه ناتوانێت ئەو کاره بکات، کەواتە ته‌نیا خوا ی
گه‌وره مایه‌وه، که ئەو کاره‌ی کردبێت و بیکات.

٢- زانستیکی پەها و گشتی، واتا سەرچاوه‌ی ئەو پەروشت و سیفەت و
هه‌ستانه ده‌بێت زانستیکی پەهای هەبێت و گشتی بێت و بگات به هەموو
خەلک، چونکه گشتاندنی ئەو پەروشت و سیفەت و هه‌ستانه و کردنیان به
یاسایه‌کی گشتی به‌دلنیا یه‌وه زانستیکی پەهای ده‌وێت که ئەو زانسته ئەوه‌نده
گشتی بێت، ئیحاته‌ی هەموو که‌سه و حاله‌کان بکات و بیانگرێته‌وه. کەواته
لێره‌وه بۆمان ده‌رده‌که‌وێت سەرچاوه‌ی ئەوانه ناکرێت غه‌یری خوا بێت، چونکه
هیچ که‌سێک ئەو جوړه زانسته‌ی نییه که بتوانێت هەموو که‌سه و بارودۆخ و
کات و شوێن و کۆمه‌لگه و ژینگه جیاوازه‌کان بگرێته‌وه به‌بێ جیاوازی. شتی
وا هه‌رگیز ناکرێت و نابێت، کەواته ئەوه‌ی خاوه‌ن ئەو جوړه زانسته بێت ته‌نیا
خودای پەروه‌ردگاره.

٣- حیکمەت و دانایی پەها، واتا سەرچاوەی ئەو پەروشت و سیفەت و هەستانە دەبێت خاوەن حیکمەت و داناییەکی پەها بێت، بە شێوەیەک تەواو تەواو یەک بێتەو لە گەڵ فیترەت و سروشتی مەروڤ و خاوەن ویست و داناییەکی وەها بێت کە ئامانجدار و مەبەستدار بێت، بەرەو ئاراستەییەکی وا بپروات کە سەد لە سەد لە گەڵ مەروڤ و مەروڤایەتی بێتەو و تیگ نەگیرێت. بۆیە لێرەو بۆمان دەرکەوت کە ناکرێت سەرچاوەی ئەو هەموو پەروشتە جوان و گونجا و پەسەندانە ماددە بێت، چونکە ماددە نە زانستی هەیە، نە توانای هەیە، نە حیکمەت و دانایی هەیە کە بتوانێت ئەوانە لەناو ناخی مەروڤدا بچینێت و بچەسپینێت، بەیەک ئاراستە ئاراستەیی هەموو مەروڤ و مەروڤایەتی بکات لە گەڵ جیاوازی کات و شوێن و سەردەم، کۆمەڵگە و ژینگە و...، کەواتە کێ ئەوانە ی چاند؟!

دەتوانین بە لگەیی پەروشتی بەو شێوەیە کورت بکەینەو:

- ١- پەيوەستکاری پەروشتی بوونی هەیە.
- ٢- ناکرێت ئەو پەيوەستکارە سروشت و ماددە بێت.
- ٣- ناکرێت ئەو پەيوەستکارە پالنه‌ری کۆمەڵایەتی بێت.
- ٤- ناکرێت ئەو پەيوەستکارە غەیری کەسی بێت (شخص)، واتا دەبێت کە سێک بێت کە پەيوەستی بکات.
- ٥- پەيوەستکاری پەروشتی پێویستە سەرچاوەییەکی شەخسی بێت و ئەو سەرچاوەییە هیز و زانست و داناییەکی زۆر زۆری هەبێت کە بتوانێت لە ناو ناخی مەروڤدا بیسەپینێت و بیچەسپینێت و بیروپینێت.

دەتوانین کورتتری بکەینەو، بەم شێوەیە:

- ١- ئەگەر خوا نەبێت، بەها (قیەم) ی پەروشتی بابەتی بوونی نابێت.

٢- قیه می رهوشتی بابەتی بوونی ههیه.

٣- کهواته: خوا بوونی ههیه.

کهواته ناوه‌ڕۆکی به‌لگه‌ی رهوشتی به‌باش و خراپیه‌وه، ناكریت له ئه‌ندامێکی مرۆقه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتبێت، ناشكریت له وېست و هه‌لبژاردە‌ی زه‌وقی كه‌سییه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتبێت، ناشكریت له عاده‌ت و عورف و كۆمه‌لگه‌ و ئابووری... سه‌رچاوه‌ی گرتبێت. چونكه‌ ئێمه‌ گۆتمان ده‌بێت سه‌رچاوه‌كه‌ زانست و توانا و حيكه‌مه‌تی ره‌های هه‌بێت. ئی دیاره‌ كه‌ هه‌یچ كام له‌وانه‌ و غه‌یری ئه‌وانه‌ش ئه‌و تابه‌تمه‌ندییه‌یان نییه‌، كه‌واته‌ تاكه‌ ڕیگه‌چاره‌ و تاكه‌ ته‌فسیر بۆ ئه‌و ره‌وشتانه‌ ئه‌وه‌یه‌ كه‌ بڵێن:

راستییه‌کی گه‌ردوونی جه‌وه‌هه‌ری به‌رز هه‌یه‌ به‌سه‌ر هه‌موو شته‌ ماددییه‌كان له‌ ناویشیاندا مرۆف، ئه‌وانه‌ هه‌ر هه‌موویان ته‌سه‌وری كه‌مالی خوا‌ی گه‌وره‌ن، كه‌ دڵ و ده‌رون و ناخ و فیکر و عه‌قل و سروشتی مرۆفی له‌سه‌رئهم ره‌وشتانه‌ دامه‌زراندووه‌ و تێیدا چاندووه‌ و په‌یوه‌ستی کردووه‌.

ده‌توانین به‌لگه‌ی کانتی له‌سه‌ر بوونی خودا به‌م شیوه‌یه‌ کورت بکه‌ینه‌وه

١. خێر و چاکه‌ی هه‌ره‌ به‌رز و گه‌وره‌ له‌لای مرۆف بریتیه‌ له‌ هه‌ینانه‌دی به‌خته‌وه‌ری و جێبه‌جێکردنی ئه‌رك و واجبه‌كان.

٢. هه‌موو كه‌سێكیش له‌سه‌ری پێویسته‌ هه‌ولێ خێر و چاکه‌ی هه‌ره‌ گه‌وره‌ بدات.

٣. مرۆفیش له‌توانا‌یدا‌یه‌ ئه‌وه‌ جێبه‌جێ بکات كه‌ له‌سه‌ری واجب و پێویسته‌.

٤. به‌لام مرۆف و مرۆفایه‌تی بێتوانان له‌ هه‌ینانه‌دی ئه‌م خێر و چاکه‌ هه‌ره‌ گه‌وره‌ و مه‌زنه‌ لهم دونیا‌یه‌دا.

٥. کهواته‌ مرۆف پێویستی به‌ ژيان‌یکی دیکه‌یه‌ له‌ جیهانیکی دیکه‌دا بۆ ئه‌م

مەبەستە (هینانەدی خیر و چاکەى هەرە گەورە و مەزن)، ئەم جیهان و ژيانەش بریتىیه لە ژيانى قیامەت و دواپۆژ.

٦. پۆژى دوايىش پتويىستى بە خدا هەيه و بەبى خدا نابیت.

٧. کەواتە خدا بوونی هەيه.

بەلگەى کانتى ئەوەندەى پشتدەبەستیت بە عەقلانىەتى میتۆدى ئەخلاقى، ئەوەندە پشت نابەستیت بە سروشتى ئەخلاق، بۆیه دەتوانین بلیین بەلگەى کانت بەلگە نییه لەسەر بوونی خدا، بەلکوو بەلگەیه لەسەر دادگەرى و عەدالەتى خدا لە دواى مردن، بۆیه دەشتوانین بەم شیوەیه بەلگەى کانتى بخەینه پوو:

١. مامەلە لەگەڵ ئەخلاقدا مامەلەیهكى عەقلانىیه.

٢. مامەلەى ئەخلاقى تەنیا کاتیک عەقلانى دەبیت کە عەدالەت و دادەگەرى بێتەدى.

٣. دادگەرى و عەدالەتیش تەنیا کاتیک دیتەجێ کە خدا بوونی هەبیت.

٤. کەواتە: خدا بوونی هەيه.^(١)

کانت و ئەخلاق

کانت بە کۆلەکەى قوتابخانەى وەزىفەتگەرا دادەنریت، قوتابخانەى وەزىفەتگەرا یان ئەرکگەرا Denotologism «جەخت لەسەر ئەرک و وەزىفە دەکاتەو و پتیی وایە دەبیت مرووف بە ئەرک و وزىفە (واجب) ى خۆى هەستیت، ئىدى دەرهەنجام چى دەبیت گرینگ نییه، واتە بۆ بریاردان لەسەر ئەخلاقىبوون

(1) The Kantian Moral Argument

<http://WWW.philosophyofreligion.info/theistic-proofs/the-moral-argument/the-kantian-moral-argument/>

و ئەخلاقى نەبوونی کارەکان دەروانىتە خودى کارەکان، بۆنموونه کانت دەلێت: راستگۆیە ئەگەر بەهۆیەوه هەموو گەردوون لەناو بچێت! واتە لێره دا کانت پرووانییە خودى کارەکه، جا سەرەنجامه کهى چى دەبێت و چى نابێت، سوودى دەبێت یان زیان، ئەوه بەهیچ جوړیک نابێت لەبەرچاو بگیردرێت.

ئەم تیۆریایە لەسەر دوو بنه‌مای سەرەکی وه‌ستاوه:

١. هەموو پرسی ئەخلاقییەکان شتی عەقلین، واتە عەقل دەیانسه‌لمینێت.
٢. مادام یاسا و پرسیاكان عەقلین، ئەركى هەموو مروّقیكه له هەموو كات و شوێنێكدا و بەبێ پرێزەر (استثناء) بەگۆییان بكات.

كه‌واته به‌م پێیه ئەگەر هەموو دنیا وه‌ستا بێت لەسەر شتیكى نائەخلاقى وه‌ك درۆ، نابێت بیلێی، چونكه ئەمه شتیكى عەقلی و گشتییه، كه عەقلی و گشتی بوو ئیدی لێ لادانی ناكړیت.^(١)

(١) بەلام ئەم تیۆریایە چەند كێشه‌یه‌كى زۆر زه‌قى هه‌یه:

كێشه‌ی یه‌كه‌م: ئەم تیۆریایە تیۆریایه‌كى تاییه‌ته و گشتی نییه، به‌واتیه‌كى تر نوخبه‌گه‌را و ده‌سته‌بژیرگه‌رایه، واته هەموو كه‌س نه‌ پێی ده‌كړیت، نه‌ ده‌شيكات، چونكه ئەمانه زۆر كه‌من، كه‌ لانه‌ده‌ن له‌ یاسا عەقلییه‌ گشتییه‌كان، له‌ سنووره‌ ئەخلاقییەكان، كه‌واته هەر له‌سەر‌ه‌تاوه ئەم تیۆریایه‌ بوو به‌ نوخبه‌گه‌را و ده‌سته‌بژیرگه‌را و شو‌رنه‌بووه‌وه بۆ ناو هەموو چین و توێژ و ئاسته‌كان.

كێشه‌ی دووه‌م: ئەم تیۆریایه‌ دژه‌ شه‌ودیه‌یه، واته‌ حیساب بۆ شته‌ جوژنی و به‌شه‌کیه‌كانی ناو كۆمه‌لگه‌ ناكات، حیساب بۆ بارودۆخ و سیاق و ...، جیاوازه‌كان ناكات، چونكه ده‌كړیت شتیك به‌پێی یاسا گشتی و عەقلییه‌كان شتیكى ئەخلاقى بێت، به‌لام له‌ سیاق و بارودۆخێكى دیاریكراودا وانه‌بێت، بۆنموونه كه‌سێك نه‌خۆشى دلێ هه‌یه و به‌رگه‌ی هه‌وال و كاره‌ساتی له‌ناوكاو ناگړیت، به‌لام تۆ بێی راسته‌وخۆ و بێ چه‌ندوچوون هه‌والی كوژرانى كۆپه‌كه‌ی، یان وه‌رگه‌رانى ئۆتۆمبیله‌كه‌ی، یان خنكانی، یان ...، پێی بده‌ی! باشه‌ لێره‌دا ده‌كړیت بلیتی با حه‌قیقه‌ت ده‌رخه‌م و نه‌یشارمه‌وه، چونكه ده‌رخستنی حه‌قیقه‌ت یاسایه‌كى گشتییه‌؟! نه‌خیر، لێره‌دا هه‌سته‌ شه‌ودیه‌یه‌كه‌ت دیت و پێت ده‌لێت كامه‌ گونجاوتر و راستر و باشت‌ره. كه‌واته ئەوه‌ش یه‌كێكى دیکه له‌ كێشه‌كانی ئەم تیۆریایه‌.

كێشه‌ی سێیه‌م: هاودژی و تێكگیرانى ئەخلاقیه‌ گشتییه‌كان، بۆنموونه راستگۆیی و وه‌فا، هه‌ردووکیان دوو شتی ئەخلاقى به‌رزن، به‌لام هه‌ندێك جار له‌ كات و شوێن و بارودۆخ و

پێناسەی پێویست (واجب) لەلای کانت

کانت بەم جوړه پێناسەی واجب دەکات: "زەرورەتی جێبەجێکردنی کارێکە وەک رێزنان لە یاسای عەقلی لە خودی خۆیدا."

کانت دەستەواژەی واجب دیاریدەکات لەرێگەی پوچکردنەوهی هەموو ئەوهی ئەخلاقى نیه، هەروەها لەرێگەی هەموو ئەوهی بەرھەڵستکارە لەگەڵ پێویست (واجب)، وەک درۆ، ستەم، خیانت و ناپاکی، دزی، تا بگاتە ئەوهی تەنیا ئەخلاقییە و بەپێی (واجب) رێگە بگرێتەبەر. مەرووف درۆ دەکات، چونکە دەخوازێت کەسى بەرانبەر بخرەڵەتێنێت، وەک چاوپرین لە سوود و قازانجیک، بەلام ئەوهی کارەکه ئالۆز دەکات ئەوهیه کە کانت هەموو ئەو کارانەش وەلا دەنێت کە پڕاڵەتیان کاری چاک و پاکن، بەلام لە ویستی خێرەوه (لە واجبهوه) سەرچاوهیان نەگرتوو و هەڵنەقوولاون، چونکە پێی وایە مەیلێکی دیکە هەیه (لە سوود و قازانج) لە پالنانیان بۆ ئەو جوړه کارانە، وەک پەفتاری شیرین و جوانی خاوەن کار لەگەڵ کرێکار فەرمانبەرەکانی بەردەستی، کە دەکرێت هۆیهکەى هاندانی بەردەستەکانی بێت بۆ دڵسۆزی و باش کارکردن و لەوێشەوه سوود و قازانج بە خاوەن کارەکه، هەركات ئاكارێک لە هەستکردن بە پێویست (واجب) هەو سەرچاوه نەگرتیت لەلای کانت کارێکی ئەخلاقى نیه.

بۆ پێویست (واجب) لەلای کانت ئەوهیه کە بۆئەوهی کارێک ئەخلاقى خێر بێت، دەبێت بەپێی بنەمای واجب بێت، واتە لە رێزگرتن لە بنەمای واجب

سیاقی جیاوازا تێکدەگیرێن، بۆنموونە کەسێک راپیکردوو و هاتوو بۆ لای تۆ، لە ترسی ئەوهی بیکوژن، تۆش بەلێنت پێی داوه، دوایی ئەوانەى بەدوايهوهن، دین و دەلێن: فلان کەس لەلای تۆیه؟ تۆ چی وەلام دەدەیهوه؟ ئەگەر بلی نەخێر، ناراستت وتوو، ئەگەریش بلی بەلێ، وەفات نەبوو و خیانتت لە بەلێنەکەت کردوو. کەواتە لێرەدا راستگویی و بەوهفابوون تێکگیران، بەلام کامیان راستە؟ کەواتە دیسانەوه بەپێی ئەم یاسایە تووشی کێشە و تێکگیران بووینەوه، کە دەربازبوون لێی ئەستەمە.

کارەکه هەلقولابێت، چونکه زۆرن ئەوانەى حەزێک سوود و قازانجێک پالێان پێوه دەنێت بۆ کردنى کارەکه، واتە ئەوەندە بەس نیه که ئەنجامه کان و رواله ته کان پراوپرېن له گهه داخوازی واجب، به لکوو ده بێت کارەکه له واجبه وه سه رچاوه ی گرتبیت.

که واتە هه موو ئەو کارانه ی له مه یل و حه زه وه سه ره هه لده دن به بێ پالنه ری واجب خالین له به هایه کی ئەخلاقى.

که واتە که رېزى بۆ کاره که نه بوو و هه موو پالنه ره که ی سوود و قازانج بوو، ئەوه به هایه کی ئەخلاقى نیه.

تایبه تمه ندىیه گانی واجب

١. واجب یاسایه کی گشتى و گشتگیره و هیچ په یوه ندىیه کی به گۆرانه ئەزموونیه کانه وه نیه.

٢. واجب پاکه و دووره له هه موو مه به ستیک، واتە هیچ پالنه رێکی له پشته وه نیه بۆ گه یشتن به سوود و قازانجێک یان گه یشتن به به خته وه ری، به لکوو له خودی خۆیدا داواکراوه. واجب به ها که ی له خودی واجبه که خۆیدا، به بێ ره چا و کردنى هیچ شتێکی ده ره کی، مرۆف تاکه بوونه وه ره که واجبێک ده کات له کاتیکدا ده زانیت به های فه زیله ت زیاد ده کات به زیاد بوونی ئه رک و زه حمه تیه که ی، به بێ ئەوه ی هیچ سوود پیکیشى بۆ بێت.

٣. واجب یاسایه کی پێشینه ییه (اولی و سابق) له سه ره هه موو و پنا کردنێکی ته جریبی و ئەزموونی، یاسایه که مه رجدار نیه به هیچ مه رجیکه وه، هیچ رێگه یه که نیه بۆ دامه زراندن و چه سپاندنى واجب له سه ره هیچ شتێکی تر، یان گه راندنه وه ی بۆ شتێکی تر، چونکه واجب ئەو کۆله که یه یه که هه موو نرخاندنێکی کرده یی و عه مه لی و هه موو حوکم و بریارێکی ئەخلاقى بۆ ئەو ده گه رپته وه.

لە بۆچۈنەكانى كانت

رېسا و ياساكانى باۋەر لەسەرۋى عەقلەۋەن.

ھەموو مەعرىفەيەك كارى ھەستەكان نىيە.

مەعرىفە نە ھەستىيە بەتەنيا نە عەقلىيە بەتەنيا، بەلكوو ھەردووكانە بەيەكەۋە.

عەقل ناتوانىت بەلگە لەسەر بوونى خودا بىننيتەۋە، بەلگە لەسەر بوونى خودا عەقلىكى خۆرسكى فېترييە و بەناخمدا پۆچۈۋە.

لەناخمدا دەنگىك ھەيە بانگ دەكات بۆئەۋەي خېر و فەزىلەتمان نیشان بدات، ئەو دەنگە لە دەرەۋەي مەملەكەتى عەقلە و لە ناخماندا خۆرسكە، ئەۋەش برىتتيە لە دەنگى پىۋىست (واجب)^(١).

(١) كانت أو الفلسفة النقدية، د. زكريا إبراهيم.

قصة الفلسفة الحديثة، د. أحمد أمين وزميله.

تاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف كرم.

الفلسفة الحديثة، د. كريم متي.

فلسفة كانت، أميل بوترو، ترجمة: د. عثمان أمين.

ئاراستەى مىسالى (ئایدیالیزم)

میسالى پېچەوانەى واقعیگەرایی^(١)، چونکە واقعیگەرایی برۆای بە بوونی سەر بەخۆ و بابەتیانەى واقعی خاريجی و شتەکان هەبوو لەدەرەوێى مێشک و زەینى مرۆف، بەلام میسالى بەپېچەوانەو و برۆای بە بوونی سەر بەخۆ و بابەتیانەى واقعی خاريجی و شتەکان نییە لەدەرەوێى مێشک و زەینى مرۆفدا. واتە داناننیت بەشتیک لەدەرەوێى عەقڵدا، کەواتە ئەوێى عەقڵ دەرکی نەکات بوونی نییە، بەم پێشەش مەعریفە و وجود، زانین و بوون دەبنە یەک شت، زانینی هەر شتیک بوونە کە یەتی، زانین و بوون دوو رووی یەک دراوین. کەواتە بەم پێشە سروشتى مەعریفە هەمان سروشتى بوونە، بۆنموونە تۆ کاتیک سەیری گۆپى مالهەى خۆت دەکەى، بنین و هەستکردنى تۆ بۆ گۆپە خودى گۆپە کە یە، کەواتە لێرەدا ئەو نییە بلی شتیکى سەر بەخۆ هەیه لەدەرەوێى مێشکدا و وینەیه کیش لەدەرەو، بەلکۆو هەموو بوونی گۆپە کە بریتییە لە وینەیهى کە لە مێشکدا یە و بەس.

(١) رێبازى واقعیگەرایی (ریالیزم)

واقعی دەرەو و خاريجی و هەستپێکراو (وەک دار و بەرد و ئاو و پروەک و ئاژەل و ...) بوونی سەر بەخۆیان هەیه، ئەو ئەوانن سەرچاوەى هەست و ویناکانمان، جا زەینى مرۆف پەى پێیبات یان نا، بۆنموونە تۆ هەست بەم شاخە بکەى یان نا، شاخ بوونی هەر هەیه. تۆ دەرکی دەرەخت بکەى یان نا دەرەخت بوونی هەیه. کەواتە واقعی دەرەو ناوەستیتە سەر دەرک و زەین و مێشکى تۆ، بەلکۆو خودى خۆى بوونی هەیه بەبى وەستانە سەر تۆ.

ئەم رێبازەش دوو لقى لى دەبنەو:

١. واقعیگەرایی سادە

٢. واقعیگەرایی رەخنەگرانە

هەموو ئەمانەمان لەباسى مەعریفەتەناسیدا بەدریژى باسکردن.

رښتیاو میسالی ئایدیالیزم چەند جوړیکی ههیه:

١. ئایدیالیزمی (میسالی) مهوزوعی و بابەتی
  ٢. ئایدیالیزمی (میسالی) زاتی و خودی
  ٣. ئایدیالیزمی (میسالی) ږه‌خنه‌یی
  ٤. ئایدیالیزمی (میسالی) ږه‌ها
  ٥. ئایدیالیزمی (میسالی) فیزیایی
- هه‌موو ئه‌مانه‌مان له باسی مه‌عریفه‌تناسیدا به‌دریژی باسکردن.

ئاراستەى ناعەقلانى

ھەر وەك لەسەردەمى نویدا و بەدیاریکراوى لەسەدەى ھەڤدەيەمدا، گەشەسەندنى ئاراستەى عەقلانى بەخۆوە بىنى، لە پاشان لەسەدەى ھەژدە كە گەشەسەندنى ئاراستەى ئایدیالیزمى ئەلمانى بەخۆوە بىنى، ئینجا دواتر و لەسەدەى نۆزدەدا ئاراستەيەكى دیکە دەرکەوت كە لە ئایدیالیزم نزیكبوو و لە عەقلانییەت دوور، ئەم ئاراستەيە بە ئاراستەى «ناعەقلانى» ناسرا، چونكە لەلای ئەم ئاراستەيە و فەیلەسووفەكانى ھەقیقەتى رەھا شتێكى دیکە و عەقل نییە، ئەو شتەش پێى دەوترێت ویست (الارادة، Wil)، بەناوبەنگترین فەیلەسووفەكانى ئەم ئاراستەيە «شۆبناھەر و نیچە»ن.

شۆبناھەر (١٧٨٨ - ١٨٦٠)

شۆبناھەر بناغەى فەلسەفەكەى لەسەر فەلسەفەى كانت بنیاتنا، لە تێروانىنى شۆبناھەرەو ھە دوو فەیلەسووفى زۆر گەورە و کاریگەر ھەبوونە، یەکیان ئەفلاتوون و ئەوى تریان کانتە، پێى وابوو بناغەى فەلسەفەى رۆژئاوا لەسەر ئەم دوانە بنیاتنراوە، پێى وابوو فەیلەسووفانى تر لە فەلسەفەكەیاندا ناوڕۆكێك و ناواخێك بوونی نییە، بۆیە ھات فەلسەفەكەى خۆیشى لەسەر ئەم دوانە و بەتایبەت كانت دامەزراند. كانت پێى وابوو دوو جیھان ھەیە، نۆمىن و فینۆمىن، نۆمىن واتە جیھان لەخودى خۆیدا، جیھان وەك ئەوێ كە ھەيە، بە چاوپۆشى و بەبێ لەبەرچاوترنى ئەوێ كە چۆن دینە ناو ھەست و عەقلمانەو. جیھانى فۆنۆمىنیش جیھانى ھەست و زانىنى ئیمەيە، بەبێ لەبەرچاوترنى خودى

شتهکان خۆیان، واتە جیهانی ڕووکەش، جیهانی دیار لە ئیمە، واتە نزیک لە دوو جیهانە لە ئاییندا باسکراوە، جیهانی غەیب و جیهانی شەھادەت، جیهانی دیار و جیهانی نادیار. شۆبناوەر ئەو بۆچوونە کانتی قەبۆلکرد و پێی وابوو بەلێ دوو جیهان ھەیە و ھیچ شتیکیش تاوەکوو کات و شوێن و کاتیگۆرەکان تێنەپەریتیت نایەتە ئەم جیهانە بەرھەستە، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازییەک ھەیە لە نێوان کانت و شۆبناوەردا کە ئەم جیاوازییە بوو ھۆی جیاپوونەوێ شۆبناوەر و گرتنەبەری ڕیچکەییەکی تایبەت بەخۆی، چونکە کانت پێی وابوو لەپشت ئەم جیهانەو دەکریت وینای گەشبینی بکری، لەرێی ڕوایوون بە ئەخلاق و خودا و نەمری ڕۆح و نەفس و ڕۆژی دوایی و زیندووونەو، چونکە وەک باسمانکرد، کانت لەگەڵ ئەوەی دەیگوت ناتوانین لە رێی عەقلەو بوون و نەبوونی خودا بسەلمین، بەلام لەرێی ئەخلاق و خۆشەختی و گەشبینی و دەکریت ڕوایمان پێی بێت و دەبێت ڕوایمان پێی بێت، ئەگەرنا ڕۆژی دوایی و ئەم دونیایەش ھیچ مانایەکی نامینیت. کەواتە کانت پێی وایە ڕوایوون بە ئەخلاق و خودا و نەمری ڕۆح کە لە پشت جیهانی بەرھەستەوێ ژیان خۆش و بەختەوێ گەشبین دەکەن، بەلام ڕیک لەم خالەو شۆبناوەر جیادەبیتەو لە کانت، چونکە تا سەر ئیسقان شۆبناوەر فەیلەسووفێکی رەشبینە، بەپێچەوانە کانت کە فەیلەسووفێکی گەشبین بوون. کەواتە ھەتا ئێرە یەک شت بوون، لە گەشبینی و رەشبینییەو لیک جیاپوونەو، لە خالێکی دیکەو کانت و شۆبناوەر ھاوایوون، چونکە ھەردووکیان دژی دۆگماتیزم بوون، کانت یەکەم فەیلەسووف بوو، ھات وتی حەتمەن ھەندیک شت دەمینیت، کە مەرۆف پێیان ناگات و دەستی پێیان ناگات، واتە جیھانیکی غەیبی ھەیە کە مەرۆف ناتوانیت دەستی پێی بگات، بەلام یەکیکی وەک دیکارت، پێی وابوو ئەگەر ھەموو شتیک بۆ مەرۆف فەراھەم بێت و تواناکی بێ گری و گۆل بن، دەتوانیت پەیی بە ھەموو شتە نەزانراوەکان ببات. لێرەو شۆبناوەر وەک کانت بیردەکاتەو و پێی وایە

شتانێک هەن، یان جیهانیکی غەیبی هەیه، که مروڤ دەستی پێرانگات، بەلام ئەو جیاوازییەکی هەیه ئەوەیە، که جیهانی پشت پەردەکی کانت جیهانیکی زۆر ڕوون و گەشە، بەلام لەلای شۆبناوەر جیهانیکی هەتا بلێی تووندوتیژ و نابوو، لەلای شۆبناوەر لەم جیهانە غەیبییەدا هێژیک هەیه ناوی «ئیرادە، ویست» ی لێدەنێت، ئەو ئیرادەیه هەتا بلێی ئیرادەیهکی شەرانیگێز و خراب و تووندوتیژ و نامروڤانەیه، که نەک مروڤ، بەلکوو هەموو بوونی خستوو، ته ژێر رکێفی خۆیهوه، تاکە شتێک که ئەو ئیرادەیه بیری لێدەکات، بریتییه لە زیاتر ویستن و بەرهو پێش چوون، واتە هەموو ئەو شتەکانی که خۆی دروستی کردوون، زیاتری دەوێت و دەیهوێت نەبێت و زیاد ببن، بۆیه ئەو شتەکی دروستی دەکات، سەرەرای ئەوەی لەسەر ڕا وێرانی دەکات، ئینجا دووبارە دێت و بنیاتی دەنێت و بەزیاتر لەپێش خۆی، بۆنموونە وەک کەسێک زۆر دەوڵەمەند که بێت بە هەموو توانایەوه خانوبێکی ئەوپەر جوان و گرانبەها دروستبکات، بەهەموو وردەکارییهکانەوه، ئینجا دواي تەواو بوونی بێت بپروخێنێت و خانوبیهکی جوانتر و باشتر دروستبکات. بەم شیوهیه، دروستبکات و وێران بکات. شۆبناوەر پێوايه گەردوون هەمووی پەنگرێزکراوی ئەم ئیرادەیهیه و ئەم ئیرادەیهیه که نەخشەکی هەموو شتێک دەکێشێت، واتە پێش نەخشەکێشانی ئەم ئیرادەیه هیچ شتێک دیاریکراو نییه، ئەوه ئەم ئیرادەیهیه که دێت و نەخشەکی هەموو شتێک دەکێشێت و بە کەیفی خۆی تەسەروفی تێدا دەکات، کەواتە کاری ئەم ئیرادەیه، زیاتر ویستن و تیکدان و وێرانکردن، واتە دێت شتەکان تێکدەشکێنێت و جارێکی تر بەمەبەستی زیاتر ویستن دروستی دەکات، له ڕووکەشدا وادەر دەردەکەوێت ئەم ئیرادەیه زۆر کوێر و نەزان بێت، بەلام شۆبناوەر پێی وایه نەخێر، ئەم ئیرادەیه زۆر زانایه، چونکه له گەڵ ئەوەی ئەم ئیرادەیه کاری وێرانکردن و لەناو بردن و زیاتر ویستن، بەلام وای له خەلک گەیان دووه که بۆ ئەوان و لەپێناو ئەواندا کار دەکات، زیرهکی ئیرادە لەلای شۆبناوەر له وه دایه

کە هەڵماندەخەڵتینیت. ئەوەتا لەناومان دەبات و بەلام واتێدەگەین دەرفەتمان پێدراوە بۆ گەیشتن بەبەختەوهری، کەواتە ئەم ئیرادەیه کاری زیاتر ویستنه لهپێناو زیاتر ویستندا، بەلام تا بڵێی شەپانگیز و بیبەزەبییه و واشمان نیشان دەدات زۆر بەبەزەبییه و بۆ بەختەوهری ئێمه کار دەکات، شۆبناوهر بۆ روونکردنەوهی هەموو ئەوهی کە وتی، چەند نموونەیهک له سروشتدا دەهێنیتەوه، بۆنموونه جوهره پهپولهیهک کە ئەم ئیرادەیه دهیخولقینیت و له قۆزاخهکەى دیتە دەرەوه، هەموو ئەندامیکى ههیه و بهتهواوی دهیهێنیتە بوون، ئەندامى هەرسیشى ههیه، دواى ئەمه دیت گەرایهکى یهکجار زۆر دادهنیت، دواى گەرا دانانهکه برسى دهییت، دهچیت دهگەریت بۆئەوهی خواردن بخوات، بەلام سروشت لهبیری چووه ئەندامى خواردنى بۆ دابنێ، کە دەم و زاره. ئەم پهپولهیه ئەندامى هەرسى ههیه، بەلام زارى نییه، کەواتە دواى گەرا دانان و زۆرکردنى جنسى خۆی، لهبرسا دهمریت. شۆبناوهر پێی وایه لێرهدا ئەم ئیرادەیه تهنیا مەبهستى زیادبوونی ئەم پهپولهیهیه و هیچ گوێ لێ نییه دواى تووشى چ نارهحهتى و ئازاریک دیت، لهخەمى ئەوهدا نییه، دهنکه گەنمیکى بۆ فەراهەم بکات و بتوانیت شتیک بخوات، یان نموونه به جوهره کيسه‌لێک دههێنیتەوه کە له کهناره ئاوەکانى زهريای هێمندايه، ئەم کيسه‌لانه دهچن بۆ ئەوئ بهمه‌بهستى زاوژئ، دواى ئەوهی ئامانجهکه‌يان پیکا و خۆيان زياد کرد، پەشەبای زۆر بههێز دیت هەموویان بهو بهردانهی کهناره ئاوەکاندا دهکیشیت و هەموویان دهمرن. واتە ئەم ئیرادەیه هێنانى بۆ ئەم شوێنه و لهسەریان وهستا تاوه‌کوو خۆيان زۆرکرد، هه‌رکه خۆيان زۆرکرد، هەموویانى له‌ناوبرد، کەواتە له هەموو ئەمانه‌دا دهیه‌وێت پێمان بڵێت ئەم ئیرادەیه تهنیا مەبهستى زیاتر و زيادکردنه و بهس، به‌ی بێ به‌زەبى و ...، شۆبناوهر هه‌مان شت له‌سەر مرو‌فیش جێبه‌جێ ده‌کات و ده‌لێت مرو‌فیش به هه‌مان شیوه‌یه، هه‌رکه ئەرکی زیادبوونی وه‌چه و نه‌وهی ته‌واوو، ئیدی ورده‌ورده به‌ره‌و گۆر ده‌روات و دهمریت، له‌کاتی‌که‌دا

ۋا ھەست دەكات خۆشبەختى دىۋە، واتە ئەم ئىرادەيە لەگەل ئەم ھەموو دەرەندەيى و بىبەزەبىيەشى بەلام ۋا لەمرۆف دەگەيەنئىت كە چاكەي لەگەلدا كراۋە، كەۋاتە مرۆف ھەمووى بۆتە كۆيلەي ئەم ئىرادەيە، لە ھەموو ئەمەي كە رابرا، ئەۋە دەخويندريتە كە تاكە چارەسەر برىتييە لە خۆكوشتن و خۆكۆزى (ھەرۋەك لە زۆر سەرچاۋەدا بەم شىۋەيە راڤەي بۆچوونەكانى شۆبناھۋەر كراۋە)، بەلام لە راستىدا ۋانىيە، ئەۋ دۆزى خۆكۆزىيە، چونكە پىي ۋايە خۆكۆزى رىك جىيەجىكردىنى ھەزى ئەم ئىرادەيە بەبى چەندوچوون، واتە رىك خۆتەسلىم كردنە بەم ئىرادەيە، كەۋاتە پىي ۋايە بەدووركەوتنەۋە لە خۆكۆزى بەشىك لە ھەزى ئەم ئىرادە شەرانگىزە لەگۆر دەنئىن. لەكۆتايىدا چارەسەرىشى بۆ رزگاربوون لە چنگى ئەم ئىرادەيە برىتييە لە مۇسقىا. لەگەل ئەم ھەموو رەشبنىيەي شۆبناھۋەردا، كە ۋىنەي نەبوۋە لە مېژۋوى فەلسەفەدا بەلام خۆي زۆر ژيانخۆش بوو، ژيانى بەخۆشى بەرپىكردوۋە و كەمترىن ناخۆشى بىنبوۋە ئەگەر نەلئىن نەبىنبوۋە، لەگەل ئەۋەي تەمەنىشى زۆربوۋە.

شۆبناھۋەر لەدۋاى خۆي كارىگەرى زۆرى داناۋە لەسەر چەندان بىرمەند و فەيلەسووف، دياترىنيان نيچە و فرۆيدىن. چونكە كړوكى فەلسەفەي نيچەش برىتييە لە ئىرادەي دەستەلات چوون بەرەۋ سەرە. بەنسەت فرۆيدىشەۋە، فرۆيد وتوۋيەتى ئىمە بەبى ئەۋەي ھەستىش بكەين لەبەر دەرگاي شۆبناھۋەرۋە لەنگەرمان گرتوۋە، بۆيە لەچەندا شوئىن پىي كارىگەر بوۋە لىي ۋەرگرتوۋە، بۆنموۋنە «ناخودئاگايى» لەۋەۋە ۋەرگرتوۋە، كە دۋايى بوو بە كړوكى فەلسەفەكەي، ناخودئاگايى ئەۋەيە كە شتىك دەكەي بى ئەۋەي بتەۋىت، يان لە بابەتى سىكس و جنسەۋە، كە بابەتتىكى سەرەكى فرۆيدە، شۆبناھۋەر پىي ۋابوو ئەم ئىرادە شەرانگىزە لە دوو پروۋە ۋامانجى خۆي دەپىكىت، يەكەم: سىكس، دوۋەم: تووندوتىژى، چونكە دەيوت ئەم دۋانە ھەتا خەرىكيان بى تىرنابن، تىربوونيان نىيە. دەلئىت رىك ئەۋە برىتييە لە دەستەلاتى ئەم

ئىرادەيەيە كە ھەموومانى كردوو بە كۆيلەي خۆي، بى ئەو ھەست بەخۆمان بکەين، كەواتە بابەتى سىكس مىراتى شۆبناوەرە بۆ فرۆيد ماوەتەو.

ئەگەر بىشمانەوئىت ئەو ئىرادەيەي كە شۆبناوەر باسى دەكات لە چوارچۆيەيەكى ئايىنى بىيىنەو ئەو دەتوانىن لە «شەيتان» ھەو وئەيەكى نزيك لەومان دەست بکەوئىت (ئەگەرچى لە زۆرشتيشدا جياوازن، چونكە شەيتان نە خالقە، نە شۆبناوەريش برواى بەخودا ھەبوو)، شەيتانىش ھىزىكى خراپەكارى ھەلخەلەتتەرە.

كەواتە كروۆكى فەلسەفەي شۆبناوەر «ئىرادە»يە، نەو ك عەقلى، ھەربۆيە لە ئاراستەي ناعەقلانى ژمىردراو.^(۱)

پوختەي فەلسەفەي شۆبناوەر

۱. بوون برىتيە لە ماددەيەكى رەھا، ئەو ھەيە برىتيە لە ماددە و بەس، ھەربۆيە شتىك بوونى نيە بە ناوى خودا.

۲. زانست برىتيە لە ھزر و ويست.

۳. ويست و ئىرادەي گشتى (الإرادة الكلية) لە سروشتدا ھەولئى تەنيا بۆ مانەوئى جوړەكانە، واتە گرنكى دەدات بە مانەوئى جوړى ھەموو شتىك، وەك: روو، ئازەل، مروّف، ...، واتە ئەم ئىرادە گشتيە مەبەستى مانەوئى تاكەكان نيە، تاكەكان چيان ليدئى با لئيان بئىت، چيان تووش دەبئىت لە ئەزيەت و ئازار و ناپەحەتى و .... كيشە نيە. ئەو گرنكە ھەر يەك لەم جوړانە نەفەوتتەين و بمئىن، بۆنموونە ئەوئى گرنكە ئەوئى كە جوړىك لە زىندەوەر كە ناوى مروّفە بمئىنئىت، جا كيشە نيە تاك تاكيان چيان ليدئىت و تووشى چ ناپەحەتى و ئازارىك دەبن، ئەوئى گرنكە بەردەوام ئەم جوړە لە زىندەوەر بوونى ھەبئىت و نەفەوتتەيت.

(۱) كۆرسى ميژووى فەلسەفەي پوژئاوا، د. رەھبەر مەحمود زادە.

۴. بۇ ئەم مەبەستەش «مانەۋەى بەردەۋامى جۆرەكان» ئەم ئىرادە گشتىيە لەرپى وەچەخستنهۋە و زاوزۆۋە قەرەبوۋى ئەم كورتھېئانە دەكاتەۋە كە لەناوچوون و مردن بەسەريان دەھىئىت. بۆيە ژيان و ژيانداران ھەر دەمىن بۇ جىيەجىكردن و ھىئانەدى ئارەزوۋى ئەم ئىرادە و ويستە گشتىيە.

۵. ژيان و بوون ھەموۋى شەر و ئازار و نارەھەتتە، خىر لە بووندا بوونى نىيە.

۶. ئامرازى ويستى گشتى بۇ ھىشتەۋەى مروڤ برىتتە لە عەقل و جىنس.^(۱)

نىچە

فرېدريش ۋيلھېلم نىچە (بە ئىنگلىزى Friedrich Wilhelm Nietzsche) فەيلەسوۋى بەناۋانگ، خەلكى ئەلمانىا (لە دايكبوون ۱۸۴۴-كۆچى دوايى ۱۹۰۰)؛ خاۋەن بىر و راى پەخنەگر لە ئايىن و فەرھەنگ.

نىچە پېش ھىتلەر كۆچى دوايى كرد، بەلام نازىيەكان زۆرتىن سووديان لىۋەرگرت، بەتايىبەت خوشكىكى نىچە بە ناۋى «ئىليزابىت» لەگەل نازىيەكاندا بوۋە و ويستوۋىتە بۆچۈنەكانى نىچە بۇ لاي نازىيەت پەلكېش بكات، بۆيە دەپوت: ئەگەر نىچە مابا يەككىك بوو لە سەركرده و رېبەرانى نازىيەت. نىچە بە جياكارى لەنىۋان دوو ئەخلاقدا دەستپىدەكات، يەك: ئەخلاقى ھەلكەوتوۋەكان، دوو: ئەخلاقى كۆيلەكان، يان ئەخلاقى سالاران و ئەخلاقى مېگەل.

ئەخلاقى ھەلكەوتوۋەكان لەسەر: ويستن، زۆر، زياترويستىن، تىپەراندن،

(۱) ۋىكىپىدىا.

ومذاهب فكرية معاصرة، د. محمود مزروعة.

قصة الفلسفة الحديثة، د. أحمد أمين وزميله.

تاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف كرم.

الفلسفة الحديثة، د. كريم متي.

خولقاندن، ئافرانندن، جووڵە و حەرەكە، ملنەدان و تەسلىم نەبوون دادەمەزریت.
ئەخلاقى كۆپلەكان لەسەر: قانيع بوون، تەسلىم بوون و شوپىنكەوتەبوون
دادەمەزریت.

دواى نىچەش بۆ ڕەچەلەكناسى زۆر سوود لە نىچە بىنراوە، چونكە نىچە
ڕەچەلەكى ئەخلاقى ھەلكەوتووھەكان دەگىرێتەوھ بۆ یۆنانى كۆن و پيش سوقرات،
بەلام پى وایە دەردەسەرى و چارەڕەشى لە سوقراتەوھ دەست پىدەكات، چونكە
كاتىك برپارى كوشتنى سوقرات درا، قوتابىيەكانى و زىندانوانەكان و ئەوانەى
برپارەكەشيان بۆ دابوو، وتیان برۆ و خۆت ڕزگار بكە و لە زىندان ھەلبى، بۆئەوھى
خۆيان لە بەژدارى كوشتنى سوقراتدا ڕزگار بكەن، بەلام سوقرات بەگوێى
نەکردن و بى سى و دوو جامە ژەھرەكەى وەرگرت و خواردىيەوھ و مرد. لىرەوھ
نىچە دەلى سوقرات ژيانى لەلا ھىچ بووھ (چونكە فەلسەفەى نىچە فەلسەفەى
ژيانە)، ھەر ئەمەش شوڤبۆتەوھ بۆ قوتابىيەكانىشى، بەتايبەت ئەفلاتوون،
چونكە ئەمانە ژيانى لەلاى شتىكى بى ھودە بووھ، بەلام نىچە بەپىچەوانەوھ
پى وایە ژيان لە ھەموو شتىك گىرنگترە، لە زانست و مەعرىفە و ...، ھەتا
گەيشتووھ بەوھى بلى ھەموو شتىك خزمەتكارى ژيانە بە عەقلىشەوھ. لىرەوھى
دەلىت ھەموو شتىك بۆ پىناسەکردنى دەبىت بخرىنە ژىر ڤىكىفى عەقلەوھ،
بەژيانىشەوھ، بەلام من ئەم كارە ناكەم، چونكە كە وامكرد واتە ژيانم خستە ژىر
ڤىكىفى عەقلەوھ، بەلام لەلاى من دەبىت عەقل بىتە ژىر ڤكىفى ژيانەوھ نەك
بەپىچەوانەوھ. بۆیە لىرەوھ ڕەخنە لە ھەموو فەیلەسووفان دەگریت، چونكە پى
وايە ھەموویان ژيانىان كردووھتە قوربانى حەقىقەت، وتووينا بە حەقىقەت و
لەپىناو حەقىقەتدا دەژىيىن، لەكاتىكدا دەبىت حەقىقەت بكرىتە قوربانى ژيان،
چونكە ژيان لە ھەموو شتىك گىرنگترە. لىرەوھى دەگەریتەوھ بۆ یۆنان و دەلىت:
ھەتا سوقرات و قوتابىيەكانى نەھاتن، یۆنانىيەكان، خەلكىك بوون، بەدواى
كەیفخۆشى و ڤاواردن و كىپرکى و وىستى دەستەلات و تووندوتىژ و ... بوون.

بەلام کاتیک سوقرات و ئەوان هاتن، ژبانی هاوسەنگانە و موعتەدیل و هێمانە و ... هێنا، لێرەو ئەخلاقى کۆیلەکان هاتە پێشەو و ئەخلاقى هەلکەوتەکان وردە وردە کپ بوو، جا نیچە دەیهوێت ئەو ئەخلاقى هەلکەوتانە بگەرێنیتەو کە خۆی لە زالبوون و دەستەلات و جوولە و ملنەدان و تەسلیم نەبوون دەبینیتەو.

نیچە مەسیحیەتیش دەبەستیتەو بەم بابەتەو و پێ وایە لەسەر هەمان فەلسەفە و ئەخلاق بنیاتراو، بۆیە وتەیهکی بەناوبانگی هەیه: مەسیحیەت هیچ نییە غەیری کوپیەکی ئەفلاتوونییەتی عەوامانە، بەلام لە بەرگێکی نویدا، چونکە دواتریش وەک باسمانکرد لە بابەتەکانی پیشوودا کە ئەفلاتوونیزمی نوێ تیکەڵبوو بە مەسیحەت و ...

نیچە بەوێشەو نەوێستاو وتی فەلسەفەى مۆدێرنەش هەمووی درێژکراوەی فەلسەفەى پیشوو و مەسیحیەتە، هەموو رێبازەکانی وەک لیبرالیزم و سووشیالیزم و ...، چونکە فکریکی وەک سووشیالیزم داکوکی لەسەر دادگەری و کەمکردنەوێ چینهکان دەکات، دیموکراسیش بە هەمان شێوە، زۆر دژی دەوێستیتەو، چونکە پێی وایە دیموکراسی رێگەخۆشکەری هاتنەپێشەوێ مروۆفە مامناوێند و کەمەکانە، کە دیارە هەموویان سەربە ئەخلاقى کۆیلەکان، دواى بەهۆی ئەم دیموکراسییەو مروۆفە هەلکەوتووێکان دەخرێنە کەنارەو.^(۱)

پوختەى فەلسەفەى نیچە

۱. نیچە برۆای وایە بوون هەمووی لە بوونێکی ماددى بەرھەست کورتھەلاتوو، پشت ماددە رەتدەکاتەو.

۲. هەموو جیگیربوونیک لە بووندا رەتدەکاتەو، لەوێو هەموو بنەماکانی

(۱) کۆرسی میژووی فەلسەفەى پۆژئاوا، د. رەھبەر مەحمود زادە.

دەرەوێی ماددە پەتە کاتەو، وەک بنەما ئەخلاقییەکان و بنەما لۆژیکی و عەقڵییەکان، لە کۆتاییدا دەبێتە عەدەمی و پوچگەرایییەکی تەواو و ھەموو بەھا و قیەمەکان تێکدەشکێنێت.

٣. حەقیقەت بوونی نییە و تەنیا وەھم و خەیاڵیکە و ھێچی تر، ئەوێی ھەیە ھەموو وەھمە و مڕۆڤ لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی میژوودا بۆخۆی بنیاتناو، بەپێی ئارەزوو فکرییەکان و شعور و ھەستە ئەخلاقییەکان، لە کۆتاییدا پرۆای وایە حەقیقەت نەسب و پێژەییە.^(١)

٤. پێی وایە مڕۆڤ لە ئێستادا بپەرستە، بپەرستێش ئەمانەن: ئەخلاق، بەھا سیاسییەکان، بنەما عەقڵییەکان، ئایینەکان، ھەولێ بۆ ئەو بوو مڕۆڤ لەوانە پزگەر بکات، ھەربۆیە کتییکی نووسی بە ناوی «ئاوابوونی بپەرستەکان» (أفول الاصلام).^(٢)

٥. مڕۆڤ پیرۆزە، ھەربۆیە دەبێت خۆی داھێنەری ھەموو بنەما ئەخلاق و عەقڵییەکان بێت، ھەر ئەو دەبێت حوکم و بڕیار لەسەر ھەموو شتێک بدات کە لە بووندا ھەیە.^(٣)

٦. خودا بوونی نییە، ئەو باوەرێی کە ھەیە تەنیا گریمانە و داھێنارێی خەڵکە و ھێچی تر.^(٤)

٧. سوپەرمانی کردە بەدیلی خودا، سوپەرمان واتە مڕۆڤی مەزن و گەورە، پێی وایە مڕۆڤێکی ئاسایی چەندە بەرزتر و باشترە لە مەیموونیک، مەزنە مڕۆڤیش ئەوەندە باشترە لە مڕۆڤێکی ئاسایی، مەزنە مڕۆڤ (سوپەرمان) مڕۆڤێکە خاوەنی ئەخلاق ھەڵکەوتەکانە و سنووری مڕۆڤە کۆیلەکانی تێپەراندوو، کەسێکە

(١) نیتشە، عبد الرحمن بدوي، ل ١١٠.

(٢) نیتشە، عبد الرحمن بدوي، ل ١٦٣.

(٣) نیتشە، فؤاد زکریا، ل ٥٣.

(٤) غسق الأوثان، نیتشە، ل ٧٤.

أفول الأصلام، نیتشە، ل ٥٦.

شوڤىنكهوتەى كەس نىيە و ژيانى خوڤى لەسەر ويستى خوڤى دادەمەزرىڤىت. گوڤى ناداتە ويستى كەسانى دەوروبەر، ئەو كەسەيە دەتوانىت ژيانى كوڤىلانە بپوخىڤىت سەرلەبەر دووبارە خوڤى بنىاتى بنىتەو لەسەر بنەماكانى مەزنەمرۆڤ و ئەخلاقى ھەلەكەوتەكان، ئەوكەسەيە خودا و عورف و ئايىن و ھەموو بىروبواوەر و ئەخلاقەكان وەلا دەنىت و خوڤى ژيانى خوڤى بنىات دەنىت.^(۱)

۸. ئايىن تەنيا لە ڤاڤەى مرۆڤە سەرەتايىيەكانەو سەرچاوەى گرتوو، واتە مرۆڤ لە سەرەتادا بۆ ڤاڤەى ڤووداو سىروشتىيەكان ھىچى دەستەكەوت و ڤالیداو بۆ لای خودا و دواتر ڤىگەيەكى داناو بۆ مامەلە كردن لەگەڵ خودا و بەم شىوہەيە وردە وردە ئايىن گەشەى كرد.^(۲)

۹. ئەخلاق داھىنراوى لاواز و كوڤىلە و بىدەستەلاتەكانە، بۆ ڤىگىرى كردن لە بەھىز و دەستەلاتداران.

۱۰. عەقیدەى ئايىنى ڤىز و شكۆى مرۆڤ دەشكىڤىت، چونكە دەيكاتە كوڤىلەى سەرچاوەگەلەك كە لەسەر ووى خوڤىو، ئەو سەرچاوانە حوكمى بۆ دەدەن و بپارى لە ژيانى دەدەن، لەكاتىكدا مرۆڤ خوڤى دەبىت داھىنەرى بنەما عەقلى و فكر و ئەخلاقىيەكانى خوڤى بىت.^(۳)

۱۱. ئايىن كارى خەلەكى عەوام و سادە و گەمژەكانە، عىبادەت و پەرستشيش بۆ كەسە لاوازەكان دانراو، ئەوانەى ناتوانن بىربكەنەو و عەقلى خوڤان ڤادەستى عەقلى غەيرى خوڤان كردوو.^(۴)

۱۲. ئيمان بە ڤوژى دوايى و قىامەت تەنيا ھەلاتنە لە ژيانى دۇنيا، ئايىنەكان

(۱) ھكزا تكلم زرادشت، نيتشە، ل ۷۰.

(۲) العلم المرح، نيتشە، ل ۱۴۲ - ۲۱۵.

(۳) ھكزا تكلم زرادشت، نيتشە، ل ۷۳.

ونيتشە، فؤاد زكريا، ل ۱۳۱.

(۴) العلم المرح، نيتشە، ل ۱۳۴.

ھوكزا تكلم زرادشت، نيتشە، ل ۱۵۲.

خوێنڕەشە و ڕۆژی دواییان داھێناوە.^(۱)

۱۳. ڕەخنەگرتنی لە مەسیحیەت زۆر توند بوو، کتییەکی نووسی بە ناوی «دژەمەسیح» (نقیض المسیح)^(۲) ھەرچی جێی و ھێرش و .... دەیکاتە سەر مەسیحیەت و کلتیسا.^(۳)

۱۴. زۆر دژی باوەرداران بوو، لە شوێنێکدا دەلێت: کاتیک بگەم بە کەسیکی دیندار واجبە لەسەرم دەستم بشۆم! من باوەردارنم ناوێت!^(۴)

۱۵. ئێمە خودامان کوشت، من و تۆ و ھەموومان بکوژەکە ئێوین، ھەموو خواکان مردن.^(۵)

ئەمە و تەبە ئیچە، کە ھەندیک پێیان وایە، سەردەمی ئەو بەولایە سەردەمی مردنی خودایە، مردنێکی کلتوری فەرھەنگی پەرمی، نەک مردنێکی فیزیایی، ئەم و تەبە لێکدانەوی زۆری بۆ کراوە. ھەندیک پێیان وایە بەلێ خودا لە ڕووی فەرھەنگی و کلتوری و پەرمییەو مردوو، تیۆریە زانستیەکانی وەک داروین و تیۆریاکانی فیزیک و ... جێیان گرتەووە ... ھەندیک تر دەپرسن: ئایا نیتشە خۆشحالانە جاری ئەم مەرگە دەدات یان با بلیین ئاشکرای دەکات؟ یاخود ئەم ئاشکراکردن و جاردانەیی بەلایە ناخۆشە؟

کەسانیک ھەن پێیان وایە کە ئەو دەرپرینانەیی کە نیتشە بەکاری ھێنان بۆ جارینامەکەیی ئەو دەردەخات کە نیگەرانی بەم دۆخە لە ھەمان کاتیشتا توانای ھێنانی بەدییلیشی نییە گەرچی سوپەرمانەکەیشی ھێنا، چونکە نیچە پێی

(۱) غسق الأوثان، نیتشە، ل ۴۲.

نیتشە، فؤاد زکریا، ل ۲۰۹.

(۲) بەناوی (عدو المسیح) وەرگێردراوە بۆ عەرەبی.

(۳) نقیض المسیح، نیتشە، ل ۲۷.

(۴) هذا هو الإنسان، نیتشە، ل ۱۵۹.

(۵) هکذا تکلم زرادشت، نیتشە، ل ۶۵.

وابوو مەرۆقی پیشوو و سەدەکانی ناوەراست، بەهۆی خداوه دڵگەرمییەکیان پەیدا کردبوو و بووبوو هۆی جوولە و حەرەکەیک (هەرچەند لە کۆتاییدا باوربوون بەم خودایەش هەر هۆکاربوو بۆ هاتنە کایەیی ئەخلاق کۆیلەکان)، بەلام مەرۆقی مۆدێرن خوداشی لە دەستدا و خوداشی کوشت و ئەوەشی نەما، تاوهکوو تۆزیک دڵگەرمی و حەرەکەیی تێدا بێت و بتوانێت هەلسووێت، دوا یی نەشی توانی شتیک لە جێی خودا دا بنێت، کەواتە حاڵی مەرۆقی مۆدێرن زۆر خراپترە لە حاڵی مەرۆقی پیشوو، هی پیشوو هێشتا باشتربوو، چونکە شتیکیان داھێنا بوو بە ناوی خداوه و تۆزیک دڵگەرمییان بۆ پەیدا بووبوو، لە گەڵ سەلبیاتەکانیشی.

هەندێکی دیکەیش پێیان وایە لەوەدا پێی خۆشحاڵە کە خودای کلێسە دەمرێت بەلام نیگەرانی بەوەی کە خودا «وک سیستمی بەها» بمرێت.

بۆیە زۆرێک پێیان وایە جاردانی مەرگی خودا لای نیتشە جاردانی مەرگی خودای تەورات و ئینجیلە.

بەلام هەرچۆنێک بێت و تەکەیی ئەوە دەگەیەنێت کە بیاوەر بوو.

هەموو ئەمانە لە کتێبەکانیدا بە پرونی وتوو و هیچی نەشاردۆتەو و لە دەرپرینی بۆچوونەکانیدا بوێر بوو.

فرۆید

«فرۆید» لە باوک و دایکیکی جوولەکە، لە نەمسا لە دایکبوو، دامەزرێنەری دەزگای شیکاری دەروونی، هەولیداوه بۆچوونەکانی خۆی لە ڕاقەکردنی گەشەیی کۆمەڵگەدا جێبەجێ بکات، لە گەڵ ئایین و شارستانیەت و پەرەسەندن و خاوەنی چەندین پەرتووکە.

فرۆید بروای بە خودا نەبوو و ئینکاری هەموو کایەیکەیی غەیبی دەکرد و لە

رېيازەكەى ئەودا مروڤ دياردەيەكى ماددىيە و بەس.

هەموو پالەنرەكانى مروڤ بریتین لە پالەنەرى (جنس) سېكس و شەهوەت و رېگەدانى رەهاىى بە تیرکردنى ئارەزووى سېكسى بە هەموو شتۆپەك و بەبى هیچ بەرەستىكى رەهوشتى و ئايىنى و كەلتوورى و كۆمەلایەتى. واتا بۆى هەيە خۆى تیر سېكس بکات هەر چۆنیک بیهوئیت. نابیت بە هیچ جۆرێك رېگىرى لە تیرکردنى بکریت بە نه به ناوى رەهوشت، نه ئايین، نه كۆمەلگە، نه كلتوور، نه خیزان، نه یاسا، چونكه مروڤ تووشى نهخۆشى نهفسى دەبییت و زەرەر و زیانى پێدەگات.

تەنانت هەموو مندالێكى كور تووشى نهخۆشى «ئۆدیپ» دەبییت، چونكه هەر لە مندالییهوه ئارەزووى بۆ دایكى دەچیت كه سېكسى لەگەڵدا بکات. هەر وهها هەموو مندالێكى كچ تووشى نهخۆشى «ئەلكترا» دەبییت، چونكه ئارەزووى بۆ ئەوه دەچیت سېكس لەگەڵ باوكیدا بکات.^(۱)

چەند رەخنەيەك لە فرۆید:

۱ - «پۆل فیتزی» دەروونناس دەلێت: "تیۆرى فرۆید پێش چەندین سال پێش فرۆید بەرووونى لە پەرتووکی جەوهەرى مەسیحییەت لەلایەن فیورباخەوه داریژراوه، لێكدانەوهكەى فیورباخ ناسراو بووه لە نێوهندى فکرى ئەورووپى، فرۆیدیش کاتیک گەنج بووه زۆر بەتامەزرۆییەوه فیورباخی خویندۆتەوه. فیورباخ کاریگەریەکی روونی هەبووه بەسەر فرۆیدەوه و لە زۆر شوێن بەو چەمکانەى لای فرۆید ناسراون گوزارشتى لە ئایین کردووه، ئەوهى فرۆید کردوویەتى زیندووکردنەوهى هەلۆیستی فیورباخ بووه. كەسایەتى فیورباخ لە هەلۆیستی فرۆید لە پەرتووکی «ئاییندەى وەهمیک» دا دەرەكەوئیت، لە چوارچێوهى ئەو

(۱) الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب والأحزاب المعاصرة.

رێستانەى بەکارهێنان، وەک: هێزى سروشتى بەرزى تێکشکێنەر، هەروەها هەستى مەترسیدارى نەتوانایى لە قۆناغى منداڵیدا. کەواتا بەم پێیە بێت ئەم بۆچوونانەى فرۆید کە دەربارەى ئایین وەرگیراون، پێش ئەوەى لە ئەنجامى تاقیکردنەوەوە پێى بگات، بەم پێیەش ناتوانرێت پێى بوتەرێت بۆچوونێکی زانستى.

۲ - فرۆید خۆى دەلێت کە تیۆرى «لەکارخستن» (اسقاط) بەشێک نیهى لە شیکارى دەروونى، لە نامەیهکیدا لە ساڵى ۱۹۲۷ بۆ هاورپى ئۆسکار فیستر، دەلێت: "بۆچوونەکانى نێو پەرتووکی «ئاییندەى وەهمیک» ناچنە نێو شیکارى دەروونیهوه و بۆچوونى کەسى خۆم". هەر بۆیە هاوسەردەمەکانى فرۆیدیش هەستیان بەوه کردووه، بۆیە کەسێکی وەک «میخایل باختین» دەربارەى فرۆید دەلێت: "فەلسەفەى فرۆید، بێگومان هەندیک لە خوێنەران ناپەزایى لەبارەیهوه دەردەبەرن لەبەرئەوهى فرۆیدییهت فەلسەفە نیهى، بەلکۆ زانستیکى بێلایەنە. فرۆید باوەرى بە نەزەعییهکی سروشتى هەیه، بەلکۆ ماددیگەراشه، لەبەرئەوه رێبازى بابەتى بەکاردهێنێت. راستە فرۆیدییهت پشت بە هەندیک شت دەبەستێت کە ناتوانرێت لە رووى زانستیهوه تانەى لێبدرێت، هەندیک تێبینى تاقیکارى کەمى زیاد کردووه". باختین پێى وایە کە فرۆیدییهت زانست نەبووه، بۆیە بە فەلسەفە ناوى دەبات و پێشى وا نیهى دیدیکی بابەتى بێت، بەلکۆ دیدیکی خودى هەیه، لەگەڵ هەندیک دیدگای بابەتى.

۳ - فرۆید زانیارییهکی زۆر کەمى هەبووه بە دەروونناسیى باوەرداران، چونکە ئەزموونێکی کەمى هەبووه لەگەڵ ئەو نەخۆشانهى بە راستگۆیى باوەردار بوون، یان ئاییندار بوون. «عەمرو شەریفیش» دەلێت: "فرۆید لە «ئاییندەى وەهمیک» وای دەردەخات ھۆشياربیهکی تەواوى دەربارەى پاشخانەکانى باوەرھێنان بە خودا هەیه، بەلام لە راستیدا پێچەوانەیه. چونکە ئەزموونى فرۆید لە شیکارى دەروونیدا دەربارەى نەخۆشانی باوەردار زۆر زۆر کەمە، چونکە تەنانت شیکارى دەروونى بۆ تەنیا حالەتێکی باوەردارێش نەکردووه. جگە لەیەک دانە نەبێت لە نەخۆشەکانى فرۆید کە کەسیکی کاسۆلیکی باوەردار بووه، ئەم نەخۆشە زۆر

گرنگ بوو له لای فرۆید، بەلام فرۆید بەرواری نەخۆشی نەخۆشەکی دیاری نەکردوو، بۆیه هیچ بەلگەیەکی شیکاری بۆ بێردۆزەکی نەخستوووەتەر، بەلکوو پاشخانە دەروونییه پەتکەرەووەکی بۆ خواپەتی وای له فرۆید کردوو بەلگەی ئەنسروپۆلۆژی و مێژوویی و فەلسەفی داپڕێژیت. ئەو تاکە حالەتەش نابێتە ئەوەی کە بڵێن: فرۆید له دەروونناسی باوەرداردا شارەزابوو. بۆیه تیۆرەکی له «فیورباخ» وەرگرتوو و هیچ بەلگەیەکی پزیشکیشی له شیکاری دەروونی پێشکەش نەکردوو.

٤ - «پۆل فیتز» کاتیک دێتە سەرباسی فرۆید له پەرتووکی دەلیت: "ئەو پەرتووکانە لەسەر ژیاڵی تاییبەتی فرۆید نووسراون یەکدەنگن لەسەر ئەوەی باوکی فرۆید یەعقوب جیگە ییئومیدی و بیزاری کۆرەکی بوو. باوکی فرۆید پیاویکی لاواز بوو، نەیتوانیوە سەرپەرشتی خێزانەکی بکات، بەلکوو لەلایەن کەسوکاری ژنەکی و خەلکی دیکەو پەرەیان پێدراو. له سەر و ئەوەشەو باوکی فرۆید لاواز و هەلۆیستی نەڕینی بوو دەربارەی رووبەر و بوونەوێ دژە سامییەکان (دژە جوولەکە). باوکی فرۆید جارێک پێگەی داوێ پێی بڵێن «جوولەکی بیزراو» و بەو بانگی بکەن. کاتیک فرۆید ئەوەی گوێ لیبوو هەستی زۆر بە شەرمەزاری کردوو. فرۆید کەسیکی ئالۆز بوو له چەندین لایەنەو، بەلام ژیاڵنامەنووسەکانی کۆکن لەسەر ئەوەی کەسیکی بەجەرگ و ئازا بوو و بۆ چەندین جار لەگەڵ دژە سامییەکاندا رووبەر و بوو تەو، له سەر ئاستی فکریش یەکیک بوو له جەنگاوەرەکان."

فرۆید دەلیت باوکی کەسیک بوو له رووی جنسییەو لادەر بوو. «پۆل فیتز» دەلیت: "هەر بۆیه له کاتی داھێنانی چەمکی گری ئۆدی و دانانی له چەقی زانستە دەروونناسییەکی، ئەو بەلایەنی کەمەو گوزارشتە لەو دژایەتییه زۆرە خۆنەویستانەیی بەرانبەر بە باوکی هەیبوو."

پەيوەستبوونی یەعقوب بە خودا و ئایین لەبەرچاو کۆرەکی بوو و جۆریک بەشداری له چاکسازی جوولەکی کردوو کاتیک فرۆید منداڵ بوو. چەندین

كاترئىريان پێكهوه له خويندنهوهى پەرتووکی پیرۆز سەرف کردووه، هەروەها باوکی فرۆید زۆر پەيوەست بووه بە خويندنهوهى تەلمود و گفتوگۆی پەرتووکی پیرۆزی جوولەکه.

بە کورتی ئەم پیاوه لاواز و نەرمونیان و نەڕێنییه بە نىسبەت کۆرەکهیهوه، بە ئاشکرا بە یههودییهت و خوداوه پەيوەست بووه. لەگەڵ ئەوهشدا هەم جەربەزهیی کەم بووه هەم لادانی سێکسی هەبووه، جگە لە کەموکورتی دیکه، کە جیگای ئازار بوون بۆ فرۆید. بۆیه ئەوه نامۆ نییه کە دەلێت: "شیکاری دەروونی سەلماندوویەتی کە چۆن گەنجان تەنها بە داتەپینی دەسەلاتی باوک باوەرە ئایینیەکانیان لەدەست دەدەن."

دەبینین فرۆید بۆ خۆی کەوتوووتە ژێر روانینه نەڕێنییهکانی خۆیهوه کە بۆ باوکی هەیبوون، بۆیه ئەمە زۆر روونه، وەک «پۆل فیتز» جوان پروونی کردووه کە تیۆری فرۆید، باوک پۆلیکی نەڕینی تیدا دەبینیت. ئەویش دەگەرێتەوه بۆ تیکەڵکردنی روانینه کەسییه تایبەتەکانی خۆی و تیکەڵکردنی بە روانینهکانی فیورباخ و فۆلتیر. لێرەشەوه تیۆرەکهی فرۆید دەربارەى ئایین دەکەوێت و پەتەدەکرێتەوه.

5 - ئەگەر پێگەیهکیشمان دۆزییهوه بۆ تێپەراندنی گەرفتی یەکتاپەرستی، تیۆرەکهی فرۆید تووشی گەرفتی دیکەش دەبێت، بابەتیکی گەرفتایی لە لێکچواندنه ئەقڵییەکهیدا هەیه. بۆ نموونه وەکوو لە تەوتەم و تابۆ و مووسا و یەکتاپەرستیدا بینیمان، ئارگيومینتی نێو هەردوو پەرتووکه کە دەگەرێتەوه بۆ بەراوردکردنێکی فرهوان لەنێوان گەشەکردنی سایکۆلۆژیانه و پەرەسەندنی تاکایەتی و میژوویی گرووپیکی کۆمەلایەتی گەوره. ئەوهی لە ماوهی چەند سالیکیدا روودەدات، یاخود لە چەند دەیهیهکدا، ژيانى تاکە کەسێک بەراورد بکریت بە چەندین سەده لە میژووی کۆمەلگەیهک یاخود تەنانەت شارستانییهتیش، بەلام لەو بابەتەدا ئیمە چ بەلگەیهکی لۆجیکیانەمان هەیه،

بۇ ئەۋەى گرىمانەى لىكچوونىكى راستەقىنە ياخود پەيوەندىيەكى پروون لە نىۋان
ئەم دوو شتە لىك جىاوازەدا بىكەين؟^(۱)

---

(۱) مەرۋقە بىۋىستەكان، ل ۵۷۳-۵۷۸. ئافار قەرەداغى.

ئاراستەى ماددى (ماترىالىزم)

پوختەى بۆچووونى ئەم ئاراستەىە برىتتەىە لە: سەنتەربوونى ماددە و سەربەخۆبوونى، عەقلىش تەنیا ئاوينەىەكە بۆ ويناكردنى ئەو شتانەى كە ھەستەكان وەرىدەگرن و دەيان گەىەنن، عەقل تەنیا رەنگدانەو و دەنگدانەو و واقىع و ماددەىە و بەس. نموونەى ئەم تىۆرىايە لە كۆندا: قوتابخانەى سروشنگەرا سەرەتايى و كۆتايىەكانى يۆنان، سوفستائىيەكان، رەواقىيەكان، ئەبىقۆرىيەكان...

نموونەى ئەم تىۆرىايە لە سەردەمى نوپدا: ھەموو قوتابخانە ماددىيە ئەزموونىيەكان، داروينىيەكان، ماركسىيەكان، وجودىيەكان، پۆزەتىقىزمە لۆژىكىيەكان (وەزەىيە مەنطىقىيەكان)، فۆرىدىيەكان، براگماتىيەكان، قوتابخانەى كۆمەلەىەتى ئوگست كۆنت و دۆركايم.

فەلسەفەى ماددىگەرايى بەئەندازەى فەلسەفە كۆنە و ھەر لەسەرەتاكانى دەرکەوتنى فەلسەفەى يۆنانىيەو چەكەرەى كردووە و بەئەندازەى جياواز خۆى دەرخستوو بە درىژايى مېژوو و ئىساسى لەگەلدايىت، بەلام لەسەردەمى كۆندا و لەسەرەتاكانى فەلسەفەى يۆنانىيەو راقەىەكى ماددى بۆ گەردوون و بوون دەرگا، ھەرىەكە و رايەكى ھەبوو، ھەبوو دەىوت ئەسلى بوون ئاوە، يان ئاگر، يان خۆل و خاك، يان ھەوا، يان ھەموويان بەىەكەو، بەلام ماددىگەرايى لەلای «دىمۆكرىتس» (۳۶۱ - ۴۷۰ پ. ز) بەتەواوى دەرکەوت، چونكە ئەو پىتى وابوو، ھەموو بوونەوەرەكان لە جەوھەرە تاكىيەكان پىكدىن.

بەلام زۆرى نەبرد و سوكرات و ئەفلاتوون و ئەرستۆ ھاتن و دژى ئاراستەى

ماددیگەرایى وهستانهوه، هه‌رچه‌نده ئه‌رستۆش به‌ شى‌وه‌یه‌ك له‌ شى‌وه‌كان
ماددیه‌، به‌لام وه‌ك دیمۆكریتسیش نابیت.

دواى ئه‌مانه ئه‌بیکۆر (٢٧٠ پ. ز) و لۆكریتىۆسى شاعیرى رۆمانى کاریان بۆ
زیندووکردنه‌وه رێبازى ماددیگه‌رى کرد.

له‌سه‌ده‌كانى ناوه‌راست و له‌ فەلسەفەى مه‌سیحى و ئیسلامیدا به‌تایبه‌تى
ئهم ته‌وژمه‌ ورده‌ورده خامۆش بوو، تاوه‌كوو سه‌ده‌ى هه‌ڤده‌یه‌م و دیسانه‌وه
سه‌ریهه‌ل‌دایه‌وه، به‌لام ئهم جاره‌یان له‌ژێر ناوى زانست و فیزیادا، ئهم ته‌وژمى
ماددییه‌ هم زانایانى گرت‌ه‌وه هم فەیه‌لسووفان، بۆنموونه: گالیلۆ، نیوتن،
هۆبز، دیقید هیۆم، مارکس، لینین و... هه‌موو ئهم هێز و گرووتینه‌ى په‌یداشى
کرد به‌ پله‌ى یه‌كه‌م ده‌گه‌رپته‌وه بۆ بانگه‌شى زانست و پشتیوانه‌كانى، وه‌ك
زانستى جیۆلۆجى و فیزیا و بایه‌لۆژى، هاتن تیۆرى په‌ره‌سه‌ندنى داروینیشیان
به‌كاره‌ینا و هه‌موو زینده‌واران و عه‌ق‌ل و هۆش و مرۆڤیان گه‌رانده‌وه بۆ مادده‌ى
كه‌ر و كوێر و بى‌ژیان و گیان!

پوخته‌ى بیر و رای ئاراسته‌ى ماددى^(١)

١. گه‌ردوون پێك هاتووه له‌ یه‌ك پێكهاته كه‌ بریتییه له‌ مادده، غه‌یرى مادده و
سروشتى هه‌ستپێكراو شتیكى دیکه بوونی نییه.

٢. نكوولێ کردن له‌ هه‌موو غه‌یبیات و شته‌ په‌نه‌انه‌كان، هه‌رچى ئه‌ودىو
سروشت و مادده و واقعیت بێت بوونی نییه، نكوولێکردن له‌ خودا، واته‌ ئه‌وانه
بروایان به‌ دروستکار و به‌رپۆه‌به‌رى گه‌ردوون نییه، ده‌لێن: به‌ هیچ شى‌وه‌یه‌ك
خودا گه‌ردوونى دروست نه‌کردووه به‌لكوو گه‌ردوون هه‌ر هه‌بووه، یان بۆ خۆى
خۆى هێناوه‌ته‌ بوون، یان به‌ رێكه‌وت دروستبووه، یان طه‌بیعه‌ت و سروشت

(١) ئه‌مه‌ماددى ئیله‌حادیه‌، ئه‌گه‌رنا ئیمه‌ماددى باوه‌رداریشمان هه‌یه كه‌برواى به‌خودا یان
ئایین یان ئه‌خلاق یان ... هه‌یه، كه‌واته‌ئهم بنه‌مایانه‌ى هه‌موو ماددییه‌كان نییه.

ئەم گەردوونەى ھێناوھەتە بوون، یان ئەم گەردوونە خەون و خەيالە و لە واقعیدا بوونی نییە.

ماددییەکان و ئەزموونگەراکان بەشیوەیەکی گشتی برۆیان بە یەکتیک لە مانە ھەبە. ھەروەھا نکوولی لە سەرچەم ئایین و پیغەمبەرەکان و ھەحی و ڕۆح و زیندوو بوونەو و کتیبە ئاسمانییەکان دەکەن، چونکە ھەک ئاماژەمان پێدا ئەوان برۆیان بە خۆدا نییە، کەواتا ئاشکرایە باوەرێیان بە خۆدا نییە تا بگاتە سەر لقی و پۆبەکانی باوەرپەرداری و ئایین و کتیبە ئاسمانییەکان، چونکە ئەمانە ھەموویان ناماددی و ھەستپێنەکراو و ئەزموون نەکراون، نەک ھەر ئەمە بەلکوو پێیان وایە ئایین و پیغەمبەرەکان شتیکی خورافی و ناراستن و بۆ خەلکی ساویلکە و نەزان و نەفامە، تەنیا بۆ خەلەتاندنی مرۆف و مرۆفایەتی ھاتووە. نەک ھەر ئەوھش، بەلکوو ئایین بە سەرچاوەی گیلکردنی مرۆفایەتی دەزانن، ھەک مارکس دەلێت: (الدين أفيون الشعوب)، واتا: "ئایین تریاکی گەلانە" و بۆ سەرخۆشکردن و مەستکردنی نەتەوھەکان و مرۆف و مرۆفایەتی دروستکراو، دیارە پێناسەکەیان لە تێروانینیان لە ئایینی مەسیحییەت و ئینجیل و قەشە و کلێساوھ سەرچاوەی گرتوو و دواتریش ئەو جیھاننێیەیان بەسەر سەرچەم ئایینەکاندا گشتاندوو. ئەم تیۆریایە بۆ ھەموو شتیکی تەفسیر و ڕاھەى ماددی دەکات.

٣. ماددییەکان پێیان وایە ئەخلاق نێسبى و رێژەییە و لە شوێنیکەوھ بۆ شوێنیک و لەکەسێکەوھ بۆ کەسێکی دیکە دەگۆرێت. بەمەش ھەر کەس لە ئاست خۆی و کۆمەلگەکەى بۆ ئەخلاق دەروانیت. کەواتە نەگۆری ئەخلاقى و بنەمای ئەخلاقى لای ئەوان نییە.^(١) ئەمەش کاریگەرى نێگەتێف و سەرلێتیکدەرى بۆ زۆربەى کۆمەلگەکان پێشنیار کردوو، خو ئەگەر ھاتو ئەوھى مولحیدان پێیان

(١) الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب المعاصرة، (٨٠٥)، صراع مع الملاحدة، عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني (١٥٠)، كواشف زيوف في المذاهب الفكرية المعاصرة (٥١١).

ئاراستەى پۆزەتئىقىزم (وەزەى)

پۆزەتئىقىزم لەو ئاراستانەبوو كە دوور كەوتەووە لە مېتافىزىكا، ئەم ئاراستەىە و ھاوشىووەكانى بەرەو ئەووە پۆشتن كە وا لە جىهان و بوون پىروانن كە سىستەمىكى سروشتىيە و بەگوێرەى ياساگەلىكى ديار و دەستنىشانكراو دەرواوت بەرپۆە، لە گىرنگىرەى فەىلەسووفەكان: «ئۆگىست كونت، جۆن سىتوارت مىل، ھىرېر سېنسەر»: ئەم ئاراستەىە لەلایەكەووە بە جۆن لۆك لە لەلایەكى دىكەووە بە كانت كارىگەرە.

ئۆگىست كۆنت

ئۆگىست كۆنت (۱۷۹۸ - ۱۸۵۷ ز) فەىلەسووفىكى فەرەنسىيە، لە خىزانىكى مەسىحى زۆر پابەند بە كاسۆلىكىيەووە ھاتوووەتە دونىاو^(۱)، دامەزرىنەرى

(۱) «ئىزادۆر ئۆگىست مارى فرانسۆ گزاوېە كۆنت»، بە فەرەنسى: (Auguste Comte) لە سالى ۱۷۹۸ لە شارى مونپىليە لە باشوورى وڵاتى فەرەنسا لە خىزانىكى كاسۆلىكى ئىماندار لەداىك بوو. لە سەردەمىكا كە بارودۆخىكى دژوار و ناسەقامگىر بالى بەسەر وڵاتدا كۆشا بوو. شۆرشى فەرەنسى لە ھەلگىرساندا بوو. باوكى «كۆنت» فەرمانبەرىكى ھوكوومى بوو لە وەزارەتى دارايى كارى دەكرد و يەككە بوو لەو كەسانەى كە دژى شۆرشى فەرەنسى بوو. داىكىشى ئافرەتتىكى ئىماندارى كاسۆلىكى بوو كە ژيانى خۆى تەرخان كىردبوو لەپىناو خىزمەتكردنى خىزانەكەيدا. لە تەمەنى لاوېەتيدا دوو پووداوى گىرنگ لە ژيانى كوندا بەرجىستە دەبەت يەكەم پووداوى گىرنگ لە تەمەنى (۱۶) سالىدا بوو كاتىك پەيوەندى كىرد بە قوتابخانەى «پۆلى تەكنىك»ووە كە يەككە بوو لە قوتابخانە بەناوبانگەكانى ئەو سەردەمە، بەتايبەت لە زانستەكانى ھەك «بىركارى، فىزىا، كىمىا، بايۆلۆژى»، بەلام ئەم قوتابخانەىە گىرنگى ئەوتۆى نەدەدا بە زانستە مەرقايەتى و كۆمەلایەتییەكان كە خولياى كۆنت بوو، بەلام ئەمە نەبوو رېگەر لەبەردەم كوندا بەلكو بە پىچەوانەووە لە ماوھىەكى كورتدا توانى خۆى بگۆنجىتەت لەگەل ئەو بارودۆخەدا و يەككە بوو لە خويندكارە لىھاتوووەكانى ھەمان

قوتابخانە. ئەو دەيوپىست نەك ھەر ئەوھى كە قوتابخانە تەواو بكات، بەلكوو دەيوپىست دواى تەواوكردنى خويندەن لە ھەمان قوتابخانە وانە بلیتەو، بەلام بەھوى بەشداری كردنى كۆنت لە خۆبیشاندانتيكى خويندكارانى ئەو قوتابخانەيە كە لە سالى (۱۸۱۶) دا پرووى دا، چیدی كۆنت نەيتوانى بەردەوام بێت لە خويندەن لەو قوتابخانەيدا بەھوى ئەوھى كە كۆنت لەگەل ھەندى لە ھاورتيانيدا لە خويندەن بېبەش كران، مافى خويندەنيان لەو قوتابخانەيەدا نەما. دووھەمىن رووداوى گرنگ لە ژيانى ئوگست كۆنت لە ھاويىنى (۱۸۱۷) رووى دا كاتيک ئاشنايى پەيدا كرد لەگەل يەكێك لە زانا و فەيلەسووفەكانى ئەو سەردەمەدا كە ئەويش «كلود ئەنرى سان سيمۆن» بوو، ھەرچەندە «سان سيمۆن» سەر بە ئەرەستۆكراتيە فەرەنسيەكان بوو، بەلام لەميانى شۆرشى فەرەنسيدا بوو يەكێك لە ئىشتراكىيە نموونەيە بەناوبانگەكان، ئەو كاتەى كۆنت ئاشنايى پەيدا كرد لەگەل سان سيمۆندا، تەمەنى سان سيمۆن لە سەرووى (۶۰) ساليەو بوو، يەكێك بوو لەو بيريارانەى كە چاوەروانى لێدەكرا دەستىكى بالاي ھەبیت لە چاكسازيكردن و ريكخستن و چارەسەركردن بەشيكى زۆرى كيشەكانى ئەو سەردەمەدا. پەيوەندىيەكانى نۆوان ئەم مامۆستا و سكرتيرە پۆژ بە پۆژ بەھيژتر دەبوو بەتايبەت لە بواری زانستيدا بە پادەيەك كە زۆر ئەستەمە كارەكانيان لە يەك جيا بكەينەو ئەمەش لە كارە ھاوبەشەكەياندا دەرەكەوێت بە ناوى «پلانى پەرۆسە زانستىيە پيويستەكانى دووبارە ريكخستنەوھى كۆمەلگا». خالى سەرەكى سەنتەرى كاريان بریتىيى بوو لە يەكخستەوھى سياست و فيزيای كۆمەلەيەتى، بە واتايەكى ديكە سياست بېت بە فيزيای كۆمەلەيەتى كە لقێكە لە لقەكانى فيزيۆلۆژيا، بەلام لە سالى (۱۸۲۴) پەيوەندىيەكانى نۆوان ئەم مامۆستا و شاگردە بەرەو نەمان پۆشت تا گەيشتە رادەى ھېرش كردنە سەر يەكتر و يەكتر تۆمەتباركردن. كۆنت ھەولێ دەدا كە خۆى دەرەز بكات و نەكەوێتە ژيەر كاريگەرى ھزەرەكانى مامۆستاكەيەو، بەلكوو بتوانيت ھزرى تايبەت بە خۆى بونياد بنيت، لەو قوناغەدا سان سيمۆن جەختى دەكردەوھ لە سەر چاكسازى لە رتي پياوانى خاوەن سامان و پيشەوەرەنەو، لەكاتيكدا كۆنت پەرەسەندنى كارى تۆورى پەرەنسيە زانستىيەكانى بەلاو گرنگ بوو، بە بنەماى سەرەكى ريفۆرمى راستەقينەى دادەنا. ھەرۆھە كۆنت ھاتنە كايەى زانستىكى نوێى بە ناوى «فيزيای كۆمەلەيەتى» بە پيويست دەزانی. پاش پچرانی پەيوەنديان كۆنت لە بارودۆخىكى دارايى و گوزەرانتىكى خراپدا دەژيا و لەسەر فيركردنى بابەتى ماتماتيک دەژيا. لە سالى (۱۸۳۰) - (۱۸۴۲) كۆنت دەستى كرد بە بلاكردنەوھى وتار و نووسينەكانى، ليكۆلینەوھى ھېندە قوول و بەرفراوان بوون كە ژمارەيەكى زۆر لە بىرمەندانى ئەو سەردەمە ئامادەى كۆرەكانى دەبوون ھەر لەو قوناغەدا بوو كە وانەى فەلسەفەى پۆرتيفيزمى دەوتەو، بەلام پاش ماوھەك لە وتەوھى وانەكاندا كۆنت تووشى نەخۆشى دەرونى بوو تا واى ليھات گەشتە ئەو پادەى كە ھەولێ خوكوشتنى دا بەلام سەرکەوتوو نەبوو. تا لەكۆتاييدا نەخۆشى تەنگى بە كۆنت ھەلچنى و لە سالى (۱۸۵۷) لە تەمەنى (۵۹) سالىدا كۆچى دوايى كرد. ئەو بىرمەندانەى كە كاريگەرييان ھەبوو لە سەر كۆنت بریتىيى بوون لە: «فرانسيس بيكن، گاليلۆ، توماس ھۆبز، مۆنتسكيۆ، كانت، سان سيمۆن، ئادەم سمس، ديويە ھيوم، ھيگل».

گرنگترين بەرھەمەكانى ئوگست كۆنت:

- چەند وانهیهك له سەر فەلسەفەى پۆزەتیفیزم له پەرتوکیكى شەش بەرگیدا له (۱۸۳۰- ۱۸۴۲) بلاوى كردەوه.

- رێچكەیهك له سیاسەتى پۆزەتیفیزم له چوار بەرگ پێكها تۆوه كه تێیدا تێۆرهكانى كۆمەلناسى پراكتیزه كردبوو، له سالى (۱۸۵۱- ۱۸۵۴).

- تێروانىنهكانى دەربارەى دەوڵەت و كۆمەلگا كه له دوو بەرگدا بلاوى كردووه تەوه.

- تەندروستى عەقلى.

ئوگست كۆنت و یاسای سى قوناغه كه : ئوگست كۆنت له زۆر بواری جیاوازی بیروبۆچوونهكانى خۆى خستوه تەپوو یهكێك لهو تەوه رانهى كه یاسى لێوه كردووه و له دونیای فیکردا ناویانگی پێ دەرکردووه یاسا كردنه لهو یاسا و قوناغانهى كه میژووی كۆمەلگاكان و مرقایه تی پێدا تێپه پووه.

ئوگست كۆنت له ماوهى سالانى (۱۸۳۰- ۱۸۴۲) بهرهمه مى لێكۆلینه وهى چەندین سالهى خۆى له ژێر ناوى «فەلسەفەى پۆزەتیفیزمدا» بڵاوكردەوه. ئەو لهو كتیبه دا سەرجه م بۆچوونه فەلسەفەى و كۆمەلناسیه كانی خۆى له باره ی رهوتی میژووی مه عریفه و زانینه مرقاییه كانی خسته پوو، ئەو لهو كتیبه دا ئاماژه ی به وه كرد كه هزرى مرقایه تی به سى قوناغدا تێپه پى كردووه كه ئەمانه ن:

۱- قوناغى لاهووتى (ئایینی) Theological Stage

له تێروانىنى كوندا قوناغى لاهووتى یه كه مین قوناغه كه هزرى مرقایه تی به خۆیه وه دیویه تی. مرقایه تی له سەر تادا به م قوناغه میژوویدا گوزهرى كردووه و پاشان چەندین قوناغى دیکه ی گوزهراندووه و تاوه كوو گه یشتووه تە ئەم ئاسته ی ئەمرو. ئەم قوناغه پێش سالى (۱۳۰۰ م) سهرى هەلداوه و به كۆمه لێك خسلەت له قوناغه كانی دواتر جیا دەرکێته وه، یه كێك لهو خسلەتانه پشت به ستنى مرقه به پرینسیپی ئایینی بۆ شروقه كردنى جیهانه كۆمه لایه تیه كه و دیاردە كۆمه لایه تیه هكان، واته ئایین دەستى گرتبوو به سەر سەرجه م لایه نه كانی ژيانى مرقایه تیدا و هه موو شته كانیان ده به ستوه به ئایینه وه و خۆیندنه وه ی ئایینیان بۆ دهركد. تەنانەت ئایین زāl بووبوو به سەر راقه كاری سروشتى و كۆمه لایه تی و رۆحیه كاند. له م قوناغه دا عەقلى مرقه كان به شیوه یه ك له شیوه كان ون بووبوو، یاخود کاریان پێ نه دهركد، هه موو شته كانیان ده گیرایه وه بۆ «هیزه سروشتیه كان و یستى خودا»، ئەفسانه و خورافیات (غەیب) رۆلێكى بهرچاوى ده گیرا له ژيانى ئەو سەر دهمە دا و بالادەستى خۆى سه لماندبوو له به رانبەر عەقلى مرقه دا، سۆز و هه لچوونه كان كونترۆلى هزرى مروقیان كردبوو تا گه یشتبووه ئەو راده یه ك مرقه كان هه ست به لاوازی و بێئیراده یی خویان بكن له به رانبەر ئەو شتانه ی كه دینه سەر رێگای ژیانیان. خه سلە تێكێترى ئەم قوناغه ئەوه بوو كه وا مرقه كان هه ولیان دەدا هۆكاره كانی سەر تە تا و ئاكام و مه به ستە كانی ئاخیره ت لێك بدەنه وه. به شیوه یه كى گشتى ئەم قوناغه ش دابه ش دهرکیت بۆ سى به ش یا خود سى قوناغى دیکه كه ئەوانیش:

- بته ره ستى : كه كۆنت پێی وابوو مرقه له م قوناغه دا سەرجه م ئەو گرفت و كێشانه ی كه له چوارچیه ی ژیانیدا پوو دەدەن به بێ بیركرنه وه قبوولى ده كات.

- فرە خودايى (تعدديه) لەم قوناغەدا مرقۇف پىۋىستى بە پوون كىردنەو و بىركىردنەو زياتر بوو بۇ تىگەشتن.

- تاك خودايى (توحيديه) كۇتا قوناغى لاهوتى (ئايىنى) يەكە لە سەرەتاي دەرگەوتنى ئايىنى مەسىحەو دەست پىدەكات تاوەكوو ئايىنى ئىسلام.

۲- قۇناغى مېتافىزىك (ئەودىو سىروشت Metaphysical or Abstract Stage)

دووهەمىن قۇناغە لە قۇناغەكانى مېژووى ھىزى مرقۇفەتە دەكەوئە نىۋان ھەردو قۇناغى لاهوتى (ئايىنى) لەگەل قۇناغى زانستى. لە سالى (۱۳۰۰) دەست پىدەكات و لە سالى (۱۸۰۰) كۇتايى پىدەت پى دەوترىت قۇناغى «بەرزەخ» واتە ئەو قۇناغەى كە لە دواى لاهوتىيەو دەست پىدەكات و بە ھاتنى «زانستى» كۇتايى پىدەت. لەم قۇناغەدا ھىزى مرقۇفەتە پلەيەك پىشكەوت و عەقلى مرقۇفەكان ھاتە سەر خەت، بەلام نەتوانى تەفسىرى دياردەكانى پى بكات. كۇنت گىنگى كەمترى دەدا بەم قۇناغە بە بەراوردىردن لەگەل قۇناغەكانى دىكە، ئەو پى و ابو ئەم قۇناغە تەنھا پردىكە بۇ تىپەرىبوون و گواستەو لە قۇناغى «لاھوتىيەو» بۇ قۇناغى «زانستى» بە واتايەكى تر ئەو قۇناغەيە كە خۇرى قۇناغى لاهوتى بەرەو ئاوابوون برد خۇرى قۇناغى زانستى دەرەوشاندەو.

۳- قۇناغى زانستى (پۆزەتيفىزم Positive Stage)

ئەم قۇناغە كۇتا قۇناغى ياساكەى كۇنتە كە مېژووى سەرھەلدانى دەگەرتەو بۇ سالى (۱۸۰۰) راستەوخۇ دواى قۇناغى «مېتافىزىك» دەست پىدەكات، ئەو لەو باوەرەدا بوو كە ئەم قۇناغە دوا قۇناغە كە ھىزى مرقۇفەتە پىدا تىپەر دەكات، دوا قۇناغەى گەشەى عەقلى مرقۇفە. عەقلى مرقۇف لەم قۇناغەدا دەگاتە بەرزەتەن ئاستى گەشە و پىشكەوتەن، ئەو لەو باوەرەدا بوو كە ھىزى مرقۇف لەو دوو قۇناغەى پىشووفا حالەتتىكى وەھمى و خەياللاوى ھەبوو، بەلام لەم قۇناغەدا گەشەتووتە حالەتەى زانستى و پىشتان پى بەستووتە لە كاتى شىكرەنەو دياردە كۇمەلايتىيەكاندا، جىگەى سىروشت و خورافاتى گىرتووتەو. كەواتە ياساى سى قۇناغە لە ھىزى كۇنتدا ئەو دەگەپىت كە ھەر بوارىك لە بوارەكانى مەعرىفە لە كاتى پەرەسەندن و گەشەكرەندا بەو سى قۇناغەدا تىپەرىبوو؛ واتە ياساى سى قۇناغە شىتىكى ھەتمىيە و ھەر دەپىت روو بدات.

ئۆگىست كۇنت و پۆلنىكرەنى زانستەكان:

يەككىتەر لەو بوارانەى كە كۇنت قەسەى لە سەر كىردو، باس كىردنە لە زانستەكان و شىۋازى پۆلنى كىردىان و چۆنىەتەى دابەش كىردىان، ئەو زانستەكان دابەش دەكات بۇ دوو جۆرى سەرەكى:

يەكەم: زانستە وەسفىيەكان: ئەم جۆريان ھەموو ئەو زانستانە دەگىرتەو كە ھەلدەستەن بە وەسفكرەنى دياردە كۇمەلايتىيەكان.

دووم: زانستە موجەپەدەكان: ئەمەش سەرچەم ئەو زانستانە دەگىرتەو كە ھەلدەستەن بە دۆزىنەو ياسا سىروشتىيەكان و ديارىكرەنى بوونى دياردەكان و بەردەوامبوونىان.

بە كورتى دەتوانىن بلىين گىنگىترىن ئەو زانستانەى كە ئۆگىست كۇنت بايەخى پىداون و وەك زانستىكى سەرەخۇ سىرى كىردوون برىتىن لەم زانستانەى خوارەو:

یەكەم: بیرکاری Mathematics، دووهم: ئەستێرناسی Astronomy، سێهەم: فیزیكا Physics، چوارەم: کیمیا Chemistry، پێنجەم: زیندەوهرزانی Biology، شەشەم: کۆمەڵناسی Sociology ئۆگست کۆنت و زانستی کۆمەڵناسی:

هەرچەندە ئۆگست کۆنت نازناوی باوکی زانستی کۆمەڵناسی وەرگرت و بوو داھێنەری زانستی کۆمەڵناسی، بەلام تاوانتیکي زانستی گەر وەرەیه گەر بڵێین کۆمەڵناسی لەو ساتەوختەو سەری هەڵداو کە کۆنت ناوی لێنا، چونکە بەم وتەیان لە لایەکەو میژووی کۆمەڵناسی کورت دەکەینەو، لە لایەکی دیکەو ناحەقییەکی ئاشکرا ئەنجام دەدەین بەرانبەر ئەو زانا و فەیلەسووفانەکی کە لەسەر کۆمەڵگا بۆچوونیان هەبوو و نووسیویانە و بەم کارەشیان خزمەتیکي بەرچاویان بە زانستەکە کردوو، ئێمە نابیت رۆلی «ئەفلاتوون، ئەرسطو، ئیبن خەلدون، فارابی.. هتد» لە بواری خزمەتکردن بە زانستی کۆمەڵناسی پشت گوێ بەخەین. کارەکانی ئەو کەلەزانا و فەیلەسووفانە هیچی لە کارەکانی کۆنت کەمتر نییە، بەلام ئەوان نەیانتوانی وەک کۆنت بۆچوونەکانیان بخەنە ناو چوارچێوەی زانستیکەو، بەلام لە کۆتاییدا کۆنت بە لێھاتوویی و پەسپۆری خۆی توانی سەرچەم بۆچوون و هەولەکانی خۆی کۆ بکاتەو و بیخاتە ناو چوارچێوەی زانستیکي نوێ و ناوی لێ بنیت «زانستی کۆمەڵناسی». بە ئەنجام دانی ئەم کارە توانی تەواوی نازناوەکان بۆ خۆی کۆ بکاتەو، تاگەشتە ئەو پادەییە کە نازناوی «باوکی کۆمەڵناسی، داھێنەری کۆمەڵناسی» وەرگرت.

کۆنت حەزیکي زۆری بۆ لیکۆلینەو و تیگەشتن و سروشتی کێشەکانی کۆمەڵگا هەبوو، بەتایبەت لە سەرەمی شۆڕشی فەرەنسیدا، هەمیشە هەستی بە پێیستی چاکسازی کردن دەکرد لە نێو سیستەمەکانی ناو کۆمەڵگا، ئەم بیرۆکەشی زیاتر پەری سەند کاتیک بە تەواوی لەگەڵ مامۆستاکی سان سیمۆن جیاوونەو، هەر لەم کاتەدا بوو کە هەستی بە هاتنەکایەکی زانستیکي نوێ دەکرد تا دواجار لە سالی (۱۸۳۹) زانستیکي نوێ دامەزراند کە ناوی لێنا «فیزیای کۆمەڵایەتی» و ناساندی کە زانستی شیکردنەو دیاردە کۆمەڵایەتیەکانە، بەلام دواي ئەوێ «ئارۆلف کیتیلە» ئەم ناوینا لە هەندیک ئەزموون و تاقیکردنەوکانی خۆی، بۆیە کۆنت دەستبەجێ لەو بۆچوونەکی خۆی پاشگەزبوویەو و زانستی «سۆسیۆلۆژیا، کۆمەڵناسی» هینایە کایەو. لەو باوەرەشدا بوو کە زانستیکي گشتگیرە و سەرچەم بوارەکانی ژيانی کۆمەڵگەکان دەگریتەو و زانستیکي ئالۆزە و هەر بۆیە لە سەرۆکی لوتکەکی هەرەمەکەدا جیگیر کرد. لەو باوەرەشدا بوو کە کۆمەڵناسی زانستیکە توانای ئەوێ هەیه زانستەکانی وەک: میژوو، سیاسەت، ئابووری، لەخۆ بگریت. کۆنت پێناسەکی کردوو بۆ زانستی کۆمەڵناسی و دەلیت: "کۆمەڵناسی زانستیکە لیکۆلینەو دەکات دەربارەکی پەوتە فیکری و مەعنەوییەکانی مرۆف."

هەرۆه کۆنت لە کتییەکیدای پێناسەکی دیکەش بۆ ئەم زانستە دەکات و دەلیت: "بریتییه لەو بابەتەکی کە تاییبەت بە لیکۆلینەوێ گشت دیاردەکانی عەقڵی مرۆیی و ئەو کردارە مرۆییانەکی دەبنە بەرئەنجامی ئەم عەقڵە"، بەلام ئەم پێناسەیه ئەوێ ناگەنیت کە کۆمەڵناسی تەنها لیکۆلینەو بیت لە عەقڵ، بەلکوو بایەخیش دەدات بە دەرئەنجامە کەلەکەبووکانی عەقڵ و مومارەسەکانی. (ویکپییدا)

پۆزەتیفیزم، ھەرۆک چۆن کانت پێی وابوو زانییى مرۆف کورتەھەڵدیت لە «دیاردەکان» ئەوانەى لە مرۆفەو دیارن، ناتوانیت (نۆمىنا) شتەکان لە خودى خۆیدا پەيپىبات، لێرەو ئۆگست کۆنت بە کانت کاریگەرە، چونکە کانتیش پێی وابوو ئەوێ دەزانریت بریتىيە لە جىھانى بەرھەست و ھەستىکرا و دیار، ئۆگست کۆنتیش ھات و وتى زانیى و مەعریفە کورتەھەڵدیت لە شتە ماددىيە بەرھەستە ئەزموونکراوەکان، ھەرۆھا ھەرچى بەرھەست نەبیت و نەتوانریت بە پىنج ھەستەکان پەى پىبىریت ئەو بوونى نىيە، ئەویشى پێى دەوتریت زانیى پىشەوختە و بەلگەنەوێستەکان (بەدیھیات) و زانیى فیتى و زگماکىيەکان، ئەو بوونىيان نىيە و بروای پىيان نىيە، بەلکوو پێى وایە عەقل لاپەرەيەکی سىيە و ھىچى لەسەر نىيە، ھەستەکان دىن شتى لەسەر دەنەخشىن، ھەر لێرەو شەو دەچیت بۆ جىھانى پەنھان و غەيب و نکۆلىان لێدەکات.

کەواتە دەتوانى ئاوا پىناسەى بکەى: رىبازىکى فەلسەفى بىباوەرە کە پێى وایە زانىارى يەقىنى تەنىا و تەنىا بریتىيە لە زانىى پرووکەش و زاهىرى شتەکان کە لەسەر واقىيى ئەزموونى (تەجربىيى) دامەزراوە، نکوولى ھەموو زانىارىک دەکات کە نەکەوێتە سنوورى ئەزموونى و ھەستىيەو، بەتایبەتى ئەوێ پەيوەندى بە ماددەو نەبیت. ھەرۆھا پىيان وایە ئەقلى مرۆف پىش دەکەوێت و لە قۇناغى ئايىنى پىش کەوتوو بۆ قۇناغى پۆزەتیفىزم (وہزى). قۇناغى پۆزەتیفىزم (وہزى) یش بریتىيە لە خۇدامالین لە ھەموو عەقىدە و فیکر و بىروباوەرکى ئايىنى.

قۇناغەکانى ھزرى مرۆفایەتى لەلای ئۆگست کۆنت و پۆزەتیفیزمەکان

۱. قۇناغى لاھووتى: لەم قۇناغى لاھوتىيەدا مرۆف دیاردەکانى گەردوونى دەدا پال «رۆحگەلک» و وایدادەنا کە ئەم رۆحانە نەيىنى ئەم پرووداوانەن، پاشان براوايان چوو بەرەو ئەوێ بلىن «خوداکان» لەوئ ھەن و ئەم پرووداوانە

هەڵدەسوورپن، وایلهات هەموو شتیک خۆی بۆ دانرا، «خۆر، مانگ، زەریا، دەریا، ...» هەموو شتەکان خۆی تاییبەت بەخۆیان بۆ دانرا، دواى ئەم قۆناغە قۆناغى یەکتایی و تاکانهیى خودا هاتە کایەوه و هەموو خواکان یەكخران و بوون بە یەك خودا و باوەرى تاک خودایی هاتە کایەوه.

٢. قۆناغى میتافیزیکی: ئۆگست کونت پێی وایە مروّف لەو قۆناغەدا بەرهو پێش چوو، چونکە توانی خۆی رزگار بکات لە خوداکان و ڕاڤەکردنی دیارەدەکانی گەردوون بە دەستەلاتی خوداکان و خودا، هزری مروّف لەم قۆناغەدا لەجیاتى خودا دیارەدەکانى سروشتى دەدا پال ھێزە مەعنەوى و زاراوە مەعنەوییهکانى وەك «ھۆکار، عەقل، ماھییەت، ...»، لێرەو دیارەدە سروشتییهکان دامالران لە خودا و ڕاڤە دەکران بە شتى مەعنەوى دیکە کە لەناو واقع و بووندا شاراوەن. بۆنموونە ئاگر دەسووتینیت، نەك لەبەر ئەوەی خودا وایلهاتە کات بەلکۆو چونکە ئاگر لەخۆیدا خەسلەتى سووتانی ھەیه، کەواتە لەم قۆناغەدا دیارەدە سروشتییهکان بە ھیزی سىحراوى و غەیبى و مەعنەوى نائامادە و نەبىنراو لیکدەدرايەوه، ئەم ھێزە پەنھانە لەناو دیارەدەکاندا بوو.

٣. قۆناغى پۆزەتیفیزم: ئۆگست کونت پێی وابوو کە هزری مروّفایەتى لەم قۆناغەدا تەواو تەواو پێشکەوتوو و گەیشتە لوتکە، چونکە خۆی رزگار کرد لە هەموو شتیکى میتافیزیکی نابەرھەستى و ھەستپێنەکراو، واتە قۆناغى خودا و ھێزە مەعنەوییهکان و ھێزە سىحراوییه نەبىنراوەکان و نابەرھەستەکان کۆتایی ھات، ئەم قۆناغە قۆناغى لیکدانەوێ زانستى و ھەستییه، واتە هەموو شتیک بخړیتە ژێر ھەستەکان و ئەزموونەو و دوورەپەرژىبى لە ڕاڤەیهكى نازانستى و نائەزموونى ناھەستى.

ئۆگست کونت پێی وایە ئەم قۆناغە قۆناغى رزگاربوونى مروّفایەتییه، چونکە رزگارى بوو لە هەموو شتیکى نائەزموونى و نابەرھەست و گیشتوو بە لوتکەى

زانست و مەعریفەت.

ئەم ئاراستەيە بۆيە پيى دەوتریت وەزعی (الوضعی، دانان) چونکە هەموو زانین و مەعریفەي مەرۆف کورتەهەلدینیت لەسەر راقەي «دانان» ی هەموو شتیک وەک ئەوەي کە هەيە لە جیهانی واقعی و بەرەهەستدا، هەروەها فریدان و بەلانی هەموو شتیک کە بەرەهەست نییە و ناتوانریت هەستی پی بکریت و بەینریتە ژیر هەستەکانەوه.

پۆزەتیفیزم و ریباری وەزعی و واقعی لەگەل کۆکبوونیان لەسەر هەستگەرایي و رۆچوون لە هەستەکان و راقەي پرووکەشدا، دابەش بوون بۆ چەندان گرووپ و کۆمەلێ جۆراوجۆر، لە هەموویان بەناوبانگتر و گرینگتر پۆزەتیفیزمی لۆژیکی (الوضعية المنطقية) یە کە دواتر باسی دەکەین.^(۱)

ئایینی مەرۆقایەتی

ئۆگست کۆنت لەگەل ئەوەي بیباوەر بوو بە هەموو ئایینەکان، بەلام پيى وابوو ئایین سوودبەخشە بۆ ژيانی مەرۆقایەتی و پیشخستنی، چونکە مەدەدەئەکان یەک دەخات و هەست و سۆزیش بۆ خیر و خوشی کۆمەلگە بەگەر دەخات، هەروەها دەپارێزیت لە هەلۆەشان و خوڤویی و خراپەکاری.

بۆيە هەستا بە داھینانی ئایینیک کە مەرۆقایەتی تئیدا سەنتەر بوو لەجیي خودا، واتە مەرۆف ببیتە خودا و لەجیي پیرۆزکردن و پەرستش بۆ خودا، مەرۆف پیرۆز بکریت و بپەرستریت، چونکە مەرۆف گەورەترین بوونەوەرە کە هەموو نەوێکانی بەنی ئادەم بەژداریان تئیدا کردووه.

(۱) الفلسفة لمن يريد، د. نبیل، ۱۴۸ - ۱۴۹.

چاخى چوارەم سەردەمى ئىستا

چاخى ئىستا مەبەستمان ئەم كاتەى ئىستا نىيە، بەلكوو مەبەستمان كۆتايىيەكانى سەدەى ھەژدە و سەدەى بىستە، ئەم سەردەمەش كۆمەلە رېباز و قوتابخانەيەكى فەلسەفى گەورە و گرینگى بەخۆيەو بىنى، ئىمە لىرەدا گرینگىترىنان باس دەكەين.

ماركسىيەت

ماركسىيەت رېبازىكى فەلسەفى، ئابوورى و كۆمەلەيەتتە، دامەزرىنەرى سەرەكى «كارل ماركسە» ە كە لە سالى (۱۸۱۸) لە ئەلمانىا لەدايكبوو ە بە دامەزرىنەرى شىووعىيەت دادەنریت، لە سالى (۱۸۸۳) شمردوو، خاوەنى چەند پەرتووكتىكە لەوانە «سەرمایە» (رأس المال) كە بوو سەرچاوەيەكى گرنگى شىووعىيەت.

دروشمەكانى ماركس:

- ۱- (لا إله والحياة مادة)، واتا: «هیچ خودایەك بوونی نییە و ژيانیش بەس بریتىيە لە ماددە».
- ۲- (الدين أفيون الشعوب)، واتا: «ئایین تریاکى گەلانە»، واتا: چۆن تریاک مرووف سەرخۆش دەكات، ئایینیش بە ھەمان شىوە مرووف و نەتەو ە گەلەكان سەرخۆش دەكات.

هەندیک لە بیروراکانی مارکسییەت و شیوووییەت:

۱- نکوولی (ئینکاری) کردن لە بوونی خودا و دواڕۆژ و دین.

لێرەدا وتەى سى رېبەرى مارکسییەکان دینین کە بە ئاشکرا نکوولی لە بوونی ئایین و خودا دەکەن.

مارکس دەلێت: "من رقم له هه‌موو خودا‌کانه."^(۱)

لینین دەلێت: "بەهیج شیوێهێک ئەوێه راست نییە کە خودا بوون پێکدەخات، بەلکوو راستییەکەى ئەوێهێه کە بیروکەى خودا بیروکەیه‌کى خورافى ئەفسانەییە! مروّف خوۆ دروستى کردووێه بۆ ئەوێهێه بەهانه بۆ نەتوانینەکانى به‌یئێتەوه، بۆیه هەر کەسێک بەرگرى لە بیروکەى خودا بکات، ئەوا کەسێکى نەزان و بێتوانایە."^(۲)

ستالین دەلێت: "پێویستە ئەوێه پوون بێت کە ئایین شتیکی خورافى و ئەفسانەییە، بیروکەى خوداش بەهه‌مان شیوێه بیروکەیه‌کى خورافى و ئەفسانەییە، ناباوهرى و ئیلحادیش رېباز و مه‌زه‌ه‌بمانه."^(۳)

۲- مادده ئەزه‌لییه، واتا: مادده سهره‌تای نییه و ههر شتیکیش سهره‌تای نه‌بوو پێویستی به دروستکار نییه، که‌واتا: گه‌ردوون و مادده دروستکاریان نییه.

۳- ئەخلاق و به‌های بالا بوونیان نییه، ئەوێه کە هه‌یه بریتییه له مادده و ده‌وله‌تى شیوعى و ئابوورى و پاره و به‌ره‌وپێشچوونى پێشه‌سازى.^(۴)

(۱) الفرق بين فلسفة الطبيعة عند ديمقريط وفلسفة الطبيعة عند أبيقور، ل (۱۸۴۱).

(۲) النظام الشيوعى، ل ۵۳، وحركات ومذاهب، فتكى يكن، ل ۱۵.

(۳) النظام الشيوعى، ل ۵۳.

(۴) - بۆ زانیاری زیاتر ده‌رباره‌ى مارکسییەت و هه‌لسه‌نگاندنى سه‌یرى ئەم په‌رتووکانه بکه: ۱ - ناریکییه‌کانى مارکس، فاضل قه‌رده‌اغى، پێنۆین، ۲۰۱۸. ۲ - نقد الفكر الماركسى عند السيد محمد محمد صادق الصدر، علاء شنون مطر العتابى، مرکز العين ۲۰۱۹. ئیلحاد وهک خوۆ، صلاح الدین.

فەلسەفەى مارکسیزم

بەشەکانى مارکسییەت

مارکسییەت دابەش دەبێت بۆ سێ بەش:

۱- ماتریالیزمى دىالێكتىكى (المادية الجدلية)

ئەو ڕووە فەلسەفییەكەى مارکسییەتە بۆ بوون و ماددە و زانین و پەيوەندى نێوان ماددە و بیر.

۲- ماتریالیزمى مێژوویى (المادية التاريخية)

ئەو ەش تەفسیری مارکسییەتە بۆ گەشەسەندنى کۆمەلگە و مێژوو و مەزگە و مەزگە. و مەزگە. و مەزگە.

۳- ماتریالیزمى سیاسى و ئابوورى (المادية السياسية والاقتصادية)

ئەو ەش ڕووە سیاسى و ئابووریەكەى مارکسییەت ڕوون دەکاتەو ەكە پەيوەندى بە ئابوورى و بەرھەمھێنان و دابەشکردنى سەرۆت و سامانەو ە ھەبە.

بەشى یەكەم: ماتریالیزمى دىالێكتىكى:

ماتریالیزم یان مادییەت تیۆرییكى فەلسەفییە باوەرى واىە كە تەنها شت بێتوانیێت پێى بوتریێت ھەبە یان بوونى ھەبە بریتیىە لە ماددە، بە جۆریك ھەموو شتەكان لە ماددە دروست بوون لە بنەڕەتەو ە. فەلسەفەى ماددیى دەچێت بۆ ئەو ەى كە ماددە شتیكى سەرەتایى و یەكەمینە و مێشك (ھەست) شتیكى لاو ەكى و دوو ەمییە، بە واتایەكى دیکە: ھەست بەرھەمى ماددەبە نەك بە پێچەوانەو ە.

بە واتایەكى دیکە و بە فرەوانتر:

ماتریالیزم (فەلسەفەى ماددى _ materialism)

ماتریالیزم لە وشەى (materie) بە واتای ماددە و لە ریشەى لاتینی (materio) بە واتای فەلسەفەى ماددى وەرگیراوە و بە لایەنگرانیشى دەگووتریت: ماتریالیست (materialiste)، واتا ئەو کەسەى کە ماددە بە بنچینەى ژيان دەزانیت.

فەلسەفەى ماتریالیزم باوەرى بە ماددەگەرایى هەیه و تەنیا ماددە بەراست و گەرنگ دەزانیت و بە بناغەى ژيانى دادەنیت و لەو باوەرەدايە کە هەموو نیشانە و بەرھەمەکانى ژيان لە پێناوى ماددەدان.

لە راستیدا ماتریالیزم نوێ نییە و پێشینەىەکی دوو ھەزار سەلەى هەیه و ھەر لە سەرەتای سەرھەڵدانى زانست و فەلسەفەو سەرەنجى جیھانى بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە.

ھەر بۆیە بەشى ھەرە زۆرى فەیلەسووفەکانى یۆنان و بەشێكى بەرچاوى فەیلەسووفە ئەورووپییەکان ماتریالیست بوون و هەموو گۆرانکارییەکانى جیھانیان دەدايە پاڵ ماددە، وەک: ئەپیکور، دیمۆکریت، تۆماس ھۆبز، بیکۆن، فیورباخ، مارکس، ئەنگلس، دیدرۆ و جۆن لۆک.

لەسەدەکانى ھەژدە و نۆزدە بەھۆى پێشکەوتنى خێرا لە بواری زانست و توێژینەو لە ئەورووپا، فەلسەفەى ماتریالیستى سەرەنجى زۆربەى زانایانى بەرھەو لای خۆى ڕاکێشا و زەمینەىەکی باشتر بۆ پەرورەدەکردنى پەرسا.

لایەنگرانى ئەم قوتابخانەىە لەو باوەرەدان کە فەلسەفەى ماتریالیزم ھاوشان لەگەڵ زانستى مرویى لە جوولاندایە و پەرەدەسینیت و گەشە دەکات.

ھیراکلیت (heraclite) کە بە باوکى دیالیکتیک بەناوبانگە، لە سەردەمى خۆیدا دەیگوت: "ھیچ شتێک لە جیھاندا ڕاوەستاو نییە و هەموو شتێک لە جوولەدايە."

ئەم وتەیه نیشانەى ئەوەیە کە ئەم فەیلەسووفە باوەرى بە ماددە ھەبوو و ھەموو گۆرانکارییەکانى بە ماددەو پەيوەستکردوو.

ماتریالیستەکان دەڵێن: لە نێوان ڕۆح و ماددەدا پەيوەندىكى راستەوخۆ ھەيە، جگە لەو ھش ماددە لە سەر ووى ڕۆحەو ھەيە. ھەر بۆيەش لەو باوەرەدان کە ئەگەر مەرۆف بىربکاتەو لەبەرئەو ھەيە کە خاوەن مێشکە و ئەم فکر و ئەندىشانە لە مێشکەو ھەلدەقوولێن و ئەندىشە و فکر بەبى مێشک نایەنەدى.

ھەر ئەم سەربەخۆییەش بەسەر بوونەو ھەرەکان و سەرانسەرى ژيانى مەرۆیدا گشتگىر دەکەن و ماددە بە بنەماى ھەموو شتەکان دەزانن و بە حەقیقەتى ئەم جیھانەى لە قەلەم دەدەن و لەو باوەرەدان کە ماددە ھەتاهەتایى و بىکۆتایى و ئەم ڕەگەزە سەرەکییە کە سەرانسەرى ژيانى ئێمەى گرتۆتەو ھەرگىز لە نێو ناچىت و ھەمیشە ھەيە و بۆ ھەتا ھەتاش ھەر دەمىنێتەو.

ماتریالیزمى زانستى ھۆبز کە بە «میتۆدساینٹیفىک» Scientific materialism بەناوبانگە، لەلایەن تۆماس ھۆبز، فەیلەسووفى سەدەى ۱۷ لە ئینگلتەرا دامەزرراو.

ھۆبز یەكەمین فەیلەسووفى گەورەى سەدە نوێیەکانە کە ھەولیدا فەلسەفەى ڕامیارى لەگەڵ سیستەمى نوێى فکرى و شیوازی نوێى بىرکردنەو لێک گرى بدات و لەسەر بنەمایەكى زانستى بنیاتى بنییت و نەك تەنیا راستییەکانى سروشت، بەلكو ھەموو ڕەفتار و ھەلسووكەوتەکانى مەرۆف چ تاك و چ كۆمەلایەتى بە سەرنجدان بەو خالانەى سەرەو لە فەلسەفەكەى خۆیدا بگونجێنێت.

زاراوەیەكى دیکەش بە ناوى ماتریالیزمى دیالێكتىك (dialectic materialism) ھەيە کە لە لایەن ماركسەو لە بەرانبەر دیالێكتىكى ئایدیالیزمى ھیگڵ دانراو لەسەر بنەماى پىویستى مێژووبى و كاملېوون و ھەر سى فاکتەرى

تیز و ئانتی تیز و سەنتیز دامەزرراوە. بەو جیاوازییە لەجیاتى پەرگەزى ئایدیالیزمى هیگڵ کە باوەرى بە ئاوەزىكى بالا و سەروو سەروشتى هەبوو لە مێژوودا کە بەسەر هەموو پووداوەکانى جیهانى مەزبەدا زالە، مارکس باوەرى بە هێزى ئابوورى هەبوو و بە بەردى بناغەى پووداوەکانى مێژووى مەزبەدا داناو و هێزى بەرهەمهێنان و ئابوورى بە هێزى هاندەر زانیو، بەلام هیگڵ بە پێچەوانەو هێزى پۆحى بە هاندەرى جیهانى مەزبەدا.

لە پراستیدا مارکس ئابوورى و ماتریالیزمى خستە نێو هەمان چوارچۆیەى لۆژیک و دیالیکتىكى هیگڵەو و شێوازهکانى ئەوى بۆ سەلماندنى بیروبۆچوونەکانى خۆى بەکارهێناو و تیۆرى کۆمۆنیزمى نوێى بنیاتناو.

بە کورتى ماتریالیزمى دیالیکتىكى واتا:

- ۱- ماددە بنەما و ئەساسى بوونە.
- ۲- هیچ شتێک جگە لە ماددە بوونی نییە و سەرچاوەى هەموو شتێکە.
- ۳- ماددە ئەزەلییە و سەرەتای نییە.
- ۴- هۆش و وەعەى کە کۆکەرەوێ بێرکردنەو و زانین و هەست و ویناکردن و ویستە هەموویان وەزیفەى ماددەیهكى وەزیفەدارى بەرزى کە بریتییە لە دەماغ، کەواتا سەرچاوەى هەموویان بریتییە لە ماددە نەوێک شتێكى دیکە.
- ۵- سەروشت و بوون پراوەستاو نین، بەلکۆ بەردەوام لە جوولەدان و دەجوولێن و گەشە دەسەنن، ئەو جوولانەش ئەزەلییە و پێویستى بە هێزىكى دەرەكى (خودا) نییە.
- ۶- لەنێو هەموو شتێکدا صیراع و ململانێ هەیە، دواى بەهۆى ئەم ململانێیەو گۆرانکاری و گەشەسەندن پوودەدات.
- ۷- گەشەسەندن و گەشەکردن لە چەندەو (کەم) دەچێت بۆ چۆن (کیف)، لەچەندیتییەو دەچێت بۆ چۆنییەتى.

ياساكانى ماترياليزمى دىاليكتىكى

ماترياليزمى دىاليكتىكى سىياسى سەرەكى ھەيە:

۱- يەكئىتى و مەملەتلى دژەكان

۲- گۇرانى چەند بۇ چۇن

۳- نەفى نەفى

۱. قانون وحدة الاضداد و صراعها

۲. قانون الانتقال من التراكم الكمي الى التغير الكيفي أو النوعي

۳. قانون نفي النفي

يەكەم: يەكئىتى و مەملەتلى دژەكان.

واتا: ھەموو شتېك لە نىۋو خۇيدا سەرەتا بەيەكەۋەيە و يەكئىتى بوونى تىدايە، پاشان دەبنە دژى يەكتر و دژ پەيدا دەبىت، بۇ نموونە: ئاۋى كۇلاۋ، دوو ھىزى تىدايە، ھىزىك گەردەكان رادەكئىشەت بەرەو يەكترى، ھىزىك گەردەكان لە يەكترى دوور دەخاتەۋە، بەلام لە ئەنجامى گەرمى بەردەوامدا ھىزى جياكردنەۋە زال دەبىت بەسەر ھىزى راکىشان و ئاۋەكە دەبىت بە ھەلم.

ھەر بەم شىۋەيەش لە نىۋو كۆمەلگەدا بۇرژوازيەت و پرۇلىتارىا بەيەكەۋە لە يەك كۆمەلگەدا دەژىن، بەلام ئەم پىكەۋەژيانە كاتىيە و لە كۇتايىدا لە ئەنجامى مەملەتلى بەردەوامدا و لە ئەنجامى شەر و جەنگدا پرۇلىتارىا بەسەر سەرمايەدارىدا سەردەكەۋىت.

دووهم: گۆرانی چەند بۆ چۆن:

واتا چەندىيتى ماددەيەك دەگۆرپت بۆ چۆنئىيەتى، بۆ نموونە: كۆمەلە بەردىك فرى بدەيتە نىو رووبارىك، دوايى لەو چەند بەردانە شتىك پەيدا دەبىت پى دەوترىت: بەنداو، كەواتە لەو چەندىيتىيە چۆنئىيەتتەيەكى نويمان دەسكەوت.

يان ئاويك زۆر گەرم بكە، لەناكاو دەبىت بە ھەلم؛ يان ساردى بكە، دەبىت بە سەھۆل.

يان بۆ دروستکردنى ماددەيەكى ديارىكراو ماددەيەك يان چەند ماددەيەك دەتویننەو تا ماددەيەكى نوئ دەست دەكەوئت، كەواتە بەم شىوئەيەشە كاتىك «پرولتارىا» زۆر دەبىت و زال دەبىت بەسەر «بۆرژوازيەت».

سێيەم: ياسای نەفى نەفى

ئەو ياسای سێيەمە لە ياساكانى ماتريالىزمى دىالىكتىكى، واتا ھەموو شتىك دژى خۆى دروست دەكات ئەو دژەش نەفى ئەو شتە دەكات، بەلام ئەوئىش نەفى دەبىت و شتە يەكەمەكە پەيدا دەبىتەو بە شىوئەيەكى دەولەمەندتر، بۆ نموونە: دەنكە گەنمىك كە نەفى دەبىت و دەبىت بە پرووھك، دوايى ئەو گۆلە گەنمەى دروست دەبىت نەفى پرووھكەكە دەكات و بەمەش گەراپەو سەر دەنكە گەنمەكە، بەلام بە ژمارەيەكى زۆرتەرەو.

سەرچاوەكانى بىرى ماتريالىزمى دىالىكتىكى

ماركس فەلسەفەكەى لە بنەپەتدا ھى خۆى نەبوو، بەلكوو لە فەيلەسووفانى پيش خۆى ھەريگرتبوو، پاشان بە شىوازىكى نوئ دايرشتەو كە گشتگير بىت بۆ گەردوون، بوون، ماددە، مرۆف، ئابوورى، سياست و ژيان بۆيە سەرچاوەكانى فيكرى ماركس برىتين لە:

۱- ماددييەت: ديارە ئەمە دەگەرئتەو بۆ فەلسەفەى يۆنانى پيش سوقرات،

ۋەك «دىموكرىتس» ھەروھە «ئەپىكۆر» دوايىش «تۆماس ھۆبس» دواتر «فىورباغ»، كەواتا پېش ماركسىش ئاراستەى ماددى بوونى ھەبووھ لە فەلسەفەى ئەورووپىدا.

۲- دىالىكتىك: (جدل) يان (الجدلية)، ديارە ماركس ئەوھشى لە ھىگل ۋەرگرتووھ، بەلام ۋەك خۆى دەلەت: "ھى ئەو لەسەر پى بوو، من خستەمە سەر سەر." ديارە ھىگل فەيلەسووفىكى مىسالى بووھ، جەدەلەكەشى جەدەلەىكى رۆحى و فكرى و عەقلى بووھ، بەلام ئەوھى ماركس جەدەلەىكى ماددى بووھ و ھىناوئەتە نىۋو ماددە و واقع و كۆمەلگە و مېژوو و ئابوورى ھەروھە ديارە ھىگل باوھردار بووھ، بەلام ماركس بېباوھر و مولحيد بووھ.

۳- پەرەسەندن (التطور): ديارە كە گەشەسەندن و پەرەسەندىشى لە «داروین» ۋەرگرتووھ.

۴- شىوعىيەتى سەرەتا (الشيوعية الأولى) ئەوھشى لە «فرىزر» ۋەرگرتووھ كە خاوەنى پەرتووكى (الخصن الذهبي) يە، ديارە «فرىزر» پېش «ماركس» ھەمان شتى وتووھ دەربارەى (الشيوعية الأولى). ھەروھە شىوعىيەتى لەو سى فەيلەسووفەش ۋەرگرتووھ و پىيان سەرسام بووھ «تۆماس مۆر، سان سىمۆن، رۆبەرت ئۆين»، گەر چى ناوى دىكەش ھەن كە پېش ماركس دەميان لە سۆسىاليزم داوھ، بەلام زۆرىنەيان كۆكن كە ماركس كاريگەرە بەم سىانە و دواتر سۆسىاليزمەكەيانى گۆريوھ بۆ ئەو شىوازەى خۆى بەراستى زانيوھ.

جىاوازى دىالىكتىكى ھىگل و ماركس:

چەمكى دىالىكتىك پېشتر لای «ھىگل» ھەبووھ و پېشى ئەوېش لە يۇنانى دېرىندا، واتا «ماركس» داھىنەرى چەمكەكە نىيە.

ماركس خۆى لە ژيانىدا تا ئەو شوپنەى من خويندبىتمەوھ ئەم چەمكەى بەكارنەھىناوھ، بەلام زەمىنەسازىيەكان و مېتۆدىكى ناولىنەراوى ھەبووھ كە دواتر وازانم لە سەردەمى يەكئىتى سوقىيەتيدا ئەم چەمكە دادەتاشرەت.

کەواتە بۆ تیگەشتن لەوەی دیالیکتیک چییە، دەبێت بگەرێینەووە بۆ یۆنان. بەلام بۆ تیگەشتن لە دیالیکتیک لای «مارکس» دەبێت بگەرێینەووە بۆ «هێگل». بۆ ماتریالیزمەکەش پێویستمان بە تیگەشتن لە «فیورباخ» هەیە.

بە هەر حال، ماتریالیزی دیالیکتیک لای «مارکس» میتۆدیکە بۆ تیگەشتن لە واقع و جیهانی دەورووبەر، «مارکس» رای وەهایە کە هێزەکان، واتا هێزە مادییەکان لە مەملەت و گۆرانکارییەکی بەردەوامدان، ئەم گۆرانە بەردەوامەش هەمیشە بەردەکەوێت و بونیادی نوێ دەهێنێتە ئاراوە. خودی پرۆسەی مەملەتیی هێزە مادییەکان بریتییه لە ماتریالیزی دیالیکتیک.

ئەم میتۆدە لای «مارکس» واقعیترین میتۆدە بۆ خۆپەندەوێتی و واقع، ئەو بە پێچەوانەی هێگل و فەیلەسووفە ئایدیالیستەکان پێی وایە ئەو واقعێ مادییە کە بیرکردنەوە و چوارچۆیە کۆمەڵایەتی مەرۆف دیاریدەکات نەک بە پێچەوانەووە، یان بە دەرپرینێکی دیکە ئەو ژێرخانە کە سەرخان دیاری دەکات. جا مادام پرۆسەکەش بەم شێوەیە مادییە نەک ئایدیالیستی، بۆیە پێویستی شیمان بە میتۆدیکە کە ماتریالیستی بێت.

هێگل مەملەتیکەیی لە ئاستی فکری دەبینی، مارکس پێی وایە مەسەلەکە لە واقع و بنەماکانی بەرھەمھێناندا نەک فکر، چونکە ئەو ئەسلی پێکھاتنی لە ماددەدا دەبینیوە نەک فکر، بۆیە دیالەکتیکی لە هێگل و ماتریالیزی لە فیورباخ وەرگرت تا ئەو میتۆدە بەرھەم بھێنێت، چونکە ئەو باوەڕی بە پرۆسەی دیالیکتیکی هەبوو، بەلام باوەڕی بەو نەبوو کە دیالیکتیکەکە لە ئاستی فکر و ئایدیادا بێت، بەلکۆ لە ئاستی ماددەیدا دەبینی.

بە پوختیییش: هێگل پێی وایە کە کۆی بوونەوەر لە گۆران و ئالوگۆڕیکی بەردەوامدا بەو گەشتن بەو کاملیتییهی کە ئەو ناوی نابوو عەقل یان ڕۆحی ڕەھا کە لە شوێنێکی ئەم گەردوونەدا ئامادەییە و هەیه، گەشتنی شتەکانیش

بەو رۆح (عەقل) ە پەھایە کۆتایی مێژوو ە... ەتد.

جا جیاوازییەکی هێگل و مارکس لە مەسەلە دیالێکتیکییە کەدا لەو ەدایە کە هێگل ئەسلی گۆرانە کە و دروستبوون بە ئایدیا دەبینیت و غایەتی پرۆسە دیالەکتیکییە کەش ەەر بۆ گەیشتنە بەو، بەلام مارکس بە پێچەوانەو ەیه و غایەتە کەش لە گەیشتن بە کۆمۆنیزم دەبینیتەو ە.

لە کۆتاییدا ئەو ەی بەرھەم دێت لە ماتریالیزمی دیالێکتیکی بریتی ە:

١- ماددە بنەمای ەمووشتیکە.

٢- غەیری ماددە بوونی نی ە.

٣- ماددە ئەزەلی ە، کەواتا پێویستی بە خودا نی ە و خودا بوونی نی ە.

٤- رۆح و پەوشت و بەھا و شتە مەعنەوییەکان و ئایین و ەونەر و فەلسەفە و ... ەتد، ەموویان سەرچاوە کەیان ماددە ە و ەیچ شتێکی جێگیر و سابتمان نی ە، کەواتە ئایین و پەوشتیش دەگۆرێن و جێگیر نین و بەرھەمی ماددەن.

بەلام دەبێت ئەو ە بزائین کە ماتریالیزمی دیالێکتیکی فکریکی زانستی نی ە، ئەگەر چی لە سەرەتادا بە بیرێکی زانستی ناسرابوو.

بۆ نمونە لەسەر ئەزەلی ەتی ماددە

باوەربوون بە ئەزەلی ەتی ماددە بە ەیزترین بەلگە ەی ماددی و مارکسی و مولحیدەکان بوو، بەلام کە بیردۆزی تەقینەو ە گەرە کە (Big Bang) (الانفجار العظيم) دۆزرایەو ە، ئەم گریمانە ە بە تەواوی ەەرەسی ەینا.

بەشى دووهم: ماترياليزمى مېژوووى (المادية التاريخية):

ماترياليزمى مېژوووى ھەولتيكە بۇ راقە كردنى مېژوو لەسەر بنەما مادديەكان.
بەپىي ماترياليزمى مېژوووى گەشەى مرؤفايەتى، كۆمەلايەتى، كۆمەلگە، بىر،
ئايين، رەوشت، ياسا، ھونەر و ... ھتد، ھەموويان بە ھۆكارى ماددى بوو،
ھەر بۆيەش پىي واىە ئەو گۆرانكارىيە مېژوووى و كۆمەلايەتيەى كە بە چەند
قۇناغتيك روويداو ھەمووى بە ھۆكار و پالئەرى ماددى بوو.

قۇناغەكانيش بریتين لە:

۱- شيوعىيەتى سەرەتا يان مەشاعەى سەرەتايى (الشيوعية الأولى، المشاعة
الابتدائية)

۲- كۆيلايەتى (الرق)

۳- دەرەبەگايەتى (القطاع)

۴- سەرمايەدارى (الرأسمالية)

۵- سۆشياى رېخۆشكەر بۇ شيوعىيەت (الاشتراكية الممهدة للشيوعية)

۶- شيوعىيەتى كۆتايى يان دووهم (الشيوعية الأخيرة، الشيوعية الثانية)

كەواتا ماترياليزمى مېژوووى پىي واىە ھەر يەك لەم قۇناغانە بە مەملانن
دروست بوون، مەملانتيكەش بە ھۆكارى ماددى بوو، بۆيەش پىي واىە ھەر
يەك لەم قۇناغانە رەوشت و بىروباوەر و عادەت و عورفى خۇيان ھەبوو.

ھەرۋەھا باوەرپان واىە ئايين و رەوشت دەرھاويشتەى ماددە و ئەو جۆرە
ژيانەن كە لەم قۇناغانەدا بوونيان ھەيە، ھەر بۆيەشە باوەرپان بە جىگىرى ئاكار
و رەوشت و بەھاكان نىيە.

بۇ نموونە: دەلئىن لە سەردەمى ھەژارى و نەدارى و كۆيلايەتى و

دەرەبەگایەتییدا ئایین ھەبوو و گەشەى کردوو، چونکە ئامرازىک بوو بۆ پەناگە و پەنابردنە بەر خوداوەند و ئایین بۆ خۆپارێزى و بەرھەم پارێزى، بەلام دواىى کە سەردەمى پىشەسازى ھات و ئامێرەکان پىشکەوتن و ھۆکارەکان گەشەیان کرد، ئىدى وردە وردە ئایین لاواز بوو و پىویستى ئایین بوونى نەما! چونکە کرێکار توانى زالبیت بەسەر ھەموو ھۆکارەکانى بەرھەمھێنان و ئىدى پىویستى بە ھىزىکى دەرەکى نەما بۆئەوھى داواى لىبکات بۆى بپارێزێت.

یان دەلێن: ئایین دروستکراوى سەرمايەدار و دەستەلداران بوو بۆ چەوساندنەوھى پرۆلېتار و کرێکار و کۆيلەکان، بەلام بە پرواى ئەوان دواىى کە کۆمەلگە بوو بە کۆمەلگەيەکى شىووعى، ئىدى ئەو شتانە وندەبن و شتىک نامىنیت بە ناوى ئایین، چونکە چىنەکان (طبقات) نامىنن و خواوەندارىيەتى تايبەت بوونى نامىنیت، بۆيە کە خواوەندارىى تايبەت بوونى نەما و چىنەکان کۆتايى ھاتن، ئىدى ئايىنىش پۆلى نامىنیت و کۆتايى پىدیت، دوايىش مەملەتێى نێوان چىنەکانىش نامىنیت و خەلکى دەچنە سەر ئەو کۆمەلگە فرىشتەيىيەى کە لە سەرەتای ژيان و مەروفايەتى ھەبوو!

ئىدى بەھەشتى شىووعىيەت دیتە کايەو!

(ھەركەسىك مێژووى مارکسييەتى خویندبیتەو دەزانى چ دۆزەخىكى بنیاتناو لەجياتى بەھەشت!)

ماترياليزم مێژوو دابەش دەکات بۆ پىنج قوناغ:

۱- شىووعىيەتى سەرەتا (الشيوعية الأولى، المشاعة الابتدائية)

کرۆکى ئەم شىووعىيەتى سەرەتايىيە بریتىيە لەوھى کە: ئەوکات خواوەندارىيەتى تايبەت بوونى نەبوو (الملکية الفردية) ھەتاوھکوو نەک ھەر لەمال و سەرھوت و سامان، بەلکوو لەژنىشدا خواوەندارى نەبوو، واتاژنىش تەنيا

ژنى يەك كەس نەبوو، بەلكو پياوھەكان ھى ھەموو ژنەكان بوون، ژنەكانىش ھى ھەموو پياوھەكان بوون، واتا كەس خاوەنى ھىچ شتىك نەبوو و خاوەنى ھەموو شتىكىش بوو، ھەر بۆيەش لەو كاتەدا خىزان بوونى نەبوو. ھەرۈھە ھەبەر سادەيى ھۆكارەكان و ھىزەكانى بەرھەمھىنان مروڤ شتىكى نەبوو كە لىتى زياد بىت و خاوەندارىي تايبەت نەبوو و ھەمووى وەك يەكى ھەبوو، ھەر بۆيەش چىنايەتى پەيدانەبوو و بوونى نەبوو، ھەر بۆيەش دەولەت بوونى نەبوو، كەواتە ماركسىيەت دەلىت: ئىمە دەبىت بگەرىنەو ھەو سەردەمە كە:

۱- خاوەندارىي تايبەت بوونى نەمىنىت

۲- چىنايەتى نەمىنىت

۳- دەولەت نەمىنىت

۴- رەوشت نەمىنىت

۵- ئايىن و حەرام و حەلال نەمىنىت

ئىدى كە واى لىھات، نابىتە كۆمەلگەيەكى فرىشتەيى! دەبىتە باخچەي ئازەلان نەك بەھەشت.

۲- كۆيلايەتى (الرّق)

دەلىت: دوايى چوون بۆ ئەم قۇناغە، ئەمەش وەك ئاشكرايە بە ھۆكارى ماددى، چونكە وەك وتمان ئەوان دەلىن: لە ھەموو قۇناغەكاندا گۆرانكارىيەكان بە ھۆكارى ماددى و ئابوورى پروودەدەن، بۆيە ئامپەرەكانى بەرھەمھىنان بە جورىك گەشەيان سەند كە زيادە لە بەرھەم پەيداوو، دەسكەوتتى ئەو زيادەيە (كە وەختى خۆى لە قۇناغى يەكەمدا بوونى نەبوو) بوو ھۆى ئەوھى مروڤىك يان چەند مروڤىك ئىش بە خەلك بکەن و ئەوكات كرىكار و خاوەنكار دروست بوو، تا دوايى كرىكار بوو بە كۆيلە و دوايىش بەھۆى شەرەو دىلەكان

دەكران بە كۆيلە و كاريان پى دەكرا. ئىدى بەم جۆرە كۆيلەيتى پەيدا بوو و قۇناغى يەكەم (شىۋووعىيەتى سەرەتايى) كۆتايى ھات. دواى ئەۋەى كاركردن بە كۆيلەكان شىۋازى كۆيلەيتى پەيداكرد، وردە وردە ژمارەى كۆيلەكان زىادى كرد، ھەتا زۆر سەردەم ھەبوو كۆيلە زياتر بوو لە ئازاد، ئىدى دوايى بۆئەۋەى ئەو ھەموو كۆيلانە رانەپەرن و دژى خاۋەنەكانيان نەۋەستەنەۋە، دەۋلەت دروستكرا بۆ ئەۋەى ھەر راپەرپىن و جوۋلەيەك بكەن سەركوتيان بكەن، ھەر بۆيەش لە ئەنجامى ئەو زىادەيەى لە ئامپىرەكانەۋە دەستكەۋتن پياو بوو بە خاۋەن دەسكەۋت و بەرھەم، ئىدى پياو سەركەۋت و پلەيەك لەقۇناغى يەكەم بەرزتر بوۋەۋە و بوو بە خاۋەن خىزان و ژن.

ھەر بۆيە لە فيكرى ماركسىيەتدا نايىت دەۋلەت و خىزان بوونيان ھەيىت و كۆتاييان دىت.

۳- دەرەبەگايەتى(الاقطاع)

دواى قۇناغى كۆيلەيتى، ھۆكارەكان و ھىزەكانى بەرھەمەتپان زياتر گەشەيان سەند و بەھۆى شۆرشى كۆيلەكان و پەلاماردانەكانى خىلە دپندەكان دەۋلەت لەنىۋچوو و دەرەبەگايەتى ھاتە كايەۋە، كە ھەر يەكتىكان لە ناۋچەيەك فەرمانرەۋايەتى دەكرد و دەسەلاتدار بوو، كەۋاتا كۆيلەكان بەرە بەرە ھالايان گۆرا و بوون بە خاۋەنى ئامپىرەكانى بەرھەمەتپان لەگەل پارچە زەۋىيەك، بەلام لەژىر دەسەلات و فەرمانرەۋايى دەرەبەگەكان، ۋاتا دەبوۋايە كاريان بۆ ئەۋان بىكردايە، ھەر بۆيە دوو چىن دروست بوون: سەپان و دەرەبەگ.

۴- سەرمايەدارى (الرأسمالية)

دواى قۇناغى دەرەبەگايەتى سەرمايەدارى ھات، ئەۋەش دواى ئەۋەى ھۆكارەكانى بەرھەمەتپان گەشەيان سەند و ئامپىرى زۆرتى پىشكەۋتوو پەيداۋوو، ئىدى ئەم ھالە كەۋتە دژايەتى و مەملەتن لەگەل دەرەبەگايەتى،

بۆيە ئىدى سەپان و دەرەبەگايەتى لە ئىوچوون و بۆرژوازی و کرێکار پەيدا بوون،
 واتا سىستېمى سەرمايەدارى ھاتە کايەو و سەرمايەدارەکان (بۆرژوازیيەکان)
 بە يارمەتى خەلک پەيدا بون و سەرکەوتن و ئىدى لەگەڵ پەيدا بوونی
 سەرمايەدارى و سەرمايەداران (بۆرژوازیيەکان) زیاتر ھۆکارەکان و ئامرازەکانى
 بەرھەمھێنان پەيدا بوون و پېشکەوتن و پەيدا بوون. بەلام ھەتا سەرمايەدارى
 پېش دەکەوت چىنى کرێکار زیادى دەکرد و زیاتر دەچەوسىنرانەو، بۆيە وای
 لایھات ژمارەيەکی زۆرى خەلک بوو بە کرێکار و ژمارەيەکی کەميش بوون بە
 سەرمايەدار، ئىدى دوو چىن پەيدا بوو:

۱- پرۆلیتار (کرێکار)

۲- بۆرژوازی (سەرمايەدار)

۵- شیووعىيەت، شیووعىيەتى کۆتايى يان شیووعىيەتى دووھم (الشیووعىيە،
 الشيوعية الأخيرة، الشيوعية الثانية)

دوای سەرمايەدارى ئىدى شیووعىيەت دىت، ئەمەش لەبەرئەوھى مەملەتێ
 ئىوان سەرمايەدار و کرێکار پەيدا دەبێت و دوایى کرێکارەکان سەردەکەون
 بەسەر سەرمايەدارەکان و حوکم و دەولەت دەگرە دەست و خۆيان دەبنە
 خاوەنى ھۆکار و ئامرازەکانى بەرھەمھێنان. ئىدى چىتر خاوەندارى تايبەت
 بوونی نامىنیت و مال و سەرۆت و سامان دەبێتە ھى ھەمووان و دوایى
 چىنەکانىش نامىن و دەولەت و خىزانىش ھەلەدەوھەشێنەو و ژنىش ھى
 ھەمووانە! مال و سەرۆت و سامانىش ھى ھەمووانە و کەس لە کەسى زیاتر
 نابێت و دەبێت چەندەى کارت پێدەکریت بیکەى و چەندەى پتووستە بىبەى،
 بۆيە کۆيلە، جوتيار، کرێکار، ھەژارى، دەولەمەندى بوونيان نامىنیت و ئىدى
 صىراع و مەملەتێش بوونی نامىنیت و دوایى کە وای لایھات جەنگ و شەرىش
 بوونی نامىنیت.

ماتریالیزمی میژووویی چی لێدهکهوێتهوه؟

به پێی تهفسیری ماتریالیزمی میژووویی که دهپکات بۆ میژوو واتا: ئایین، رهوشت، خێزان، دهبیت به ماددیانه تهفسیریان بۆ بکری، که به ماددیانهش تهفسیرکران بهم شیوهیهیان لێدیت:

١- ئایین و رهوشت و خێزان نه جیگیر نه پیرۆزن، واتا به پێی سهردهم و بارودۆخ و ژینگهکان دهگۆرێن، واته رهوشت جیگیرییی له دهست دهدهات، رهنگه لای تۆ شتیک نارهوشتی بیت و لای ئهوانه ئاسایی دهبیت، چونکه باوهری بهوه نییه که رهوشت جیگیر و نهگۆر بیت.

٢- ئایین و رهوشت و خێزان زاده و بهرهمی بارودۆخی ماددی و ئابوورین. کهواته ههرکاتیک بارودۆخی ماددی و ئابووری گۆرا، ئهوانهش دهگۆرێن چونکه زاده و بهرهمی مادده و ئابوورین.

ئێستا با بێین بزانی چۆن ماتریالیزمی دیالیکتیکیان بهسهر میژوودا جێبهجێ کردووه و ماتریالیزمی میژووویی لێکهوتوووتهوه.

١- یاسای گۆرانی چهند و چۆن:

له ماتریالیزمی دیالیکتیکی باسمان کرد که چۆن «چهند» دهبیت به «چۆن» یان چهندیتی دهگۆریت بۆ چۆنییتی، وهک ئاو دهبوو به ههلم، یان چهند بهردیک چۆنییهتییهکی نوێیان دروست دهکرد و دهبوون به بهنداو، به ههمان شیوه زیادبوونی ژمارهی پرۆلیتار (کرێکار) دهبیت هۆی زالبوونیان بهسهر بۆرژوازییهت (سهرمایه‌داری)دا، ئیدی له گۆرانی ئهوانه چهندیتییهوه چۆنیتییهکی نوێ پێدا دهبیت که بریتییه له شیوووعیهت و ئهوانه بۆرژوازی و پرۆلیتارییه بوونیان نامینیت و ههمووی دهبیت به کۆمه‌لگه‌یهکی شیوووعی.

٢- یاسای یهکیهتی و ململانی دژهکان:

بە ھەمان شىۋە ئەو ياسايە ماددىيە كە لە ماتىريالىزمى دىئالېكتىدا باسماڭىز، كە وتماڭ: دوو شت بە يەكەو، بەلام دوايى دەكەو، مەملاننى و لايەك زال دەبىت بەسەر لايەكەي دىكەدا، ۋەك گەردى ئاۋى گەرم كە ھىزى لىك ھەلۋەشان و دووركەوتنە ۋە زال دەبىت بەسەر ھىزى پاكىشاندا و ئاۋە گەرمەكە دەبىت بە ھەلم، بە ھەمان شىۋە دەرەبەگ و بۆرژوازى مەملاننى لە نىۋان پەيداۋو و بۆرژوازى سەركەوت، دوايش مەملاننى نىۋان پەرۋىتار و بۆرژوازى دەست پىدەكات و پەرۋىتار سەردەكەۋىت و شىۋە ۋە پىدەكايە ۋە.

۳- ياساي نەفى:

ھەر ۋەك لە ماتىريالىزمى دىئالېكتىكىدا باسماڭىز كە روۋەكەكە دەنكە گەنمەكە نەفى دەكات، دوايش گولەگەنمەكە روۋەكەكە نەفى دەكات، بە ھەمان شىۋە خاۋەندارىيە تايبەت ھات و خاۋەندارىيە گىشتى لاپرد، دوايى خاۋەندارىيە گىشتى بە بەھىزىر دەگەرپىتە ۋە خاۋەندارىيە تايبەت لادەبات و نەفى دەكات.

لە راستىدا ماتىريالىزمى مېژوۋىيىش ھالى لە ماتىريالىزمى دىئالېكتىكى باشتر نىيە، چونكە بانگەشەكانى نازانستى و ناۋاقى و نالۆژىكىن، ئەگەرنا چۆن دەبىت ھەموو بزوئەنەرە مېژوۋىيەكان كورت ھەلئىنى لە ئابوۋرى و ماددە و مەملاننى نىۋان چىنەكان، دوايى بىي ھەرچى پەروشت و ئايىن و بەھاي جوان و ... ھتە ھەيە ھەموۋى بگەرپىيە ۋە بۆ ماددە و ئابوۋرى و مەملاننى و ... ھتە.

ھەر بۆ نمۇنە يەككە لە ھەتمىيەتەكانى ماركسىيەت برىتئىيە لە ئىنتقال لە قۇناغىكە ۋە بۆ قۇناغىكى دىكە كە ئەم ئىنتىقالە ھەتمىيە و دەبىت ھەر روۋىدات، بەلام ۋاقى ئەمە بەدرۆ دەخاتە ۋە، بۆ نمۇنە ماركس بەپىي ئەم ياسايە پىشېنى كرد بەرىتانىا يەكەم دەۋلەت دەبىت كە شىۋە ۋە پىدە تىيدا بەرجەستە دەبىت، چونكە لە سەردەمى ئەودا لە لوتكەي سەرمایەدارىدا بوو، ھەرۋەھا وتى: "لە پىش ھەموو شوئەكاندا مەملاننى نىۋان چىنەكان روۋدەدات

و دەگۆرپىت بۇ شىووعىيەت"، بەلام وا دەرئەچوو و ھەتا ئىستاشى لە گەلدا بىت ھەر سەرمایەدارىيە و رۆژىك شىووعىيەتى بەخۆيەو ھەبىنى.

بەكورتى و بە كوردى ماركسىيەت و ماركسىيەكان ئەو ھەبىروباو ھەرو و فەلسەفەكەيانە:

۱- نكوولیکردن لە خودا، واتا: ئەوانە برۆایان بە دروستکار و بەرپۆەبەرى گەردوون نىيە، دەلێن بە ھىچ شىوەيەك خودا گەردوونی دروست نەکردوو، بەلکوو گەردوون ھەر ھەبوو و ئەزەلیە.

۲- نكوولى لە وەحى و پەرتوو كە ئاسمانىيەكان دەكەن، چونكە ئەوان برۆایان بەخودا نىيە، كەواتە مادام برۆایان بە خودا نەبىت ئەو بەدلىيەو ھەبوو برۆایان بە وەحى و پەرتوو كىكیش نىيە كە لەلایەن خوداوە نێردرايێت.

۳- نكوولیکردن لە پىغەمبەرایەتى: واتا ئەوان بە ھىچ جۆرىك برۆایان بەو ھەبوو كە خودا پىغەمبەرى بۆ مرۆف و مرۆفایەتى ناردبىت، چونكە ئەوان برۆایان بەخودا نەبوو چا چاى ئەو، بۆیە بە ھىچ جۆرىك برۆایان بە موعجىزەى پىغەمبەران نىيە.

۴- نكوولیکردن و دژایەتى ئایین: بە ھىچ جۆرىك برۆایان بە ئایین نىيە، چا ھەر ئایینیك بىت، بەلکوو پىیان وایە ئایین شتىكى خورافى و ناراستە و بۆ خەلكى ساویلکە و نەزان و نەفامە و تەنیا بۆ خەلەتاندنى مرۆف و مرۆفایەتى ھاتوو. ھەر وەك ماركس دەلێت: (الدين أفيون الشعوب)، واتا: "ئایین تریاكى گەلانە" و بۆ سەرخۆشکردن و مەستکردنى نەتەوكان و مرۆف و مرۆفایەتى دروستکارو، دیارە ئەوان لە تىروانىیان بۆ دىینی مەسحیيەت و ئىنجیل و قەشە و کلێسا، ھەستاون ئەو بریارەیان گشتاندوو بەسەر ئىسلامدا، ئەمەش قیاسى كەشكە لەسەر مەشك (القياس مع الفارق)، واتا: یەكسانکردنى دوو شت كە جیاوازییەكى زۆر زۆر لە نىوانیدا ھەبە.

۵- نكوولیکردن لەزىندوبوونەو و رۆژى دواى و پۆح: بە ھىچ جۆرىك برۆایان

بە پۆزى دوايى و زىندوبوونەو نىيە، پىيان وايە مروڤ كە مرد كۆتايى بە ھەموو شتێك دىت.

٦- رەوشت نىسبى و پىژەبىيە: پىيان وايە رەوشت پىژەبىيە و ھەر كەس لە ئاست خۆى و كۆمەلگەكەى بۆ رەوشت دەروانىت، كەواتە نەگۆرپى رەوشتى و بنەماى رەوشتى لای ئەوان نىيە.

بەشى سىيەم: ئابوورى و سياسى

وەك لە دوو بەشى پىشوو باسمانكرد ماركسىزم فەلسەفەيەكى گشتگيرە بۆ گەردوون و ژيان و مروڤ و مېژوو و ئابوورى و سياسى، لەم بەشەدا زۆر بەكورتى باسى فەلسەفەى ماركسىزم دەكەين بۆ ئابوورى و سياسى:

١. رەتكردنەوەى خواوەندارىيتى تايبەت (الملكية الفردية): وەك لە پىشەوهدا باسمانكرد كە ماركسىيەت باوەرى وايە لە سەرەتاي مروڤايەتيدا شيووعىيەتى تەواو ھەبوو و مال و سامان و ژن ھى ھەمووان بوون! ھەر بۆيە چىنى ھەزار و دەولەمەند، كرێكار و خواوەنكار، بۆرژوازى و پرۆليتارى، كۆيلە و جوتيار و... ھتد، بوونيان نەبوو.

كەواتا خواوەندارىي گشتى ئەسلە و خواوەندارىي تايبەت شتێكى نەگريس و پيس و خراپە، بۆيە دەبێت بگەرێنەو سەر ئەسلەكە بۆ ئەوەى چىنايەتى نەھيلىن، ململانێ لە نۆبەرين.

بۆيە خواوەندارىي تايبەت لە سەردەمى «لېنين» و بەشێك لە سەردەمى «ستالين» لە نۆبەرا و نەما.

٢. رەتكردنەوەى ململانێي (صراع) نێوان چىنەكان: واتا وەك شيووعىيەتى سەرەتايي (الشيوعية الأولى)، كە نابێت كەس خواوەنى شتێكى تايبەت بە خۆى بێت، بەلكوو ھەمووى ھى دەولەتە (ئەگەر دەولەت ھەبوو) يان ھى ھەموو خەلكە، واتا وەك شيووعىيەتى سەرەتايي كەس خواوەنى ژنى خۆيشى نىيە! ژن

ژنی هەمووانە! مالّ مالّی هەمووانە! کە وایشی لێهات ئیدی مەملانێ (صرع) نامێنیت.

٣. ڕەتکردنەو و ئیلاخکردنی دەولەت، بەو پێیە کە خاوەنداریی تایبەت نەما، دوازی مەملانێ نێوان چینهکانیش نەما، ئیدی نابێت دەولەتیش بمێنیت، چونکە دەولەت ئامرازی ستەمی ستەمکارانە، کەواتا دەبێت وەک شیوووعییەتی سەرەتایی لێبێت و نابێت شتێک بمێنێت بە ناوی دەولەتەو.

٤. ڕەتکردنەوێ چینیەتی و چینهکان: چینی هەژار و دەولەتمەند، کرێکار و خاوەنکار، بۆرژوازی و پرۆلیتاری، کۆیلە و جوتیار، نابێت بمێنێت و دەبێت هەمووی لە یەک ئاستدا بن.

٥. کەفالهەتی دەولەت بۆ هەموو خەلک: یەکیک لە بنەماکانی شیوووعییەت ئەوەیە کە دەبێت دەولەت لە بەرانبەر کارکردنی خەلکدا زامنی خواردن و خواردنەو و جلوبەرگ و پێداویستییهکان بکات، بەلام ئەوەی لە ئەرزى واقیعدا بەرجەستەیان کردووە بریتی بوو لە دەستەبرکردنی نزمترین ئاستی ژیان و پێداویستییهکان، وەک کوردەواری دەلێت: نانە زگە بوو.

٦. یەکسانی لە کرێ: وەک وتمان دەبێت خواردن و خواردنەو و جلوبەرگ و شوێنی نیشتەجێبوون وەک یەک بن، وەک ئەوەی لە شیوووعییەتی سەرەتاییدا هەبوو، بە هەمان شێوە دەبێت کرێی هەموو کرێکار و ئیشکەرەکان وەک یەک بێت، بۆیە شیوووعییەت لە سەرەتادا زۆر بەتوندی ئەوەی جێبەجێکرد! بەلام دوازی نەگونجا لە گەڵ هەموو کرێکەرەکان، ئاخەر چۆن دەبێت کرێی پزیشکێک وەک کرێی پەرستاریک بێت یان ئەندازیار وەک کرێکار... هتد؟!

٧. چەند کارت پێ دەکرێت دەبێت بیکە: چەندت پێویستە ئەوەندە دەبە، ئەوە بەپێی ئەو خەیاڵی دایان نابوو، دەیان وت: وای لێدیت لە سیستمی شیوووعییەتدا خەلک ئەوەندە بەزەر دەبێت لە ڕووی مەعنەویی و فکرییەو، هەر چی لە توانیدا هەیه دەیکات و لەکار ناوەستیت، دواایش بە بەشێکی دیاریکرا و کەم یان بەپێی ئەندازەى خۆی قەناعەت دەکات!

۸. ھىچ شتتىك بە ناۋى حىزب و دامەزراۋەى سىياسى و رېڭخراۋ و ... ھتە، نابىت بوونى ھەبىت.

۹. رەتكردنەۋەى ئايىن، ۋەك وتمان: لای ماركسىيەت ئايىن زادە و بەرھەمى ماددە و ئابوورى مېژوو و چىنەكانە، ھەروەھا پەناگە و دلنەۋايى چىنى كۆيلە و كرېكار و ھەژار و جوتيارەكانە، ۋەك بلىيت خۆيان دروستيان كردووہ بۆ دلنەۋايى و پالېشتى مەعنەۋى خۆيان، يان دروستكراۋى سەرمايەدارەكانە بۆ چەوساندنەۋەى كرېكار و ھەژارەكان، بەلام ئىستا ئەو پىويستىيە نەماۋە و چىنەكان كۆتايان ھاتووہ و ململانئ نەماۋە و بارودۆخەكە گۆراۋە و ھىچ پىداۋىستى و حاجەتتېك بە ئايىن نەماۋە، بۆيە دەبىت لابرېت و رەشېكرېتەۋە و ئاسەۋارى نەمىنېت و ھەموو ئامراز و ھۆكارەكانىشى قەدەغە بىكرېت. بۆيە بىنيمان لە ھەموو سىستەمە شىووعىيەكاندا دژايەتى ئايىن و ئايىندار بوو بوو بە بنەما و ھىچى خراپ و ناشىرىن و قىزەون نەما نەيكەن بە ئايىنداران و ئايىن.

بەراستى ئەۋەى سەيرېكى مېژووۋى شىووعىيەت بىكات دەزانىت كە ئەو شتانەى ۋەك بىر و فەلسەفە خستيانەروو ۋەك خەيالىك مایەۋە و غەيرى كاولكارى و كوشتار و ستەم و خراپەكارى ھىچى دىكەيان نەكردووہ.

بۆيە بىنيمان چۆن دەۋلەت و سىستەمەكانيان لېك ھەلۋەشاند و ئەسل و ئەساسيان نەما.

لە راستىدا سىستەمى شىووعىيەت لەو لا و سىستەمى سەرمايەدارى لەم لا، دنيايان وپرانكرد و مروفايەتايان بەرە و كۆيلەبردن برد.

ئەو دوو سىستەمە ھاتن مروفيان لە مروقېوون شۆرد و كرديان بە ماددەيەكى موجهپرەد و كرديان بە كالا بۆ بەرھەمھېنانى كالا، كرديان بە ماددە بۆ بەرھەمھېنانى ماددە، لە ھەموو بەھايىكى رەۋشتى و مروفايەتى شۆرديانەۋە، ھاتن مروفيان لە لووتكەۋە ھېنايە ئاستى ئاژەل.

پوخته ی فەلسەفە ی پراگماتیزم: هەموو پراگماتیستەکان کۆکن لەسەر ئەوەی
 کە پێوەری راستەقینە بۆ دیاریکردنی حەقیقەت بریتییه لەو بەرووبووم و
 کاریگەریانەی لەدوایهوه پەیدا دەبێت، راستی هەموو بیرۆکە و ئەفکارەکانیش
 بەو سوودە دەپێورێت کە لێیهوه پەیدا دەبێت، واتە سوود و قازانج سەنتەرن،
 لەم ڕووهوه هاوڕاپە لەگەڵ تەوژمی ئەزموونگەرا کە بەس پشنتی بە ئەزموون
 و هەست و واقع دەبەست و بەس. ئەزموونگەرا مەعریفە دەگەرێنێتەوه بۆ
 ڕێشەکە ی کە لێیهوه پەیدا بووه، واتە دەگەرێتەوه بۆ دواوه. بەلام پراگماتیزم
 وانیه، سەیری بەرووبووم و ئەنجام و کاریگەری و سوودی ئەفکارەکان دەکات،
 واتە چیان لێ پەیدا دەبێت و سوود و کاریگەرییان چیه. کەواتە پراگماتیزم
 کاری بەهیچ شتیکی ئەفکار و مەعریفە نییه، چۆنە و چۆن بووه و ...، کاری
 بەوهیه بەرووبووم و ئەنجام و سوودەکە ی چیه.

بەلام جۆن دیوی شیوهیهکی ترمان لە پراگماتیزم نیشان دەدات، که پێی دەوتریت (الذرائعية) (الاداتية) واتە ئامراز، کهواتە بەم پێیه مەعریفە تەنیا ئامرازە بۆ ئیش و کار و بەس، بیر بیرۆکه و فکری راست ئەویە که دەتبات بەرەو چارەسەرکردنی کێشەکان.

هەلۆیستی ولیەم جیمس دەربارەى خدا و ئایین

دەربارەى خدا و ئایین هەلۆیستی ولیەم جیمس ناروون و نارێکه، چونکه هەندیک قسە و بۆچوونی هەیه وای لێ دەخویندریتەوه که باوەرپێ بە بوونی خدا وەک بوونێکی سەرەخۆ هەیه، زەمى ئیلحادیش دەکات. بەلام لەولاشەوه هەندیک بۆچوون و قسەى دیکەى هەیه وای دەگەیهنن که پرۆای بە بوونی سەرەخۆى خدا نییه لە دەرەوهى زەینى مرۆڤدا، واتە تەنیا شتیکی زەینییه و فکریکه و بەس، یان گریمانەیه که لە مێشکی مرۆڤدا و بەس. هەربۆیه توێژەران ڕاجییان لە دیاریکردنی هەلۆیستەکهى دەربارەى خدا، چونکه ئەم ناروونییە هەیه لە وتە و بۆچوونەکانیدا^(١)، بەلام ئیمە بۆ ڕوونکردنەوه هەلۆیستەکهى جیاکاری دەکەین لەنێوان دوو پێگەدا:

١. **پێگەى باوەر بە بوونی خدا:** ولیەم جیمس نکۆلى ناکات لە بوونی خدا، بەلکۆو بانگەوازی بۆ دەکات و پێی وایە شتیکی راستە، چونکه ئەگەر عیبادهت و پەرستش بێستینهوه بە سەرەنجام و ئەنجامە باشەکانى، ئەوه زۆرتەین کاریگەرى باشى هەیه لەسەر سلووک و مامەلەى باوەرداران، چونکه وەک باسى دەکات ئەگەر ئیمە بەراوردیک بکەین لەنێوان سلووک و مامەلەى ئەوانەى باوەریان بە خدا هەیه، لەگەڵ ئەوانەى بێباوەرن بە خدا، ئەوه دەبینین

(١) تاریخ الفلسفة الحديثة، ولیم کلی رایت ل (٤٩٨). والفلسفة والاعتقاد الديني (ولیم جیمس نموذجا) محمد عبد الحفیظ (٩٥، ١١٨، ١٣٣).

باوەردارەکان گەشبین و هیوا و ئومێد و ئەمەلی زۆریان هەیە، بەلام ببیاوەرەکه رەشبین و پرە لە بێئومێدی.^(١)

٢. **پینگەى سروشتى بوونى خودا:** ئایا خودا بوونى سەر بەخۆی هەیە لە دەرەوهی زەین و مێشکی مرۆفدا؟ و تەکانی ولیم جیمس ئەو دەگەیهنن که ئەو بروای بە بوونی سەر بەخۆی خودا نییە لە دەرەوهی زەین و مێشکی مرۆفدا، بەلکوو پێی وایە خودا بوونىکی زەینییە، تەنیا گریمانەییەکی زەینییە مرۆف خۆی بۆ خۆی دایهێناوە لە زەینی خۆیدا.^(٢)

دەربارەى هەلۆیستی ولیم جیمس دەربارەى ئایین و پابەندبوون پێیەوه، ئەو نكوۆلى لەو ناكات، بەلکوو بانگەشەى بۆ دەكات و ستایشی دەكات، چونكە ئایین کاریگەرى زۆر باشی هەیه لەسەر ژيانى مرۆف، گەشبینى پێدەبەخشیت، رەشبینى لەناو دەبات، بەلام لەگەڵ ئەوێشدا پێی وانییە ئایین و بنەماکانى حەقیەتییى مەوزوعى و بابەتییان هەبێت، كە لە زاتییى بەرزەوه هاتبێت، سەر بەخۆبێت لە زەینی مرۆف و بوونىکی سەر بەخۆی هەبێت، واجب و پێویست بێت گوێرایەلى بکړیت و عبادەت و پەرستش بۆ بکړیت، بەلکوو شتییى لاوهکییە و لەسەر هیچ بنەمایەکی عەقلى دانەمەزراوه و هیچ بەلگەییەکی یەقینی لەسەر نییە.^(٣)

کەواتە لێرەوه دەردەكەوێت «ولیم جیمس» لە چوارچێوهى ئیلحادى دیندار جێی دەبێتەوه كە باوەرى بە خودا و هیچ غەیبییى دیکە نییە، بەلام لە هەمان كاتدا دژایەتى ئایین ناكات بەلکوو بانگەوازی بۆ دەكات بۆ دیندارى و مانەوه لەسەرى و دەست پێوەگرتنى، چونكە کاریگەرى باشی هەیه لەسەر تاك و كۆمەلگە، هەلۆیستەكەى زۆر نزیكە لە فیورباخ.

(١) البراجماتية، ولیم جیمس ل (١٠٦، ٣٤٧).

(٢) البراجماتية، ولیم جیمس، ل ١٠٥.

(٣) البراجماتية، ولیم جیمس، ٩٦٩.

بوونگه‌رای (وجودیه‌ت) (ئێگزیستانشیالیزم)

بوونگه‌رای^(١)، وجودیه‌ت خاوه‌نه‌که‌ی «جان پۆل سارته‌ر» ه‌ که‌ فەیلەسووف و ئەدیبه‌یکی جووله‌که‌ی فەره‌نسییه‌ له‌ ساڵی (١٩٠٥) له‌دایکبووه‌، چه‌ندین لێکۆڵینه‌وه‌و په‌رتووکی هه‌یه‌ له‌ بواره‌کانی سیاسه‌ت و ئەده‌بدا و له‌ ساڵی (١٩٧٩) مردووه‌.

هه‌ندیک له‌ بیروپراکانی وجودیه‌ت:

مرۆف سه‌نته‌ره‌ و بوونی مرۆف وه‌ک خودی خۆی له‌ هه‌موو شتیک به‌رزتره‌، هه‌یج شتیک نییه‌ له‌ بوونی مرۆف به‌رزتر، هه‌یج هه‌یزیکیش له‌ ده‌ره‌وه‌ی مرۆف مافی ئاراسته‌کردنی مرۆفی نییه‌ به‌ هه‌یج جوړیک، جا ئه‌و هه‌یزه‌ خودا بێت یان ئایین یان ره‌وشته‌ یان کۆمه‌لگه‌ یان کلتووور.

مادام مرۆف هه‌نده‌ به‌به‌هايه‌، ده‌بێت ئازادی ره‌هاش بۆ مرۆف هه‌بێت، ئازاد بێت بۆ ته‌یبه‌راندن و به‌زاندنی هه‌موو سنووره‌ جیاواز و جوړاو جوړه‌کان.

وجودیه‌کان نکوولی له‌ خودا و دواڕۆژ و ئایین و ره‌وشته‌ ده‌که‌ن، پێیان وایه‌ ئایین هۆکاری دواکه‌وتنی مرۆف و مرۆفایه‌تییه‌، ئایین چاره‌سه‌ر نییه‌ بۆ مرۆف و مرۆفایه‌تی، ئه‌وه‌ی چاره‌سه‌ره‌ بریتیه‌یه‌ له‌ بوونگه‌رای (وجودیه‌ت). بۆیه‌ لای ئه‌وان مرۆف خودای خۆیه‌تی. له‌لای بوونگه‌راکان ره‌وشته‌ ڕێژه‌یه‌یه‌ و پێیان وایه‌ هه‌یج شتیک نییه‌ به‌ ناوی ره‌وشته‌ و خێر و شه‌ر و چاکه‌ و خراپه‌، ئه‌وه‌ مرۆقه‌ دیاری ده‌کات چی باشه‌ و چی خراپه‌، یان چی ده‌کات و چی نا‌کات^(٢).

(١) لێزه‌دا مه‌به‌ستمان له‌ وجودیه‌تی ناباوه‌رییه‌، چونکه‌ دوو جوړ وجودیمان هه‌یه‌، بێباوه‌ر (مولحد)، باوه‌ردار. باوه‌رداره‌که‌وه‌ک: کارل یاسپه‌رز، گابریل مارسێل. ناباوه‌ره‌که‌وه‌ک: جان پۆل سارته‌ر، مارتن هایدگه‌ر.

(٢) الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب والأحزاب المعاصرة.

ئاراستەى (پىيازى) پۆزەتەقىزىمى لۆژىكى (الوضعية المنطقية)

ئەم پىيازە لەلایەكەو دەرىژكراوێ پىيازى پۆزەتەقىزىمى كلاسكى «ئۆگست كۆنت» ھەژمار دەكرێت، لەلایەكى دىكەشەو دەرىژكراوێ پىيازى ئەزمونىيە كە لە سەدەى ھەژدەدا لەسەر دەستى: «ھيوم و لۆك» و لەدواى ئەوانىش «جۆن ستىوارت مىل» لەدايك بوو.

پۆزەتەقىزىمى لۆژىكى (الوضعية المنطقية) لەسەر بنەمايەكى ئەساسى دامەزراو، ئەوېش بنەماى (تحقق) ھاتنەجىيە، واتە بۆ راستى ھەر بابەت و وتە و بۆچوونىك پىويستە لە پرووى ئەزمونىيەو بتوانى بىھىنىيە جى و ئەزمونكراو بىت، واتە ھەموو بابەتە مېتافىزىكىيەكان و غەيبىيەكان و نابەرھەستەكان درۆ و پوچ و بەتال! چونكە ناتوانى لەرپى ئەزمونەو بىانھىنىيەجى. ھەر لىرەو پۆزەتەقىزىمى لۆژىكى (الوضعية المنطقية) بە ھەموو تەوژمەكانىيەو ھىرشىكى تووند دەكەنە سەر ھەموو بابەتە دىنىيەكان و دىنەكان، پىيان وايە ھەموو بابەتە ئايىنىيەكان و ئايىنەكانىش درۆ و دەلەسە و شتى پروپوچن، چونكە ئەم بنەمايەى ئەوان دايان ناو ھەر بابەتەجى و نايەتە جى و نايەتە بوون لە بابەتە ئايىنىيەكاندا.^(١)

بۆنمونه كە دەلىت: خودا بوونى ھەيە، ئەم رستەيە رستەيەكى بەتالە، رستەيەكى بىبنەمايە! چونكە ناتوانىن لە پرووى ئەزمونىيەو بىھىنىيە بوون!

(١) نحو فلسفة علمية، زكى نجيب محمود، ل ٢٧٤. والموسوعة الفلسفية المختصرة، ٥٣٨ _ ٥٣٩.

هەربۆیە پۆزەتیفیزمی لۆژیکی (الوضعية المنطقية) بەئاشکرا ناباوهری و ئیلحادی خۆی دەرخستوو و نەیشاردوو و تەو، ئەوەتا یەکتیک لە رێبەرانیان بە ناوی «کارناب» دەئیت: وشە (الله) خودا وشە یەکی میتافیزیکییە و بەتالە لە هەموو مانایەک.^(١)

لەوێوە دین هەموو بنەما ئایینەکانی وەک «وەحی، پیغمههرایهتی، رۆح، نەفس، رۆژی دوا، ..» نکوولی دەکەن و پێیان وایە خورافەن و شتی پرۆپوون و هیچ مانایەکیان نییە، چونکە لە جیهانی بەرەهەست و ئەزموون و واقعیدا ناتوانریت بسەلمێنرین.^(٢)

لە تاییبەتمەندییەکانی پۆزەتیفیزمی لۆژیکی (الوضعية المنطقية)

١. پیرۆزکردنی زانست و تواناکانی.

٢. رەتکردنەوێ میتافیزیک، بەبیانوی خالیبوونی لە واتا.

٣. دەمارگیری توند بۆ ئاراستەیی ئەزموونگەراییی بە پشت بەستن بە لۆژیکی نوێ.^(٣)

(١) الميتافیزیکا عند الفلاسفة المعاصرين، ل ٢٤٠.

(٢) نحو فلسفة علمية، زكي نجيب محمود، ل ٢٤٨.

(٣) الفلسفة لمن يريد، ١٦٩.

ئەمىل دۆركهايم و ئايين (١٨٥٨-١٩١٧)

دۆركهايم فەيلەسووف و زانای گەورەى فەرەنسى بوارى كۆمەلناسى بوو، ئەو دۆركهايم بوو مەنەهجيكى تايبەتى بۆ كۆمەلناسى دانا. دۆركهايم كتيبيكى دەربارەى مێتۆدەكانى كۆمەلناسى دانا بە ناوى (قواعد المنهجية السوسيولوجية). دەربارەى ئايينىش بەشدارى كارايى كردوو و هەولێ داوێ لە روانگەى كۆمەلناسىيەو شەرقەى ئايين بکات. لەو بارەيەشەو كتيبيكى نووسيوو بە ناوى «شپۆە سەرەتاييەكانى ژيانى ئايينى»، ئەم كتيبەى لەسالى ١٩١٢ نووسيوو، هەرۆهەيەككى تر لە كتيبە بەناوبانگەكانى كتيبى «خۆكوشتن، ١٨٩٧»، هەرۆهەيەككى دابەشکردنى كار كتيبيكى گرنگى هەيە بە ناوى دابەشکردنى كارى كۆمەلایەتى كە لە سالى ١٨٩٣ نووسيوو. ^(١)

بۆئەوێ بە دروستى لە دیدى دۆركهايم بگەين، سەرەتا پێويستە بزائين مەبەستى لە دیاردەى كۆمەلایەتى چيە؟

١. دیاردەى كۆمەلایەتى دیاردەيەكى بابەتيە و بوونى كتيبەتى لە دەرۆهوى هەستى ئەو تاكانە هەيە كە تيبينى دەكەن و هەستى پێ دەكەن، چونكە لە دروستكراوى ئەوان نيبە، بەلكوو و ئەوان لەو كۆمەلگەيەدا وەریدەگرن كە تيبدا پەرۆردە دەبن.

٢. دیاردەى كۆمەلایەتى شتيك نيبە بەرھەمى بێرکردنەوێ تاك بێت، بەلكوو هەلقوولوى ژینگەى كۆمەلایەتيە و پيش لەدايكبوونيان هەيە.

٣. دیاردەى كۆمەلایەتى وەك شتە. ئەمە ئەو خەسلەتيە كە دۆركهايم لە دامەزراندنى كۆمەلناسى پشتى پيەستوو. چونكە فاكته كۆمەلایەتيەكان بە فاكتهكانى جیھانى دەرەكى چواند. دیاردە كۆمەلایەتيەكان شتگەليكى دەرەكين سەبارەت بە هەستى تاكەكان. تاك دیاردەى كۆمەلایەتى وەرەگریت

(١) علم الادیان، ميشال مسلان، ت: عز الدين عناية، ل ١٤٤-١٤٨).

و بۆى ملکه چ دەبیت و خۆى بە دەستەو دەدات وەک ئەوہى ھەيزىکى دەرەکى ھەبیت. ئەویش بىتوانايە لە گۆرپىنى دياردە، ياخود پىچەوانە کردنەوہى ئاراستەکەى، تا ئەوکاتەى فاکتەرى بابەتى ويستى خۆى بەسەر تاکەکان دەسەپىنیت و وایان لیدەکات رەفتار بکەن بەپىى حوکم و دەقەکان، ھەرەک ئەمە حالەتى ئايىن زمان و ياسايە.

۴. دياردەى کۆمەلایەتى خەسلەتى پابەندىيتى، ياخود ناچارى ھەيە، بەو مانايەى کە لەبەر ئەوہى دياردەى کۆمەلایەتى جوړىک لە ھەست، ياخود بىرکردنەوہ و لەدەرەوہى ويژدانى تاک بوونى ھەيە، بۆيە دەبیت خۆى بەسەر ھەست و رەفتارى تاکەکە بسەپىنیت. بەزانیى ئەوہى کە زۆرجار تاک ھەست بەو ناچارىيە ناکات، چونکە ئەو وەلامى دياردەکان دەداتەوہ لە رپگای نەريت و عورفەکان.

۵. دياردەى کۆمەلایەتى دياردەيەکى مرۆپيە، دروست دەبیت بە دروستبوونى کۆمەلگە. بەم خەسلەتەش لەو دياردانە جیادەبیتەوہ کە زانستە سروشتیيەکان توپژینەوہى لەبارەوہ دەکەن، وەک: ماتماتیک، فەلەکناسى، فیزیا، کیمیا، بایۆلۆژى، جیۆلۆجى، جوگرافیا و ... ھتد. بەھۆى ئەوہى کۆمەلگەى مرۆپى وەک شانىشىنىکى بچووک لەنیو گەردوونىکى گەرەدا، ئەو گەردوونەش ملکہچى ياسای جیگیر و پتويستە لە چەندین زانستى سروشتى پىگەيشتوو، بۆيە کۆمەلگەى مرۆپى ملکہچى ئەو ياسا کۆمەلایەتییانەيە کە گوزارشت لە خۆى دەکات لەسەر شپۆہى ئەو دياردە کۆمەلایەتییانەى کە نەوہکانى کۆمەلگە تپیدا دەژى.

۶. دياردەى کۆمەلایەتى جیادەکریتەوہ بەوہى گوزارشتە لە ئامرازەکان و رپساکان و بارودۆخەکانى بىرکردنەوہ و کارى مرۆپى. ئەو خەسلەتەش سىفەتى مرۆپیمان بۆ ديارى دەکات، وەک چوارچۆپۆہيەک بۆ دياردەى کۆمەلایەتى.

۷. دياردەى کۆمەلایەتى جیادەبیتەوہ بەوہى کە لەخۆويە، بەو واتايەى کە تاک ياخود تاکەکان دروستيان نەکردووە، بەلکوو دروستکراوى کۆمەلگەيە و

بەشیوەی عەقلىكى گشتى دېتە سەر شانۆ.

۸. دياردهى كۆمەلايهتى دياردهيهكى گشتيه، گشتگيرى ئەو دياردهيهش بەرههه مى خەسلەتى ناچارىيه كه پىي جياده كرېته وه. ديارده ده بېتە گشتى چونكه خۆى به سەر تاكه كان ده سه پىنېت له سه رجهم لايه نه كانى كۆمه لگه، ياخود له هه ندىك ناوچه دا.

۹. دياردهى كۆمەلايهتى جياده كرېته وه به وهى كه خەسلەتى به يه كه وه گرېدانى هه يه. به و مانايه ي كه هه موو دياردهيهكى كۆمەلايهتى به يه كه وه گرېدراون له گه ل دياردهيهكى تر له كاتى ئىستادا، وهك په يوه ستى دياردهى ئابوورى به دياردهى سه ربازى و سياسى. هه روه ها دياردهى كۆمەلايه تيه كه كان به رده وامييان هه يه به درېژايى ئەو قوناغه ميژوو بيا نه ي كه كۆمە لگه پييدا گوزه رده كات.^(۱)

ده توانين له و خالانه ي خستمانه پروو بزائين دۆركه ايم چون ده روانيت بۆ دياردهى كۆمەلايهتى، دياردهى كۆمەلايهتى مروپيه، واته بان سروش ت نيه، دياردهى كۆمەلايهتى جه برييه، ئىختيارى نيه، دياردهى كۆمەلايهتى فاكته ...

له ديدى دۆركايمه وه كۆمە لگه سه نته ره نهك تاك، ده لىت: ئەوهى په يوه ندييه كۆمەلايه تيه كه كان ده سنیشان ده كات ئيمه نين، ئەو ستراك تۆره مۆراليا نه يه كه له ميژووى كۆمەلايهتى كۆمە لگه كانماندا دروست بوون و پيش له داىكبوونى ئيمه ليرهن و دواى مردنى ئيمه ش دريژه به ته مه نى خويانده دن. ئەوه ژيانى تاكانه ي ئيمه نيه كه ژيانى كۆمەلايهتى دروست ده كات، به لكوو ئەوه ژيانى كۆمەلايه تيه كه ژيانى تاكانه ي هه ر يه كيك له ئيمه دروست ده كات.^(۲)

دۆركه ايم پىي وايه تاك زمان و ئايين و نه ريت و ترادسيۆنه كان و پيوه ره كان

(۱) تيۆره كۆمەلايه تيه پيشكه وتوو ه كان، د. ئيhsan محمد حسن، ديدار ئەبوزيد، ل ۲۹۹-۳۰۱.

(۲) ئايين چيه، دانيال هيرقيو ليژى، ژان بۆل ويله م، ئيروان ديانته ل، ميشل لووى، و: عادل باخه وان، ل ۱۸۴.

و ئارەزوۋەكانى لە گرووپ وەردەگرېت، ئەو گرووپانەى پەيوەنديان لەگەل دەبەستېت و كارلىكيان لەگەل دەكات. فېربوونى ئەو دياردە و ئەزموونە كۆمەلايەتتيانەش لە ميانەى پرۆسەى بەكۆمەلايەتتيبوونەو ئەنجام دەدرېت كە لە قوتابخانە و كۆمەلگەى لۆكالى وەريدەگرېت.^(۱)

ئىستا تارادەيەك ديدى دۆركهايممان روونكردووەتەو دەربارەى كۆمەلگە و دياردە كۆمەلايەتتيەكان، ھىدى ھىدى دەچينە نيو بابەتەكەمانەو ئەيىن لە ديدى دۆركهايمەو. ئەيىن لە ديدى دۆركهايمەو دۆركهايم لە كىتېبى شېو سەرەتاييەكانى ژيانى ئەيىنى و خۆكوشتندا، لە سەر ئەو بۆچوونە پىدادەگرېت كە پىناسەى وردى دياردەكان لە لىكدانەو و شرۆفەى كۆمەلناسانە گرنگترە. دۆركهايم پىي واىە، لەنىۋان پىناسە و روونكردنەو تىۋرىدا پەيوەنديەكى بەرچاۋ و حاشاھەلنەگر ھەيە، ئەگەر بە روونى پىناسە بكرېن، لە ئەنجامدا روونكردنەو زۆر بە ئاسانى جېبەجى دەكرېت.

مىتۆد و شىۋازى زال لە كىتېبى شېو سەرەتاييەكانى ژيانى ئەيىنى بەم شېوەيەيە، سەرەتا چەمكەكان پىناسە دەكات، داواتر پەخنە لە تويژينەوكانى پېش خۆى دەگرېت و پەتيان دەكاتەو، لە كۆتايىشدا بىر و بۆچوونەكانى خۆى دەسەلمىنېت.^(۲)

دۆركهايم ئەيىن دەبەستېتەو بە سروشت و گەۋھەرى گروپە كۆمەلايەتتيەكانەو. ئەيىن ئەوئەندە پەيوەستە بە كۆمەلگەو كە بەبرۋاى دۆركهايم، پەگ و پەچەلەكى تەۋاۋى چەمك و گوتەزا و چينەكان دەگەرېتەو بۆ ئەيىن^(۳). ھەر ئەم رۋاينەيە ھەندىك لە ھاورى ھەرە نزيكەكانى لىي توورە بىن، زۆر بەروونىش لە نامەيەكى «جۆرج لاپى» لە (۷ مېي ۱۸۹۷) بۆ «بۆگلىي»

(۱) تىۋرىيە كۆمەلايەتتيە پىشكەوتوۋەكان، ل ۳۰۲-۳۰۳.

(۲) كۆمەلناسى ئەيىن، خالىد عليزادە، ل ۳۸-۳۹.

(۳) تىۋرەكانى كۆمەلناسى، ئەحمەد غولامى، ل ۱۰۱.

هاورپى دەنووسىت: دۆركهايم ئىستا ھەموو شتەكان بە ئايىن راقە دەكات. ھەموو شتەكان. قەدەغەکردنى ژنخوازی لە نىۋان خانەوادەيەكدا، تەنانت خەمۆكىش دەباتەۋە سەر ئايىن^(۱). ھەر لەبەر ئەمەشە دۆركهايم لە برى توژىنەۋە لە ئايىنە گەورەكانى ۋەك ئىسلام و مەسىحيەت، دەگەرپتەۋە بۆ سەرەتايىترىن ئايىنەكان. دۆركهايم ھەولەدەدات بە جۆرىك پىناسەى ئايىن بكات ھەموو ئايىنەكان بگرپتە خۆى، بە پرواى دۆركهام پىناسەى ئايىن لە سەر بنياتى باوەر بە جىھانى ناديار و سەروو سروشتى بووئە ھۆى ئەۋەى ناسىنى ئايىن لە لايەن زانايانەۋە تووشى ئاستەم و دژوارىيىت و ناسىنى دروستى ئايىن بە دى نەيەت^(۲). دۆركهايم پىى واىە پىناسەيەكى دروست نىيە كە بلىين ئايىن باوەرپوونە بە بوونەۋەرە ژوور سروشتيەكان، لە وپنەى خودا و خوداۋەندەكان. چونكە لە بنەرەتدا ئەو كەسانەى لەژيانى سەرەتايى و چاخە بەرايىيەكاندا ژيان بەو شىۋەيە بىريان نەكردوۋەتەۋە. لە ژيانى بەرايىدا خەلكى نەھاتوون بىر لە جىھانى جياواز بكنەۋە، جىھانيان دابەش نەكردوۋە بۆ جىھانى ژوور سروشتى و جىھانى سروشتى. ئەۋەى واىىردەكاتەۋە خەلكە ئايىندارەكانى نىو كلىتورە پيشكەوتوۋەكانن. ھاۋچەرەخەكان زۆر لە ژىر كاريگەرى گرىمانە و ياسا سروشتيەكانى زانستدان، لە كاتىكدا خەلكە بەرايىيەكان وانين، بەلاى ئەوانەۋە ھەموو پروۋداۋەكان چ سىحر ئامىز و چ ئاسايى ھەردووكيان سەر بەيەك چەشنن. لەۋەش زياتر چەمكى خوداۋەند بۆ خۆى گرفتىكە، چونكە ھەموو ئايىندارەكان باوەريان بە بوونى خوداكان نىيە، ئەگەر چى باوەريان بە ژوور سروشتيش ھەبىت. بۆنموونە بودايىيەك، نكوولى لە بوونى خودا دەكات، لە كاتىكدا خەلكانى تر بەشىۋەيەكى رۆتىنى مومارەسەى ئەو رۆتىنانە دەكەنكە بە ھىچ شىۋەيەك پەيوەنديان بە رۆحەكان يان خواۋەندەكانەۋە

(۱) ئايىن چىيە، ل ۱۸۶-۱۸۷.

(۲) تىۋرەكانى ئايىن، ل ۱۰۱.

نىيە^(۱). كەۋاتە بەلای دۆركھايىمەۋە شتىكى حاشا ھەلنەگرە ئايىن پىۋىستى بە پىناسەيەكى تازەتر ھەيە، ۋەلى لە ھەنگاۋى يەكەمدا پىۋىستە دەستبەردارى پىناسە كۆنەكە بىت. دۆركھايىم بە دۋاى شتىكدا دەگەرپىت كە لە ھەموو ئايىنەكاندا ھاۋبەشبىت و زۆرتىن تەركىزى لەسەر بىت. ئەو پىتى ۋايە ھەموو ئايىنەكان جىھان و شتەكان دابەش دەكەن بۆ بەش، پىرۆز و ناپىرۆز، ھەر بۆيە پىناسەى ئايىن دەكات و دەلىت: سىستەمىكە لە باۋەر و ئاكارى پەيۋەست بە شتە پىرۆزەكان، ئەو باۋەر و ئاكارانەى كە ھەموو پىرەكارانى لە چوارچىۋەى كۆمەلىكى يەكگرتۋودا كۆدەكاتەۋە. (تيورەكانى كۆمەلناسى ئايىن، ل ۱۰۱)، دۆركھايىم لە پىناسەكەيدا سەرنجىمان رادەكىشىت بۆ دوو خالى جياكەرەۋەى ئايىن لە شتەكانى تر ئەۋانىش:

أ - جياكردنەۋەى جىھان بۆ دوو بەش: بە بۆچوونى ئەو لە ئايىندا جىھان جىادەكرىتەۋە بۆ پىرۆز(ساكرىيە) و ناپىرۆز (پروقان). واتە ھەموو شتىكى ناپىرۆز و نائايىنى دەگرىتەۋە. بەگشتى ئەم بۆچوونە پىتى لەسەر ئەۋە دادەگرىت كە ھەموو شتەكان بەشكراون بۆ پىرۆز و ناپىرۆز، بۆنموونە لە كۆندا عەرەب پىش ئىسلام بەلايانەۋە باش نەبوو لە دۋاى نىۋەرۆ كار بكن، چايان دەخواردەۋە و قسەيان دەكرد، بەلام كارنا. ھەرۋەھا تەنانت رۆژەكانى سالىش دابەشكراون بۆ پىرۆز و ناپىرۆز بۆنموونە رۆژى ۱۳ مانگ بە رۆژىكى شوم دادەنرپت لەلای ئىرانىيەكان لەسەرەتاي ھەموو سالىكى ئىرانى. ياخود گۆرى كەسىك پىرۆزدەكرپت و دەستلىدان و جورپك لە ئاھەنگ گىران لەدەۋرى شتىكى پىرۆزە. پروقان يان ناپىرۆز بەۋاتاي ئەۋە نايەت شتىكى پىسە، يان خراپە، بەلكو شتىكى ماددى و ئاسايىيە^(۲).

ب - كۆبوونەۋە لە گرووپىكدا: لە توپىزىنەۋە كۆمەلناسى و ئەنسرۆپۆلۇيەكانى

(۱) ھەوت تىۋر دەربارەى ئايىن، دانيال ل. پالس، ۋ: ئاۋات ئەحمەد، ل ۱۶۶-۱۶۷.

(۲) تاريخ معرفة الاديان، الاعمال الكاملة لشرىعتى، ب ۸، ل ۱۶۰-۱۶۱.

پیشیندا پێیان وابوو کە ئایین و سێحر یەک شتن، هەردووکیان بە یەک شیوە کاردەکەن، بەلام زانایانی نوێی کۆمەڵناسی و بەتایبەتی دۆرکهایم دەڵێن لە بنەڕەتدا سێحر و ئایین دوو شتی تەواو جیاوازن و دژی یەکن، سێحر حالەتێکی تاکییە، بەلام ئایین وینەیهکی کۆمەڵی و گرووپی وەرەگریت. هەموو طقوس و سروتەکان بەشیوەیهکی گرووپی ئەنجامدەدرێن، تاکەکانی کۆمەڵگە و دەروانن کە ئەم کارانە پێرۆزن، هەروەها یەک هەست و شعوریان هەیە، ئامادەن هەندیکیان لە پێناو هەندیکێ تریان بکەنە قوربانی، وەک چۆن ئامادەن لەپێناو گرووپیش خۆیان بە قوربانی بکەن. بەلام سێحر کاردەکات بۆ هێنانەدی بەرژەوهندیی تاک بەپێچهوانەی ئایینەوه، ئایین دەتوانێت یەک رۆحی گشتی دروستبکات و پێرۆزییهکی تایبەت بەخشێت بە کۆمەڵگە.^(١) جیاکردنەوهی پێرۆز و ناپێرۆز بە واتای ئەوە نایەت کە پێرۆز باشە و ناپێرۆز خراپە، ئەم جیاکردنەوهیه جیاکردنەوهیهکی ئاکاری نییە، دەشیێت پێرۆز باش بێت یان خراپ بێت، شتی ناپێرۆزیش دەگونجێت باش بێت یان صخراب بێت. پێرۆز بە گشتی لە پال ئەو شتانەدا سەرھەڵدەدات کە کۆمەڵگە گرنگیان پێدەدات، بەلام ناپێرۆز بە گشتی پەيوەندی بە کاروبارە تایبەتییهکانی تاکەکانەوه هەیە.^(٢) تەوتەم: وشەى تۆتەم بۆ یەكەم جار لە ساڵى ١٧٩١ بە کارھێنرا لە لایەن «ج. لونگ»، لە سەرەتادا وا گومان دەبرا کە تەوتەمیەت پەيوەستە بە ھۆزەکانی ئەمریکاو، بەلام لە ساڵى ١٨٤١ توێژەر غەیری ئەوێ خستەروو کە مومارەسەى ھاوشیوە هەیه لەنیو ھۆزەکانی ئوستورالیا^(٣). دۆرکهایم کە پێناسەى ئایین دەکات و پێی وایە ئایین جیاکردنەوهی پێرۆزە لە ناپێرۆز. پێی وایە کە ئەو پێناسانەى تر کە بۆ ئایین کراون پێناسەى دروست و تەواو نین، دۆرکهایم پێی وایە بۆ ئەوێ بە رێکی و دروستی لە ئایین و جەوھەرى ئایین بگەین، پێویستە بگەرێنەوه

(١) تاریخ و معرفة الاديان، الاعمال الكاملة لشریعتی، ب ٨، ل ١٨٥-١٨٧.

(٢) حەوت تیور دەربارەى ئایین، ل ١٦٧-١٦٨.

(٣) موسوعة تاریخ الاديان، ب ١ ل ٤٣.

بۇ سەرەتايىتىن شىۋەى ئايىندارى، بە بۆچۈنى دۆركھايىم ھۆزەكانى ناۋەرەستى ئۈستورالىا كۆنتىرىن و سادەترىين ھۆزن، بە بەراۋرد بە ھۆزەكانى تر، دۆركھايىم ھۆزەكانى ناۋەرەستى ئۈستورالىا ۋەردەگرېت و دەيانكاتە بنەما و بنەرەتى تۈۋىزىنەۋەكەى، دۆركھايىم سەرنجى دا ئەو ھۆزانە سىسەمىك لە نىۋاندا ھەيە گرنگىيەكى گەرەى ھەيە لەزىياناندا، ئەۋىش سىستەمى ھۆزە، پەيۋەستى و پىكەۋەيى ئەو ھۆزانە لەرېگەى خۈنەۋە نىيە، بەلكو ناۋىك بەيەكيانەۋە دەبەستىتەۋە، ئەو ناۋە شتىكى ماددىي دىيارىكراۋە، كە ھۆزەكە لە ژىر سىبەرىدا پىكەۋە پەيۋەست دەبن. بەو شتە دەۋترېت تەۋتەم، ئەو تەۋتەمە، تەۋتەمى يەك بە يەكى ھۆزەكەيە، ھەموو ھۆزىكىش تەۋتەمىكى تابىت بە خۋى ھەيە، تەۋتەم ھەندىك جار ئازەلە يان ۋوۋەكە، ھەندىك جارىش ماددەيەكى مردوۋە، تەۋتەمەكە خۋاردن و كوشتنى حەرام دەبىت لە لايەن ھۆزەۋە، جگە لە چەند بۆنەيەكى دىيارىكراۋە كە دەتۈان تەۋتەمەكە بخۋن و راۋى بكن، ئەگەر كەسكىش تۆتەمەكەى خۋارد ئەۋا سزاي مردنى بەسەردا دەسەپنرېت، چۈنكە بە بۆچۈنى ئەۋان ئەو تۆتەمە پىرۋزە و نابىت بچىتە شوپىنىكى ناپىرۋزەۋە، بەلام ھەندىك لە ھۆزەكان بۆ ھەندىك لە تاكەكانيان كە دەگەنە تەمەنىكى دىيارىكراۋە رېگەيان پىدەدرېت ئەو ئازەلە يان ۋوۋەكەكە بخۋن^(۱). دۆركھايىم سەرنجى دا كە لە ھۆزە سەرەتايىيەكانى ئۈستورالىا گيانەۋەرەكانى تر جگە لە تەۋتەمەكە، ھەموۋيان نا پىرۋزن و ھۆزەكە دەتۈانېت بە شىۋەيەكى ئاسايى بىيانكوژىت و بىيانخوات، بەلام گيانەۋەرە تەۋتەمەكە نا، چۈنكە ئەو پىرۋزە، بە تەۋاۋەتى لە ھۆزەكە قەدەغەكراۋە، جگە لە بۆنە دىيارىكراۋەكاندا نەبىت كە ۋەك بەشىك لە نەرىتە تايىبەتەكان ئەنجامدەدرېت، دەكرېت بە قوربانى و دەخورېت. بەمەش خودى ھۆزەكە بە پىرۋز لە قەلەم دەدرېت، چۈنكە لەگەل تەۋتەمەكەدا بوۋە

(۱) العقيدة الدينية نشأتها وتطورها، فرج الله عبد الباري، ل ۶۸-۶۹، بە دەستكارىۋە.

بە يەك^(۱). بە بۆچوونی دۆركهايم تەوتەم بەرھەم نىيە، درېژكراوھى فۆرمىكى
 بنەرەتیتىرى ئايىن نىيە، ئەو خۆى سەرچاوەیەكە ھەموو شىوھەکانى تری
 پەرستىشى ئايىنى چ ئانىمزم بىت یان پەرستى خواوەندەکان، ئاژەل، پروەك
 یاخود ئەستىرەکان بىت لە تەوتەمەوھ سەرھەلەدەن. لە یەكەمین تىروانىندا
 وا دەرەكەوئیت تەوتەمیزم یەككە بىت لە تەرزە باوەکانى ئايىن: جۆرىك لە
 پەرستى گيانەوەر یان پروەكە نەك زیاتر، بەلام دۆركهايم پى دادەگرئیت و پى
 وایە كە ئیمە كاتك لى ورد دەبینەوھ، دەرەكەوئیت شتىكى تەواو جیاوازە،
 شوئىنكەوتووانى قەلەرەش ناچن بۆق یان تووتى سى پەرسن، بەلكوو خەرىكى
 پەرستى ھىزىكى نەناسراوى نا كەسى دەبن، لە ھەریەككە لە وانەدا بوون
 دەدۆزنەوھ، بەلام لەگەل ھىچیاندا تەبا نابن^(۲). تەوتەمیزم دەبىتە ھىزىكى بى
 شووناسى ناكەسى و خۆى فرىدەداتە نىو بوونى ھەر یەككە لە باوەردارەكانى، بە
 بى ئەوھى تىكەل بە ھىچ كامیان بىت. ھىچ كەسك لە باوەردارەكان ناتوانىت
 بە تەواوى دەستى لى گیر بكات، چونكە ھەمیشە بەشىوھەكى سەربەخۆ لە
 ھەموو لایەك خۆى دەرەخات، ھەر باوەردارىك پى وایە كە خواەنیەتى، بەبى
 ئەوھى ھىچ كەس خواەنى سەد لە سەدى بىت. لىرەوھ تەوتەم دەبىت بە
 خودا، بەلام خودایەكى ناكەس و بىناو و بىمىژوو^(۳). لىرەوھ دۆركهايم دەگاتە
 ئەوھى كە خودا و ھۆز یەك شتن، سەرەتا ئەوھەمان خستە پروە كە دیاردەى
 كۆمەلایەتى چى دەگەییەت، وتمان دیاردەى كۆمەلایەتى جەبریە و ئىختیارى
 نىيە، دۆركهايم ھەموو شت دەگەپىنئیتەوھ بۆ كۆمەلگە، ھەر بۆیە پەخنە
 دەگرئیت لەوانەى كە ئايىن یان ھاوسەرگىرى و خىزان دەگەپىنئەوھ بۆ فیتەرت،
 دەلئیت: ھىچ یاسا و رىسایەكى پەوشتىمان نىيە لە خودى خۆیدا، بەلكوو ئەوھ
 كۆ و یژدانە ھەموو شتىك دەگۆرئیت لە ژيانى تاك، دەسەلاتى ھەیە بەسەریاندا

(۱) ھەوت تیۆرى دەربارەى ئايىن، ل ۱۷۱.

(۲) ھەوت تیۆرى دەربارەى ئايىن، ل ۱۷۳.

(۳) ئايىن چىیە؟ ل ۲۰۰.

و ھەلەيان دەسووپىنئىت، دەيسەپىنئىت بەسەرياندا لە بىروباوەر و رەفتار^(۱). بە كورتى تەوتەم لە يەك كاتدا ھىماي خواوھند و ھۆزىشە، چونكە خداوھند و ھۆز يەك شتن، لە فۇرمىكى تۆكمەدا دلسۆزى بۆ خداوھنديكى نىر يان ژنە خداوھنديك ئەوھىيە مرقەھەكان گوزارشت لە دلسۆزى خۇيان بۆ ھۆزەكەيان بکەن^(۲). لەم روانگەيەوھ:

۱. ئايىن داھىنراوئىكى كۆمەلگەيە، كۆمەلگە داى ھىناوھ.

۲. خدا خودى كۆمەلگەيە، ئەوھ كۆمەلگەيە بەرز بووھتەوھ و براوھتە ئاسمان، ئەوھش لەپىناو پاراستن و بەرزەوھنديكى كۆمەلگەدا بووھ.

۳. پەوشت و خىزان و پرۆسەكانى ھاوسەرگىرى ھەموويان كۆمەلگە ديارىكردوون و پەھەنديكى سەروو (بان) سروشتيان نىيە.

۴. خدا بوونى نىيە، ئايىنەكان دروستكراوى دەستى كۆمەلگەن.

پەخنە لە دۆركھايىم

دۆركھايىم وەك ھەر زانايەك و تويزەرئىكى بوارى كۆمەلناسى پروبەرووى پەخنە بووھتەوھ كە دەتوانىن بە چەند خاالىك بيانخەينە روو:

۱- دۆركھايىم خەسلەتى بەرچاوى ليكۆلئىنەوھكەى بايەخدانە بە يەك دانە كلتور، واتە كۆمەلگەپەسەنەكانى ئوستوراليا، ئايىنىشى ھەر بەو ئاقارەدا ليكداوھتەوھ، دۆركھايىم پشت بە راپۆرتە ئەتنوگرافىيە زۆر ناودارەكانى سىينسەر و فيلين دەبەستىت. بە شىوھىيەكى تۆكمە تيۆرەكەى لەسەر ئەو بەلگانە دادەمەزىنئىت كە ئەوان دەستيان خستووھ. ئەم خەسلەتە لاوازى ناوھكى تيۆرەكەى دۆركھايىمە، ھەر لە سەردەمى خوشىدا پەخنەى لى گىرا، «گاستۆن

(۱) حول التأصيل الإسلامى للعلوم الاجتماعية، محمد قطب، ل ۱۰۵، بە دەستكارىيەوھ.

(۲) ھوت تيۆر، ل ۱۷۵.

رېچارد»ى سۆسىۈلۈجىست، كە پىشتەر لەگەل دۆركھايمدا كارى كردبوو، بە وردى راپۆرتە ئوستوراليەكانى تاقىكردهو و دەريخست كە دەتوانرېت ئەو بەلگانە لە چەند جىگايەكدا تەواو بە پىچەوانەى بەرئەنجامەكانى دۆركھايمەو بەسەلمىنرېت، رايگەياند كە بەشى زۆرى تيۆريەكەى دۆركھايم پىش ئەوەى سەيرى راپۆرتە ئوستوراليەكان بكات دارىژراو، جگە لەوەى ھەندىك پرسىار دەكەن كە ئايە راپۆرتە ئوستوراليەكان بۆ خۇيان دروستن؟^(۱) ئەو پرسىارە گرنگە ئايە بە راست خودى راپۆرتەكان بۆخۇيان دروستن؟ ھەموو ئەو تيۆريانەى لەسەر ھۆزە سەرەتابيەكان بيناكراون جىگەى گومانن، چونكە ئەو كەسانەى چوونەتە ئەو شوپانە لە ھەموو رووكانەو نەيانتوانيوە توپژينەكانيان ئەنجامدەن لەسەر ھۆزەكان، جگە لەوەى گەشەنەكردنى زمان بە شيوہيەكى بەرچاو رەنگە رېگر بووپېت لە تىگەيشتن لەو ھۆزانە، بەتابەت كە ئەو ھۆزانە خاوەنى كەلەپوورپكى نووسراو نين، ئەمەش وادەكات تىگەيشتن لەو ھۆزانە ئاسان نەبېت و گومان بكرېت لەو زانباريانەى لەسەريان دەگويزرېتەو بۆمان.

نموونەشمان ھەيە كە دوو زانا توپژينەوہيان لەسەر يەك شوپن كردوو و ئەنجامى جياوازيان داوہ پيمان، «مستر مان» چەند ساليك لە دورگەكانى ئاندمان توپژينەى كرد و لە سالى ۱۸۸۲ توپژينەوہكەى بلاق كردەو، دواتر «مستر براون» لە ھەمان شوپن واتە دورگەكانى ئاندمان توپژينەوہى كرد و لە سالى ۱۹۲۲ توپژينەوہكەى بلاق كردەو، زۆرينەى زۆرى كتيبەكەى براون پىچەوانەى كتيبەكەى مستر مان بوو^(۲). ھەرۈەھا بەشېك لە توپژەران گومان لەوە دەكەن، كە ئەو ھۆزانەى دۆركھايم بە سەرەتابيترين ھۆزيان دادەنيت وا نەبېت، يەكيك لەو توپژەرانە رۇبېرت شميتە كە لە ئوستوراليا توپژينەوہى كردوو و گەيشتووہ بەوہى كە ئەو ھۆزانە بە پىچەوانەى بۆچوونى دۆركھايمەو، پىشكەوتوترين و

(۱) ھوت تيۆر، ل ۱۹۶-۱۹۷.

(۲) الدين، محمد دراز، ل ۱۴۸.

گەشەسەندوترین ھۆزەکان، کۆنترین ھۆزەکان ھۆزەکانی باشووری پوژھەلاتن،
کە ئەو سیستەمی ئەلقابی ئازەلییەیان تیدا نییە، لە ھەمان کاتدا لە لای ئەوان
باوەری خودای بالآ بوونی ھەیە بە شیوەیەکی ڕوون.^(۱)

۲- بە پێچەوانەی دۆرکھایمەووە چەند توێژەری دی ئەوەیان خستوووەتە
ڕوو، کە بیرۆکەی خودای بالآ لە نێو زۆریک لە ھۆزە سەرەتاییەکاندا ھەبوو.
ئەندری لانج باوەری خودای بالآی لە لای ھۆزە ھەمەجیەکانی ئوستورالیا
خستوووەتەروو، ھەروەھا ھەمان بیر لە لای ھەمەجیەکانی ئەفریقا و
ئەمەریکاش خستوووەتە ڕوو. شریدەر باوەری خودای بالآی خستوووەتە ڕوو
لە لای ئاریە کۆنەکان، برۆکلمانیش لە لای سامیەکانی پێش ئیسلام ھەمان
باوەری دووپات کردوووەتەو. ھەریەک لە لارواھ و کاترافاج ھەمان باوەریان لەلای
ھۆزەکانی ناوەرستی ئەفریقا خستوووەتە ڕوو.^(۲) جگە لەوێ زانای بە ناوبانگی
بۆاری ئایین و زمان و ئەنسۆبۆلۆجیستی نەمساوی و فیلھیلیم شمیدت،
ھەستاوە بە توێژینەوێک لەسەر ھۆزە سەرەتاییەکان، پوژھەکە لە سالی
۱۹۱۲ دەستپێکرد و لە سالی ۱۹۵۴ کۆتایی پێھێنا، لە دووتوی ۱۲ بەرگدا. واتە
بۆ ماوەی ۳۲ سال پتووی خەریک بوو، شمیدت لە ئەنجامی توێژینەوێکەیدا
گەیشتە ئەو باوەری کە ھۆزە سەرەتاییەکان بە گشتی باوەریان بە خۆدایەکی
تاک ھەیە لە ئاسمان، خۆدایەکی خاوەنی ھەموو چاکەییەکی و زانستی بێ
ئەندازە. شمیدت باوەری وا بوو کە ھۆزە سەرەتاییەکان لە بنەرەدا باوەریان
بە یەک خۆدا ھەبوو، دواتر بەرەو فرە خوایی ڕۆشتوون، بە پێی توێژینەوێکە
شمیدت کۆنترین سیستەمی ئایینی یەکتاپەرستی بوو.^(۳) جگە لەوێ شمیدت
دەلالت: کە بەشیکی لە ھۆزەکان بە سیستەمی تەوتەمدا نەرۆشتوون و پێی

(۱) الدین، محمد دراز، ل ۱۵۰.

(۲) الدین، محمد دراز، ل ۱۱۰.

(۳) علم الادیان، ل ۲۳۵.

ئاشنا نىن، لەگەل ئەوەشدا ئايىندارن و ئايىنيان ھەيە^(۱). ھەرۋەھا «ئىدوين ئۆلىقەر جەيمس» ئەنسرۆپۆلۇجىستى بەرىتانى ھاۋرايە لەگەل «لانىج و شىمىدت»، لە خستەنە پروەكەيان و پەيرەۋى لەو بۆچۈنە دەكات كە خوداى تاقانەى بەرز بنچىنەيە لەلەى مرۆقى سەرەتايى، لە ئىستايىشدا ئەمە بارودۇخى ھۆزە سەرەتايىيەكانى سەر زەويە، كە ھىشتا لەسەر راوشكار و كۆكردنەۋەى بەروبوۋمەكان دەژىن، ھۆزەكانى ئەپۇرجىنال لە ئوسوتوراليا و فويگيانس لە ئەمريكاي باشوور و ھۆزەكانى كاليفۇرنيا، كورە بالاكەن لە ئەفرىقا، ھەموو ئەو ھۆزانە پارىزگاربيان لە سەرەتايى خۇيان كىردوۋە و بە ھىچ قۇناغىكى پەرەسەندىدا تىنەپەريون. ھەرۋەھا «ئىنرايچ» بە ھەمان شىۋە دۋاى توژىنەۋەكەى لەسەر ھىندىيە سوورەكان ئەنجام دا گەيشتە ئەو باۋەرەى خوداى تاكى بالا بنەرەتە. فەيلەسوۋفى ئەلمانى «فرىدريك سچىللىنگ» لە كىتبەكەيدا فەلسەفەى مىسۇلۇجيا، پىيى واىە لە سەرەتادا يەكخۋاپەرستى ھەبوۋە بەر لەۋەى بچىتە قۇناغى فرە خودايىيەۋە^(۲). ئەۋەى جىگەى سەرسورمانە خودى دۆركھامىمىش ئامازەى بە ھەمان باۋەر كىردوۋە لەلەى ھۆزەكانى ئوستوراليا، دۆركھام دەلىت: بەشىك لە ھۆزەكانى ئوستوراليا گەيشتوون بە باۋەرى خوداى بالا، يان خوداى تاك، ئەو خودايە بوۋىەكى ھەربوۋىيى و ئەبەدى بوۋە، خۇر و مانگ و ئەستىرەكان بە فەرمانى ئەو سووراون، ھەۋرەگرمە و بروسكەى ناردوۋە، ئازەل و پروۋەكى دروستكىردوۋە، مرۆقى لە خۇل دروستكىردوۋە و روۋى كىردوۋە بە بەرىدا، مرۆقى فىركىردوۋە و پەرستشى بۇ دانائە و دۋاى مردن لىپرسىنەۋە لە مرۆف دەكات لەسەر كىردەۋەكانيان. دۆركھام پىيى واىە بە پىچەۋانەى باۋەرى تايلىۋرەۋە، ھەموو ئەم باۋەرەنە لە موژدەدەرە مەسىحىيەكانەۋە ۋەرنەگىراون^(۳). ۋەك دەبىنين بۆچۈنەكان ھەمەچەشن و فرەن، بۆيە زۇر نازانىستىيە ئەو

(۱) نفسية الاحاد، پول سى، فیتز، ترجمه: مركز الدلائل، ل ۳۵.

(۲) ئىلحاد گىرقتىكى دەروونىيە، ل ۱۰۴.

(۳) الدين، ل ۱۵۱.

بۆچۈنەنەى دۆركەھایم، كە لەسەر ئەو ھۆزانە وەرى گرتوون لە سېنسەر و گېلىنەو وەك راستىيەكى رەھا تەماشىا بكرىن، چونكە بۆچۈنەى پېچەوانە ھەن و ئەوانىش بەلگەيان پىيە، تەنانت «ئەندرو لانگ» كە خوېندكارى تايلىر بوو، دواى توپىيەو وەيەكى قوول لە كىتەبەكەيدا^(۱). گەيشت بەوہى زۆرىك لە ھۆزە سەرەتايىيەكان باوہريان بە ھىزى بالا ھەبوو، يانى رۆحى گەورە، يان خوداى دروستكار، ھەر بۆيە بەتوندى دژايەتى تيۆرى تايلىورى مامۆستاي كرد، رەخنەى لە زنجيرەى پەرەسەندەكەى تايلىور گرت، كە پىيى واىە لە رۆحانايەتوہ رۆيشتوہ بۆ فرەيى و دواتر بۆ يەكخواپەرستى. توپىيەنەوہكانى لەسەر ھۆزەكانى باشورى ئوستوراليا و سامانگى مالىزىيا ئەنجام دا، كە ھۆزانىكەن پەرستشى سروشەت يان گەورە لە نىوياندا نىيە، ھەر ئەمەش دەكاتە نموونە بۆ بە درۆخستەوہى وىنە تەتەورىەكەى تايلىور، لانگ پىيى وابووہ كە مرۆف شتىكى دروست كردوہ لۆزىكەن بۆ ئەوہ چوہ كە دەبىت كائىنىك ھەبىت شتانىك دروستبكات مرۆف پىيى دروست نەكرىت، ھەرچەند لانگ پىيى واىە مرۆف ئايىنى ھىناوہتەدى.^(۲)

كۆتايى ئەم رەخنەيە بە وتەيەكى ئەنسروپۆلۇجىستى ھۆلندى ناسراو لە بوارى ئەفرىقىا ئارنۆلد فان جىنىبى دەھىنين، ئارنۆلد دەلېت: لە ماوہى دە سالد سەرلەبەرى شىكردنەوہكەى دۆركەھایم بۆ ماددە ئوسورالييەكە بە تەواوى رەتدەكرىتەوہ، ئەمە گەورەترىن خەرمانى فاكتە ئەتنۇگرافىيە بىكەلكەكانە كە تائىستا بىنىيىتم.^(۳)

۳- دۆركەھایم پىيى واىە مرۆقى سەرەتايى نەيتوانىوہ بىربكاتەوہ، واتە بە شىوہيەكى ھۆكارى بىربكاتەوہ و بگەرپىت بە شوين دروستكاردا، يان بىر لە دياردەكان و بوونەوہر بكاتەوہ. بەلام ئەوہ پووجەل بووہتەوہ، جەستىن بارىتى

(۱) صناعة الدين، ۱۸۹۸.

(۲) علم الاديان، ل ۶۵.

(۳) حەوت تيۆر دەربارەى ئايىن، ل ۱۹۷.

دەروونناس بیرکردنەوهی ھۆکاری لای منداڵیش دەسەلمێنێت نەک گەرە، باریت دەلێت: رەنگە جیاوازی نێوان منداڵان و کەسانی پێگەیشتوو بریتیبێت لە ریزبەندی شتەکان کە مەبەستەکان دەدرێنە پالیا، خەڵکی بە ھەموو تەمەنەکانەوه پێشبینی ئەو دەکەن کە بەشەکانی ئاژەل یان درەخت مەبەست و ھۆکاریان ھەیە، ھەروەھا ئامێر و ئامراز و دروستکراوەکانی تری مرۆف ھۆکار و مەبەستیان ھەیە. باریت ئاماژە بە چەندین تاقیکردنەوه دەکات کە پشتراستی ئەو دەکاتەوه. بۆنموونە تاقیکردنەوهیەکی کیلیمنا بۆ دەخاتەرۆو، کە دوو کەسی خەیاڵی بە ناوەکانی بێن و جەین پێشەکش بە منداڵان کرد، یەکیکیان دەیوت کە شتیک بۆ مەبەستیک دروست بوو، ئەوی تر لەگەڵی ناکۆک بوو، منداڵە چوار بۆ پێنج سالانەکان پرسیاران لێکرا کامیان راستن، بێن یان جەین. رەنگە سەرسورھێنەربێت ئەم منداڵە ئەمریکییە چوار بۆ پێنج سالانە ھاواران کە شتە سروشتییەکان و زیندووەکان ھاوشیوەی شتە دەستکردەکانی مرۆف بۆ مەبەستیک دروستکراون^(١). زۆر نمونە ھەن لە کتێبەکە باریت، کە منداڵان دەتوانن بیر لە خوداش بکەن و منداڵ بە سروشت باوەردارن. بۆیە دەتوانن بڵێن ئەو بۆچوونە بۆخۆی ناپێکە کە پیمان وابێت مرۆفە سەرەتاییەکان نەیاننوانیوە بیر لە بوون بکەنەوه، بەلکوو بیریان لێکردۆتەوه، بوونی ئەو ھەموو ئەفسانەیە لە ھەموو کلتورە جیاوازەکان، دەرخەری ئەو راستییەن مرۆفە سەرەتاییەکان بیریان کردووەتەوه و بەدوای وەلامی پرسە وجودیەکانیش گەراون، جا بە شیوازی جۆراوجۆر گوزارشتیان لێ کردووه.

٤- یەکیکی تر لە ھەلەکانی دۆرکھایم ئەوێە کە مادەم ئایین رۆلێکی کۆمەلایەتی ھەیە، بریاری داوہ ئایین تەنھا رۆلی کۆمەلایەتی، ئەمەش دروست نییە، یەکیکی لە رۆلەکانی ئایین کۆمەلایەتی، نەک ئایین تەنھا لە چوارچێوەی رۆلە کۆمەلایەتیەکەیدا قەتیس بکری، ئەو روانینەش لەوێە

(١) لە دایکبوون بە باوەرداری، د. جەستین ل. باریت، و: ئاراس عز الدین، ل ٥٣-٥٥.

سەرچاوه ده گریټ دۆرکهایم هه موو دیاردەکان له چوارچیوهی کۆمه‌لگه‌دا شیکار ده‌کات، له‌ژێر سێبه‌ری کۆویژداندا، وه‌ک له‌سه‌ره‌تاوه‌ خستمانه‌پروو، دیاردە‌ی کۆمه‌لایه‌تی لای دۆرکهایم جەب‌ریه‌، کۆ ویژدان ده‌یسه‌پینیت به‌سه‌ر تاکدا، لێره‌وه‌ ده‌لټ: ئایین هه‌مان ئه‌و کۆ ویژدانیه‌ سه‌رخراوه‌ بۆ ئاسمان، ئایین له‌ روانگه‌ی دۆرکهایمه‌وه‌ ئاراسته‌ ده‌کریټ، کارتی‌کراوه‌، نه‌ک کارتی‌که‌ر بټ، واته‌ ئایین له‌لایه‌ن کۆمه‌لگه‌وه‌ ئاراسته‌ ده‌کریټ ئاراسته‌ ناکات. خویندنه‌وه‌که‌ی دۆرکهایم ده‌چټه‌ چوارچیوه‌ی خویندنه‌وه‌ دووربیه‌کانه‌وه‌، ئه‌و جوړه‌ خویندنه‌وانه‌ش خویندنه‌وه‌یه‌کی ئاسان و که‌موکورتن، له‌م زه‌مه‌نه‌شدا که‌ زۆریک له‌ زانسته‌کان ئه‌وه‌مان بۆ تۆخ ده‌که‌نه‌وه‌ که‌ ناکریټ تاکه‌ خانه‌یه‌ک له‌ خۆوه‌ هاتبټه‌ بوون، ئه‌وا داماویه‌ به‌ خویندنه‌وه‌یه‌کی یه‌ک دووری دۆرکهایم قه‌ناعه‌ت بکه‌ین.

۵. عه‌لی شه‌ریعه‌تی ره‌خنه‌یه‌کی ورد له‌ دۆرکهایم ده‌گریټ، شه‌ریعه‌تی ده‌لټ: زانایانی وه‌ک «تایلۆر و سینیسه‌ر و مۆله‌ر» ئه‌وه‌یان خستوه‌ته‌پروو که‌ له‌ ئوستورالیا و ئەمریکای باکور هۆزیک باوه‌ر و ئایینی هۆزیک تری وه‌رگرتوه‌، ئه‌وه‌یان به‌یان کردوه‌ که‌ چۆن هۆزیک کاریگه‌ر ده‌بټ به‌ ئایینی هۆزیک دی له‌ ئه‌نجامی تیکه‌لاوبوون پټی. ئا لێره‌دا دژیه‌کیه‌ک هه‌یه‌ له‌ فکری دۆرکهایمدا، ئه‌گه‌ر ته‌وته‌م دره‌وشانه‌وه‌ی قه‌ومی و کۆمه‌لایه‌تی بټ، ئایینیش جگه‌ له‌وه‌ شتیکی دی نه‌بټ، چۆن هۆزیک ئاماده‌یه‌ ته‌وته‌می هۆزیک دی وه‌رگریټ که‌ گوزارشته‌ له‌ گیانیکی کۆمه‌لایه‌تی جیاواز؟ چۆن له‌ هه‌مانکاتدا ته‌وته‌می ده‌بټه‌ ئالا و پیناس و جیاکردنه‌وه‌ی هۆزی ئه‌لف له‌ هۆزی باء، به‌لام هۆزی ئه‌لف ته‌وته‌می هۆزی باء وه‌رده‌گریټ؟ کاتیکی دۆرکهایم و خویندکاره‌که‌ی «فیلیسن چالی» پیمان ده‌لټ له‌ ویلایه‌ی ملانزی پټنج هۆزی لیکدا‌براو هه‌ن، واتا پټنج کۆمه‌لگه‌ی جیاوازمان هه‌ن، پټویسته‌ پټنج ته‌وته‌می سه‌ربه‌خۆشمان هه‌بټ، پټنج گیانی کۆمه‌لایه‌تی سه‌ربه‌خۆ، هه‌تا لټیک جیا‌ببنه‌وه‌ و هه‌ر یه‌که‌ و گوزارشت

لە خۆی بکات. ئا لێره دا کاتیک ئەو ھۆزانە باوەر و نەریتی یە کتر وەر دەگرن دەبێت بڵێن تەوتەم درەوشانەو و پەيوەستی تاکە بە کۆمەڵەو، بەلام ھەستی ئایینی ھەستیکی جیاوازی^(١). ئەگەر نموونەیک لەسەر ئەمە بەئینەو، کورد خاوەنی ھەستی نەتەوایی و ئالای تایبەتی خۆیەتی، ئەلمانیکیش بەھەمان شتو، ئەلمانیا ئالای کوردوستان قبوول ناکات، بە پێچەوانەشەو، بەلام فکر و کلتور و ئایینی یە کتر کاریگەری دەبێت لەسەریان، دەشگونجیت قبوولی بکەن و پەپرەوی لێ بکەن، ئالاکە تەوتەمەکەیک، کە تایبەتە بە ھۆز یان گەلیکی تایبەت، بەلام ئایین جیھانییە و پەيوەست نییە بە ھۆز و گەلیکی تایبەت و دەگوێزرێتەو و لەلایەن گەلە جۆراوجۆرەکانەو وەر دەگیرێت.^(٢)

(١) (الاعمال كاملة لشرعتی، ج ٨، تریخ ومعریفە الادیان، ص ١٥٢-١٥٤).

(٢) ئەم بابەت لەئامادەکردنی ئاڤار قەرەداغییە. <https://astane.org/CatDetail>.
 ٨=FolderID&١=MapID&٢٨=aspx?id

پاشکۆ عالمانييهت

عالمانييهت^(۱) سيکیۆلاریزم (Secularism) واتا: دنیاگه‌رایي و داب‌رین و دار‌نینی سیاسه‌ت و ده‌وله‌ت له‌ ئایین یان داب‌رین و دار‌نینی ژيان له‌ ئایین.

جو‌ره‌کانی عالمانييهت

۱. عالمانييه‌تی جو‌زئی یان هه‌نده‌کی: ئه‌وه‌یه که به‌س ئایین له‌ ده‌وله‌ت جیا‌ده‌کاته‌وه.

۲. عالمانييه‌تی کوللی و گشتی، هه‌مه‌کی: ئه‌وه‌یه که ئایین له‌ ده‌وله‌ت و له‌ هه‌موو کایه‌کانی ژيانیش جیا‌ده‌کاته‌وه.

۳. عالمانييه‌تی باوه‌ردار: ئه‌وه‌یه که باوه‌ری به‌ خودا هه‌یه و بێ‌باوه‌ر نییه.

۴. عالمانييه‌تی بێ‌باوه‌ر: ئه‌وه‌یه که باوه‌ری به‌ خودا و ئایین و پایه‌کانی ئایین نییه.

۵. عالمانييه‌تی میان‌ره‌و و ئازادی به‌خش: وه‌ک لیبرال‌ییه‌ت، که ئازادی ده‌دات به‌ تاک و کۆمه‌ل‌ تا به‌ ئازادانه‌ بیربکه‌نه‌وه و ئایین هه‌لبژێرن و ئایینداری خۆیان بکه‌ن، وه‌ک ئه‌وه‌ی که له‌ ئه‌وروپا و ئه‌مریکا هه‌یه.

۶. عالمانييه‌تی توند‌ره‌و و ئازادی نه‌ده‌ر: وه‌ک مارکسییه‌ت و شیوو‌عییه‌ت، ئه‌م

(۱) عالمانييه‌ت خودی خۆی زیاتر فکریکی سیاسیه، به‌لام په‌هه‌ندی فەلسەفی زۆریشی هه‌یه، بۆیه‌ به‌ پێویستم زانی باسی بکه‌ین.

جۆره عالهەمانىيەتە برەواى بە ئازادى ئايىن و ئايىندارى نىيە و كەس بۆى نىيە ئايىندارى بكات ئەگەر لە مزگەوت و پەرستگا و كلّيساكانىش بىت، وەك ئەوەى كە لە يەكىتى سۆفیهى جاران دەگوزەرا يان ئەوەى كە ئىستا لە كۆرياي باكور و بەشىكى زۆرى چين دەگوزەرىت.

هۆكارەكانى سەرھەلدانى عالهەمانىيەت:

۱. ئايىنى تىكدراوى مەسىحىيەت، بە تايبەت لە رەوى عەقىدەيى و فكرى و رەوشتيەو كە بەتەواوى تىكدراوو.

۲. نەبوونى شەرىعەت لە مەسىحىيەتدا

۳. سەمى پياوانى ئايىنى و دەرەبەگ و ئىمپراتۆر، بە واتايەكى دىكە سەم و سەمى دەستەلاتى ئايىنى و ئابوورى و سياسى، كە ئەو سى كۆچكەيە يەكيان گرتوو بۆ دژايەتى كردنى خەلك و سەمكردن لىيان.

۴. دژايەتى كردنى پياوانى ئايىنى و كەنىسە بۆ زانست و زانايان و فەيلەسووفان

۵. سەرھەلدانى ماددىگەرايى و فەلسەفەى ناباوەرى و ماددى

۶. پێدانى خودى ئايىنى مەسىحىيەت بە جياكردنەوى ئايىن لە دەولەت و سياسەت، ئەوەتا لە ئىنجىلدا دەلىت: (أعط ما لقيصر لقيصر، وما لله لله) واتە: "ئەوێ هێ قەيسەرە بىدە بە قەيسەر ئەوێشى هێ خودايە بىدە بە خودا."

۷. گەشەى سەرمايەدارى و كەرت و بەرژەوهندى تايبەت

۸. وەرچەرخانى ئىمپراتۆرىيەت بۆ دەولەتى نەتەوێى و دروستبوونى يەكەم ئەزموونى عالهەمانى لە ئەورووپادا.

۹. رەوخانى خىلافەتى عوسمانى و وەستانى بزووئەوى وشيارى ئىسلامى

۱۰. گەشەى زانست و دۆزىنەو گەردوونىيەكان و بىردۆزى پەرەسەندن

بەلام بەراستی عالەمانییەت بۆ ئەورووپا وەرچەر خان و رزگار بوونیکی گەورە و زۆرباش بوو، کە لەو پێیەوه توانیان خۆیان رزگار بکەن لە ھەرسێ دەسەڵاتی ستەمکار:

۱. دەستەلاتی ئایینی: کەنيسه و پاپا و قەشە

۲. دەستەلاتی ئابووری: دەرەبەگ

۳. دەستەلاتی سیاسى: ئیمپراتۆر

دواى:

پەرلەمان جیگای ئیمپراتۆرى گرتەو.

فەیلسووف و زاناكان شوینی پاپا و دەستەلاتی دینیان گرتەو.

ھەرۆھا سەرمايەدارەكان شوینی دەرەبەگەکانیان گرتەو.

یەكێك لە دروشمەكانی شۆرشى فەرەنسى بریتىبوو لە: "بە رىخۆلەى كۆتا قەشە كۆتا پادشا لە سێدارە بدەن."

بەلام لە راستیدا لە جیھانی ئىسلامیدا ھىچ پاساوێك نییە بۆ بوونی عالەمانییەت، چونکە ئەو ھۆکارانەى کە بەھۆیەوه سەرى ھەلدا لە ئەورووپادا ھىچیان بوونیان نییە و ئىسلام ھىچ کام لەو خراپە و ناشیرنایانەى تیدا نییە.

بیروپراکاتی عالەمانییەت:

۱. نکوولی کردن لە بوونی خودا لای ھەندیکیان

۲. باوەربوون بە خودایێک کە بەس دروستکاری گەردوونە، بەلام ھىچ پەيوەندیکی بە دنیاىوہ نییە، ھەر بۆیە نە پەيام و وەحى ناردووە، نە پێخەمەبەر،

نە ئايين، هەندىكيان باوەريان بە زىندوبوونەوش نيه.

۳. دامەزراندنى ژيان لەسەر بنەماى زانست و ئەقڵ و دوور لە ئايين و پەيامى خودايى

۴. جياکردنەوهى ئايين لە دەولەت و سياست

۵. جياکردنەوهى ئايين لە ژيان لای زۆرىكيان

۶. ماددى بوون و بەرژەوهنديخوازى لە هەموو شتيكدا

۷. مەرووف ئازەلتيكى سروشتيه نەك جينيшин (خليفه)ى خودا لەسەر زهوى.

۸. مەرووف كورى ئەو دنيايه نەك دنيايه كى ديكه.

۹. ئايين دەرھاويشەى مەرووفە نەك سەرووى مەرووف و خودا.

۱۰. بڵاوكردنەوهى بپرهوشتى و بەرەلایى و زينا.

۱۱. رەوشت رپژهيى و نيسبييه و بەپيى كەس و بارودوخ دەگۆرپت.

۱۲. مپژوو رزگار بكرپت لە دەستى خودا و بدرپته دەستى سروشت.

۱۳. دانانى بەرەست و رپگرپكى گەورە لەنێوان جيهانى مادده و رۇحدا

۱۴. ئازادى رەھای ئافرهت

۱۵. جپگرتنەوهى ئايين بە ياسا

بەرھەمى عالەمانىيەت لە جيهانى ئىسلاميدا:

۱. دارمانى رەوشت و نەھيشتنى يان بە رپژهيى كردنى

۲. شەھووتبازى و كورت ھەلتياننى ژيان لە خواردن و سپكس و رابواردن و ...

هتد

۳. سوککردنى مروّف و بېرىزى کردن پتی
۴. کوشتن و کوشتار
۶. ویرانکاری
۷. داگیرکاری
۸. ستم و ستمکاری
۹. قورخکاری سیاسی
۱۰. قورخکاری ئابووری
۱۱. لیک هه‌لوه‌شانى خیزان
۱۲. لیک هه‌لوه‌شانى کۆمه‌لگه
۱۳. نه‌هیشتنى گیانی هاوکاری
۱۴. نه‌هیشتنى سیله‌ی ره‌حم
۱۵. هه‌لگیرساندى شهر له‌گه‌ل میلله‌تان یان له‌نیو میلله‌تان
۱۶. تیکدانى ئاسایشى مروّفه‌کان
۱۷. بّلاوکردنه‌وه‌ی برسپیه‌تى
۱۸. پشتگیری کردنى ستمکاران
۱۹. به‌که‌ره‌سته‌کردنى مروّف بۆ به‌ره‌مه‌هینانى که‌ره‌سته
۲۰. به‌ماددى کردنى ژيان و په‌یوه‌ندییه‌کان
۲۱. نه‌هیشتنى لایه‌نى پّوحى

۲۲. تێکدانی دەروون

۲۳. زیاده‌پره‌وی و کورت‌پره‌وی له هه‌موو بواره‌کان، بۆ نمونه: ماددی، پۆچی، واقعی، میسالی، شیوو، سهرمایه‌داری، ... هتد.

۲۴. به‌کارهێنانی هه‌موو ئامرازه ناره‌وشتییه‌کان بۆ گه‌یشتن به ئامانج و ده‌سته‌لات

۲۵. بردن و دزین و به‌هه‌دەردانی سه‌روه‌ت و سامانی ولات

۲۶. پیس و پۆخلی و گوێنه‌دان به زۆریک له شته پیسه‌کان

۲۷. به‌رودان و هاندان و ئاسانکاری بۆ ئه‌و شته خراپانه‌ی مرۆف به‌ فه‌وتان ده‌بات، وه‌ک عاره‌ق و مادده‌ هۆشبه‌ره‌کان و ... هتد

۲۸. به‌ کالاکردنی مرۆف، به‌ تاییه‌ت ئافره‌ت

۲۹. دوورخسته‌وه‌ی مرۆف له‌ په‌یامی راستی خودایی و به‌لاریبێردنی و ئاراسته‌کردنی به‌ره‌و ئاراسته‌ لادهر و خوار و چه‌وته‌کان

بۆ عاله‌مانیه‌تمان قبول نییه و په‌تی ده‌که‌ینه‌وه‌؟

چونکه‌:

۱. باوه‌ری به‌ ئیسلام نییه

۲. پێی وایه مرۆف ئازهلێکی سروشتیه نه‌ک جێنیشینی خودا

۳. کورت هه‌لێنانی مرۆف له‌ جه‌سته و ئه‌قل و لانه‌کردنه‌وه به‌لایدا له‌ پرووی فیتری و پۆحیه‌وه

۴. جیاکردنه‌وه‌ی ئیسلام له‌ ده‌وله‌ت و سیاسه‌ت و ئابووری و ژیان

۵. بڵاوکردنەوهی بەدرەوشتی و بەرەلایی و زینا
۶. بە رێژهیی کردنی رەوشت
۷. دەیهوێت بە رۆژئاواییانە بیربکەینەوه و واز لە ئیسلام و دابونەریتە جوانەکان بێنین
۸. بڵاوکردنەوهی ناباوەری
۹. ئەو بۆ شوێن و باردۆخێک هاتوووە کە زۆر جیاوازه و ئەو ھۆکار و پالەرانەیی بە ھۆیەوه هاتوووە لە ئیسلامدا پاساویان نییە.

تییینی

۱. عالەمانییەتی زۆرێک لە ولاتانی ئیسلامی عالەمانییەتییکی نیفاقی و دوورووییە، چونکە ئەوان دەلێن: پروای تەواومان بە ئیسلام ھەیە، لەولاشەوه دەلێن: عالەمانیین!
۲. ھەک باسمان کرد، ھەموو عالەمانییێک بێباوەر نییە.
۳. عالەمانییەت بۆ ئەورووپا رزگارکەر بوو لە ستم و ستمکاری و دواکەتوویی، بەلام لە جیھانی ئیسلامیدا بە پێچەوانەوه لە غەیری نەھامەتی و مألۆیرانی و ستم شتیکی دیکە ی نەھێناوە.
۴. بە نسبەت کوردیش، عالەمانییەت ھەر لە سەرەتاوە مایە مألۆیرانی و کوێرەوھەری بوو.
۵. ئەوھی ستمی لە کورد کردوووە لە نێوھووە و دەرەوھی کوردستان عالەمانییەت بوو نەوھک ئیسلام.
۶. عالەمانییەت و عالەمانییەکان ھەموویان یەک جۆر نین ھەک باسمان کرد، چونکە توندپەرە و میانپەرە و ئیماندار و بێباوەرپان ھەیە، لە پرووی رەوشتیشەوه

و هک یهک نین، له رووی ئینسانی و مرۆڤایه تیشه وه و هک یهک نین و جیاوازیان ههیه، بۆیه ئیمهش وهک موسلمان دهییت ئینسافمان ههییت و به یهک چاو سهیریان نه کهین، بۆ نموونه ناکریت عالهمانی ئه ورووپا و کۆریای باکوور به یهک چاو سهیر بکریت.

۶. گه وهرهترین کیشهی عالهمانیهکانی جیهانی ئیسلامی به کوردستانیشه وه بریتیهله:

* تینه گه یشتن له ئیسلام

* قیاس کردن و بهراوردکردنی ئسلام به مهسیحیهت

* قیاس کردن و بهراوردکردنی جیهانی ئیسلامی به ئه ورووپا و پۆژئاوا

* خۆلادان له راستی و جوانیهکانی ئیسلام و به ناشیرین نیشاناندانی ئیسلام

ليبراليەت

ليبراليزم: رەوتىكى ھزرى و فكريه بانگەشە دەكات بۆ ئازادى رەھا لە كارکردن و بىركردنەو و ئابورى و بازرگانى و سياسى و، ... بانگەشەى قبوولکردنى بىروپراى جياواز دەكات ئەگەر دژى ئەويش بێت، بە ھىچ جۆرێك دان نائىت بە ھىچ ئايىن و پىرۆزىيەك.

ليبراليەت پىناسەى جياواز جياوازی بۆ كراوھ لەوانە:

۱- ليبراليەت دەستەواژەىەكى لاتىنيە، وەرگىراوھ لە (LIBER) واتا ئازادى، بەبى پەيوەست بوون بە ھىچ جۆرە قەيدىك.

۲- ليبراليەت رەوتىكى سەرمايەدارى ئابورىە بانگەشە بۆ ئازادى رەھا دەكات لە كارکردن و بازرگانیدا.

۳- ليبراليەت برىتيە لە ئازادى رەھا و بىلايەن، كە دان نائىت بە ئايىن و ھىچ دەقىكى پىرۆز و ھىچ عادەت و عورف و تەقاليد و كلتور و ھەموو ئەو شتانەى ئازادىي رەھاى مرۆف سنووردار دەكەن.

۴- ليبراليەت لادانى ھەموو بەربەست و سنوورە دەرەككەكانى مرۆفە، كە سنوور بۆ مرۆف دادەنن.

۵- ليبراليەت ئازادىيەلە جىبەجىكردنى ئەو ياسايانەى مرۆف خۆى دايان دەنن.

زۆرجار لەبرى ليبراليەت سەردەمىبوون و عەقلانىيەت و رۆشنگەرى بەكاردن.

مێژووی لیبرالییەت:

لیبرالییەت مێژووەکەی نوێ نییە، بەڵکوو رێشەیهکی عەقڵانی و عەلمانی و جودای هەیه کەواتە دەتوانین بڵێین: لیبرالییەت تێکەڵەیه کە لە عەقڵانییەت و عەلمانییەت و جوداییەت، بەلام وەک رێباز مێژووەکەی زۆر ڕوونە.

هۆکارەکانی سەرھەڵدانی لیبرالییەت:

لیبرالییەت پالنەر و هۆکاری زۆری هەیه بەلام بەشیوەیهکی گشتی پالنەر و هۆکارەکان دەگەرێنەووە بۆ سێ هۆکاری سەرھەکی:

۱- سەرکەشی و ستەمی کلتیسا و کەنیسە: دەسەڵاتی کلتیسا و کەنیسە بەتەواوی دەسەڵاتی کیشابوو بەسەر ئەورووپادا و هیچ ئازادییەک بۆ مەرۆف نەھێشتبوویەو نە بۆ بیرمەندان، نە فەیلەسووفان و زاناکان، پێگربوون لەبەردەم ئازادیی و زانست و پێشکەوتندا.

۲- ستەمی دەسەڵاتی سیاسی: دەسەڵاتی سیاسیش بەھەمان شیوە هیچ ئازادییەک نەھێشتبوویەو، دیارە ئەمەش بە دەستەملێ لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی و کلتیسادا.

۳- ستەمی دەسەڵاتی دارایی و مالی: دەسەڵاتی دارایی و ئابووری هیچ ئازادییەک نەھێشتبوویەو، ھەموو سەرچاوەکانی دارایی و ئابووریان داگیر کردبوو، بەھەماھەنگی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی و کلتیسا.

دیارە لە ئەورووپادا سێ دەستەلات ھەبوو:

۱. دەستەلاتی ئایینی و کەنیسە، پاپا و قەشە.

۲. دەستەلاتی ئابووری، دەرەبەگ.

۳. دەستەلاتی سیاسی، ئمپراتۆر.

دوايى

«پەرلەمان» جيى ئىمپراتورى گرتەو.

«فەيلسوف و زاناكان» شوينى پاپا و دەستەلاتى دىنيان گرتەو.

«سەرمایەدارەكان» شوينى دەرەبەگەكانيان گرتەو.

يەككەك لە دروشمەكانى شۆرشى فەرەنسى برىتیبوو لە "بە رىخۆلەى كۆتا قەشە كۆتا پادشا لەسیدارە بدن."

ديارتىن كەسايەتییە ديارەكانى ليبرالىيەت:

۱- جۆن لۆك (۱۶۳۲م - ۱۷۰۴م) جۆن لۆك بانگەشەى بۆ ئازادبوون لە دەسەلاتى ئايىنى و سياسى و ئابوورى كلىسا دەکرد.

۲- فرانسوا فۇلتیر (۱۶۹۴م - ۱۷۷۸م) ئەویش بانگەشەى بۆ ئازادىبوونى عەقلىيەتى ئەورووپى دەکرد بەتەواوى لەعەقىدە و بیروباوەرى مەسیحى و کاسۆلىكى.

۳- ئادەم سميث (۱۷۲۳م - ۱۷۹۰م) كە بە باوكى ئابوورى نوێ ناودەبرێت.

ئەو پېشپەرەى ليبرالىيەتى ئابوورى بوو ئەو بانگەشەى بۆ ئازادى رەهاى ئابوورى دەكات، بانگەشە بۆ سوود و قازانچ و بەرژەوهندى تاک دەكات بەرەهاى، دەلێت: تاک باشتىن بپاردەرە بۆ بەرژەوهندى و سلووك و هەلسوكەوتەكانى، بۆ ئەم مەبەستەش ئازادى رەهاى پێدەدات و رێگە بەهێچ بەرەست و سنووردانەرێك نادات.

۴- جۆن ستیوارت مل (۱۸۰۶م - ۱۸۷۳م) ئەویشيان بانگەشەى بۆ ئازادى رەها دەکرد بەشیوەیهك كە بەرژەوهندى زاتى بۆ مروف دەستەبەر بكات، بەبێ زۆرەملن و تۆبزی كردن لەكردنى شتێك يان رێگرى كردنى لە شتێك.

كايەكانى لىبرالىيەت:

لىبرالىيەت كايەى زۆر و جياوازى ھەيە بەم شىئوھ:

۱- لىبرالىيەتى كلاسكىكى: ئەم جۆرە لە لىبرالىيەت بانگەشە بۆ ئازادى تاك دەكات بەرپەھايى، سنووردارکردنى دەسەلاتەكانى حوكومەت، پشتگىرى كردنى ئازادىيەكانى تاك بەبى ھىچ سنوورىكى ئايىنى و كۆمەلايەتى و عورفى و پاراستنى مافەكانى مروڧ و پارىزگارىكردن لە ئازادىيە مەدەنىيەكان.

۲- لىبرالىيەتى سىياسى: واتا ئازادى سىياسى بۆ ھەموو تاكەكان بەبى جياوازى بۆ ھەموو چىن و توڧزە جياوازەكان، ھەروەھا سەرورەبوونى ياسا بەسەر ھەموو تاكەكاندا بەبى جياوازى، كەواتە ھەموو كەسكىك يەكسانە بەرانبەر بە ياسا، ھەموو كەسكىك ئازادى سىياسى و خۆھەلئەردنى ھەيە و دەبىت پرى بدرىت بە ھەبوونى حىزبى سىياسى جياواز.

۳- لىبرالىيەتى ئايىنى: ئەم جۆرە لە لىبرالىيەت بانگەشە بۆ ئازادى پەھا دەكات لە ھەلئەردنى ھەر ئايىنىك كە مروڧ پىي وايە چاكە و باشە و بەرژەوەندىي لەوەدايە. ئازادە چ خودايەك دەپەرستىت ئەگەر بەردىك يان مشكىكىش بىت. ئازادى بۆ ئەوانەش كە نايانەوڧت ئايىندار بن، ھەروەھا ئازادى پەھا بۆ راقەكردنى دەقە ئايىنىيەكان بەبى ھىچ سنوورىك.

۴- لىبرالىيەتى ئابوورىي: ئەو جۆرەش دووبارە واتا ئازادى، بەلام ئەمجارەيان واتە ئازادى ئابوورى و سەرمايەدارى، واتە: تاك ئازادى پەھاي ھەيە لەبازرگانى كردن و پارە پەيداكردن، واتە نابىت ھىچ سنوورىك بۆ تاك دابنرىت لە پرووى ئابوورىيەو، نابىت حوكومەت تەداخول بكات و سنوور بۆ تاك دابنرىت، ئىنجا ھەلل و ھەرام بوونى نىيە و كى ئازايە با دەستى خۆى بوەشىنىت با لەسەر حسابى ئەوانى تر و كۆمەلگەش بىت.

۵- لىبرالىيەتى كۆمەلايەتى: ئەو لىبرالىيەتە، واتە دەستەبەركردنى ھەموو پىداوىستىيە بنەرەتى و ئەساسىيەكان بۆ تاك بەشپوازيكى وەھا كەژيانىكى

سەر بەرزانه بەرپڕ بکات، دەبێت یە کسانێکی پەها هەبێت، دەبێت دادگەرییەکێ کۆمەڵایەتی بەرجەستە بێت لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگەدا، ژيانکردن بە شتێوازێکی ئازادانە ی پەهای وەها هەموو کەسێک چۆنی بووێت وەها بژیێت بەبێ پەچاوکردنی ئایین و کلتووور.

٦- لیبرالیەتی هزری و پۆشنبیری: واتە هەموو کەسێک ئازادە چۆن بێردەکاتەو و چ جۆرە هزریک هەڵدەبژێرێت، هەموو جۆرەکانی هونەر پێگە پێدراو و هیچ سنوورێک نییە سنوورداری بکات.

بیروباوەڕ و پاکانی لیبرالیەت:

- ١- ئازادی پەها لە بێرکردنەو دا
- ٢- ئازادی پەها لە هەلبژاردنی ئاییندا
- ٣- ئازادی پەها لە ئابووری و پارە پەیداکردندا
- ٤- ئازادی پەها لە هونەردا
- ٥- دوورخستنەو ی هەموو ئاراستە و سنوورە ئایینیەکان لە سیاسەت و دەوڵەتدا.
- ٦- ئایین پەيوەندی نێوان تاک و خودایە و بەس، نابێت بێتە ناو ژيان و سیاسەت و دەوڵەت و ئابووری.
- ٧- تاک خۆی ژيانی خۆی دروست دەکات بە دوورخستنەو ی هەموو سنوورە ئایینی و کۆمەڵایەتی و کلتوریەکان.
- ٨- ئازادی پەهای سیاسی
- ٩- سەرورە بۆ عەقل لە پاقەکردنی دەقە ئایینیەکاندا و دەبێت ئایین و دەقە ئایینیەکان بخرێنە ژێر دەسەلاتی عەقلەو.
- ١٠- دوورکەوتنەو لە هەموو شەریعەتە ئایینیەکان چونکە ئەوانە زەوتکەری

ئازادىي مەرۆڧن.

۱۱- ئازادبوون لە دەسەلاتى زانايانى ئايىنى و پياوانى ئايىنى

۱۲- حوكمە شەرىعىيەكان بۆ سەردەم و شوپىن و بارودۆخ و كاتەكانى خۇيان بوون و ئىستا يان دەبىت پەتەركىنەو ە يان رافەبكرىن بە شىو ەيەك لە گەل بەرژەو ەندىي مەرۆڧ بىنەو ە.

۱۳- يەكسانى ژن و پياو لە ەموو روو ەكانەو ە

۱۴- بالادەستى سىستىمى سەرمایەدارى

۱۵- يەكسانى بەرانبەر بە ياسا

۱۶- بەرژەو ەندىي تاكە كەسى بنەما و ئەساسە

۱۷- سەرچاوى زانىارى برىتييە لە ەقل و ەست و زانست، وەحى و ئايىن بە سەرچاوى زانىارى دانانرىن.

۱۸- شارستانى رۆژئاوايى لىبرالى دەبىت بالىكىشيت بەسەر ەموو جىهاندا.

۱۹- ەرچى ەيە قەناعەتى شەخسىيە و جەنگى فكري بوونى نىيە.

۲۰- تۆمەتباركردنى ئىسلام بەو ەي كە دژى بەها مەرۆپىيەكان و ئازادىيەكانە و ناتوانىت پىكەو ەژيانى مەرۆپىيەكانە بنىات بنىت.

۲۱- ەو ەلدان بۆ بەتالكردنەو ەي ئىسلام لەناو ەرۆكە ئەساسىيەكان و نەهششتنى رۆل بۆي.

۲۲- بەراوردكردنى ئىسلام بە ئايىنەكانى تر

۲۳- بۆلۆكردنەو ەي رەوتە فكرييە لادەرەكان

لەكو ەتايدا ئەو ەي واىكردو ە لىبرالىيەت زۆر پەرە بسەنىت و زۆر بۆلۆ بىيئەو ە ئەو ەيە كە لىبرالىيەت تىكەلەيەكە لە ەالەمانىيەت و وجودىيەت و دىموكراسىيەت و سەرمایەدارى.

ئیلحاد (ئاباوەری)

پێناسەى ئیلحاد (ئاباوەری) (Atheism)

ئیلحاد وشەیهکی عەرەبییە، لە زمانی عەرەبیدا بە دوو واتا دێت:-

١ - لادان لە شتێک

٢ - مەیلدان بە شتێک

کەواتا ئیلحاد لە پرووی زمانەوانییەوه واتا: لادانی هەر شتێک لە ڕێگای راستی خۆی.^(١)

بۆیە قورئانی ئیلحادی بە هەمان واتا بەکارهێناوه کە دەفەرمووێت: {وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} (٣).
واتە: «واز لەو کەسانە بێنن کە لادەدەن لەو ڕێگەییە کە پێویستە لە سەری بن و لێی لاندەدەن لەمەر ناوێ پێرۆزەکانی خودا.»

هەروەها لە شوێنێکی دیکەدا دەفەرمووێت: {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَن يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نُّذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ} (٣)

ڕاڤەکارانی قورئان کەوتووێتە جیاوازییەوه لە ڕاڤەکردنی واتای ئەم ئایەتەدا، هەندێک فەرموویانە: هەر شتێک دەگریتهوه کە نههێ لێ کرابێت. هەندێکی

(١) تهذيب اللغة، الأزهري (٢٤٤/٤)، ومعجم مقاييس اللغة (٢٣٦/٥).

(٢) الأعراف: ١٨٠.

(٣) الحج: ٢٥.

دیکە دەفەرموون: هاوبەش دانانە بۆ خودای گەورە. هەندیکێ دیکە دەفەرموون: کوشتن و ستم و زۆردارییه. هەندیکێ دیکە دەفەرموون: قۆرخکردنی خواردنە. بەلام خالی هاوبەش و کۆکەرەوێ هەموویان بریتییه لە لادان لە پێی راست و دروست، بەو شێوەیە کە خودای گەورە دایناوە بۆ (البیت الحرام).

بەلام وانا و مەفهومی ئیلحاد لە زمانە ئوروپییەکاندا لە وشەیهکی یۆنانی وەرگیراوە کە لە دوو بەش پێکدێت، یەكەمیان واتا: «نەفیکردن» دووهمیان واتا: «خودا»، کەواتە ماناکە ی دەبێت: «نەفیکردنی خودا».

بەلام لە رووی زاراوەوە قسەی زۆر و پێناسەی زۆر کراوە بۆ ئیلحاد، ئەفلاتوون یەکیک بوو لەوانە کە هەولیداوە ئەو مانا و واتایانە بۆ وشەی ئیلحاد بەکار دێت کۆبکاتەو، بۆیە دەلێت: ئیلحاد لە ژینگەی یۆنانیدا بە سێ مانا دێت:

١ - نکوولی (ئینکاری)کردن لە هەبوونی خودا، یان خوداکان

٢ - نکوولیکردن لە گرنگیدانی خودایی یان خوداکان بە گەردوون. واتە: خودای گەورە گەردوونی دروستکردووە و وازی لێهێناوە.

٣- بڕوابوون بەوێ کە دەتوانرێت خوداکان پازیبکرێن بە قوربانیکردن و بانگکردن و داواکردن لێیان.^(١)

بەلام ئیلحاد لە فیکر و ئەدەبیاتی ئیسلامیدا بە فرەوانتر بەکارهێنراوە، بە پەچاوکردنی مانا زمانەوانییەکە کە بە واتای «لادان» دەهات، بۆیە لە فیکری ئیسلامیدا بە واتای لادانی گەورە و زەق بەکارهاتوو، جا ئەو لادانە بڕوانەبوون بێت بە خودا یان بە پیغەمبەراییەتی یان نەفیکردنی سیفەتەکانی خودای گەورە. لە بەناوبانگترین ئەو کەسایەتیانە کە بە ناباوەر وەسف کراون «ئەحمەد

(١) الفكر الديني عند اليونان، عصمت نصار (١٤٠)، وموسوعة الفلسفة، عبدالرحمن بدوي (٢١٩/١).

کۆری یەحیای کۆری پاوهندی»^(١)، لە گەڵ ئەوەی ئەو نکوولی لە بوونی خودا نەکردوو، بەلام نکوولی لە پێغه مەرایەتی کردوو و پەخنی لێ گرتوو، هەروەها گالتهی بە دینهکان کردوو و باوەری پێیان نەبوو. هەروەها «موحه مەدی کۆری زەکەریای رازی» دیارە ئەویش بە بیاوەر وەسفکراو، بەلام نکوولی لە بوونی خودا نەکردوو، بۆیە پەرتووکی هەیه بە ناوی «بەندە خودایەکی حەکیمی هەیه»، بەلکوو ئەویش تەنیا نکوولی لە پێغه مەرایەتی کردوو.^(٢)

ئەگەر بروانینه فەرھەنگ و پەرتووکی فەلسەفییەکان، دەبینین هەموویان پێناسەی ناباوەری دەکەن بە: "ئینکاریکردن و نکوولیکردن لە بوونی خودا."

کەواتە دەتوانین بڵێین ناباوەری لە رووی زمانەوانییەوه واتا: لادان لە شتێکدا و مەیلکردن بە لای شتێکدا.

لە بەکارهێنانی قورئانیدا بە واتای: نکوولیکردن لە راستییەک لە راستییەکانی شەرع، وەکوو بوونی خودای گەورە یان سیفەتەکانی یان موحه مەیک لە موحه مەکانی شەرع.

ناباوەری لە زاراوەی گشتی ئەمڕۆدا ماناکەی بریتییە لە: نکوولیکردن لە بوونی خودا و دروستکار و پەروەردگار.^(٣)

بەلام هەر ئەو واتایە نییە، بەلکوو کۆمەڵیک میتۆد و مانای جیاواز لەخۆ

(١) - یەکیک لە شیعرە هەرە بەهێزەکانی پاوهندی ئەم شیعرەیه کە مەفهوومیکی هەلەمی لە تەقسیماتی خوا بۆ دروست بوو دەپیرسی بۆچی زۆر کەسی نەزان پەرەدارن و زۆر کەسی زانا و ئاقل بێپارە و بەدبەختن:

کم عاقل عاقل اعیت مذاهبه *** وجاهل جاهل تلقاه مرزوقا
هذا الذی ترک الاوهام حائرة *** وصیر العالم النحریر زندیقا

(٢) سیر أعلام النبلاء، الذهبي (١٤ / ٥٩-٦٥)، وإخبار العلماء بأخبار الحكماء، القفطي (٢٠٧)، وسیر أعلام النبلاء، الذهبي (١٤ / ٣٥٤).

(٣) معجم لالاند للفلسفه (١٠٧/١)، ومعجم أكسفورد للفلسفه (٩٠/١)، والمعجم الفلسفي، مجمع اللغة العربية بالقاهرة (٢٠)، والمعجم الفلسفي، جميل صليبا (١١٩/١).

دەگریت، کە لەمەودوا بە پروونی باسی دەکەین.

میژووی ئیلحاد (ناباوەری)

کاتیک لە زۆربەى سەرچاوە میژووییەکان دەگەریت بۆ یەکەم بیاوەر، چاوت بە ناوی «دایاگۆراسی میلۆس» (Diagoras of Melos) دەکەوێت کە فەیلەسووف و سۆفیسیتیکی سەدەى پێنجەمى پیش زاینە کە خەڵکی «میلۆس»ی یۆنان بوو، هەرچەندە ئەو هیچ شتیکی لەسەر خۆی نەنووسیوە، بەلام سەرگوزەشتەى بیاوەرپێهەى وا دەردەخەن کە کەستیکى باوەرپەخۆ بوو و بێزار و زۆر ناسراو بوو، نەتینیەکانی رپۆهەرسمی ئیلیوسینیانی^(١) بۆ هەمووان ئاشکرادەکرد و وەک شتیکی ئاسایی نیشانیدەدا.

وا دیارە ئاشکراکردنی نەتینیەکانی رپۆهەرسم و نەریتە پیرۆزەکانی بۆ مەبەستیکى دیاریکراو کردووە تاوەکوو هاوسەردەمانی بەهۆش بەتینیتهووە. یەکیک لە بەناوبانگترین چیرۆکەکانی بریتییه لەوەى کە هاوڕێیهکی پتی دەلێت: وا بێردەکەیتەووە کە خوداکان گرنگی بە مرۆفەکان نادەن لەم وینانەدا نایبینی کە چۆن چەندان خەڵک بە پارانەووە لە خودا لە تووڕەیی زریانى دەریاکاندا رزگاریان دەبێت و بەرەو بەندەرێکی سەلامەتیا ن دەبات، دایاگۆراس وەلامی دەداتەووە و دەلێت: بەلێ راستە بەلام ئەى چی دەربارەى ئەو کەسانەى کە کەشتییهکانیان نووقمبوووە و لە شەپۆلەکاندا تیاچوونە.^(٢)

هەر لە دەوروبەرى سالانى ٤١٥ی پیش زابین بوو کە شاعیر «دایاگۆراسی میلۆس» بە تۆمەتى ناباوەرى تۆمەتبار کرا کە پێشتر رایگەیانددبوو نەبوونی سزا

(١)- Eleusinian Mysteries کۆمەڵە نەتینییهکی پیرۆزی ئایینی ئەو کاتە بوون.

(٢)- Jennifer Hecht, Doubt: A History: The Great Doubters and Their Legacy of Innovation, لە سالى ٢٠١٠ لە Harper Collins, بڵاوکراوەتەووە، لاپەرە ٩.

بۆ جەور و ستەم سەلمێنەری ئەوەیە کە هیچ خودایەکی نییه^(١)، جەور و ستەم
و هەک سەرپرین و قەسابخانەیی میلۆسییەکان بە دەستی ئەسین ایییەکان لە
سالی ٤١٦ پێش زایین.

ئەسین ایییەکان بەم قسەییە هەلچوون و بە شتێکی کەسی و سیاسیان
لێکداوە زیاتر لەوەی شتێکی ئایینی بێت، بۆیە دادگای ئەسینا لە ٤١٦ی
پێش زایین سزای قورسی دانا بۆ بێباوەرەکان و ئەوانەیی کە سووکایەتییان
بە نەینییەکانی «ئیلیوسینیان» کردووە کە لە تۆمەتی ئەم سووکایەتیە
«ئەلسیبایتیس» و ئەوانی دیکە تێوەگلابوون، «دایاگۆراسی میلۆس» هەر لەم
تۆمەتەو گلابوو، بەلکۆو هی ئەو زیاتریش بوو کە بە تۆمەتی سووتاندنی داری
پەیکەری هێرقل^(٢) بۆ لێنانی شێلم دەستگیرکراوو، دواتریش وا دەرەدەکووت
دایاگۆراس توانیویەتی رابکات.^(٣)

رەنگە جیا لە «دایاگۆراسی میلۆس» ئەوەش رەوابێت کە بوتریت یەکەم
بێباوەر لە هیندستان بوو چونکە بەشیک لە میژووناسان وای لێک دەدەنەو
کە یەکەم بێباوەری میژووی مرقایەتی کەسیک بوو بە ناوی «سومیخا» کە
تەنانت پێش «تالیسیش» بوو، دەوتریتیش «سومیخا» کەسایەتی نییه،
بەلکۆو قوتابخانەپەکی ناباوەری بوون و پروایان بە خودا نەبوو، جیا لەوەش
«ئەپیکۆر» (Epicurus) یەکەم فەیلەسووفە بەروونی دژایەتی خودا دەکات و
ئارگومێنتی لە دژ دینیتەو.

(١) دیارە مەبەست لێی دەستەواژەی کێشەیی شەرە کە بۆچی مرقەکان تووشی ناخۆشی
و سەختی دەبن و هەندیک جار ژانیان لێ تال دەبێت و ئازاو و بەربەختی و مالتویرانی
بەسەریاندا دێت.

(٢) Hercules کۆری خوداوەند زووسە کە خۆشی یەکیکە لە خوداوەندەکانی یۆنان
(3) John Mackinnon Robertson. A history of freethought, ancient and modern,
to the period of the French revolution, Watts & Company 1936، لاسە، بۆلاکراوەتەو
لاپەرە: (Volume 1) 173

بەلام بەشیوەیەکی گشتی توێژەرانی کۆک نین و ناتوانین میژوویەکی دیاریکراو بۆ ناباوهری (ناباوهری بە واتای ئینکاریکردن لەبوونی خودا، نهوهک لادان لەپێی راست) دیاری بکهین و بلێین: ئەم سألە یاخود ئەم سەردهم و کات و ساتە بە سەرەتای سەرھەڵدانی ناباوهری دادەنرێت، ئەوەش لەبەر نهبوونی کۆدەنگی لەسەری.

ئەوێکی که پروونه و نکۆلی تیايدا ناکرێت ئەوێکی که لە سەدەیی هەڤدەهەم لە ئەورووپا بەئاشکرا بانگەشه بۆ ناباوهری دەکرا و ناباوهران چوست و چالاک بووبوون و هەول و سیمینار و کۆر و کۆبوونەوهیان دەکرد.

بەلام لە میژوودا باوەرداری سەنتەر بووه، تا ناباوهری چونکه:

١- مروف لە بنچینهدا لەسەر زگماک و خودارسک (فیترهت) دروستکراوه، هەر وهکوو پێغه‌مبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) ده‌فرموویت: «ما من مولود إلا یولد علی الفطرة فأبواه یهودانه أو ینصرانه أو یمجسانه»^(١)، واتا: «هه‌موو مروفیک لەسەر فیتره‌تی پاک و راسته‌قینه دروستده‌کریت و له‌دایکده‌بیت، به‌لام ده‌ورو به‌ر و دایک و باوک لەسەر ئەم فیتره‌ته لای ده‌ده‌ن و ده‌یکه‌نه جوو و نه‌صرانی و مه‌جووسی.» پاشان له‌گه‌ڵ هه‌لکشانی ته‌مه‌نیدا، مروف له‌ ده‌سه‌لاتی خودا تێده‌گات ئەگەر هەر له‌ ته‌نیايشدا بێت و ئاراسته‌ش نه‌کریت به‌ره‌و لای خوداناسی، به‌لگه‌ و توێژینه‌وه‌کانیش لەسەر ئەم باسه‌ زۆر و زه‌به‌ندن.

لێره‌شه‌وه به‌شیک له‌ زانایانی ده‌روونناسی ده‌لێن: چوار شت له‌ مروفدا زگماک و خودارسک و فیتیرین و له‌گه‌ڵ سروشتی مروفدان که بریتین له‌: زانستخوازی، جوانیخوازی، چاکه‌خوازی، خوداپه‌رستی.

(١) متفق علیه: البخاری ١٢٩٢، ومسلم: ٦٩٢٦

۲- مېژوونووسان ھاوړان لەسەر ئەوێ که دیندارى و خوداناسى ئەسلن و مېژوویان لەگەڵ مېژووی مرۆف و مرۆفایەتیدایە، بۆ نموونە قسەیه‌کی بەناوبانگی مېژوونووسى گەورەى یۆنانى «پلوتارک» ھەیه دەلیت: "زۆر شارمان لە مېژوودا بېنیوہ بەبى قەلا، شوورە، کۆشک و تەلار و قوتابخانە، بەلام ھەرگیز شاریکمان نەدیوہ بەبى پەرستگا."

ھەرۆھە فەیلەسووفى فەرەنسى «ھېنرى برگسون» دەلیت: "کۆمەلگەى مرۆفایەتى دوور لە زانست و ھونەر و فەلسەفە ژيانان بەسەربردووە، بەلام ھەرگیز ھیچ کۆمەلگەیه‌کی مرۆفایەتى نەبووہ دوور لە ئایین ژيانان بەسەربردبیت."^(۱)

۳- فەیلەسووفە بەناوبانگەکان لە مېژووی مرۆفایەتیدا برۆیان بە بوونی خودا ھەبووہ، بۆ نموونە: سوقرات، ئەفلاتون، ئەرستۆ، قۇلتېر، فارابى.^(۲)

۴- مېژوونووسى گەورە «ویل دیۆرانت» لە پەرتووکی (قصة الحضارة) دا دەلیت: "ھەتا ئیستاشى لەگەڵدا بیت ئەو بیروباوہرە کۆنە راست و دروستە کہ دەلیت: "ئایین دیاردەیه‌که ھەموو مرۆفایەتى گرتووەتەوہ"، واتە: خوداناسى شتىكى گشتى بووہ، ئیلحاد ئەگەر ھەبووبیتیش شتىكى تاکەکەسى بووہ و نەبووہ بە دیاردە و خاوەن قوتابخانە و کۆمەلە و مەزھەب.

ناوی بەناوبانگترین فەیلەسووف و زاناکان لە کۆن و نویدا کە بېباوہر بوون:

دیمۆکریتس، ئەپیکۆر، تۆماس ھۆبز، دایفد ھیوم، شۆپنھاوہر، کارل مارکس، فیورباخ، نیچە، سپنسەر، بېتراند راسل، ستیقن ھاوکینگ، رېچارد داوکینز،

(۱) الدین، بحوث ممهد لدراسة تاريخ الأديان، عبدالله دراز، (۸۳)

(۲) الإسلام يتصدى للغرب الملحد، الدكتور محمد نبيل النشواني (۱۱).

کریستۆفەر هیچنز، لۆرانس کراوس، سام هاریس، دانییل دینیت.^(١)

«کارل مارکس» (١٨١٨ - ١٨٨٣) پێی وایه، که «دیموکریتس» یه کهم ئه قلی مهوسوعی بووه له نێو یۆنانیه کاندا، ههروهها «لینین» (١٨٧٠ - ١٩٢٤) ده لیت: "«دیموکریتس» جوانترین بانگه وازکاری ماددیته (ماتریالیزم) بووه له جیهانی کۆندا."^(٢)

له دواى ئهو، له سه دهی چواره می پێش زاینیدا (٣٤١ - ٢٧٠ پ.ز) فه یله سووفی یۆنانی «ئه پیکۆر» دامه زینه ری «قوتابخانه ی ئه پیکۆری» به دووهم فه یله سووفی بێباوه ر داده نریت،^(٣) کۆمه لێک پرسیا ری گومانای ده باره ی خودا و شه ر و خراپه و روژاندووه، بۆ نموونه ده یگوت:

• ئه گه ر خودا ده یه ویت پێگری له شه ر بکات، به لām له توانیدا نییه؟ که وا بێت توانای به سه ر هه موو شتیکدا نییه.

• ئه گه ر ده توانیت پێگری له شه ر بکات، به لām نایه ویت؟ که وا بێت شه رانییه و خودایه کی چاک نییه.

• ئه گه ر ده توانیت و ده شیوه ویت پێگری له شه ر بکات؟ به لām ئاگای له شه ره کان نییه، ئه وه خودایه کی بێئاگا و نازانیا ره.

که وا بێت ئه ی شه ر له کوێوه هاتووه؟

• ئه گه ر خودا نایه ویت و ناشتوانیت پێگری له شه ر بکات و ئاگای له شه ره کانیش نییه؟ که وا بێت بۆچی قسه له سه ر خودایه کی وه ها بێده سه لات بکه ین؟

له دوا ی سه رده می یۆنانیه کان، سه رده می رۆمانیه کان دیت. دیاره له و

(١) ئیلحاد وه ک خۆی، صلاح الدین أحمد، ل ١١ - ١٥.

(٢) وهم الإلحاد، أ. د. عمرو شریف (٣).

(٣) کواشف زیوف فی المذاهب الفكرية المعاصرة، عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني (٤٤٣).

سەردەمەشدا ناباۋەرى بە ماناي ئىنكارى بوۋنى خۇدا نەبوۋە، بەلكوۋ ئەۋەى
 كە بوۋە، خۇدای خىر و خۇدای شەر يان خۇدای ئاسمان و خۇدای زەۋى بوۋن،
 دواتر لە مېژوۋى شارستانىيەتى عەرەبىدا ئەۋەى كە ھەبوۋە ئىنكارىكردىن پۇژى
 دوايى و چەند چەمكىكى جىاۋاز بوۋە نەۋەك ئىنكارىكردىن لە بوۋنى خۇدا.

ھەرۋەك قورئان باسى كىردوۋە: ﴿وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ ﴿١﴾ وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا نَيَّاتٍ مَا كَانُوا حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا اتُّبُوا بِآيَاتِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٢﴾ قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣﴾﴾

دىارە كە ئەمانە بە (الدھرىين) دەرھىيەكان ناسراون.

بەلام دواتر كە ئىسلام ھات بەتەۋاۋەتى بېرى ناباۋەرى ھەرەسى ھىئا،
 ئەۋەى كە باسىش دەرگىت دەربارەى «ئەبۇبەكرى پازى و ئىبن پراۋەندى و...
 ھتد» ئەوانە ھىچيان ئىنكارى بوۋنى خۇدايان نەكردوۋە، بەلكوۋ رەخەيان لە
 پىڭەمبەرەيتى و چەند ھوكم و چەمكىكى نىۋ ئايىنى ئىسلام گىرتوۋە.^(۱)

كەۋاتا ئەۋەى كە ھەبوۋە لە مېژوۋى نويدا، زۆرىنەى مېژوۋنوۋسان پىيان وايە
 دەرگەرپتەۋە بۆ شۆرپى فەرەنسى لە سالى (۱۷۸۹ز)، دواترىش لە كاتى شۆرپى
 ئۆكتۆبەر لە سالى (۱۹۱۷ز) پرووسيا زياتر پەرەى سەند، ھەرۋەھا شتىكى زانراۋە
 كە ئەم قۇناغە قۇناغىكى تا بلىيى ناتەندىروست بوۋ، كلىسا دەستى خستبوۋە
 نىۋ ھەموو كايەكانى ژيان، ژيانى سياسى و ئابوۋرى و كۆمەلايەتى و زانستى و
 سەربازى، ھەرۋەھا كلىسا و پياۋانى ئايىنى بەتەۋاۋى دژى خەلك و چىنى ھەزار
 و فەيلەسووف و زاناكان بوۋن و ھەموويانىيان چەوساندبوۋنەۋە و پىگەيان بە

(۱) [الجبائية: ۲۴ - ۲۶]

(۲) سير أعلام النبلاء، الذهبي (۱۴ / ۶۵-۵۹)، وإخبار العلماء بأخبار الحكماء، القفطي (۲۰۷)، وسير أعلام النبلاء، الذهبي (۱۴ / ۳۵۴).

هیچ بەرهوپیشچوونێکی زانستی و فیکری و فەلسەفی نەدەدا، بۆیه دەبینین لەو سەردهمەوه چەندان فەیلەسووفی بیاوهر پەیدا بوون، وهک: «نیتچه، کارل مارکس... هتد» دوایی خەلکیش پشتگیریکردن و شوێنیان کهوتن.

دەتوانین بڵین: لە کۆتاییهکانی سەدهی (١٧) تاوهکوو سەدهی (١٩) ناباوهری له ئه‌وروپا به‌ته‌واوه‌تی پهره‌ی سه‌ند و گه‌شه‌ی کرد، بوو به‌ خاوه‌نی چەندان قوتابخانه‌ی فیکری، فەلسەفی، زانستی، ده‌روونی، کۆمه‌لایه‌تی، ئابووری و سیاسی، که به‌ هه‌موو شێوه‌یه‌ک ئینکارییان له‌ بوونی خودا ده‌کرد، بۆ ئه‌مه‌ش زۆر سوودیان له‌ رۆڵی خراپی که‌نیه‌ و پیاوانی ئایینی مه‌سیحی و خورافیاتی نێو ئینجیل و په‌رتووکه‌ ئایینییه‌کان بینی.

سه‌باره‌ت به‌ می‌ژووی ئیلحاد له‌ جیهانی ئیسلامی و له‌ می‌ژووی نوێدا، ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ دوای چاره‌کی یه‌که‌می سەده‌ی (١٩) کاتیک جیهانی ئیسلامی به‌ته‌واوی به‌ پرووی رۆژئاوا کرایه‌وه‌ و داگیرکاری ئینگلیز و ده‌ستکاری کردنی جیناتی مامه‌له‌ی که‌لتووری و ره‌وشتیانه‌ی کۆمه‌لگه‌ رۆژه‌لاتیه‌کان که‌وته‌ سه‌ر سکه‌ی جیه‌جێ کردن و دوای جیه‌بێشتنی ولاتیش وازیان له‌ خێرویه‌ و له‌ هه‌ولدان بۆ له‌قاندنی بنچینه‌ کلتوری و ئایینی و ره‌وشتییه‌کانی نێو کۆمه‌لگه‌ هه‌ر نه‌هێنا.

ئه‌وه‌ش بڵین که‌ ژماره‌یه‌کی زۆر قوتابی پرویانکرده‌ ئه‌وروپا بۆ خۆیندن، پاشان به‌هۆی روانین له‌ شکستی کۆمه‌لگه‌ رۆژه‌لاتیه‌کان و به‌زیووی ناخی خۆیان و ته‌واونه‌بوونی ئه‌زموون و زانیاری له‌مه‌ر شارستانییه‌ته‌کان، که‌وته‌ ژێر کاریگه‌ری فیکر و فەلسەفه‌ی ناباوهریه‌وه‌، دواتر که‌ ده‌گه‌رانه‌وه‌ بۆ ولاته‌کانی خۆیان و له‌ژێر ناوی کرانه‌وه‌ و ئه‌قلانییه‌ت و پێشکه‌وتن و په‌ره‌پێداند، سه‌ره‌تا راسته‌وخۆ بانگه‌شه‌ی ناباوهرپریان نه‌ده‌کرد، چونکه‌ ده‌یانزانی که‌ فیکریکی نامۆیه‌ به‌ کۆمه‌لگه‌کانیان، به‌لکوو له‌ رێگه‌ی ئه‌م بانگه‌شانه‌وه‌ په‌ریان پێده‌دا.

ولاتانی تورکیا و میسر دوو نموونەى زۆر زەقن کە بە ڕێژەیهکی بەرچاو ناباوهری تێیاندا گەشەى کرد و چەندان بیرمەند و پشتیوان و دامەزراوە و پەرتووک و نووسین و بلاوکراوهریان هەبوو. دواتریش هەتا ئیستاشی لەگەڵدايیت، ناباوهری بوونی هەیه و بانگەشەکار و پشتیوانی خۆی هەیه، کە زیاتر لە ڕێگەى ئینتەرنێت و تۆرە کۆمەڵایەتییهکانهوه فیکری خۆیان بلاودهکەنهوه.

زۆریک لە توێژەرەن پێیان وایه کە سەردەمى زێڕینی ئیلحاد کۆتایی پێهاتوووه کە لە سەدهى حەفدهدهستى پێ کرد و لە سالى (١٩٩١ز) بە دارووخانى یهکیتی سۆقیهت کۆتایی پێ هات. هەر بۆیه لە یاسای زۆربهى زۆری ولاتانی جیهان، ئاین لە دەستوو و ئالا و دروشمدا جیگیرکراوه و بە تهواوى ڕێزلیگیراوه.

بەلام ئەوهى لە دواى سالى دوو ههزارهوه هەیه و دهیهوێت خۆی بسەپینیت و خۆی جیگیر بکات، ئیلحادی زانستی و ڕۆحیه کە بە ناوی فیزیک و مەعنهویهت ... قسه دهکات، بەلام لە ههمان کاتیشدا زانست لەگەڵی نییه، ئەوهى کە هەیه قسه کردنه بە ناوی زانست و بانگەشەکردن و چهواشهکارییه و بهس.

بۆیه دهتوانین میژووی ناباوهری بهم شیوهیه پۆلین بکهین:

١. سەردەمى پێش یۆنان
٢. سەردەمى یۆنان
٣. سەردەمى سەدهى ناوهراست (مەسیحی)
٤. سەردەمى سەدهى ناوهراست (ئىسلام)
٥. سەردەمى نوێ و ڕینساس و شۆرشى فەرەنسى
٦. سەردەمى یهکیتی سۆقیهت

۷. سەردەمى دارووخانى يەكئىتى سۆقىيەت

۸. سەردەمى نوئ و بەزانستىكرىنى ناباۋەرى

دوو جۆرە سەرەككىيەكەى ئىلحادى ناو فەيلەسووفان

ئەگەر بىروانىنە ئىلحادى ناو فەيلەسووفان، دەبىنىن دوو جۆر ئىلحادى سەرەكى ھەيە:

يەك: ئىلحادى يەقىنى

دوو: ئىلحادى گومانى

واتە ھەندىكىان بە قسەى خۇيان يەقىنىان ھەيە لە نەبوونى خودا و راستەوخۇش بى پىچوپەنا دەرىدەبىرن، ھەندىكى دىكەشيان گومانىان ھەيە و بەگومانەو نكوللى لە بوونى خودا دەكەن.

يەكەم: ئىلحادى يەقىنى

بارۇن دى ھۆلباخ (۳۲۷۱ - ۹۸۷۱ ز)

ھۆلباخ لە بەناوبانگىترىن كەسايەتيە ماددىەكانى سەدەى ھەژدەبوو، كاريگەرييەكى زۆر ھەبوو لەسەر دژايەتيكروونى ئايىن و سەرەكەشبوون لىي، لە سالى (۱۷۶۷ ز) كىتەبىكى نووسى بە ناوى المسيحىة بد أن أميط عنها اللثام) لەم كىتەبەدا زۆر بە خەستى دابەزيە سەر مەسحىيەت و مەسحىيەتى بە نەھامەتى ھەموو گەردوون دانا!

لە پاشاندا ھەر بەردەوامبوو لە ھىرشەكانى و كىتەبىكى دىكەى نووسى بەناوى

(نظام الطبيعة)، ئەم كىتەپ ۋەسفى زۆرى كرا:

"نیشانى سەرەكى ھەلۋىستى ماددى لە سەدەى ھەژدەيەمدا." (۱)

"روونترين نیشانى تەۋزى ئىلحادىيە، لە ھەمووانىش لۆژىكى ترە." (۲)

"تەۋاترىن و كاملىرىن و راشكاوترين نیشانى بۆ ماددىيەت و ئىلحاد لە مېژۋى ھەموو فەلسەفەدا." (۳)

بناغەى ئەم كىتەپ لەسەر ئەمە ۋەستاۋە كە ھەموو دياردە سروشتىيەكان بگەرپىندرىنەۋە بۆ ھۆكارە ماددىيەكان بەبى پىۋىستى بە ھۆكار ناماددى، ھەروەھا چەسپاندى ئەۋەى كە سىستەمى گەردوونى بە ھىچ جۆرىك بەرەنجامى نەخشەى خۋايى نىيە، بەلكو ھەموو لە سروشتى ماددى شتەكان خۇيانەۋە سەرچاۋەيان گرتوۋە، ھەروەھا ھەۋلى ئەۋەى داۋە پەخنە لە ھەموو ئەۋ بەلگەنە بگرپت كە ئىمانداران لەسەر بوونى خودا دەپھىننەۋە، جەختى لەسەر ئەۋە دەكردەۋە كە عەقلى كۆتايىھاتوو و سنووردار ناتوانىت ھىچ جۆرە بىرۆكە و فكرپت دەر بارەى بىكۆتا و بىسنوور بىنئىتە كايەۋە. (۴)

ھۆلباخ پشتى بە تىۋرىيە زانستىيەكانى سەردەمى خۆى دەبەست بۆ نكوۋلى لە بوونى خودا و پەكردەۋەى بەلگەكانى و پەكردەۋەى غەيرى وجودى ماددى، بەمەش ھۆلباخ بە يەكەم كەس دادەنرپت كە كىتەپكى تايبە تىكراۋى لەم بارەيەۋە نووسىيپت و بەراشكاۋى و بە زمان و تەبىرىكى روون و ئاشكرا ئىلحادى خۆى دەر بخت. (۵)

(۱) تاريخ الفلسفة، فريدك كوبلستون ب ۶، ل ۷۶.

(۲) معجم الفلاسفة، جورج طرابيشي، ل ۷۱۷.

(۳) قصة الحضارة، ويل ديورانت، ب ۲۸، ل ۱۵۶.

(۴) الله في الفلسفة الحديثة، جيمس كولينز، ل ۲۱۹.

(۵) الله في الفلسفة الحديثة، جيمس كولينز، ل ۲۲۰.

هر به‌وه نه‌وه‌ستا و داوای ده‌کرد هر که سی‌ک بیه‌ویت قسه‌گانی پروون بن،
ده‌بیت هر دوو وشه‌ی «خودا، دروست‌کردن» ون بکات.^(۲)

جهختی لهسەر ئهوه دهكردهوه كه ئايين دژى بهختهوهرى مرؤفایهتیه، دژى پيشكهوتنه. بانگهشهى ئهوهى دهكرد كه باوهروبوون به خودا زۆر دووره لهوهى مرؤفكان خۆشبهخت و بهختههر بن و قهلهقى و دلپراوكى و بهدبهختى و ... زياد دهكات. هۆلباخ پى وابوو نهزانى و ترسى مرؤفه سهرهتاييهكان وايكردهوه بىرۆكهى خودا و خواوهندهكان بىته كايهوه، پهستشى خواوهندهكانى به سادهبىرى و لاوازى و فەقىرحالى وهسف دهكر، بهردهوام جهختى لهوه دهكردهوه كه خۆسهپىن و ستهمكاران بهرگرى له ئايين دهكەن لهپىناو بهرژهوهندييه تايهتهكهنيان، بهلگهشهى لهسەر پهخهگرتن و دژايهتيكردنى ئايين بهوه دههينايهوه كه زيانى زۆرى ههيه بۆ مرؤف و سهردهكيشيت بۆ زۆرى راجيايى و شپىزهيى و جهنگ لهنيوان خهلكيدا، ههروهها بهكارهينانى لهلايهن بهدكاران و خراپهكاران له سياسيهكان و غهبرى ئهوانيش، بۆ پالپشتيكردنى بهرژهوهندييه تايهتبهكانيان.⁽³⁾

(١) الله في الفلسفة الحديثة، جيمس كولينز، ل٢١٨، والفكر الاوروبي الحديث - القرن الثامن عشر -، فزانكلين باومر، ل٦١، وقصة الحضارة ويل ديورانت، ب٣٨، ل١٤٥.

(٢) قصة الحضارة ويل ديورانت، ب٣٨، ل١٤٧.

(٣) تاريخ الفلسفة، فرديك كوبلستون، ب٦، ل٨١. بؤ زياتر زانيارى له سهر ئيلحادى هؤلباخ برونه: تاريخ الفلسفة - القرن الثامن عشر - إميل برهيهيه، ل١٦٠. والموجز في تاريخ الفلسفة، جماعة من الأساتذة السوفيات (٢٠٩ - ٢١١). والفكر الاوروبي الحديث - القرن الثامن عشر -، فرانكلين باومر (٦١ - ٦٣). قصة الحضارة، ويل ديورانت، ب٣٨، ل١٢٣ - ١٤٧. تاريخ الاحاد في الغرب، رمسيس عوض، ل١٣٦. ومعجم الفلاسفة، جورج طرابيشى، ل٧١٧ - ٧١٦.

له كۆتاييدا ھۆلباخ گەيشته لوتكه له دژايهتي ئايين و خودا، بۆيه قۆلتير و غهيري ئهويش ههستان وهلامدانهوه و بهرلستىكردنى و پرخنهبارانكردنى، قۆلتير كتيبيكى دانا به ناوى «خودا» لهويدا وهلامى پرخنهكانى ھۆلباخى دابهوه^(١).^(٢)

فیورباخ (۱۸۰۴ - ۱۸۷۲ ز)

فيورباخ يه كيڭكه له به ناوبانگتري ن فويله سووفه كانى سه دهى نؤزده هم، له ههمان كاتدا يه كيڭكه له نوينه ره ناوداره كانى ته وژمى چه پى هيڭلى، كه به دژه نايين ناسراوه، بيروړاكانى كاريگه رى زوريان جيټيلا له سهر هاوسه رده مه كانى و دواى خوښى، هه ربويه نه نكلز ده ليت: "فيورباخ كه سيكي چه ماسى و ئيشكه ر و كولنه دهر بوو، بويه ئيمه هه موومان به تيكر ا فيورباخين.." (۳)

سهره‌رای ئه‌وه‌ی فیورباخ له‌سهره‌تای قۆناغه‌کانی فکریدا له‌سهر بیروپراکاتی هیگل په‌روه‌ده‌بوو، به‌لام دواتر لێی هه‌لگه‌پایه‌وه و په‌خنه‌ی له‌فه‌لسه‌فه‌که‌ی گرت و لێی جیا‌بوویه‌وه و فه‌لسه‌فه‌یه‌کی تایبته‌ به‌خۆی بنیاتنا که ته‌واو ته‌واو له‌گه‌ڵ ب‌نه‌ماکانی فه‌لسه‌فه‌ی هیگل تێک‌ده‌گیرا، دواتر فه‌لسه‌فه‌که‌ی به «فه‌لسه‌فه‌ی سروشتی»^(٤) ناسرا، که فه‌لسه‌فه‌یه‌کی ته‌واو ماد‌دییه، بناغه‌که‌ی بریتیه‌ له‌ پ‌ی‌ڕۆزکردنی سروشت (الطبیعة)، سروشت له‌لای فیورباخ بوونه‌وه‌ره

(١) الموجز في تاريخ الفلسفة، جماعة من الأساتذة السوفيات، ل٢١٥، وتاريخ الفلسفة الحديثة، ولیم کلی رایت، ٢٣٧.

(٢) بؤهه موو بابته كه بگه ريوه بؤ: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل ١٨٥ _ ١٨٧.

(٣) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل٩ - ١٢. والموسوعة الفلسفية، جماعة من العلماء السوفيات، ل٣٦٥.

(٤) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل ٩١.

هه‌ره به‌رز و گه‌وره و بڵنده‌كه‌يه، سه‌ره‌تا و كو‌تايي هه‌موو شته‌كانه، نه‌ شتيك له‌ پيش ئه‌وه‌وه هه‌بووه، نه‌ شتيكيش له‌ دواي ئه‌وه‌وه هه‌يه و ده‌بي‌ت.

پروكه‌شي ماددي و شته به‌ره‌سته‌كاني گه‌ردوون و بوون بناغه‌ي هه‌موو شته‌كان، وه‌ك هه‌وا، ئاو، زه‌وى، ئاژه‌ل، پروه‌ك و هه‌موو بوونه‌وه‌ره هه‌ستىپه‌راوه‌كان كه‌ مرو‌ف له‌ خو‌ياني جيا‌ده‌كاته‌وه.^(١)

فيورباخ پي‌ي وايه سروشتى ماددى (الطبيعة المادية) بنه‌ما و بناغه‌ي هه‌موو شته‌كانه، فكر و هزر له‌ مادده و سروشتى مادديه‌وه سه‌چاوه ده‌گرن و له‌وي‌وه هه‌لده‌قوولين، مه‌عريفه و زانيني مرو‌ف‌يش له‌وه‌وه كورته‌لاتووه. لي‌ره‌وه بناغه‌ي ريبازه‌كه به‌په‌چه‌وانه‌ي هيگ‌ل داده‌نيت، چونكه هيگ‌ل پي‌يوايه فكر و هزر بنه‌ماي وجود و بوون، به‌لام فيورباخ سروشت به‌ بنه‌ماي بوون و وجود داده‌نيت.

فيورباخ زور به‌سه‌رسه‌ختى دژايه‌تى ميسالى ده‌كرد، پي‌ي وابوو ده‌بي‌ت فەلسەفە دابمالرېت له‌ غه‌يرى تپروانى هه‌ستى و ماددى و مرو‌ف‌يش هه‌موو كورته‌لبي‌نيت له‌ هه‌سته‌كاني، چونكه مرو‌ف له‌ هه‌موو بوونه‌وه‌ره‌كاني ديكه زياتر هه‌سته‌كويه و ئي‌حساس و هه‌ستيشى له‌ هه‌مووان به‌هيزتره.^(٢)

فيورباخ هه‌ر به‌ پيرو‌زكردنى سروشت نه‌وه‌ستا، به‌لكوو خودى مرو‌ف‌يشى پيرو‌ز كرد و پي‌ي وابوو به‌رزترين بوونه‌وه‌ره، هه‌وليدا فەلسەفە كورته‌لبي‌نيت له‌ لي‌كو‌لئينه‌وه له‌ مرو‌ف و بوونه‌كه‌ي، بويه ده‌يگوت: "كيشه‌ي ئه‌مرو ئه‌وه نيه‌ خودا هه‌يه يان نا، به‌لكوو كيشه‌ي ئه‌مرو ئه‌وه‌يه ئاخو مرو‌ف هه‌يه يان نا."^(٣) به‌س زاتى مرو‌ف به‌ته‌نيا نو‌ينه‌رى بوونى راسته‌قينه‌يه (الوجود الحقيقى)^(٤)، به‌م پي‌يه

(١) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل ٨٠.

(٢) الموجز فى تاريخ الفلسفة، لجنة من الأساتذة السوفيات، ل ٢٩٧ - ٢٩٨. و فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل ١١٦ - ١٢١.

(٣) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل ١٣.

(٤) الموجز فى تاريخ الفلسفة، لجنة من الأساتذة السوفيات، ل ٢٩٦ - ٢٩٧.

فیورباخ بە دامەزرێنەری «ئیلحادی مەرۆقی و مەرۆقبوونی بیاوەر» (الانسانية الملحدة) دادەنریت.

فیورباخ یەکیکە لەو فەیلەسووفانەی سەدەی نۆزدەهەم کە زۆرتەری گرینگی داوای بە بابەتەکانی پەیوەست بە ئایین، بۆچوونەکانیشی زۆر کاریگەر بوون بە ڕێبازی ماددی، لە بەناوبانگترین کتێبەکانی: (ماهية المسيحية)، کە بە یەکیک لە کتێبەکانی تەوژمی ئیلحاد دادەنریت، ڕەواچیکێ زۆریشی پەیدا کرد، یەکیکی دیکەش لە کتێبە گرینگەکانی: (نسب الالهة تبعا للمصادر القديمة الكلاسيكية والعبرانية والمسيحية)، لەویدا جەخت لەوە دەکاتەوێ کە ئەو خودایەیی لە ئایینەکاندا هەیە تەنیا بەرجەستەکردنێکە کە مەرۆق بۆخۆی ئاواتەخوازێتی و نەشی توانیوە بپەسەلمێنێت.^(۱)

لە بەرهەنجامی ئەو پیرۆزکردنەوێ فیورباخ بۆ سروشت و مەرۆق، سروشتی کردە بنەمای ئایینیش، چونکە لەلای ئەو سروشت خودایە، خودا لەلای فیورباخ شتێک نییە غەیری سروشت، بۆیە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوێ دەلێت: "خودا بوونەوێکە هەموو بوون لەخۆ دەگرێت، گشتیشە، قابیلی گۆرانیش ناکات، بەلام خودا بریتییه لە خودی خۆر و هەموو بوونەوێرەکانی دیکە و خودی زەوی و ئاسمان ..."^(۲)

لە تێڕوانینی فیورباخدا هەموو ئەو سیفەتانەی پالێراون بۆلای خودا لە ئایینەکاندا، هەموویان هێ سروشتن بەلام لێ سەندراوەتەوێ و پالێراوەتە لای خودا! حەقیقەتی خودا دەگەرێتەوێ بۆلای پیرۆزکردنی سروشت و بەرگکردنەبەری سیفاتگەلێک کە لەسەر ووی مەرۆقەوێ.^(۳)

(۱) موسوعة الفلسفة، عبد الرحمن بدوي، ب ۱، ل ۲۱۱.

(۲) أصل الدين، فيورباخ، ل ۵۰. والدفاتر الفلسفية، لينين، ب ۲، ل ۵۴.

(۳) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل ۹۶.

فيورباخ به هه‌موو شى‌وه‌يه‌ك ئه‌وه ر‌ه‌ت‌ده‌كات‌ه‌وه كه خودا بوونى‌كى به‌رزترى هه‌ب‌ي‌ت له سروشت يان له‌سه‌رووى سروشته‌وه ب‌ي‌ت، يان له ده‌ره‌وه‌ى سروشت ب‌ي‌ت، چه‌ندان جار ئه‌وه‌ى دووباره‌ى كردووته كه خودا غه‌يرى سروشت شتىكى ديكه نيه، واته خودى سروشته^(۱). ب‌ۆيه ده‌ل‌ي‌ت: "هه‌تا ئه‌گه‌ر خودا يه‌كت ب‌ي‌نى له سروشتدا، ده‌ب‌ي‌ت يه‌كه‌مجار ب‌ي‌خه‌يه سروشته‌وه، به‌ل‌گه‌كانى بوونى خودا له‌ر‌ي‌گه‌ى سروشته‌وه ه‌ي‌چ شتىك نيين غه‌يرى به‌ل‌گه‌ى نه‌زانى و لاوازى..^(۲)"

خودا له فەلسەفەى فيورباخدا ته‌نيا ر‌ه‌نگ‌دان‌ه‌وه‌ى خودى مر‌ۆ‌فه، حه‌قيقه‌تى بوونى خودا به‌رجه‌سته‌بوونى حه‌قيقى بوونى مر‌ۆ‌ف خ‌ۆيه‌تى، خودا ته‌نيا و‌ي‌نايه‌كى مر‌ۆ‌قى ته‌واو و كام‌له، خودا بوونى نيه مه‌گه‌ر به پ‌ال‌دانى نه‌ب‌ي‌ت ب‌ۆ لاى مر‌ۆ‌ف، ب‌ۆيه مر‌ۆ‌ف خوداى مر‌ۆ‌فه.^(۳)

ناسينى خودا ناسينى خودى مر‌ۆ‌فه، ه‌ۆ‌شيارى و وه‌عى و يه‌كه‌م و ناراسته‌وخ‌ۆيه ب‌ۆ مر‌ۆ‌ف.^(۴)

سه‌رچاوه‌ى ئاين ته‌نيا برىتييه له به‌ج‌ي‌ه‌ن‌انى ويسته سايك‌ۆل‌ۆژيه ده‌روونيه‌كانى مر‌ۆ‌ف كه په‌يوه‌ستن به ترس و خ‌ۆ‌شه‌ويستى و پ‌ي‌خ‌ۆ‌ش‌بوون و ه‌ي‌واو و ئوم‌ي‌دى گر‌ي‌دراو به‌و سروشته‌ى كه ده‌وره‌ى ژيانى مر‌ۆ‌قى داوه.^(۵)

سه‌ره‌راى ئه‌وه‌ى كه فيورباخ جه‌خت له‌سه‌ر فكرى ناباوه‌رى و ئيلحاد ده‌كات‌ه‌وه كه نكوول‌ي‌كردنه له بوونى خودا يه‌ك جياواز له گه‌ردوون و خودا يه‌ك

(۱) أصل الدين، فيورباخ، ل ۴۲.

(۲) تاريخ الفلسفة (القرن التاسع عشر)، إميل برهيه، ل ۲۵۴.

(۳) أصل الدين، فيورباخ، ل ۴۸. تاريخ الفلسفة (القرن التاسع عشر)، إميل برهيه، ل ۲۵۴. وفلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل ۲۱۱.

(۴) أصل الدين، فيورباخ، (مقدمة المترجم)، ل ۱۰.

(۵) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل ۹۵، الموجز فى تاريخ الفلسفة، لجنة من الأساتذة السوفيات، ل ۳۰۰، وتاريخ الفلسفة الحديثة، وليم كلى رايت، ل ۳۳۹، وموسوعة الفلسفة، عبد الرحمن بدوى، ب ۲، ل ۲۱۳.

لەسەرۋى گەردوون و بوون كە دروستكەريەتى، بەلام لەگەل ئەمەشدا نكوولئ
لە دیندارى و تەدەببىون ناكات و داواى دەستبەرداربوون و وازەتئان لئى ناكات.
بەلكوو هەولئ گەورەكردن و جوانكردنى دەدات، هەربۆیە هەندىك لە توێژەران
بە ئیماندار و باوەردارى دادەنئین، هەندىك لە پرۆتستانتەكانیش پىيانوایە
فیورباخ ئەوەى كە وتوویەتى دژى مەسیحییەت نییە.^(۱)

بەلام لە راستیدا ناتوانرئیت فیورباخ بە ئیماندار دابنرئیت (ئیمان بە مانای
ئیمان لەلای ئیمانداران و دینداران)، بۆیە هەندىك لە توێژەران ناوی دەبەن
بە "مولحیدی بە تەقوا"^(۲)، بە واتای ئەوەى كە فیورباخ برۆای بە خودایەكى
سەربەخۆ لە گەردوون و دروستكەر و بەرپۆەبەرى گەردوون نییە، بەلام لە
هەمان كاتدا هەولەدەدات مرقف بكات بە بەندەى خۆى، «لینین» لە فیورباخەوه
قسەیهك دەگێرپۆتەوه كە وتوویەتى: "بىگومان ئەنجامى لۆژىكى من ئەوەیە كە
هیچ خودایەك بوونی نییە..^(۳) (۴)

دووەم: ئیلحادى گومانى

دەیفید هیۆم (۱۱۷۱ - ۱۷۷۱ ز)

دەیفید هیۆم یەكێكە لە بەناوبانگترین فەیلەسووفانى مێتۆد و تەوژمى
گومانگەرا، هەروەها یەكێكیشە لە بەرنامە و بناغە دارپۆزەرانى ئەم رێباز و توژمە.
لەسەرەتای ژيانیهوه بە قۆناغ و پێگەیشتنىكى ئایینى تێپەرپوو و لەسەر رێبازى

(۱) فلسفة فیورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل ۲۱۱ - ۲۱۲.

(۲) فلسفة فیورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل ۲۱۳.

(۳) الدفاتر الفلسفية، لینین، ب ۲، ل ۵۰.

(۴) بۆ هەموو بابەتەكەبگەرپۆتەبو: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل ۱۸۷ - ۱۹۱.

«کافیلینی» بوو، پاشان چوووە سەر بیروپا و پێبازی گومانگەرا، یەکیک لە گرینگترین کاریگەرییەکان لە هاتنە کایە ی ئەم گۆرانکارییە بریتی بوو لە خۆندنەوێ کتیبی «کلارک» بەناوی: «بەلگە لەسەر بوونی خودا و سیفەتەکانی»، ئەک کتیبە لەسەر چەسپاندنی بوونی خودا و بەلگەکانی نووسراوە، بەلام لەبەر لاوازیەکی دەیفید هیۆم گومانی لە ئایین و باوەڕەکی پەیدا بوو.^(۱)

دەیفد هیۆم گرینگێکی زۆری دەدا بە ئایین و بابەتەکانی پەیوەست پێیەو، هەر بۆیە دوو کتیبی لەم بارەو نووسی: یەکیان «مێژووی سروشتی بۆ ئایین»، لەم کتیبەیدا باسی مێژووی ئایینەکان دەکات لەلای مەوقایەتی، هەر وەها باسی گەشەسەندن و سروشتی ئایینەکان دەکات.

کتیبەکی دیکە بەناوی «چەند گفتووگۆیەک دەربارە ی ئایینی سروشتی»، ئەم کتیبە دەیفید هیۆم بە کاملتین و وردترین کتیبی دادەنرێت، چونکە چەندان سال پێیەو خەریکبوو و بەردەوام دەستکاریکردوو و زیاد و کەمی بۆی کردوو، هەتا دوا ی مردنیشی بۆ نەکرایەو. ئەم کتیبە دەیفید هیۆم گفتووگۆیەکی زۆر درێژە دەربارە ی سێ کەسی پەرمزی، کە هەرسێکیان خاوەنی تەوژمی جیاوازن، ئەوانیش:

«کلیانش»: نوینەری ئاراستە ی عەقڵی، کە پشتی بە عەقڵ بەستوو و پێیایە لە پێگەییەو دەگەین بە حەق.

«فیلۆن»: نوینەری ئاراستە ی گومانگەرا کە نە ئیمانی بە ئایین هەیە نە بە عەقڵ، بەلکوو لە بازە ی گوماندا دەخولیتەو.

«دیمان»: نوینەری لاھوتە کە وەسفدارە بە چەقەبەستووی و نەرمی نەواندن، پەتیدەکاتەو بەبەتی ئایین ملکەچ ببێت بۆ هیچ شیکردنەو و

(۱) الدین والمیتافیزیکا فی فلسفە هیوم، عثمان الخشت، ل ۸.

پەخنەیه ک.

دەیفید هیۆم لەم کتیبەدا زۆر بەبێلایەنی شتەکانی نووسیویەتی، بەشیوەیهک توێژەرەن کەتوونە راجیاییەوه لە دیاریکردنی نوێنەری دەیفید هیۆم، بۆیه هەندیک و توویانە لەگەڵ «کلیانش»ە، هەندیکی دیکە و توویانە نەخیر لەگەڵ «فیلۆن»، هەندیکی دیکە و توویانە نەخیر لەگەڵ «فیلۆن»ە، چونکە لەگەڵ بەلام ئەوەی دەرەدەکویت ئەوەیه کە زیاتر لەگەڵ «فیلۆن»ە، چونکە لەگەڵ بنەما فەلسەفی و مەعریفیەکانیدا دەگونجیت، لەبەرئەوەی زۆرجار دەفید هیۆم خۆی بە «گومانگەرا» (شاک) وەسف دەکات.^(۲)

ئەم کتیبە بوو بە یەکیک لە گرینگترین و پشتپێبەستراوترین کتیب لەلای ئەوژم و رێبازی ئیلحاد و ناباوەری، ئەو گومان و پەرخانە لەویدا خراونەپوو بەشیوەیهکی یەکجار زۆر بڵاوبوونەوه.

لە میانە ی ریبازە ئەزموونی و تەجربیی و گومانەراییهکە دەیفید هیۆم گومانی لەسەر هەموو ئەو بەلگەکانە دروستکرد کە دەکرێنە بەلگە لەسەر بوونی خودا، حوکمی لەسەر هەموویاندا بە شتی بەتال و پووچ و بێبنەما، چونکە پێی وابوو هەموویان لەسەر بنەمای ھۆکاری (العلیة) و سەرەخۆبوونی بوونی خودا لەوەی زیهن و مێشک پێی هەڵدەستی دامەزراون.

ئیمە کاتیک کاتژمێر دەکەینە بەلگە ی بوونی کاتژمێر دروستکەر، کاتژمێر دروستکەرمان بینیوه کە کاتژمێر دروستدەکات، کاتیکیش لە بوونی خانوووه بەلگە دەهێنینەوه لەسەر بوونی وەستا، وەستامان بینیوه کە خانوو دروست دەکات و هەموو پێداویستیهکان رێک دەخات و وێکدەخات، بەلام لە بابەتی

(۱) محاورات فی الدین الطبیعی، ل ۶. ویدیفید هیوم، زکی نجیب محمود، ل ۱۶۴، وتاریخ الفلسة، فریدیک کوبلستون، ب ۵، ل ۳۸۹. ودراسات فی الفلسفة الحدیثة والمعاصرة، محمد عبد الحفیظ، ل ۷۹.

(۲) شخصیات ومذاهب فلسفیه، عثمان أمين، ل ۱۳۱.

بوونی گەردووندا کەسمان هیچ یەكێك لە بەش و پێكهێنەرەکانی گەردوونی نەبینیوە تاوەکوو حوکم و بربار بدات کە چۆن و کێ دروستیکردووە، کەواتە ناکرێت بوونی گەردوون و سیستەمی بکەینە بەلگە لەسەر بوونی خودا، هیچ مەعقول و لۆژیکیش نییە قیاس و بەراوردی سیستەم و رێکسازی گەردوون بکەینە سەر خانوو و کاتژمێر، چونکە ئێمە نە ھۆکاری بوونی خودامان بینیوە، نە رێگە و رێکاری دروستکردنەکی بۆ گەردوون!

ھەربۆیە دەبێت ھیۆم لەسەر زمانی «فیلۆن» لەگەڵ «کلیانیش» دەدوێت کە بە سیستەم و رێکسازی گەردوون بەلگە لەسەر بوونی خودا دەھێنێتەو، لەم گفتوگۆیەدا ئەمە بەروونی دەردەخات: (۱)

ھەلۆیستیشی دەربارەى ئایینەکان ھەر لە میتۆدە گومانگەرایییەکیەو ھە سەرچاوەی گرتووە، ھەربۆیە پێیواپە ئایینەکان لەلای مەزھەبەکان لە تێپرامانی فەلسەفی یان پتویستی عەقڵییەو ھە سەرچاوەیان نەگرتووە، بەلکۆ لە ئەنجامی خورافە و ئەفسانە و خەیاڵەو ھە سەرچاوەیان گرتووە، مەزھەبە تاییبەکان لە رۆحە نەبێنراوەکانەو ھە بێرۆکەى خودا و خواوەندەکانیان بۆ دروست بوو، ئەمەش بۆ ئەو ھەو پێداویستیەکانیان پەڕبێتەو، دواى وایان دانا ئەم رۆحە لەم رۆحە گرینگتر و گەورەترە، یان ...، بەم شتێوەیە خواوەندەکان جۆراوجۆر و جیاواز بوون، چونکە ئەرک و کارەکانیشیان جۆراوجۆر و جیاواز بوون، بۆیە ئەو پتیی واپوو بنەرەت و بنەما و ئەسل لە ئایینەکاندا بریتیە لە شیرک و چەندییەتی و ھابەشدانان نەک تەوھید و یەکتاپەرستی و تاک پەرستی. (۲)

(۱) محاورات فی الدین الطبیعی، ھیۆم، ل ۴۵ _ ۴۸. وتکوین العقل الحدیث، جون ھەرمەن، ب ۱، ل ۴۵۸. واللہ فی الفیلسوف الحدیث، جیمس کولینز، ل ۱۷۰. وتاریخ الفیلسوف الحدیث، فەردریک کوبلستون، ب ۵، ل ۳۸۷ _ ۳۹۱.

(۲) تاریخ الفیلسوف الحدیث، ولیم کلی رایت، ل ۲۲۳. والموجز فی تاریخ الفیلسوف، لجنة من الأساتذة السوفیات، ل ۱۷۸.

لەسەر زمانی «فیلۆن» هەوێ پێیواپە ئایینەکان سەرچاوەی خورافە و خراپەکان.^(۱)

سەبارەت بە پێغەمبەرایەتی و وەحییەو، هەلۆیستی دەیفید هیۆم بریتییه لە ئینکار و نکۆڵکردن و جەنگی لە دژ ڕاگەیانددوو. هەروەها چەندان گومانیشی لەبارەیانەو و وروژاندوو، هەربۆیە نووسینیکی تایبەتی نووسی لەبارەیی موعجیزەو بەناوی: «وتاریک دەربارەیی موعجیزەکان»، لەویدا هەرچی موعجیزەیی پێغەمبەران هەیه نکوولیان لێ دەکات، پێی وایە داننان بە پرودانێ موعجیزە باوەڕپێکە که لەسەر هیچ بنەمایەکی راست و دروست دانەمەزراو، چونکە: یەکم: ئەزموون سەلمانددوویەتی که گەردوون لەسەر سیستەمیکی بەدوای یەکداهاتووی دیاریکراو دەروات، کهواتە بەراستدانانی بەردەوامبوونی ئەم سیستەمە زۆر ئاسانتر و نزیکترە لە تێکچوونی و لادان لەم سیستەمە. دووهم: موعجیزەیهکت دەستناکەوێت کهسانێکی متمانەپێکراو گێڕابیانەو که لە پلەیهکی عەقڵی بەرز و پێگەیهکی بەرزدا بن لە پرووی پەروەردەیی و ... سییەم: مەرۆف بە سروشتی خۆی مەیلی بەلای شتی سەیروسەمەرە و سەرسوڕهێنەر دەچێت، هەربۆیە زوو باوەریان پێدەکات و قبوولیان دەکات.^(۲)

بەلام لەگەڵ ئەوەشدا دەیفید هیۆم نکوولێ لە مومکینبوونی موعجیزە ناکات، چونکە مومکینبوونی موعجیزە بەرهەنجامی ڕێبازەکهی خۆیهتی که نکوولێ لە بەدوای یەکداهاتنی هۆکاری (التتابع السببی) لەنێوان شتەکان و پروداوەکاندا دەکات، کهواتە مادام شتەکان بە سیستەمیکی دیاریکراو بەدوای یەکدا نایەن، دروستە هەر شتیکی نااسایی لە سروشتدا پروبدات.^(۳)

(۱) محاورات فی الدین الطبیعی، دیفید هیوم، ل ۱۴۹.

(۲) دیفید هیوم، زکی نجیب محمود، ل ۱۶۶ - ۱۷۰. وتاریخ الفلسفة الحديثة، ولیم کلی رایت، ل ۲۱۷. ومدخل إلى الفلسفة، هرمان راندال، ل ۱۹۲. ومدخل إلى الفلسفة، جون لويس، ل ۱۱۵. والاحاد فی الغرب، رمسيس عوض، ل ۱۲۶ - ۱۲۸.

(۳) قصة الفلسفة الحديثة، زکی نجیب محمود، ل ۲۴۵.

دەیفید هیۆم گالته به کتێبه ئایینیەکان دەکات، قسەیه کی به ناوبانگی ههیه: "ئه‌گەر هەر کتێبێک له کتێبه‌کان لاهووت یان میتافیزیکی قوتابخانه‌یی به‌ده‌سته‌وه‌ بگرین و بلێین: ئه‌مانه‌ هیچ شتیکی ئه‌زموونی و ته‌جربیی ده‌رباره‌ی چه‌ندییه‌تی و ژماره‌یان تێدایه‌؟ نه‌خێر، یان هیچ شتیکی ده‌رباره‌ی رووداوه‌کانی بوون تێدایه‌؟ نه‌خێر، که‌واته‌ فرێده‌ ناو ئاگر، چونکه‌ هیچیان تێدا نییه‌ غه‌یری سه‌فسه‌ته‌ و وه‌هم و خه‌یاڵات!"^(۱) (۲)

سپنسه‌ر (۱۸۲۰ - ۱۹۰۳ ز)

سپنسه‌ر زانایه‌کی و ده‌روونی و کۆمه‌ڵناسی بووه‌، هاوسه‌رده‌م و هاوڕێ و هاودیدی داروین بووه‌، پشتگیرییه‌کی زۆری له‌ بیردۆزی په‌ره‌سه‌ندن کرد و زۆر جه‌ختی لێده‌کرده‌وه‌، هه‌تا وای لێهات به‌ «پێغه‌مبه‌ری په‌ره‌سه‌ندن» ناویده‌کرد، به‌لام ئه‌و په‌ره‌سه‌ندنی ته‌نیا له‌بواره‌ی بایۆلۆژی نه‌هێشته‌وه‌، به‌لکوو گشتانندی به‌سه‌ر هه‌موو دیارده‌ سروشتیه‌کان، له‌کاتیکدا له‌ پیش ئه‌ودا ته‌نیا کورته‌ه‌لاتبوو له‌ بواره‌ی بایۆلۆژی.^(۳)

سپنسه‌ر له‌ میتۆدی مه‌عریفیدا که‌سیکی «نازانمگه‌را» (لا آدری) بوو، پتی وابوو مرو‌ف ته‌نیا رووکه‌شی شته‌کان ده‌بینیت، هه‌ربۆیه‌ له‌ژێر پ‌ۆشنایی ئه‌م میتۆده‌یدا هێرشێ زۆر توندی ده‌کرده‌ سه‌ر ئایینه‌کان و شوێنکه‌وتووانی، له‌

(۱) مبحث فی الفاهمة البشرية، هیوم، ل ۲۲۱. وتكوين العقل الحديث، جون هرمان، ب ۱، ل ۳۰۲. والفکر المادی الحديث، محمود عثمان، ل ۱۳۸ - ۱۴۰. وعقائد المفکرین فی القرن العشرين، عباس العقاد، وموسوعة الفلسفة، عبد الرحمن بدوی، ب ۱، ل ۴۷۴.

(۲) بۆ هه‌موو بابته‌که‌ به‌گه‌رێوه‌بو: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل ۲۱۶ - ۲۱۹.

(۳) تاريخ الفلسفة الحديثة، ولیم کلی رایت، ل ۴۳۶. والموسوعة الفلسفية المختصرة، ل ۲۴۷. والموسوعة الفلسفية، لجنة من علماء السوفيات، ل ۲۴۷.

به‌رتراوند راسل (۱۸۷۲ _ ۱۹۷۰ ز)

گومانه‌کانی و په‌خنه‌کانی به‌تراند راسل به‌شیوه‌یه‌کی یه‌کجار فراوان بوون به‌بنهما و پشت پی‌به‌ستراو له‌لای ته‌وژمی ئیلحادی، له‌دوای ئه‌وه‌ی وتاره‌که‌ی «په‌رستشی مروّفی ئازاد» بلا‌و‌کرده‌وه، بی‌رورا و بوچوونه‌کانی ده‌رباره‌ی ئایین

(٢) بؤهه موو بابيه ته كه بگه رتيوه بؤ: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل ٢٢٠ - ٢٢١.

(٣) الفلسفة الانجليزية في مائة عام، رودلف متس، ب، ٢، ج، ١٦٣.

زۆرترین ئامازەى پېدەكرا لە سەدەى بېستدا.^(۱)

بەرتراڤ راسل گرېنگىيەكى يەكجار زۆرى دەدا بە بابەتە ئايىنيەكان، لە زۆر شۆيىن و لە زۆرېك لە نووسىنەكانەكانىدا ھەولّى ھەلۆەشاندىنەوھى دەدا، بەخۆى دەوت «گومانگەرا» (لا أدري)^(۲)، ھەروەھا دەيوت: «من پيموا نيه خوداي مەسيحييەت ئەگەرى بوونی زياتر بێت لە خوداكانى «ئۆلامپ»_ خواوەندەكانى يۆنان.^(۳)

بەرتراڤ راسل لە سى بابەتى سەرەكى و گرېنگى دەكۆلىيەو: «خودا، نەمرى (خلود)، ئازادى و ويست و ئىرادە»، لە كۆتاييدا گەيشتە ئەوھى ھېچ ھۆكارىكى بەجى نيه بۆ برواھىنان بەم سىيانە.^(۴)

بەرتراڤ راسل دەربارەى قۆناغە فەكرىيەكانى دەلّيت: "من ئەوھى پەيوەستە بە ئايىنەوھە گەيشتم بەوھى كە يەكەم شت بىروام بە ئازادىي ويست و ئىرادە نەمىنّيت، پاشان بىروام بە رۆحىش نەمىنّيت، لە كۆتاييدا بە خوداش."^(۵)

دەربارەى بوونی خودا و دروستكەر دەلّيت: "تايبەت بە بابەتى بوونی خودا، بەلگەى زۆر و جۆراجۆر خراونەتەر وو، بەلام من بىروام واىە كە ھىچيان ھىچ بايەخىكيان نيه، ھىچ كەسّيكيش ئەگەر لە ناچارى نەبّيت قبووليان ناكات."^(۶)

بەرتراڤ راسل نموونەيەك دەھىنّيتەوھە لەسەر گومانگەرايىيەكەى لە بوونی خودا، دەلّيت: "ھىچ كەسّيك ناتوانيّت بيسەلمىنّيت لەنىۋان زەوى و مەريخدا

(۱) مختارات من أفضل ما كتب برتراند رسل، ل ۳۳.

(۲) مختارات من أفضل ما كتب برتراند رسل، ل ۵۱.

(۳) حوارات مع برتراند رسل، ل ۲۵.

(۴) حوارات مع برتراند رسل، ل ۲۳.

(۵) فلسفتى كيف تطورت، برتراند رسل، ل ۳.

(۶) حوارات مع برتراند رسل، ل ۲۴.

قۆرییەکی چا نییە و کە لە خولگەیهک دەسوورێتەو، بەمەرچیک قۆریەکە ئەوەندە ورد بێت هیچ تەلیسکوۆیک نەیدۆزێتەو، بەلام کەسیش باوەر ناکات، من بروام وایە خودای مەسیحیەتیش بە هەمان پلەیهیه و ناتوانرێت بێسەلمێنرێت.^(۱)

لە سالی (۱۹۲۷ ز)دا بەرتراڤ راسل سیمیناریکی پیشکەشکرد بە ناوێشانى «بۆ مەسیحی نیم؟!»، لەویدا ئەو ھۆکارانە باس دەکات کە وایلیکردوو باوەری بە خودا نەبێت و چەند پەخنە و گومانیش دەربارەى بەلگەکانى بوونی خودا دەروژێنێت.

بەرتراڤ راسل بەلگەى ھۆکار و سەبەبیەت و ھۆکاری یەكەم (المسبب الأول) باسەدەکاتکە یەكێکە لە بەلگە بەھێزەکانى بوونی خودا، بنەمای بەلگەکە بریتییه لەوێ کە ھەموو ھۆکاریک ھۆکردێکی ھەیه، ھەموو شتێک ھۆکاریکی لەپشتەوێیە، بەرتراڤ راسل پەخنە لەم بەلگەیه دەگرێت و دەلێت ئەگەر وابێت، دەبێت لەکوێتاییدا بڵێن خوداش پێویستی بە ھۆکاریک ھەیه! پاشان باسێ بەلگەى سیستەم و ریکسازى دەکات کە بنەماکەى بریتییه لەوێ کە ئەم سیستەم و ریکسازییەى لە گەردووندا ھەیه پێویستی بە سیستەمدانەر و ریکساز ھەیه، ئەو دەلێت: سیستەم و ریکسازى نییە لە گەردووندا، ئەوێ ئێمە پێیدەلێن سیستەم، تەنیا مواسەفاتگەلێکی مەرۆییە و بەس.^(۲)

ئە بەم شێوێیە مامەلە دەکات لەگەڵ ھەموو بەلگەکانى بوونی خوا کە ئیمانداران دەبێتەو لەسەر بوونی خودا، بەردەوام پەخنە و گومان دەخاتەپروو دەربارەیان، ھەربۆیە ئەم گومان و پەخنانەى بەرتراڤ راسل بوونە پشتپێبەستراوى مولحیدەکان لەدواى خۆى.

(۱) مختارات من أفضل ما كتب برتراند رسل، ل ۵۱، ئەم کتێبەخودى بەرتراڤ راسل پێشەکی بۆ نووسیو.

(۲) مختارات من أفضل ما كتب برتراندا رسل، ل ۴۰.

بەرتراڤد ڤاسل ڤيى وايه ئايينه كان لەسەر بناغه و بنامه يه كى بابەتى و عەقلى دانەمەزراون، بەلكوو بناغه و بنەرەت و بنەماكه يان بریتىيه له لایه نىكى نەفسى و دەروونى و وههمى و خورافى. ئايينه كان لەلای بەرتراڤد ڤاسل بە شىوه يه كى بنەرەتى لەسەر ترس له سروشت دامەزراون، هەروەها لەسەر حەز و ويستى مەرۆف بۆ كەستىك يان هتيزىك كە يارمەتى بدات لەسەر ناخۆشى و زەحمەت يەكان، بەرتراڤد ڤاسل ڤيىوايه مەرۆف خودا و ئايىنى داهتيناوه بۆئەوهى ئەم بۆشايىانهى بۆ ڤرېكاتەوه، پاشان جەخت لەسەر ئەوه دەكاتەوه كە زانست يارمەتيمان دەدات كە ئەو ترسەى زالە و سەپىنراوه بەسەر مەرۆفدا ڤرەوتتەوه، هەروەها فترمان دەكات ڤەيوەست نەبين بە هاوكارى و يارمەتییە كى وههمى و خورافى كە له ئاسمانەوه يه.^(۱)

بەرتراڤد ڤاسل عەقیدە و بیروباوه ڤیناسە دەكات و دەلێت: "باوه ڤيى قوولە بە شتىك كە هیچ بەلگە يه كى لەسەر نییه."^(۲)

بەرتراڤد ڤاسل بەردەوام دەبێت له ڤەخنەى ئايىن و دەلێت: "ڤيىموايه كۆى هەموو ڤووه كانى ئايىن بە درێژايى مێژوو زیانبەخش بووه". لەدواى ئەوهى داندەنێت بە هەندىك سوودى ئايىن، دەلێت: "بەلام سەرەنجامى ئايینه كان له زۆربەى بارودۆخه كاندا نەرینيه ...، ڤيىموايه ئايىن هۆكارى زۆربەى زیان و زەرەرەكانه."^(۳)

بەرتراڤد ڤاسل هەستكردنى مەرۆف بە ڤيوىستى ئايىن بە ترسنۆكى و ترس لێكدەداتەوه، بۆيه دەلێت: "ئەوانەى وا هەست دەكەن ڤيوىستە لەسەريان

(۱) حورات مع برتراند رسل، ل ۲۷، ولماذا لست مسيحيا _ ضمن مجلة أنا أفكر _ العدد (۷)، ل ۲۷. ومختارات من أفضل ما كتبه برتراند رسل، ل ۳۳ _ ۴۵.

(۲) مختارات من أفضل ما كتب برتراند رسل، ل ۳۶.

(۳) حورات مع برتراند رسل، ل ۲۶، ولماذا لست مسيحيا _ ضمن مجلة أنا أفكر _ العدد (۷)، ل ۲۷. ومختارات من أفضل ما كتبه برتراند رسل، ل ۳۴ _ ۳۶ _ ۵۰.

ئایین یان عەقیدەیان ھەبێت بۆئەوێ رووبەرۆوی ژیان ببنەو، ئەوانە تەنیا جوۆرێک لە ترسنۆکی دەردەخەن.^(۱)

لە ژێر رۆشنایی میتۆدە گومانگەراییی و ماددیەکەیی نکوولی لە مانەوێ ھەمیشەیی بوونی پۆح دەکات و دەلێت: "دەزانم جەستە لێکھەلدەوێشیت و شی دەبێتەو و دەرزیت، بۆیە بەھیج شتێوەیەک ھیج داواکارییەک نابینم بۆ برۆاھێنان بەوێ کە پۆح دەمێنیتەو و بەردەوام دەبێت کاتیک جەستە شی دەبێتەو و دەرزیت..^(۲) (۳)

ناباوەری (ئیلحاد) لە کوردستان

ناباوەری لە کوردستان مێژوویەکی کۆن و دوور و قوولی نییە، بەلکوو دەگەرێتەو بۆ کۆتایی سییەکانی سەدەیی بیست و سەرەتای چلەکان کاتیک مارکسییەت و شیوعیەت لە سالی (۱۹۳۴ز) لە عێراق دامەزرا.

بۆیە ھەر دوای ئەمە زۆری نەبرد ئەم فیکرە ماددیە مارکسییە شیوعیە پەرییەو بۆ کوردستان و بە بەھیزی و شکۆو مابوویەو و خەلکی بەشانازییەو باسی فیکرە مارکسییان دەکرد و بە تەوژمی پرزگاری کوردی ناویان دەھێنا، بەوشیوەیەش مایەو لەنێو بەشیک لە چینی سیاسی و رۆشنبیردا ھەتاوێکوو کۆتایی سالانی ھەشتاکان، بەلام لە دوای سالانی نەوێ بانگەشەکاری دیار و بەھیز و سیاسی و حیزبی نەما، ئەوێ کە ھەییە لە چوارچێوێ تاکە کەسی و تۆرەکوومەلایەتیەکان و ھەندیک پەرتوو و بڵاوکراوێدایە.

(۱) أفضل ما کتبه برتراند رسل، ل ۵۰. وحوارات مع برتراند رسل، ل ۳۰.

(۲) حوارات مع برتراند رسل، ل ۳۳.

(۳) بۆ ھەموو بابەتە کەبگەرێوێ: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل ۲۱ - ۲۴.

به لّام جه نڱه ئيلحاديبه كه راست ئهو كاته دهستی پيكرد كه جه نڱى عيراق كوٽايى پى هات. روويه كى ديكه ي تازهى نه بينراوى جيهان بهرووى كورددا

کرایه‌وه، خەلکی زۆر بەپەله و وازیان لە وێستانه دههینا که بووبوونه قهید و به‌ند و کهلتور، به‌مه‌ش ده‌رگایه‌کی نوێ به‌ پرووی ته‌وژمی ئیلحاددا کرایه‌وه و هه‌موو کەس به‌ راست و ناراست ده‌یتوانی هه‌موو ئه‌و بیروپایانه‌ی باوه‌ری پێی هه‌یه و باوه‌ری پێی نییه له لای خۆی ب‌لاو بکاته‌وه. دواتر دیسان به‌هۆی کاریگه‌ری تۆره کۆمه‌لایه‌تییه‌کان گۆری شه‌پۆله‌که توندتر و به‌هێزتر بوو که هه‌تا ئه‌م سالانه‌ی دوا‌ییش به‌رده‌وام بوو.

بنهما فیکرییه‌کانی ئیلحاد (ناباوه‌ری)

۱- نکوولیکردن له‌ خودا، واته‌ ئه‌وانه‌ بر‌وایان به‌ دروستکار و به‌ر‌پۆه‌به‌ری گه‌ردوون نییه، ده‌لێن: به‌ هیچ ش‌یوه‌یه‌ک خودا گه‌ردوونی دروست نه‌کردوه‌و به‌ل‌کوو گه‌ردوون:

ا- هه‌ر هه‌بووه.

ب- بۆ خۆی خۆی ه‌یناوه‌ته‌ بوون.

ج- به‌ر‌یکه‌وت دروستبووه.

د- طه‌بیعه‌ت و سروشت ئه‌م گه‌ردوونه‌ی ه‌یناوه‌ته‌ بوون.

ه- ئه‌م گه‌ردوونه‌ خه‌ون و خه‌یاڵه و له‌ واقیعه‌دا بوونی نییه.

ب‌ی‌باوه‌ره‌کان به‌ش‌یوه‌یه‌کی گشتی بر‌وایان به‌ یه‌ک‌یک له‌ مانه‌ هه‌یه، که دیاره هه‌ر پ‌ینجیان زۆر زۆر نازانستی و نائه‌قلانین، هه‌ر که‌س‌یک ئه‌قلی خۆی بخاته کار، ده‌زان‌یت که ه‌یچیان ناتوانن مانای راسته‌قینه‌ی ئه‌و واقیعه‌ بن که ئ‌یستا له‌نیۆ گه‌ردوون و ژياندا بوونی هه‌یه، به‌ل‌کوو ده‌گونج‌یت وه‌لامه‌که حه‌قیقه‌تیکی دیکه‌ ب‌یت له‌ پشتیه‌وه.

۲- نكوولێ له سەرجهم ئایین و پێغه مبه‌ران و وه‌حی و رۆح و زیندوو بوونه‌وه و په‌رتوو كه ئاسمانییه‌كان ده‌كه‌ن، چونكه وه‌ك ئاماژه‌مان پێدا، ئه‌وان بر وایان به‌ خودا نییه. كه‌واتا ئاشكرایه باوه‌ریان به‌ خودا نییه، تا بگاته سهر لق و په‌له‌كانی باوه‌رداری و ئایین و په‌رتوو كه ئاسمانییه‌كان.

به‌لكوو پێیان وایه ئایین و پێغه مبه‌ران شتیکی خورافی و ناراسته، بۆ خه‌لكی ساویلکه و نه‌زانه و ته‌نیا بۆ خه‌له‌تاندنی مرۆف و مرۆفایه‌تی هاتوو. نه‌ك ههر ئه‌وه‌ش، به‌لكوو ئایین به‌ سهرچاوه‌ی گێلکردنی مرۆفایه‌تی ده‌زانن، وه‌ك مارکس ده‌لێت: (الدین أفيون الشعوب)، واته‌: "ئایین تریاکی گه‌لانه و بۆ سهرخۆشکردن و مه‌ستکردنی نه‌ته‌وه‌كان و مرۆف و مرۆفایه‌تی دروستکراوه"، دیاره پێناسه‌که‌یان له‌ تێروانینیان له‌ ئایینی مه‌سیحییه‌ت و ئینجیل و قه‌شه و کلێساوه سهرچاوه‌ی گرتوو و دواتریش ئه‌و جیهانیینییه‌یان به‌سهر سهرجه‌م ئایینه‌کاندا گشتاندوو.

ئه‌وه‌ی زۆر ئاشکرایه ئه‌وه‌یه‌ که به‌لێ له‌ هه‌ندێک لێکدانه‌وه‌ی پروکاردا ئیسلام و مه‌سیحییه‌ت له‌ یه‌ك گۆشه‌ نیگاوه‌ ده‌روانه‌ ژيان و گه‌ردوون و لێکدانه‌وه‌ی خه‌لکیش بۆ هه‌ردووکیان هاوتایه، به‌لام ئه‌وه‌ روونه و به‌لگه‌نه‌ویسته که له‌ بواری فکر و یاسا و هه‌لوێستی مرۆف به‌رانبه‌ر ژيان و گه‌ردوون و ده‌ورو به‌ر له‌ نێوان ئیسلام و مه‌سیحیدا قیاسی که‌شکه له‌سهر مه‌شک (القیاس مع الفارق)، که‌ ناكرێت به‌شپوه‌یه‌کی گشتی مامه‌له و تێروانینی مه‌سیحی له‌ هه‌یج سه‌ودا و تێفکری نێکدا یه‌کسان بکری‌ت له‌ گه‌ل ئیسلام.

۳- ناباوه‌ران پێیان وایه‌ په‌روشت نیسبی و پێژه‌یییه و له‌ شوێنیکه‌وه‌ بۆ شوێنیک و له‌ که‌سیکه‌وه‌ بۆ که‌سیکی دیکه‌ ده‌گۆرێت، به‌مه‌ش ههر که‌س له‌ ئاست خۆی و کۆمه‌لگه‌که‌ی بۆ په‌روشت ده‌روانێت. كه‌واته نه‌گۆری په‌وشتی و بنه‌مای

پەوشتی لای ئەوان نییه. ^(۱) ئەمەش کاریگەری نێگەتێف و سەر لێ تێکدەری بۆ زۆربەى کۆمەڵگەکان پێشنیار کردووە، خۆ ئەگەر هات و ئەوەى بێباوەران پێیان ئاس اییبه و بۆ خۆیان بە پەواى دەبینن بوو بە یاسا و لە ولاتان جێبەجێ بوو، ئەو کارەساتی مەزنی پەودەدات و دەبێتە کاری سەرپێیی و هیچ بەهائەک بۆ هیچ هەبووێک لە نێو هیچ کۆمەڵگە یە کدا نامینیتهوه. ئەو هات ئەوان هیچ پێیان شەرم نییه کە مومارەسەى هەوا و پەگەز و ئارەزووی خۆیان لە گەڵ خوشک و دایک و کەسە نزیکەکانی خۆیان بکەن و گۆشتی منال بکوڵین و لە گەڵ گیانداران دەست تێکەڵاو بکەن و ئەوەى بوو مایەى ئاسوودەییان دەستی بۆ بەرن، ئەگەر ئاسوودەیی ئەوان لە سەر شانی بەدبەختی چواردەوریشت بێت.

«موحه‌مه‌د مزوغی»، بێباوەری عەرەب دەلێت: "زەوی و ئەستێرەکان و ئازەل و پەوه‌ک دروستکراوی دەستی سروشتن، بەرێکەوت هاتوونەتە بوون و ئەقڵێک لە پشتیانەوه نییه. هیچ خودایەک و دروستکەرێک دەستیان نییه لە هێنانەبوونی گەردوون. تەنانهت یاسا مەدەنییه‌کان و بێپارە سیاسیه‌کان هیچ پەيوەندیان نییه بە خوداوه، بەلکوو پەيوەستن بە ئەزموونی مەزوف و لە ئەزموونەوه هاتوونەتە ئاراوه. بێباوون بە خودا لە گەڵ بووندا ناگونجێت و هاوتا نییه، بەلکوو تەنیا داھێنانی دەستی مەزوفه، پێکھێنەرەکانی هزری ناباوەری بەگشتی بریتین لە: نکوولیکردن لە بوونی خودا، نکوولیکردن لە چاودێری خودا، نکوولیکردن لە دروستکردن لە نەبوونەوه، نکوولیکردن لە خودی نەفس و زیندوو بوونەوه."

دەتوانین لە وتەکانی موحەممەد مزوغییه‌وه جەوھەری ئیلحاد دەرپھێنین و بەم شێوھە بێخەینە روو: گەردوون لە ماددە و وزە و فیزیای کیمیا پێکھاتوو

(۱) الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب المعاصرة، (۸۰۵)، صراع مع الملاحدة، عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني (۱۵۰)، كواشف زیوف في المذاهب الفكرية المعاصرة (۵۱۱).

و جگە لەوەش هیچی دیکە بوونی نییه، هەروەها تەنیا بە رێکەوت گەردوون هاتوووە و هێچ ئامانجێک لە بوونی گەردوون و مڕۆف بوونی نییه.

دیسانەو پێمان دەلێت کە پەروشت بوونێکی بابەتی نییه و بە گەشەکردنی کۆمەلگە و بەره‌وپێش چوونی، پەروشتیش گۆڕانی بەسەردا هاتوو و گەشە کردوو، بۆیه مڕۆف پێویست ناکات لە لێپرسینەو بترسیت، چونکە هیچ لێپرسینەوێکی لە گەڵ ناکرێت و دنیاکی دی بوونی نییه.

ئەوێ کە هەیه لەو بابەندییه کەلتورییهی بە ناوی ئایینه‌و داریژراوه لە خودا و ئایین و وەحی و پەرتووکی ئاسمانی و لێپرسینەو، هەمووی مڕۆفەکان دروستیان کردوو و لە حەقیقەتدا بوونیان نییه.

لە راستیدا زۆرینه‌ی هەره زۆری بێباوه‌رەکان باوه‌ریان بە هەر بوویی مادده هەیه، بەلام هەیانە بەروونی گوزارشتی لێ دەکات، وەک «موحه‌ممەد مزوغی»، کاتێک دەلێت: مەبده‌ئێ سەرەکی کە ئایینه‌و تەوحیدییه‌کان لەسەری وەستان بەدیھێنانە لە نەبوونەو، فەیلەسووفەکان ئەمە پەت دەکەنەو و وای دەبینین دەرچوونە لە بەدیھاتەکانی ئەقل.

بەلام هەندێک لە ئاییندارەکان هەولێ ئەو دەدەن بەهانه‌و بۆ ئەو باوه‌ره بهێننەو و مەنەه‌ج و هۆکارەکانی فەیلەسووفەکانی بۆ بەکار بهێنن. بێرۆکەیی خودای دروستکەر لە نەبوون بێرۆکەیی نەفەلسەفییه، ئەگەر تەواو پێچەوانە‌ی فەلسەفە نەبێت. هەشە بە پێچ و پەناو دەریدەپرێت، وەک ئەوانە‌ی باوه‌ریان بە فرە گەردوونی هەیه.

جۆره‌کانی ئیله‌اد (ناباوه‌ری) (أنواع إلهاد)

له‌ سه‌رده‌می تازه‌دا زاراوه‌کانی ناباوه‌ری زۆر بوون و چه‌ندین شیوه‌ و شیوازیان هه‌یه‌، ئه‌مه‌ش له‌ به‌رئه‌وه‌یه‌ ناباوه‌ری پ‌پ‌وه‌ی‌کی ئازاده‌ و هه‌رکه‌س که‌ بووه‌ ناباوه‌ر ئیتر چی ده‌کات و چی ده‌خوات و گرنگی به‌ چی ده‌دات خۆی به‌رپرسه‌، به‌ پ‌پ‌چه‌وانه‌ی ئایینه‌کانه‌وه‌، زاراوه‌کانیش وه‌ک:

ناباوه‌ری خودازانی (پ‌ب‌بی): ئه‌وانه‌ی ده‌چه‌ ژ‌یر ئه‌م جۆره‌ ناباوه‌رییه‌وه‌ ئه‌و که‌سانه‌ن که‌ به‌ عه‌قل‌یان بگه‌ن به‌وه‌ی که‌وا خولقینه‌ریک هه‌یه‌، به‌لام شوینی هیچ ئایینه‌یک ناکه‌ون، به‌هۆی ئه‌وه‌ی گومان‌ی له‌ هه‌موو ئایینه‌کان هه‌یه‌ و پ‌پی وایه‌ که‌ دروستکراوی ده‌ستی مرو‌فن، «که‌سی خوداناس» نه‌یتوانیوه‌ وه‌لام‌ی پرسیاره‌کانی له‌نێو ئایینه‌کاندا بدۆز‌یت‌وه‌، یان هیچ ئایینه‌ی‌کی پ‌ی نه‌گه‌یشت‌وه‌، به‌لام به‌ عه‌قل و خۆرسکییه‌که‌ی گه‌یشت‌وه‌ به‌وه‌ی که‌ ده‌ب‌یت به‌دییه‌ن‌ر و ده‌سه‌لاتداریک هه‌ب‌یت.

ناباوه‌ری په‌های و ناباوه‌ری پ‌ژ‌ه‌یی: ناباوه‌ری په‌های بریتیه‌ له‌ نکۆلی کردن له‌ بوونی خودا به‌په‌های و به‌ب‌ی هیچ مه‌رج و به‌ند‌یک که‌ پ‌پ‌وه‌ی‌کی دیکه‌ی جیا له‌ پ‌پ‌وه‌ ئایینه‌یه‌کان ده‌گرنه‌ به‌ر له‌ فەلسەفە و فکر و زانسته‌، به‌لام ناباوه‌ری پ‌ژ‌ه‌یی پ‌ژ‌ه‌یه‌ک باوه‌ری به‌ خودایه‌تی خودا هه‌یه‌ و به‌په‌های نکۆلی له‌ بوونی خودا ناکات.

ناباوه‌ری زانسته‌: ئه‌م جۆره‌ ئیله‌اده‌ پ‌پی وایه‌ هه‌ر شت‌یک له‌ پ‌پی دۆزینه‌وه‌ی زانسته‌یه‌وه‌ نه‌زان‌ر‌یت و ده‌رنه‌که‌و‌یت، بروای پ‌ی ناکر‌یت. هه‌ر شت‌یک‌یش له‌ پ‌یگه‌ی تاقیگه‌ و زانسته‌ جیاوازه‌کان نه‌دۆز‌یت‌وه‌، بوونی نییه‌. ئه‌م جۆره‌یان زانسته‌ جیاوازه‌کان له‌: کیمیا و فیزیا و گه‌ردوونناسی و زینده‌زانی به‌کارده‌ه‌ین بۆ ناباوه‌رییه‌که‌یان، هه‌روه‌ها خودا ده‌خه‌نه‌ به‌ر ئه‌و پ‌پ‌وه‌ره‌ زانسته‌یه‌، بۆیه‌ باوه‌ری پ‌ی نه‌ه‌ین. لای ئه‌وان یاسا گه‌ردوونیه‌کان خودان، بۆیه‌ «داوکینز»

رێبەری گەورە ی بیاوهره‌کانی ئەم سەرده‌مه ده‌لێت: "ئەگەر ده‌لێن خودا بریتیه لهو سیسته‌مانه‌ی ئەو بوونه‌وه‌ره به‌رێوه‌ده‌بات، ئەوا ئیمه‌ش بروامان به‌و خودایه‌هیه، به‌لام پیمان وایه ئەو سیسته‌مانه پێویستیان به‌وه نییه لێیان بپارێنه‌وه بۆ ئەوه‌ی به‌هانامانه‌وه یێن!"

ناباوه‌ری نه‌رێنی و ناباوه‌ری نه‌رێنی: ناباوه‌ری نه‌رێنی بریتیه له نه‌بوونی هیچ بیروباوه‌رێک وه‌کوو منداڵ. به‌شێک له‌ بیاوهره‌کان پێیان وایه منداڵ به‌بی هیچ بیروباوه‌رێک له‌ دایک ده‌بێت، به‌لام ناباوه‌ری نه‌رێنی دوا‌ی تیگه‌یشتن و پێگه‌یشتن هه‌ژمار ده‌کرێت.

ناباوه‌ری به‌هێز و ناباوه‌ری لاواز: وه‌کوو ناباوه‌ری نه‌رێنی و ئاشکرایه، نکۆڵی له‌ بوونی خودا ده‌کات وه‌کوو مه‌سه‌له‌یه‌کی پراوه، به‌لگه‌ش له‌سه‌ر ئەوه ده‌هێنێته‌وه. ناباوه‌ری لاوازی‌ش به‌ شیوه‌یه‌ک ده‌ژییێت وه‌کوو ئەوه‌ی خودا بوونی نه‌بێت و بۆی گرنه‌گ نییه خودا بوونی هه‌بێت یاخود نا، چونکه ئەو له‌به‌ر هه‌ز و خولیاکانییه‌تی ئەو شیوه له‌ ژیا‌نی هه‌ل‌بژاردووه.^(۱)

ناباوه‌ری فیکری (الإلحاد الفکری): ئەم جوهره‌یان کێشه‌که‌ی له‌ فیکریدا‌یه و فیکری تیکچوو‌ه، وه‌ک سو‌فستاییه‌کان له‌ فەلسه‌فه‌ی یۆنانیدا، که‌ گومانیا‌ن له‌ هه‌موو شتێک هه‌بوو به‌ خو‌شیا‌نه‌وه، هه‌تمه‌ن گومانیا‌ن په‌یدا ده‌بێت له‌ خودا و شته‌ په‌نه‌ان و غه‌یبیه‌کان که‌ پێیان ده‌وت «میتافیزیک»، واتا: ئەودو‌ی سروشت.

ناباوه‌ری ئەق‌لی (الإلحاد العقلي): ئەم جوهره ئیلحاده به‌س ناوه‌که‌ی ئەق‌لییه ئەگه‌رنا زۆر نائەق‌لانییه، چونکه ئەم جوهره ده‌لێت: هه‌رجی ئەق‌ل ده‌رکی پێ نه‌کات، نییه. که‌واته ده‌لێن: خوداش ئەق‌ل ده‌رکی پێ ناکات، چونکه په‌نه‌ان و غه‌یبیه، که‌واتا نییه، که‌ دیا‌ره ئەوه وه‌ک په‌رچه‌کردار (ره‌د فاعل) له‌ دژی

(۱) پاکانه‌ی هه‌بوون - موحه‌مه‌د صالح - ۲۰۲۰ - نووسینگه‌ی ته‌فسیر.

كەنىسە و پىاوانى ئايىنى مەسىحييەت سەرىھەلدا، چونكە ئەوان دژى ئەقل و زانست و زانا و فەيلەسووف و بىرمەندان بوون، زۆر دژايەتتيان دەكردن و ئازاريان دەدان، بۆيە ئەمانىش هاتن هەموو شتتيكيان رەتكردەو جگە لە ئەقل و زانست.

ناباوەرپى فەلسەفى (الإلحاد الفلسفى): ئەم جۆرە ناباوەرپىيە فەلسەفە بەكار دەهێنیت بە قوتابخانە جياوازەكانىيەو، بۆيە دەبينىن هەر لە كۆنەو لە سەردەمى يۆنانەو تاوەكوو ئەمڕۆش هەندىك فەيلەسووف هەبوون كە پرەوايان بە خودا نەبوو، بۆ نمونە: ديمۆكرىتس، ئەپىكۆر، نيچە، ماركس،... هتد.

ناباوەرپى ئاشكرا (الإلحاد العلنى): ئەم جۆرەيان واتا ئاشكرايە و خواوەنەكانيان بە ئاشكرا بانگەشەى بۆ دەكەن و دەلێن: پرەوامان بە خودا و... هتد نىيە.

ناباوەرپى شاراو (الإلحاد السرى): ئەم جۆرەيان نەيىيە و خواوەنەكانيان بانگەشەى بۆ ناكەن و دەريناخەن، جا لەبەر هەر ھۆكارىك بێت.

ناباوەرپى ئارەزووبازى (إلحاد الشهوات): ئەم جۆرەيان سەرچاوەكەى شەھووت و ئارەزووبازىيە، كە ئەم كەسە بۆ ئەوەى خۆى ئازادكات و لە چوارچۆيەى دين و حەلال و حەرام بێتە دەروە، خۆى دەخاتە بازنى ناباوەرى و دەلێت: باوەرم بە خودا و ئايىن نييە، بۆ ئەوەى لەم رێگەيەو هەموو بەرەستە رەوشتى و ئايىنيەكان بىزىنيت و شەھووت و ئارەزووى خۆى تير بكات بە هەموو رێگايەك.

بىباوەرپى ئارەزووباز رەنگە باوترىنى باوى بىباوەرپى و ناباوەرەكانى سەردەم بن، ھۆكارەكەشى بۆ ئەو قەيد و بەندە دەگەرێتەو كە ئايىنەكان و خوداباوەرى قەيد و بەند بۆ مەرقەكان دادەنيت و ناھيلىت بە ئازادى رەھا مامەلە بكەن، تا ھەر چى خۆيان پىيان خۆشبوو ئەنجامى بدن، ئيتەر ئەو پىخۆشبوونە ستەم بىت يان دادگەرى، ھيرش بىت بۆ سەر مافى خەلكى ياخود نا!

بەمەش ھاوڕێی بێباوەر ئۆقرە ی دەپرێت و دەست لەو قەید و کۆت و بەندانه بەر دەدات و هیچ یاسایەکی دەرونی بەرۆکی ناگرێت و وێژدانی ئازار نادات.

ئێتر بەو ھەنگاوەیان ڕزگاریان دەبێت لە دەستدریژی چەندین مامەلە و وا دەکات ئەوان غەریزە و ئارەزووەکانیان ڕێگایان بۆ خۆش بێت و دەستکراوە بن بۆ ھەر چییەک کە پێیان دەکرێت و پێیان خۆشە. ئێتر ئەوان گەرنگی پێنەدەر و ئازادن، ڕەنگە بەھانە بۆ باوەر ئێلحادییە کەشیان دەست بخەن و خۆیان بخەنە ژێر چەتری ناوینشانیکێ دیکە ی ناباوەری، بەلام لە راستیدا ئەوان ئارەزوو و خواستەکیان پالی پتوھانە هەتا بگەن بە کاروانی دەستەپاچە ی ئێلحاد و خۆیان لە ئیمان ھەلاوێرن.

دەبێت بیرمان بێت کاتێک ئەیان دوینین ئەوان بەکەمی دان بەویدا دەنێن کە لە ژێر فشاری ئارەزوو و ھەزەکانیان ئێلحادیان ھەڵبژاردوو، بەلکوو باسی ئەو دەکەن کە باوەریان بە خۆدایەکی زالم نییە، باسی شەل و کوێر و نابینا و ئەو کەموکۆرییانە دەکەن (کێشە ی شەر) کە لە چواردەوریان بوونی ھەیە و ئەوان بە کەموکۆری دەیبینن، ئێتر ڕەنگە باسی فەلسەفە و زانستیش بکەن ھەتا دەگاتە ئەدەب و شارستانیەتی دەولەتان.

ناباوەریی پۆچی: بزوتنەوێ سەردەمی نوێ (حركة العصر الجديد) بریتیە لە تەبەننی کردنی فەلسەفە ی وەئەنی، باتینی، پۆژھەلاتی، یۆنانی و ھەموو ڕەوت و گرووپە باتنییەکان و فەلسەفە ی بێباوەری و ئێلحادی، کە باوەریان بە (وحدة الوجود) و ھیزی گەردوونی ھەیە و باوەریان بە خۆدا و پێغەمبەر و وەحی و ئایین و ڕەوشت نییە، دواتریش دین ئەو فەلسەفە ئێلحادییە وەئەنییە جێبەجێ دەکەن و تیکەلی دەکەن بە:

۱- پەرەپێدانی مەروۆی و خۆد

۲- ڕێککردنی جەستە و لاشە و ڕجیم

۳- ئاسوودەیی و خۆشەختی و بەختەوهری و ئازادی و... هتد

۴. یوگا

ههروهك ئاماژهشمان پێدا له بهر پابه‌ند نه‌بوونی ناباوه‌ران به‌ پێياز و پێگه‌یه‌کی دیاریکراو هه‌ر که‌سه و له‌ ئاستی خۆی ده‌کرێت ناویک بۆ خۆی داتاشیت و بیه‌وێت به‌و ناوه‌ ئیله‌ادییه‌ بانگی بکه‌ن، زۆربه‌شیان هه‌ولیان وایه‌ که‌ نازناوه‌ ئیله‌ادییه‌که‌یان له‌ گه‌ڵ زانست و فیزیای و پێشکه‌وتنی ئه‌مڕۆدا یه‌کانگیر بێت، وه‌ک ئه‌وه‌ی بیاوه‌ره‌کان به‌رگریکاری یه‌که‌می زانست بن و ئایین پاشکویه‌کی ناره‌سه‌ن و نه‌ویستراو بێت، به‌لام له‌ راستیدا ناوه‌کانیان بێنیه‌وه‌ڕۆکن و ناتوان هه‌یج کاریگه‌رییه‌کی مانادار و به‌ به‌هانه‌ دروست بکه‌ن، چونکه‌ زانست باکی به‌ ئایین و ناباوه‌ر نییه‌ و خه‌ریکی جۆریکی دیکه‌ له‌ مامه‌له‌یه‌ له‌ گه‌ڵ ماده‌ده‌کان، نه‌ک ته‌رکیز بخاته‌ سه‌ر رووی ناباوه‌ری و ته‌رازووی باوه‌ر به‌هێنێت.

بۆیه‌ش ده‌کرێت له‌ په‌رتووک و سه‌رچاوه‌کان، چه‌ندین جۆر و ناوی ئیله‌ادمان به‌رده‌ست و به‌رچاو بکه‌وێت که‌ هه‌موویان له‌نیۆ ئه‌و جۆره‌ گشتیانه‌دا جیگایان ده‌بێته‌وه‌.

ئه‌وه‌تا بیاوه‌ر و ناباوه‌ران بۆ به‌رگری کردن له‌ خۆیان ده‌یان به‌هانه‌ و سه‌ره‌له‌قی ده‌که‌ن و وا پێشان ده‌ده‌ن ئیله‌اده‌که‌یان قایلکه‌ره‌ و ئه‌وان به‌لگه‌یان هه‌یه‌ بۆی:

۱- مارکسییه‌کان ده‌لێن: ئایین و خودا داهێنراوی سه‌رمایه‌داره‌کانه‌ بۆ چه‌وساندنه‌وه‌ی چینی هه‌زار، بۆ ئه‌وه‌ی به‌ ناوی ئایین و خوداوه‌ به‌کاریان بێن و بیانچه‌وسێنه‌وه‌ و لێیان به‌هه‌رمه‌ندن.

۲- هه‌ندیکی دیکه‌ پێیان وایه‌ خودا و ئایین به‌رهه‌م و زاده‌ی ترسن، ده‌لێن: پێش هه‌زاران ساڵ له‌مه‌وه‌ر مڕۆڤ له‌ ترسی لافاو و بورکان و هه‌وره‌ تریشقه‌ و برووسک و گێژه‌لوکه‌ و باران و بومه‌له‌رزه‌ و رووداوه‌کانی دیکه‌ که‌ مڕۆڤ

دەسەلاتی نەشکاوه بەسەریاندا پەنای بردوووەتە بەر ئەودێو سروشت و خودا، برۆیان و بۆ دروست بوووە کە خودایەکیان چەند خودایەکی هەن و بتوانن رزگاری بکەن. واتا بەم پێیەش بێت، مەرۆف خودا و ئایینی دروستکردوو.

۳- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین لە ئەنجامی نەزانییەوه سەریان هەڵداوه، بۆ نموونه کاتێک مەرۆف دیاردەیهکی سروشتی بینووه، هەولیداوه هۆی پەیدا بوونی بدۆزێتەوه، جا کاتێک نەیتوانیوه هۆکهی بدۆزێتەوه، پەنای بردوووەتە بەر ئەودێو سروشت و هێزێکی دەرەکی، ئێتر خودا و ئایین بەم شێوهیه پەیدا بوون و هاتووونە نێو کۆمەڵگە و مەرۆفایەتییهوه.

۴- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین بە پالنه‌ری جنسی (سیکس) پەیدا بوون، وه‌ک فرۆید کە هەموو دیاردەکانی ژیا‌نی مەرۆف دەگەرێنێتەوه بۆ پالنه‌ره ئاره‌زووبییه‌کانی مەرۆف.

۵- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین پیاوانی ئایینی و کاهینه‌کان دایان‌هێناوه، بۆ چه‌وساندنه‌وه‌ی خه‌ڵک و سوود وه‌رگرتن لێیان.

۶- بەشیکیان دەڵێن: خودا و ئایین لە ئەنجامی ئەوه‌وه پەیدا بوون کە مەرۆفه سەره‌تاییه‌کان خۆیان پەیه‌وستکردوو به‌ رۆحی مردوو‌ه‌کانه‌وه، کاتێک هەندێکیان بینوون لە خه‌ودا وایان زانیوه کە ئەو رۆحانه دەسەلات و کاریگه‌رییان هه‌یه به‌سه‌ر ژیا‌نی دنیا‌دا، بۆیه هه‌ولێ رازی‌کردنیا‌ن دا‌ون بۆ ئەوه‌ی خۆیان به‌رێژن له‌ زه‌ره‌ر و زیانیان و له‌پاشاندا هەندێک دروشمی دیاری‌کرا‌ویان دا‌هێنا‌وه. هه‌روه‌ها قوربا‌نیا‌ن بۆ کردوون، به‌ هیوا‌ی ئەوه‌ی یارمه‌تیا‌ن بده‌ن و خۆشه‌ختیا‌ن بکەن و بیا‌نپارێژن، بۆیه به‌م پێیه ئایین سه‌رچاوه‌که‌ی بریتیه له‌ عیبا‌ده‌تکردن بۆ پێش‌نیا‌ن و مردووان.

۷- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین دەست‌کردی کۆمه‌لگه‌ن، ئەوه کۆمه‌لگه‌یه خودا و ئایینی دروست‌کردوو و کۆمه‌لناسی فەره‌نسی «دۆرک‌هایم» به‌ دامه‌زرێنه‌ری ئەم بیردۆزه دا‌ده‌ن‌رێت.

۸- بەشیکیشیان ئەو دەخەنە روو کە ئایین و خودا مردوون^(۱) و ھەموو ئەوێ ئەمڕۆ ھەبە بەس زانستە و پێویستیمان بە ھەبوونی خودا نییە^(۲)، دەشڵێن: ھەموو ئەو پرسیارانە ھەمانە لە زانستی دەکەین نەک لە ئایین، ئەگەر ئەمڕۆش زانست وەلامەکە ی نەزانی، ئەوا بەدڵنیایییەو لەگەڵ گەشە ی مرقایەتیدا سبە ی وەلامەکەمان وەردەگرینەو لەنێو خودی زانستدا.

میژووی بزووتنەوێ سەردەمی نوێ

سەرەتاکانی ئەم بزووتنەوێ دەگەرێتەو بۆ فەلسەفە ی رۆژھەلاتی و یۆنانی و گروپە باطینییە کۆنەکان، بەلام لە سەردەمی تازەدا بە شیوازێکی دیکە ھاتنەو مەیدان و لە شەستەکانی سەدە ی بیستدا لە ئەمریکای باکوردا سەری ھەڵدایەو لەژێر ناوی پەیمانگای «ئیسالن» (Esalen)، ئەم پەیمانگایە کاری بۆکردنەوێ بیر و فکری رۆحانی بوو وەک جیگرەوێک بۆ ئایین، ئەو بۆکردنەوێشیان بۆ ھەموو چینیەکانی کۆمەڵگە بوو بە بەکارھێنانی ئامرازێ جۆراوجۆر.

دواتر بزووتنەوێکی دیکە پەیدا بوو بە ناوی «توانا مەروییە شاراوەکان» (Human potential more ment) بە سەرۆکایەتی «کارلۆس کاستنیدا» (Carlos castneda) (۱۹۲۵ - ۱۹۹۸) لەگەڵ دامەزرێنەرەکانی پەیمانگای (Esalen) «ئیسالن»، ئەم بزووتنەوێش کارەکانی بریتی بوون لە ھەمان کارەکانی پەیمانگای «ئیسالن» (Esalen).

لەپەیمانگای (Esalen) ئیسالن زیاتر لە (۱۰۰۰۰) دە ھەزار توێژینەوێ کران بۆ ئەم مەبەستە، ھەر بۆیە فکری باطینی رۆحانی بە شیوەیەکی بەرچاو پەرە ی

(۱) - قسە ی نیتجە یە.

(۲) قسە ی ستیقن ھاوکینگە.

سەند لە پۇرۇشۋاددا، ئەمەش لەبەر چەند ھۆكۈم:

۱- ئەم بزووتنەۋەيە ھېچ ئىلتىزاماتىكى تەشۋىشى و ئايىنى نىيە.

۲- رەۋش نىسبىيە و چى پىت خۇشە بىكە.

۳- ھەموو دەرگاكان بەسەر خەلگدا دەكاتەۋە بەي ھېچ سىنورىكى ئايىنى و رەۋشى و عورفى و كۆمەلەيەتى.

۴- مەۋدە دەكات بە خۋاى خۋى و ھېچ شىتەك نامىنەتەۋە لە سەروۋى مەۋدە.

بۇيە ئەم بزووتنەۋەيە پىي واىە مەۋدە خۋاى خۇيەتى و بە ھېچ جۈرەك پىۋىستى بە خۋاى دىكە و ئايىنى نىيە، بەلگەل سەۋش و عەقلى و تۋانا بىسەۋرەكانى دەتۋانەت زىانى خۋى بىنات بىت و درۋستى بىكات بە شىۋەيەي كە خۋى دەيەۋىت بەي رەچاۋەردى پەرسىيە ئايىنى و رەۋشى و كەلتورى و عورفى و كۆمەلەيەتەيەكان.

★ لە كورتىدا (بزووتنەۋەيە سەردەمى نوئ): بىرەيە لە چالاكىكى دامەزراۋەيە و سەردەمى كە كار لەسەر بونىاتنانى بىرۋاۋەرى باطينى و غىۋوسى و فەلسەفەي پۇرۇشەلەتى و يۇنانى و ناباۋەرى دەكات، تىۋانىنى بۇ بوۋن و گەردوۋن و زىان و مەۋدە و رەۋش و پەيۋەندى لەئىۋانىندا بەيى ئەمانەيە، ھەروەھا كاردەكەن بۇ بىلاۋەردەۋەيە فەلسەفەي باطينى و عىرفانىي ئىلھادى و شىكاندى سەۋرە ئايىنى و رەۋشى و كۆمەلەيەتەيەكان لەژىر ناۋى تەندروستى، يۇگا، خۇشەختى، ئارامى، بەختەۋەرى، ئەرىنىبوۋن و گەشەپىدانى خود و خىشەي خۇراكى (پىچىم) و پىك كەردى لاشە و مەدەتەيشن و پىلاكسەيشن و پەروەردەي دەروۋنى و رەھىنان.

گرتنترین بنەما و بیروباوەرەکانیان:

- ۱- مەرۆف خوای خوێەتی یان بەشیکی لە خوا یان خوا بەشیکی لەو.
- ۲- مەرۆف خۆی واقعی تایبەتی خۆی دروست دەکات، خۆی بیروباوەر و ڕەوشت و ڕەفتار و بەهاکانی خۆی دیاری دەکات دوور لە ئایین و ڕەوشت و کۆمەڵگە.
- ۳- بوون ھەمووی یەک شتە، ھەمووی خواپە و خواش ھەموویەتی.
- ۴- مەرۆف نامریت، بەلکوو ڕۆحەکە دەچیتە نێو بوونییکی بەرزتر یان نزمتر لە خۆی بۆ پاداشت و سزا.
- ۵- ئینکاری کردنی خواپەکی خاوەن زات و سیفات و دەسەڵاتدار، کە شایانی پەرستن بێت، ھەرۆھا نکوڵی کردن لە ھەموو پیغەمبەر و ئایین و بوونییکی جیاواز بەدەر لەمادە.
- ۶- پێژەییبوونی ڕەوشت، ھەر کەس و کۆمەڵگەو شارێک دەتوانن جوړیکی جیاواز لە ڕەوشتنامە بەکاربھێنن و لەسەری بڕۆن، یان دەکریت ھیچ شتێک بوونی نەبێت بە ناوی ڕەوشت، وەک بەرەوی تازەوی بزووتنەوێ ناپاوەری نوێ نایشارنەو و دانێ پێدا دەنێن.

ئامرازەکانی بلاکردنەوێ بیروباوەرەکانیان:

ئەوێ ڕوونە ئەوێ کە ئەوان شەرەنگیزییە مەترسیدارەکیان بە ناوی ناسکی قەبە و تەر و ئاودارەو بەستوووتەو، ھەتا ئەو کاتێ کە ئەو نیچیرانە مەبەستیانە دەکەونە داویان، پاشان بابەتە ڕەوشتی و ئازادییەکان تەنانت لەنێو کلتورە سەنگین و بە بەهاکانیشدا بەو ئاراستەییە دەجەپێن کە خۆیان بەرنامەپێژیان بۆ کردوو و وا دەکەن کەسی پابەند و ناپابەند بە کەلتور و ئایین و ڕەوشت ھەر زوو لەو قەید و بەندانە دايمال کە کەلتور و ئایین بۆیان دروست کردوو و پاش ماوێیەکی کەسی تێوگلا و ھەموو ئەو کارانەیی پیشتر بە قێزەونی دەزانی لای ئاسایی و سادە دەبیتەو و تەواو کەسایەتی و

بیرکردنەوه کانی گۆراوه.

بۆ ئەوهش ئەوان لە ژێر چهتری چەند ناو و ئامرازیکدا ئەو پەيامەى هەیانە دەیگەیهن بە خەڵکی و بە کلتورە جیاوازه کان. لەوانە:

۱- پەرەپێدانی خود

۲- ڕێککردنی جەستە و (پێچیم)

۳- دروشمەکانی بەختەوه‌ری، ئاسوودەیی، ئازادی و خوشبەختی، وهک: مەدیتە‌یشتن و ڕیلاکسە‌یشن و ئارامی.

۴. یۆگا^(۱)

ناباوه‌ری نوێ

چەمکیکە بۆ یەکەم جار «جیری ولف» لە ساڵی ۲۰۰۶، لە پۆژنامەى وایرد بە‌کاری هێنا، لە ژێر ناوێشانی کەنێسەى بېاباوه‌ره‌کان^(۲)، ناباوه‌ری نوێ لە دواى رووداوه‌کەى یانزەى سێپتەمبەرەوه دەست پێدە‌کات، دواى ئەوه‌ى تاوه‌ره‌ بازەرگانییه‌کانی ئەمەریکا تەقینرایه‌وه.

ئەمجۆره‌ى ناباوه‌ری بە چەند سیفەتیک دەناسرێتەوه:

۱ - پشتمه‌ستن بە زانستی سروشتی و خۆبێنیازکردن لە خودا

۲ - بانگه‌شه‌ کردن بۆ ژیان لە‌سه‌ر ئە‌ساسی زانستی سروشتی بە تەنها

۳ - ئیختیزالین، واتە مرو‌وف تەنها لە سروشته‌ ماددییه‌کەیدا قەتیس دە‌کات.

(۱)- حركة العصر الجديد، د. فوز كردي. وهه‌روه‌ها: حركة العصر الجديد مفهومها ونشأتها وتطبيقاتها، هيفاء بنت ناصر الرشيد.

(۲) ميليشيا الاحاد لاپه‌ره ۱۷

۴ - زمانئێکی دوژمنکارانهیان هەیه بەرانبەر ئایینه‌کان، سەر رەمزەکانیان بە دژە ئایین و بیاوەر خۆیان دەناسێن.

۵ - ئایین بە سەرچاوەی کوشتن و پەشێوی و وێرانکردنی جیهان دادەنێن.

۶ - ئایین بە مەترسی دادەنێن لەسەر کۆمەلگا و نەوێ نوێ و دەلێن: پتۆیستە منداڵ لە ئایین و پەرۆردەیی ئایینی بپارێزین.

۷ - وا گومان دەبەن کە فکری ناباوەری فکری بێرێکی بەرزە و پتۆیستە بەرگری لێ بکەن و بە هەموو پێگەیه‌ک دژایەتی ئایینداری بکەن.

۸ - زمانئێکی شەعبی بەکاردهێنن کە جیاوازه‌ لەو زمانە نوخەبییه‌ی پێشتر ناوە دیارەکانی ناباوەری بەکاریان دەهێنا.

۹ - بێئاگایی سەرانی ناباوەری نوێ بە زانسته‌ ئایینییه‌کان.

«سی جە ی ویرلیمان» لەسەر چەمکی ئیلحادی نوی دەلێت: "بیاوەرە ئوسوولییەکان هەول دەدەن بۆ پێگرتن لە ئایین، ئەوان توندوتیژی دەبینن لە جیهاندا و دێن سەرزەنشتی ئایین دەکەن، هەروەها لەو بارەیه‌ دەدوێن، چونکە بە چەندین پێگا لە وتە بەناوبانگە‌کە‌ی «هیتشینز»یان خواردوووەتەو کە دەلێت: ئایین هەموو شتێکی ژەهراوی کردوو. ئەو گوزارەیه‌ لەسەر هەست و سۆز وەستاوه‌ نەک راستییەکان، ئەگەر بە گوزارشتێکی سادە ناباوەری نوێ بناسێنین، دەلێن: ئەو باوەرەیه‌ کە ئایین بە بنەرەتی هەموو یان زۆرینه‌ی کێشه‌کانی جیهان دادەنێت، هەروەها ئایین بە بەرەست دادەنێن لەبەردەم یۆتۆبیای پۆژئاوایی و گەیشتنی مرۆفایەتی بە کەمال. ئەم باوەرە هەلخەلەتینەرە بە بێگومان، بەهەر حال ئیلحادی نوێ تەنها دەرچوون نییه‌ لە بازنە‌ی باوەر، بە‌لکۆو چوونه‌ بەرە‌ی دوژمنانی ئایینه‌.

«دان هارمون» لە جیاوازی کردن لە‌نیوان هەردوو ناباوەرپیه‌کە‌ دەلێت: "ناباوەری دەلێت من باوەرم بە خودا نییه‌، یان من خودام نییه‌. بە‌لام ناباوەری

نوۋ دەلىت: تۆ خودات نىيە. تەنھا بەخۆيەۋە ناۋەستىت، بەلكوو پەلامارى بەرانبەرەكەيشى دەدات."

«وېرلىمان» ئامازە بەۋە دەدات كە لە ئىستادا زياتر لە ۲۰۰ كۆمەلە و گروۋپى ناباۋەرى بوۋنى ھەيە، ھەرۋەھا دەلىت: "كۆنگرەكانى ئەمپۇى ناباۋەرى بازىرگانييەكى گەۋرەيە، لە سالى ۲۰۱۰ ژمارەى پىۋانەبىيان شكاند كە تىيدا گەۋرەترىن كۆبوۋنەۋەى بىباۋەران ئەنجامدرا كە ۲۵۰۰ كەس بەشدار بوۋن لە مولبورن بۆ گۆيگرتن لە پىچارد دۆكىنز، كە بە ھەزاران دۆلارىان لەو كۆنگرانەدا دەستكەۋتوۋە."

ھەرۋەھا دەلىت: "ئەگەر تىيىنى ئەو كۆبوۋنەۋە و كۆنگرانە بكەيت، تىيىنى چەند شتىك دەكەيت:

۱ - زۆرىنەى ھەرە زۆريان سىپىپىستن.

۲ - زۆرىنەيان سەر بە چىنى نىۋەراست، يان نىۋەراستى بەرزىن.

۳ - زۆرىنەيان لە پەگەزى نىرن.

وېرلىمان دەلىت: "بەۋ پىيەى لە كۆنگرەكانياندا بەشدار بوۋم و قسەم كردوۋە، شۆك بوۋم كاتىك ھەمان ئەو كەسانەم بىنيۋەتەۋە كە لە كۆنگرەكانى دىكەدا بىنيۋم، دەتوانم بە دلنى ايىيەۋە بلىم تىيىنى ۲۴ كەسم كردوۋە كە بىنيۋم، لە كاتىكدا لە ئەمەرىكا ۱۰ - ۱۵ مىليۇن بىباۋەرى ھەيە." ھەرۋەھا دەلىت: "بىباۋەرى نوپكان بازىنەيەكى ئاراميان دروستكردوۋە كە لىي نايەنە دەرەۋە، ئەۋان گۆى لە ھەمان كەسەكان دەرگرن، تەماشاي يەك جۆر قىديو دەكەن لە يوتوب، يەك جۆر پەرتوۋك دەخوۋىنەۋە، لە يەك بازىنەدا دەسوۋرپىنەۋە.

دەبىت بزانىن كە ناباۋەرى كلاسىك، خالى نىيە لە روانىنى سلبى بۆ ئايىن و ھەۋلىان بۆ كۆتايى ھىنان بە ئايىن، ھەردوۋ ناباۋەرىيەكە نزىكن لە

يەك، هێلە گشتییەکانیان یەكە، بەلام ئەوەی جیاوازه ئەو میکانیزمانەیه كە دەیگرەبەر، بە تاییەت ئەم بێباوەرە نوێیانە هەولەدەن بە هەموو شێوەیەك ناباوەری بۆلاوبكەنەو، هەر لە بەکارهێنانی كەنالهەکانی تەلەفیزیۆن و ئینتەرنێت و كۆبوونەو و چاپکردنی پەرتوو و... هتد، هەتا دەگاتە نووسین لەسەر پستی پاس و بۆلاوکردنەو، پەيامی ناباوەری یان نووسین لەسەر بڵوس و دانانی لۆگۆ ئیلحاد لەسەر جلو بەرگ و كەرەستەكان، بە تاییەت «ریچارد دۆكینز» لەو بوارەدا زۆر بەجددی كاردەكات.

بۆیە دەبینین كە لە جادە و بانەكاندا بێباوەرەكان تابلۆكانی ریکلام بەكری دەگرن و پەيامی ئیلحادی تێدا بۆلاو دەكەنەو. لە بەریتانیا دۆكینز كری هەندێك پاسی دەدا كە لە سەریان نووسراو: "رەنگە خودا نەبێت، واز لە دوودلی بێنە چیژ لە ژيانەت وەر بگرە"، دواتر ئەم بیروكەیه گۆیزاراوە بۆ ئەمەریكا و ولاتانی دیکە.

جگە لەو تابلۆی ریکلامی دیکە زۆر هەبوون، كە بە چەندین شێوە لەسەریان نووسراو، وەك:

- هەموو ئایینەكان چیرۆکی ئەفسانەیین.

- باوەرت بە خودا نییە؟ تۆ تەنیا نیت. باوەرت بە خودا نییە؟ وەرە بۆ یانە.

- لە سەرەتا مرووف خودای دروستکرد. ملیۆنان كەس باشن بەبێ خودا.

ئەمانە و دەیان وێنە و نووسراوی دیکەكە زۆریان خۆی لە سوخریه و گالتهپێكردندا دەبینیتەو. ئەمە جگە لەو بڵوسانەیه بە هەمان شێوە لەسەریان نووسراو و لۆگۆ ئیلحادیان لەسەرە. هەتا یەكێك لە گفتوگۆكانی دۆكینز بێنی بۆینباخەكە وێنە ئازەلی لەسەر بوو، وەك هێمایەك بۆ بێردۆزی

پەرەسەندن. (۱)(۲)

(۱) مەرقە بێویستەکان، ئاڤار جەبار، ناوەندی رێنۆین، ۲۰۲۰، ل ۲۵-۳۰. ئاڤار قەرەداغی

(۲) دەتوانین بەم جۆرەش ئیلحاد پۆلێن بکەین

جۆرەکانی ئیلحاد (أنواع إلحاد)

۱- ناباوەری گشتی و هەمەکی (الإلحاد الكلي): ئەم جۆرە ناباوەرییە نەکوولی لەخودا و وەحی و پێغەمبەرایەتی و زیندوووبوونەوه و هەموو جۆرەئایینێک دەکات، بڕوای بەهیچ کامێک لەمانە نییە.

۲- ناباوەری هەندەکی و جۆزئی (الإلحاد الجزئي): ئەم جۆرە ناباوەرییە نەکوولی لەهەموو شتێک ناکات، بۆ نموونە نەکوولی لە بوونی خودا ناکات یان دانی پێدا دەنێت، بەلام وەک زاتێکی تەواو وەسفکراو بە هەموو سیفەتێکی تەواوەتی و گەورەیی و جوانی نا، بەلکوو وەک هێزێکی دەرەکی، یان دانی پێدا دەنێت بەلام دەلێت لەگەڵ گەردوون جیاوازیان نییە، دیارە ئەمە بەپێناسە زاراوەییەکی پێی ناوترین: ناباوەری، بەلام لەژێر پێناسە زمانەوانییەکی جێی دەبێتەوه، چونکە ئەم جۆرە بیروباوەرێکە هەموویان لە رێ راستەکە لایانداه.

۳- ناباوەری فیکری (الإلحاد الفكري): ئەم جۆرەیان کێشەکی لە فیکریدایەتی و فیکری تێکچوو، وەک سوفستاییەکان لە فەلسەفەی یۆنانیدا، کە گومانیان لەهەموو شتێک هەبوو بە خۆشیانەوه، کەوا یە حەتەمەن گومانیان پێدا دەبێت لەخودا و شتە پەنهان و غەیبییەکان کە پێیان دەوت: «میتا فیزیقیان»، واتە: ئەودو سڕوشت.

۴- ناباوەری زانستی (الإلحاد العلمي): ئەم جۆرە ناباوەرییە پێی وایە هەر شتێک لەرێی دۆزینەوهی زانستییەوه نەزانرێت و دەرەکەوێت بڕوای پێناکێت، هەروەها هەر شتێک لەرێگەی تاقیگە و زانستە جیاوازهکان نەدۆزێتەوه بوونی نییە، ئەم جۆرەیان زانستە جیاوازهکان لە: کیمیا و فیزیک و گەردوونناسی و زیندەزانی بەکار دەهێنن بۆ ناباوەرییەکیان، خوداش دەخەنە بەر ئەو پێوهزە زانستییانە، بۆیە باوەری پێناهێنن. لای ئەوان یاسا گەردوونییەکان خودان، بۆیە «داوکینز» پێبەری گەورەیی ناباوەرەکانی ئەم سەردەمە دەلێت: "ئەگەر دەلێن خودا بریتییە لەو سیستەمانەی ئەو بوونەوهرەبەرپۆه دەبات، ئەوا ئێمەش بڕوامان بەو خودایە هەیە، بەلام پێمان وایە ئەو سیستەمانە پێویستییان بەوه نییە لێیان بپارێنەوه بۆ ئەوهی بە هانامانەوه بێن!"

۵- ناباوەری ئەقڵی (الإلحاد العقلي): ئەم جۆرە بەس ناوەکەی ئەقڵییە ئەگەرنا زۆر نائەقڵانییە، چونکە ئەم جۆرە دەلێت: هەرچی ئەقڵ دەرکی پێ نەکات نییە، کەواتە دەلێن: خوداش ئەقڵ دەرکی پێ ناکات، چونکە پەنهان و غەیبییە کەواتا نییە. دیارە ئەوه وەک پەرچەکردار (پەد فیعل) لە دژی کەنیسە و پیاوانی ئایینی مەسیحییەت سەریهەلدا، چونکە ئەوان دژی ئەقڵ و زانست و زانا و فەیلەسووف و بیرمەندان بوون و زۆر دژایەتییان دەکردن و ئازاریان دەدان. بۆیە ئەمانیش هاتن هەموو شتێکیان رەتکردەوه جگە لە ئەقڵ و زانست.

۶- ناباوەری دەروونی (الإلحاد النفسي): ئەم جۆرە، ئەقڵی و فیکری و زانستی و فەلسەفی نییە، بەلکوو شتێکی دەروونییە و کەسە کە دەروونی تێکچوو و بەدوای وەسوەسە کەوتوو، وەک

پێغه مېهر (دروودی خوای لەسەر بێت) دەفەر مووێت: «شەیتان دێتە لای هەر یەكێك لە ئێو و دەلێت: كێ ئەوێ دروستكردووە؟ كێ ئەوێ دروستكردووە؟ تا دەلێت: ئەمێ كێ خودای دروستكردووە؟ ئەگەر گەشتنە ئەم حالەتە پەنا بگرن بە خودای گەورە وازی لێ بێنن.»

۷- ناباوەری تەقلیدی، شوێن کەوتوویی یان ئیلحادی نەزانی (الإلحاد التقليدي): ئەم جۆرە ناباوەرییەش نەفیکری و نە ئەقڵی و نە زانستی و نە هیچ جۆریکی تریانە، بە لکۆو لەسەر بنەمای شوێنکەوتنی کوێرانە و نەزانی و بێزانستی دامەزراوە، کە کەسە کەمەر و بەدوای کەوتوو بەبێ ئەوێ هیچ بە لگەیه کی پێ بێت و هیچ لەم بیروباوەری خۆی بزانێت.

۸- ناباوەری فەلسەفی (الإلحاد الفلسفي): ئەم جۆرە ناباوەرییە فەلسەفە بەکار دەهێنێت لە گەڵ قوتابخانە جیاوازه کانی، بۆیە دەبینین هەر لە کۆنە و لە سەردەمی یۆنانە و تەواوە کۆ ئەمرۆ هەندێک فەیلەسووف هەبوون کە برۆایان بە خودا نەبوو بۆ نموونە «دیمۆکریس، ئەپیکۆر، نیچه، ماركس، ... هتد.»

۹- ناباوەری ئاشکرا (الإلحاد العلني): ئەم جۆرەیان ئاشکرایە و خواوەنەکانیان بە ئاشکرا بانگەشە بۆ دەکەن. دەلێن: برۆمان بە خودا و ... هتد، نییه.

۱۰- ناباوەری شاراو (الإلحاد السري): ئەم جۆرەیان نەهێنێ و خواوەنەکانیان بانگەشە بۆ ناکەن و دەری ناخەن، جا لەبەر هەر هۆکارێک بێت.

۱۱- ناباوەری کۆمەلایەتی (الإلحاد الاجتماعي): ئەم جۆرەیان لە باگراوندێکی کۆمەلایەتی و هەتوو، و اتا ناباوەرییەکی ئەقڵی و زانستی و فەلسەفی نییه، بە لکۆو دەرھاوێشتەیه کی کۆمەلایەتی، کە پێی وایە کۆمەلگە دەبێت دوور بێت لە ئایین و خودا ئەو جا پێش دەکەوێت، کە دیارە ئەمەش لە پەرچە کرداری (رەد فیعل) ی هەلسوکەوتی کلێسا و پیاوانی ئایینی مەسیحییەت و هەسەری هەلداوە، بۆیە زۆر جار بێباوەرەکانی خۆشمان دەلێن: "هەتا کۆمەلگە دانەرنێن لە ئایین، پێش ناکەوین. وەک ئەوروپا کە نەیان تۆانی پێش بکەن هەتاوە کۆ دەستبەرداری ئایین بوون." کە دیارە ئەمەش قیاسی کەشکە لەسەر مەشک (قیاس مع الفارق)، چونکە خۆ ئیسلام نەدژی ئەقڵ و نە زانست و نە فیکر و نە زانا و نە بیرمەند، بە لکۆو هانی ئەمانە دەدات و زەمی کە سێک دەکات کە ئەقڵ بە کار ناهێنێت، هەر وەک لە قورئاندا خودای گەورە زەمی کە سانیک دەکات و دەفەر مووێت: تێرانامین و بیرناکەنەو.

۱۲- ناباوەری ئەنسرۆپۆلۆجی، مرۆقناسی (الإلحاد الأنثروبولوجي): ئەنسرۆپۆلۆجی واتە: زانستی مرۆقناسی، ئەو زانستەیه کە توێژینەو لە مرۆق و هەلسوکەوتی کۆمەلگە و مرۆق و مرۆقاییەتی کۆن و تازە دەکات، ئەم جۆرە بێباوەری بە حیسابی خۆی کە توێژینەوێ کردووە، بۆیە دەرکەوتوو کە ئایین بەرھەمی یەكێ لە مانەیه:

۱- ماركسییەکان دەلێن: ئایین و خودا داھێنراوی سەرمایەدارەکانە بۆ چەوساندنەوێ چینی ھەزار، بۆ ئەوێ بە ناوی ئایین و خوداوە بە کاریان بێنن و بیانچەوسێننەو و لێیان بە ھەرەمەند بن.

۲- ھەندێکی دیکە دەلێن: خودا و ئایین بەرھەم و زادە ی ترسن، دەلێن: پێش ھەزاران سأل لەمەو بەر مرۆق لە ترسی لاڤاو، بورکان، ھەورە تریشقە، برووسک، گێژەلۆکە، باران، بومەلەرزە و ... هتد، پەنای بردوووە تەبەر ئەو دیو سروشت و خودا، برۆای و بوو کە خودایەکیان

چەند خودایەک هەن کە بتوانن پرگاری بکەن، واتا بەم پێیەش بێت مەرف خەوا و ئایینی دروستکردووە.

۳- هەندیکێ دیکە دەڵێن: خەوا و ئایین لە ئەنجامی نەزانییەو سەریان هەڵداوە، بۆ نموونە کاتیک مەرف دیاردەیهکی سروشتی بێنیو، هەڵبەداوە هۆی پەیدا بوونی بدۆزیتەو، جا کاتیک نەیتوانیو هۆکە بدۆزیتەو، پەنای بردووە تە بەر ئەودو سروشت و هیزیکێ دەرەکی، ئیدی خەوا و ئایین بەم شێوەیه پەیدا بوون و هاتوونە نێو کۆمەلگە و مەرفا یە تییهو.

۴- هەندیکێ دیکە دەڵێن: خەوا و ئایین بە پالەنەری جنسی (سێکس) پەیدا بوون، وەک فرۆید کە هەموو دیاردەکانی ژیا نی مەرف دەگەریتیتەو بۆ جنس و ئارەزوو.

۵- هەندیکێ دیکە دەڵێن: خەوا و ئایین پیاوانی ئایینی و کاهینەکان دایان هیناوە، بۆ چەوساندووی خەلک و سوودووەرگرتن لێیان.

۶- هەندیکێ دیکە دەڵێن: خەوا و ئایین لە ئەنجامی ئەو هەو پەیدا بوون، کە مەرف سەرەتاییهکان خۆیان پەيوهست کردووە بە پۆخی مردوو هەکانو، کاتیک هەندیکێانیان بێنیون لە خەوا وایان زانیو کە ئەو پۆخانە دەسەلات و کاریگەرییان هەیه بە سەر ژیا نی دونیادا، بۆیه هەولێ پازیکردنیان داوون بۆ ئەو هە خۆیان بپارێزن لە زەرەر و زیانیان و لە پاشاندا هەندیک دروشمی دیاریکراوایان دا هیناوە و قوربانیان بۆ کردوون، بە هیوا ی ئەو ی یارمەتییان بدەن و خۆشەختیان بکەن و بیانپارێزن، بۆیه بەم پێیه ئایین سەرچاوهکی بریتیه لە عیبادهت کردن بۆ پیشینان و مردووان.

۷- هەندیکێ دیکە دەڵێن: خەوا و ئایین دەستکردی کۆمەلگەن، ئەو کۆمەلگەیه خەوا و ئایینی دروستکردووە، کە کۆمەلناسی فەرەنسی «دۆرکهایم» بە دامەزێنەری ئەم بێردۆزە داوە نریت.

۱۲- ناباوەری هەستەکی، هەستگەر، (الإلحاد الحسی): ئەم جۆرە ئیلحاده بپوای بە هیچ شتیک نییه کە نەکەوێتە بەر پێنج هەستەکە، بۆ نموونە دەڵێن: ئیمە نە خەوا دەبینن نە گوتمان لێیهتی نە بۆنی دەکەین نە تامی دەکەین نە بە دەست لێدانیش دەتوانین هەستی پێ بکەین، کەواتانیه. بەو پێیه بێت نابیت بپوایان بە ئەقل و فیکر و خۆشەویستی ... هتد، بێت، چونکە ئەوانەش ناکەوێتە بەر پێنج هەستەکە.

۱۴- ئیلحادی نەبوونی ویناکردن و تەصویر (الإلحاد عدم التصور): ئەم جۆرە تەنها بەلگە ی لە سەر نەبوونی خەوا وینانەکردن (تەصویرنەکردن) ه، کە دەڵێن: ناتوانین وینا (تەصویر) ی خەوا بکەین، یان ناتوانین تەصویری خەوا یە بکەین کە دروستکەری نەبیت، یان هەر هەبوو و ئەزەلی بێت، یان ناتوانم وینای خەوا یە بکەم زانستی بە هەموو شتیک هەبیت و ئاگای لە هەموو شتیک هەبیت.

۱۵- ئیلحادی ئارەزووبازی (الإلحاد الشهوات): ئەم جۆرە ئیلحاده سەرچاوهکی شەهووت و ئارەزووبازییه، کە ئەم کەسە بۆ ئەو هە خۆی ئازاد بکات و لە چوارچێوهی دین و حەلال و حەرام بێتە دەرەو، خۆی دەخاتە بازنە ی بپاوهری و دەلێت: پاوهرم بە خەوا و ئایین نییه، بۆ ئەو هە لەم رێگەیهو هەموو بەرەبەستە ئەخلاق و ئایینیەکان ببەزینیت و شەهووت و ئارەزووی خۆی تێر بکات بە هەموو رێگایەک.

۱۶- ناباوەری تۆمەت بەخشینهو (الإلحاد الشبهات): ئەم جۆرە ناباوەرییه پشت بە تۆمەت

بەخشینهوه و گومان دروستکردن دەبەستیت، لەسەر خودا و پێغەمبەر (دروودی خواى لەسەر بێت) و قورئان و... هتد، زۆر جار کەسە کە بوو بە بێباوەڕ بە ھۆی ئەم تۆمەتە بێبەنەمایانە، کە دیارە بە دواوە چوونی بۆ نەکردوووە لیکۆلینەوێ بۆ نەکردوووە کوێرانە بە دواى کەوتوو.

۱۷- ناباوەریی خودایەکی دیکە (إلحاد إله آخر): ئەم جۆرە ناباوەرییە دەلێت: من چۆزانم ئەو خودایەى ئێوە باوەرتان پێیەتى عیبادهتى بۆ دەکەن و خوشتان دەوێت و دەلێن کە پۆزیدەرە و شىفاھینەو... هتد خودایە؟ کێ نالێت خودایەکی دیکە ئەم کارانە ناکات یان چەند خودایەکی ئەم کارانە ناکەن بەیەکەو؟

۱۸- ناباوەریی خودایەکی ستمکار (إلحاد الإله الظالم): ئەم جۆرە ناباوەرییە ھەر لە کۆنەو ھەببوو، کە باسماں کرد کە «ئەپیکۆر» فەیلەسووفی یۆنانی ھەندیک گومانى وروژاند لەسەر خودا و ھەبوونی خراپە و شەر، ئەوان پێیان وایە کە ئەو ھەموو نەھامەتى و ناخۆشى و نەخۆشى و تەنگوچە لەمە و دیاردە سروشتییانەو ھەک بورکان و بومەلەرەزە سزادانى خەلکی لە دۆزەخ نیشانەى خودایەکی ستمکارن، دەلێن: دیارە ئەو خودایە زۆر ستمکارە و زۆر بێبەزەییە، ئەگەر نا چۆن دەبێت ئەو شتە پڕووبدەن لە ژێر دەستەلاتى خودادا؟! ھەر ھەوا دەلێن: نابێت خوداش ستمکار بێت، کەواتا ھەر لە بنەرەتەو خودا بوونی نییە.

۱۹- ناباوەریی ناوبانگ (إلحاد الشهرة): ئەم کەسەى ھەلگری ئەم جۆرە ناباوەرییە مەبەستى تەنھا خۆدەر خستن و ناوبانگ و جیاواز بوونە لە نێو خەلک، ئەگەر نا زۆر کات ھیچ بەلگەیک ناخاتە پوو لەسەر بیروپراکانى و ناتوانیت بەرگریان لى بکات.

۲۰- ئیلحادى ئەدەبى (الإلحاد الأدبي): ئەم جۆرە ناباوەرییە، بۆ سنوور بەزاندن و چوونە دەرەو ھە لە ھەموو کۆت و بەند و سنوور پەوشتى و ئایینیەکان و وروژاندنى غەریزەکان بەرپێگەى جیاواز، تا وای لیدیت ھیچ پیرۆزییەک نامینیت، تا دەگاتە ئەو ھە نکوولێ لەبوونی خودا دەکەن و گومان دەخەنە سەرى، ئەمەش لەرپێگەى ھۆنراو و پەخشان و ئەدەب، بۆیە لە کۆمەلگەى خوێشمان ھەندیک بەناو شاعیر دەبینین کە ھیچ سنوورێکیان نەھێشتوووە تەو و ئیلحادە کە یان لەرپێگەى ئەدەب و شیعەر و پەخشان بلأو دەکەنەو، زۆر جار یش بەشیو ھەى خوازەیی (مجازى) و ناپاستەوخۆ.

۲۱- ناباوەریی نازانم (الإلحاد اللا أدري): ھەلگرانى ئەم جۆرە ناتوانن بریارى بوونی خودا بدەن و ناشتوانن نەفى بکەن، دەلێن: نە دەلێن ھە ھە نە دەلێن نییە، بەلکوو دەلێن: نازانین.

۲۲- ناباوەریی گرنگى پێنەدەر (الإلحاد اللا إكترائي): ئەم جۆرە ئیلحادە پێى وایە بابەتى بوونی خودا یان نەبوونی خودا جێى گرنگى پێدان نییە، پتویست ناکات پڕوامان پێى بێت، چونکە ھەر شتێک بەرھەست و سوود بەخش و بەرچاو نەبێت شایستەى گرنگى پێدان نییە.

۲۳- ناباوەریی بەرژەو ھەندىخواز (الإلحاد المصلحي): ئەم جۆرە ئیلحادە مەبەستى سەرھەتا و کۆتایی بەدەستھێنانى سوود و قازانجێکى دونیایى و بەرژەو ھەندى، بۆ نموونە بەدەستھێنانى پەگەزنامەى و لاتانى ئەرورویى یان کارکردن بۆ ھێزێکى دیاریکرا و بە پارە یان... هتد.

۲۴- ناباوەریی عاتیفى و ھەلچوو (الإلحاد العاطفي والانفعالي): ئەم جۆرە ناباوەرییە لەسەر ھیچ بنەمایەک دانەمەزراو، بەلکوو پالنەرى عاتیفى یان توورەبوون و ھەلچوون لەکەسیکی دیندار یان زانیەک یان حیزبێکى ئیسلامى یان ھەل تێگەشتن لە دەقیک گەشتوو بەو ھە

نکوولی لە هەموو شتێک بکات بەخوداشەو.

۲۵- ئیلحادی گومانای (الإلحاد الشکي): هەلگری ئەم جۆره ئیلحادە گومانای لە بوونی خودا هەیە، بۆیە زۆر جار دەلێت: (۵۰٪) پروام بە خودا هەیە، زۆر جار دەلێت: (۸۰٪) پروام بێتەتی، جاری واش هەیە دەلێت: (۲۰٪) باوەرم بێتەتی، بەلام (۸۰٪) گومانم لەسەری هەیە. ۲۶- ناباوەری دووڕوویی (الإلحاد النفاقي): هەلگری ئەم جۆره ناباوەرییە دووڕوووە خۆی بە مولحید پیشان نادات، بەلکوو خۆی بەباوەردار پیشان دەدات، بەلام لەناخیدا بێباوەرە، ئیلحادەکە ی شار دوووەتەو لەبەر بەرژەووەندی کۆمەلایەتی و سیاسی و... هتد.

۲۷- ناباوەری کاتی (الإلحاد المؤقت): ئەوەش جۆریکی دیکەیه که کەسەکه ماوەیه که دەبێتە بێباوەر و مولحید و سەرلێشێواو، بەلام دواتر دێتەو سەر باوەر و دەبێتەو باوەردار، وەک «ئەنتۆنی فلو» فەیلەسووفی گەورە ی بەریتانی که لەسەرەتادا بێباوەر بوو دواتر سێ کتیی لەسەر ناباوەری نووسی و زیاتر لە (۵۰) سأل بێباوەر بوو وەبە پابەرێکی گەورە ی بێباوەر ی دادەنرا لە ئەوروپا، بەلام پاشان باوەر ی هێنا و بوو بەباوەردار و کتییکی نووسی بە ناوی «خودایەک هەیە» (There is a God)

۲۸- ناباوەری گەراو بەدوای راستیدا (الإلحاد الباحث عن الحق): هەلگری ئەم جۆره ئیلحادە دەلێن که بەدوای راستیدا دەگەڕێن و هەتاوەکوو ئیستا نەگەشتوون پێی، بۆیە هەندێکیان لەکووتاییدا دەبنە باوەردار هەندێکیان بە بێباوەر ی سەر دەنێنەو.

۲۹- ناباوەری لەخودایەتیدا (الإلحاد في الإلهيات): ئەم جۆره بریتییە لە لادان لەمەفهومی راستی خودای گەورە، بە شێوەیه که کەسەکه یان یەکسانی دەکات بە گەردوون و دەلێت که خودا و گەردوون و سروشت یەک شتن، یان خودای گەورە دەچوینێت بەیه کێک له دروستکراوەکانی، یان خودای گەورە دەکات بەجیسم و جەستە ی وەک مرقۆی بۆ بریار دەدات، یان نەفی سیفاتەکانی خودا دەکات و دەلێت که خودا زاتێکی پووت و موجه پرەدە، یان خودا وەسف دەکات بەهێزێک یان پۆحیک یان نووریک، یان لە پال خودادا چەند خودایەکی دیکە بریار دەدات وەک: خودای خێر و خودای شەر، خودای پووناکی و خودای تاریکی، خودای زەوی و خودای ئاسمان، خودای دنیا و خودای دواڕۆژ...

۳۰- ناباوەری لە پیغه مبه رایەتیدا (الإلحاد في النبوات): ئەم جۆره لە پیغه مبه رایەتیدا تیکەوتوو و لایداو، یان ئەوەتا نەفی پیغه مبه رایەتی و پەيوەندی نێوان خودا و پیغه مبه ر دەکات، یان پێی وایە پیغه مبه رایەتی شتیکە مرقۆف بەهەولدان دەتوانیت پێی بگات و بەدەستی بهێنیت، واتا: (اکتسابی) یە، هەر ئەم لادانە یە «ئەبوبکر یازی و ئیبن راوەندی و... هتد» پێی وەسفکراوە که دیارە ئەمانە نەفی پیغه مبه رایەتییان کردوو و بریایان پێی نەبوو.

۳۱- ناباوەری لە شتە بیستراوەکان (الإلحاد في السمعیات): ئەم جۆره بریتییە لە پروا نەبوون بەو شتانە ی که بە بیستن پێمان گەشتوون و ئەقل دەریان ناکات و ناتوانیت بیان زانیت، وەک فریشتەکان و جینەکان و هەبوونی دۆزەخ و بەهشت و... هتد.

۳۲- ناباوەری لە رەوشت و ئاکاردا (الإلحاد في الأخلاق والسلوك): ئەم جۆره هیچ بەهایەک بۆ رەوشت دانانیت، پێی وایە رەوشت نسبوی و پێژەییە و بەپێی کەس و شوێن و کات و بارودۆخ دەگۆرێت و هیچ بنەما و ئەساسێکی نییە، ئەوە مرقۆف و کۆمەلگە یەرەوشت دروستدەکن

و سنوورى بۆ دادەنن، بۆيە زۆر پتېيان ئاسايىيە لە ھەموو بنەما رەوشتىيەکان لابەدن و پەيوەست نەبن بە ھىچ ئەخلاقیكەو، چونكە پتېيان وایە مرۆفیش وەك زیندەوەرانی دیکەيە و دەتوانیت ھەموو شتییک بکات بۆ تێرکردنی ئارەزووەکانی و بەدەستھێنانی سوود و قازانج و بەرژەوەندی.

۳۳- ناباوەریی لە شەریعەى ئىسلامى (الإلحاد في الشريعة الإسلامية): ئەم جۆرە برۆای بە شەریعەى ئىسلامى و سەرچاوەکانى ھەڵنەجانی شەریعەى ئىسلامى (أصول الفقه) و فقیھى ئىسلامى نییە و پتېيان وایە شەریعەت بە عیبادات و موعامەلاتو ھەمووی قابیلیەتى دەستکاریکردن و لابردن و زیادکردن و کەمکردنی ھەيە، تەحریر و تەئویلی بێبنەما دەکەن بۆ دەقەکان و ھىچ شتییک لایان قەطعی نییە ھەموو شتییک قابیلیەتى تەئویل و دەستکاری و تەعدیل و زیادکردن و کەمکردنی ھەيە، ھەتا زۆریکیان دەستیان بردووە بۆ نوێژ و ھەج و زەکات و پۆژوو، تەئویلی پووج و باطیل و لادەریان بۆ کردوون کە بە شێوەک ھىچ پەيوەندی بەخودى ئەو شتەنەو ھەنەمەیت. ھەروەھا لە بابەتى موعامەلات و نیکاح و ئەوانەشدا بەتەواوەتى ھەموو سنووریکیان شکاندووە بەزاندووە، بە شێوەیەک کە رېبا و نیربازی و... ھتد، ھەلّال کردووە، ھەروەھا برۆایان بە ھىچ کام لە ئەحکامەکانى دزی و زینا و کوشتن و بوختان و... ھتد، نەماوە و تەئویلی پووج و باطیلی بۆ دەکەن، لەبواری سیاسى و ئابوورییدا برۆایان وایە کە ئایین بە ھىچ شێوەک بۆی نییە دەست بخاتە ئەم بابەتانەو. ئەو ھى جێی داخە ئەو ھى کە باسماں کرد زۆر جار ھەلگرانی ئەم بیروپرایانە خۆیان بە موسلمان دەزانن و بانگەشەى موسلمانبوون دەکەن.

۳۴- ناباوەریی لە سوننەتى پێغەمبەر (الإلحاد في السنة النبوية): ئەم جۆرەیان بریتیيە لە نکوولی و ئینکاری لە سوننەتى پێغەمبەر (دروودی خواى لەسەر بێت) بەتەواوى، بە ھىچ شێوەیەک برۆایان بە سوننە نییە و دەلێن: قورئان سەرچاوەى سەرەکی و سەرەتا و کۆتاییە، کە دیارە لەم بانگەشەیاندا راست ناکەن و زۆر شت لە قورئانیشدا پەتەدەکەنەو. کەواتائە وائە برۆایان وایە کە پێغەمبەر (دروودی خواى لەسەر بێت) کارى بەس گەیاندى قورئانەو بەس، بە ھىچ شێوەیەک بۆی نییە شتییک زیاد بکات لەسەر بربارەکانى قورئان، بەلکۆو کارى گەیاندى قورئانە بەبێ کەم و زیاد، ھەندیکى دیکەیان بۆیە برۆایان بە سوننە نییە، چونکە دەلێن: سوننە پارێزراو نییە و خودای گەورە بەلێنى پاراستنى سوننەى ئەداو ھە سوننە یان فەوتاو ھەلەستراو.

چارەسەرەکانی ئیلحاد

چارەسەر بۆ ئیلحاد و ھەموو ھەموو تەوژم و ڕەوتە ئیلحادییەکان و ھەموو لادانە فکرییەکان بریتیە لەمانە:

۱- چاندن و بەھێزکردنی بیروباوەڕ (عەقیدە)یەکی راست و دروست، پشت بەستوو بە قورئان و سوننە ی صحیح و بەلگەی ئەقلی و فیکری و زانستی، نەک عەقیدە یەکی وشک و سادە و ساکار کە بەرگەی گومانی بێباوەڕان نەگرێت، چونکە بەراستی ئێمە کێشە یە کمان ھەیە ئەویش بریتیە لەوێ کە عەقیدە دەخوێنرێت، بەلام کەم جار وایە پشت ئەستوور بێت بە بەلگەی ئەقلی و لۆژیکی و زانستی. زۆر جار ھەندێک کەس ھەساسییەتیان بە ئەقل ھەیە، کە لە راستیدا نابێت وای بێت، چونکە کە ئەوان دینە مەیدان بانگەشە ی فیکر و ئەقل و زانست دەکەن ئەگەر چی نە فیکر و نە ئەقل و نە زانست پشتگیریان ناکات، دە ی ئەوێش بانگەشە یەکی بێبەنە مایە.

لە پاشاندا گشتاندنی ئەم جۆرە عەقیدە یە بە نێو ئاستە جیاوازیەکانی کۆمەلگەدا، بەتایبەت جیلی گەنجان، ئەمەش بە ڕێگای جیاوازی جیاواز، بۆ نموونە لە ڕێگای دەرسی تاکەکەسی، دەرسی گشتی، موحازەرەت، بەرنامە ی رادیۆی و تەلەفزیۆنی، تۆرە کۆمەلایەتیەکان، بڵاوکراوە، گۆڤارو... ھتد.

۲- بەھێزکردنی بنەما ئایینی و فیکری و عەقیدە ییەکان بە بەلگەی ئەقلی، فەلسەفی، فیکری، زانستی و لۆژیکی.

۳- سوود وەرگرتن لە ئامرازە جیاوازیەکان بۆ گەیاندن و بڵاوکردنەو و ڕەواندنەوێ گومانەکان، ھەروەھا ئامرازێ نووسین و ڕاگەیاندن و دروستکردنی ڕیکخراو و سەنتەر و قوتابخانە و... ھتد.

۴- ئاگادار كىرگەن ۋە ھۆشيار كىرگەن ۋە ى خەلكى بەگشتى و گەنجان بەتايىبەت لە تىكەلېۋون و خويىندەن ۋە پەرتوۋكى ناباۋەرى و بېياۋەرى كە بەس گومانىيان خستۋەتەروو بەبى ۋەلامدانەۋە و رەۋاندەن ۋە گومانەكان، چونكە ئەم كەسە يان ئەم گەنجە تاۋەكوو ئىستا بۆ خۆى شارەزايىيەكى ۋاى لە ئىسلام و قورئان و فيكر و فەلسەفەى ئىسلام نىيە، چ پىۋىست دەكات تۆ ھىشتا لەۋانە شارەزايىت نەبىت بچىت خەرىكى ئەۋانى دىكە بىت؟!

۵- زىندوۋ كىرگەن ۋە زانستە ئىسلامىيەكان و شەرىيەكان، نوپكارى تىياندا و خستنەروويان بەشىۋازىكى جوان و ئاسان و سەردەمىيانە و خۆشەويست كىردىيان لەبەر چاۋى خەلگە و ھاندانىيان بۆ نىزىكبوۋنەۋە لىتى و خۆ تەرخان كىردن بۆيان.

۶- گرنگىدان بە بابەتە ئىمانى و رۆحىيەكان و زىندوۋ كىرگەن ۋە دىل و دەروون و راھىتانى خەلكى لە تام و چىژ ۋەرگرتن لە عىبادەت، نەۋەك ۋەرگرتنى ئەمانە ۋەك عادەتتىك، بۆيە دەبىنىن زۆر بەمان كە نوپژ دەكەين ئاگامان كەم لە نوپژەكانمانە كە ديارە نوپژ قسە كىردن و موناجاتە لەگەل خۇداى گەۋرە، بۆيە كەم تام و چىژى لىۋەردەگرين و رەنگدانەۋەى دەروونى و رۆحى و دەرەكى و كىردەيى زۆر كەمە -بەداخەۋە-.

۷- تىگەيشتن لە قورئان و سوننەت بە تىگەيشتىنىكى راست و دروست و واقىيىيانە و دوور لە شلگىرى و توندرەۋى، ھەرۋەھا رەچاۋ كىردنى مەبەستەكانى شەرىعەت (مقاصد الشرىعة) لە كاتى تىگەيشتن و جىبەجىكردن و دابەزاندىنى بۆ نىۋ كۆمەلگە.

۸- دەر خستنى جوانىيەكانى ئىسلام (محاسن الإسلام) لە ھەموو بوارەكاندا، ۋەك: بوارى فيكرى، عەقىدەيى، تەشرىيى، ياسايى، عىبادەتى، سىياسى، ئابوۋرى، رەۋىشتى و... ھتد.

۹- گرنگىدان بە زانستە ئەزمونىيەكان (تەجرىبىيەكان) ۋەك فىزىيا و... ھتد، ھەرۋەھا بەكارھىتانىيان بۆ پشتگىرى و پالېشتى بنەما عەقىدەيى و دىنىيەكانى ئىسلام، چونكە تا ئىستاش زۆرىك لەم زانستانە لە دەستى رۆژئادادان و بە

کەیفی خۆیان بە کاری دەهێنن.

۱۰- گرنگیدان بەو کەسانە ی لە ولاتانی دەرەو و پوژئاوا دەژین، بۆ تیگەیانندنیان و پێگەیانندنیان و پاراستنیان لە لادان و بە لاریدا بردن.

۱۱- بە دوا داچوون و لیکۆلێنەو و بۆ ئامراز و ھۆکارەکانی ناباو و ھەولدان بۆ وشکردن و نەهێشتنیان.

۱۲- وەلامدانەو و گومانەکان بە شتێوازێکی جوان و زانستی و فیکری و قەناعەتپێکەر.

۱۳- بە کارھێنانی حیکمەت و دانایی لە وەلامدانەو و ناباو و بێباوەران، دوورکەوتنەو لە بە کارھێنانی مەنھەجی نازانستی و نالۆجیکی و جنیو و تەشھیر و زمانی زبر.

۱۴- ھەتا بکریت گەتوگۆکان تاکە کەسی و پەنھان بێت لە گەڵ بێباوەران، بە ئامانجی ھیدایەتدان و پێنموونی کردن. بەلام ئەگەر بە ئاشکراو لەبەر چاوی خەلک بێت، پەنگە ئەم ئامانجە نەپێکێت و کەسە کە لەبەر کەسایەتی خۆی نایسەلمێنێت و داننا بێت بە راستییەکاندا. ئەمە بە شتێوێکی گشتی وایە، ئەگەر نا پەنگە ھەندێک بارودۆخ و بخوازی بکە و بەتایبەت کاتی ئەوان داوای دیبەیت و دانیشی و گەتوگۆیان لە گەڵدا بکە و بەتایبەت کاتی ئەوان داوای دیبەیت و گەتوگۆ دەکەن و تەحەددا دەکەن و بەبەھیزی خۆیان نیشان دەدەن.

۱۵- کەسانی شارەزا و تایبەتمەند ھەستن بە وەلامدانەو و گەتوگۆکردن و دیبەیتکردن، نەوێک کەسانێکی نەشارەزا کە بابەتی گومانە کە پەسپۆری ئەوان نەبێت. لە راستیدا دەبێت بوارەکان لێک جیا بکەن و نەوێک بەو تێکەڵییە ئیستادەبێنرێت کە کەسیک لە ھەموو بوارەکان قسە و گەتوگۆ و دیبەیت دەکات. بە راستی ئەگەر بمانەوێت گەتوگۆ و دیبەتەکان و وەلامدانەو و کارە بەرھەمدار و قەناعەت پێکەر بن پێویستە کەسانی لیکۆلەر و پەسپۆر بەو کارە ھەستن.

گوڤگرتن بۆیان و وەلامدانەوێ و پەواندنەوێ گومانەکانیان.

۳۰- گرنگیدان بە نوێکاری لە شتیواز و ئامرازەکانی بانگەواز

۳۱- هاندانی گەنجان لەسەر خۆپەندنی زانستی شەری و خۆشەویستکردنی لایان

۳۲- هاندان و ھۆشیارکردنەوێ گەنجان لەسەر ھاورپێھتی ھاورپی باش و بیر و فیکر سەلامەت، بەتایبەت بۆ کەسانیک کە بەرگری و بەرگری فیکریان نییە و ناتوانن وەلامبدەنەوێ، بەتایبەت لە بەشە نێوخۆیی زانکۆ و پەیمانگاگان، بەلام ئەگەر ئەم کەسە بەرگری فیکری باشی ھەبوو، کێشە نییە لەگەڵ ئەم جۆرە کەسانە تیکەڵ ببێت، بەلکوو زۆر جار پەنگە لە سەریشی پێویست بێت بۆ ئەوێ وەلامیان بداتەوێ و پێنموونیان بکات و ھیدایەتیان بدات.

۳۳- دروستکردنی سایت و پەنج و... ھتد، تایبەت بە وەلامدانەوێ ئیلحاد و گومان و شوبھە، بۆئەوێ ئەو کەسانە کە گومانیان ھەیە یان بۆیان دروستدەکرێت، بەزووترین کات دەستیان پێی بکات و وەلامی قەناعەتپێکەر وەرگرن.

۳۴- دانانی بەرنامە ی مۆبایل (ئەپلیکەیشن)ی تایبەت بە وەلامدانەوێ و پەواندنەوێ گومانەکان، کە بەشیوێ پێرست (فەھرەست) پێکھراوێت و گومانەکانی بەپێی بابەتە جیاوازەکان جیاکراوەوێ، بۆ نموونە گومانەکان لەسەر بوونی خودای گەرە یان قورئان، یان لەسەر پێغەمبەر (دروودی خۆی لەسەر بێت) یان... ھتد.

۳۵- نوێکردنەوێ فیکری ئیسلامی بە شتیوازیک کە لەگەڵ داواکارییەکانی مەرۆف و مەرۆفایەتی و سەردەمی نوێ و داواکاری کۆمەلگە و چینیە جیاوازەکان بگونجێت، بەبێ لادان و تەنازولکردن لە بنەما عەقیدەیی و پەروەشتی و تەشریعیەکان.

۳۶- بەھێزکردنی پەیوەندی لەنێوان زانستە ئیسلامییەکان و زانستە

مرۆڤایەتییه کان و کۆمەڵایەتییه کان وەک: دەروونناسی و کۆمەڵناسی... هتد

٣٧- چارەسەرکردنی کێشه و خەلەل و گرتی مەنەهەجی لە مامەڵەکردن لەگەڵ دەق و واقع، واتا چۆن بتوانین دەق دابەزینین بۆ سەر واقعە جیاوازهکان، دیارە ئەمە کارێکی قورسە و کاری زۆر باشی دەوێت، باشترین پڕیگەش بۆ ئەمە، پەرەچاوکردنی مەبەستەکانی شەریعەتە (مقاصد الشریعة).

٣٨- پلەبەندی لە ئەولەویاتی فیکری و سیاسی و بانگەوازی

٣٩- کردنەوێ دەرگای گفتوگۆ و پەخنە مەنەهەجی، سنگ فرەوانی بەرانبەری و دژایەتی نەکردنی

٤٠- پڕیگری لە تەوژمی تەکفیری و پووبەرپووبوونەوێ بیری توندپەرەوی و ئێرەهاب، یان بیری شلگیری و تەوژمی نەهێشتن و پڕووخاندنی بنەما فیکری و عەقیدەیی و پەرەوشتی و تەشریعییهکانی ئیسلام. تەتەرپووف هەر توندپەرەوی نییه، بەلکوو تەتەرپووف واتە تەرەفگیری و لایەنگیری، واتا لایەنێک بگری، جا بە لای توندپەرەوی یان بە لای شلگیریدا بێت، کە هەر دووکیان دژی مەنەهەجی راستی ئیسلامن. مەنەهەجی راستی نێوەندگیرییه نەک تەرەفگیری.

٤١- یەكخستنی تواناکان و کەفائەتەکان و چالاککردنیان لە هەموو بوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، زانستی، بۆ دروستکردنی ئوممەتێکی یەكگرتوو کە فەرمان بکات بە چاکە و پڕیگری بکات لە خراپە.

٤٢- پێشکەشکردنی نموونە و قودووی چاک لە هەموو بوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، زانستی، فیکری... هتد.

٤٣- گرنگیدان بە ئەدەب و شیعر و پەخشانی ئامانجدار بەتایبەت پۆمان چ بە نووسین، چ بە وەرگێران.

٤٤- ئاگاداری و ھۆشیاری لە فیل و تەلەکە و بەھەڵەدابردنی لۆژیکی (المغالطات المنطقية)، چەواشەکاری.

فەلسەفەى قورئان (مەبەست و ئامانجەکانى قورئان)

مەبەست و ئامانجەکانى قورئان (مقاصد القرآن): ھەموو ئەو ئامانج و مەبەست و ھیکمەتانەن کە قورئان دەیهوێت بیانھێنێتەدى لە میانەى دەقەکانى و کۆى بابەتەکانیکە ئەوەندە فراوانە کۆ ناکریتەووە و (حصر) ناکرێت.

ھەندیک پێناسە بۆ مەبەست و ئامانجەکانى قورئان (مقاصد القرآن).

(الغایات اللتى أنزل القرآن لأجلها تحقيقا لمصالح العباد).

• معظم مقاصد القرآن الامر باكتساب المصالح وأسبابها، والزرع عن اكتساب المفسد وأسبابها.

• ھى المقاصد اللتى دارت علیھا سور القرآن الکریم وآياته تعریفا برسالة الاسلام، وتحقیقا لمنهج فی هداية البشر.

لەم سێ پێناسەییەووە دەردەکەوێت کە قورئانى پیرۆز بە سوورەت و ئایەتەکانییەووە ھاتوووە بۆ رێنمایی مەرۆف و بەختەوەر کردنى و جێبەجێ کردنى بەرژەووەندیەکانى و لێدورخستەووەى مەفسەدە و خراپەکان لە دنیا و دوا پۆژ، کەواتە مەقاصیدی قورئانیش ھەر ئەو ئامانجانەن کە لە پێناسەى مەقاصیدی شەریعەدا ھاتوووە، بەلام دەبێت بزانی مەقاصیدی قورئان فروانترە لە مەقاسدى شەریعە و بێ چەند و چوونە، سەرچاوەکەشى بێ گرتە، بەلام کە باسى شەریعە بکەین سەرچاوەکانى تریش دێنە ناو، کە پروونە زانیان لەسەر ھەموویان کۆک نین.

مەبەست و ئامانجە گشتییەکانی قورئان:

مەبەست و ئامانجەکانی قورئان یەكجار زۆرن بەلام ئیمە لێره‌دا چەند دانەیه‌کی گرینگ باس دەکەین:

١. معرفة الله و عبادته و توحیده: ناسین و پەرستشی خوای گەوره، گەوره‌ترین ئامانجی قورئان ئەوه‌یه که ئیمە خاوه‌نی خو‌مان بناسین، بپه‌رستین، په‌زامه‌ندی ئەو به‌ده‌ست بێنین، خو‌شان بو‌یت، لێی بترسین، بزانی مافی چیه به‌سه‌رمانه‌وه، ئەركمان چیه به‌رانبه‌ری، به‌كام رێگایه پێی بگه‌ین، چ كه‌سیك به‌ ئەومان شاد ده‌كات، چۆن بو‌ی بژین، چۆن له‌ده‌ستی نه‌ده‌ین، چۆن تامه‌زرۆی لیکای بین، چۆن به‌خته‌وه‌ریمان له‌ ناسینیدا بدۆزینه‌وه؟ ... ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾^(١)

٢. تزكية النفس و تربیته: پا‌ك‌کردنه‌وه‌ی نه‌فس و دل و ده‌روون، دووهم ئامانجی قورئان په‌روه‌رده‌کردنی مرو‌فه، ئەوه‌یه که ئەم مرو‌فه پێگه و پایه‌ی خو‌ی بزانی‌ت، ئەركی خو‌ی بزانی‌ت، چۆن ببیته په‌حمه‌ت بو‌ دروست کراوه‌کانی تر، نه‌بیته زه‌حمه‌ت و مه‌ینه‌ت و ئازار، چۆن ده‌وری خو‌ی ببینی‌ت، چون‌که ئەگه‌ر مرو‌ف په‌روه‌رده‌کراو بیت ژیان خو‌ش و ئازام ده‌بیت، سته‌م و بێدادی نابیت، مرو‌فه‌کان تام له‌ بوونیان ده‌که‌ن، ته‌مه‌نای مردن نا‌که‌ن وه‌ك ئەمرو‌ که ده‌بینین و ده‌بیستین. ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا﴾^(٢)

٣. تعمیر الارض: ئاوه‌دان‌کردنه‌وه‌ی زه‌وی و خو‌ش‌کردنی ژیان و ژینگه. ﴿هُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوا لَهُمْ تَتُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُّجِيبٌ﴾^(٣)

٤. مقصد ابتلاء الانسان: ئامانجی تاقی کردنه‌وه‌ی مرو‌ف، به‌داخه‌وه زۆر

(١) (الذاریات: ٥٦).

(٢) (الشمس: ٩).

(٣) (هود: ٦١).

کەس بە هەڵە لەمە تێدەگات، بەلام بەراستی تاقی کردنەوهی مرۆف و دەرفەت پێدان و ئازادی پێدانی گەورەترین ڕێزە بۆ مرۆف، چۆن؟ چونکە هەموو مرۆفایەتی تاقیکردنەوه بۆ گەشتن بە ئامانجەکان بە شانازی دەزانیت، ئەگەر کەسێک بێ تاقیکردنەوه پلەیهک، پۆستیک، شەهادەیهک، بە دەست بێنیت خەڵک متمانە ی پێ ناکەن و گالتهی پێ دەکەن، تاقیکردنەوه کە لە توانای مرۆف دایە، پرسیارەکان بە هەموو کەس وەلام دەدرێنەوه، ئەوهی کە ژیری هەبێت و (مکلف) بێت، پرسیارەکان: خوات کێه؟ پیخەمبەرت کێه؟ دینت چیه؟ لەسەر ئەم زەوییه پرسپاری ئەوا ئاسان نییه، بەمەرچیک پرسیارەکان وەلام دراونەوه، بەس بیان پارێزە، هەموو ئەو کەسانەش کە دەرفەتی پێگەشتن و تێگەشتنی ئەو پرسپارانە ی نەبوو خوای گەورە سزای نادات. ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا﴾^(١)، بەلگەکانی ئامانجی تاقیکردنەوه زۆر لەوانە: ﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ﴾^(٢).

٥. مقصد تحقيق العدالة: ئامانجی پیاوێ کردنی دادگەری لە هەموو بوارەکان یه کێکە لە ئامانج و مەبادیئە بنچینهیییهکان. ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾^(٣).

٦. مقصد كرامة الإنسان: هێنانەدی ڕێز بۆ مرۆف، ئەم کەرەمەتە بۆ هەموو مرۆفیکە، ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَخَلَقْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾^(٤).

٧. مقصد التعارف في جعل الناس شعوبا وقبائل مختلفا: یه کترناسینی هەموو

(١) [الإسراء: ١٥]

(٢) [الملك: ٢].

(٣) (الحديد: ٢٥).

(٤) [الإسراء: ٧٠].

مرۆڤه كان و مرۆڤاڤه تی، ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾.^(١)

٨. مقصد التعاون بين الناس وإن كانوا مختلفين في العقائد والمصالح: یارمه تیدانی یه کتری با جیاوازیش بین له یه کتری له بیرکر نه وه و ئایین و بیروباوه ر و.... ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾.^(٢) مرۆڤه كان ناتوان به بی یه ک بژین، بیویستیان به یه ک ده بیت، با له بیروباوه ر و بیروباش جیاواز بن.

٩. مقصد الحرية: هینانه دی ئازادی، ئازادی چ له بیروباوه ر بیت یان له بیروا بیت، شه ریعت هاتوو ه دایینی بکا، بوونی مرۆڤ به بیروباوه ری ه تی، ئه گه ر نه توانیت موماره سه ی بیروا و بیروباوه ری بکات، بوونی ه یچ واتایه کی نیه.^(٣)

ئهم ئایه ته پیرۆزه و ئایه ته کانی پێشتر بێ پێچ و په نا باسی ئازادی بیروباوه ر ده که ن، یه کێک له ئامانجه کانی ئیسلام به رگری کردنه له پیرۆزییه کانی خه لک جا شوینی جووله که بیت وه ک (بیع)، یان مه سیحیه ک (صوامع)، یان هی موسلمان ه کان بیت وه ک (مسجد)، یان هی هه موو دینه کان بیت وه ک (صلوات)، هه رچه ند موفه سیره کان راقه ی جوړاو جوړیان بو ئهم وشه یه کردوو ه، به لام من پیم وایه باشت رین راقه ئه وه یه که مه به ست له پیرۆزییه کانی دینه کانی هه موو دونیا بیت نه وه ک دینیک به ته نیا، چونکه هه رکه س دینی هه بوو هه ر دینه با راستیش نه بیت، مادام به لایه وه پیرۆزه، خوای گه وه ده فه رموویت: ﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾.^(٤)

(١) (الحجرات: ١٣).

(٢) (المائدة: ٢).

(٣) (الحج: ٤٠).

(٤) (الکافرون: ٦).

هه نديک ثايهت دهر باره ی نازادی:

قورثان پريه تی له نازادی و ريپيدانی بونموونه:

۱. ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ﴾^(۱). «به هيچ جوړيک زورليکړدن له ديندا نيبه (بو هاتنه ناو ئيسلام).»

۲. ﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾^(۲). نه گهر په روه ردگارت بيويستايه بروای دههينا ئه و (خه لکه ی) و له زهوی دا هه موو تیکړا، دهی ثایا تو (ته ی موحه ممه د(صلی الله علیه وسلم)) زور له خه لکی ده که یت هه تا بینه بروادار.

۳. ﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيْتَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَانِي رَحْمَةً مِنْ عِنْدِهِ فَعَبَّيْتُ عَلَيْكُمْ أَنْلَزِمُكُمْوَهَا وَأَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ﴾^(۳) نوح و تی: «ته ی گه له که م هه و آلم بده نی نه گهر من به لگه ی ئاشکرام هه بیت له لای په روه ردگارمه وه و په حمه تیکي پی به خشیم له لایه ن خو یه وه به لام ئه وه له ئیوه شاردرا بیت هه و ثایا به زور پابه ندتان بکه ی ن پییه وه له کاتیکدا ئیوه هزی لی ناکه ن.»

۴. ﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ ۖ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ﴾^(۴) «بلی حق (ئهم قورثانه) له لایه ن په روه ردگارتانه وه هاتووه جا هه رکه سیک ده یه ویت با باوه ربینیت و هه رکه سیش ده یه ویت با کافر بیت.»

۵. ﴿فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ ۚ قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۗ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ﴾^(۵)

(۱) [البقرة: ۲۵۶]

(۲) [يونس: ۹۹]

(۳) [هود: ۲۸]

(۴) [الكهف: ۲۹]

(۵) [الزمر: ۱۵]

۶. ﴿فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ ۖ لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ﴾ [الغاشية: ۲۱-۲۲]

۷. ﴿مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ [النحل: ۱۰۶]

۸. ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِنْ دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ ۖ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [يونس: ۱۰۴]

۹. ﴿فَلِذَلِكَ فَادْعُ ۖ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتُ ۖ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ ۖ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ ۖ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ ۖ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ ۖ لَا حِجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ ۖ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا ۖ وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾ [الشورى: ۱۵]

۱۰. ﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّوكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ ۖ فَاعْلَوْا وَاصْطَفُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ [البقرة: ۱۰۹]

۱۱. ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ ۚ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَيَبْسُ الْمَصِيرُ﴾ [التوبة: ۷۳]

۱۲. ﴿يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهُمْ بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَمَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ ۚ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكُ خَيْرًا لَهُمْ ۚ وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۚ وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾ [التوبة: ۷۴]

۱۳. ﴿إِنَّ الَّذِينَ آرَأْتَدُوا عَلَىٰ أَذُنِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَىٰ لَهُمْ﴾ [محمد: ۲۵]

۱۴. ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ ۖ فَآمِنُوا خَيْرًا ۚ لَكُمْ ۚ وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۚ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ [النساء: ۱۷۰]

١٥. ﴿قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ ۖ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ عَمِيَٰ فَعَلَيْهَا ۚ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ﴾ [الأنعام: ١٠٤]

١٦. ﴿وَأَن أَتْلُو الْقُرْآنَ ۖ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ ضَلَّ فَقُلْ إِنَّمَا أَنَا مِنَ الْمُنذِرِينَ﴾ [النمل: ٩٢]

١٧. ﴿إِنَّا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ ۖ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۚ وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ﴾ [الزمر: ٤١]

١٨. ﴿مَنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ۚ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا﴾ [الإسراء: ١٥]

١٩. ﴿مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ ۖ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلَا نَفْسِهِمْ يَنْهَدُونَ﴾ [الروم: ٤٤]

٢٠. ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ ۖ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ ۖ وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِلَّا مَقْتًا ۚ وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا﴾ [فاطر: ٣٩]

٢١. ﴿إِنَّا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ ۖ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۚ وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ﴾ [الزمر: ٤١]

٢٢. ﴿تَاخُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾ [الأعراف: ١٩٩]

٢٣. ﴿وَنَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ ۚ وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ ۚ فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعِبِيدُ﴾ [ق: ٤٥]

٢٤. ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَىٰ وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا ۖ إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۖ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾ [الحج: ١٧]

٢٥. ﴿أَفَمَنْ رَزَقْنَاهُ سَوْءَ عَمَلٍ فَرَأَاهُ حَسَنًا ۖ فَإِنَّ اللَّهَ يَضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ۚ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾ [فاطر: ٨]

۲۶. ﴿أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ ۚ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ﴾ [الزمر: ۳]

۲۷. ﴿فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنُتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا ۖ وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ ۖ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ ۖ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ [البقرة: ۱۳۷]

۲۸. ﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً ۚ وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ﴾ [هود: ۱۱۸]

۲۹. ﴿وَإِذْ عُرِضَ عَلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ ۚ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ۚ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ ۚ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾ [النحل: ۱۲۵]

۳۰. ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ ۖ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۚ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ﴾ [يونس: ۱۰۸]

۳۱. ﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلِمَةٌ بِهِ الْمَوْتُ ۚ بَلْ لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا ۚ أَفَلَمْ يَنبَأِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهْدَىٰ النَّاسَ جَمِيعًا ۚ وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ أَوْ تَحُلُّ قَرِيبًا مِنْ دَارِهِمْ حَتَّىٰ يَأْتِيَ وَعْدُ اللَّهِ ۚ إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾ [الرعد: ۳۱]

۳۲. ﴿وَقُلْ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ أَعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنَّا عَامِلُونَ﴾ [هود: ۱۲۱]

۳۳. ﴿أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا ۚ فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ۚ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾ [فاطر: ۸]

۳۴. ﴿وَلَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ [الممتحنة: ۸]

له گه ل چه ندان به لگه و ثايه تی دیکه ...

کەواتە لە هەموو ئایەتەکاندا چەند شتیک وەرەگیریت:

۱. هەموو کەسێک ئازادی بیروباوەری هەیە، وەک لە ئایەتەکاندا ئاماژەی بۆ کرا: کئ باوەردینیت با باوەربینیت، کئیش بیباوەردەبیت با بیباوەربیت.
۲. تۆبزی و زۆر لە کەس ناکریت بۆ ئیمان و باوەرھێنان و پابەندبوون بە ئایینەو.
۳. ھەر سزایەک ھەبیت بۆ بیباوەران لە قیامەتدا یە نەک لە دنیا، بۆیە ئەگەر لە ئایەتەکان وردبینەو سزای دونیایی بۆ دانەاون و لە هەموویاندا دەفرموویت: لە قیامەتدا سزا دەدرین.
۴. ئاشتی ئەسلە و ھەتا ھێرش نەکریت ھێرش نابریت، ھەتا شەر نەخوازریت شەر ناکریت، ھەتا ئاشتی ھەلبژێرن پیکەو ژیانیان لەگەڵدا دەکریت.

۱۰. مقصد حفظ الدین: پاراستنی ئایین، دیارە ئەوەیان جیاوازی لە خالەکی پێشتر، ئەوەی پێشتر بۆ ئازادییە، بەلام ئەوەیان بۆ پاراستنە، پاراستن بە دوو شیوە دەبیت: شیوەی یەکەم، بۆ دامەزراندن و بڵاکردنەو و ڕوونکردنەو. شیوەی دووەم، بە بەرگری لێکردن و پاراستنەتی، ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ (۱).

۱۱. مقصد حفظ النفس: پاراستنی گیانی مرووف، جا ھەر بیروباوەریکی ھەبیت لە ئامانجە گەورەکانی قورئانە، بۆیە خوا ی گەورە سزای قورسی داناو بۆ ئەو کەسانە دەستدریژی دەکەن سەرگیانی مرووف یان ئەندامیکی یان مافیکی. (۲) (۳)

(۱) (البقرة: ۱۹۳).

(۲) (البقرة: ۱۷۹).

(۳) (الإسراء: ۳۳).

۱۲. مقصد حفظ العقل: پاراستنی ژیری مروّف یه کێک له ئامانجه گه‌وره‌کانی ئیسلام و قورئانه، چونکه مروّف به‌هۆی ژیرییه‌که‌ی به‌پر‌سیاره له دنیا و دوا‌رۆژ، بۆیه هه‌رش‌تێک زیان به ژیری مروّف بگه‌یه‌نێت شه‌ریعت قه‌ده‌غه‌ی کردووه، وه‌ک مه‌ی خواردنه‌وه، تریاک، هه‌شیش، هه‌موو ئه‌و ده‌رمانانه‌ی بێ پێویستی مروّف به‌کاریان ده‌هێنێت.^(۱)

۱۳. مقصد حفظ المال: پاراستنی مال و سه‌روه‌ت و سامان، زیان به‌ ماله‌وه به‌رده‌وامه و راوه‌ستاوه و پێش ده‌که‌وێت.^(۲) (۳)

۱۴. مقصد حفظ النسل: پاراستنی وه‌چه‌ی مروّف له ئامانجه‌کانی قورئان و ئیسلام و شه‌ریعته، بۆئه‌وه‌ی جو‌ری ئینسانی به‌ شیوه‌ی ته‌ندروست بمی‌نێته‌وه خ‌وای گه‌وره هه‌موو جو‌ره‌کانی لادانی جنسی قه‌ده‌غه کردووه، خ‌وای گه‌وره زینای هه‌رام کردووه و سزای بۆ داناوه که جه‌لده لێدانه. هه‌تا بوختان کردنی قه‌ده‌غه کردووه و سزای بۆ داناوه.^(۴) (۵) (۶) (۷) (۸)

۱۵. مقصد الهدایة: یه‌کێک له ئامانجه پیرۆز و سه‌ره‌کییه‌کانی قورئان هیدایه‌ته.^(۹)

۱۶. مقصد الشفاء: یه‌کێک له وه‌سفی قورئان ئه‌وه‌یه که شیفای چاره‌سه‌ره

(۱) (المائدة: ۹۱).

(۲) (النساء: ۵).

(۳) (المائدة: ۳۸).

(۴) (النور: ۲).

(۵) (النور: ۳).

(۶) (النور: ۲۶).

(۷) (النور: ۳۲).

(۸) (الإسراء: ۳۲).

(۹) (الإسراء: ۹).

بۇ رۆج و بۇ لاشە، بەراستى قورئان شىفایە بۇ نەخۆشى بیروباوەر، دەردى بەدەرەوشتى، کۆمەلایەتى، خیزانى، تاکی.^(۱)

۱۷. مقصد الرحمة والتراحم: رەحم و سۆز و بەزەیی و بەزەیی ھاتنەوہ بە یەکتىرى، قورئان وەسفیكى ئەوہیە کە رەحمەتە بۇ تاک و کۆمەلگە و...، دەیەوئت ئەم رەحمەتە رەنگ بداتەوہ لە دەیان دەقدا.^(۲)

۱۸. مقصد إقامة الحجة على الإنس والجان: عوزر نەھیشتن بۇ مروؤف و جنۆکەکان، قورئان ھاتووە بۆئەوہی پینمایى بئت بۇ مروؤفایەتى و بەرچاو روونیان بکات لە ھەموو پیداوېستییەکانى ژيان بۇ دین و دونیا، بۇ دونیا و دوا رۆژ.^(۳)

۱۹. مقصد تعليم وتعلم الجدل باللتى هى أحسن: گفتوگۆ فیئکردن بە جوانترین شیوہ، لەوانەییە ھەندیک کەس ئینکاری ئەو ئامانجە بکات، بەلام بەراستى زۆر ئامانجیکى گەرەییە، چونکە گەرەترین جۆرى ھىدايەت لەرپى بەیان و گفتوگۆوہ دەبئت.^(۴)

۲۰. مقصد الانصاف مع الموافق والمخالف: ئینساف بوون لەگەل ھەموو خەلک، قورئان زۆر پىداگری دەکات لەسەر دادگەرى و ئینساف ھەتا لەگەل ناخەزەکانیش.^(۵)

۲۱. مقصد تحقيق الاعجاز: چەسپاندن و ھینانی ئیعیجاز، چونکە ھەركات ئیعیجازى قورئان ئیسپات کراو سەلمینرا ئەوہ بەرانبەر یان دانى پىدا دینیت،

(۱) (الإسراء: ۸۲).

(۲) (یونس: ۵۷).

(۳) (النساء: ۱۶۵).

(۴) (النحل: ۱۲۵).

(۵) (سبأ: ۲۵).

یان بـ دەنگ دەبێت و ناتوانیت قسه بکات، بۆیه دەبێت کار بکریـت لەسەر ئەم ئامانجە گەورەیه، قورئانی پیرۆزیش چەندین جار ئەم راستییەى دووپات کردووهتەوه.^(١)

٢٢. مقصد الفقه والفهم: تیگەیشتن، ئەم قورئانە بۆیه هاتووێ تا ئیمە لە شتەکان تیگەین بەوردی، بۆیه پـیویست دەکات خەڵکانیک تاییەت بکەین و هاوکاریان بین لە تیگەیشتنی ورد لە قورئان.^{(٢) (٣)}

٢٣. مقصد إحقاق الحق وإبطال الباطل: چەسپاندنی حەق و پووچەڵکردنەوهى باتل و شتی پووچ، خوای گەورە پـووداوگەلێک دینیتە پـیش بۆ ئەو ئامانجە چ لەسەر ئاستی تاک چ لەسەر ئاستی کۆمەلگە، یان لەنێوان دوو گرووپی ناکۆک و دژبەیهک.^(٤)

٢٤. مقصد إزالة الشبهات: پـهواندنەوهى گومانەکان، قورئانی پیرۆز بەشیوەیهکی گشتی کار لەسەر دوو تەوهره دەکا، یەک: سەلماندن و چەسپاندنی حەق. دوو: پـووکاندنەوه و پووچەڵکردنەوهى ناحەق.

بۆیه زۆر بەرچاومان دەکەوێت کە خوای گەورەى گومانەکان پووچەڵ دەکاتەوه، یان لەرێی پتەمبەرەکانییەوه، یان لەسەر زمانی پیاو دانا و زاناکانەوه.^(٥)

٢٥. مقصد إثبات العقيدة بإيراد الحجج وإزالة الشبه: چەسپاندنی عەقیدە بەهێنانەوهى بەلگە و پـهواندنەوهى گومانەکان، بیروباوەر لە هەموو شتێک گزنگتره، بەردی بناغەى شەریعەت و پابەندییه، بۆیه قورئان پـریهتی لە

(١) (الإسراء: ٨٨).

(٢) (التوبة: ١٢٢).

(٣) (الأنبياء: ٧٨).

(٤) (الأنفال: ٨).

(٥) (الرعد: ١٦).

گفتووگۆی عەقیدە و بیروباوەر، بۆنموونە باسی ئیسیاتی ربووبیەت و ئولوھییەت بەچەندین شێوە بەلگە دینیتەوہ.^(۱)

۲۶. مقصد التجاوب مع الفطرة السليمة: گەرانهوہ و ھەماھەنگی بۆ فیترەت و سروشتی ساغ و سەلیم، قورئان ئامانجی ئەوہیە مرووف بگێریتەوہ بۆسەر فیترەت و سروشت پاکی خووی، چونکە دینەکە ی موافیقی ئەم سروشتە یە.^(۲)

۲۷. مقصد تعليل الاحكام والاحداث: گەر ان بە دوا ی حکمەت و فەلسەفە و ھۆکاری ئەحکامەکان و پرووداوەکان، قورئان زۆر ھانمان دەدات بۆ ئەوہی حکمەتی شتەکان بزانی و پستی پرووداوەکان بخوینینەوہ، ھەم بۆ ئەوہی بزانی بۆ پروودا؟ ھەم بۆ ئەوہی بزانی سەرنجامەکە ی چی بوو، ھەم بۆ چارەسەرکردن و دەستخستە سەر برین، بۆ حوکمەکانیش ھەر راستە، ھیچ حوکمیک نییە لە قورئانی پیرۆزدا یان بە وردی یان بە گشتی حکمەت و فەلسەفە ی دیار نەبێت، جا بەندایەتی بێت، یان ئەخلاق، یان عەقیدە و تەشریح یان پرووداو.

۲۸. مقصد تجاوز الزمان والمكان والاشخاص في سرد القصص والأمثال: تێپەراندنی کات و شوین و کەسەکان لە ھێنان و گێرانهوہی پرووداو و چیرۆکەکان، گرنگە لەوہ تێبگەین سەربردە و پرووداوەکان تەنیا مێژوو یەکی پرووت و تاییبەت بەکات و شوین و خەلکانیک نین کە بوو، بەلکوو بۆ ئەوہی ھەمیشە ئەم شتانە زیندوو بمین و بیانکەین بە پتوہ و مەحەک بۆ پرووداوەکان. ﴿فَاعْتَبِرُوا يٰٓأُولِيَ الْأَبْصَارِ﴾^(۳)

۲۹. مقصد التوازن في العمل والمواقف: ھاوسەنگ بوون لە کاروکردەوہ و

(۱) (النمل: ۶۴).

(۲) (الروم: ۳۰).

(۳) (الحشر: ۲).

هەلۆیستدا، هاوسەنگی زۆر گرنگە، هەتا لەبەخشینیشتدا هەر پێویستە.^(۱)

۳۰. مقصد تقرير حقوق الانسان: چەسپاندن و پێدانی مافەکانی مەرۆف، لەو خاوەن مافانە: مافی باب و دایک، مافی خێزان، مافی مێرد، مافی هاوبەشی هەردووکیان، مافی منداڵ، مافی بەسالاچووان، مافی نەخۆشەکان، کەم ئەندامان، مافی کرێکار، مافی ژێردەستەکان، مافی پەنابەر، مافی پێبوار، مافی گیراو و ئەسیر، مافی زیندانی، مافی گەورە و ئەڵات، مافی هاوڕێ، مافی جیران، مافی غەیرە موسڵمان، مافی تۆمەتبار، مافی تاوانبار، مافی مردوو، مافی ئەوانە و نەخۆشی دەروونیان هەیە، مافی بێوێژنەکان، مافی قەیرەکان، مافی سەفیر و نوێنەرەکان، مافی کارمەند. جا ئەو مافانە هەموو جووره مافەکان دەگرێتەو.

۳۱. مقصد حق الدفاع: مافی بەرگری لەخۆکردن، قورئان لە چەندین دەقدا ئەم مافە یاس کردوو و یەکیکە لە ئامانجەکان.^{(۲)، (۳)}

۳۲. مقصد تقرير مصير الشعوب: مافی دیاریکردنی چارەنووسی گەلان، گەلێک مادام خوا ی گەورە دروستی کردوو، مافی ئەوەشی هەیە کە سەرەوهری، وڵات، ماف، ئالا، سیاده ی هەبێت.^(۴)

۳۳. مقصد تحقيق الأمن: دابینکردنی ئەمن و ئارامی و ئاسایش، ئەمن و ئاسایش یەکیکە لە نێمەتە گەورەکان نەوێک بۆ ئینسان، بەلکوو بۆ زیندەوهران بە گشتی، بەلکوو بۆ ژیان و ژینگشە.^(۵)

۳۴. مقصد التعلم والتعليم: فێربوون و فێرکردن، قورئانی پیرۆز لە یەکەم

(۱) (الرحمن: ۷).

(۲) (النساء: ۷۵).

(۳) (البقرة: ۱۹۴).

(۴) (الحجرات: ۱۳).

(۵) (قریش: ۴).

ئایەتیک کە دابەزیووە باسی خۆیندەنەو و خۆیندەواری کردووە.^(۱)

۳۵. مقصد أكل الحلال والطيبات: خواردنی حەلال و پاک، پیکهاتەیی لاشەیی مرووف ئەو شتانەییە کە دەیخوا بۆیە پتوویستە مرووف شتی پاک و خاوین بخوات.

۳۶. مقصد تكوين الاسرة: دروستکردنی خێزان.^(۲)

زەواج چەندین ئامانجی گەورەیی تێدا لەوانە: بەجێهێنانی فەرمانی خوا، سوننەتی پێغەمبەرە، تەواو بوونی دینداری، فراوانبوونی بازەنی بەرپرسیاریەتی، پەییوەندییە کۆمەڵایەتیەکان، بەردەوامبوونی جووری مرووف بەشیوە هەرە جوانەکەیی، دەرگای رزق و رۆزی، ئارامی، خوشەویستی، بەزەیی و میهرەبانی، تەندروستی، کەمکردنەوێ تاوان، بەتایبەت تاوانە جنسییەکان، دیاربوونی نەسەب و کەسووکار و بنەمالە، پارێزران لە نەخۆشییە جنسییەکان، هەروەها نەبوونی جیگرەوێ راستەقینە بۆ زواج.

۳۷. مقصد إنصاف المرأة: ئینساف بوون لەگەڵ ئافرەت، پیش کەوتنی هەر کۆمەڵگەییەک بە ئافرەت پێوانە دەکرێت، هەر کۆمەڵگەییەک ریزی ئافرەتی گرت و مافی پێدا و لەشوینی شایەنی خۆی دانا پێشکەوتوو، ئەگینا بە بانگەشە و قسەیی گەورە گەورە نییە.^(۳)

ئافرەت لە قورئاندا

قورئان لە چەند رەوویەکەو کەری لەسەر پرسى ئافرەت کردووە، بۆنموونە:

۱. گێڕانەوێ ریز و پێگە و رۆل و مافە خوراوەکانی

(۱) (العلق: ۱).

(۲) (النور: ۳۲).

(۳) (آل عمران: ۱۹۵).

۲. راستکردنەوهی تێروانینه هەلەکان لەبەرانبەردا

۳. دژایەتی کردن و حەرام کردنی هەموو نادادی و ناحەقییەک بەرانبەر ئافەرەت و دانانی سزا بۆی.

۴. ئەم سەر بۆ ئەوسەری قورئان بگەرێی غەیری پێز و ماف و بەرزراگرتنی قەدری ئافەرەت شتیکی دیکەى دژی ئەمە بەدى ناکەیت، وشەیهک، دەستەواژایەک، فەرمايشتيك نابینیت بۆنى سووکایەتى یان... لیبیت.

قورئان پریەتی لە ماف و پێز و بەرگری لە ئافەرەتان، بۆنموونه خواى گەوره دەفەرموویت: ﴿وَعَاثِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾^(۱)

واتە: «هاوژینیان بە جوانی لەگەڵدا بەرنەسەر. مامەلەتان با جوان و باش و چاک بیت لەگەڵیاندا.»

یان لە مەقامی بەرگری لە ئافەرەتا دەفەرموویت: ﴿وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾^(۲)

ئەوانەى كە بوختان دەكەن بۆ ئافەرەتانى داوین پاك و خاوەن مێرد، پاشان ناتوانن چوار كەسیش بە شایەت بهێنن، ئەوانە هەشتا قامچیان لى بدن و هەرگیز شایەتیان لى وەرمەگرن، ئەوانە لە ریزی تاوانبارو لە سنوور دەرچوو و یاخییەکاندان.

كەواتە ئەوهی بەبێ چوار شایەت (كە مەرجیكى یەكجار قورسە) بوختان بۆ ئافەرەتیک بکات، ئەو شتانەى تووش دەبیت:

۱. دەبیت هەشتا دارى لیبدریت.

(۱) النساء ۱۹.

(۲) النور (۴).

۲. هەرگیز شایه‌تی لێوه‌رناگیریت.

۳. دەبیته فاسیق و مۆری فاسیقی لێده‌دریت.

هه‌روه‌ها ده‌فه‌رموویت: ﴿يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَآثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذَّكَرَ﴾^(۱).

واته: خوای گه‌وره به‌هه‌رکەس که بیه‌وێت ته‌نیا کچ ده‌به‌خشیت و به‌هه‌رکەس که بیه‌وێت کور ده‌به‌خشیت.

لێره‌دا خوای گه‌وره کچی پێشخستوو: «به‌هه‌رکەس که بیه‌وێت ته‌نیا کچ ده‌به‌خشیت»، خوای گه‌وره‌ش هه‌رگیز شتیک پێش ناخات به‌بی هو و حیکمه‌ت. که‌واته کچ به‌خشش و دیاری خوايه و ده‌بیته ماف و پێز و پێگه و قه‌دری بپارێزیت.

ئافه‌ته له‌ فه‌رموووه و تیروانینی پێغه‌مبه‌ردا (دروودی خوای له‌سه‌ر بیته).

پێغه‌مبه‌ر (دروودی خوای له‌سه‌ر بیته) به‌ کردار و گو‌فتار ماف و پێزی ئافه‌ته‌تی گێراوه‌ته‌وه و پاراستوو، له‌وه زیاتر چی بفه‌رموویت: «خَيَارُكُمْ خَيَارُكُمْ لِنِسَائِكُمْ»^(۲). واته: «باشترینتان باشترینتان بۆ ژنه‌كانتان (هاوسه‌رانتان)». که‌واته پێوه‌ری باشبوونی به‌ باشبوون بۆ ئافه‌ته‌تان داناوه!

ئێمه‌ لێره‌دا چه‌ند فه‌رموو‌ده‌یه‌ک باس ده‌که‌ین، بۆ سه‌لماندنی ئه‌وه‌ی که پێغه‌مبه‌ر به‌ کردار و گو‌فتار ماف و پێزی ئافه‌ته‌تی گێراوه‌ته‌وه و پاراستوو، ئه‌م پێز و قه‌در و پاراستنه‌ش له‌سه‌ر هه‌موو ئاسته‌کان بووه، دایک، هاوسه‌ر (ژن)، کچ، خوشک، پوور.

۱- عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ أَبْرُ؟ قَالَ: «أُمَّكَ»، قَالَ: ثُمَّ مَنْ؟

(۱) الشوری (۴۹).

(۲) أخرجه أحمد: ۱۰۱۱۰، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، وَقَالَ شُعَيْبُ الأَرْنَؤُوط: حَدِيثٌ صَحِيحٌ.

قَالَ: «أَمَّكَ»، قَالَ: ثُمَّ مَنْ؟ قَالَ: «أَمَّكَ»، قَالَ: ثُمَّ مَنْ؟ قَالَ: «أَبَاكَ»^(۱).

واته: ئەبو هورەیرە دەلیت: گوترا: (واته: یه کێک گوتی: ئەو پێغه مبه‌ری خوا له‌گه‌ڵ کێ زۆر چاکه‌کار بم؟ فەرموو: «دایکت»، گوتی: دواى ئەو کێ؟ فەرموو: «دایکت»، گوتی: دواى ئەو کێ؟ فەرموو: «دایکت»، گوتی: دواى ئەو کێ؟ فەرموو: «دایکت». (که‌واته: دایک سێ پله له‌ پێش باوکه‌وه‌یه‌ بۆ چاکه‌ له‌گه‌ڵ کردن).

۲- عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ إِذَا ذَبَحَ الشَّاةَ، فَيَقُولُ: «أَرْسِلُوا بِهَا إِلَى أَصْدِقَاءِ خَدِيجَةَ»^(۲).

واته: دایکمان عائشه‌ ده‌لیت: پێغه‌مبه‌ری خوا (دروودی خوای له‌سه‌ر بێت) عاده‌تی وابوو که مه‌ریکی سه‌رده‌به‌ری، به‌ش به‌شی ده‌کرد و ده‌یفه‌رموو: «بینێرن بۆ دۆسته‌کانی خه‌دیجه» (وه‌ک وه‌فا و رێز و خۆشه‌ویستی بۆ خه‌دیجه).

۳- «إِنَّ أَكْمَلَ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا، وَخِيَارُكُمْ خِيَارُكُمْ لِنِسَائِكُمْ»^(۳).

واته: «بێگومان ئیمان ته‌واوترینی پڕواداران په‌وشت جوانترینانه، باشتترینان باشتترینان بۆ ژنان، (ژنه‌کانتان) (هاوسه‌رانتان)».

۴- «فَاتَّقُوا اللَّهَ فِي النِّسَاءِ»^(۴).

واته: «ده‌باره‌ی ژنان له‌ خوا بترسن».

(۱) أخرجه البخاري في «الأدب المفرد»: ۵، والحديث في الصحيحين بلفظ من أحق الناس بحسن صحابتي الحديث.

(۲) أخرجه البخاري: ۳۸۲۱، ومسلم: ۶۴۳۱.

(۳) أخرجه أحمد: ۱۰۱۱۰، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، وَقَالَ شُعَيْبُ الأَرْنَؤُوط: حَدِيثٌ صَحِيحٌ.

(۴) أخرجه مسلم: ۱۲۱۸، وابن حبان: ۱۴۵۷، عَنْ جَابِرٍ.

۵- «استَوْضُوا بِالنِّسَاءِ خَيْرًا»^(۱)

واته: «(ئامۆزگاریتان ده‌که‌م) ئامۆزگاری یه‌کتری بکه‌ن ده‌رباره‌ی ئافره‌تان به‌ چاکه‌ (واته: به‌ چاکه‌ مامه‌له‌یان له‌ گه‌لدا بکه‌ن).»

۶- عَنِ الْعِرْبَاضِ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ يَقُولُ: «إِنَّ الرَّجُلَ إِذَا سَقَى امْرَأَتَهُ مِنَ الْمَاءِ أَجْرًا»، فَأَتَيْتُ امْرَأَتِي فَسَقَيْتُهَا، وَحَدَّثْتُهَا بِمَا سَمِعْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ^(۲).

واته: «عیرباض ده‌لێت: گویم له‌ پیغه‌مبه‌ری خوا (دروودی خوای له‌سه‌ر بی‌ت) بوو فه‌رمووی: ئه‌گه‌ر پیاو ئاو بداته‌ ژنه‌که‌ی، پاداشتی ده‌دریته‌وه‌، (جا ده‌لێ: چوومه‌وه‌ بۆ لای ژنه‌که‌م و ئاوم پێدا، ئه‌وه‌ی له‌ پیغه‌مبه‌ری خواوه‌ (دروودی خوای له‌سه‌ر بی‌ت) بیستبووم، بۆم باسکرد.»

۷- عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ فِي مَسِيرٍ لَهُ، فَحَدَا الْخَادِي، فَقَالَ النَّبِيُّ: «وَيْحَكَ يَا أَنْجَسَهُ! رُوَيْدَكَ بِالْقَوَارِيرِ»^(۳).

واته: «ئهنه‌س، (ره‌زای خوای لێ بی‌ت) ده‌لێت: پیغه‌مبه‌ری خوا (دروودی خوای له‌سه‌بی‌ت) له‌ سه‌فه‌ریکدا بوو، وشتره‌وانه‌که‌ش وشتره‌کانی خستبووه‌ پێشی خۆی و گۆرانی ده‌گوت تا‌کوو هانیان بدات له‌سه‌ر رۆیشتن، پیغه‌مبه‌ر (دروودی خوای له‌سه‌ر بی‌ت) فه‌رمووی: هاوار بۆ تۆ ئه‌ی ئه‌نجه‌شه‌! له‌سه‌رخۆ و هێواش به‌ له‌گه‌ڵ شووشه‌کان (واته: له‌گه‌ڵ ئه‌و ئافره‌تانه‌ی سواری پشته‌ وشتره‌کان بوون!»

۸- «عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: سَابَقَنِي النَّبِيُّ فَسَبَقْتُهُ، فَلَبِثْنَا حَتَّى إِذَا أَزْهَقَنِي اللَّحْمُ سَابَقَنِي فَسَبَقَنِي، فَقَالَ النَّبِيُّ: هَذِهِ بَيْتُكَ»^(۴).

(۱) أخرجه البخاري: ۳۱۵۳، ومسلم: ۱۴۶۸، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ.

(۲) أخرجه أحمد: ۱۷۱۹۵، قَالَ شُعَيْبُ الأَرْنَؤُوط: صحيح بشواهده.

(۳) أخرجه أحمد: ۱۳۶۹۵، والبخاري: ۶۲۰۹، ومسلم: ۲۳۲۳.

(۴) أخرجه أحمد: ۲۴۱۶۴، وابن حبان: ۴۶۹۱، قال شعيب الأرنؤوط: إسناده صحيح على

واتە: «عائیشە دەلێت: پێغه مبه‌ر (د.خ) پێشبرکێی له‌ گه‌ڵ کردم، منیش پێشی که‌وتم (لێم برده‌وه‌)، پاشان به‌و شێوه‌ ماینه‌وه‌ هه‌تا (ماوه‌یه‌ک، دواتر که‌ من قه‌له‌ و بووم) قه‌له‌وی ماندووی کردم، ئینجا پێشبرکێی له‌ گه‌ڵ کردم و پێشمکه‌وته‌وه‌، پێغه مبه‌ر (ﷺ) فهرمووی: ئه‌مه‌ به‌ ئه‌وه‌ (واته‌: جارێک تۆ له‌ منت برده‌وه‌ و پێشمکه‌وتی، جارێکیش من تۆ له‌ی خۆم کرده‌وه‌ و پێشکه‌وته‌مه‌وه‌)».

٩- «لَا تَكْرَهُوا النِّبَاتِ، فَإِنَّهُنَّ الْمُؤْنِسَاتُ الْعَالِيَاتُ»^(١).

واته‌: «رقتان له‌ کچان نه‌ بێته‌وه‌ (خۆشتان بوین)، چونکه‌ کچه‌کان دڵخۆشکه‌ری (خێزان و خانه‌واده‌ن) و رێزدار و به‌هادارن».

١٠- «لَيْسَ أَحَدٌ مِنْ أُمَّتِي يَعُولُ ثَلَاثَ بَنَاتٍ، أَوْ ثَلَاثَ أَخَوَاتٍ، فَيُخْسِنُ إِلَيْهِنَّ، إِلَّا كُنَّ لَهُ سِتْرًا مِنَ النَّارِ»^(٢).

واته‌: «هیچ یه‌کێک نیه‌یه‌ له‌ ئوممه‌تی من سێ کچ، یان سێ خوشک به‌ خێو بکات، چاکه‌کار بێت له‌ گه‌لیان، ئه‌وه‌ به‌ دنیایی بو‌ی ده‌بنه‌ په‌رچ و ده‌پارێزن له‌ ئاگر (دۆزه‌خ)».

٣٨. مقصد تحصين الأسرة: پاراستنی خێزان، ئه‌وه‌ی پێشوتر باسی دروستکردنی خێزان بوو، به‌لام ئه‌م ئامانجه‌ باسی پاراستنییه‌تی، شه‌ریعه‌ت یاسا و رێسای زۆری داناوه‌ بۆ پاراستنی خێزان، له‌کاتی پێویستدا سزاشی داناوه‌، له‌ شه‌ریعه‌ت دا به‌درێژی باسی مافی ژن، مافی پیاو، مافی منال، مافی باوک و دایک و خزمان و ئادابی چوونه‌ مالان و تێکه‌لاو بوون و باسی مه‌حره‌م و بێگانه‌

شرط الشيخين.

(١) أخرجه أحمد: ١٧٣٧٣، والطبراني في «الكبير»: ٨٥٦، عَنْ عُقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ، قَالَ الْهَيْثَمِيُّ (١٥٦/٨): فِيهِ ابْنُ لَهْيَعَةَ، وَحَدِيثُهُ حَسَنٌ، وَبَقِيَّةُ رَجَالِهِ ثَقَاتٌ، انْظُرِ الصَّحِيحَةَ: ٣٢٠٦ لِلْأَلْبَانِيِّ. (٢) أخرجه البَيْهَقِيُّ فِي «شُعَبٍ»: ١١٠٢٣، عَنْ عَائِشَةَ، وَصَحَّحَهُ الْأَلْبَانِيُّ فِي «صَحِيحِ الْجَامِعِ»: ٥٣٧٢.

و ههتا ئه ده بی هه ل سوو که وتی منالیش باسکراوه.

۳۹. مقصد التربية: په‌روه‌ده، په‌روه‌ده‌ی مروّف یه‌کیکه له ئامانجه‌گه‌وره‌کان که له‌سه‌ره‌تادا ئاماژه‌مان پېدا، به‌لام مه‌به‌ستمانه لېره‌دا پروونتر ناوې جوړی په‌روه‌ده‌کان بښین، بو‌ئوه‌ی به‌رچاومان پروون بیت و کاری له‌سه‌ر بکه‌ین، له‌وانه: په‌روه‌ده‌ی ئیمانی، په‌روه‌ده‌ی به‌ندایه‌تی، په‌روه‌ده‌ی ئه‌خلاق، په‌روه‌ده‌ی کو‌مه‌لایه‌تی، په‌روه‌ده‌ی ژیری، په‌روه‌ده‌ی ته‌ندروستی وه‌رزشی، په‌روه‌ده‌ی ده‌روونی، په‌روه‌ده‌ی به‌سزا، په‌روه‌ده به ئاموژگاری، په‌روه‌ده به‌هاندان، په‌روه‌ده به‌دیاری پېدان، په‌روه‌ده به‌گیرانه‌وه‌ی چیروک، په‌روه‌ده به‌کرده‌وه، په‌روه‌ده به‌هو‌ی هاوړی و شوینی باش، په‌روه‌ده به‌خوشویستن، په‌روه‌ده له‌ړی ماموستای باش، په‌روه‌ده له‌ړی گه‌شه‌کردنی مرویی، په‌روه‌ده‌ی زاستی، په‌روه‌ده‌ی میدیایی.

بەراستی دەکرێت بواری پەرەردە زۆر فراوان بکریێت و گەرنگی زیاتری پێ بدریێت، ئەوەی کە باس کرا بەس بۆ بەرچاوپروونییه، لەم بواریه شتی زۆر جوان و بەسوود نووسراوه و بەردهوام خول و سیمینار ههیه لەم بوارانهدا.

٤٠. مقصد حوار الأديان: گفتوگوی نایینه‌کان، ئەم بابەتە جیاوازه له نازادی بیروباوه‌ڕ، مەبەست لێرەدا ئەوەیە گفتوگۆمان هەبێت لەگەڵ دینە جیاوازه‌کاندا، چونکە قورئان باسی دینەکانی تریشی کردووە و پەخنی لێگرتوون و تەحەددای کردوون و پرسیاری لێکردوون و وەلامی پرسیاری ئەوانیشی داوەتەو: لە: جوولەکە، مەسیحی، مەجووسی، موشریک، دەهری، مولحید، صابیئە وچەندین بیروباوه‌ری تر.

٤١. مقصد تكوين الامة الشهيدة: درستگردنی ئوممه تی شایه تیده، {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا}.

ئوممەت نابێتە چاوەدێر بەبێ ئەوەی ئیسلام جێبەجێبکات.

٤٢. مقصد تكوين خير الامة: دروستکردنی باشترین ئوممەت، لە کاتی کدا ئەم ئوممەتە چاکترین ئوممەت بوو بە شاهییدی نەیارەکانیشیەوه، ئەو کاتانە بوو فەرمانی بەچاکە دەکرد، نەهی لە خراپە دەکرد، ئیمانی راستەقینەیی بە خوا بە دواڕۆژ هەبوو.^(١)

٤٣. مقصد تكوين الامة الواحدة: دروستکردنی ئوممەتی یە کەگرتوو، هەتا هەنگاوێک لە خوا نزیک تر بین نزیک تر دەبین لە یە کەتری.^(٢)

٤٤. مقصد تكوين الامة الوسطية: دروستکردنی ئوممەتی میانرەو و ناوەندگیر، میانرەوی ئەو خەسلەتە یە کە دەبێت هەم تاک هەم کۆمەلگە پێیەوه پابەند بێت، چونکە زیادەرەوی، یان کورترەوی، (إفراط یان تفريط) هیچیان مەقبوول نیین.

٤٥. مقصد السلام العالمي: دروستکردنی ئاشتی جیهانی، ئەگەر بێت و ئاشتی و ئەمنییەت هەبێت، ئیسلام لە هەموو دینەکانی تر زیاتر سوود دەبینێت و گەشە دەکات، خوای گەورە ناوی (السلام) ه، ئیسلام ناوی (السلام) ه، بەهەشت ناوی (السلام) ه، پەیوەندی نێوان خەلک دەبێت سەلام و سەلام کردن بێت، ئەسل لە پەیوەندی نێوان خەلک تەعاروف و سەلام و سیلم و ئاشتییە، شەڕکردن حālەتی نائاس اییە.

٤٦ مقصد التسامح الديني والانساني: لایبوردەیی ئایینی و مۆویی، لایبوردەیی ئەو بنەمایە یە کە هەموو مۆوقایەتی لەسەری کۆکە، کەس نییە بانگەشەیی بۆ نەکات و شانازی پێوە نەکات، هەتا خوای گەورە لە گەل بێباوەرانیشتا باسی ئەو ئامانجەیی کردوو، وەک دەفرموویت: {فَأَصْفَحْ أَلْصَّفَحَ الْجَمِيلَ} [الحجر: ٨٥]

(١) (آل عمران: ١١٠).

(٢) (الأنفال: ٤٦).

صفح پروو لئوه رگيرانه به جوانى، ههروهها دهفهرموویت: ﴿وَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا﴾ [المزمل: ۱۰] دان به خۆتدا بگره لهسهه ره ئه قسانهه که دهیلین و وازیان لی بینهو لیان گهری به وازیتهینانیکى جوان. ههروهها دهفهرموویت: ﴿فَأَصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا﴾.^(۱) واته: «کهوا بوو خۆت رابگره (ئهى موحه ممهه) (صلی الله علیه وسلم) به خۆراگرتنیکى چاک و جوان. »

کهواته (الصفح الجمیل، والصبر الجمیل، والهجر الجمیل) لهگهڵ کافرانیشدا فههمان پیکراوه چ جایی لهگهڵ موسلمانان.

۴۷. مقصد تكوين القوة: دروستکردنی هیز و قووهه، ئیمه که باسی ئاشتی دهکهین مانای ئهوه نییه که پروامان به هیز نییه، بهلام هیز بو بهرگریکردن و پاراستنی چهوساوه و موقهدهدهسات و مافی مروقهکان و رهتکردنهوهی دهستدریژییه، نهوهک داگیرکردن و خۆسهپاندن و قۆرخکردن و گهندهلیکردن و مافی خهڵک بردن و...، وهک ئهوهی له مروّدا دهیبینن.^(۲)

۴۸. مقصد التعرف على الاعداء من الداخل والخارج: ناسینی دووژمنی ناوخۆیی و دهرهکی، ههکهسیک ناحهزی دین و ژینی نهناسیت، دهکهوێته داوی دوژمن بی ئهوهی ههستی پێبکات، بهلکوو جاری وایه خزمهتی دوژمن دهکهی بهخۆت نازانی.^(۳)

۴۹. مقصد ترتيب الاولوية فى المصالح والمفاسد: ریزبهندی بو ئهولهویهت و سوودبهخش و زیان بهخشهکان، ئهمهش ئامانجیکى گهورهی قورئانییه، نابیت فرامۆش بکریت، ههکهس ئهولهویهت فهرامۆش بکات، دهستی خۆی دهبهستیت له کارهکانی دین و دونیای، بهسهرهاتی مووسا لهگهڵ پیاو چاکهکه

(۱) (المعارج: ۵).

(۲) (الأنفال: ۶۰).

(۳) (الممتحنة: ۱).

کە ناوی «خدر» بوو ئەوەمان فێر دەکات: کە ئەم بەسەرھاتە لە ئایەتی (۸۲_۶۰)، واتە بیست و دوو ئایەتی لەم سوورەتە پیرۆزە گرتوو، لە چەندین شوێنی قورئاندا لە مونا سەبەیی جیاوازدا باسی کراوە.

۵۰. مقصد مراعاة الرخص والضروریات: پەچاوەکردنی پوخسەت و پێویستیەکان، ئەسڵ ئەوەیە موسڵمان پابەند بێت بە عەزیمەت و فەرمان و نەهییەکان، ئەگەر ھۆکاریک نەبوو لامان بدا لەم ئەسڵ، بەلام ئەگەر ھۆکارمان، ھەبوو دەتوانین پوخسەت بەکاربێنین، بەلکوو جاری وایە پێویست دەبێت، ئەسڵ وایە لە مانگی پەمەزانددا بەرپۆژوو بین، بەلام ئەگەر نەخۆش بووین، یان لە سەفەر بووین، یان ئافرتان بیانووی تاییبەتی خۆیان ھەبوو بەرپۆژوو نابن. نوێژی شەھەر وایە، بەلام لە سەفەردا کۆدەکریتەو و کورت دەکریتەو، یان بەھۆی باران و نەخۆشی کۆی دەکەینەو، یان بەھۆی شەپ و مەترسی گۆرانکاری زیاتریشی بەسەردا دێت. مردارەو ھەبوو حەرەمە بەلام ئەو ئەگەر ناچار بووین؟ کوفر کردن جائیزە نییە بەلام ئەدی ئەگەر فشارێکی ئەوەندە زۆرمان لەسەر بوو پێمان تەحەممول نەدەکرا؟ لە سیاسەتیشدا ھەروایە، جاری وایە ناچاری لەگەڵ نەیارەکەت پێک بکەوی و بەرواڵت دەبێت تەنازووولیشی بۆ بکەیت!

۵۱. مقصد الاهتمام بالشئ علی قدر اهتمام القرآن به: گرینگیدان بە شتەکان بە ئەندازەی گرینگیدانێ قورئان پێی، ئەم ئامانجە زۆر گرنگە، جاری وایە ئێمە لەسەر شتێک شەپ دەکەین کە بەلای قورئانەو ھەر گرنگ نییە، وەک ناوی سەلەفیەت، سۆفیەت، ئەشعەری، ماتووریدی، فلان مامۆستا، فلان مەنھەج، کە دانراوی فلان کەسە، لە کاتیکیدا قورئان داکۆکی لەسەر یەکیوون و شوێن قورئان کەوتن و رازیبوون بە ناوی موسڵمان و مردن بە موسڵمانییەتی، بۆیە دەبێت ئێمە گرنگی بەو بەدەین کە ئیسلام گرنگی پێی داو، ئەم خالە بابەتی ھاوسەنگی و ئەولەویەت دەیگریتەو.

۵۲. مقصدالاهتمام بالمادية والروحية: گرینگیدان بە هەردوو لایەنى ماددى و رۆحى، مروڤى موسلمان دین و دنیا بەیەكەوه كۆدەكاتەوه بەین ئەوهى ناكوۆكى بخاتە نىوانیان، دنیا و دواروژ بەیەكەوه كۆدەكاتەوه، بىن ئەوهى پىی وابیت پىكەوه هەلناكەن، پىكهاتەى ئیمە جەستە و رۆحە، نابیت بەشى هیچیان فەرامۆش بكەین. موسلمان با دەولەمەند بیت، بەلام بە حەرام و لەسەر حسابى خەلك نا، نابیت لە رپی خراپدا سەرفى بكات، ناكړیت بەشى هەژاران نەدات. هەربۆیە هەركاتىك زەمى دنیا كرا، ئەوكاتەیه كە دەبیتە تاكە هیوا و ئامانج، قیامەت لەبیردەكړیت، دەنا دنیا كیلگەى دوا رۆژە، پردى پەرىنەوهمانە بۆ دواروژ، تاكە دەرفەتە بۆ پەزەمانەندى خوا و بردنەوهى گرو لە شەیتان و شەیتان سیفەتەكان.^(۱)

۵۳. مقصد ضرورة تطبيق الشريعة: جیبهجێكردنى شەریعەت، قورئان بۆیە هاتووە تا كاری پى بكړیت، نەوهك وەلا بنړیت، بۆئەوه هاتووە سەرچاوهى دەستوورى یاساكانى ژيان بیت، نەوهك لەناو مژگەوتەكان و سەر رەفتەكان. دەیان ئایەت باسى جیبهجێكردنى یاساكانى قورئان دەكەن. دوو جوړە كەس دەیانەوێت لەم بوارەدا فیلمان لى بكەن، یەكەمیان: ئەوانەى وادەزانن شەریعەت تەنیا پەیوەندى مروڤە بە خواوە و هەندىك بوارى مەدەنى ئەحوال شەخسییه. دووهمیان: دەزانن بەلام خوێان لى بواردووە لەبەر بەرژەوهەندى. دوژمنە گەورەكانیش تەنانەت بە بوونیشمان قەلسن چ جای فكر و تىروانىنمان. بە دوو بەلگە ئەم دینە بۆ جیبهجێكردن و تەتبىقە، یەكەم: دەقەكان زۆرن، دووهم: بەكردەبى زیاتر لە سێزده سەدە جیبهجێكراوه. ئیمە نالین كەم و كورتى نەبووه، بەلام بە بەراورد بە بەرانبەرەكانى زۆر جوانتر و بەهێزتر و زانستىتر و واقعیتىتر بووه. لەبەرانبەریشدا دەستمان بۆ شتىكى باشتەر نەبرد، عەلمانىیەت لە ولاتانى خۆمان ئەوهى هەشمان بوو نەیهیشت، ئەو ولاتانەى عەلمانىیەتیان

بەسەردا سەپاندىن ھەرئەوان سەرچاوەى نەھامەتى و پارچە پارچەبوون و ھەژارى و ناكوکيمان بوون.

٥٤. مقصد التيقن من خصائص القرآن: دلنایى بەرانبەر تايبەتمەندییەکانى قورئان، دەبیت دُنیا بین کە قورئان چەند خاسیەت و تايبەتمەندییەکی ھەيە کە لە ھیچ پەرتووک و شەریعەتیکى تردا بوونی نییە، لەوانە:

خاصیە مصدره الالهی: تايبەتمەندی ئەوھى کە لە خواوہ سەرچاوەى گرتووہ. (خاصیە الحفظ): تايبەتمەندی پاراستن. (خاصیە التیسیر): تايبەتمەندی ئاسانکران. (خاصیە الاعجاز): تايبەتمەندی تەھەددا و ئیعیاز. (خاصیە البیان): تايبەتمەندی بەیان و روونکردنەوہ. (خاصیە الکمال): تايبەتمەندی تەواوی. (خاصیە العموم): تايبەتمەندی گشتگیری. (خاصیە الشمول): تايبەتمەندی ھەمەلایەنى. (خاصیە کونہ خاتما للکتب السماویة): تايبەتمەندی کۆتا پەيام بوون و کۆتاهینەر بە پەيامە ئاسمانییەکان. (خاصیە کونہ واقعیا): تايبەتمەندی واقعی واقعی بوون. (خاصیە کونہ مثالی): تايبەتمەندی میسالى ئەوھىە تا مروّف بیەوئى بآلا برؤا، قورئان مەجالى بۆ کردۆتەوہ، بەس نابیتە پیغەمبەر. (خاصیە حصول الاجر العظيم لقرائته): تايبەتمەندی دەستکەوتنى پاداشتى زۆر بە خویندەنەوہى. (خاصیە التناسق والسلامة من التناقض): تايبەتمەندی بەیەکەوہ گونجان و ھەماھەنگى و بەبى بوونی ناكوکى و دژبەيەکی.

٥٥. مقصد الاهتمام باليوم الآخر: گرینگیدان بە دوارۆژ، بەلگەکان لەسەر ئیمان بە دوارۆژ یەكجار زۆرن، لەقورئانى پیرۆز زۆر باسیکرەوہ، زۆر ناوی لێنراوہ، دیمەنەکانى بە وردى بۆ ئیمە باسکران، باسى قۆناغەکانى کرەوہ لە دەستپیکەوہ کە دەستپیدەکات، نیشانەکانى دوارۆژ، باسى تیکچوونى دنیا، باسى زیندوو بوونەوہ، قوناغەکانى دواى زیندوو بوونەوہ، تا کۆتا ھەوار باسى دۆزەخ و بەھەشت. من سەر ژمیرم نەکردووہ، بەلام بەسەدان ئایەت باسى

دواړۆژمان بۆ دهكات. قيامهت گرنه چوكنه شوینی پهنگدانهوهی تهواوی فەزل و دادگهري پهروهردگار، لهویدا راستییەكان هه‌موو ده‌رده‌كه‌ون و وه‌لامی هه‌موو پرسیاره‌كان وه‌رده‌گرینه‌وه.

۵۶. مقصد الایمان بالرس‌ل: باوه‌ر به‌ پی‌غه‌مبه‌ران، پی‌غه‌مبه‌ران _ سه‌لامی خوايان لی‌بیت _ راستترین و زانترین و د‌لسۆزترین و پاکترین و لی‌هاتوو‌ترینی مرو‌فایه‌تین، ئەوان نو‌ینه‌ری خوان بۆ مرو‌فایه‌تی، هه‌تا ئیستاشی له‌گه‌لدابیت ئەم مرو‌فقه‌ گه‌ورانه‌ ب‌ی‌ هاوتا و موناف‌یسن، ئە‌گه‌ر له‌ هه‌موو ئە‌وروپا پرسیار بکه‌یت، ب‌لی‌ت که‌سایه‌تی ب‌ی‌ رکابه‌ر ک‌ییه؟ ب‌ی‌گومان له‌ وه‌لامدا ده‌ل‌ین: عی‌سای کو‌ری مه‌ریه‌مه، ئە‌گه‌ر له‌ هه‌موو جیهانی سی‌هه‌م و زۆربه‌ی وه‌لاتان پرسیار بکه‌ی که‌سایه‌تی ب‌ی‌ رکابه‌ر ک‌ییه؟ ده‌ل‌ین: مو‌حه‌مه‌ده، جا لای هی‌ندۆسه‌كان و بوزاییه‌كان و... هه‌ر وایه.

۵۷. مقصد الایمان بالک‌تب: باوه‌ربوون به‌ په‌رتووک و په‌یامه‌ ئاسمانییه‌كان، خ‌وای په‌روه‌ردگار په‌یتا په‌یتا شه‌ریعه‌تی په‌وانه‌ کردووه‌ بۆ مرو‌فقه‌كان، یاسای بۆ داناون بۆ ئە‌وه‌ی سه‌ریان ل‌ی‌ نه‌شی‌و‌یت و د‌ین و دونیایان به‌ ر‌یک‌و‌پ‌یک‌ی رای‌ی بکه‌ن، ئە‌م په‌رتووکانه‌ به‌پ‌ی‌ پ‌یداو‌یستی و ئاستی خه‌لکه‌که‌ بووه‌ تا گه‌یشه‌ دوا ق‌و‌ناغ که‌ ق‌ور‌ئانی پ‌ی‌ر‌ۆز دابه‌زی، ق‌ور‌ئان له‌ توانایدا هه‌یه‌ _ به‌کرده‌وه‌ش سه‌لم‌ین‌راوه‌ به‌ده‌قه‌ کانیش پ‌و‌ونه‌ _ دوا په‌یام ب‌یت و وه‌لامگ‌ۆی هه‌موو پرسیار و پ‌یداو‌یستییه‌كان ب‌یت.

۵۸. مقصد الایمان بالملائکة: باوه‌ربوون به‌ فریشته‌كان.^(۱)

۵۹. مقصد الایمان بالقدر: باوه‌ربوون به‌ قه‌ده‌ر و قه‌زا. ئی‌مان به‌ قه‌ده‌ر بریتیه‌ له‌ چوار شت، یه‌که‌م: ب‌روابوون به‌ زانستی خوا، ب‌روات به‌وه‌ هه‌ب‌یت که‌ خ‌وای گه‌وره‌ هه‌موو شتی‌ک ده‌زان‌یت. دوو: نو‌وسینی په‌روه‌ردگار بۆ هه‌موو شته‌كان،

ئەم نووسینە هەندیکى فریشتەکانى لى ئاگادارکردوووەتەو، بەلام زانیاری تەواو بەس لای خۆیەتی. سێیەم: ویستی خوا لەسەر بەدیھێنانى شتەکان. چوارەم: وەدیھێنانى شتەکان بەپێى زانست و نووسین و ویستی خۆى، خۆای گەورە ستم لە کەس ناکات، خۆای گەورە تاوان بە کەس ناکات بە ناچارى، خۆای گەورە مەروڤى ئازادکردوو لە ھەلبژاردنى پێگای خۆى، لە کویدا توانای مەروڤ بەکى کەوت یان زۆر لەزێر فشارداو و تاوانیکى ئەنجامدا گوناھبار نابیت.

۶۰. بۆیە باسى ئیمان (بالله) ناکەین، چونکە ھەموو بابەتەکان باسى ئیمان بە خۆای پەرورەدگارن.

۶۱. مقصد النهى عن الغلو فى الدين والصالحين: نەھى کردن لە زیدەپەرۆی لە ئایین و پیاوچاگاندا، ھێچ دینیک نییە پارێزراوبێت لەوێ کە شوێنکەوتوووەکانى زیادەپەرەى نەکەن، خۆای پەرورەدگاریش ئاگادارمان دەکاتەو لەپێى ئەھلى کتابەو کە زیادەپەرەویان کردوو لە بەرزکردنەوێ مەروڤەکان بۆ ئاستى بەخوکردن، وەک مەسیحییەکان کە کردیان.^(۱)

۶۲. مقصد الزجر عن التفريط فى حق الله والصالحين: ئاگادارى لە کەمتەرخەمى کردن. لە مافى خودا و پیاوچاگان، ئەوێان پێچەوانەى پێش خۆیەتى لە جارى یەکەمدا زیادەپەرەى دەکرا لە ھەقى پێغەمبەرەن و پیاوچاگاندا، بەلام لێرەدا باسى کەمتەرخەمیە لە ھەقى و مافى خۆای گەورە، لە ھەقى پێغەمبەرەن و پیاوچاگان، لەراستیدا جوولەکەکان پێشەنگى ئەم بوارەن.^(۲)

۶۳. مقصد الاهتمام بالمقاصد والعلل والاسرار والحكم والغايات: گرینگیدان بە مەبەست و ھۆکار و نەھێنیەکان.^(۳)

(۱) (النساء: ۱۷۱).

(۲) (المائدة: ۶۴).

(۳) ئا. حسن علی بۆسکینی، بەدەستکارییەو.

۶۴. مقصد إنشاء المجتمع السليم الراقي الحضارى: دروستکردنى کۆمه‌لگه‌یه‌کى ساغ و سه‌لیم و ڕاقى و شارستانی. هه‌ربۆیه پێویسته کۆمه‌لگه‌ی موسڵمانان به‌م شیوه‌یه بێت:

۱. هه‌موو که‌س ئازادى ئایینی هه‌بێت، هه‌رکه‌س ئازاده چ ئایینیکی هه‌بێت و که‌س بۆى نییه زۆر له که‌س بکات بۆ ئایین گۆڕین و هه‌ریه‌کیک له‌وانه ده‌توانن په‌یره‌وى ئایینی خۆیان بکه‌ن. بۆنموونه که‌نیسه و مزگه‌وتو شوێنیه‌رستنى خۆیان هه‌بێت و به‌ئازادى موماره‌سه‌ی ئاییندارى خۆیان بکه‌ن.

۲. ئازادى بیروپرا، هه‌موو که‌س ئازاده چۆن بیرده‌کاته‌وه، هه‌تا که‌سى مولحیدیش ئازاده، وه‌ک خودای گه‌وره ده‌فه‌رمووێت: {فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليکفر} واته: «کێ باوه‌ر دینیت با باوه‌ر بێنیت و کیش باوه‌ر ناھینیت با باوه‌ر نه‌هینیت و ئازاده.» هه‌رچه‌ند نا‌باوه‌ر بپروای به‌ خودا و قورئان و پێغه‌مبه‌ر و ئایین و دوا‌ڕۆژنییه، به‌لام ئازده و که‌س ناتوانیت پێی لێبگریت و ئازادى لێ زه‌وت بکات، به‌و مه‌رجه‌ی سنوورى خۆی تینه‌په‌رینیت و سووکایه‌تى نه‌کات به‌ به‌رانبه‌ره‌کانی.

۳. مافی ئابوورى، هه‌موو که‌سێک ده‌بێت مافی ئابوورى و کارکردن و ئیشکردنى هه‌بێت و نابیت پێگه‌رى له‌ هه‌یج که‌سێک بکریت له‌به‌ر ئایین و بیروپراى جیاواز.

۴. مافی سیاسى، مافی سیاسى کراوه‌یه و نابیت به‌هه‌یج جوړیک قۆخکارى سیاسى هه‌بێت.

۵. مافی خاوه‌ندارى مال و مو‌لک.

۶. مافی خویندن و به‌ده‌سته‌هێنانى زانست و زانیارى.

۷. مافی کۆمه‌لایه‌تى.

۸. پێژ، هه‌موو که‌سێک ده‌بێت پێژى ته‌واوى لێبگیریت و که‌س نابیت بپێژى پێبکریت له‌به‌ر جیاوازی ئایین و بیروپرا و ده‌نگ و په‌نگى جیاواز.

۹. مافی ژيان، هه‌موو که‌سێک مافی ژيانى هه‌یه.

۱۰. یەكسانی بەرانبەر یاسا، هەموو كەس وەك یەكە بەرانبەر یاسا، وەك پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). دەفەرموویت: «وَأَيُّمُ اللَّهِ لَوْ أَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتُ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا».^(۱) «ئەگەر فاتیمە ی كچم دزی كردبا، دەستم دەبری.»

۱۱. یەكسانی بەرانبەر قەزا.

۱۲. یەكسانی بەرانبەر وەزیفە و دامەزراندن.

۱۳. یەكسانی نێوان ژن و پیاو. پیاو و ژن یەكسانن، یەكسانن بەرانبەر خودا، خەلك، ئایین، حوكووومەت، دەستەلات، سیاسەت، ئابووری و... هتد، ژن و پیاو لە تێڕوانینی ئیسلامدا هیچ جیاوزیێکیان نییه و كەسیان لە كەسیان بەرێزتر و گەورەتر نییه، بەلكوو گەورەیی بە خوداناسی و تەقوا و خۆپارێزی و پەروەشتە وەك خودای گەورە دەفەرموویت: {إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ}. [الحجرات ۱۳] بەراستی بەرێزترینتان لای خوا ئەو كەسانەتان كەزۆرتر لەخواترسەو فەرمانبەرداری خوایه. مەبەستمان لە یەكسانی ئەو بوو كە باسمانكرد، نەك بە مانا جێندەریهكە ی كە پێیانوايه دەبێت لە هەموو شتێكدا یەكسان بن و نابێت جیاوازی پەگەزی بمیێت!

۱۴. پەچاوكردنی لێهاتوویی و كارامەیی لە پەله و پۆست

۱۵. دژایەتیكردنی گەندەلی و خراپەكاری، واجبه لەسەر هەموو كەسێك لە ئاست خۆیی و بەپێی توانای خۆی دژایەتی گەندەلی بكات، وەك پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت). دەفەرموویت: «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مَنْكراً فليغيره بيده، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فليُسلِّمْهُ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فليُسلِّمْهُ وَذلِكَ أضعف الإيمان».^(۲)

۱۶. دژایەتیكردنی ستهم، واجبه هەركەسە و لە ئاست خۆیی و بەپێی توانای

(۱) رواه البخاري (۳۴۷۵)، ومسلم (۱۶۸۸).

(۲) رواه مسلم: ۴۹. وأبو داود: ۱۱۴۰. والترمذي: ۲۱۷۲. والنسائي: ۵۰۰۹. وابن ماجه: ۱۲۷۵. وأحمد ۱۱۰۷۳.

خۆی دژایەتی سەتەم سەتەمکاری بکات، بەلام بە حیکمەت و لێزانی نەک بە کوێرانە، بۆیە پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت.) دەفرمووێت: «أفضل الجهاد: كلمة حق عند سلطان جائر». ^(۱) «باشترین جیهاد وشەى حەقە لەلای دەستەلاتداریکی زالم».

۱۷. ژنان بۆیان هەیه بەژداری تەواو و کارایان هەبێت لە کایەجیاوێزەکانی پەرورەدە، فێرکردن، فێربوون، ئابووری، حکومەت و دەستەلات و چەندین بواری تر.

۱۸. هیچ کەس مافی دەستدریژی بۆ سەر کەسی بەرانبەر نییە. هەرکەسێک دەستدریژی بکات، دەبێت بە ئەندازە و ڕێکاری تاییبەتی خۆی سزا بدرێت.

۱۹. پێکەوه ژیان، نابێت ئایین و بیروبا و بۆچوون و ڕەنگ و دەنگی جیاواز و پێکەوه ژیان و بەیەکەوه ژیان تێک بدات و دوژمنایەتی دروست بکات، بەلکۆو پێویستە هەموویان بەیەکەوه بژین. ژیاڵی پێغەمبەریش (دروودی خودای لەسەر بێت.) مەزنترین نمونەى ئەو پێکەوه ژیاڵەیه.

۲۰. پەيوەندى هەبوونی وڵات و کۆمەڵگەى مۆسڵمان بە وڵات و کۆمەڵگە جیاواژهکانی جیهان

۲۱. دەرگاگردنەوه و واککردنی وڵات و کۆمەڵگە بەسەر جیهان و سوود بینین لە شارستانییه جیاواژهکان و سوود بینین لە زانست و بواری سوودبەخشەکانیان.

۲۲. یارمەتیدانی مۆسڵمانان لە نێوان خۆیان و غەیری خۆیان، هەتا ئەگەر بیروباشیان جیاواز بێت، یان کەسێکی دورەدەست لەو سەری دنیا پێویستی بە یارمەتی هەبێت و کارەکەى مەشروع بێت، پێویستە یارمەتی بدرێت.

۲۳. کردنەوهی دەرگای گفتوگۆ بە ڕووی ئایین و بیر و ڕا جیاواژهکان بە ئازادانە، ئیسلام هەرگیز نەترساوه و ناشترسێت لە گفتوگۆ و گەنگەنگەشەکردنی پرس و بابەتە جیاواژهکاندا، بۆیە پێویستە دەرگا واک بکریت بۆ هەموو بیروبا

(۱) النسائي: ۴۲۰۹. وأحمد: ۱۸۸۲۸.

جیاوازه‌کان، خودای گه‌وره‌ی پێی به‌ شه‌یتان دا گ‌فتوگ‌ۆی له‌ گ‌ه‌لدا ب‌کات و هه‌مووشی تۆمارکردووه‌ له‌ قورئاندا و ئه‌و گ‌فتوگ‌ۆیه‌ هه‌تایه‌ هه‌تایه‌ ده‌مێنیته‌وه‌. بۆیه‌ ئه‌گه‌ر ب‌روانییه‌ قورئان پ‌ریه‌تی له‌ گ‌فتوگ‌ۆی نه‌یاران و دوژمانان، که‌واته‌ ئه‌گه‌ر دوژمنیشت ب‌یت، حه‌قی گ‌فتوگ‌ۆی هه‌یه‌ و ده‌ب‌یت بواری ته‌واوی پ‌ی‌د‌ر‌یت که‌ ب‌یروای خ‌ۆی ده‌رب‌ر‌یت به‌ی ه‌یچ فشار و پ‌ی‌گ‌رییه‌ک.

۲۴. ئازادیدان به‌ پ‌ی‌بازه‌ جیاوازه‌کان، پ‌ی‌بازه‌ جیاوازه‌کانی ناو ئیسلام، بۆنموونه‌ هه‌رک‌ه‌س ئازاده‌ له‌ رووی فقه‌یه‌یه‌وه‌ په‌ی‌ره‌وی چ مه‌زه‌ه‌ب‌یک ده‌کات، «حنفی، مالکی، شافعی، حنبلی،...» هه‌روه‌ها له‌ عه‌قیده‌دا «ئه‌شعه‌ری، ماتریدی، سلفی،...» و مه‌زه‌ه‌به‌کانی ت‌ریش، واته‌ که‌س ب‌ۆی نییه‌ مه‌زه‌ه‌ب‌یکی فیکری و عه‌قیده‌یی یان فقه‌ی و ته‌زکیه‌یی و ته‌سه‌وفی زāl ب‌کات. هه‌روه‌ها ب‌ۆ ئایینه‌کانی ت‌ریش ئازادن په‌ی‌ره‌وی له‌ چ مه‌زه‌ه‌ب‌یکی خ‌ۆیان ده‌که‌ن، بۆنموونه‌ نه‌س‌رانییه‌کان ئازادن له‌ «کاس‌ۆلیکی، ئه‌رس‌ۆدوکسی، پ‌ر‌ۆت‌ستانت،...»

که‌واته‌ به‌ کوردی و به‌ کور‌تی ده‌ب‌یت: ئازادی، دادگه‌ری، پ‌ێز، یه‌کسانی، ب‌رایه‌تی و ته‌بایی پار‌یز‌راوین و هه‌رش‌ت‌یک د‌ژی ئه‌وانه‌ بن، ده‌ب‌یت به‌ پ‌ێی پ‌یکار و پ‌ێ و شوینی خ‌ۆی د‌زایه‌تی ب‌کر‌ین و پ‌ێی ل‌ی ب‌گ‌یر‌د‌ر‌یت^(۱).

(۱) به‌لگه‌ی پ‌روو‌نیش ب‌ۆ ئه‌وه‌ی که‌ ئیسلام باوه‌ری به‌ پ‌یکه‌وه‌ ژیان هه‌یه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ ب‌روانه‌ هه‌موو وڵاتانی ئیسلامی هه‌موو پ‌ه‌نگ و ئایینه‌ جیاوه‌زه‌کانی ت‌یدا بوون، ب‌روانه‌ کوردستانی خ‌ۆمان که‌ مه‌سیحی و جووله‌که‌ و یه‌زیدی و ...هت‌د، هه‌بوون و هه‌شن و به‌ هاوڵاتی پ‌له‌ یه‌کیش چاویان ل‌یک‌راوه‌ و پ‌ه‌رست‌گا و شوینه‌ ئایینییه‌کانیشیان ماوه‌ و پار‌یز‌گاریان ل‌یک‌راوه‌. به‌لام ده‌ب‌یت ئه‌وه‌ش بو‌ت‌ر‌یت: ئازادی سنوورداره‌ و ناب‌یت سنووره‌کان ب‌ه‌ز‌ن‌رن و به‌ ناوی ئازادییه‌وه‌ مر‌ۆفایه‌تی تووشی نا‌هه‌مه‌تی و ئازاردان ب‌کر‌یت.

فەلسەفەى «مەبەستى» شەرىعەت (فلسفة ومقاصد الشريعة)

فەلسەفە و مەبەستەکانى شەرىعەت بریتینلەو مەبەستانەى لە پىشتى دەقەکانەو، یان لە پىشتى ھەموو فەرمان و نەھىیکەو، یان لە پىشت ھەموو ھۆکەمەکانى ئایینەو، لە حەرەم و حەلال و واجب و سوننەت و...، ھەموو ھۆکەمەکانیش بۆ راستەپێوون و خۆشەختى دۇنيا و قیامەتە، لە ژيانى تاک و خێزان و نەتەو و ئوممەتدا.

کەواتە بەرنامە و ئایینى خودا ھەمووى مەبەستدارە، لە کۆتاییشدا ھەمووى بۆ بەرژەوندی دۇنيا و دواپۆزى خۆیەتى.

مەبەستەکانى شەرىعەت

مەبەستەکانى شەرىعەت بۆ تاک

۱. پاراستنى ئایین، بە عەقیدە و رەوشت و عبادەت و مامەلەو^(۱)

۲. پاراستنى نەفس^(۲)

۳. پاراستنى عەقل و ھۆش^(۳)

(۱) ھەموو ئەم مەبەستانە بەلگەى خۆیانیان ھەیه:

{وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ} [الذاریات، ۵۶].
{رُسُلًا مُّبْتَلِينَ وَمُنْذِرِينَ لِقَالِ إِنَّكَ يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا}.
[النساء، ۱۶۵].

(۲) {وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ}. [البقرة، ۱۷۹]
{وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا} [الفرقان، ۶۸]

(۳) {وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا} [طه، ۱۱۴]

۴. پاراستنی نەسل^(۱)

۵. پاراستنی مال و سەرۆت و سامان^(۲)

هەر بۆیه ئیسلام هەموو شتێکی داناوه و هانیداوه که خزمەتی ئەم پێنجانه بکەن، هەروەها هەموو شتێکیشی حەرام کردووه که زیان بەم پێنجانه بگەیەنێت.

مەبەستەکانی شەریعەت بۆ خێزان

۱. ڕێکخستنی پەیوەندی ژن و میڤرد

۲. دانانی ئەرك و ماف لە نێوانیاندا و پەچاوکردن و پاراستنی هاوسەنگی لە نێوانیاندا

۳. پاراستنی نەسل و وەچە و منداڵ

۴. داڕێژکردنی پەرحمەت و خۆشەویستی و هاوکاری و ... لە نێوان ژن و میڤرددا

۵. پاراستنی نەسەب

۶. پاراسەنی ئاییین و پەروەشتی خێزان

مەبەستەکانی شەریعەت بۆ ئوممەت

۱. ڕێکخستنی کاروباری ئوممەت

۲. پاراستنی ئاسایش

(۱) (وَلَا تَقْرُبُوا الزَّوَائِیَّ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا) [الإسراء: ۳۲]

(۲) (وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا). [النساء، ۵]

۳. دادگەرى
۴. يەكسانى
۵. پاراستنى ئايىن
۶. پاراستنى پەوشت
۷. پاراستنى نەسل و نامووس
۸. پاراستنى بىروباوهر و فكري ئوممەت
۹. پاراستنى سەرۋەت و سامانى ئوممەت
۱۰. ھاۋكارى و يارمەتيدان
۱۱. براىەتى و خۆشەويستى
۱۲. بىلاۋكردنەۋەى زانست و زانىارى و پۇشنىبرى
۱۳. ئاۋەندانكردنەۋەى زەۋى
۱۴. خزمەتكردى مروڧايەتى بە ھەموو جۇرەكانىيەۋە

مەبەستەكانى شەرىعەت بۇ مروڧايەتى

۱. يەكترناسىن
۲. پىكەۋەژيان
۳. ھاۋكارى و يارمەتيدانى يەكترى
۴. ئاشتى جىھانى
۵. پاراستنى مافەكانى مروڧ

۶. بۆلاوکردنەوێی بانگەوازی ئیسلام

ئەمانە بریتی بوون لە مەبەستەکانی ئیسلام بۆ تاک و خێزان و ئوممەت و جیهان.

ئەمانە یەکە باسمانکردن زانایانی ئیسلام ناویان ناو (مقاصد الشریعة)، واتە مەبەست و مەقاصیدی شەرع و دین، ئیسلام و ھەموو دینەکانی مرۆڤایەتیش بۆ پاراستن و پارێزگاریکردن لەو ھێڵە گشتی و بنچینە و زەروریات و پێداویستیانە ھاتوون کە مانەو و بەردەوامی بوون و بەردەوامی ژيان لە سەر زەوی بەمانەوێی ئەو مەبەستانەو بەستراو.

جورجانی «مەبەست» بەو پێناسە دەکا: بریتیە لەو ئامانجە ی کە شتە کە لە پێناوی بوون و مانەوێی ئەو ئامانجە دا بەدیھێنراو.

مەبەستەکانی دین و شەریعە تەکانیش ئەو تیگەیشتن و مەبەستانە کە دین و شەرع و یاسا و پرێساکان لە پێناوی مانەو و بەردەوامی و پاراستنی ئەو مەبەستانە دانراون. تیگەیشتنی مەبەستەکانیش ھەروا ئاسان نییە، چونکە لە نێوان ھاتنی قورئان و دۆزینەوێی پێنج مەبەست و مەقەصدی شەریعتی ئیسلام نزیکەی ۴۰۰ سالە، چوار نەو و سەدە ئیسلام تاووتوێ دەکرا، ۴۰۰ سالی ئوممەتێکی بۆلاو بوو و لە سێ کیشوهری جیهانی کۆن کۆکردووە، ئەو پێنج مەبەستە ی دەرک پێکد کە بریتین لە: پاراستنی دین، عەقل، ژيان - نفس، وەچە، نەسل و مال.

پاراستنی ئەم پێنج پایانە لەناو ھەموو ئایینە ئاسمانییەکاندا مەبەستە، ئیستاش مەرج نییە ئەمە کۆتایی بێت و ھاتنی شەرع و دینەکان ھەر بۆ ئەم پێنج مەبەستە بێت، ئیمە لێرە دا ھەوت مەبەستی دیکە باس دەکەین، ئەگەرچی ھەندێکیان بچنە ناو ھەندێکی تریان.

مەبەست و مەقصدەکانی شەریعەت:-

یەكەم: ژینگەپارێزی و پاراستنی ژیاڤی سروشتی: ژینگەپارێزی بریتییە لە پاراستنی ھەموو بوارەکانی ژینگە لە پاراستنی ڕووەك و درەخت و... ھتد. ئەم مەبەست و مەقسەدە زۆربەیدەقەکانی شەرع و دینەكان و بەتایبەتیش شەریعەتی ئیسلام خەلكی ھەلناوہ لەسەر پاراستنی دارودرەخت و ڕووەكەكان:

لە ھەجدا لێكردنەوہی پەلكە گەلایەك و پنجه گایەك ھەجەكە لە كەدار دەكا، لە ڕاسپاردەي خەلیفە ئەبووبەكر بۆ ئەو سوپایەي بۆ جیھاد دەنێردرێت، ئەوہوو كە دارودرەخت مەپرن. ھەروەھا زۆر فەرموودە و ڕووداوی دیکەش ھەن مەرووف ھەلدەنێن لەسەر پاداشتی گەورەي چاندن و ئاودانی كشتوكاڵ ودرەختەكان، پەيامبەر - علیہ السلام - بۆ خۆی شتڵە دارخورماكانی لە گەل سەلمانی فارسی چاندن، چوو بۆ ناوباخەكەي جابری كوری عبدالله و دوعای بەرەكەتی فەرموو لەسەر مشتاغی خورماكە، ئەو ھەموو ئایەت و فەرموودانەي ھاتوون بۆ ڕێكخستنی شیوہي ژیاڤی: جوتیاران لە جوتیاری و مزارعە و ئاودێری مساقات و قەرزى سەلەم و زەوی بەكڕێدان وھەلنان لەسەر زیندووكردنەوہي زەویيە مردوہكان، گرنگیدانی ئیسلام بە سوودگەیاندن بە بالەندە و گیاندار و مێروولەكان كە ئەوانیش ئوممەتن وتەسبیحات دەكەن، ژیاڤ و بژێوی ئەوانیش لەسەر كەرتی كشتووكاڵە، ئەمە جگە لە وەي كە ئیستا زانست دەریخستووہ كە درەخت و ڕووەكەكان ھەوای ھەناسەي ئێمە و گیانەوہران بەرھەمدێنن، كەمبوونەوہیان دەبێتە ھۆي نەخۆشییەكانی كۆئەندامی ھەناسە و جۆرەھا نەخۆشی كوشندە و ترسناك. جا بەپێی ڕێسای: (ما لا يتم الواجب إلا به فهو واجب). ئێمە دەزانین كە پاراستنی ژیاڤی مەرووف و مائی مەرووف بەشێكە لە زەروورییەتەكان و مەبەستەكان، ئەم دووانەش ناچارێزێن تا دارستان و ڕووەكەكان پارێزراو نەبن، كەواتە ژینگەپارێزی بەم ڕێش ھەر یەكێكە لە مەبەستەكان.

دووهم: پاراستنی ژيان و زیندەگی ئۆرگانی و زیندەوهران لە مرۆف و بالندەکان و ئاژەلەکان و هەموو جووری گیانەوهران، تەنیا چەند گیانەوهرێک لەم هاوکێشە جیاکراوەن لە هەندێک شەرع و دین، وەک لە ئیسلامدا فەرمان کراوە بە کوشتنی سەگی هار و مار و دوپشک و...

ئەم مەبەستە لە زانایانی پیشین بەتەنیا باسی پاراستنی مرۆفی کردووە، بەلام هەموو ئاژەل و گیانەوهر و پەلەوهرەکان لە ناو شەرع و لە دەقەکانی قورئان و سونەت و ئیجتەهادی فەقیهەکان باس لە رێکخستن و بەخێوکردن و بەرپۆهبردنی ئاژەلداری و پەلەوهر کراوە و لە فەقی موعامەلات جێی دیاری هەیه، هەروا لە بەشی عیباداتیش قوربانی و فیدیە و هەدیە حەج بە جوهر ئاژەلێک دەکرێت کە چاودێری تەواوی کرابێت و مافی لەوهر و جێی حەوانەوهری باشی بۆ دابین کرابێت. جا کە حەج فەرزبێت، ئەو فەرزەش بێ سەرپرینی ئاژەلی بێ لەکە و کەموکۆری تەواو نابێت. کەواتە دەبێت پاراستنی گیانەوهران و ئاژەلانی شەرع بێت و مەبەستیکی شەرع بێت.

سێهەم: پاراستنی پاکبێتی ناوەندی بەرگە هەواو وشکانی و دەریایی.

ئایەت و فەرموودە و فیهنناسەکان زۆر باسی پاکخواپیی و مەرجهکانی ئاوی پاکیان کردووە، سووتاندنی گژوگیا و میروو و تەنانتە تاوانباریشیان بەئاگر حەرامکردووە، تانەبێتە بیانوو بۆ پیسکردنی ژینگەی ئاو و هەوا. شەرع کوشتنی بۆقی حەرامکردووە چونکە مێش و مەگەزە زیانبەخشەکان دەخوات، هەر یاسا و پوانکاریەک کە ئەمرۆ دابنرێت و زاناکان بۆ کەمکردنەوهری پیسبوونی بەرگەهەوا هەر جوهر پابەندی و یاساگێک لەسەر کارگە و سووتەمەنی ژەهراویکەر و هەر دروستکراویک کە هەرەشە بێت بۆ هیلانەوی مرۆفایەتی، ئەوە گوێرایەلی فەرزە، چونکە مانەوهری هەموو مەبەستەکانی دین و مرۆفایەتی بەندن بە مانەوهری سەلامەتی هیلانەکەیهوهر لە دەریا و وشکانی و هەوا. زۆر هاوکێشە قورئانیش دەرکەوتنی بەدکاری و خراپی و گەندەلی لە دەریا و وشکانیدا دەگێرێتەوە بۆ

ئەو کارانەى كە مەرووف بە دەستى خۆى دەىكا ﴿وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا﴾^(۱) ھۆى لە ناوچوون و بنە بربوونى مىللە تانىش دە بەستىتە وە بە بەدكارى دەولە مەند و دەست رۆىشتو و دەسە لاتدارانى ئەو مىللە تانە ﴿وَوَاِذَا ارَدْتُمْ اَنْ نُّهْلِكَ فَرِيءَ اَمْرًا مُّتَرَفِيْهَا فَفَسَقُوا فِيْهَا فَحَقَّ عَلَيَّهَا الْقَوْلُ فَمَزْنٰهَا تَذْمِيْرًا﴾^(۲)

چوارەم: پاراستنى وەچە و نەوہ و نامووس. پاراستنى نامووسىش بۆ پاراستنى وەچە، بە، چونكە خىزان و داوینپاکی باوەشى گەرمى منال و جیى پەرور دەبوون و بەخیوکردنیان، بە پێچەوانەى منالى زۆل كە ئەگەر فری نەدریته لاكوۆلان و نەمریت بە مەلوۆتکەیی، بە گەورەیی و گەنجی ھەروای لیدی و لە ئەنجامی ئەوہ یان دەبیته قین لە دل بەرانبەر مەروفايەتى، یان دەبیته بار بەسەر كوۆمەلگاوه و بەمەش مشەخۆرى لەناو جیھان دروست دەبیته، نموونەى پاراستنى نەسل و وەچە:

بیگومان لەسەدەکانى كوۆن نە مندالى بلورى -أنبوب- و نە بانكى مەنى و سپیرم و نە چاندن و زەرەکردنى منال لە پەحم و نەكوۆپی كردن لە خانەى خودى مەرووف... ئەمانە ھىچى نەبوو، ئا لێرەدا شەرع و نوۆدارى و پێوہەرەکانى پەوشت كوۆدەبنەوہ و بریارىك بۆ ئەو داھینراوہ نوۆیانە دەردەكەن كە ئەوانیش تاجەند بەشداری لە پاراستنى نەسل بكەن، بەشداری ئەم پەوتە دەبن و دەبنە پارێزەرى مەبەستىكى شەرع؟

ئەم مەبەستەش لای زانایانى كوۆن بە یەكێك لە مەبەستەكان دانراوہ و لەبەر ئەو ھەددى زینا و مارەكردن و خىزاندارى و یاسا و و شەرعى- فەقى ھارى كەسىتى و ئەحوالى شەخسى - بۆ دانراوہ.

پینجەم: پاراستنى ئەخلاق و پەوشت و باو و نەرىتە ئەرىنى و ئىجابىيەكان

(۱) الروم: ۴۱.

(۲) الإسراء: ۱۶.

ئەوێی کە زانایانی ئوسوول پێی دەلێن: مەسالیحی مۆرسەلە و بەرائەتی ئەسلی، دینهکان کاتیک هاتوون کە مەروفاپەتی لە هەندیک ڕووەوە لەو بەرائە ئەسلییە لای داوێ و زیاده‌ڕەوی کردووە، دین و شەرەکان هاتوون ئەو لادانەیان چاککردووەتەو، هەر بۆیە زانایان کە باس لە هاتنی دین دەکەن، دینی نووح بەیەکەم دین دادەنێن، چونکە ئادەم و وەچەکانی لە سەر ڕەوشتی فیتیری پاک بوون، بۆیە قورئان کە باسی تەشریعی دین دەکا لە نووحووە دەستپێدەکا. کەواتە ئەخلاق و ڕەوشت و نەریت و باو و تەقالید و عادات لە دینهکان کۆنترن. هەر ڕەوشتیک و نەرینیک شەرە باسی نەکردبێت بەدیاردەییەکی خراپ باسی نەکرێت و هەمواری نەکردبێت، ئەو مانەوێی فەرەزە و لە جێی خۆی ماوەتەو و لە ڕێسا گشتگیرە ئیسلامیەکانیش ئەوێ: (الْعَادَةُ مُحَكَّمَةٌ). واتە: عادەت و عورفی باش و چاک حەکەمە لە نێوان خەڵکیدا و دەبێت کاری پێ بکرێت، هەر بۆیە عورفی یەکیکە لە سەرچاوەکانی شەرعیەت.

کەواتە مادام عادەت حوکمی پێ بکرێت و فەرمانیکی پەرەوکاراویت، مانەوێ و پاراستنی ئەرکیکی دینی و مانەوێ مەبەست و پێویستە.

پەيامبەریش (دروودی خاوی لەسەر بێت). دەفەرموویت: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمْ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»^(۱) «تەنیا بۆ ئەوێ نێردراوم پایەکانی ڕەوشتە بالاکان تەواو بکەم.»

شەشەم: پاراستنی دینهکان و بنەما ئیمانی و بیروباوەری و فقهی و تیگەیشتن و شەرعی و ئوسوولی و هەر بنەمایەک کە دەبێتە هۆی پاراستنی دین و یاسا و و شەرە، هەڵبەت پاراستنی هەموو دین و شەرەکان مەبەستە، بۆیە دەبینین کە ئەوێ دینی ئیبراھیم و کورانی ئیسرائیل و یەهوودیەتی لە دینیکی ناوچەگەری و شوینیک کردە دینیکی بڵاوبوووە، ئەو نەسکۆیانە بوو کە بەهۆیەو ناچاربوون بچنە میسر و شام و سەبی بکرین بۆ عیراق و ئێران، تا دینهکە بڵاوبێتەو، لە

(۱) أخرجه أحمد (۸۹۳۹)، والبخاري في {الأدب المفرد} (۲۷۳) واللفظ لهما، والبخاري (۸۹۴۹) باختلاف يسير.

ئىسلامدا ۋا بۇ ھەزاران سال دەچىت كە ھەموو دىنەكان پەرستگا و شرع و بازار و ژيانى تايىبەتايان پارىزراۋە، ئەۋە دەيسەلمىنىت كە مانەۋە و پاراستنى شرع و دىنەكان مەبەستىكە لە مەبەستەكانى ئىسلام.

حەۋتەم: پاراستنى ژيان و گيان و پۇچى مەرۇف و مەرۇقايتى و بەتەنگەۋەبوونى.

بۇ ئەم مەبەستەش ھەموو (فەقىھى جىنايات) لە «قىساس» و تۆلە كەردنەۋە و خوڭىن ۋەرگرتن و ھەموو جۆرەكانى تۆلە بۇ پاراستنى گيانى مەرۇف لە شەرىعەتدا ھاتوون.

ھەشتەم: پاراستنى عەقل و بىر و ھۆش و بۇچوون و دانايى و زانست و ھەموو چەشن و لقەكانى زانست، ئەم مەبەستەش لە لايەن زانايانى ئوسوول باسكراۋە، دەلەين: ھەرامكەردنى مەيى و بېھۆشكەرەكان بۇيە ھەرامە، چونكە زيان لە عەقل دەدات، ھەموو جۆرەكانى قومار بۇيە ھەرامن چونكە مەرۇف بەكارى نەشياۋ خەرىك دەكەن و ناھيەلن بە ۋەرگرتنى زانست و پەرەدان بەعەقل و ھۆشى خەرىك بىت، لەگەل ئەۋەش كە خواردنى مال و سامانى يەكدييە بە ناحەق.

لەم سەردەمەش ھەرچى بىتتە ھۆى بېھۆشكەردنى مەرۇف لە مادە ھۆشبەرەكان قەدەغە دەكرين بۇ پاراستنى عەقل و ھۆش.

ھەرۋەھا كەردنەۋە و نۆژەنكەردنەۋە و پاراستنى خوڭىندىنگا و زانكو و بىكەى لىكۆلپىنەۋە و كىتەبخانە و تاقىگە و مۆزەخانەكان و ھەر دامەزراۋەيەكى تىرىش كە بىتتە ھۆى پاراستنى يادەۋەرى و پۇشنىبىرى و ئەرشىفى كەلەپوورى عەقل و ھەزرى مەرۇقايتى پاراستن و مانەۋەى فەرزە و مەبەستىكە لە مەبەستەكانى شەرىعەت.

نۆيەم: پاراستنى سەرۋەت و سامان و مال و مولكى جىگىر و گوزارۋەكان، ئەم مەبەستەش لە ناو شەردا چاۋدېرىكراۋە، رىبا و ھەموو جۆرە گزىكارى و قومار و بەفەرۋدانى مال لەپىناۋى پاراستنى ئەم مەبەستە ھەرامكراۋە و بۇ پەرەپىدانى

کڕین و فرۆشتن و بازرگانی و کهرتی کشتوکاڵ و ئاژه‌لداری و بېشه‌سازی رێکخراوه.

فقهی سه‌ودا و ئالوگۆر _ فقه المعاملات _ سه‌دان به‌رگ و کتیی بۆ نووسراوه بۆ پاراستن له‌ حه‌رام. پاراستنی مه‌به‌ستی مال له‌ قورئان و سونه‌ت باسکراون و زانایانیش زۆر گرنگیان پێداون.

له‌ سه‌رده‌می په‌یامبه‌ر و ئه‌بووبه‌کر به‌یتولمال نه‌بوو، هه‌روه‌ک (دیوان الجند) و سه‌ربازیش نه‌بوو، به‌لام هورموزانی فارسی ئه‌م ئه‌زموونانه‌ی ده‌وله‌تی فارسی به‌ ئیمامی عومه‌ر گوت، ئیمامی عومه‌ر که‌ ده‌یزانی دین و شه‌ریعه‌ت بۆ پایه‌دارکردنی دادگه‌ری و نه‌هێشتنی سته‌م و مافپارێزی بۆ هه‌موو چینه‌کان هاتوون، ئه‌گه‌ر دیوانی سه‌ربازی و به‌یتولمال له‌ پاراستن و به‌دیھاتنی ئه‌م مه‌به‌ستانه‌مان نزیکتر بکاته‌وه و به‌رکه‌وته‌شی نه‌بێ له‌ گه‌ڵ مه‌به‌سته‌کانی تر، که‌واته‌ هێنانی بۆ ناو ئیسلام به‌شیکه‌ له‌ شه‌رع.

له‌م سه‌رده‌مه‌شدا بانک و په‌رله‌مان و زۆر ئه‌نجومه‌ن و ده‌سه‌لات و ده‌زگای دیکه‌ ئه‌وانیش ئه‌م مه‌به‌ستانه‌ ده‌پارێزن بانک مال ده‌پارێزێت، ده‌کرێت بانک له‌ رێبا پاک بکریته‌وه، بانقیش وه‌ک فه‌رمانگه‌ی که‌سییێتی وایه، له‌و فه‌رمانگه‌یه‌ ده‌توانیت قه‌سامه و دابه‌شکردنی میرات به‌شه‌رعی ده‌رکه‌یت و گرێبه‌ستی نێوان هاوسه‌ران به‌پێی مه‌رجه‌کانی شه‌رع بێت، ده‌شکرێت له‌و فه‌رمانگه‌یه‌ گرێبه‌ستی هاوچه‌لبازی و دابه‌شکردنی میراتی ناشه‌رعیییشی لێده‌کرێت.

به‌مشێوه هه‌موو وه‌زاره‌ت و ده‌زگا و دامه‌زراوه‌کان دوولایه‌نه‌ن و ده‌توانرێت چاک و خراپیان تێدا بکریێت، په‌رله‌مان که‌ هه‌ندی‌ک به‌ شوێنی شه‌رعدانانی ده‌زانن، ده‌توانرێت بکریته‌ ئه‌نجومه‌نی موچه‌ته‌هید و شه‌رع‌زانه‌کان و پسپۆران له‌ ده‌قه‌کانی قورئان و سونه‌ت مه‌به‌ست و بنچینه‌کان بدۆزنه‌وه و هه‌لێنجن و رێکاری پاراستیان بۆ فراوان بکه‌ن، بوونی ئه‌نجومه‌نیکی له‌و شێوه‌یه‌ بۆ

حوکمرانی ئیسلامی فەرزى عەینە و بەبێ بوونی ئەنجومەنى موحتههیدان
فەرمانپەرەى ئیسلامى تووشى هەرەسەپنەن دەبێت.

دەیهەم: پاراستنى عەدالەت و دادگەرى و ئەمن و ئاسایش و تەناهی و مافەکان
و هاوسەنگى هاوکێشەکان، یەکیک لە مەبەستە هەرە سەرەکیەکانە بۆ هاتنى
وەحى و شەرع و دین، چونکە یەکیک لە سەرەکیترین ئەرکى پەيامبەرەن و
هەوالدەرەکان بریتى بوو لە بەرقەرارکردنى تەرازوى عەدالەت و داد و ژيانى
موعتەدیل و هەموار و هاوسەنگ و دوورکەوتنەو بوو لە توندپەرەى و دەمارگیری
و ئاستەنگى و قەرى و پەرى، هەموو دینەکان و شەرعەکان، کە سەیری ژيانى
کارىزما و دامەزرێنەرانیان بکەى بە نواندنى هەلسوکەوتى هەموار و هاوسەنگ و
دادگەرەنە دەناسرێنەو. خودا لە قورئاندا ئەم مەبەستەى زۆر بە پوونی فەرموو،
کە هەموو دین و شەرع و پەيامبەرەکانى بۆ نەهێلانى سەتەم و بەرقەرارکردنى
دادگەرى پەوانە کردوون.

کەواتە مانەو و پاراستى دادگەرى مەبەستیکە لە مەبەستەکانى شەرع
ودین.

هەر دام و دەزگا و ئەنجومەن و ھۆکار و پێشویشتنیکیش ئەم مەبەستە
بپارێزێت، ئەویش بوون و مانەو و شەرعییە و بەشیکی لە دیندارى.

یازدەیهەم: پاراستنى پیشە، کار، بەهرە، ھونەر، خولیا، ئەدەب، شارەزایی و
داهینان و هەموو ئەو ئامێر و ھۆکارانەش کە یارمەتى مانەو و بەردەوامى ئەم
مەبەست و بوارانەى سەرەو دەدەن.

ئەم بوارانە زۆربەیان بۆ پارێزران و مانەو و یەکیک یان چەند دانەپەک لەو
مەبەستە شەرعیانەى پێشوو کە باسکران پێویستن و بەبێ مانەو یان کەشتى
ژيان ژێرئاو دەبێت و ھێلانەى جیھان وێران دەبێت.

جا بە پێسای (ما لا یَتِمُّ الواجِبُ إِلَّا بِهٖ فَهٗوَ وَاِجِبٌ)، ئەم خالى یازدەمەش

دەبێتە شتێکی واجب و پێویست لە لیستی مەبەست و پارێزراوەکانی دین و شەرع.

دوازدەهەم: پاراستنی تەندروستی و ھێز و سەرۆھری و سەرداری و سەربلندی و شکۆمەندی و پاراستنی توانا جەستەیی و عەقڵی و بیر و کرداری و پاراستنی ئامرازەکانی داھێنانلە ھەموو بواریکدا، چونکە عەقڵی سەلیم و دینداری سەلیم و کۆمەڵگەی سەلامەت پێویستی بە تەندروستیە. چونکە عەقڵی ساغ و سەلیم لە جەستە یساغ و سەلیم داھە، بەبێ بوونی عەقڵی ساغیش، ناتوانین بە ساغی لە دین و شەرع و جیھانبینی بگەین، کەواتە تەندروستی و ھۆکارەکانی تەندروستی جەستەیی و دەروونی و کۆمەڵایەتی و پۆچی و پەوشتی پێویستن و مانەو و پاراستنیان بە شیکە لە دین و شەرع.

پوختەی مەبەستەکان

یەكەم: ژینگە پارێزی

دووھەم: پاراستنی ژیان و زیندەگی

سێھەم: پاراستنی پاکیتی ناوەندی بەرگە ھەوا و وشکانی و دەریایی

چوارھەم: پاراستنی وەچە و نەو و نامووس

پنجھەم: پاراستنی ئەخلاق و پەوشت

شەشەم: پاراستنی دینەکان

ھەوتەم: پاراستنی عەقل و بیر و ھۆش

ھەشتەم: پاراستنی سەرۆھت و سامان

نۆیەم: پاراستنی عەدالەت و دادگەری

دەھەم: پاراستنی پێشە و کار و بەھرە و ھونەر

یازدەیه‌م: پاراستنی تەندروستی

دوازدەیه‌م: پاراستنی گیان و ڕۆح^(۱)

لە کۆتاییدا بە پێویستی دەزانم و تەبەیی ئیمام ئیبنو قەیم باس بکەم
لەسەر ئەم بابەتە:

(فإن الشريعة مبناها وأساسها على الحكم ومصالح العباد في المعاش
والمعاد وهي عدل كلها ورحمة كلها ومصالح كلها وحكمة كلها.

فكل مسألة خرجت عن العدل إلى الجور، وعن الرحمة إلى ضدها وعن
المصلحة إلى المفسدة، وعن الحكمة إلى العبث فليست من الشريعة وإن
أدخلت فيها بالتأويل.

فالشريعة عدل الله بين عباده، ورحمته بين خلقه، وظله في أرضه، وحكمته
الدالة عليه وعلى صدق رسوله صلى الله عليه وسلم أتم دلالة وأصدقها^(۲).

واته: "شەریعەت و یاسا و ڕێسا و بنەماکانی ئیسلام بناغە و بنەرەت و
ئەساسەکیان لەسەر حیکمەت و دانایی و بەرژەوهندیی مەرۆف دامەزرێوە
دوێنا و دواڕۆژا، هەربۆیە هەمووی عەدل و عەدالەت و دادگەرییە، هەمووی
پەرحمەت و بەزەییە، هەمووی بەرژەوهندی و سوودە، هەمووی حیکمەت و
داناییە.

هەر بابەتێک لە عەدل و دادگەرییەو چوو بەرەو زۆلم و ستم و ستمکاری،
یان لە پەرحمەت و بەزەییەو چوو بەرەو پێچەوانەکە، یان لە بەرژەوهندی و
سوود و قازانج چوو بەرەو زەرر و زیان و خراپە، یان لە حیکمەت و داناییەو
چوو بەرەو بێهۆوودەیی و پڕووپوچی و بێحیکمەتی و بێسەرۆبەری، ئەو بەهیچ

(۱) ئا: محمد عزیز لۆتەری، بەدەستکارییەو.

(۲) إعلام الموقعين، ابن القيم الجوزية: ل ۱.

شيويهەك نە شەرىعەتە و لە شەرىعەتیشدا جىي دەبىتەوه، ھەرچەندە بە تەئويل و تەفسىر و ڕافەى جىياش بخزىنرێتە ناو شەرىعەتەوه.

شەرىعەت دادگەرى و عەدلە لە ئێوان مروڤەکاندا، رەحمەت و بەزەبىيە لە ئێوانیاندا، سايەوسىيەرى خودايە لە زەويدا، حىكمەت و دانايىيە كە بە لگەيە لەسەر خۆيى و لەسەر راستى پىغەمبەرەكەى بە تەواوترىن و راسترىن بە لگە و شيوه.

سەرچاوه‌کان

- ۱ _ مبادئ الفلسفة، أ. س. رابورت
- ۲ _ فلسفة فيورباخ، أحمد عبدالحميد عطية
- ۳ _ مدخل الفلسفة القديمة، آرمستورنغ
- ۴ _ مدخل إلى الفلسفة، إمام عبدالفتاح إمام
- ۵ _ الفلسفة اليونانية تاريخها ومشكلاتها، أميرة حلمي مطر
- ۶ _ تاريخ الفلسفة، إميل برهيه
- ۷ _ موسوعة لالاند الفلسفية، أندريه لالاند
- ۸ _ فجر الفلسفة اليونانية، الأهواني
- ۹ _ مصادر وتيارات الفلسفية المعاصرة في فرنسا، د. عبدالرحمن بدوي
- ۱۰ _ موسوعة الفلسفة، بدوي، عبدالرحمن بدوي
- ۱۱ _ تاريخ الفلسفة الغربية، برتراندرسل
- ۱۲ _ الفلسفة المعاصرة في أوروبا، بوشنسكي
- ۱۳ _ المذاهب التوحيدية والفلسفات المعاصرة، البوطي، محمد سعيد رمضان البوطي
- ۱۴ _ موجز تاريخ الفلسفة، توفيق سلوم ترجم، جماعة من علماء الاتحاد السوفيتي

- ۱۵_ الموسوعة الفلسفية، جماعة من العلماء السوفيات
- ۱۶_ المعجم الفلسفي، جميل صليبا
- ۱۷_ معجم الفلاسفة، جورج طرابيشي
- ۱۸_ ما قبل الفلسفة، جون ولسون وآخرون
- ۱۹_ دراسات في الفلسفة اليونانية، حسين صالح حماد
- ۲۰_ موسوعة الفلسفة والفلاسفة، الحنفي، عبدالمنعم الحنفي
- ۲۱_ دراسات في الفلسفة المعاصرة، زكريا إبراهيم
- ۲۲_ نحو فلسفة علمية، زكي نجيب محمود
- ۲۳_ الوجود الإلهي بين انتصار العقل وتهافت المادة في تاريخ المذاهب الفلسفية، سانتلانا، تح: د. عصام الدين محمد علي
- ۲۴_ قضايا فلسفية في ميزان العقيدة الإسلامية، سعد الدين السيد صالح
- ۲۵_ الوضعية المنطقية في فكر زكي نجيب، عبدالله الدعجاني
- ۲۶_ الفكر الديني عند اليونان، عصمت نصار
- ۲۷_ ديموقريطس فيلسوف الذرة، علي سامي النشار وزملائه
- ۲۸_ الفكر الفلسفي، الغامدي، د. سعيد بن أحمد الأفندي الغامدي
- ۲۹_ الفلسفة الإغريقية، غلاب، محمد غلاب
- ۳۰_ الفلسفة الشرقية، غلاب، محمد غلاب
- ۳۱_ تاريخ الفلسفة اليونانية، فخري، د. ماجد فخري
- ۳۲_ الفكر الأوربي الحديث، فرانكلين باومر

- ۳۳ _ تاریخ الفلسفة، فریدیک کوبلستون، ترجمہ: محمد سید أحمد
- ۳۴ _ آفاق الفلسفة، فؤاد زکریا
- ۳۵ _ الموسوعة الفلسفية المختصرة، فؤاد کامل وآخرون
- ۳۶ _ الفلسفة الفرنسية من دیکارت إلى سارتر، فؤاد کامل.
- ۳۷ _ حركة العصر الجديد، فوز کردي
- ۳۸ _ الفلسفة اليونانية، کریم متي
- ۳۹ _ المعجم الفلسفي، مجمع اللغة العربية
- ۴۰ _ فكرة الألوهية عند أفلاطون، النشار، مصطفى النشار
- ۴۱ _ الفلسفة أنواعها ومشكلاتها، هنتر ميد
- ۴۲ _ البرجماتية، ولیم جیمس
- ۴۳ _ بعض مشكلات الفلسفة، ولیم جیمس
- ۴۴ _ تاريخ الفلسفة الحديثة، ولیم کلي رايت، ترجمہ: محمود سید أحمد
- ۴۵ _ الفلسفة الوضعية المنطقية، يحيى هويدي
- ۴۶ _ مقدمة في الفلسفة العامة، يحيى هويدي
- ۴۷ _ تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف کرم
- ۴۸ _ تاريخ الفلسفة الأوروبية في العصر الوسيط، يوسف کرم
- ۴۹ _ تاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف کرم
- ۵۰ _ القضية الخالق، لي ستروبل
- ۵۱ _ العلم ووجود الله، جون لينکس

٥٢ _ نشأة الفكر الفلسفي في الإسلام، علي سامي النشار

٥٣ _ الأخلاق النظرية، د. عبد الرحمن بدوي

٥٤ _ قضايا من رحاب الفلسفة والعلم، د. توفيق الطويل

٥٥ _ مقدمة في علم الأخلاق، د. محمود حمدي زقزوق

٥٦ _ تاريخ الأخلاق، د. يوسف موسى

٥٧ _ مباح ونظريات في علم الأخلاق، أبو بكر ذكري

٥٨ _ المدارس الفلسفية، د. الأهواني

٥٩ _ الأخلاق، أحمد أمين

٦٠ _ المشكلة الخلقية، د. زكريا إبراهيم

٦١ _ الأخلاق لأرسطو، ترجمة لطفي السيد باشا

٦٢ _ تهذيب الأخلاق، ابن مسكويه

٦٣ _ فلسفة الأخلاق في الإسلام، د. محمد يوسف موسى

٦٤ _ تبسيط الفلسفة، د. رجب بو دبوس

٦٥ _ الفلسفة لمن يريد، د. نبيل

٦٦ _ أصول الفقه في نسيجه الجديد، د. مصطفى الزلمي

٦٧ _ بواكير الفلسفة، رابوبرت، ترجمة: أحمد أمين

٦٨ _ نيتشه، عبد الرحمن بدوي

٦٩ _ نيتشه، فؤاد زكريا

٧٠ _ غسق الأوثان، نيتشه

- ۷۱ _ أقول الأصنام، نیتشه
- ۷۲ _ العلم المرح، نیتشه
- ۷۳ _ هکذا تکلم زرادشت، نیتشه
- ۷۴ _ نقيض المسيح، نیتشه
- ۷۵ _ هذا هو الإنسان، نیتشه
- ۷۶ _ الفرق بين فلسفة الطبيعة عند ديمقريط وفلسفة الطبيعة عند أبيقور
- ۷۷ _ حركات ومذاهب، فتکي یکن
- ۷۸ _ نقد الفكر الماركسى عند السيد محمد محمد صادق الصدر
- ۷۹ _ تاريخ الفلسفة، فريدريك كوبلستون
- ۸۰ _ درء تعارض العقل والنقل، ابن تيمية
- ۸۱ _ الاتجاهات الفلسفية اليونانية في الالهيات، أحمد بن سعود بن سعد الغامدي
- ۸۲ _ تاريخ الفلسفة اليونانية، وليم ساهاكيان
- ۸۳ _ الفلسفة الطبيعية عند الرواقيين، د. هدى الخلولي
- ۸۴ _ الوجود الالهى، سانتلانا
- ۸۵ _ الفلسفة الرواقية، عثمان أمين
- ۸۶ _ تاريخ الفلسفة، أمل برييه
- ۸۷ _ على اطلال المذهب المادى، محمد فريد وجدى
- ۸۸ _ الله في الفلسفة الحديثة، جيمس كولينز
- ۸۹ _ الفكر الاوروبي الحديث - القرن الثامن عشر -، فزانكلين باومر

- ٩٠ _ تاریخ الفلسفة، فردیک کوبلستون
- ٩١ _ أصل الدين، فیورباخ
- ٩٢ _ الدفاتر الفلسفية، لينين
- ٩٣ _ الدين والميتافيزيقا فی فلسفة هیوم، عثمان الخشت
- ٩٤ _ دیفید هیوم، زکی نجیب محمود
- ٩٥ _ شخصیات ومذاهب فلسفية، عثمان أمين
- ٩٦ _ تاریخ الفلسفة الحديثة، ولیم کلی رایت
- ٩٧ _ تكوين العقل الحديث، جون هرمان
- ٩٨ _ محاورات فی الدين الطبيعي، دیفید هیوم
- ٩٩ _ مدخل الى الفلسفة، هرمان راندال
- ١٠٠ _ مبحث فی الفاهمة البشرية، هیوم
- ١٠١ _ الفكر المادی الحديث، محمود عثمان
- ١٠٢ _ عقائد المفكرين فی القرن العشرين، عباس العقاد
- ١٠٣ _ الفلسفة الانجليزية فی مائة عام، رودلف متس
- ١٠٤ _ مختارات من أفضل ما كتب برتراند رسل
- ١٠٥ _ حوارات مع برتراند رسل
- ١٠٦ _ لماذا لست مسيحيا _ ضمن مجلة أنا أفكر _ العدد (٧)
- ١٠٧ _ الله فی الفلسفة الحديثة، جيمس كولينز، ترجمه: فؤاد كامل
- ١٠٨ _ الفلسفة والاعتقاد الديني، محمد عبد الحفيظ

- ۱۰۹ _ في الفلسفة الاسلامية، د. محمد السيد نعيم
- ۱۱۰ _ في تاريخ الفلسفة اليونانية، د. محمد السيد نعيم
- ۱۱۱ _ الفلسفة اليونانية، محمد بيسار
- ۱۱۲ _ تمهيد للفلسفة، د. محمد زقزوق
- ۱۱۳ _ مع الفلسفة اليونانية، د. محمد عبد الرحمن مرحبا
- ۱۱۴ _ دروس في الفلسفة الإسلامية، د. حسن الشافعي، د. عبد الحميد مذكور
- ۱۱۵ _ الله لماذا، كارن ارمستونگ
- ۱۱۶ _ مختصر تاريخ العلم، وليام بينوم
- ۱۱۷ _ العلمانية، سفر الحوالی
- ۱۱۸ _ العلمانية، طاعون العصر، سامي العامري
- ۱۱۹ _ صراع مع الملاحدة، د. عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني
- ۱۲۰ _ علم الاديان، ميشال مسلان، ت: عز الدين عناية
- ۱۲۱ _ العقيدة الدينية نشأتها وتطورها، فرج الله عبد الباري
- ۱۲۲ _ حول التأصيل الاسلامی للعلوم الاجتماعية، محمد قطب
- ۱۲۳ _ نفسية الالحاد، پول سى، فيتز، ترجمة: مركز الدلائل
- ۱۲۴ _ عيون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن أبي أصيبه
- ۱۲۵ _ تاريخ معريفة الاديان، الاعمال الكاملة لشريعتي
- ۱۲۶ _ نظرية المعرفة بين القراو والفلسفة، د. راجح الكردي
- ۱۲۷ _ نظرية المعرفة، زكي نجيب محمود

۱۲۸ _ مدخل إلى نظرية المعرفة، أحمد الكرساوي

۱۲۹ _ مصادر المعرفة في الفكر الديني والفلسفي، د. عبد الرحمن بن زيد الزبيدي

۱۳۰ _ دروس في الفكر الفلسفي الإسلامي، د. علي حسين الجابري

۱۳۱ _ التأملات في الفلسفة الأولى، ديكرات

۱۳۲ _ موقف ابن تيمية من المعرفة القبلية وشيء من آثاره الفلسفية، يوسف سمرين

۱۳۳ _ منطق أرسطو، تحقيق: عبدالرحمن بدوي

۱۳۴ _ مدخل جديد إلى الفلسفة، عبد الرحمن بدوي

۱۳۵ _ مقدمة الفلسفة الإسلامية، د. عمر التوتي الشيباني

۱۳۶ _ انهيار الشيوعية أمام الإسلام، د. سعد الدين السيد صالح

۱۳۷ _ من فلسفتنا، د. محمد باقر الصدر

۱۳۸ _ نقد العقل المحض، إيمانويل كانت

۱۳۹ _ الدين في حدود مجرد العقل، إيمانويل كانت

۱۴۰ _ المسامرة شرح المسامرة، ابن أبي شريف، كمال الدين محمد بن محمد بن أبي بكر، المعروف بابن أبي شريف القدسي الشافعي

۱۴۱ _ شرح معالم أصول الدين، ابن التلمساني، شرف الدين أبو محمد عبد الله بن محمد بن علي

۱۴۲ _ الصفدية، ابن تيمية، تقي الدين أحمد بن عبد الحميد بن عبدالسلام الحراني

- ١٤٣ _ معجم مقاييس اللغة، أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي
- ١٤٤ _ التحقيق والبيان في شرح البرهان في أصول الفقه، علي بن اسماعيل بن علي بن عطية الأبياري
- ١٤٥ _ تهذيب اللغة، أبو منصور محمد بن أحمد بن الأزهر بن طلحة الأزهر الهروي
- ١٤٦ _ رسالة إلى أهل الثغر، الأشعري
- ١٤٧ _ أبكار الأفكار في أصول الدين، سيف الدين أبو الحسن علي بن علي بن محمد الامدى
- ١٤٨ _ المواقف في علم الكلام، عضد الدين أبو الفضل عبد الرحمن بن ركن الدين أحمد بن عبد الغفار بن أحمد الإيجي
- ١٤٩ _ جوهرة التوحيد، برهان الدين إبراهيم بن محمد بن أحمد الجيزاوي الشافعي الباجوري
- ١٥٠ _ تمهيد الأوائل وتلخيص الدلائل، الباقلاني
- ١٥١ _ أصول الدين، البغدادي
- ١٥٢ _ تفسير البغوي، الحسين بن مسعود البغوي
- ١٥٣ _ شرح المقاصد، أبو سعيد مسعود بن عمر بن محمد بن أبي بكر بن محمد الغازي التفتازاني السمرقندي الحنفي
- ١٥٤ _ شرح المواقف، السيد الشريف علي بن محمد بن علي الجرجاني
- ١٥٥ _ التعريفات، علي بن محمد بن علي الشريف الحنسي الجرجاني
- ١٥٦ _ الفيزياء ووجود الخالق.. مناقشة عقلانية إسلامية لبعض الفيزيائيين والفلاسفة الغربيين، جعفر شيخ إدريس

١٥٧ _ الإرشاد إلى قواقع الأدلة في أصول الاعتقاد، " أبو المعالي بن عبدالله بن يوسف بن محمد بن عبدالله بن حيوة الجويني

١٥٨ _ العقيدة النظامية، الجويني

١٥٩ _ التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن، حنفي أحمد

١٦٠ _ العقيدة الإسلامية _ أركانها _ حقائقها _ مفسدها، مصطفى سعيد الخن ومحي الدين ديب مستو

١٦١ _ شرح الخريدة البهية، أبو البركات أحمد بن محمد بن أحمد الدردير العدوي المالكي

١٦٢ _ العقيدة الاسلامية ومذاهبها، د. قحطان الدوري

١٦٣ _ مدخل إلى القرآن الكريم، محمد عبدالله دراز

١٦٤ _ التفسير الكبير أو مفاتيح الغيب، فخر الدين محمد بن عمر التميم الرازي

١٦٥ _ الإلحاد في الغرب، رمسيس عوض

١٦٦ _ موقف من الميتافيزيقا، زكي نجيب

١٦٧ _ فلسفة الشريعة، مصطفى إبراهيم الزلمي

١٦٨ _ تاريخ أكثر موجز للزمن، ستيفن هوكينج،

١٦٩ _ الملل والنحل، محمد بن عبدالكريم بن أبي بكر أحمد الشهرستاني

١٧٠ _ نهاية الإقدام في علم الكلام، محمد بن عبدالكريم بن أحمد أبو الفتح الشهرستاني

١٧١ _ براهين وجود الله في النفس والعقل والعلم، د. سامي عامري

١٧٢ _ شموع النهار، عبدالله بن صالح العجيري

١٧٣ _ ظاهرة نقد الدين في العصر الحديث، د. سلطان بن عبد الرحمن العميري

١٧٤ _ الأدلة العقلية والنقلية على أصول الاعتقاد، سعود بن عبدالعزيز العريفي

١٧٥ _ الفيزيائيون والخالق، عماد علي هلال

١٧٦ _ المنقذ من الضلال، أبو حامد محمد بن محمد بن محمد الغزالي

١٧٧ _ الاقتصاد في الاعتقاد، أبو حامد محمد بن محمد بن محمد الغزالي

١٧٨ _ الحكمة في مخلوقات الله عز وجل، أبو حامد محمد بن محمد بن محمد

الغزالي

١٧٩ _ وجود الله، القرضاوي، يوسف القرضاوي

١٨٠ _ إخبار العلماء بأخبار الحكماء، جمال الدين أبو الحسن علي بن يوسف

القفطي

١٨١ _ العلم يدعو للإيمان، كريسي موريسون

١٨٢ _ كتاب الكندي إلى المعتصم في الفلسفة الأولى، أبو يوسف يعقوب بن

إسحاق الكندي

١٨٣ _ الإلحاد، أسبابه، طبائعه، أسباب ظهوره، علاجه، محمد الخضر حسين

١٨٤ _ ظاهرة الإلحاد، محمد عبدالمنعم عبدالسلام حسن

١٨٥ _ الميتافيزيقا عند الفلاسفة المعاصرين، محمود رجب

١٨٦ _ تاريخ العلم، مصطفى لبيب

١٨٧ _ الله يتجلى في عصر العلم، مجموعة من العلماء الأمريكيين

١٨٨ _ الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب والأحزاب المعاصرة، دار الندوة

العالمية للطباعة والنشر والتوزيع

١٨٩ _ العقيدة الإسلامية وأسسها، عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني

١٩٠ _ كواشف زبوف في المذاهب الفكرية المعاصرة، عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني

١٩١ _ ظاهرة الإلحاد في المجتمعات الإسلامية، ناصر بن سعد بن سيف السيف

١٩٢ _ الرسالة التسعينية في الأصول الدينية، الهندي، صفي الدين محمد بن عبدالرحيم بن محمد الأرموي

١٩٣ _ عصر الإيدولوجية، هنري أيكن، ترجمة: فؤاد زكريا

١٩٤ _ الرد على الملحدين العرب، هيثم طلعت

١٩٥ _ عيادة الملحدين، هيثم طلعت

١٩٦ _ حركهاالعصر الجديد مفهومها ونشأتها وتطبيقاتها، هيفاء بنت ناصر الرشيد،

١٩٧ _ قصة الحضارة، ول ديورانت، ترجمة: محمد بدران

١٩٨ _ وهم الإلحاد، عمرو شريف

١٩٩ _ الدين، بحوث ممهد لدراسة تاريخ الأديان، عبد الله دراز

٢٠٠ _ الأرض، زغلول النجار

٢٠١ _ السماء، زغلول النجار

٢٠٢ _ مبادئ علم الفلك الحديث، عبد العزيز بكرى أحمد

٢٠٣ _ الموسوعة العلمية الشاملة

٢٠٤ _ معجزة خلق الانسان، هارون يحيى

- ۲۰۵ _ بیولجیا الانسان، حمید أحمد الحاج
- ۲۰۶ _ الانسان من الابداع الى البعث، زغلول النجار
- ۲۰۷ _ الردعلى الملحدین العرب، هیثم طلعت
- ۲۰۸ _ حضارة العرب، غُوستاف لُوبون
- ۲۰۹ _ تاریخ العلم والإنسیة الجديدة، جورج سارتون
- ۲۱۰ _ حاضر الإسلام، ستودارد
- ۲۱۱ _ کیف نفهم الإسلام، محمد الغزالي
- ۲۱۲ _ دراسة في فقه مقاصد الشريعة بين المقاصد الكلية والنصوص،
القرضاوي
- ۲۱۳ _ المجتمع الإسلامي، القرضاوي
- ۲۱۴ _ أخلاق الإسلام _ القرضاوي
- ۲۱۵ _ المستصفی من علم الأصول، الغزالي
- ۲۱۶ _ إحياء علوم الدين، الغزالي
- ۲۱۷ _ قواعد الأحكام في مصالح الأنام، عزّ الدين بن عبد السلام
- ۲۱۸ _ نظرية المقاصد عند الشاطبي، أحمد الريسوني
- ۲۱۹ _ مقاصد الشريعة الإسلامية، ابن عاشور
- ۲۲۰ _ لسان العرب، ابن منظور
- ۲۲۱ _ إعلام الموقعين عن رب العالمين، ابن القيم الجوزية
- ۲۲۲ _ الموافقات، الشاطبي

- ۲۲۳ _ تجديد الفكر الإسلامي، محسن عبد الحميد
- ۲۲۴ _ منهج الإسلام في التغير والتنمية، محسن عبد الحميد
- ۲۲۵ _ الفكر الإسلامي في مواجهة الغزو الثقافي، مصطفى حلمي
- ۲۲۶ _ مذاهب فكرية معصرة، محمد قطب
- ۲۲۷ _ منهج الفن الإسلامي، محمد قطب
- ۲۲۸ _ في ظلال القرآن، سيد قطب
- ۲۲۹ _ العدالة الاجتماعية في الإسلام، سيد قطب
- ۲۳۰ _ الحضارة الإسلامية، عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني
- ۲۳۱ _ مجموعة فتاوى، ابن تيمية
- ۲۳۲ _ الكافي في المنطق الإسلامي، صلاح الدين أحمد
- ۲۳۳ _ ماذا قدم المسلمون للعالم، راغب السرجاني
- ۲۳۴ _ رسائل النور، سعيد النورسي
- ۲۳۵ _ تهفسيري ثاسان، برهان محمد أمين
- ۲۳۶ _ تفسير القرآن العظيم _ ابن كثير
- ۲۳۷ _ تفسير جامع البيان عن تأويل آي القرآن _ الطبري
- ۲۳۸ _ تفسير أنوار التنزيل وأسرار التأويل _ البضاوي
- ۲۳۹ _ تفسير الجلالين _ جلال الدين السيوطي و جلال الدين المحلي
- ۲۴۰ _ تفسير زاد المسير _ ابن الجوزي
- ۲۴۱ _ يتفسير مدارك التنزيل وحقائق التأويل _ النسفي

- ۲۴۲ _ تفسیر الجامع لأحكام القرآن _ القرطبي
- ۲۴۳ _ تفسیر مفاتیح الغیب _ الرازي
- ۲۴۴ _ تفسیر النابلسي _ النابلسي
- ۲۴۵ _ تفسیر المنیر _ وهبة الزحيلي
- ۲۴۶ _ صحيح البخارى
- ۲۴۷ _ صحيح مسلم
- ۲۴۸ _ سنن النسائي
- ۲۴۹ _ سنن أبى داود
- ۲۵۰ _ سنن الترمذی
- ۲۵۱ _ سنن ابن ماجه
- ۲۵۲ _ مسند أحمد
- ۲۵۳ _ سنن الدارمی
- ۲۵۴ _ موطأ مالک
- ۲۵۵ _ السنن الكبرى للبيهقي
- ۲۵۶ _ سلسلة الأحاديث الصحيحة، محمد ناصر الدين الألباني
- ۲۵۷ _ گەنج و ئیلحاد، ئیکرام کەریم
- ۲۵۸ _ بوونی خودا، یوسف قەرزاوی
- ۲۵۹ _ گەشتی عەقل، عمرو شەریف
- ۲۶۰ _ ئیمان و ئیلحاد، علی باپیر

- ۲۶۱ _ خوداناسى ئايىن ئيمان، **على باپير**
- ۲۶۲ _ نارېكېيە كانى ماركس، **فاضل قەرەداغى**
- ۲۶۳ _ پاكانهى ھەبوون، **موحەممەد صالح**
- ۲۶۴ _ پەيامە كانى نوور، **سعيد نورسى**
- ۲۶۵ _ لب العقيدة الإسلامية، اختصار: **صلاح الدين أحمد**
- ۲۶۶ _ مختصر مدخل لمعرفة الإسلام، اختصار: **صلاح الدين أحمد**
- ۲۶۷ _ ئيلحاد وەك خۆي، **صلاح الدين أحمد**
- ۲۶۸ _ ياسا قورئانييە كان، **صلاح الدين أحمد**
- ۲۶۹ _ ياسا گەوھەرييە كان، **صلاح الدين أحمد**
- ۲۷۰ _ بوونى بالّا، ۳۰ بەلگە لەسەر بوونى خودا، **صلاح الدين أحمد**
- ۲۷۱ _ نىگايەك بۆ فەلسەفەى ئەخلاق، **موسەب ئەدھەم**
- ۲۷۲ _ فەلسەفەى نوئى لە ئەوروپا، **ھەمىد عزيز**
- ۲۷۳ _ فەلسەفەى ئەخلاق، **تەھسىن ھەمە غريب**
- ۲۷۴ _ مېژووئى فەلسەفەى ئەوروپى لە چاخى ناوھراستدا، ن: يوسف كەرەم، و: **عومەر عەلى غەفوور**
- ۲۷۵ _ كۆرسى مېژووئى فەلسەفەى رۆژئاوا، د. **رەھبەر مەھمۇد زادە**
- ۲۷۶ _ ئايىن چىيە، **دانيال ھېرقىيۆ لىژى**، ژان پۆل ويلەم، ئىروان دىانتەل، **ميشل لووى**، و: عادل باخەوان
- ۲۷۷ _ سەرابستانى بىردۆزى پەرەسەندىن لە روانگەى چەرخى كامبەرى بە **بەردبۈۋەكانەو، كۆسار رەئوف مەعرف**

۲۷۸ _ مەروڤە بۆیستەکان، ئافار قەرەداغی

۲۷۹ _ کۆمەلناسی ئایین، خالید علیزادە

۲۸۰ _ تەبۆرە کۆمەلایەتییه پێشکەوتوووەکان، د. ئیحسان محمد حسن، دیدار
ئەبوزید

۲۸۱ _ تەبۆرەکانی کۆمەلناسی، ئەحمەد غولامی

۲۸۲ _ لە دایکبوون بە باوەرداری، د. جەستین ل. باریت، و: ئاراس عز الدین،

۲۸۳ _ ھەوت تەبۆر دەربارە ی ئایین، دانیال ل. پالسی، و: ئاوات ئەحمەد

پەرتووگە چاپکراوەکانى نووسەر

۱. ئیلحاد وەك خۆی
۲. ئىسلام وەك خۆی
۳. ياسا قورئانییەكان
۴. ھەستانەوھى ئوممەت
۵. نەخۆشییەكانى ئوممەت
۶. رۆلەى شیرینم
۷. ياسا گەوھەرییەكان لە فەرموودەكانى سەرورەزمان
۸. بوونى بالا، (۳۰) بەلگەى عەقلى، زانستى، لۆژىكى، فەلسەفى، زگماكى، لەسەر بوونى خودا
۹. پەرەى گول، وەلامى گومانەكان لەسەر پرسەكانى ئافرەتان لە ئىسلامدا
۱۰. مانای رەوان بۆ واژەكانى قورئان
۱۱. فەلسەفە لە نىيوان ئىسلام و خۆرئاوادا
۱۲. الكافي في المنطق الإسلامى
۱۳. الوجيز في شرح المقدمة الآجرومية
۱۴. تقريب المعاني في إيضاح وإعراب عوامل الجرجاني
۱۵. لب العقيدة الإسلامية في ضوء النقل والعقل
۱۶. الكافي في شرح وإعراب عوامل البركوي
۱۷. تعلم النحو في خمسين يوماً
۱۸. مختصر الوجيز في أصول الفقه للدكتور عبد الكريم زيدان
۱۹. المختصر الميسر في القواعد الفقهية

۲۰. الشرح الجديد على متن البناء في علم الصرف
۲۱. الشرح الجديد على تصريح الزنجاني في علم الصرف
۲۲. الشرح الجديد على قطر الندى

پەرتووگە چاپنەکراوەکان

۱. مەوسوعەى رۆشنییری و فیکری ئیسلامی
۲. رێبازە فەلسەفەى و سیاسى و ھزرییە ھاوچەرخیەکان
۳. زانستى کەلام و گرووپە کەلامییەکان
۴. ئیمانناسى، عەقیدەى ئیسلامى لە ژێر رۆشنایى و عەقڵ و ھەیدا
۵. یاساکانى ھاوسەردارى
۶. القياس بين علمي المنطق وأصول الفقه
۷. الإلهاد وجذوره الفلسفية
۸. الخلاصة في علم البلاغة. قسم البيان
۹. مدخل إلى الفكر المقاصدي ومقاصد الشريعة
۱۰. الشرح الجديد على متن إيساغوجي في علم المنطق
۱۱. القواعد الصرفية
۱۲. فقه الدعوة إلى الله
۱۳. المدخل الى قواعد اللغة العربية (بەھاوبەشی لە گەڵ: د. أحمد محمود).
۱۴. الاستحسان وأثره على الفكر المقاصدي

لە گەڵ چەند پەرتووکی دیکە

ناوەرۆک

- پیشەکی 0
- بەربەستەکانی بەردەمم 6
- ئامانج لە نووسینی ئەم کتێبە 6
- تایبەتمەندی ئەم کتێبە ۷
- پێناسەی فەلسەفە لە رووی زمانەوانی و زاراوەوە ۹
- پێناسەی فەلسەفە لە رووی زمانەوانییەوە: ۹
- پێناسەی فەلسەفە لە رووی زاراوەوە: ۱۰
- لق و بابەتە سەرەکییەکانی فەلسەفە ۱۴
- تیۆر و باس و مەبەسی میتافیزیک (مبحث الوجود) ۱۵
- تیۆر و باس و مەبەسی زانین (تیۆری معریفه) (نظرية أو مبحث المعرفة) ۱6
- تیۆر و باس و مەبەسی بەهاکان (مبحث القيم) ۱۷
- جۆرهکانی فەلسەفە بەپێی سەرەدەمەکان (قوناغەکانی فەلسەفە): ۱۸
- جۆرهکانی فەلسەفە بەپێی ئایین: ۱۸
- جۆرهکانی فەلسەفە بەپێی بیردۆزی (نظری) و کردەیی (عملي): ۱۸
- جۆرهکانی فەلسەفە لە رووی ئیلحادی و نائیلحادی: ۱۹
- جۆرهکانی فەلسەفە لە رووی ماددی و ناماددی: ۱۹
- پەيوەندی نێوان زانستی کەلیم و فەلسەفە ۲۱
- پێناسەی زانستی کەلیم ۲۱
- بابەتەکانی زانستی کەلیم ۲۱
- بەلگەکانی زانستی کەلیم ۲۲
- پەيوەندی زانستی کەلیم و عەقیدە ۲۲
- هۆکاری ناوانی زانستی کەلیم بەم ناوہ ۲۳

- ناۋەكانى زانستى كەلام..... ۲۴
- دوو جۆرەكەى زانستى كەلام ۲۴
- جياۋازى كەلام و فەلسەفە ۲۵
- زانست و فەلسەفە ۲۶
- زانست چىيە ؟ ۲۷
- جياۋازى نىۋان زانست و فەلسەفە ۲۷
- سەرھەلدىانى فەلسەفە ۲۸
- مىتۇدى توتۇرلەنەۋە و لىكۆلەنەۋە و نووسىنى پەرتوۋكى فەلسەفى ۲۹
- يەكەم: مىتۇدى نووسىنەۋەى مېژوۋى ۲۹
- دوۋەم: مىتۇدى نووسىنەۋەى بابەتى ۳۰
- گرنىكى و سوۋدى فەلسەفە ۳۰
- پەيۋەندى نىۋان فەلسەفە و ئايىن (ئىسلام) ۳۱
- جياۋازى ئىسلام و فەلسەفە ۳۳
- سى تىۋرىيە بىرەتەيىيەكەى فەلسەفە ۳۸
- ھەلۋىستى فەلەسەفە ئىسلامى دەر بارەى تىۋركانى فەلسەفە ۴۵
- تىۋرى زانين (تىۋرى مەعريفە) (مەعريفەتناسى) (نظريّة المعرفة) ۴۶
- پېناسەى تىۋرى مەعريفە ۴۷
- مېژوۋى تىۋرى مەعريفە ۴۷
- بابەتە سەرەكەيەكانى تىۋرىيە مەعريفە ۵۰
- ئىمكەنى مەعريفە ۵۲
- گومانگەراكان (الشكّاك) ۵۳
- گومانى رەھا ۵۴
- گومانى باۋەرى (شكّ إيمان) ۵۶
- گومانى شوئىنكەۋتوۋەكان ۵۷
- گومانى ھەندەكى (شكّ جزئى) ۵۸
- گومانى مىتۇدى (الشكّ المنهجى) ۶۳

- جیاوازی نێوان گومانى مەزھەبى و گومانى مەنھەجى..... ٦٨
- باوەرگەراکان (الاعتقاديون) ٧٠
- ئیمکانى مەعریفە لە قورئان و فکرى ئىسلامیدا..... ٧٣
- سەرچاوەکانى مەعریفە..... ٨٤
- قوتابخانە و پێبازى عەقڵگەرا..... ٨٥
- قوتابخانە و پێبازى ئەزمونگەرای ھەستگەرا..... ٨٨
- قوتابخانەى ھەستگەرا لەلای جۆن لۆک..... ٩١
- قوتابخانە و پێبازى پەخنەگەرا..... ٩٤
- قوتابخانە و پێبازى پراگماتیزم..... ٩٦
- قوتابخانە و پێبازى سۆفیگەرى و ھەدسى و رۆحى..... ٩٧
- قوتابخانەى کەشفى و عیرفانى و تەسەوفى لە فکرى ئىسلامیدا..... ١٠٠
- سەرچاوەکانى مەعریفە لە قورئان و فکر و فەلسەفەى ئىسلامیدا..... ١٠١
- سروشتى مەعریفە..... ١٠٩
- قوتابخانە و پێبازى واقعگەرا (رېالیزم)..... ١٠٩
١. واقعگەرای سادە..... ١١٠
٢. واقعگەرای پەخنەگرانە..... ١١١
- جیاوازی واقعگەرای سادە و پەخنەگرانە..... ١١٢
- قوتابخانە و پێبازى میسالى (ئایدیالیزم)..... ١١٢
١. ئایدیالیزمى (میسالى) مەوزوعى و بابەتى..... ١١٣
٢. ئایدیالیزمى (میسالى) زاتى و خودى..... ١١٤
٣. ئایدیالیزمى (میسالى) پەخنەیی..... ١١٦
٤. ئایدیالیزمى (میسالى) پەھا..... ١١٧
٥. ئایدیالیزمى (میسالى) فیزیایی..... ١١٩
- ھەلۆتستى قورئان و فکرى ئىسلامى دەربارەى سروشتى مەعریفە..... ١١٩
- تایەتمەندییەکانى تیۆرى مەعریفە لە فکر و فەلسەفەى ئىسلامیدا..... ١٢٣
- باسى بوون (مبحث الوجود)..... ١٢٤

- یەكەم: ئاراستە و پێیازی ماددی (ماتریالیزم) ۱۲۷
- دووەم: ئاراستە و پێیازی میسالی (ئایدیالیزم) ۱۳۱
- بنەرەتی بوون ۱۳۵
- بۆچوونە سەرەکییەکان دەربارەری بنەرەتی بوون ۱۳۵
- جەوھەر و عەرەز (الجوهر والعرض) ۱۳۹
- دوو تێروانینە سەرەکییەکی بەرامبەر جەوھەر ۱۳۹
- جەوھەری فەرد (جەوھەری تاکانە) ۱۴۰
- جەوھەری فەرد لە نێوان کەلیم و فەلسەفەیی ماددی ئەزەلیدا ۱۴۱
- هەیولە و سوورەت (الهیولا والصورة) ۱۴۴
- گەردوون لە نێوان بێسەرەتایی و بەدیھێناندا ۱۴۵
- پوختەیی بیردۆزی تەقینەووە گەورەکە (big bang) (الانفجار العظيم) ۱۴۷
- بوونواجب (الواجب)، بوونمومکین (الممكن)، بوونمەحال (المستحيل) ۱۵۰
- کات و شوێن (الزمان والمكان) ۱۵۳
- هۆ و بەرهۆ (العلة والمعلول) ۱۵۸
- دێرینیەتی و بەدیھاتن (القدم والحدوث) ۱۶۱
- ئەودیو سروسشت (ما بعد الطبيعة) ۱۶۴
- باسی خودا ۱۶۴
- بوونی خودا وەک بابەتێکی فەلسەفەیی وجودی ۱۷۷
- بەلگەکانی بوونی خودا لە نێوان عەقڵ و فەلسەفە و زانست و لوژیکدا ۱۷۹
- ۱- بەلگەیی دروستکردن و بەدیھێنان ۱۷۹
- ۲- بەلگەیی پێکسازی و پێکخستن ۱۸۷
- ۳- بەلگەیی ئەندازەگیری ۱۸۹
- ۴- بەلگەیی پێنموونی ۲۰۲
- ۵- بەلگەیی وەلامدانەووە ۲۱۳
- ۶- بەلگەیی چاودێری ۲۱۳
- ۷- بەلگەیی جوولە ۲۱۴

- ۸- بەلگەى مشوورخۆرى ۲۱۴
- ۹- بەلگەى سىستىم ۲۱۵
- ۱۰- بەلگەى ھەماھەنگى گەردوونى ۲۱۵
- ۱۱- بەلگەى «نەدارى شتىك، ئەو شتەى پىي نابهخشرىت.» ۲۱۶
- ۱۲- بەلگەى ملكەچى و دەستەمۆيى ۲۱۷
- ۱۳- بەلگەى: «ھەر شتىك بوون و نەبوونى يەكسان يىت، بەبى زالكەرىك لايەكياى زال ناپىت بەسەر ئەوى ترىاندا.» ۲۱۷
- ۱۴- بەلگەى: «بە ھىچ جۆرىك «نەبوو» (عدم) بەبى ھىزىكى دەرەكى ناتوانىت خۆى خۆى بىنىتتە بوون.» ۲۱۸
- ۱۵- بەلگەى رەوشت ۲۱۹
- ۱۶- بەلگەى وجودى (بوونى مرؤف خۆى) ۲۲۵
- ۱۷- بەلگەى زگماك (الفطرة) ۲۲۷
- باس و خواسى خودا و خواپەتى (الالوهية) لەلەى فەيلەسوفان ۲۳۷
- خودا لەلەى سوقرات ۲۳۸
- خودا لەلەى ئەفلاتون ۲۳۸
- خودا لەلەى ئەرستۆ ۲۴۰
- پوختەى تىپروانىنى ئىسلام بۆ خودا و پەيوەندى بە بوون و وجودەوہ ۲۴۳
- تىۆرى فۆرمەكان (ئايدىپاكان) نظرية المثل (الصور والافكار) ۲۴۵
- تىۆرى ھەلرزان (سەررېژ) (دە عقلەكان) (نظرية الفيض) ۲۵۳
- نەفس و فەر و رۆح و پەيوەنديان بە ماددەوہ ۲۶۰
- تىۆرى پەرەسەندن (التطور) ۲۶۷
- جىھانىبىنى و بووناسى ئىسلامى ۳۰۳
- دەربارەى خودا ۳۰۳
- دەربارەى مرؤف ۳۰۹
- دەربارەى گەردوون و بوون و بوونەوہ ۳۱۹
- دەربارەى ژيان ۳۲۲

- ناو و سيفهتهكانى خواى گهوره ۳۲۵
- هه‌ندىك له ناو و سيفهتهكانى خوداى گهوره له قورئاندا ۳۲۸
- پوختهى هه‌ندى ناو و سيفهتى خواى گهوره كه له قورئان و سوننه‌دا هاتوون: ۳۳۲
- تيۆر و مهبه‌سى قيه‌م (فلسفة القيم (الخلق)) ۳۳۶
- پېناسه‌ى ئه‌خلاق ۳۳۷
- زانستى ئه‌خلاق و فەلسەفەى ئه‌خلاق ۳۳۷
- سووده‌كانى ئه‌خلاق ۳۳۷
- به‌ش و لقه‌كانى ئه‌خلاق ۳۳۸
- سه‌رچاوه‌كانى ئه‌خلاق ۳۳۹
- قوتابخانه ئه‌خلاقىيه‌كان ۳۴۱
- قوتابخانه‌ى وه‌زه‌يفه‌تگه‌راى ئه‌ركه‌گه‌را ۳۴۱
- قوتابخانه‌ى ئه‌نجامه‌گه‌را ۳۴۳
- قوتابخانه‌ى فه‌زىله‌تگه‌را ۳۴۷
- رېيازه‌كانى فەلسەفەى ئه‌خلاق ۳۴۹
- تيۆريا و رېيازى چۆ ۳۵۰
- قوتابخانه‌ى قۇرئانييه‌كان ۳۵۱
- قوتابخانه‌ى ئه‌پىكوۆرى ۳۵۲
- تيۆريا و رېيازى چۆ له سه‌رده‌مى مه‌سىحى و ئىسلامدا ۳۵۳
- تيۆريا و رېيازى چۆ له سه‌رده‌مى نوڤدا ۳۵۴
- په‌خنه له تيۆريا و رېيازى چۆ ۳۵۵
- ئاراسته و تيۆرياي به‌خته‌وه‌رى (نظرية السعادة) ۳۵۵
- تيۆرياي به‌خته‌وه‌رى له فەلسەفەى يۆنانيدا ۳۵۷
- بۆچوونى سوقرات ۳۵۷
- بۆچوونى ئه‌فلاطوون ۳۶۰
- بۆچوونى ئه‌رستۆ ۳۶۱
- بۆچوونى قوتابخانه‌ى په‌واقىيه‌كان ۳۶۳

- تېۆرياي بەختەوهرى له فەلسەفەى ئىسلاميدا ۳۶۵
- بۆچوونى ئىبن مىسكەوھىي ۳۶۵
- بۆچوونى ئىمامى غەزالى ۳۶۸
- ھۆکارەکانى بەختەوهرى لە تېرۆوانىنى ئىسلامدا ۳۷۰
- سوود و چێز له فەكرى ئىسلاميدا ۳۷۷
- پێژەيبوون و پەھايىبوونى ئاکار و ئەخلاق ۳۸۳
- پێوهرە ئەخلاقىيەکان ۳۸۵
- پێوهرى عورف و عادەت ۳۸۶
- پێوهرى ياسا ۳۸۷
- پێوهرى بۆچوونى تاکە کەسى ۳۸۸
- پێوهرى وەحى و ئاسمانى ۳۸۹
- پێوهرى سروشتى مەرۆف ۳۹۰
- ئەخلاق وەك بەھێزترین بەلگەى بوونى خودا ۳۹۱
- ئىلحاد و ئەخلاق ۳۹۷
- بۆ ئىلحاد دژى ئەخلاقە؟! ۴۰۲
- ئيمان و ئەخلاق ۴۱۲
- ئەخلاقى ئىسلامى ۴۱۳
- ئەخلاق لە تېرۆوانىنى پێغەمبەردا (د.خ) ۴۱۴
- سىستەمى ئەخلاق و پەروشت لە ئىسلامدا ۴۱۵
- تایبەتمەندىيەکانى سىستەمى پەروشتى لە ئىسلامدا ۴۱۵
- ناوەندگىرى ئىسلام لە ئەخلاق و پەروشتدا ۴۱۶
- گشتگىرى ئەخلاق و پەروشت لە ئىسلامدا ۴۱۷
- چەند نموونەيەك لە گشتگىرى پەروشتى ئىسلامى ۴۱۷
- ھەندىك فەرموودەى پێغەمبەر (د.خ) دەربارەى ئەخلاق و ئاکار و پەروشت ۴۲۸
- تەزكىيەى نەفس وەك كېرۆكى ئەخلاقى ئىسلامى ۴۳۴
- ئازادى و جياوازى و ويست (ئىراە) لە فەكرى ئىسلاميدا ۴۳۵

- جیاوازی ئایینی و سیاسى و فکرى ۴۳۶
- ئازادى پادەربېرىن لە مێژووى ئىسلامیدا ۴۳۷
- زانست و فەلسەفەى جوانى ۴۵۶
- جیاوازی فەلسەفەى جوانى و فەلسەفەى ئەخلاق ۴۵۹
- فەلسەفەى جوانى لەلای ئەرستۆ ۴۵۹
- ئەرستۆ و جوانى ۴۶۱
- بابەتە سەرەکییەکانى فەلسەفەى جوانى ۴۶۳
- یەكەم: چیهى جوانى و سروشتەكەى (ماهية الجمال وطبيعته) ۴۶۴
- دووهم: هەڵسەنگاندنى جوانى ۴۶۵
- سێیەم: پەيوەندى جوانى بە ئەخلاق و ئاكارەوه ۴۶۶
- سوود (سوودگەرايى) و جوانى ۴۶۸
- جیاوازی كاری هونەرى و بەهای جوانى ۴۶۹
- جوانى و هونەر لە تێروانىنى ئىسلامدا ۴۷۰
- جوانى و دزىوى لە فکرى ئىسلامیدا ۴۷۲
- ئىسلام و هونەر ۴۷۷
- زانستى لۆژىك ۴۷۸
- سروشتى حەق ۴۸۱
- یەكەم: سوفستائىيەكان ۴۸۱
- دووهم: عەقلاڤىيەكان ۴۸۳
- هەلۆپستى ئىسلام لەبارەى زانستى لۆژىكەوه ۴۸۴
- پێوهرى حەق ۴۹۰
- حەق لە فکرى ئىسلامیدا ۴۹۴
- مێژووى فەلسەفە ۴۹۵
- فەلسەفە لە پيش يۆنان (لە خۆرهەڵات)دا ۴۹۸
- یەكەم: ميسر ۴۹۸
- دووهم: «میزوپۆتاميا» ولاتى نێوان دوو رووبارەكه (ديجله و فورات) ۴۹۹

- سۈننەت: فارىس ۴۹۹
- چۈرەم: چىن ۵۰۰
- پېنجەم: ھىند ۵۰۱
- سەردەم ۋە چاخەكانى فەلسەفە ۵۰۳
- سەردەم ۋە چاخى كۆن (دېرىن) ۵۰۴
- يەكەم: قۇناغى ھىلىنى ۵۰۴
- يەكەم: ئاراستەى كۆزمۇلۇزى ۵۰۵
- يەكەم: قۇتابخانەى سىروشتى يەكەم يان سەرەتا يان تاكخوازى (الطبيعون الاولى)
(الواحدية) ۵۰۶
- دوومە: قۇتابخانەى سىروشتى دوومە يان يان فرەيى (الطبيعون الثانية)
(التعددية) ۵۰۶
- دوومە: ئاراستەى ئەنسىرۇپۇلۇزى ۵۰۸
- (سۇفستائىيەكان ۋە سوقرات) ۵۰۸
- سۈننەت: ئاراستەى گىشتىگر ۋە كۆكەرەو ۵۱۲
- ناساندنى ھەندىك فەيلەسووف ۋە قۇتابخانەى فەلسەفى يۇنانى كۆن ۵۱۳
- ئەنەكسىمەندەرىس (۶۱۰ - ۵۴۷ پ م) ۵۱۸
- ئەناكسىمانس (۵۸۰ - ۵۴۸ پ.ز) ۵۲۴
- ئەپىقۇرس (ئەپىقۇرىيەكان) (۳۴۱ - ۲۷۰ پ ز) ۵۲۷
- رەواقىيەكان ۵۳۰
- پوختەيەك دەربارەى ھىزى ھەرسى فەيلەسووفى گەرە ۋە بەناوبانگى يۇنانى
«سوقرات، ئەفلاتوون، ئەرسىتۇ» ۵۳۴
- سوقرات ۵۳۴
- ئەفلاتوون ۵۳۶
- ئەرسىتۇ ۵۳۹
- دوومە: قۇناغى ھىلىنستى ۵۴۲
- ئەفلاتۇنىزىمى نوئى ۵۴۴

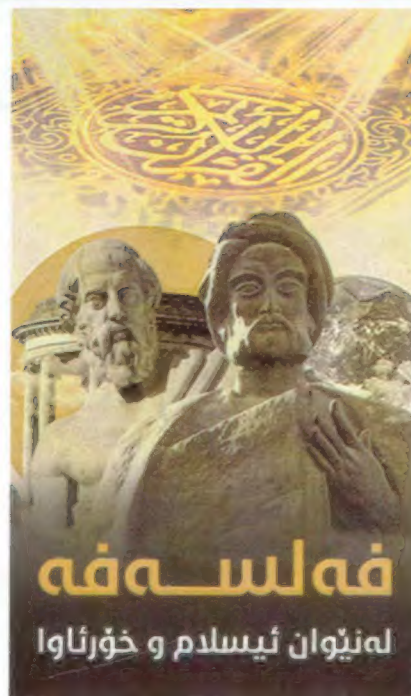
- ۰۴۰.....فېلۇن (۰۳۰ _ ۰۵۰ پ.ز.)
- ۰۴۱.....ئەفلۇتېن (۲۰۵ - ۲۷۰ ز.)
- ۰۴۲.....فەلسەفە لە سەدەكانى ناوہراستدا
- ۰۴۳.....فەلسەفە لە باوہشى ئايىندا
- .....بۇچوونەكانى سەدەى ناوہراست لەھەمبەر زانين و مەعريفە و پەيوەندى ئايين و
 ۰۵۰.....عەقۇل
- ۰۵۱.....پەيوەندى نڧوان ئايين و فەلسەفە
- ۰۵۷.....پەيوەندى نڧوان ئايين و فەلسەفە لە سەدە دڧرىنەكاندا
- ۰۶۰.....فەلسەفە و ئايين لە سەدەكانى ناوہراستدا
- ۰۶۲.....پەيوەندى نڧوان ئەقۇل و نەقۇل لای زاناکانى كەلامى ئىسلامى
- ۰۶۳.....فەلسەفە و ئايين لای فەيلەسووفە موسلمانەكان
- ۰۶۳.....لە فەيلەسووفە موسلمانەكان لەو سەردەمەدا:
- ۰۶۶.....پەيوەندى نڧوان ئايين و فەلسەفە لە سەردەمى رڧنيسانس و نوڧدا
- ۰۶۷.....رووہكانى رڧكەوتنى نڧوان ئايين و فەلسەفە
- ۰۶۸.....قۇئاغەكانى فەلسەفەى مەسىحى
- .....قەدىس ئۇگستېن وەك ديارترين فەيلەسووفى ئايينى مەسىحى، سەدەكانى
 ۰۶۹.....ناوہراست
- ۰۷۷.....تۇماس ئەكوپنى
- ۰۸۳.....خودا لەلى تۇماس ئەكوپنى
- ۰۸۸.....فەلسەفەى ئىسلامى لەرووى كات و شوڧنەوہ
- ۰۸۹.....ھۆكارەكانى نەبوونى فەلسەفەى تيۇرى لەسەرەتاي ئىسلامدا
- .....ھۆكارەكانى پەيداوونى راجايى و جياوازي عەقيدەى و كەلامى و فكرى و
 ۰۸۹.....فەلسەفەى
- ۰۹۳.....قوتابخانە ئىسلاميە عەقيدەى و فكريەكان
- ۰۹۵.....يەكەم: قوتابخانەى كەلامى
- ۰۹۷.....دووہم: قوتابخانەى فەلسەفەى

- ٥٩٩..... سێيەم: قوتابخانەى كەشفى و عىرفانى و تەسەوفى
- ٦٠٠..... چوارەم: قوتابخانەى سەلەفىيەت
- ٦٠٥..... بنەما عەقيدەيى و كەلامى و فەكرىيەكانى جەماوەرى مۇسڵمانان
- ٦٠٧..... بنەماى ئايىنى و بنەماى مەزەهەبى
- ٦٠٨..... بنەماى لادانە عەقيدەيى و كەلامى و فەكرىيەكان
- هەلۆتستى دروست بەرانبەر تەوژوم و قوتابخانە كەلامى و عەقيدەيى و
- ٦٠٩..... فەكرىيەكان
- ٦١١..... جياكارى نێوان (مەزەب، مەنەج، عەقيدە)
- ئىمامى غەزالى و كارىگەرى لەسەر فەيلەسووفى گومان «پىنچ دىكارى» (١٥٩٦-)
- ٦١٢..... (١٦٥٠ ز)
- ئيبىن روشدى ئەندەلووسى و كارىگەرى لەسەر هەلەلەدانى رۆشنگەرى و عەقلاىيەت لە
- ٦١٩..... فەكرى ئەورووپادا
- ٦٢٥..... مەملەتتى نێوان ئايىن و زانست
- ٦٣١..... هەلۆتست بەرانبەر فەلسەفەدا لە فەكرى ئىسلاميدا
- ٦٣٢..... هۆكارەكانى رەتكردنەوى فەلسەفەى يۆنانى لەلەين مۇسڵمانانەوه
- ٦٣٤..... فەلسەفە و ئايىن
- ٦٣٥..... تەكگىرانى عەقلى و نەقلى لە فەكرى ئىسلاميدا
- ٦٣٩..... ئاراستە و تەوژم و پىياز و قوتابخانەكان دەربارەى عەقلى لە مێژوودا
- ٦٤٢..... چاخى سێيەم
- ٦٤٢..... سەردەمى نوێ
- ٦٤٢..... سەردەمى بووژانەوى عەقلاىيەت
- ٦٤٦..... ئاراستەى ئەزمونگەرەى هەستگەرە
- ٦٤٩..... قوتابخانەى ئەزمونگەرە لەلەى جۆن لۆن
- ٦٥٠..... قوتابخانەى ئەزمونگەرەى هەستگەرە لەلەى دىفید هيووم
- ٦٥٣..... ئاراستەى عەقلىگەرە
- ٦٥٥..... رێنچ دىكارى (١٥٩٦-١٦٥٠ ز)

- گۇتفريت فۇن شىلھېلم لايبنىتس (۱۶۴۶ - ۱۷۱۶)..... ۶۶۹
- ئاراستەي رەخنەگەرا ۶۷۹
- ئاراستەي مىسالى (ئايدياليزم) ۶۹۳
- ئاراستەي ناعەقلانى ۶۹۵
- شۋېنھاوەر (۱۷۸۸ - ۱۸۶۰) ۶۹۵
- نىچە ۷۰۱
- فرۆيد ۷۰۷
- ئاراستەي ماددى (ماترياليزم) ۷۱۳
- ئاراستەي پۈزەتېقىزم (وہزى) ۷۱۷
- چاخى چوارەم ۷۲۵
- سەرەمدى ئىستا ۷۲۵
- ماركسىيەت ۷۲۵
- فەلسەفەي ماركسىزم ۷۲۷
- ئاراستەي پراگماتىزم ۷۴۷
- بوونگەرايى (وجودىيەت) (ئىگىزستانشيا لىزم) ۷۵۰
- ئاراستەي (رېيازى) پۈزەتېقىزمى لۇژىكى (الوضعية المنطقية) ۷۵۱
- ئەمىل دۆركھام و ئايىن (۱۸۵۸ - ۱۹۱۷) ۷۵۳
- پاشكۆ ۷۷۰
- عالمانييەت ۷۷۰
- جۆرەكانى عالمانييەت ۷۷۰
- ھۆكارەكانى سەرھەلدانى عالمانييەت: ۷۷۱
- بىروراكانى عالمانييەت: ۷۷۲
- بەرھەمى عالمانييەت لە جىھانى ئىسلامىدا: ۷۷۳
- بۇ عالمانييەتەمان قىبۇل نىيە و رەتى دەكەينەوہ؟ ۷۷۵
- لىبرالىيەت ۷۷۸
- مىژووى لىبرالىيەت: ۷۷۹

- کایەکانی لیبرالییەت: ۷۸۱
- بیروباوەڕ و پاکانی لیبرالییەت: ۷۸۲
- ئێلحاد (ناباوەڕی)..... ۷۸۴
- پێناسەی ئێلحاد (ناباوەڕی) (Atheism)..... ۷۸۴
- مێژووی ئێلحاد (ناباوەڕی)..... ۷۸۷
- دوو جۆرە سەرەکییەکی ئێلحادی ناو فەیلەسووفان ۷۹۰
- یەكەم: ئێلحادی یەقینی..... ۷۹۰
- دووەم: ئێلحادی گومانی..... ۸۰۲
- ناباوەڕی (ئێلحاد) لە کوردستان ۸۱۲
- بنەما فیکرییەکانی ئێلحاد (ناباوەڕی)..... ۸۱۴
- جۆرەکانی ئێلحاد (ناباوەڕی) (أنواع للإلحاد)..... ۸۱۸
- مێژووی بزووتنەوی سەرەدەمی نوێ..... ۸۲۴
- ناباوەڕی نوێ..... ۸۲۷
- چارەسەرەکانی ئێلحاد ۸۳۷
- فەلسەفەی قورئان(مەبەست و ئامانجەکانی قورئان)..... ۸۴۴
- فەلسەفەی «مەبەستی» شەریعەت (فلسفة ومقاصد الشريعة)..... ۸۷۶
- مەبەستەکانی شەریعەت بۆ تاک..... ۸۷۶
- مەبەستەکانی شەریعەت بۆ خێزان..... ۸۷۷
- مەبەستەکانی شەریعەت بۆ ئوممەت..... ۸۷۷
- مەبەستەکانی شەریعەت بۆ مەروفاوەتی..... ۸۷۸
- سەرچاوەکان..... ۸۹۰
- بەرھەمەکانی نووسەر..... ۹۰۷

ئەم کتیبە کە مان بە سەر دوو ئاستدا دابەشکردوو: ئاستی یەكەم: ھەرسێ باس و بابەت و تەوەرە سەرەکییە کە ی فەلسەفە: «زانین، بوون، بە ھاکان».

ئاستی دووەم: شیوە میژوووییە کە ی، لە پیش یۆنانەو تەوێ کوو سەردەمی ھاوچەرەخ.

ئەمە جگە لە پیشەکییە کە تێروتەسەل بو ناساندنی فەلسەفە و پەییوەندی بە بابەتەکانی تری وەک: زانستی کەلام و ئیسلام و ...

ھەر وەھا خستەپرۆوی قوتابخانە و فەیلەسووفە بە ناوبانگەکان، ھەولمانداوێ زۆربە ی تەوژم و قوتابخانە و پێچکە سەرەکییەکانی فەلسەفە بخەینە پرۆو، ھاوکات لە گەل فەیلەسووفە بە ناوبانگ و خاوەن قوتابخانەکان، لە پاشاندا بەراوردی ھەرسێ تەوەر و باس و بابەتە سەرەکییە کە ی فەلسەفە: زانین، بوون، بە ھاکان، بە ھزری ئیسلامی و قورتان.

نرخ: ۱۷۰۰۰ دینار

